

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1894.

HATODIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.

1894.

TARTALOM.

I.

Értekezések és tanulmányok.

	Lap
1. A róm. kath. egyházi javakról. DR SINCERUS.	1—16 81—100
2. A magy. prot. házassági jog rövid története 1786-ig. POKOLY JÓZSEF	17—29, 100—122, 162—177, 235—251 305—323
3. Észrevételek a polgári házasságról szóló törvénytervezethez. VÁRNAI SÁNDOR.	29—43 123—140
4. A polgári házasság történetéből. DR. SZLÁVIK M.	149—162
5. A debreczeni hitvita. ZOVÁNYI JENŐ.	178—187
6. Néhány statisztikai adat az ev. ref. egyházzól. DR. VARGHA GYULA	215—234
7. Megjegyzések a házassági jogról szóló törvényjavaslatra. RÉVÉSZ KÁLMÁN	251—257
8. Kossuth és az egyház. VÁRNAI SÁNDOR	292—304
9. Az egyet. lelkészi gyámintézetről. DR. HORVÁTH J. 323—334	379—395
10. A debreczeni hitvita kérdéséhez. RÉVÉSZ KÁLMÁN	334—348
11. Egy vértanu reformátor. S. SZABÓ JÓZSEF.	349—354
12. Pár szó a debreczeni hitvita ügyében. ZOVÁNYI JENŐ	396—398
13. Válasz Révész Kálmánnak. VÁRNAI SÁNDOR.	399—405
14. Észrevételek «Az egyetemes lelkészi gyámintézetről» című cikkekre. SZÉLL KÁLMÁN.	405
15. Szegedi Kis István reformátori működése a Tiszamelléken. FÖLDVÁRY LÁSZLÓ	478—493, 554—574, 611—621
16. Pár szó Várnai Sándor válaszára. RÉVÉSZ KÁLMÁN.	493—494
17. A debreczeni hitvita kérdéséhez. RÉVÉSZ KÁLMÁN	495—496
18. A héber irodalom a görög írókra. S. SZABÓ JÓZSEF.	575—593
19. II. Pilárik István élete. STROMP LÁSZLÓ	622—645 692—708
20. A róm. kath. egyház és a mai Olaszország. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS	645—654
21. Kurucz költészet, protestáns szempontból KISS FERENCZ	665—692

II.

A Magyar Prot. Irod. Társaság felolvasásai.

	Lap
22. A jelenkori társad. mozgalmakról és tanokról. DR. PULSZKY ÁGOST	43—59
23. A prot. hittani alapelvek hatásáról. DR. SZABÓ A.	187—201
24. A prot. egyház társadalmi munkássága. KENESSEY B.	258—277
25. A reformatió hatása a közoktatásra. KENESSEY DEZSŐ	406—420

III.

Missióügy.

26. Fliedner Tivadar élete és működése. CSIKY LAJOS	497—510	594—603
---	---------	---------

IV.

Nekrológok.

27. Kossuth Lajos halálára. KENESSEY BÉLA	213
28. Vajai báró Vay Miklós halálára. KENESSEY BÉLA.....	289
29. Emlékezés id. báró Vay Miklós felett. BALLAGI GÉZA	521—554

V.

Könyvismertetés.

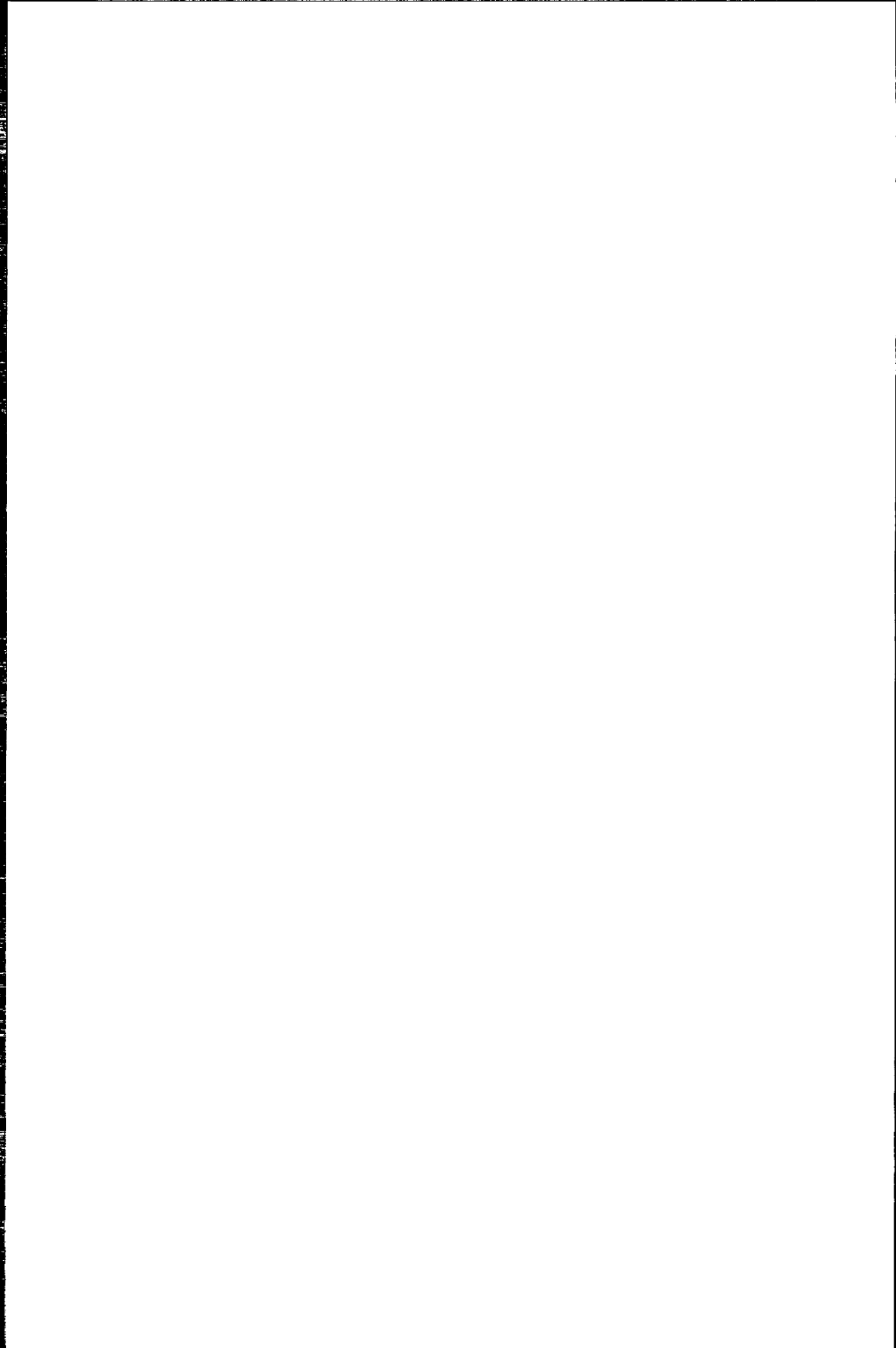
30. SCHMIDT B. S. műve. DR. SZLÁVIK M.	60—72
---	-------

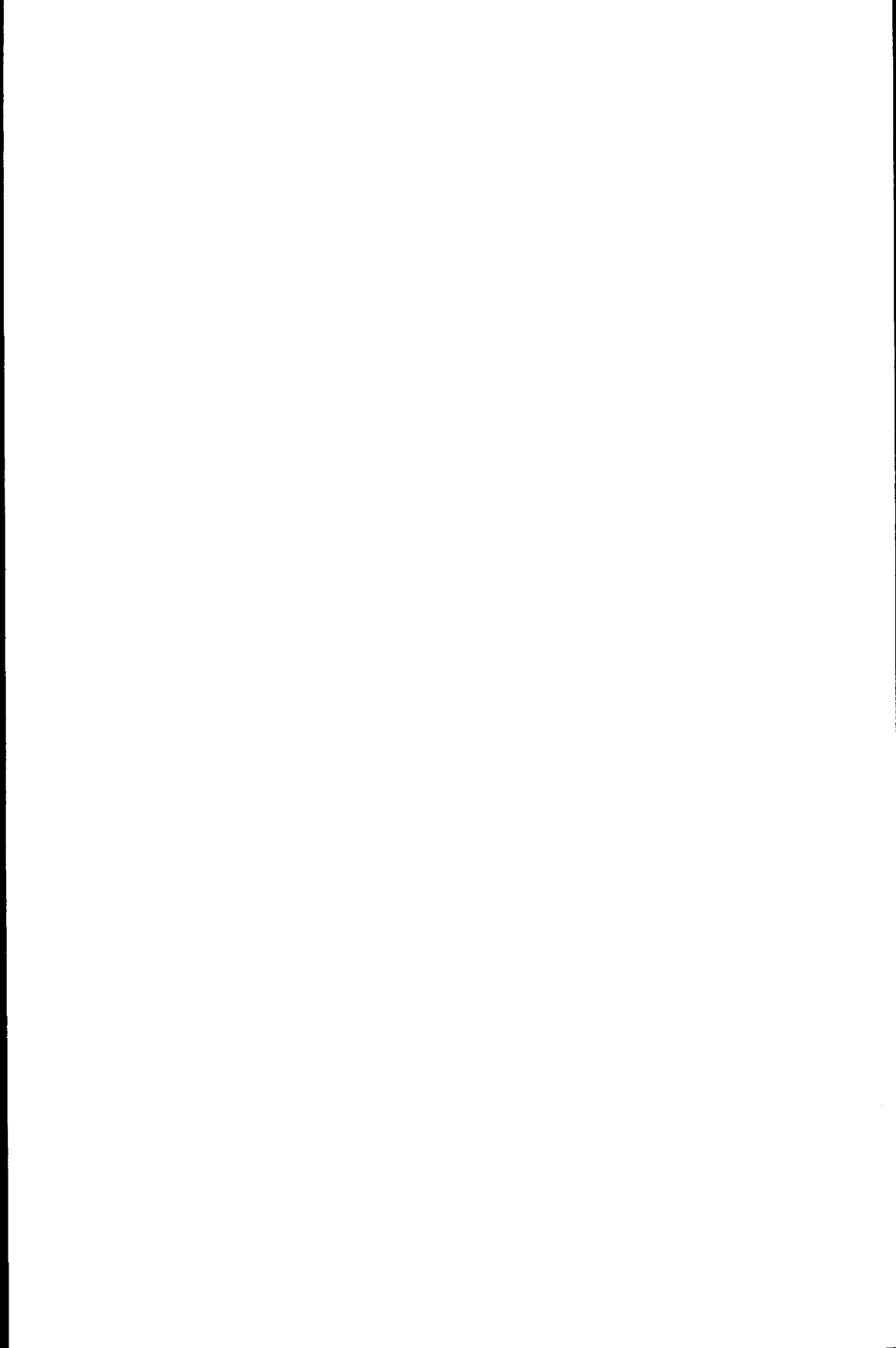
VI.

Irodalmi szemle.

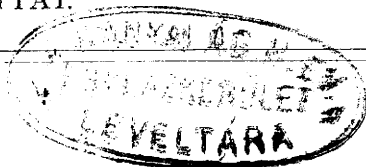
31. a) Hazai irodalom.....	73—76, 141—145, 202—207, 277—284, 355—360, 421—427, 511—516, 603—606, 655—659
32. b) Külföldi irodalom.....	76—80, 145—148, 207—212, 284—288, 360—364, 427—432, 516—520, 606—610, 660—664

.....

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁR.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 80 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

T A R T A L O M.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK.	
1. A róm. kath. egyházi javakról. I. közl. <i>Dr. Sincerus</i>	1
2. A magy. prot. házassági jog rövid története 1786-ig. I. közl. <i>Pokoly József</i>	17
3. Észrevételek a polgári házasságról szóló törvénytervezethez. I. közl. <i>Várnai Sándor</i>	29
II. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.	
A jelenkori társad. mozgalmakról és tanokról. <i>Dr. Pulszky Ágost</i>	43
III. KÖNYVISMERTETÉS. <i>Schmidt B. S.</i> műve. <i>Dr. Szlávik M.</i>	
IV. IRODALMI SZEMLE.	
a) Hazai irodalom	73
b) Külföldi irodalom	78
V. IRODALMI TÁRS. PÁLYÁZATA.	

A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába 1893. szeptember 1-től 1893. december 21-ig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek: **1892-re:** Erdélyi ref. egyházkerület, Szász Domokos erdélyi ref. püspök, F.-szabolcsi ref. egyhm., Halasi ref. egyház, **1893-ra:** Erdélyi ref. egyházkerület, Szász Domokos erdélyi ref. püsp., F.-szabolcsi ref. egyhmege, Halasi ref. egyház.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok
1891-re: dr. Kiss Áron bpesti áll. tank. igazg., Józsa Károly deési ref. s.-lelk., Karancsi Dániel h.-m.-vásárhelyi ref. lelk., N.-enyedi «Bethlen» főiskola, Bernáth Elemér kassai it. táblai tan. elnök, Orbai ref. egyhm., Révkomáromi ref. egyház.
1892-re: Szilády Áron halasi ref. lelk., Nagy-bányai ref. tan. egyesület, Dévaványai ref. egyház, Bács-szerémi ev. esperesség, Csengey Gusztáv eperjesi theol. tanár, dr. Kiss Áron bpesti áll. tank. igazg., Pápai ref. hittanhallgatók önképzőköre, Békés-csabai ev. egyház, Lónyay János márm. m. főispán, Erdővidéki ref. papi testület, N.-váradai ref. egyh., Józsa Károly deési ref. s.-lelk., Karancsi Dániel h.-m.-vásárhelyi ref. lelk., N.-enyedi «Bethlen» főiskola, Bernáth Elemér kassai it. táblai tan. elnök, Orbai ref. egyhm., Révkomáromi ref. egyház. **1893-ra:** Révész Kálmán kassai ref. lelk., Pesti ref. egyhmege, Soproni evang. lyceum, Fodor Gyula h.-m.-szét.-királyi ref. lelk., Ó-budai ref. egyház, Ferenczy Imre szatmári ref. s.-lelk., Gégényi ref. egyház, Meczner Béla Rad., dr. Szlávik Mátyás eperjesi theol. tanár, Szilády Áron halasi ref. lelk., Alsó-baranya-bácsi ref. egyhm., Nagy-bányai ref. tan. egyesület, Vasváry Sándor csepelyi ref. lelk., Szék.-udvarhelyi ref. coll., Csikay Imre d.-vecseri ref. lelk., Tolnai ref. egyhm., Sepsi ref. egyhm. könyvtár, Gömöri ref. egyhm. könyvtár, Alsó-borsodi ref. egyhm., Dévaványai ref. egyh., Ácsi ref. egyház, Bács-szerémi ev. esperesség, Csengey Gusztáv eperjesi theol. tanár, dr. Kiss Áron bpesti áll. tank. igazg., Pápai ref. hittanhallgatók önképzőköre, Békés-csabai ev. egyház, Lónyay János márm. főispán, Erdővidéki ref. papi testület, N.-váradai ref. egyh., Józsa Károly deési ref. s.-lelk., Karancsi Dániel h.-m.-vásárhelyi ref. lelk., N.-enyedi «Bethlen» főiskola, Irinyi ref. egyh., Bernáth Elemér kassai it. táblai tan. elnök, Orbai ref. egyhm., Pápai ref. egyhm., Révkomáromi ref. egyház. **1894-re:** Nagy Ferencz kecskeméti főgymn. tanár, Meczner Béla egyhm. gondnok Rad, Pápai ref. egyhm. **1895-re:** Zelenka Pál ág. h. ev. püspök Miskolcz.

Folytatás a 3-ik oldalon.

A RÓM. KATH. EGYHÁZI JAVAKRÓL.

(I. közlemény.)

Azon nagy horderejű országos kérdések közé, melyek úgyszólván évszázadok óta várják a megoldást, tartozik a római kath. papi javak, és az úgynevezett vallási és tanulmányi alapok és alapítványok kérdése is.

A magyar nemzet, mely 1825 óta oly hatalmas lépéseket tett az alkotmány javításában, a szabadelvű eszmék megvalósításában, különösen pedig a vallási szabadság és jogegyenlőség előkészítésében, örökre hálás lehet a mostani r. kath. főpapságnak azon vakmerőségeért, melyet nem régen az ú. n. «*elkeresztelési*» ügyben, s ezzel kapcsolatosan a napirendre került egyházpolitikai kérdésekkel szemben tanusított és következetesen mindig tanusít.

Erre a kihívó vakmerőségre nagy szükség volt. Kétségbevonhatlan *tények* kellettek ahhoz, hogy a nemzet meggyőződjék arról, miszerint a római kath. clerus szembeszáll az ország érdekeivel, szembeszáll a liberalizmussal és a haladással. Ily hallatlan, vakmerő tényekre volt szükség, hogy a nemzet észrevegye az óriási veszedelmet, a melybe akarata ellenére, a papok hatalmaskodása folytán került; s egyúttal felriadjon tespedéséből jogainak és jövődjének a biztosítására.

Régóta folyt az irodalmi előcsatározás a clerus hatalmi állásának biztosítása érdekében. A magyar alkotmány visszaállításakor az új hercegprimás, Simor János volt az, a ki az alkotmányos ministerium megalakítása ellen, katolikus érdekek szempontjából akadályokat gördített. Utána a főpapoknak egész sora következett, a kik a magyar király legfőbb kegyúri jogát — mint egyházi eredetű jogot — a magyarországi közjoggal ellenkező értelemben vitatták. Nem kisebb tudósok, mint Fraknói Vilmos, Haynald Lajos és Schlauch Lőrincz törtek lándzsát az exclusiv kath. felfogás mellett csak azért, hogy a clerus középkori előjogait erősítsék, s a magyar állam szabadelvű haladását megakadályozzák. A Laurán-féle kisebb hatalmakról, előretörő

kanonokokról és hecyczkáplánokról nem szólunk. Hiszen ezeknek irodalmi fontosságot tulajdonítani komolyan alig lehet.

Följegyzésre méltó és felette tanulságos dolog azonban az, hogy ezen rendszeres irodalmi előcsatározásnak *ténybeli következményei* is lettek. A kiváltságos papi rend, hiven az általa hirdetett azon elvekhez, hogy «az egyházi törvény felette áll az állami törvénynek», hogy «a felekezeti hazai törvények a katolikusokra nem kötelezők», egyszerre tényleg is *felmondta az engedelmességet azon államnak, mely oly bő anyagi jóléttel s óriási birtokkal látta el a kath. egyházat és annak elbizott papságát.*

Természetes, hogy ily körülmények között, a törvények végrehajtására hivatott kormány kénytelen volt az állam és egyház közötti ezen ferde viszony rendezését a kezébe venni. A nemzet pedig kénytelen összeszedni minden erejét, hogy az államnak ily vakmerően megtámadott tekintélyét helyreállítsa, a haladásnak feltételeit pedig minden körülmények között biztosítsa.

Nem lehet többé kétség a felett, hogy oly összeütközés állott be, mely — ha a papság győzedelmével végződne — az állam veszedelmét idézné elő. Mert az most a kérdés: ki van hivatva a magyar nemzet vezetésére? Az alkotmányos nemzeti kormány, vagy a kiváltságos kath. clerus?

Milyen irányban haladjon a consolidált magyar állam? A szabadelvű demokratikus nemzeti irányban, vagy a hierarchián épült ultramontán irányban?

A nemzetnek legfényesebb hagyományai, történelmünknek legdicsőbb emlékei: haladásunknak legragyogóbb tényei egyiránt tiltakoznak a kath. clerus hatalmi törekvései ellen. És kell, hogy tiltakozzék a jelen nemzedék is, melynek legszentebb kötelességét képezi, hogy a haladás eszméit megvédelmezze a középkori sötétség lovagjaival szemben.

A hajdani fényét feledni nem tudó Rómának öreg egyházi fejedelme nem tud kibékülni az újkor történeti fejleményeivel; vissza akarja fordítani a haladás kerekét, és a régi pápák világi hatalmának visszaállításáról ábrándozik. Természetes, hogy ez nem csupán az ő személyes hatalmának uralmát, hanem a catholicismusnak uralmát is czélozza. Ennek előmozdítására pedig mindig készen állott az összes papság; kivált pedig a magyar, mely ma is bőségben és kényelemben él; főbbjei pedig valóságos fejedelmi fényt fejtenek ki.

A római pápának másutt is vannak hű katonái; másutt is hirdetik az ő apostoli utódságának és Krisztus földi hely-

tartóságának hazug tanát; másutt is meghajolnak csalhatatlanságának és isteni különleges hatalmának jámborul költött tekintélye előtt: de sehol sincsenek oly erős, oly gazdag, oly befolyásos és — tegyük hozzá — oly vakmerő hívei, mint Magyarországon. A «Regnum Marianum» kétségen kívül legkedvesebb országa a római pápának. Sehonnan sem kap annyi péterfillért és sehonnan sem sietnek annyian lábsókjára — mint innét. Mindenkor bizton számíthat a római zarándokvezetővé lett magyar püspöki karnak támogatására.

És ha kutatjuk: mi ennek a nagy hódolatnak és szeretetnek valódi alapja? — azt fogjuk találni, hogy a *világi birtoknak* és az ezzel együtt járó *hatalomnak közös nagy érdeke*.

Első pillanatra világos, hogy se a birtok, se a világi hatalom nem krisztusi tanokon alapszik. A keresztyénség világának alapját csak *szellemi* hatalom képezheti; miből természet szerint következik, hogy azok, a kik a keresztyénség tanainak hirdetésére vállalkoznak, az apostolok nyomdokait követve, egyedül az evangéliom hatalmával élhetnek. «Az én országom nem e világból való», mondá az Üdvözítő. S ki ne tudná, hogy a krisztusi evangéliomnak első hirdetői szegény halászok voltak! És ki ne tudná, mi lett a szegény apostolok és egyházi atyák utódaiból! A kishitű szegény Péter apostolnak milyen nagy hatalmú és igényű gazdag *utódai* lettek Rómában — a pápák személyében!

S ezen ne csodálkozzunk nagyon. Az ember mindig önző lény volt, még akkor is, ha egyházi köntöst viselt, vagy ha a papok «szent»-nek declarálták. Az egyház fejei csakhamar felismerték a gazdagságban rejlő hatalomnak kellemességeit és gyűjtötték a kincseket. Az Istennek szolgálói már a magyarok megtérése előtt *urai* voltak az embereknek. Szóval alázatosak, áhítatosak, szelidek és erkölcsösek; Isten nevében osztogatták az áldást, néha a koronákat is: de valósággal a Mammon szolgálói voltak, s kezökbe kerítették a világi hatalmat is. Ki hinné el ma, ha nem lenne a világtörténelemnek ezernyi tanúbizonyossága reá, hogy a római pápák évszázadokon át uralkodtak a világi fejedelmeken, hogy az országok milliói századokon át szolgai alázatossággal hajoltak meg előttük, és rettegtek a papi átok villámaitól!

A felvilágosodás szelleme lassanként megváltoztatta ez állapotokat. Mihelyest az emberek irás-olvasás és többszöri szellemi és erkölcsi renaissance útján a keresztyénség ősforrásához férhettek; mihelyest észrevették, hogy a keresztyénség nem azonos a katholicismussal, még kevésbé pedig a papismussal:

azonnal megváltozott a középkori gondolkodásmód, és a pápák tekintélyének szükségszerűen alá kellett szállania.

Mikor a magyar nemzet elfogadta a keresztet, már akkor nem annyira *keresztjénné*, mint inkább *római katolikussá lón*. Ez a két fogalom pedig nem egyet jelent. A keresztjénység isteni intézmény; feje és alapítója a Krisztus. A katolicismus pedig emberi intézmény; feje és alapítója a római pápa. Nem a Sátán műve, mint a régi reformátorok mondták; de nem is az Isten műve, mint a pápisták mondják. Gyarló emberi mű az egész, mely azonban az emberi gyengeség alapján, hihetetlenül erős szervezetté és hatalommá lón.

És bizony nem a krisztusi szellem, hanem az avval ellenkező *világi gazdagság* tette azzá. Sehoh nem annyira, mint Magyarországon.

Valóban érdekes és tanulságos kérdés az, melyet felvetünk, midőn kutatjuk: *honnan ered a magyarhoni római kath. clerusnak világi nagy gazdagsága? Kétől, mi célra kapta azt? Mi jogon és czímen bírja ma? és vajjon teljesíti-e azon kötelességeit, melyeknek fejében kapta és bírja a jószágokat?*

Nemcsak korszerű, hanem közérdekű kérdések is ezek, melyek a mai egyházpólitikai kérdéseknek *legmélyebb alapjait* képezik.

Bárki vegye kezébe a magyar állam sorsának vezetését: bármilyen magasztos elveket tápláljon hazánk végleges meg erősödése és haladása iránt: nem fog boldogulni, és nem fogja a hazát boldogíthatni mindaddig, míg az állam és egyház közötti viszonyt *alapjában* nem rendezi.

Az alap pedig az egyházi vagyon jogi természetének gyakorlati megoldásában fekszik.

A kinek rendelkezése alatt áll a vagyon, az parancsol és intézkedik. A míg a magyar államnak azon joga, hogy az ország minden vagyona felett szabadon rendelkezhetik, kétséges; a míg a r. kath. clerus hivatkozhatik régi elavult törvényekre, költött királyi adománylevelekre és kiváltságokra; a míg az egyház eredeti szellemi rendeltetésétől eltérve, világi feladatokat és érdekeket szolgál; a míg a keresztjénység helyett a római katolicismus és annak előjogai tolatnak előtérbe valamennyi más felekezetnek rovására és megalázására: addig nem lehet béke; addig Magyarország nem lehet *egységes* consolidált országgá, nem lehet az egyenlőség, a viszonyosság és igazság hazájává. Béke és haladás csak ott lehet, a hol igazság uralkodik; a hol a liberalismus eszméi következetesen, minden vonalon életbe is léptetnek; a hol a felekezetek közötti egyen-

lőség nem csúfoltatik meg egynek kiváltságai által. Clara pacta, boni amici. Legyen világosság és igazság minden állami intézményeinkben; de különösen azokban, melyeken a nemzetnek kulturális haladása és lelki nyugodalma alapszik.

Ily magasabb hazai szempontból kívánunk hozzászólni a magyar kath. egyház prepotentiájának alapjához — *a papi javakhoz*,¹ és az úgynevezett vallási és tanulmányi közalapokhoz s alapítványokhoz.

I.

Hogy a szives olvasónak fogalma legyen, minő óriási jelentőségű nagy kérdésről van a szó, ime összeállítjuk röviden és szárazon azt a vagyont, mely ma a római kath. egyház, illetőleg a kath. clerus kezén van.

Adataink teljesen hitelesek és a valóságnak megfelelők. Fájdalom, *nem egészen teljese*k, a mennyiben számtalan oly alapítvány van, melynek adatait kikutatni nem lehet. Itt tehát csak azon vagyronról szólhatunk, mely állami eredetű, melyet tehát eltagadni nem lehet.

Nézzünk be először a *telekkönyvbe*, és kutassuk vármegyénként: mennyi az ú. n. papi birtok? És itt különböztessük meg:

1. az érseki és püspöki birtokokat;
2. a káptalani birtokokat;
3. a vallási és közalapítványi birtokokat és a
4. nevelési czélokra szolgáló birtokokat.

I. *Az érseki és püspöki birtokok* összesen 36 vármegyében vannak elszórva, és pedig van:

1. Abauj-Torna vármegyében . . .	4,146 katasztrális hold és	874 □ öl
2. Alsó-Fehér > . . .	12,716 > >	1357 > >
3. Bács-Bodrog > . . .	21,128 > >	319 > >
4. Baranya > . . .	29,926 > >	1448 > >
5. Bars > . . .	27,346 > >	900 > >
6. Bereg > . . .	14 > >	790 > >
7. Bihar > . . .	185,014 > >	379 > >
8. Borsod > . . .	5,760 > >	1092 > >
9. Csanád > . . .	12,291 > >	662 > >
Átvitel . . .	298,345 katasztrális hold és	1421 □ öl.

¹ Lásd *Kovács Ferencz*nek legújabb kiadványát: «Az 1844-ik évi Országgyűlési tárgyalások naplói a papi javakról».

	Áthozat . . .	298,345 katasztrális hold és	1421	□ öl.
10.	Esztergom vármegyében . . .	17,370	>	1138 >
11.	Fehér > . . .	2,906	>	752 >
12.	Gömör-Kis-Hont > . . .	4,946	>	1569 >
13.	Győr > . . .	3,361	>	59 >
14.	Heves > . . .	68,866	>	752 >
15.	Hont > . . .	21,810	>	471 >
16.	Komárom > . . .	38,366	>	169 >
17.	Kis-Küküllő > . . .	1,855	>	176 >
18.	Nógrád > . . .	15,952	>	1401 >
19.	Nyitra > . . .	19,271	>	452 >
20.	Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún várm. . .	79,424	>	438 >
21.	Pozsony > . . .	3,288	>	361 >
22.	Somogy > . . .	20,180	>	451 >
23.	Sopron > . . .	9,111	>	1185 >
24.	Szabolcs > . . .	166	>	560 >
25.	Szatmár > . . .	26	>	463 >
26.	Szepes > . . .	25,083	>	212 >
27.	Temes > . . .	2,639	>	1280 >
28.	Torontál > . . .	4,517	>	1259 >
29.	Tolna > . . .	3,797	>	17 >
30.	Trencsén > . . .	1,221	>	414 >
31.	Ungh > . . .	—	>	304 >
32.	Vas > . . .	1,998	>	132 >
33.	Veszprém > . . .	26,957	>	374 >
34.	Zala > . . .	31,511	>	437 >
35.	Zemplén > . . .	564	>	1345 >
36.	Zólyom > . . .	—	>	822 >
	Összesen . . .	699,541 katasztrális hold és	786	□ öl.

II. *A káptalani birtokok* 37 megyében és pedig :

1.	Abauj-Torna vármegyében . . .	8,016 katasztrális hold és	992	□ öl.
2.	Arad > . . .	—	>	481 >
3.	Bars > . . .	17,012	>	1309 >
4.	Baranya > . . .	27,336	>	80 >
5.	Borsod > . . .	31,706	>	801 >
6.	Bihar > . . .	69,737	>	1193 >
7.	Esztergom > . . .	14,252	>	243 >
8.	Fejér > . . .	14,608	>	980 >
9.	Gömör-Kis-Hont > . . .	166	>	1335 >
10.	Győr > . . .	12,375	>	1082 >
11.	Hajdu > . . .	5,798	>	597 >
12.	Heves > . . .	21,953	>	1220 >
13.	Hont > . . .	22,182	>	1434 >
14.	Jász-Nagy-Kún > . . .	9,155	>	667 >
15.	Komárom > . . .	4,425	>	939 >
16.	Liptó > . . .	1	>	915 >
17.	Nógrád > . . .	555	>	1318 >
18.	Nyitra > . . .	7,695	>	1255 >
19.	Moson > . . .	7,601	>	1183 >
20.	Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún várm. . .	45,199	>	1005 >
	és Budapest	4	>	448 >
	Átvitel . . .	319,786 katasztrális hold és	277	□ öl.

	Áthozat . . .	319,786 katasztrális hold és	277	□ öl.
21.	Pozsony vármegyében . . .	3,992	>	1240 >
22.	Somogy > . . .	28,785	>	1586 >
23.	Sáros > . . .	533	>	612 >
24.	Sopron > . . .	579	>	331 >
25.	Szabolcs > . . .	47,846	>	190 >
26.	Szatmár > . . .	292	>	103 >
27.	Szepes > . . .	3,539	>	815 >
28.	Temes > . . .	10,207	>	299 >
29.	Torontál > . . .	10,801	>	637 >
30.	Torda > . . .	—	>	1410 >
31.	Ung > . . .	674	>	1087 >
32.	Ugocsa > . . .	23	>	313 >
33.	Vas > . . .	7,821	>	521 >
34.	Veszprém > . . .	28,151	>	954 >
35.	Zala > . . .	16,040	>	307 >
36.	Zemplén > . . .	832	>	475 >
37.	Zólyom > . . .	1,998	>	1249 >
	Összesen . . .	486.588 katasztrális hold és	193	□ öl

III. Vallási és közalapítványi birtokok 35 vármegyében:

1.	Abauj-Torna vármegyében . . .	2,155 katasztrális hold és	1417	□ öl.
2.	Arad > . . .	5,150	>	539 >
3.	Bács-Bodrog > . . .	9,430	>	710 >
4.	Bars > . . .	286	>	1277 >
5.	Baranya > . . .	17,092	>	998 >
6.	Borsod > . . .	2,827	>	1403 >
7.	Csongrád > . . .	—	>	1548 >
8.	Esztergom > . . .	7,659	>	88 >
9.	Fejér > . . .	11,342	>	1493 >
10.	Győr > . . .	1,631	>	1483 >
11.	Hajdu > . . .	20,935	>	1584 >
12.	Heves > . . .	831	>	1397 >
13.	Hont > . . .	1,790	>	672 >
14.	Jász-Nagy-Kún > . . .	12,375	>	818 >
15.	Kolozs > . . .	16,887	>	178 >
16.	Krassó-Szörény > . . .	9,585	>	956 >
17.	Nógrád > . . .	8	>	1451 >
18.	Nyitra > . . .	6,927	>	616 >
19.	Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún várm. és Budapest . . .	20,733 3	>	982 > 1128 >
20.	Pozsony vármegyében . . .	141	>	42 >
21.	Sáros > . . .	2,264	>	1181 >
22.	Somogy > . . .	1,288	>	590 >
23.	Sopron > . . .	16	>	— >
24.	Szepes > . . .	1,538	>	1393 >
25.	Szilágy > . . .	664	>	445 >
26.	Temes > . . .	35,534	>	254 >
27.	Tolna > . . .	14,162	>	1094 >
28.	Torontál > . . .	2,667	>	25 >
29.	Trencsén > . . .	9,159	>	88 >
30.	Turóc > . . .	8,803	>	— >
	Átvitel . . .	223,858 katasztrális hold és	250	□ öl.

	Áthozat	223,858 katasztrális hold és	250	☐ öl.
31.	Ung vármegyében	1,402	>	183 >
32.	Vas >	792	>	1395 >
33.	Veszprém >	16,112	>	738 >
34.	Zala >	3,293	>	801 >
35.	Zemplén >	3,070	>	1272 >
	Összesen	248,869 katasztrális hold és	1439	☐ öl.

IV. Nevelési célokra szolgáló birtokok vannak:

1.	Alsó-Fehér vármegyében	4 katasztrális hold és	1363	☐ öl.
2.	Arad >	109	>	1287 >
3.	Arva >	83	>	868 >
4.	Bács-Bodrog >	1,636	>	342 >
5.	Bars >	1,309	>	323 >
6.	Baranya >	1,687	>	785 >
7.	Békés >	498	>	568 >
8.	Bihar >	475	>	1595 >
9.	Besztercze-Naszód vármegyében	2	>	861 >
10.	Csanád >	284	>	1270 >
11.	Csik >	37	>	1241 >
12.	Csongrád >	112	>	1350 >
13.	Esztergom >	614	>	1028 >
14.	Fejér >	1015	>	481 >
15.	Fogaras >	9	>	995 >
16.	Győr >	730	>	1256 >
17.	Hajdu >	80	>	616 >
18.	Háromszék >	4	>	697 >
19.	Heves >	486	>	1297 >
20.	Hont >	1,107	>	478 >
21.	Hunyad >	2	>	867 >
22.	Jász Nagy-Kún	358	>	1357 >
23.	Kis-Küküllő >	24	>	592 >
24.	Kolozs >	43	>	81 >
25.	Komárom >	1,302	>	170 >
26.	Krassó-Szörény >	29	>	495 >
27.	Liptó >	299	>	1535 >
28.	Máramaros >	40	>	592 >
29.	Maros-Torda >	68	>	119 >
30.	Mosony >	535	>	— >
31.	Nógrád >	1,363	>	939 >
32.	Nyitra >	1,167	>	1099 >
33.	Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún várm. és Budapest	3,750 8	>	27 958 >
34.	Pozsony vármegyében	97	>	123 >
35.	Somogy >	2,153	>	669 >
36.	Sopron >	1,283	>	— >
37.	Szabolcs >	463	>	171 >
38.	Szatmár >	534	>	1490 >
39.	Szilágy >	21	>	1383 >
40.	Szolnok-Doboka vármegyében	11	>	1245 >
41.	Temes >	381	>	147 >
42.	Torontál >	378	>	1280 >
	Összesen	25,481 katasztrális hold és	390	☐ öl.

Az egyházi javak jövedelmének legbiztosabb kiszámítási alapjául az évi adó szolgálna; de az adatok ezúttal nem állanak rendelkezésünkre. A fentebbiekben csak száraz adatokat kívántunk szolgáltatni, az úgynevezett egyházi javak óriási voltáról. Pedig itt még igen sok alapítvány nincs felszámítva.

Nincs elkülönítve az úgynevezett «vallási alapnak» pénzübeli része, melylyel együtt ezen alap 25 millióra rüg; nincs elkülönítve az úgynevezett «tanulmányi» alap, melynek összege 10 millióra rüg.

Ha mindezeket pontosan összeszámítjuk, akkor oly óriási összeg fog kijönni, mely egy egész ország értékével bir.

Ezek után mindenki meg fogja érteni, honnét ered az a nagy buzgóság, melylyel a kath. clerus évszázadok óta élvezett birtokait védi, és honnét ered egyúttal az a nagy hatalom és elbizakodottság, a melylyel gazdagsága tudatában, szembe merészel szállani a magyar állam alkotmányos kormányával is.

Ezt tapasztalva, bizonyára érdekelni fogja a szives olvasót az a kérdés is: honnét ered a róm. kath. clerusnak ezen óriási birtoka?

Lássuk csak, mit mond erre a történelem!

II.

Mikor azt a kérdést vetjük fel: *honnét ered a magyar-honi római kath. clerusnak világi nagy gazdagsága és birtoka?* akkor a helyes válasz megnyerhetéseért vissza kell mennünk abba a korba, mikor őseink a keresztyén vallást elfogadták, és mikor II. Sylvester pápa koronát küldött az első magyar királynak!

Már maga az a tény, hogy a pápák koronákat osztogathattak a fejedelmeknek, jellemzi a kort, jellemzi a pápai hatalomnak elfajulását, és a papoknak gondolkodásmódját.

Kiváncsiak lehetünk megtudni a *jogczímet*, mely alatt ezt a pápák tették, holott tudjuk, hogy maga a keresztyénségnek felséges alapítója, Jézus Krisztus ilyen hatalmat nem gyakorolt: sőt ellenkezőleg, ő a szegénységet, a világ javairól való lemondást, az alázatosság és a felebaráti szeretet tanát hirdette!

Ne feledjük, hogy abban a korban, melyben II. Sylvester pápa ült a szegény sz. Péter fényes fejedelmi székében, már az *ezer éves* keresztyénség ki volt vekezve eredeti egyszerűségéből és tisztaságából. Már akkor nem a keresztyénséget, nem a christianismust, hanem a római *katholicismust* hirdették egyedül idvezítőnek a keleti egyházzal szemben. Már akkor

a római pápák oly világi hatalmat gyakoroltak, mely sem jogilag, sem törvényileg, sem erkölcsileg nem illette meg őket.

A papi gőg és elbizakodottság oly fokra hágott, mely meghalad minden fogalmat. Királyok, országok és koronák játékeszközei voltak a papoknak. A tudatlan nép számba se jöhetett; a szintén tudatlan fejedelmek könnyen vezethetők és könnyen csalhatók voltak.

Nem véletlenül csúszott le tollunkról e szó *«csalhatók.»* Csalhatatlanok már akkor is csak a papok voltak. A népet és fejedelmeket könnyű szerrel félrevezették — kivált ha vagyonról, világi kényelemről és befolyásról volt szó. Sőt ez utóbbiak elnyerhetése tekintetéből a legvakmerőbb koholmányoktól sem riadtak vissza, a mint az *ál-Izidor-féle gyűjtemény* bizonyítja.

A szíves olvasó fogalmat fog nyerni az akkori állapotokról, ha például figyelmeztetjük, hogy az a híres pápai bulla, melyet némely historikusok szerint II. Sylvester pápa az első magyar királynak a koronával együtt küldött, nem egyéb, mint *«czudar papi koholmány.»*¹

Szent István királyunk annak *eredetijét* soha se látta, soha sem olvasta, — de nem látta semmiféle halandó más ember sem, mert azt úgy hamisították és költötték a papok, még pedig a XVI. században, a protestantismus könnyebb megtörésére és a magyar király buzdítására!

A hamisításnak egyedüli célja az volt, hogy a pápa hatalmának és Magyarország ügyeibe való avatkozásának némi jogalapja legyen, s ezen az alapon a magyar róm. kath. papság hatalma és politikai kiváltságos állása is megerősítették. Világos, hogy a hamisító azt akarta éreztetni a magyar királyokkal, mily nagy hálával tartoznak a szent széknak azon kegyéért, hogy őket koronával és legfőbb kegyúri joggal ajándékozta meg!

A ki annak a bullának tartalmát, szövegezését figyelemmel elolvassa, azonnal észre fogja venni az ismeretlen hamisítónak abbéli törekvését, hogy Magyarországot a pápa vasaluszává tegye. Ebben a bullában még az is befoglaltatik, hogy Magyarország királynak és törvényes utódainak, mint souverain fejedelmeknek, *pápai megerősítésre van szükségük, hogy törvényesen uralkodhassanak!!*

A magyar tud. Akadémia nagy szolgálatot tett a hazának, mikor dr. Karácsonyi Jánosnak² e tárgyról szóló munkáját kiadta, mely a diplomatika segítségével kétségtelenné tette.

¹ *Karácsonyi János*, Sz. István király oklevelei és a Sylvester-bulla. 1891. Kiadja a m. tud. Akadémia.

² Római kath. pap!

hogy az a híres bulla, melyre a magyar püspöki kar még most is építgeti a *kath. egyháznak összes kiváltságait*, melyet eddig Sz. István királyunk koronájának «legszebb ékességül» állított, nem egyéb, mint rút koholmány; még a bulla *felfedeztetésének története* is egyszerűen pápi koholmány!

Ki lett mutatva, hogy Verancsics Antal érsek, a ki állítólag 1550-ben a trauai egyház levéltárában *találta* e bulla *másolatát*(?) — a mondott időben Trauban nem volt, nem is lehetett; ennél fogva a bullát ott nem találhatta fel, se le nem másolhatta. Ki van mutatva, hogy e gyártott bulla tartalma és szerkezete nem felel meg az egykorú bullák és okiratok korviszonyainak. Nincs se szokásos bevezetése, se megerősítése; hiányzik a pápai cancellár aláírása és keltezése: nincs összhangzásban a későbbi pápai bullák adataival.

Ellenben bizonyos, hogy az egész férczelmény részint VII. Gergely pápa leveleiből, részint Hartviknak Szent István életrajzából van összeállítva.

És ezek után képzelje el a szives olvasó, hogy ha már a magyarhoni kereszténység alapításának *legelső és legfontosabb oklevele is koholmány és pápi hamisítvány*: minő forrásból eredhettek azok az oklevelek, melyek tisztán a pápi birtokok adományozására vonatkoznak!?

Képzelje el bárki, hogy a hamisításnak gyarlósága milyen könnyen vehetett erőt a világi hatalom után törekvő papoknál oly korban, mikor se a királyok, se azoknak világi tanácsosai írni és olvasni nem tudtak!

A magyarok megtérése idejében, s még azután is jó ideig, egyedül a kath. papok voltak írástudók és írásmagyarázók. Mint ilyenek, egyedül ők jegyezheték fel az eseményeket, ők írták az első krónikákat, ők szerkesztették a jegyzőkönyveket és a törvényeket; ők képviselték a királyokat itthon és a külföldön egyiránt. Saját lelkiismeretükön kívül senki sem ellenőrizhette őket és latin nyelvű szerkesztményeiket.

Ilyen helyzetben, és olyan pápás korban, valóban nem az a csoda, hogy a papok okleveleket hamisítottak és koholtak, hanem az, hogy többet nem koholtak.

Feltűnő, de egyúttal könnyen érthető az a tény is, hogy a hamisítók leginkább a két legnagyobb királynak, a papok által Szentnek nevezett és tisztelt István és László királyoknak neveit használták fel czégerül, mint hajdan a római papok is az egyházat pártoló nagy császárokat, hogy koholmányaiknak némi hitelességet szerezzenek. Ugyanis e két *szent* király neve iránt oly nagy volt a kegyelet, hogy a közvélemény e kegyelet

megsértését volt hajlandó látni az oly oklevél hitelességében való kételkedéssel szemben, mely azoknak nevében szólt.¹

Ezt tudva, az újabbkori történétírók lelkiismeretesen kezdi gyakorolni a történelmi kritikát a Sz. István és más Árpád-kori királyaink neve alatt megjelent, különösen a papi javakra vonatkozó oklevelekkel szemben. Így például *Horváth Mihály* — a veszprémvölgyi apáczáknak adott alapítólevél, a ravennai Szt. Péter monostort illető adománylevelek, és az 1024-iki zalavári oklevelek kivételével — az összes Sz. Istvánkori okleveleket koholtaknak tartja.² Ilyenek: a pécsi püspökség alapítólevele; a veszprémi püspökség alapítólevele, a pécsváradi apátság alapítólevele, a pannonhalmi apátság kiváltságlevele, a nyitrai püspökség adománylevele, a zalavári 1019-iki alapítólevél, és végre a bakonybéli apátság alapítólevele.

Szalay László a pannonhalmi,³ *Knauz* Nándor a pécsváradi,⁴ *Pauler* Gyula a zalavári,⁵ *Fejérpataky* László a bakonybéli apátságok,⁶ dr. *Karácsonyi* János pedig a nyitrai püspökség adománylevelét, a zalavári 1019-iki és 1024-iki alapító, a bakonybéli alapítóleveleket, sőt a Sylvester-féle bullát is hamisaknak bizonyították.⁷

A hamisító papoknak egész sorát ismerjük. Ilyenek voltak például: Bulcs káplán 1226-ban,⁸ Balázs leleszi prépost 1343-ban,⁹ Máté zalai pap 1357-ben.¹⁰ István bodrogi pap 1368-ban,¹¹ Mihály erdélyi kanonok 1394-ben,¹² és különösen János deák, a ki máglyán halt meg, és Zomlini Gábor deák, a ki a XV. században hamisításaiért szintén halálbüntetést kapott.¹³ Őseink kénytelenek voltak kemény törvényt szabni a hamisítók ellen.

Látni való, hogy azoknak a papi javaknak adományozása körül, melyekkel a római kath. clerus még ma is dúslakodik.

¹ *Fejérpataky László*: Királyi cancellária az Árpádok korában 20. l.

² *Horváth M.* A kereszténység első százada Magyarországon. 184—185., 190—207. l.

³ Magyarország tört. I. 46. l.

⁴ Monumenta Strigoniensia I. 20. l.

⁵ Századok 1878. évf. 740. l.

⁶ A kir. cancellária az Árpádok korában 16. l.

⁷ Szent István király oklevelei és a Sylvester-bulla.

⁸ *Wenczel*, Árpád-kori új okmánytár 221. l.

⁹ *Fejér*, Cod. Dipl. IX. I. 564.

¹⁰ Zalamegyei oklv. I. 575.

¹¹ Zichy cs. okl. IV. 468.

¹² Monumenta Vaticana I. ser. III. c. 265. l.

¹³ Verbóczi Trip. II. pars, tit. 14.

sok visszaélés fordult elő, és hogy *azoknak eredete épen nem oly biztos és tiszta*, mint a minőnek azt a papi történetírók feltüntetni szeretik.

Semmi esetre sem alkalmasok olyan dissertatiókra, a minőket Schlauch püspök és társai irtak a király legfőbb kegyúri jogáról, s annak a kath. egyházhoz való viszonyáról.

A magyar nemzetnek épen nem szolgál nagy dicsőségére, hogy századokon át készpénz gyanánt veszi a papok által hangoztatott középkori elavult egyházbiztosítási és egyháztörténelmi hamisítványokat, és fatalis nyugalommal tűri a papok által védett, de az állam érdekébe ütköző régi jogállapotokat.

A közvélemény organumai, a politikai lapok még csak nem régen is dicséretekkel halmozták el a középkori eszméket dicsőítő Schlauch püspöknek híres czikkeit; nem vették észre, hogy azokban actualis kath. kérdéseknek védelme lappang.

Pedig az mind a papi javak biztosítására irányult, melyeknek jogalapja nem állja meg a józan ész és tudomány kritikáját.

De tegyük fel, hogy a papi javaknak nagy része nem hamis és koholt adománylevelek alapján jutott az illetők kezére; fogadjuk el aényt, hogy első királyaink valóban bőkezűen gondoskodtak a kath. egyházzal, illetőleg annak papságáról: mi következik abból? Az-e, hogy a mit Sz. István tett, az változathatlan? hogy a mi akkor jó, üdvös és szükséges volt, az ma is okvetlenül jó és szükséges?

Épen nem. A ki a mai papi javak jogi természetéről helyesen akar ítélni, annak ismernie kell azoknak eredetét, még hamis eredetét is; ismernie kell az adományozás körülményeit és ismernie kell különösen azt a czélt, melynek elérése és megvalósítása kedvéért azok a javak adományoztattak.

A kérdés helyes megfejtése szempontjából igen czélszerű lesz tehát, ha röviden szemügyre vesszük: *mi czélra és minő kötelezettséggel kapták a papok egyházi javaikat?*

Erre a kérdésre nem nehéz a válasz.

Nemcsak hamis és nem hamis adomány-levelekből, hanem a papok által szerkesztett legrégebbi törvénykönyvünkben is tudjuk, hogy a papi javakat királyaink azért adták az illetőknek, hogy azok a *pogány magyarokat* a keresztyén vallásra térítsék, abban oktassák és megtartsák.

A térítés munkája akkor nagy fáradsággal és önfeláldozással járt. Tudjuk, hogy Sz. Gellért püspök a fellázadt pogány magyarok dühének lett szomorú áldozata.

Mióta azonban a pogányok *keresztény* magyarokká lettek, a papi vagy egyházi rend felszabadult legsúlyosabb köte-

lességétől; és századok óta nem a térítés, hanem a tanítás és nevelés kötelességét teljesíti. Miképen? azt itt ne feszegezzük. De nem volna nehéz bebizonyítani, hogy a kik a tanítás és nevelés kötelességét *tényleg* teljesítik, azok ugyan a papi javak jövedelmeiben nem igen részesülnek.

A teher áthárításának, és a jogok biztosításának a mesteriségét senki sem tudta ügyesebben gyakorolni, mint a kath. clerus.

Már a Sz. István-féle decretumokba okosan beírták, hogy «a ki az Isten dicsőségére adományozott javakat háborgatni meri, az excommunicáltassék.» — továbbá, «hogy a király az egyháznak tett adományait védje. és azokra úgy, mint tulajdon örökségére, sőt még jobban ügyeljen »

Hogy már az első királyok idejében élt főpapok visszaéltek a kezükre bízott vagyonnal, hogy azt nem a kitűzött célra fordították, azt a törvénykönyvnek számtalan cikkelye tanúsítja.

Már Sz. László I. rendeletének 6-ik fejezetében olvassuk, hogy ha valaki a papok közül az egyházi vagyont a maga számára megtartja vagy eladja, azt az egyháznak háromszorosan tartozik megtéríteni.

Kálmán király I. decr. 1. fejezetében azt mondja, hogy a Sz. István által tett birtokadományozásokat az egyházak részére háborítlanul kell megtartani. Hasonló intézkedéseket egész a reformatióig minden királyaink törvénykönyvében találunk.

Semmi sem volt világosabban körülírva a régi országgyűlések által, mint az, hogy a főpapok a saját szükségekre fel nem használt jövedelmeket az egyház céljaira tartoztak fordítani. Az 1548. XII. t.-cz. azt rendeli, hogy az elpusztult zárdák, klostromok és káptalanok birtokai és jövedelmei tudós papok és isten igéje igaz hirdetőinek táplálására, valamint iskolák felállítására és felszerelésére, tudós tanárok tartására és az ifjúság nevelésére fordíttassanak. Ugyancsak I. Ferdinándnak 1560-ban kiadott rendelete felhatalmazta a főpapokat, hogy az üresedésben levő egyházi birtokokból valamely részt iskolák felállítására fordíttathassanak: ha pedig a főpapok közül valaki az egyházi birtokkal visszaélve, vagy azt saját hasznára és nem kegyes célokra fordítaná: azon esetre a királyi felség ezen birtokokról való gondoskodást maga részére tartotta fenn.

Az 1567. XXXI. t.-cz. megtiltotta a püspököknek, vagy bárkinek javára az egyházi birtokokat elzálogosítani vagy el-

adni; ha pedig valamely főpap a reá bizott egyházzal vagy javadalommal keveset törödnék — az ily főpapnak jövedelme az 1723. LXXI. t.-cz. szerint ő Felsege által zár alá vétethetik és az egyházak és épületek helyrehozására fordíthatatik.

Az se titok, hogy az 1504. XXVI. és 1555. XV. t.-czikkek, szerint az egyházi javak jövedelmei nemcsak az isteni tiszteletre, hanem más közhasznú czélokra is, jelesen a végváarak erősítésére fordíttassanak.

Számtalan más törvényt lehetne felhozni annak bizonyítására, hogy a magyar országgyűlések határozatai és a királyok rendeletei koronkint meghatározták a czélt, melyre a papi javak fordítandók valának. De nem folytatjuk a szemelvényt. A t. olvasó az eddig felhozottakból is látja, hogy *a papi birtokok sokféle hazai czélokra voltak fordítva.*

Ebből nemcsak az a tanulság következik, hogy a papi javaknak mi volt eredeti rendeltetése, hanem az is, hogy *a magyar törvényhozás volt az a forum*, mely koronként meghatározta, mi történjék a papi javakkal.

Nem kívánjuk itt részletezni, hogy koronként a magyar királyok elszedték, vagy más czélokra fordították a papi jövedelmeket; sem azt, hogy némely püspökök évi jövedelme készpénzbeli összegben határozottatott meg; sem azt, hogy Mária Terézia némely püspökségek jövedelmeit feldarabolta és több püspökségre osztotta fel: csak azt említjük fel, hogy a papi javakról legújabbán 1844-ben folyt tárgyalás a törvényhozásban.

Nézzük, mik voltak az érvek, melyekkel a két párt egymás ellen harczolt? és mik voltak az okok, melyek miatt e tárgy elintézetlenül félretétett?

Dr. Sincerus.

A MAGYAR PROTESTÁNS HÁZASSÁGI JOG RÖVID TÖRTÉNETE 1786-IG.

(I. közlemény.)

Több mint másfél száz éve annak, hogy a Királyhágón inneni protestánsok házassági biráskodását s vele részben és közvetve házassági jogát is az absolutizmusra törekvő fejedelmi hatalom a magyar katolikus magas clerus és az ausztriai szereplő államférfiak fényes segédlete mellett egy «benigna» Resolúcióban egy tollvonással örökre sirba temette. A feledékenység moha teljesen eltakarta ennek az egykor élő és virágzó jogintézménynek a sirhalmát; eltakarta annyira, hogy még egykori létezését tagadni is készek azok, a kiknek ez épen érdekekben áll.

Midőn megbolygatni szándékozom a másfél századnál vénebb sirhalmot, hogy röviden felmutassam a benne nyugvónak közel kétszáz éves élettörténetét, nem vezérel egyéb indok, mint hogy igazságot szolgáltatassak az erőszak folytán elhunytak, hogy beigazoljam, hogy nemcsak Erdélyben, de Magyarországnak a Királyhágón inneni részén lakó protestánsoknak is volt saját, külön házassági joguk, saját, külön házassági biráskodásuk. Ma már nem óhajtják mások sem, én sem, hogy új életre keltsük a felekezeti házassági jogot; de azért mint intézmény tanulságot szolgáltatathat a jelenre úgy, mint a jövőre nézve, ha megismerjük életét és hogy milyen volt?

*

Még mai napig is vita tárgyát képezi, hogy a Magyarország területén lakó összes protestánsoknak volt-e önálló, saját házassági joguk, házassági biráskodásuk és ha volt: vajjon az állami főhatalom által elismertetett-e az, avagy nem? A mi Magyarországnak a Királyhágón túli részét illeti: ismeretes, hogy a reformatió kezdete óta, illetőleg Erdélynek a protestantizmushoz való csatlakozásától fogva maig, jóformán csak 1786—1791-ig szünetelt a protestáns házassági jog és biráskodás érvénye. A kérdés tisztázatlan része tehát egyedül a Királyhágón inneni Magyarországra vonatkozik.

Alig néhány éve, épen egy tudós hitsorsosunk adott az irodalom terén is kifejezést ebbeli kételyeinek, állítván, hogy a Királyhágón inneni protestánsoknak saját házassági joguk nem volt, annnyival kevésbé külön, önálló házassági biráskodásuk, sőt ha még mind ez lett volna is, ez az egész intézmény állami-lag nem ismertetett el és nem vétetett be a magyar közjog által elismert intézmények sorába. E véleményét ezen felül oly megjegyzések kíséretében fejezi ki, melyek nagynevű s hitbuzgó őseinkre nézve épen nem tartalmaznak dicséretet.¹

Hasonlóképen vélekedik Nagyvárad bitoros püspöke is a napokban (1893. nov. 15.) közzétett memorandumában, midőn a kánoni jogot a magyarországi anyaterület «egységes házassági jogának» állítja, melynek «megbontását az állam a protestánsok részéről nem engedte meg». És azt is megkoczkáztatja, hogy «ezt annál nagyobb joggal tehette — t. i. az állam — mert a protestantismus hosszú időn át szervezetlen levén, saját házassági joggal nem bírt». Sőt «a magyar állam az egységes(?) házassági jogot még akkor sem engedte megbontatni, a midőn a bécsi (1608.) és a linczi (1647.) békekötéseket bezikkelyezte, mert a «liberum religionis exercitium» mellett nem adhatta még meg a protestánsoknak a házassági ügyekben való független intézkedő jogot, mert lassan előhaladó szervezkedésük nem nyújtott elég garantiát a házassági jurisdictio szilárdsága iránt.»

¹ Kovács Gyula: «A házasságkötés Magyarországon.» (1885.) cz. művében. P. o. «E fejlemények (t. i. a jogfejlés a házassági jogban) a protestánsoknál a Királyhágón innen is jelentékenyek voltak, habár Magyarországon régibb időben a protestánsok önállósága a házasság rendezése dolgában nem érvényesült eléggé.» 210. l. «Azok a zsinati kánonok, melyek közölve lettek, oly házassági rendtartásnak a mozaikjai, melyek nem tartoznak a protestantismus önállólag szervezett jogéletébe, de inkább csak annak jelentőségével bírnak, hogy a prot. egyház lelkészei a házasságkötés alkalmából miképen viseljék magokat.» 220. l. «Az igaz, hogy az önálló jogéletre való törekvés a házasságot illetőleg már a második erdői zsinat tizenegyedik czikkében is kifejezést nyer az által, hogy a válóperek zsinaton való elintézését érinti, de ilyes valami teljesen elismerté, a magyar közjogba világosan felvetté soha sem lett.» U. o. «Protestáns részről is elismert dolog az, hogy a József császár nagy házassági reformját megelőzőleg nem volt önálló protestáns házassági biráskodás. Ezt a jogállapotot — ha csak 1731 óta számítja — Irinyi is elismeri.» U. o. «A magyarországi protestánsok nem helyezkedtek be jól a magyar közjog sáncaiba.» U. o. «A protestánsok hazánkban nem érezték át kellő módon annak a szükségét, hogy azon tényleges állapotnak, melybe jutottak, hasznát vegyék úgy, hogy magoknak biztos jogi lételt teremtsenek, mi természetesen szervezet és pedig erős jogi szervezet nélkül nem volt elérhető. Avval meg egyáltalán nem törődtek, hogy léteiket a magyar alkotmányval szerves összhangba kell hozni.» 214. l. «Mit van mit csodálni azon, hogy a magyar protestáns házassági jog nem fejlődhetett ki, a minek aztán a bajai be is következtek.» 215. l.

Az elmondottakra — eltekintve most azoktól, mik a bécsi s linzi békekötéseket becikkelyező országgyűlési articulusokat illetik, s mikre később a XVII. század eseményeinél térek rá — csupán annyit jegyzek meg, hogy ezek és a magyar protestáns egyházak zilált jogi életére vonatkozó egyéb más állítások is igen ingatag alapon állanak, mivel egyszerűen arra vezethetők vissza, hogy egyházaink jogára s alkotmányára vonatkozó történeti adataink még ez idő szerint nincsenek összegyűjtve, annál kevésbé feldolgozva és így egyházunk jogi életének folytonossága az azt megtépő XVIII. századbéli események miatt nyomon nem követhető. Magyarázatul meglegszem ezzel az egyszerű feltevessel, habár több helyen volt alkalmam, s lehetett másoknak is tapasztalni, hogy ily kérdéseknek a megoldásánál — a mi szinte természetes is — alig tagadható a különböző körülmények által előidézett elfogultság is.

Pedig hogy nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is volt önálló protestáns házassági jog, azt épen a szintén kétségbe vont házassági bíraskodásnak majdnem két százados gyakorlata igazolja. Az egyházi gyűlések jegyzőkönyvei — a hol találhatók ilyenek — bizonyítják, hogy a protestánsoknak ú. n. partialis és generalis synodusai a házassági kötelék érvényességét, valamint az ideiglenes elválást, vagy a végképeni felbontást tárgyazó perekben egyaránt ítélték a Dunántúl, Felső-Magyarországon és a Tisza vidékén, szóval a Királyhágón inneni egész területen is. Már pedig e bíraskodás: a bíraskodási jog gyakorlása tény, melyet elvitatni okmányokkal szemben nem lehet; legfeljebb országos törvényszerű érvényét tagadhatni; hogy ezt is mily joggal, arról később szölok. A hol meg bíraskodás létezik, jognak, jogelveknek, sőt jogszabályoknak is kell létezniök, a melyek ezt a működést irányozzák. Hogy ilyen jogelvekkel, sőt tételes jogszabályokkal is bírtak a magyarországi protestánsok a házassági jog terén: ez *symbolicus* irataikból, egyházi törvényeikből, kánonaikból és bizonyos mértékben szer-tartásos könyveikből kétségtelen.

Ezek az elvek és szabályok pedig nem voltak folyton változásnak alávetve, mint Lippay György az 1658-iki nagszombati zsinaton vád gyanánt említette a protestánsokkal szemben,¹ hanem tényleg csak az egész ország terén a legkisebb részletekig összhangba hozott házassági jog nem létezett közöttük; de nem is létezhetett, mivel ilyennek egybeállítását a politikai és más egyéb viszonyok megakadályozták. Különben is az

¹ Péterffy: «*Sacra concilia Eccl. Rom.-Cath. in Regno Hung. celebrata. Viennae 1742. 391. l.*

eltérések nem a cardinalis elveknél fordultak elő, hanem inkább a részletekben, p. o.: hogy a bibliában tilalmazott vérségi fokokon túl mennyire terjeszszék ki a vérrokonság akadályának határát, hogy a malitiosus desertor vagy desertrix, továbbá a fogságba hurczolt jegyes vagy házastárs után hány évig kell várni. Azonban minden egyházhatósági terület megmaradt a saját maga által, a szentírás és a reformátorok tanainak megfelelőleg felállított elvek és szabályok mellett s azokon az idők folyamán a kor és körülmények hatása alatt, a házassági jog tőkéletesítése érdekében változtatott oly formán, hogy több ponton a hazai s kánoni joghoz közeledett.¹

Hogy a szentírásból és a reformátoroktól kölcsönzött elvek nem az erkölcstelenedés szolgálatában állottak, az kétségen kívüli s ez irányban vádat a protestánsokkal szemben a róm. katolikusok joggal nem emelhetek; ép oly kevésbé kifogásolhatták és kifogásolhatják általánosságban a házasság felbontását azok, kiknek számtalan bontó akadály áll rendelkezésükre és akkor s azt a házasságot jelenthették ki «ab initio nullum»-nak, a mikor és a melyiket akarták. A házasságok könnyelmű felbontása nemcsak a törvényváltoztatóknak gúnyolt protestánsoknál fordult elő a XVII. században, hanem a kánoni jog is szemet hunyt egy-két áttérés kedvéért. Ily dolgoknak oka különben soha sem az institutiókban, hanem az emberekben található.

A protestáns házassági jogra és házassági biráskodásra vonatkozó fentebbi állítások kétségtelenül kitűnnek azon forrásokból, melyeket a történelem felhasználhat s a melyekből merítették részben ősünk is.

Ily források (fontes cognoscendi) mindenek előtt a szentírásen kívül a recipiált és saját hitvallások, melyek a házassággal nem csupán mint dogmatikai fogalommal, hanem mint jogintézménnyel is foglalkoznak; továbbá az egyházi törvények: a zsinatoknak az egyházi élet és jogfejlődés ezen folyton mű-

¹ P. o. A vérrokonságnál a tilalmat a második foktól a negyedikig kiterjesztették. A debreczeni-egervölgyi hitvallás hivatkozva a bibliára, egyenlő vonalú másod fokon megengedhetőnek tartja a házasságot, de hozzáteszi, hogy «a vérség iránti tisztelet kívánja, hogy a harmadik fokon belől vaktában ne történjék összevegyülés.» Kiss Áron: «A XVI. száz. Ref. Zsin.» 1881. Budapest, 170. l. A körmőczi cikkek 1558-ból «usque ad tertium (gradum) inclusive» tiltják a házasságot; hasonlóképen a körmőczi 1577-iki zsinat és a bányavárosi hitvallás XVIII. pontja. A murányi (2-ik) zsinat 1594-ben, 29-ik kánonában, a bicsei 1600-ból, a IV. rész 4-ik pontjában, továbbá az összes XVII. századbeli zsinatok s kánonok, hivatkozással a hazai törvényekre, a vérrokonság és sógorság negyedik fokáig terjesztik ki a házassági tilalmat.

ködő tényezőinek eredményei; az egyházi hatóságok gyűléseinek jegyzőkönyvei, melyek, — minthogy a zsinat alkalmilag törvényhozó, de működésében mégis túlnyomólag kormányzati és bírósági szerv volt, — a bírósági gyakorlatban kifejlődött, követett. a köztudatba átment és így szokásjogszerű jogelvek és tételek bőséges tárházai; nemkülönben a szertartásos könyvek — az agendák — melyek főleg a házasságkötés körül végzendő lelkészi ténykedésekkel foglalkoznak ugyan, de részint közvetve, részint közvetlenül jogelveket és tételeket is tartalmaznak nemcsak a házasságkötéssel, hanem annak esetleges felbontásával kapcsolatos körülmények megítélhetése végett; ide sorozhatók még az országos törvények; a hazai¹ és külföldi² jogkönyvek, a mennyiben azoknak tartalma egészben, vagy csak bizonyos mértékig is használtatott; sőt olykor-olykor gyakorlati és elméleti exegetikai művekben s dogmatikai munkákban³ is találhatók a házassági jogra vonatkozó adatok.

Az említett forrásokból látható, hogy az önálló protestáns házassági jog érvénye és hatálya Erdélyben szakadatlanul tart a XVI. századtól II. József házassági reformjáig, és hogy ott úgy az anyagi, mint az alaki jog csekély eltéréssel ugyanaz marad, a mint annak alapja a XVI században megvetetett, a XVII. században tovább fejlődött s végre Bod Péter: «Synopsis iuris connubialis»-ával egy időre állandó alakot nyert. Ellenben Magyarországon az 1731-iki «Carolina Resolutio» a protestánsoktól elvette a házassági bíraskodást, de midőn ezt a

¹ Baranyai Decsi János: «Syntagma Inst. Juris imperialis et ungarici.» 1593. Szilágyi Márton következő című munkája: «Martini Sylvani in illustri schola Debreczina rectoris et professoris *Triga divortialis*, seu dissertationum theologiarum trias de causis divortii cathoetica methodo per quaestiones et responsiones pro captu faciliori digesta. Accessit appendix de sponsalibus eorumque diremptionis causis. Debrecini. Impressa per Paulum Cassai 1690.» Bod Péter: «Synopsis Juris connubialis» etc. 1763. Meg kell még említenem az általam kéziratban használt következő két munkát is: «M. Davidis Herzmanni: Fundamenta Jurisdictionis Ecclesiasticae saxonicae in Transylvania. Anno 1655. delineata.» A N. Muz. 498/Q. Lat. jelzetű példánya 1769-iki, Albrich Mihály röthbachi lelkész által készített másolat. A másik mű címe «Jus Ecclesiasticum Evangelicorum Aug. et Helv. Conf. in Hungaria.» Jelzete a N. Muzumban 1209/Q. Lat. Szerzőül Gerley András van czeruzával feljegyezve.

² A bicsei zsinat IV. rész 13. kánonjában a Melancthon, Major György, Hemingius Miklós műveit ajánlja tanulmányozás végett a lelkészek figyelmébe, hogy házassági ügyekben jártasok lehessenek. A rózsahegyzi zsinat XXV. kánona Carprow tekintélyét rendeli irányadóul. Bod Péter pedig Boehmer után írt.

³ Mint legnevezetesebbet: Szegedi Kiss István Theologiae Sincerae Loci communes.» Basel 1599. cz. művét említem fel csupán. L. 345—369. lapjait.

a katolikus szentszékekre átruházta, ugyanakkor azt is elrendelte, hogy a szentszékek protestáns elvek szerint tartoznak a protestánsok pereiben eljárni. Ez a rendelet tehát, bár a protestáns házassági biráskodást megszünteti, de a protestáns házassági jogot egyebekben nemcsak érvényben, de hatályban is fenntartja. Azonban III. Károlynak ezt az intézkedését, mely mellesleg megjegyezve, a legnagyobb képtelenséget rendeli el, a szentszékek gyakorlata teljesen illusoriussá tette, úgy hogy a protestánsok, kivéve egy időre a tiszántúli kerületet, mely 1768-ig gyakorolja a házassági biráskodást s őrzi meg a protestáns házassági jogot,¹ a kánoni jog alá vették.

A «Carolina Resolutio» 5. pontjának indokolása azonban nem a magyarországi protestánsok házassági jogának rendezetlensége volt, hanem az 1608. k. e. I. t.-cz. és az 1647. XV. t.-cz. 3. §-ának, továbbá a szentszékek birói hatáskörére vonatkozó egyéb országos törvényeknek egyedül és tisztán katolikus szempontból és katolikus érdekből eszközölt magyarázata. Ezen időben, t. i. 1731. táján az erdélyi protestánsok házassági joga éppen nem volt rendezettebb és rendszeresebb, mint a magyarországiaké, minthogy az ő törvénykönyvük, a Bodféle «Synopsis» csak 1763-ban jelent meg, ellenben Magyarországon Szilágyi Márton az ő «Triga divortialis»-át már a XVII. század végén kiadta volt s ez a tiszántúli részekben az Articuli Maiores, Articuli Minores, az Appendix és Geleji-féle kánonok mellett közhasználatba vétetett.

Az ország törvényeire hivatkozó, de azzal ellentétesen intézkedő «Resolutio» első rangú és rendkívüli fontosságú esemény a magyarországi protestáns házassági jog történetében, úgy hogy korszakalkotó határul is lehet felvenni. Azonban mivel nevezett «Resolutio» a protestáns házassági jogot expressis verbis meg nem szüntette, sőt az ágostai és helvét hitvallás elveit követendő zsinórmértékül állítja a szentszékek elé, valahányszor protestánsok házassági pereiben ítélnék; bár tény, hogy a szentszékek a «Resolutio» e rendelkezését nem respec-

¹ Az 1764. máj. 1-én Debreczenben tartott egyházkerületi gyűlés a 15. jegyzőkönyvi pontban azt határozza, hogy «A házassági ügyek intézésével, bárha a clerus akadékoskodik is, ne hagyjanak fel az eszerek, de óvatosan és bölcsen járjanak el.» Debr. Prot. Lap 1887. 251 l. Tóth Sámuel: «Adalékok». Azonban az 1768. júl. 28-iki intimatum a tiszántúli kerületet egyenesen eltiltja a házassági ügyek intézésétől, mire 1769. január 17-én az egyházkerületi gyűlés a 12. jegyzőkönyvi pontban kimondja, hogy «Bárha a házassági ügyek elintézésére a jog jelenleg el van is véve, de az amicabis compositio nem lévén eltiltva: intetnek a lelkészek erélyesen, óvatosan járni el a házassági kérdésekben; főleg a debreczeni e. m. assessorai és seniorai figyelmeztetnek e tekintetben.»

tálták,¹ sőt — legalább vegyes házassági ügyeknél — őket Mária Terézia 1761. aug. 31-iki leiratában e kötelesség alól fel is mentette:² mondhatjuk, hogy a magyarországi protestáns házassági jogban is II. József házassági pátense képezi azt a fő korszakalkotó eseményt, mely előtt és után különbözik, és pedig teljesen a házassági jog állapota egymástól.

Épen ezért szándékozom csupán a II. József előtti házassági jog történetével foglalkozni, mely — legalább a magyarországi protestánsokra nézve — egy zárt egész. E korszaknak kiemelkedő pontjai a bécsi és linczi békéket becikkelyező országgyűlések és a «Carolina Resolutio» kiadása, mely események folytán külön vehetjük figyelembe az 1608 előtti, a «Carolina Resolutio» előtti s utáni időket, elébe bocsátván e fejtegetéseknek ama viszonyok és körülmények ismertetését, melyek a protestáns házassági jognak általában s hazánkban létrejöttét eszközölték s előmozdították.

*

Minden házassági jog, mely az egyházi jognak alkatrésze, magán viseli a felekezeti jelleget. E felekezeti jelleg azokból a tanokból s az ezek között található ama különbségekből ered, melyek a házasság intézményének mivoltára nézve a különböző vallásfelekezetek között feltalálható.

A protestáns felfogás a házasság intézményét illetőleg mindjárt a reformatio kezdetén a legélesebb ellentétbe helyezkedett a katolikus tanfogalommal. A római egyház sacramentumnak tekinti a házasságot és (Márk 10, 4—12.; Lukács 16, 18. alapján) felbonthatatlannak tartja. Felfogását dogmává emelvén, házassági ügyekben kizárólagos törvényhozói s bírósági jogot követel magának.

A reformátorok, s utánuk az egész protestantismus el-

¹ Egyéb példák mellőzésével a «Bene-Schneider» perben hozott ítélet ezen szavait idézem: A Carolina Resolutio elrendeli ugyan, hogy protestánsok házassági pereiben ezeknek hitelvei szerint járjanak el a szentszékek, *Decisio vero sub Nr. 6to prolata huiusmodi certi generalis principii et Regulae usum non obtinere inter Augustanos, vel inde dignoscitur, quod salus cuiusvis meliora sentientis iudicio elaboratam, ipsa praesubstractis verbis concepta clausula expressa innueret, causam praesentem de necesse, iuxta exigentiam legis divinae, sanctionum Canoniarum congruentiae item naturalis et boni publici iudicandum relinquí.* N. Múzeum kézirat 1209/Q. Lat. III. köt. 8 s k. lap.

² E leirat feltalálható az «Extractus benignarum Resolutionum normalium in obiectis publico Ecclesiasticis» című Nagyszombatban többször kiadott gyűjteményben.

vetették a házasság sacramentális jellegét, el (Máté 5, 32.; 19, 9.; I. Kor. 7, 5. alapján) a felbonthatatlanságot is, sőt határozottan kinyilatkoztatták, hogy a házasság világi ügy, mely ennél fogva kívül esik az egyház illetékességén és a melyhez az egyháznak sem a megkötésnél, sem a felette való ítélelhozásnál semmi joga sincs, hogy a római egyház abusust követ el, midőn a házassági ügyeket hatalma alatt tartja. Azonban mindegyik reformátor hangsúlyozza a házasság isteni eredetét, méltóságát és erkölcsi jellemét; sürgeti a szabályozására felállított, vagy felállítandó törvények komolyságát; az egyház részére csupán a már megkötött házasságoknak az egyház színe előtt esküvel való megerősítését s a lelkész által Isten nevében való megáldását, valamint vitás esetekben a lelkiismeret körébe vágó kérdések megoldásánál való segédkezést tartja fenn, illetőleg ajánlja fel.

Teljesen kétségtelen, hogy a reformátorok intentiója a házasságnak, mint erkölcsi characterrel is bíró jogintézménynek a világi hatóság kezébe való átadása volt és csupán annyit óhajtottak az egyház részére, hogy a lelkiismereti kérdéseknél tanácsadólag szerepelhessenek az egyháziak a világi hatóságok mellett. Ily felfogás folytán természetesen protestáns házassági jognak fejlődnie nem kellett, de nem is lehetett volna. Hiszen a reformátorok által a szentírásból kimutatott, vagy kimagyarázott jogtételek, mint az isteni jog szabványai, a keresztyén világi hatóságokat eo ipso, keresztyén voltuknál fogva kötelezték és isteni, nem pedig egyházi jogot alkottak.

Mindezek daczára mégis jött létre protestáns házassági jog. Azonban ez már nem a főreformátorok műve, hanem utódaiké, kik meghíúsították — részint szükségből, részint hatalomvágyból — a nagy elődök nemes törekvését: az egyház és állam hatáskörének teljes szétválasztását. Külföldön az alkalom e változásra a házassági ügyeknél előfordulható, ú. n. lelkiismeretheli kérdések elbirálása végett bevont egyházi elem szereplésénél fogva volt megadva. Ugyanis az egyháziak felhasználva helyzetüket, túllépték hivatásuk körét és végre majdnem teljesen magukhoz ragadták a házassági ügyek intézésének hatalmát s megalapították a protestáns felekezeti házassági jogot. Csakhogy hibáznék az, a ki tisztán az egyháziak hatalomvágyának tudná be e változást. Lényeges része volt ebben a világi elemnek, a jogászvilágnak is, mely a kánoni joggal szakítani nem akart és a mely ekképen Lutherrel, ki a «Corpus iuris canonici»-t tűzbe vetette, valamint utódaival is ellentétbe jutott. Ez az ellentét aztán épen a pápas-jog kiküszöbölése iránt való buzgalom által vezetett egyháziaknál még erősebb

ösztönzőül szolgált arra, hogy maguk alkossanak egyházi házassági bíróságokat és így érvényesítsék a protestantismus fel-fogását s szorítsák ki a kánoni jogot. Természetesen e törekvésnek csak ott lehetett sikere, hol nem kellett jó szándékuk miatt más vallású fejedelemmel, vagy világi hatósággal küzdeni, másfelől pedig e hatóság elég független és hatalmas is volt a jónak talált állapotokat fentartani és esetleg külső támadás ellen megvédelmezni.

Nem akarom tovább részletezni — nincs is itt helyén — hogy mily processus mellett alakult meg külföldön a protestáns házassági jog; csupán azért említettem ennyit is fel, hogy hazai viszonyaink között a protestáns házassági jognak keletkezése és fejlődése annál érthetőbb legyen.

Magyarországon és Erdélyben a reformatio átalakító hatása az egyházi életben a XVI. század közepétől fogva észlelhető nagyobb mértékben. Azonban maga a magyar állam, bármily nagy elterjedésnek örvendett is a protestantismus, megmaradt r. katolikus jellegűnek s e jellegét századunkig megtartotta. Ez oknál fogva, valamint azért is, mivel közhatóságaink nem voltak oly függetlenek magától az állami főhatalomtól, mint Schweizban az egyes kantonok a szövetségtől, vagy Németországban az egyes fejedelemségek és birodalmi városok az összbirodalomtól s az ezt képviselő császári hatalomtól: a protestáns egyházak — Erdélyt kivéve — nem jutottak abba a viszonyba a világi hatóságokhoz, mint akár Schweizban, akár Németországban. És ha a megyek, vagy királyi városok közönsége csatlakozott is a hitújításhoz, maga a megyei, illetőleg városi hatóság nem részesítette az új egyházakat oly támogatásban, minőre szükségök lett volna.

Igy történt aztán, hogy Magyarországon a házassági jog nem mehetett a világi hatóság kezébe még a protestánsok által lakott területeken sem, hanem kénytelenek voltak a protestánsok, ha csak a hitelveikkel ellenkező kánoni jog s az ezt kezelő katolikus püspöki szentszékek alatt továbbra is maradni nem akartak, maguk állapítani meg a szentírás és a reformátorok nyomán a házassági jogot és gyakorolni a bíraskodást házassági ügyekben. A házassági ügyeknek kezelése aztán vagy tisztán egyházi kezekben maradt, mint az ev. reformátusoknál általában és legtöbb helyt az ág. evangelikusoknál, vagy pedig egyházi és világi tagokból vegyesen alkotott egyházi gyűléseken gyakoroltatott, p. o. a bányavárosokban vagy a Szepességen, t. i. a szerint, a milyen volt az egyházi szervezet. Ezért látjuk azt, hogy nem dogmaticus jellegű zsinataink 1555 vagyis

a II. erdődi zsinat óta,¹ kivétel nélkül intézkednek a házassági ügyek felől, rendezik a házasságkötést, megállapítják az akadályokat, utasítást adnak a házassági biráskodásra nézve s szólnak a válási okok felől is.

Más volt a viszony, de egy az eredmény Erdélyben, hol a protestánsokra nézve az említett kényszer-állapot nem forgott fenn.

A szászok legkorábban csatlakoztak a reformációhoz s közöttük van legelsőben rendezett protestáns egyház. Az egyházszervezés nem került sok munkába, mert ők maguk protestánsokká lévén, régi egyházi szervezetüket megtartották s így egyszerre előállott a szervezett egyház. Ugyanis ők már a reformációt megelőzőleg, letelepedésüktől fogva,² önálló egyházi joghatósággal bírtak és jogositványaikat úgy János király, mint neje, Izabella s fia, János Zsigmond többszörösen³ megerősítették, mi által változatlanul hozták át a protestáns egyházba. Egyházi hatóságaik épen úgy gyakorolták a házassági ügyek rendezésének és intézésének jogát, mint a reformatio előtt. De ama szoros viszonytól fogva, mely a szász világi és egyházi egyetem között volt, az egyházi házassági jog nem lehetett teljesen ment némi világi befolyástól. Ez a különben csekély befolyás abban állott, hogy a Honter által készített «Reformatio Ecclesiarum saxonicarum in Transylvania» és a későbbi zsinatok némely végzése⁴ a «status politicus» jóváhagyása által nyerték kötelező erejüket, továbbá, hogy a szász nemzeti statutumok, melyeket Báthori István 1583-ban megerősített, főleg a világiak által állítottatott egybe; már pedig mindkét rendbeli munkálatok házassági jogszabályokat is tartalmaznak, sőt egyéb ilyenmű művekhez képest elég terjedelmesen.

¹ A II. erdődi zsinat tizenegyedik cikkelye a válópereket a zsinatok elé rendeli, mint a mely hatóság egyedül lehet illetékes bíró ily nagyszabású házassági ügynél. L. Kiss Áron: i. m. 39. l.

² A II. Endre által 1224-ben kiállított privilegium képezé alapját a szász egyházak önálló joghatóságának. A privilegium több ízben nyert a fejedelmektől megerősítést. Közölve van Teutsch: «Zehntrecht der evang. Landeskirche in Siebenbürgen.» Schässburg 1858. cz. műve függelékében 1. sz. alatt.

³ Teutsch Urkundenbuch-ja I. kötetében számos okmányt közöl e tárgyban, p. o.; I. 155., 161., 163., 167., 169., 170., 172., 173., 188., 194. lapokon.

⁴ Honter, ki oly nevezetes szerepet játszik a szász föld reformálásában, már 1542-ben befejezte Brassó s a Bárczaság reformációját és kiadta a Libellus Reformationist. 1547-ben elkészítette a «Reformatio Ecclesiarum saxonicarum in Transylvania»-t, melyet a világiak is elfogadtak. L. Urkundenbuch I. 3—5. A zsinatok végzése⁴ közül is több közmegegyezéssel jött létre. L. Urkundenbuch II. 23. 33.

A szászok házassági joga tehát részint egyházi, részint világi hatóságoktól veszi eredetét. de a házasságkötés és házassági bíraskodás tisztán egyházi kezekben van. Nem mulasztotta ugyan el a világi egyetem, hogy kísérletet tegyen a házassági bíraskodás elnyerésére, de az egyháziak által a fejedelmektől több ízben kikért betiltó rendeletek¹ biztosították az egyházakat a reformatiót megelőzőleg élvezett szabadalmaik birtokában, nem maradván hátra a világiak részére egyéb, mint az oly ítéletek végrehajtásának kötelessége, melyek világi karhatalmat igényeltek.

A magyar és a székely nemzet kebelében terjedt új egyházak a régi katolikus egyház örökébe léptek és épen új intézkedtek volt házassági ügyekben, gyakorolták a házassági bíraskodást zsinataikon, illetőleg consistoriumukban, mint régente a szentszékek. A kánoni jogot ők is elvetették és eleinte, főleg az unitariusok, tisztán a bibliában található házassági jogelveket követték.² míg később — különösen a vérrokonság fokainak számításánál — a hazai jogot fogadták el.³ Mind e viszonyok a fejedelmek által elismertettek, jóváhagyattak, védelemben részesítették és így a protestáns, tisztán egyházi házassági jog lépett élethez a ugyanolyan r. katolikus helyére.

Ezekből látható, hogy Magyarországon a helyzet parancsolta szükségből egyházi jog a protestánsoknál kezdettől fogva a házassági jog és ennél fogva menthetők őseink ama lépésökért, melylyel eitérték a nagy reformátorok célzatától. Ellenben Erdélyben, hol a kényszerhelyzet elő nem fordult, mert 1556 óta püspöki szentszék nincs is, és mert a világi elem és a hatóságok teljesen a reformatióhoz csatlakoztak, a protestánsok meg sem kísérelték a házassági ügyek átadását a világi hatalomnak, sőt ellenkezőleg — a mint a szászok példája mutatja — a legerősebb szívóssággal ragaszkodtak az egyházi házassági joghoz, házassági törvényhozáshoz és bíraskodáshoz.

¹ Ilyen rendeleteket közöl Teutsch i. m. I. kötetében. Egy ilyenre, az 1559. júl. 10-ikire hivatkoznak az egyháziakkal szemben a világiak. L. i. m. II. Th. 23. l. jegyzet.

² L. Dávid Ferencz engedély-levelét, melyet Krichfalvi Stoyka György és másodunoka testvére Stoyka Anna részére kiállított s melyben hivatkozással Levit. 18. 20-ra. nekik szabadságot ad a házasságra. Az okmány közölve van a Sárospataki Füzetek 1858/9-iki évfolyam 779—80. l.

³ A marosvásárhelyi generalis synodus 29 (30.) cikke elrendeli, hogy «az atyafiság fokozata a negyedikig figyelemben tartassék.» Hasonló módon intézkedik a Geleji-féle kánonok 68-ik szakasza. hivatkozással az országos szokásra és törvényre, nemkülönben Bod Péter «Synopsis»-ának 119. §-a. Mindkettő megjegyzi azonban, hogy az isteni törvény szerint még a harmadik s negyedik fokon sem tilos a házasság.

Az elmondottakhoz különben, hogy a félreértést elkerüljem, két megjegyzést kell csatolnom. Először is tagadhatatlan a külföld befolyásának a hatása úgy Magyarországon, mint Erdélyben. Már pedig midőn nálunk a protestánsok szervezkedése épen munkában volt, Németországon a Melanchton és a consistoriumok kora járta.¹ Így e körülmények hatása okvetlen mutatkozik a hazai protestánsok jogéletében, habár másfelől, — mint az egyetlen Melius Péter szavaiból látható,² — nem volt nálunk ismeretlen az az irányzat sem, mely a házasság megkötését világiakra is kész bízni, továbbá elismerték azt, hogy a házassági ügyek tulajdonképen a világi hatóság jogkörébe tartoznának.³ Másodszor nem szabad figyelmen kívül hagynunk a külföld hatása mellett azt sem, hogy a hazai országos törvények nem kis mértékben folytak be a protestáns házassági jog. közelebből a házassági bíráskodás létrejöttére ama rendelkezéseiknél fogva, melyek a házassági ügyeket a «forum spirituale»-k elé utasítják.⁴ A XVI. századbeli törvényekben «Judicia Ecclesiastica», «Judicia spiritualia», «Forum spirituale et Ecclesiasticum» stb. oly kifejezések, melyek addig, míg az országban egy felekezet létezett szervezett alakban, csupán erre az egyre vonatkozhatott, de mihelyest más felekezetek is feltűnnek és szervezkednek, ha gyakorolnak bíráskodást, mind-

¹ Melanchton 1551-ben már sürgette a vegyes házassági törvény-székek felállítását, még előbb tette ezt 1545-ben a «Wittenberger Reformation»; hazánkban pedig a házassági ügyeknek zsinat elé való utasítására az erdődi 1555-iki zsin. 11. cikkében találjuk az első rendelkezést.

² Melius a debreczeni-egervölgyi hitvallásban (1562.) így nyilatkozik: «Nem kötjük egyedül a papokhoz, mint a pápisták, az egybekötést, hanem ha a közegyetértésből választatnak ki tisztességes és becsületes emberek, a kik a házassági ügyeket értik: azok is helyesen köthetik össze az Isten írott törvénye szerint a házásokat.» Kiss Áron: i. m. 270. l. Megjegyzendő azonban, hogy egy esetet sem tudunk, hol az elv gyakorlatilag érvényesült volna, sőt Melius már 1563-ban «Válogatott prédikációihoz» függesztett Agendájában úgy nyilatkozik, hogy bár nincs sem parancsolatunk, sem példánk a szentírásban arra, hogy a házasság elkövetői megeskettessenek, «de szükség az emberek tökéletlensége és a keresztyének végzésénél fogva» l. Prot. Közlöny 1883. 135—6. l.; hasonlóképen indokoltatik az esketés az 1567-ben készített «Articuli Maiores» 23. cikkében. Kiss Áron: i. m. 576. l.

³ A körmöczi 1580. évi zsinat szerint, kétes esetekben ki kell kérni a világi hatóság véleményét, mert «solche Fülle eigentlich aufs Rathhaus und für (vor) die weltliche Obrigkeit gehören» Breznyik: i. m. I. f. 243. l. A II. murányi zsinat 32-ik articulusa a házassági ügyeket zsinat elé rendeli ugyan, de hozzá teszi: «Ubi quoque nihil tam subito decidi potest, sine loci eiusdem Magistratus consensu, ad quem maxima ex parte negotium devolvitur.» N. Múzeum kézirat 2059. (fol. Lat. III. köt. 94.) lap.

⁴ 1458.: 9.; 1462.: 3., 4.; 1464.: 17.; 1492.: 46.; 1553.: 22.

járt előáll náluk is az egyházi forum; a «Iudicia spiritualia» és «Ecclesiastica» épen országos törvénynél fogva nem tagadható meg tőlök. Az nem okozhatott nehézséget, hogy külön, csakis birói hatáskörrel felruházott organumaik nem voltak, mivel maga a biráskodás ezt feltétlenül nem igényli és így a zsinatok, mint az egyházi kör organumai, e feladatnak is megfeleelhettek. Az sem volt szükséges, hogy törvényben mondassék esetleg ki a protestáns zsinatok biráskodási joga, mert a létező törvények általában szóoltak egyházi forumokról, mely körülménynél fogva külön felemlítés csak akkor vált szükségessé, midőn a r. katolikus egyház észbe kapva, a terjedő reformatio elnyomása végett, a törvényeket saját érdekében kívánta magyarázni.

Pokoly József.

ÉSZREVÉTELEK A POLGÁRI HÁZASSÁGRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYTERVEZETHEZ.

(I. közlemény.)

Előttünk áll annyi hányattatás után az a nagyfontosságú javaslat, melyet a decz. 2-iki képviselőházi ülésen 167 szakaszban terjesztett elő Szilágyi Dezső igazságügyminiszter, mint tulajdonképeni zárókövét annak a törvényjavaslatnak, mely külön-külön tagozatban, de részeiben szorosán összefüggőleg kívánja rendezni az állami anyakönyvvezetést, a vallások szabad gyakorlatát s az izraelita vallásfelekezet jogállását. Befejező köve, mondjuk, mert kétségkívül az egyházi téren fölmerülő minden olyan elvi kérdés, mely az állam politikai érdekeinek körét érinti, végeredményben oda mutat vissza, a hol az állam és egyház társadalmi funkcióinak szálai összefutnak. a hol az egyén kettős személyisége, a politikai és a valláséerkölcsi, a legközvetlenebb organicus kapcsolatban megjelenülve áll elénk, hogy a családi élet hivatásának eleget tegyen: a házasságjogban. Bármilyen legyen álláspontunk opportunitási vagy politikai szempontból a házasságjog azon célbavett rendezésével szemben, melyet a javaslat az egységes állami jog, az állami biráskodás és a házasságok megkötésének kötelező polgári alakja hármass vezérelvének megfelelően kontemplál, azzal tisztában lehetünk, hogy a protestáns felfogás nem dogmatikai aggályok szerint mérlegeli a polgári házasság intézményének életrevalóságát és czélszerűségét. Nagyon sokan kimutatták s köztük első sorban Friedberg, hogy egyházi házasságkötés, mint olyan,

még a XVI. században sem létezett, hanem létezett csupán a házasságnak egyházi megerősítése. Az az átmenet az egyháznak a házasságról szóló tanában, mely az esketést a házasság létrejövetele döntő és lényeges momentumaként állítja oda, voltaképpen csak a XVIII. század fejleménye a kanonisták egyoldalú magyarázata alapján. És bár már előbb a tridenti zsinat határozatai a katolikus jogfejlődésnek oly záró követ képezték a házassági törvényhozás terén, mely egyöntetű rendszerbe kapcsolta össze a katolikus egyház elveit a házasságot illetőleg, de viszont azt is tudjuk, hogy ennek közvetlen oka éppen a világi közvélemény erélyes sürgetése volt, oly szószólókkal, mint Erasmus, kik a «consensus facit nuptias» elve alapján kötött házasságok rettentő lazaságának szigorúbb formszerűséggel iparkodtak gátat vetni.

Más oldalról ismét a protestantizmus házasságfogalma nem annyira ennek szentségi jellegére vonatkozó nézeteiben tért el az egyház felfogásától, mint inkább a coelibatus és az egyházi bíráskodás elvetésében. A reformatio józan szelleme hamar átlátta azt az ellenmondást, mely a házasság szentségi jellege és a papi nőtlenség között, ez intézmény isteni eredete és ennek dacára a papi rendnek abból való kizáratása között oly élesen merült föl, s éppen azért két rést talált maga előtt, melyen át támadását sikerrel vezethette az egyházi orthodoxia ellen, tudniillik egyfelől abban, hogy hangsúlyozásával a házasság világi, vagy inkább közömbös, adiophoron, természetének: azt a polgári élet rendeltetéséhez közelebb hozza, másfelől és ugyanakkor hogy a papi coelibatus nyílt kárhoytatásával a házasság etnikai lényegét jobban kidomborítsa.

És ebben nincs is semmi ellenmondás, a fordulat teljesen megfelelt az eszmék tisztázásának s a középkori állam szükségképeni kialakulásának a hűbéri és hierarchicus rendszerből nemzeti állammá. A mi addig a házasságot elvonta az állam ön-souverainitásából folyó rendezése alól, az nem egyéb volt, mint az állam és egyház merev szembehelyezése, mely az államnak az egyház spiritualis létkörével szemben bizonyos alárendelt, szentségtelen, sőt vétkes szerepet supponált. A protestantizmus felfogásában ellenben az egyház és állam közeledvén egymáshoz, lassanként az állam fogalmát is áthatotta az erkölcsiség magasabb eszménye, az állam is erkölcsi célokat nyert s ekkép a házasság, mint lényegesen etnikai intézmény sem maradhatott hatáskörén kívül, s habár nagy részben kiszolgáltatta is azt az egyházak gondozásának, de nem úgy, mint egy rajta kívül álló, vele ellentétes életkörnek, hanem mint saját lénye etnikai megtestesülésének, a polgárosulás azon nagy célközösségében,

mely az államot és egyházat egyesítette. De ha kétségtelen is, hogy az egyház a házassági törvényhozást csak mint az állam mandatáriusa gyakorolta, viszont az is bizonyos, hogy a házasság kötelező polgári megkötése abban az alakban, melyben az nemcsak az állam nyilvántartási céljainak szolgáló expediens mértékére redukálva, hanem mint a házasság érvényes létrejöttét eldöntő momentum jelenik meg, kapcsolatban a házasságjog állami rendezésével, nyílt bevallása annak, hogy a világi hatalom szakítani készül a szövetséggel, mely az állam és az egyház, mint történelmi organismusok között évszázadok óta fennállott s el van határozva a maga feladatai körét teljes praecisítással vonni ki, működésének összefutó vonalait szigorúan elkülönzeni.

Olcsó vigasztalás azt hinni, hogy a polgári kötés utólagos egyházi megáldásával az egyházi esketés és a polgári összedás közötti összhangot helyreállítani valaha sikerül, mint ezt a javaslat megokolása föltételezi. Az egyházi esketési formula nem csupán vallási czeremónia, hanem oly jogcselekmény, melytől az egyház a házasság jogszerű fennállását származtatja le; mindkét formaságnak, az egyházi és polgári összedásnak ugyanazon lényeges és parancsoló követelményei fűződnek kinek-kinek saját ténykedése jogkövetkezményeihez a házasság érvényes létrejövele szempontjából, s mivel egy házasságot nem lehet kétszer megkötni, egy jogcselekményt nem lehet két actustól tenni függővé, tehát csak természetes, hogy az egyház jövőben is mindig ragaszkodni fog esketési formulája azon szabványához, mely az előtte álló házasulandót, daczára a megelőző polgári összedásnak, még mindig hajadonnak nevezi, ragaszkodni fog ahhoz, hogy a polgári cselekményt nem létezőnek, a házasságot az által érvényesen létre nem jöttek, vagy legalább is be nem fejezettnek tekintse.

Innen az, hogy sehol sem mehetett végbe a házasság eme végleges laicisálása nagy és erős ellenállás nélkül. Magában Poroszországban azon idő óta, melyben — 1849. decz. 15-én — Bismarck ezekkel az erélyes szavakkal utasította vissza a polgári házasság első tervezetét, hogy «reméli — úgymond — elég soká fog élni, hogy lássa korszakunk bolondokkal terhelt hajóját szétroncsolódnai a keresztyén egyház kőszirtjén» — nem kevesebbszer, mint háromszor történt kísérlet a polgári házasság behozására, különböző eredménynyel fogadva az alsóháztól, de mindannyiszor következetesen visszautasítva az urak házatól, t. i. 1859-ben, 1861-ben és 1869-ben. Végre 1873-ban a kormány újlag heterjesztette a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot, de bár dr. Falk a házasság polgári formáját

már elfogadott német területek statisztikájából mutatta ki, hogy a vallási érdekek mit sem szenvednek a dolgok új rendjétől, nem kevesebb, mint 1666 kérvény érkezett be 150,000 aláírással oly célból, hogy a polgári házasság mellőztessék. Bismarck elevenére tapintott a kérdésnek, mikor rámutatott, hogy a javaslat valódi indoka az állam és a katolikus egyház közötti conflictus, s célja a felekezetek papjaitól elvonni minden beavatkozást az államnak tisztán polgári ügyeibe. Jellemző azonban, hogy még a porosz adminisztráció hasonlíthatlan fölénye mellett is mily gondot okozott az anyakönyvek polgári vezetése, úgy, hogy az első tervezet szükségesnek látta egyenesen megengedni egyházi személyek kiségitő alkalmazását oly községekben, melyekben alkalmas egyén nehezen lett volna található.

Mindenesetre az egyházpolitikai reformok szörnyszerű vajudasainak látványa az európai államok történetének utolsó évtizedeiben, az a sokféle érzékenység, melyet a legkülönbözőbb oldalról felidéztek, előttünk inkább azt látszanak mutatni, hogy a kulturharczok ideje az állam és egyház ellentéteinek mesterséges és doctrinair kiélesítésével lejárt már, s csak bizonyos ó-radikális jelszavak késői hajtása. A mai állam hajóját annyi szenvedély, annyi gyűlölet, annyi illuzió ostromolja, az egyéni és a közmorál oly sok támadás alatt inog, hogy nehéz megérteni, mi vezetheti az államot épen ma, minden oldalról oly fenyegetett állapotában, nem mondjuk: nyílt hadüzenetre, de legalább is veszedelmes surlódásokra azzal az erkölcsösítő és nemesítő hatalommal, mely még mindig megőrizte uralmát a lelkek legnagyobb része felett. Annyi az önként nyilatkozó bűn és gonoszság, mely megtorlásra vagy kiirtásra vár, hogy az államnak legkevésbé lehet feladata mesterséges delictumokat construálni, legkevésbé lehet célja magát a felekezetek foglárává tolni fel.

Nagyon régen, a voltairianismus századának virágzása korában, hangzottak el az államphilosophia egyik legnagyobb mesterének, Smith Ádámnak szavai, melyekben óva int az állam vallásbeli indifferentismusa azon szerencsétlen szellemétől, mely oly nehezen kerülheti ki előbb-utóbb a nyílt ellenségeskedés látszatát. Oly országban, mondja ő, hol egy csomó apró szekta közt oszlik meg, ha nem is egyenlő részekben, de legalább számbavehető túlsúly nélkül a népesség vallásos meggyőződése, az állam igen is megteheti azt, hogy ne törődjék velük; de sehol, a hol bevett vagy uralkodó vallások rendszere áll fenn, az állam nem nélkülözheti azok befolyását, kik a vallásos érzelmek ápolásában, irányzásában hivatásuknál fogva tényezők.

A mélyreható fordulatnak, melyen az egyház és állam közötti viszony alakulása utóbbi években keresztülment, tulajdonképpen épen itt rejlik diagnózisa; ez az az irány, melyben törvényhozásunk újabb aerája lényegesen eltért a József-féle pátenst korában uralkodott eszméktől. Mert a pátenst, habár az egyházi közegekben csupán állami tisztviselőket látott, kiket az elébök tartozó házasságkötéseknél való közreműködésre egyenesen kötelezett s kiktől elvárta, hogy a közreműködésnél az egyházi törvényektől el fognak tekinteni, azért a házasságkötés egyházi formáját sértetlenül fentartotta. A házassági jog polgári alapon való szabályozását csupán abban fogatosította, hogy a kihirdetések alól való felmentés jogát a politikai hatóságok hatáskörébe utalta, a házassági anyakönyvek vezetését állami rendszabályok alá helyezte s végül a házassági bíráskodást világi bíróságokra bízta. Az így létrejött jogegység csak a házasság megszűnése kérdésében ágazott ismét ketté, fenmaradván a katolikusokra nézve a házasság felbonthatlansága, szemben a nem katolikusok házassága felbonthatóságával.

Az 1790/1 iki törvényhozás megfelelt a felébredt nemzeti szellem szabadság-aspirációinak, szemben a rideg febronianismus egyoldalú túlkapásaival, de nem felelt meg azoknak a követelményeknek, melyek a modern jogállamra való átmenetben a judicatura szempontjából hárultak a nemzeti konszolidáció nagy munkája elé. Nagy és végzetes tévedése volt mindig a jogfolytonosság nevében vívott harczoknak, a nemzet politikai jogainak minden palladiumát az 1790/1-iki alkotások garanciáiban keresni, melyek a házassági ügyekben az állami szabályozás eszméjét elejtve, sikertelenül akarták biztosítani az egyházak paritását.

Ez a sikertelenség volt az oka, hogy ma már egészen más értelemben találja az egyház maga előtt az államhatalmat, mint a josefinismus fénykorában. Egészen más szempontok ma már azok, melyeket az állam a jogegység érdekében latba vet s az ellentétek többé nem a békés compromissum jelszavában látják természetes törekvéseik célpontját, hanem az állam és egyház teljes elidegenítésében egymástól.

Úgyde ha ezek szerint jogosult politikai aggályok hangja vegyül is abba a diadalba, melyet az egyházpolitikai reformoknak ép jelenleg szőnyegen forgó része jelez kétségtelenül bizonyos irányban a szabadelvű eszmék történetében, úgy ez semmi esetre sem jelenti azt, hogy a magyar protestáns egyház, mint olyan, már a priori kizárná a házassági intézmény állami szabályozására vezető kísérleteket. Épen nem tartunk e részben Sohm-mal, a ki szerint az ev. egyház már lelkiismeretéből ki-

folyólag kötelezve lenne a polgári házasság ellen állást foglalni. És bár a protestáns proselytismus ügyén előreláthatólag nagy részt tör a felekezeti házassági bíráskodás elejtése, pillanatig sem lehet kétség az iránt, hogy az állam jól felfogott érdeke, leszámítva a jogos és tárgyilagos kritika hangját, a magyar protestáns közvéleményben fogja találni egyik legmegbízhatóbb támaszát.

Más kérdés aztán, hogy vajjon a polgári házasság jelenlegi tervezete, úgy a mint azt e pillanatban, különösen a részletes indokolás ismerete nélkül megítélni képesek vagyunk, megfelel-e azoknak a követelményeknek, melyeket egy ily fontos és az állami élet minden ágába mélyen benyúló törvényhozási alkotáshoz fűzni jogosítva vagyunk.

Figyelmen kívül hagyva egyelőre a javaslat részleteit, mindenekelőtt két általános szempontból szükség vizsgálni a polgári házasság intézményének esetleges visszahatását a vallás-erkölcsi élet intenzívítésára. Az első abban az aggályban lép előtérbe, hogy vajjon az egyházi összeadás elmaradása nem vonja-e szükségkép maga után majd a keresztelesek elmaradását is? Mindkét egyházi cselekmény a keresztyén világ nagy zömében elvitathatatlanul *egy* hitbeli meggyőződésen sarkal, az egyiknek megingatása, talán észrevétlenül, talán kezdetben jelentéktelen arányokban, de elkerülhetlenül látszik vezetni a másiknak is aláásásához. Mihelyt a világi tekintély egész súlya latba vettetik annak kimutatására, hogy a házasság céljai lényegesen az állam céljainak alárendelt emberi érdekek. óhatatlan, hogy a közmeggyőződés egyszersmind a keresztség lényege és jelentősége felől is tévútra ne vezetessék, a mennyiben a kettő szorosan összeforrt tudata a keresztyén hitérzületnek.

Még nagyobb megfontolást igényel a másik érv, mely a polgári kötés kötelező előírása mellett az utólagos egyházi megáldás szertartásszerűségeinek mellőzésétől tart, mert itt ugyanazon várható jelenség előtt állunk, mely egészen ellenkező irányban — az olasz polgári törvénykönyv életbeléptetését követte. Tudjuk, hogy az olasz törvénykönyv eredetileg a házasságkötés polgári és egyházi actusa közt nem érintette az egymásutániság kérdését. És mi lett az eredmény? Az, hogy az intézmény életbelépte után néhány évvel már 120,000-re rúgott azoknak a házasságoknak a száma, melyeket csupán egyháziilag kötöttek meg. Évente ezrek és ezrek látták magokat megfosztva atyai örökségüktől s a törvényesnek vélt házasságokból született törvénytelen gyermekek száma évről évre ijesztő módon szaporodott.

Ez állapotok belső indokainak teljes félreismerésén alap-

szik azt hinni, hogy a polgári összeadás kényszer-elsőbbségének statuálása nem fogja ugyanazt az eredményt szülni, csak-hogy egészen ellenkező oldalról, t. i. az utólagos egyházi megszentelés könnyelmű elhanyagolásában. Nemcsak a törvény idevágó határozmányai ismeretének elégtelensége, nemcsak a szaporodó költségektől való visszariadás fog ebben közrehatni, de legelső sorban és mindenek fölött az, hogy soha sem fog sikerülni a közönséges emberi logikával elhítenni: hogy az állami és egyházi functiók ezen kettősségében egyik — már legyen az akármelyik — fölösleges ne lenne, soha sem fog sikerülni elhítenni, hogy az állam és egyház controversiája mérő mechanikus úton áthidalható s egyszerű törvényhozási hókusz-pókuszszal elintézhető lesz.

A polgári élet jogszabályainak a házasság magasabb erkölcsi rendeltetésével való összhangzatba hozása, a római jogrendszer subtilis dogmatikájának a társadalom tényleges politikai exigentiái keretébe való gondos beillesztése: ez volt az egyház fontos feladata a házasságügy rendezése terén, ennek felelt meg a kánonjog egész történeti fejlődése, úgy, a mint az századokon át alakult meg. És legyünk bármily nézettel az állam politikai érdekei által paracsolt reformok szükségessége és célszerűsége iránt, azt az egyet el kell ismernünk, hogy a tridentinum házasságjoga egészben véve a jogász elme egyik legfényesebb, legmonumentálisabb alkotása marad minden időben, át meg áthatva a romanismus nagy traditióitól, melyekbe a keresztyén-ség tisztult erkölcsi szelleme lehelt életet és igazságot. És az is igaz, hogy az egyház házassági törvényhozását soha sem tekintette teljesen befejezett egésznek, hanem minden időben kész volt számolni a kor kívánalmaival s a polgári élet fejlődésével.

A különbség az, hogy míg az egyház soha sem tolta előtérbe a házasság polgári szerződési jellegét, de azért minden habozás nélkül «contractus matrimonialis»-nek nevezi azt, s ennek szigorú jogelvei szerint kíséri minden fázisán át két félnek benső életközösségre irányuló jogkötelező egyezségét, addig az állam törvényhozása, bár minden jogcímét a házasságügy rendezéséhez, ennek a polgári jogviszonyokra tartozó oldalából meríti, mit sem tart természetesebbnek, mint kiforgatni a házasság intézményét ennek tiszta jogszerződésen alapuló jellegéből.

Ennek bizonyítéka a jelen javaslat is, a midőn például az eljegyzésnek nem tulajdonít semmi oly joghatályt, mely azt mint kötelező házasság-ígéretet, a kánonok szerint mindig megillette, egy szóval kimondja, hogy az eljegyzésből nem származik kereseti jog a házasság megkötésére s ennek

megfelelően, hogy bármily teljesítés kikötése arra az esetre, ha a jegyesek a házasságot meg nem kötnék, semmis. A javaslat ugyanis «elsőrendű állami célnak ismeri minden állampolgárnak házasságra irányuló szabadságát *a megkötés időpontjáig* lehetőleg teljesen megóvni» s e céljában a házassági ígéret akadályként való elismerését, mint az erkölcsi kényszer egy nemét tekintti. (Ált. Ind. 32—33. l.)

Nézetünk szerint az állampolgárok szabadsága nemcsak abban áll, hogy azt tehessék, a mit akarnak, hanem abban is, hogy ne cselekedjenek semmit mások jogai hátrányára. Nem a cselekvés, hanem az elhatározás szabadságának megóvása a jogállam célja. Akárhogyan avatkozik is bele az állam tiszta magánjogviszonyok szabályozásába, nem kerülheti el, hogy az egyik félnek nyújtott kedvezmény a másik fél jogait ne csorbítsa. Csak a frázis mondathatja azt, hogy az állampolgárok szabadsága és az állampolgárok joga egy és azonos, és csak a hypokrizis állíthatja, hogy az állam polgárainak szabadságát másképp is hivatva van védeni, mint jogos cselekményeik türével.

De van-e szükség egyáltalában az eljegyzés joghatályát *expressis verbis* megfosztani a *sponsio* jellegétől, szemben az egyház törvényhozásával? Korlátolja-e az egyéni szabadságot valóban az egyháznak az eljegyzésről szóló tana s akadályozza-e tényleg azt, hogy a jegyben járó szabad elhatározásából más-sal kössön házasságot?

Az ok, mely miatt a javaslat szakítani akart az eljegyzés eddigi tanával, az indokolás szerint abban a föltevésben áll, hogy a kánonjog szerint az érvényes eljegyzés — a mely már hét éves korban is létesülhet — *impedimentum publicae honestatis* állapít meg, s az eljegyzés alapján a jegyest kereseti jog illeti meg a házasság megkötésének követelésére; ellenmondási joga nyílik a jegyes és harmadik személy közt kötendő házassággal szemben.

Ezt a föltevést sokban helyesbiteni kell. A javaslat indokainak szövege, így a mint van, azt a hitet kelthetné, mintha az egyház az eljegyzés actusából származó peres és jogügyleteket ebben a merevségében ismerné. Hogy ez csakis a kánoni jogszabályok felületes ismeretéből következik, mindenki előtt tudva lehet, a ki a kérdéssel valaha közelebbről foglalkozott. Tiszta igaz, hogy az egyház joga szerint magokat a hét évet meghaladott serdületlenek is jogérvényesen eljegyezhetik, úgyde ha a serdülés korát elérték, az eljegyzéstől minden ok nélkül el is állhatnak. De még ha az eljegyzés serdül-

tek között köttetett volna is, a házasságkötésre való kötelezettség tisztán erkölcsi és soha sem terjed odáig, hogy a kánonjog a feleket arra fenytékkal szorítaná, minthogy a római jognak azon szabadabb nézete, hogy senki a házassági frigyre nem kényszerítendő, lassanként az egyházi törvényhozásba is átment. Mellesleg legyen szabad hozzátennünk, hogy abban sincs egészen igaza a miniszteri indokolásnak, hogy az érvényes eljegyzés úgynevezett köztisztességi bontó akadályt állapít meg; ez csak az eljegyzett személy első izbeli rokonával szemben áll, minden más idegen személlyel szemben csupán tiltó az érvényes eljegyzésből támadó házassági akadály.

Mit tesz tehát az egyház, mikor az eljegyzés jogkötelező szerződési természetét declarálja? Egyszerűen egy elvet állít fel, minden sanctió nélkül, de a melynek moralis és társadalompolitikai jelentősége mégis eminens, mert a nemesebb emberi ösztönökből fakad. Nem szándéka az élet minden viszonyára irányadó szabványt diktálni fel, de megjelöli azt a gondolatot, mely a családi életközösség előtt kell hogy lebegjen. És ebben a komoly erkölcsi felfogásában az erdélyi ref. egyház házasságjoga is egészen közel áll a közönséges egyházjoghoz, mert a H. t. 1. és következő §§. szerint teljesen azonos szempontból ítéli meg az eljegyzés lényegét, kellékeit és joghatályát s annak felbontását ugyancsak a H. t. 22. 271. §. csak az illetékes birónak engedi meg

Úgy látszik a polgári házasságról szóló törvényjavaslat e fejezete nemcsak szellemében, de szerkezetében is teljesen a József-féle pátens alapján áll, melynek 1. és 2. §§ ai ezeket mondja: «1. Quaelibet sponsalia, id est contractus illi, per quos vir et mulier se praevident ad contrahendum matrimonium obligant, pro nullis et irritis habeantur. 2. §. Si proinde sponsalia ejusmodi hoc non obstante contrahentur, contractus talis quocunque modo conceptus, et quibuscunque solemnitatibus provisus, nec obligationem quoad matrimonium in eundem post se trahere, nec secum vel minimum legalem effectum habere possit stb.»

Azonban a pátens helyes mérséklettel csakis az eljegyzésből a házasság megkötésére irányuló jog érvényesítése tekintetében szorította meg az eljegyzés szerződési hatályát; nem így a javaslat, mely a «contractus contrahentibus legem ponit» elve teljes figyelmen kívül hagyásával, bármily teljesítés kikötését is semmisnek nyilvánítja, arra az esetre, ha a jegyesek a házasságot meg nem kötnék.

Végzetes eltévelyedése a jogászai ítéletnek s csattanós bizonyítéka a systematikus gondolkozás hiányának a javaslat

ezen pontja. Honnan ítélheti meg a törvényhozó, hogy minő érdeke lehet az esetek számtalanságában valakinek egy házasság létrejövetele vagy elmaradása körül? És ha semmis a teljesítés kikötése arra az esetre, ha egy házasság létre nem jönne, miért nincs semmisnek kimondva oly kikötés is, melynek föltétele a házasság létesülése? Hiszen a házasság létre nem jötte esetére ígért teljesítés igen sok esetben hasonlíthatlanul erkölcsösebb motívumokon alapszik, mint például házasságon kívül született gyermek eltartása, örökbefogadása, az anyának biztosított tartásdíj stb. A codificator előtt valószínűen csak a poena resultus esete lebegett; de a szövegezés nem meríti ki azokat az eseteket is, mikor a kötés alternatív, tehát *vagy* a házasság megkötésére, *vagy* valamely más szolgáltatásra irányul. Sőt a poena resultus elfogadása sem érintené semmiben sem a házasságra irányuló akarat teljes szabadságának megővését, mert a főkötelezettség nem teljesítése esetén a másik szerződő fél nem nyerne jogot a házasság megkötése követelésére, hanem csupán a poenalis kikötés teljesítésére.

Tökéletesen egyetértünk dr. Schwarz Gusztávnak a «Jogtudományi Közlöny» f. évi 1. számában a javaslatra ellenjavaslat alakjában közölt bírálata azon eredményével, hogy a javaslatnak az eljegyzésről szóló ezen egész első fejezete, mint csupán negatív rendelkezéseket tartalmazó rész, merőben felesleges itt, de minden esetre csak az általános magánjogi kodifikáció keretében latolható meg helyesen.

A javaslat 167 paragrafusa különben meglehetősen ingatag terminológiával és minden systematikus alapgondolat nélkül összesen tíz fejezetben szól az eljegyzésről, a házassági akadályokról, a házasságkötés módjáról, a házasság érvénytelenségéről, megszűnéséről, az ágy- és asztaltól való elválásról, külön fejezetbe foglalva össze a külföldiek házasságára és a külföldön kötött házasságokra, továbbá a büntető határozatokra vonatkozó intézkedéseket, a vegyes és zárhatókat.

Legelső, a mit a törvényjavaslatról várhatunk, minden esetre az volna, hogy a házasság intézményéhez fűződő összes társadalmi és állami érdekek tekintetbe vételével föllállított rendelkezéseinek legalább bizonyos következetességével sáncsolja körül a házasság etikai gondolatát, annak szilárd és állandó alapelveit. Lényeges és parancsoló szabványok alóli felmentés esetei sokkal kevésbé alkalmasok megingatni a köznép zemeiben a házasság erkölcsi komolyságát akkor, mikor azok az egyházaknak bizonyos vélt természetfölötti vagy isteni hatalmából származtathatók le. A világi államnak nincs ily természetfölötti

nimbusza a polgárok szemeiben, mert nem erkölcsi, hanem csak mechanikus erők pillanatnyi hatalmán épül fel, s épen azért nagyon meggondolandó, vajjon nem obstruálja-e a házasság magasabb életcéljai, az ember erkölcsi természetének mélyebb és nemesebb forrásaiból eredő rendeltetése iránti meggyőződést az, ha az állam dispensatorius hatalma kelletén túl kitagíttatik a házasság létrejövetele föltételei körül? A javaslat azonban nem kevesebb, mint tiz esetét ismeri a törvény kötelező rendelkezései alóli fölmentésnek, mely fölmentésadásra négy esetben az igazságügyminiszter, két esetben (egyik házastársnak a másik házastárson elkövetett vagy megkísérlett gyilkosság tettesével vagy részesével való házasságkötése és a felmenő ágbeli vérrokon testvérével való házasság) a király, s egy-egy esetben a közigazgatási hatóság, a főispán, illetőleg polgármester, a gyámhatóság és az összeadást teljesítő polgári közeg nyer felhatalmazást.

Helye van a fölmentésnek a fenti két (20. és 26. §.) esetet kivéve, a javaslat értelmében a házasságkötéshez szükséges korhatár (férfinél 18 év, nőnél 16 év) alól (9. §.), az örökbefogadó és örökbefogadott, valamint annak vérszerinti leszármazója, a vérszerinti leszármazónak volt házastársa, és megfordítva, az örökbefogadott vagy ennek vérszerinti leszármazója és az örökbefogadó volt házastársa közötti házasságkötés tilalma alól (21. §.); a tizhónapos tilalom alól, mely idő alatt a nő, kinek házassága megszűnt, vagy érvénytelenné nyilvánított, új házasságra nem léphet, ha csak időközben nem szült (27. §.); továbbá felmentést adhat az igazságügyminiszter az 51. §. második bekezdése szerint külföldinek annak kimutatása alól, hogy házassága hazájának törvényei szerint akadályba nem ütközik; a közigazgatási hatóságot illeti a fölmentés a szabályszerű kihirdetés alól (30. §.); a főispán vagy polgármester adhat engedélyt a házasságnak különös közegek előtti megkötésére (50. §.), s a polgári tisztviselő, a házasságnak a nyilvánosság kizárásával, vagy a hivatalos helyiségen kívüli megkötésére. Végre a 135. §. értelmében belföldön rendes lakhelylyel bíró kiskorú külföldi részére a házasságkötéshez szükséges szülői vagy gyámi beleegyezés felmutatása alól a gyámhatóság adhat felmentést.

E pontok közül különösen egy alkalmas szerintünk az alkotmányos teoriák szempontjából is érdekes discussiót hívni ki. Arról van szó, vajjon a királyi hatalom történeti fejlődésének szemmel tartása mellett lehet-e egyáltalában helye ma, teljesen incidentaliter, a korona jogainak kiterjesztésével oly értelmű hatalomátruházásnak, minőt a javaslat czéloz a korona

dispensationalis jogában. Mert ugyanis első pillanatra is szembe-
szökő, hogy az a felmentés, mely az egyik házastársnak a
másik házastárson elkövetett vagy megkísérlett gyilkosság tet-
tesével vagy részesével való házasságkötésére, továbbá a felmenő
ágbeli vérrokon testvérével való házasságkötésre leendő felszaba-
dításnál a javaslat szerint a koronát illető előjogot képez, ez
esetben nem foly a koronának sem főfelügyeleti, sem meg-
kegyelmezési jogából. Egyszerű törvényhozási actussal ily prae-
rogatívákat állapítani meg, a királyi hatalom természetéből
folyó közjogi attributumokon kívül, minden alkotmányos gya-
korlattal ellenkezik és a parlamenti legislatió történetében oly
szokatlan jelenség, mely legbehatóbb kritikát érdemel. A király
nem administrál, hanem uralkodik az alkotmányos monarchiák
fennálló tana szerint s administratív előjogokat rezerválni a
koronának a közkormányzat bármely ágában, egyaránt fel-
forgató irány a koronával és a nemzettel szemben.

Előreláthatólag élénk vitát fog előidézni a javaslatnak a
magyarországi és erdélyi reformata egyház fennálló házassági
jogaiban, tehát a József-féle pápens és a hazai gyakorlat alap-
ján kifejtett jogrendszereinkben eddig ismeretlen azon való ok
is (100. §. és 102. §. d.), hogy «a házasság felbontását kér-
heti az a fél, kinek házastársát büntett miatt a házasság meg-
kötése után jogerejüleg halálra vagy legalább öt évi fegyházra
vagy börtönre ítélték», továbbá, «ha ez a házasság megkötése
után jogerejüleg öt évnél rövidebb tartamú fogházra vagy börtön-
re, avagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogházra
ítéltetett, és a bíró a házastársak egyéniségének és életviszonyai-
nak gondos figyelembe vételével meggyőződött arról, hogy a
felsorolt okok következtében a házassági viszony annyira fel-
van dülva, hogy a felbontást kérőre nézve a további élet-
közösség elviselhetetlenné vált.»

Fennálló házassági rendszereinkben a görög keleti, to-
vábbá az erdélyi ágostai hitvallású evangélikus és unitárius
egyház ismerik csupán, némely lényeges eltérésekkel, a házasság
fölbontásának itt megjelölt okát. Míg ugyanis a görög keleti
egyház részben öt évi szabadságvesztés minimumához köti a
házasság fölbontását, részben csupán az államfő elleni össze-
esküvésre korlátozza, sőt vannak területek, melyeken a férj
szabadságvesztését nem is tekinti válási indoknak, csupán en-
gesztelhetlen gyűlölet alapján engedi a szabadságban maradt
félnék a házasság felbontása kérését: addig az erdélyi ágostai
ev. egyház 1870. évi «Eheordnung»-ja, már 3 évi börtönbün-
tetésnél helyet ad a házasság felbontása iránti kérelemnek, az
unitarius egyház pedig kiterjeszti ezt minden nyereségvágyból

elkövetett büntetendő cselekmény, ép úgy mint hamis tanúság vagy hamis eskü miatti elítéltetésre.

Középutat akart a javaslat követni a midőn öt évnél rövidebb tartamú vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatti szabadságbüntetésnél a birói appreciatióra bízva az életközösség felbontását, és teljesen kizárja ebből az úgynevezett «custodia honesta»-t, minő az államfogház. Mi azonban így is túlságosan nagy discretionarius hatáskört látunk a bíróságok kezeibe adva, mely különösen a szóbeliség mellett nem csupán a gyors és felületes benyomásokra épített birói meggyőződés sajnos elhamarkodása veszélyének alkalmas kitenni, de a gyűlöletes beavatkozás színét viseli magán a családi élet legbensőbb ügyeibe is, mely családi élet pedig a megtérő bűnös javulásának is legjótékonyabb forrása s ekkép méltán szítná az elkeseredést az ellen az állam ellen, mely vaskezeivel könyörtelenül nyúl bele lelkébe, hogy így megröszécsen utolsó szálait is elmetszse, melyek a társadalomban önmaga s önmagában a társadalom becsüléséhez kötik. Mi szükség arra, az állam és társadalom humanistikus feladatai szempontjából, hogy a büntetését megszenvedett bűnös, miután már polgári existenciáját elvesztette, ráadásul még az emberi lealacsonyodás legsötétebb Kain bélyegével homlokán taszittassék ki a családi élet szentélyéből is s vonassék el a család nemesítő, a szeretet mindent fölemelő hatása alól, hogy így mintegy kénytelen legyen visszaesni a bűnbe? Apostoli munkát nem követelünk az államtól, de ebben látszik, mennyire elégtelen a mélyebb emberi érzelmek, a magasabb világeszmények, átértésére, mennyire képtelen igazi társadalmi missió kifejtésére s a keresztyénség magasztos tanítása átérzésére, mely a házasság intézményében oly benső életközösséget lát, a hol a házastársak nem csupán a szerencsében és tisztességben osztoznak, de a szegyent és gyalázatot is, ha kell, együtt hordozzák.

Bajos analógiát találni a paragraphus jelen szerkezetéhez a francia Code civile megfelelő intézkedésében is, mert ennek 232. §-a csak a «peine infamantes» való okáról szól, mely az újabb gyakorlatban egészen az úgynevezett «peines afflictives et infamantes»-nak engedett helyet. Úgyde a francia judicatura a «peines afflictives et infamantes» kategóriáját nem köti szükségkép a büntetésidő tartamához vagy a szabadságbüntetés neméhez, hanem csupán a politikai jogok elvesztésének mellékbüntetéséhez, mely azonban még a fegyházbüntetéssel sem jár okvetlen együtt.

Épen azért, míg a német particularis jog egyfelől csupán a szabadságvesztés-büntetés időtartamát veszi alapul oly válóok

construálására, mely az egyik házaspár jogerős elítéléséből támaszt igényt a házasság felbontására, addig a porosz Landrecht már egyenesen a büntett és vétség természetéből indul ki, habár elmulasztja közelebbi meghatározást adni a tulajdonképeni megbecstelenítő büntettekről és vétségekről. Ámde még így is rendkívül vitásnak kell tartanunk, lehet-e, méltányos-e az állam törvényhozói joga teljes épségben tartása mellett, egy teljesen idegen terrenumon, a milyen a házassági jog rendezése, merőben magánjogi viszonyok szabályozása keretében, indirecte oly súlyos visszahatást gyakorolni egész büntetőrendszerünkre, a mely annak rendelkezéseit aránytalanul megszigorítja?

Az állam büntető joga lévén az erősebb jog, világos, hogy egy ily kérdésnek csak ott lehet ész- és jogszerűen eldöntetnie. Mert mit tesz az állam, mikor saját hatásköréből kifolyólag a büntettek és vétségek miatt elítéltek hátrányára a másik házaspárnak jogot ad a házasság felbontására? Teljességgel nem csupán magánjogokat állapít meg, hanem capitis deminutioval sújt, kereseti jogot enged egyik félnek a házassági szerződés egyoldalú megtámadására, oly ok miatt, mely a házasság létrejöttének nem volt kikötött feltétele, a mi tehát a másik fél részéről nem a házastársi köteletség megszegése, hanem az állam büntető törvényeinek áthágása. Mindaddig, a míg a házassági elválás joga a felekezetek saját ügye maradt, egy ily rendelkezésnek nem volt semmi paradox jellege, de az állam beavatkozása a házassági viszonyok rendezésébe, azonnal egész flagrans alakjában emeli ki ezt az ellenmondást. Az állam, mely a házasságot polgári szerződésnek tekinti, ime legelső tényével is önmagát czáfolja meg. De így van az, ha abból, hogy az államnak a házasság körül *érdekei* vannak, azt következtetik, hogy tehát *jogai* is vannak.

A házasság bírói felbontásának büntett miatti elítélés alapján való érvényesítése nehézségeit tulajdonképen rég érzi a theoria s ez az oka, hogy némelyek ebben inkább a hűtlen elhagyás characteristikumát látják s abból akarják leszarmaztatni. Ez elmélet szerint a hűtlen elhagyásnál megkívánt *animus deserendi*, illetve ismeretlen vagy elérhetlen helyre távozás lassanként helyet adott a házasságjogi gyakorlatban a *quasi-desertio* egy nemének, melynél már sem az elérhetlen helyre való távozás, sem az elhagyási szándék nem tekintetett többé lényegesnek.

Nem kevésbé aggályos ennél, hogy a javaslat nem terjeszti ki a házasság büntett vagy vétség miatti elítélés okából kérhető felbontását oly esetekre, melyekben a szabadság-

vesztés-büntetést pénzbüntetés pótolja, a mi tudvalevőleg nyereségvágyból elkövetett vétségeknél is előfordul, a nélkül pedig a javaslat teljesen nélkülözi a jogi egyenlőség és az igazságos alkalmazás garanciáit. Viszont a katonai büntetőjog gyökeres reformja előtt alig hibatő, hogy a javaslat intenzíói szerint is helye lehetne a katonáskodás alatt elkövetett vétségek miatti elítéltetés okából való bírói elválasztásnak. Tekintve, hogy a magyarországi protestánsok házasságjogában érvénytelenségi ok gyanánt szereplő engedély nélküli házasságát a katonai személyneknek a javaslat tiltó akadálynak veszi át (20. §), e correctivumra föltétlenül szükség van.

Várnai Sándor.

A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.

A JELENKORI TÁRSADALMI MOZGALMAKRÓL ÉS TANOKRÓL.

Dr. Pulszky Ágost

egyetemi tanár előadása a Prot. Irod. Társ. 1893. márczius 11-én tartott felolvasó estélyén.

Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim!

Az emberek a társadalomtól általában kétféle igény kielégését várják: mindenekelőtt összes lelki, erkölcsi szükségleteiket, önbizalmukét, becsületükét és mindazét, a mit az emberi méltóság érzetének kifejezésében foglalhatunk össze, és másodszor anyagi boldogulásukat, testi igényeik kielégítését, mindazt, a mit gazdasági cselekvéssel lehet csak elérni, a mit a vagyon, a gazdagság nyújt. Minden időben e két csoportba foglalhatók össze a különféle társadalmi feladatok, s a mint az emberi nem a polgárosodásban előrehalad, váltakozva hol az egyik, hol a másik csoportja ezen feladatoknak az, a mely kiválólág magára vonja a figyelmet, a melyet a közvélemény túlnyomólag követel, s a melynek valóstítására irányulnak az igyekezetek általában.

Az emberiségnek kezdetleges korában, akkor, a mikor a polgárosodásnak tulajdonképen csak csirái voltak még elszórva, a rendes és állandó biztonsági szervezetek keletkezése előtt megvan egyetemesen azoknál is, a kik közvetlen munkájukból élnek — hiszen e korban majdnem mindenki ebből kénytelen

élni — a becsület, illetőleg az emberi méltóság érzetének elégitése, a mennyire erről fogalmat képesek maguknak alkotni; megvan a szabadság, a függetlenség bizonyos foka, legalább annyiban, hogy külső feszélynek — általuk érhetőleg — csekély mérvben vannak csupán alávetve; de nincsen elégitve az anyagi szükségletek köre. Szegények az emberek és bizonytalan az életük; sokkal szegényebbek és sokkal bizonytalanabb a sorsuk, mint a legszegényebbekké a polgárosodás előrehaladottabb korában, csak hogy természetesen nincsen meg a mérték, a melyhez a maguk állapotát szabva, azt nyomorultnak, illetőleg ki nem elégitőnek találnák.

Következik egy későbbi kor, a polgárosodás eddigi történetének, hogy úgy mondjam, túlnyomó korszaka, a melyben az anyagi munkával foglalkozók anyagi szükségletei meglehetősen mértékben ki vannak elégitve, de méltóságérzetük arán, függő viszonyban; és csak a legutolsó két század óta kezd az emberiség előtt oly állapot képe derengeni és egyszersmind bizonyos mértékben megvalósulni, a melyben azok is, a kik a társadalomban az anyagi munkát végzik és a kik első sorban a mindennapi kenyér megszerzéséről kell hogy gondoskodjanak a maguk és mások számára, ezt eszközölhetik, és felmentve érezhetik magukat az élet mindennapi gondjainak keserve alól, emberi méltóságuknak és becsületüknek teljes megóvása mellett.

E kérdés folyamatával s az abból keletkező tanokkal és mozgalmakkal kívánok foglalkozni, t. hölgyeim és uraim. Hogy azonban ezeket megérthessük, vissza kell pillantanunk a múltba; hiszen a múlt ismerete képezi a jelen felfogásának, a jövő megérthetőségének egyedüli alapját.

A polgárosodás azon korszakában, a melyet mi az «ókor» elnevezésével szoktunk jellemezni, a melyet, szorosabban véve, a Krisztus előtti történeti időkre alkalmazhatunk, kiváltak a társadalomnak egyes osztályai akként, hogy anyagi gondoktól teljesen mentesítették magukat, legalább az élet normalis folyamában; hogy a munkára, a mennyiben az közvetlen anyagi munka volt, rabszolgákat alkalmaztak, és hogy a polgárnak és a művelt embernek fogalmához és méltóságához tartozónak tekintették azt, hogy azon idővel és nyugalommal rendelkezék, a mely mellett szellemi kiképzése, meggondoltságának teljes kifejtése lehetővé válik. Ez, még Platonál és Aristotelesnél is, a *σχολή*-nek, a polgárt megillető nyugalomnak azon fogalma, a mely a görögöknél és a republica korában a rómaiaknál is teljesen azonosult a művelt osztályok kellekeiről alkotott képvel. Hozzájárult ehhez az, hogy az emberi méltóságról alkotott ezen fogalom mellett mindinkább kifejlődött az uralkodó osz-

tályoknál egy bizonyos függetlenségnek és egyenlőségnek az érzete. Úgy fogták fel a dolgot, hogy a ki művelt ember, a ki polgár, a ki olyan ember, hogy erkölcsileg és szellemi tekintetben is komolyan számba jön, annak nem szabad senkinek alárendelve lenni, ha csak nem a saját beleegyezésével, annak a társadalomban is egyenjogú tényezőként kell szerepelnie. Ez az athéni demokratia eszméje, a mely, csak részben ugyan, de a respublica kifejlődésével mindinkább fokozódó mérvben Rómában is meghonosodott. A republicanus függetlenségnek, a republicanus egyenlőségnek az eszméje, a mely azonban a mi felfogásunk szerint csakis egy szűk körű aristokratia tagjaira vonatkozott, míg a többiek biztosított anyagi létben, de feltétlen polgári és politikai alárendeltségben sínylődtek: ez volt a görög és római községi államok ideális képe, ez volt, hogy úgy mondjam, az érzelmeknek az a skálája, a melyet a classicus íróknál egészen a keresztyénség koráig tapasztalunk. De azon mértékben, a mint Róma világbirodalomná vált, a melyben nagyobbra nőtt, sem hogy a polgárok egyénenként ismerősök lehettek, azon mértékben, a melyben katonai szervezete mindinkább kifejlődött és a melyben a polgári társadalom szervezete is szükségképen a katonainak a tulajdonságait szívta fel magába, azon mértékben egy új érzet kezdett kifejlődni, egy új érzet, a melynek első nyomait azon tiszteletben és ragaszkodásban, azon egész szellemben látjuk, a mely Caesart környezte és a mely aztán Caesar nevét nem mint egy ember nevét, hanem mint egy, az egész világ fölé kiterjedő hivatal nevét évszázadokig, sőt majdnem két ezredévig kiemelte a többiek közül.

És jellemző, hogy a személyes hűségnek, a személyhez való ragaszkodásnak és a személyes alárendeltségnek eszméje, a mely különben régebben az ókorban annyira gyűlöletes volt minden művelt görög és római előtt, a római birodalomban politikailag is, társadalmilag is ugyanazon korban lépett fel először, a mikor a vallásban a keresztyénség megalakulásával, mintegy megteremtette a saját apotheosisát és a Krisztus személye iránti ragaszkodásban, a Krisztus személye iránti tiszteletben a vallási téren azon eszménynek juttatott kifejezést, a melyet a politikai világban természetesen csak tökéletlenül tudott kifejezni és létesíteni.

Megváltozik ezzel az emberi méltóság egész fogalma. Mig előbb a polgári becsület teljessége, az emberi méltóság mélysége abban nyilatkozott, hogy függetlennek érezte magát mindenki bárkitől, minden egyes egyéntől, hogy maga felett semminemű urat el nem ismert, kivéven az államot és kivéven val-

lasi tekintetben az istenségeket, a kik az ókor népei előtt szintén az állam képzetével és az állam szervezetével voltak teljesen összeforrvá, addig a császárság alatt egyrésztől, a keresztényiség alatt másrésztől — mert a kettőnek a hatása csak lassanként folyt össze közös eredmény létesítésére — mind a két oldalról azt tapasztaljuk, hogy a méltóság érzete, a becsület-érzés mindennekfelett egy felsőbbnek, egy isteni küldöttnek vagy egy a világ célja szempontjából mások fölé rendeltnek szolgálatába lett helyezve, hogy az egyénnek való szolgálatot és az egyénhez való hűséget tekintették a becsület és a méltóság alapfeltételének és mértékének. S a mint a császárság mindinkább consolidálódott, s a mely mértékben megkísérelte először az összeforrást a stoikus bölcsészet eszméjével, a melyben azután a császárság egyrészt mint a világbéke biztosítása és az egyetemes emberiség kifejezése fogatott fel, a mely mértékben másrészt lassanként összeforrott az egyháznak, a keresztényiségnek fogalmával úgy, hogy a szentté váló világi birodalom mint a keresztényiség teste jelentkezett, ugyanazon mértékben mindinkább növekedni látjuk az emberi méltóságnak ezen elemét, mind határozottabban és mind kizárólagosabban erre látjuk helyezve a súlyt, a mikor az embereknek maguknak vagy munkájuknak megbecsülésénél, a mikor tulajdonságaik különféle mérlegelésénél külső és erkölcsi lelkiismereti mértéket kellett alkalmazni. A synthetikus korszak következett be — hogy Comte műkifejezésével éljünk — azon analitikusra, a melyet a régi republicák kora képviselt. Ezen synthetikus korszak az emberiség fejlődésében az iskola, melynek tanai szerint az ember, midőn másnak szolgál, magát az eszményt szolgálja, és midőn magát az eszmény előtt megalazza, tulajdonképen fel-emeli önmagát földi tökéletlenségei, földi sorsának bizonytalansága és salakja fölébe.

Természetes, hogy ez csak arra vezethetett, hogy az összes vágyak, az összes törekvések ne közvetlenül világi célokra, ne vagyonszerzésre irányuljanak, hanem irányuljanak a túlvilági lét biztosítására, a halál utáni boldogság megszerzésére, a mely öröknek, eszményinek, véglegesnek tetszett azon mulólagosaknak tapasztalt előnyökkel szemben, a melyeket a lealázó politikai viszonyok az emberek részére e korban egyáltalán termettek. Innen az a nagy elidegenedés a világi célok szolgálatától, az a nagy ellanyhulás a világi társadalmi életben, a mely a római birodalom hivatalosan keresztényénné váltá után bekövetkezett, a világi szervezeteknek szétporladása, minden erénynek, minden számot tevő egyéniségnek, minden tehetségnek az egyház és túlvilág, illetőleg az Isten szolgálatába

szegődése. Innen az, hogy mikor Ambrosius, a ki a világi kormányzatban a legmagasabb pályára volt nemcsak hivatva, hanem már ki is szemelve, Milanóba jött, a császárnak jelentést tenni, és a milanóiakat annyira megnyerte, hogy akarata ellenére püspökké választották, — inkább elfogadta ezen aránylag szerény és alárendelt állást az egyházban, semhogy világi pályáján tovább haladt volna. Innen az, hogy a római világ későbbi századaiban, kivált a IV. század vége felé és az V. század elején, minden a mi kiváló, tisztán és kizárólag az egyház szolgálatába áll, s hogy a jog, a politika s a hadsereg mind másodlagosaknak, mind mulólagosaknak, a tulajdonképeni tehetőséghez egyáltalán nem méltóknak tekintetnek a Nyugaton.

E mellett világos, hogy az anyagi célok érvényesítése, hogy az élet kényelméről való gondoskodás, a vagyon biztosítása igen mellékes, alárendelt feladatoknak tekintettek és hogy az a kérdés, hogy az alsó, hogy úgy mondjam öntudat nélküli néposztályok is részesíttessenek ebben, komoly gondolkodás tárgyát egyáltalán nem képezte, nemcsak ezeknél, de még a felsőbb osztályoknál sem. A pillanatnyi nyomor enyhítését, a pillanatnyi szánalom érzetének kielégítését a közvetlen jótéteményt ekkor is az egyház mindig mint érdemet, mint jó munkát fogta és tüntette fel; de tervszerű működés ez irányban már azért sem létesülhetett, mivel a működésnek ezen tere komoly munkára, állandó dicsőségre és túlvilági üdvösségre szánt életnek célját e korban nem is képezte.

Az egész középkoron át azután lassan látjuk fejlődni a csupán anyagiakról való gondoskodást. Az eszményi mindig az erényeknek az egyház szolgálatában, a keresztyénség szolgálatában való kifejtése, azon tulajdonságok összefoglalása, a melyek, míg egyrészt az embernek szerénységében, alázatosságában jelentkeznek, másrészt egyszersmind az önfeláldozási készségben nyernek kifejezést, s a melyek önzetlenek azért, mivel a jutalmat mindig a siron túl keresik csak, s akkor is a nemesebbek előtt oly alakban, a mely a földi és anyagi javakkal egyáltalán semminemű kapcsolatban nincsen. Ez a középkori eszmény, azon eszmény, a mely egyrészt Európát hosszú századokon keresztül erkölcsileg iskolázta, de másrészt anyagilag tetemesen lejjebb szorította azon foknál, a melyet már a római birodalom fénykorában elért volt. Igaz, hogy e mellett a szegény osztályok közvetlen szükségéinek kielégítéséről bizonyos mértékben gondoskodva volt; gondoskodás történeterről azért, mert e szükségletek igen szerény mértékre szorultak mindenki részére, és mert a szolgálat, a tőlük várt működés fizetése szempontjából mulhatatlanul szükségesnek tartották a felsőbbek is, hogy biztonságukról, hogy életük legelemibb

kívánalmairól feltétlenül gondoskodva legyen. De e mellett természetesen magából ezen polgárosodásból sem szellemi, sem anyagi haladás ki nem fejlődött. Kifejlődött ez az által, hogy ezen polgárosodás, különféle töredékekre oszolván, különféle fokozatokon állott különböző országokban, és ezek közt kitört a harc, valamint folyt a harc szakadatlanul az egész keresztényiség és a keresztényiség körén kívül álló népek között. Ez kétféle eredményre vezetett: Először arra, hogy azok az osztályok, a melyek e harcot közvetlenül folytatták, az uralkodó és arisztokratikus osztályok, megismerkedtek oly eszményekkel, a melyek addigi gondolkodásuk körét meghaladták, megismerkedtek a mohamedán polgárosodással, megismerkedtek az ókor azon hagyományaival, a melyek arabs és syriai alakban, illetőleg a nyugati és keleti mohamedán tudományban fenmaradtak, alakjukban megváltozva, de lényegükben sértetlenül. Így az uralkodó osztályok, ámbár egységesnek tekintették magukat egész Európára nézve, mégis folyton egymás leigázására törekedtek és ennek következtében kénytelenek voltak, mindegyik a maga körében, az erő új forrásait keresni s azokat gyarapítani. Ez továbbá arra vezetett, hogy azon osztályok, a melyek, mint merőben anyagi munkával foglalkozók, alárendelteknek s önálló ítéletre és önálló cselekvésre képteleneknek tekintettek, nagy részben magukra hagyattak, kezdeményezésük saját körükben el nem nyomtatott s így lassanként fokozatos és folytonos vagyonosodásuk mellett önállóbbakká lettek s részben függetlenségüket is megváltották anyagi áldozatok, adó s azon egyéb erőforrások árán, melyeket az uralkodó tényezőknél juttattak. Így váltak a középkori városok, a középkori vidékek gazdaságilag lassanként függetlenekké, úgy, a mint azt Anglia s Franciaország történetében a XIII. s XIV. század folyamataiban látjuk.

Következett ezután, Olaszországból kiindulva, az ókori emlékek közvetlen felújítása, az ókori polgárosodás maradványainak újból való felkutatása, áttanulmányozása és átértése, s ezzel együtt az ókori eszméknek bomlasztó hatása azon szervezetre, a melyben a császárság és a pápaság képében a keresztényiség eszményileg az egész világra nézve mint egy egységes kapocs jelentkezett, de a melyben ezen egység tényleg soha sem létesülhetett. Ezzel kapcsolatban azután fellépett a reformatio eszméje, Wickliff-től kezdve Angliában, egész Lutherig és Kalvinig; lényegileg azon érzetből keletkezve, hogy az egyéniségről való lemondás úgy, a mint az az egyházban meg volt testesítve, úgy, a mint az a lelkeknek feltétlen alárendelését követelte, meg nem egyezik nemcsak az emberi méltóság érzetével, de a lelkiismeret kötelességével sem. Régebben ugyanis

a lelkiismeret nem tekintetett individualis dolognak; nem volt görög, nem volt római és nem volt középkori ember, a ki lelkiismereteért valóban egyéni felelősséget érzett volna. Az egyetemes felelősség érzete az emberiség legősibb korszakából, a kezdetleges társadalmak solidaritásából és szükségképeni szoros összetartásának feltételeiből fejlődött ki; kifejlődött volt azon gyakorlatból, hogy minden társadalom más társadalom, minden állam és város más állam és város irányában tagjainak eljárásáért felelős; kifejlődött azon hitből, hogy az istenségek irányában minden állam felelős összes polgárainak magaviseleteért és eljárásáért. És természetes, hogy mikor az embereknek az eljárása az összeségre vonhatta az istenség haragját, az összességnek baját, veszedelmét idézhette elő, szükségképen nem lehetett szó a meggyőződés jogáról. Sőt maga a keresztyénség azon alakjában, a mint azt a IV. század óta felfogták, azon alakjában, a melyben az egyház egyszersmind a legfőbb politikai intézménynyé vált, az eredendő bűn azon eszméjén alapul, a mely az egyetemes emberi felelősségre terjesztetett ki, és csak annyiban volt magasztosabb az ókori vallásos felfogásnál, a mennyiben az eredendő bűn és egyetemes felelősség mellé az egységes megváltás eszméjét is odaállította, a miből azután lassanként a testvériség eszméje fejlődött ki. De, mondom, midőn azt kezdték érezni, hogy az egyház egységes tekintélye csak igény, de nem valóság, midőn azt kezdték tapasztalni, hogy az egyház csalhatatlansága egyáltalán nem felel meg a történet külső eseményeinek és tapasztalatainak, mikor meggyőződtek arról, hogy az egyetemes tekintély szerveinek eljárása nem felel meg azon erkölcsi mértéknek, a melyet általában a köztudat felállíthat, akkor ezzel szemben az egyéni lelkiismeret és az egyéni felelősség érzete kezdett ébredezni, és mindenekelőtt az a felfogás, melyet az embernek az istenséghez való viszonyáról tápláltak, egy nagy átalakuláson ment keresztül, azon t. i., hogy ezt azóta nem tekintették közvetettnek, nem csupán egy nagyobb kör, valamely társadalom, város, állam, vagy egyház, vagy papság által közvetíthetőnek, hanem tisztán személyesnek, olyannak, melynél ily közvetítésnek lehetősége fenn sem foroghat, szóval tisztán a mindenható és az egyén közötti ügynek, és belátták, hogy az egyéni hit nincsen igazolva az egyetemes hitre való egyszerű hivatkozással, hanem az egyéni hitnek és az isteni kegyben való egyéni részesülésnek csakis egyéni alapja lehet, szóval, hogy mindenkinek üdvözülése, mindenkinek túlvilági sorsa, mindenkinek valása saját magának a dolga és független mindenki másnak az

üdvözülésétől vagy elkárhozásától. Ezen meggyőződés, kapcsolatban a republikánus függetlenség és önállóság azon érzületének értelmezésével, a mely, a mint mondám, az ókor irodalmi hagyatékának felújításával keletkezett: vezetett a protestantismus azon tanára, hogy mindenki maga tartozik hitének alapjait lerakni, egyénileg tartozik magának hitéről számot adni, ez vezetett — nem a szabad gondolkodás jogára, hanem az önálló kutatás, az erkölcsi és vallási problémákkal való önálló megbírkózás kötelességére. És ez képezi tulajdonképen a reformatio felfogásának erkölcsi alapját, elannyira, hogy e kötelességre még akkor is súlyt helyeztek, a mikor a lelkiismeret szabadságának jogát még egyáltalán el nem ismerték, a mikor még haeresis, a mikor még balvélemények miatt jogilag üldözték az embereket, annak daczára, hogy proclamálták azon kötelességet, hogy csak saját maguk szerezhetik megigazulásukat az istenség előtt, csak saját hitük, csak saját meggyőződésük és lelkiismeretük alapján részesülhetnek az isteni kegy segedelmében.

E felfogás gyökeresen megváltoztatta a társadalom szervezetének alapjait, azon erkölcsi elveket és nézeteket, a melyek látszólag az egyes egyén magaviseletére gyakorolnak közvetlen befolyást, de a melyek tényleg az összes szervezkedési lehetőségek feltételeit megváltoztatják. Az egyéniség ezen kidomborodásával természetszerűleg mindinkább kidomborodott az egyéni függetlenség iránti követelés gazdasági tekintetben is. Az erkölcsi és anyagi feladatoknak, a szellemi és a gazdasági igények kielégítésének korszakai váltakozva követik egymást az emberiség történetében, s úgy látszik, hogy ha az egyik után való törekvésben kifárad az emberiség egy időben, nem igyekszik tovább a járt úton, a melyet már megunt, és a melyről nem látja be, hova képes még juthatni, hanem áttér a másik útra, a mely addig ki nem elégített másnemű igényeinek kielégítéséhez, másnemű céljainak valószínűsítéséhez vezet. És azt tapasztaljuk, hogy ugyanazon korszaktól fogva, a mikor a lelkiismereti meggyőződés és az egyéni meggyőződés alapján megindul az újkori társadalomban a nagy küzdelem, kezdődik egyszerre mind a jogi emancipatio, a gazdasági önállóság után való törekvés, a nagy tömegekben, a kik nincsenek többé megelégedve azon providentialisnak mondott szerepükkel, hogy mások szükségleteinek kielégítéséről gondoskodjanak, hanem arról kezdenek gondolkozni, miért ne szerezzék meg saját maguknak is a földi élet minden kellemét. A szellemi és az anyagi irányban való fejlődés azután párhuzamos nemcsak a protestáns országokban, hanem azon visszahatásnál fogva, a melyet az ezek keretében felmerült tünemények gyakoroltak, a tisztán katolikus államokban is.

A mult század végén a francia forradalomban, az emberi méltóságra, valamint a munkára vonatkozó követelmények új világitásban mutatkoznak. Annak okait, annak folyamatát itt, ezuttal már az idő szűke miatt sem vázolhatom bővebben; csak annyit legyen szabad constatalnom, hogy a francia forradalom eredményekép diadallal vonult be Európa közeletébe a jogegyenlőség elve, a melyvel egyszersmind a munka megbecsülésének, illetőleg a munka méltóságának eszméje is a legszorosabb kapcsolatban áll. Tényleg azonban a forradalom csupán alakilag, csupán a jog terén s részben a politikai befolyás terén valósította meg a jogegyenlőség eszméjét és részeseítette a tömegeket azon javakban, a melyekre törekedtek; az anyagiakat illetőleg nem az összes tömegeket, hanem csupán a középosztályt, a tömegeknek csupán felsőbb és vezető töredékét részesítette jólétben, a melyre pedig nemcsak ez, hanem a vezetése alatt levő osztályok is törekedtek. Innen az — a mi, úgy hiszem, a mult szombati előadásban Saint Simon tanainak kifejtésénél kimutattatott — hogy általában a népnek a középosztályon alól levő rétegei, a melyek tulajdonképen merőben az anyagi munkára vannak utalva, nem érezték magukat kielégítve a francia forradalom vívmányaival, hogy azok a jogegyenlőséget csupán egy igen szép phrasisnak tekintették, a mely — egyes kivételektől eltekintve — az ő viszonyaikra közvetlenül alkalmazást valóban nem nyert. Innen a katolikus reactio íróinak, továbbá Saint Simonnak, Bazardnak és Enfantinnek egyrészlől, Fouriernek és Cabetnek másrészlől azon socialistikus és communistikus tanaik, a melyekkel arra törekedtek, hogy a nagy tömegek is részesüljenek azon összes előnyökben, melyeket a középosztály már elért, és hogy ne csak a jogegyenlőség, hanem az emberek feltétlen egyenlősége, esetleg az erkölcsi érdem különbségeinek egyedüli fentartásával legyen a társadalom szervezetének alapja, legyen a javak kiosztásának kulcsa. De úgy a Saintsimonismus, mint a Fourier- és Cabet-féle tanok, valamint azon tulajdonképen helyesebb és mélyebben indokolt, de lényegüket illetőleg igen hasonló jellegű felfogások, a melyeket Owen fejtett ki Angliában, egyszóval mind e socialistikus és communistikus tanok két nagy hibában szenvedtek, a melyek következtében a nagy tömegekre közvetlenül egyáltalán semminemű hatással nem voltak és nem is lehettek. Vonzerővel bírtak az alsó osztályok egyes kiválasztottaira, vonzerővel bírtak még inkább a közép-, sőt a felsőbb osztályok egyes lelkes férfaira; de nem bírtak hatással a nagy tömegekre. Miért? Először, mert utópiákkal voltak kapcsolatosak, oly feltevésekkel, a melyekről mindenki beláthatta, hogy

azok sem az emberi természetnek, sem a természet folyamatának egyáltalában, sem a történeti fokozatosságnak meg nem felelnek, pedig éppen a népek széles és nagy rétegeiben, éppen az ösztön által vezérelt tömegekben, ha nem is öntudat, de egy igen finom ösztön létezik a történeti fokozatosság, az abszolút lehetőség iránt, egy oly ösztön, a melyet pillanatnyilag egyes szenvedélyek kitérősei elvakíthatnak, elhallgattathatnak ugyan, de a melylyel ellentétben azokat állandóan vezérelni, azokra mély benyomást gyakorolni egyáltalán nem lehet. Innen az, hogy e tanok — a melyek tüzetesebb bírálatába ezúttal nem bocsátkozhatom — belső gyengéiken kívül, sőt talán némely belső gyengéik daczára is, nem gyakoroltak tulajdonképen széles és nagy körben vonzerőt és hogy a socialismusnak és communismusnak ezen neme tulajdonképen csak az intelligencia aránylag szűk körének vitakozási tere és játékszere maradt.

Az érzelmek mélyreható, széles körökben való újjáalakulásának alapjai egészen másutt rejlettek: rejlettek a tényleges gazdasági körülményekben és feltételekben, a gyáriparnak és a forgalomnak rendkívüli fejlődésében és mindenekelőtt a jogegyenlőség egy szükséges folyamán, t. i. a szabad költözködés — nemcsak elvének proclamálásában, hanem tényleges bekövetkeztében. Ezek a körülmények azok, a melyek a harminczas és negyvenes években nyilvánvalóvá vált nagy gazdasági átalakulást előidézték, a melyek öntudatra ébresztették a nép azon széles rétegeit, melyeket, mint említettem, túlnyomólag csak ösztönök, nem pedig világos megfontolás vagy egyes formulázható érvek vezetnek. Az első eredmény, a mire ez Európa continensén vezetett, általánosítása volt azon követelményeknek, kivívása azon eredményeknek, a melyek a francia forradalom folyamán Franciaországban már is érvényesültek: s magában Franciaországban is az 1848-iki forradalom mint a nagy forradalomhoz való visszatérés, mint a nagy forradalom felfogásához való újbóli közeledés mutatkozott, illetőleg, mint a középosztály ellen intézett támadás, a mely felett azonban a középosztály csakhamar diadalmaskodott. De, a mint említettem, öntudatra ébredtek a munkástömegek, és egyenlő részesevést követeltek nemcsak az állam terheiben, hanem az állam jótéteményeiben is, és ekkor fejlődött ki az a modern socialismus, a melynek a német gondolkozók és írók adták meg a típusát és a mely mindenek felett Lassalle és Marx nevéhez fűződik. Oly tanok alapján fejlődött ki, melyek téves volta igen könnyen kideríthető; mindenekelőtt Lassallenek azon tana alapján, a melyet ő egyébiránt egyszerűen az angol nemzetgazdászoktól kölcsönzött át, hogy szükségképen folytonosan alásüllyed és

nyomorultabbá válik a munkásosztályok sorsa, szükségképen pedig — szerinte — azért, mert a munkásosztály szaporodása következtében a tőke birtoka a bért mindinkább lenyomni, mindinkább az életszükségletek minimumára leszorítani képes. A tévedés ez az ú. n. «eisernes Lohngesetz», az «érczből való bértörvény», a melynek értelmében a bér soha sem lehet magasabb, mint a mennyi a legelkerülhetlenebb életszükségletnek megfelel. Ez ugyancsak annyiban áll, a mennyiben a gazdasági szükségletek színvonala a nép valamely osztályánál tényleg leszorított; a mely mértékben a nép valamely osztálya tényleg ragaszkodik életszokásaihoz, a melyben az élet színvonalának magasabbra helyezését életének minden pillanatában követeli és követi, azon mértékben szükségképen határ van szabva általában és átlag a bér leszállításának; mert a népeség szaporodása csupán azon feltétel mellett következik be, ha a népesség átlag megtalálja a kényelem azon fokát, a melyen traditionalis életszükségleteit általában kielégítve látja. Még határozottabban, még feltétlenebbül formulázta e tételt Marx az úgynevezett értéktöbblet kicsikarásának elméletében. Szerinte a nagy tőke szükségképen elnyeli a kisebb tőkét, a verseny szükségképen mind nagyobb monopoliumpok kiválására vezet, melyek nemcsak a munkásokat, hanem a közbeeső társadalmi osztályokat is teljesen kiaknázhadják a saját érdekükben. E tan — eltekintve azon, nem a reflexión, nem az öntudaton alapuló, hanem azon kívül fekvő októl, melyre az imént hivatkoztam — két nagy tévedésben leledzik. Először túlbecsüli a vállalkozóknak, azoknak, a kik a nagy tőkét kezükben tartják, szellemi képességeit, szervezési tehetségét; azt tételezi fel, hogy a polgári törvény adta biztosítékok mellett a tőke állandóan megtartható egy és ugyanazon kézben, s hogy az a képesség, mely a nagy gazdasági körök dominálására vezet, a nagy tőke koncentrációjával párhuzamosan növekszik és folyton megmarad egy és ugyanazon helyűt; másodsor csekélybe veszi a tömegeknek, a munkásoknak a szervezési és ellenállási képességét. Szóval, e tan nem mérlegeli eléggé az emberi egyéniséget, az emberi spontaneitást, a tehetségek felmerülését, nem veszi kellőleg tekintetbe azon tulajdonságokat, melyek ma még előttünk kiszámíthatatlanul, de kétségtelenül felvillannak a társadalomnak hol egy, hol más osztályában, s a melyeknek az egyénből kiinduló hatása — a mit mint lángészt tisztelünk — messze túlhaladja azon látszólag törvényes és ellenállhatatlan befolyást, melyet a már megállapított gazdasági folyamatok tökéletlen abstrakciójaként látunk e tanban elfogadva. Téves e tan azért is, mert nem veszi figyelembe, — a mi a világ haladásának

egyik fő- és lényeges feltétele — hogy a világ nem egyenletesen halad a különböző államokban, s hogy szerencsére az emberiség mindaddig, a míg a haladás legmagasabb, eszményi fokára nem juthat, soha sem lehet valóban egységes. Szerencsére, mondom, mert az egységesség, az azonos szervezet, az azonos törvények hozatala mindenütt, azonos eszmék befolyása az egész világ kerektségén az, a mit a római katolikus egyház gyakran oly eszményinek hirdet, hogy csak egy pásztor legyen és egy nyáj, s az egy nyájban csupán egy hit, az a haladásnak, az emberiség fejlődésének, minden boldogulásának feltételül a sirja volna. Az emberiség haladása csak onnan magyarázható, az emberi haladás megszakíthatatlansága csak az által bizonyosodik be, hogy a föld különféle részein fokozatosan, különféle állapotokban, különféle társadalmakban széteszlik az emberiség, különféle műveltségi fokok egymásra kölcsönösen visszahatnak és még egy és ugyanazon műveltségi fokozat, egy és ugyanazon hit keretében is különféle természeti tényezők, különféle történeti hagyományok különféle tehetségeket fejlesztenek, a melyek egymásra folytonos kölcsönhatást gyakorolva, különböző irányban való fejlődést eredményeznek.

De, t. hölgyeim és uraim, nem is e tanok következtében emelkedett tulajdonképen Lassale és Marx működése oly nagy jelentőségre. A tanok felállítása, a rendszerek kifejtése, és a tanok czáfolata, az elméleti rendszerek összedőlése voltaképen másodlagos jelentőségűek a polgárosodás gyakorlati menetében. A mi első és főjelentőségű, az a tényleges szervezési képesség és a tényleges szervezés keretei; és Lassale is, Marx is azért bírtak az újkorra oly döntő jelentőséggel, mivel rendszereik úgyszólván csak ürügyek voltak szervezetek felállítására. Lassale szervezte a német socialdemokrátiát, Marx az «Internationale»-et, a munkások nemzetközi egyesülését, a mely valójában nemzetközivé soha sem vált, de a mely számos országban a munkásosztálynak igen nagymérvű szervezésére és mindennek felett arra vezetett, hogy a szervezetek elé közös cél elérését tűzték ki. S szorosabban vizsgálva a dolgot, még ez sem idézte volna elő egymagában a socialistikus tanoknak és törekvéseknek olyanmű alakulását, a minőt Franciaországban, de mindennekfelett Németországban tapasztalunk, ha a történetnek egy más, nagy fordulata ez eredmény létesítésére közre nem hat. Ez pedig egyszerűen azon katonai szervezet volt, mely a nemzeti államok alakulásával járó küzdelmek következtében Európára általában nehezedett. Nem szólok e katonai szervezet szükségéről vagy szükségtelenségéről; csak annyit constatólok, hogy a mi a socialismust széles körökben népszerűvé teszi Németország-

ban és bizonyos körökben Franciaországban, az egyszerűen azon körülmény, hogy a socialistikus szervezet úgyszólván megfordított mintaképe katonai szervezetnek, hogy az nem egyéb, mint a katonai szervezetnek az anyagi munka terére való alkalmazása, kapcsolatban azzal, a mivel minden életrevaló katonai szervezet jár, hogy az örökölt állásokat, az örökölt hivatalokat, az örökölt kiváltságokat megszünteti és csupán a szervezet érdekében felállított tisztségekkel helyettesíti. Ebben rejlik a socialismus ereje. Midőn az állam népességének nagy része azt látja, hogy az állam legfőbb feladatának tekinti, anyagi erejét a külbéke fentartására absolute despotikus keretekben szervezni, midőn azt tapasztalja, hogy e szervezés, ha a szervezetet életrevalón akarjuk fentartani, bizonyos osztó igazsággal, az érdemnek bizonyos elismerésével jár, a nélkül, hogy az állások közt oly különbségek állanának be, a minők a társadalmak történeti alakulása folyamán a társadalomban tényleg beállottak, önkénytelenül azt a kérdést veti fel a tömeg, vajjon az anyagi munka, az anyagi javak eloszlása, az anyagi jutalmak terén nem lehet-e ugyanezen szervezetet legalább is ugyanezen igazsággal eszközölni. És a tekintélynek azon csupán egy, közvetlenül megérthető czél szempontjából való megalapítása, a mely minden hadseregben szükségképen előállott, nem vezet-e teljesen rokon szervezeti elvek életbeléptetésének fogalmára az anyagi munka terén is? És azon fegyelem, melyet a katonai szervezet az államszolgálat minden ágában létesít, nem természetes-e, hogy a tömeg előtt olyannak tűnik fel, mint a mely nemcsak a szegényektől, a munkásoktól, — a kiktől ma is megkövetelik a gyárakban — hanem a társadalom minden osztályától meg kell hogy követeltessék. Ezek a lélektani indokok, melyeken a socialismus terjedése és erősödése Európa nyugatán alapszik. S hogy ez így van, azt a legjobban bizonyítja az, hogy a socialismus elterjedése a katonai szervezet fejlődésével párhuzamosan halad, hogy ott, a hol a katonai szervezet a legcsekélyebb, a hol az egész társadalom inkább történeti szervezettel és alapokkal bír, Angliában és Amerikában a socialismus gyakorlati jelentősége hasonlíthatatlanul csekélyebb, mint Franciaországban, s itt ismét hasonlíthatatlanul csekélyebb, mint a katonai szervezet mintaállamában: a német birodalomban.

Legyen szabad már most szemügyre venni azon tényezőket, melyek a jövő fejlődés tekintetében irányadók lehetnek. Kétségtelen, hogy az egyház, hogy a művelt osztályokban a gondolkozók, hogy mindazok, a kik a közvetlen anyagi czélkon túlmenő eszményeket tartanak szemük előtt, a socialismus terjedését nem nézhetik közönyösen, nem tekinthetik veszély-

nélkülinek. Nem, mintha bármi tekintetben össze volnának forrva a régebbi, a történelmileg alakult társadalmak szülte különbségekkel vagy az azok nyújtotta előnyökkel; mert azzal legyünk tisztában, hogy minden oly tan, minden oly felfogás, mely az arisztokrátiák örökké fentartásával, egy osztály uralmának vagy előnyeinek örökre állandósításával azonosítja magát, el van veszve az emberiség jövőjére nézve, lemondott saját jövő uralmáról, egyszerűen azért, mert az arisztokráciák, ha a társadalmak átalakulása folyamán átöröklődnek is, és hogy úgy mondjam, fokozatosan az egyik társadalom arisztokráciája átmegy a másikéba, azért mégis mulandók és mesterséges perpetuációjuk szükségképen ellentétben áll az osztó igazságnak, a méltányosságnak, és magának az emberi méltóságnak is állandó értelmével. De nem nézhetjük közönyösen a socialismus terjedését azért, mivel sem a célokat, melyeket kitzűz, sem az eszközöket, melyekkel előrehaladni törekszik, nem tekinthetjük az emberiség jövőjére nézve biztatóknak. A célok igen szűk körűek; a socialismus az emberi természetnek csakis néhány, és csakis az emberi polgárosodás eddigi tökéletlen fejlődésének küzdelmei alatt kiválólag jelentőségre emelkedett tényezőkkel, illetőleg indokokkal számít, de nem számít az ember lelkének egészével, nem számít az ember kedélyének teljességével. Azután az anyagi javak tekintetében sem elegendő az emberiségre nézve oly állapotnak kitűzése, a melyben pusztán a közvetlen életszükségletek legyenek kielégítve, mindenkire nézve egy és ugyanazon mértékben, s nemcsak a fennálló eszközök mellett termelhető javak méltányos eloszlása, de e javak folytonos szaporítása s a természetfeletti uralomnak folytonos terjesztése kell, hogy az emberiség célját képezze. Ez pedig soha társadalmilag nem eszközölhető, hanem csupán az egyéni iniciativa, az egyéniség erélyének alapján, és ennek a tényezőnek elfojtása mérhetlenül nagyobb csapás az emberiség jövőjére nézve, mint esetleg egész osztályoknak és tömegeknek igazságtalan szenvedése; mert nem szabad elfelednünk, hogy a jövő haladásnak a törvénye is csak ugyanaz lehet, a mi a múlt haladásáé volt, t. i.: lehetőleg csekélyekké devalvált, de mégis kikerülhetetlen szenvedések és áldozatok árán kiküzdése egy oly állapotnak, a melynek rögtönös létesítésére való törekvés talán mindenkire nézve pillanatnyi enyhülést hozna, hanem a jövő fejlődés lehetőségének kizárását idézné elő. De másodszor mindenkinek, a ki az emberiség haladást szíven hordja, kárhozzatnia kell azokat az eszközöket, melyek a vasfegyelem megteremtésére csupán a csalhatatlan tekintély elvének változott alakban való megújításával törekszenek, s az egyéniség minden

szabad fejlődését, az egyéni tehetségek minden rendkívüli alakulását elnyomják és kizárják.

Mindazonáltal, ha azt tekintjük, hogy tényleg az egyházak minő állást foglaltak el a socialismussal szemben, bizonyos aggodalmakat kelthet eddigi állásfoglalásuk eredménytelensége. Áll ez különösen azon egyházra, melynek szervezete eredetileg a socialismus eszméjével igen közel rokonságban áll, t. i. a római katolikus egyházra. Igen természetes, hogy az egyháziak, a mennyiben az uralkodó osztályéval kapcsolatban levőnek érezték szervezetüket, vagy a mennyiben maguk is uralmat igényeltek egy vagy más tekintetben, ellentétbe helyezkedtek a socialismusnak éppen azon követelményeivel, melyek a történeti fejlődésnek és az emberi méltóság érzetének legmulthatatlanabb folyományai gyanánt jelentkeznek: azonosították magukat a kiváltságokkal Mikor azután azt tapasztalták, hogy ez által hatalmukat veszítik, hogy saját jövő felvirágzásuknak feltételeitől fosztják meg magukat, akkor megfordították politikájukat, iparkodtak a socialistikus követelményeket saját szervezetük elveivel bizonyos összhangba hozni, bizonyos compromissumokat létesíteni. És igen jellemző, hogy a különböző országokban a protestantismusnak különböző felekezetei és árnyalatai és a catholicismus maga minő különböző állást foglaltak el e tekintetben. Annál érdekesebb ez, mert ebből kitűnik, hogy a mai korban, a mikor az egyházi szervezet körében a lelki és erkölesi szükségleteknek is csak egy része nyer megtestesülést, más része pedig a köztudatnak és a közvéleménynek más szerveiben és köreibben leli kifejezését, nem a társadalmak idomulnak többé az egyházak szervezetéhez, hanem — még a róm. kath. egyházat sem véve ki — minden országban az egyház szervezete és külső alakulata, és hogy úgy mondjam, politikai taktikája alkalmazkodik a társadalmi körülményekhez, hogy Amerikában az angol episcopalis egyház ép úgy, mint a római katolikus, demokratikussá válik, hogy a mely mértékben a demokratia hatalma az európai államokban terjed, azon mértékben az egyházak is szükségképen megalkusznak a demokratia követelményeivel. Természetes, hogy az anyagi javakra való törekvéssel az egyházak szembeállítják a lelki szükségletek, a lelki kívánalmak magasabb jelentőségét és méltóságát; hogy némely oly egyház, mely hagyományainál fogva a multtal szorosabb kapcsolatban érzi magát, még a tekintély régi elvét hozza fel, azt az állítólagos isteni rendelkezést, hogy szegényeknek kell lenni, hogy az embernek világi sorsa gyakran ellentétben áll túlvilági sorsával, és természetes az is, hogy ezen felfogások vajmi csekély hatással vannak a tömegre. Másrészt

tapasztaljuk azt is, hogy a tekintély elvén alapuló szervezet kapcsolatba hozatik azon követelésekkel, melyeket a socializmus az individualis gazdasági szervezetek keretei tekintetében támaszt olyanformán. — s erre nem régen Rómából is történt hivatkozás — hogy az egyházi szervezet centralisatiója, e szervezet hagyományai minden tekintetben összeférnek a társadalomnak socialistikus szervezetével is, mert hiszen az egyházi tekintély súlya sokkal szelidebben nehezedik az emberekre s korántsem érezhető oly élesen, mint bármely világi szervezeté, s hogy a vezetésnél az egységes tekintély elve, az évezredek traditio, a mely az emberiségnek valamikor leendő — természetesen csak álmodott — egységével áll kapcsolatban, szükségképen összeköttetésbe hozható oly socialistikus szervezettel is, mely az emberek egyenlőségét, az anyagi javakban a lehetőségig egyenlően részesedését épen a kellő szervezet, az emberek kellő egyesülése s kellő szellemi vezetés által véli elérhetőnek. De mindez egymagában, a mint mondtam, tényleg sokkal csekélyebb hatással volt, mint a tényeknek azon logikája, a mely kimutatta, hogy minden, akár szellemi, akár anyagi téren fennálló emberi szervezet és tekintély természetes rokonságban áll egymással és hogy addig, míg az állam akár a katonai szervezet, akár a jogegyenlőség alapján van szervezve, az egyházi társadalom, a vallási érzet alapján létesülő közösségek szervezése csak rokontermészetű keretekben mozoghat. A szervezett vallási társadalmak tehát, az egyházi szervezet külsőségei és mindazon okoskodások és tanok, a melyek ezekből vezethetők le, a socialismussal szemben közvetlenül hatással nem bírhatnak. A mi hatással bírhat, nem az, a mi az ügyek elintézésére és vezetésére vonatkozik, hanem csak az, a mi a lélekre, az emberek cselekvőségének indokára hat; mert a módok, a melyeken az emberek cselekesznek, az alakzatok, a melyek közt akár világi, akár a túlvilágra célzó eljárásukat idomítják, mindig polgárosodásuk fokától századokon át fejlődött szervezkedési képességüktől, szóval oly belső tényezőktől függnek, a melyeken önmaguk közvetlenül nem változtathatnak. Az, a min változtathatnak, az, a mi az emberek magaviseletére lényeges befolyást gyakorolhat, nem a keret, melyben e magaviselet külsőleg nyilvánkozik, hanem az indokok, a melyekből folyik, az a lelki állapot, melynek a magaviselet mindig csak külső kifejezésre juttatása. És nem is az egyes elszigetelt érzelmek vagy indulatok azok, a melyek jelentőséggel bírnak; ezek, még a legmélyebben rejlők is, csak egyes pillanatokban ragadhatják magukkal a tömegeket. A tömegek általános fel fogására és magaviseletére nézve mindig egyedül és kizárólag

a polgárosodás általános színvonala az irányadó, azon igen számos elemből alakult tényezők, a melyek a mult összeségéből és nagyrésztben az erkölcsi felfogásra irányadó körülményeknek közrehatásából származnak.

Meglehet, hogy polgárosodásunkat ép úgy, mint a régi római és görög polgárosodást, egy új barbárság betörése fenyegeti. Fenyegethet az egyrészt azon oldalról, mely egy régen megkövesült világot képvisel, egy oly világot, melyben a caesar-papismus elve ma inkább valósul, mint valaha, az orosz birodalom részéről, a mely, nem épen társadalmában, a mely sok tekintetben nyugati eszméktől is át van hatva, hanem szervezetében és irányadó uralkodó köreinek felfogásában csakugyan teljesen a civilizationnak egy a Nyugaton régen túlhaladott álláspontját, a középkort képviseli. Ez ellenében szerveztük, ez ellenében tartjuk fenn hadseregeinket. Fenyegethet másrészt azon műveletlen alsó osztályok részéről, melyeket az anyagi és erkölcsi javakban nem sikerült azon mértékben részesíteni, a melyben a vágy bennük már is felkeltetett. Ezek ellenében szervezzük belkormányzatunkat, ezek ellenében állítottuk fel mindenekfelett iskoláinkat. De sem a hadsereg, sem az iskola, sem az erő külső szervezése, sem az eszmék pusztá terjesztésére való igyekvés egymagában nem elegendő. Egyik is, másik is csak akkor érvényesülhet igazán, ha gyökerét az egyéniség azon folytonos újjá meg újjászületésében, az egyéni kezdeményezés azon folytonos munkájában leli, a mely tulajdonképen a műveltség legnagyobb vívmánya. Csak a polgárosult egyén az, a ki kezdeményre képes, és csak az egyéni kezdeményezés az, a mely a haladásnak örökké visszanyomott és mégis örökké erőt gyakorló rúgóját képezi. Csakis az egyéniség fejlesztésének tényezői azok, a melyek tulajdonképen állami énségünket kifelé és a folytonos és forradalmak által meg nem szakított társadalmi fejlődés kétségtelenségét befelé biztosítani képesek. És az egyéniség ezen fellendülésének és mind erősebb kifejtésének egyik alapja, főfeltétele az egyéni lelkiismeret, az egyéni eljárásért való személyes felelősség hitének élesztése. A mely mértékben az egyház, a mely mértékben a felekezetek képesek e hitet ébrentartani, s az emberben folyton azon törekvést élesztetni, hogy saját belső meggyőződését kövesse. azon mértékben hírnak a polgárosodás fejlődésében, az előhaladás biztosításában is jogosultsággal, kilátással és reménnyel. Hogy ezt minden egyes egyház mennyiben képes tanaival, szervezetével, s a benne élő és működő erővel és tehetségekkel érvényesíteni, ezt előadni nem az én feladatom, de úgy hiszem, lesz alkalmunk erről is — hivatott részről — felvilágosítást nyerni.

KÖNYVISMERTETÉS.

Schmidt B. S.,

Der Austritt aus der Kirche. Eine kirchenrechtliche und kirchenpolitische Abhandlung. Leipzig. (Duncker & Humboldt) 1893. 396. l. Ára 8 mark.

A kérdés, melyet Schmidt fentebbi című munkája tárgyal, egyike a legactualisabb kérdéseknek, mely vallásos jelentőségénél fogva a theologust, polgárjogi viszonylatainál fogva pedig a jogászt és a politikust egyaránt közelről érdekli, és tekintettel épen a magyar kormányra a vallásszabadságra vonatkozó javaslatára, nem csekély fontossága lehet e kérdés bővebb tanulmányozásának.

Az egyházjog és egyházpolitika irodalmában *Schmidt* giesseni jogtanárnak e műve az első összefüggő és kimerítő tudományos tárgyalása az e kérdésre vonatkozó s a németországi államok jelenleg érvényben lévő joganyagának. Eddigelé a legtöbb egyház- és államjogi munka csak mintegy mellékes kérdéssel foglalkozott ezzel. A mű két részből áll, egy elvi, rendszeres és egy történeti részből. Az első az egyházból való kilépést általában, annak az állami törvények által való szabályozását, a kilépés feltételeit, annak alakját, jogi következményeit s a kilépett szülők gyermekeinek vallásfelekezeti hovatartozandóságát tárgyalja, s azután e rész utolsó cikkében «Ergebnisse und Vorschläge» cz. alatt igen ügyesen összefoglalja addigi fejtegetéseinek az eredményét, s igen üdvös javaslatokat ad az erre vonatkozó törvények vagy jogszabályok hézagainak a jövőben leendő pótlására. A második rész «Quellensammlung» cz. alatt (303—388. l.) az e kérdésre vonatkozó, helyenkint még fel nem dolgozott joganyagot (birói döntvényeket stb.) nyújtja. Végül a tartalomjegyzék és a tárgymutató (389—396. l.) igen megkönnyíti a mű tanulmányozását, a melynek különös érdekességet kölcsönöz az is, hogy szerző az összehasonlítás kedvéért még az osztrák és a schweizi joganyagra is tekintettel volt.

A mi általában az egyházból való kilépést s annak az államtörvények által való szabályozását (1—22. l.) illeti, a r. kath. egyház, mint «egyetlen, apostoli, csalhatatlan s egyedül üdvözítő», az egész dolgot már elvileg elítéli s a tőle eltérő felekezetektől még a

türellemhez való jogot is feltétlenül megtagadja. A rajta kívül állók anathemával sújtott eretnekek. Ezzel szemben mást tanít a prot. egyház és mást a modern állam. A prot. egyház is hiszi és vallja ugyan a maga hitvallásának a tisztaságát és a helyességét, de mégis nem tart igényt a tőle eltérők felett való uralom és büntető hatalom gyakorlására. Még liberalisabb állásponton áll a mai európai államok nagy többsége. A középkori állammal szemben, mely csak egy vallást ismert, t. i. a r. katolikust, a modern állam a kölesönös vallási türellem álláspontjára helyezkedik s az általános vallás-szabadság elvét vallva, az állampolgári jogok gyakorlását a hitvallástól függetlenítette, a felekezetek államjogi viszonyát törvényhozási úton szabályozta s nemcsak a szorosabb értelemben vett áttérést (Übertritt), hanem általában a felekezetek köréből való kilépést (Austritt), is megengedte, tehát e tekintetben való szabadelvűsége egész a felekezetnélküliség elismeréséig elment. Az 1873. május 14-iki porosz törvény már különbséget tesz valamely más egyházhoz vagy testületi jogokkal felruházott vallásos közösséghez való csatlakozást feltételező «áttérés», s ezen csatlakozást teljesen kizáró, tehát a felekezetnélküliséget szentesítő vagy legalább is testületi jogokkal nem bíró vallási közösséghez való tartozást magában foglaló «kilépés» fogalma között.

A porosz törvénynek és a kiváló egyházjogásznak, Hinschiussnak e két dolog között tett eme megkülönböztetését Schmidt is követi, midőn különbséget tesz az «Austritt aus der Kirche ohne fernerem religiösen Anschluss» és az «Austritt aus der Kirche mit Anschluss an eine andere Religionsgemeinschaft» között. A felekezetnélküliséget megengedi: Poroszország, Szászország, Würtemberg, Baden, Hessen, Szász-Weimár, Mecklenburg-Strelitz, Braunschweig, Szász-Meiningen, Szász-Gotha, Reusz és Hamburg; ellenben csak az áttérést engedi meg: Bajorország, Oldenburg, Szász-Altenburg, Szász-Coburg, Anhalt, Waldeck, Schaumburg-Lippe és Lippe államainak a törvényhozása. Nem szabályozta közelebbről a kérdést külön törvényes határozmányok alakjában: Schwarzburg-Rudolstadt, Lübeck, Brema és Elzász-Lothringia; kétesek pedig Mecklenburg-Schwerinnek, a luth. egyházi államnak kérdésünkre vonatkozó döntvényei. A szerző maga nem barátja a felekezetnélküliségnek s tagadja, mintha jogos volna «semmit sem hinni» s az államnak érdekében állana a szabadelvűség jelszava alatt a hitetlenséget törvényesíteni. Igaz, hogy a teljes felekezetnélküliséggel való szabad kilépés eltiltása a legélesebb ellentétben állana a teljes hit- és lelkiismereti szabadsággal, mert mennél inkább törekszik valamely egyház a szabadságra és önkormányzásra, annál kevésbé volna ellenségeinek az állam által kierőszakolt tagsága indokolható, aztán meg minden ilyen kényszer az államnak az egyház körébe való jogtalan

beavatkozásával volna azonos: de mégis az egyházhoz, vagy valamely vallási közösséghez való tartozás nem tisztán egyházi, (p. o. kegyeleteszközökben való részesülés), hanem bizonyos polgári vagy egyházpolitikai köveikezményekkel is jár, a melyek aztán különös jogokat és köteleességeket is vonnak maguk után. Ide tartozik az aktív és passív választóképeség az iskola előljáróságának a megválasztásánál, továbbá a szülők joga gyermekeik nevelése tekintetében, mely azok egyikének vagy másikának a hitvallása által befolyásoltatik; vagy pl. bizonyos ösztöndíjak elnyerése vagy alapítványok élvezete stb. igen gyakran bizonyos hitvallásoktól vannak függővé téve. Továbbá az egyházi tagság bizonyos köteleességekkel is jár, így az egyházi adózással, sőt még a házassági jog is némileg a házasság felek vallási hovatartozása által van befolyásolva. Mind ez tehát igen fontos érdeket kölcsönöz az államnak e kérdésekbe való beavatkozásra s igen fontos köteleességeket ró reá alattalóinak korlátlan hit- és lelkiismereti szabadsága tekintetében.

A mi már most az egyes államoknak az áttérésekre és a kitérésekre vonatkozó jelenlegi állapotát illeti, azt szerző a következőkben ismerteti. (L. 22 – 82. l.)

Poroszországban a kilépést az 1873. május 14. törvény szabályozza, különbséget téve bevett, elismert, vagy testületi jogokkal felruházott vallásfelekezetek kötelekéből, vagy e jogokkal nem bíró vallási közösségekből való kilépés között, mely utóbbiak a szabadon alakulható egyesületek módjára csakis magánjogi szempontok szerint jönnek tekintetbe. *Bajorországban* az 1818. május 26-iki vallási rendelet szolgál az áttérés vagy kilépés alapjául, azonban csakis a három keresztyén hitfelekezetre való tekintettel, míg a zsidó vagy más magán hitközséget teljesen figyelmen kívül hagyja. *Szászországban* az 1870. jún. 20. törvény szabályozza a kilépést, de csakis az államilag elismert ker. vallásfelekezetekre való tekintettel, míg a zsidóknak át- vagy kilépésére vonatkozólag hiányzanak a közelebbi meghatározások. *Württembergben* a régebbi jogforrások s ezek alapján az 1887. jún. 14-iki törvény a kilépést csakis valamely más hitfelekezetbe, közelebbbről a prot. egyházból a r. katolikusba és megfordítva való áttérés értelmében veszik. *Badenben* az 1888. júl. 26. törvény csakis a kilépés polgári következményeire van tekintettel, a miért is annak a polgári hatóság előtt a személyes jelentkezés alakjában kell megtörténnie. A zsidóságból való kilépés ellenben itt sincs törvényileg szabályozva, hanem csak rendeletileg engedélyezve. *Hessenben* az 1878. szept. 10. törvény csakis a kilépés polgári oldalát érinti s a poroszhoz hasonlóan különbséget tesz a hivatalos «egyházak» és a testületi jogokkal bíró «vallási társulatok»-ból való «kilépés» és «áttérés» között. A zsidó hitközségekből való kilépés kérdésében az 1876.

júl. 28. törvény által szentesített porosz gyakorlatot követi s különösen a ritualis szertartások iránti vallásos aggályokat hangsúlyozza. *Mecklenburg-Schwerinben* a fejedelmi püspöki (summusepiscopatus) rendeletek a kilépést csakis a luth., ref. vagy kath. vallás változtatására vonatkoztatják, míg a zsidóságból való kilépésre nézve Strelitzben hasonlóan hiányzanak a közelebbi állami vagy egyházi meghatározások. *Braunschweigban* az 1873. márcz. 25. törvény a kilépést a legtágabb alapon a zsidóságra való kiterjedéssel is értelmezi, de csakis az állampolgárookra vonatkoztatja. A csaknem egészen prot. *thüringiai hercegségek* közül az 1878. decz. 7. meiningeni törvény különös részletességgel tárgyalja «a tartományegyház vagy valamely más elismert ker. vallásfelekezet, nemkülönben testületi jogokkal bíró vallási társulatokból való kilépés» kérdését, annak formáját, a kilépés bejelentésének idejét s a megadóztatás módját és tartamát. A többi thüringiai államok közül *Schwarzburg-Rudolstadtban* úgy a teljes kilépés, mint az áttérés tekintetében hiányzanak a közelebbi egyházi vagy állami rendelkezések. *Sondershausenben* az 1872. márcz. 1. törvény a kilépés kérdését részletesen tárgyalja s külön «Civilstand»-lajstromokat rendelt el «az egyházi dissidensek» számára, mi mellett a tartományi vagy elismert ker. vallásfelekezetekből való kilépés teljesen analog az azokra, vagy pedig az alakuló vallástársulatokra való áttéréssel. ld. *Reuss* hercegségének «az egyházi dissidenseket illető» 1872. okt. 19. törvénye csakis a lutheri tartományegyházból való kilépést szabályozza polgári természete szerint s minden kilépőt, vagy az elismert kath. és a ref. egyházba való áttérőt «dissidensnek» jelez, míg annak *régebbi ága* az 1875. márcz. 15. consistoriumi rendelettel s az 1875. decz. 24. «dissidens törvény»-ben csakis a római egyházból a lutherire való áttérést szabályozza s a kérdés benső vallásos oldalát s a lelkipásztori beavatkozást hangsúlyozza. *Waldeckben* az 1866. márcz. 26. törvény az uniói egyháztól elkülönült lutheránusok, *Lippeben* pedig az 1889. decz. 24. fejedelmi püspöki rendelet a prot. hitfelekezetek áttérési viszonyait szabályozza. *Lübeck* és *Bréma* hansavárosok egyházi és állami hatóságai maig is mélyen hallgatnak a kilépés szabályozása tekintetében. *Hamburgban* az 1888. decz. 18. törvény a kilépést polgári oldalára nézve minden «államilag elismert vallási társulatra», tehát a zsidókra is kiterjeszti; teljes vallásszabadságot és jogegyenlőséget biztosít a lutheri, a német, francia és angol ref., az anglikán püspöki, a róm. kath., a baptista, a német izraelita és a spanyol zsidó egyházaknak és hitközségeknek. Végül *Elszász-Lotharingiában*, mivel ott a francia egyházszervezet alapján egyházi adót nem ismernek, hiányzik az alap az egyházi kilépés törvényes szabályozására, e helyett azonban az elismert ker. vallásfelekezeteknél fönn-

áll a kényszerjog a temetések díszes és költséges rendezése tekintetében.

A mű harmadik szakasza a *kilépés feltételeit* (82—124. ll.) tárgyalja. A jogrend e feltételeket az öntudatos akaratelhatározáshoz szükséges szellemi fejlődés bizonyos fokától, tehát egy meghatározott életkor elérésétől teszi függővé, a melyet a német törvények «*Unterscheidungs*»- vagy «*Discretionsalter*»-nek neveznek. A r. kath. egyháznak itt is könnyű a helyzete, mivel a maga köréből való kilépést már elvileg sem ismeri el, hanem csak az ő körébe való felvételtől beszél s ennek a megtörténhetését a 7-ik évre teszi. Hangsúlyozza ugyan a hittannak a kellő ismeretét s a szabad öntudatos akaratelhatározásnak a szükségességét is, de inkább csak elméletben, mint a tényleges gyakorlatban. A reformatió folytán keletkezett különböző egyházaknak az előállása azonban az áttéresi viszonyoknak a rendezését is szükségessé tette, a mi a különböző vallási pártok egymáshoz való viszonya tekintetében, de a discretionális kor közelebbi meghatározása nélkül már a westfáliai békében is megtörtént és az egyes eseteknél a kath. és prot. rendek között a XVII. és XVIII. században hosszas és éles vitatkozásokra szolgáltatott alkalmat. Az első particuláris törvényhozás, mely a discretionális kort a 14. életévre teszi, az «*Allgemeine Preussische Landrecht*»-ben található. Ezt követte 1808-ban Nassau, 1826. Hannovera, 1878. Hessen, 1852. Oldenburg, 1811., 1853. s 1877. Mecklenburg-Schwerin, 1875. M.-Strelitz, 1851. Anhalt-Bernburg, az 1809. és 1827. general-rescriptumban Schaumburg-Lippe, s az 1854. márcz. 9. edictumban Lippe-Detmold. E jogforrásokból kitűnik, hogy Németország legtöbb állama a discretionális kort a betöltött 14. életévben állapítja meg, míg Baden azt a 16-ik, Szász-Weimar, Szász-Kóburg-Gótha és Waldeck a 18-ik, Bajorország, Szász-Altenburg, Braunschweig, Szász-Meiningen és Hamburg a betöltött 21-ik életévre teszik. Hozzáveendő még az a körülmény is, hogy a német államok egyik része különbséget tesz a vallásfelekezeti cserelésére vonatkozó s az áttérést teljesen kizáró discretionális kor megállapítása között. Így Szászország az egyszerű áttérés idejét a betöltött 14-ik, a teljes, minden további csatlakozást kizáró kilépés idejét pedig a 21. életévre teszi s ebben Schwarzburg-Sondershausen s a két Reuss hercegség is követte, míg a württembergi gyakorlat a hitvallás megválasztására a 13-ik életévet fogadta el. E kérdést törvényhozási úton egyáltalában nem szabályozta Stralsund, a rajnai tartomány egy része, Hohenzollern, Schleswig-Holstein, Anhalt, Schwarzburg-Rudolstadt, Brema, Lübeck és Elszász-Lotharingia, úgy hogy azokban a tartományokban az írott törvény helyét a kifejlődött szokásjog foglalja el. A fegyenczeknek az áttérés vagy a teljes kilépés büntetési idejük tartama alatt

tiltva van, a mi az akarat szabadságának s jogegyenlőségének okozta korlátozásában, nem pedig a vallásszabadság megszorításában találja magyarázati alapját.

A negyedik szakasz *a kilépő szülők gyermekeinek vallásfelekezeti állásával* foglalkozik (125—152. ll.). E tekintetben követendő normául szolgál az, hogy egy jogilag hatályos kilépés csakis a kellő érettségi fok elérése mellett lehetséges, mint a melylyel a vallásos nevelés be van fejezve. A vallásilag érett szabad választással részesül ama hit és lelkiismereti szabadságban, a melyet a modern állam biztosít a maga alattvalóinak. Hosszasabban fejtegeti azután szerző a szülőknek gyermekeikre vonatkozó jus reformandiját s azt a tételt állítja fel, hogy a szülőknek gyermekeik vallására való befolyása vallásos nevelési joguknak és pedig általános nevelési joguknak s illetőleg szülői hatalmuknak a természetes következménye. Vallásilag még nem érett, tehát kiskorú gyermekek vallási hovatartozóságát a porosz törvény szerint az apa határozza meg s az 1888-iki hamburgi törvény szerint is a 14 éven aluli gyermekek apjuk kilépését, vagy esetleg áttérését követik. A 14 évet betöltött gyermekeknek ellenben szülőik kilépése esetében szabadságában áll e kilépés követése vagy az eddigi vallásfelekezetben való megmaradás. Kivételt képez e tekintetben a szász-weimari s a bajor törvény, a mely szerint: olyan gyermekek, kik már az úrvacsorában részesültek, szülőik kilépését nem követhetik, sőt inkább annak a vallásfelekezetnek a kötelékében maradnak, a melyben addig neveltek. Ilyen gyermekek aztán csak 18., illetőleg Bajorországban 21. életévükben léphetnek ki vagy térhetnek át.

Az ötödik szakasz *«a kilépés formájáról»* (152—238. ll.) szól. Egy általánosan kötelező és követendő kilépésforma sem az állam, sem pedig a prot. egyház részén nem fejlődött ki, úgy hogy itt is különböző irott vagy szokáson és gyakorlaton alapuló állami vagy egyházi jogforrásokra vagyunk utalva. A kath. egyház épen nem is ismer ilyen kilépési formát, miután szerinte minden kilépés az ő közösségből egyháziilag büntetendő cselekvény, s az apostata fölött is uralmat igényel. A kath. egyházban csak az ő közösségébe való át- vagy visszatérésről lehet szó, s itt az áttérőnek két tanu jelenlétében a helyi és idői viszonyok által módosított hitvallást kell letennie, a melyben abjurálja eddigi eretnekségét, keresztszülőket kap s a bérmálásban részesül stb. A nem keresztyének az áttérését még a hittanban való oktatás s a megkeresztelés is megelőzi. Hasonló módon jár el a prot. egyház. Ő is megkívánja az evangéliumi tanokban nyert kellő oktatás után a hitvallásnak a letevését, de nem *«a háresia abjurálását.»* Még meg nem keresztelt konvertensek megkereszteltetnek s a confirmation alul álló koruk esetén megconfirmáltatnak, míg a felnőttéknél az el is maradhat. A zsidó

vallásfelekezethez való felvétel ritualéja a körülméltékedés. Az egyes német államok jelenleg érvényben lévő jogállapota a kilépés formája tekintetében meglehetősen gazdag jogparticularismust tüntet föl. A szerint, a mint a kilépésnek vallási vagy polgári oldala lép előtérbe, változik annak formája is. Az egyes államok a kilépésnek hol az egyik, hol a másik oldalát emelik ki. Hol a világi, hol pedig az egyházi hatóság, rendszerint a lelkész az a forum, a mely előtt a személyes kilépés foganatosítandó; de van olyan állam is, a mely az egyházzal osztja meg a kilépés körüli eljárást. Természetes, hogy a további áttérést teljesen kizáró kilépésre nézve valamely egyházi forma nem fejlődött ki, s csak a kilépés komoly szándékának a kinyilvánítását követeli meg, egészen helyesen, az egyház.

Poroszországban kérdésünkre vonatkozólag is nagyjelentőségű az 1873. május 14. törvény «kilépés» és «áttérés» közötti megkülönböztetése. A polgárjogilag hatályos kilépés formájára nézve az egész királyságra kiterjedő kényszerítő jellegű meghatározásai vannak, míg az egyszerű áttérés formája tekintetében «a fennálló jog érvényben maradt» (1.). A kilépés közelebbről körvonalozott szabályai a következők:

a) A kilépés személyesen az illetékes bíró (polgármester) előtt történik, személyesen jegyzőkönyvbe vétetik, vagy írásban is közöltetik.

b) A bíró által a kilépés bejelentése azon egyházköztség előjárásával is közöltetik, a melynek hatósága alá a kilépő eddig tartozott.

c) A kilépés hatályos elfogadása csak a jegyzőkönyv fölvétele után, 4, legkésőbb 6 hét leforgása alatt történik.

d) A kilépésről személyes kívánatra bizonyítvány is szolgáltatathatik ki, a mi a kilépés bejelentését igazoló jegyzőkönyvbe is fölvetetik.

e) A kilépésről betűsoros lajstrom vezetendő.

f) A kilépés költségei a bírósági költségek mellett csak leírási költségek.

Az egyszerű áttérést a porosz törvény az abbeli szándéknak nyílt kijelentéséhez köti; a ref. és lutheri egyház közötti áttérésnél «minden vallásos cselekvény vagy formalitás elmaradt», míg a katolicismusról a protestantismusra való áttérést a vallásos oktatás előzi meg.

Bajorországban az áttérés az 1818. vallási rendelet értelmében az elhagyott egyház illetékes lelkésze előtt való személyes kijelentés és a választott új egyház lelkésze előtt teendő személyes bejelentés alakjában történik. Az újabb ministeri rendeletek kívánatra a kilépést és áttérést igazoló jegyzőkönyvek föl vételét is elrendelték.

Szászországban az egyszerű áttérést az 1827-iki, a teljes kilépést pedig formai tekintetben az 1870. törvény szabályozza. Az elsőre nézve az illetékes s az új lelkész előtti 4 héten belül kétszer történő személyes bejelentést kívánja meg, míg a teljes kilépés hasonlóan személyes bejelentéseiről Poroszország mintájára ú. n. «dissidentenregistert» vezetnek a bíróságok.

Württembergben az 1887. június 14. törvény a kilépést egy 4 heti törvényes meggondolási időhöz köti. A kilépés bejelentése az egyházi hatóság előtt személyesen vagy írásban történik. A prot. egyházból a r. katolikusba való áttérés csakis az elhagyott egyház lelkészétől nyert kilépési bizonyítvány alapján történhetik. Az egyházi gyakorlat különösen a protestánsoknál még az áttérés indokainak komoly megvizsgálását, a vallásos oktatást, a hitvallásnak két tanu vagy az egész egyház jelenlétében való letételét s a consistoriumnak az értesítését is elrendeli. A zsidóságból a keresztyénségbe és megfordítva való áttérés — bár igen ritkán fordul elő — hasonlóan az 1887. törvény értelmében mehet végbe, míg a régebbi intézkedések teljesen hallgatnak róla.

Badenben az 1888. július 26. törvény a kilépésnek az illetékes polgári hatóság (Bezirksverwaltungsbehörde) előtt való személyes bejelentését hangsúlyozza; ugyanazt kívánja, de ismételt bejelentéssel az 1878. *hesseni* törvény is. A kilépés egyházi módzatai liturgikai természetűek. A zsidóságból való kilépésre nézve a porosz törvény határozatai irányadók. *Mecklenburgban* is az elhagyott egyház lelkésze előtti ismételt személyes bejelentést, az áttérés megtörténtének az illetékes superintendenssel vagy püspökkel való közlését, s a lutheri egyházban a kilépésnek a szószékről való kihirdetését kívánják meg az egyházfejedelmi rendeletek. Ezenfelül a lutheri egyház is a hitvallás letevését hangsúlyozza.

Braunschweigban az 1873. márcz. 25. törvény szerint a dissidens jelleggel bíró kilépés a személyes kinyilatkoztatásnak bírói jegyzőkönyvbe való vételével történik s a porosz törvénytől csak annyiban különbözik, hogy az első bejelentésnek az elhagyott egyház lelkésze vagy a zsidóságnál a rabbinus előtt kell megtörténnie. A jelentkezésről kiállított bizonyítvány alapján az illető aztán a bíróság által vezetett dissidenslajstromba vétetik fel s erről, a téritési vagy lélekvásárlási kísérletek kikerülése céljából, az elhagyott egyház hatósága is hivatalból értesíttetik. *Anhalt-Bernburgban* az egyszerű hitvallásváltoztatás értelmében vett kilépés az új egyház megnevezésével az 1851. törvény szerint úgy az elhagyott egyház lelkésze, mint az illetékes polgári hatóság (Kreisamt) előtt személyesen vagy írásban jelentendő be. Míg tehát itt a kilépés formája magában a kilépési szándéknak kinyilatkoztatásában, addig *Szász-Kóburgban* az új egyházba való fölvételben (Aufnahmeakt) van s

a dissidens értelemben vett kilépés tekintetében a porosz törvény irányadó. Ellenben *Szász-Weimar-Eisenach* s a többi thüringiai tartományok az áttérésnek az eddigi lelkész előtti «indokolását», az új vallási közösségbe való fölvétel előtt a kellő vallásos oktatást s a hitvallásnak a lelkész és két tanu jelenlétében való letételét hangsúlyozzák. A teljes kilépés az «Amstgericht» által vezetett dissidens lajstromba vétetik föl s arról az elhagyott egyház lelkésze értesítetik. Ez értesítéstől számított 4 hét leforgása alatt lesz csak a kilépés jogilag hatályossá. *Waldeck, Schaumburg, Lippe* stb. tartományokban tisztán belső egyházi, *Lübeck, Bréma* és *Hamburgban* pedig egyházi és polgári jellegű a kilépés formája, míg *Elszász-Lotharingia* a kérdést egyáltalában nem szabályozta. Az ú. n. *feltételes kilépést vagy áttérést*, a melylyel elvi alapon különösen a hesseni törvény foglalkozik, a német államok egyáltalában elítélik.

A mi a *kilépésnek jogi következményeit* (238—258. ll.) illeti, a legelső és legtermészetesebb következmény az, hogy az egyházból való kilépés a kilépőt eddigi vallásos közösségének a köteleke alól teljesen feloldja. A római egyházból való kilépő a maga kilépésével az egész földkerekségre kiterjedő, hierarchiailag szervezett róm. kath. összegyházat hagyja el, mivel az nincsen az egyes államok politikai határaihoz kötve s így a római kath. jogi egyházból (Rechtskirche) való kilépés a róm. kath. hitvallási egyházból (Bekennntnisskirche) való kilépéssel azonos. A jogi egyház határai tehát a római egyházban a hitvallási egyház határaival esnek össze. Másként áll a dolog az ev. prot. egyházból való kilépésnél. Itt összszervezetéről, tehát a jogi egyház s a hitvallási egyház azonoságáról szó sem lehet, miután az egyes egyháztestek mint külön prot. tartomány-egyházak nyertek fejlődésük folyamán nemzetileg föltételezett szervezetet. Ez alapon most már az ev. prot. egyházból való kilépés kétféle lehet, ú. m. vagy olyan, hogy az csak saját tartomány-egyházára terjed ki, a melynek talán egyik vagy másik irányzatával, p. o. uniói jellegével egyet nem ért, (s ilyen esetek *Hessenben* igen gyakoriak), vagy pedig olyan, hogy a tartomány-egyházból való kilépés általában minden további csatlakozás mellőzésével az ev. hitvallás közösségéből való kilépéssel azonos. Az első esetben a kilépő «evangéliomi hitvallást követő» marad, ellenben a másik esetben mint hitvallás nélküli a dissidensek sorába lép. A kilépés folytán megszűnő jogok az egyes tartomány-egyházakban az egyházi vagyon kezelése s az önkormányzat tekintetében igen különbözők. E jogok főbb pontjai: a kegyelemeszközökben, az egyházi vagyonban, intézetekben és hivatalokban való részvétel, az activ és passiv választóképesség, az egyházi esketés és temetésre való jogigény, a keresztszülői jog gyakorlása, s az önkormányzatra való

befolyás. A kilépés által megszűnő köteleességek közé a rajnai 1835. s a hamburgi 1886. egyházrendelet szerint tartozik: a kegyelem-eszközök szorgalmas élvezete, a kegyes vallásos élet, az egyházrendelet iránti engedelmesség s az egyházi szükségletekre való aránylagos adózás. A mi ez utóbbit illeti, úgy e köteleesség teljesítése a porosz törvény szerint a kilépésre következő naptári év végével végződik s csaknem szóról szóra követi azt a szász-meiningeni, a hesseni s a Reuss-féle dissidens-törvény is, míg p. o. a hamburgi s a württembergi törvény a kilépés évére vonatkoztatja az egyházi megadóztatás megszüntetését. Hasonló az eljárás az «áttérés»-nél is, csak hogy itt aztán az új egyháznak törvényes rendeletei vagy szokásai irányadók.

Schmid művének utolsó és legérdekesebb része a 7. szakasz, mely «*Ergebnisse und Vorschläge*» cz. alatt (258—299. ll.) ügyesen foglalja össze fejtegetéseinek az eredményeit s igen üdvös javaslatokat ad az egyes államkormányok ide vonatkozó törvényes intézkedéseinek a jövőben való kiegészítéséhez. Helyesen indul ki abból, hogy az államnak jogos érdeke, sőt kötelessége a kilépésnek legislatív szabályozása. E tekintetben a mai németországi jogállapot a következő kategóriák alá foglalható:

1. A német particularis államok legnagyobb részében teljesen hiányzik a kilépés felőli kötelező jellegű törvényes intézkedés. Ilyenek: Schwarzburg-Rudolstadt, Lübeck, Bréma s Elzász-Lotharingia.

2. A második kategóriába azok az államok sorozhatók, a melyek csak a további vallási csatlakozást kizáró kilépést szabályozzák, ellenben az egyszerű vallásváltoztatás értelmében vett kilépésre, tehát az áttérésre nézve a tényleg fennálló egyházi jogot érintetlenül hagyják. Legtisztábban képviseli ez álláspontot Schwarzburg-Sondershausen s ifj. Reuss herczegsége. Ettől viszont azok az államok különböznek, a melyek az egyszerű áttérőt is a kilépővel azonos szabályok alá foglalják, ha t. i. eddig követett vallástársulatának kötelezettségei alól szabadulni akar. Ez az eset Poroszországban, Hessenben s Szász-Meiningenben.

3. Vannak német államok, a melyek a teljes kilépés kizárásával csak a más vallásfelekezetre való áttérés értelmében vett kilépést szabályozzák. Ilyenek: Szász-Altenburg, Szász-Kóburg, Anhalt, és Lippe-Deimold.

Végül 4. az utolsó csoportozatot azok az államok képezik, a melyek külön törvények alakjában úgy a teljes kilépést, mint az egyszerű áttérést szabályozzák. Ilyenek: Szászország, Württemberg, Szász-Weimar-Eisenach és Braunschweig.

E négy csoportozat foglalja magában Németországnak a kilépésre vonatkozó mai jogállapotát, a melyre való tekintettel szerző az egyházból való kilépésnek egységes törvényes szabályozását, illetőleg

revideálását feltétlenül szükségesnek mondja, és pedig úgy a dissidens értelemben vett teljes kilépés, mint az eddigi kötelezettség alól való felszabadulás indokaiból eredő egyszerű vallásváltoztatás tekintetében. Ez állásponthoz legközelebb áll az 1873. május 14. porosz s az 1878. szept. 10. hesseni törvény. Az állam a hit és lelkiismereti szabadság «alapját» a maga egész teljességében csak akkor váltja be alattvalóival szemben, ha azokra nézve meg van adva a lehetőség bármely testületi jellegű egyházközségből a teljes polgárjogi hatálylyal való kilépésnek a fogatosítására.

A hit és lelkiismereti szabadság alapjogából kifolyólag jogosan hangsúlyozza szerző, hogy az államnak a kérdéses vallásfelekezetenél nem annyira azok *állami elismertetésére*, mint inkább a *testületi jogok* megadására kell a fősúlyt fektetnie, s a törvényes kilépés és áttérés tekintetében a vallásszabadság alapjogába a zsidó felekezetet is föl kell vennie, mi mellett még az eddigi vallásfelekezettel szemben teljesített vagyoni kötelezettségek alól való felszabadulást is hangsúlyozza.

A discretionális korra nézve azt javasolja szerző, hogy az sokkal későbbi időre tétessék, mint a hogyan ez Németország legnagyobb részében ma érvényben van, a mit jogosan indokol azzal, hogy a 14. életévben ismerheti bár az áttérő a maga vallásfelekezetének hittanát és szertartásait, de nincs még kellő érettsége az életnek s az áttérés jelentőségének a megítélésére. A szülők áttérése esetében a gyermekek vallásfelekezetiségét az apa által kívánja meghatározatni szerző, de ez apai rendelkezési jog a 14. életévvel megszűnik. Azonban nem helyeselhetjük szerzőnek a felekezeten kívül álló szülők gyermekeinek a vallásos oktatására vonatkozó nézetét, a mely szerint a tervezett porosz Zedlitz-féle népiskolai törvényjavaslat amaz intézkedéseiben, a melyek az ilyen szülők gyermekeit is valamely hazai ker. vallásban tanítani rendelik, szerző már a lelkiismereti szabadság megsértését látja. Az államnak igen nagy fontosságú társadalmi-politikai érdeke az, hogy jövő polgárainak egy része a ker. vallásos gondolatok világtól távol ne maradjon s e tekintetben az általa képviselt magasabb érdekeknél fogva ép annyira föl van jogosítva az állam a szülők vallásos nevelési jogaiba való beavatkozásra, mint az általános iskolakötelezettség törvényes szentesítése által. E tekintetben a már kilépett szülők 14 éven alóli gyermekeinek vallásos oktatását a legvilágosabban rendeli el az 1878. hesseni törvény 7. cikke. A kilépés formájánál azt javasolja szerző, hogy az ne az elhagyandó egyház lelkésze, hanem okvetlenül valamely világi hatóság előtt történjék s hogy aztán ez a hatóság értesítse az elhagyott egyház lelkészét a befejezett eljárásról. Továbbá, hogy személyesen kelljen a kilépést a bíró által vezető jegyzőkönyv számára bejelenteni, nem különben a formailag

bejelentett első kilépési szándék s a kilépésnek jogilag hatályos birói kimondása között épen a könnyelmű áttérések és kilépések kikerülése céljából egy 4, esetleg 6 heti meggondolási időnek kell lennie; végül pedig, hogy joga legyen a kilépőnek az esetleges zaklatások kikerülése céljából hivatalos bizonyítványt kérnie a maga kilépéséről. Ezenfelül hangsúlyozza szerző, hogy az államnak csak a kilépés vagy áttérés polgárjogi oldalát lehet és kell érintenie, míg annak további szabályozását az autonom egyházi jognak kell meghagynia, ép azért az elhagyott vallásfelekezet lelkészének vagy előljáróságának hivatalos (és nem a kilépő általi személyes) értesítése és annak bizonyítvánnyal való beigazolása még nem ütközik a vallásszabadság jogaiba. Az egyszerű vallásváltoztatásnál csakis az új vallásfelekezetbe való *fölvétel*, s annak újból a polgári hatóságnál való bejelentése képezze a kilépés végleges megtörténéseinek a megpecsételését, a mi aztán az eddigi vallásfelekezetben gyakorolt jogoknak és kötelességeknek teljes feloldását vonja maga után.

S a mi végül az áttérésnek vagy kilépésnek jogi következményeit illeti, arra nézve szerző abban a nézetben van, hogy az egyes egyházfelekezetek költségvetéseire való tekintettel a kilépőnek *az egyházi megadóztatás alóli feloldása* lehetőleg ne mindjárt, hanem legalább a következő naptári évvel vegye kezdetét, úgy mint Poroszországban, Hessenben stb. Az eddig teljesített egyházi adózásnak a joghatályos kilépés pillanatában való teljes megszűnése az egyes egyházak pénzügyi viszonyaira való tekintettel semmivel sem lévén indokolt, Szászországnak és több államnak erre vonatkozó intézkedéseit szerző helyeselni nem tudja.

E fejtegetések helyesén nézzük, hogyan intézkedik a *Csáky-féle* törvényjavaslat az áttérés, illetőleg a kilépés kérdésének szabályozása tekintetében? E törvényjavaslat a bevett és elismert vallásfelekezetekre vonatkozó történeti alap lehető szemmel tartásával teljesen a porosz törvény mintájára készült, s mint ez, úgy amaz is egészen helyesen különbséget tesz «áttérés» és «kilépés» között (5. és 22. §.). A különbség csak az, hogy javaslatunk következtetesebb és egységesebb, s hogy az áttérés, illetőleg a kilépésre nézve specialis egyházfelekezeti viszonyainkra való tekintettel teljesen érvényben hagyja az 1868. LIII. t.-cz. 1—5. és 7. §§-ainak intézkedéseit a gyermekek vallásos nevelése és áttérése tekintetében. De már a kilépés módjára nézve ismét egyezik a porosz törvényt, a midőn hangsúlyozza, hogy — bár rövidebb időközben — a 22. §. szerint az előbbi egyház lelkészétől vagy a két tanutól nyert áttérési vagy kilépési bizonyítványok «az illetékes elsőfokú közigazgatási hatóságnál mutatandók be, mely amaz egyház illetékes lelkészét vagy előljáróságát, melyből az illető kilépett, értesíti.» Az egyházfelekezetek vagy alakuló vallástársulatok megítélésénél hasonlóan

kevésbé azok állami elismertetésére, mint inkább azok korporatív jellegére fekteti a fősúlyt, a midőn a 2. §-ban kimondja, hogy: «a polgári és politikai jogok gyakorlására való képesség a hitvallástól teljesen független.» Az egyházi adó tekintetében pedig elrendeli, hogy «az illető a kilépés idejéig esedékessé vált egyházi tartozásait előbbi egyházának megfizetni köteles.» Sőt törvényjavaslatunk szabadelvűsége a német államok törvényeinek egynémelyikével szemben odáig megy, hogy a 23. §. szerint még «a hazában utazó, vagy tartózkodó idegenekre» is kiterjeszti a vallásszabadságot a maga összes következményeivel s a 7. §-ban «az elismert vallásfelekezetté való alakulást . . . csak egy egyházközség felállításától és fentartásától» teszi függővé, úgy hogy e tekintetben is a Csáky javaslata a legszabadelvűbb az egész continensen. A hitfelekezetenlküli, tehát teljesen kilépett szülők gyermekeinek a vallásos neveléséről javaslatunk, épen az állam jól felfogott érdekei szempontjából, a melyek a vallásos nevelés ethikai alapjait nem nélkülözhetik, akként intézkedik, hogy a gyermekek vallásos neveltetése mindenesetre biztosítandó vagy az apa, vagy az anya, vagy pedig a gyámhatóság rendelkezése, illetőleg határozata szerint. (Tjav. a gyermekek vallásáról, Beterj. 1893. decz. 2-án 2. §.) A míg azonban ezt az intézkedést csak teljes helyesléssel fogadhatjuk, addig ugyanennek a törvényjavaslatnak a reversalisok visszaállítását involváló 1. §-át a legnagyobb mértékben perhorreskálnunk kell és határozottan tiltakoznunk annak bármikor leendő életbeléptetése ellen.

Dr. Szlávik Mátyás.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

PÁL APOSTOL ÉLETE ÉS LEVELEI. Irta dr. *Maszyk* Endre pozsonyi theol. akad. tanár. Az ismert nevű szerző nagy munkájából, a melynek egyes önálló részleteit e folyóirat hasábjain volt alkalmunk bemutatni, az I. és II. füzet jelent meg. Ezekben a Bevezetésen kívül Pál apostol életét tárgyalja szerző, szólva az apostol szülőföldjéről, családi köréről és iskoláztatásáról. Rendkívül érdekes, szemléltető képet képet fest arról a világról, a melyben az ifjú Saulus élt és felnőtt s azokról a benyomásokról, melyeket környezete fogékony lelkére gyakorolt. A mellett, hogy a munka ez előttünk levő részeiben is igazi nagy, tudományos apparatusal van írva, mégis könnyed, eleven. A szakembert gyönyörködteti jól és gonddal csoportosított gazdag anyagával, a laikust pedig vonzza világos, jellemző és emelkedett előadásával. Készséggel ismerjük el, hogy szerző kiválóan alkalmas a theologiai tudomány népszerűsítésére; sok tudása, mély kedélye, tárgya iránt való lelkesedése és erőteljes irálya teszik erre alkalmassá. Fő alakját sehol nem téveszti szem elől, annak nagyságát és rendkívüliségét bámuló és hódoló szeretettel vizsgálja; de igyekszik őt beállítani a maga természetes környezetébe, a melynek befolyása alatt nőtt és fejlődött. — Nagy érdeklődéssel várjuk a valóban becses munka további füzetait, hogy minél előbb lehessen alkalmunk az egész művet részletes ismertetésben és bírálatban bemutatnunk. Az egész mintegy 30 nyomtatott ívre van tervezve s havonként 3 ives füzetekben jelenik meg. Egy-egy füzet ára 35 kr., de az előfizetés egyszerre is beküldhető 3 frttal. Theológiai irodalmunkat igazán gazdagító eme munkát a legszivesebben ajánljuk olvasóink méltó támogatásába.

HALOTTI EGYHÁZI BESZÉDEK ÉS ALKALMAZÁSOK czímmel jelent meg néh. *Révész* Bálint hátrahagyott s *Csiky* Lajos debreczeni theol. tanár által sajtó alá rendezett és kiadott műveiből a VI., utolsó kötet, melyben 38 halotti beszéd van, némelyik alkalmazással is és ugyanily alkalmazás külön is van közölve (I—VIII.). Az előző köteteknél már volt alkalmunk — bár igen röviden — szólani Révész egyházi beszédei értékéről s azok jellemző sajátosságairól. Újabb vonásokkal ez a kötet sem szolgál. E kötet

érdekességét jelentékenyen emeli az az élet- és jellemrajz, a melyet ebben Csiky Lajos írt Révész Bálintról részint egyéb életrajzok felhasználásával, illetőleg szó szerint való közlésével, részint önállólag. Hú képe ez Révész egész nemes, szép életének. a melyre a kegyelet mindenütt a legnagyobb meleget árasztja rá, a midőn megrajzolja azt. Itt-ott a vonások túlon-túl megnagyobbítvák; de legyen ez is a mindeneket hívő és elfedező szeretetnek tulajdonítva. — A kötet bolti ára 2 frt 25 kr.; az előző kötetek előfizetőinek azonban kész a kiadó ezt is 2 frtéért megküldeni.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című képes díszmunkából, melyet *Beóthy* Zsolt szerkesztésében az Athenaeum ad ki, a 10—14. füzetek jelentek meg. A 10. füzetben *Felméry* Lajos folytatja a Régi magyar iskolázásról írt cikkét s itt különösen a gyulafehérvári és sárospataki főiskolákról s a XVII. századi főiskolák közművelődési jelentőségéről szól; azután *Negyesy* László ismerteti a XVII. század vallásos irodalma cz. alatt Sz. Molnár Albert, Geleji Katona István és Káldi György irodalmi működését; *Bánóczy* József pedig Apáczai Cseri Jánosról értekezik, részletesen ismertetvén ennek Encyclopaediáját; míg az utolsó cikkben *Angyal* Dávid a XVII. század történetirodalmáról kezdi meg cikkét, melyet a 11. füzetben fejez be. A szövegben Kereszturi Pál, Szenczi M. A. és Apáczai munkáinak egy-egy címlapja, Szenczi Zsoltárainak és Postilláinak egy-egy szöveglapja és arcképek vannak; külön mellékletek pedig: Balassi Bálint egy levelének hasonmása és Tinódi Krónikájának címképe mind a legszebb kivitelben. A 11. füzet tartalma: *Erdélyi* Páltól: a XVII. századi lírai költészet és *Széchy* Károlytól Zrinyi Miklós. Igen becsesek e füzet képei: Bethlen Gábor, I. Rákóczy György, Kemény János és Zrinyi Miklós arcképei, a Gönczi énekes könyvének és a Melius Péter Herbariumának a címlapjai, valamint az esztergomi Missale codex színes hasonmású címképe. A 12. füzet csaknem egészen Zrinyinek van szentelve s csak utolsó lapjain kezdi meg *Rupp* Kornél Gyöngyösi Istvánról és Listius Lászlóról írt értekezését. A képek is Zrinyire vonatkoznak; de a műmellékletben gyönyörű kivitelű az Öreg Gradual címlapja 1636-ból. A 13. füzetben Rupp értekezésének befejezését, *Negyesy* Lászlónak a XVII. századi széppróza és színészet cz. tanulmányát és *Badics* Ferencznek a kurucz világ költészetéről írott munkájának a kezdetét vesszük. Műmellékletül Felvinczi György erdélyi színingazgató szabadalom-levelének a hasonmása és Gyöngyösi Murányi Vénusáuk a címlapja van a füzethez csatolva. Érdekes a többi illusztráció között a Rákóczi-biblia táblájának címeres diszítménye. A 14. füzet nagyobb részét *Badics* F. fentebb jelzett tanulmánya foglalja el, melyben a kurucz világnak nemcsak politikai viszonyait ismerteti, hanem összegyűjti a társadalmi és a közművelődési állapotokra vonatkozó adatait is, élénk képet festve arról a hangulatról, mely az ország kedélyvilágában uralkodott. A füzet második cikkében *Angyal* Dávid a XVIII. század történetirodalmáról ír, mely tanulmány folytatása a 15. füzetben lesz. A képek is mind a kurucz

világból vannak véve, legnagyobb részt egykorú festmények másolatai. Kiválóan érdekes Rákóczy Ferencz arczképe Mányoki Ádám eredeti festménye után. — A szép munka kéthetes füzetekben jelenik meg s füzetként 40 kr-ért minden könyvkereskedésben vagy közvetlenül a kiadóhivatalban (IV. Ferencziek tere 3. sz.) megrendelhető.

A HÁZASSÁG FELBONTHATÓSÁGA. Irta dr. *Horváth* Ödön eperjesi jogakad. tanár. A «Jog»-ból külön lenyomatként megjelent füzet a házassági jog egyik alapvető elvi kérdését fejtegeti. Első sorban teljesen jogosultnak tartja, hogy a házasság jogi elemei, állami, polgári törvények által legyenek szabályozva; azután ismerteti a házasság felbonthatóságának a kérdését a maga történeti fejlődésében, vallási, jogi és sociologiai oldalról s végeredményül kimondja: «hogy a házasság felbontandó ott, ahol a megváltozott viszonyok folytán az a teljes, osztatlan, az élet minden viszonyaira kiterjedő közösség, melyet a házasságban keresünk, tényleg megszűnt». Szerző felfogása nemcsak liberalis, de teljesen morális alapokon is nyugvó s fejtegetése nemcsak részletes, de meggyőző is. — A füzet ára 50 kr.

A THEOLÓGIAI ISMERETEK TÁRÁBÓL, *Zoványi* Jenő kolozsvári lelkész szerkesztésében a III. füzet hagyta el a sajtót, Böjt—Czeplédi J. szavak között levő anyagot tartalmazva. Ez a füzet is teljesen méltó arra az elismerésre, a melyet a két első irányában már kifejeztünk s az egész vállalat hiányt pótló voltánál fogva is igen érdemes a pártolásra. Egy füzet ára 50 kr. — Ugyancsak *Zoványi* szerkesztése mellett és kiadásában jelent meg a *Vallás és Egyház* cz. evang. prot. lap első száma, mely Sántha Károlytól közöl egy emelkedett hangú költeményt, a szerkesztőtől egy programczikket «Álomlátások» czímmel, S. Szabó Józseftől tanulmányt (Jókai, mint protestáns) s Csengey Gusztávtól egy bibliai jellemképet (Jákob megtérése); végül irodalmi szemle és tudósítások az egyházi élet köréből. A lap célja a prot. öntudatot és érületet ébresztetni, táplálni és terjesztetni, ezért építő, vallásosságra indító irányban kívánja azt a szerkesztő vezetni, de egyszersmind igyekszik, hogy lapja az egyházi élet eseményeit és irodalmi mozzanatait híven visszatükrözze. — Megjelenik minden hó közepén. Előfizetési ára egész évre 2 korona; egyes számoké 25 fillér.

A MI OTTHONUNK KÖNYVESHÁZA czímmel dr. *Maszyk* E. és *Stromp* László szerkesztésében, a Luther-társaság támogatásával, az ev. prot. nép számára téli olvasmányok sorozata jelenik meg «A mi otthonunk» kiadásában. A Könyvesház első füzete «A vittenbergi fülemile» volt, Sachs Jánosnak, a nürenbergi mesterdalnoknak Luthert dicsőítő költeménye igen sikerült, könnyű nyelvezetű fordításban *Pásetor* Sándortól. — (Ára 5 krajczár. 32 oldal). A II. és III. füzet *Stromp* Lászlónak «A vág-sellyei iskolamester»-ről, Somogyi Péterről írott munkáját tartalmazza. Szerző e füzethen annak a nagyobb történeti munkájának a népies alakban való feldolgozását adja, a mely gondos adatokkal és tudományos

felszereléssel «Somogyi Péter fogsága» cz. alatt 1891-ben jelent meg. Itt a czélnak megfelelőleg változott az előadás s a tudományos tárgyalás helyére a könnyed elbeszélő forma lépett s a fejtegetéseket bizonyos parenetikus hang váltotta fel itt-ott a kelleténél is erősebben és kerekettebben. A minden tekintetben tanulságos történet igen alkalmas az építésre és a hitelesítésre. A kettős füzet ára 10 kr. (20 fillér). Megrendelhető Pozsonyban a szerkesztőknél.

b) Külföldi irodalom.

Lipsius, LEHRBUCH DER EVANGELISCH-PROTESTANTISCHEN DOGMATIK. III. átdolgozott kiadás. Braunschweig, 1893. XXXVI. 904 l. Ára 12-80 márka. A néhai nagy hírű jénai theologusnak utolsó, de legnagyobb és legjelentékenyebb munkája e mű, melynek 1. kiadása 1876-ban, 2. kiadása 1878-ban, magyar részletesebb ismertetése pedig 1880-ban jelent meg dr. Kovács Ö. tollából a Prot. theol. könyvtár «Tájékozás az újabb theológia körében» cz. kiadványában. Lipsius a maga hittanában egyezik Ritschl moráltheológiájával a Kant kriticismusának a fölvetelésében; de Fries, a jénai bölcsész fölfogásával egyezőleg a vallást pszichológiai tapasztalati ténynek tekinti, a melynek a megvizsgálása és rendszeres kifejtése épen a dogmatikának, mint «a keresztyén hit tudományos leírásának» a feladata. A hitet tehát a tudással, a vallásos kedéllyel az észszel s általában az ember egységes szellemi életével hozza szerves benső összefüggésbe. A hittan közelebbi tudományos feladata tehát az, hogy a hitzettek tartalmát a vallásos viszony tapasztalatszerű tényével és objectív valóságával megegyezésben összefüggő rendszerben fejtsse ki, tekintettel a vallásos élet lélektani törvényeire és történeti fejlődésére. A vallásról, a keresztyénségről és a protestantismusról, továbbá a hit és tudás viszonyáról s az egyes dogmák vallási tartalmának a meghatározásáról szóló és Schweizerrel megegyező alap gondolatai valóban maradandó becsűek s az «elvi» résznek legszebb fejtegetései. A mostani III. kiadást tanítványa Baumgarten O. nézte át, ki az előző kiadásokkal szemben eszközölt változtatásoknak lajstromával, valamint Lipsius bámulatos irodalmi tevékenységének chronológiai áttekintésével is gazdagította a művet. A kiadó a mű átnézésénél tekintettel volt szerzőnek «A ker. hittan főbb kérdéseinek alapvonalai», és «Közös hitalapunk a Róma elleni küzdelemben» cz. ismeretes műveire, míg «a vallás és a philosophia» egymáshoz való viszonyának a kérdésénél meg főként a spekulatív Biedermann és a moráltheologus Ritschl ellen foglalt állást. De jótékonyan hatott e kiadásra az átdolgozónak a bibliai kritika és biblica theológia, valamint az exegesis terén kifejtett tevékenysége is. Lipsius maga a vallásos elveket termékeny és felfogható normákra vezette vissza; ritka ügyességgel használta fel s ítélte meg a jelenkor vallásphilosophiai mozgalmait s a történetileg kifejldött dogmáknál keresi a vallásos alapindokokat, illetőleg megkülönbözteti ben-

nők a lényegest, a maradandót a kortörténeti jellegtől. Méltán mondották róla, hogy ő «a szabad theológia bizalmi férfia.» Az unió terméke e mű a szónak legnemesebb értelmében véve, a mennyiben a hittartalom személyes felfogása mellett is annak közjavára fekteti a fősúlyt. Az előző kiadások speculativ idealistikus christológiájának a szálai azonban e kiadásban már mind eltűntek, valamint az «elvek» gyakori hangsúlyozása, és helyükbe a «szellem» és az «üdvjő» léptek, s így az egész hittant a vallásos élet meleg közvetlensége lengi át s a vallási tudat mélyebbé, bensőbbé és elevenebbé tételére igen sokat tehet.

(Sz.)

Hoensbroech, MEIN AUSTRITT AUS DEM JESUITENORDEN. 6. kiad. Berlin, 1893. 44 l. Ára 0 80 márka. Hoensbroech grófnak a jezsuita rendből való kilépését indokolja ez az irat, mely eredetileg a «Preuss. Jahrbücher» hasábjain jelent meg. E kilépés prot. és kath. körökben egyaránt méltán keltett feltűnést, hiszen épen szerző volt az, a ki «Warum die Jesuiten nicht wieder nach Deutschland zurückkehren?» cz. polemikus iratában a rend visszahívása mozgalmának egyik elsőrangú apológétája volt. Ezért is mondja szerző: «Magamnak és személyes becsületemnek tartoztam ez irattal és kilépésem ilyen autentikus beigazolás nélkül talány maradna, mely úgy a rendre, mind rám nézve a legkülönfélébb és a leghamisabb magyarázatokra szolgáltatathatna alkalmat». A kilépés indoklására két vádat emel a rend ellen, ugyanis hogy a jesuitismus nemcsak elnyomja, de egyenesen meg is semmisíti az egyéni önállóságot, és az egyéni jellemet, továbbá hogy teljesen elfojtja, kiöli a hazafiasságot. A közönséges jezsuitát már mindennapi érintkezésében, járásában, tartásában, tekintetében, hangjában, szóval egész lényében rendszeresen fosztják meg a maga egyéniségétől s «dressirozzák» a rend bábjává. Az exercitiumokban nyilvánvaló eme lélekkinzás «s ez a felügyeleti és besúgási rendszer» valóságos «spionage.» S ugyanaz történik a jezsuitával az Istenhez való vallásos-erkölcsi viszonyára vonatkozólag is; nem a belső személyes hitviszony ébresztése, hanem Loyola erőszakos spanyol kegyeskedésének a «beexercirozása» itt a fődolog. Az Isten előtti önfelelőség helyére a benső élet cadaver-engedelmességszerű megtagadása lép a rend felsőbbjei irányában. S ugyanilyen a jezsuita tudományos kiképeztetése is, «a mennyiben a jezsuita censura «a tudományos individualitas elhanyagolására vezet.» Rendszeresen kiölik abból a szabad vizsgálódás és önálló meggyőződés érzetét, a mennyiben csakis jezsuita irodalmi termékekkel élhet, úgy hogy a szaktudományos irodalom s ezzel a jelenkor szellemi mozgalmaiba való betekintés teljesen zárva marad előtte s még az érettebb jezsuita tudós sem használhatja a nem jezsuita könyvtárakat feljebbvalójának engedélye nélkül. Ritka dāmoni művészettel köti meg a ker. ember személyes szabadságát s öli ki belőle az igazság iránti érzéket, a mi aztán Hoensbroech szerint is vagy képmutatásra, vagy nyílt erkölcstelenségre vezet az élet és a tudomány összes ágaiban. Im ez szerző confessióinak tanulságos tartalma, a melyeknek komoly őszinteségében kétkednünk nem lehet, de

azért H.-nak a rendből való kilépését reformátori jelentőségűnek nem vehetjük, a mennyiben a vádak mellett bámulattal emeli ki «a rend magasztos és fenséges ker. céljait» s bennök «a ker. tökéletesség ideálját» látja; sőt eddigi társait pártfogásába is veszi. azok morálját «kifogástalan tisztaságúnak» (?) követőit «a legtisztább életűeknek» (?) mondja. A közvetlen tapasztalatok azonban kiváló érdekességet adnak a műnek. (Sz.)

Rieker, DIE RECHTLICHE STELLUNG DER EV. KIRCHE DEUTSCHLANDS in ihrer geschichtlichen Entwicklung bis zur Gegenwart. Leipzig, 1893. XV., 488 l. Ára 10 márk. E mű hosszas és beható egyházjogi tanulmánynak a gyümölcse és biztos történeti ismeretről, nem különben helyes önálló ítélőképességről tesz bizonyosságot. A tárgyalt problémának közönséges felfogásával szakítva, egészen önállóan kutatja a német prot. egyház jogi állását. E tekintetben általános vélemény az volt, hogy a német prot. egyháznak mult és jelen jogi állása a reformáció alapelveivel és eszméivel homlokegyenest ellenkezik, mivel egy az állammal szemben relativ önállóságban önmagát kormányzó prot. gyülekezet helyére az államnak teljesen alárendelt egyház elve lépett. Szerző e közönségessé vált nézetet czáfolva kimutatja, hogy a protestantismus eredeti ideálja nem egy az állam mellett s azzal némi viszonyban álló ev. egyház, hanem inkább egy az egyházat és az államot egybefoglaló ker. közösség eszméje volt. Az állam és az egyház elvont fogalmait a reformáció köztudata nem ismeri. hanem csakis a lelki hivatalnak s a világi felsőbbségnek egy és ugyanazon keresztyénség körében való kettős funkcióit, a melyek ugyanarra a célra való közös törekvésük mellett is csak működésük módjai és eszközeire nézve különböznek egymástól. A reformátorok e tekintetben új rendszert nem állítottak fel, mert az a rendszer, mely náluk, de különösen Luthernél található, a középkor végének világnézetéből vétetett át, azzal a különbséggel azonban, hogy a lelki, illetőleg püspöki hivataltól minden kényszerhatalmat megtagadtak s azt tisztán az ige hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására vonatkoztatták. A viszonyok további normalis fejlődését csak az a körülmény zavarta meg, hogy a vallásos érdek hanyatlásával s a természeti jog előtérbe lépésével az egyház mindinkább egy a maga tagjainak önkénye által kormányzott collegiumnak vagy egyesületnek szempontja alá helyezkedett. Az egyháznak természetjogi fogalmán alapszik a minőségileg egymástól épen nem különböző territorialismus és collegialismus egyaránt. A territorialismus az első lépés az egyház és az állam közötti egységes köteléknek az elszakítására. Itt az egyház az államtól különböző és céljaiban, valamint eszközeiben is eltérő egyesületnek tűnik fel. míg az állam az egyházra vonatkozó feladatait korlátozott alakban ismerte fel. S a collegiális rendszer is az egyház számára egy külön önálló működési körnek a létesítésére törekedett. S ugyanazon az úton haladnak a további szervezeti reformok is; mindenütt az egyház természetjogi fogalma szolgál alapul, a mi azonban teljesen még sem szakította el az egyháznak s az államnak a refor-

matió által teremtett egységes kötelékét. Az államkormányzat a fejedelmi egyházkormányzat («landesherrliche Kirchenregiment») nevezete alatt továbbra is él az egyházban, s a jus circa és in sacra megkülönböztetése csak tökéletlenül fedi el a tényleges állapotokat. A reformátorok egyházpolitikai álláspontjának szerző által adott rajza egészen helyes. Igaza van abban, hogy a reformátorok álláspontján az egyház és az állam viszonyát megoldani nem lehet, mivel azoknál állam és egyház nem két egymástól különböző, hanem egymás mellett létező s egymást feltételező egység. De vajjon jogosult-e szerző arra, hogy e képből a reformatió egyházpolitikai ideálját is lássa, az már kétséges. Szerző feledni látszik, hogy az a rendszer, mely Luther szemei előtt «a német nemességhez» intézett reformatóri röpirata megírásánál lebegett s később «a három ker. rend» tanában bővebb kifejtésre talált, épen a középkorból van átvéve. illetőleg hogy nem a reformatió sajátos alapfogalataiból született meg. Ez magyarázza meg aztán azt a körülményt is, hogy a reformátorok a vallás- és lelkiismereti szabadság fogalmának teljes kifejtésére sem jutottak el, ha mindjárt Luther 1524. még az ujrakeresztelőkre vonatkozólag is hirdette: *lasset die Geister auseinander platzen.* De azért a lelkiismereti szabadság modern alapkövetelménye a reformatió. s nem talán a természetjogi értelemben vett egyháznak alapelveiben gyökerezik. (Sz.)

Skopnik, POLITIK UND CHRISTENTHUM. Eine religiös-politische Studie. Berlin, 1893. 220 l. Ára 4:50 márka. Szerző mindenben a közvetítő álláspontnak a híve. A theologia terén Schleiermacher, Ullmann, Rothe és Martensent, az államjogi felfogás terén pedig Dahlmann, Treitschke. Bluntschli és Tocqueville-t követi. Helyesen jelöli meg a politika és a keresztyénség egymáshoz való viszonyának határait. A keresztyénség nem politikai rendszer, s nem is ad útbaigazítást a politikai kérdésekről, de igenis magas erkölcsi normákat kölcsönöz a politikának. Krisztus országa nem e világból való, de azért rendeltetése mégis az, hogy e világot megnyerje, nem ugyan leigázza, mint a r. katholicismusban, hanem ethikailag áthassa és megszentelje, mint a protestantismusban. Az állami élet is ker. jelleggel bír s csak a keresztyénségben találja egészséges fejlődéséhez az alapokat. Ép ezért fájjalja szerző a német «nemzeti» és «liberális» pártoknak a keresztyénségtől való fokozatos eltávolodását. A ker. hit és a helyes politikai érzék nem ellentétes, hanem kölcsönhatásban fejlődő valami. E szempontok alatt tárgyalja szerző a jelenkori politikai életet mozgó eszméket, ú. m. a legitimitás, a forradalom, a conservatív és liberális irány, az állami centralisatio, az önkormányzat, a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség, a kosmopolitismus s az ideális és reális politika eszméit. A protestantismusban Stahl módjára «politikai elvet» is lát, de annak lényegébe mélyebben tudott beletekinteni, mint azt a szigorúan lutheri hittani jogiskola megalapítója tehette. Németország fejlődésének jövőjét az állam és az egyház elkülönítésében látja. Álláspontjához híven egy «keresztyén nemzeti reformpárt» létesítésére

törekszik a nélkül, hogy az a vallásos és politikai gondolatelemek össze-zavarására vezetne. Skopnik művéből jelen egyházpolitikai viszonyaink közepette a mi politikusaink is sokat tanulhatnak. (Sz.)

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1893-ik évi november hó 15-én Budapesten tartott választmányi ülése határozatából, a nevezett Társaság pénzügyi és irodalmi bizottságának megállapítása szerint, a jövő évben tartandó közgyűlés utólagos jóvábagyása reményében, nemzetünk ezredéves fennállása örömnépe (1896) alkalmára a következő irodalmi pályázatot van szerencsénk kihirdetni: *Adassék elő a protestantismus vallás-erkölcsi, közművelődési és nemzeti hatása Magyarországon kezdettől fogva máig.* Az irandó munka 20 (husz) nyomtatott ívnél nagyobb nem lehet. Ebben a keretben tüntetendő fel művelődéstörténeti szempontból, történeti és statisztikai adatok alapon az a befolyás, a melyet a protestantismus gyakorolt népünk vallás-erkölcsi életére, úgy nyilvános istentiszteleti, mint magán és közeleti vallás-erkölcsi irányban, valamint a családi és polgári életre, a szokásokra, az egyéni és nemzeti jellemre s egyéb felekezetekre való hatásában; továbbá a protestantismus hatása nemzetünk közművelődésére, különös tekintettel iskoláinkra, tudományos és irodalmi életünkre; végül a nemzet politikai fejlődésére, tekintettel a nemzetiségre, az alkotmányra, a közszabadság érzésének ébresztésére és a törvényhozásra. A pályázat sikere érdekében a Társaság kettős pályázatot hirdet, ú. m. először kivántatik az egész mű vázlatának, teljes tartalomjegyzékének összeállítása, és valamely tetszésszerint választandó önálló fejezetének részletes kidolgozása. Az egész munka vázlata és valamely önálló fejezetének kidolgozása *1894. szeptember hó 1-ső napjára* küldendő be a Társaság titkárához, idegen kézzel írva, zárt jeligés levél mellett. A beérkezett munkák szakszerűen megbíráltatván, vagy a legjobbnak talált vázlat szerzője nyer aztán a munka kidolgozására egyenes megbízást, vagy pedig több, a sikerre egyaránt reményt nyújtó munka bocsáttatik szűkebb körű pályázatra. *A nyertes pályamű jutalma 2000 (két ezer) korona* (1000 forint o. é.) a mely pályadíjon kívül, a nyertes mű a Magy. Prot. Irod. Társ. tulajdonába menvén át, még a szokásos *ívenkénti 30 frtnyi írói tiszteletdíjban is részesül.* Megjegyeztetik azonban, hogy *a pályadíj csak absolut irodalmi becsű műnek fog kiadatni.* Az egész pályázat végső határideje *1895. december 31-ike,* a mikorra akár a megbízás folytán irandó, akár pedig a szűkebb pályázatra bocsáttott munkák a Társaság titkárához beküldendőek. Később érkezendő művek a pályázatból kirekesztetnek. Kelt Budapesten, 1893. december hó 28-án. *Szász Károly,* a M. Prot. Irod. Társ. elnöke, *Kenessey Béla,* a M. Prot. Irod. Társ. titkára.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1890-re: Halom Vincze N.-kőrösi ref. s.-lelk., Hegedüs Károly budapesti ügyvéd, Fáy József ecsedi földbirt., Czell Ignác k.-mártonfalvai ref. lelk. 1891-re: Szabó Lajos lévai igazg., Bodor Géza alcsernátoni ref. lelk., Ádám Imre szeremlei ref. s.-lelk., Hajdu Zsigmond batizi ref. lelk., Kovács Gábor szinyei körl., Bálint Dezső sárospataki ref. lelk., dr. Kecskeméthy István budai h. lelk., Haypál Benő budapesti ref. s.-lelk., Halom Vincze n.-kőrösi ref. s.-lelk., Jankó János festőművész Bpest, Hegedüs Károly bpesti ügyvéd, Gyulay Pál bpesti egyet. tanár, Eröss Lajos p.-ladányi ref. lelk., Konkoly Thege Imre földbirt., Fáy József ecsedi földbirt., Domokos Antal kolozsvári m. főpénzt., Begedi Lajos gyöngyösmelléki ref. lelk., Begedi István istvándi-i ref. esperes., Kolozsvári Antal fejrői ref. lelkész, Havadtói Mihály angyalosi ref. lelk., dr. Nagy Dezső bpesti ügyvéd, Czell Ignác k.-mártonfalvai ref. lelk. 1892-re: Bárándi ref. egyh., Keresztesi Gyula a.-ercsi ref. lelk., Vörös Károly váczy ref. lelk., Vajda Ferencz kolozsvári püspöki titk., Pongrácz János héreghi ref. lelk., Szabó Lajos lévai igazg., Mód Lénárd vas-simonyi ev. esperes, Bodor Géza alcsernátoni ref. lelk., Szabó Károly halasi ref. s. lelk., Solcz Ödön ágfalvai ev. lelk., Marton Sándor gyönki tanár, Sztankay Ferencz s.-bányai gyógyszerész, Balla Endre csetényi lelk., Zsigmond Ferencz Ártánd, Ádám Imre szeremlei ref. s.-lelk., Biczó Pál pátkai ref. lelk., Soltész János ombodi ref. lelk., Hajdu András illavai ref. lelk., dr. Masznyik Endre pozsonyi theol. tanár, Czinke István erdőbényei ref. lelk., Bálint Dezső sárospataki ref. lelk., dr. Kecskeméthy István budai h. lelk., Haypál Benő bpesti ref. s.-lelk., Stráner Vilmos pinkafői ev. lelk., Kérészy Barna tiszánai ref. lelk., Varga Zsigmond ó-budai ref. s.-lelk., Benedek Károly alvinczi ref. lelk. Jankó János festőművész Bpest, Hegedüs Károly iparm. igazg. Bpest, Hegedüs Károly bpesti ügyvéd, Gyulay Pál bpesti egyet. tanár. Gyarmathy Zsigmond Bánffy-Hunyad, Eröss Lajos p.-ladányi ref. lelk., Dézsi Mihály biai ref. lelkész, dr. Zelenka Lajos Bpest, Bárczay Elemér tiszaroffi földbirt., gr. Degenfeld Sándor erdőszádai földbirt., Konkoly Thege Imre földbirt., Horváth Ferencz karczagi gym. tanár. Hegyaljai ev. esperesség, Borbély Géza tiszaroffi földbirt., Bedeházi János noszolyi ref. lelk., Fáy József ecsedi földbirt., Bajji ref. egyház. Domokos Antal kolozsvári m. főpénzt., Mátészalkai ref. egyh., Meczner András a.-bereczki-i földbirt., Kálmán Sándor hiripi ref. lelk., Begedy Lajos gyöngyösmelléki ref. lelk., Begedi István istvándi-i ref. esperes, Kolozsvári Antal fejrői ref. lelk., Gyórfly József rédei ref. lelk., Komjáthy Gábor b.-szentesi ref. lelk., Ónody Zsigmond k.-szt.-péteri ref. lelk., Benedek Dénes makfalvai ref. lelkész, Nagy Elek k.-paládi ref. lelk., Havadtói Mihály angyalosi ref. lelk., dr. Nagy Dezső bpesti ügyvéd, Nagy István harasztosi ref. lelk., Czell Ignác k.-márton-falvai ref. lelk., Palóczy Józef h.-mádi ref. lelk., Segesdy Miklós b.-füredi ref. lelk., Páriczy József m.-czigándi ref. lelk. 1893-ra: Láposy János t.-eszlári ref. lelk., Bárándi ref. egyház, Kis-majtényi ref. egyház, Vörös Károly váczy ref. lelk., dr. Darányi Ignác orsz. képvis. Bpest, Juhász György ipp-i ref. pap, Sz.-udvarhelyi ref. egyhnegye, Szakács Mózes sz.-udvarhelyi ref. lelk., Venetianer Sándor uj-sóvéi ref. lelk., Mező-sassi ref. egyh., Varga Lajos majtisi ref. lelk., Czékus László ab.-szántói ev. lelk., Séra Ferencz siteri ref. lelk., Kassai magyar-német ev. egyh. Lukácsi Imre ref. s. lelk., Szabó Lajos lévai igazg., Z. Kiss Albert feltorjai ref. lelk., id. Thury Károly zánka-i ref. lelk., Bodor Géza alcsernátoni ref. lelk., Biberauer Richárd bpesti ref. theol., Varga Gyula vönöczki ev. lelk., Szabó Károly halasi ref. s. lelk., Somosi ref. egyház, Soproni alsó ev. egyhm. lelk.-egylet, Lévay Lajos sárkereszturi ref. lelk., Marton Sándor gyönki tanár, Gulyás Kornél paksi ref. h. lelk. Sztankay Ferencz s.-bányai gyógyszerész, Balla Endre csetényi lelk., Fodor Benő h.-dorogi ref. lelk., dr. Bartha Béla sárospataki jogtanár, Marton Lajos ref. s.-lelk., dr. Csiky Kálmán Budapest, Ádám Imre szeremlei ref. s.-lelk., Keresztesy Gyula n.-ercsi ref. lelk., Deési Gyula gyalui ref. esp., Tóth János karancsi ref. lelk., Bancsó Antal soproni th. tanár, Berey József n.-ecsendi ref. lelk., Bitzó Pál pátkai ref. lelk., Soltész János onbodi ref. lelk., Fodor György t.-szadai ref. lelk., Bélteky Albert b.-paládi ref. lelk., Vargha László a.-némedi ref. lelk., Müllner Mátyás soproni theol. tanár, Kutas Bálint t.-sztl.-miklósi ref. lelk., dr. Trauschenfels Jenő Bécs, Zoltáni Elek léczfalvai ref. lelk., Csiszér András n.-rákosi ref. lelk., Lajos János ketesdei ref. lelk., Pilissy Ferdinánd k.-rozvági földbirt.,

Bálint Dezső sárospataki ref. lelk., Vadászy Pál s.-szt.-péteri ref. lelk., Nádudvari ref. egyh., Bihar-nagybajomi ref. egyh., Antal Gábor ácsi ref. lelk., Németh István pápai theol. tanár, Jankó János festőművész Bpest. Hegedüs Károly iparm. igazg. Bpest, Hegedüs Károly bpesti ügyvéd, Gyulay Pál bpesti egyet. tanár, Tóth Sámuel debreczeni theol. tanár. Petri Elek bpesti theol. igazg., Nagy Dániel vámospércsi ref. lelk., Gyarmathy Zsigmond Bánffy-Hunyad, Eröss Lajos p.-ladányi ref. lelk., Dézsi Mihály biai ref. lelk., dr. Zelenka Lajos Bpest, Bárczay Elemér tiszaroffi földbirt., gr. Degenfeld Sándor erdőszádai földbirt., Konkoly-Thege Imre földbirt., Horváth Ferencz karczagi gym. tanár, Hegyaljai ev. esperesség, Borbély Géza tiszaroffi földbirt., Bedeházi János noszolyi ref. lelk., Ruzskai Gyula jánosi-i ref. lelk., Fáy József ecsedi földbirt., Veress Ede bucsi ref. lelk., Bajji ref. egyház, Neupor Béla derekesi ref. lelkész, Nagy Gusztáv sárospataki theol. tanár, Domokos Antal kolozsvári m. főpénzt., Mátészalkai ref. egyház, Meczner András a.-berezcki-i földbirt., Kálmán Sándor hiripi ref. lelk., Szabó Károly nagykereki-i ref. esp., Begei Lajos gyöngyösmelléki ref. lelk., Begei István istvándi ref. esperes, Kolozsváry Antal fejdéri ref. lelkész, Gyórfy József rédei ref. lelk., Komjáthy Gábor b.-szentesi ref. lelk., Benedek Dénes makfalvai ref. lelk., Nagy Elek k.-paládi ref. lelk., Havadtői Mihály angyalosi ref. lelk., dr. Nagy Dezső bpesti ügyvéd, Czell Ignács k.-mártonfalvai ref. lelk., Szilágyi Sándor boros-sebesi ref. lelk., Segesdy Miklós b.-füredi ref. lelk., Páriczy József m.-czigándi ref. lelk. **1894-re**: Müllner Máttyás soproni theol. tanár., Késmárki ev. lyceum, Pilisy Ferdinánd k.-rozvágyi földbirt., id. Lészai Ferencz főgondn. M.-Gorbó, id. Kiss Áron tiszántuli püspök, Szabó Károly nagykereki-i ref. esp.

5 Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: **1889-re**: Lőrincz János sz.-nyiresi ref. lelk., Kiss Lajos étfalvai ref. lelk., **1890-re**: Kovács Lajos hetényi ref. lelk., Lőrincz János sz.-nyiresi ref. lelk. Kiss Lajos étfalvai ref. lelk., Placskó István ó-falvai ev. lelk. **1891-re**: Kovács Lajos hetényi ref. lelk., Bartalos Dezső tótvázsonyi ref. lelk., Wass Lajos bodoki ref. lelk., Bodolay József kesznyétei ref. lelk., Dósa Dénes szászvárosi tanár. Ignác Károly b.-hunyadi ref. lelk., Farkas Károly p.-keresztúri ref. lelk., Kőszeghy József kéttornyulaki ref. lelk., id. Böszörményi Sándor pettyéni földbirt., Balogh Károly kolozsvári ref. coll. tanár, ifj. Nagy István csermői ref. lelk., Balhási ref. egyh., Hinc Miklós m.-vásárhelyi kir. jbiró, Maár Károly zs.-kisfaludi ref. lelk., Kovács Sándor olasztekei ref. lelk., Eperjesi ev. theol. önképzőkör, Kiss Lajos étfalvai ref. lelk., Geréb Márton kolozsvári gymn. tanár, Herepei Gergely kolozsvári ref. lelk., Placskó István ó-falvai ev. lelk., Sándor János szászvárosi tanár. **1892-re**: Kovács Lajos hetényi ref. lelk., Rácz Károly etei ref. lelk., Madaras János szövérdi ref. pap, Felvinczi Lajos kis-igmándi ref. lelk., Szigethy Lajos eperjesi coll. tanár, dr. Felméri Lajos kolozsvári egy. tanár, Fazekas József mihályháza ref. lelk., Bätta György simoni ref. lelk., Tarkó János pécskai pénz. fővigy., Bolla Ferencz dákai tanító, Csiki József m.-záhi ref. lelk., Antal Lajos ászári ref. lelk., Hetesy Lajos mezőlaki ref. tanító, Wass Lajos bodoki ref. lelk., Lamperth Gyula juthi ref. lelk., Barthalos Kálmán dudari ref. lelk., Sinka Lajos krassói ref. tanító, Kovács József ád.-teveli ref. tanító, Lénárt Lajos k.-ujfalui ref. lelk., Mozzay Gábor dákai ref. tanító, Hetessy Dániel kis-pirithi tanító, Bicskei ref. egyház, özv. Domokos Mihályné, Bodolay József kesznyétei ref. lelk., Dósa Dénes szászvárosi tanár, Rácz Géza moóri ref. lelk., Kiss Albert iglói főgymn. tanár, Kovács Elek v.-gálfalvai ref. esperes, Ignác Károly b.-hunyadi ref. lelk., Eltető Albert m.-régényi ref. lelk., dr. Gidófalvy István sz.-régényi kir. kjegyző, Bartalos Dezső tótvázsonyi ref. lelk., Kiss Károly garamvezekényi ref. lelk., Farkas Károly p.-keresztúri ref. lelk., Kőszeghy József kéttornyulaki ref. lelk., Csák Máté n.-váradi ref. lelk., Juhász Lajos perőcsényi ref. lelk., Gombai ref. egyház, Kovács-Sebestyén Kálmán ipoly-pászthói ref. lelk., id. Böszörményi Sándor pettyéni földbirt., Kovács János csetényi ref. tanító, Balogh Károly kolozsvári ref. coll. tanár, ifj. Nagy István csermői ref. lelk., Kübecher Albert durándi ev. lelk., Balhási ref. egyh., Mocsy Lajos g.-vezekényi ügyvéd, Magyar Kossa Lajos t.-sz.-mártoni földbirt., Nyir-medgyesi ref. egyh., Miklós László szabolcsm. főjegyző, Hinc Miklós m.-vásárhelyi kir. jbiró., Máté Balázs k.-tótfalvai ref. lelk., Benkő Gergely sz.-ajtai ref. lelk., Lőrincz Gyula k.-bacsoni ref. lelk.

(Folyt. köv.)

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

TARTALOM.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK.	
1. A róms. kath. egyházi javakról. II. közl. <i>Dr. Sincerus</i>	81
2. A magy. prot. házassági jog rövid története 1786-ig. II. közlemény. <i>Pokoly József</i>	100
3. Észrevételek a polgári házasságról szóló törvénytervezethez. II. közl. <i>Várnai Sándor</i>	123
II. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	141
b) Külföldi irodalom	145

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A RÓM. KATH. EGYHÁZI JAVAKRÓL.

(II. közlemény.)

III.

A magyar r. kath. klerus azon eljárásával, hogy a vegyes házasságok ellen a reversalisok követelése és az egyházi áldás megtagadása által mozgalmat indított, maga ellen zúdította a közvéleményt.

Az ország legjelesebb államférfiai sajnálattal győződtek meg a felől, hogy a klerus, támaszkodva nagy birtokaira és az ebben gyökerező hatalmára, kész nemcsak az ország előhaldadását megakasztani, hanem a honpolgárok békéjét is felzavarni. Ennélfogva keresték a módját annak, miként lehetne a r. kath. egyháznak viszonyát az államhoz rendezni, és a felmerült nevelési szükségleteket kielégíteni.

Borsod vármegye ily körülmények között az 1841. évben körlevelet intézett valamennyi törvényhatósághoz, melyben azt indítványozza, hogy a legközelebbi országgyűlésre oly utasítást adjanak követeiknek, mely szerint *a papi javak jövedelmei* — az isteni tiszteletre szükséges összegen és papok illő javadalmazásain kívül — *iskolák felállítására, tanítók képzésére és más közhasznú célokra fordíttassanak.*

Természetes, hogy e korszerű indítvány nagy visszhangra talált a megyéknél; de természetes az is, hogy a megszeppent klerus erős ellenactiót fejtett ki országszerte.

Az országgyűlés 1844-ben vette tárgyalás alá a borsodi indítványt.

Palóczy László borsodi követ terjeszté elé az indítványt, és azt 31-én a kerületi ülésen tartott beszédben indokolta meg. Félremagyarázások elkerülése végett kiemelte, hogy az indítvány nem protestánsok, hanem *r. kath. jeles urak* által tétett. Aztán kimutatta, hogy az államnak van joga az egyházi jószágok felett rendelkezni, és a papok jövedelmének feleslegét népnevelési célokra fordítani. «Mi — úgymond — örökké

szónokolunk a népnevelés elhagyatott állapotáról, hasznos válságokról, s mindenütt a pénzihiány áll utunkban, s nem látjuk azokat a forrásokat, mik legközelebb szemeink előtt vannak: azon kútforrásokat, melyek századok óta nagy részben a nevelés alapjául vannak rendelve. . . .» Utal arra, hogy Európának majdnem minden országa rendelkezett már a papi javakról; még a legkatholikusabb Spanyolország is, csak Anglia és Magyarország nem; de reméli, hogy a papok mindezen két országban is fel fognak mentetni a javak kezelésétől. Figyelmezteti a r. kath. papságot, mely csak nem régen a reversalisok által felzavarta az ország békéjét, ne bízsa el magát gazdagságában, ne akarjon az ország törvénye fölé emelkedni: mert eljőhet az idő, melyben elmondhatják felette, a mit a római költő mondott az elbizakodott Caesarnak: «Causa tantae infelicitatis fuit nimia felicitas».

Alapos tömörséggel fejti ki a papi jószágok eredeti rendeltetését, mely a pogány magyaroknak keresztyén vallásra való térítésében s a nép oktatásában állott; továbbá azon okokat, a melyek okozták, hogy nem pénzzel, hanem földbirtokkal jutalmaztattak. De a mai korban a klerus nem teljesíti többé eredeti feladatát: sőt ellenkezőleg a templomokban «a polgárok között a szeretetlenség elveit terjeszti.» Törvényeink bizonyítják, hogy a nemzet szabadon rendelkezhetik az egyházi javakkal.

Rendkívüli ügyességgel hivatkozik a tridenti zsinatnak 21. és 22. ülésének azon határozatára, mely szerint az egyházi *congrua* a püspökök részére egy ezer, a plébános részére egy száz aranyban állapított meg; de úgy, hogy *ha* ezen összegnél a püspökök és plébánosok nagyobb jövedelemmel bírnak, az azon *congruán fölül levő összeget a szegényebbek között felosztani, templomok és iskolák fentartására fordítani tartozzanak!* «Hát ennyi-e most is a congrua Magyarországon?» kérdi Palóczy.

Íme, ezért nem akarta a magyarországi klerus elfogadni soha a tridenti zsinat végzéseit; de bezzeg a tisztelendő urak a zsinat minden más végzéseire, melyek a protestánsok ellen felhozhatók, mily örömet hivatkoznak!

Végül a papi követekhez fordulva, figyelmezteti őket: tekintsenek hátra, nézzenek előre, s jól gondolják meg a dolgot, míg nem késő . . . ne örüljenek, ha a borsodi indítvány még a jelen, s tán a jövő dietán is czélt nem ér. Megmarad az a törvényhatóságok levéltáraiban s az országgyűlési iratok között. Kinőnek annak egykor mind gyökerei, mind ágai; mert hiszen nincs abban semmi új sem mondvá, sem kívánva. Gon-

dolgozott arról ezelőtt is, s gondolkozni fog ezután is a haza. Az igazság elebb-utóbb kitör sirjából és eget kér».

Pártolták ez indítványt a kerületi ülésen Nagy Károly és Ragályi Miksa gömöri, gr. Ráday Gedeon pesti, Bánhidy Albert csanádi, Vukovics Szabbász temesi, Pázmándi Dénes komáromi, Perczel Mór tolnai és Tomcsányi József békési követek.

Valamennyien lelkesen beszéltek és alaposan érveltek. Kiemelték a statusnak abbéli jogát, hogy az egyházi vagyon felett feltétlenül rendelkezhetik. Vukovics temesi követ, mintha csak a mai klerusról szólna, kijelentette, hogy *«a kath. klerus daczol minden közhatalommal, minden köztörvénnyel.»* Miért? *«Azért, mert nagy birtokaiban elbizza magát.»* Kijelentette, hogy míg az egyik vallás papja úr, a másiké szolgája az egyháznak, addig örökösen panasz lesz.

Tomcsányi békési követ nem kívánja, hogy a papok üres tarisznyával legyenek kénytelenek elmenni; hanem azt kívánja, hogy legyen abban valami, de nem fölösleges. Ha a klerusnak nem lenne jószága, több időt szentelhetne a nép tanítására. Óhajtaná megvizsgáltatni a papi javak állapotát, vajjon azok eredeti rendeltetésükre fordíthatnak e?

Pázmándi Dénes azzal kezdte, hogy a clerus szeret hivatkozni a Sz. István király II. rendelete első fejezetében foglalt ezen szavakra, *«hogy ki az Isten dicsőségére adományozott javakat háborgatni meri, excommunicáltassék»*. Erre azonban találóan felelt meg azzal, hogy az igazságot minden körülmények között ki meri mondani; mert azon excommunicatio, a mint hajdan félelmes és vészteljes következményeket vont maga után, úgy jelenben életlen fegyverré vált; következései nem rémületet, csak ártatlan mosolyt idézhetnek elő, s valahányszor használtatik, a klerusnak hajdan erős, de most meggyengített helyzetét árulja el.

A papok közül Fogarassy Mihály n.-várad, Bezerédy Miklós veszprémi káptalani követek erősen vitatták, hogy az első királyok által adományozott jószágok nem az állam, hanem a király tulajdonát képezték. Különösen szeretnék idézni Verbőczy hármaskönyvének I. rész 2. címét, mely azt mondja, hogy *«minden praelatusok, egyházi kormányzók, bárók, mágnások, nemesek, főemberek ugyanazon szabadsággal, kiváltsággal, mentességgel bírnak, mind nemességök, mind világi javaikra nézve.»* Ebből azt következtették, hogy ha a papi javakat el lehet venni, akkor a nemesi javakat és jogokat is meg lehet semmisíteni. Avagy bizhatik-e Borsod vármegye követe — mondá a kalocsai káptalan követe — hogy ma megtámadtatván birtokom, holnap az övé meg nem támadtatik? Hodie mihi, cras tibi.

Az ilyen okoskodásnak akkor is csekély értéke volt, mikor még a nemesi kiváltságok fennállottak. Ma, a polgári egyenlőség korában, ennek semmiféle jelentősége nincs. Sőt ellenkezőleg ma, a viszonyok változtával szerzett tapasztalatok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ha a *nemesi előjogokat* meg lehetett szüntetni az ország előhaladásának érdekében: akkor a papi kiváltságokat is meg lehet, sőt meg kell szüntetni hasonlóképpen a nemzet haladása érdekében minden veszedelem nélkül.

Az eljárás annál könnyebb, mivel nem arról van a szó, hogy a papi javak céljaiktól elvonassanak, hanem arról, hogy a papok azon javak kezelésének gondjaitól felmentessenek.

Kétséget nem szenved, hogy ehhez az államnak joga van. A nemzetgazdaság elvei és az ország növekedő kulturális követelése egyenesen sürgössé teszik, hogy az állam szabadon rendezze be szellemi és humanisticus intézményeit.

Azok az állítások, hogy az állam el akarja *«rabolni»*, vagy *«kobozni»* az egyház tulajdon birtokát, nem egyebek, mint a gyengébbeknek szánt üres ijesztgetések. Az állam nem akarja sem elrabolni, sem elkobozni a papi jószágokat. Az állam csak a saját kötelességét teljesíti akkor, mikor törvényhozásilag rendelkezik az eredetileg kulturális célokra szánt javaknak helyesebb és célszerűbb felhasználásáról.

Fölötte jellemző, hogy az 1844-iki országgyűlésen, mikor a híres borsodi indítvány tárgyalatott, a papi követek következetesen úgy beszéltek, hogy Borsod vármegye a papi javakat elvenni, elkobozni akarja. Pedig az indítvány nem az volt, hanem az *«hogy a papi jószágok jövedelmeiből kiszakítottván előre azon meghatározandó öszvesség, mely az isteni tiszteletre s ennek díszes fentartására szükséges, a papi személyek állásukhoz és hivataluk fontosságához mérsékelt, illendő és meghatározott fizetést nyerjenek: az ezektől felmaradó jövedelem pedig részint a szükséges iskolák felállítására s a meglévők célszerű elrendezésére, részint a tanítók kiképeztetésére s azok illendő fizetésére, nemkülönben országosan meghatározandó más közhasznú célokra fordíttassanak»*.

Tehát nem a papi javak elvételéről, hanem a felesleges jövedelemnek országos kulturális célokra való fordításáról volt a szó. Az akkor még kisebbségben volt ellenzék szónokai kivétel nélkül mind ilyen értelemben beszéltek.

A rendes *országos ülésen* aug. 17-én B. Rudnyánszky Sámuel, az esztergomi főkáptalan követe szólalt fel először a papi javak védelmére. Idézi mindazon törvénycikkeket, melyek a papi javak sérthetlensége mellett szólanak, kiemelve a Tri-

partitum azon ismert szavait, hogy «a praelatusok, az egyház kormányzói, bárók, mágnások, nemesek, főemberek, ugyanazon szabadsággal, kiváltsággal bírnak».

Követte őt Szathmáry Antal, a kalocsai főkáptalan követe, a ki «Ne bánts a másét» jelszóval böngészett a magyar törvénykönyvben, kívánva, hogy a borsodi indítvány elvettessek.

Ezek után lépett fel Radvánszky Antal zólyomi követ, a ki különösen hatásos beszédben foglalta össze vármegyéjének utasítását és alaposan érvelt a klerus érvei ellen.

Radvánszky e beszéddel alapította meg politikai pályáját és országos jó hírnevét. Beszédjében volt szellem, volt alapos tudomány és szónoki lendület. Ezért okozott általános hatást először a tanácsteremben, a hol az éljenző és tapsoló hallgatókat az elnök rendre utasította, azután az ország nagy közönységénél is, hol a köztetszést nem lehetett ellensúlyozni.

Borsod vármegye nem új eszmét pendített meg — kezdé a szónok — midőn 1841. aug. 9-éről kelt körlevele által indítványba hozta, miszerint a papok jószágainak jövedelmeiből, levonván azon meghatározandó összeget, mely az isteni tisztelet diszes fentartására szükséges, a felesleg iskolák állítására, tanítók képzésére, szóval: közhasznú célokra fordíttassék . . . mert ezen eszme Európának több tartományaiban részint már tetteleg megvalósult, részint életbe lépni készül.

Az ország szükségletei a haladás arányában szaporodnak. Ezen szükségletek fedezéséről a törvényhozásnak gondoskodnia kell; midőn pedig e célból keresi a legjobb módokat, lehetetlen az egyházi javakat mellőzni, melyekkel más országok is segítették kulturális bajaikon.

Szónok ismeri jól a felmerülő akadályokat, azt is tudja, hogy ezen eszmének életbeléptetése ezen az országgyűlésen még alig fog sikerülhetni: de azt hiszi, hogy a közvéleményt alapos tárgyalás által elő kell készíteni, hogy annál biztosabban jöhessen létre az óhajtott törvény. Ezúttal ő is felveti azt a kérdést: *van-e a statusnak joga az egyházi jószágok felett rendelkeznie?* S erre határozottan igennel válaszol; még pedig először *állampolitikai*, másodsor *egyházi* szempontból.

Az egyház vagy az állammal van összekötte, vagy attól elkülönítve áll. Első esetben, mely hazánkban is fenforog, az állam befolyást gyakorol az egyházra; második esetben az állam nem törődik az egyházzal. A hol az egyház az állammal oly szoros összeköttetésben áll, mint hazánkban, ott a papok a status szolgái, kiknek ellátásáról a status gondoskodni tartozik. Hogy aztán ez a gondoskodás miből álljon: készpénzbeli fizetésből-e vagy jószágok adományozásából? az az állam tetszésé-

től függ. Tény az, hogy az államnak joga van tetszése szerint gondoskodni a statusbeli tisztviselők jutalmazásáról.

Igy történt Francia- és Spanyolországban, hogy az egyházi javak az állam szükségleteire fordítottak; Németországban némely érsekségek és püspökségek jöszágai helyett készpénzbeli fizetések rendeltettek. Nem régen Svájcban a klastromok vagyonából bejött 500,000 franknyi jövedelemnek a fele az iskolák, fele pedig a szegények alapjává tétetett. . . . Kétségtelen tehát, hogy valamint más országokban, úgy honunkban is a papi jöszágok az állam tulajdonát képezik, s azokat az állam, a fentebbi elvek szerint, ha szükségét látja, ismét visszaveheti, s a papok fizetése ügyében a körülményekhez képest szabadon intézkedhetik, a jöszágok helyett készpénzt is adhat. Ezt az intézkedést pedig kívánja 1. a papi jöszágok eredeti célja; 2. ezen jöszágok természete; 3. a törvény, és 4. a status érdeke.

Mi volt ezen jöszágok eredeti célja?

Erre a kérdésre Radvánszky röviden azt feleli, hogy Sz. István királyunk a keresztyén vallást papok által előmozdítani akarván, azoknak fáradozásait jutalmazni akarta. Pénz hiánya miatt készpénzfizetés helyett jöszágokat adott nekik, oly célból, hogy a pogány népet keresztyén hitre térítsék. A pogány nép már századok óta megtérített, és így a feladat megoldatván, az ehhez kötött ajánlatnak is meg kellett volna szünie. Minthogy pedig a pogány népnek a keresztyén vallásra való megtérítése a népnevelésnek kezdete volt, természetes, hogy a papi jöszágok eredeti célja csakugyan a népnevelés előmozdítása volt. Tehát csak Sz. István szándéka teljesítették az által, ha a papi jöszágok az egyházi rendtől elvétetvén, a népnevelésre fordíthatnának.

A papi követeknek azon állítására, hogy a kath. papoknak most is van mit térítenie, Radvánszky azt kérdi, kit akarnak megtéríteni? Hiszen pogányok nincsenek többé hazánkban. Vagy talán az egyik ker. vallás híveit akarják csábítani a másik ker. vallásra? Ha ez a szándékuk, akkor a proselytismus undok vétkét kívánják elősegíteni. Ez István király szándéka elleni törekvés; mert az nem a keresztyéneket, hanem a pogányokat kívánta megtéríteni.

Egyébiránt figyelmezteti az egyházi rendet, hogy rosszul számít, ha azt hiszi, hogy papi javait fegyverül fogja használni a protestánsok ellen. A protestantismus kiállotta a tűzpróbát az üldözések vérzivataráiban.

Azt mondják, hogy a katholicismusnak félni kell a pro-

testantismustól. Ime a farkas és bárány régi meséje. Vajjon ki zavarta fel a legújabb időben az ország békéjét? Nem maga az egyházi rend-e a reversálisok követelése, az áldásnak megtagadása által? Vajjon ki volt itt a farkas, ki a bárány? Ki zavarta fel a vizet?

Az erős a gyengétől soha sem félhet. A protestantismus soha sem fogja megtámadni a katholicismust, mert az tisztelettel és szeretettel viseltetik iránta, mint anyja iránt. Hiszen a protestáns vallásnak egyik alkotója katolikus barát volt. A mivel a protestantismus soha sem fog megbarátkozni: az a hierarchia, a kath. papi uralom, mely nem egy a katholicismussal.

Az a cél, melynek megvalósításáért Sz. István adta a fekvő jószágokat, megszűnvn, teljes joga van a törvényhozásnak ezen jószágokat más közhasznú célokra fordítani. Ezt igazolja

A papi jószágoknak jogi természete is.

Az egyházi rend ez ellen azt szokta állítani, hogy a papi jószágok ép úgy adományozás útján jutottak az egyházi rendre, mint a nemesi birtokok a nemesekre. Ebből azt a következtetést vonja, hogy ha az egyházi rendet meg lehet fosztani jószágaitól, akkor a nemesi rendet is meg lehet fosztani a nemesi birtokoktól.

Ámde ez nem áll; mert a nemesi birtokok természete egészen különbözik az egyházi rend birtokainak természetétől.

Azon adománylevél szerint, melylyel a nemesi jószág adományoztatik, a birtokos jószág tulajdonosává válik, a birtokos azzal szabadon rendelkezhetik, azt elzálogosíthatja, örökösen eladhatja, ivadékról ivadékra szállíthatja. Ellenben azon adománylevél szerint, melylyel a jószág az egyházi személyeknek adatik, az illető pap a birtoknak nem tulajdonosa, hanem csak haszonélvezője. Ez a birtokot el nem adhatja, el nem zálogosíthatja, örökségül senkinek nem adhatja.

A nemes ember nem korlátoztatik jövedelmeinek hova fordításában: ellenben a papi ember igen. Világosan ki van itt mondva, hogy jövedelmének egy részét templomokra és iskolákra tartozik fordítani. Továbbá a fejedelem egy nemes embernek vagyonát sem veheti el rövid úton, sem másnak nem adhatja; ellenben az egyházi személyt javaitól megfoszthatja, és másnak adhatja, vagy feloszthatja. Erre bő példákkal szolgál Radvánszky; azután folytatja a párhuzamot.

A világi személy részére tett adomány — úgymond — nemesit; a ki királyi adományt nyer, az nemes emberré tétetik; nemessége ivadékról ivadékra száll; ellenben az egyházi személy nem lesz nemessé, s alig hiszi, hogy a jogtanárok, a

papok fiait (ha a coelibatus megszűnnék) nemesek közé számitanak.

Mindezekből azt a következtetést vonta le a szónok, hogy a papi jószágoknak jogi természete különbözik a nemesi birtokok természetétől; és hogy amazokkal az ország szabadon rendelkezhetik.

Ezt még világosabban tanúsítja a törvény. Hogy a magyar törvényhozás időről időre rendelkezett az egyházi jószágok használása iránt, arra nézve felhossa az 1548. XII. t.-cikket, mely az elpusztult egyházak jövedelmét a hitszónokok élelmére és az iskolák felállítására rendeli; továbbá az 1548. VI. és 1550. XIX. t.-cikkeket, melyek a papokat kötelezik, hogy iskolákat állítsanak. De az egyházi jószágok jövedelmét a törvény nemcsak isteni tiszteletre és iskolára, hanem a végvárak megerősítésére is fordította. Példa erre az 1504. XXVI. és 1555. XV. t.-cz. Az 1723. LXXI. t.-cz. a papi kezekre bízott s jó karban nem tartott javaknak elvételét rendeli.

Roppant hatást idézett elő a szónok, midőn I. Mátyás király VI. decretumának 63. cikkét idézte, melyben az parancsoltatik, hogy «miután bizonyossá lett, hogy a püspökök, helyettes püspökök és plébánosok, az ő telhetetlenségüknél fogva nem elégedvén meg a jogos és igazságos jövedelmekkel, halatlan adóztatást hoztak be, jelesül pedig Somogyban . . . tehát elrendeltetik, hogy ezentúl ily adóztatásoknak minden neme mindenütt megszűnjék és senki a püspökök, plébánosok és helyettesek közül, a javak elvesztésének terhe alatt ilyeneket kicsikarni ne merészljen».

Hasonlóképen idézte II. Ulászló királynak második decretuma, 3. cikkéből azt a helyet, a hol a főpapok és egyházi férfiak ellenzése daczára rendeltetett büntetés olyanokra, a kik a királyon és patrónusokon kívül mástól merészelnék egyházi beneficiumot szerezni. És e büntetés nem volt csekély, mert a törvény azt mondja, hogy az ilyen vakmerők, ha megfogathatnak, vízbe vettessenek «mint az ország közszabadságának megzavarói».

Kálmán királytól kezdve (I. decr. 15. és 16. fej.) egész a legújabb korig számos törvényt idéz, melyekből világos, hogy a törvényhozás teljes joggal szabadon rendelkezik az egyházi jószágok mikénti használata felett, minthogy azok eredetöknél fogva az ország tulajdonát képezik.

Hogy pedig e jószágok hazai közczélokra minél helyesebben felhasználtassanak, azt a *status érdeke* is követeli; mert az eddig rosszul kezelt jószágoknak fokozandó jövedelme a haza

közzükségeleinek fedezésére fordíthatnák a nélkül, hogy ezzel az egyházi rendnek jogai legkevésbé is megsértetnének.

Ezen állampolitikai szempontok fejtegetése után átmegy a szónok az *egyházi szempontokra* is. S e téren még nagyobb hatást ért el. Az egyháztörténelem gazdag adattárából összeállította mindazt, a miből felvett tárgyának igazságát és jogosságát kimutathatta.

A papi követek láthatólag meg voltak lepve, mikor Radvánszky azt állította, hogy a javasolt intézkedéseket maga *«az egyház érdeke»*, és *«az egyházi rend szent hivatása»* is követeli.

Hogyan? hát ezt is be lehet bizonyítani? Halljuk csak, miket mond e tekintetben Zólyom vármegye követe!

Kezdi a szentírásból vett idézetekkel, melyek ellen a papoknak igen bajos argumentálni, mert az Isten igéje szent és megzáfolyhatatlan. «Senki sem szolgálhat két úrnak; mert vagy az egyiket gyűlöli, a másikat szereti; vagy egyikhez ragaszkodik, a másikat meg utálja; *nem szolgálhattok Istennek és a világi gazdagságnak.*» (Máté XXVII. 24.) «Az én országom nem e világból való», mondá szent János XVIII. 36.; a miből világos, hogy a ker. vallás megalapítója nem akarta, hogy a papok világi jószágokkal bírijanak. Ezen szavak valódi értelmére nézve, a papi követekkel szemben, idézte Julianus bibornoknak. (utóbb pápa) Eugenius pápához írott levelét, melyben többek között ezeket írja: «Az egyháznak valódi feladata a jó lelkek megnyerése és azoknak Isten igéjével való legeltetése. Krisztus példajaként az áhitatosságra és szükölködésre, nem pedig kincseknek felhalmozására, városok uralására, és váraknak hódítására hívott meg téged Krisztus. Minek törsz te ezen isteni legszentebb akarat ellen? Miért bosszantod oly merészen az összes keresztyén egyházat? Miért ingerelsz oly esztelenül minden keresztyén népeket? Ha a Krisztus helyettese vagy, akkor lépj annak nyomaira és kövesd tanítását».

Igy értette Julianus bibornok a szentírásnak azon szavait «az én országom nem e világból való»; így értette a prágai zsinat is 1421-ben, mely a határozatok 6. pontjában ezt mondá: «Állítjuk és tanítjuk, hogy az egyház szolgálainak, papjainak, s az apostolok utódainak, azok példája szerint, evangéliumi önkénytes szegénységben kell élniök, lemondván ezen világnak nagy vagyonaíróról és világi uradalmairól»... a 15. pont pedig ezt mondja: «Krisztus papjai közül senki se bírjon politikai joggal, szántóföldekkel, pusztákkal, házakkal, adókkal vagy akármely más jövedelmekkel vagy birtokokkal, hanem

éljen az evangéliumi szerénység és apostoli élet módjára, megelégedvén középszerű életmóddal és öltözettel».

Nem feledkezett meg a kath. egyház azon zsinatának szavairól sem, melyre a kath. klerus leginkább szokott hivatkozni a protestánsokkal szemben, t. i. a tridenti zsinat I. fejezetében mondottakról, melyek kétségtelenné teszik, hogy az egyházi rendnek nem szabad világi birtokok és jószágok után törekednie. «Kivánatos — úgymond — hogy azok, a kik püspöki szolgálatra vállalkoznak, megértsék abbéli feladatukat, miszerint nem saját hasznukra, gazdagságra és fényűzésre, hanem Isten dicsőségére való munkálkodásra és buzgólkodásra vannak hivatva . . .»

A magyar főpapokra leginkább illett az az idézet, melyet a szónok a constancci zsinatra benyújtott német protestatióhól olvasott fel.

«Igen nagy fájdalomunkra kénytelenítettünk tapasztalni — írják a német rendek — hogy mintegy 50 esztendőktől fogva sok papok az ő római udvarukkal együtt, inkább telhetetlen fősvénységüket és uzsoráskodásukat keresik enyhíteni, mint a lelkeknek üdvössége körül forgolódni, és oly sok aranyat gyűjtöttek rakásra, hogy az anyaszentegyház kincseivel nemcsak atyjokfiait gazdagították, hanem a szegény hívektől kifacsart pénzzel még egész fejedelemségeket is vásároltanak».

Világos ezekből, hogy a papok jószágai ellen mindig a legilletékesebb hatóságok szólaltak fel; a világiak pedig nem egyszer adtak kifejezést azon kívánságuknak, hogy az egyházi rend jószágainak jövedelmei állami közczélok előmozdítására fordíttassanak.

Erre nézve idézi Delaurier francia irónak VI. Pius pápához intézett emlékiratát, melyben kimutatja, hogy az egyházra nézve üdvösebb lenne, ha a papok jószágok helyett készpénzbeli illő fizetést kapnának. Ugyanez a pápa helybenhagyta II. József császárnak azon intézkedéseit, melyek szerint a megszüntetett klastromok jövedelmét állami czélokra fordította.

Mindezekkel igazolta szónok abbéli nézetének helyességét, hogy a jószágok nem szükségesek a ker. vallás fentartásához, és hogy okvetlenül szükség van oly törvényre, mely szerint a papi jószágok az egyházi rendtől elvételén, a papok illő készpénzbeli fizetéssel látandók el, a jószágok jövedelmei pedig az ország közszükségeire fordítandók.

Az ily törvénynek életbeléptetését kívánja az *egyház érdeke és az igazság*.

Mindenki érdeméhez és munkájához képest jutalmaztasék, ezt kívánja az igazság. Azonban Magyarországon igen

aránytalanul vannak elosztva az egyházi javak az egyházi rend egyes tagjai között. Némelyeknek igen sok, másoknak igen kevés jutott. Az egyház java és érdeke pedig azt kívánja, hogy a papok jutalmazása a fáradság nagyságához és minőségéhez szabassék. Ezen arányosság céljából szüntette meg Franciaország a papi jószágot, és az egyházi rendnek készpénzbeli fizetést rendelt. A párisi érsek, tehát Franciaország legelső papja 100.000 frankot, vagyis 40 ezer frtot kap; míg a magyar főpap húszszor annyi jövedelemmel rendelkezik; holott a kath. népesség csak negyed részét képezi a francia kath. lakosság-nak... Vannak hazánkban kanonokok s apátok, a kik 20—30.000 frtnyi jövedelmet húznak a nélkül, hogy eredeti papi kötelességökkel, t. i. a népnek vallásos oktatásával foglalkoznának. Ellenben a plébánosok és azoknak segédei, kik e kötelességet híven teljesítik, a nép körül éjjel-nappal fáradoznak, többnyire 300—500 frtos jövedelemmel bírnak. Ezért gyakran a legnagyobb szükséggel küzdenek.

Nem volna-e tehát igazságosabb és az egyházra nézve is hasznosabb, ha arányosabb és tisztességes pénzbeli fizetések állapíthatnának meg a kath. lelkészek számára?

El kell ismerni, hogy azon időben, midőn hazánkban a papi jószágot adományoztattak, a papi rendnek kötelességei súlyosabbak voltak, mint most. Ők voltak a levéltárok őrzői, és az okmányok szerkesztői. Azonban a reformatió által a papok szolgálata megkevesbedett, a mennyiben a katolikus népnek nagy része evangélikussá lett. Vajjon nem volna-e igazságos, hogy azon arányban, melyben a reformatió által a katolicismus megfogyott, az egyházi rendnek javadalmai is megfogyaszthatnának? Mert mégis csak nagy igazságtalanság az, hogy midőn a kath. klerus oly szerfeletti bőséggel dotáltatik, a protestáns és gör. keleti papság semmiféle jutalmat nem kap az államtól! Ha ezek a keresztyén felekezetek képesek fennállani jószágot nélkül, bizonyára a róm. kath. egyház is fel bírna állani azok nélkül, minthogy fennállott akkor is, midőn egyes főpapi uradalmaknak jövedelmét tényleg az állam húzta. Ha netán idővel egy új reformatió következne, melynek következtében a hazának összes katolikusai — kivéve az egyházi rendet — elhagynák vallásukat: vajjon ez az egyházi rend akkor is igényelhetné az egyházi jószágot és uradalmakat?!

Világos ebből, hogy a jószágot jövedelme nélkül a kath. egyház fenmaradhat; annival is inkább, mert készpénzfizetés mellett a papság tekintélye és az isteni tisztelet díszé fentartatnék és a papoknak több idejük lenne az egyház ügyeivel foglalkozniok. Mennyi ingerültség, sőt botrány okoztatott az által.

hogy a papok, mint birtokosok, mint gazdák léptek fel a nemeség és a nép irányában. Az elsőtől földet, a másiktól robotot követeltek s ezért mind a kettővel gyakran perbe keveredtek. Ily botrányos perek eseteinek felsorolása után, utasítására való hivatkozással, ekképen végzi beszédét: «Igazságosnak tartom, hogy a status közszükségeinek fedezéséhez minden honpolgár aránylagosan járuljon; de ha áldozatról van a szó, igazságosnak tartom, hogy azon áldozatokhoz mindenekelőtt azok járuljanak, a kiktől a legkönnyebben telik; s miután az egyházi rend legbővebb mértékben bír kincsekkel: viselje mindenekelőtt ő ez áldozatot . . . mert 800 esztendő k lefolyta alatt az egyházi rend élvezte leginkább a magyar constitúciónak kedvezményeit, élvezte legbővebb mértékben annak gyönyöreit, igazságos, hogy most valahára érezze annak súlyát is!»

E beszéd hallatára zajos tetszés nyilatkozata tört ki a teremben és a karzaton. Az elnök szükségesnek látta a közönséget meginteni, és a szónok által hangoztatott eszméket, saját reflexiói által meggyengíteni. Rámutatott arra, hogy más tanok és példák is vannak, melyek a zólyomi követ nevezetivel ellenkeznek. Ott van Anglia, a szabadságnak ezen classikus földje, mely gazdagon dotált főpapsággal bír. Magyar szempontból fontosnak találja azon körülményt, hogy a nemesi birtok természeté hasonló a papi birtok természetéhez, s ha az egyik elvehető, abból rossz következnek a másikra is. Ő a régi törvényekhez ragaszkodik, és szerinte a papi jószágoknak az egyházi rendtől való elvétele és más célra való fordítása, míg e részbeni törvényeink állanak, törvénytelen és igazságtalan.

Utána a káptalani követek ugyancsak versenyeztek Radvánszky «tévtanainak» czáfolásával; de természetesen nem okokkal, hanem ráfogással és üres fecsegéssel. Liptay Antal, a pozsonyi káptalan követe «csípősnek és sértőnek» nevezte előadását, mely a tulajdonjog sérthetlenségét támadja meg. Szerinte e tan «a mult századnak mindeneket feldúló és leromboló forradalmi műhelyében létrejött tévtanokban gyökeredzik». Számítalan idézettel igyekszik kimutatni a papi javak érinthetlenségét.

Szathmáry Antal, a kalocsai főkáptalan követe hasonló értelemben szól, bizonyítván, hogy az egyházi rend «sokkal erősebb jussal bírja javait», mint a nemesi rend a magáét. Dicséri Sz. Istvánt, és az adakozó főpapokat. A veszprémi kanonok Bezerédy egyenesen azzal vádolja, hogy az amerikai separatisták-, az angol socialisták- és a francia communistákkal «a másé után törekszik».

Részint ezek, részint az esztergomi káptalan követének

már előbb tett gúnyos megjegyzései arra birták Palóczit, hogy még egyszer felszólaljon ez ügyben.

Figyelmezteti a klerust, hogy olvassa meg jobban a borsodi indítványt. Nincs abban egy szó se arról, hogy a papok jószágait a la Miklós czár, el kell venni. Borsod vármegye csak azt akarja, hogy az egyházi javaknak jövedelmeiből kiszakíttatván az isteni tiszteletre és a lelkészek illő dotációjára szükséges összeg, a felmaradó felesleg fordíttassék népnevelési czélokra!

Az elnök által Angliára történt hivatkozásra igen találó megjegyzéseket tett. Azt mondá, hogy a mi nálunk hiba, Angliában se dicsőség; mert ott is a dúsgazdag klerus, a protestáns szellem ellenére, igen nagy száka és politikusi hiba.

Nézzünk csak nálunk akármely katonai vagy polgári méltóságot; nézzük azokat, a kiknek legtöbb teendőjük van, köztük a főhadi tiszteket, a kik ezernyi puskacsövekből látják gyakran szemökbe nézni a halált, hogy vannak fizetve?

Úgy az ország bírái, kir. személynök és több főpölczon levő férfiak, mily csekély fizetéssel vannak ellátva az egyháziakhoz képest! Valóban ezek közt semmi arány sincs. Angliában is nagy hibának tartja szónok, hogy az első miniszternek, Peel Róbertnek, a ki nemcsak Angliának, hanem úgyszólván az egész földgömbnek gondját viseli vállán, 5000 font sterling évi fizetése van, míg a canterbury érsek 50,000 font sterlinget kap. Reméli, hogy ez az aránytalanság ott is meg fog szüntetni.

Egyébként megjegyzi, hogy a hasonlat a protestáns és katolikus országok között nem egészen áll. Hivatkozik a csanádi kath. püspöknek (Lonovics) megkülönböztetésére, a ki ezelőtt 12 évvel az országgyűlésen ezt mondotta: «a protestantismus és a catholicismus között az a különbség, hogy a protestantismus jelszava a tökéletesedés és plus ultra; a catholicismus pedig egy oly Popilius circulusa, melyből senkinek kimenni nem szabad». A hol ezen elv szentnek tartatik, ott az értelem szabadsága nem terjedhet.

Továbbá Angliában a dúsgazdag papság nincs elszigetelve a nemzettől; mert — a mennyiben a gazdag angol papok atyák is — össze vannak olvadva a nemzettel, és ott a vallási dolgokban sincs idegen hatalmasság, hanem a papok saját királyuk alatt állanak. Az alkotmány szerint ott nemcsak a ritualékban s liturgiában, hanem a dogmában is változtatást tehet, s ebben az angol klerus is engedelmeskedni tartozik. Hol a papság a királytól és az ország törvényeitől a vallási dolgokban sem független, ott nem kell félni attól, hogy az értelmi

szabadság ne terjedjen. De míg a Popilius circulusból kitérni nem szabad, addig nem virágozhatnak se a széptudományok, se a művészetek. Virágozott-e valaha Olaszországban az értelmi szabadság? Nem, soha! Galilei az angyalvári tömlöczben halt meg. Ritter Bonit, ki I. Lipót baját kitanulta és kigyógyította, a jezsuiták római tömlöczbe juttatták. Franciaországban a gazdag klerus ellene szegült a szabadelvű haladásnak, s a szellemi téren is a világi elem, az encyclopedisták jeleskedtek.

Visszatérve az esztergomi, kalocsai és pozsonyi káptalánok küldötteinek érveire, mindenekelőtt a Sz. István törvényeire és az akkori papságra tesz igen találó megjegyzéseket.

Az illető követek szokás szerint a Sz. István törvényeire hivatkoztak. De kérdi Palóczy: vajjon az a XI. század oly remek bölcseséggel bíró század volt? hogy annak bölcseségét semmi emberi okosság felül nem haladhatja?

Vajjon hogy állt akkor az ország állapota? Vajjon az-e most a törvény? az-e az állomány? törvénykezési mód? adás-vevés? közigazgatás? Szóval: azon állapotok vannak-e most, melyek Sz. István idejében voltak? Nem! Most egészen más-kép van átalakulva az ország, és a régi dolgok óságok közé tartoznak. Mindenki tudja, hogy minden változásnak van alá-veve; még a törvény is. Csak a papi jószágok lennének azok, melyeknek örökké kell fennállaniok? Erre nem szükség felelnie. De felhívja a Rendek figyelmét arra, hogy az ország javát munkáló Sz. Istvánnak az egyház iránti jótéteményeit miként hálálta meg az akkori klerus?!

Előre bocsátja a tényt, hogy az akkori papok Olasz-, Bajor- és Csehországból jöttek be, tehát idegenek és nem magyarok voltak. És az, a mit ezek Sz. Istvánnal tettek, a legnagyobb hálátlanság volt.

Ugyanis a história-kritika mutatja, — akármit irtak is a nagyszombati «Corpus Juris»-ban a jezsuiták — hogy Gizella, Sz. Istvánnak második felesége, és így Imre herczegnek mostoha anyja mindent elkövetett, hogy Sz. István halála után saját rokonát, német Pétert juttassa a magyar trónra. Ebben pedig nagy segítségére voltak a papok, a kik a szentség színe alatt rávették Imre herceget, a nemzet reményét, hogy — bár megházasodott — fogadásból szűz házasságban éljen. Tudjuk, hogy az első magyar trónörökös ily állapotban elhervadván, nem sokára meghalt, s vele együtt atyjának öröme, és nemzetének reménye a sirba szállt. Péter ugyan eljutott a magyar trónra, de ezzel oly korszak következett be, melyben majdnem egy századig vérben úszott a haza. Ezt tették a papok hála fejében Sz. István királynak bőkezűségéért!

Emlékezteti továbbá a főtisztelendő urakat arra is, mit mond Sz. István törvényeiben: «quis latinus grecis, grecos latinis moribus et legibus regeret?» a mi azt teszi: «quis romanis moribus et legibus hungaros regeret?»

Annak megmutatása után, hogy a borsodi indítvány nem ellenkezik a törvényes jogokkal, polemizál a papi követekkel, a kik azon szentirási mondásra, hogy az Isten országa nem e világból való, azt felelték, hogy a *világban* (in hoc mundo) van. Különös, — úgymond — hogy a klerus a «non de hoc mundo» szavakat «in hoc mundo» szavakkal, hogy t. i. már *itt* van az Isten országa, cseréli fel. Ugyan kérem a főtisztelendő urakat, feleljenek meg nekem arra, hogy ha e földön van már az Istennek országa, miért mondjuk mi keresztyének az Ur imádságában minden nap azt: jöjjön el a Te országod? Hisz épen ez mutatja, hogy még nem jött el azon ország, mert imádkozni kell érte. . . .

Csodálatos, hogy az a főpapság, mely Hunyadi Mátyás korában az országnak egy harmadát bírta, II. Ulászló alatt még azzal sem volt megelégedve; hanem telhetetlenségében még saját plébánosait is taksálta, úgy hogy a nemzet kénytelen volt ellene az 1498. LXIX. t.-cikket hozni! Vannak — úgymond — oly főpapok, kik gonosz visszaélemből az egyházak plébánosaira saját tetszésök szerint kivetett taxák által már igen sokat nyertek; az ily teher alatt nyögő plébánosok pedig néha az egyház kelyheit és egyéb javait elrabolni, s magokat ily taxáktól megváltani, néha pedig egyházaikat elhagyni és máshova menekülni kénytelenítették; a miért maguk a főpapok gyakran azok parochusaikat interdictum alá helyezték, és így azokat agyonterhelni nem átallották. . . .

Arra, hogy a clerus nem oly tulajdonosa jószágainak, mint a nemesek, idézi az 1723. LXXVIII. t.-cikket: arra pedig, hogy az ország a papi javak felett régen rendelkezett, idézi az 1552. XVIII. t.-cikket, melyben az van, hogy a győri püspökség jószágait zálogba tette az ország, és csak később váltotta ki. A veszprémi káptalan jószágait 1630-ban Sennyey István veszprémi püspök váltotta ki Zichy Páltól; hasonlóképen Széchenyi György esztergomi érsek javainak nagy részét kénytelen volt kiváltani. Hol itt a papi javak bánthatlansága?

De a szónok nem elégszik meg hazai példákkal; hanem átmegy Olaszországba és a pápák hazájából meglehetősen sujtó példát hoz fel.

Farneze Sándor — úgymond — Olaszországban világi ember volt. Törvényes házasságban élvén, egy fia született. Azonban özvegyen maradván, pappá lett, és később III. Pál

neve alatt mint pápa ült a Sz. Péter székébe. És mi történt? Parma és Piacenza oly kiegészítő részei voltak a pápai javaknak, mint a többi pápai birtokok. Azonban az említett III. Pál pápa Parmát és Piacenzát hercegi cím alatt *saját fiának*. Farnéze Péter Lajosnak örökre elajándékozta... Ha tehát a pápai jószágot örökösen el lehet ajándékozni: soha se disputáljunk azon, hogy a papi jószágokat nem lehet elidegeníteni...»

Különböen átadja indítványát, mely most törvénynyé nem lehetett, a következő országgyűléseknek, a haza, az utókor további rostálgatásának... azon férfias bizalommal, hogy bár az Isten, a nemezisnek igaz ítéletei gyakran elkésnek, de soha el nem maradnak. Szükségesnek tartja, hogy a jelen és utókor vigyázzon a klerusra, melyre már az 1790-iki országgyűlés alatt kijött röpirat is azt mondotta homloka lapján:

«Erroribus nostris crescunt, patrie perpende!»

Bezerédy Miklós, veszprémi káptalan követe oly hangerővel kezdte a borsodi indítvány mellett felszólaló követek intentióit gyanúsítani, hogy aztán Szentkirályi Móricz, pestmegyei követ kénytelen volt kissé élesebb hangerővel szólani, és hangsúlyozni az egyházi rend kapzsiságát. «Míg az egyház azon világi szennyet... a jószágok birását... magáról le nem törli, s azon evangéliumi egyszerűségbe vissza nem lép, melyben elődei állottak, mindenkor támadásoknak lesz kitéve». A káptalanok követi röviden elmondhatták volna, hogy ők nincsenek a határozattal megelégedve, akkor nem történt volna ily hosszas vitaközlés. «Ha egy kissé szemügyre vesszük a mostani század geniusát;... a főtisztelendő urak kevésbé fognak csodálkozni azon, hogy ezen kérdés szőnyegre került, és hogy az emberek úgy gondolkodnak, hogy a lelki üdvösséget nem lehetne-e egy kissé olcsóbb áron megvenni?!...»

Előhozták sokan — úgymond — hogy törvény tekintetéből szükséges a statusnak az egyházi javak felett rendelkezni. Én azt mondom, hogy *a nép* tekintetéből szükséges. Mert vegyük fel csak a plébánosok állását: micsoda praestatiókat nem tesz neki a nép? Mikor valakinek gyermeke születik, mikor házasodik a szegény ember: fizetni kell. Ezenkívül párhért ad. Ha meghal, ismét fizetni kell a temetésért! Itt egy hasonlítást teszek a gazdasági életből: a kié a tehén, annak elletik a borju. Ha megnő, és tehén lesz, ugyanaz feji: ha pedig megdöglik, bőrét nyúzza le és eladja. A főtisztelendő urak ugyan nyájnak nevezik az embereket, de hát kérdem: ily nyúzni való nyája-e az emberiség az anyaszentegyháznak? hogy t. i. az emberiség az egyháznak születik, az egyháznak szaporodik, az egyháznak hal meg, és ez halálakor is annyit

nyúz róla, a mennyit lehet? Ugyan kérem alázatosan, nem áll-e a népnek és az országnak érdekében, hogy ezen embertelen stólákat és gyűlöletes fizetéseket . . . megszüntesse? De, hogy fog ez megszüntethetni, ha a püspökök azt mondják: «ezen javak a mieink és ezekből senkinek semmit nem adunk, és nem fogjuk magunkat congruára szoríttatni!»

Szellemes, de kissé erős hasonlatokban szólva, többek között ezeket mondá: «A mult országgyűlésen megtanultam azt, hogy az egyház nem árendása Isten ő felségének, hanem compossessora; és most azt tanultam a veszprémi káptalan követétől, hogy a magyar hierarchia egy színésztársaság. Mert azt mondá a követ úr hogy színészek között is vannak első színészek, vannak alárendelt színészek, kiknek fizetések különbözők. Tehát vigyük át ezen hasonlatosságot a magyar hierarchiára: első színész lesz primás ő hercegsége, ennek legtöbb fizetést kell adni, ámbár nem legtöbb dolga van . . . azután következnek a püspökök, mint alárendelt színészek, ámbár nem tudom micsoda különbség lehet a rozsnyói és zágrábi püspök között? . . . Egyébiránt igaz, hogy a statistákat legrosszabbul szokták fizetni. . . . de annyira csak el kell látni a statistákat (plébánosok) is, hogy élhessenek, hogy erkölcstelenségre ne vetemedjenek. . . .»

Ily hangon folyt már a vita, a mikor a personalis kérte a követeket, hogy hosszas beszédek által ne ingereljék egymást. Ezt annál inkább kérte, mert «egyrészt előre lehet tudni, hogy a kimenetel sikeres nem lehet; másrésztől a különben is divatos véleményt hosszasan támogatni, és az ellenkezőt erősebben megtámadni majdnem csak a vallás iránti tisztelet és méltánylás csonkulásával történhetik».

Néhány szónok rövid felszólalása után, a vita csakugyan bezárattott azon határozattal, hogy «A karok és rendek az országos választmányának jelen tárgyat törvényes jogokkal ellenkezőnek kimondó véleményében nem osztozhatnak: azonban Borsod-megye előterjesztésének tárgyalását *ezúttal* mellőzni kívánván, annak érdemére nézve részint az előleges sérelmekben, részint az 1835. decz. 30-án kelt felírásban kifejtett elveikhez ragaszkodnak».

A főrendiház Lonovics József csanádi püspök és Kopácsy József hercegprimás felszólalása után e szavakban fejezte ki határozatát: «Az egyházi rendnek sarkalatos törvényeink által biztosított birtokbeli jogai ugyanazon előleges sérelmekben és felírásokban is, melyekre a KK. és RR. hivatkoznak, elismerve lévén, a borsodi előterjesztés tárgyalását a mlgos főrendek azoknál fogva is, miket az idézett 1835. decz. 30-iki felirási javallat

alkalmával váltott izenetekben kifejtettek, részükről is mellő-
lőzendőnek vélik».

Ezzel a nagyfontosságú tárgy azon reményben tétetett
felre, hogy a legközelebbi országgyűlésen újra napirendre fog
hozni, és a tett indítvány törvény erejére emeltetni.

De jöttek az 1848-iki események; jött a nagy nemzeti
katasztrófa: jöttek a megpróbáltatásnak nehéz évei az absolu-
tismusnak átkával együtt; jött az olasz tartományok elvesztése,
a protestánsok egyházalkotmányát szabályozni akaró császári
pátens kiadása és az ennek következtében támadt reakció, a
Kazinczy- és Széchenyi-féle ünnepek, szóval a nemzetnek
újra feléledése, s ezzel az alkotmányok visszaállítására.

Mikor a nemzet alkotmányos életének szervezése, a szá-
zados mulasztások pótlása, az anyagi és szellemi élet feltételei-
nek biztosítása, szóval: a magyar állam európai állásának,
tekintélyének, életrevalóságának és jövőjének kiépítése volt az
államférfiaknak főfeladata: ki gondolt volna akkor az egyházi
függő kérdéseknek bolygatására, ki törődött volna a papi javak
rendezésével!

Igaz, hogy a kath. klerus úgy az absolut Bach-korszak-
ban, mint az alkotmányosság korszakában mindent elkövetett
a maga hatalmának gyarapítására, és a szabadelvű eszmék
terjedésének megakasztására.

Igaz, hogy az alkotmány visszaállítása előtt közvetlenül
Simor János esztergomi hercegprímás meg akarta akadályozni
a vallás- és közoktatásügyi miniszternek kinevezését; és egyedül
a király bölcsességének, igazságszeretetének és alkotmányérzü-
letének lehet köszönni azt, hogy a híres «memorandum» félre-
értetett s az alkotmány az 1848-iki jogalapon állítatott vissza.

Igaz, hogy az alkotmányosság életbeléptetése óta szóval
és írásban ellene szegült mindazon törvényhozási intézkedések-
nek, melyek a kath. egyházat bármi csekély részben érintet-
ték: és hirdette a pápa és egyház előjogait; védelmezte a
Bach-korszakban kötött *concordátumot*; erőlesen harczolt a
magyar királynak *jus placeti*-je ellen; kiváló előszeretettel fej-
tegette a király *legfőbb kegyuri* jogát oly elvek kíséretében,
melyek homlokegyenest ellenkeznek a magyar közjoggal és a
fennálló törvényekkel.

Az is igaz, hogy a *vallási és tanulmányi alapok* jogi
természetének bolygatásakor valóságos szenvedélyvel vitatta
azoknak kizárólagos katolikus voltát; küzdött a felekezet-
nélküli állami *népiskolák ellen*, a *zsidó házasság* ellen, és
mindazon országos intézkedések ellen, melyek a honpolgárok

egyenlőségét, testvériségét, viszonyosságát, összeolvadását, egyetértését és javát czélozták.

De az állam törvényeinek tetteleg ellenszegülni nem mert.

A sok szónak és irásnak azonban annyi hatása mégis volt, hogy a papi körökben egy bizonyos gondolkozásmód, bizonyos hangulat jött létre, mely végre is az úgynevezett «elkeresztelési ügy» czíme alatt nyílt ellenszegülésben nyilatkozott.

A vallásfelekezet viszonyosságáról szóló törvény végrehajtását követelő ama híres *ministeri rendelet*, csak ürügy volt az ellentállásra, melyben a főpapok eleinte nem vettek részt.

Csak mikor látták, hogy a hierarchia jól fel van heczelve, mikor látták, hogy a törvény végrehajtását megtagadó «martyrok» száma szaporodik, és mikor látták, hogy Rómában szívesen veszik az ilyen ellenállást: akkor lett az egyszerű administratív kérdésből egyszerre «dogmai kérdés», majd parlamenti, és kormányválsági kérdés.

A papságnak nyílt ellenszegülése, az ország törvényeinek tudatos és szándékos megvetése, a papi hatalomnak fenhéjazó fitogtatása hozta létre az egyházpolitikai kérdéseket.

Ezeket okvetlenül és minél előbb megoldani kell. Ezt követeli az ország nyugalmanak és haladásának érdeke.

Csak félmunkát végez a kormány, ha csupán a polgári anyakönyvek behozatalára, a zsidó vallás receptiójára, a vallás szabad gyakorlatának biztosítására és a polgári házasságra szorítkozik.

A magyarországi egyházi politikának *alapját a papi vagyon képezi*. Fel kell venni a törvényhozás munkáját ott, a hol azt az 1844-iki országgyűlés elejtette. Rendezni kell az igazság és jog alapján a papi birtokok ügyét!

A nemesség előjogai megszűntek; a középkori államszervezet alapján megváltozott. Azok a feladatok, melyeknek megoldására a papság vállalkozott, részint más ker. felekezetek, részint a modern állam által teljesítettek. Miért élvezi tehát a papság ma is azt az óriási vagyont?

Hiszen pogány magyarok, a kiket téríteni és a kath. hitben nevelni kellene, többé nem léteznek.

Hiszen a keresztyén hitnek terjesztői és tanítói ma már nagyon sokfélék, a kik a vallás-erkölcsi élet előmozdításában fáradsz, a nélkül, hogy az állam ezért csak egy árva elismerő szót is adna nekik.

Hiszen a banderiumok kiállítása és a végyarak fentartása, mely hajdan a főpapok kötelessége volt, az államra szállt, ezekről az állam gondoskodik a nemzet pénztárának megterhelése mellett.

És megváltozott az állam és egyház közötti régi viszony is. Mióta az 1848. XX. t.-cz. meghozatott, azóta nincs uralkodó államvallás; az országban lévő felekezetek egyenjogúakká lettek; és a haladás szelleme erőtlenné, semmivé tette mindazon argumentumokat, melyekkel a klerus még 1844-ben védelezhetette álláspontját.

Azért napirendre kell hozni a papi javak rendezését is. Ezzel lesz csak rendezve az állam és egyház közötti viszony.

A nemzetnek nagy humanistikus, kulturalis és morális célokat kell megvalósítania. Ám hagyja meg a kath. papságnak mindazt a jövedelmet, mely az isteni tiszteletre, papok és a templomok fentartására szükséges; de a többről rendelkezék az állam saját jól felfogott érdekei szerint. Ezt kívánja, sürgeti, követeli, sőt parancsolja a Haza!

Dr. Sincerus.

A MAGYAR PROTESTÁNS HÁZASSÁGI JOG RÖVID TÖRTÉNETE 1786-IG.

(II. közlemény.)

I. Az 1608-iki országgyűlésig.

A magyar prot. házassági jog úgy anyagi, mint alaki jog szempontjából az egyházak szervezkedésével, a XVI. század közepén innen kezdődik. Egyetlen kivételt az erdélyi szászok képeznek, kik a reformatió bevételevel, mintegy «uno ictu» szervezett prot. egyházat alkottak és elfogadván 1547-ben Honter «Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum» cz. dolgozatát, eléggé szilárd, bár épen nem kimerítő házasságjoggal bírtak.

A szervezkedés az erdélyi szászoknál az addig is fennálló dekanátusok keretében történt, egyebütt pedig, úgy a magyarországi, mint az erdélyi evangélikusoknál, reformátusoknál s unitáriusoknál az egyházközségek senioratusokba, illetőleg contuberniumokba tömörülnek, melyek ismét a felvidéki esperességek kivételével már a XVI. század harmadik negyedében superintendentiákká alakulnak. Tehát már a XVI. század vége előtt jóval contuberniumok és senioratusok képezik a felvidéki protestánsok egyházi hatóságait, ellenben a Duna két oldalán, a Tisza vidékén és Erdélyben superintendentiákat találunk mindenik egyháznál, miután a szász dekanátusok is superintendentiává alakultak 1553-ban, Wiener Pált választván meg superintendenssé.

Már mielőtt e szervezkedés megtörtént volna, egyes egyházi összejövetelek tárgyalták a házassági ügyeket, kísérletet tettek ezek rendezésére; azonban főleg a szervezkedés alkalmával alkotott, hol «leges»-, hol «canones»-, hol «articuli»-nek nevezett egyházi törvények azok, melyek az egyházi hatóság területére nézve főleg irányadók. És mivel úgy a senioratusok, mint a superintendentiák egymástól teljesen függetlenek voltak, sőt politikai okoknál fogva kellett is, hogy ilyenek legyenek, minden egyes egyházi hatóság csupán saját területére nézve hozhatott érvényes törvényeket, melyeket más egyházi hatóságok kivételesen fogadtak el. Azonban az összes protestánsokat egybekötötte a közös alap, a «szentírás», a melyre alapították a házasság felbonthatóságát, a felbonthatás okait, a házassági akadályokat stb. Minthogy aztán így a szentírásban bírták házassági joguk alapforrását, tulajdonképen teljesen egységesnek kellene lenni az összes protestánsok házassági jogának is. Csakhogy ez nincs így. Nincs pedig első sorban azért, mert a szentírásmagyarázat különfélesége, hol tágasbb, hol szorosabb volta, különböző eredményeket hozott létre, p. o. a házasságot felbontó okoknál Melius odáig ment, hogy szerinte minden oly bűntény esetében, melyre a szentírás halált szab, a házasság felbontható, ha csak a házások maguk nem akarják tovább folytatni a házasságot; ellenben a bányavárosok házassági törvényei csupán házasságtörés miatt engedik meg az elválást, és a hűtlen elhagyás esetében. («Es sey denn umb des Ehebruchs willen. Darnakh von wegen der muthwilligen Verlassung, wann ein theil von andern wegleuft in der Meinung, das es nicht will wiederkommen und bleibet etlich Jahr aussen. Umb dieser zweyerlei Ursachen willen giebt die Schrift zu die Ehescheidung. Matth. am 5. v. 19. und I. Cor. 7.» 1577-iki körmöczi articulusokból Breznyik «A selmeczbányai ág. hitv. ev. egyh. és lyceum tört.» 230 l.) Másfelől azért is hiányzik az egység, mivel a népszokásokra, p. o. az eljegyzésnél több, vagy kevesebb tekintettel voltak; az országos törvényeket sem lehetett egészen figyelmen kívül hagyni, melyek pedig, p. o. a vérrokonság fókaira nézve a szentírástól eltérő intézkedéseket tettek. Hogy ezenkívül még a külföldi protestánsok is befolyással voltak a magyarországiakra és a befolyás hatása nem mindenütt egyenlő volt, az is kétségtelen.

Ennélfogva azt mondhatjuk, hogy a XVI. században majdnem annyiféle protestáns házassági jog volt, a hány külön egyházi hatóság, csak hogy a század vége felé, és még inkább a bécsi béke táján a különbségek lassacskán elenyésznek az egy egyházhoz tartozók között és a XVII. században már az

addig folyton változtatott szabályok szilárdabb alakot nyernek s egyöntetűekké válnak.

Hogy a zsinati végzések kevesebbet foglalkoznak a házasság jogi részével, mint a megkötés cerimóniájával, annak okát épen abban találhatjuk meg, hogy eleinte tisztán a szentírást tartották szabályozóul és csak annyiban látták szükségét az egyházi törvényalkotásnak, a mennyiben a szentírás nem rendelkezik, p. o. az esketésről, vagy a mennyiben a szentírás eltérőleg magyarázható és annak rendelkezései a szokással és törvénnyel összhangba hozandók; főleg pedig mert nem egyházzervezetet adtak, hanem szabályt a lelkészek és hívek részére.

A) *Törvényhozás.*

Miután Hontér 1542-ben befejezte Brassó s a Bárczaság reformatióját és miután az általa készített «Formula Reformationis Ecclesiae Coronensis et Barcensis totius provinciae; Coronae 1542.» Ramaschi Mátyás szebeni lelkész által Luthernek megküldetve, ennek, valamint Melanchtonnak és Bugenhagennek tetszését is megnyerte (Szabó: Codex Evang. utriusque confess. . . Diplomaticus», Pestini 1869. 13—16 l.); ugyan csak ő reá nézett a feladat, hogy az egész szász föld reformatiójának egységes alapelvét tartalmazó formulárét alkosson. E feladatnak is megfelelelt, midőn 1547-ben Brassóban a «Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania» cz. dolgozatát kiadta, mely ugyanezen évben «Kirchenordnung aller Deutschen in Sybenbürgen» czímen is megjelent. Minthogy pedig ez iratot az egész szász nemzeti egyetem magáévá tette s ennek kötelező voltát 1550-ben elrendelte, előállott hazánk területén az első prot. egyház, mely — bár szervezetét a régi r. kath. egyháztól hozta át, de — a reformatiónak első zászlóhordozójává lett.

Ebben az egyházban találjuk első nyomát a prot. házassági jognak is. A dekanátusok, melyek a róm. kath. egyház fennállása idejében már önálló joghatóságot képeztek, s a hívek házassági pereit maguk intézték el, továbbra is megtartották e szerepöket, hanem a jogelvet a reformatió hatása alatt változtak s a régi kánoni jog helyébe az új kánonok léptek életbe.

Hontérnek «Ref. Eccl. Saxon. in Transylv.» cz. műve a XIII. Titulus felirásaként «De causis matrimonialibus» szavakat mutatja. Ez a 9 pontból álló czím az első rendelkezés, melyet hazánkban a protestánsok a házassági jogra nézve tettek.

Magándolgozat ugyan az egész mű eredeténél fogva, de

rendelkezései nem csupán az egyházi, hanem a világi szász egyetem által is elfogadtatván, közkötelező erővel ruházott fel. Jellemző tehát e szabályzat keletkezésére nézve, hogy bár a világiak az egyház iurisdictionját házassági ügyekben továbbra is elismerték, mégis maga az eljárás szabályzata nem tisztán egyházi forrásból veszi eredetét. A szász egyházi és világi universitas e viszonya később is látható a törvényhozásban, a mennyiben az egyháziak által hozott rendelkezésekbe, — így a házassági jogra vonatkozókba is — beleszólanak a világiak, egyfelől a reformatió amaz alapelvénél fogva, hogy az egyetemes egyháznak kormányzatában a világiak nemcsak passiv. de activ tagok is, másfelől pedig annál az indoknál fogva, hogy a mennyiben az egyház igénybe veszi a világi hatóság támogatását akkor, ha rendelkezéseinek maga érvényt szerezni nem bír, vagy nem is hivatott: tudja meg a világi hatóság előre, hogy miben kívánhatják segélyét és vajjon a kívánt esetekben saját érdekeinek sérelme nélkül megadhatja-e?

Az egyháziak és világiak egyetértésével kötelező erejűnek nyilvánított ezen «Reformatio Eccles.» stb. már terjedelménél fogva sem foglalkozhatik bővebben a házassági ügyekkel. A 9 pontból a 6 első az eljegyzésről szól, beleelegyítvén az eljegyzés vélelmezésének esetét is és fegyelmi intézkedéseket, büntetéseket, melyek az erkölcsi tisztaság fentartását célozzák. Minthogy más alkalommal szándékozom rendszerbe foglalva feltüntetni a jogelveket s intézkedéseket, csak egy pár dolgot említek fel e szabályzatból. Az eljegyzés kell, hogy nyilvános, a szülék beleegyezésével eszközölt legyen, de ez nem oly érvényességi feltétel, hogy nélküle házasság ne jöhetne létre. Az alattomoság csak ú. n. «tiltó» akadály, melyhez ha elhálás járult, nemcsak az előbbi nyilvános eljegyzést bontja fel, hanem abban az esetben már mint quasi házasság tekintendő. Hogy az eljegyzés általában házassággá lesz-e, az azt követő elhálás által, tisztán e ténynél fogva, a rendelkezés szavaiból nem vehető ki, sőt eme tétel: «4. Quisquis virginem, quae prius inculpabiliter vixit, impregnasse convictus fuerit, si quidem nuptias cum ea pactus fuisse probetur, *omnino defloratam ducere cogendus est*», épen arra mutat, hogy a házasság még a házassági ígéretet követő elhálás által nem jön létre, de kikényszerítendő, ha kell hatósági beleegyezéssel is.

Az eljegyzést általában nagyon komoly jelentőségűnek fogja fel a Ref. Eccl. Sax. a nélkül azonban, hogy annak házasságkötő erőt tulajdonítana. Azt tudjuk, hogy már a római jog becstelenítőnek tartá azt az eljegyzést, mely másik eljegyzésnek érvénye alatt kötöttet, s hogy a róm. császári jog is

a menyasszonyt hűtelensége esetében úgy büntette, mint a házasságtörőt, de azért az eljegyzést nem tekinték házasságkötő erővel felruházttnak. A Form. Ref. 2. pontja abban az esetben kívánja a hűtlen, s mással közösülő jegyest »pro adultero» tekinteni, ha azt egyenesen a végből követte el, hogy előző eljegyzése felbomoljék; a mi pedig a fentebb mondottak szerint akkor következik be, ha valamely eljegyzés mellett egy oly másik eljegyzés is van, melyhez elhálás járult.

A nyilvános eljegyzés az alattomost, a korábbi a későbbit, az elhálással párosult az egyszerűt hatályon kívül helyezi. Ide vonatkozik a 2. s 3. pont, mely így szól:

2. «Si post praemissa clandestina sponsalia, altera publice celebrata fuerint: publica praeiudicent privatis. Caeterum qui post publica sponsalia celebrata, rumpendorum eorum gratia alteri personae sete commiscuerit, ex sententia doctorum ecclesiasticorum, pro adultero est habendus».

3. «Si post bina sponsalia alterutris eorum commixtio carnalis accesserit, altero pro irritis habentur, et obtinent, quibus accessit commixtio. Alioquin ex hinc publicis sponsalibus posteriora prioribus cedunt. Verum improba deceptoris temeritas, qui iteratis pactis votum alterius elusit, ob talem contumeliam viginti florenos in arcam pauperum solvere compellatur».

A házassági bontó akadályok közül a 6. pont az érvényesen fennálló házassági köteléket említi s a bigamiát halálal rendeli büntetni, nemkülönben a házasságtörő nőt is. A férj házasságtörésének büntetéséről nem szól ugyan, de mint egyéb helyről, p. o. a szász nemzeti statutumból (Lib. IV. Tit. VII. De adulteriis 1.) látjuk a házasságtörő férfi fejevzésre ítéltett. A vérrokonság csak egyenes ágon s az oldalág első s második fokán bontó akadály, de mint tiltó akadály a negyedik fokig van kiterjesztve. A 7. pont szól erről, mely csak fontosabb esetben engedi meg azt, hogy a negyedik fokon belül is lehessen házasság, t. i. a 3. és 4. fokon; ugyanez a pont veti el a lelki rokonság akadályát. A sógorság a 4-ik fokig képez házassági akadályt, de az már nincs részletezve, hogy ezen belül mely fokon állhat meg még azért a házasság.

A 9. pont elrendeli a házasságok, illetőleg házasulandók kihirdetését, mely még ekkor egyszer és rendszerint a lakodalmat megelőző vasárnapon történt. Az egybekötést (copulatio) rendszerint a templomban, úrvacsora vétel után, a főoltár előtt eszközölték. A nagybőjt, mint «szentes idő» jelöltetik ki, melyben házasság nem köthető, lakodalom nem tartható.

Az itt felsorolt tartalomról látható, hogy mily szegényes rendelkezést tartalmazott a Ref. Eccl. Sax. a házassági ügyeket illetőleg.

Az eljegyzésnél jóformán azzal foglalkozik, hogy mi a teendő, ha több eljegyzés concurrál egymással; akadályai közül a jegyesek koráról épenséggel nem szól; sőt még a házasságnál sem említi. Jellemző, hogy a mit mond, az mind a házasságkötésre vonatkozik, ellenben a házassági kötelek érvényességének megítéléséről, e feladat hovatartozásáról s a házasság felbontásáról mit sem szól. Hallgatagon van ez utóbbiról kifejezve, hogy a házasságot csak a halál bontja fel, mert így a házasságtörő, mint a bigamiában élő halállal bűnhődik. A *malitiosa desertiōt*, vagy fogság miatti távollétet nem érinti, még kevésbé a ma oly divatos «engesztelhetetlen gyűlölséget», melyet különben a régi magy. prot. házassági jog nem is ismert. A beleegyezés lehetetlenítő akadályok közül egy sem fordul elő, a hiányossá tevők közül pedig csak az erőszak s a *clandestinitas* (a jegyesekre nézve) van kiemelve.

Idővel azonban a hiányokat egyes zsinatokon s főleg a szász nemzeti statutumban, melyet Báthori István 1583-ban megerősített, igyekeztek pótolni.

A jegyesek, illetőleg házasok koráról az 1555. zsin. 11. *articulusa*¹ azt rendeli, hogy a leányok a körülményekhez képest 14, 16, 18 éves korukban mehetnek férjhez, míg az ifjakéről nincs említés. A kor nagy különbsége miatt tiltja a házasságot az 1563. zsinat s az 1565. 5. pontja.

A jegyeseknek hirdetésére vonatkozólag 1574-ben azt kívánta az egyháziaktól a világi universitás, hogy ez a lakodalmat megelőző második vasárnapon történjek, maga pedig a kézfogó (*der Handschlag*) előzetesen ugyan, de a lakodalom idejében, hiteles tanuk jelenlétében eszközöltessék. A jegyesek kézfogó után, de esküvő előtt együtt nem lakhatnak, mivel «*nuptiae dant ius in corpus, non sponsalia*», a ki e tilalom ellen vét, 1563. 12. szerint 10 frtra büntetendő. Ismétli a tilalmat az 1575., 1577., 1578. zsinat is.

Az eljegyzés a Statutum szerint (*Lib. II. Tit. I. §. 6.*) két év *mulva* felbomlik, ha a jegyes férfi ez alatt házassági ígére-

¹ Ez adatot, valamint még egy pár a Teutsch-féle «*Urkundenbuch der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*» II. kötetében nem található zsinati végzést a Herrmann «*Fundamenta Jurisdictionis*» cz. művének nemzeti múzeumi példányához csatolt «*Index*»-ből vettem. E betűrendes tárgymutató nem a Herrmann egyházi jogának tárgymutatója, hanem a jogtételek lehelvények felkeresésére szolgál. Úgy látszik, hogy készítője több oly zsinati végzést látott vagy bírt a múlt században, melyet Teutsch nem ismert s nem közölt. E másolat a n. múzeumban 498/Q. L. jelzettel bír.

tét be nem tölti, ha tehát a leány máshoz ment, az ifjún mi jogtalanság sem esett.

A statutum egy új akadályt állított fel, midőn kimondta, hogy «Inter eas personas, quae parentum, liberumque locum inter se obtinent, contrahi nuptiae non possunt, et si tales personae inter se coierint, incestas nuptias contraxisse dicuntur, quarum poena sit exilium», vagyis a törvényes, illetőleg polgári (utánzott) rokonság megállapított és pedig oly szigorú büntetéssel áthágóira nézve, mint a melylyel az 1577. egyh. látogatósági szabályzat 17. pontja szerint, a vérrokonság második fokán egybekelők büntetendők.

A későbbi határozatokból kiemelendő még az, melynek hozatali ideje bizonytalan, s mely 1607-ben töröltetett el, t. i. hogy a vérrokonság tilalma leszállított a harmadik fokra (inclusive), de mint Herrmann találomra említi (Fundamenta Jurisdictionis Eccl. Sax. in Transylv. 1655. Kézirat n. múz. 498/Q. L. szám 169. §), ez a rendelkezés alig volt két évig hatályban. Különb, mint Báthori Zsigmond 1593-iki rendelete (Teutsch, Urkundenb. I. 240 l.) mutatja, korábban is esketek a harmadik fokon.

Fontosabbak a most említett s ezekhez hasonló határozatoknál azok az intézkedések, melyek a házasság felbontásáról rendelkeznek.

Az 1559-ben, a lelkészek s világiak egyetértésével alkotott 12 cikk elseje a válópereket a dékánok elé utasítja, azonban idővel a superintendens befolyása mindinkább emelkedik, úgy hogy 1616-ban egyenesen a superintendens részére tartatik fenn az ítélet, illetőleg végérvényesen az ő törvényszéke határoz. Már e században is bizonyos fölényt kívánt a superintendens a maga részére, de mint az 1571. medgyesi zsinathól látszik, a zsinat alkalmilag túl tette magát a superintendens ítéletén. Igaz ugyan, hogy itt a superintendens igen nagyot tévedett, midőn megtiltotta Frank Bálintnak, hogy az apja sógornője férjének, ama sógornő elhunytá után kötött második házasságából eredő leányát elvehesse, de azért az öreg Hebler superintendens eme fájdalmas szavakra fakadt: «Wo ihr diese Ehe lasst zugehen und meine Sentenz umdrehet, so werdet ihr mich tödten». (Teutsch. i. m. 126 l.)

Az 1572. jún. 22-én Medgyesen szerkesztett »Formula pü consensus» 15. articulusa «De Coniugio» a házasság felbontását házasságtörés és hűtlen elhagyás esetében engedi meg; az első esetben t. i. akkor, ha a világi hatóság nem büntetné halállal a házasságtörőt.

A szász nemzeti statutum 4. könyve 7. fejezetében «De adulteriis» 13 pontban hosszasan foglalkozik a házasságtörés büntetésével s mint látható a rendelkezésekből, nem volt mindig halál a házasságtörés büntetése, hanem az 1. §. a férfiakra fejesztést, a nőkre karóba húztatás és vízbefulasztás büntetését mondja ki általában. A statutum II. k. I. fej. 8. §-a hűtlen elhagyás esetében az elhagyó hatósági megidéztetését rendeli el, mi ha sikertelen maradna, az eltűnt személy holtta nyilvánítandó. Ez eljárás előtt az 1607. zsinat 2. ülés 6. kánonja megkívánja, hogy az elhagyott fél legalább három évig várokozzék az eltávozott után. A statutum rendelkezett arra az esetre is, ha a «nem hűtlen elhagyás» esete forog fenn, a mikor a nő, vagy férj a 11. §. rendelkezése értelmében 7 évig köteles házastársára várni, de azután büntetlenül új házasságra léphet. Ugyancsak a statutumnak 9. §-a a nősztetetlenséget jelenti ki válási oknak, ha a férj a házasság kezdetétől két év alatt nem tudná feleségét elhálni; azonban ez az eset is egyházi törvényszék elé tartozik.

Mielőtt az erdélyi szászokra vonatkozó rövid előadásomat befejezném, meg kell még említenem az egyháziak és világiak, valamint a fejedelem egymáshoz való viszonyát a házassági ügyekben.

Azt már láttuk, hogy miképen lett kötelezővé a Honter Reformatio Eccl. Sax.-ja. Ennek épen ellenkezőjét tapasztaljuk a «Statuta . . . Saxonum»-nál, t. i. hogy a világi egyetem foglalja irásba a szász nemzet municipalis jogait, s ebben a házassági jogra vonatkozó tételeket is és a fejedelem megerősíti a statutumot, mi által egy oly kötelező törvény állott elő, mely erejét a nemzeti, a municipalis, tehát tisztán világi jogforrásból vette, de mert ebbe a nemzetbe a lelkészi kar is bele tartozott, és mert a hozott szabályok az ő meggyőződésükkel is egyeztek, elfogadták magukra nézve kötelezőnek s alkalmazták törvényszékeikben. A fejedelem pedig, legalább erre a részre vonatkozólag egyházfenségi jogot gyakorol, t. i. a lelkészekkel szemben, mely jogot különben a fejedelmek gyakran igénybe vettek.

Azonban az egyháziak és világiak között nem állott fenn a házassági ügyek intézésére nézve a teljes egyetértés. Az egyháziak többször panaszt emeltek a fejedelemnél, hogy a világiak őket szabadságaikban, így többek között az egyházi bírásokban is akadályoznák.¹ Egy ily panaszra adta ki Izabella

¹ A papság maga is tiltakozott a világiaknak házassági ügyekben való beavatkozása ellen, de mint a királyné parancsa mutatja, nem sok

1559. júl. 10-iki rendeletét, mely a világiak között nagy méltatlankodást idézett elő. És midőn a vitás pontok felett való egyezkedésnél az ő álláspontjukat körvonalozó tétéleket az egyháziaknak elküldik, szemére is hányják az egyházi statusnak, hogy barátságos egyezkedés helyett a fejedelelnőhöz folyamodtak.

Ez iratban a világiak a rokonság akadályának megítélését s a válópereket átengedik az egyháziaknak, de a házasságtörés és más ilyenmü erkölcsi tisztátalanság megbíralását magoknak kívánják fentartani. Azonban ez a pont nem jött bele a megegyezés szövegébe. («Artickel aus der Reformation, in welche die weltige Oberkeit Deutscher Nation sampt ihren Kirchendienern eins worden sein, ein iedes theil darnach zu leben. 1559. i. Decemb.»

Később, 1574-ben az eljegyzési perek illetékessége miatt jött a két rend egymással ellenkezésbe, a mikor ugyanis a superintendens a «domini provinciales» gyűlésében az eljegyzések könnyelmü felbontása miatt panaszkodott és a jegyesek esküvés nélkül való botránys együttélését példával illusztrálta. A világiak ezert feleletükben azt kívánják, hogy a kézfogás ne előzze meg sokkal az esküvőt: ha pedig valaki jegyeséhez hűtlen lesz, az ily eset megbíralása, a hűtlen megbüntetése a világiak kötelessége leszen.

A fejedelmek is beleavatkoztak a házassági ügyekbe, mit annál inkább jogosnak gondoltak, mert az egyház-védői hatalmat a prot. egyházak felett is megtartották János Zsigmond erre a jogára világosan hivatkozik, midőn Tortschner dürbachi lelkészt megerősíti «*authoritate ius patronatus nostri Regii, quod in omnibus ecclesiis regni nostri habemus*» (Teutsch. Urk. b. I. Th. 178 l.)

Báthori István egyenesen elébe írt a zsinatnak több ízben némely articulusokat, p. o. 1572-ben s 1575-ben (i. m. I. 201—3. II. 197—8.), mely utóbbiban elrendeli (3. p.), hogy «*nemo copuletur in matrimonium, nisi prius catechismi partes apud suum pastorem recitaverit*», ugyancsak a házasságra vonatkozólag rendelkezik a 9—11. pontokban is. 1571-ben Frank Bálint házassági ügyét egyenesen a fejedelem rendeletére vette tárgyalás alá a zsinat s így fejedelmi rendelet adta meg a zsinatnak a házassági perekben való legfőbb ítélkezési jogot, ide hozatván a felebbezés a superintendens ítélete ellen. 1596-ban

eredménynyel. Egy ily tiltakozást találunk 1556 szept. 10-éről, melyet allítólag Dávid Ferencz írt volna a szebeni káptalan nevében Morgundai János nagy-sinki királybíróhoz. (Unit. Magvető XXIII. 322 l.)

Báthori Zsigmond, 1598-ban «Maria Christierna princeps» Orgován Péter és neje Anna házassági ügyében a szebeni dékánt és káptalant arra utasítják, hogy a felek perújítását — bár a felebbezés is hátra volna — vegyék fel és újból ítéljenek a nevezettek közt fenforgó házassági perben.

Láthatjuk tehát a fentebbiekből, hogy az erdélyi szász protestánsok házassági joga nem tisztán egyházi jog; magok a jogszabályok egyházi és világi hatóságoktól veszik eredetüket; a fejedelem a házassági ügyek terén is igyekezik érvényt szerezni a maga véduraságának; és végre hogy a sokféle szereplő és alkotó tényezők daczára is hiányos a jog, de e hiányt külföldi prot. házassági joggal foglalkozó művekkel pótolgatják.

*

Magyarországon a XVI. század első feléből egyetlen szervezett egyházi hatóságot, akár superintendentiát, akár csak esperességet sem ismerünk, még kevésbbé egyházi törvényeket. Azaz, hogy egyetlen egy esperesség mégis van, t. i. a Szepességén, hol Lomniczai János, szepesi prépost 1544-ben protestánsná levén, továbbra is gyakorolja a főesperes jogait s a szepességi városok 1546-ban Eperjesen egy 16 czikkből álló szabályzatot készítenek: csak hogy ez házasságról még csak szót sem tesz. Az 1545-iki erdődi zsinat jóformán egy egyszerű összejövétel, mely hitvallást készít, de egyházszervezettel nem foglalkozik. Az 1549-iki «Confessio pentepolitana», a mellett, hogy confessió, még nem is felsőbb egyházi hatóságú, mert a szepességi öt város ilyené még ekkor nem olvadt össze. A bányavárosok majdnem mindnyájan és teljesen protestánsokká lettek ugyan, de egy szervezetbe nem olvadtak még akkor, sőt közös összejövételt sem tartottak 1558-ig.

Hogy ilyen szervezetlen állapotban a házassági ügyeket kellőleg nem intézhették, egészen természetes. A szabályok hiánya hamar érezhetővé vált, épen úgy, mint a szervezkedés szüksége. A mely házasságjogi szabályok a bibliában találhatók, azokat egyetemlegesen elfogadták és elismerték, de mint későbbi zsinatok határozataiból láthatjuk, a szervezet hiányában egyesek igen önkényesen járhattak el, a miért aztán a házassági ügyek intézése zsinati teendővé tétetik. Azonban fordultak elő oly ügyek is, melyekre nézve a szentírásból szabályt találni nem lehetett. Főleg a fogság miatt távollevők házassága okozhatott sok bajt, különösen abban az esetben, ha a holtak vélt házastárs idővel visszatérvén, házastársát már mással új házasságban találta, mire a folytonos török háború mellett sok példa volt.

Épen ez ügy indította Feyerthói Jánost, a kir. kancellária titkárát, hogy 1551-ben két ízben is Bullingerhez fordul (márcz. 26. s okt. 10. Miscell. Tigur. II. Rész 195 l.), valamint 1557-ben Huszár Gált (u. o. 202 l.) tanácsot kérve a teendők felől. Bullinger felelete ugyan nem ismeretes, de ezekből a levelekből már kiderül az, hogy a protestánsok önálló jogi életre törekedtek a házassági jog terén is és hogy a kánoni jogot elvetik, alkalmazni nem akarják.

Ez a törekvés hazánk több vidékén sikeres is lehetett, mivel az elpusztult r. kath. egyház útjokat nem állotta. A XVI. század első felének a végén Magyarország déli része csaknem teljesen a török kezében van; a r. kath. püspökségek elpusztultak, a protestantismus ellenben a török hódoltságban levő területen uralmat nyer. Ugyancsak szabadon élhettek a katolikus püspököktől az ország északkeleti részén lakó protestánsok is, ellenben már északnyugaton, az esztergomi érseki megye területén sok zaklatásnak voltak kitéve, de annak dacára szaporodtak s rövid idő múlva tömörültek is.

Az óvárii zsinat 1554-ben az első, mely a házasságról szól és elrendeli, hogy az esküvel erősíttessék meg. A következő évben tartott II. erdödi zsinat cikke már bővebben szól valamivel s alapját veti meg a prot. házassági jog fejlődésének. Rendelkezik az eljegyzés nyilvánosságáról, a jegyesek koráról, összeillőségéről, a kihirdetésről (kétszer vagy háromszor történjék), az esketésről, a vérrokonság tiszteletbentartásáról s végül a házassági ügyek megítélését vitás esetekben, a válópert a közzsinatnak tartja fenn.

Ez utóbbi tétel azt bizonyítja, hogy a protestánsoknál is létezett külön egyházi bíraskodás a házassági ügyekben, mely bíraskodásnál a szentírásra, s később megállapított saját jogszabályokra támaszkodtak.

A II. erdödi zsinat utánra tehetjük körülbelül azt az időpontot, melyben a protestánsok két külön egyházra szakadása megkezdődik, ezért tehát külön szólhatunk az evangélikusok s külön a reformátusok házassági jogáról is.

Az evangélikusoknál a bányavárosokban a házassági jog első tételes szabályozását egy összeütközés előzi meg, mely Oláh érsek és a bányavárosi protestánsok között folyt le. Már 1558-ban, a Dereskey-féle cikkekre adott feleletből (ide vonatkozólag l. Breznyik i. m. 129 l.) láthatta Oláh érsek, hogy a Cubicularius által vezetett bányavárosi protestánsokkal meg fog gyülni a baja. Az érsek által kiadott ú. n. znió-várallyai cikkek erős támadásban részesültek s a rájuk adott feleletben,

minthogy maga az érsek provocálta, megadták a házassági ügyek felől táplált véleményüket magában foglaló választ is. Az érsek röviden, 8 cikkben fogta össze a katolikus tant (XXXVII—XLIV. i. m. 133—4. l.), melyre Cubiculariusék válaszolván, kimondták, hogy nem szükséges a házassági ügyeket a püspökökhöz és kanonokokhoz (evangelii hostes) vinni, vagyis, hogy ezeket maguk, saját hatóságaik által elvégeztethetik a protestánsok; egyszersmind saját tanaikat is körvonalozzák, melyek szerint eljárnak.

Főbb tételeik a következők: Esketés előtt a jegyesek kihirdetendők; a vérrokonság bezárólag a 3. fokig házassági akadály, de maga a harmadik fokon kötött házasság megáll; a lelki rokonság elvettetik; a szentes idő tilalma csak a három főünnepnapra szorítottatik; az alattomos házasság tilalmazandó; a hűtlen elhagyás bizonyos idő múlva a házasság felbontására elegendő ok s hogy végül a szentszék illetékességét el nem ismerik házassági ügyekben.

A znió-várallyai cikkekre adott választ az 1569., 1577. s 1580. körmőczi zsinatok végzése is egészítik ki, melyek közül főleg az 1577-iki bárkit is meggyőzhet a felől, hogy a bányavárosi evangélikusoknak külön házassági joguk, külön házassági bíraskodásuk volt és nem állottak a kánoni jog, meg a szentszékek hatalma alatt. Ezen az 1577-iki zsinaton a természeti, császári és egyházi törvényekre hivatkozva, a sógorság és vérrokonság akadályát akként állapítják meg, hogy a vérrokonok között a negyedik fokon belől, sógorok között pedig a negyedik fokon tilos a házasság. A házassági elválás iránt folytatott perek az egyháziak törvényszéke elé tartoznak ugyan, de a világi hatóság előzetes tudatása nélkül elválasztó ítélet nem mondható ki. A házasság felbontható házasságtörés, hűtlen elhagyás miatt, ellenben az ellenséges fogság a házasságot fel nem bontja, hanem csakis a fogoly halála; de erről teljes bizonyosságot kell szerezni. E tételt 1580-ban oda módosították, hogy mivel a törökök igen sok embert visznek fogságra s a foglyokról biztost hírt venni nehéz, azért az itthon maradt hazastárs, ha fogolylyá lett hitveséről öt éven át hírt nem hall, új házasságra léphet. Csakhogy az esketést ily esetben is, épen úgy, mint vérrokonság és sógorság fenforgásakor a világi hatóságnak adják előzetesen tudtára. Az özvegyek, hazastársuk halála után legfeljebb fél év múlva házasodhatnak újra, de ez alól a lelkészek s a polgári hatóság dispensatiót adhatnak. A jegyesek kihirdetése három egymásutáni vasárnapon történjék; az alattomos házasság tilos.

Az evangélikusok más hatóságai által hozott törvények

nagyobbrészt egybehangzanak a bányavárosok articulusaival, de itt-ott azért módosítják.

A lipthói kánonok 1569-ből csak a lelkészre nézve hoznak szabályt, mely ezt 12 frt büntetés terhe alatt eltiltja a más egyházban való esketéstől. Méltán feltűnő lehet a lipthói esperesség e hallgatása, mert hiszen ő eredetileg, régi privilegiumánál fogva önálló iurisdictionóval bírt, melyet akkor is megtartott, midőn a hívek protestánsokká lettek (L. Fabó Monum. III. k. 557. l.), és így még csak az érsek haragjától sem félhetett volna annyira, mint a többi esperességek.

Házassági ügyekről szólnak a zólyomi (1592.), murányi (1564., 1594.), meszlényi¹ (1595. ?), soproni (1598.), árvai (1595.), bicsei (1600.), rozsnyói (1604.) kánonok.

A zólyomi 3. kánon a szentes idő tilalmát visszaállítja, kimondván, hogy bőjtben és adventkor csakis fontosabb ok fenforgása esetében szabad esketni. Hasonlóképpen rendelkezik az árvai 13. articulus, a bicsei IV. 11., rozsnyói V. 6., míg ellenben a dunántúli két törvény csak vasárnap és ünnepen tiltja a kézfogást s esketést, valamint az ezeket megelőző s követő napokon.

A jegyesek korára nézve találunk intézkedést a II. murányi zsinat 30., a rozsnyói zsinat V. 2. articulusában, mely utóbbi a leányoknak 15, az ifjaknak 21 éves koruk előtt tiltja a házasságot; a soproni 56., meszlényi 40. kánon szerint ifjúval 14 évesnél, férfiúval 16 évesnél ifjabb leányt megesketni nem szabad.

A lelki rokonságot az egyházi törvény sem ismeri, valamint a polgári rokonságról sem szól. A vérrokonság és sógor-ság az árvai kánon szerint 3-ik fokig (inclusive) házassági

¹ Ez a zsinat nem igen fordul elő egyháztörténeteink lapjain, azért számot kell adnom arról, hogy honnan veszem, valamint kánonairól is. Meszlényben több zsinat tartatott a XVI. és XVII. században. Thesaurarius Pál Reczes Jánoshoz 1596. ápril 5-én írott levelében hivatkozik a meszlényi synodus VI. kánonára (Fabó: Beythe István életrajza 255 l.) Ez a meszlényi zsinat pedig 1595. szeptember 13. tartatott. Mint Thesaurarius említi, kánonok hozattak, de hogy melyek, azt nem tudhatjuk positive. A n. múz. 1140/Q. Lat. jelzetű kéziratában van egy 55 cikkelyes egyh. törvénygyűjtemény, mely mint tartalmából látszik, a hercegszőlősi kánonoknak átdolgozása és keletkezése 1594., azaz Beythe István lemondása után és 1598. t. i. a Mocos Gyula által kiadott Dunántúli ev. törvénykönyv szerkesztése előtt esik. Ez az 1598-iki törvény, melyre a pápai cikkek, mint soproni kánonokra hivatkoznak amaz említett 55 kánonos könyvből készítettett. Minthogy 1594. és 1598. között nincs adat arra, hogy valamelyik dunántúli ev. zsinat, a meszlényit kivéve, kánonokat írt volna, azért ezt az 55 kánonot, — véleményem szerint — míg az ellenkező ki nem derül, bátran lehet meszlényi kánonoknak nevezni.

akadály; a bicsei IV. 4. articulus az 1., 2., 3. fokon isteni és emberi törvéynél, a 4. fokon az országos szokásnál (törvéynél) fogva tiltja a házasságot, míg a II. murányi zsinat 29. kánona, a rozsnói zsinat V. 3. kánona egyhangúlag mondja ki, hogy «*Connubia intra quartum gradum inclusive prohibeantur tam in consanguinitate, quam in affinitate.*»

A házassági akadályok közé sorolja a II. murányi zsin. 30. kánonja a nőrablást; mindenik törvény az alattomoságot, de csak mint tiltó akadályt. Érvényesen fennálló házassági kötelékbontó akadály; épen azért a már házasságban élt szemlélyektől a meszlényi 39., soproni 55. kánon értelmében megkivántatik, hogy szabadságukat, azaz korábbi házasságuk illetékes felbontását igazolják be, mi rendszerint való-levéllel történt.

A válópereket a II. murányi zsinat 32. kánona, a meszlényi 40. és soproni 57. kánon a lelkipásztorok gyülekezete elé utasítja. A murányi említett kánon elismeri, hogy a válóperek a polgári hatóság tudtával intézendők el a zsinaton is: «*Ergo eante agant (scil. Fratres) et rem usque ad conventum fratrum differant, Ubi quoque nihil tam subito decidi potest, sine loci eiusdem Magistratus consensu, ad quem maxima ex parte negotium devolvitur.*»

A meszlényi és soproni zsinatok a kánoni jog használata ellen tiltakoznak, midőn kimondják: «Továbbá azt is akarjuk, hogy ha valamikor valami matrimonialis causa adatik az tanétók elejben, tehát az Istennek könyvéből és az természet törvényéből tegyenek ítéletet a házasságnak dolgairól. Az dologhoz pedig minden tanétó ordine szóljon, barátságért, kedvért, ajándékért senki hamisat ne pronuncialjon.»

A r. kath. szentszékeket tehát a zsinatok helyettesítik a protestánsoknál, mely zsinatok gyakran tartatván, eléggé alkalmas hatóságot képeztek a házassági biráskodás gyakorlására is. Az egyházi törvények a zsinat elé rendelik ugyan a házassági ügyeket, de további intézésükről, azaz, hogy miképen végezze, gyakorolja a zsinat a biráskodást, bővebb intézkedés nem tétetik.

A házassági jog főképen a bibliából s az egyháziak zsinatainak végzéseiből meríti tételeit, de p. o. a bányavárosokban. a világi hatóság is hozzájárul a hozott határozatok megerősítéséhez; a biráskodás pedig úgy a bányavárosi egyházi törvények, mint a murányi II. zsinat határozatai értelmében, némely esetekben a világi hatósággal egyetértőleg gyakorlandó. Ennek oka főleg abban van, hogy a vérrokonok között kötött házasság, a halott gyanánt tekintés (fogság esetében) vagyoni

viszonyokra is hatálylyal van ép úgy, mint az eltűnés is; a házasságtörő büntetését szintén a polgári hatóság szabja ki és hajtja végre.

Mint különös és figyelemre méltó intézkedést, fel kell említenem a meszlényi 42. és soproni 54. kánont, mely az eljegyzésről ekképen szól: «A mely személyek összveszerezettvén (t. i. a házasságszerzők által, l. 42., illetőleg 53. kánont) kezét fognak, ha az után egyik a másikat megutálnája, addig senki össze ne eskütsesse őket, mígnem megbékélnek. Ha pedig meg nem akarnak egyesülni, hanem egymástól el akarnak szakadni, az ecclesia ítélete legyen rajta, ha vagyon-e igaz és elegendő oka az ő elválásoknak.» E tétel főképen azért fontos, mert a XVI. században a dunántúl úgy a reformátusoknál (kiknek hercegyszőlősi kánonaiból van átvéve e szakasz, ép úgy, mint csaknem egészen a most említett két törvénykönyv), mint az evangélikusoknál, a XVII. század folyamán pedig idővel az összes protestánsoknál ez az elv jut érvényre, t. i. az eljegyzés nem házasságtörés és büntetlenül feloldható akár egyoldalú visszalépéssel is, ha az nem épen ok nélkül való.

A fentebb említett menyegzőszerzők körülbelül megfelelnek a mai násznagyoknak s szereplésüket főleg a ref. kánonokban találjuk elrendelve. Minthogy a dunántúli két ev. törvény is a reformátusoktól van majdnem teljesen átvéve, ez magyarázza meg, hogy miért találkozunk velök az evangélikusoknál is. Szerepököt a dunántúli Agendából ítélnélhetjük meg, a honnan is látszik, hogy szinte felelősséggel tartoztak az egybekelő felek szabadsága s a szülék beleegyezése iránt. A dunántúli 1598-iki ev. Agenda ugyanis azt rendeli, hogy esketésnél «a minister állassa elő az házasságra menendő személyeket és az szerzőktől kérdgye meg, ha felelnek-e az házasságra menendő zemeliek felől, hogy másnak magok kívül hűtöket nem adták.»

Igen érdekes az eljegyzésre nézve az is, a mit Bornemisza Péter mond (Masic Res; az Evangéliomokból es az epistolakból való tanusagoknak Sempte 8574. 91 l.), t. i. hogy a felek kézfogáskor jelentsék ki, hogy egymást szeretik, vagy esetleg azt mondja ki az egyik, hogy a másikat még nem szereti, «de a sok jámbor személyek ajánlatára» egybekél vele.

Még csak azt említem itt meg, hogy a bicsei VI. 9. articulus elrendeli a hármast, tehát a házasulandók anyakönyvének vezetését és a házassági ügyek helyesebb megítélésére forrásokul a Melanchton, Major György, Heming s más theologusok műveit ajánlja. (IV. 13.)

A magyarországi reformátusoknál elsőben is a debreczen-egervölgyi hitvallás foglalkozik a házassággal és pedig

igen radikális szellemben. Tudjuk, hogy ez a confessió, főleg Melius műve, de csakugyan vissza is tükrözi gondolkozását teljesen. A házasság e felfogás szerint isteni eredetű, de keletkezésére nézve tisztán polgári jellegű, merőben consensualis szerződés, mely azonnal perfekt, mihelyt az érdekelt felek: a szülék s jegyesek akarata megegyez és az Isten törvénye (a szentírás) nem gátolja a házasságot. Melius e felfogást Luther és Melanchton műveiből merítette. Vele megegyezik Szegedi Kiss István is (*Sincerae Theologiae Loci Communes* 1599. (a IV. kiadást használtam) 345—370. l.), de kifejezetten nem tartja szükségtelennek az esküvel való megerősítést és egyházi áldást, mint Melius. (Kiss Áron: «A XVI. száz. Ref. zsin. végzései.» 270 l. Válogatott praedikációk. 1563. 96—7. l. «Hát mikor a kézfogás, a consensus, mindkét féltől egyenlő akarat leszen ottan a házasság. El sem válhatnak, hanem halál, paráznság, frigiditas és impotentia vag' desertio választja el». (A válogatott prédikációkhoz csatolt agendában, az Art. Maiores 23. cikkében mindenütt feltalálható Melius sajátos felfogása.) Azonban, mint látni fogjuk, a magyar akkori népies felfogás nem tudott megbarátkozni sem a *Melius-féle «polgári» házassággal* (mindazonáltal nem kötjük egyedül a papokhoz az egybekötést, hanem ha közegyetértésből választatnak ki tisztességes és becsületes emberek, a kik a házassági ügyeket értik: azok is helyesen köthetik össze az Isten írott törvénye szerint a házásokat. Kiss Áron i. h.), sem pedig az eljegyzés felbontatlanságával (l. herczegszőlősi 35. kánon).

A debreczen-egervölgyi hitvallásban kifejtett tételeket az ú. n. nagyobb cikkekben (*Articuli Maiores*) kánonokká foglalták össze s ezekben a kánonokban, melyeket 17 esperesség írt alá, találjuk fel a tiszántúli reformátusok házassági jogának tételeit, a melyek azonban idővel módosultak a tiszántúl is és bár alapjául szolgáltak a herczegszőlősi kánonoknak, nem jutottak érvényre teljesen a dunántúl, s változást szenvedtek a felsőmagyarországi négy református esperességben is, habár ezek közül a már akkor meglevő három: a zempléni, abauji, borsodi egyházmegegyés esperesei is aláírták.

Az említett helyen található házasságjogi anyagot főbb vonásaiban a következőnek találjuk.

A házasságot Isten szerzé, de azért nem sákramentum. Házasságra mindenki léphet, kit attól Isten s a természet törvénye el nem tilt; sőt kötelességük is azoknak, kik nem bírják a szüzesség ajándékát. A házasság az arra alkalmas szabad személyek között ezeknek s szüleiknek szabad megegyezésével jön létre (debr. hitv. Art. Mai. 23. Melius: Válogatott praedi-

káncziók s Agenda) és bár megállana, érvényes lenne, ha csupán világiak előtt, egyházi személy jelenléte s egyházi funkció nélkül jönne is létre, jutna kifejezésre az egyetértés, consensus, mégis, hogy annál erősebb legyen a kötelek, esküvel kell a gyülekezet színe előtt megerősíteni. Ez az egyházi megerősítés, a bajok eltávoztatása okából annyira szükséges, hogy e nélkül nem is jön létre házasság. (Óvárii 7.; Art. Maj. 23.: Min. 13—14.; szikszói 23.; herczegszőlői 32; csepregi 26.; felsőmagyarországi 45—7; borsod-gömör-kishonti 12—14. Károlyi [1605. Appendix]).

Az esketés szombaton, vasárnap s ünnepen (Art. Mai. 22.: Min. 13.; borsod-gömör-kishonti 13.), valamint hétfőn sem lehet (herczegszőlői 31.). Más tilalmas idő nincs.

Házasságra nem léphetnek: a leányok 13., a fiúk 18. életévök előtt (debr. hitv. a felsőmagyarországi 45. cikk szerint a 14. éven aluliai; a herczegszőlői 33. kánon szerint 14. éven aluli lányok ifjakkal, a 16. évnél fiatalabbak férfakkal: a borsod-gömör-kishonti cikkek e két terminust a 13. s 16. évre teszik, hasonlóképen az Art. Mai. 26. is.). Nem köthetnek házasságot egymással, kik között nagy a korkülönbség. (Art. Min. 14., 6.)

A lelki és testi képességnek hiányairól, mint érvénytelenségi akadályról nincs szó a nősztehetetlenség kivételével (debr. hitv.), hanem igenis mint superveniens válási okról. A tévedés, ha a nő szüzességében történt, érvénytelenségi akadály. Az erőszak csak nőrablás esetében említettik, mint oly akadály, mely az elrablott megegyezése esetében sem hoz létre házasságot a szülek akarata ellenére. A feltétel Szegedi Kiss István szerint helyet foglalhat az eljegyzés mellett, mely csak úgy kötelez, ha a feltétel beáll, vagy a felek egymásnak elengedik, mivel egyenlő hatású az is, ha be nem várva a feltétel teljesedését, egymással közösülnek, a mikor áll a tétel, hogy «sponsalia per concubitus transire in matrimonia».

A házassági beleegyezést törvénytelené tevő akadályok közül a fennálló, érvényes házasság áll első sorban, mint a mely által kötött személyek új házasságra nem léphetnek. (Art. Mai. 24. Szikszói 23. Art. Min. 14., felsőmagyarországi cikkek 45., borsod-gömör-kishonti 14.) Polgári és lelki rokonságot a magyarországi protestánsok nem ismernek. A vérrokonságra vonatkozólag azonban rendelkezéseket találunk. A debreczeni hitvallás a szentírásra hivatkozva a vérrokonok között egyenes ágon in infinitum, oldalágon az egyenlőtlen vonalú második fokig tiltja a házasságot, de hozzá teszi, hogy «a vérség iránti tisztelet kívánja, hogy 3. fokon belől vaktában ne történjék

összevegyülés»; az Art. Mai. 24. czikke hasonlóképen rendelkezik. A tarczal-tordai zsinat csak arra figyelmeztet, hogy a gradusokra figyelemmel kell lenni, de hogy mely fokban van megengedve s milyen tiltva a házasság, arról nem szól. Különös, hogy a debreczeni hitvalláson, az Articuli Maiores és Minoresen kívül egyetlen zsinati végzés sem emlékezik meg a vérrokonság akadályáról, a sógorsági akadályról pedig egyetlen ref. zsinat sem intézkedik a XVI. században s 1608 előtt a marosvásárhelyi zsinat (1606. 39. p.) említi egyedül fel, kiterjesztvén a negyedik fokig arra a tilalmat. Egy 1595-iki házassági ítéletről alkothatunk magunknak hiányos fogalmat a sógorsági viszony akadályozó erélyéről. Ugyanis Szücs Máté, máramarosszigeti polgár nőül vette *elhunyt testvérének a nejét a harmadik fokban* (?) és az egyházkerület nem bontá fel e házasságot, «mert már az eskü megtörtént; mert az ily foknak házasságát csak a pápai hagyományok tiltják, a szentírás nem; a 24. kánon (Art. Mai.) sem feltétlenül (Tóth Sám. «Adalékok». Debr. Prot. Lap 1883. 10. l.)

Vannak még egyéb érvénytelenségi akadályok is, melyeket részben a debreczeni hitvallásban felsorolt bontó okok között találhatunk fel. A cultus disparitás elválási ok, ha később következett be; miből arra lehetne következtetni, hogy érvényes házasság sem jöhet köztük létre. Legalább a következő században a komjáthii kánonok (III. 40.) a házassági akadályok közé sorolják. Azonban tekintve azt, hogy a debreczeni hitvallás a később beálló cultus disparitást arra az esetre szorítja. «midőn két hitetlen (Melius és kortársai felfogása szerint a r. katholikuskok is hitetlenek) házastárs közül az egyik megtér, a másik pedig megmarad a hitetlenségben» és házastársát oda nem hagyva, igaz hitében háborgatja; ezért úgy is lehet okoskodni, hogy különböző vallásúak között jöhet létre házasság. Legalább kifejezetten ez sehol sincs 1600 előtt tiltva a reformátusok kánonaiban. Érvénytelenségi okul lehet tekinteni a házasságtörést az Art. Mai. czikke értelmében, mely így szól; «Az elválasztott házasságtörő személyeket el akarjuk távolítani, hogy szabad személyekkel egy helyben ne maradjanak». Ugyanis e szavaknak alig lehet egyéb értelmet tulajdonítani, mint a mit az egyházi bíróság az «örökös ligába» vetéssel fejez ki a következő században. Az ily örökös ligába vetett ember pedig sem azzal, kivel a házasságtörést elkövette, sem senki mással érvényes házasságra nem léphetett mindaddig, míg a ligából fel nem oldoztatott.

A házasság felbontható lévén prot. felfogás szerint, meg kellett állapítani azokat az okokat, melyeknek fenforgása eseté-

ben a házasság felbontható. Ez okokkal a felvett időszakból (1608-ig) egyedül a debreczen-egervölgyi hitvallás foglalkozik és az *Articuli Maiores*.

A debreczeni hitvallás elismeri ugyan, hogy «A Krisztus csak a nősparáznaságról mondja, hogy az elválasztja a házastársakat», de azért Meliusék az okokat eléggé kiterjesztették, mondván «ha valamely bűnök azzal *rokonok és egyensúlyiak*, azok is elválasztják». «Az elválás okairól» című fejezetben hét válási ok van felsorolva, de később egy nyolczadik is előkerül, t. i. a mai «engesztelhetetlen gyűlölség» ósanyja, mely aztán másutt sehol, soha sem található.

Az elválás okai: 1. a nősparáznaság, ha meg nem bocsáttatik az ártatlan fél által. A házasság előtt elkövetett paráznaság nem bontja fel a házasságot, hanem csakis a nősparáznaság, melynek Isten törvénye értelmében halál a büntetése. Ha mindkét házastárs paráznaság bűnébe esik, a házasság felbontásának nincs helye; 2. a vérrokonok között az isteni törvény (3. Móz. 18., 19., 20.) értelmében az egyenes ágon végnélkül, az oldalágon az első és első-másod- (egyenlőtlen vonalú másod) fokon kötött házasság meg nem állhat; 3. az impotentia és frigiditas, ha felismerhető, azaz bebizonyítható, válási okot képez; 4. a valláskülönbség a már említett esetben; 5. hűtlen elhagyás esetében az ártatlan fél feloldoztatik a házasság kötelékéből, de az 1606. szathmári 21. rendelkezés szerint az ítélet csak 2—3 év múlva hozható az elhagyás után; 6. «a leelkedés és emberölés esete, azaz, midőn az egyik fél meg akarja ölni a másikat. A leelkedő emberölési szándékáért elítéltetvén, büntetessék meg: az ártatlan házastársát meg az Úrban»; 7. titkos, tilalmas összekelés esetében, ha nincs meg minden személy (t. i. a szülék) beleegyezése, a házasság felbontható. Ugyaníde tartozik a nőrablás esete is, ha csak a szülék beleegyezése nem volna kinyerhető; 8. a másik fél megutálása abban az esetben bontja fel a házasságot, ha a házastárs élete ellen való leelkedéssel párosul; de Szegei Kiss István nézete szerint a nélkül is.

A házasság felbonthatásának eseteit még tovább terjesztette ki Melius ama felfogása, hogy «In casu criminis, pro quo lex Dei hominem interfici iubet, divortium permitti potest, si aliter reconciliatio inter coniuges stabiliri neutiquam potest» mit a debreczeni hitvallásban egész odáig tágit, hogy «a személy a természetes vagy polgári halál által, azaz az erőszakos halál vagy örökös száműzetés, vagy számkivetésbe szállíttatás által felszabadíttatott a házasság kötelékéből.»

Szegei Kiss István a «Tyrannis»-t (t. i. a feleség felett),

a házassági tartozás megtagadását s a felségsértést is elválási oknak tartja Melanchton után. Nézetét e tárgyban általában eme szavak fejezik ki: «Ibi *inter volentes* matrimonium solvi potest, ubi fines omnes coniugii impediti ac sublati sunt, praeter adiutorium, quod etiam mendicis ipsis debetur.»

Betegség a debr. hitvallás szerint akkor bontja fel a házasságot, ha vele «örökös elidegenedés s nemzési tehetetlenség» van együtt. Ellenséges fogság is felbonthatja a házasságot (Art. Mai. 25.), ha a fogolyról semmi hír nincs hat évig. Jegyesek négy évig kötelesek várni egymásra.

A protestánsok hazánkban még e században csak végleges elválást ismertek. Bakoni Albert nyilvánítja azt a véleményét, hogy jobb külön angyali, mint együtt ördögi életet folytatni, azért a kik el nem választhatók, eljenek külön. Ezen «separatio a mensa et thoro» azonban önkéntes, a felek tettségére s akaratára van hagyva.

Hogy a házassági perek általában közzsinat elé tartoznak, azt először a II. erdői zsinat mondja ki s utána a hercegszölősi (33.) s a nagyváradí (Art. Mai. 14.) ismétli. Azonban, hogy a gyakorlat fennállott, az kétségtelen. Ítélet alá vont házassági perről is tudósítanak bennünket a hiányos adatok; de jobban bizonyít ezen egy-két kivonatolt esetről az 1597-iki tasnádi zsinat, mely az egyházi törvénykezés, főleg házassági bíraskodás költségeit rendezi és régebbi rendelkezésekre (melyeket nem ismerünk) hivatkozik.

Mielőtt bevégezném a reformátusok XVI. századbeli házassági jogának ismertetését, fel kell említenem azt a különbséget, mely az eljegyzést illetőleg a Tiszán túl és Dunán túl között fenforgott. Melius, mint láttuk, az eljegyzésnek házasság kötő erőt tulajdonít, ellenben a hercegszölősi kánonok nem. Ez utóbbiak szerint nem ruháztatik fel a házasság jellegével, sőt könnyű szerrel felbontható, ha ok van rá. Csupán azt tilalmazza a 35. kánon, hogy indokolatlanul, vagy jelentéktelen ok nélkül vissza lehessen lépniök a jegyeseknek.

Ez a két nézet még a következő században is küzd egymással és pedig mint látni fogjuk, helyet cserélve; de elvégre is a mi népünk gondolkozásának inkább megfelelő felfogás jut érvényre, t. i. az eljegyzés még nem házasságkötés, mert más a hatálya és mások felbonthatásának feltételei is.

A magyarországi reformátusok házassági jogának 1608-ig áttekintett történetéből s alakjából láthatjuk, hogy ez tisztán egyházi jellegű, melyre se a fejedelemnek, sem a világi hatóságnak, sem a patronusnak befolyása nincs. A lelkészekből álló zsinatok hozták az egyházi törvényeket s a lelkészekből álló

zsinatok szolgáltatják is ki a jogot. Sem oly befolyással nem találkozunk, mint az erdélyi evangélikus szászoknál, sem oly concessiókkal, mint a magyarországi evangélikusoknál. És ez az egyházi jellegű házassági jog megmaradt a magyarországi reformátusoknál a XVII. s XVIII. században is mindaddig, míg III. Károly, illetőleg Mária Theresia meg nem fosztja őket a zsinattartási s házassági biráskodási joguktól.

Az erdélyi nem szász evangélikusokról s reformátusokról 1608-ig alig mondhatunk valamit. Míg a reformátusok fért nem hódítottak, a zsinatok Erdélyben dogmatikus határozatokkal foglalkoztak éppen úgy, mint mikor a reformátusok az unitáriusokkal küzdenek meg. Az unitarismus hanyatlása után hozzá láttak ugyan az egyházszervezéshez, de az 1608. évet megelőzőleg csupán egy zsinatnak kivonatolatos végzéseit ismerjük s ez az 1606. marosvásárhelyi. Ezért az erdélyi nem szász protestánsok házassági jogáról a XVI. században szólni bajos, habár tudjuk, hogy tényleg létezett és gyaníthatjuk, hogy a tiszántúli reformátusokétól alig volt eltérő.

Hivatkozik ugyan az említett marosvásárhelyi zsinat régi kánonokra, de hogy ezek alatt Erdélyben hozott, vagy a tiszántúli kánonokat kell-e érteni, avagy pedig régi keresztyén kánonokat, az meg nem állapítható pontosan.

A marosvásárhelyi 1606. 28., 29., 30., 42. kánon (Bod szerint 27., 28., 29., 41.) elrendeli az esketést, ezt megelőzőleg a hirdetést. Az esketést tiltja szombat és vasárnap. Nem házasodhatnak a 14 éven aluli leányok: az atyafiak a negyedik fokig s a nem szabad személyek. Ha egyik házaspár fogságba jut s életben léte nem tudatik, a nő három, a férj négy év után újból házasságra léphet, de az előbbi házasság a fogoly visszatérével feléled, kivéve, ha az új házasságra lépett ettől vonakodnék. Azonban az új házasság minden esetre felbomlik. A házasok paráznság, hűtlen elhagyás *«vagy más helyes ok miatt»* választatnak el, a melyek az Isten beszédében s a régi kánonokban írva vannak. Minden elvászto végzés a periratokkal együtt a superintendenshez átteendő.

Ennyi mindössze az 1608 előtt található rendelkezés, de azt mutatja, hogy már bizonyos mult van a háta megett, mely azonban ismeretlen. Az erdélyi protestánsok eleitől fogva gyakorolták a házassági biráskodást és senkinek sem jutott eszébe, hogy lehessen oly szabad vallásgyakorlat, mely a házassági ügyek intézését más vallású s a házasságról másképen gondolkozó egyházi törvényszékre bizza. Nem volt szükséges ama jog gyakorlásához külön országgyűlési végzés, mert a házassági ügyek egyházi törvény alá tartozván, azok ítéltetése

szükségképeni járuléka a szabad vallásgyakorlatnak. Midőn később Bethlen Gábor idejében a házassági biráskodásról törvény hozatik, ez is azért történt, hogy mindenik felekezetet saját ügyeire korlátozza és a más felekezet jogainak sértésétől eltiltsa.

Az *unitáriusok* házassági jogának XVI. századbeli történetéről igen keveset lehet tudni, mivel az ide vonatkozó adatok — ha ugyan bővebben vannak — még most alig hozzáférhetők. Egyházszervező zsinataik közül az 1579-ikinek ismeretesekek némely határozatai (közli Jakab Elek: «Dávid Ferencz élete» függelékében), de ezek a házassági ügyek rendezésével nem foglalkoznak. Hogy volt már a XVI. században egy «Disciplina Ecclesiastica», az onnan következtethető, hogy már ekkor hivatkoznak a «Disciplinára». Ez volt az ú. n. «vetus», melyet Radecius püspök reformált (ebben az alakban sem ismeretes) s a XVII. század végén Almási Mihály püspök átdolgozva ismét kiadott (1694. Kolozsvár.).

Minthogy a «Disciplina Ecclesiasticá»-t első alakjában nem ismerjük, más helyről kell megkísérteni az unitárius házassági jog rekonstruálását. És erre anyagot szolgáltatott egynehány házassági ügy, mely Uzoni Fosztó István egyháztörténetében¹ s egyebütt elszórva található. Ezek az itt található adatok nem épen kielégítőek, sőt óhajtandó volna, ha kiegészíteni lehetne másunnan, mivel ezek a ma oly nevezetes «unitárius» házasságok ősi alakjáról sem épen a leghizelgőbb képet nyújtják.

Az eljegyzésre vonatkozó adatot az általam tárgyalt korszakból nem találtam, de valószínű, hogy nem tartották oly szorosnak a jegyesi köteleket, mint az evangélikusok és reformátusok. legalább egy 1633-iki eset azt mutatja, hogy a «mutuus dissensus» felbontja az eljegyzést. (Uzoni Fosztó II. 293. l.)

A vérrokonság csak egyenes ágon és az oldalág két első fokán házassági akadály, mint mutatja Dávid Ferencz ama levele, melyben Krichfalvi Stoyka György és Anna, másodunokatestvérek házasságát helybenhagyja. (Sárospataki füz. 1858/9. 779—80. l.) A sógorságról ép úgy nincs adat, mint a magyarországi reformátusoknál.

Érvénytelenségi akadály a tévedés, ha ez arra vonatkozik, hogy szüznek hitt leányt vett el, de teherbe ejtve találta a férj (Uzoni Fosztó II. 178. l.) Érvénytelenségi akadály, illetőleg bontó, válási ok a feltétel. Ugyanis az unitáriusoknál² létezett *feltételes házasság* (nem feltételes eljegyzés), midőn a

¹ A Szilágyi Sándor példányát használtam s idézem.

bontó feltételek bekövetkezése az érvényes házasság felbontását vonta maga után, ha az ily, rendszerint: «conditio potestativa negativa» előállása által magát sértettnek érző fél a házasság felbontását kívánta. Ily feltételek alatt jött létre 1579-ben a Szegedi János deák és Székesfejérvári Mátyás, kolozsvári unit. leánya, Kata közötti házasság (Uzoni Fosztó I. 143.), midőn Szegedi János deák öt tanu előtt fogadta, hogy 1. Kolozvárról lakni ki nem viszi sehova, 2. hitiben nem háborgatja s engedi saját templomába járni, 3. sőt ha János deák Magyarországból magához hozza lakni anyját, Kata asszonyt, ez is tiszteletben fogja tartani. «*Mely fogadását ha meg nem praestálná, tehát felesége, Kata asszony, még a hűtlés után is szabados személy lehessen tőle.*» Szegedi János deák ennek «nagyobb erősségére kezét beadá megnevezett személyeknek» s a conditiókat a Kosa János kolozsvári prédikátor a Generale Protocollumba bevezette a 159. lapra.

Hogy az ily feltételes házasságot csakugyan felbontották, ha az illető feltételeket a fél meg nem tartotta, mutatja egy 1598. nov. 2. hozott ítélet (Uzoni Fosztó I. 143.), melynek értelmében kolozsvári lakos Végh Margit asszony elvásztatik férjétől «Andreas Literatus Germanus de Brasso»-tól, mivel ez feleségével «certis conditionibus compositionem iniit», de azokat mind megsértette. A feltételek közül említve van: 1. Andreas Deák a praedicatióra mindenkor elmegyen, 6. feleségét ágyasának ne kevénytá mig beteg leszen, 8. felesége árváját halállal ne fenyegetse... «*Haec omnia violavit Andreas Literatus de Brasso Germanus, Quapropter inscripsimus p. 205., 206. ac proinde Divortium inter eos est pronunciatum.*»

Természetes, hogy az ily házasságok megengedése nem épen a házassági kapocs szilárd fentartására irányuló törekvésekből veszi magyarázatát és szomorú képet nyújt az akkori felfogásról.

Az elválási okok között ott találjuk a házasságtörést és hűtlen elhagyást, azonban csekélyebb okok miatt is történt elvásztatás, p. o.: Törös Máté középszolnoki e-peres Literati István rettegi illetőségű embert elvásztá nejétől, Fodorházi Annától, mivel ez pazarló, családjával nem gondol és férjétől meg is szökött. A megfellebbezett ítéletet a püspöki törvényszék is helybenhagyta.

A biráskodási eljárásra nézve egy határozatot találtam, nevezetesen 1601-ben a tordai generalis zsinat 5 pontban azt határozza, hogy: «Catholicis coram nostro tribunali litigare volentibus, nullum ius est administrandum, nisi in causam attractus sit nostrae religionis». (Uzoni Fosztó II. 290.)

Pokoly József.

ÉSZREVÉTELEK A POLGÁRI HÁZASSÁGRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYTERVEZETHEZ.

(II. közlemény.)

A javaslatnak az eljegyzést és a házasság polgári megkötését szabályozó intézkedései mellett elvi szempontból legkiemelkedőbb részét minden esetre a házassági akadályok megállapítása képezi, mert ebben tűnik ki, hogy az egyéni szabadság követelményeinek összeegyeztetése a házasság lényegével és erkölcsi tisztaságával s ebből folyólag annak, mint az állam alapját képező intézménynek szilárdságával, mennyire sikerült s így a házassági jog helyes szabályozásának legnehezebb feladata. a két ellentétes szempont közötti kellő határ felismerése és megtartása mennyiben éretett el.

Ez akadályok sorában méltán kíváncsiak lehetünk. mikép oldotta meg a javaslat a vérrokonok közti házasságnak utóbbi időben az élettani tudomány fejlődése szempontjából is oly gyakran vitatott kérdését.

Elismerjük, hogy általános, de inkább közhiedelmen, mint tudományos érveken alapuló meggyőződés harczol a vérrokonok közti házasságkötés ellen. S e tévedés talán nem annyira az ily házasságok ellen nyilvánuló közönséges ellenszenv általános jogosultságában, mint inkább annak vélt indokaiban lapang. A kártékony befolyás állítólag abban állana, hogy az ily házasságból származó gyermekek legtöbbször csenevésznek, korlátolt elméjűek lennének, elsatnyulnának.

Meglepő, hogy a természet törvényei elfogulatlan kutatásában oly messzire haladt korunkban is még ily balvélemények verhetnek gyökeret. A tudomány absolute nem igazolja azt az aggodalmat, mely a vérrokonok közti házasságot a jövőendő nemzedékek testi és szellemi épsége érdekében tartja ártalmasnak. Be van igazolva, — hogy csak egy, a kérdést behatóbban taglaló újabb íróra, *Henry Huthra* hivatkozzunk («The marriage of near Kin. London 1875.») — hogy a vérrokon házasságok állítólagos káros kihatása a következő nemzedékekre, még ha az állatországban észlelhető volna is, az embernél.

ennek lassú szaporodása folytán, nem vehető komolyan. Az is bizonyos, hogy úgy a görögöknél, mint a rómaiaknál már a legrégebb időkben találunk házasság-kötéseket minden rokonsági ízen s csak la-san-lassan fejlett ki a tiltott rokonsági ízeknek egész mai rendszere, de ebben is egyelőre még csak tisztán a gyakorlati élet szempontjai voltak mérvadók.

Darwin (az ifjabb) statisztikai úton próbált meggyőződést szerezni a vérrokonok közötti házasságok állítólagos hátrányairól, de minden kutatása csak abban az eredményben futott össze, hogy a statisztika adatai egyáltalában nem jogosítanak oly következtetésekre, melyek a vérrokonok közti házasságok eltiltását tennék indokolttá. Egyenesen erkölcsi követelménynek kell tehát tartanunk ma már a vérrokonok közötti házasság megengedését, kivéve a testvéreket és a felmenő és lemenő egyenes ágbeli vérrokonokat.

Ezek szerint tehát nem találunk elegendő támaszt a 15. §. b) pontja szerinti korlátozásra sem, mely a testvérek közötti házasságot akkor sem szabadítja fel, ha csak atyjok, vagy anyjok közös, annyival inkább, mert már az elsőízbeli unokatestvérek között a javaslat sem lát semmi aggályt a házasság felszabadításában. Már pedig nyilvánvaló, hogy a nemi egyesülés sem erkölcsiségi, sem közegészségi következményeiben nem eshetik szigorúbb szempontok alá féltestvérek, mint első ízbeli unokatestvérek között.* A közös nemzés kapcsán előállt fizikai közönség nem nagyobb egyiknél, mint a másiknál, tekintve a vérkeveredés egyenlő arányát s így ha fennálló jogrendszerünk álláspontján, — az izraelitákét kivéve — melyek az oldalági vérrokonság akadályát részint másod-, részint negyedízig kiterjesztették, — indokoltnak látszott is a féltestvérek közötti házassági tilalmat állítani fel, de ennek logikai előfeltétele most már hiányzik a javaslat irányelveiből s a következetes megoldás nem lehet más, nézetünk szerint, mint végleges elajjtása a csak egy közös szülővel bíró mostoha testvérek közötti házassági tilalomnak.

Egészen más tekintetek javasolják a felmenő ágbeli vérrokon testvérével (20. §.), továbbá az egyik házastársnak a másik házastárs egyenes ágbeli vérrokonával, tehát mostoha gyermeknek mostoha szülővel, apósnak és anyósnaak meny és vővel való házasságkötése eltiltását. Ez esetekben tulajdonképen a jelentékeny karkülönbség az, mely a házasság céljának megfelelő létrejöttét kizárja s mely politikai szempontból komoly

* A régi közönséges szász jog szerint, legalább az örökösödési jogban, a féltestvér valóban is «uno gradu remotior»-nak tekintett.

mérlegelést érdemel. Mert a felől rég tisztában van a tapasztalat, hogy ha valamely házasság káros és következményeiben messze kiható a nemzet életének legvitalisabb biztosítékaira, úgy az nem a vérrokonok házassága, hanem azoké, a kik korra nézve túlságosan különböznek egymástól. Méltán meglep, hogy a javaslat sehol sem számol e különösen nagyfontosságú eshetőséggel, és nem állapítja meg legalább dispositive azt a korhatárt, mely a házasságra lépők közt a nemzeti gyarapodás és a köz-erkölcs érdekében joggal megkívánható. Igaz, hogy a dolog nem kis nehézséggel jár. Első tekintetre gyűlöletesnek látszik törvényben mondani ki, hogy valaki a házasságkötésre elég fiatal-e. vagy nem? Azonkívül nem lehet tagadni, hogy igen sok esetben például egy nagybátya és unokahug még távolról sem mutat oly túlságos korkülönbséget, hogy közöttük a házasság már elvben kizártnak volna vehető, már pedig ha ifjabb nagybátyáknak megengedjük az unokahugaikkal való házasságot, hogyan tiltsuk azt el öregebbektől? Mindezek azonban tisztán praktikus momentumok, melyeknek figyelembevétele a dispensationalis intézkedések megfelelő kiterjesztése mellett könnyűvé válna s épen nem tennék szükségtelemmé az érvényes házasság kötéséhez megkívánt életkor-arány törvényes megállapítását.

Helyeseljük tehát mi is a közös törzstől eredő fel- és lemenő ágbeliek házassága eltiltását, de nem a javaslat által védelműl hívott *respectus parentelae* alapján, a mit a kánonjog mint akadályt tulajdonképen el sem ismer, hanem csak a miért s a mennyiben itt a nagy korkülönbség miatt a házastársak kölcsönös nemi vonzalma észszerűen nem tehető fel, s a házasságnak a család és faj fentartására irányuló céljai eredményre nem vezetnének. Az, hogy a javaslat a paragrafushoz fűzött indokolásában e két szempontot összekeveri s teljesen eclecticus álláspontra helyezkedik, nem mutatja kedvező világításban azt a gondolategységet, melyet egy ily arányú codificationalis munkálatnak legalább vezérelveiben óhajtának kifejezve látni.

Egy dolog bizonyos előttünk. A mint arról van szó, hogy a házasságjog egységes rendezését az állam saját kezdeményezéséből vigye keresztül, akkor egészen szükségtelen a létező jogrendszerek mindenikéből innen-onnan kapkodnia ki a házasság fogalmi kriteriumához és érvényes létrejöttéhez megkívánható momentumokat, csupán egy érdek kell hogy szeméi előtt lebegjen, az állam és benne a társadalom jól felfogott s fennállásának magasabb céljaival harmonikusan összeolvadó érdeke.

Hogy azonban a javaslat épen ebben a tekintetben nem

bír kibontakozni az eddigi jogfejlés szűk békóiból s hogy a létező viszonyok tényleges szükségéi által inspirált önálló alkotás helyett egyszerűen egyeztet és reprodukál, és pedig itt-ott meglehetősen gyarló kritikával, azt a mondottakon kívül még a 21. §-ba foglalt akadály elfogadása is tanúsítja. Ebben az örökbefogadási viszony által létesült tiltó akadályról van ugyanis szó, mely az örökbefogadás felbontása előtt eltiltja a házasságkötést az örökbefogadó és örökbefogadott, valamint ennek vérszerinti leszármazója, illetőleg mindkettőnek volt házastársa közt és megfordítva.

A törvényszerinti, vagy polgárjogi rokonság, ellentétben a vérszerintivel, a római jog értelmében egyedül arrogatio, vagyis adoptio plenából keletkezhetik, mely az apai hatalom megszerzésével jár. Úgyde magánjogrendszerünk soha sem ismerte az örökbefogadásnak ezt a joghatályát, nálunk ez csupán az öröklésre, nem pedig az apai hatalom megszerzésére vonatkozott s a családihoz hasonló viszonyra egyáltalán nem vezetett. Az egyházjog, igaz, az arrogatio és adoptio közötti különbség szigorú megvonása nélkül, tehát nyilvánvalólag téves interpretációiból elfogadta a római jognak e viszonyból következtetett házassági tilalmát s így tört az útát más államokban is, de semmi sem igazolja, hogy most, midőn az egyház eddigi házassági törvénykezése sarkaiból kiforgatva, minden vonalán gyökeres reform elé néz, ily intézkedés alkalmaztassék egészen más természetű jogviszonyra, mint a római arrogatio volt. Frankkal, Szlemenicscel, Suhajdával szemben annak idején már egyik legkitünőbb jogtudósunk, Wenzel meggyőzőleg vitatta, hogy nálunk az úgynevezett törvényes rokonság nem képez házassági akadályt, dacára az eddigi egyháztörvénykezési gyakorlatnak, s tényleg a nem keresztyének közötti házasságokra soha nem is terjesztetett ki az, és sem az osztrák polgári törvénykönyv, sem II. József házassági pátense nem tette magáévá s maga az erdélyi ref. egyház joga (H. t. 107. §.) csak mint «*leve ac facile dispensabile impedimentum*»-ot említi.

De fogadnók el bár helyesnek és szükségesnek az örökbefogadás által létesült viszony házassági akadály gyanánt való felállítását, még akkor is csak a jogász *confusio* nem épen szerencsés példájának kell tartanunk a paragrafus szerkezetét. Mert mit tesz a javaslat? Megállapítja a házassági akadályt az örökbefogadó és örökbefogadott, valamint annak vérszerinti leszármazói, tehát még az örökbefogadott *leány descendensei* között is, de elejti azt egyfelől az utóbbiak, másfelől az örökbefogadó vérszerinti *felmenői* között. Kifejtettük ezzel szemben, hogy az örökbefogadási viszonyból keletkező házassági akadály az ag-

natio fogalmán alapszik. Úgyde az agnatusi viszony nem terjed ki az örökbefogadott leány descendenseire, ellenben kiterjed az örökbefogadó vérszerinti ascendenseire. Ebből világos, hogy utánzott polgárjogi rokonság s ennek alapján tiltó házassági akadály felállítása jogosult lehet ugyan a fogadott lány és az örökbefogadó vérszerinti felmenői közt, de semmi esetre sem az örökbefogadó és az örökbefogadott leány törvényes leszármazói közt. Viszont hogy az akadály a törvénytelen leszármazókra megint nem terjed ki, s hogy e szerint az örökbefogadó az adoptálnak törvénytelen leányával érvényes házasságot köthet, — ez szintén csak logikailag foly az agnatusi viszony természetéből — de — sajátságos — a javaslat rendelkezéseiből teljesen hiányzik.

A mi tehát a paragrafusban benne van, még ha nem volna is felesleges, rossz volna, mert a fogalmak mélyebb tudományos ismerete nélkül a codificáló jogtechnikusok felületes sietségével van összehordva; a minek pedig benne kellene lenni, az kikerülte a javaslat szövegezőinek figyelmét. Magasabb jogászai szellemet, kritikaibb felfogást és szervező áttekintést hiába keresnénk a javaslat legorganikusabb részeiben, a mit kapunk. az legfeljebb az egyes jogrendszerek, a külföld codificationalis kísérletei egybevetésének gondos, de teljesen mechanicus munkája. önálló vezéreszme és benső összefüggés nélkül.

Megmagyarázható tehát, habár azért nem kevésbé meglepő a felekezeti házassági jogrendszerek közötti ilyen «lavírozás» után sem, ha a javaslat egész váratlanul oly koncessziót tesz a 28. §-ban a felekezeti felfogásnak, milyen az egyházi rend és fogadalom tiltó akadályként való fölvétele. Hogy e tiltó ok fölvételét nyomós politikai természetű tekintetek döntötték el, abban nincs okunk kételkedni. De joggal kérhetjük, hogy a mikor ez az egész javaslat mint a felekezetek közti viszonyosságnak corollariuma, mint az állam egyenlő mértékkel mérésének bizonyosságtétele követeli magának a szabadelvű közvélemény támogatását, akkor helyes-e, tanácsos-e egy ilyen nagyjelentőségű elvi kérdésben billenteni meg a vallások közti egyenlőség serpenyőjét? Hiszen egy pillanatig sem lehetünk az iránt tévedésben, hogy ez engedmény kimondását nem a politikai megfontolás kívánta. Az állam ép oly közönyös lehet egyik felekezet házasságjogi szabványával szemben, mint a másikéival szemben. ha azok általános polgári érdekeket nem érintenek, s ebben a minőségükben nem követelik meg a törvényhozó különös respectálását.

Szükség-e rámutatnunk, hogy egészen más természetű okok határozták meg a József-féle pápensben a *votum* és *ordo*

tiltó felállítását? II. József házassági szabályzata, mint már előbbi cikkünkben érintettük, a kánoni jognak még nagy befolyást hagyott meg a házasságkötésnél s a reform haladás-szomjasabb barátait ép ezért nem is elégítette ki. Mi több, a pápens tudvalevőleg a birodalom lakosai túlnyomó számára nézve a házassági kötelék felbonthatlanságát proklamálta. Ezért tényleg a rend és fogadalom akadályának mellőzése a papi coelibatust érintette volna. Pedig annyira nem volt célja a pápensnek a házassági viszony vallási oldalát bolygatni meg, hogy mikor a bizottságnak egy kisebbsége minden fenyegető konfliktus megelőzése céljából első ízben fölvetette a facultativ polgári házasság kérdését, oly módon, hogy mindenkinek szabadjára legyen hagyva «auctoritate publica» csupa «civilis contractus»-t kötni, vagy pedig a «gratia sacramentalis»-t is igénybe venni, ezt az udvari kancellária 1784. január 30-án a császárhoz intézett következő jelentés mellett utasította vissza:

«Félni lehet, hogy ily lépés túlságosan meg találja ingatni azt a katolikus elvet, hogy a házasság szentség, s azon kérdés fölmerülésére szolgáltatathatna okot, hogy ha a szentség nem jár szükségkép együtt a kölcsönös megegyezésből kötött szövetséggel, akkor nem-e csak az egyházi megszentelés teszi azzá? Úgyde ha ezt fölteszszük, hogy állt e dolog akkor ezzel a szentséggel az egyház őskorában, a mikor még nem léteztek a tridenti zsinat által kezdeményezett ünnepélyességek? Azonkívül ily házasságok, melyeket csupán polgári szerződésnek, tehát csak türt ágyasságnak lehetne tekinteni, az öröklési jog tekintetében is számos kifogásnak volnának alávetve, melyek idővel elkeseredett pöröket és családi viszályokat szülnének. Végül és mindenek fölött pedig ily kétféle házasságok eltűrése által a papságnak sokkal nagyobb befolyás lenne adva oly házasságok felett, melyek szentségi jelleggel köttettek, mint a mekkorára most mernek igényt támasztani s ugyanazon okból csorbulna a fejedelem hatalma is ezek fölött.»

Ha még hozzáteszszük, hogy a pápens a dispensatiók tekintetében is közvetítést keresett az egyházi és világi hatóságok dispensatorius hatásköre között, s míg a tisztán polgári természetű akadályok alól a politikai hatóság az egyház közbejötté nélkül adhatott fölmentést, addig viszont tisztán egyházi jellegű házassági akadálynál a világi hatóságok tartózkodtak minden ingerenciától s a feleknek módjában állott saját megnyugvásukra az egyházi dispensatiót kieszközölni: úgy ezzel élesen megjelöltük azt a nagy elvi különbséget, mely a pápens házasságjoga és a jelen javaslat között mindjárt az első kiindulási pontokban fenforog.

Semmi lényeges kényszerítő ok nincs tehát, mely a papi-
rend és szerzetesi fogadalom akadályát a jelen javaslat kereté-
ben általános szempontokból igazolná, annál kevésbé azzal a
hozzátétellel, a mit az indokolás nyíltan kifejez, hogy «arra
nézve, vajjon az egyházi rend és fogadalom mily feltételek
mellett képez az egyház szabályai szerint bontó akadályt, az
illető egyház szabályai irányadók». A külföldi legiszláció ezt
az akadályt különben is csak *kánonilag elismert* rendekre
szorítja (lásd 1870. jan. 18-diki spanyol törvény V. cikk). sőt
a francia bírósági gyakorlat magának tartja fenn annak eldön-
tését, hogy mikor forog fenn kánoni akadály. Így a párisi
törvényszék 1884. jun. 25-én úgy határozott, hogy a Paulai
Szent Vincze-szűzek nem akadályozvák kánonilag sem a házassá-
gra lépésben, mert nem tesznek ünnepies fogadalmat, hanem
csak évről-évre ismétlődőt, melyet nem kénytelenek megújítani.

Előrelátható, hogy a semleges állami szempontok e merev
abdicálásából mily súlyos anomaliák keletkezhetnek. Vegyünk
csak egy esetet. A katolikus egyház joga szerint a házasságot
követő szerzetesi fogadalom is bontó akadályt képez, ha a há-
zasság még nincs consumálva, de ugyanakkor a házassági
kötelek tényleg is fölbomlik, s a másik fél új házasságra sza-
badíttatik fel. Mi történik ellenben a javaslat szerint a házasság-
ban maradt féllal? A paragrafus csak tiltó akadályt állapít
meg, tehát míg a szerzetbe lépett félre nézve a házasság meg-
szűnte saját egyháza törvényei szerint nem kérdéses, addig a
polgári élet kötelekeiben maradt házastárs tovább is kénytelen
sinyleni a névleges házasság jármát s szabadulására zárva
hagyta előtte a törvény az útát, ha csak való okok közé nem
vételik fel egy megfelelő szakasz utólag.

A 23. paragrafus szerint tiltva a házasságkötés azok közt
is, kiket a felbontó ítélet házasságtörés miatt a házasságkötés-
től eltiltott. Az 1874. évi svájcz házassági törvény csak a
házasságtörés bírói konstatacióját kívánta, tekintet nélkül arra,
hogy okául szolgált-e az a házasság felbontásának, vagy nem.
A javaslat e tekintetben kétségtelenül correctebb álláspontra
helyezkedik s ebben megegyezik a német házassági törvény
33. §-ával és az új birodalmi polgári törvénykönyv tervezeté-
nek 1237. §-ával, melyekben szintén ki van mondva a házasság-
kötéstől a felbontó ítéletben házasságtörés okából való meg-
előző eltiltas következménye.

A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy még ezen meg-
szorítással sem lehet e házassági akadályt absolut módon fen-
tartani, hanem meg kell adni a lehetőséget az az alól való
dispenczióra. Mikor a porosz Landrecht e tilalmat absolut

érvénynyel szabályozta s egy későbbi paragrafusban azt is hozzá tette, hogy az e tilalom ellenére kötött házasság semmis és érvénytelen, az élet csakhamar erősebbnek bizonyult a törvénytől s már 1803-ban indítatva érezte magát a király rendeletet bocsiatani ki, melyben határozatba vette, hogy az abszolút tilalomtól jövőre el kell tekinteni minden oly esetben, mikor a dispenczió megadása a közerkölcösiség szempontjainak inkább megfelel, mint a betűhöz való merev ragaszkodás. Fontolóra vettek ugyanis, hogy különösen a vidéki népesség köreiben egyszerű emberekre nézve csaknem lehetetlen ház-tartást vezetni asszonyi segítség nélkül, s ekkor a felszaporodó vadházasságok s az azokkal járó törvénytelen születések nagy száma még sokkal mélyebben demoralizálólag hat, mintha a dispenczió lehetővé tételével a törvényes házasságra módot nyújtanak s a törvénytelen ágyból származó gyermekeket a társadalomnak visszaadják.

Igy történt aztán, hogy 1803-tól egész 1857-ig Poroszország állandóan megadta a házasságtörés miatt eltiltottak közötti házasságra a fölmentést, de soha sem komoly vizsgálat nélkül, nevezetesen nem előbb, míg az esetet előbb a helyhatóság, azután a törvénytörök s végre a legfelsőbb forum alaposan meg nem vizsgálta. 1857-ben e gyakorlattal váratlanul felhagytak, de az eredmény oly kedvezőtlen volt, hogy III. Frigyes Vilmos rövid idő múlva tanácsosnak látta a dispencziók rendszeréhez visszatérni.

Hivatkozhatnánk arra is, hogy a francia Code 298. §-a bár szintén föltétlenül eltiltja a házasságtörőket az egymás közötti házasságkötéstől, azért kénytelen volt a dispenczió szükségességét belátni. Sőt a francia kamara az 1888. júl. 27-iki törvény tárgyalásánál ezt a tiltó akadályt egyszerűen elvetette, s fölvetését csakis a szenatus votuma döntötte el.

A 23. §. alóli fölmentés jogát azonban nézetünk szerint csak úgy lehet és szabad fölfogni, mint két rossz között a kisebbiknek választását, mint az ellenkező helyzet tarthatatlanságának gyakorlati correctivumát. Tény, hogy a protestantismus álláspontja ezt sem követeli, sőt Luther egyáltalán nem osztotta azok véleményét, kik a házasságtörésben tiltó akadályt látnak. Mindazonáltal ma már az újabb kontinentális törvényhozás csaknem kivétel nélkül magáévá tette ez elvet, hogy a már idézett törvénykönyvekhez még csak a hollandi tvk. 89. §-át említsük, s ha az egyetlen angol jog nem járul e tilalomhoz — bár a házasságtörést való oknak szintén elismeri, — úgy ennek ellen-súlyozása ott is megtalálható abban, hogy a vétkeket a lel-kész nem tartozik összeadni.

Csak röviden jelezzük aggályainkat további sorban a 27. §-ban foglalt akadály jogosultsága ellen, mely eltiltja a nőnek új házasságot kötni korábbi házassága megszűnésétől vagy érvénytelenné nyilvánításától számított tíz hónap eltelte előtt, mert ebben az egyéni szabadság súlyos korlátozását s az állam praeventív jogvédelmi hivatása természetes határainak túllépését látjuk, melyre annál kevésbbé van szükség. minthogy a második házasság tartama alatt született gyermek nemzője kérdésében megdönthetlen vélelmek harcolnak: * ép úgy a véd-erőről szóló törvény értelmében szükséges nősülési engedély hiányában kötött házasság tilalma ellen (29. §); s ezzel a házasság megkötése administratív módozatairól szóló III. fejezet, úgy a házasság megsemmisítése körüli eljárás technikai rendezése átugrásával. rátérünk egyenesen a házassági elválást szabályozó intézkedésekre.

Lássuk itt is mindenekelőtt, mi az európai törvényhozás álláspontja ez elvi jelentőséggel bíró kérdésben. Az olasz polgári törvénykönyv, mint tudjuk, a házasság felbonthatlanságát fogadta el. Németországban szintén emelkednek már hangok, melyek a válás eseteinek megszorítását kívánják. Brazília pedig csak újabban vetette ezeket lényeges korlátozás alá. Ezek a tünetek mindenesetre figyelembevételt érdemelnek. Abban nem is mondunk ellen, hogy a házasság természeténél fogva felbonthatlan. Az életközösség bensősége a házastársak közt, a gyermekek nemzése és nevelése, a kölcsönös támogatás érdekei mind ezt parancsolják. A házasság felbonthatlansága természet-szerűleg foly a házasság lényeges céljaiból s épen azért a törvényhozó, mikor mégis bontó okokat enged meg, csakis kivételeket statuálhat, csakis egy «pis aller»-t tarthat szem előtt.

De ha már a végleges elválást az ideiglenes elválasztással hozzuk párhuzamba, akkor hasonlíthatlan fölényben áll a házasság teljes felbontása a házastársak ideiglenes elkülönzése fölött. A házassági elválás joga egyike azoknak az egészséges, úde áramlatoknak, melyeket a protestáns eszmék fölkarolása

* Angol jog szerint, érdekes megjegyezni, az özvegy azonnal házasságra léphet, az elvált nő pedig az elválasztó ítélet jogerőre emelkedése után. «Indeed a divorced wife may marry again so soon as that a child may be born within such a time as to admit of it having been the child of either husband... a widow may do the same, and in such an event it is said that the child, when arrived at years of discretion, may choose which of the mother's husband he pleases as his father». (Hammock: «The marriage law of England.») Tehát a fiú, discretionális kort érve maga választhatja meg, hogy anyja melyik férjét vállalja el apjának. A mi még mindig jobb megoldás, mint valakit, ha csak ideiglenesen is, coelibatusra kötelezni.

hozott a társadalom petyhüdő vérkeringésébe. Olaszország soha sem ismerte a válást, teljesen idegen maradt az egész nemzeti és ethikai fejlődésétől; ép úgy Franciaországban, hol a Code Napoleonnal egy időre átvett házassági elválást egy 1816-iki törvény eltörölte s egész 1884-ig hatályon kívül helyezte. De ez csak azt mutatja, hogy a házasság fölbonthatósága vagy fölbonthatatlansága kérdése is csak egy nemzet összes vallási és történelmi öntudata számbavételével kell hogy megoldassék, s ebből a szempontból a magyar államiság szabadelvű hagyományai nálunk a döntést kérdésessé sem engedik tenni. És valóban a házasság eszmei fölbonthatatlanságán legkevésbé sem üt csorbát az elválás megengedése. Hiszen az állam semmit sem parancsol olyat, a mi az egyház felfogásával homlok-egyenest ellenkeznék. Maga az elválás törvényes szabályozása nem involválja az egyház fölbonthatatlansági hitének tényleges sérelmét; ehhez még a házastársak szabad és önkéntes elhatározása kell, a mihez az állam, hivatása szerint csak a passiv jogsegélyt nyújtja.

Alig emelkedhetik ezek szerint kifogás a javaslatnak azon sarkalatos intézkedése ellen, a melylyel a házasság birói fölbonthatásának helyet ad, a 97—102. §-okban részletezett okokból, melyek a házasságtörés, természetellenes fajtalanúság, bigamia, hűtlen elhagyás, a házastárs élete ellen törés, vagy annak súlyos bántalmazása, továbbá a büntett miatti elítéltetés, a házastársi kötelességek súlyos és szándékos megsértése, a házastársak családjához tartozó gyermek bűnre csábítása, erkölcstelen élet és nyereségvágyból elkövetett vétség miatti elítéltetés eseteit foglalják magukba. Kissé talán túlságos bőkezűséggel is méri itt a törvényhozó a házassági kötelek bilincsei alól való szabadulás módjait, a külföldi törvényhozások ez idő szerinti actualis áramlatához mérve, s különösen a mi az elítéltetés okából kérhető válás czélszerűségét illeti, ez iránti aggályainknak már a megelőző czikkben is kifejezést adtunk; mégis mi még két bontó okot szeretnénk az elősoroltak közt látni, t. i. az egyik házastársnak mostoha gyermekével való kegyetlen bánásmódját, és a gyógyíthatlan epilepsiát.

De ha a végleges elválasztásban a gyakorlati élet szükségai által követelt mérték ily szélső határáig megyünk el, úgy ennek correctivumát viszont csak abban találhatjuk meg, ha az ideiglenes elválasztásnak a javaslat 121. és következő §-aiban közvetítőleg fölvelt minden módozatát föltétlenül és gyökeresen töröljük.

A kik barátai az ágy- és asztaltól való elválasztásnak, akár hivatalból, akár a felek kérelmére mondja ki azt a biró, rendesen

abból indulnak ki, hogy erre legtöbb esetben egészen fiatal házastársaknál van szükség. A tapasztalat pedig ép az ellenkezőt mutatja. Az ágy- és asztaltól való elválások eddig is gyakoribbak voltak tiz-husz évi házasság után, mint a házasság első éveiben. Épen úgy konstatálható az is, hogy az ideiglenes elváltást sokkal több esetben veszik igénybe a tehetősebb osztályok, mint a szegényebb nép, a mi a mellett bizonyít, hogy az utóbbinál nem tekinthető annak a természetes menedéknek, mely a megzavart házi béke helyreállítását alaposan remélni engedné. Épen azért az 1792-iki francia törvényhozás ugyanakkor, mikor a házasság felbonthatóságát megengedte, az ideiglenes ágy- és asztaltól való elváltást el is törülte.

De egyáltalában felesleges is az ágy- és asztaltól való elváltás ily módon való szabályozása, mert mihelyt az a felek kölcsönös beleegyezésén alapul, nincs szükség rá, hogy a birói hatóság beleavatkozzék: ha pedig azt, mint a javaslat terveli, a kibékülés megkísérlése céljából maga a bíró rendeli el, hiányzik végrehajtható sanctiója.

Szerintünk az ágy- és asztaltól való elválás, távol attól, hogy erkölcsileg kifogásolható volna, egyenesen belehajtja az ideiglenesen elvált házastársakat a fajtalan élet karjaiba. A mellett szegény embernek aránytalanul költséges is. Egyetlen előnye, melylyel a végleges elválás fölött birni látszik, hogy jobb belátás után módot nyújt a közös élet újra fölvetelére, nem egyéb illuziónál. Mert föltéve, hogy az ideiglenes elválást nyomós okok idézték elő, a házastársak kibékülése és visszatérése a közös tűzhelyhez alig következik be, vagy ha igen, csak ép oly könnyelmű okokból, mint az elkülönződés. Minden körülmények között csak félrendsabálynak tekinthető az ágy- és asztaltól való elválás, mely babonás kegyelettel csüng a házasságon akkor is még, mikor az már nyíleg rég megszakadt s az elválás és coelibatus minden hátrányát egyesíti azok előnyei nélkül, s ezért részünkről csak helyeselhetnénk, ha a javaslat teljesen szakítana az ideiglenes különélés elrendelése rendszerével, még a javaslatban fölvetett megszorítások közt is.

4.

Elérkeztünk most a javaslat fonalán annak külső forma megszerkesztéséhez, a mint a népek természetes érintkezése rendszerébe szervesen illeszkedik be, s a mint az államok nemzetközi jogviszonyaival összevágó harmoniába jutni igyekezik. Pillanatig sem hunyunk szemet azok előtt a nehézségek előtt, melyek épen e téren teszi próbára fokozottabb mértékben a

kodifikáló elme bölcsességét, hol a fölmerülhető konfliktusok elkerülése bonyolult és sokoldalú megfontolást igényel. A nemzetközi jog a jogtudomány legifjabb és legfejletlenebb ága; eszméi még nem tisztáztak eléggé, s ezért fontos mindenekelőtt bizonyos distinctiókat állapítani meg, melyeket az elmélet igen sok esetben elhanyagol s melyek a házasság jogcselekményét hármias vonatkozásában segítik kidomborítani, t. i. a felek házaja törvényeihez, a *lex loci*hoz és harmadik államok uralkodó jogrendszeréhez való viszonylatában.

Nem tagadható, hogy e kérdéseket nálunk még különösen is komplikálja Horvátországgal való közjogi viszonyunk, annak önálló igazságügyi autonómiája s az a körülmény, hogy ép e miatt a javaslat intézkedései a testvérországra ki nem terjednek. Az ebből folyólag megindult vita utóbbi időkben meglehetősen dominálta a javaslat kommentálóinak figyelmét, s ép azért indokolt lesz a kontroverzia ez oldalát kissé bővebben világitani meg.

A nemzetközi jog tana a személyes jogok tekintetében két főrendszer között oszlik meg. Egyik a Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban uralkodó rendszer, a másik az angol, északamerikai és német rendszer. Utóbbi szerint a személyes állapot, személyes képesség, családi és örökösödési viszonyok a tartózkodási hely törvényének vetvék alája, míg az előbbi szerint ezek a nemzetiség, a honosság törvényeit követik és pedig úgy a külföldön megtelepült honosoknál, mint a hazában tartózkodó külföldieknél.

Az első rendszer híveinek az élén oly neveket találunk, mint Mancini, az új olasz polgári törvénykönyvvel, Esperson. Fiore, Lomonaco az olaszok közt, Laurent a belgák közt, s ugyanezen útra tért újabb időben Svájcz is a zürichi polgári törvénykönyvvel, melynek szerzője és magyarázója Bluntschli volt. A mi a második elméletet illeti, az főképp Savigny alapvető munkásságán épült s a német germanistákon és romanistákon kívül táborába számít oly neveket is, mint Wheaton vagy Westlake.

Mindkét rendszer megegyezik abban, hogy az államok közti viszonyosság létesítésére törekszik, de míg a lakhely joga szerinti rendszerben ez közvetlenül foly abból az alapelvől, hogy minden jogviszonynál annak természetes székhelyét kell kijelölnünk, hogy törvényét meghatározhassuk, addig már p. o. az olasz polgári törvénykönyv sikeresebb módját vélte megtalálni e viszonyosság biztosításának a nemzetközi szerződések hosszadalmas útja megkerülésével s ez abban áll, hogy egy

nemzet törvényhozása maga ragadja meg a kezdeményeket a külföldi nemzetek jogai föltétlen elismerésében.

Megegyezik e két rendszer továbbá abban is, hogy mindkettő elismer bizonyos absolut törvényeket. Savigny szerint vannak törvények, melyek a közrend vagy közerkölcs érdekében kizárólagos alkalmazást követelnek, úgy, hogy mikor ilyenek fölmerülnek, kivétel nélkül a «lex fori» kösse a feleket és a bírót; ugyanezt elfogadják a honossági elv védői is.

A német rendszer, mely a lakhely jogához köti egy jogviszony megítélését, a törzsszervezetből fejlett ki, mely a területiség elvét juttatta érvényre. A szent római birodalom megalkulása nem oldhatta fel magában a statutárius jogok számtalan töredékeit, a minek következése volt a domicilium törvénye irányadásának elismerése, mert hisz az államhonosság akkor még sokkal gyöngébb kapocs volt, semhogy a birodalom alattvalóit összetarhatta volna. Többet mondunk: a statutárius jogok szakadozottsága mellett nem is képzelhető más rendszer, mint a lakhely törvényeinek alkalmazása. Ebben analog példát nyújtanak az amerikai Egyesült-Államok, hol minden polgár az unio polgára politikai jogai tekintetében, de egyúttal egy külön állam polgára is személyes állapota tekintetében. A mellett az amerikai bevándorlás évről évre fokozódó arányai mellett Amerikának politikai érdeke is megkívánta, hogy ne nehezítse a bevándorlottak házasságra lépését. A törvény tehát megszabta, hogy ha külföldiek kötnek házasságot Amerikában, kik az amerikai törvények szempontjából érvényes házasságkötésre képesek, de hazájuk törvényei szerint nem, úgy a házasság ennek daczára érvényes, s épen úgy ha oly amerikai polgárok lépnek házasságra külföldön, kik az amerikai törvények szerint a házasságkötésre képesek, de a házasság megkötési helye törvényei szerint nem. Tapasztalat mutatja azonban, hogy minden újabb codificatiónal jobban érvényesül az a gondolat, mely az állam és polgára közti összetartozás érzetét ápolni s e végből a honossági elv alkalmazását mind szélesebben kiterjeszteni törekszik. A jogegység intézménye valamely államban módot nyújt arra, hogy alattvalói személyes viszonyait a nemzeti eszmének alárendelje; már pedig az állam egyik legfontosabb érdeke kétségen kívül a hazafias érzés, a haza iránti kötelesség szikráját ébren tartani, s a nemzeti állam eszméjének külföldön is tekintélyt szerezni. A mellett a «locus regit actum» elve első tekintetre is bizonyos esetleges, önkényes és állandótlan jelleggel bír, holott a honosság kriteriuma egységes, szükségképeni és változatlan, s legjobban megfelel annak a belső és szoros összefüggésnek, mely a különböző országok általános természeti és

geografiai föltételei, s az ezekkel kapcsolatos családi és személyi jogviszonyok, a cselekvőképesség, nagykorúság, házassági akadályok, örökösödési rendszer, egy szóval egy nép egész erkölcsi és jogtudata közt szerves kifejezést nyer. Végre az is kétségtelen, hogy erősebb rugója nem létezik az államok közti viszonyosság propagálásának, mint a honossági elv elfogadása, mely megadja mindenkinek a magáét.

Ezek a szempontok döntötték el már a Code Napoleonban a honossági elmélet nyílt áttörését (3. §.), mely még határozottabban előtérbe lépett az osztrák polgári törvénykönyv azon intézkedésében, melylyel belföldiek személyes képességét külföldön is hazájuk törvényei alá helyezte (4. §.), s még inkább az 1849-diki német váltótörvény 84. §-ában, habár ez a külföldiek vagyoni kötelezettsége tekintetében kivételt állapított meg, s legujabban a zürichi és az olasz polgári törvénykönyvekben.

De bár ezek szerint ez újabb törvényhozások túlyomó részben mindenesetre a honossági elvet fogadták is el irányadóul, azért nem szakítottak teljesen a házasságkötés törvényeivel sem. Míg a svájci hatóságok például Svájcban házasságra lépő idegenekkel szemben szigorúan ragaszkodnak a honossági elvhez, addig a belföldiekkel szemben, kik külföldön lépnek házasságra, elismerik a lakhely törvényeit és mindenesetre eltérnek a honossági elv szigorú alkalmazásától, s így aztán például kiskorú svájciaknak Amerikában egyszerű consensus alapján a szülők beleegyezése nélkül kötött házassága is ismételten érvényesnek jelentetett ki.

Javaslatunk már most szintén a honossági elv alapjára helyezkedik, de az a baj, hogy sokkal szigorúbban ragaszkodik ahhoz, mint a mennyire az újabb codificationalis irányzatokkal összefér. Mindjárt látni fogjuk, hogy e két álláspont összeegyeztetlenségének nem egy irányban mutatkozhatnak bonyodalmai, melyek sok esetben alkalmasok ép oly ingatag és bizonytalan helyzetet teremteni a jurisdictió terén, a milyenek eddig uralkodtak extraterritorialis házasságjogunkban.

A 46. §. példának okáért a házasság megkötésére jogosított polgári tisztviselőnek jelenti ki az osztrák-magyar követet vagy konzult is, ha a házasulók közül mindkét fél, vagy csak a férfi is magyar honos. Úgyde viszont a 136. §. félreérthetetlen szövege szerint «a házasságok érvényessége alakosságuk tekintetében a házasságkötés helyén és idejében fennálló törvények szerint ítéendő meg». Tegyük fel, hogy magyar alattvaló osztrák-magyar konzul előtt oly országban lép házasságra, hol a polgári házasság ismeretlen, s hol a há-

zasságra lépőknek egyházi módon, a tridentinum által előírt formások megtartásával kell megesküdniök, hogy házasságuk érvényes legyen. Tiszta dolog, hogy ez esetben a házasságkötés helyén fennálló törvények nem respektáltattak: vajjon érvényes-e ennek daczára a házasság?

De ám koncedáljuk a javaslat előrelátását, melylyel a 46. §. e) pontjában előírja, hogy a fentebbi módon kötött házasságot úgy kell tekinteni, mintha belföldön kötötték volna. Ez mindenesetre elfogadható argumentum ott, a hol mindkét fél magyar honos, de mit sem változtat a helyzet ellenmondásán akkor, mikor a felek egyike külföldi, és pedig oly állam alattvalója, melyben polgári házasság áll fenn kötelező formában és a domicilium elve talál alkalmazást, vagy pedig a mely az exterritorialitas jogát csak az esetben ismeri el idegen diplomáciai közegnél, ha mindkét házasságra lépő fél ugyanazon állam honosa. Ily házasságok például ismételten semmiseknek nyilvánítottak Franciaországban; már pedig ha a házasság érvényessége a házasságkötés idejében és helyén fennálló törvények szerint ítéendő meg, akkor a francia joggyakorlat minket is köt s így érdekes volna tudni, vajjon ez esetben a honosság (46. §.), vagy a domicilium elve (136. §.) jö-e alkalmazásba voltaképen?

Ebből kifolyólag még nagyobb aggodalommal lehetünk az ily conflictusok megoldására hivatott allami közegek, azaz a külföldiek házassága megkötésére kijelölendő polgári tisztviselők qualificatioja iránt. Igen természetes, hogy az idegen törvény soha sem téveszthető szem elől ily kötéseknel az állami functiót teljesítő tisztviselő által. Főltéve még, hogy nagy fáradsággal sikerülni fog kimerítő, könnyen felfogható vezérfonalt adni a polgári tisztviselők kezébe a civilizált államok házassági törvényeiről, de hogyan fogják majd nyilvántartani a külföldi törvényhozásban időről időre felmerülő változásokat, és hogyan lesznek képesek értelmezni a lényegesen eltérő intézkedéseket?

Ily conflictusok kevésbé gyakoriak lehetnének, ha bizonyos állandó, precíz szabályok tekintetében egyöntetűség volna az egyes államok törvényhozása közt. Látjuk például, hogy a házasságkötés alakszerűségei tekintetében javaslatunk is magáévá teszi a «lex loci» mindenütt elfogadott jogszabályát. A házasság ehhez képest szabályszerűen megkötöttnek tekinthető, ha azon alakszerűségei szemmel tartásával kötött, melyek az illető külföldi államban érvényesek. Valóban, a házasságkötésnek nem is áll a kötés más módja rendelkezésükre, nem tőlük függ, hogy melyik formát válaszzák s arra egyik állam sem volna szorítható, hogy különös módon szabályozza

az idegenek házasságkötését. A kérdés e stadiumában még az is feleslegesnek tetszik, hogy a 46. §. rendelkezéseivel gyöngítsük e «lex loci» föltétlen érvényesülését.

A mi ellenben a cselekvőképesség föltételeit s a házasság kihirdetése körüli szabályokat illeti, ebben nehéz volna elvitatni azon állam feltétlen jogát, melynek a felek honosai, nehéz volna ennek kijátszását bátorítani fel, egyszerűen azzal, ha a házasulandó átlépi a határt. Különben is a házasság létrejötte helye államának mi érdeke sincs abban, hogy a külföldi házasulandókat e részben saját törvényeinek rendelje alá, legfeljebb csak annyiban, a mennyiben a külföldi jog szerint érvényes házasság saját souverain érdekeibe ütköznek, de ilyenekül nem tarthatók a házasságra lépők kora, a szülői beleegyezés körül fennálló szabályok, sőt a rokonsági és sógorsági akadályok sem, s ezért túlszigorúnak találjuk a 134. §. intézkedését, mely a vérrokonság akadályát külföldi házasulóknak belföldön kötött házasságára is kiterjeszti s ezzel különösen német honosoknak saját hazájuk törvényei szerint minden tekintetben megengedett házasságra lépése elé gördít akadályokat.

A képviselőház igazságügyi bizottságának február 6-án beterjesztett jelentéséhez fűzött zárhatározatok, indítatva az ellenzéki felszólalásoktól, kimondták, a mi a nélkül is önként értetődő lett volna, hogy a házassági jog szabályozása tárgyában alkotandó törvény joghatálya Horvát-Szlavonországok területére nem fog kiterjedni; ellenben magyar községi illetőségű magyar állampolgároknak Horvát-Szlavonország területén és horvát-szlavon községi illetőségű magyar állampolgároknak Magyarország területén kötött házasságára a javaslat (új számozás szerinti) 108—111., 113., 115., 117. és 118. paragrafusai nyerne megfelelő alkalmazást. Nem habozunk kijelenteni, hogy a törvényalkotás rationalis elvei szempontjából lehetetlen helyeselni e rendelkezés fölvételét annál kevésbbé oly praecisirozással, mely esetleg súlyosan praejudicálhat Horvátországgal való egész közjogi viszonyunknak s ebben különösen Magyarország souverain államiségének.

Meggyőződésünk, hogy házasságjogunk helyes rendezése, tekintettel Horvátországnak az 1868: XXX. t.-cikikken biztosított autonomiájára, nem lehet más, mint a mi a tényleges helyzetnek megfelel. Mi tehát Magyarország és Horvátország között a tényleges helyzet? E kérdés vizsgálata során a következő tételek emelkednek elénk, mint állandó elvei a horvát-magyar közjogi viszonyoknak:

1. Merő félreértés Magyar- és Horvátország közt viszonyosságról beszélni. Viszonyosságról a nemzetközi jog által

elfogadott értelemben csakis egyenrangú államok közt lehet szó, és ha most épen azok fektetnek súlyt a viszonyosságra, a kik a javaslatban attól féltek, hogy Horvátország a házasságjogi törvénykezés terén Magyarországgal szemben külföldnek decláráltatik: úgy ebben erős fogalomzavarban leledzenek, köztük még oly kiváló jogtudós is, mint Sztéhlo Kornél, a «Magyarország» február 9. és 11-diki számaiban közzétett felszólalásaival. Ügyde

2. nem oszthatjuk az igazságügyministernek e kérdés kapcsán a jogügyi bizottság befejező ülésén előadott fejtegetéseit sem, melyekben Horvátországra a külön jogterület analógiáját alkalmazta; mert Horvátország autonómiája nem az individualis jogfejlés és az önálló területiség elvén, hanem szabad alkotmány-törvényen alapszik.

3. Abból, hogy külön horvát honosság nem létezik, hanem létezik csupán egységes magyar honosság, következik, hogy a javaslatban követett honossági elv alkalmazásának Horvátországgal szemben helye nincs. A magyar törvényhozás nem kényszerítheti Horvátországot a maga házasságjoga respectálására autonómiája sérelme nélkül, de viszont egyezményileg sem biztosíthatja azt magának souverain államisága feladása nélkül. Igaz ugyan, hogy van eltérő magyar és horvát községi illetőség; ámde az nem nyújthat alapot a házasságra való képesség eltérő szabályozására, mivel a községi illetőség csupán politikai viszonyt fejez ki, ellenben nem szolgálhat személyes és állapoti jogok alanyául; s a «locus regit actum» jogszabálya tárgyául.

Véleményünk szerint a megoldást középen kell keresni. A dolog egyszerű, ha magyarországi illetőségű magyar honosoknak, vagy horvátországi illetőségű magyar honosoknak saját területeiken kötött házasságáról van szó. Ez esetekben a megkötés helyének irányadása nem lehet kérdéses. Ép úgy a megkötés helyének törvényei szerint bírálandók el természetesen külföldieknek Magyarországon vagy Horvátországban kötött házasságai, tehát a magyar, illetőleg a horvát házasságjog szempontjából. Más kérdés aztán, hogy miként fog állni a dolog magyar községi illetőségű magyar alattvalóknak *in fraudem legis* Horvátországban csupán egyházilag megkötött házasságával? Vajjon lehet-e csakugyan tartani attól, hogy a polgári kötés megkerülése sokakat fog arra csábítani, hogy horvát területen kössék meg a házasságot?

Ez az eshetőség valóban beállhat, de könnyű segíteni rajta, ha a házasság érvényessége feltételül kötelezővé tétetik a Magyarországba visszatérő házaspárnak bizonyos idő leforgása

alatt polgári kötessel is ratifikálni a megkötött házasságot. És egy ily intézkedésben semmi rendkívüli nincs; elég az 1862. június 18-diki spanyol törvény példájára hivatkozni, mely 50-ik §-ában akkor még, mikor Spanyolországban nem létezett csak kánoni házasság, kimondotta, hogy külföldön kötött házasságoknál, ha mindkét fél, vagy csak a felek egyike spanyol, a spanyol fél személyes képessége és bontó akadályai tekintetében a spanyol törvények lesznek irányadók, fentartva mindazáltal, hogy mindazon esetekben, melyekben a házasság nem kötöttetett lelkész és két tanu jelenlétében, ha a szerződő felek az országba visszatérnek, visszatérésüktől számított két hó alatt kötelesek a házasságot jóváhagyatni, illetőleg ugyanazon idő alatt magukat az esketési anyakönyvekbe bejegyeztetni.

De a mire legtöbb súlyt fektetünk, az annak nyílt és félremagyarázhatatlan kimondása, hogy honosság csak egy van, s hogy ennek megfelelően horvát illetőségű magyar honosnak külföldön kötött házassága is a jelen törvény szabályainak van alávetve, s ehhez képest Horvátországra a javaslat 137. §-a is kiterjesztést kell hogy nyerjen, mely szerint «magyar honosok házassági pereiben csak a hazai bíróságok ítélete hatályos», azzal a módosítással, hogy «hazai» bíróságok helyett «magyar» bíróságok jelöltessenek meg ilyenekül, mert Horvátország autonómiaja csak közjogi viszonylatában ismerhető el, de semmi szín alatt sem nemzetközi vonatkozásaiban.

Várnai Sándor.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. Az 1893-iki év folyamán a különböző egyházi és iskolai lapokban a következő becsebb egyháztörténelmi tanulmányok jelentek meg, a melyeknek összeállításával úgy hisszük, hogy szolgálatot teszünk egyháztörténelmi kutatásokkal foglalkozó olvasóinknak.

A Budapesten megjelenő *Prot. Egyházi és Iskolai Lapban* több nagy tanulmány tétett közzé: *Thury* Etele vámosi lelkész a veszprémi ref. egyház multját (421—665. ll.), *Marton* Sándor gymn. tanár iskolaügyeink történetét 1770—1820-ig (152—390. ll.) ismertette; *Földváry* László Sztárai Mihály baranyai és tolnai reformatori működéséről. *H. Kiss Kálmán* pedig Alvinczi Péter kassai magyar papról írtak terjedelmes s adatokban gazdag tanulmányt. Kisebb dolgozatok: *Révész* Kálmántól «A polgári házasság történetéből», dr. *Szlávik* Mátyástól «A reformáció megünneplésének történetéből», *Krupecz* Istvántól «Az egyháztörténet tárgyalása», *Mokos* Gyulától «Lutheránus kálvinisták» és *Győry* Lajostól «Szétszórva heverő kövek egyháztörténetünk mezején».

A *Sárospataki Lapokban*: *Szinyei* Gerzsontól: Kövy Sándor életrajza; Adalékok Kövy tanári és írói jellemképehez; *Zsoldos* Benő: Kazinczy Ferencz néhány kiadatlan levele; ugyanő tőle: Levélváltás Vay Ábrahám és Szemere László között 1731. júl. elején a tractusoknak Superintendentiává való egyesülése és Superintendens választása tárgyában; *i. m. gy.*-től: A Töltési-alapítvány történetéhez; *Farkas* Lajostól: Egyháztörténelmi adalékok; név nélkül: Adalékok a Patens történetéhez; *Újj* Istvántól: Szent Istvánnak, első keresztyén magyar királynak levele; *Újlaki* Istvántól: Oratio Invocatoria Ante Celebrandae Sediciariae Constitutionem dicenda, Anno 1683.; *Földváry* Lászlótól: Lorántfi Zsuzsánna levele és gr. Batthyány Ignác egri nagyprépost körlevele, továbbá: Losonczy Károly levele az egri nagyprépost viselt dolgai felől; végül *Farkas* Lajostól: Díjlevelek a XII. századból.

A *Debreceni Protestáns Lapban*: *Révész* Kálmántól: Egyháztörténelmi adalékok; *Szél* Farkastól szintén adalékok egyháztörténetünkhöz; *Benő* Jánostól: Adalék a reverzálisok történetéhez; *Pokoly* Gózsef-

től: Pótlék a herceg-szöllői kánonokhoz; *Farkas* Lajostól: Egyháztört. adalékok; és közölvék Palóczy Lászlónak 1841. febr. 17-én és 1844. júl. 31-én a vegyes házasság kérdésében tartott beszédei.

A *Protestáns Közlönyben* (megjelenik Kolozsvártn, szerk. Szász Gerő): *Csekme* Ferencz: A geryeszegi gr. Teleki-féle iskola történetéhez; *Gönczi* Lajos: A székely-udvarhelyi ref. kollegium története és *Koncz* József: Egyháztörténeti adalékok és Tofeus Mihály erdélyi ref. püspök élete.

A *Dunántúli Protestáns Lapban* (megjelenik Pápán, szerk. Németh István): *Mokos* Gyula: Kocsi Csergő Bálintnak a pápai ref. főiskola rektorának beszéde az 1681. szept. 13-iki közvizsgálaton; *Földváry* László: Egyházi régiségek (Nyikos János felső-dunamelléki püspök összehívó levele 1654-ben) Anno 1766. die 10-a mens. Aprilis; *Némay* Kolos: Kanizsai Pálfi János püspökké választásáról és a pápai ref. egyház veszedelme 1752-ben; *Ónody* Zsigmond: Asztalos András levele Szenczi Molnár Alberthöz Marpurgba 1610. febr. 20. és a szenczi városi tanács meghívó levele 1610. febr. 5.; *Révész* Kálmán: Kanizsai Pálfi János élete és Egy multszázadi adat az elemi iskolákról; névtelen: Szőnyi Virág Mihály önéletrajza; *Thury* Etele: Az inotai ref. egyház multja; és névtelen: Papi és tanítói díjlevelek a komáromi ref. egyházmegyében a XVII. és a XVIII. században; *Bocsor* István: A gályarabok története 1674—1676; *Mokos* Gyula: Kanizsai Pálfi János élete vége.

Az *Evangelikus Egyház és Iskolában* (megjelenik Pozsonyban, szerk. Trsztyénszky Ferencz): Egy püspöki utód stb. *Jayr* Sándortól (adalék Perlaky superintendens életéhez).

A Századok-ban a Magyar Történelmi Társulat közlönye (szerk. Szilágyi Sándor) 1893-iki évfolyamában az általános egyháztörténetet és egyházjogot érdeklő közlemények: *Fraknoi* Vilmostól: A dömösi conflictus V. Miklós pápa és Hunyadi János között és A magyar kegyúri jog kezdetei Magyarországon; *Márki* Sándortól: Haan Lajos emlékezete; *Wéber* Samutól: A boszorkányság, különös tekintettel a Szepességre és *Harmath* Károlytól: Egy érdekes emlékkönyv a XVI. századból.

A VESZPRÉMI REF. EGYHÁZ TÖRTÉNETE címmel *Thury* Etele vámosi ref. lelkésztől, egyháztörténetünk e lelkes búváratól egy 92 lapra terjedő szép kiállítású kis monografia jelent meg a mult év vége felé. A munka I—X. fejezetben ismerteti a veszprémi egyház multját és jelenét legnagyobb részben egészen eredeti okmánykutatások alapján a XVI. századtól egész a legújabb időkig. Annnyival érdekesebb e monografia, mert a míg szorososan csak egy egyházközség történetét látszik tárgyalni, tényleg egész egyházhistóriánk különböző viszonyaira kénytelen szerző világot vetni, a mennyiben a veszprémi ref. egyház, mint különösen a multban nagy szerepet játszott gyülekezet, teljesen visszatükrözi történetében egyházhistóriánk csaknem minden mozzanatát és kiváló egyének lévén lelkészei, azok életrajza és szereplése igen sok adatot szolgáltat az egyes

idők történeti viszonyai ismeretéhez. Némi felesleges prédikáló modortól és itt-ott túlvirágos stylustól eltekintve, az előadás világos és teljesen nyomon járó. Az oknyomozó történet-bölcséleti felfogás nem erős oldala; de annál több és lelkiismeretes kutatáson alapuló az adata, úgy hogy szerző jelentékeny szolgálatot tett e részletes monografiájával egyház-történetünk adatai összegyűjtésére és majdani feldolgozására. A munka Hornyánszky V. kiadása. Ára 1 korona (50 kr.).

AZ EGYHÁZI KÖZIGAZGATÁS KÉZIKÖNYVE. Irta *Eötvös Károly Lajos* kir. tanfelügyelő. Bevezette *Beóthy Zsigmond*. 2 kötet 517 + 486 l. nagy 8r. Mellékletében Magyarország közigazgatási térképe, melyet a munka megrendelői ingyen kapnak. Különben pedig az ára 2 frt. vászonra húzva s lécczel 4 frt. Az egész mű bolti ára 6 frt, kötve 7 frt. Hornyánszky Viktor kiadása. A házagpótló nagy munka I. kötet 1—5 könyvben szól a hatóságokról, a lelkési hivatalról, a házasságról és törvénykezésről, a javadalomról és az egyháziak hagyatékáról; a II. kötet pedig 1—4 könyvben a felekezeti iskolajogról, adva ennek történeti áttekintését, majd külön-külön ismertette a felekezeti püspökökre, a középiskolákra és végül a főiskolákra vonatkozó törvényeket, rendeleteket, nyugdíjintézkedéseket, az iskolák szervezetét, tanulmányrendjét, a tanító- és tanárképzésre vonatkozó intézkedéseket stb. A rendkívül gazdag tartalomnak e közlött főcímeikkel csak épen a vázlatát jelezzük addig is, míg a becses művet részletesen ismertetnénk és bírálnánk. Tárgyalása egyszerű, világos s a betűrendes tárgymutatóval könnyen áttekinthető. Főleg az iskolaügyi részben teljesen megbízható s ebben már a legújabb adatok is fel vannak dolgozva. A munka mellé adott térkép is világos és könnyen kezelhető s rajta megtalálhatók az összes bevett vallásfelekezetek diócesisei, egyházmegyéi és egyházkerületei, a vármegyék egyházi közigazgatási beosztása, az izraeliták anyakönyvi kerületeinek székhelyei és a felekezeti középiskoláknak a kir. főigazgatósági tankerületek szerint való csoportosítása. Az egyházi közigazgatás összes ágaira kiterjedő mű valóban nélkülözhetetlen nemcsak az egyházi, de a világi adminisztrációval foglalkozóknak is.

VIGASZ A SIRALOMVÖLGYÉBEN. Vasárnapi, ünnepi és alkalmi imádságok. Irta *Hetesy Viktor* ref. lelkész. Szerző sajátja s nála (ó)-Moraviczán kapható. Ára csinos vászonkötésben 2 frt. Közvetlen, őszinte érzésekből fakadtak ez imák s legnagyobb részükben egyszerű, természetes szavakban keresnek és találnak utat az ég felé, enyhületet és felemelkedést hozva onnét alá az imádkozóknak. A hang bizalomteljes, gyermeki; nem nagy szenvedélyekkel és hangzatos frázisokkal ostromolja az eget, hanem nyugodt, derült világnézettel, keresetlenül, bensőséggel fordul a mennyei atyához. a kinek szeretete és jósága mélyebb benyomást tesz reá, mint szigorú ítélletartása. Tartalmukban elég változatosság van s formájukban bizonyos újság, eltérés a chablonszerútól. Irályuk nemesen egyszerű, de választékos és méltóságjeljes.

A HONFOGLALÁS TÖRTÉNETE. A művelt közönség számára írta *dr. Boromszky* Samu. A Franklin-társulat kiadása. Ára 1 ft. 176 l. 8r. I—XXIII. fejezetben szól szerző a magyar nép hovatarozandóságáról, a török-tatár érintkezésekről, az ősvallás nyomairól, az őshazáról krónikáinkban, a volgamenti nagy Bolgárországról, a kazár birodalomról, a magyarokról a Fekete-tenger mellékein, a kazár szövetségről, ennek hatásáról, a csuvas nyelv hatásáról nyelvünkben, a donvidéki magyar képeről, a fejedelemválasztásról, a magyarság első szervezetéről. Atelkuzuról, a nemzetgyűlésekről, a nemzetségek kötelességeiről, a bessenyők dúlásairól, a magyarok hadviseléséről, a honfoglaláskori magyarok családéletéről, ősvallásáról, Pannoniáról a IX. században, az Alföldről a honfoglalás korában, a felvidékről (morva uralom), a honfoglalási harcokról, a helynevek jelentőségéről, a germán népekről Magyarország területén és a magyar helynevekről, nemzetiségnevekről; azután közli Anonymus előadását a honfoglalásról, majd megírja a honfoglalás történetét a legutóbbi kutatások világánál, a rablóhadjáratok históriáját, a nemzeti szervezkedést, a keresztyénség első terjedését, a jövevények honfoglalását, végül a magyar állam függetlenségéről, a nemzeti művelődés kezdeteiről, a papságról, a főúri udvarházakról s a városokról ír. A rendkívül gazdag anyag, a melyet a mű felől, olyan elevenséggel, szemléltetéssel, tolyékony, könnyű, élvezetes stylusban van feldolgozva, hogy a míg a honfoglalás történetének nehéz kérdésében egyfelől teljesen tudományos alapokon és tudós lelkiismeretességgel tájékoztat, addig másfelől a legtanulságosabb és a legélvezetesebb olvasmányt is nyújtja. Teljes igazsággal mondja, hogy «Magyarország eredményekben gazdag ezeréves története tulajdonképpen nem egyéb, mint szakadatlan honfoglalás s a magyar fajnak a haza biztosítása érdekében kifejtett küzdelme». A nagy közönség, mely nem ér rá szaktanulmányokat végezni minden egyes szakismeret körében, szerző e művében igazán világos és becses összefoglalásban találhatja meg mind ama tudományos kutatások eredményeit, a melyek nemzetünk első történeteit igyekeztek felderíteni.

A MAGYAR KÖNYV-SZEMLÉ-ből, a magyar nemzeti múzeum könyvtárának közlönyéből, az új folyamhan (1892/3-ra) az I. kötet (1—4 füzet) *Schönherr* Gyula múzeumi könyvtári assistens szerkesztésében rendkívül gazdag és érdekes tartalommal a legközelebb mult hetekben jelent meg. *Fejérpataky* László a Gutkeled-Bibliáról ír egy mélyreható tanulmányt, a melyben az admonti apátság könyvtárának díszet képező s a bibliografusok előtt Gebhardt-féle biblia néven ismeretes XI. századbeli s erős, vastag íróhártyan kéziratban levő és román ízlésű, bibliai jeleneteket ábrázoló képekkel díszített munkát ismerteti. Kimutatja róla, hogy e mű egykor a csatári zárda tulajdona volt, a hol Vid mester és Farkas nevű zsidó deponálták zálogképen. A biblia azután a zsidónál veszett, mígnem az admonti apátsághoz került. *Dr. Schrauf* Károly a bécsi egyetem középkori magyar anyakönyvét ismerteti (két melléklettel); *Ráth* György

Pilcz Gáspárról és ellenfeleiről ír, gazdag és részletes adalékokat nyújtva a hazai kryptokalvinizmus hitvitázó irodalmához. *Szily* Kálmán Magyarországi György mester arithmetikáját mutatja be (három hasonmással), *Szilágyi* Sándor pedig I. Rákóczy György udvari iskolái történetéhez szolgáltat adalékokat, kimutatva, hogy a fehérvári iskolán kívül is voltak Rákóczynak udvari iskolái. *Dr. Thim* József az 1848—49-iki magyarországi szerb felkelés irodalmát állítja össze; *Pauler* Gyula a m. kir. országos levéltár történetét írja meg; *Horváth* Ignác a magyar nemz. múzeumi könyvtár ősnymtatványainak a jegyzékét közli, *Acsády* Ignác az országos levéltárban levő dicális összeírások gyűjteményéről szól. *Hellebrant* Árpád, dr. *Hodinka* Antal, *Szell* Farkas, *Sch. Gy. Ráth* György és *Varju* Elemér «Magyar Könyvesház» cím alatt közölnek adatokat Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához. Ez adalékok között prof. irodalmunkat legjobban érdekli a Szegedi Gergely énekes könyve, melyet már az Akadémia hasonmásban ki is adott. A Paraphrasis psalorum Davidis selectorum stb. (Ujfalvi Imre összeállítása 1632.), Énekes könyv (Debreczen 1632 körül). Abba atya, avagy könyörgésnek lelke stb. (Medgyesi Pál, 1650.), Luther kisebbik Catechismusa (1671. Kassa) és Győri Kátéchismus (Halle 1709.) stb. *Fraknói* Vilmos az új vatikáni könyvtárról ír, dr. *Áldási* Antal azon történelmi kutatásokról tesz jelentést, a melyeket 1892/3. telén Olaszországban végzett, *Schönherr* Gyula a boroszlói levéltári lelet magyar vonatkozásairól, végül könyvtári jelentések és irodalmi szemlék zárják be a tartalmas kötetet. A Magyar Könyv-Szemle a f. évtől kezdve negyedéves füzetekben fog megjelenni 24—26 ivnyi terjedelemben. Előfizetési ára egész évre 3 frt. Megrendelések a nemzeti múzeum pénztári hivatalába küldendők. (K. B.)

b) Külföldi irodalom.

Achelís. PRAKTISCHE THEOLOGIE. 2. köt. Freiburg. 1890/91. és *Krauss*, LEHRBUCH DER PRAKTISCHEN THEOLOGIE. 2. köt. Freiburg 1890/93. A gyakorlati theologia újabb gazdag irodalmából két munka vonja különösen magára a figyelmet, mint a melyek a gyakorlati theologia feladatának a meghatározásában és tárgyai megjelölésében, csoportosításában egészen új nézetből indulnak ki. Így *Achelís* az egyháznak a hitvallás körébe tartozó attributumait, ú. m. annak szentségét, egységét és egyetemességét veszi alapul s azt mondja, hogy a vallástanítás, az igehirdetés és a lelkipásztorkodásban «szentséges» feladatot teljesít az egyház; ide tartozik tehát a katechetika, homiletika s a poiménika vagy cura pastoralis. Az egyház egysége az egységes istentiszteleti formákban és cselekvényekben talál kifejezésre. erről szól a liturgika, míg az egyháznak egyetemessége a missióban nyilvánul, erről szól a halientika. *Krauss* is az egyház fogalmából indul ki és pedig a szerint, a mint az egyháznak üdvintézményi vagy üdvközösségi jellegét hangsúlyozzuk: nyerjük annak tevékenységét

a katechetikában és a cura pastoralisban, másrészt pedig a liturgiában s a homiletikában, a melyek az egyháznak üdvközösségi tudatát juttatják érvényre. Érdekes, hogy az egyházjog tudományáról e felosztásoknak egyike sem szól. Mindkét műben különösen a haladó gyakorlati teológiának sok új és tanulságos szempontja és felfogása észlelhető, a mint ez újabb nézetek az Ehlers-Bassermann-féle «Zeitschrift für prakt. Theologie»-ben élénk vita tárgyát képezték. (Sz.)

Cremer, DIE AUFGABE UND BEDEUTUNG DER PREDIGT IN DER GEGENWÄRTIGEN KRISIS. Berlin, 1893. 145 l. Ára 4 márka. A jelenkori krízis alatt a greifswaldi tudós azt érti, hogy a néptömeg a socialdemokratia által a történelemben lépett s annak erőszakos módon való vezetésére és átalakítására törekszik. Pedig a socialdemokratia keresztyénellenes mozgalom s csak egy ponton halad tudatosan és következetesen, t. i. a keresztyénség konok megtagadásában. A műveltek és műveletlenek nagy tömegei megvetik és gyűlölik ma a keresztyénséget. S mégis az egyháznak Jézus szeretetébe kell fogadnia a gyengéket és a szegényeket egyaránt, mert a társadalom 4. rendje nélkül az egyház fönn nem állhat. Ép azért az egyházi beszédnek egyik legnagyobb feladata abban áll, hogy a népelet körében újból otthont készítsen a Krisztusról szóló evangéliomnak, mint a socialis bajok egyetlen gyógyszerének. A népies beszéd legyen a Krisztus szeretetén alapuló misziói és bűnbánó beszéd. Ma az evangéliom nem a tudománnyal, hanem az emberi szívvel és akarattal került conflictusba s a prédikációk száraz chablonszerűsége és rideg rationalis jellege képtelen a szív megindítására s az akaratélet fejlesztésére. Komoly és megfigyelésre méltó gondolatokban gazdag e mű, a mely a mai gyakorlati lelkészet egyik kiváló terméke. Könnyed, népies irányánál fogva a nép is olvashatja, a lelkész pedig a népelet tanulmányozásánál kiváló sikerrel használhatja. (Sz.)

Christlieb, HOMILETIK. Basel, 1893. 356 l. Ára 4 márka. Egy komoly bibliás gondolkozású és hosszas lekipásztori működésben megőszült tudósnak alkotása e mű, mely éles bepillantást nyújt a mindennapi élet viszonyaiba, a népelet közönyös rétegeibe s a lekipásztorok helyenként nem épen áldásos működésébe. A népelet bajainak és betegségeinek egyetlen hathatós gyógyszerét ő is az isteni ígéről szóló élő bizonyágtételben látja. Helyesen mondja a szerző: ha a homiletikát igazán akarjuk tanulmányozni, hogy annak e kérdés feletti komoly öszsvizsgálatra kell vetnünk: magam is Jézus tanítványa vagyok-e, kiről bizonyágot kell tennem, s mit tegyek, hogy ott ne álljak a szószéken mint zengő érc és pengő czimbalom?! E kérdés fölvetésében látja Christlieb a homiletika sarkalatos kérdését, s erre alapítja összes elméleti és gyakorlati fejtegetéseit. A mit pedig az egyházi beszéd célja és feladatáról, a szónok személyes tulajdonságairól s a beszéd tárgyi és alaki kellékeiről mond, a műnek legszebb részeihez tartozik, minden ízében írásszerű s az életből merített példákkal indokolt.

Köstlin, DIE BEGRÜNDUNG UNSERER SITTlich RELIGIÖSEN ÜBER-

ZEUGUNG. Berlin, 1893. 124 l. Ára 2 márka. Vallásos-erkölcsi hitéletünk szilárd és biztos megállapításának a kérdése mindenba cardinalis kérdés marad a ker. élet s a tudomány szempontjából egyaránt. Óriási dogmatikai és dogmatörténeti ismeretkészlettel fejtegeti szerző a vallásos hit jelentőségét, keletkezését, fennállását, külső tényeit s a kijelentés organumainak tekintélyét folytonos tekintettel e kérdésnek Luthertől egészen a jelenkorig terjedő kifejlődésére és tisztább és elevebb felfogására. Különösen tanulságosak, kimerítőek és meggyőzők azok az apologetikai fejtegetései, a melyekben párhuzamot von az ú. n. modern világnézetek s a ker. vallás alapigazságai között.

Stöcker, WACH AUF EVANGELISCHES VOLK. Aufsätze über Kirche und Kirchenpolitik. Berlin, 1893. 624 l. Ára 8 márka. A németországi legújabb egyházpolitikai viszonyokról nyilatkozik a nagyhírű berlini agitátor a nála megszokott erővel és nyíltsággal. Kiméletlenül lebbenti föl a fátyolt a német egyház elernyedtt hitéletéről, súlyos tévedéseiről s dogmatikai álláspontjának közönyös, latitudinaris jellegéről, s arról, hogy a mai államegyházi szervezet az egyházat hitében és szabadságában támadja meg. Szomorú, de nem mindenütt hű képei e fejtegetések a német egyházpolitikai viszonyoknak s nem mindig igazságosak és tárgyilagosak az ellentétes felfogásokkal szemben. Fájlalja, hogy Németországban hiányzik a meggyőződés ereje és hátorsága annak kimondására, hogy az egyház minden állami befolyástól ment isteni intézmény, úgy hogy a mai német prot. egyház az ellenséges hatalmasságokkal szemben bensőleg gyenge, külsőleg pedig minden befolyás nélkül való. A mellett akadályozza bizonyos bizantini irány sokaknál az akaratot az igazság fölismerésére és követésére. Ép azért felhívja a népet, hogy rázza le az állami egyház által reá oktroyált eme «prot. nyomorúságot» s hasson oda, hogy az egyház a szolgaság állapotából felszabaduljon. Egyik tétéle szóról szóra így hangzik: «Király és egyházkormányzat elfordult az én egyházpolitikai működésemtől, sőt még az én fractióm sem követett mindenben. A népben vannak barátaim, kik engem soha el nem hagynak. S eljő az idő, a melyben csak a hiterón s a személyes önállóságon alapuló gyülekezeti életnek lesz jogosultsága. ép azért a népben s a népegyházban vetett reményeimet föl nem adom».

(Sz.)

Martensen, DIE CHRISTLICHE ETHIK. Allgemeiner Theil. 6. kiad. Berlin, 1893. 601 l. Ára 9 márka. E mű — mint kiadásainak felszaporodott száma mutatja — még ma is felülmulthatatlan a ker. erkölcsan irodalmában. Fejtegetései a ker. erkölcsi élet gazdagságáról igen tanulságosak és értékesek. Műve általános és különös részre, az utóbbi pedig individuális és socialis ethikai részre oszlik fel. Az általános rész az erkölcsi alapfogalmakat tárgyalja s az erkölcsi jóról, a törvényről, a kötelességről s az erényről szóló szakaszai legszebb részei a bold. seelandi püspök nagy művének. Jól mondja, hogy a ker. ember egész élete folytonos megtérés és újjászületés a Krisztusban, a melyet helyenként foly-

tonos és fokozatos megszentelésnek is nevez. E szép és gazdag munkáról maga a szerző írja 10 évvel azelőtt megjelent önéletrajzában, hogy művének szokatlan nagy felkarolása annak a körülménynek tulajdonítandó, hogy a legszélesebb körben ezer meg ezer léleknek a vágyát és szükségét elégítette ki a keresztyéninek és emberinek ez összeegyeztetése. Különösen napjainkban fontos az a körülmény, hogy a komolyan gondolkozó keresztyén ne rejtse véka alá a maga világosságát s ne zárja el a maga keresztyénségét, hanem igenis ker. állásponton tekintse és ítélje meg az egész politikai s a socialis életet. Különösen e tekintetben kiváló kalauz e mű, mely nemcsak theológusoknak, hanem ama művelt keresztyéneknek is szól, a kikben megvan a főbb gyakorlati életkérdések feletti komolyabb gondolkozásnak érzéke és képessége.

Krause. EIN STÜCK KIRCHEN- UND LEBENS-GESCHICHTE AUS DEM DEUTSCH-RUSSISCHEN OSTSEEPROVINZEN. Gütersloh, 1893. Ára 1 márka. Szerző megragadó képet nyújt a protestánsoknak a balti tartományokban való üldöztetéséről. 4 havi fogság után Kurlandból maga a szerző is száműzetett s jelenleg Bajorországban lelkészkedik, míg többi társai Szibéria sivatagjain és olombányáiban szomjuhozzák az igazságot és a világosságot, a melyből oly kevés található a czár birodalmában. S az üldözés még jelenleg is tart. A mű különben az evangéliumi egyház helyzetét tárgyalja a keleti tenger tartományaiban és Oroszország belsejében, megragadó képekben és közvetlenül nyert benyomások alapján. A közlekedési viszonyok mizériája, az orosz pópák fanatizmusa, a szektás próféták egész serege s az orosz hatóságok nyomása és nyilvánvaló igazságtalansága igen megnehezíti az ottani protestánsok helyzetét s a lelkipásztori működést. A protestánsok zaklatása Oroszországban napirenden van. A kit az orosz különleges prot. egyházi viszonyok közelebről érdekelnek, az Dalton ismeretes előadásai mellett igen nagy haszonnal fogja olvasni Krause érdekes és vonzó fejtegetéseit.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.“ pénztárába
1893. szeptember 1-től 1893. december 21-ig
befolyt összegek kimutatása:**

(A f. é. I. füzet borítékján közölt nyugtázás folytatása.)

5. Pártoló tagsági díjak évi 8 forintjával befolytak : 1892 re Maár Károly zs.-kisfaludi ref. lelkész, Kovács Sándor olaszteleki ref. lelkész, Nyiri Gyula rápolti ref. lelk., hr. Kemény Béla szt.-erzsébeti földbirt., Gyarmathy Ferencz sz.-udvarhelyi ügyvéd, Eperjesi ev. theol. önképzőkör, Kiss Lajos étfalvai ref. lelk., Major Ferencz ns.-szalóki ref. tanító, Tóth Károly polgárdi-i ref. lelk., Békésbánfalvai ref. egyház, Ombódi ref. egyház, Zeyk Gábor diósi földbirt., Geréb Márton kolozsvári gymn. tanár, Herepei Gergely kolozsvári ref. lelk., Zeyk Károly ajtoni földbirt., Komjáthy János adorjánházai ref. lelk., Menyhárd Elek szászbrétei ref. lelk., Takács József győrpeéri ref. tanító, Placskó István ófalui ev. lelk., Szőke Károly k.-p.-bogárdi földb., Szűcs László senyeházai ref. lelk., Kövér András k.-ajtai ref. lelk., Sándor János szászvárosi tanár, Vitus Lajos szászvárosi főgymn. tanár, Nagy Károly kolozsvári keresk. ak. tanár, br. Bánffy György krasznai földbirt. **1893-ra :** Varga Lajos t.-szt.-györgyi ref. lelk., Szendy Lajos pacseri ref. lelk., dr. Rácz Ottó törv. bíró Sopron, Jókai Lajos kis-ölvédi ref. lelk., Kiss Mór kocsí jegyző, Kozma Zsigmond m.-tassi ref. lelk., Nagy János m.-tassi jegyző, Órás Kálmán ondi ref. lelk., Deák Gerő szászvárosi ref. tanár, Rácz Lajos sárospataki tanár, Bajcsi Lajos d.-mocsi ref. lelk., Molnár Sámuel v.-ladányi ref. lelk., Lénárt József magyarói ref. esp., Nagy Sándor ref. lelk. Ágya, Szigethy Lajos eperjesi coll. tr., Fazekas József mihályházai ref. lelk., Batta György simoni ref. lelk., Csajthay Máté inotai ref. lelk., Vas Mihály gégenyi ref. lelk., Gönczi Lajos sz.-udvarhelyi ref. tanár, Bolla Ferencz dákai tanító, Sass Béla rozsnyói ev. s.-lelk., Antal Lajos ászári ref. lelk., Mészáros Lajos karczagi ref. s.-lelk., Hetesy Lajos mezőlaki ref. tanító, Lamperth Gyula juthi ref. lelk., Barthalos Kálmán dudari ref. lelk., Kelemen János kömlődi ref. lelk., Kovács József ád.-teveli ref. tanító, Borsos Sándor kolozsi ref. lelk., Zeke Lajos siklósi ref. lelk., Mozgay Gábor dákai ref. tanító, Nagy Sándor mohi ref. lelk., Szekeres Mihály takácsi ref. esp., Hajdú János zsegnyei ev. lelk., Ködi Benő ládházai ref. lelk., K.-kereki ref. egyház, Bicskei ref. egyház, özv. Domokos Mihályné, Kövendi Dénes kun-madarasi ref. lelk., Bodolay József kesznyéteni ref. lelk., Dósa Dénes szászvárosi tanár, Rácz Géza móori ref. lelk., Kiss Albert iglói főgymn. tanár, Kovács Elek v.-gálfalvai ref. esp., Ignác Károly h.-hunyadi ref. lelk., Éltető Albert m.-régeni ref. lelk., dr. Gidófalvy István sz.-régeni kir. kjegyző, Bartalos Dezső tótvázsonyi ref. lelk., Kiss Károly garamvezekényi ref. lelk., Farkas Károly p.-keresztúri ref. lelk., Kőszeghy József kéttornyúlaki ref. lelk., Csák Máté n.-váradí ref. lelkész, Juhász Lajos perőcsényi ref. lelk., Gombai ref. egyház, Kovács-Sebestyén Kálmán ipoly-pászthói ref. lelk., id. Böszörményi Sándor pettyéni földbirt., Kovács János csetényi ref. tanító, Balogh Károly kolozsvári ref. coll. tanár, ifj. Nagy István csermői ref. lelk., Varga Sándor győrszemerei ref. lelk., Kübecher Albert durándi ev. lelk., Mocsy Lajos g.-vezekényi ügyvéd, Magyary Kossa Lajos t.-szt.-mártoni földbirt., Nyir-medgyesi ref. egyház, Miklós László szabolcsm. főjegyző, Hincs Miklós m.-vásárhelyi kir. jbiró, Máté Balázs k.-tótfalui ref. lelk., Benkő Gergely sz.-ajtai ref. lelk., Lőrincz Gyula

k.-baczoni ref. lelk., Maár Károly zs.-kisfaludi ref. lelk., Kovács Sándor olaszteleki ref. lelk., Nyiri Gyula rápolti ref. lelk., br. Kemény Béla szt.-erzsébeti földbirt., Gyarmathy Ferencz sz.-udvarhelyi ügyvéd, Eperjesi ev. theol. önképzőkör, Kiss Lajos étfalvai ref. lelk., Major Ferencz ns.-szalóki ref. tanító, Cseh Gyula egeraljai ref. tanító, Tóth Károly polgárdi-i ref. lelk., Jánosi-i dal- és olvasó egyesület, Pálfalusi ref. egyház, Békésbánfalvai ref. egyház, Ombódi ref. egyház, Zeyk Gábor diósi földb., Geréb Márton kolozsvári gymn. tanár, Herepei Gergely kolozsvári ref. lelk., Zeyk Károly ajtoni földbirt., Komjáthy János adorjánházai ref. lelk., Menyhárd Elek szászbrétei ref. lelk., Takács József pécsi ref. tanító, Placskó István ófalui ev. lelk., Szőke Károly k.-p.-bogárdi földbirt., Szűcs László senyeházai ref. lelk., Kövér András k.-ajtai ref. lelk., Sándor János szászvárosi tanár, Vitus Lajos szászvárosi tanár, Nagy Károly kolozsvári ker. ak. tanár, br. Bánffy György krasznai földbirt. **1894-re**: Bélaváry István csoknyai ref. lelk., Széki Atadár dadi ref. lelk., Batta György simoni ref. lelk., Antal Lajos ázsászi ref. lelk., Baross Károly b.-bánfalvai ev. lelk., Tirscher István bártfai gyógyszerész, özv. Domokos Mihályné Tiszaroff. **1895-re**: özv. Domokos Mihályné. Tiszaroff.

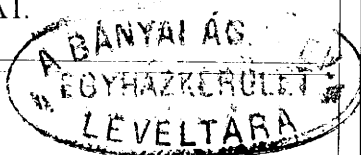
6. Károlyi-alapra befolyt: Uj-szivaczi ref. egyh.-tól 1 frt, Bihari ref. egyhmből visitáció alkalmával egybegyűlt 28 frt 50 kr.

7. Népies iratok alapjára befolyt: Majtis-i ref. egyh.-tól 3 frt.

8. A hercegszöllősi zsinat artikulusai kiadására adakoztak: gr. Tisza Lajos (100 frt), br. Vay Miklós (100 frt), Szász Károly (20 frt), Cseh Ervin (20 frt), gr. Degenfeld Lajos (10 frt), Darányi Ignác (10 frt), Szilágyi Sándor (10 frt), id. Kiss Áron (10 frt), Szilassy Aladár (5 frt), Sárközy Aurél (5 frt), Karap Ferencz (5 frt), Szász János (5 frt), Bpesti theol. akadémia tanári könyvtár (5 frt), Kálosi József (3 frt), Baksay Sándor (2 frt), dr. Kovács Pál (2 frt) Mészáros János (2 frt), Dányi Gábor (2 frt), Ádám Gerzson (2 frt); Ádám Kálmán, Tóth János, Szabó Péter, H. Kiss Kálmán, Szánthó János, Nagy Ferencz, Benkő István, Zeke Lajos, Kovács Antal, Csekei István, Báthory Dániel, k.-szt.-mikósi gymn., Farkas József, Szóts Farkas, Papp Károly, Warga Lajos sárospataki theol. tanár és Révész Kálmán 1—1 frtot: Összesen 335 frt.

A lakásváltoztatásoknak a titkárnál leendő szives bejelentését
kérjük.

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

TARTALOM.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	
1. A polgári házasság történetéből. Dr. <i>Szlávik M.</i>	149
2. A magy. prot. házassági jog rövid története 1786-ig. III. közlemény. <i>Pokoly József</i>	162
3. A debreczeni hitvita. <i>Zoványi Jenő</i>	178
II. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI:	
1. A prot. hittani alapelvek hatásáról. Dr. <i>Szabó A.</i>	187
III. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	202
b) Külföldi irodalom	207

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide címzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A POLGÁRI HÁZASSÁG TÖRTÉNETÉBŐL.*

A házassági jog államosítása Európa művelt államaiban már több-kevesebb idők óta bevezetett tény. A magyar kormány által m. é. decz. 2-án benyújtott törvényjavaslat nálunk is — ha törvényté válik — hivatva lesz államunk politikai, társadalmi, egyházi és jogi fejlődésére valósággal korszakalkotó befolyást gyakorolni. A legtöbb európai államban már a jogegység is létesítve van, a melynek kiegészítő része épen a házasság megkötésének kötelező polgári formája. Kivételt csak Orosz- és Törökország tesznek, a melyeknek színvonalára süllyednénk vissza akkor, ha győzne a nemzeti és állami létünket és fejlődésünket veszélyeztető ultramontán reactió. Állami és nemzeti érdekeinkkel oly szoros kapcsolatban lévőnek tudjuk a Szilágyi javaslatának sorsát, miként a javaslat elejtésében a vallásszabadságnak a 48-iki törvényben letett alapelveit látnók veszélyeztetve, az állam souverain hatalmát felekezeteknek alárendelve és végre nemzeti fejlődésünknek fontos feltételeit a hazát lakó heterogén elemek ellenséges indulatának kiszolgáltatva. S a polgári házasság története bizonyít a mellett, hogy fontos állami, társadalmi és egyházi mélyen érzett szükség vitte a műveltebb európai államokat a házassági jognak egységes polgári rendezésére.

A polgári házasság ellenségei közönségesen a forradalom szüleményének tartják azt, s annak eredetét az 1789. francia

* E kérdésre nézve l. bővebben *Friedberg*: *Recht der Eheschliessung in seiner geschichtlichen Entwicklung* 1865., és *Geschichte der Civilehe* 1870., 2. kiad. 1877. *Glasson*: *Le mariage civil* 1880. *Richter*: *Lehrbuch des kath. und evang. Kirchenrechtes*; a *Bluntschli-Brater-féle Staatswörterbuch*: «Ehe» (IV. 203—226.); és a *Herzog* Reálencyklopédiájának «Eherecht» (IV. 68—102. l.) cz. szakaszait.

forradalomra vezetik vissza s magát az intézményt úgy tekintik, mint a mely — miként Schlauch mondá — «meg fogja ingatni a házasságnak jogi szilárdságát és ethikai alapját», s a mely következképpen «sérti nem egyedül a r. katolikusok vallásos érzelmeit, hanem más ker. polgárok lelkiismeretét is». A polgári házasság eredetére nézve helyesen jegyzi meg *Friedberg*, hogy a forradalomnak atyasága még nem képezheti kriteriumát a gyermek tulajdonságainak s arra figyelmeztet, hogy sok olyan jog, a melyben úgy politikai, mint vallási tekintetben a polgári szabadság palladiumát látjuk, épen nem a csendes organikus fejlődésnek, hanem a politikai és vallási felforgatásnak a szüleménye s hogy épen a francia forradalom is első lökés volt arra a politikai átalakulásra, a melyben ez időszertint élünk és mozgunk. A francia forradalom épen nem képezi a polgári házasság eredetét. Kevés köze van a házasságnak annak forradalmi s egyházellenes jellegéhez, sőt inkább a *tolerantia szüleménye az az egész vonalon*, s a legtöbb államban épen az ultramontanizmusnak a házasság szentségi jellegével való visszaélése s az ezáltal kérdéssé vált polgári együttlét s egyenlőség igaz államjogi érdeke tette szükségessé a polgári házasság életbeléptetését.

A középkorban a polgári házasságról szó sem lehetett. A középkori egyház állam az államban, mely az összes ethikai nyilvános érdekek kizárólagos birtokosa, tehát maga Istenország. Változott e felfogás a reformációval, a melynek egyháza megosztotta az ethikai érdekeket az állammal, a mi aztán a házasság jogi természetének s az egyházra való vonatkozásának megvizsgálására vezetett. Mindenekelőtt tagadta a protestantizmus a házasság szentségi jellegét s azt polgári jogviszonynak mondotta. *Luther* «világi dolognak», azaz *Brenz* szavaival élve «oly társas szerződésnek tartotta, mely más világi szerződéshez hasonlóan a városházán, vagy más nyilvános, tisztességes és polgári helyen is megkötethető».

Mindamellett a prot. tartományokban is a házasság egyházi megkötése maradt érvényben. Mélyen gyökeret vert az a nép erkölceiben s attól tartottak, hogy a polgári házasság életbeléptetése még jobban szítani fogja ellenük a r. katoliku-

sok nézeteinek tüzet a házasság szentségi jellegéről s a coelibatus magasztalásáról. Aztán szükségessé tette a házasság egyházi megkötésének a formáját a parasztlázadás felforgató socialismusa s az a túlságos befolyás, a melyet a prot. államuralom az egyház felett igényelt. A prot. világnézetnek magvaként *Friedberg* szerint mindössze annyi constatálható, hogy az egyház, mihelyt az állam a házasságkötést törvényileg szabályozná, semmiféle oppositóra sem volna jogosult s így a polgári házasság bármely alakját bizton elismerhetné. A prot. tan ugyanis sehol sem vallja, hogy a házasság megkötéséhez az egyházi szertartás feltétlenül szükséges. Luther ugyan — a miről az ultramontán történetírás mit sem tud — «finom ker. rendnek» nevezi az egyházi házasságkötést, sőt «Traubüchlein»-jában (1529.) arra a későbbi egyházi rendezetekbe átment formulát is ad, mindamellett még itt is úgy beszél az egyházi házasságról, mint *az állam követeléséről az egyházzal szemben*, a melynek teljesítése alól nem vonhatja ki magát. A házasságkötés körüli városi vagy falusi szokások tekintetében — úgymond — nekünk lelkészeknek nincs rendelkezési vagy kormányzási jogunk, «sondern lassen einer jeglichen Stadt und Land hierin ihren Brauch und Gewonheit, wie siē gehen». Az arának templomba való vezetése s a szószéken való kihirdetése tekintetében pedig azt mondja: «solchs alles und dergleichen lass ich *Herrn und Rath* schaffen und machen, wie sie wollen, es gehet mich nichts an. Aber so man *begehret* für den Kirchen oder in den Kirchen sie zu segnen, über sie zu beten, oder sie *auch zu trauen*, sind wir schuldig dasselbe zu thun».

Helyesen utal arra *Friedberg*, hogy Luthernek és többi reformátortársainak a házasság megkötése kérdésében elfoglalt álláspontja megértéséhez még a tridenti zsinat előtti kath. házasságkötési jog ismerete is szükséges. Erre nézve *Schlauch* is őszintén bevallja, hogy «a tridenti zsinat előtt a házasságokra nézve ugyan meg volt parancsolva, hogy az egyház színe előtt köttessenek és a felek annak áldását kikérjék. A kötésnek e formája azonban nem volt *mint az érvényesség feltétele* felállítva, sokan az egyház mellőzésével kötötték a há-

zasságokat, ebből a házasságok jogerejéről számtalan perek támadtak, s a bigamiának esetei sem voltak ritkák». Érti alatta azt a különbséget, a melyet a középkor a «sponsalia de praesenti et futuro» között tett, s a melynek subtilis grammatikai értelmezésével szemben Luther jó németes nyelven azt hangsúlyozza, hogy «a mi nyelvünk szerint így kell beszélni: «Ich will dich haben, ich will dich nehmen, Du sollst mein sein etc. Ez az igazi «igen» szó minden további halasztás vagy meg-gondolás nélkül». Vagyis Luther az egyházi megáldásnak más jogi funkciót nem tulajdoníthatott, mint azt, hogy *általa egy már fennálló, érvényesen megkötött s jogilag teljesen hatályos házasság nyilvánosan megerősítettett*. Itt is tehát a középkori kath. felfogás kétértelmősége tette szükségessé a házasságnak fokozatos *államjogi* kidomborítását. S ez a felfogás volt a XVI. század összes theologusainál és jogászainál az uralkodó. E szerint a XVI. században nem egyházi házasságkötésről, hanem csak a házasságnak egyháziilag való megerősítéséről van szó. S ez a felfogás a XVII. században is érvényesült, habár itt-ott már az a nézet is nyilvánult, hogy az egyházi megáldás teszi a házasságot házassággá. Ez utóbbi nézet azonban csak a XVIII. században jut uralomra, úgy hogy voltaképen csak azóta lehet szó az egyházi jellegű házasságkötésnek szükségességéről a prot. egyházban. De még ekkor is érvényesül elvétve a régi theória, a mint hogy a kényszeresketések Szászországban csak 1808-ban, Pommerániában pedig csak 1846-ban lettek beszüntetve.

A polgári házasság törvényesen először *Hollandiában* léptettetett életbe még a XVI. században. A mint Hollandia Spanyolországtól való állami függetlenségét kivivta és itt a prot. egyház megerősödött, az állam az összes házasulandóktól megkövetelte, hogy frigyüket az államvallás papjai, tehát ref. papok által áldassék meg. Ez az intézkedés természetesen nagy ingerültséget keltett a r. kath. és a dissidens felekezetűeknél s ezért az állam 1580. ápr 1. életbeléptetett új törvényében elrendelte, hogy mindazok, kik a ref. pap ténykedését igénybe venni nem akarják, de az állam előtt érvényes házasságban óhajtanak élni, frigyüket *a polgári hatóság előtt* kössék meg.

Hollandiában tehát 1580 után a tolerantia útjának követése alapján a házasságkötésnek kétféle módja volt lehetséges, ú. m. a polgári hatóság s a ref. pap előtti házasságkötés, vagyis meghonosította az ú. n. *fakutativ* polgári házasságot. Végül 1795-ben a batáviai köztársaság constituálásával a kötelező polgári házasság léptetett életbe, mely 1833. a polgári törvénykönyvbe átvitelt, ma is érvényben van a németalföldi királyságban.

Sajátságos történeti és egyházi viszonyok között hozatott be a polgári házasság *Angliában*. A hierarchiailag szervezett magas anglikánus egyház dissidens- és szektaellenes türelmetlen fanatismusa szülte az angol forradalomban a királyság bukását, a kath. és anglikánus tradíciókra emlékeztető papistikus egyháziasság elodázását s 1653-ban a *kötelező* polgári házasság meghonosítását, mely aztán Skót- és Írországra is kiterjesztett. Különösen *Milton*, az «Elveszett paradicsom» költője volt az, a ki keserű gúnynyal illeti az egyház elvilágiasodását s annak «fizetett» papjait, mint a pogány papok «tolvaj» utódait s nem győzi eléggé magasztalni az utolsó parlament okosságát, a melynél fogva a papok ceremonialis szerepének mellőzésével a *házasság polgári szabadságát* szentesítette s a házasságok kötését és regisztrálását a polgári hatóság természeteszerű kompetenciájára bízta.

Az új házasságjog azonban nem valami kedvező fogadtatásra talált a nép körében. A mint egyek voltak a király ellenségei az új törvény elfogadásában s a magas egyház ellenségeivel való koalícióban, ép annyira egyek voltak a royalisták egy oly kényszerrendszabály iránti gyűlöletben, a mely egy usurpátor királygyilkos vallásos elveiben gyökerezik.

«Cromvell, a vérengző zsarnok — így olvassuk *Friedberg* idézeteiben — volt az első, ki bennünket a polgári házassággal megajándékozott»; «visszatért a régi aranykorszak» — így kiált föl egy gúnyköltemény; s «az új kormány előtt függni és házasodni rokon fogalom, mert mindakettőnél ugyanaz a bíró fungál».

De még egy más körülmény is tekintetbe jö itt. Eltekintve azoktól az indokoktól, a melyek a polgári házasság ellen való reagálást a politikai pártállás dolgává avatták, itt még

különösen az új házasságkötési formával járó nyilvánosság volt az, mely az angol nép felfogásának sehogy sem felelt meg s alig hogy a restauráció folytán a Stuártok újból a trónra léptek, azonnal, és pedig minden különös rendszabály nélkül eltűnt a gyűlöletes törvény az angol nép jogi életéből.

Az angol törvényhozásnak azonban még egyszer elő kellett vennie a polgári házasság ügyét, a melynél hasonlóan, mint Hollandiában a tolerantia volt a mérvadó elv s a katolikusok iránti figyelem a közvetlen előidéző ok.

Míg az általános angol jog azt a tételt állította fel, hogy a házasság megkötéséhez elégséges a két fél beleegyezése: addig a dissidenseknek a házasságkötési jog tekintetében való elnyomatásáról szó sem lehetett. Mihelyt szektáik valamely lelkésze előtt kötötték meg házasságukat, annak érvényességét az anglikánus egyház competens lelkészi bírósága is elismerte s csak a házasság vagyoni jogi hatálya volt az anglikánus lelkész eskető funkciójához kötve. S ez a katolikusok házasságaira is vonatkozott, csak hogy peres esetekben azok panaszait sem világi, sem egyházi bíróság el nem fogadhatta.

1753-ban azonban véget vetett az állam ez állapotnak s a házasság polgári érvényére nézve annak az anglikánus lelkész előtt való megkötését kívánta s rendelte el. A quäkerek és zsidók kivételével, a kikre az előbbi jogi állapot maradt érvényben, valamennyi dissidens és r. kath. a legszigorúbban a magas-egyházi házasságkötési formára köteleztetett. Ez új házassági jognak a dissidensekre és a r. katolikusokra vonatkozó igazságtalan intézkedései még türhetetlenebbé váltak akkor, a midőn 1799-ben a r. katolikusok emancipációja életbe lépett; míg a prot. dissidenseket illetőleg meg az új házassági törvény az 1688-iki türelmességi törvénnyel jutott ellentétbe, a mikor a r. kath. egyházba való áttérés felségsértésnek tekintetett s hivatalvesztéssel járt. E türelmetlenség oka a r. katolicizmussal szövetkezett Stuárt-ház restaurációjától való félelem volt.

Végül 1836-ban hosszú parlamenti küzdelmek után *Russel* Károly indítványára a *fakultatív* polgári házasság léptetett életbe, mely az elvi álláspontot nem érintő csekély változtatá-

sokkal ma is érvényben van. S *Peel* Róbert fáradozásainak köszönhető az is, hogy az egyes vallásfelekezetek által csupa ellenkezésből hanyagul kezelt anyakönyvvezetés helyére az ú. n. «Civilstandsregister» kötelező polgári alakja lépett.

Skótországban is a trideníti határozatok előtt a házasság megkötéséhez csak a két fél kölcsönös beleegyezése volt szükséges, a mi szóval vagy írásban, levélileg vagy üzenet útján tanukkal, vagy azok nélkül történhetett. E laza intézkedésekből oly nehézségek és visszaélések fejlődtek ki, a melyek aztán a nélkül, hogy törvényileg szabályozták volna, a polgári házasságra vezettek. A Skótországban megengedett titkos házasságok csaknem napirenden voltak, s az erkölcsi közállapotokat felette veszélyeztették. S miután az 1836-iki angol törvény a skót viszonyokat nem érintette, ezek romboló hatása magának Angolországnak a közerkölcsiségét is veszélyeztette.

Sajátságos jelenség, hogy az az angol nép, a melynek egész államéletében a teljes nyilvánosság elve érvényesül, tisztességtelennek tartja a nyilvánosságot a házasságkötésnél s a kihirdetésben a szégyenérzet megsértését látja. «Mit mondana Mylady — így ír *Walpole* Horác, — ha a templomban háromszor kihirdetnék. Azt hiszem, inkább viselné egész életén át az özvegyi fátyolt, hogy sem ilyen szemérmetlen czeremóniának vesse magát alá». A miért is sehol sem terjedtek el annyira a titkos házasságok, mint éppen Angliában, a hol ezek valóságos formai szervezést is nyertek. Az e fajta házasságok nemcsak az alsóbb néprétegekben, hanem a lordok magas köreiben is szokásosak voltak, úgy hogy volt lelkész, a ki egy év alatt 36 ezer ilyen, sokszor korcsmákban s más nyilvános helyeken megkötött titkos házasságokat áldott meg. És ezeket az állapotokat sem az 1753-iki, sem az 1836-iki polgári házassági törvény sem tudta teljesen megszüntetni, úgy hogy a korónának három legmagasabb hivatalnoka is egyidejűleg ilyen házasságban élt. Csakis *Brougham* fáradozásainak köszönhető 1856-ban az angol házasságkötési jog ilynemű kiegészítése, a mely szerint a skót házasságok csak akkor érvényesek, ha a jegyesek előzőleg legalább is 21 napig Skótországban tartózkodtak.

Franciaországban a pusztán megtűrt prot. szekták és vallásfelekezetek lelkiismereti szabadságának az állam részéről való védelme tette szükségessé a polgári házasság életbeléptetését. A francia klerus fanatikus türelmetlensége vértanúi egyházzá avatta a protestantismust, s mint a nantesi edictum története igazolja, befolyása alá vonta magát az udvart is. Az ebből fejlődő nehézségeket csak a törvényhozás oszlatta el. Az 1787. nov. 28-án kibocsátott edictum kimondotta a protestánsok megtűrését, megengedte nekik a szabad ipart és kereskedelmet s a házasság megkötésére nézve a jegyesek szabad választására bízta, hogy a házasságot r. kath. pap vagy bíró előtt kössék meg. Míg tehát a polgári házasság tisztán fakultatív alakban s csakis a protestánsokra kötelezőleg már a forradalom előtt létesítettett, addig annak kötelező alakját az egész nemzetre nézve maga a forradalom léptette életbe.

Már az 1791. constitutió kimondotta: «a törvény a házasságot tisztán polgári szerződésnek tekinti», s tényleg 1792. szept. 20-án publikálva is lőn a polgári házasság törvénye. E tekintetben az a helyes szempont volt az irányadó, hogy «a polgár vallásfelekezeti különbség nélkül az államé». Az új házassági jog átment aztán a Napoleon-féle polgári törvénykönyvbe is s a francia uralom alatti német részekben is lassanként meghonosodott.

Friedberg helyesen utal arra, hogy sokan a francia kötelező polgári házasságot a trónt és oltárt ledöntő revolúció, a socialis felforgatás s az ú. n. «Freigeisterei» szüleményének tartják. Pedig a forradalmi ujságok egy szóval sem érintették annak életbeléptetését, alig ismerték annak elvi fontosságát, az encyclopädisták mit sem tudnak róla, s *Montesquieu* és *Rousseau* sem említik. *Diderot* és *d' Alembert* pláne a házasság egyházi jellegét hangsúlyozzák.

Másutt keresendő az új házassági törvény eredete. Maga a kath. egyház papistikus hierarchismusa s a házasság szentségéről szóló kétértelmű felfogása volt annak a szülőoka. A tridenti zsinat ugyanis, mely a házasságot szentséggé tette, habozott e szentség elemeinek a meghatározásában, vagyis a középkornak e tekintetben controvers kérdését meg nem ol-

dotta. Az egyik része a jegyeseket tartotta a pap mellőzésével ministereknek s a consensust a szentség anyagának, másik része pedig a papot miniszternek s az ő megáldását anyagnak. Ez utóbbi felfogás volt a francia klerus közegyházi nézete, mely arra a következményre vezetett, hogy a jegyesek kölcsönös beleegyezését oly szerződésnek tartsa, mely csak a reá következő papi áldás folytán lesz szentséggé. A kontraktus azonban az állam dolga, s így a házasság szentségének francia tana annak állami felfogására, s a reá vonatkozó állami törvényhozás igazolására vezetett. A miért is a francia polgári hatóságok gondosan ügyeltek a theoria megőrzésére, s a parlamentek épen e theoria alapján széleskörű bíróságokat is szerveztek a házasság dolgában. S a klerusnak folyton megújuló panasza tényleg arról győzhet meg bennünket, hogy a parlamentek a házassági szerződés polgári jellegét kellőleg értékesítették, a házasságot az állami rend körébe terelték s a népet a házasság vallásügyi mozzanatának megfigyeléséről alaposan leszoktatták.

Im ezeket a teoriákat találta a francia forradalom a házasságról, a mint azokat az encyclopädisták s a felvilágosodás más barátai is hirdették az absolutismus ellenében. A mellett a tolerantia követelményei is előtérbe léptek. S ha már a forradalom előtt a protestánsoknak megadatott a polgári házasság, úgy még inkább szükségesnek bizonyult az általános polgári szabadság és egyenlőség proklamálása a házasságkötési jog tekintetében is. Ezt az egyenlőséget el lehetett volna érni ugyanazon az úton is, hogy az állam egyszerűen a protestánsoknak is megengedi a saját lelkészeik előtt való házasságkötést; azonban e ponton ismét csak előtérbe lépett s döntőleg hatott a házassági szerződés világi jellegének fentérintett theoriája s mindkét faktornak közreműködéséből eredt *a kötelező polgári házasság Franciaországban*.

Azóta Franciaországban ez az alak az érvényes és pedig az egyház és a pápa ellentmondása nélkül, sőt ez utóbbi 1793-ban a tolerari posse elvénél fogva a klerus hozzá intézett kérdésére helyben is hagyta azt s az 1801. organikus czikkekből újból ajánlott polgári házasság ellen sem nyilatko-

zott, úgy hogy csak X. Károly uralkodása alatt kezdett ez intézménynek opponálni a francia papság. Pedig a r. kath. egyházjog szerint — a mire különben *Schlauch* fölterjesztése is utal — polgári úton csak ott köthető a házasság, a hol a tridenti dekretum publikálva nincsen: a hol ez publikálva van, vagy a nélkül is érvényben van, a polgárilag kötött házasság csak úgy lesz ratum matrimoniummá, ha azt az előirt tridenti forma szerinti kötés is követi. A míg ez nem történik, az ú. n. szentszéki, mint lelkiismereti bíróság a bontó impedimentum clandestinatissal látja el azt, a mit a Syllabus a 71. és 73. «error» tételében így fejezett ki: «Tridentini forma sub infirmitatis poena non obligat, ubi lex civilis aliam formam praestituit et velit, hac nova forma interveniente matrimonium valere», és «*Vi contractus mere civilis potest inter christianos constare veri nominis matrimonium; falsumque est, aut contractum matrimonii inter christianos semper esse sacramentum, aut nullum esse contractum, si sacramentum excludatur.*»

Belgium a francia forradalomnak köszöni a polgári házasságot, a mely ez országnak 1815. restaurációja és Hollandiával való egyesítése után is érvényben maradt. Az új kormány igyekezett ugyan a belga klerus kivánságainak eleget tenni; de a polgári házasság módoszatait illető intézkedései gyakorlatilag kivihetetleneknek bizonyultak s a klerus féktelen vágyait sem elégítették ki. A kormány ugyanis olyképen intézkedett, hogy senki polgári hatóság előtt mindaddig érvényes házasságra nem léphet, míg illetékes lelkészétől bizonyítványt nem nyer arra nézve, hogy kanonikus házassági akadályok fenn nem forognak. Ez a félrendszabály senkit se elégített ki. Sőt inkább a püspökök megtiltották papjaiknak az ily bizonyítványok kiállítását, úgy hogy a házasság megkötése csaknem lehetetlenné vált. Az egyház egész befolyásával oda hatott, hogy a jegyeseket az előző egyházi házasságkötésre kényszerítse s ezzel az állam által szükségesnek tartott polgári actus teljesen ignorálják. Így történt aztán, hogy a házasság egyházilag érvényesen megkötöttet, a polgári actus azonban a legtöbb esetben elmaradt, minek természetes következménye az volt, hogy sok oly házasság, a melyet az egyház érvényesnek

ismert, az állam előtt csak concubinatus, tehát önkényesen felbontható volt és pedig minden tekintet nélkül az ezen házasságokból származó gyermekek törvényességére s örökösödési jogára. E vizsás állapotok indították már két év multán a kormányt az előbbi hasztalán kísérletekkel szemben a francia házassági jognak újbóli életbeléptetésére.

1830-ban elszakadt Belgium Hollandiától. A kitört forradalom a kath. és liberális párt coalitíójának a műve. A kath. párt megjutalmazásaként az ideiglenes kormány már 1830. okt. 16-án kiadott dekretumában fölfüggesztette mindazokat a törvényeket, a melyek bármely felekezetnek lelkiismereti szabadságát korlátozzák. Hangsúlyozta az egyház szabadságát, illetőleg az egyháznak az államtól való teljes függetlenségét, s az új szervezetnek a házasságkötésre vonatkozó 14. és 15. §. tárgyalásánál ugyancsak a pártok compromissumaként a francia minta szerinti polgári házasság lön elfogadva, mely is akként intézkedik, hogy *az egyházi házasságkötés a polgárit meg nem előzheti.*

Németországban 1848. előtt csak a francia jogi területeken, ú. m. rajnai Poroszországban, Hassziában és Bajorországban volt a kötelező polgári házasság életbeléptetve. Jellemző azonban a római kuriának állása a német polgári házassághoz. III. Frigyes porosz király kormánya ugyanis oly vegyes házassági praxisnak létesítésére törekedett, a mely a Róma iránt tett engedményekként a polgári házasságnak a rajnai tartományokban való megszüntetését vonta maga után. A merev kánonjogi consequentiák a vegyes házasságok dolgában a kuria részéről sokkal fontosabbnak vétettek, mint annak az intézménynek az elodázása, a melyben az egyház a társadalom egyik gyökeres alaphibáját látta. Mindamellett Poroszország régebbi tartományaira nézve «az új vallásfelekezetek alakulását» illető 1847. márcz. 30-iki pátens csak azoknak engedi meg a polgári házasságot, a kik sem az evangélikus, sem a r. kath., sem pedig valamely, nyilvános testületi joggal felruházott vallásfelekezetnek nem tagjai, megengedi tehát az ú. n. szükségből való polgári házasságot a zsidóknak s az ág. hitvallást nem követő prot. dissidenseknek. Ugyanazt tette az

angol kormány is 1836. a dissidendek javára; csakhogy itt a polgári házasságkötés kinek-kinek szabad tetszésére bízott, vagyis azoknak a fakultatív polgári házasság engedélyeztetett.

Az 1848-iki liberális politikai átalakulások azonban Németországban is maguk után vonták az egyháziakat is. Az egyház szabadságának belgiumi programja a kath. liberális, sőt még a radikális pártelemeket is áthatotta, úgy hogy a m./frankfurti nemzeti gyűlés az egyházat az államtól elkülönítette, mely elkülönítésnek betetőzője a kötelező polgári házasság, mely ellen a kath. párt részéről egyetlen hang sem hallatszott. A «német alaptörvények» 16. §-a így szól: «A házasság polgárjogi érvénye csakis a polgári aktus teljesítésétől függ; az egyházi esketés csakis a polgári megkötés teljesítése után következhetik be. A valláskülönbség polgári házassági akadályul nem szolgálhat. Az anyakönyveket polgári hivatalnokok vezetik». Legtöbb állam azonban csak átmenetileg követte a m./frankfurti törvényeket. Így Oldenburg 1855. a fakultatív polgári házasságot fogadta el; az 1850. porosz szervezet 19. cikke pedig úgy határozott, hogy: «a polgári házasság életbeléptetése egy külön törvénynek a dolga, mely a polgári anyakönyvvezetést is hivatva leend szabályozni». A kormánynak a fakultatív polgári házasság életbeléptetésére 1859—1861-ig tett kísérletei a felsőháznak oppositóján törtek meg. Így történt aztán, hogy több német állam részint a fakultatív, részint pedig a szükségből való polgári házasságot fogadta el. Miután végül az ismeretes májusi törvények s az ókath. mozgalom által előidézett visszas állami állapotok megszüntetése céljából az 1874. márcz. 9. porosz törvény végleg és pedig *kötelező* alakjában szabályozta a polgári házasságot, az 1875. febr. 6. birodalmi törvény által az egész német birodalomra nézve is kiterjesztett s 1876. jan. 1. «Beurkundung des Personenstandes und die Eheschliessung» cz. alatt életbelépttetett. A polgári házasságkötésnek formáját a törvény 52. §-a így határozza meg: a házasság előző polgári kihirdetése után annak megkötése két tanu jelenlétében a polgári hivatalnok előtt történik, ki a jegyeseket kölcsönös beleegyezésök személyes bemondása s elfogadása után törvényesen egybekelt házasoknak jelenti ki. A 67. §.

300 márkányi bírsággal vagy 3 havi fogházzal rendeli büntetni azokat a lelkészeket, a kik a házasságnak a polgári hivatal által való megkötése előtt egyházilag esketnek. Másrészt azonban kimondja a 82. §. egész határozottsággal, hogy a törvény az egyházi kötelezettségeket az esketés tekintetében egyáltalában nem érinti.

Svájcban a polgári házasság történetének Németországhoz hasonló fejlődését észlelhetjük. A francia jog elfogadásával kapcsolatban több kanton (p. o. Genf) a kötelező polgári házasságot vezette be, s *Olaszországhoz* hasonlóan — a hol 1866 óta van kötelező polgári házasság — az államnak az egyházhoz való állása volt épen a polgári házasság életbeléptetésének az eszközlő oka. Végül pedig a dissidens gyülekezetek terjedése a többi kantonokat is (p. o. Waadt, Zürich, Schaffhausen stb.) a polgári házasság egyik vagy másik alakjának az életbeléptetésére indította.

Összefoglalva a polgári házasság terjedése tekintetében fejtegetéseink eredményét, kimondhatjuk: hogy a mult században csak Hollandiában és Franciaországban — átmenetileg pedig Angliában — létezett polgári házasság, míg századunk 60-as és 70-es éveiben terjedett az el Olasz-, Angol-, Németországban, Ausztriában (1868.), Belgiumban s a Svájcban, s tegyük még hozzá: a skandináviai államokban (1862.), Dániában (1857.), a Dunafejedelemségekben (1846.). Spanyolországban (1869. s 1870.) — a hol azonban újból elejtették — s részben Amerika spanyol államaiban. Így Braziliában 1891 óta van kötelező polgári házasság.

Hazai házassági jogunk vázlatos történetét a most tárgyalás alatt levő törvényjavaslat általános indokolása ismerteti igen becses és nagyon érdekes tárgyalás keretében. Azért azt itt mellőzhetjük.

A polgári házasság életbeléptetésének úgy külföldi, mint hazai története a leghatározottabban igazolja, hogy még a legkatholikusabb országok sem tudnak a házassági jog terén megélni a róm. katholicismussal s annak kánonjogával. A róm. katholicismus, mint a cselekedetek által üdvözítő vallásközösség a kezdetleges műveltségű tömegek vezetésére alkalmas ugyan egy ideig; de mint hierarchismus még erre sem jó, mert

szakadatlan ellenkezésbe hozza önmagával az embert, mint hívót és mint állampolgárt s belenyúl az egyén legszentebb jogaiba, legbensőbb életviszonyaiba — ezt pedig öntudatra ébredt egyesek és nemzetek nem tűrhetik. Azért megfoghatatlan, hogy miként lehet valaki, mihelyt az emberi és polgári jogok benne öntudatra ébredtek, ellenzője a házassági jog egy-séges állami rendezésének; vagy ha ennek már híve, akkor meg miként sürgetheti a *fakultatív* polgári házasságot?

Vagy kötelező polgári házasság; vagy semmi. A josefismus alapján a r. kath. klerussal, annak hatalmi törekvésével még kiszámíthatatlanabb zavarok állának elő a házassági jogviszonyokban, mint a minő chaost a most érvényes nyolcz-féle házassági jog idézett elő.

Dr. Szlávik Mátvás.

A MAGYAR PROTESTÁNS HÁZASSÁGI JOG RÖVID TÖRTÉNETE 1786-IG.

(III. közlemény.)

I. Az 1608-iki országgyűlésig.

B) *Biráskodás.*

A mint a protestánsok a házasság szentségét és felbonthatatlanságát elvetették, szinte lehetetlenné vált, hogy házassági ügyeiket a róm. katolikus szentszékek ítélete alá bocsás-sák. Maguknak kellett azok felett ítélni és csakugyan maguk ítélték.

A biráskodás gyakorlása nem ütközhetett nehézségekbe ott, hol egyszerűen az eddigi szervek gyakorolták, p. o. az erdélyi szászoknál vagy Liptóme gyében, melyeknek a házassági ügyekben való biráskodást régi privilegiumok biztosították. Ellenben ott, hol a régi szervezet felbomlott és helyébe más nem lépett, igen tág tér nyílt a visszaélésre. Igyekeztek is a bajokat orvosolni a protestánsok, midőn kimondák a II. erdői zsin. 11. kánonjában, az 1577-iki körmőczi végzésben s a II. murányi zsin. 32. articulusában, hogy házassági ügyekben senki magától ítélni ne merjen, hanem ha fontosabb ügy jön elő, a közzsínatra kell azt hagyni s esetleg a polgári hatósággal közölni.

Igy lettek a zsinatok házassági ügyeket ítélő szervekké is, végérvényesen döntvén az eléjük került ügyekben. Csakhogy az eljárást sehol sem szabályozták és a mi kánon foglalkozik is házassági ügyekkel, annak főczélja a lelkipásztoroskodó papság utasítása és nem a zsinati eljárás szabályozása. A XVI. századbéli zsinatok végzései között nincs egy sem, mely valódi egyházszervezetet adna, hanem mindnyájan a lelkészek és hívek utasítása véget készültek. És ha ezt tudjuk — pedig csak egy tekintet is a zsinati határozatokra, meggyőzhet a felől — épen nincs mit csodálkoznunk a felett, hogy a biráskodás szabályozására kánon nincs, s hogy az egész eljárás a szokásjogon alapul és áll fenn.

Minthogy így áll a dolog, a biráskodás történeti multjával csak a protocollumokból és ítéletlevelekből ismerkedhetünk meg, azonban — fájdalom — vajmi kevés az, a mi a bécsi béke előtről ránk maradt és a mi maig is fenn van, többnyire nehezen hozzáférhető. Itt-ott megjelent mozaikokból kell képet alkotnunk magunknak, oly képet, melyről előre is tudhatjuk, hogy nem felelhet meg a valóságnak, hanem legfeljebb homályosan sejteni engedi az igazat.

A házassági biráskodás szerve tehát a zsinat volt a protestánsoknál. Találkozhatunk oly nézettel, mely a zsinatokat alkalmatlanoknak mondja a biráskodásra, mivel időszakonként ültek csupán egybe. Azonban azt látjuk, hogy a törvények évenként egyszer-kétszer kívánják összehívni a zsinatot, hogy a generalis zsinatok mellett a superintendentiákban particularisok is tartatnak, még pedig később 2—3, sőt olykor több ízben is. Ily körülmények között bizonyára elintézhették és el is intézték a házassági ügyeket oly rövid idő alatt, mint a katolikus szentszékek, vagy ma a polgári hatóságok.

A közzsínat kifejezés alatt nem kell az ú. n. generalis synodust érteni, mert ez utóbbi rendszerint ott található fel, hol több egyházmegye egy felsőbb hatósággá egyesült, vagy a hol egy egyházmegye több járásra oszlott szét. Az előbbi eset található a dunántúli két protestáns egyháznál, az utóbbi a felvidéki négy esperesség területén. A közzsínat tartatott egyházmegyénként is és a legtöbb helyen, 1608 előtt épen az egyházmegyék zsinatai voltak az egyetlen hatóság, mely házassági ügyekkel foglalkozott.

Az erdélyi szászoknál a dékánok ítélőszéke elé tartoztak a házassági ügyek, mint az 1559-iki egyezségi czikk 1. pontja mutatja: *«Erstlig die blutfreundtschafft oder sipschafft in eheligen sachen und die Ehescheydung zu urtheylen sol dem Decano eines ieden ortts gebyren, nach dem wort gotts und*

ehre». (Teutsch. i. m. 23.) Csakhogy a dékán maga, tetszése szerint nem járhatott el, hanem köteles volt a káptalan jelenlétében az ügyet tárgyalás alá vétetni s az ekképen többségileg megállapított vélemény lett határozattá. Az Alexius Dénes által a saji és tekei káptalanoknak adott szabályzat ugyanezen módon rendelkezik a 15. pontban. (Prot. Közlöny 1872. 374. l. Közli Szabó Károly.)

Hogy a dékántól a superintendenshez szükségképen kellett volna fellebbezni az ügyet, arra még a korszakban nincs semmi határozat. Azonban a felek fellebbezettek, mivel a dékán határozatára nézve nincs kimondva a fellebbezhetlenség. Sőt hogy a század vége felé már kezd a superintendensi törvényszék fellebbezési forum lenni, mutatja az Orgován Péter-féle per, melynél Báthori Zsigmond fejedelem a perújítást rendeli ugyan el, de hozzáteszi, hogy ha a felek az ítélettel meg nem lennének elégedve, tegye át az ítéletet maga a (szebeni) káptalan az illetékes fellebbezési forumhoz. (Teutsch. i. m. I. 247.) Hogy a superintendensi ítélet ellen a közzsínathoz lehetett fellebbezni, azt már láttuk a Frank Bálint ügyénél, habár ugyancsak abból az is kiténik, hogy a superintendens ítéletét egyenesen fejedelmi rendeletre vette a zsinat tárgyalás alá. (Teutsch. i. m. II. 124. l.) Különben ebben az időszakban, főleg a XVI. század harmadik negyedéig a generalis synodus volt a fellebbezési forum a házassági ügyekben, mint ezt a zsinatokról közölt jelentések mutatják. (Teutsch. i. m. II. kötetében több helyt, p. o. 125, 245. l.)

A felvidéki evangélikusok hatóságai által eldöntött házassági ügyről emlék nem akadt kezembe e korszakból, pedig mindenesetre tanulságos lenne megismerni eljárásukat azon időből, midőn még contuberniumokban éltek s nem alakultak superintendentiává. A szepességi ötvárosi egyházmegyében, később superintendentiában mi változás sem történt 1615 után s így a jövő korszakban az ezen kori szervezet és eljárás képét is feltalálhatjuk.

A dunántúli evangélikusok évenként több partialis s legalább egy generalis zsinatot tartottak. Úgy látszik, hogy a házassági ügyeket a partialis csak előkészíti, legalább később fontosabb ügyeknél ez a gyakorlat. Az általam 1605-, 1607- s 1608-ból kivonatosan ismert három ítélet generalis zsinatból kelt.

A reformátusoknál a Tiszán túl (csak innen ismerem adatait) a partialis és generalis synodus egymással concurrálni látszik. Ugyanis annyiban, hogy első fokon a generalis zsinat is mondhat ítéletet, nemcsak a partialis, ha t. i. egyenesen él

terjesztik az ügyet. Így ítelt Bánfihunyadi Mogyoró Benedek, superintendens, illetőleg az elnöklete alatt üléselő zsinat Szücs Máté ügyében 1595-ben (Tóth S. «Adalékok» Debr. Prot. Lap 1883. 10. l.) Azonban természetesen a fellebbezésben már nem concurrálhatták egymással, a mennyiben a partialistól lehetett fellebbezni a generalis synodushoz, de ennek ítéletét respectálni tartozott az egész egyházkerület.

Az unitárius egyházban a partialis és generalis zsinat között, valószínűleg 1571-től az ú. n. consistorium állítatott be a superintendens elnöklete alatt, melyhez lehetett fellebbezni az egyházmegyéék ítéletét, de mert ebben a generalis zsinat is illetékes volt, azért a consistorium akkor ítelt, ha a generalis zsinatot összehívni nem lehetett. A consistoriumnak a püspökön és generalis notariuson kívül előbb 24, később 1579-től 12 tagja volt, kik szabadon választathattak az egész egyházból.

A perlekedő felek rendszerint a felperes bírósága előtt álltak perbe, ha illetőségük különböző volt. A felperes a maga bíróságánál tett panaszt, mely bíróság a lakhely egységénél fogva az alperesre is illetékes volt, kivéve azon esetet, ha alperes más vallású vagy származási helyén tartózkodott. Később is saját bíróságánál lép fel a felperes, de igen gyakran oda utasítják, hogy «actor sequitur forum rei» úgy al-, mint felperes képviseltette magát ú. n. procurator által, azonban rendszerint személyesen kellett jelen lenniök.

A felperes alperest akképen hívta törvénybe, hogy panaszát az esperesnél vagy superintendensnél megtevéen, ettől idéző levelet kért alperes részére. Vagy ha a tényállás úgy tette szükségessé, saját lelkipásztorától vett bizonylatot, vagy esetleg a polgári hatóságtól is és ezzel jelentkezett az esperesnél.

A zsinaton előszóval folyt a tárgyalás. A fél vagy felek előadták ügyöket, igazolták okiratokkal vagy megidézett tanukkal állításukat és ha felperes állítása igaznak tűnt ki, kérelmében azonnal meghozták a határozatot. De ha a bizonyítás és ellenbizonyítás során nem vált kétségtelenné a felperes állítása, elutasították mindenkorra, vagy elhalasztották az ügyet, hogy a szükséges igazolványok beszerezhetőek legyenek.

A bizonyításnál okiratok és tanuk mellett szakértők is szerepelnek, valamint az eskü is.

Az ítélet, mely az eljegyzés vagy házassági kötelék fenntartását avagy feloldását mondotta ki, az utóbbi esetben az ártatlan félnek kiadatott írásban. Ez ítélet terjedelmesen foglalta magában a perkérdést, a tényállást, bizonyítást s az íté-

letet indokolásával együtt.¹ A hatósági protocollumba pedig minden ítéletről rövid kivonatot jegyeztek fel.

Úgy az elutasított felperes, mint elmarasztalt alperes fellebbezhetett, ha volt fellebbezési forum, vagy esetleg perének újból felvételét kérhette. Erdélyben láttunk esetet arra is, hogy úgy a fellebbezést, mint a perújítást a fejedelem rendeli el az érdekelt fél kérelmére.

Házasságtörés, hűtlen elhagyás, eljegyzéstől indokolatlan visszalépés esetében a bűnös fél a per költségeinek viselésére ítéltetett, s ideiglenes vagy örök «ligába» vetéssel büntettetett. Házasságtörés esetében rendszerint odautasították a felbontást kérő felet, hogy előbb követelje a világi hatóságtól a házasságtörő megöletését s ha ez nem következne be, igazolja, hogy ama kérelemmel előállott, de azt meg nem nyerhette.

A mentességeket, — dispensatió, — is a zsinattól kellett kérni, de kisebb fontosságú esetekben úgy az alperes, mint a superintendens megadhatta.

A per költségeiről szól az 1597. jan. 16-iki, Tasnádon tartott zsinat végzéseinek 4. pontja. E szerint 1597. előtt az ügyvédért, a bizonyáglevél olvasásáért, s az idéző pecsétért 2—2 pénzt kellett fizetni, de ezt a nevezett zsinat eltörli. Az elválasztásért 2 frt fizetendő, az elválasztási levélért, «a melyet ki kell venni» az esperesnek annyit kell fizetni, a mennyiben vele megalkudni lehet. (Tóth S. Adalékok.) Más adat szerint a válólevél díja 1 frt, de ha ebben megegyezni nem tudnak, kevesebbet is el lehet fogadni. (Kiss Á. i. m. 738 l.)

Végül azt jegyzem még meg, hogy ezen tasnádi határozatokból az látszik, hogy alkalmaztak ügyvédet is a házassági pereknél, de ez aligha történt hivatalból, hanem csakis a fél kérelmére és semmiesetre sem lehet «házasságvédőnek» minősíteni, még ha esetleg a házasság érdekében szerepelt volna is. Valószínűleg a fél által felszólított zsinati tag, mint szószóló s a beszédet jobban értő ember, quasi «procurator» volt.

Áttekintve az elmondottakat, bizonyára illusoriussá lesz az az állítás, hogy a protestánsoknak Magyarországon önálló házassági joguk és bíraskodásuk nem volt. De igenis volt már 1608 előtt is és mint a későbbiekből ki fog tűnni, országosan is elismertetett, vagyis más szavakkal: a protestáns házassági jog hazánkban ép úgy recipiáltatott, mint a kánoni jog.

¹ Egy ilyen ítéletlevelet közöl Jakab Elek, Dávid Ferenczről írt műve függelékében (5—9 l.), melyet Dávid Ferencz, még akkor ev. superintendens 1559. márcz. 15-én Kolozsváron adott ki a «Fodor Mihály — Rekettyei Marzsinay Margit» ügyben. Egy másikról Fabó tesz említést 1607-ről az Uj Magy. Múzeum 1853. évfolyam 697. lapján.

II. A prot. házassági jog polgári ereje. 1608—1730.

A bécsi békekötés és az ezt becikkelyező 1608-iki országgyűlés egészen új helyzetet teremtett a magyarországi protestáns egyházak részére. Míg ugyanis a XVI. század folyamán tényleg birtak szabad vallásgyakorlattal, melyet számbavehetőleg egészen 1603-ig alig háborgattak; szervezkedtek és tömörültek, még pedig a felvidéken contuberniumokba, illetőleg senioratusokba, egyebütt pedig superintendentiákba; az egyes egyházi hatóságok körén belül sajátos jogélet fejlődött ki, mely egyházi törvényekben szabályoztatott: a római egyházból való kiválás az északnyugati megyékben lakó, jobbára evangélikus vallású protestánsok kivételével teljesen befejeztetett és így a róm. kath. püspökök iurisdictionója, az utóbb említett protestánsok kivételével, az összes hazai protestantismus felett végleg és egészen megszűnt; de mindezen fentebb említett állapotok csupán tényleges, azonban nem törvényes, nem az ország törvényhozása által elismert tények és körülmények voltak: addig a bécsi béke s az 1608. K. e. I. törvényczikk mindezen állapotoknak megadta a törvényes, államilag elismert jelleget és bevette a magyarországi protestantismust a magyar közjog sáncaiba, sőt többet is tett, midőn szervezetök felől is határozott az 1608. K. e. I. t.-cz. 2. §-ban.

Rengeteg sok önkényszerű magyaráztatnak volt a most említett törvényczikk kitéve főleg a XVII. században, midőn a katolikusok annak betűjéhez, a protestánsok ellenben szelleméhez ragaszkodtak. Azonban ma már kétségen felül áll, hogy e törvényczikk, mely teljes mértékben magán hordja a vallásügyi törvényeknek természetét, t. i., hogy felettébb általánosak, nem értelmezhető másképen, mint annak szelleme szerint, a mint ez annak történetéből, előzményeiből és következményeiből folyik.

E felfogásom alapján állítom, hogy ez a törvényczikk ki mondja a protestánsokra nézve is a feltétlen szabad vallásgyakorlatot, mely a róm. kath. szabad vallásgyakorlattól miben sem különbözik, hiszen általában szól a «liberum religionis exercitium»-ról, melynek a bécsi béketárgyalások okmányai szerint a róm. kath., ágostai s helvét vallású egyházak a részesei; a szabad vallásgyakorlatot kiterjeszti az egész akkori Magyarországra és ennek minden lakosára, nemesre és nem nemesre egyaránt; elismeri, hogy a protestáns egyházak corporatiókba tömörülhetnek s ezek aztán közjogi corporatiók és végül a mi legfontosabb, de az előbbivel elválhatatlan kap-

csolatban áll: saját hatóságaik alá rendeli az egyvallásúakat, mi által a protestánsok szabadulnak a róm. kath. püspöki iurisdicció alól.

Mivel tárgyamhoz főleg ez utóbbi tartozik, azért mellőzve a többi tételek bizonyítását, ennek igazolásához fogok. Teszem pedig ezt azért, mert nemcsak a XVII. század katolikusai vonták kétségbe azt, hogy a protestánsok teljesen szabadultak a róm. kath. püspöki iurisdicció alól, hanem találkozunk ma is ily véleménynyel: meg azután épen ez szolgál alapjául a protestáns, külön, államilag elismert egyházi jognak, közelebb-ről pedig ebben van alapja vetve a protestáns házassági jog polgári kötelező erejének Magyarországon.

Németországban az 1555-iki augsburgi béke határozott módon, *expressis verbis*, kimondotta, hogy *a kath. főpapok birói illetékessége, a mennyiben a vallásra és kultusra vonatkozik, a protestánsokkal szemben felfüggesztetik*. Magyarországon ellenben az 1608. K. e. I. t.-cz. 2. §-ba ez jött: «Sőt a karok és rendek közötti hármély gyűléség és visszavonás elhárítására megállapított, hogy minden vallásnak vagy hitfelekezetnek saját felebbvalói, superintendensei legyenek». Ha e törvény-paragrafushoz hozzávesszük még a K. e. VII. cikket, mely a szentszékekről szól és helybenhagyja a bécsi béke ezen intézkedését: «*sedes autem spirituales maneant*», de a becsúszott visszaélések eltávolíttassanak: láthatjuk, hogy más szavakkal ugyan, de egyértelemmel mondja ki úgy az augsburgi béke, mint az 1608. K. e. I. t.-cz., hogy a protestánsok nem a kath. püspökök iurisdicciója alá tartoznak, hanem saját hatóságaik alá és pedig annyiban, a mennyiben ezt a «*liberum religionis exercitium*» megkívánja. Valamint Német-, úgy Magyarországon is fenhagyatik a róm. kath. püspökök iurisdicciója, illetőleg a szentszékek illetékessége minden oly dologra és ügyre nézve, melyek a vallásra s cultusra nem vonatkoznak, mint ezt nálunk az 1647. XV. t.-cz. is bizonyítja.

Az 1608. K. e. t.-cz. 2. §-a nem tesz különbséget róm. kath. és protestáns superintendens között; nem említi, hogy a saját superintendens alá tartozás egyik vagy másik potestas, ez vagy amaz t. i. *internum* vagy *externum forumot* illetőleg állapíttatik meg; hanem egyszerűen azt mondja ki, hogy minden vallásfelekezet saját vallású superintendense alá tartozik. Ebből következik az is, hogy a mily hatóságot képez a róm. kath. püspök saját hitelvi és kánonai szerint alattvalói felett, ép oly hatósági fok illeti a protestáns superintendenst saját hitfelei felett a protestáns hitelvek és egyházi kánonok tanításai, illetőleg rendelkezéseihez képest.

Az 1608. K. e. t.-cz. a teljes szabad vallásgyakorlatot és a teljes paritást biztosítja a róm. kath. és a két prot. felekezetnek; egyik nincs a másik alá rendelve vallási tekintetben, mivel ez a vallás szabad gyakorlásával homlokegyenest ellenkeznek. A protestáns superintendensek nem az archidiaconusok jogkörébe lépnek, mint ezt az 1611-iki nagyszombati zsinaton egybegyült kath. egyháznagyok állítják; nem egyházlátogatásra hatalmaztattak fel; nem tartoznak sem ők, sem alárendeltjeik a róm. kath. püspökök alá: hanem egyházi ügyekben ép oly hatósággal bírnak a saját kánonaik által kijelölt jogkörben, mint a róm. kath. püspökök a saját körükben; egyik a másiktól, egyiknek hívei a másiknak a hatóságától vallási tekintetben teljesen függetlenek.

A mi már most a szentszékről hozott határozatot illeti. — «sedes autem spirituales maneant» — ez nem foglalja magában azt, hogy a protestánsok vallási ügyben ennek joghatósága alatt maradtak volna. Hiszen — mint tudjuk — Bocskay és hívei a szentszékek eltörlését a visszaélések miatt sürgették és ezen visszaélések miatt csak annyiban sürgethették, a mennyiben ezek «pro foro civili» vonatkoztak. A visszaélés pedig a tizedügyekben való biráskodásnál volt legszembetűnőbb és épen e miatt haragudtak a Bocskay-pártiak a szentszékekre, mit bizonyít a kassai 1606. decz. 13-iki országgyűlésen, a rendeknek a bécsi békéről adott véleménye is, hol ez mondatik: «A VII-re, hogy a szentszékek visszaélései megszüntessenek; a tizedek iránti panaszok a következő országgyűlésen orvosoltassanak». (Zsilinszky: Vallásügyi Tárgy. I. k. 314. l.) És csakugyan az 1608-iki országgyűlés is e pontban találta a visszaéléseket és orvosolta az által, hogy a szentszékektől elvette a tized feletti biráskodás jogát az 1608. K. u. V. t.-cz. által, melyet az 1613. XIX., 1635. XXIII. t.-cz. is ismételt.

Általában a szentszékek joghatóságáról azt kell megjegyeznünk, hogy ezek hazánkban az 1458. IX., 1464. VII., 1471. XVII., 1492. XLVI. stb. törvényczikkek alapján «pro foro ecclesiastico» és «pro foro civili» tartozó ügyekben is ítélték. Azonban a XV. század végétől fogva 1647-ig egyik ügy a másik után vonatott el tőle, úgy hogy a «pro foro civili» tartozó ügyekből alig maradt valami az ő hatóságuk alatt. Legutoljára a tizedek, (1608. K. u. 5.) a végrendeletek az alakiság kivételével — (1647. 15.) s a papok ingóira s adósságaira vonatkozó perek (1715. 27. 3.) vonattak el tőlük. A tisztán egyházi ügyeken kívül tehát a XVII. század közepétől fogva csupán a hamis eskü, a végrendelet alakiságai s a házassági ügyek tartoznak a szentszékek illetékessége elé.

Az kétséget sem szenvedhet, hogy a szabad vallásgyakorlattal az egyházi, tehát a vallást s a kultuszt illető ügyekben a róm. kath. szentszékeknek a protestánsok felett való bíraskodása teljességgel össze nem fér. Igaz ugyan, hogy a róm. kath. püspökök azzal áltatták magukat, hogy az 1608. K. e. I. t.-cz. őket nem kötelezi, mert ők annak ellentmondottak, az rájuk nézve egyszerűen nem létezik s így a protestánsokra ép úgy kiterjed a szentszékek illetékessége, mint a róm. katholicusokra. Azonban ez az obscurus felfogás mit sem változtat a törvényen, annak érvényén, melynek erejénél fogva a protestánsok egyházi és vallási ügyekben saját vallású fellebbvalóik alá jutottak.

Más kérdés azonban az, hogy hát a nem merőben egyházi ügyekre nézve tovább is a szentszék volt-e reájuk nézve illetékes, avagy nem? Mint már említettem, 1608 után ily ügyek gyanánt a hamis eskü. végrendelet s a házasság tekinthető.

A mi a két elsőt illeti, arra igennel kell felelnünk, mivel ezek épen nem képeznek egyházi vagy egyházi vonatkozású ügyeket. A hamis eskü itten természetesen csupán annyiban foglal helyet, a mennyiben az eskü polgári és büntető perekben bizonyítási eszköz a polgári hatóság előtt is. A végrendelet pedig bárkitől származzék és bármit tárgyaljon is, civilis erejű és természetű jogügylet.

Nem esik azonban az említett két ügygyel egyenlő elbírálás alá a házasság. Ugyanis bár a házassági ügyeknek van polgári vonatkozásuk és következményük is, de maga a házasság a róm. kath. felfogás szerint szentség és mint ilyen létrejötte és érvénye tekintetében tisztán csakis egyházi bíróság megítélése alá vonható. Maga a házasság tisztán egyházi ügy, mely önmagában pro foro ecclesiastico tartozik, de vonatkozásaiban, következményeiben a civilis jogot is érinti s így e tekintetben pro foro civili is tartozhatik.

A házassági ügyek és minden járuléka a XV. század közepén a szentszékek elé tartoztak; azonban idővel az összes vagyonjogi vonatkozású kérdések attól elvonatva a világi bíróságokra ruháztattak. Így tehát a szentszékeknél — a gyermekek törvényességének kérdésén kívül — a házassági ügyekből csak az maradt, a mi tisztán egyházi természetű.

A mi a protestánsokat illeti, azt már láttuk, hogy a reformátorok törekvése, melylyel a házassági ügyeket, mint merőben világiakat, az egyháztól elválasztani, az egyházi hatóságok bíraskodása alól kivenni akarták, sem Németországban, sem hazánkban sikerre nem vezetett. Az a pár példa, melyet a selmeczi 1577-iki, s a II. murányi kánonokban látunk, teljesen

elszigetelt jelenség az egész Magyarországon és Erdélyben; és inkább a consistorialis egyházzervezetnek megfelelő egyházi alkotmány kifolyásának tekinthető. — mi különösen a bányavárosokban és más szabad királyi városokban tapasztalható — mint arra irányuló komoly szándéknak, hogy a házassági ügyek mindenestül világi ügyekké tétessenek s az egyháziak rendelkezése alól elvonassanak.

A XVII. század elején, valamint a múlt század végén is már, hazánk minden felekezete egyházi ügynek tekinté, egyházi bíraskodás alá tartozónak hitte a házassági ügyeket, a mennyiben nem az ezekkel összefüggő vagyoni jogi kérdések elbírálásáról van szó.

Ily körülmények között a «sedes autem spirituales maneant» nem eredményezhette azt, hogy a protestánsok házassági ügyei, mint tisztán egyházi jellegűnek vélt ügyek, a szentszékek illetékessége alatt maradjanak, hanem a protestánsok úgy vélekedtek, hogy szabad vallásgyakorlatuknál, saját önálló joghatóságaik törvényes elismerésénél fogva — szerintök, valamint a róm. katolikusok szerint is — egyházi ügyben maguk intézkedhetnek.

E tárgynál úgy vélekedem, hogy őseink felfogása egészen helyes. Az 1608. K. e. I. t.-cz. 2. §-a, midőn a protestánsok élére ép úgy rendelt superintendenseket, mint a róm. katolikusok a hogy bírnak; amazoknak iurisdicciója épen úgy kiterjedt a kánonok által eléjük és alájok rendelt személyekre és ügyekre, mint a róm. kath. superintendenséké. Ezen iurisdicciónak tárgyát azonban vallási és egyházi ügyek képezheték; s ily egyházi ügy volt ebben az időben a magyar haza minden keresztyén felekezetének felfogása szerint a házasság is.

Hogy az 1608. K. e. I. t.-cz. nem szól a házassági ügyekre vonatkozólag; hogy a protestánsoknak sem meg nem engedi a házassági bíraskodást, sem el nem tiltja őket attól; ezen körülmény sem pro, sem contra nem érv. Hiszen az erdélyi törvényhozás sem rendeli a protestánsok házassági pereit a protestáns egyházi bíróság elé, de mégis oda tartozott az a négy vallás receptiója óta mindig, mert a magyar törvényhozás felfogása és rendelkezése, valamint az összes hazai protestánsok ezenkori felfogása szerint, a házasság egyházi ügy és így a vallás szabad gyakorlata ezen egyházi ügynek is szabad, önálló elintézését involválja.

A bécsi békét becikkelyező 1608-iki országgyűlés tehát a protestáns házassági jogot civilis kötelező erővel ruházta fel; létezését, érvényesülését ép úgy elismeri és engedélyezi, mint a róm. kath. házassági jogét.

Azonban ne hogy az eddig elmondottakra azt lehessen felelni, hogy a következtetések tisztán logikai speculatiók eredményei és reális, historiai alapot nélkülöznek, tényekkel s illetékes bizonyítékokkal igazolva nincsenek: lássuk tovább e kérdést és ismerjük meg a logikai argumentumokon kívül a történelmiakat is, mint a hogy az 1790/1-iki országgyűlésen a protestáns rendek a törvény logikai magyarázatán kívül a történelmi bizonyítékokkal is előállottak. (L. Irinyi: Az 1790/1. XXVI. t.-cz. története 109—134. l.)

A protestánsok Magyarországon már a XVI. században maguk intézték — és pedig, mint a kapható bizonyítékokból látszik — majdnem mindenütt házassági ügyeiket. A XVII. század folyamán sincs ez különben. Nemcsak az Erdélyhez csatolt megyékben, hanem a dunántúli ágostai és helvét hitvallás superintendentiában, a dunamelléki helvét hitvallású, a felsőmagyarországi öt ágostai hitvallású superintendensia maga partialis és generalis synodusain eljegyzési kötelek és válóperekben egyaránt folyton ítélkezik. Csakhogy míg a XVI. században *tényleg* gyakorolták a protestáns hatóságok a házassági bíraskodást a saját által alkotott kánonok szerint, addig a XVII. században ezen tényleges állapot *törvény által elismerve, szentesítve lett* és ezáltal a prot. házassági jog megnyerte a civilis kötelező erőt. Kétségen kívül ki van ez mondva az 1647. XV. t.-cz. 3. §-ában, de — mint épen e 3. §-ból kiltúnik — benne foglaltatik az az 1608. K. e. I. törvényezikben is. Az 1647. XV. §. 3. így szól:

«Evangelicis vero, *de vigore articuli anni 1608 ante coronationem ad primum editi*, in Matrimonialibus in usu consueto permanentibus».

Mint Irinyi említett művéből láthatjuk, e paragrafust a katholicus rendek 1790. nov. 30-iki memorandumukban úgy értelmezték, hogy az evangelikusok a házassági ügyekre nézve az eddigi szokás mellett, t. i. hogy «sedes autem spirituales manent» s ezek ítéljenek kivétel nélkül minden házassági ügyben, maradjanak meg. Látni való tehát, hogy e paragrafus kétféle értelmezést enged; hogy melyik a helyes, arra nézve hallgassuk meg Lippai, esztergomi érseknek ide vonatkozó, az 1658-iki nagyszombati zsinat elé terjesztett propositionjában foglalt nézetét:

«Matrimoniales causae manserant prae ceteris huiusque prae manibus ecclesiasticorum (t. i. az 1647. XV., XVI. t.-cz. rendelkezései után); sed illas multis modis contaminarunt, dissiparunt. Primo quidem *ius hoc cum haeticis commune fecerunt*; secundo: id est lege lata concessum, ut per eos froena la-

xentur adulteriis beneficio divortium, nec ullum matrimonium vinculum sit securum, quominus per eos ad libitum dissolvatur». (Péterffy i. m. 391. l.)

Ezen, a protestánsok iránt épen nem kedvező tanu, ki a mellett még egykorú is, feltétlenül bizonyítja, hogy az 1647. XV. t.-cz. 3. §-a a protestánsok házassági jogát elismeri és civilis jogerővel ruhazza fel. Nem csak, hanem mint az 1608. K. e. I. t.-cz-re való hivatkozás mutatja, beigazolja azon fentebb tisztán csak logikai okoskodással levezetett tételünk is, hogy az 1608. K. e. I. §. 2-ban már eo ipso meg van adva a protestánsoknak a házassági bíraskodás joga, el van ismerve házassági joguk érvénye. Az 1647. XV. egy magyarázó törvénynek is tekinthető, mely hiteles módon, t. i. az országgyűlés és a király egyetértése alapján készült magyarázatban mondja ki, hogy a protestánsok az 1608. K. e. I. t.-czikk rendelkezésénél fogva bírnak házassági bíraskodással és ezen — törvényes — szokásukban maradjanak meg, azaz a szentszékek elé nem tartoznak.

A történeti igazság kedvéért megemlíthetem, hogy a róm. kath. püspökök és a király, kik a protestánsoknak adott jogokból minden lehető alkalommal szerettek volna valamit elnyírni erre a célra jónak tartották, ha az 1608. K. e. I. t.-cz.-nek folyton csak a betűjére hivatkoznak, 1647-ig épenséggel nem akarták elismerni a prot. házassági jogot és bíraskodást. A főpapok már 1609. okt. 7-iki előterjesztésökben arra hivatkoznak, hogy az egyházi törvénykezés romlására vezet az, ha bármely vallásbeliek superintendenseket választhatnak. (Zsilinszky: Vallásügyi tárgy. II. 5.) Az 1613-iki országgyűlésen a sérelmek között sorolják fel a kath. rendek, hogy «a nem rég megválasztott superintendensek némely egyének házassági ügyeit, melyek tulajdonképen a szentszék elé tartoznak, nem tudni miféle vakmerőségnél fogva, magok intézik el, s önhatalmúlag új és eddig hallatlan törvénytöréseket állítanak fel az országban». (U. o. 73—4. l.) Mátyás ezen sérelmi feliratra a katolikus felfogásnak kedvezően felelt, mondván: «az 1608-iki törvényben semmi sincs egyéb, minthogy minden vallásnak saját felsőbbjei vagy superintendensei legyenek; azoknak egyházi bíraskodásáról semmi sem mondatik», sőt a szentszékek fentartatnak s ezért a felség semmiféle új, sérelmes bíraskodást, mely az alkotmány ellenére van, meg nem enged. (U. o. 78. l.) A katolikus rendek 1619-ben, III. Ferdinánd és követői a linczi béketárgyalásokban újból és újból hasonló szellemben nyilatkoztak (U. o. 157 l. Szilágyi: «A linczi békekötés okmánytára». 111., 132. l.). Nagyon természetes azonban, hogy sem a király, sem

a kath. főpapok és rendek ezen felfogását irányadónak nem vehetjük az 1608. K. e. I. és VII. t.-cikkek értelmezése körül. Ép oly kevésbé volna a protestáns rendek nézete is irányadó, ha ezt más, a már említett hiteles, törvényszerű magyarázat nem támogatná. De az 1647. XV. t.-cz. 3. §. mutatja, hogy a protestáns rendeknek igazuk volt, midőn a szentszékek illetékessége ellen prot. házassági ügyekben tiltakoztak és általában azt vitatták, hogy a protestánsok egyházi s vallási tekintetben ki vannak véve a szentszék hatósága alól.

Jogos volt tehát az, a mi ellen a kath. rendek s Mátyás 1613-ban fel-, illetőleg leiratukban tiltakoztak, t. i. hogy az újonnan választott superintendensek a házassági ügyekben ítélnék; és jogtalan, midőn a szentszékek erőszakkal vonták maguk elé a protestánsok házassági pereit s idéztek protestáns lelkészeket, mely eljárás mélyen sérté a protestánsokat, mint ennek felirataikban és sérelmeikben kifejezést is adtak; és épen e miatt némely megyék, p. o. Zemplén 1618-ban a pozsonyi országgyűlésre menő követeit utasítással látták el, hogy a prot. házassági biráskodást védjék. (Zsilinszky, u. o. 115 l.)

Az 1647. XV. t.-cz. 3. §-ból tehát kétségtelen, hogy a protestánsok házassági joga és házassági biráskodása elismeretik és civilis erővel ruháztatik fel: az is kétségtelen, hogy mind e jog a protestánsokat az 1608. K. e. I. t.-cz. óta megillette. Azonban mégis lehetne holmi kételyt támasztani eme szavak jelentősége iránt: «in Matrimonialibus in usu consueto permanentibus» (sc. «Evangelicis»).

Ugyanis lehet oly okoskodás, hogy a protestánsok csak ott ruháztattak fel az 1647. XV. t.-cz. 3. §. által házassági biráskodás jogával, csak ott ismertetett el a prot. házassági jog civilis ereje, hol a protestánsok 1647 előtt is gyakorolták a házassági biráskodást.

Csakhogy ha a házassági biráskodás gyakorlását «de facto» értjük, akkor azonnal el kell ismernünk azt, hogy az egész magyar hazában gyakorolták azt a protestánsok s így az 1647. XV. az összes protestánsoknak megadja a házassági biráskodás jogát. Mert, mint már a XVI. századnál kimutattam, úgy a felvidéki, mint a Duna és Tisza vidékén levő egyházi hatóságok biráskodtak házassági ügyekben; sőt az elébb említett 1613-iki katolikus gravamen épen azon három superintendensre vonatkozik, a kiknek kerülete a király uralma alatt levő Magyarországon volt. Mennyivel inkább gyakorolhatták és gyakorolták is hát ama superintendentiákban, melyeknek területe a török hódoltságba s az erdélyi fejedelem birtokába esett. Különben azok a kivonatok, melyek a dunántúli vasi, a magyar-

ajkú s a felső magyarországi ötvárosi kerületek jegyzőkönyveiből vétettek (a N. Múzeumban); és a többi helv. hitvallású ágostai hitvallású superintendentiák és esperességek jegyzőkönyvei, melyek a kerület, megye székhelyén vagy az ág. ev. egyetemes levéltárban feltalálhatók, bárkit is meggyőzhetnek a felől, hogy az összes hazai protestánsok már 1647 előtt gyakorlatában voltak a házassági biráskodásnak s ítéleteik pro foro civilis is figyelembe vétettek.

Ha ellenben ama kifejezést «in usu consueto permanentibus», «de iure» kívánjuk interpretálni, a mire ugyan az 1647. XV-ben a «de vigore Articuli anni 1608 ante coronationem editi» szavaktól eltekintve, semmi ok nincs: akkor azt még az erdélyi fejedelem fenhatósága alatt levő megyékre sem lehetne kiterjeszteni, mivel nincs oly specialis törvényünk, mely ezek protestáns lakóiról intézkednék s nekik házassági biráskodásra jogot adna. Az erdélyi törvényekre pedig, melyek közül házassági biráskodásról az 1626. XXIV. szól először, hivatkozni magyarországi megyék érdekében nem lehet.

De ha az idézett 1647. XV. 3. §-t egész terjedelmében vesszük, t. i. nemcsak ama szavakat, hogy «in usu consueto permanentibus», hanem ezt is: «de vigore Articuli anni 1608 ante coronationem editi»: teljesen fölül áll minden kétségen, hogy az összes hazai protestánsok már az 1608. K. e. I. törvényczikk erejénél fogva birtak, tehát «de iure», a házassági biráskodás gyakorlatával, ha «de facto» csakugyan gyakorolták azt.

Nincs ok, a mi miatt az 1647. XV. 3. §-t úgy kellene, avagy csak lehetne is értelmezni, hogy a protestánsok közül csakis némely vidéken, p. o. az erdélyi fejedelem alá tartozó megyékben lakókra nézve adatott meg a házassági biráskodás joga, minthogy az 1608. K. e. I. t.-czikk az egész Magyarországra vonatkozik s az 1647. XV. szintén az egész Magyarországra nézve intézkedik, midőn az 1608. K. e. I. t.-czikket veszi alapul.

Azonban a már említett, a «Corpus Juris Hungarici»-ből vett idézetben és bizonyítékon kívül mutatja az 1608. K. e. I. t.-czikknek általam felvett értelmét, t. i. hogy a protestánsok az által megnyerték a hitfeleik házassági ügyeiben való biráskodás jogát, egy rendelet is, melyet Thurzó György nádor 1615-ben az ötvárosi superintendentiához intézett s a melyben elrendeli, hogy Bestseller András és Sathler Margit eljegyzési perét a legközelebbi zsinaton újra tárgyalás alá vegyék, mi az 1615. június 25—26-án tartott eperjesi zsinaton meg is történt. Ha az 1608. K. e. I. t.-cz. nem ad jogot a protestánsok-

nak a házassági bíráskodásra. bizonyára a nádor, az ország-
nak első bírāja, daczára evangélikus voltának, nem az eper-
jési, hanem a róm. kath. szentszékekhez utasítja az eljegyzési
pert. (L. N. Múz. 2078/F. L. kézirat.)

Maga III. Károly, ki 1731-ben megszünteti a prot. há-
zassági bíráskodást, alig néhány évvel korábban, Radvánszky
(György és Révai Zsuzsanna házassági ügyének tárgyalásától
eltiltja az esztergomi szentszéket először is azért, mert a mi
miatt nevezettek perbe vonattak, t. i. hogy negyedízi rokonok,
a felség (H. K. tit. 108 alapján adott) dispensatiója folytán
megszűnt házassági akadály lenni; másodsor mivel szabad
vallásgyakorlatot bírván az illetők, az esztergomi szentszék
házassági pereikben nem illetékes forum.

Hogy annál inkább tudjuk méltányolni azt a munkát,
melylyel a királyt katolikus tanácsosai a prot. házassági bí-
ráskodás megszüntetésére rávették, ide iktatom a betiltó ren-
deletnek megfelelő szakaszát (l. Ribini Memorabilia . . II. 189 l.):

«et matrimonium dirimente consanguinitatis gradu neces-
saria dispensatio, *respectu eorundem. qua talium, libe-
rumque religionis suae exercitium habentium adeoque
ab ecclesiastica catenus iurisdictione vestra exemptorum,*
iurisdictioni vestrae substrata non fuisset; accedens catenus
benigna Dispensatio nostra Regia non modo in conformitate
Tit. 108. partis primae Tripartiti, *verum etiam argumento
Regio-Apostolici Regiminis nostri, positive eisdem, qua
Aug. Confessionis addictis concessa,* haud dubie suffi-
ceret» . . . etc.

Tehát III. Károly rendelete szerint is a szabad vallásgyakor-
lattal együtt járt a szentszékek joghatósága alól való mentes-
ség, mit egyháztörténetében a kath. Lányi is elismer. (II. k.
271. l.)

Már láttuk, hogy az 1647. XV. t.-cz. előtt, mily módon
és mily okoskodásokkal támadta meg a klerus, a király s tá-
madták általában a kath. rendek a protestáns egyházi s köze-
lebbről a házassági bíráskodást; mely támadásoknak, legalább
az érintett irányból folyó argumentációnak az idézett törvény-
cikk véget vetett. Maga az ország primása is elismeri már,
hogy «ius hoc cum haereticis commune factum est»; de azért
valamint az összes protestantismusnak, úgy ezen és más jogaik
megsemmisítésének vágya lelkükből soha ki nem aludott. Ma-
kacs küzdelmüket a válogatás nélkül felhasznált eszközök idő-
vel, legalább részben, sikerrel koronázták; de a katholicismus
ezen győzelme — fájdalom — az alkotmányosság és közsza-
badság hanyatlásával járt karöltve.

Tudjuk, hogy az 1647-iki országgyűlésen már nem a protestánsok voltak többségben, mint 1604-ben, vagy 1608-ban. És ettől az időtől fogva, főleg pedig 1655 óta rohamosan hanyatlott a protestantismus ereje. Koránt sem institúcióinak gyengesége, vagy a miatt, mivel a protestánsok nem helyezkedtek jól be a magyar közjog sáncaiba, hanem egyenesen azért, mert meggyengülvén Erdély, a magyar alkotmánynak eddigi védbástyája, az absolutismusra törekvő fejedelem és környezete kezét fogott a protestantismus bukása után sóvárgó klerussal. És ha az egész Magyarország nem volt képes alkotmányát megvédeni I. Lipót ellen, hogyan védhette volna meg a maga igazait, fegyverrel kiküzdött jogait az ország kisebb felét képező protestantismus, melynek a király s az ország nagyobb fele egyaránt elkeseredett ellensége volt. A kik képesek voltak a magyar alkotmányt félrevetni, mennyivel könnyebben boldogulhattak a protestánsok szabadságát biztosító törvényekkel, melyekből pusztán fejedelmi kegy «usque ad beneplacitum nostrum» tartó engedély lett.

Bizony a protestantismus bukásában legkevesebb része volt a protestáns institúciók gyöngeségének, vagy a, — mint mondják, — kellőleg nem biztosított közjogi helyzetnek.

Pokoly József.

A DEBRECZENI HITVITA.

Az 1567. évi február 24., 25. és 26. napjain Debreczenben tartott zsinat, melyen a mai tiszántúli és tiszáninneni ref. egyházkerület esperességei alig kivétel nélkül részt vettek, századokra kiható jelentőséget nyert azáltal, hogy két terjedelmes hitvallás szerkesztése mellett elkészíté a magyar ref. egyház legelső törvénykönyvét, melylyel határozott alakban megállapítván az egyház szervezetét, szilárd alapját tette le a tiszavidéki kálvini szellemű egyháznak.

Ez alap letevése, a hitvallásnak és alkotmánynak minden irányban való határozott körvonalozása égető szükségét elégitett ki. Az unitarismus már bomlást kezdett előidézni a reformátusok között. Miután az erdélyi magyarok 1564-ben egy kicsiny töredék kivételével¹ a lutherismussal szemben az úrvacsorájának ref. szellemű felfogása mellett nyilatkoztak, s a pár évvel előbb magyar luth. püspökséget viselt Dávid Ferenczet választották első püspöküknek, ennek vezetése alatt csakhamar, már 1565 óta, s kivált a gyulafehérvári első hitvitának (1566. ápril 24.) rájuk nézve nem valami szerencsés kimenetele után fokozódó buzgalommal terjesztették az unitarismus elvét, sőt a Tisza környékén lakó reformátusokat is átvinni igyekeztek az új vallásos irányra.

Noha Dávid Ferencznek és erdélyi elvtársainak a befolyása és működése csak az Erdélylyel szomszédos megyékre ter-

¹ A sacramentariusok ellen nyilatkozó, 1557. évi kolozsvári zsinaton, melyen a szász és magyar lutheránusok egyiránt jelen voltak, az önálló testületet képező kolozsvári egyházközségeen kívül a következő nyolcz magyar egyházmegye esperesei vettek részt: szilágyi, gyalui, kükküllői, székelyföldi, belső-szolnoki, dobokai, tordai és kalotai. Az 1565. évi szebeni zsinat végzéseinek aláírói közt ellenben már csak egyetlen egy magyar egyházmegyének, a kükküllőinek az esperese fordul elő, noha azt is az összes lutheránusok tartották. Épen ilyen rohamos hanyatlás érte pár év mulva a ref. egyházat, midőn Dávid Ferenczet követve szinte az összes magyarok unitáriusokká lettek.

jedt ki, a tiszáninneri reformátusok szintén nem élveztek háborítatlan nyugalmat. Egri Lukács, ki Kolozsvárról került vissza szülőföldjére, az erdélyiekkel egyidejűleg lépett fel a Szentháromság orthodox tana ellenében. Az 1566. január 22-iki gönczi zsinat hosszas vita után sem ment vele semmire, tételeit nem vonta vissza s elveit azután sem szünt meg hirdetni.

A főleg Károlyi (Radics) Gáspár által vezetett tiszáninneriek nemsokára kényszerítve érezték magokat az erélyes fellépésre. A debreczeni zsinatot átható eretnek-üldöző szellem, mely az ott hozott végzéseknél számos tételében nyert kifejezést, az unitáriusokat pártoló János Zsigmond uralma alatti országrészben, tehát éppen Debreczen környékén is, tényekben nem nyilvánulhatott, s így a Melius superintendentiájára nézve csupán elvi kijelentés jellegével bírt. Másként állt a dolog a debreczeni zsinatnak szintén alkotó elemeit képező tiszáninneri egyházmegegyekben, melyek a lutheránusokkal rokonszenvező Miksa király s közvetlenül a nyílt lutheránus Schwendi Lázár, felsőmagyarországi főparancsnok kormányzata alatt a Szentháromság védelmében még akkor is pártfogásra számíthattak, ha erőszakot kívánnak alkalmazni az ellenkező nézet elnyomására.

Ebben a reményben hívták össze Károlyi és társai 1568. január 6-ára a szikszói zsinatot, melynek céljául a meghívóhoz csatolt s a zsinaton megvitatandóknak jelzett tételekkel a debreczeniéhez hasonlóan a ref. egyház álláspontjának az összes többi felekezetekkel szemben való határozott megállapítását tűzték ki. 1567. november 15-én kelt e meghívó, mely a tiszántúli egyházkerület lelkészeihez is szólott. Két nappal később folyamodványt intéztek Schwendihez, melyben első sorban arra kérték, hogy a már kitűzött s egybehívott zsinatot meg ne akadályozza. Kérelmőknek azonban éppen erre a legfontosabb részére nem kaptak kedvező választ. Schwendi ugyanis észrevévén, hogy a zsinat nemcsak az általa is eretnekségnek tartott unitarismus megtörését célozza, hanem egyúttal a kálvini irányt a lutherismussal szemben szintén meg akarja erősíteni, az ilyen törekvést már előzőleg, 1567. január 30-án eltiltó rendelete értelmében a szikszói zsinat megtartásának határozottan ellene nyilatkozott. Mindamellet Egri Lukács elhallgattatása neki is szíven feküdvén, e végett megtette, a mi tőle telt, tudniillik elfogatta és börtönbe vettette.¹

¹ Egri elfogatását rendszeren későbbre, a kassai zsinat utáni időre szokták tenni, de tévesen, mert Dávid Ferencz a Tordára kitűzött zsinat

Midőn Meliusék értesültek a szikszói zsinat betiltásáról, Váradon deczember 4-én összegyűlvén, szükségesnek itélték, hogy most már ők tegyenek próbát szellemi fegyverekkel az unitarismus terjedésének meggátlására. E célból elhatározták, hogy a következő 1568. évi február 2-án Debreczenben zsinatot tartanak, melyre a meghívót ez összejövetelökből deczember 14-iki kelettel ki is bocsátották. A meghívóban előadván, hogy Dávidék felújították a régi eretnekségeket, melyeknek megdöntésére az igaz hit követőinek mindent meg kell tenniök. Jelzik, hogy miután az e végből tervezett szikszói zsinatot a sátán megakadályozta, jónak látják, hogy hasonló czállal Debreczenben gyűljenek össze. Miért is felszólítják valamennyi lelkipásztort a megjelenésre, az ellenkező értelmű erdélyieket is. Mert ők már többször jártak Erdélyben, így legutóbb az 1566. évi ápril 26-án és 27-én, hogy a fejedelem rendeletére megczáfolják azoknak tévelygő tanait. És akkor kénytelenek is voltak aláírni a Meliusék nézetét, a mit saját kézírásuk igazol. Ha pedig világosságra jöni nem akarnak, nyilvánosan fel fogják ismerni Meliusék, hogy elveik sötétségben, a sátán birodalmában bírnák eredetöket.

A szikszói zsinat a kitűzött időben a Schwendi tilalma daczára is megtartatott. A tiszántúliak, köztük Melius, Czeglédi György és Thuri Pál szintén jelen voltak. Hogy az unitáriusoknak s legközelebb Egri Lukácsnak az ügyében nem sokat végezhettek, kiténik abból, hogy alig pár héttel később, még jan. 27-én — már ekkor a Schwendi engedelmevel — Kassán újabb zsinatot tartottak, még pedig lutheránus és református lelkészek együttesen, tisztán az Egri ügyének elintézésére.¹ A tiszántúliak azonban e zsinaton nem vettek részt, s így nélkülök folyt az le.

Mi akadályozta őket a megjelenésben? A lutheránus lelkészek részvétele? Hiszen Erdélyben is kezét fogva küzdöttek az unitáriusok ellen... Nem kaptak talán Schwenditől menlevelet? Hát talán az általa betiltott szikszói zsinatra kaptak volt?! És épen ez alkalommal miért is tagadta volna meg tőlök? Nem feküdt-e szívéen neki is a Szentháromság elvének

meghívójában már mint börtönben levőről emlékezik róla, már pedig ez 1568. jan. 20-án kelt, a kassai zsinat ellenben csak 27-én tartatott.

¹ Egyháztörténészeink előadása ez események egyes mozzanatait tekintve, kissé zavaros. Előadásuk szerint ugyanis a szikszói zsinatot Schwendi, a ki engedélyezte, akadályozta volt meg, és pedig már elkezdése után. Am ha így történt, ugyan honnan tudhatják vala a tiszántúliak már 1567. decz. 4-én, a mi 1568. jan. 6-án törtéendett s hogyan beszélhettek a később bekövetkezendőről? Vagy valami egyéb van a dolgan?!

győzelme? . . . Eltiltotta őket a megjelenéstől János Zsigmond? Miért tiltotta volna, mikor már tudhatta, hogy nélkülök is vesztett pere van az Egri személyének? Hogy pedig az elvi harctól épen a fejedelem egyáltalában nem feltette az unitarismus ügyét, azt nem egyszer hebizonyította.

Igy nem marad számunkra más feltevés, mint a mi az előzményekből önként következik, tudniillik, hogy a Debreczenbe, február 2-ára, tehát a kassai zsinathoz legközelebb eső napok egyikére kitézött zsinatuk tartóztatta vissza a tiszántúliakat.

Igaz, hogy ennek megtartásáról a közkézen forgó egyháztörténeti forrásművek nem szólnak s újabb történészeink is hallgatnak felőle, annnyival inkább, mert Dávid Ferencz a meghívást visszautasítván, január 20-iki kelettel egyszersmind egy, Tordán márczius 3-án tartandó zsinatra bocsátott ki meghívót, melyben Meliust és társait is felhívja a megjelenésre és vitatkozásra. Blandrata pedig január 27-éről írja, hogy nem felelnek meg a meghívásnak, a mely kelet azonban épen úgy lehet sajtóhiba eredménye, mint a hogy némelyek január 10-nek írják a Dávid meghívójának a keletjét.

Am a debreczeni hitvita 1568. február 2-án mégis valóssággal megtartatott, még pedig épen a Dávid Ferencz jelenlétében.

Hogy Debreczenben nyilvánosan folyt vita az unitáriusok és kálvínisták között, arról megemlékszik Melius ama levelében, melynek kíséretében az 1570. évi csengeri zsinat alkalmából János Zsigmondnak megküldé Genfben kiadott három művét. Azt írja benne ugyanis: «Cum igitur et nunc Tsengerini convenissemus, comparere Adversarii Blandratistae noluerunt, cum salvum conductum Principis Germanorum illis exhiberem et offerrem; promitteremque illis salvum reditum; sed mala causa facit semper timere. Nos rejectis omnibus difficultatibus comparuimus, quotiescunque S. M. V. mandavit. Illos quoque S. M. V. cogat, ut ad liberum Colloquium ad nos egrediantur, ut ex Verbo Dei nobiscum conferant. Nam certissime persuasi sumus, sicut *Debrecini publice*, et Varadini coram S. M. V. declaratum est, eos duobus solum argumentis ex Verbo Dei sumptis obmutescere, sicut et nunc in Belenyés, Bekes, Lasko et Tholnae Francisco-Blandratistae convicti et conclusi sunt.»¹ Vagyis a saját és hívei eljárását, mely szerint ők a hányszor csak hivattak, mindig elmentek Erdélybe vitatkozni, szembeállítja a Dávidékéval, kik félnek hozzájok kijöni, mivel a mikor künn jártak még

¹ Lampe-Ember: Historia ecclesia ref. in Hungaria. Utrecht. 1728. 267 l.

vitatkozni, mindig legyőzettek. E vitatkozások egyike Debreczenben nyilvánosan, azaz közönség előtt folyt le.

Más hiteles adatok még bizonyosabbá, teljesen kétségtelenné teszik, hogy Debreczenben tényleg disputáltak a reformátusok és unitáriusok. köztök épen Melius és Dávid is. Ezeket az adatokat Kanyaró Ferencz a «Dávid Ferencz Debreczenben» (Keresztény magvető 1892.) című dolgozatában már felsorolta. Így a gyulafehérvári második hitvita tárgyalásait leíró két munka közül a Dávid által kiadottnak B4. levelén az első napról ezek olvashatók: «Melius hanc responsionem distinctione voluit declarare, dicens, Deum in sacris dupliciter considerari, communiter et distincte, seu inclusive et exclusive. uti Debrecini dixerat: Quando communiter dicitur, totam Trinitatem designari, quando vero distincte, Patrem tantum, vel Filium, vel Spiritum Sanctum». Azután a nagyváradi hitvita leírásában fordul elő több olyan részlet, melyek minden kétséget eloszlatnak az iránt, hogy volt-e csakugyan Debreczenben hitvita? A vita negyedik napján ugyanis hivatkozik reá Dávid Ferencz, midőn így szól: «Debreczenben ezt fogadád, hogy megbizonyítod . . .» (S3. levél): Melius pedig az ötödik napon ekként szól Dávidhoz: «Debreczenben így vala fogadásunk, hogy megbizonyítsad . . .» Erre Békes Gáspár adja meg a választ, a többi közt ezt is mondva: «Debreczenben azt ígéréd, hogy meg akarod bizonyítani itt a disputatióban . . .» (T2—3. levél).

Meliusnak továbbá egy Kanyaró által fölfedezett czímlap nélkül levő munkája hasonlóan említést tesz e tárgyról, midőn a «Quaestiones haereticis objiciendae» között egy kérdésre ekképen adja meg a feleletet: «Bizony sehohol nincs ez az írásba; sőt ez vagyon, hogy az Fiú is egy Isten, mint az Atya. De mi Franciscanusok ezt orozva mondjuk, mert rám sem Debreczenben, sem Váradon Varga Ferencz ezt meg nem bizonyíthatta» (D3. levél). Tehát épen úgy, mint a János Zsigmondhoz intézett levelében ezt a két várost említi, mint fontosabb disputatiók helyét.

Mindezekből világosan kitűnik, hogy Dávid csakugyan járt Debreczenben, és pedig vitatkozni, miről Békes Gáspár és természetesen maga a fejedelem is tudott. Megdőnti e tény első sorban Dávid ama kifogásának alaposságát, a melyvel visszautasítja a tiszántúliak zsinati meghívóját, tudniillik, hogy reájok nézve nem bátorságos általában a Tiszán túl való utazás a törökök és németek becsapásai miatt, a specialiter Debreczenbe menetel pedig azért nem, mert annak egy vérengző indulatú lelkésze van, a ki minden hívők ellen agyarkodik s az ők véroket szomjazza. Feltéve, hogy 1568. elején alapos volt ez a

feltevés, máskor is annak kellett lennie, s ha ennek daczára valamikor egyáltalában elmehetett Debreczenbe, miért ne mehetett volna épen akkor?

Közel áll az a feltevés, hogy a János Zsigmond egyenes-lelkiségének és igazságszeretetének, vagy talán épen fejedelmi befolyása és hatalma tudatának ez az ürügy felette visszatetszhetett s annak érzetében, hogy az ő országában a másnézetűek ellen senki sem merészelhet erőszakra vetemedni, talán önmaga rendelte meg Dávidéknak, hogy tagadó válaszuk daczára is részt vegyenek a debreczeni disputatióban. És a következmények önként érthetőleg meg is mutatták, hogy semmi veszedelem nem fenyegette őket Debreczenben, akármikor s akárhki járt is közülök ottan.

De hát csakugyan ez alkalommal történt-e a Dávid ottléte s vajjon nem máskor? Kanyaró idézett cikkében azt állítja, hogy Dávidnak debreczeni látogatása a nagyváradai hitvita előtti időszakban, valamikor 1569-ben történhetett. Igen ám, de már az 1568. márcziusban tartott gyulafehérvári második hitvitán előadja Dávid, hogy Meliusnak egy tételre vonatkozólag Debreczenben nyilvánított véleménye nem is csak lényegében, hanem egyenesen saját szavaival kifejezve miképen hangzott. Kanyaró szerint azonban merész dolog volna ebből azt kovácsolni, hogy az idézett szavakat Melius Debreczenben magának Dávidnak mondotta volna, s hihetőbbnek tartja, hogy Dávid szavai a debreczeni zsinat munkálatai (nála tollhibából a debreczeni hitvallás) valamely Meliusnak tulajdonított fejtegetésére czéloznak. Csakhogy azoknak egyikében sem fordul elő a Dávid-említetté tétel, se más szavakkal, se a Melius szájába adottakkal. Ha pedig azt tesszük fel, hogy igen is, mondta ugyan Melius azt valami alkalommal Debreczenben, de nem Dávidnak, s ez arról csak közvetve szerzett tudomást: akkor is minden kétségen kívül áll, hogy az nem valami kisebb jelentőségű társalgás, — mondjuk — «asztalbeszélgetés» alkalmával, hanem rendszeres vitatkozás közben történt, a mi szintén nem eshetett meg máskor, mint épen az 1567. decemberben 1568. februárra kitűzött zsinaton. Hogy deczembernél előbb nem történtetett a Meliusék meghívójának imént közölt részleteiből világos.

E hitvita mellett szolgál bizonyítékkal a Meliuséktól 1568. augusztus 22-ére kitézött nagyváradai hitvita meghívójára adott unitárius válasz is, mely e határidőnél egy héttel előbb Gyulafehérvárrt kelt¹ s mindjárt legelső mondata imígy szól: «Cum

¹ Refutatio Propositionum P. Melii . . . propositarum ad indictam Synodum Varadinam.

satis superque per inanes nostras contentiones Dei Verbum hactenus male audierit, subortis nimium altercando odiis maioribus, quid *nunc quarto de re eadem acrius contendere* oporteat, non videmus, tum quod contempta piarum Ecclesiarum consuetudine absque ullo fructu dimicandum sit, tum etiam quod scriptis et privatis colloquiis haec omnia sedari vel mitiora reddi facilius possint». Már most az a kérdés, hogy hol folyt le a megelőző három nagy vitakozás? A gyulafehérvári két vita (1566. április és 1568. márczius) kétség alá nem jöhet. De melyik a harmadik? Gondolhatná valaki, hogy az első gyulafehérvárit megelőző tordai zsinat vagy az azt követő marosvásárhelyi zsinat közül valamelyiken szintén vitatkozott Dávid és Melius. Csakhogy a marosvásárhelyin végsőképpen nem, mert a debreczeninek előbb kivonatolt meghívójában határozottan azt mondják Meliusék, hogy *utoljára* 1566. április 26-án és 27-én, vagyis a gyulafehérvári első vita alkalmával voltak Erdélyben. De a tordai zsinat sem jöhet szóba, mert ugyan hogy disputáltak volna Meliusék a Blandrata és Dávid elnöklése alatt? és hogyan vehettek volna részt olyan «consensus» = megegyezés létrehozásában, mely az unitarizmusban tovább ment, mint a később Marosvásárhelytől Meliusék nélkül megállapított hitvallás? Hogy a tordai zsinat szintén Meliusék nélkül folyt le, igazolja az is, hogy midőn annak a munkálatait az «erdélyi magyar egyház lelkészei» Gyulafehérvárra előterjesztették, egyenesen azzal a kifejezett czéllal tették azt, hogy a magyarországi egyházakból jelenlevő lelkészek megmérlegeljék. Kétségen kívüli e szerint, hogy a tordai zsinaton csak az «erdélyi magyar egyház lelkészei» voltak jelen, a magyarországiak pedig éppen e zsinat határozatainak megvitatására és csak Gyulafehérvárra hívták meg, s nem kezdték azokat Tordán mérlegelni, még mielőtt meghozták volna. Erre mutat az a körülmény is, hogy Meliusék ellentételeiket éppen itt terjesztették elő: erre mutat az is, hogy e hitvitának a tordai zsinatától egészen eltérő, annak munkálataira nézve kedvezőnek teljességgel nem mondható eredménye lett.

Ám a Dávidék- említette három nagy vitának mégis meg kellett történnie. Így aztán, miután sem Tordán, sem Marosvásárhelytől nem volt ilyen, harmadikul teljességgel nem lehet mást felvenni, mint a debreczenit, melynek ideje a gyulafehérvári két vitaé közé esett.

Itt kell megemlékezni a Szentábrahámi Lombard Mihály unitárius egyháztörténetének amaz állításáról, hogy 1567. december 4-én az unitáriusok és reformátusok nyilvános disputatiót tartottak Debreczenben. Ez állítás éppen az 1568. február

2-iki hitvitára vonatkozik, csak hogy annak idejét összetéveszti a meghívó kibocsátása előtti s a zsinattartást elhatározó értekezlet napjával. Uzoni Fosztó István szerint hasonlóképen megtörtént a debreczeni hitvita.

Bizonyos levén mind ennél fogva, hogy az összehívott zsinat és hitvita a kitűzött időben, és pedig valószínűleg épen a meghatározott napon tényleg megtartott Debreczenben, még az a kérdés vár eldöntésre, hogy miként folyt az le, kik voltak rajta jelen s közelebről maga Dávid részt vett-e benne?

Miért maradt volna távol? Épen ő, legerősebb támasza, mondhatni: megteremtője az erdélyi unitarizmusnak!? Hát nem állott-e érdekében, hogy ha már vita volt, abból ő is kivegye az őt megillető részt? És nem volt-e reá nézve kívánatos, hogy Debreczenben, a kalvinizmus legerősebb fészkeben is ragyogtassa nagy tudományát és fényes tehetségét? És vajjon nem kellett-e megfordulnia eszében annak, hogy ha Debreczenben sikeresen működik, esetleg egy egész országrészt hódíthat meg elveinek?!

Igaz ugyan, hogy Meliusék a nagyváradai disputatiót megelőzőleg a fejedelemhez intézett előterjesztésökben (1569. október 10.) a többi közt ezt mondják: «Hiszszük, hogy szép és dicső leend ezen ügy védelmezésében győzni és szenvedni. Hogy mi ezt teljesítettük, néhány hosszú útunk bizonyítja, midőn saját védhelyökbe rejtőzött ellenfeinket igen nagy nehézséggel, veszedelemmel, nagy idővesztéssel fészkekben fölkerestük. Bizonyoságot tesznek ők magok is magokról, midőn mi ellenfeinket odújokból nyílt térre kihíván, reánk iskolás újonczait (mint hajdan a farizeusok tanítványait) küldték ki». E panaszból azt lehet következtetni, hogy valamelyik hitvitára, midőn a tiszántúliak saját kerületökbe hívták vitatkozni az unitáriusokat, ezek csúfságból diákokat küldöttek az ellenfeleiktől nagyszabásúnak tervezett vitára.

Amde másfelől bizonyos, hogy Dávid Ferencz a nagyváradai hitvita előtt s a gyulafehérvári első hitvita után, mulhatatlanul megfordult Debreczenben, sőt vitatkozott is ott Meliussal. És nem is tehető fel, hogy az orthodox tudósok vitába elegyedtek volna, ha csupán «iskolás újonczok» állanak vala velők szemben, midőn azoknak hozzájuk való küldése annyira sértette önérzetüket. Minthogy pedig más vitának megtörténtéről nincs ez időből tudomásunk, mint épen az 1568. februáriról, nem marad egyéb, mint elfogadni, hogy Dávid Ferencz ennek alkalmából volt Debreczenben s ezért tudott aztán Gyulafehérvárt a Melius debreczeni állítására oly pontosan hivatkozni.

Az a kérdés már most, hogy még kik vehettek részt a

debreczeni disputációban? Miután ennek megtörténte tisztán áll előttünk, s másrésről általánosan ismeretes az ezen időből fenmaradt «Debreczeni Disputatio» (másképen «Válaszúti Komédia») című unitárius satyrikus színmű: aligha tévedünk, ha összefüggésbe hozzuk emezt a hitvitával, s azt a véleményt nyilvánítjuk, hogy történeti alapra támaszkodik, a mi természetesen épen e zsinatban keresendő. E véleménynek megerősítésére szolgál az a körülmény is, hogy a Debreczeni Disputatio, és közelebbről a benne közölt «literae convocatoriae», mely a Melius modorát akarja utánozni és kigúnyolni, a hitvitával összefüggő adatoknak nem egy vonásában teljesen megfelel. Az unitáriusok elleni heves kifakadásokat nem is kell említeni hasonlóság gyanánt, mert hiszen ez Meliusnál szünet nélküli volt. Mellőzni lehet a megszólítást, vagyis az olvasókhöz intézett üdvözetet is, noha lényegében mindkettőnél megegyező, a mennyiben mindenik ugyanazon lelki javakat kívánja. Sokkal fontosabb már az, hogy mind a kettőben lelkére köti Melius a papjainak, hogy erősen tanuljanak s ekképen jól fölfegyverkezve álljanak ki a vitára. Azonban a legfontosabb megegyezést mégis az képezi, hogy maga a debreczeni hitvita adataink szerint felbeszakadt. A Debreczenben ígértéknek későbbi fölelegetése arról tanúskodik, hogy valami közbejött akadály miatt nem mindent fejtettek ki a vitázó felek úgy, a hogy eredetileg óhajtottak volna. Mindenesetre ez az alapja a Debreczeni Disputatio ama részletének, melyben betegeskedésére hivatkozva Melius kitér az elől, hogy a Szentháromság tanát «tökéletes bizonyosságokkal» megvédelmezze.

Ez a satyrikus mű, mely általában véve is sok tekintetben érdekes és értékes, ezek szerint egyháztörténelmi tekintetben is bír némi beccsel. Ez alkalommal még az a kiemelni való belőle, hogy, legalább részben, arra a kérdésre is megfelel, hogy kik vitatkoztak Debreczenben. Szereplő személyei közül ugyanis a következők kiléte teljes bizonyossággal megállapítható: Melius (Péter pápa), Czeglédi György váradi pap (György cardinal), Thuri Pál (Vicarius Pál), Dávid (Varga Ferencz), Blandrata (olasz doktor) és talán Szegedi Lajos, kinek csupán keresztnéve van említve. Mellékesen megjegyezve, az, hogy Czeglédi György mint váradi pap fordul elő benne, már egymagában is arra mutat, hogy csakis a váradi disputáció előtti esemény képezheti a munka alapját, a mennyiben annak idejében ő már debreczeni esperes volt. Az irtakon kívül jelen voltak még a Meliuséktól felpanaszolt unitárius tanulók és valószínűleg a tiszántúli lelkészek közül is számosan.

Eredményre a vita természetesen nem vezetett, már csak

annalföggva sem, hogy a Melius gyöngékedésére való tekintet a már megkezdett vitát befejezni nem engedte. Ám úgy is mindegy lett volna. Meg nem gyözte volna egyik fél sem a másikat, a mint ez nem történt meg sem a következő hónapban Torda helyett fejedelmi intézkedés folytán Gyulafehérvártt, sem pedig a következő évben Nagyváradon tartott disputatiókban. Erős meggyőződés mély tudományossággal párosulva nagy akadály a nézetváltoztatásnak.

Zoványi Jenő.

A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.

A PROTESTÁNS HITTANI ALAPELVEK HATÁSÁRÓL.

(Felolvasatott 1894. febr. 9.)

Jó eleve megjegyzem, hogy nem szórszálhasogató hittani fejtegetések útvesztőjébe akarom vezérelni a t. közönséget. Az egyoldalúság veszedelmes szirtjeit is kerülni szándékozom. Nem törekszem annak bebizonyítására, hogy a mi szép, jó és igaz él a társadalomban, az mind a prot. elveknek köszönhető. Sőt el vagyok rá készülve, hogy ha majd megmondom, milyen elvekről is akarok voltaképen szólni, hát sokan így kiáltanak fel: «Hiszen ezek nem is kizárólagosan prot. elvek!»

Ha azután megkérdezzük, hogy miféle elvek is hát azok, a melyeket a protestantismus alapelveinek tekint, bár kizárólagos tulajdonait nem képezik, röviden azt felelhetjük: *a kegyelem elve és a hit által való megigazulás elve*. És nincs kétség felőle, hogy mind a két elv voltaképen egyetemes keresztyén elv, s mindkettő csirái már az ó-testamentomban megtalálhatók. Egyik elv a másikra utal s mind a kettő a vallásos élet legtitokteljesebb mélységeibe vezet bennünket. A kegyelem elve azt fejezi ki, hogy az Isten élő Isten s nem tehetetlen bálvány, nem üres, tartalom s jelentőség nélküli szó. A kegyelem elve meg azt fejezi ki, hogy az Isten, a ki fölötté áll tökéletes hatalmával és szentségével az egész világnak, nem vonja vissza magát teremtményeitől, hanem lehajol hozzájuk, s lehajol az emberhez is, hogy idvezítse, boldogítsa, lelkét megtermékenyítse, örömeit megszentelje, kötelességérzetét fölkeltse s erősítse, még bűneitől is megtisztítsa. A kegyelem elve azt hirdeti, hogy az

embernek módjában áll egy fokkal tökéletesebb lénynyé lenni, mint a milyennek születik, mert az Isten kegyelmének közlöje az Úr Jézus, azoknak, a kik őt befogadják, ad hatalmat arra, hogy Isten fiainak neveztesse. A mint így a kegyelem elve a forrásra utal, a melyből az idvességet meríthetjük, az isteni okra mutat, melynek a keresztyén élet okozata: addig a hit elve a kegyelem által az emberben létrehozott okozatot, a hatás eredményét tünteti fel. A hit, az igaz keresztyén hit nem abban áll, hogy vakon meghajolunk egy sereg hitcikk előtt, akár Tridentben, akár Wittenbergben, akár Genfben készültek is azok a hitcikkkek. Természetesen abban sem áll, hogy Istentől meg a Krisztusról alkotunk magunknak egy csomó felületes felfogást s azzal aztán egy esztendőben egyszer, a mikor véletlenül vallásos dolgokról találunk szólni, előállunk s kifejtjük, hogy mi ugyan a Krisztusról ezt se hisszük, azt se hisszük; de azért nagyon vallásosak vagyunk, mert van hitünk a nagy ismeretlenben, «egy bennünket körülvevő energiában», sőt, ha nagyon megerősítjük magunkat, hiszünk még a Krisztusban is, de csak mint az első socialdemokratában, vagy a legkiválóbb forradalmárban, egyébiránt az új testamentumot soha sem olvassuk el. Nem, az igazi hit, nem önmagunkban való hit, nem is más emberekben való hit, hanem, a mint egy ó-testamentomi próféta mondaná, *emunah*, Istenre való támaszkodás, vagy a mint Pál apostol mondta *pisztisz*, Isten által való rábeszéltetés, Istennel való közösség érzése, Isten bölcseségének folytonos felhasználása, Isten irgalmasságáról való bizonyosság, Isten által belénk plántált s általa folyton éltetett erő, a melytől ösztönöztetve cselekszik a keresztyén s az apostolokkal így kiált fel: *Nem lehet, hogy ne hirdessük e dolgokat*. Azonban épen azért, mert az igazi hívőnek folytonosan kell cselekednie saját lelkének természete szerint, a mennyei Atya akaratát, hite nevezetes rázkódtatásoknak van kitéve, sőt sokszor csüggettség, kételkedés száll szívébe. Bármilyen különösnek tessenek is ez állítás, mégis megfelel a valóságnak, sőt azt lehet mondani, az igaz hittel annyira vele jár a léleknek sokszor majdnem a kétségbeesésig menő felzaklattatása, hogy épen e tény képezi a legfőbb különbséget a keresztyén hívő és a képmutató közt. A képmutató kész rendszerből él, akár csak az élősdiek. Kész rendszerből, melynek minden részlete ki van dolgozva s a melynek egyetlen egy pontocskájáért sem harczolt lelki harczot, de a melyet elfogadott, mert haszna volt belőle, mert kényelmesebb volt s mert tetszik neki, hogy valóságosnak tartják. Azért a képmutató mindig nyugodt. Mindig tisztában van azzal, hogy mit mondjon. Hiszen jól megtanult

mindent. Követi szépen a maga önző céljait. Gyűjti a kincseket s aztán ékes, kegyes mondásokkal szűrja ki a szegények szemét. Jól mulat, vigad, senkivel nem törődve s aztán mellét veri, hogy ő jó keresztyén, mert az egyház javára vagy más dicséretes célra is adott valamicskét. Soha senkit sem vezet a Krisztushoz, de ha valaki, csak harmadrendű kérdésben is, kételyének mer kifejezést adni, akkor «Apage Satanas»-t kiált s elfut, szörnyűkődve a nagy hitetlenségen. Szóval a képmutató lelke posvány, melyet zöld fű takar el, de a melynek vize mind bűzhödtebb lesz. A hívő lelke nemes ércz, a mely ég, forr, kinlódik az izzó tűzben, de mindig jobban megtisztul. A keresztyén hit viszi, hajtja harczra, ostromra minden bűn, minden aljasság, minden keserv, minden visszásság ellen. A keresztyén hívő bedobja magát az emberi küzdelmek kellős közepébe s mivel ő sem angyal, mivel az ő lelkében is ott vannak, ha meggyengítve is, ugyanazok az ellenfelek, a melyek ellen küzd, rettenve veszi észre, hogy a cselekvés, a harcz közepette feltámadnak régi kételyei, érzékisége követelődzik: ha eredményt nem ér el, elcsügged, ha sikerre vezet munkája, meg akarja tartani a dicsőséget saját magának, ha üldözik az emberek és éheznie kell, keserűen kérdi magától: «Hát a Gondviselő Atya elfeledkezett-e rólam», ha pedig megbecsülik s anyagiakban nincs hiánya, akkor ezekre szegezve szemeit, veszti kedvét a küzdelemre s ellustul. De jaj neki, ha boldogságot a földiekben kezd keresni. Iszonyodva veszi észre, hogy az Úr Lelke eltávozik tőle s ilyenkor következnek el a pillanatok, a mikor a vitéz, bátor, rettenthellen hős puritán hadvezérnek sírnia kell mint a gyermeknek. «mert az ő haragos Istene elrejtette előle az ő orcáját», de azután az összetörtetés ez óráira következik el az igazi felmagasztaltatás. Oh mikor a lélek semmivétéve sir, zokog és csüggedez, a mikor vigaszt senkiben és semmiben nem talál, a mikor a Lutherek ott fekszenek zárdáik padlójátán kimerülve, elkínózva, a mikor az Illések felkiáltanak: «Elég Uram, vedd el az én életem, mert nem vagyok jobb atyáimnál», akkor nem kell okoskodással bizonyítani az Isten lételet, akkor a kegyelem százszoros mértékben hat s a hívő hitében megerősítve kerül ki a nagy küzdelemből és bizton zengi a nagy apostollal: «Nyomorgattatunk, de nem szorittatunk meg; kételkedünk, de nem esünk kétségbe». Így lesz a kegyelem mindig elégségesebbé s így lesz az Isten az igazán szükséges egy dolog. Így születnek meg azok a sziklaszilárd jellemek, a kik nem hajolnak meg más előtt, mint Isten előtt s a kik a szó igazán magasztos értelmében inkább engedelmeskednek Istennek, mint az embereknek, még ha római

papáknak hívják is azokat az embereket. Oh bizony a kegyelem tényleges erő, isteni erő, a legfenségesebb minden erők közt, a melyek az emberi lélek nevelésére befolyhatnak! A kibben a kegyelem igazi hitet alkotott, az nemcsak nem lehet tétlen, közönyös, hanem inkább a legdicsőbb munkát végzi folytonosan. A kibben a kegyelem igazi hitet alkotott, az nemcsak nem lehet türelmetlen, hanem inkább a legtürelmesebb ember, mert tudja, hogy rajta is a kegyelem segített, máson is csak az segíthet. A kibben a kegyelem igazi hitet alkotott, az nemcsak nem lelheti kedvét aljas, hitvány örömlökben, sőt inkább undorral fordul el azoktól s csak arra kell vigyáznia, hogy mikor a bünt megutálja, mégis szánni tudja a bűnös lelket, a bűnös embert. A kibben a kegyelem igazi hitet alkotott, az nem lehet boldogtalan, mert a boldogság tökéletes forrásából merit folytonosan, sőt boldogsága mindig nagyobbodik, mert közössége Istennel mindig tökéletesebb lesz. Csakhogy ez a boldogság a lélek boldogsága, a mikor az ember nem hajhászsa e világ örömeit s mégis testét nem sanyargatja. Nem hajhászsa a földi örömlöket, mert a kegyelem Istene megtöltötte lelkét nemesebb örömlökkel s nem sanyargatja testét épen azért, mert a földi dolgok megszenteltelenítő, kísértő jellegüket ránézve elvesztették.

Már most bárcsak azt mondhatnám, hogy ilyen dicső, ilyen felséges a kegyelem és a hit elve. Csakhogy ez nagy önhittség lenne tölem. Érzem, hiába igyekeztem ragyogó vonásokkal festeni a kegyelem és hit elvének kiváló voltát. Nem sikerült. S mit egy ihletett szónok mondott, a mikor a Krisztus isteni fényességét akarta feltüntetni, azt még jobban elmondhatom én: «Tollamat a nap aranyába kellett volna mártanom, nyelvemet az égi oltárról vett tűzzel érintenem». Szóval, a kegyelemből többet kellene vennem, hitemnek erősebbnek kellene lennie, hogy csak megközelítőleg is rajzolhassam a kegyelem és hit munkáját. Azért még csak egy példához vagy hasonlathoz folyamodom.

Tessék elképzelni egy rossz, fiatal férjet. Ugy-e bár nem is nehéz elképzelni, hiszen van elég a valóságban is. Ez különben nem nagy csuda. Ennek különben az asszonyok az okai, mert a házasulandó fiatal emberektől nem kívánnak egyebet, minthogy jó tánczosok legyenek... Persze, ha valaki jó tánczos, abból még nem következik, hogy csak egy asszonyt szeret egész életében és pedig a saját feleségét... Az igaz, hogy ha valaki a nők közül jó tánczos, abból sem következik, hogy a takarékossgót már annál fogva nagyra becsülje. Így azután, mivel a mai házasságok nem a mennyben köttetnek,

hanem a bálókban, a hol pedig azt muzsikálják, hogy «nincs mennyország, se' pokol», hát nagyon könnyen megtörténik, hogy a házasság után egyik vagy a másik fél nagyon szomorú következtetésre jut s azt mondogatja magában, hogy menny ugyan, úgy látszik csakugyan nincs, de pokol, az meg kétségkívül van. Már most tessék elképzelni, hogy egy rossz fiatal férj igazi kínzó poklot készít a kedves, szép, szeretetteljes feleségnek. Folyton gyűlésbe jár s szórakozni otthon nem tud. Az étel soha sem jó, meg aztán nem is szokták a férj kedvencz ételét készíteni. Persze, mikor az asszonyka megkérdezi, hogy mi is hát a kedvencz étel s két nap mulva az kerül az asztalra, a férj megint csak azzal kezd: «Mintha csak kikeresnéd, a mit nem szeretek». Azután ha az asszonyka kisírt szemekkel fogadja férjem uramat, hát az nagy hálátlanság. Ha pedig mosolyval, hát az is azt mutatja, hogy nem busúl férje távollétén. Azután meg a gyermekek is sokat sírnak. Bizonyosan az asszony nem viseli gondjukat. Súlyos betegségbe esnek s a szegény édes anya könnyez, aggódik, éjjelez, sorvad s mikor a férj éjjel után hazatér és szenderegve találja, ugyancsak kemény leczkét kap az anyai kötelességekről. A férj pedig az alatt a mohammedánok erkölcsstanát gyakorolja s tudvalevőleg a mohammedánok prófétája kikötötte magának, hogy neki a nőekkel szemben előjogai vannak. És mohammedán vallás szerint élni a férfiaknak a mai úgynevezett keresztyén társadalomban meg van engedve. A nőknek, hála Isten még nincs. Az édes anyának azonban nincs nagyobb fájdalma, mint mikor könybe lábad a szeme, ha idők multán gyermekeinek azt a parancsot tanítja: *Tiszteljed atyádat!* Egyébiránt a mi hősiess asszonyunk elvisel minden kint, mindent fájdalmat. Sőt fokozott szeretettel bánik férjével. Bánatát elfojtja, keserűségét elnyeli, gyermekeivel örömet szereztet az atyának, a ki elhanyagolta azokat is anyjokkal együtt s utoljára . . . meggyőzi térjét feláldozó nagy szeretetével. Az a folyton ható, folyton égető, gondos szeretet elolvastja a férj szívének jégkérget. A gondatlannak lassanként jobban tetszik egy szelíd szó neje ajkairól, mint a mulatozás vad hangjai. Megundorodik a tisztátalan örömtől s kezd foglalkozni gyermekeivel. Lassanként észreveszi, hogy neje nemcsak szép arca, gyönyörű szeme van, de van benne valami csodás, igaz hogy láthatatlan erő: a hitesi hűség és szeretet. Még ki nem mondja, mert büszkesége visszatartja, hogy sokat vétkezett, de mindenféle módon igyekszik örömet szerezni annak, a kit oly sokszor megbántott. S a mikor a nő már mindent elfeledett, a mikor már örömmel tanítja azt: «*Tiszteljed atyádat*», akkor is a férjet még

mindig kínozza elkövetett bűneinek emléke s egy alkalommal, mikor egyedül vannak, vidám beszélgetés közben kitör a szív keserősége s a szerető nő csodálkozva hallja, a mint férje tördeli: «Oh te nagy, te csuda szeretet; megbocsáthatsz-e a boldogtalannak, a ki a te véghetetlen szerelmedet soha, de soha meghálálni nem tudja?!»

A mint ez a férfi neje szeretetét meg nem látta, éveken keresztül észre nem vette, úgy vagyunk az Isten szeretetével, végnélküli irgalmasságával. Csakhogy egy jó nő csak egy családnak a jó szelleme; az Isten pedig betölti az ő kegyelmességével az egész világot. Csakhogy, míg egy jó nő csak egy kis ott-hont rendez el férje számára, addig az Isten egy magasabb, s mindenkinek befogadására elég nagy ország, az Isten országa fenséges örömeit készítette el mindnyájunk számára. Azután meg egy nő férjével egy fokon álló teremtmény. Az Isten szeretése előtt elhomályosul még az angyalok ártatlansága is, s hatalmának ereje oly nagy, hogy így kiálthat minden élőhöz: «Csak hódolat illet meg!» És mégis mi ezt a nagy és felséges lényt úgy megsértjük, úgy számba sem vesszük, úgy figyelmen kívül hagyjuk. Szájának egy lehelletével tönkre tehetne bennünket s a helyett emberré lett és nagyon sokat szenvedett érettünk. Nem csuda-e, hogy mikor mi megundorodunk a tisztátalantól, a mikor a mi szívünk jégkérge megolvad, a mikor nemcsak a fényes csillagokat, Istennek e tündöklő szemeit látjuk, hanem azt a nagy szeretetet is kiérezzük, a mely türelemmel hordozott oly soká s a mikor ezután könnyező szemekkel kérünk mi is bocsánatot, ez a nagy, hatalmas Úr, ez a világ Birája szóba áll velünk, felemel, megvigasztal, meggyógyít, megerősít. Oh ha azért nagy a nő szeretete, a ki megtévedt férjét el nem veti, még ezerszerre nagyobb az a szeretet, a melylyel Isten különbség nélkül szeret minket.

Azért nekem ne álljanak elő azzal a vak vezetők, hogy az Isten kegyelme nem használ semmit; a fő: az emberi igyekezet. Meg aztán azzal, hogy a műveltség az erkölcstelenség legnevezetesebb gátja. Igaz, bizony, a műveltség, de hát milyen műveltség? Hát számtan, mértan, nyelvtan és földrajz kit akadályozott meg a bűn elkövetésében? Hát erkölcstani szabályok tettek-e valakit jóvá? Sőt a vallásos tételek betanultatása értelem nélkül eredményezett-e jót? Mit ér még a kegyelemről szóló tannak, mint tannak megtanulása is? Mit ér minden emberi igyekezet azzal a rendkívül nagy erőforrással szemben; a mit Isten kegyelmének nevezünk? Bizony a kegyelem elve is csak akkor ér valamit, ha Isten kegyelmének megismerésére és befogadására vezet. De a kegyelem elve, helyesen felfogva,

meg is cselekszi azt. Mert a kegyelem elve arra utal, a mi erősebb, a mi hatalmasabb, a mi az ember minden gyarlóságát kipótolja, minden bűnös szenvedélyét legyőzi, minden elbizakodottságát megalázza, minden önzését szeretetté változtatja. Ez az erő a kegyelem. A hit pedig az emberi lélek föl szárnyalása, a mikor a kegyelem hatott reá, az a biztos tudat, hogy szavai és cselekedetei hatását egy felette álló csodás hatalom megszorozza, az emberi léleknek Isten felé fordulása, a földi viszonyok nyügeiből való megszabadulása s erő, mely arra készlet, hogy új utat törjünk, elhatározásainkban, cselekvéseinkben ne utánozzunk másokat gépiesen, ne várjuk a törvény betűinek parancsát, hanem cselekedjünk a bennünk működő Lélek sugallatára.

Igy értve, a kegyelem és hit elve, igazán a protestantismus alapelvei. Mert éltek azok az ó-testamentomi kiváló alakok lelkében is. A Krisztusban meg épen testet öltöttek. De a modern emberiség számára a prot. lelkiismeret mentette meg ez elveket. A protestantismusként ezek adtak lételt. Nem a szabad vizsgálódás, nem a tekintély alól való felszabadulás utáni vágy. E vágy megvolt s hatott is; de az üdvösség után epekedő lélek szomja s az Isten kegyelmének sziveket átalakító hatása kellett ahhoz, hogy az emberiség új utat birjon törni magának. És a kegyelem ereje s a megingathatlan erős hit volt az is, a mi bennünket protestálni kényszerített. Mi előbb megteltünk kegyelemmel, mi előbb hittünk s azután, mikor Istenünktől, Krisztusunktól el akartak szakítani, akkor protestáltunk. És a mi protestálásunk voltaképp a világosság és szabadság Lelkének protestálása volt minden ellen, a mi gonosz, a mi hazugság, a mi kicsinyes, a mi rabszolgai, a mi istentelen. Mert protestálni protestáltak már sokan. A középkorban is, az újabb korban is protestáltak sok visszaélés és képtelen tan ellen. De mikor az emberi parancsszó zengett, a mikor az érdek előtérbe lépett, akkor ez a protestáció elnémult. A mienk pedig nem fog elnémulni, a míg csak egy lélek is lesz, a kit az Isten kegyelme éltet. Azt természetesen nem állítjuk, hogy minden protestánst éltet az Úr kegyelme. Sőt készségesen elismerjük, hogy sok protestáns egyebet sem tesz, csak protestál. Az ilyen protestánsnak valóságos szerencséje az, hogy vannak, a kik a szabad meggyőződést béklyókba verik s a kik ellen protestálhat, a kiket czáfolhat, a kiknek bűneit ostorozhatja. Azonban jó volna, ha minél kevesebb okot szolgáltatnánk olyatén állításokra, a melyek szerint mi a tagadás terén állunk. Jó volna, ha igyekeznénk magunkat győzni meg első sorban arról, hogy az igazi protestantismusként nem a protestálás a lényege,

hanem az Isten kegyelmének elfogadása s az emberi életnek ezáltal megtermékenyítése, szóval a léleknek az a kényeszerítése, a mely annyira Isten és a mi ügyünké teszi az idvesseget, hogy abba beleszólni semmiféle földi hatalmasságnak meg nem engedjük.

És ki tagadhatná, hogy ily dicső felfogásnak már is nagy hatása volt a társadalomra, ámbar remélhetőleg ezentúl még több lesz. Fájdalom, a protestantismus is kifáradt, elbágyadt. S az elvek, a melyek kezdetben fényesen ragyogtak felette, elhalaványodtak. Azaz hogy nem is azok halaványodtak el, hanem a mi közönyösségünk és hitetlenségünk fellegei tolultak a dicső elvek, illetőleg azok megszemélyesítője a Krisztus köze és mi közénk.

Meg vagyok azonban erősen győződve arról, hogy e kínos félhomályban sokáig nem maradunk s hogy a kegyelem és hit elvének fénylő sugarai elkergetik a mi közönyösségünk fellegeit. S ha egyszer tekintélyes nagy lesz azok száma, a kikben a kegyelem erős és okos hitet támasztott, bizonyára sok bajunkból megtaláljuk a kivezető utat, sok sebre lelünk gyógyírt s társadalmunk, ha nem lesz is egészen tökéletes, legalább nem lesz minden nap betegebb; sőt mindig egészségesebb.

Valóban, valami hatalmas gyógyító erőre lenne szükségünk s ez nem lehet más, mint az Isten kegyelme. Hogy mi mindent kellene e mennyei orvosságnak meggyógyítania, arra nézve ugyan nem szándékom ez alkalommal mindent elmondani, mert akkor nagyon soká tartana felolvasásom. Inkább egynehány példát akarok felhozni, a melyek bizonyára alkalmas tanulságot szolgáltatnak majd azoknak a sebeknek gyógyítására is, a melyekről most nem szólok.

Példáimmal erre a kérdésre felelek oly röviden, a mint csak lehet: *Miképen gyógyíthatja meg az Isten kegyelme s az általa támasztott keresztyén hit három fontos társadalmi tényezőnek a vallásosságnak, a kötelességteljesítésnek s a szórakozásnak betegségeit?*

Természetesen azt kérdezhetik sokan, hát a vallásosságnak is vannak betegségei? Bizonyára vannak és voltak is mindig, csakhogy mikor a vezérlő fényt az emberiség szemei elől tévesztette, akkor nagyon megszaporodtak s hevesekké váltak. Így pl. manapság. A dolog ugyanis úgy áll, hogy a vallásos életben is, ép úgy, mint a politikai életben, egyformán kell érvényesülnie a rend és a szabadság elvének. A rend elvét természetesen különösen azok becsülik sokra, a kik a régihez ragaszkodnak, a kik a változásoktól félnek, a kik az új-

tást nem szeretik, a kiknek inkább kell a megszokott, ha valami kevés rossz tapad is hozzá, mint hogy valami változtatásra igyekeznének. Ugyanez az irány rendkívül ragaszkodik a kevesek, esetleg az egy ember uralmához, mert így a szükséges változtatás és újítástól alig kell félni, továbbá a külsőségekhez, először is azért, mert a míg a tömeget a külsőségek lekötik és kielégítik, addig nem igen kell attól félni, hogy a lélek forradalmi eszmék hatalmába kerül. E felfogással szemben vannak, a kik mind a politikai, mind a vallásos téren a szabadság elvének hódolnak és inkább egy kevés jót is feláldoznak, csak hogy a régi rossztól megszabaduljanak. Épen azért újításra, változtatásra, a kormányzásba és igazgatásba minél többeknek, esetleg az egész népnek bevonására törekednek, a külsőségekkel nem sokat törődnek, sőt sokszor megvetik azokat, mert hiszen azok a haladásban igen sokszor megakadályozzák. A nélkül, hogy nagyon sokat okozkodnánk, kimondhatjuk, hogy kellő mérséklettel, mind a két felfogás használhat valamit s meg is férhet egymás mellett. Mert hiszen a kik a rend elvét becsülik többre, ha van elég bölcsességük, a szabadság elvét nem vetik meg, hanem inkább készségesen hozzájárulnak ahhoz, természetesen csak sok tanakodás után, hogy a mi a régiben csakugyan rossz, határozottan káros, az eltörültessek, annak helyébe valami új lépjen. Viszont, a ki a szabadság elvét kedveli jobban, nem szükségkép kell, hogy tabula rasa-t csináljon mindenből a mi régi, sőt készségesen hozzájárul ahhoz, hogy a mi csakugyan kipróbált jó, az megtartassék, de mindenik felfogás veszélyessé is válhatik. A mikor a maradi ember a régít minden áron meg akarja tartani, a mikor védi azt, a mi elavult, megcsontosodott, megrothadt, a mikor a haladás kereke elé áll, csak azért, mert az haladás, a mikor a változtatásnak ellene szegül, bár az állapotok tartthatatlanok, akkor az ilyen maradiság nem hogy fentartó erővel nem bír, hanem rendszeren a teljes felforgatás rémeit idézi fel s az erőszakos és meggondolatlan változtatás útjait egyengeti. Viszont, a mikor az újító változtatni akar, akkor is, a mikor nem kellene, s ott is, a hol nem kellene, a mikor el akarja dobní a régi alapot, ha az még oly jónak bizonyult is, csak azért, mert az régi, hát akkor azok malmára hajtja a vizet, a kik a rend megzavarása felett keseregve, azt, az egyesek szabadságát feláldozva, igyekeznek helyreállítani.

Hát hogy állunk e tekintetben? Úgy, hogy a vallásos téren a legrettenetesebb két szélsőség árjai által hanyattatunk. Politikai tekintetben is vannak bajaink, de hát e téren mégis előbbre vagyunk. Különösen előre van az angol nép, mert ott,

mikor a XVI. században a szabadság ereje a nép nagy részét vallásos tekintetben a szabadság elvére épített independens vagy presbyteriánus egyházakba vezette, ugyanakkor a nép conservatív részét jóval előbbre, a pápai egyházból az angol püspöki egyházba vezette. De máshol is, majdnem egész Európában, megtört a régi absolutismus ereje s bár conserváló tényezők mindenütt vannak az alkotmányos monarchiakban is, mégis a szabadságnak a népeletben való ható ereje szerint, az okos újításra meg van adva a lehetőség.

A vallás terén nem így áll a dolog. Egyfelől a legtökéletesebb absolutismus, a legvégzetteljesebb maradiság, a mely a legképtelenebb tételeket és intézményeket is fenn akarja tartani, a legkifejlettebb egyeduralom, a mely a szabadság és haladásnak még gondolatát is bűnnek bélyegzi. A másik oldalon a legféktelenebb radicalismus, mely el akarja törülni a vallást egészen, el az evangeliumot is, mert a vallás nevében sokan vétkeztek, a mely szabadosságot tesz a szabadság helyébe. Hova jutottunk? Mi lesz belőlünk? Hol van a kibékülés lehetősége? Kinek adjunk igazat? Annak az iránynak-e, a mely azt kiáltja: Hajoljatok meg az emberi tekintély előtt s higyjétek el, hogy szent nemcsak a vallás, hanem mindaz a szenny is, mely hozzá tapad. Mindaz a hazugság is, a mit bizalmas körben annak vallunk be. Mind az az erkölcstelenség is, a mi mindenütt követi azt a vallást, melyet az emberekre ráerőszakoltak. Vagy annak az iránynak-e, a mely azt hirdeti, hogy: «Le minden tekintélyvel! Le az isteni tekintélyvel is!» Nem kell a kegyelem megszentelő ereje. Jól érezzük magunkat az állatiasságban is.

Egyiknek sem. Sőt feladatunk az lenne, hogy a harczoló felek közé álljunk s mi ne harczoljunk, hanem gyógyítsunk, mint a hogy a Krisztus a Getsemánéban meggyógyította a főpap szolgáját, a kit Péter kardja megsebesített. A mi feladatunk volna rámutatni a kegyelem elvére s arra, hogy van hit, a mely nem átkoz másokat, hanem segítségére siet mindazoknak, a kik testi vagy lelki bajban szenvednek. Csakhogy akkor nem elég beszélnünk. A kegyelem és hit csak akkor kegyelem és akkor hit, ha tenni való ereje is van. Nekünk azért hatalmas munkásságot kellene megindítanunk embertársaink felvilágosítására, jobbitására, felsegélésére. Gyakorlati példákkal kellene bizonyítanunk, hogy nekünk egy nagyobb és tökéletesebb hatalom segít, mint azoknak az irányzatoknak, a melyek a Krisztus evangeliumának ereje nélkül szükölködnek. Meg kellene látnunk, hogy ha mi a kegyelem és hit elvét meg nem becsüljük, ha az Isten országa terjesztésére positiv munkát nem fejtünk ki.

ha élő hitünk nincs, akkor veszedelmes irányzatok sorvasztólag hatnak ránk jobbról is, balról is. Egyfelől csakugyan a tekintély elve kezd túlságos érvényt nyerni, az egyház felvirágoztatását nagyon is szabályok és törvények és rendeletek, és állami erő igénybevételeivel akarjuk elérni; a külsőségekben vész el már is vallásosságunk, másfelől meg itt is, ott is a szabadság üti fel fejét gyülekezeteinkben, nyilván azért, mert a lelkek elegendő és elég jó táplálékot nem kapnak. Pedig nekünk világosságnak kellene lennünk másokra nézve is s ime saját lámpáinkból is ugyan fogyogat az olaj. Nekünk azokat, a kik emberi tekintélyt állítanak az isteni helyébe, arra kellene figyelmeztetnünk, hogy az emberi léleknek csak a saját hite hozhat idvességet, a másé nem. Mi pedig mégis félünk a szabadság érvényesülésétől, vagy ha nem félünk is, nem harcolunk érte oly lelkesedéssel, a milyen hozzánk illenék. Nekünk viszont azokat, a kik a keresztyénség legdrágább kincseit is lábbal tiporják, arra kellene intenünk, hogy vigyázzanak a boldogtalanok, mert saját maguknak készítenek keserűséget és saját boldogságuk fájának gyökerére vetik a fejszét. Mi pedig e helyett magunk sem becsüljük meg Krisztust. Családaink köréből száműztük, iskoláinkból majdnem egészen kiszorítottuk s diplomainkban sem hódolunk neki úgy, mint kellene. Oh bizony magunknak kell felébrednünk! A protestáns alapelveket a maguk egész fényességében érvényre kell emelnünk. Hiszen azok azért is protestánsok, mert a mi körünkben minden nagyobb rázkódtatás nélkül érvényre emelhetők. Így következik el majd az idő, a mikor a társadalomban lesz vallásosság képmutatás nélkül, lesz türelem közönyösség nélkül, lesz szabadság-szeretet hitetlenség nélkül és lesz buzgóság gyűlölet nélkül.

A mi most már a kötelességérzetet illeti, arra nézve azt mondhatjuk, hogy meglehetősen megernyedt. És ez nagyon természetes is. A miveltek hite nem elég erős, a köznépé nem elég tiszta arra nézve, hogy a kötelességérzet szilárdítására befolyjon. Az egyházak pedig inkább úgy állanak előttünk, mint az emberek egyházi vonatkozású ügyeinek elintézői s nem úgy, mint a kötelességek teljesítésére erőt adó hatalmak; pedig ez lenne a hivatásuk. Épen azért, bár a földi élet gondja, a meggazdagodás utáni vágy vagy más ily okok sokat dolgoztatnak az emberekkel, mégis munkálkodás közben hamar elfáradunk, a mit végzünk is, sokszor felületesen végezzük. Azután a tisztátalan gondolkodásmód itt is, ott is becstelenségre csábít sokakat. A megbizhatlanság terjed. A rossz munka felett mindig többet panaszkodunk. Természetesen még többet panaszkodunk a felett, hogy az emberek közül sokan oda jutnak,

a hova nem valók. De még ez nem elég. A legnagyobb baj, hogy még a kötelességek pontos teljesítésében is bizonyos szűklátókörűség kísért bennünket. Igen gyakran megtörténik, hogy kötelességnek csak azt tartjuk, a mit valamely földi szabály elibénk állít s arról tudni sem akarunk, hogy mi kötelezve vagyunk tulajdonképeni, mindennapi kötelességeink mellett valami rendkívüli, a nyomorultakat segítő munkára, a könnyek letörlesztésére, a bűnök irtására.

Oh azért itt az ideje, hogy az isteni kegyelem áldott magaslataira emelkedjünk föl, a honnan életünk rendeltetését nem akként látjuk magunk előtt, a mint azt gyarló szabályok elibénk irták, hanem az isteni kéz által rajzolt fényben az örökkévalóság szempontjából. A kötelesség legnagyobb aczélozója azért nem az emberi törvény, nem is az Isten büntetésétől való félelem, hanem a kegyelem, mely lelkünket átalakítja akként, hogy a kötelesség teljesítése nem mint valamely teher elviselése, hanem mint saját jobb részünk kifejezése tűnik fel. A kiben a kegyelem működik, az kötelességeit mindig áldásnak tekinti; még ma sokan közel vannak ahhoz, hogy büntetésnek vegyék a munkát, melynek elvégzése rájuk vár. Azért fontos az államra nézve, hogy tagjai közül minél többekben ott éljen a kötelességteljesítés amaz isteni erő forrása, a mit kegyelemnek nevezünk. Mert az ilyenekből azután erő sugárzik másokra is, és mindig többen lesznek, a kiknek a kötelességteljesítés jól esik. A gazdagok jól tudják, hogy nekik nemcsak az alamizsnálkodás a kötelességük, hanem a vagyonukkal való okos sáfárkodás minél többek igaz javára. A kereskedők kötelességüknek tartják az adás-vevést a legszigorúbb becsületesség szerint intézni s a hamisított árutól nemcsak azért irtóznak, mert esetleg a csalást felfedezhetik, hanem azért, mert lelkök a szennyet nem tűri meg magán. Az iparos jó munkát ad; a tudós a maga munkáját adja; a lelkész nem vonul el szobájába, hanem igazán pásztora juhainak; a férj nem csalja meg nejét, a választók nem engedik magukat se pénzzel, se ravasz-sággal megvesztegettetni s az államférfiakat is bizonyos realitás jellemzi ott: a hol az Isten közellétének tudata él a szívekben.

E mellett a társadalmat valami magasabb kötelesség érzése járja át. Nemcsak azt igyekezzünk jobban teljesíteni, a mit e földi viszonyokból kifolyólag is így vagy úgy el kell végezni, hanem érezzük, hogy kötelességek vagyunk lelki üdvének munkálására is. E munkának van ugyan, mint minden nemesnek és nagynak torzalakja is, de bizonyos, hogy a ki keresztyén, annak tennie kell valamit a Krisztus evangéliumának terjesz-

tésére s ha vannak, a kik az üdvösség munkálásának leple alatt saját dicsőségüket keresik, épen ez a körülmény is kell, hogy minket a Krisztus szeretetének elárasztására vezessen. Így azután azok nyomdokaiba lépünk, a kik, mint Pál, hirdették a kegyelemről szóló evangéliumot s a kik azt be nem fogadták, azokért imádkoztak. Azok nyomdokaiban, a kik mint Wald Péter, vagy a XVI. századbeli prot. főurak, áldozatokra voltak készek az igazságért, a kik mint Frey Erzsébet, hittek a megrögzöttek megjavításában is, a kik, mint a kínai hittérítők, szembeszálltak az opiumélvezet iszonyú bűnével is és hitők hegyeket mozdított ki helyökből. Azok nyomdokaiba, a kik nem vetik meg a bűnösöket, mint a farizeusok, hanem felkeresik őket és gyógyítják, mint Krisztus és az Ő apostolai. És itt eszembe jut egy beszélgetés, melynek néhány évvel ezelőtt egy vidéki városban voltam fültanúja. *«A cselekedet a fő dolog, — mondá egy kiváló orvos abban a városban — a hit egészen mellékes. Ha egy szegény ember jön hozzám, mindégy rá nézve, akár embernek tartom a Krisztust, akár hiszek benne, mint az Isten Fiában. A fő az, hogy kenyeret adjak annak a szegénynek!»* *«Nem úgy van — felelt rá egy földbirtokos, a ki életének java részét külföldön tölté s a kinek ma már csak emlékezetét áldjuk; — nagy különbség van a hitetlen s a hívő közt és e különbség abból a bánásmódból is megtetszik, a melyben azt a szegény nyomorultat részesítik. Mind a kettő kenyeret ad neki először, de ezután a hitetlen kötelességét teljesítve látja, a keresztyén ember pedig úgy érzi, hogy feladatának nehezebb része csak azután következik.»* Mert annak a szegénynek a lelke is éhezik s ki kell elégíteni. Talán a kétségbeeséshez van közel. Talán, mikor a kenyeret elveszi, akkor is az a gond emészti, hogy hát holnap mi lesz? Azért meg kell keresni számára a gondviselés utait s el kell vezetni ahhoz, a ki rá is gondolt, mikor azt mondotta: *«Én azért jöttem, hogy életök legyen és bővülködjenek»*. Még csak egy jellemvonását emelem ki annak a kötelességérzetnek, a melyet az isteni kegyelem ereje táplál. Ez az, hogy az ilyen kötelességérzetet az embernek tetszése nem hajlítja jobbra s nemtetszése nem hajlítja balra. Épen azért nemcsak akkor érvényesül, a mikor látják, hanem még inkább akkor, a mikor nem látják. Mi szüksége is lenne annak az emberek dicséretére, a kit az örökkévaló Isten gyermekévé, sőt munkatársává fogadott?! És mit félne az az emberek gyalázatától, a ki tudja, hogy neki az örök ítélet tüzét is ki kell állania?! Így valóban a kötelesség teljesítésében elérhet valaki arra a fokra, a melyiken a kötelesség teljesítése öröm lesz és

élvezet s a mikor az ember egészen igazán kiáltja a kegyelmet adó Istennek: *Ha te az enyém vagy, nem szeretek senkit sem az égen, sem a földön.*

Csakhogy ily felmagasztosultsága az emberi léleknek nem lehet állandó. Ha pedig erőltetni akarnánk s erőszakkal elérni é felmagasztosultság állandóságát, akkor vétkeznénk a legnagyobbban. Azért a kegyelemmel betelt embernek is szüksége van szórakozásra. Úgy látszik, az emberi lélek kicsiny és gyarló, hogy az örökkévalót állandóan magában tartsa s azért a keresztényen küzdelem nehéz órái után a kegyelem által Istenhez kapcsolt lélek is, a nélkül, hogy közössége Istennel megszakadna, gyönyörködik a szép zenében, vagy a virágokban, vagy a madárzengésben, vagy a vidék szépségében vagy más egyébben. Mintha csak a lelkiszem kifáradna magának az üdvösség napjának szemlélésében s a nap fénye visszatükrözésével kellene egy darabig megelégednie. Tehát a kegyelemmel betelt lélek szórakozása s a világias kedély élvezetei közt óriási nagy a különbség. Hogy is ne?! Hiszen ha a lélek nyughatatlan, pedig szent Ágoston szép szava szerint mindaddig nyughatatlan a míg Istenben meg nem nyugoszik, ha a szív zaklatott, ha állhatatlan, ha éhezik és szomjúhozik, mert a mit vett a földi dolgokból, az csak ingerli, de ki nem elégíti: el lehet gondolni, hogy az ilyen lélek, az ilyen szív akkor hogy száll örömről örömré, hogy csalódik folyton, hogy keres magának mindig nagyobb izgatottságot, hogy igyekezik mindig jobban előlni az öntudatot! Épen azért az ilyen lelkek számára mesterségesen kell csinálni a gyönyörűségeket, fel kell forgatni az élet tisztés rendjét, mindig nagyobb leleményességet kell kifejteni az idegizgató szerek feltalálásában. Az ilyen gyönyörűségeket nevelik aztán a cynikus és a világfájdalmas lelkeket.

Mennyivel más annak az öröme, a ki, ha testben él is, de nem test szerint vitézkedik. A ki a kötelesség teljesítésében is nagy örömet talál, s a ki éppen azért nemcsak nem kap mohósággal a gyönyör kelyhe után, hanem még a legszelídebb örömök után is azt suttogja a zsoltáriróval: *Csak az Istenben nyugoszik meg az én lelkem, mert csak ő az én idvességem.* Mégis az ilyen léleknek több öröme van a földi dolgokban is, mint annak, a ki Istentől távol bolyong úttalan sivatagokban, mert minden fűszál ama dicsőségre emlékezteti, mely reá vár. Minden hangja a zenének az örökkévaló hallelujah-t juttatja eszébe, a melyet Isten trónja körül az idvezültek zengenek. Gyermekének gagyogása, kicsiny lelkecskéjének feslése, mint a rózsabimbóé, vagy az ajk szelid mosolygása: mind gazdag forrásai rá nézve az örömnök. A szegények szemében

ragyogó könyű többet ér neki a világ minden gyémántjánál. Hát még mikor a megtérő lelkek, a kiket ő vezetett a jó útra, a kiken még az Isten angyalai is örülnek, áldólag terjesztik ki felé kezeiket! Vajjon ki volt boldogabb? Nagy Sándor és Napoleon vagy Pál apostol és Dévai Biró Mátyás?! Amazok százezrek testét adták át a halálnak; emezek százezrek lelkeit vezették át az élet birodalmába.

De nem folytatom tovább, tisztelt közönség! Csak még egy megjegyzést hadd tegyek. Lélekcserélő idők járnak s a szenvedélyek, mint komor fellegek állanak egymással szembe. Már villámlik is és mennydörög. A sötétség és homály mindig nagyobb lesz körülöttünk s a legnagyobb baj az, hogy mindig csak azt kérdezzük: «Elég erősek vagyunk-e a támadás elhárítására.» Meg lehet sokan még azt is kérdezik: «Elég erősek vagyunk-e mások eltiprására?» Pedig nem ez a kérdés. A kérdés az, ki boldogabb, ki elégedettebb, kinek életét éltetik az isteni irgalmasság vizei? Jaj nekünk, ha szánni nem tudjuk azokat, a kik Isten nélkül járnak s vagy a vakhitnek, vagy a hitetlenségnek hódolnak. Jaj nekünk, ha nincs bennünk segíteni való készség és akarat. De még inkább jaj, ha gyengeségünk érzetében a kegyelem Istenének karját meg nem ragadjuk s a tengeren járó Krisztushoz így nem kiáltunk: *«Hiszek Uram; segíts az én hitetlenségemnek!»* Azért mindnyájan és nemcsak a papok, ámbár azok meg első sorban, induljunk el vállalva a nagy munkára s oltuk be a prot. egyház minden tagjába az Úr erőt, melyek átalakítanak, megszentelnek, megedzenek, megvilágosítanak és hitet adnak, hitet, a mely meggyőzi a világ minden gonoszságát. Így még eljöhet az idő, hogy a protestáns egyház menhelye lesz mindazoknak, a kik az emberiség erkölesi reformálásának nagy munkájában fáradoznak. Így még eljöhet az idő, hogy a protestáns egyház igazán sava lesz a földnek s világossága a világnak. Csakhogy akkor elébb a protestáns egyháznak a saját alapelveit következetesebben kell alkalmaznia.

Dr. Szabó Aladár.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Laveleye Emil EGYHÁZPOLITIKAI TANULMÁNYAI címmel két füzet jelent meg a legközelebbi hetekben *dr. Bartha* Béla sárospataki jogakad. tanár fordításában. Az I. füzetben a nagy belga nemzetgazdász és politikai írónak két tartalmas tanulmánya van közölve, az egyik: «A katolikus népek jövőjéről» s a másik: «A klerikális párt Belgiumban», míg a II. füzet szerzőnek «A pápaság jövője» cz. magvas értekezését adja. Az előbbi a Debreczeni Prot. Lap-ból, a második a Prot. Egyh. és Isk. Lap-ból készült külön lenyomat. Szerző a *kath. népek jövőjéről* írott tanulmányában rendkívül gazdag történelmi, nemzetgazdasági és sociologiai adattal és széles látkörű történet-bölcséleti felfogással igazolja, hogy a latin faj hanyatlásának és rohamos sülyedésének, ezzel szemben pedig a germán és szláv népek tapasztalható emelkedésének, minden téren nyert suprematiájának s missziószerű jövőjének az oka nem a fajban van, tehát azt nem egy végzetes ok idézi elő, hanem egyenesen a vallásban; mert hiszen a latin fajok is a mennyiben protestánsokká lettek, ugyanazon emelkedést mutatják és viszont a germán fajok is sülyednek ott, hol Rómának vannak alávetve. A reformáció azoknak az országoknak, melyek elfogadták, oly erőt adott, a minőt a történelem alig képes megmagyarázni; míg a Róma uralma alatt levő népek meddőséggel vannak megverve. Jellemzőjük: a viduitas és sterilitas. Multjuk fényes, de jelenük sötét és jövőjük aggasztó. Azután fejtegeti, hogy a reformáció miért kedvezőbb a népek haladására, mint a r. katholicismus? S ennek okát a következőkben találjuk meg: 1. a haladás alapföltétele a felvilágosultság terjedése; 2. a nemzetek ereje azoknak erkölcsi erejétől függ; 3. mert a reformáció megengedte a népeknek szabad intézmények alapítását, míg a r. katholicismus vagy zsarnokságra, vagy anarchiára, vagy fölváltva mindkettőre vezet; a mennyiben a vallás oly mély hatást gyakorol az emberekre, hogy ezek mindig hajlandók a vallási szervezetet venni irányadóul az állam szervezetében is; 4. a r. kath. népek elmaradott voltak

egyik oka az is, hogy irányadó osztályaik vallásos buzgósága sokkal gyöngébb, mint a prot. államokban. A katholicismus a hitélet iránt oly teljes közönyösséget szül, hogy még az egyházból való nyílt kilépésre sincs elég erejük az embereknek. A kath. népeket hitetlenségbe és a papok iránti gyűlöletbe dönti az, hogy az egyház ellenséges indulatot tanusítván a modern eszmék iránt, mindazok, a kik ragaszkodnak ezekhez, kénytelenek, akaratuk ellenére is, megútnálni az egyházat s harcolni ellene. A kath. népek, ha megkísérlik szabadulni a tekintély alól, nem igen tudják elkerülni az anarchiát. Végül arra mutat rá a szerző, hogy minő akadály a hierarchia a társadalmi reformok terén, mert az egyház mindenben saját államát törekedvén érvényesíteni, a nemzet élő erőit majdnem kizárólag a papság jogtalan követeléseinek a leküzdése veszi igénybe és mert a papi nőtlenség, az egész hierarchia alárendelése egyetlen akaratnak s a szerzetes rendek szaporodása oly veszélyt képez a kath. országokban, minőt prot. államok nem ismernek. Sem a papságnak, sem a szerzetességnek nincs hazája. Egyedül Rómán csügg mindenik. Ebből folyólag a kath. papsággal kormányozni annyit tesz, mint szolgáljává tenni a nemzetet; ellenére kormányozni pedig annyi, mint veszélyeztetni minden tekintélyt. «Borzadva gondolunk — végzi a rendkívül érdekes s eszmékben gazdag tanulmányt. — azokra a szerencsétlenségekre, melyeket Európára zúdít majd amaz ábrándkép, hogy az emberiség fölötti egyetemes uralom a r. kath. egyháze legyen, melyet pedig most vakmerőbben és dühösebben követel, mint valaha.» *A klerikális párt Belgiumban* cz. tanulmány jelen egyházpolitikai küzdelmeink között még közvetlenebb actualitással bír, mint a másik, mert — mint a fordító igen helyesen mondja — «az, a mit a nagynevű szerző 20 évvel ezelőtt Belgiumra vonatkozólag írt, mutatis mutandis, áll hazánkban is a jelen válságos időkbekben». Hatalmasan mutat rá a szerző azokra a háttértalan visszaélésekre, a melyeket a klerikális párt Belgiumban elkövet a templomi szószékkel, melyet a politikai propaganda színterévé változtat át s onnét mennydörgi le folytonos támadásait a szabadelvű párt és elvei ellen; a gyóntatószéket, a melyből a feloldozás megtagadásával fenyegetődző pap egészen kezei közt tartja a hívőket s akármit követelhet tőlök; és az iskolákat, az alsó népoktatástól fel az egyetemekig. «Mióta az egyház dogma gyanánt állítja fel, hogy ő s a modern polgárosodás kizárják egymást, azok számára, a kik szabadságukat nem akarják feláldozni, csak egy módozat marad fenn: odahagyni a szabadságot elkárhóztató egyházat — mondja L. — Az ultramontán katholicismus az összes társadalmi erők urává akar lenni, hogy alapjában aknázhassa alá az egyház által elfélt szabadság-jogokat». S nekünk is szól szerző lelkes felhívása: «Hazájukat igazán szerető derék férfiak feladta, hogy odaadásukkal, tevékenységükkel és önmegtágadásukkal megmentsék a hazát», mert «az igazi ultramontán párt esetleges diadala két tagadhatatlan, tisztán látható veszélylyel fenyeget: polgári háborúval belülről,

Európa ellenséges érzületével kívülről». A függelékekben érdekes összeállítás találunk a belga szerzetesi és papi vagyronról, ismertetést a tized visszaállításáról, szemelvényeket a zsinatok végzéseiből, melyek az eretnekséget üldözni rendelik és a pápák leveleiből, melyekkel a Bertalan-éjet készítik elő. Itt közli szerző a belga püspöki kar 1815-ben kelt «Doctrinalis ítélet»-ét, mely a Vilmos király által adott belga alkotmányt ítéli el. Rámutat, hogy miként avatkozik bele a kath. párt a választásokba (nálunk a reverzálisok?) és végül a svájci vallási válságról közöl egy cikket a lausannei Revue-ből. — A II. füzet *A pápaság jövője* címmel, nagy sociologiai apparatussal azt bizonyítja, hogy az «a vallás, mely a csalatkozhatatlanság hallatlan kiváltságával ruház föl egy emberi teremtményt; mely túlhalmozta önmagát az evangéliommal ellenkező szer-tartásokkal és babonákkal; mely annyira eltávozott Krisztus tanításától, mint a sötétség a világosságtól; különben pedig, a mely elítéli a modern szabadság-eszméket, mindenek fölött a lelkiismeret szabadságát: az a vallás nem lehet a jövő polgárosult népeinek a vallása». És ezt a jóslat-szerű nyilatkozatot az után teszi szerző, a mikor fejtegetései első részében rámutat azokra a nagy előnyökre, a melyekkel a pápaság XIII. Leó óta minden országban dicsekedhetik s a melyek úgy tüntetik fel azt, mintha világszerte már-már a czélnál volnának. S még sem hiszi, hogy a r. katholicismus egyetemes vallássá lehessen. Ez a magasztos rendeltetés — szerinte — csak az első keresztyénségnek, a Jézus evangéliomának van főtartva. Mind a három tanulmány könnyen folyó, világos és élvezhető iránylyal van fordítva és a fordító találó, eszmélető megjegyzéseivel alkalmazva jelen viszonyainkra; úgy hogy e munkáknak minél szélesebb körben leendő elterjedése valóban igen kívánatos volna. A két első tanulmányt tartalmazó füzet ára 80 kr., a második füzeté 20 kr.

EMLÉKBESZÉD SZÜCS ISTVÁN, a M. Tud. Akad. lev. tagja felett, *Ballagi Géza* I. tagtól. Megjelent az akadémiai emlékbeszédek során, mint a VIII. kötet 1. száma. Ára 30 kr. Az emlékbeszéd nemcsak tárgyánál fogva érdekelbeti olvasóközönségünket, hanem főként és első sorban kidolgozásánál, a benne levő gazdag anyagnál fogva. A mint maga a szerző mondja, Szűcs István a debreczeni jogakad. egykori tanára és Debreczen város történetének a megírója, «a tudomány amaz igénytelen, de hasznos napszamosai közé tartozott, kik közül, ha egyet elveszítünk, állítunk helyébe egy másikat; de a kiknek odaadó munkássága nélkül a nemzeti közművelődés hatalmas épülete soha sem jut vala tető alá.» Egy minden nagyobb, merészebb conceptio nélkül való élet rajzát irodalmilag is becsessé, gazdag tartalmúvá csak úgy lehet tenni, ha azt az életet megtermékenyítjük a kor történeteivel, eszmevilágával s a viszonyok feltűntetésével, a melyeknek az illető ugyan nem vezére; de már az is érdekes, hogy miként illeszkedik beléjük s mi hatással vannak azok rá. Ballagi Géza ez emlékbeszédében prot. főiskoláink szellemére, jellemző nevelési methodusára, a ref. jogakadémiák történetére. a jogi szakoktatás

fejlődésére és a magyar magánjogi irodalomra vonatkozólag annyi értékes adat, megjegyzés és szinte plastikus jellemzés van, a mi nemcsak jóval felülemeli e munkát a chablonszerű emlékbeszédek színvonalán, hanem egyenesen tudományos értékűvé teszi. Előadása világos, tömör, sehol egy felesleges szó, egységes, kerek, nyugodtan folyó s mindenütt van annyi melegség benne, a mennyi tisztelő kegyelettel tudja körülvenni azt az alakot, a kinek emlékezetét megújítja.

A VALLÁS MINT A POLITIKAI JOGOK GYAKORLÁSÁNAK ALAPFELTÉTELE.
Irta *dr. Horváth* Ödön eperjesi jogtanár. Ára 1 frt 50 kr. Kapható szerzőnél és Kósch Árpád könyvnyomdájában Eperjesen. A munka érdekes és egészen időszerű tanulmány a magyar államjognak egyik legfontosabb fejezete felett. A kérdés, melyet szerző a tanulmány folyamán fejteget, az, hogy helyes-e a politikai jogok gyakorlásának alapfeltételül valamely vallásfelekezet elveinek követését szabni elő? Ennek megfelelőleg kifejti az alapjogok és a politikai jogok fogalmát és tárgyalja azokat a feltételeket, a melyekhez a politikai jogok gyakorlása kötve lenni szokott. Az alapfeltételek között a vallásról, mint épen főtárgyról szólván, világos áttekin-tésben mutatja be azokat a jogszabályainkat, melyek részint általában, részint pedig a politikai jogok egyes ágainál, törvényhozó és a végrehajtó hatalomba való befolyásnál kívánták meg azt az alapfeltételt. A tárgy elvi kifejtése után azt vizsgálja, hogy tényleg a politikai jogok gyakorlása hazánkban mennyiben van a vallásos meggyőződéstől függővé téve? S itt egyenként tárgyalja a honossági törvényeket, majd az 1848. XX. és 1867. XVII. t.-cikkekét stb. Osztályozza a politikai jogokat, szól a törvényhozó és a végrehajtó hatalomban való részvétel jogáról és végül a XI—XIV. fejezetben erőteljesen rámutat arra, hogy a politikai jogok gyakorlását függetlenné kell tenni a vallástól; kifejti, hogy mely okok követelik ennek megszüntetését; utal néhány külföldi állam ily irányban tett intézkedésére; sürgeti, hogy meg kell szüntetni a vallási színezetű eskü kötelező letételét s ezt csak egyszerű fogadalommal kell helyettesíteni azoknál, a kik a hivatalos esküt nem akarják vallási okokból letenni. Fejtegetései alapjául gazdag anyag szolgál. Bő forrás-tanulmány jellemzi a művet és a tárgy iránt való szeretetből merített lelkesedés. Előadása világos; itt-ott azonban megvesztegeti a szerzőt bizonyos ál-pathetikus hang s magával ragadja némi dagályosság. Ugyancsak *dr. Horváth* Ödöntől vettük szerzőnek a vallásszabadság kérdéséről írt dolgozatait egy füzetben, melyekben «a recepczióról», «a zsidó vallás recepcziójáról», az egyházpolitikai reformtervekről s a vallásszabadság elvének consequentiájáról ír, végül egy lelkes cikkben üdvözli 1894-et, mint majd megvalósítóját a vallásszabadságnak. Mindenik dolgozathól a szabadelvű nézetek lelkes párthíve szól hozzánk.

KANT ETHIKÁJA. Irta *dr. Szlávik* Mátyás eperjesi theol. tanár. A 36 lapra terjedő bölcsészeti tanulmány a bevezetésen kívül, mely röviden Kant philosophiáját méltatja és a bölcséletre való hatását tünteti fel,

I—III. fejezetben Kant etikájának alapelveiről, az alapelvek bírálatáról és az alapelvek követőiről és elleneseiről szól. Az alapelveket tisztán, világosan tünteti fel; ezek bírálatában pedig egész tárgyilagossággal emeli ki az elvek előnyeit, de egyszersmind hiányait, egyoldalúságait és túlzásait. Egészen helyes, midőn rámutat, hogy Kant etikájának egyik fő érdeme az, hogy kiméletlenül megtámadta kora uralkodó népszerű bölcsészetének eudámonistikus irányát s ezzel szemben rámutatott a kereszténység erkölcsi oldalára, tartalmára és hatására; de jó lett volna, ha szerző több ügyet vetett volna ez ethika nagy sociologiai gondolatára: a *kötelességre* s rámutatott volna arra, hogy épen e mély és nemes fel fogással minő rendkívüli befolyást gyakorolt Kant nemcsak elméletileg a morál-philosophusokra, hanem egyenesen kora és a későbbi évtizedek gyakorlati társadalmi munkásságára is. Az utolsó fejezet érdekes áttekin tetésben ismerteti Kant magyar tanítványainak a munkáit s illetőleg a kantianismus hatását nálunk. A tanulmány bő szakismeretről tanuskodik. Előadásának persze nagy előnyére szolgálna, ha minden részletében ke rekedtebb volna, a szófűzésben könnyedebb és a kifejezésekben világos sabb; de így is, főleg a III. fejezetben, hol már idegen nyelvű forrásai nem vesztegetik meg irányát, eléggé élvezhető. A feldolgozott anyag jól van csoportosítva s könnyen áttekinthetőleg kezelve. A füzet ára 50 kr. Kapható Eperjesen a szerzőnél.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című képes díszmunkából *Beöthy* Zsolt szerkesztésében és az Athenaeum kiadásában a 15—17. füzetek jelentek meg ugyanazon gazdag tartalommal és díszes kiállításban, mint már az előzők. A 15. füzetben *Angyal* Dávid fejezi be a XVIII. század történetirodalmáról írt tanulmányát; *dr. Szinyeyi* József a nemzetietlen kort ismer teti; míg *Négyesy* László a XVIII. század szépirodalmáról értekezik, szólva az epikáról és vallásos lyráról, azután a széppróza-írókról: Mikes Kelemenről és Faludi Ferenczről. A tanulmány a 16. füzetben fejeztetik be az Amade Lászlóról írt szakaszszal. Ugyane füzetben még *Takács* Sándor ismerteti az iskolai drámákat és *Marczali* Henrik a XVIII. száz. magyar történeti irodalmát. A nagyszabású munka I. kötete ezzel a füzettel vált teljessé s a hozzátartolt tartalomjegyzék mutatja még egyszer, hogy hány kiváló szakférfiú minő rendkívül gazdag anyagot dolgozott fel élvezetes, de egyszersmind magas, előkelő színvonalon álló előadással. A munka bármely gazdag külföldi irodalomnak is büszkeségére válhatnak. A pazarul kiállított illusztrációk is csak emelik a mű becsét. Gyönyörű kivitélű pl. a Damascenus-féle Corvin-codex Attavante által festett címképének a hasonmása, vagy Koháry István arczképe stb. Érdekes a 16. füzet mellék letében Pázmány Péter Thurzó nádorhoz írt levelének facsimiléje. A 17. füzet már a II. k. első füzete gyanánt jelent meg. Ebben *Széchy* Károly az irodalmi megújhódás koráról, majd külön fejezetben Bessenyei György-ről ír alapos tárgyismerettel és érdekes előadással. A füzet külön mellék letei: Apáczai Cs. Jánosnak Lorántffy Zsuzsánnához intézett folyamod-

ványa és Koháry I. verseinek első lapja hasonmásokban; ezeken kívül a szövegben is több kép van. A nagybecsű vállalat egyes füzetei két hetenként jelennek meg. Egy-egy füzet ára 40 kr. Megrendelhető a kiadó: Athenaeumnál és minden könyvkereskedésben.

MAGYAR MESE- ÉS MONDAVILÁG cím alatt a magyar nép összes java népmeséit, mondáit és regéit bocsátja közre az Athenaeum irodalmi és könyvnyomda-vállalat, hogy — mint mondja — a nemzeti irodalomnak és nemzeti nevelésnek tegyen vele szolgálatot s ápolja a nemzeti öntudatot. Annyi bizonyos, hogy valamely nép szelleme, erkölcsi felfogása és nemzeti karaktere a legközvetlenebbül és a legüdebben, annak mese- és mondavilágában nyer kifejezést s így e mesék és mondák hatása paedagogiai és irodalmi szempontból kétségtelen. A nép ajkán élő meséket és mondákat *Benedek* Elek gyűjti és dolgozza fel, igazi mesemondó hangon, de irodalmi nyelven és izléssel. A vállalatból már három füzet van előtűnk, melyek eléggé meggyőznek a felől, hogy e mesék nemcsak szépen vannak megírva, könnyű, kellemes hangon, hanem igen jó érzékkel vannak összeválogatva is, úgy, hogy a családi és a népiskolai nevelés céljaira kiválóan alkalmasok. Halljuk a csodaszarvas regéjét, az égig érő fa, a szép Czer-czeruska, a fekete havas, az erős János, a szép Palkó, az aranyszörű bárány, a Babszem Jankó, a Bolond Istók stb. kedves meséit üdén, elevenen, hogy visszavigyenek a képzelet ama színdús, költői világába, a hol a közönséges emberi viszonyok elvesztik korlátozó befolyásukat s a lélek szabadon csapong, eget, földet egybeolvasztva. Az egész munka 50 füzetre van tervezve. Egy-egy, gazdagon illusztrált füzet ára 25 kr. Az első füzetet a kiadó kívánatra ingyen is megküldi.

b) Külföldi irodalom.

DER WEG ZUM FRIEDEN. Freiburg i. B. 76 l. Ára 1 márka. A mű szerzője az «Im Kampf um die Weltanschauung» cz. műnek szerzőjével azonos, és méltán föltűnést keltett nálunk is a prot. irodalomban. A mély vallásos felfogás s a szabadelvű irányzat melegen érinti az olvasót. Négy fejezetből áll, a melyekben az Isten országáról, a törvény Istenéről, a keresztyénségről s a szabadelvű theologia feladata és jogosultságáról értekezik a prot. egyházban. Legérdekesebb és legtanulságosabb az utolsó fejezet, mely szinte balzsamként fog hatni a mai német theol. pártharczok sajtó sebeire. Alap gondolataiból kiemeljük a következőket: A vallás az ember eredeti természetében gyökerezik, a melynek történeti nyilvánulásai az egyes vallásfelekezetek, közösségi alakja pedig az egyház. A közösségi élet ápolása és fejlesztéséhez szükségesek bizonyos élettevékenységek, ú. m. az istentisztelet vezetése, az ifjúság oktatása, a lelkipásztorkodás stb. E közösségnek aztán története van, a melynek szolgálatában áll a theologia, mint tudomány, s a mely más törvényt nem ismer, mint az igazságot. Az egyház történeti alapokon épül fel, ép azért a theológiának

fejleszteni kell a történeti érzéket a multtal szemben. A kath. theologia a dogma által van megkötve, mivel a dogma korrigálja ott a történetet. Pedig minden dogma emberi tétel s tárgya a tudományos kritikának, s a lelkiismereti szabadság általa meg nem köthető. A szabadelvű theologia jogosult, s jó lelkiismerettel szolgálhatja a prot. egyház igaz ügyét. Jogosultsága annak a multtal és jelennel való benső igaz viszonyában van. Az ev. keresztyénségben gyökerezik az. s korunk műveltségének megfelelőleg ítél. Az ev. keresztyénség pedig lélek, és pedig Jézus szelleme. A míg tehát a szabadelvű theológia e szellemenben gyökerezik. lelkiismeretének ama bizonyóságaira építhet, a melyek szerint az evangéliom hirdetője s az ev. egyház művének építésére hivatott és jogosult. Ezt az orthodoxia el nem ismeri, s ennyiben következetlenebb a catholicismusnál. Pedig a kath. egyház sorsa korunkban. a hazugságnak ama rettentő hatalma, s ama mindinkább növekedő képtelensége a szellemi dolgok szellemi megítélésében intő példaul szolgálhatna arra nézve. hogy az orthodoxia útjai merre vezetnek az egyházban. Ez ellen — szerző szerint — csak egy orvosság van, s ez a vallásosság s az igazság kibékítése. (Sz.)

Drew: DIE DEUTSCHE SPEKULATION SEIT KANT, mit besonderer Berücksichtigung auf das Wesen des Absoluten und die Persönlichkeiten Gottes. 2 Bde. Berlin. 1893. (XVIII. 531. és VIII. 632. l., nagy 8-r.) Ára 18 mark. Becses adalék e mű az újabb bölcsészettörténet és vallásphilosophia irodalmához. Pantheistikus állásponton követi és méltányolja a német bölcselőket Kanttól Hartmannig. Adja tehát a Kant utáni metaphysikának kritikai történetét; ellenben a német természetphilosophiának, az etikának és az ismeretelméleti kérdéseknek tárgyalását későbbre tartotta főnn magának. A modern pantheismus világnézetében s annak «Unbewust» fogalmában «a béke angyalát» látja a mai ellentétes világnézetek küzdelmében. A «naiv pantheisták» sorában tárgyalja Fichtét. Schellinget (világnézet korábbi stádiumaiban), Schleiermachert és Hegelt, a kik túlságos forradalmi jellegűknél fogva a keresztyén theismus eszményi magaslatára el nem jutottak. Ettől a naiv pantheistikus világnézettől különbözik szerző szerint annak egészen napjainkig terjedő theistikus reakciója, mely az abszolút substantia személyességének meghatározására törekszik. A theismusnál szerző különbséget tesz annak valódi és «pseudo» alakja között. A valódi theismusnak egyik alakja a «trinitarius theismus», a melynek képviselői közé tartozik: Baader, a későbbi Schelling, ifj. Fichte, Weisse. Fischer K. Ph., Sengler, Günther, Weber, Deutinger, Rosenkrantz, a jogász s a berlini Dorner, a theologus, annak másik alakja az unitarius theismus, mely az isteni személyiség merev egységét hangsúlyozza. E kategóriába sorozza: Jacobit, Krauset, Herbartot, Drobischt, Brandist, Rothet a theologust, Chalybäust, Fechnert, Lotzet, Rohmert, Ulricit, Carrieret s Lipsiust, a jenai theologust. Mindezekkel a spekulációkkal szemben áll az Isten létét tagadó atheismus, melynek radikálisabb követői Feuerbach, Strauss. Büchner, Häckel, Czolbe, Düring, Planck, Mainländer és Bahnsen; míg

annak mérsékeltebb követői, kik az istenséget az ismeret s a személyes érdekek körén kívül állónak gondolják: Hellenbach, Du Preil és Wundt. A legfőbb igazság, mely az előző álláspontok ellentéteit kiegyenlíti, az általa ú. n. antitheistikus pantheismus, vagyis Hartmann philosophiája s annak előfutárai: Schoppenhauer és Michelet. Vagy más szóval kifejezve: az a modern philosophiai fejlődési folyamat, mely Kant kritikai bölcsészetével veszi kezdetét, nem Hegel absolutismusában, hanem Hartmann Unbewusst-jában végződik. Ez a gondolat szerző művének állandó vezérgondolata. Tagadhatatlan, hogy Drew műve nagy speculativ erővel és rendszerező talentummal van megírva. Szép gondolat nála az is, hogy az ideális javak megmentését a mai philosophiai meghatározások zürzavarában a vallástól várja. De az a vallás, a melyet tanít, nem igen felel meg a vallás alapjellegének s a személyes vallásos tudat követelményeinek és gyakorlati szükségleteinek. Szerinte a vallás ősi alakja az ősemberről szóló felfogása alapján: naturalismus, a melyre aztán a kelet abstract monismusa s a nyugati népek polytheismusa mint magasabb fokozat következik. A jelenkor vallása szerző szerint elmaradt a kortól, mert tele van előítéletekkel s nem érett a philosophiával való szövetkezésre. Pedig szerinte vallás és philosophia egy és ugyanannak a gyökérnek két törzse s magasabb egységre törekszenek, úgy hogy a kettőnek viszonya a coordinatio viszonya. Hogy azonban az Unbewusst bölcsészet volna a vallást és a philosophiát egyesítő magasabb fejlődési fokozat a legújabb philosophiai fejlődés történetében, bajosan fogadható el, ép azért mi szerző művének alaphibáját a philosophia s a ker. vallásos történeti kijelentés egymáshoz való viszonyának ferde felfogásában és önkényes construálásában látjuk.

Zittel: DER SONNTAGABEND. Religiöse Betrachtungen für denkende Christen. 2 Bde. Berlin, 1893—94. 435+498 l. A nagynevű apának, az egykori heidelbergi dékánnak méltó emléket emelt hálás fia, a karlsruhei dékán, Zittel Emil, a mű közrebocsátásával, a melyet méltán emelt ki az időszaki sajtó pártkülönbőség nélkül, mint pl. a strassburgi Holtzmann is a «Zeitschrift für praktische Theologie» hasábjain. Egy darab kortörténettel van itt dolgunk, a melynek mozgató eszméi és vezéregyéniségei a leghívebben tükröződnek vissza a műben. Így pl. a «Gott und Christus» czimű értekezés a «Lichtfreunde» s a «J. Christus» czimű a «Jézus élete» mozgalmának a jellegét viseli magán. Utóbbi Jézusnak, mint vallásalapítónak jelentőségét tünteti föl igen vonzó modorban a többi vallásalapítókkal szemben. A «Sonst und jetzt» czimű értekezés Rothe befolyását mutatja s az egyház és a cultura szempontjából a protestáns együletben kifejezésre talált liberalismus mellett tör lándzsát. Schenkel lelkiismereti elvének és Schleiermacher «függésérzetének» összeegyeztetését mutatja a «Die biblischen Sagen von der Urgeschichte» czimű értekezés, a melyben részben Rothe befolyása alatt vitatja, hogy: «Isten nem a világ, de Isten nincs világ nélkül, vagy a világon túl; ő csak a világgal s a világban van.» Különösen érdekesek a «Leben Jesu» mozgalmára vonatkozó

fejezetek, a melyekben egyenkint méltányolja Keim (I. 215. s köv.), Schenkel (I. 223. s köv.), Renan (II. 383. s köv.) és Strauss (I. 226. s köv. l.) műveit, s itt is kevésbé a tudományos kritika, mint inkább a ker. vallásos hit érdekeinek szempontjai az irányadók. Az apostoli hitvallásról szóló vitaalkozások 1847 s 1864-ből (II. 212., 430. s köv. l.) sem kerülnek ki a szerző gondos figyelmét, s fejtegetései oly érdekesek, hogy a Harnack-féle vita alkalmával, mely az apostoli hitvallás egyetemes érvénye felett folyt, bátran ki lehetett volna azokat nyomtatni. Kortörténeti jelentőséggel bírnak még a «Der Gesangbuchsstreit in Osnabrück (II. 263. s köv.), «Der Agendenstreit in Baden» (II. 263. s köv.) s «Der General-sup. Hoffmann und der Protestantenverein» (II. 451. s köv. l.) című értekezések, a melyek élénk világot vetnek a badeni tartományegyház akkori theol. és egyházpolitikai viszonyaira. Különösen élénk színekkel festi a szabadelvű theológiának az orthodoxiával való küzdelmeit. A politikai tért sem mellözi. «Unsere Aufgabe nach dem Krieg von 1866» (II. 446. s köv.), «Was ist Freiheit?» (II. 187. s köv. l.) több socialis kérdést érint. A szabadság szerző szerint «kenyér»; mert mit érne a szabadság kenyér nélkül? «Der christliche Staat» (I. 346. s köv. l.) című értekezésében pedig keserű gúnynyal s őszinte baraggal illeti IV. Frigyes Vilmos kormányának ú. n. absolutistikus «ker. államát», a melyre az alap gondolatokat a Hegel-féle philosophia szolgáltatta. Oly emlékekkel van itt dolgunk — mondja helyesen Holtzmann — a melyek valamikor a XIX. század egyháztörténetének s közelebről a bádénai egyháztörténetnek igen fontos fejezeteit fogják képezni. Mint ilyeneket, mi is ajánljuk egyháztörténet-tudósaink s a kortörténeti egyházi viszonyok iránt érdeklődő művelt közönségünknek.

Zahn: ABRISS EINER GESCHICHTE DER EVANG. KIRCHE auf dem europäischen Festlande im XIX. Jahrh. Stuttgart, 1893. 3. kiad. 291. l. A nagymunkásságú és széleskörű műveltségű ref. lelkésznek munkája bennünket, magyar protestánsokat is igen közelről érdekel, a mennyiben a mi prot. közegyházi és theol. irodalmi viszonyainknak is helyet juttatott. Sajnos, hogy szerző érdes, sőt goromba ott, hol szellemes és tendentiosus, sőt fölötte elfogult ott, hol alapos akar lenni. Három fejezetben tárgyalja a német, francia, belgiumi, skandináviai, orosz, osztrák-magyar, svájczai és németalföldi legújabb egyháztörténetet. Legigazságtalanabb az önálló részleteknél, pl. a német egyházi viszonyok és theol. irányok ismertetésénél. Orthodox ref. felekezeti álláspontján érzéke sincs egy Schleiermacher, Nitzsch, Rothe, Harnack vagy mások theologiai jelentősége iránt. A műnek osztrák részét Tardy, magyar részét pedig — ez ugyan elég hézagos — dr. Erdős József írta. Ily vastag elfogultsággal, mely Zahn történetírását jellemzi, nem igen lehet egyháztörténetet írni. Rosszabb a tendenciája a Janssen-féle ultramontán történetírásnál, mely pedig Róma érdekeit szolgálja. Széleskörű tudását más formában is érvényesíthetné. Igazán sajnálatos volna, ha művelt közönségünk vagy theologus ifjaink ebből a *műből*

tanulnák meg ismerni pl. Németország közegyházi és theol. irodalmi viszonyait. A Schleiermachtetől Ritschl-ig terjedő századot többi között «a theol. látszat és ámitás századának nevezi, a melynél hiányzik az érzék a hit által való megigazulás tanának megértése iránt». Vagy más helyütt a kritikát Strausstól Wellhausenig «gonosz maszknak» nevezi a «tudomány látszata alatt». «Két komor pont — így végzi előszavát — jelzi a mi korunkat: a pápa csalatkozhatlansága s a csalatkozhatlan írás kritikája. Az egyik Rómának hatalmat ad Németország kijátszására, a másik pedig a reformáció egyházát temeti el» stb. Elég is ennyi!

Stange: DIE CHRISTLICHE ETHIK IN IHREM VERHÄLTNISS ZUR MODERNEN ETHIK. Preissgekrönt von der theol. Facultät in Göttingen am 1. Juni 1892. Göttingen, 1892. (VI. 99. l. nagy 8-r.) Ára 3 mark. Alapos és módszeres gondolkozás s az ítélet biztossága jellemzi szerző kritikáját, a melylyel a legújabb ethikai rendszerek, ú. m. *Paulsen*, *Wundt* és *Hartmann* rendszereinek az alapelveit teszi a keresztyén valläserkölcsi világnézet álláspontján beható vizsgálódásai tárgyává. Szerző e modern ethikai rendszereknek hibáit azok vallástalan álláspontjában látja, holott az igazi erkölcsi életnek egyedüli biztos alapja csak a vallás lehet. Vizsgálja azt a módot, a melylyel a bölcselek az ethikai fogalmakhoz, eszményekhez s azok lényegéhez jutnak; aztán keresi az erkölcsiség célját s azt a képességet, a melynél fogva az eszmények gyakorlati indokul s az erkölcsi élet átalakítására szolgálhatnak, s végeredményében arra a következtetésre jut el, hogy az ethika vallástalan megállapítása szilárd morális világnézetre nem vezethet. *Paulsen* utilitarismusa szerint ugyanis az erkölcsi eszmény a közösség jóléte, az emberi tökéletesség értelmében vett objectiv életalakulás, a mi más szóval annyit jelent, hogy az elérendő legfőbb jó a természetes emberi élettevékenységek és képességek normális kifejtésében és fokozatos fejlesztésében áll. Subjectiv eudämonismussal van tehát itt dolgunk, a mennyiben «az individuális existenzia élvezete» képezi az erkölcsiség utolsó célját. Az erkölcsi cselekvésnek célja az ember, mint subjectiv egyed, míg az emberiség történeti fejlődésének a tényével nem számol. Ez utilitarismus magasabb fokozata a *Wundt* által képviselt ú. n. erkölcsi evolutionismus, mely a lét alapját, értékét és célját a szellemi-erkölcsi élet fejlődésében látja s minden cselekvés zsinórmértékét is ebben szemléli. Az erkölcsiség legközelebbi célja tehát a cultura, vagyis a kulturális javak, mint «objectiv szellemi értékek» eszközlése és fokozása, míg annak végcélja az emberi szellemi erőknak a végtelenségig való fejlesztése. Ez a legmagasabb eszmény azonban vallás nélkül fel nem fogható. Hiányzik tehát az objectiv mérték a *Wundt* által hangsúlyozott «objectiv értékek» meghatározására. Ez evolutionistikus állásponton túlment *Hartmann* transcendens-negativ monismusa. Az a negativ eszmény, a melyet *Hartmann* pessimistikus metaphysikája alapján nyer s a mely szerint az észszerű akarat utolsó célja: az akarat észszerűtlenségéből eredő lének tagadásában áll, megint csak képtelen a pozitív

erkölcsi cselekvés indokolására. E végcélnek szolgálatában álló közelebbi célok, ú. m. a tudat fokozása s az észszerűtlen akaratnak észszerűvé való fejlesztése Hartmann etikájának individualistikus jellegére vezetnek. A lényegazonosságnak pantheistikus gondolata sem szolgálhat erkölcsi elvül, a mely szerint az Isten minden jelenségnek éltető elemét képezi. E három ethikai rendszerrel állítja szembe a ker. theismus transcendens positiv elvét, mely egyedül képes az ethika kielégítő megállapítására. Az isteni végcél az Isten tökéletes személyiségében gyökerezik, mely cél abból áll, hogy az ember személyiségében eredetileg foglalt képesség az isteni képmás szerinti tökéletes személyiséggé fejlődjék ki. A ker. ethika eszménye tehát a fejlődő személyeknek teljes közössége vagyis istenszárnya, mint a positiv erkölcsi cselekvés valódi indoka. (Sz.)

Helyreigazítás.

A Prot. Szemle ezidei 2. füzetében a 109. lapon a következő — tárggyammal szoros összefüggésben nem álló — dolgot írtam:

«Egyetlen egy esperesség mégis van, t. i. a Szepességen, hol Lomniczai János, szepesi prépost 1544-ben protestánsná levén, továbbra is gyakorolja a főesperes jogait.»

Ez állítás Lomniczai Jánosra nézve, kit — mert a protestánsoknál prépost nem volt soha — a prépostsága alá tartozó hét szepességi senioratusnak főesperesévé tettem 1544 utánra, helytelen; a mennyiben Lomniczai János, mint a szepességi 24 város protocollumából meggyőződtem, 1544-ben eljegyezvén Sorgel (Zipser) Ágnest, eljegyzése napján, decz. 9-én, a prépostságról teljesen lemondott s így ő protestáns főpap sohasem volt, ha csak lelkében nem.

Különben Lomniczai Jánosról, kire nézve Kovács Albertnek «Egyházjogtan» cz. műve vezetett félre (I. Rész. 178. l.), épen ez incidens kapcsán, egyet-mást a «Protestáns Egyh. és Isk. Lap»-ban mondok majd el, a mik rá nézve érdekes világot vetnek.

Budapest, 1894. febr. 21.

Pokoly József.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1893. deczember 1-től 1894. január 15-ig befolyt
összegek kimutatása:***

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1892-re: Veszprémi ref. egyházmegye, 1893-ra: Bányai ág. h. v. egyházkerület, Pesti ág. h. ev. magyar egyház, Dunántúli ág. h. ev. egyház, Dunamelléki ref. egyházkerület, Veszprémi ref. egyházmegye, Budapesti ev. ref. egyh., Tiszáninneni ref. egyházkerület, Görgényi ref. egyházmegye, Tiszai ág. h. ev. egyházkerület.

2. Alapító tagok alapítványukat befizették: Baltik Frigyes dunáninneni ág. h. ev. püspök (20 frt), Széki ref. egyházmegye (20 frt), Dávid Gyula b.-n-harsányi ref. lelk. (10 frt).

3. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5-^o/_oos kamatok: 1891-re: Szigethy Zoltán huszti ref. lelkész. 1892-re: Tisza István orsz. képvis. Gyomai ref. egyh. gr. Zay Miklós Z.-Ugrócz, Debreczeni ref. hittanszaki önképzőkör, id. Zeyk József gombási földbirtokos, Mayer Endre eperjesi theol. tanár, Szigethy Zoltán huszti ref. lelkész. 1893-ra: Tisza István orsz. képvis. Gyomai ref. egyh. gr. Zay Miklós Z.-Ugrócz, Debreczeni ref. hittanszaki önképzőkör, id. Zeyk József gombási földbirtokos, Tátraaljai ág. h. ev. esperesség, Baltik Frigyes dunáninneni ág. h. ev. püspök, Vajdahunyad-zarándi ref. egyház. Pápai ref. egyház (10 frt), Kun Bertalan tiszáninneni ref. püspök, Csurgói ref. főgymn. könyvtár. Érmelléki ref. egyházm. K.-somogyi ref. Egyházmegye, Mayer Endre eperjesi theol. tanár. Trsztyénszky Ferencz pozsonyi theol. tanár. Szigethy Zoltán huszti ref. lelk., Zólyomi ág. h. ev. esperesség, Nagykállói ev. ref. egyház, Bartalus János bukaresti ref. lelk. 1894-re: Dr. Ajkay Béla Kisfalud (8 frt), Széll Ákos szegedi kir. közjegyző, Felső-alsó-józsai ref. egyház, Szeremlei Sámuel Hód-Mező-Vásárhely, Marosközi unit. belső emberek, Soltész Farkas tetétleni ref. lelk., Bernáth István dr.-szabolcsi ref. lelk., Hajdu-szoboszlói ref. egyház, Alsó-szabolcs-hajduvidéki ref. egyházmegye, Szemes László szt.-jánosi ref. lelk., Fejér komáromi ev. esperesség, Mezőföldi ref. egyházmegye, Gáborjáni ref. egyház, Mészáros János kecskeméti ref. lelk., Trsztyénszky Ferencz pozsonyi theol. tanár. Nógrádi ág. h. ev. esperesség, Zólyomi ág. h. ev. esperesség, Szováti ev. ref. egyház, Szolnoki ref. egyház, Bartalus János bukaresti ref. lelk.

5. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1889-re: Deési ref. egyházmegye. Tamó Gyula torda-szt.-lászlói ref. lelk., (tagsági tartozása egy részlete 7 frt). 1890-re: Deési ref. egyházmegye. 1891-re: Péterffy Sándor bpesti tan. kép. tanár, Sárközy Sándor harkányi ref. s. lelk., Kolozsvári unitárius papnővelde önképzőköre, Veress Károly papolczy ref. lelk., Deési ref. egyházmegye. 1892-re: Szilágyi István m.-szigeti főgymn. igazgató, Somogyi Antal farkasdi ref. lelk., Péterffy Sándor bpesti tan. kép. tanár. Csabay Pál a.-balogi ref. lelk., ifj. Zitás István k.-dobszai ref. lelk., Debreczeni Bertalan sárospataki főisk. igazg. Tatay Lajos b.-tamási ev. s. lelk., Szerepi ref. egyh., Raffay Sándor besztercebányai gymn. tanár, Kolozsvári unitárius papnővelde önképzőköre, Vályi Lajos perbetei ref. lelk., Veress Károly papolczy ref. lelk., Tavasz József m.-péterlaci ref. lelk., Ujfalussy Endre mártonfalvai földbirt., Illosvay Aladár ny.-medgyesi földbirt., Mozsonyi Sándor kadarkuti ref. lelk., Győrössy Endre eleki államásfőnök, Deési ref. egyházmegye. 1893-ra: Szilágyi István m.-szigeti főgymn. igazgató, Somogyi Antal farkasdi ref. lelk., Csabay Pál a.-balogi ref. lelk., Dr. Tüdös István miskolczyi ref. s. lelk., Sárközy Sándor harkányi ref. s. lelk., Kapi Gyula soproni ev. tank. igazg. Soproni ág. h. ev. tanképezde, Sárréti ref. lelkész kör, ifj. Zitás István k.-dobszai lelk., Balogh Sándor kálozi ref. lelk., Debreczeni Bertalan sárospataki főisk. igazg. Péterffy Sándor bpesti tank. tanár. Tatay Lajos b.-tamási ev. s. lelk. Szerepi ref. egyh., Raffay Sándor besztercebányai gymn. tanár, Kolozsvári unitárius papnővelde önképzőköre, Vályi Lajos

* A f. é. I—II. füzetben megjelent nyugtázásnál decz. 21 sajtóhiba decz. 1 helyett, mint a meddig a kimutatások közöltettek.

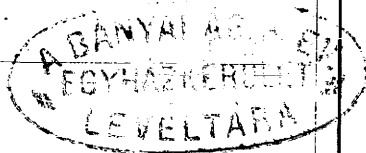
perbetei ref. lelk., Veress Károly papolczi ref. lelk., Szalóczy Pál t.-valki ref. lelk., Tavasz József m.-péterlakai ref. lelk., Ujfalussy Endre mártonfalvai föld-birtokos, Illosvay Aladár ny.-medgyesi földbirt., Zayzon János sz.-udvarhelyi koll. tanár, Belényesi lelkézi kör (2 frt), Dr. Horváth Ödön eperjesi jogtanár, Mozsonyi Sándor kadarkuti ref. lelk., Kónya András H.-németi, Benke István s.-szt-györgyi tanár, Hamar István püsp. titk. Fekete József átányi ref. lelk., Szikszóvidéki ref. papi kör, Bocsor Lajos tengődi ref. lelk., Szathmáry Sándor margittai ref. lelkész, Miklós Géza kecskeméti ref. s. lelkész, Csire István n.-hajomi ref. lelkész, Zágoni ref. egyház, Varga Károly noszlopi ref. s. lelkész, Berde Sándor n.-enyedi theol. tanár, Győry János nyárádi ref. lelk., Dr. Erdős József debreczeni theol. tanár, Győrössy Endre eleki állomásfőnök, Deési ref. egyházmegye. **1894-re:** Késmárki ág. h. ev. egyház, Ballagi Géza sárospataki jogak. tanár, Ujfalussy Béla ehm. tb. Mihálydi, Lengyel Samu egyhm. tb., Hallei magyar egylet, Dömötör Lajos bölcseki ref. lelk., Bakos József bakonszegi ref. lelk., Tiszafüredi ref. lelkézi kör, Séra Ferencz siteri ref. lelk., Pál Bertalan örösi ref. lelk., Szöllösi Antal makói ref. lelk. Török József czeplédi ev. esperes, Szilágyi Sándor bpesti egyet. könyvtárnok, Zsigmond Sándor h.-szoboszlói ref. lelk., Sárkány Sámuel bányai ág. h. ev. püspök. Dombi Gyula b.-gyulai ref. lelk., Vasi felső ág. h. ev. esperesség, Csiskó János kassai ág. h. ev. lelkész, Rác János kecskeméti ref. lelk., Zilahi ev. ref. kollegium.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak: 1890 re: Hegedűs István bpesti egyetemi tanár. **1891-re:** Zombory Gedő megyaszói ref. lelk., Dr. Nyitrai Pál kisujzállási orvos, Zsigmond Károly hosszufalui ref. lelk., Tauszig B. Hugó mvásárhelyi banktitkár, Varga Kálmán szerecsenyi ref. tanító, Zágoni Pál n.-borosnyói ref. lelkész, Szabó Géza f.-csernátoni ref. lelk., Zsoldos Sándor mező-eőri ref. lelk., Szűts István salamoni ref. lelk., Gózon Gyula s.-kiliti ref. lelk., Szabó Dienes t.-szt.-miklósi ref. tanító, Dr. Hegedűs István bpesti egyet. tanár. **1892-re:** Zombory Gedő megyaszói ref. lelk., Vaszkó Endre padragi ref. tanító, Mészáros Illés kisujzállási ügyvéd, Dr. Nyitrai Pál kisujzállási orvos, Tóth Zsigmond kolozsvári magánzó. Zsigmond Károly hosszufalui ref. lelk., Tauszig B. Hugó m.-vásárhelyi banktitkár, Seregély Dezső n.-kanizsai ref. lelk., Simkovic Pál pardicsi ev. lelk., Varga Kálmán szerecsenyi ref. tanító, Száz Kálmán kádártai ref. s. lelk., Nagy-igmándi ref. egyház, Zágoni Pál n.-borosnyói ref. lelk., Szabó Géza f.-csernátoni ref. lelk., Csekme Ferencz geryeszegi ref. lelk., Zsoldos Sándor m.-eőri ref. lelk., Szűts István salamoni ref. lelk., Gózon Gyula s.-kiliti ref. lelk., Parádi Kálmán kolozsvári tanár, Szabó Dienes t.-szt.-miklósi ref. tanító. Harsányi Sándor türkevei ref. lelk., Móroc Mihály ó-gyallai ref. lelk. **1893 ra:** Zombori Gedő megyaszói ref. lelk., Vaszkó Endre padragi ref. tanító, Horváth Imre inkei ref. s. lelk., Mészáros Illés kisujzállási ügyvéd, Dr. Nyitrai Pál kisujzállási orvos. Tóth Zsigmond kolozsvári magánzó, Szabó Ferencz n.-korpádi ref. lelk., Biki Károly györgyteleki ref. lelk., Györgyteleki ref. egyház, Zsigmond Károly hosszufalui ref. lelk., Melczer Gyula acsai ev. esperes, Tauszig B. Hugó m.-vásárhelyi banktitk. Seregély Dezső n.-kanizsai ref. lelk., Simkovic Pál pardicsi ev. lelk., Varga Kálmán szerecsenyi ref. tanító, Száz Kálmán kádártai ref. s. lelk., Dorogi Lajos kisujzállási ref. lelk., Zágoni Pál n.-borosnyói ref. lelk., Szabó Géza f. csernátoni ref. lelk., Csekme Ferencz geryeszegi ref. lelk., Zsoldos Sándor m.-eőri ref. lelk., Komáromi Béla kálmáncsai ref. tanító, Szűts István salamoni ref. lelk., Sütő Károly ab.-vajkóczi ref. lelk., Karika László csepi földbirt., Payr Sándor ondódi ev. lelk., Gózon Gyula s.-kiliti ref. lelk., Parádi Kálmán kolozsvári tanár, Harsányi Sándor türkevei ref. lelk., Szily György ácsi ref. tanító, Móroc Mihály ó-gyallai ref. lelk. **1894-re:** Gárdonyi ev. ref. egyház, Szász Károly ny.-szeredai ref. lelk., Sziráczky János szarvasi tanító, Atya-i ref. egyház, Csulak Zsigmond kóbori ref. lelk., Sályi-i ref. egyház, Mándi ref. egyház, Debreczeni Gábor f.-nyárádi ref. lelkész. **1895-re:** Szász Károly ny.-szeredai ref. lelkész.

6. Népies iratok alapjára befolyt: B.-sámsoni ref. egyház (2 frt), Sályi-i ref. egyház (2 frt).

7. A hercegszöllösi zsinat artikulusai kiadására adakoztak: Szöllösi Antal makói ref. lelk. (1 frt).

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

T A R T A L O M.

	Lap.
Kossuth Lajos. <i>Kenessey Béla</i>	213
I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	
1. Néhány statisztikai adat az ev. ref. egyházzól. <i>Dr. Vargha Gyula</i>	215
2. A magy. prot. házassági jog rövid története 1786-ig. IV. közlemény. <i>Pokoly József</i>	235
3. Megjegyzések a házassági jogról szóló törvényjavaslatra. <i>Révész Kálmán</i>	251
II. A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI:	
1. A protestáns egyház társadalmi munkássága. <i>Kenessey B.</i> . . .	258
III. IRODALMI SZEMLE:	
α) Hazai irodalom	278
β) Külföldi irodalom	284

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Az, a kinek az 1848-iki törvények által az új Magyarország megalkotásában, ebben az alkotmányos élet megteremtésében, a rendi kiváltságok eltörlésében legfőbb része volt; a szabadság és egyenlőség fölként bajnoka; az élő és írott szónak hatalmas mestere, a ki milliók szívét tudta lángra gyújtani és ékesszólása erejével hadsereget volt képes előállítani s a vérkeresztség elhordozásáig lelkesíteni,

KOSSUTH LAJOS

a f. é. márczius hó 20-án Turinban meghalt és hamvai április hó 1-én imádott hazája földjében, a fővárosban, a kerepesi-út melletti temetőben helyeztettek örök nyugalomra, hogy nekünk drágább legyen e haza földje, a melyben ő nyugszik és szentebb legyen a hely, hol a nemzet nagyjainak sirjai domborulnak.

A nemzet gyásza nagy és fenséges.

Ez a gyász valóságos apotheosis.

Az anyagiasságnak tartott kor levetett magáról egy pillanatra mindent, a mi a röghöz köti és felemelkedett a legmagasabb eszmények birodalmába. Oda, a hol nagy halottja élt és a hol annak elszállott lelke túl a föld körén örök fényességben lakozik.

Protestáns egyházunk mindig hű osztályosa volt a nemzet örömének és gyászának egyaránt.

Nemzetünk megható és felemelő gyászából most is kiveszszük osztályrészünket.

Protestáns egyházunk lételapja azok a felséges eszmék, a melyeknek *Kossuth Lajos* a politikai téren prófétai ihlettségű hirdetője volt.

Életelemünk a szabadság. Az ember, az egyén e legmagasabb királyi méltóságáért vívjuk égi fegyverekkel a szent és soha nem lankadó harcot.

Jelszavunk az egyenlőség. A menny polgárságára egyformán van jogunk és e földön egyenlően van mindnyájunknak nagy és szent kötelességünk.

Czélunk a testvériség, hogy legyünk mindnyájan az Istennek munkatársai és a Krisztusnak örököstársai.

Méltán követelheti egyházunk a nemzet gyámszában az első helyet magának, mikor *Azt* kell elsíratnia, a ki e három eszmének szentelte életét s minden szívvel, minden lélekkel, a melybe ez eszmék egyetlen magvát elhintette, a mi ideáljainknak szerzett híveket és minden talpalatnyi földdel, a melyet ezekkel megtermékenyített, nekünk adott újabb talajt, a melyen építhessünk majd romolhatatlan birodalmat.

Kossuth a politikai szabadságnak volt fölkenet harczosa.

Egyházunk a lelkek égi szabadságáért küzd. De a mikor ezért harczol, mind közelebb viszi a nemzetet ama politikai szabadság felé is, a mely az Ő ideálja volt.

Az, a ki e földről elköltözött, miután lerázta, «a mi benne földi», legyen egy éltető eszmévé. S a míg egy czipruságot teszünk sirjára, vigyük onnét el magunkkal az ő hazaszeretetét, lángoló lelkesedését és felséges eszményeit, hogy a Kossuth imádott hazáját szent kötelességérzessel nagygyá és boldoggá tehessük.

Kenessey Béla.

NÉHÁNY STATISZTIKAI ADAT AZ EV. REF. EGYHÁZRÓL.*

Az államot, társadalmat, felekezeteket, a statisztika tanítja legjobban önismeretre. Az egymásra ható erők, tényezők sokasága és sokfélesége könnyen megtéveszti a szemet s a vizsgálódó igen gyakran — a mint egyik közmondásunk kissé talán durván, de találóan mondja — nem látja az erdőtől a fát. A különböző esetek összeségében nyilatkozó törvényszerűséget csak a statisztika segítségével, a nagy számok törvénye alapján ismerjük fel, ehhez kell tehát folyamodnunk mindannyiszor, valahányszor az emberi társadalom nagy életműködésének irányát, mivoltát kutatjuk.

Az önismeret mindig szükséges; de talán soha sem volt annyira, mint jelenleg, midőn eseményekben és küzdelmekben gazdag századunk előtt a függöny legördülni készül. A komoly szemlélő, a ki látja a megindult cselekvények titkos rugóit s az egymásba bogozódó események rejtett szálait, döbbenve nézi a nagy színjátékot, melynek első felvonása véget ért s lelkét eltölti a tragikai végzet sötét árnya.

Valóban minden jel arra mutat, hogy nehéz küzdelmek előestéjén állunk, áll az egész társadalom, az egész emberiség. A vulkánikus erők földalatti moraja már hirdeti a kitörést, sőt itt-ott egyes nyílásokon a lángok is felcsapnak.

* Felolvastatott a M. Prot. Irod. Társ. f. é. felolvasásai sorozatában 1894. márcz. 2-án. Miután azonban a felolvasások egymásutáni sorrendjét követve, csak a júniusi füzetben közölhattük volna e nagybecsű tanulmányt, úgy véljük, hogy kedves szolgálatot teszünk olvasóinknak, ha azt soron kívül, előbb mutatjuk be és tanulságokban gazdag adataira külön is felhívjuk a figyelmet.

S z e r k.

Voltak az emberiségnek eddig is nehéz küzdelmei; de többnyire csak egy-egy uralkodó eszme ragadta meg a lelket s emelte harciba a lobogókat. Most, mintha mindaz, ami a visszavonás tüzét valaha felszította, mind együtt lobogna fel s egy nagy csatamezővé válnék a föld, a hol mindenki, mindenki ellen harcol. Egymásra törni készül a nemzetiségi és faji gyűlölet, az állam küzd a felekezetekkel, a felekezetek egymással, a gazdasági termelés különböző ágai farkasszem néznek, a társadalmi osztályok között pedig egyre mélyebbé válik az elválasztó örvény. A socialismus mind hangosabban követeli a mai társadalmi rend átalakítását, az anarchia: teljes felforgatását, s míg a felekezeti türelmetlenség az összetartozó társadalmi osztályokat is ellenséges táborokra osztja, addig a modern hitetlenség és istentagadás egymásután metszi el a pozitív vallások éltető gyökerét.

Ki találna rendszert e zürzavaros küzdelemben? Nem olyan-é ez, mint egy éji harc, hol mindenki vakon vív azzal, kivel éppen összeakad, ellennel, baráttal egyaránt. Vagy mint midőn az ellenséges hadoszlopok sűrű, nehéz ködben indulnak s eltévesztve az irányt, ugyanazon tábor csapatai fogadják egymást gyilkos tüzzel.

Mindig ez a kép áll előttem, valahányszor a felekezeti harcok gyászos fellobbanását látom. Valamikor (nem erkölcsileg, hanem lélektanilag) volt értelme a felekezeti villongásoknak, egyik felekezet az uralomért, az előjogokért küzdött, a többi lételeért, majd az egyenjogúsításért. Ezek az idők azonban, hála a korszellemnek s apáink bölcseségének, elmúltak, s ha fordulnak is elő néha-néha kisebb határsértések, azok jelentéktelenek, nem érdemes értük harcot kezdeni, mint a hogy botor az a két szomszéd birtokos, ki halálos ellenségévé válik egymásnak, csak azért, mert véletlenül a másik barmanéhány szál füvet harapott réjtjéből.

A felekezeti gyűlölködés annál oktanabb, mert az egész keresztyénség, sőt merném állítani, hogy mindazon vallások összesége, melyek az egy-isten eszmének letéteményesei, egy nagy közös ellenséggel állnak szemben, mely egyaránt fenyegeti valamennyi lételet. A mint a társadalmi téren a socialis-

mus és anarchia napról-napra terjed, úgy terjed a lelki világban a vallástalanság, a hitetlenség. Az anyagimádó materialistikus tanok megtalálták azt az archimédesi pontot, a honnan az emberi lélek egyensúlyát kiforgatták. A tudomány elszakadt a vallástól s míg amaz gúnyolja vagy lenézi ezt, emez nem meri többé amannak erejét, hatalmát tagadni s a fiatal lélek, mely a modern oktatásban e kettős táplálékot egyszerre szívja: esküszik a tudományra, de a legjobb esetben is közönyös marad a vallás iránt.

A mint a tudomány messze kiterjesztette az emberiség látkörét s földünk megszűnt a világegyetem központja lenni s a gyermekkorát élt emberiség költői képzeletének alkotásai, mint kopott díszletek lomtárba kerültek: a hit, melyről lefoszlott a színes fátyol, elvesztette korábbi varázsát, sőt a törpeségében is gögös, elbizakodott emberi ész az Isten lételetét is tagadni kezdte. Szánalmasabb eltévelyedése soha sem volt ennél az emberiségnek, mert abból, hogy a nap és hold és a csillagok nem a parányi föld s a felfuvalkodott földi féreg, az ember kedvéért teremtetett égi fényességek, hanem földünk csak egy porszem a végtelenben s óriás világok milliárdja kereng körülöttünk: nem az következik, hogy mindez csak a leketlen anyagban rejlő vak törvényszerűségből állt elő s száguld tovább a végtelen ürben, hanem az, hogy az egy igaz élő Isten, a ki teremtett és megtart mindeneket, annyival nagyobb annál, a milyenek gyermeki együgyűségünkben képzeltük, a mennyivel nagyobb ez a mérhetetlen világ az ősök által képzelt szűk, korlátolt világnál. Nincs nagyobb különbség a között a patriarchalis törzsfő között, ki az emberi társadalmak alakulásakor egy község, vagy olykor csak saját házanépe élén állt, s a hatalmas Augustus császár között, ki három világrészben, a brittek földjétől Arábiáig uralkodott, mint van Ábrahám istene és a vallásos modern ember istene közt.

Az emberiség boldogságának különben is egy igen lényeges, mondhatnám leglényegesebb föltétele a vallás s a túlvilágban való hit. Az anyagi jólét, a műveltség magában véve még boldoggá nem teszi az emberiséget. Ha reményének, vágyainak végcélja ez a föld, érezhet elteltiséget vagy érezheti a kielégít-

hetlen vágyak gyötrelmét, de megnyugvást, lelki békét, mely nélkül boldogság nincs, nem ismerhet.

Az államférfiaknak s a közélet iránytadó embereinek kétségkívül törekedniök kell a társadalmi visszasságok, a vagyoni és gazdasági tatóngó ellentétek elsimítására, kiegyenlítésére; de ez nem megoldás. Ha megingatjuk, vagy elveszszük a nép hitét, jobb anyagi helyzetben is folyvást elégületlenebb és nyomorultabb lesz. A földi gondok és fájdalmak legjobb orvoslása mégis csak az marad, ha ég felé fordított szemekkel keressük sebünkre a mennyei balzsamot.

A pozitív vallásoknak tehát nagy socialis feladatuk is van, de azt nem egymással küzdve, hanem csak vállvetve képesek megoldani. A melyik a harcz hevében a másikat kisebbiti, nemcsak ellenfelének árt, hanem saját magának is, mert terjeszti a kétkedést, a hitetlenséget. Hiszen az összes keresztényen vallások belső értékes magva, az isteneszme, egy és ugyanaz, a mi azt burkolja, az csak mellékes s ezért lenézést, gyűlöletet táplálni olyan volna, mint ha egyik ember csak azért gyűlölné a másikat, mert másforma ruhát visel.

De ha az emberiség általános érdekei szempontjából is szükséges a felekezeti béke és testvéri egyetértés; nálunk még egy más, nem kevésbé fontos, nem kevésbé szent érdek is kívánja azt, a magyar nemzeti érdek. Kevesen vagyunk, gyöngék vagyunk, idegen népek tengere vesz körül s fenyeget elborítással, hogy tudunk ellentállni a hullámok ostromának, ha nemzeti egységünk szikláját összeropedeztetni, szétporlasztja a felekezeti meghasonlás s habnak, szélnek játéka, sívó homok válik belőlünk?!

A felekezeti béke, a felekezeti egyetértés az, a mire minden jó magyar embernek törekednie kell s midőn becses engedelmükkel saját egyházam belső erejét kívánom a statisztikai számok segélyével megvilágítani; hiszem, hogy nem felekezeti harczok előtt tartok seregszemlét, hanem a hitetlenség, az újkori pogányság ellen szövetkezett hadak egyik erős dandárját számlálom meg.

Hogy szíves türelmükkel vissza ne éljek, mellőzöm a sok fárasztó számadat felsorolását s ép e miatt a protestáns

testvéregyházaknak csak egyikére, a reformált egyházra szorítokozom.

Sajnosan kell azonban már eleve kijelentennem, hogy a felekezeti statisztika a statisztikai tudománynak meglehetősen elhanyagolt ága. Nyugot-Európa művelt nemzetei egyáltalán alig fordítanak rá figyelmet s bár hazánkban, melynek népessége hitfelekezeti tekintetben oly széttagolt, nagyobb gondban részesül, még itt sem rendelkezünk oly adatokkal, hogy az egyes hitfelekezetek állapotát minden oldalról megvilágíthatnók. Ez szolgáljon mentségemül, ha előadásom nagyon is hézagos, töredékes leend.

Az 1891. év első napjaiban végrehajtott népszámlálás a Magyarbirodalomnak 17.349,398 lelket tevő összes népességében 2.225,126 reformátust talált, vagyis 12·83 % -ot, mely arányszám a magyar anyaországban, Horvát-Szlavonország nélkül, 14·62 % -ra emelkedik. Az egész Magyarbirodalomban nemcsak a róm. kath. egyház előz meg bennünket, melynek hívei 50·84 % -ra rugnak, hanem a görög keleti vallásúak is, kik az összes népességnek 15·17 % -át teszik, míg ellenben az anyaországban csak a 47·84 % -ot tevő római katolikusok állnak előttünk, de már a görögkeletiek, kikre itt csak 13·64 % esik mögöttünk maradnak.

Igy állunk jelenleg, de minthogy korunkban már a különböző egyházak növekedésében csaknem kizárólag saját belső szaporodásuk tükröződik vissza, az is fontos kérdés, ha vajjon lépést tudunk-e tartani hazánk többi népességének szaporodásával? Adataink, sajnos, e tekintetben nagyon szomorú feleletet adnak. Félszázad óta, többnyire tízéves időközökben, ismerjük hazánk népességének hitfelekezeti megoszlását s azóta azt tapasztaljuk, hogy egyházunk számereje, viszonylag folyvást csökken. 1840-ben a reformátusok még 14·34 % -át tették a Magyarbirodalom összes népességének. 1890-ben már csak 12·83 % -át, míg a római katolikusok számaránya ugyanezen idő alatt 47·59 % -ról 50·84 % -ra, a zsidóké pedig 1·89 % -ról 4·18 % -ra emelkedett. Igaz, hogy e félszázad alatt a két görög és az ágostai evangélikus egyház számaránya is csökkent, ez azonban a ránk nézve kedvezőtlen eredményen mit sem változtat.

És ezt a háttérbe szorulást nem egy kivételes katasztrófa idézte elő; egy állandó népesedési törvény kérlelhetlen hatását látjuk itt nyilatkozni, melyet megdönthetetlenül igazol az a körülmény, hogy a reformált egyház híveinek számaránya évtizedről évtizedre, fokozatosan, megszakítás nélkül hanyatlk. A mint említettem 1840-ben még 14·34 % -át tettük az összes népességnek, 1850-ben már csak 13·50 % -át, 1857-ben 13·37, 1869-ben 13·13, 1880-ban 12·99, 1890-ben pedig csak 12·83 % -át. Bár a különbség nem látszik valami feltűnő nagynak, azért épen nem kicsinylendő. Hitfeleink számaránya nem is egy egész emberkor alatt több mint 10 % -kal hanyatlott, pedig az egyházak életét nem az emberi élet éveivel mérjük s hosszabb, idő alatt, ha a jelenlegi irányzat állandó marad — a mi kétségtelennek látszik — a felekezetek számának jelenlegi súlyegylene egészen fölbillen.

A politikai beosztásnak az utóbbi felszázad alatt történt sokszoros változása miatt, ily hosszú időn keresztül nem nyomozhatjuk megyék szerint a reformátusok számarányának módosulását, csak az 1869. évi népszámlálás adatait hasonlíthatjuk össze az 1890. évivel és így tulajdonképen 21 évi fejlődés képét vázolhatjuk. A rendelkezésemre álló idő rövidsége nem engedi (s különben is figyelemfárasztó volna), hogy valamennyi vármegyében nyomon kísérjem egyházunk híveinek térfoglalását, illetőleg térvesztését; csak a feltűnőbb változásokra kívánok rámutatni, de minthogy a megyék földrajzi fekvése szerint határozottan nyilatkozó törvényszerűséget látunk, szükséges a vármegyék külön csoportjait egymás mellé, vagy egymással szembeállítani.

Hivatalos statisztikánk már jó idő óta, az anyaország vármegyéit hét csoportba osztva, a statisztikai adatok tárgyalásánál, mint nagyobb földrajzi egységeket, ezeket a lehetőleg rokon jellegű vármegyékből álló országrészeket használja. Az áttekinthetőség kedvéért, melyet ez a felosztás nyújt, előadásomban én is használni fogom ezt a földrajzi csoportosítást. A hét országrész a következő: 1. Duna jobb partja; magában foglalja a dunántúli 11 vármegyét, Komáromot is, melyet a Duna ketté hasít. 2. A Duna balpartja, a Dunától éjszakra

fekvő 11 vármegye — a félig a jobbparton fekvő Esztergom-megyét már ideszámítva, — ez országrésznek határát keletre Nógrád-, Zólyom- és Liptóme gyék képezik. 3. A Duna-Tisza köze, a két nagy folyó közt elterülő síkság. Legéjszakibb megyéje Heves, de hozzászámítjuk még Jász-Nagy-Kún-Szolnok- és Csongrádmegyéket is, melyeknek egyik fele már a Tiszán túl fekszik. 4. A Tisza jobbpartja, kezdődik nyugoton Borsoddal, Gömörrel, Szepessel, keleten végződik Bereggel. 5. A Tisza balpartja, Mármarostól le, egészen Békésig, Biharig. 6. A Tisza-Maros szöge, az Alduna, a Tisza és a Maros által kerített három megye, hozzászámítva a Maros jobbpartján Csanád- és Aradmegyéket is, végre 7. a régi Erdély, nem számítva hozzá az egykori Partiumból alakított Szilágymegyét, melyet a Tisza balpartjához soroztunk.

Ha most ebben a hét országrészben tekintjük a reformátusok számarányának változását — s Horvát-Szlavonországot ezúttal figyelmen kívül hagyjuk — azt látjuk, hogy három országrészben vesztettünk tért, a többi felekezetek javára. A Duna jobbpartján leszálltunk 13·38 % -ról 12·14 % -ra, a Duna-Tisza közén 16·95 % -ról 15·75 % -ra, a Tisza balpartján pedig 35·26 % -ról 34·84 % -ra. A Tisza jobbpartján korábbi pozíciókat változatlanul megtartottuk, a Duna balpartján 2·77 % -ról 2·83 % -ra, a Maros-Tisza szögében szintén 2·77 % -ról 3·43 % -ra s Erdélyben 13·83 % -ról 14·57 % -ra emelkedtünk.

Térfoglalásunk a Duna balpartján egészen jelentéktelen s még e csekély előnyomulás értékéből is sokat levon, hogy ott is vannak megyék, hol a reformátusság tért vesztett, pl. Esztergom-, Nógrád- és Pozsonymegyékben. Még aggályosabb az a körülmény, hogy csak az 1869. évi állapottal szemben állunk jobban; de már az 1880-ban elfoglalt pozíciókat ebben az országrészben sem tudtuk megtartani. A korábbi évtizedben a közegészségügyi viszonyok általános kedvezőtlen volta daczára a Duna balpartján a reformátusok 6·17 % -kal szaporodtak, az utóbbi kedvező szaporodású évtized alatt ellenben hitfeleink 10 évi szaporodása már csak 4·7 % -ot tesz, és pedig a mint látni fogjuk, a propagatív erő szomorú hanyatlása következtében.

Térfoglalásunk Erdélyben sem mondható ugyan nagynak, de már sokkal jelentékenyebb s azért is felettebb örvendetes, mert itt egyházunk előhaladása egyértelmű a magyarság terjeszkedésével. Térfoglalásunk különösen tekintélyes Torda-Aranyos-, Kis-Küküllő- és Brassóme gyékben, ellenben Háromszék- és Udvarhelyme gyékben s a mi még sajnosabb. Szolnok-Dobokában visszaesést látunk. Az erdélyi viszonyok mérlegelésénél sem szabad felednünk, hogy térfoglalásunkat nagyon jelentékeny részben az a körülmény okozza, hogy az 1872—73. évi kolera-járványtól az erdélyrészi me gyékben hitfeleink kevesebbet szenvedtek, mint a két görög egyház hívei. Míg ugyanis a görög katolikusok száma 1869-től 1880-ig 5·6 % -kal, a görög keletieké 4·63 % -kal megfogyott, a reformátusok fogyása félszázalékot sem tett. Az utóbbi évtized alatt azonban, midőn a pusztító járványok már nem dühöngtek annyira, csak a görög keletiek szaporodási százaléka volt jóval kisebb a reformátusokénál, a görög katolikusoké ép oly magas, sőt az évtized második felében, a születési és halálozási adatok tanúsága szerint már jóval magasabb is.

A reformátusok állandó erős előnyomulását csakis a Maros-Tisza szögében látjuk, mit részint az ottani reformátusok belső erőteljes szaporodása, de méginkább a tiszavidéki magyarság leszivárgása, települése magyaráz. Csakhogy még úgy is negyedfél százalékát sem teszszük az ottani népességnek.

A Tisza jobbpartján, a mint említettem, számarányunk az 1869. évvel szemben változatlan maradt ugyan, ezt azonban csak annak tulajdoníthatjuk, hogy ott a többi felekezetek szaporodása sem volt kedvező, sőt az ágostai hitvallásúak számát az amerikai kivándorlás erősen megapasztotta. Ez ország-részben 21 év alatt a reformátusok is mindössze csak 1·8 % -kal szaporodtak, a mi ily hosszú idő alatt elenyésző csekélység; de viszont figyelembe kell vennünk az 1872—73-iki kolera pusztítását, mely 4·8 % -kal apasztotta hitfeleink számát. Az utóbbi évtized alatt közel 7 % -kal szaporodtunk, a mi bár szintén nem valami erős növekedés, de ebben az országrészben csak a görög katolikusoké mögött marad s meghaladja a római katolikusok, sőt a zsidók szaporodását is, mely utóbbi

felekezeti az elmúlt 10 év alatt egy-két megyében itt is erősen gyarapodott ugyan, de a 8 közül négyben határozottan megfogyott. mi arra mutat, hogy a kivándorlás a felvidéken az ágostaiak után a zsidókat holtgatja meg legerősebben. A Tisza jobbpartján is találunk azonban megyéket, és pedig első sorban éppen azokat, melyekben nagyobb számmal fordulnak elő a reformátusok, hol határozott visszaesés mutatkozik. Így pl. Abauj-Tornamegyében a reformátusok arányszáma 21 év alatt 23·28 % -ról 22·26 % -ra. Beregben 29·13 % -ról 27·33 % -ra, Borsodban pedig 38·29 % -ról 35·53 % -ra szállt le.

A Tisza balpartján már, az egész országreszt tekintve sem tudunk lépést tartani a népesség általános szaporodásával, mi annál súlyosabban esik a mérlegbe, mert a reformátusok legnagyobb tömege, az összes számnak éppen egy harmada itt lakik. Csak az egy Szatmármegye képez itt kivételt, hol korábbi számarányunkat meg tudtuk tartani. Vannak itt is megyék, hol visszaesésünk nagyon is szembeűnő; számarányunk Ugocsában 16·55 % -ról 15·53 % -ra, Békésben 36·82 % -ról 35·35 % -ra, Szabolcsban 41·13 % -ról 39·87 % -ra. Hajdumegyében pedig 79·98 % -ról 77·05 % -ra esett. Vigasztalásul szolgálhat, hogy a Tisza balpartján nem azért maradtunk el, hogy hitfeleink (a szerencsétlen hetvenes éveket mellőzve) az utóbbi évtized alatt nem szaporodtak volna eléggé, hanem azért, mert a többi felekezetek még jobban szaporodtak. Míg ugyanis a Tisza balpartján 1880-tól 1890-ig a református egyház növekedése 11·52 % -ot tett, addig az ágostaiak 12·05, a görög katolikusok 13·34, a görög keletiek 14·07, a római katolikusok 17·22, a zsidók pedig 19·70 % -kal szaporodtak.

Ugyanezt mondhatjuk a Duna-Tisza közéről is, hol számarányunk évtizedről évtizedre csökken s 1890-ben több mint egy egész százalékkal szerepeltünk kisebb arányban az összes népességben, mint 21 évvel korábban. Egyes megyékben a visszaesés még erősebb, Csongrádmegyében 24·40 % -ról 22·12 % -ra, Jász-N.-K.-Szolnokban 41·66 % -ról 39·07 % -ra, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kúnmegyében pedig 19·17 % -ról 16·81 % -ra sűlyedtünk. A Duna-Tisza közén csak a görög keleti egyház hívei szaporodtak kevésbé, ellenben a többi egyházak növekedése mind

aránytalanul nagyobb volt, akár a legutóbbi évtizedet, akár az egész 21 évi időszakot tekintjük. Ez utóbbit véve, a reformátusok csak 19·61 % -kal szaporodtak, a római katolikusok 29·26, az ágostaiak 31·87, a zsidók 76·17 % -kal.

Legsötétebb a kép a Duna jobbpartján, hol nincs semmi, a mi enyhítené a református egyház nagy elmaradását. Itt csak azért maradunk el, mert jóformán teljesen megszüntünk szaporodni. Ez országrészben a hetvenes években még 2·09 % -os belső szaporodást mutat a református egyház; az utóbbi évtizedben azonban már csak 1·46 % -ot. E 21 év alatt Baranya-megyében már állandó fogyást látunk s Veszprémben is teljes-tökéletes stagnálást; de ez még távolról sem mutatja a helyzet kritikus voltát a maga teljességében, a mint az alábbi adatokkal igazolni fogom, el lehetünk készülve, hogy hitfeleinket a végzet, vagy helyesebben saját bűnük hazánknak e részéből lassanként el fogja törölni. Még 1857-ben, tehát 33 évvel a legutóbbi népszámlálás előtt, a reformátusok Baranyában 17·02 % -át tették az összes népességnek, 1890-ben már csak 14·03 % -át, Somogyban akkor 24·09, most 20·45. Tolnában korábban 18·08, újabban 15·97 % -át, Veszprémben akkor 23·96, most 21·09 % -át. Baranyában és Tolnában a visszaesés évtizedről évtizedre nagyobb arányokat ölt; a reformátusok számaránya az előbbi megyében 1857-től 1869-ig 2·88 % -kal csökkent, 1869-től 1880-ig már közel 5 % -kal, 1880-tól 1890-ig pedig több mint 10 % -kal. A csökkenés százaléka tehát minden újabb népszámlálás közötti időszak alatt megkétszereződik.

A református egyháznak ezt a sajnos számbeli elmaradását, úgy itt, mint általában, nem a kivándorlás, nem a túlságosan nagy halandóság, hanem a gyér születés okozza. A kevés születés a reformátusoknál nem faji sajátság, nem physiologiai okok következménye, hanem egyenesen felekezeti jellemvonás, miről meggyőződhetünk, ha oly megyékben, vagy oly vidékeken hasonlítjuk össze a reformátusok születési arányát a többi felekezetek, különösen a katolikusokéval, hol egy és ugyanazon fajhoz tartoznak, egy és ugyanazon gazdasági és más életviszonyok közt élnek. Nem találunk példát, hogy a reformátusoknál annyi gyermek születnék, mint a r. katolikusoknál.

A magyar anyaországban az 1890/91. évek átlagában a római katolikusoknál 1000 lélekre átlagosan 43·6 születés esett, a reformátusoknál csak 36·6. Azonban a földrajzi fekvés szerint épen itt látjuk a legnagyobb eltéréseket, a mint a következő számok mutatják:

Országrészt	A ref. egyház híveinek abszolút száma	Ezer lélekre esik a reformátusoknál	születés a r. katolikusoknál
Duna balpartja . . .	53·132	31·5	43·6
Duna jobbpartja . . .	334·331	29·2	40·4
Duna-Tisza köze . . .	433·766	35·5	45·9
Tisza jobbpartja . . .	277·084	39·8	45·2
Tisza balpartja . . .	720·952	43·8	52·0
Maros-Tisza szöge . .	65·364	40·9	43·9
Erdély	328·064	38·5	40·0
Együtt	2,212·663	43·6	36·6

A születési arány tehát a reformátusoknál főleg az ország nyugoti részében, a Duna két partján nagyon alacsony. A balparton, 1000 lélekre számítva, alig haladja meg a harminczat, a jobbparton még el sem éri. Legkedvezőbb ellenben az arány a Tisza balpartján és a Maros-Tisza szögén, hol az összes felekezetek országos átlaga körül mozog. A Tisza jobbpartján, sőt Erdélyben is tűrhető még a születési arány, daczára, hogy az összes felekezeteket tekintve épen ez utóbbi országrészben leggyérebb a születés; de már a Duna-Tisza közén hazai viszonyainkhoz képest feltűnően alacsony. Még érdekesebb világitásban látjuk ez adatokat, ha a római katolikusok születési arányával párhuzamosan szemléljük; míg ugyanis nálunk a születési arány, 1000 lélekre számítva, országrészenként 29·2 és 43·8 között mozgott, addig a római katolikusoknál 40 és 52 között. Nincs egyetlen országrész, a hol nem a katolikusok volnának előnyben, de a különbség nagyon ingadozó. Míg ugyanis Erdélyben 1000 lélek után csak 1·5, a Maros-Tisza szögében 3, a Tisza jobbpartján 5·4 gyermekkel születik több a római katolikusoknál, mint nálunk, addig a Tisza balpartján 8·2, a Duna-Tisza közén 10·4, a Duna jobbpartján 11·2, a Duna balpartján pedig 12 gyermekkel.

Ha a reformátusoknál a születési arány szintén olyan

magas volna, mint a római katolikusoknál, évenként 17 ezer gyermekkel születnék több a mi egyházunkban, mint jelenleg, a mely szám jóformán kétszeresét teszi a vegyes házasságok után törvényesen minket illető összes gyermekek számának s míg 10—20 elkeresztelt gyermekért betöltjük panaszainkkal az egész országot, közönyösek maradunk ama felekezeti belső bajjal szemben, mely évenként sok ezer gyermektől fosztja meg egyházunkat, fosztja meg a hazát.

Már magában véve is szomorú, a református egyház híveinek ez a gyengébb szaporasága, mert a mint fentebb láttuk, oda vezet, hogy más felekezetektől túlszárnyaltatva, évtizedről-évtizedre fogy egyházunknak az a természetes súlya, melyet a számbeli erő biztosít; de még szomorúbb tanulságokat vonhatunk le, ha egyes vidékek református lakosainak népesedési viszonyait vizsgáljuk, mert sokfelé hitfeleink és véreink a leggyászosabb sorsot, a mi egy népre várhat, a földszinéről való elpusztulást idézik fejükre. Mint a hogy lassanként kipusztítja a vad indiánokat a civilizált európai ember előnyomulása, úgy pusztítja ki nagy területeken hitfeleinket saját bűnük, istentelen szokásuk.

Az egy-gyermekrendszer az, mely főleg a Dunántúl sok vidékén a maga legteljesebb brutalitásában lábrakapott s harapódzik tovább, mint a száraz földébe kapott tűz. A vagyonszeretet, az anyagiakhoz való túlságos ragaszkodás, a legfőbb forrása ennek a bűnnek. A szülők osztatlanul akarják gyermekükre hagyni a vagyont s bűnös elvakultságukban saját vérük ellen irtóztatóbbá válnak, mint az egyiptomi angyal, gyilkolva istentelenül a meg nem született csecsemők gyenge életét, mely után nem egyszer a szerencsétlen vétkes anyaké is odavész. De azon a népen, mely nem a gyermeket, hanem csak a földi javakat tekinti istenáldásnak, nem lehet Isten áldása. A földműves ember boldogulásának legfőbb tényezője a munkás kéz, s midőn ettől szántszándékkal fosztja meg magát, vagyonosodás helyett a pusztulást készíti elő, ivadéka kihal, vagy elzüllik s idegen ül birtokába, melyhez oly káros szeretettel ragaszkodott. Hogy mennyire terjed ez a borzasztó szokás, a gyermekvesztés, adataink megdöbbentőleg igazolják.

Baranyában a református felekezetűek között 1876-ban 1000 lélekre még 31·1 születés esett, 1892-ben már csak 18·8, Somogy megyében ugyanazon idő alatt, a születési arány 38·8-ról leszállt 25·7-re, Tolnában 37·4-ről 28·7-re, Veszprémben 39·6-ról 30·3-ra, pedig a megyei átlagoknál még rosszabbak az egyes járások arányszámai, 1891-ben, a mely év az 1892-diknél valamivel még kedvezőbb volt, Tolnamegye központi járásában 1000 lélekre már csak 23 születés esett, Baranyamegye szentlőrinczi járásában csak 23·9, siklói járásában 20·6, baranyavári járásában csupán csak 15·8 születés. Ennek természetes következménye a népesség állandó nagymérvű csökkenése. Ha Baranyamegyén végigtekintünk, alig találunk községet, hol 1890-ben kevesebb nem lett volna a reformátusok száma, mint 21 évvel előbb. A példákat, sajnos, nem kell nagyon válogatnunk, ime jóformán találomra egy csomó község, a mondottak igazolására. 1869-től 1890-ig a reformátusok száma leolvadt Csehiben 371-ről 290-re, Harasztiban 516-ról 428-ra, Nagy-Harsányban 1141-ről 990-re, Siklóson 1324-ről 1183-ra, Vajszlón 866-ról 757-re, Nagyfaluban 623-ról 527-re, Oldon 482-ről 396-ra, Piskiben 500-ról 238-ra, Turonyban 362-ről 266-ra, Kölkeden 843-ról 718-ra, Herczegszőlősen 818-ról 683-ra, Karancson 811-ről 682-re, Kopácson 1287-ről 1057-re. Pedig ez a kétségbeejtő fogyás nem csupán Baranyamegyére szorítkozik, sőt nemcsak a Dunántúlra, pl. Pestmegyében is a dunamelléki Ordas református népessége az utóbbi 21 év alatt 964-ről 715-re olvadt, a mi több mint 22⁰/₀-os fogyásnak felel meg.

Mikor már a születési arány oly alacsonyra száll le, a mint az imént idézett példákból láttuk, az már oly társadalmi baj, mondhatnám szerencsétlenség, a melyhez fogható alig-alig süjt-hat egy népet, ott nem kell egyéb, csak egy kisebbszerű járvány s oly hézagot üt a népességben, melyet a propagatív erejében meggyengült nép helyrehozni nem képes. Ilyen végzetes év volt épen az említett vidéken, Baranyában, Tolnában és Somogyban az 1892. év; egyházunk hívei közt Baranyában csak 847 gyermek született, de meghalt 1441 egyén, Somogyban 1720 születéssel 2092 halálozás, Tolnában 1155 születés-

sel 1505 halálozás állt szemben. Hitfeleink tehát egyetlen egy esztendő alatt e három megyében 1316 lélekkel fogytak. Baranyában 1000 lélekre már csupán csak 188 születés esett, de 31·9 halálozás, Somogyban 25·7 születés, 31·3 halálozás, Tolnában 28·7 születés, ellenben 37·4 halálozás. A két előbb említett megyében tehát a halálozás tulajdonképen nem is volt nagyobb az országos átlagnál, de a csekély születés miatt Baranyánál mégis közel másfél százalékos, Somogynál is több mint félszázalékos fogyást látunk; holott egy olyan kedvező születési aránnyal bíró megye, mint pl. Szabolcs, ekkora halandóság mellett körülbelül 2 $\frac{1}{2}$ -os szaporodást mutatott volna fel.

Ha a születés nem abnormisan alacsony, hanem csak mérsékelt, az magában véve nem baj. Hazánk összes felekezetei közt alig van egy is, mely oly alacsony születési arányt mutatna, mint a zsidók s mégis ezek szaporodnak hasonlíthatlanul legerősebben, mert a halandóság náluk rendkívül mérsékelt. Az erdélyi szászoknál meg némely vidéken épen ijesztőleg kevés a születés, de annak megfelelőleg a halálozás is igen alacsony s mérsékelt szaporodást mégis érnek el. A református egyház hívei közt azonban a halandóságot mérsékeltnek épen nem mondhatjuk. Az 1890/91. évek átlagában, a mely pedig halálozás tekintetében nem volt nagyon kedvezőtlen, a reformátusoknál 1000 lélekre 31·7 halálozás esett, a sokkal nagyobb születési aránnyal bíró római katolikusoknál pedig 40·0, tehát nem sokkal több, míg a szintén nem magas születési arányú zsidóknál csupán csak 19·6.

Országrészenként a reformátusok halálozása az 1890/91. évek átlagában, párhuzamba állítva a római katolikusok halandóságával, következőleg alakult:

	Ezer lélekre esik halálozás	Születési és halá-	
a reformátu-	a r. katho-	lozási különbség a r. katho-	
soknál	likusoknál	zet a r. katho-	
		(+),kev.(—) likusok javára	
Duna balpartján . .	29·5	35·1 — 5·6	6·5
Duna jobbpartján . .	29·6	32·5 — 2·9	8·3
Duna-Tisza közén . .	31·7	36·1 — 4·4	6·0

	Ezer lélekre esik halálozás a reformátusoknál	a r. katolikusoknál	a reformátusoknál több (+), kevesebb (-)	Születési és halálozási különbség a r. katolikusok javára
Tisza jobbpartján	32·9	35·0	— 2·1	3·3
Tisza balpartján	33·7	37·0	— 3·3	4·9
Maros-Tisza szögén	33·4	32·9	+ 0·5	3·5
Erdélyben	27·8	27·5	+ 0·3	1·8

Míg a születési arány a reformátusoknál kivétel nélkül minden országrészben alacsonyabb, mint a római katolikusoknál, addig a halandóság hitfeleink között két országrészben, a Maros-Tisza szögében és Erdélyben még nagyobb. Legkedvezőbbnek látszik az állapot a Duna balpartján, hol 1000 lélek közül évenként átlagosan 5·6-del kevesebb hal meg, mint a római katolikusoknál, azt azonban annyira ellensúlyozza a csekélyebb születés, hogy ott a reformátusok szaporodási aránya, szintén 1000 lélek után számítva, 6·5-del gyengébb. Még rosszabb az állapot a Duna jobbpartján, hol 8·3-del kevesebb, míg a Duna-Tisza közén 6, a Tisza balpartján 4·9, a Maros-Tisza szögében 3·5, a Tisza jobbpartján 3·3. végre Erdélyben 1·8 a különbség a mi hátrányunkra.

Már fentebb vázoltuk az átalakulást, mely az egyes országrészekben, az egyes vármegyékben a református egyház híveinek számbeli súlyát egyre csökkenti. A városokról ezt, ilyen általánosságban nem mondhatjuk. Napjainkban az élénk közlekedés, forgalom, mely meghatványozza az országos vagy helyi központok felszívó erejét: a hitfelekezetek erős keveredését idézi elő. Innen van, hogy városainkban egy-egy hitfelekezet kizárólagossága fokozatosan csökken, a mi sok esetben a reformált egyháznak is javára szolgál. Ezt látjuk pl. Budapesten, hol 1869-ben az összes népességnek csak 4·81 % -át tettük, 1890-ben pedig már 7·73 % -át s 21 évi szaporodásunk 211 % -ot tesz, mely még a zsidóságnak szintén óriás arányú szaporodását is felülmúlja. Hasonlóképen nagyobb tért foglaltunk Aradon, Győrött, Kassán, Pancsován, Pécsen, Pozsonyban, Szegeden, Székesfehérvárott, Temesvárt, Zomborban s azok közül a városok közül, a hol korábban is tekintélyes számmal szerepeltek, Kolozsvárott, itt számarányunk 21 év alatt 35·53 % -ról

38·53 %-ra emelkedett; a többi református jellegű városokban azonban erősen visszaestünk. Debreczenben 80·76 %-ról 74·13 %-ra, Hódmezővásárhelyt 69·63 %-ról 66·19 %-ra, Marosvásárhelyt 54·14 %-ról 52·98 %-ra, Szatmár-Németiben 52·99 %-ról 46·45 %-ra szálltunk le. Jellemző tünetény ez. A református őslakosság mondhatni egy városban vagy községben sem tud lépést tartani a később beszármazott római katolikusok szaporodásával. Hogy még néhány példát hozzak fel, Halason 21 év alatt a római katolikusok 4435 lélekről 7537 lélekre, vagyis 72·2 %-kal szaporodtak, a reformátusok 8216-ról csak 8926 lélekre, vagyis csak 8·06 %-kal; Nagy-Kőrösön a római katolikusok 3800-ról 6371-re, vagyis 67·6 %-kal, a reformátusok 15·528-ról 17·280 lélekre, vagyis csak 11·3 %-kal.

Érdekes volna, de sajnos, adataink ez irányban nincsenek, ha a hitfelekezetek számbeli változásának mérlegelésével párhuzamban, a birtokváltozásokat is szemügyre vehetnők; de így is valószínűnek tartjuk, hogy azokban a nagy református községekben, hol számbeli túlsúlyunk egyre hanyatlik, a református kézen levő birtokok is folyvást apadnak s egyházunk súlya ez által is egyre fogy.

A felsorolt adatok azonban még nem mutatják egészen egyházunk belső erejének viszonylagos csökkenését, sok sajnálatra méltó tényező működik még közre. Ilyen a középbirtokos osztály pusztulása. Statisztikai adataink nincsenek ugyan róla, de azt hiszem köztudomású tényre hivatkozhatom, hogy a közép-nemesség, melynek nagy része egyházunk hívei közé tartozott, s mely tekintélyével és hitbuzgóságával oly nagy érdemeket szerzett egyházi ügyeink ápolása körül, végzetes válságon ment át, mely sorait nem megtizedelte, hanem jóformán felig elsöpörte. Kiszámítani is alig lehet, hogy mily nagy veszteség ez egyházunkra s legfőlebb az mérsékelheti, ha a népből vagy a honoratior-osztályból mind többen emelkednek társadalmilag tekintélyes állásra, vagy vagyoniilag kedvező helyzetbe, vagy legalább is az értelmiségi osztályhoz tartozók közt hitfeleink tekintélyes helyet foglalnak el. A hitfelekezeti statisztika fogyatékosága miatt erre a kérdésre nem tudunk pozitív feleletet adni, legfőlebb azt vehetjük szemügyre s abból vonhatunk kö-

vetkeztetést, hogy közép- és felsőbb iskoláink tanulói közt mily arányban fordul elő a református ifjúság.

A középiskolai tanulók közt a reformált hittűek 1892-ben 14·4 %^o-kal szerepeltek, míg az összes népességben 14·6 %^o-kal; tehát annak a fiatalságnak a sorában, melyből a hazai intelligencia kikerül, még oly tért sem foglalunk el, mint az összes népességben. Ez annál komolyabb figyelmet érdemel, mert egy negyed századdal korábban (1866/67-ben) arányszámunk a középiskolai tanulók közt még jóval nagyobb volt, nem kevesebb, mint 19·8 %^o; azóta nemcsak létszámunk tekintetében szorultunk háttérbe, hanem még sokkal inkább a tudományos pályára készülő ifjak tekintetében. Különösen a műszaki és iparkereskedelmi pályákra előkészítő reáliskolákban vagyunk nagyon gyöngén képviselve, 1892-ben a reáliskolai tanulóknak csak 5·8 %^o-a volt református.

A középiskolai tanulóknak azonban csak egy része jut a tulajdonképeni szakpályákra képesítő felsőbb iskolákba s itt esetleg megváltozhatnak a hitfelekezeti arányok. Mellőzzük a hittani intézetek hallgatóit, mert ott a felekezeti verseny ki van zárva s számuk első sorban attól függ, hogy aránylag mennyi az egyes hitfelekezeteknél a lelkipásztort igénylő egyház, már pedig, a mint általánosan ismeretes, e tekintetben a lélekszámhoz képest roppant különbségeket látunk. A jogakadémiák hallgatósága közt 1892-ben 28·4 %^o református volt, a mi erősen felülmúlja az összes népességben elfoglalt arányunkat, de már a tudományegyetemek hallgatói közt csak 13·1 %^o, a műegyetem hallgatói közt pedig csupán csak 10 %^o, mely utóbbi két szám ezen a téren is hangosan szól elmaradásunkról. A lefolyt negyedszázad alatt ezek az arányok a jogakadémiáknál és két tudományegyetemünkönél számbavehetőleg nem változtak, a műegyetemen ellenben részesülésünk 1867-től 1892-ig 13·2 %^o-ról 10·0 %^o-ra szállt le.

A főiskolák után tovább kellene nyomoznunk hitfeleinknek az életben, a különböző kereseti ágakban elfoglalt helyét; a foglalkozási statisztika azonban mellőzte a hitfelekezeti megkülönböztetést s így az itt felmerülő nagyfontosságú kérdésre feleletet nem adhatunk. Eegypár pillantást kellene vetnünk kul-

turális intézményeinkre, névszerint közép- és felső iskoláinkra is, statisztikailag azonban ezeknek jóformán csak látogatottságát mutathatnók ki, a mi csekélyebb jelentőségű, ellenben a legfontosabbat, színvonaluk magasságát statisztikai adatokkal mérni nem lehet. Pedig éppen ez volna tanulságos, mert régebben a reformált egyház erejének egyik főforrását éppen főiskoláink jelessége képezte. De vajjon mernők-e állítani jelenleg is, hogy egyházunk a hazai oktatás élén halad s mint régen, ma is vezérszerepet játszik?

De még ha megengedjük is, hogy a középoktatás terén nem maradtunk el a haladó kortól, van egy, a mi egyházunknak mostoha gyermeke, a népoktatás.

A hazai népiskolák a legutóbbi népszámlálás idejében és 21 évvel korábban következőleg oszlottak meg:

	1869-ben		1890-ben	
	szám szerint	%	szám szerint	%
Állami iskola	—	—	801	4·77
Községi »	479	3·47	1.946	11·58
Római kath. iskola	5.217	37·81	5.422	32·27
Görögkath. »	2.058	14·91	2.173	12·93
Görögkeleti »	1.604	11·63	1.815	10·80
Ev. ref. »	2.450	17·75	2.375	14·13
Ágostai »	1.397	10·13	1.433	8·53
Unitárius »	103	0·75	46	0·27
Zsidó »	490	3·55	566	3·37
Magán »	—	—	184	1·09
Társulati »	—	—	44	0·26
Összesen	13.798	100·00	16.805	100·00

E kis táblázat kiegészítésül megemlítjük, hogy hazánkban 1890-ben összesen 164 polgári iskola volt, de református felekezeti egyetlen egy sem, pedig az unitárius kivételével minden más felekezetnek van polgári iskolája, még a zsidóknak is van hat.

A lefolyt két évtized alatt valamennyi felekezet népiskolái szaporodtak, csak az unitárius és református népiskolák fogytak meg, nemcsak viszonylag, hanem absolute is. 1869-ben még 2450 református népiskola állt fenn, 1890-ben már csak 2375, vagyis 75-tel kevesebb, mint 21 évvel ezelőtt, míg ugyan-

ezen idő alatt, — nem említve az állami és községi iskolákat, melyek legerősebben szaporodtak — a görögkeleti népiskolák 211-el, a római katolikus jellegűek 205-el, a görögkatolikusok 115-el, a zsidó iskolák 76-al, az ágostaiak 36-al szaporodtak. 1869-ben a hazai népiskoláknak még közel 18 % -a református jellegű volt, 1890-ben már csak 14 % -a. Valaki azt vethetné föl, hogy ez nem hiba, sőt erény, mert azt mutatja, hogy a reformált egyház híveiben nincs meg a széthúzó felekezetiesség s legszívesebben egyeznek bele felekezeti iskoláiknak községivé vagy államivá tételébe. Semmi sincs tőlem távolabb, minthogy a felekezetiesség szószólója legyek. Nemzeti szempontból óhajtanám, bár népoktatásunk jó része az állam kezében nyugodnék — nem a községekében, mert a községi iskolák nemzeti szempontból épen nem váltak be mindenütt; — de minthogy előttem legfőbb a nemzeti szempont, kívánom kell, hogy a reformátusok legyenek az utolsók, a kik a népoktatás vezetését kezükből kibocsátják, mert egyházunk multjában és jelenében teljes biztosítékot birunk arra nézve, hogy az oktatás mindig, mindenütt nemzeti szellemben fog történni. S magának egyházunknak mily fontos érdeke kívánja, hogy a népoktatás ügyét minél nagyobb gondban részesítse! A szószék ma már nem csatolja elég erős kapocscsal a híveket egyházukhoz; kettő volna, a mi e köteléket szorosabbra fűzhetné: az iskola hatása és a lelkészek apostoli buzgalma s e kettő is leginkább úgy, ha egymást támogatja. Lelkészeink közül azonban — sajnos — nagyon sokan a népiskolát tehernek, nyűgnek tekintik s örökös viszályban élnek a tanítókkal. Mily rövidlátás ez s mennyire ellentétben áll szent hivatásukkal. Vádolják a népet, hogy nem hallgat rájuk, nem hagyja magát vezetni; pedig, ha szívökre tett kézzel kérdezik lelkiismeretüket, hogy megtettek-e mindent, a mit hivatásuk parancsol, bizonybizony aligha, vagy csak ritkán fognak megnyugtató választ kapni. Szeplőtelen és munkás élet, mint élő példa; atyai tanácsadás a lelkiekben és anyagiakban egyaránt, különös gond a gyermekek lelki oktatására s bajtársi barátság a tanítókkal, ime ezek azok az eszközök, melyekkel híveiket az egyházhoz csatolhatják. Akkor nem kell közönyösség vagy épen hitetlen-

ség ellen panaszkodniok s nem kell napról napra látnunk, hogy a nazarénusok s más rajongó szekták főleg a mi egyházunkból ujonczozzák követőiket.

De bár egyházunk sorsa első sorban lelkészeink kezébe van letéve s az ő kötelességtudásuktól s buzgóságuktól függ jövője: a lelkészek apostoli törekvése is csak akkor arathat sikert, ha egyházunk egész értelmisége támogatja őket. Nem felekezetiesség, hanem igaz benső vallásosság, erényes tiszta élet, a családi tűzhelynek templommá avatása, munkásság, takarékoság, áldozatra kész hazaszeretet, — ezekkel a példákkal kell a nép előtt járnunk s el nem zárkozva a társadalmi osztálykülönbség falai közé, testvéri szeretettel érintkezni felebarátainkkal, mert csak így lehet reájuk igazi hatásunk s így vezethetjük őket a jó útra, mely egyaránt vezet egyházunk és hazánk boldogulásához.

Dr. Vargha Gyula.

A MAGYAR PROTESTÁNS HÁZASSÁGI JOG RÖVID TÖRTÉNETE 1786-IG.

(IV. közlemény.)

II. A prot. házassági jog polgári ereje. 1608—1730.

Az erejében bizakodó katolikus párt 1647 után is támadta a protestáns házassági biráskodást és jogot. Lippay primás a nagyszombati zsinat elé terjesztett propositióiban lenézőleg szól arról, mondván:

«lata via incaesti quoque patefacta, quando spirituales cognationes ablatae, sine ulla regula, ulla lege ad libitum iudicia faciendi cum sacros canones illi non agnoscant, proprias nullas certas habent et mutant quotidie leges» (Péterffy i. m. II. 391. l.).

Érdekes tudni azt is, hogy épen ezen időtájban (1660.) még Lippay primássága alatt, midőn a protestánsok a fajtalanság s vérfertőzés megengedésével vádoltatnak, a miért a lelki rokonságot elvetik, Eszterházi Pál dispensatiót nyer arra, hogy testvére leányát, Eszterházi Orsolyát, (az Eszterházi László leányát) elvehesse. És mint az egykorú feljegyzés mondja, hogy ezt a dispensatiót elnyerhesse, megfogadta, hogy egész uradalmát pápistává teszi; meg is tette:

«Id quod et factum non sine multa sanguinis effusione in Dominio Fraknó, Kis-Márton, Lackenbach, Szencz. Hunc temere imitabatur etiam Franciscus Nádasdi, eius affinis.» (N. Múz. 2059/F. L. III. T. f. 185a. kézirat.)

Az 1649-iki országgyűlésen a katolikus gravamenek között ott van, hogy a kálvinisták a házasságot, bár ez a katolikusoknál szentség, még ha gyermekek vannak is, minden lényeges ok nélkül felbontják (Zsilinszky i. m. III. k. 63. l.). És bár el kell ismernünk, hogy a protestáns zsinatok nem épen túlszigorúan jártak el a házassági kötelekek feloldásánál; de ez mégis oly korban történt, a midőn hasonlóképen cselekedtek a róm. katolikus szentszékek is. (L. Roszner: «Régi Magyar

Házassági Jog» okmány-függelékét s Szécsy Mária perét Acsádinál 142. l. A Századok 1867.)

Majd megkezdették a szentszékek az erőszakos eljárást. Illetéktelenül maguk elé idézték a protestánsokat házassági ügyek miatt; így Tököly Miklóst 1658., egy selmeczi senator leányát, mely utóbbira a meg nem jelenés miatt 8000 bírodalmi tallér bírságot s 600 frt költséget vetettek s a városon karhatalommal behajtották (Zsilinszky u. o. 63., 31.). Ez esetek az 1649. pozsonyi s 1669-iki eperjesi országgyűlésen szóba is hozattak, de azért a katolikusok fékezésére semmiféle articulum nem szerkesztettek.

1671-ben Komáromban tanuvallatást végeztek a végből, hogy tudnak-e arról, hogy a prot. papok második nővel is összeadják a feleséges embereket (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 549. l.)

Majd az elválasztott és újból házasodott prot. feleket bigamia miatt hivatalból idézték a szentszékek elé, hol minden esetben külön megyei hatósági bizonyítvánnyal kellett igazolni, hogy azon egyházi hatóság, mely az elválasztást kimondta, gyakorlatában volt-e 1647 előtt a házassági bíráskozásnak. Egy ily igazolványt állított ki Kis-Ragályi Ivócs György részére Gömörmegye közönsége, hogy magát az igazolhassa az esztergomi szentszék előtt a bigamia vádjá ellenében (L. Roszner i. m. 397—8. l.)

Majd ismét a vegyes házassági válópereknel igyekeztek a katolikusok nehézségeket támasztani, így p. o. az 1681. országgyűlésen a miatt emelnek panaszt, hogy a superintendensek válópereket a katolikusok ellen az ő szentszékeik előtt indítottak (Zsilinszky u. o. 451. Hist. Dipl. Appendix 1646.). A tényállás pedig a XVII. század gyakorlata szerint az volt, hogy mindenik fél a saját vallású egyházi hatóságnál indította meg házassági perét és nem követték az «actor forum rei sequitur» elvét a vegyes házasságoknál, hanem mindenik egyházi hatóság a saját maga illetékessége alá tartozó félre ítelt. Hogy ez így volt a protestánsoknál, bizonyítja Kremmerer Mátyás soproni ev. polgárnak neje, a kath. Katharina ellen a dunántúli ev. superintendens előtt indított válópere (Itéletleveléül közölve: Spataki füz. 1858. 391.). Ugyancsak a dunántúli ev. kerület praxisából látjuk, hogy katolikus felperes ügyét nem vették fel, hanem saját szentszékehez utasították. Így történt a kőszegi zsinaton 1671. jún. 4., hol Kúsz Simon varga r. kath. felperes és Kurcsin Kata ev. alperes ügye került szónyegre. A határozat a következő volt:

«relegata est — causa — ad forum et iudicium Ecclesiae

professionis eiusdem, quia Pontificius existeret; ne falcem nostrum audeamur in messem alienum inmittere.» (N. Múz. 2077/F. L. jelzetű M. A.)

Az előbbi eljárást követték a szentszékek is, t. i. ítélték oly házassági ügyben, melyben felperes róm. kath., ellenben alperes evang. vallású volt. p. o. Nitsch Juliánna és Osvald Jakab házassági perénél (l. Roszner i. m. 402—3. l.).

Másfelől vannak adataink arra is, hogy a most említett gyakorlat nem volt kizárólagos. Ugyanis a szentszék magát bármily vallású felek házassági ügyére nézve illetékesnek tartá. mit bizonyít az e részben felmerült sok panasz mellett p. o. azon ítélet, melylyel Lippay primás Szécsy Mária és Rosályi Kún István házasságát semmisnek nyilvánítja. (L. az ítéletet. Századok 1867. 53—55. l.) A protestánsok sem tarták magukat mindig ahhoz, hogy a saját hitvallású felperes kérelmére ítéljenek, p. o. az ötvárosi superintendens 1641. febr. 26-iki zsinatán egy kath. lengyelt elválasztott bizonytalan vallású nejétől, ki hat év óta desentrix, mivel a kath. lengyel nemcsak ígérte, hanem «stipulata manu confirmavit», hogy a katolikus vallásból áttér (N. Múz. 2078/F. L. M. t.). Hasonlóképen választák el a szabolcsi egyházmegye partialisán 1644 tájban Horváth István kath. felperest református nejétől (Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei 301 l.).

Majd még tovább mentek a kath. főpapok a panasz és egyszerű erőszaknál: egyenesen be akarták tiltani a protestánsoknak házassági biráskodását. Így tett Benkovics Agoston váradi püspök és bihari főispán, ki a tiszántúli helv. hitv. kerület zsinatainak házassági biráskodását egyszerűen betiltotta. Ezen tilalomra a tiszántúli generalis-zsinat 1700 júl. 27-iki üléséből röviden a következőleg felelt:

«Az szent bibliatus helvetica confessiótól, mely most is nálunk vagyon, el nem állhatunk: hanem ha valamely defectus eshetett, vagy az magistratus rest volt, azon leszünk, hogy melioráljunk, kívánván, hogy az k. magistratus fegyverrel actu tegyen eleget és így nem kívántatik az divortium» (t. i. házasságtörés esetében), (l. Révész: Figyelmező 1876. 273.).

Később még a superintendenseket is háborgatták az egyházi iurisdictió miatt, még pedig már egyenesen helytartó tanácsi rendeletből. Így történt ez más egyebeken kívül id. Pathai Jánossal, kit Mágócsi Mihály 1725. szept. 10-én maga elé cziált és 8 kérdőpontot tett eléje; melyek közül az 1. Ki által tétetett superintendenssé; a 2. Micsoda iurisdictiója és praerogatiója van? (Dunántúli Prot. Lap. 1891. 539. l.).

A protestánsoknak I. Lipót uralkodásának második fele

összes törvényes jogait merő kegyelemmé sülyesztette le. Az explanatiók a legképtelenebb magyarázatot adták a törvényeknek s azoknak oltalma alatt merészelhetett bármit is a róm. kath. püspöki kar. A türelmetlenség munkája óriás mértékben felszaporította a protestánsok sérelmeit és szenvedéseit, de ezekre orvoslást nem nyerhettek. Sőt a szerencsétlen rózsashegyi zsinat folytán zsinatolási joguk országgyűlési törvénynyel (1715. XXXI. t.-cz.) tiltatott be.

A szatmári béke csak ígérte a protestánsoknak helyzetük javítását. Sőt az 1715. országgyűlés után még vakmerőbbek lettek a püspökök. Így Althán váci püspök, kinek türelmetlensége nem ismert határt, 1718-ban «*motu proprio*» egyszerűen elrendelte, hogy a egyes házasságok kivétel nélkül a kath. plébánián köttessenek, holott az előtt némely vidéken a vőlegény, másutt a menyasszony papja copulált (l. Spataki füz. 1860. 250. l. A kecskeméti egyh. anyakönyvi feljegyzései. Közli Szilágyi Sándor).

Az 1715-iki országgyűlés után, valamint egyéb más jogok, úgy a házassági jog felett is megkezdődött az élet-halál harc a két felekezet között.

A katolikusok az 1608. K. e. VII. czikkre támaszkodva és saját érdekükben interpretálva az 1647. XV. cikket, a protestáns házassági perekben is kizárólagos illetékességet igényeltek a szentszékek számára. A protestánsok ellenben a maguk javára magyarázták ama törvényeket. És midőn az 1721—22-iki pesti-pozsonyi vallásügyi tárgyalások folyamán a protestánsokkal szemben még a gyakorlatot is el akarták vitatni a katolikusok, azok egyházmegyéik és kerületeik protocollumait mutatták fel és azokkal igazolták be, hogy a házassági biráskodást nemcsak 1647 előtt, de már a XVI. században is gyakorolták (l. Chrudi Egyházjogát. M. N. Múz. 2122/F. L. II. k. 428. l.).

Az 1721—22-iki pesti s pozsonyi vallásügyi bizottsági tárgyalások sem vezetvén sikerre, végre III. Károly maga vette kezébe a vallási kérdések rendezését és a Savoyai Jenő herceg elnöklete alatt tartott német miniszteri értekezlet elkészíté Bécsben 1730-ban az ú. n. «Carolina Resolútiót», mely 5-ik pontjában foglalt intézkedéseivel a kath. püspökök régi törekvéseit sikerre juttatta, a protestánsok házassági biráskodását megszüntetvén, a protestánsok házassági pereit az 1608. K. e. I. s 1647. XV. 3. §. daczára a róm. kath. szentszékekre bizta. Azonban még ez a bizottság is igen érezte, hogy egy oly jognak rescriptum útján való megszüntetéséről van szó, mely országos törvényben gyökerezik. Ezért tárgyalásaik közben oly indokolást szerettek volna feltalálni, mely a király önkényszerű

és alkotmányellenes eljárását menthető színben tünteti fel. Mint-hogy pedig törvényt csak törvény útján lehet megszüntetni, ha az különben el nem évült, vagy a szokás hatályon kívül nem helyezte, — mely utóbbiakról persze itt szó sem lehetett — azért az 1647. XV. t.-cikkkel szemben az 1681-iki soproni articulusokra hivatkoznak, mint a melyek (XXV., XXVI. t.-cz.) az előbbi hatályon kívül helyezték. Ezen okoskodás, mely különben 1681-ig az 1647. XV. t.-cz. érvényét, a prot. házassági bíráskodás indirecte elismeri, a következőleg szól:

«Causas Matrimoniales, non secus ac testamentarias, vetere Hungarorum more, ad Dioecesanos pertinere; nec posse Evangelicos art. XV. An. 1647 pro se allegare, qui sit per articulos Sopronienses Anno 1681. conditos restrictus»; ... (Ribini i. m. II. k. 241. l.).

Hogy kellőleg megérthessük az okoskodást, tudnunk kell, hogy az 1681. XXV. t.-cz. 1. §-a a szabad vallásgyakorlatot a bécsi béke első czikke alapján — salvo iure dominorum terrestrium — az 1608. K. e. I. t.-cz. által kijelölt személyekre biztosítja. Azaz: nem erősíti meg az 1608. K. e. I. t.-cikket, csupán annyiban, a mennyiben az a szabad vallásgyakorlattal bíróról szól. Különben maga a §. a következő:

1. §. Mindenekelőtt, mivel a vallás szabad gyakorlata, mely már 1606-ban a bécsi béke által megadatott, a lefolyt mozgalmak alatt némelyek által megháborított; tehát azon békekötés 1. czikke itt megerősítettén, a vallásgyakorlat — a földesurak jogainak épségben tartása mellett — mindenkinek mindenhol az országban, az 1608. K. e. I. t.-cz. szerint szabadon hagyatik.

Ezen szavakból az 1647. XV. t.-cz. megszüntetését ép oly kevéssé lehet kimagyarázni, mint a többi törvénycikkekből vagy paragraphusokból. Legfeljebb az említett sophisma útján kaphatták a kívánt eredményt, t. i. úgy okoskodva, hogy az 1608. K. e. I. t.-cz.-nek az 1681. XXV. t.-cz. 1. §-a contextusából kivehetőleg csak az 1. §-a, de nem egyszersmind a 2. §. is, erősített meg.

Mint-hogy azonban mégis érezték a túlságos jogtalanságot, mely a protestáns házassági jognak megsemmisítése által a protestánsok jogállapotán ejtetik, másfelől pedig belátták azt is, hogy protestáns elvekkel ellenkező kánonok alkalmazása azoknak házassági ügyeiben mélyen sérti a vallásos meggyőződést és erősen a lelkiismeret körébe vág: azért e célból expedienst kerestek és — megengedem, jóhiszeműleg, de mégis — a legnagyobb absurdumot javasolták a királynak, mi a protestánsok elleni ellenszenv mellett a katolikus dogmákkal

való teljes ismeretlenséget árulja el: t. i. javaslatuk az volt, hogy a szentszékek a protestánsok házassági pereiben prot. elvek szerint ítéljenek.

«Justum tamen videri, ut causae Evangelicorum matrimoniales, non alias quam eorum Confessionibus convenienter ab Episcopis Catholicis diiudicentur».

Majd látni fogjuk a következő korszakban, hogy hova vezetett ezen gondolat, mely igazságos dolgot akart létesíteni, az elkövetett jogtalanság sanálása végett.

Még az eddigiekkel sem érte meg a vallásügyi bizottság, hanem belenyúlt a vegyes házasságok ügyébe, melyek eddig a felek által szabadon, közmegegyezéssel szabályoztattak. Javasla, «ob Catholicae eminentiam religionis», hogy a vegyes házasságok, melyek különben veszedelmesek, ha el nem kerülhetők, csakis róm. kath. plebánus előtt köthetők. Javaslatba hozta a reversalisokat, de megengedni látszik a «sexus sexum sequitur» elvét. Ime:

(Matrimonia hominum diversam religionem profitentium)
«admittenda esse ea conditione, si coram parochio Catholico, ob huius eminentiam religionis, ubique locorum ineantur: data fide, prolem ex iis nasciturum in eadem religione educatum iri, de quo si transigi non possit, Catholici semper pleno iure gaudeant educendi prolem sui sexus in sua religione.»

Ezen javaslat után készült aztán a «Carolina Resolutio» 5. és 7. pontja; amaz a házassági perekről, ez a vegyes házasságokról. Amannak eredménye a protestáns házassági bíraskodás megszüntetése és a házassági jog megsemmisítése volt; ez pedig a reversalisok és elkeresztelések megteremtője lett. Különbön az említett pontok a következőkép hangzanak:

«Matrimoniales porro causae fundamento privatarum regni legum iudiciis Dioecesanorum Episcoporum ita substerni, ut hi illas plane iuxta principia Augustanae et Helveticae Confessionis diiudicent, admissa inde ad Archiepiscopum appellatione.»

VII. p. «Ut dispares religionis homines, tam in particularibus quam non particularibus locis, praecise coram parochio loci Catholico, matrimonium inire possint admitti.» (Ribini i. m. II. 25 1. l.)

A mi magát ezen egész rendeletet, közelebről épen házasságjogi részét illeti, — mint már említettem — a törvényellenesség képezi fő jellemvonását. Közjogi szerződéseken és országos törvényekben gyökerező jogokat és állapotokat kénye-kedve szerint változtat meg a nélkül, hogy e miatt a nemzet többségének ellenzésével találkozni. A többséget a katolikus egyház hívei képezték s ennek a többségnek inyére volt az intéz-

kedés tartalma, azért nem tett kifogást formája ellen sem. A hatalom pedig, mely az uralkodó kezében volt, biztosítá az eredményt a megfogyott protestánsokkal szemben.

Közelebbről tekintve az 5. pontot, azt mondhatjuk rá, hogy ha némi jóakaratra van is benne valami jele, a körülményekkel, a kath. egyház dogmaival való ismeretlenség azt teljesen hatálytalanná tette. Ugyan hogy lehet még csak kívánni is a megyés püspököktől a protestáns házassági jog ismerését, midőn maga a protestantismus létezése egy nagy baj és tőrése iniuria a pápaság szemében. Hogy lehet kívánni a protestáns elvek alkalmazását azoktól, a kik illet sem el nem ismernek, sem nem ismernek és a kik előtt ott van Lippay mondása: «*proprias nullas habent . . . leges*» és a mit folyton hangoztattak később ők is.

A protestáns házassági biráskodás megszüntetése épen azért vonta maga után Magyarországon a prot. házassági jog megsemmisítését is. És mind ezt tette az a III. Károly, ki hat év előtt betiltja az esztergomi szentszék előtt Radvánszky György és Zsófia ellen felvett pert azzal az indokolással, hogy az illetők evangélikusok s így a szentszékek joghatósága alól szabad vallásgyakorlatuknál fogva fel vannak mentve. Tette az a III. Károly, ki apostoli királyi jogokat vindikált magának a protestánsokkal szemben is és ez alapon dispensál az 1715. XII. alól és a ki magát ugyanezen évben, decz. 4-én az erdélyi guberniumhoz intézett leiratában «*qua indisputabilis Supremus Juxta in Casibus Matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium*» nevezi.

A mi pedig a Resolutio 7-ik pontját illeti, míg egy felől megsértése a szabad vallásgyakorlatnak, más felől ellenkezik a történelmi multtal; útát nyit a lélekhalászatnak, «*propter eminentiam Religionis Catholicae.*»

A protestantismusra rengeteg csapás volt ez a «*benigna*» Resolutio és oltalma alatt többet nyert a róm. kath. egyház, mint a XVII. század második felének erőszakosságai által.

Erdélyben sokkal békésebb történelme van e korszakban a házassági jognak, mivel ott a házassági személyjogba tartozó ügyeket eleitől fogva egyházi ügynek tekintették, a mely mint ilyen minden egyes egyháznak vagy vallásfelekezethoz saját törvényei — kánonai — szerint ítéltetik meg. De nemcsak a jogelvekre nézve nem állott fenn kétely, hanem a birói illetékeség is mindig azon felekezethez tartozott, a melynek hitvallását vallotta a szóbanforgó ügy alanya vagy alanyai. És így aztán, minthogy a házassági személyjog egyházi jog volt és minthogy az egyháznak mintegy lényegéhez tartozóul tekin-

tetett az egyházi ügyekben való biráskodás: azért külön orsz. törvény rendelkezése nélkül is, mindjárt a vallásfelekezet receptiója által adott dolognak gondolták az egyházi iurisdictiót általában s így a házassági ügyekben is. Ezen — nézetem szerint is — helyes és józan felfogásnak eredményét láthatjuk az erdélyi törvényhozásban, midőn a felekezeteket egymásután, végre (1571-, illetőleg) 1588-ban a négy felekezetet recepta religiókká teszi és tovább nem szól arról, hogy legyenek-e a felekezeteknek superintendensei és hogy birjanak-e az egyes felekezetek iurisdictióval. Említést tesznek a törvények az egyes felekezetek superintendenseiről, illetőleg vicariusáról, vagy ezek iurisdictiójáról, de csak per tangentem és sehol úgy rendelkezve, hogy ennek vagy annak a felekezetnek előjárója legyen s ez ilyen vagy olyan körű iurisdictióval birjon.

Azonban a XVII. században 1610-ben találunk mégis egy negatív intézkedést az egyházszervezetre vonatkozólag, mely aztán az Approbatákba is átment (P. I. T. I. A. 9.), t. i. hogy a római katolikusoknak püspökjök ne legyen, hanem a fejevári vicarius alá tartozzanak. Csakhogy ez az intézkedés ép oly kevésbé érinti a római katolikusok felett gyakorolt egyházi iurisdictió teljességét általában, és különösen a házassági ügyekre nézve, mint a hogy a három protestáns felekezetnek számára a superintendens választhatás jogának megadása nem érinti ezen egyházak iurisdictiójának körét sem korlátolótól, sem kiterjesztőtől.

Az erdélyi fejedelemség a XVII. században, egészen a Magyarországgal való unióig túlnyomó mértékben református jellegű ugyan vallási tekintetben, azt a hitet vallják a fejedelmek s aránylag legnagyobb számban az alattvalók: mindazonáltal a négy felekezet vallási uniójánál fogva maga a fejedelemség interconfessionalis szerepre törekszik, ha talán nem elég öntudatosan és nem oly eredménnyel is, mint azt a mai államtól megvárjuk, ha egyáltalán keresztyén állam névre igényt tart. Innen van azután, hogy az erdélyi fejedelmek és országgyűlés igyekezett fentartani a négy felekezet között az egyensúlyt, ha talán nem épen részrehajlás nélkül jártak is el; mely utóbbi dolog felett különben sem csodálkozhatunk, ha hazánk mai felekezeti viszonyait összevetjük az erdélyi 200—300 év előtti állapottal. A felekezetek között elkerülhetetlen volt a surlódás egyéb tereken, de épen a házassági jog terén is. A rivalitás, többségre törekvés indította arra az egyes felekezeteket, hogy az egyének megnyerhetésének reménye folytán a nem hozzájuk tartozóknak házassági ügyeibe is belenyúltak. Összesekettek oly más felekezethez tartozókat, kiknek házassági

frigyök saját egyházuk jogánál fogva épen nem, vagy nehezen jöhetett volna létre, vagy elválasztottak házas feleket, érvénytelennek nyilvánítottak házassági kötelekeket, melyek az ő iurisdictionójuk alá nem tartoztak és az illetékes felekezeti hatóság joga szerint fentartandók lettek volna, avagy az egyik fél terhelésével lettek volna feloldhatók. Nemcsak a négy recepta religio, hanem még az ötödik, a publicum religionis exercitiummal (nem a szó Magyarországon 1687 után használt értelmében) bíró görög keleti vallású oláhok egyházi hatóságai is igyekeztek zavarossá tenni a házassági viszonyokat, úgy hogy olyanforma állapotok forogtak fenn a XVII. század második negyedében Erdélyben, mint a Királyhágón innen most a XIX. században.

E jelenség nyomai korán mutatkozhattak, úgy hogy már az 1609-iki, áprilisi, Kolozsváron tartott gyűlés 16-ik czikkelye odautasítja az egyes felekezeteket, hogy a másik iurisdictionójába ne vágjanak bele:

«Tetszett az is, hogy egyik religión való pap is más religión való papnak iurisdictionójába ne menjen, se egyik pap az másiknak dolgában» (Zsilinszky i. m. II. k. 54. l.).

Csakhogy ezen és más ily jellegű általános határozatoknak nem lett föganatja, mivelhogy az egyes felekezetek az ő vallásukra tértek házassági ügyeiben továbbra is elnéző, sőt igazságtalan bírák voltak. És bár igaz, hogy Erdélyben a felekezetek között meglevén a paritás, az áttérés a recepta religiókban meg volt engedve; másfelől a fejedelemség a keresztyén állam álláspontjára helyezkedve, mint egyébben is, igyekezett megóvni a vallásosságot és erkölcsösséget, úgy azt sem engedhette meg, hogy ily szemérmetlen módon járjanak el bármely egyház hívei, hogy így lazítsák a hit és erkölcs kapcsait, zavarják általában a magánjogi és a felekezetek között a közjogi viszonyokat. Ezért akarták a házasságkötés és a házassági kötelek megszüntetésének könnyebbitése végett — tehát erkölcsileg és jogilag nem helyeselhető módon és okból történt áttéréseknek korlátozása vagy megszüntetése, a felekezetek közötti békés viszony fentartása — a magánjogban a vagyoni kérdések körül előfordulható zavarok megelőzése czéljából részletesebb törvényben rendezni e kérdést.

Bethlen Gábor, kinek különben egyenesen a hit és erkölcs tisztaságának megőrzése és a felekezeti béke fentartására irányuló több törvényei is vannak, az 1626-iki gyulafehérvári országgyűlésen vétette fel e kérdést s a június 27-én megerősített törvények XXIV. articulusa csakugyan rendelkezik is e tárgyban következőképen:

«Minemű nagy confusiók légyenek kegyelmes Urunk az

ecclesiákban. praedicator uraink ő Kegyelmekek relatiójából értjük; tudniillik, hogy a külön-külön-féle valláson lévő tanítók magok határában nem tartván magokat, ha valamely ember valamely vétket cselekedik, melyért az ecclesiának büntetését érdemelné, nem megyen reá, hanem az adversariusok közé transfugiál, azok is mindjárt recipiálják. Az házásoknak is ódásában, kötésében is, semmi jó rend nem tartatik; mert avagy vérség vagy egyéb akadály találtatik az mátkások közt, melyre képest nem copuláltatnak, mindjárt confugiálnak az adversariusokhoz csak az oláh papokhoz is, az kik sine discrimine et examine copulálják őket; az szerint az házásokat citra ulla iustas divortii causas, ha harmad quindenára valamelyik pars nem compareál, az minthogy compareálni nem is tartozik, alienus et incompetens iudex előtt, mindjárt divortióltatnak; és így forum conscientiae nemcsak in forum litigorum transmutarunt, hanem az pogány polygamiát is sensim invehálják. Végeztük azért országul, hogy valakik efféle vétékben találtatnak, comperta rei veritate in amissione bonorum et officii convincáltassanak. ez penig az articulus mind az négy recepta religiön valóknak egyaránt suffragáljon.» (Zsilinszky i. m. II. k. 320—1. l.)

E törvényezikk, mint tartalmából láthatjuk, a különböző házassági jogok és különböző joghatóságok közötti összeütközésnek az által akarja elejét venni, hogy a feleknek más egyház kebelébe való áttérést eltiltja; illetőleg a lelkészeket súlyos büntetéssel fenyegeti azon esetre, ha egyházukba beveszik a házassági ügyeik könnyebb elintézése végett áttérő egyéneket. Első tekintetre úgy látszik, hogy az ily célból áttérőkre is kiterjesztetnék a büntetés, azonban úgy maga a szöveg összefüggése, mint különösen az Approbáták (P. I. T. V. Art. 4.), mely e törvényt is felveszi, kétségtelenné teszi, hogy itt a lelkészek büntetése czéloztatik. Ugyancsak az Approbáták (u. o.) elejét veszi annak a véleménynek is, hogy itt az áttérés, mint ilyen tilalmaztatnék, hanem a tilalom csak a büntetés elkerülése s a házassági ügy könnyebb elintézése végett áttérni szándékozókra és addig terjed ki, míg fenforgó ügyük az illetékes hatóságnál — mely elől confugiálni törekeshetnek — végleges elintézést, illetőleg befejezést nyert; azután pedig szabad lesz az áttérés. Az Approbáták idevonatkozó szakasza a következő:

«Egyik religiön való pap is más religiön levő személyeket sem copulálni, sem divortiólni, sem ecclesiai reconciliatióra admittálni ne merészellye, ha szintén oly időben valását változtatni akarná is, mikor más vétkes cselekedeti

vagy igyekezeti elvásra, vagy copuláltatásra, vagy ecclesiái reconciliatióra nyilvánvalókká lettenek; hanem elsőben azon religión levő egyházi rendek előtt (melyen volt akkor, midőn a dolog indított) decidáltassék és azután, ha akarja religióját változtatni, szabadságában leszen.»

Nincs itt helyén, hogy ezen intézkedés hiányait kimutassam. hanem csak felemlítettem magát a törekvést és a törvényt, melylyel a házassági ügyekből eredő zavarokat megszüntetni akarták; de siker nélkül. Hiszen a vallásváltoztatás a házassági ügyek könnyebb elintézése végett továbbra is fennmaradhatott ezen törvény daczára, csak az indok titokban maradt s egy kis időhaladék jött legyen közbe. Persze arra meg épen nincs tekintet, hogy a későbbi áttérés után az újonnan felvett vallás joga és hatóságai respectalják az elhagyott vallás hatóságainak intézkedéseit és így daczára a törvénynek nem létesülhet-e újból «polygamia?» . . .

Mint eddig láttuk, Erdélyben magától értetődőnek tekintették, hogy a recepta religiókat valló felekezetek saját házassági joggal bírjanak, sőt ezt a nem recipiált görögkeletiektől sem tagadták meg, daczára annak, hogy nincs egyetlen egy erdélyi törvény sem, mely az egyes felekezeteknek adandó egyházi iurisdictióról vagy házassági joguk elismeréséről szólna. Ott, azokban a törvényekben, melyekben egyházi iurisdictióról, felekezeti házassági jogról van szó, ezek úgy tekintetnek, mint az illető felekezeteket ipso iure megilletők, melyek külön országos törvény constituálása nélkül is fennállanak, mert a religiók recepta, vagy általános természetéből folynak.

Az interconfessionalis viszonyok rendezéséről szóló törvényeken kívül vannak még Erdélyben számos törvények, melyek közvetve összefüggenek a házassági joggal, t. i. a közerkölciségre vonatkozó rendelkezések (p. o. A. C. III P. 47 T. 21. Art.), ünnepek megtartásáról szóló intézkedések (A. C. V. P. 51 ed.) stb.

Az Erdély életében oly fontos Diploma Leopoldinum 1691-ből a bevett négy vallás minden jogait és szabadságait megerősítvén, a protestánsok is megmaradtak házassági joguk és házassági bíráskodásuk gyakorlatában. És majdnem egy századig sokkal hívebben megtartották az uralkodók ezen szerződést, mint Magyarországon akár a nevezetes békekötéseket, melyek szintén közjogi szerződések, akár az ország törvényeit; habár másfelől az is igaz, hogy a Leopoldinum diploma megtartására sem volt bennök nagyobb a buzgalom, mint az említett magyarországi garanciák betartásában és tiszteelésében.

Maga a protestantismus háborgatásnak volt kitéve Er-

délyben is; sérelmeik folyton folyvást szaporodtak az uralkodó saját cselekvényei, a klerus és jezsuiták fondorlatai, a kormányzati organumok erőszakosságai folytán. De azért házassági joguknak, illetőleg biráskodásuknak megővésében szerencsésebbek voltak az erdélyiek magyarországi hitrokonaiknál, mert nemcsak hogy 1731-en túl is megtartották e jogokat, míg a magyarországiaktól erőszakkal elvétellett, hanem egyúttal a következő időszakban, 1731—1786-ig rendezték is és alapját vetették meg annak, hogy e jogok 1791. után újra felebredjen.

Törvényhozás.

Meglehetősen általánosan elterjedt nézet, hogy a magyarországi protestantizmus csakis 1608 után szervezkedett és pedig a K. e. I. t.-cz. alapján. Holott azelőtt is volt szervezetük és pedig olyan, a melyet 1608 után sem változtattak meg a felvidéki 12 megyében lakó evangélikusok kivételével, kik mint tudva van, 1610-, illetve 1614-ben öt superintendentiát alakítottak. Mondom, ettől eltekintve, a protestánsok szervezete 1608 után is egészen 1735-ig ugyanaz, a mi 1608 előtt volt. Az 1608. K. e. I. t.-cz. tehát nem a protestánsok szervezkedésének vetette meg alapját, hanem közjogi testület gyanánt való elismertetésüket foglalja magában; azaz tényleges szervezetük törvényessé váltott. A dunavidéki ev. református, a dunántúli ág. evangélikus, a tiszántúli ev. ref. superintendentiák változatlan szervezetükben maradtak fenn, sőt a felsővidéki négy ev. ref. esperesség továbbra is superintendensek nélkül maradt 1735-ig.

A magyarországi két protestáns felekezet, mint előzőleg kifejtettem volt, az 1608. K. e. I. t.-cz.-nél fogva «de iure» megnyerte az önálló házassági biráskodást és ezáltal házassági jogok állami elismertetését. És minthogy «de facto» már 1608 előtt is bírták, illetőleg gyakorolták volt ezt, az ezen gyakorlatnak alapul szolgáló házasságjogi törvényeket, jogelveket s az eljáró hatóságok szervezetét továbbra is megtartották 1608 után is és csak ott történt változás némileg, hol az 1608. K. e. t.-cz. szervezet változást is vont maga után.

Ez, mint már említettem, az ág. evangélikusok egy, és pedig nagyobb részénél történt. Ugyanis a Duna balpartján Pozsonytól Sárosig lakó evangélikusok 1608-ig esperességekben éltek és pedig a nélkül, hogy teljesen kiváltak volna a róm. kath. egyházból. Ez egyházzal való összefüggésük jóformán a census cathedraticus fizetésében nyilvánult, meg az egyházlátogatásban, míg igazgatás tekintetében meglehetősen függetlenek voltak, sőt p. o. a bányavárosok házassági ügyekben teljes rendszeresség-

gel bíraskodtak volt, protocollumot vezettek. mit még 1721-ben is előmutattak gyakorlatuk igazolására (L. Chrudi: «Jus Eccl.» N. Múz. 2122. f. L. IX. l.)

Midőn 1610-ben Zsolnán három superintendenst választottak s 10 megye evangélikusait ezek, illetőleg az ugyanekkor választott három inspector alá rendelték: a contuberniumok felé egy felettes hatóságot állítottak a superintendensben, melynek jogkörét körül kellett írni. És csakugyan a zsolnai zsinat végzései csupán a superintendensi hivatalra vonatkozó egyh. törvényekből áll és 15. pontjában egyenesen kimondja, hogy az új hatóság felállítása által az egyes contuberniumok privilegiáumait, szabadságát korlátozni nem kívánja. Hasonlóképen járt el a szepesvárallyai zsinat is 1614-ben. Innen magyarázható meg, hogy e két zsinat házassági dolgokkal nem foglalkozik, mivel már ezek az esperességek törvényeiben ügyis szabályozva voltak és a szabályozhatás joga, mint a contuberniumokat illető jog annál inkább fenmaradhatott, minthogy e két zsinat egyike sem intézkedik generalis synodusról, ilyenek tartását nem rendeli el. Ép ez a körülmény az oka annak, hogy 1610 után számos zsinat tartatik az evang. egyházmegyékben, mely zsinatok a contubernium részére kánonokat alkotnak, de egy-egy superintendens területére kiterjedő egyetemesebb kánonok nincsenek. Az egyes contuberniumok kánonai aztán foglalkoznak házassági ügyek rendezésével is, mint p. o. a nógrádi kétrendbeli. 1610. s 1611-diki törvények mutatják. (L. Chrudi: «Jus Eccl.» I. köt. 353 l.)

A semptei generalis zsinat már másképen jár el, mint a zsolnai és szepesvárallyai. Ugyanis midőn a később apostatává és harminczadossá lett Brunczwick Tóbiás kiviszi, hogy az eredetileg inspectorok alá rendelt magyar ajkú evang. egyházak egy külön független superintendensévé legyenek, a superintendensége alá tartozó egyházmegyéket szorosabb kapcsolatba hozza egymáshoz, mint ama másik két zsinat tette volt. A contuberniumokat nemcsak a superintendens személye és ennek önválasztotta bírói testülete tartja össze, hanem az esperességek évenként generalis zsinatra is tartoznak összegyűlni (5. p.). E generalis zsinat, melyre különben is szükség volt a superintendens jogkör túlságos kiterjesztésénél fogva, a házassági ügyekre nézve is legfőbb fórummá lett, habár vele a superintendens concurálni látszik, a mennyiben egyes esetekben az espereseket is megbízhatja házassági ügyek elintézésével (6. p.).

Azonban még a semptei zsinat sem foglalkozik házassági jogi törvények rendszeres statuálásával, hanem egész röviden előírja a házassági ügyek felső forumát s a kihirdetést (17. p.).

A magyarajkú evangélikusok ezen superintendenciája ama fentebbi eljárását, hogy oly rövidesen bánik el a házassági ügyekkel, azzal indokolhatjuk, hogy az evangélikusoknál már e korban általánosan használatban voltak a németországi tudósok egyházjogi művei, továbbá azzal, hogy az 1616-iki semptei zsinaton elfogadták a vasi superintendencia egyházi törvénykönyvét, mely már bővebben rendelkezik házassági ügyekre nézve. (Az 1595. meszlényi és 1598. sopronyi törvények.)

A magyarországi evangélikus egyház ezeknél fogva házassági törvényhozásra nézve nem azonos elvek szerint jár el minden részében. A vasi és fertőmelléki, vagy dunavidéki superintendencia központosított szervezettel bír a generalis zsinatban, mely törvényeket az egész superintendenciára kötelezőleg hoz, vagy fogad el. Így keletkeztek a XVI. században a vasi superintendencia kánonos könyvei, így módosították, illetőleg toldották ezeket az irányi 1603-iki, csepregi 1625-iki zsinatokon. Hasonlóképen közös generalis zsinattal bírnak a dunavidéki magyarajkú evang. egyházak, melyen hozattak a semptei czikkek 1622-ben, fogadtattak be 1616-ban a túladunai magyar kánonok. Általában tehát e két evang. superintendenciában a törvényhozás joga a kerületet és nem az egyházmegyéket illeti. Különbözik mindkettőnek főtörvénykönyve a már többször említett magyar kánonok voltak, melyet a dunántúliak 1630-ban Keresztúron, a dunamellékiek 1650-ben Somorján nyomattak ki.

Másképpen áll az egyházi és így a házassági törvényhozás sorsa a felső-magyarországi öt superintendenciában. A zsolnai és szepesvárallyai zsinatok a superintendensi hivatal felállításával jóformán csak külsőleg kapcsolták egybe az esperességeket és az ötvárosi superintendencia kivételével a törvényhozás súlypontja továbbra is az esperességeken nyugodott. Sőt a mint a sárosi és szepességi XXIV. városi esperesség protocollumaiból láthatni, még a közigazgatás és bíraskodás terén is alig érezhető a superintendens befolyása. Itten tehát, legalább a XVII. század közepéig (azon túl az üldözés ideje van s a superintendensi hivatal sok helyt vacal) ép úgy a contuberniumokban volt az egyházi élet súlypontja, mint 1608 előtt. Sőt a tiszáninneri négy ev. ref. egyházmegye között, bár superintendensök nincs is, nagyobb összefüggést, szorosabb kapcsolatot találunk, mint ezen felvidéki ev. superintendenciákban.

Midőn tehát a zsolnai, illetőleg szepesvárallyai zsinatok az esperességi szervezetet teljes lényegében meghagyták, csak névleg helyezvén felibök superintendenst. Az egyes contuberniumok vagy egyszerűen régiebb törvényeiket használták továbbra is, vagy pedig újakat is alkottak. Minthogy pedig ezek az es-

perességek rendszerint járásokra voltak felosztva, melyeknek élén az ú. n. conseniorok állottak, azért itt az egyes esperességekben találkozunk a generalis és particularis synodus elnevezéssel (a XXIV. városi esperességben a generalis mellett particularis nem igen van, hanem specialis. Az elnevezésbeli különbség oka az, hogy itt az egyes járásokban nem tartottak (particularis) gyűléseket, hanem igenis összegyűlt ott, vagy közel azon helyhez, hol valamely fontosabb ügy sürgős intézkedést igényelt [specialis congregatio]). Amazok hoznak csupán és pedig az illető egész contubernitásra kiterjedő törvényeket, melyek az esperesség határain túl a superintendia egyéb területén érvénnyel nem bírnak.

Az így hozott egyházi törvények azonban rendszerint oly érvényűek, mint a mai egyházi törvényeink. Nem ugyan az uralkodó, hanem az akkori viszonyoknak megfelelőleg a megyei hatóság erősíti meg azokat és nyújt segédkezet végrehajtásukhoz. P. o Melik Sámuel superintendens 1610-ben a nógrádi esperesség kánonait benyújtja a megyének és a megyei tisztikar rendes privilegalis alakban, saját aláírásával ellátva erősíti meg s adja vissza. Minthogy e törvények 5. pontja ezeket is magában foglalja: «Causas omnes quas spirituale forum ventillare solet, spiritualibus iudiciis permittimus absolute dirimendas ut sunt causae matrimoniales» etc.: nyilvánvaló, hogy az ev. egyh. hatóságok által hozott házassági ítéletek a polgári hatóság részéről ott helyben nemcsak elismeretésre, hanem esetleg végrehajtásra is számíthattak. Ezen megyeileg megerősített egyh. törvények alapján készült aztán az egyháziak részére 1611-ben egy részletesebb kánonos könyv Nógrádban, mely IV. fejezetében 9 pont alatt adja a házasságra vonatkozó szabályokat. (Minthogy bennök különösebb semmi sincs, mellőzöm a tartalom felsorolását). Láthatók N. Múz. 2122/F. L. 353. lapon.

Hasonlóképen megyei hatóság hagyja helyben a városi egyházmegye 1614-ben készült törvényeit (N. Múz. 2095. f. L.) és pedig majdnem minden tisztújítás után újból aláírva: továbbá így írja alá Zólyom megye, Zólyomban 1631 jún. 26. s 27-én tartott gyűlésében a zólyomi e. m. articulusait.

Hogy pedig az aláírás nem pro forma történt, mutatja a szépeességi XXIV. városi esperesség protocolluma (N. Múz. 2105/f. L.), melyben többször tétetik említés arról, hogy épen házassági ügyekben a szépei gróf vagy lublói alkapitány részéről támogatást nyertek ítéleteik érvényesítésére, sőt némely esetben ezek által felhivatva ítélték egyes ügyek felett.

1608 után van még több ily contubernalis törvénykönyv

is, p. o. a barsi 1610., a pozsonyi 1612., trencsényi 1619., szeredi 1620., privigyei 1620., mosonyi 1621., martonvásári 1623. (L. Szeberényi Corpus max. memorab. Synod. X. l.). Egyebeket mellőzve megemlítem itt a szepességi XXIV. városi esperesség 1605-ben szerkesztett törvényéhez 1614-ben csatolt «Appendix»-et, mely azt rendeli, hogy ha olyanok óhajtanak házasságra lépni, kik között in quarto gradu inaequalis lineae vérrokonsági vagy sógorsági akadály van, ezeknek esetről esetre a zsinat adjon dispensatiót, «sed tamen universalis et sempiterna lex non statuatur. Ratio: Quia leges Hungaricae in quartum gradum prohibent matrimonia». (N. Múz. 2105/f. L. 8 l.) És ezen törvényükhöz szigorúan ragaszkodtak is, úgy hogy e miatt, főleg 1650 táján többen egyenesen az érseki szentszékhez fordultak dispensatióért, de a contubernium saját jogának, a világi hatóság támogatása mellett, mindig érvényt tudott szerezni. Így p. o. 1650-ben Róth Lőrincz és Szotlerin Zsuzsánna, harmadízi sógorok ügyénél, vagy Groszmann János és Hensch Márton házassági ügye esetében 1660-, 1661-ben. Groszmant az érseki dispensatio daczára sem eskették meg: Hensch Mártont pedig már az érseki dispensatio után is arra kényszerítették, hogy saját egyházi hatóságánál keressen újból felmentvényt, midőn harmad-negyedfokú rokonság daczára el akarta venni jegyesét.

Jól tudjuk, hogy a XVII. század 8. tizedében mily szomorú csapások érték a hazai, főleg a felvidéki protestantismust. A pozsonyi hirhedt delegatum iudicium idejében igen sok megyében csak papiroson voltak az egyházi törvények és megakadt a prot. egyházi hatóságok összes szereplése. A gyászos harmincz év után II. Rákóczy felkelése ígért szebb reményt a protestánsok ügyének, de tulajdonképen még jogaik megmaradt roncsának elkobzását készíté elő. Az 1707-iki rózsahegyí zsinat az, melyen a felvidéki evangélikusok igyekeznek újból megszilárdítani egyházuknak az üldözésben szétszóródott és pusztulásnak indult maradványait. És e zsinat egyebek mellett a házassági ügyekre is kiterjeszté figyelmét. A megürült superintendensi hivatalok új beosztással betöltettek; a házasságkötés szabályoztatott és a házassági ügyekben hozandó ítéletek zsinór-mértékeül Carpzwow egyházjogát jelölték ki a további részletezések helyett. Tudjuk, hogy e zsinatnak volt következménye az 1715. XXX., XXXI. t.-cz., mely a protestánsokat a zsinattartástól is eltiltá a mellett, hogy a rózsahegyí zsinat végzéseit megsemmisíté. A felvidéki evangélikusok ugyan ragaszkodtak tovább is e kánonokhoz, de nem sokára, 1731-től legalább házassági ügyekben nem használhatták.

A prot. házassági jogban általában érdekes momentum az, hogy 1725 óta, a Radvánszky-Réwai házassági ügyből kifolyólag a harmad- s negyedízi rokonság és sógorság akadályá alóli dispensálást az uralkodó «argumento Regio Apostolici Regiminis» maga részére foglalja le. Ezután a legközelebbi nevezetes esemény az egész házassági jog confiskálása volt.

Pokoly József.

MEGJEGYZÉSEK A HÁZASSÁGI JOGRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNYJAVASLATRA.

— Vonatkozással Várnai Sándor Észrevételeire. —

Nagy figyelemmel olvastam át a házassági jogról szóló törvényjavaslatot, kétrendbeli — általános és különös — indokolásával együtt; igyekeztem a reá vonatkozó s eddig megjelent szakvéleményekkel is megismerkedni. Mindazáltal, másoldalú elfoglaltatásaim miatt, legalább egyelőre, nem volt szándékom e napirenden levő nagyfontosságú tárgyhöz hozzászólni; egy közbejött körülmény azonban eltérített eredeti szándékomtól s arra készt, hogy a kérdéses törvényjavaslatra vonatkozólag én is közvétegyek, és pedig épen e folyóirat hasábjain, nem valami széles keretben mozgó s a javaslat egészét felölelő rendszeres bírálatot, hanem csupán néhány megjegyzést; határozott vonatkozással Várnai Sándornak ugyanezen folyóirat f. évi I. és II. füzetében közzétett észrevételeire.¹

V. S. észrevételeiben, teljes készséggel ösmerem el, komoly tanulmány, széles látkör és eredeti felfogás nyilvánul, melyeket könnyed iránylyal, élvezhetően értékesít szerző; nekem azonban úgy tetszik — s ne essék senkinek zokn, ha kimondom — hogy eredetisége, vagy az eredetiség keresése sokszor meg nem okolt ellentétbe hozza a közfelfogással vagy a valódi tényállással s a könnyedség nemcsak irányában, hanem pár helyütt bírálatában és ítéletében is feltalálható. Mindezek mellett néhány határozott tévedést, vagy mondjuk botlást is találtam az észrevételek folyamán, úgy hogy szinte biztosra vettem ezeknek a következő (márctziusi) füzetben szerző által leendő kiigazítását; mivel azonban e reményem nem teljesült, egyenesen kötelességemnek tartom idevonatkozó megjegyzéseim

¹ «Észrevételek a polgári házasságról szóló törvénytervezethez», Protestáns Szemle. I. közlemény az I. füzet 29—43., II. és befejező közlemény a II. füzet 123—140. lapjain.

közzétételét már csak azért is, mert ellenkező esetben bárki is azon gondolatra jöhetne, hogy az illetékes protestáns körök V. S. felfogását, álláspontját és nézeteit minden tekintetben elfogadják és helybenhagyják.

Annak tagadásában, hogy a «magyar protestáns egyház, mint olyan, már a priori kizárná a házassági intézmény állami szabályozására vezető kísérleteket» (33. l.) szerzővel minden öntudatos protestáns ember egyetért; ellenben azon két állítás, hogy a kötelező polgári házasság behozatala «*a házasság végleges laicisálása*» lenne, (31. l.) és hogy ma az egyház és állam felfogása közötti ellentétek «természetes törekvéseik célpontját *az állam és egyház egymástól való teljes elidegenítésében látják*» (33. l.) a r. kath. egyházi állásponttól *talán* jogosan hangoztatható, de semmi esetre sincs helyén egy protestáns ember részéről; vagy legalább is olyan két állítás, a mikre nézve a magyar protestánsok nagy többsége bizonyosan nem osztja V. S. felfogását. Azt pedig, hogy nemcsak egy, de több helyen is (30., 31., 35., 36. l.) az «*egyház*» nevezet alatt egyenesen a *róm. katolikus* egyházat érti, sőt egyik helyen az «*egyháztól*» a «*protestantismust*» egyenesen contradistinguálja, (30. l. 2. bekezdés elején) nem szándékosságnak, csak tévedésnek tartom; azonban minden esetre olyan tévedésnek, a mi egy prot. folyóiratban erős hibaszámba is mehet.

Az általános észrevételek után, mielőtt a részletekbe menne át, két kérdést tűz maga elé szerző; az egyik ez: a kötelező polgári házasság behozatala nem vonja-e szükségképp maga után a keresztelesek elmaradását is? s e kérdésre, burkoltan ugyan, de megint r. kath. izű felfogással, úgy látszik igennel felel; a másik kérdés pedig ez: a polgári kötés kötelező előírása mellett az utólagos egyházi megáldás nem marad-e el? a mely kérdésre nagy meglepetésünkre szintén igenlőleg felel. A czáfolat felesleges; a németországi statisztikai adatok pl. a legmeggyőzőbben tanuskodnak a felől, hogy a kötelező polgári házasság behozatala épen nem vonja maga után szükségképen az utólagos egyházi megáldás nagymérvű elhanyagolását.

Átterve a részletekre, legelőször is igen erősen megtámadja szerző a törvényjavaslat azon álláspontját, hogy «*az eljegyzésnek* nem tulajdonít semmi olyan joghatályt, mely azt, mint kötelező házasság-igéretet, a kánonok szerint mindig megillette». mert az ily felfogás V. S. szerint «*kiforgatja a házasság intézményét ennek tiszta jogszerződésen alapuló jellegéből*» (35. l.). Erős vád s aligha alapos: legalább a modern jogászok nagy

többsége egyenesen a javaslat álláspontján van.¹ Folytatólag azt is mondja V. S., hogy «abban sincs egészen igaza a miniszteri indokolásnak, hogy az érvényes eljegyzés ú. n. köztisztességi bontó akadályt állapít meg; ez csak eljegyzett személy elsőízbeli rokonával szemben áll, minden más idegen(?) személylyel szemben csupán tiltó az érvényes eljegyzésből támadó házassági akadály» (37. l.). Ugyan tekintse meg kérem p. o. *dr. Szeredy* Egyházjogtana (Pécs, 1874.) II. kötetének ne csak 1030., hanem 1092. lapját is s meg fogja látni, hogy a *kánonjog* álláspontja eredetileg az, hogy az egyik jegyes és a másik jegyes *minden rokona* közt bontó akadály van; később a IV. laterani, majd pedig a tridenti zsinat a negyed-, illetőleg az első ízre szorította ez akadályt. De hogy az eljegyzés, a r. kath. mai jog szerint is bontó akadályt állapít meg az egyik jegyes és a másik első ízbeli rokona között, ez tény; miért ne lenne tehát igazsága az indokolásnak?

Az állam, illetőleg a korona *dispensatorius* jogainak a javaslatban czéltott kiterjesztését lehet pro et contra vitatni, e kérdéssel tehát nem foglalkozom. Nem hagyhatom azonban szó nélkül azon megint igen erős támadást, melylyel V. S. a javaslat azon pontjai ellen fordul, a melyek szerint a halálra vagy legalább öt évi fegyházra vagy börtönre ítelt, vagy pedig öt évnél rövidebb tartamra, vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogságra ítelt egyénnek házastársa kérheti a házasság végleges felbontását. V. S. «a házasság intézményében oly benső életközösséget lát, a hol a házastársak nem csupán a szerencsében és tisztességben osztoznak, de a szégyent és gyalázatot is, ha kell, együtt hordozzák» (41. l.). Igen szép és magasztos tétel, alkalmazásából azonban — legalább részemről — nem kérek. Igenis megesküsznek a házaspárok, hogy egyik a másikat «sem egészségében, sem betegségében, sem boldog, sem boldogtalan állapotában hitetlenül el nem hagyja»: de azt hiszem, arra egyetlen jegyes sem gondol, még kevésbé esküszik meg arra, hogy az esetben is hű marad társához, ha az saját kezdeményezéséből és hibájából, erkölcstelen és meggyalázó tetteket, bűnöket követ el, s ezek miatt utoléri a társadalom büntető keze. Ugyan micsoda humanismus, micsoda jog az, mely például egy tízszeres rablógyilkosság miatt életfogytig tartó fegyházra ítelt férfi ártatlan nejét a leggyűlöltebb kötelekkel fogva tartja s homlokára a gyalázatot bélyegét súti? Megvallom, nagyon, de nagyon csodálkozom rajta, hogy az, ki

¹ Lásd Sztehlo Kornél bírálatát a javaslatra a Jogtudományi Köz-
lönyben, vagy pedig a különlenyomat (Budapest, Pfeifer) 8. lapját.

az özvegy vagy elvált nő tíz hónapi coelibatusra szorítását «az egyéni szabadság súlyos korlátozásának» tartja (131. l.): egy, évek hosszú sorára elítélt csaló, rabló, gyilkos, vagy fajtalan egyén ártatlan házastársának nem akarja megengedni, hogy a ránézve nemcsak gyűlölt és meggyalázó, *de tényleg meg is szünt* kötelék törvényes feloldását kérelmezhesse! Ez kérem megint olyan felfogás, melyben a r. kath. szentségi, illetőleg felbonthatatlansági elv látszik érvényesülni.

A *vérrokonságból* származó akadályok tárgyalásánál (123—127. l.) V. S. Huth Henriknek 1875-ben, tehát 20 évvel ezelőtt megjelent munkájára hivatkozva, teljes határozottsággal kimondja, hogy «a vérrokon házasságoknak káros kihatása a következő nemzedékekre . . . az embernél . . . nem vehető komolyan». E ponton nem akarok ellenvéleményt kockáztatni, mert e tárgyban tüzetesebb tanulmányokat nem tettem; de annyit tudok, hogy a kérdés az illetékes körökben még mindig «sub iudice est»; a közfelfogás pedig inkább szigorítani, mint tágitani akarja a rokonházasságok korlátait.¹ De már azon állítás ellen, hogy «a nemi egyesülés sem erkölcsiségi, sem közegészségi következményeiben nem eshetik szigorúbb szempontok alá (a) féltestvérek (a kiknek t. i. apjok vagy anyjok egy) mint (az) első ízbeli unokatestvérek között . . . tekintve a vérkeveredés egyenlő arányát» (124. l.); s az ebből folyó indítvány ellen, a mely szerint a féltestvérek között fennálló házassági tilalmat meg kell szüntetni, a leghatározottabban tiltakozom. Nem is említve, hogy *nincs a világon tételes jog*, mely a féltestvérek között megengedné a házasságot, csakis azon állítás tarthatatlan voltát akarom bebizonyítani, hogy a féltestvéreknél és az unokatestvéreknél egyenlő lenne a vérkeveredés aránya.

Tegyük fel, hogy *A* férfi első nejétől, *B*-től származik egy fiú: α ; második nejétől, *C*-től egy leány: β ; a vérkeveredési arány következő:

$$\alpha = \frac{A}{2} + \frac{B}{2}$$

$$\beta = \frac{A}{2} + \frac{C}{2}$$

Tehát a féltestvéreknél a vér *fele* ugyanazonos. Nem így az unokatestvéreknél. *A* férfinak *B* nőtől van két fia, *C* és *D*;

¹ Sztzehlo : idézett mű 13., 14. l.

C -nek E nőtől születik α fia, D -nek F nőtől β leánya; e két unokatestvérnél a vérkeveredés képlete következő:

$$\alpha = \frac{A}{4} + \frac{B}{4} + \frac{E}{2}$$

$$\beta = \frac{A}{4} + \frac{B}{4} + \frac{F}{2}$$

Ha pedig a nagyszülék helyett az apát helyezzük a képletbe:

$$\alpha = \frac{C}{2} + \frac{E}{2}$$

$$\beta = \frac{D}{2} + \frac{F}{2}$$

A képletek minden magyarázatot feleslegessé tesznek. Első pillanatra láthatni, hogy egészen más a féltestvéreknek és megint más az unokatestvéreknek vérkeveredési aránya. *Az unokatestvérnél már csak egy negyedrészt van abból az elemből, a mi a féltestvérnél a vérnek felét képezi.*

Hogy a felmenő ágbeli vérrokon testvérel, valamint az egyenes ágon sógorságban levők közt kötendő házasságot nem a vérrokonság, illetőleg a respectus parentelae, hanem az ilyenek közt rendszerint fenforgó *korkülönbség* miatt véli V. S. korlátozandónak, illetőleg eltiltandónak, e tekintetben szintén eltérnek ugyan felfogásától, de bővebb discussióba bocsátkozni ez alkalommal nem akarok. Csakis annyit kérdek, hogy ha p. o. egy jó erőben levő 45 éves özvegy férfi megszeret és elvesz egy 18 éves leányt; a férfinak 25 éves fia pedig megszereti nála fiatalabb mostoha anyjának 37 éves, özvegy édes anyját: vajjon kielégítő lenne-e az utóbbiak házasságát pusztán a korkülönbségre hivatkozva tiltani meg, a helyett, hogy a régen felállított s örök igaz vallás-erkölcsi motivumokat állítanók előterbe?

Az örökbefogadásból származó akadályokra nézve szintén nem czéлом ez alkalommal kiterjeszkedni.

Hogy a javaslat a 28. §-ban engedményt tesz a r. kath., görög kath. és görögkeleti egyház felfogásának, a mennyiben az *ordot* és a *votumot* a tiltó akadályok közé sorozza, azt V. S. és Sztchlo meglepőnek, sajtászerűnek és az egész javaslat elvi álláspontjába ütközőnek tartják. Szerintem pedig helyes és méltánylandó a javaslat ezen intézkedése; mert azon papot, vagy szerzetest, a ki az állam tudtával és hallgatólagos beleegyezésével teszi az állam által elismert egyházának a nőtlen-

ségi, illetőleg szüzességi fogadalmat, valóságos erkölcstelenség lenne felszabadítani s mintegy hivatgatni az állam részéről, hogy egyházának tett ünnepélyes fogadalmát törje meg. A meddig az állam elősmeri és védi az említett egyházakat, bár jól tudja, hogy azok papjaikat és szerzeteseiket nőtlenségre, illetőleg csakis egyszeri házasságra kötelezik, szerintem erkölcsileg kötelezve van maga is, hogy ezen általa is elismert kötelezettség alól kibúvó ajtót senkinek se engedjen, annyival kevésbbé mutasson vagy ajánljon. Ha meg akar az a pap vagy szerzetes nősülni, meg van annak a tisztességes útja és módja: hagyja ott azt az egyházat, mely őt hajlamával és hivatásával ellenkező életre kényszeríti. De e pontnál még meg kell jegyezni, hogy végképen nem vagyok képes megérteni, mikép mondhatja V. S. a 127. lapon azt, «hogy e tiltó ok felvételét nyomós politikai természetű okok döntötték el, abban nincs okunk kételkedni» s ugyanazon lapon 7 sorral alább meg ezt: «Hiszen egy pillanatig sem lehetünk az iránt tévedésben, hogy ez engedmény kimondását **nem** a politikai megfontolás kívánta».

Aggályt fejez ki továbbá V. S. «a 27. §-ban foglalt akadémiai jogosultsága ellen, mely eltiltja a nőnek új házasságot kötni *korábbi házassága megszüntetésétől vagy érvénytelenül nyilváníttásától* számított tíz hónap eltelté előtt, mert ebben az egyéni szabadság súlyos korlátozását s az állam praeventív jogvédelmi hivatása természetes határainak túllépését látja» (131. l.). Szerinte ugyanis «a második házasság tartama alatt született gyermek nemzője kérdésében megdönthetetlen vélelmek harcolnak». Megvallom, nem ösmerem e megdönthetetlen vélelmeket s részemről a javaslat ezen intézkedését úgy jogbiztonsági, mint erkölcsi szempontból igen helyesnek és érvényre emelendőnek tartom. Azon *Hammock*-tól vett angol idézet pedig, a mit e kérdésnél (a 131. lap jegyzetében) felhoz. határozottan félreértette. Azon idézet értelme ez: «Az elvált nő oly hamar férjhez mehet, hogy oly időben születhetik gyermeke, hogy annak bármelyik férjtől való származása megengedendő: egy özvegy asszony is megteheti ugyanazt, *és ily esetben szokták mondani*, hogy mikor a gyermek érett korú lesz, anyjának azt a férjét választhatja apjául, a melyik neki tetszik». V. S. azonban az «*it is said*» szavakat átugrotta, s a mit az angol író e ferde állapot megvilágosításául, mondhatnám gúnyosan és elítélőleg «*azt mondják*»-kal bevezetve felhoz: ő kétségtelen, fennálló jogtételnek veszi; nemcsak, de azt mondja, hogy «ez még mindég jobb megoldás, mint valakit, ha csak ideiglenesen is, coelibatusra kötelezni». Tény, hogy az izlés különböző: részemről azonban nem kérek ily «*amabilis confusió*ból»

s nem képzelek jogállamot, mely a fiúra bízna, hogy válaszsza meg édes apját.¹

A házassági elválást szabályozó intézkedésekre tett észrevételeiben «abban nem is mond ellent V. S., hogy *a házasság természeténél fogva felbonthatatlan*» (131. l.). Ekkép állítva fel a tételt, megint a r. kath. egyház álláspontján vagyunk. Ha a házasságok egytől egyig valóban az égben köttetnének; ha minden egyes házasság egymással minden tekintetben összhangzó párt kapcsolna egymáshoz, mi is elfogadnók e tételt; az élet azonban — fájdalom — nagyon sok esetben az ellenkezőt tanúsítja, tehát az elméletet nem szabad a gyakorlattal összezavarni s a felbonthatatlanságot egész merevségében s minden kivétel nélkül hangsúlyozni.

Abban ellenben teljesen egyetértek az észrevételezővel, hogy az *ideiglenes* (ágytól-asztaltól való) *elválasztás* teljesen felesleges és czéltalan s a javaslatból, illetőleg törvényből kihagyandó (132—133. l.).

Az észrevételek utolsó szakaszára, mely a megkötés alakosságával s az ezzel összefüggő kérdésekkel, az illetékesség, honosság, a Horvátországgal való viszony kérdéseivel foglalkozik, megjegyzéseket nem teszek; egész őszintén megvallva azért, mert a köz- és nemzetközi joggal tüzetesebben soha sem foglalkoztam; olyan kérdéshez pedig, a mihez nem értek, nem szoktam hozzászólni.

Révész Kálmán.

¹ A fordítással vigyázva kell elbánni. Ott van például a méltán nagy feltűnést keltett «*Sybilla Rómában*». Ennek 24. lapján botrányosan van lefordítva egy latin citatum. Ezt a tételt ugyanis: «quum ergo prohibitiones de conjugio in *secundo et tertio* affinitatis genere minime contrahendo, et de sobole, suscepta ex secundis nuptiis, cognationi viri non copulanda prioris» etc. így fordítja: «Mivelhogy pedig a sógorság *első és második* (helyesen: *második és harmadik*) ízében, valamint az *első és második házasságból születtek közt* (helyesen: *a második házasságból született gyermek és az első férj rokonsága közt*)» stb.

A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.

A PROTESTÁNS EGYHÁZ TÁRSADALMI MUNKÁSSÁGA.

(Felolvasatott az 1894. febr. 16-iki felolvasó-estélyen.)

Nagyérdemű közönség!

«Gondoljátok meg — mondá *Julián* apostata, a római császár, mint pontifex maximus, a maga papjainak, — gondoljátok meg, hogy a keresztyén babona elterjedését semmi sem mozdította annyira elő, mint a keresztyéneknek az idegenek iránt tanúsított jótékonyága és irgalmassága. Állítsatok ti is kórházakat minden városban. Mert mégis csak szegény volna ránk nézve, ha szegényeinket elhagynánk, míg a zsidók között nincs egy szegény sem és az istentelen galileusok nemcsak a maguk szegényeiről, de még a mienkről is gondoskodnak.»

«Ismeretes elöttek, — mondá viszont *Bourdaloue*, XIV. Lajos híres udvari papja egy a király előtt tartott beszédében, — hogy a mi eretnekeink hogy összetartanak, egymás javára miként munkálódnak, szükségükben egymáson kölcsönösen miként segítenek, szegényeikről hogyan gondoskodnak s betegeiket hogyan látogatják!»

Igy egymás mellett rendkívül érdekes két nyilatkozat ez. Az egyik a keresztyénség világhódító terjedésének hajnalán, mikor a régi világ romjai felett már épülni kezd a lélekben és igazságban imádató Istennek és az ő Krisztusának tiszteletére emelt felséges egyház; és a másik akkor, a mikor a protestantismusban újra feltámadt evangéliomi szellem indul hódításra és a fejében és tagjaiban megromlott római katholicismust ostromolja embereket és társadalmakat újjáalakító nagy gondolataival és felséges intézményeivel.

Az első keresztyénségnek is, a protestantizmusnak is, az evangéliumi keresztyénség emez újra született alakjának, az élő Istenben való hitből származott jó cselekedetei, az Isten szeretetétől táplált emberszeretetnek a munkái és az isteni kegyelem birtokából eredett törhetetlen kötelességérzete adtak oly erőket, a melyek hódítottak, építettek, társadalmakat átalakítottak és maguk iránt még olyanok elismerését és tiszteletét is megnyerték, a kik pedig tanaitkat «istenteleneknek», vagy «eretnkségnek» tartották. És valóban tökéletesen igaz, hogy «bármely politikai rendszernek, vagy véleménycsoportosulásnak, avagy hitformának végleges mértéke mindig a létrehozott eredmény azon nép magaviseletében és állapotában, a mely azok alatt él és hal meg» (Froude).

Az új testamentomnak ama két nagy vallási gondolata: a *hit* és a *kegyelem* eszméje úgy a keresztyénség első indulásakor, mint a reformatió által történt újabb érvényesülésekor mindig egy új és magasabb társadalmi fejlődés teremtő elve gyanánt tűnt fel. A mi világosan mutatja, hogy e kettő nemcsak a vallási életet érdeklő elv, nemcsak elvont theologiai elmélődéseknek egészen theoretikus tárgya, hanem a leggyakorlatiasabb, a legeredményesebb és a leghatalmasabb művelődési és társadalmi alakító erő.

Mert miről van itt szó? Mi van e két elvben kifejezve?

A hit elvében *arról*, hogy vajjon a világot, közelebből e földet s ennek érdekeit tartjuk-e annak, a mi minket kielégít s a mely bennünket boldoggá tesz; vagy pedig hiszünk egy e világ felett élő személyes Istenben, egy eszményi világban és egy magasabb erkölcsi világrendben s abban keressük a körülöttünk zajló és folytonosan változó viszonyok felett az állandóságot, a mulandók felett az örökkévalót és a társadalom conventionalis hazugságain túl a nemesebbet, a jobbat és a megnyugtató igazat. *Az* van a hit elvében kifejezve, hogy vajjon hiszünk-e, bizunk-e egy erkölcsi eszményi világban; hiszünk-e, hogy mi az állati tengéletnél egy magasabb szellemi missióra vagyunk elhíva; bizunk-e a jó és igaz diadalában és meg vagyunk-e arról győződve, hogy előttünk a vég nélkül való tökéletesedés égi útja van kitarva, a melyen amaz eszmény után kell törekednünk, hogy lehessünk tökéletesek, mint a mi mennyei atyánk tökéletes? Szóval hiszünk-e, érezzük-e, hogy mi Istennek vagyunk a gyermekei és a Krisztusnak örökös társai?!

«Feladataim óriási terhét egy napig sem bírnám valláimon hordozni, ha nem hinnék egy élő Istenben, a kinek irányában felelősnek érzem magam minden tettemért és eljárás-

somért», mondá Bismarck, a vaskancellár egész őszinteséggel a parlament előtt.

Ime az egyéni felelősség érzete a hitből. Az ember magának áll, vagy esik!

Mig a kegyelem elvében meg *az* nyer kifejezést, hogy az ember egy felsőbb erő ingyen ajándékából vesz mindent, sorsa annak a kezében van, egyedül csak attól függ és e függésében annál szabadabb a múltó világ viszonyaitól.

Knox János koporsója felett gyászbeszédül Morton gróf csak ennyit mondott: «Im itt nyugszik az a férfiú, a ki emberi tekintet előtt soha meg nem rettent».

Kegyelemből vévén mindenünket, a cselekedetek nem érdemeket adó, vagy esetleg ha nagy bőséggel gyakoroltatnak, szentté is avató dolgok, hanem minden jó cselekedet kötelesség gyanánt tűnik fel, mert a legnagyobb buzgókodás is csak sáfárkodás az ingyen kegyelemből vett talentumokkal. A jó cselekedetekkel, a szeretet munkái gyakorlásával az ember nem akar semmit kiérdemelni, nem a maga mennyei örökrészét akarja kierőszakolni és bérül megszolgálni, hanem csak kötelességének tartja, hogy meghálálja mindazt a jót, a mit Istentől ajándékképen vett. Az embert ezen az állásponton nem a cselekedetek üdvözítik, hanem az ingyen kegyelemből vett hit és a mikor az ember e hit birtokában van és általa boldog: akkor cselekedhetik csak igazán jól. És e jót nem azért gyakorolja, hogy üdvözüljön, hanem azért, mert érzi már az üdvöt s a cselekedetek csak hite gyümölcsei. A munka nem teher, nem átok, hanem istentisztelet és felemel a tudat, hogy Istennek vagyunk munkatársai, miként Jézus mondá: «Az én Atyám szüntelen munkálkodik, én is munkálodom».

A hit és a kegyelem valami oly békességgel és boldogsággal tölti el az ember lelkét, hogy e békességben és boldogságban azután másokat is részesíteni kíván és oda akar vezetni ahhoz a szent, csodálatos búverejű forráshoz, a melyből ő maga is ez égi érzéseket meritette. «Mint a nap tükröz új napokat, akként a boldog szeretet látni újabb boldogokat» (Arany).

Ime a serkentő, az ösztönző ok a keresztyén szeretet munkáira! Ekként lesz a keresztyén idealismus a legegészségesebb realismussá, a fenszárnyaló és a mennyiekből táplálkozó érzés energikus akarattá, nagyszerű gyakorlati cselekvéssé, örömmé és kitartássá!

Nem régiben olvastam egy angol leányról, Grace Darling-ról egy megkapó kis történetet. Grace Darling egy világítótorony őrének volt a leánya. A világító-torony csöndjét egyszer

csak rettenetes vihar zúgása veri fel. A torony reszket a dühögő szélben s sziklalábai inognak a felkorbácsolt hullámok csapásai alatt. Majd irtózatossá recsegés hallszik és segélyért kiáltó hangok ordítják túl a szélzúgást. Nem lehet más, mint hajótöröttek megmentésért kiáltó szava! A hátor leány felkölti atyját s kényszeríti, hogy vele a mentőcsónakba szállva menjen segítségül a jajveszékélőknek. Kilencz embert sikerül is megmenteniök óriási küzködéssel s ezeket aztán a leány veszi ápolás alá. A toronyőr csak a vihar fombolását hallotta; de a leány a zúgó szelek és vizek felett elhangzó segélykiáltásokat is meghallotta a női lélek érzékenységevel és hite, bizalma emberfeletti erőt adott neki, hogy segíthessen.

A keresztyénség is a maga őrtornyában meghallotta az élet hajótöröttjeinek segítségért kiáltó szavait. És hogynem lett volna töméredek jajveszékélő hang egy olyan világban, a milyen fölé a gondviselés órállóul őt állította. Önző érdekek kielégítése a legfőbb cél; a gazdagság és hatalom a legfőbb jó és minél több gyönyör élvezete — ez minden törekvés foglalatja. A szegénység bűn és szégyen. Ez az alvilágba való s a közgondolkozást fejezi ki Plautus egyik vígjátékában, mikor azt mondatja egyik alakjával: «A koldusnak enni és inni adni — kétszeres bolondság. Önmagunkra nézve elvesztünk valamit, azt t., i. a mit adunk; reá nézve pedig csak a nyomort hosszabbítjuk». Képzeltető, hogy ily társadalmi felfogás mellett mennyi segélyért kiáltó után kellett kievezni a feltornyosult hullámok erejével daczolva is. A keresztyénségnek nem volt szabad csak el-ábrándoznia, hanem bele kellett markolnia az élet kellős közepébe. Neki mentenie kellett. Kötelessége volt és azt teljesítette is.

És a reformáció is rögtön meghallotta a szírtre jutott társadalom segélyért kiáltó hangjait, a melyek iránt süketté vált az az elaludt és mély álomba merült megvénhedt toronyőr: a középkori egyház. Ő csak a vihar zúgását hallotta meg; de nem a jajveszékélés töredezett kiáltásait is.

Vessünk csak egy futó pillantást azokra a társadalmi viszonyokra, a melyek között a reformáció előállott.

Égykorú feljegyzésekben általános a panasz, hogy az egész Nyugat-Európát a szó teljes értelmében ellepték a koldusok. Különösen a már akkor is nagyobb ipart kifejítő városok szenvedtek a csapás alatt. Angliában már a reformációt megelőzőleg mind szigorúbb és kegyetlenebb törvényeket hoztak a koldusok ellen, a melyek kikorbácsolással, füllevegással, majd kötélhalállal fenyegették a szertekóborlókat; de mind hiába.¹

¹ L. ez adatokat Uhlhorn «Die christl. Liebesthätigkeit» cz. m. III. k.

Párisban nem tehetett az ember egy lépést sem a nélkül, hogy koldusok ne alkalmatlankodtak volna minduntalan. Spanyolországban a koldusokat bizonyos regényes fény vette körül. A baj valóságos nemzetközivé vált; de azért minden nemzet koldusai megtartották a maguk nemzeti sajátosságait a kéregetésnél. A németek — írja egy spanyol író — karban gajdolnak, a flamandok egymáson áthajolva kunczorognak, a czi-gányok szemtelenül utána futnak az embereknek, a portugáliak krokodil-könyeket sírnák, a toskániaiak szárnyas szavakat szónokolnak és a kastiliaiak büszkeséggel veszik el az adományokat.¹ A koldulás nemcsak külön mesterséggé, de valóságos művészetté vált. A vén, kitanult koldusok tanították be a fiatalabbakat, hogy hogyan kell minél mesterkéltőbb fogásokkal felébreszteni a részvétet.

Mit használhattak itt rendszabályok és szigor, mikor az egyház és annak bölcselei gyönyörűen kidolgozták a theoriát, hogy tulajdonképen a koldusok igen szükséges és hasznos lények arra nézve, hogy jó alkalmat szolgáltassanak a keresztény jótékonyág gyakorlására. Isten a javakat igen különbözőképen osztotta ki. Ő a gazdagoknak az időszerinti, múltó javakat adta: de a világnak szegényeit annál inkább arra választotta ki, hogy lennének gazdagokká a hitben és lennének örökösai annak az országnak, a melyet Isten készített az ötlet szeretőknek és tulajdonképen e szegények juttatják majd be a kapott alamizsnáért a gazdagokat is az örök hajlékokba. S a míg a gazdag a maga múltó javaiból jókedvűen adakozik, tulajdonképen az adott fillérek által magának az örök javakat szerzi meg és így szegény és gazdag összetalálkoznak a mennyben. Dolgozni is alig dolgozik valaki. Ha nem is egészen a valónak megfelelő, de mindenesetre van benne sok igaz, mikor az egykorú Günzburg azt állítja, hogy 15 ember közül csak egy dolgozik. A szerzetesek, az apácák, a papok és templomszolgák ezrei, a koldusok és csavargók csapatjai mind másnak a munkájából éltek. A tömérdék ünnepnap is a munkanapokat természetesen igen leapasztotta.

«A megélhetésnek csak három módja van: a munka, a koldulás és a lopás» — mondá Mirabeau. — Tehát vagy a kolduláshoz, vagy a lopáshoz kellett fordulnia egy olyan világnézetnek, a mely a munkát perhorreskálta. A napjainkban sokat emlegetett és egy bizonyos körben «angyali doctor»-nak tartott Aquinói Tamás a munka kötelezettségét csak azzal tudja indokolni, hogy a jelenvaló világ viszonyai teszik ezt szüksé-

¹ Idézve u. o.

gessé és az éhség kényszerít reá. Ha azonban valaki abban a helyzetben van, hogy munka nélkül csupán elmélkedő, contemplatív életet élhet, ez mindenesetre magasabb életet él és közelebb jut az Istenhez. Mennyyel mást mond *Lessing*: «Az ember cselekvésre és nem okoskodásokra van teremtve; áhítatosan ábrándozni könnyebb, mint jól cselekedni». («Bölcs Náthán.») És a lopás, a zsarolás is megvolt. Ott a tömérdek bünbocsátó czédula, a rengeteg dispensatió, az annata, a pallium-pénz, az uzsora stb. a mi mind az emberek pénzét akarja kicsikarni.

Miután azonban az ember már mégis nem osztogathatja ki mindenét a szegényeknek, mert hisz akkor maga lesz koldussá: hát gondoskodott e veszedelem ellen is orvosságról a scholastikusok szórászálhasogatása. Az alamiznaosztogatás csak akkor parancsoltatik, ha az embernek az állásához mért megélhetően felül valami feleslege van és a felebarátja meg a legnagyobb szükséggel küzd. Egyéb esetekben csak tanácsoltatik a jótékonyosság és ha valaki olyanon is segít, a ki még nincs a legégetőbb nyomorban, vagy pedig olyat valamit ad oda, a mire még magának is szüksége lett volna, már akkor többet tett, mint a mennyre kötelezhető volt. De hát mikor van a felebarátom nagy szükségben? és tulajdonképen ki is hát a felebarátom? ezt megint ki kellett okoskodni. A zárdákban volt rá elég idő. Szóval a szeretetnek azt a felséges, általános isteni parancsát a legapróbb részletekig statutumokba szorították és apró paragrafusokba szűrték le. Mikor az orvosságokat a betegeknek itcze számra mérték, akkor a társadalom általános nagy bajait egy-egy kis tapasztalással és gyűszűnyi adagolással gyógyíttatták. Míg az egyház maga meg rengeteg vagyont harácsolts össze, hogy a mennyet adja ellenértékül a földi birtokról lemondóknak és az égbe vágyódóknak.

A társadalom hajótöröttjeinek segélykiáltását a reformatió meghallotta.

A középkori jótékonyoságnak a gyengesége éppen abban állott, hogy az esetleges és rendezetlen jótékonyoságon nem tudott feljebb emelkedni. Adnak ugyan alamizsnákat, sokszor túlsókat, tesznek alapítványokat, osztogatnak ételeket, ruhákat, fűtőszereket; van ugyan egy csomó jótékony intézet, kórház mindenféle betegek számára, ingyen fürdők, ingyen szállóhelyek; vannak szerzetrendek és vallásos társulatok, melyek sokszor a legnagyobb önfeláldozással dolgoznak a nyomor enyhítésén; de ez mind csak szórványos. Az ezek jótéteményeiben való részesülés attól függ, hogy mennyire tud arczátlan és szemérmetlen lenni a szegénység. A kitanult koldus bőségben úszik, míg ezrek meg a legnagyobb nyomorban sinylődnek. A jótékony

intézetek is legnagyobbbrészt csak a városokban, vagy híres búcsújáráhelyeken voltak felállítva; míg egész tartományokban egyetlen egy sem volt. S aztán, a mi a legfőbb, arra senki sem gondolt, hogy vajjon pusztá alamizsna-adással tényleg segítve van-e a társadalom bajain, és magukon a szegényeken is? A cél: érdemeket szerezni az alamizsnaosztogatással és kegyes alapítványokkal s általuk megvásárolni a mennyei üdvösséget, leszállítani a purgatoriumban töltendő éveket; az aztán teljesen közömbös, hogy ki kapja ez alamizsnákat és mire használatnak fel az alapítványok? Tényleg igazán jót tett-e velük az ember? Nem azt határozzák meg, hogy az alapítvány hogyan használtsák fel, hanem hogy ezért hány imádságot kell mondani és hány misét kell szolgáltatni. A saját lelki üdvével gondol csak mindenki, a másé közönyös. Hát ez nem keresztyénség.

A jó cselekedetek — mondja Luther — nem csupán alamizsnaosztogatásban állanak. Az, hogy az ember egy fillért, egy garast vagy akár egy forintot is ad, a szerint, a mint a vagyoni helyzete engedi és a másik szüksége megkívánja, egyáltalában nem elég. «Van egy más alamizsnálkodás, a mely által mindenki a maga körében és állásában szolgálhat felebarátjának, nevezetesen, hogy mindenki a maga munkáját, mesterségét és iparát úgy folytassa, hogy senki senkit meg ne csaljon, hamis áruval rá ne szedjen, csekély nyereséggel megelégedjék és a munkások bérét becsületesen kifizesse. Így mindenki a maga munkáját, legyen az kicsiny, vagy nagy, Isten előtt valóban kedves alamizsnálkodással teheti» stb. «Más emberek munkája, gondja és vesződése után élni és jól lakni, a kályha mellé ülni és almát sütni — rettenetes bűn». A koldulásnak a keresztyénségben elő sem szabad fordulnia. Az igazi szegényeket, a munkaképteleneket és öregeket, az özvegyeket és árvákat lássa el a keresztyén gyülekezet, de ne engedje őket koldulni; meg kell ettől őket menteni. «A hitből származik az Isten iránt való szeretet és a benne való öröm és a szeretetből az az önkénytes és örömteljes élet, mely a felebarátnak szolgálni képes ingyen». «Elég volna már, ha kevesebbet adnának templomokra, oltárookra, vigiliákra, testamentumokra s ezekhez hasonlókra, hanem hadd folynék az isteni parancsolat igazi árja, hogy a keresztyének között nagyobb lenne a szegények iránt a jótékonyosság és jobban világolna, mint a kő- és fatemplomok».

Hivatkozik az apostoli intésre: «a ki nem dolgozik, ne is egyék» és a maga népiesen erőteljes nyelvével azt mondja, hogy «az a szolgáló, a ki szolgálata szerint az udvart össze-

söpri, a szemetet kihordja, vagy az a szolga, a ki jól szánt és jól hajt, sokkal inkább az ég felé vivő igazi úton megy, mint az a másik, a ki szt. Jakabhoz vagy a templomokba jár: de a dolgát, hivatalát elhanyagolja, az ilyen pokolra jut. Azért nem arra a munkára kell tekintenünk, a mely ránk bízott, hogy az kicsiny-e, vagy nagy, tisztességet adó-e vagy becs-méreltetik, szellemi-e, testi-e, minő tekintélyt és nevet tud szerezni a földön, hanem arra a parancsra és arra az engedel-mességre kell néznünk, a mely benne van. Ha ezt követitek, akkor a munka jó, felséges és isteni, még ha oly kicsiny volna is, mint a szalmaszál széttépése. De ha nem a parancs és az engedelmség után mentek, akkor a munka rossz, kárhozatos és az ördögé, még ha oly nagy volna is, mint a halottak fel-támasztása». «Jobb isteni tisztelet egy ünnepnapot eltörölni, mint valamely új szentnek egy ilyent alapítani».

Micsoda más világnézet ez! abból az egyszerű tételből levezetve: «Az igaz ember hitből él!» A középkori egyház enyhített a pillanatnyi szükségen; a protestantismus olyan vi-szonyokat akar teremteni, a melyek az anyagi és a szellemi pauperismust, a nyomort enyhíteni, nemcsak, de gyökeresen megjavítani, felsegíteni s lassanként megszüntetni képesek. A szűkség és a nyomor a földön az emberekre rendesen kettős bajt hoz: testit és lelkit. A gyógyszereknek is tehát anyagiak-nak és szellemieknek kell lenniök. Ezt a gondolatot emelte ki a reformatió és ennek a megvalósítására teremtette meg a maga intézményeit.

Luther gondolataihoz hasonló eszméket fejeznek ki Zwingli és Kálvin is. «A hol hit van — mondja *Zwingli*, — ott van-nak csak az igazán jó cselekedetek, mint a hogyan ott meleg-nek kell lenni, a hol tűz van. A hol azonban hiányzik a hit, ott a cselekedetek nem is igazi jó cselekedetek, hanem csak ilyenek szemfényvesztő káprázatát viselik magukon. A hívők szünet nélkül munkálkodnak az Úr dolgaiban, mint a háznak fiai mindig tevékenyek». «Ingyért kíván az Isten tiszteltetni és szerettetni, — mondja ismét *Kálvin*, — az ilyen tisztelője kedves neki, a ki a hér reménye és várása nélkül is nem szünik meg őt szolgálni. Hogy jó cselekedetekre bírassuk az embereket, kell-e erre hatalmasabb ösztönző, mint ha rámutatunk a mi megváltásunkra és elhivatásunkra, a mint ezt az Isten igéje teszi, mikor arra emlékeztet, hogy a Krisztus vére által tisztít-tattunk meg, hogy ne a holt dolgoknak szolgáljunk, hanem az élő Istennek».

Az elveket, a hangoztatott nézeteket a tettek követik.

A protestantismus nemcsak meghallja a vészkiáltást; de segísége is siet, pedig még maga is fiatal és gyenge.

A szegényügyet községileg kezdik rendezni Luther felhívása folytán. Egymásután adják ki erre vonatkozólag rendeleteiket Augsburg (1522.), Nürnberg, Strassburg (1523.), Boroszló, Regensburg, Magdeburg (1524.), Leisnig, majd Braunschweig, Hamburg, Lübeck¹ stb. A koldulást általában eltiltják. Az igazi szegényeket élelmi szerekkel látják el. A nürnbergi szabályzat szerint két tanács úr és velük 10 előkelőbb polgár és 4 szolga vezeti a szegényügyet és ezek rendszeresen látogatják a szükségben levőket s hetenként osztják ki az alamizsnákat. Az eszközöket magán- és templomi gyűjtésekből szerzik meg. Egykorú tudósítás mondja: «most tiszták az utcák és templomok a csavargóktól s ez tetszik az embereknek». Kifejeztetik az óhaj, hogy bárcsak minden város, község és falu gondoskodnék a maga szegényeiről. A kis szász városé Leisnigé a szegényügynek a községi és társulati jótékonyág alapján való rendezés dicsősége. A városnak és a hozzá tartozó filiáknak összes lakói 1523-ban már egy «testvér-szövetkezet» alkottak meg «Ordnung eines gemeinen Kastens» czim alatt. Az összes templomi és egyházi jövedelmek egy közpénztárba folytak be, adományok, termények stb. és még az összes lakókra vagyonaránylag némi csekély adó is vettetett ki. E közpénztárt kezelte két városi tanácsos, két előkelő nemes, három polgár és három paraszt ember a filiákból, a kiket évenként választott az egész testvérszövetkezet. Évenként háromszor tartott gyűlést a város házán az egész szövetkezet a közpénztár ügyei megheszelésére. A gyülekezet összes szükségletei e közpénztárból fedeztettek. A koldulás megtiltatott. A kolduló rendek kitiltattak. A kéregető diákokat munkára utasították. «A ki nálunk iskolába akar járni, az maga szerezzze meg magának eledelét és ellátását». Az idegen koldusokat el kell űzni, az ottani illetőségűeket pedig, a mennyiben képesek, munkára kell fogni. A munkaképtelenekről gondoskodik csak a közpénztár. Ezeket meg kell az előjáróknak látogatniok s dolgaikat alaposan megvizsgálván, kell megállapítani részükre a segélyt. Különös gondot kell fordítani az árvákra és szegény gyermekekre; sőt a közpénztár még szegény mesterembereknek is adott előlegeket és segélyezte az idegen betelepülőket. A vezetők minden vasárnap összejöttek, hogy «Isten dicsőségére» mindeneiket a «szokásos gyakorlatban» megtarthassanak.

E szervezetnek különös jelentőséget ad az, hogy Luther

¹ L. Uhlhorn idézett művében a közelebbi adatokat.

ajánló előszavával jelent meg és ebben mint követendő példát állítja ezt népe elé. És csakugyan ez a szervezet igen széles körben elterjedt Németországon; sőt mintául szolgált Angliában is a reformáció első indulásakor. E szervezet alap gondolatát: a szegényügynek községi, társadalmi rendezését egyenesen a reformáció vetette fel és az idők folyamán azóta történt társadalmi és egyházi intézkedések mind ezen az alapon állottak elő.

A reformáció kezdetén kifejtett társadalmi munkásság jellemzésére s az elért eredményre nézve hadd idézzek még a reformáció másik gyüpontjából Genfből is valamit.

Révész «Kálvin életé»-ben czitálja egy művelt olasz, r. kath. grófnak, Vergerinak a levelét, a melyben többek közt ezt mondja: «Soha sem láttam, hogy itt a templomokban nyilvános gyűjtések történtek volna a szegények számára. Nem tartanak itt nagy lármájú csengős erszényt a jelenlévők füleihez s mind e mellett is az utcákon sem találkoztam soha csak egyetlen egy koldussal sem. Akkor lett a rejtély előttem megfejtve, midőn a szegényápolgat meg szemléltem. Ékkor láttam, hogy itt a nyomor nincs arra kényszerülve, hogy a keresztyén szeretetet mindenféle nyilvános módokon ostromolja; itt a nyomoron igaz testvéri érzelemből, rendszeresen és teljes mértékben segítenek».

És ilyenek a genfi állapotok a reformáció kezdete után alig hús évvel!

Fárasztó is lehetne, meg a munka kerete sem engedi meg, hogy a prot. egyház társadalmi munkásságát a maga egész történeti fejlődésében mutassam be, bár rendkívül tanulmányos annyi nemes léleknek egész életét igénybe vevő és a társadalom testi és lelki, anyagi és szellemi nyomorának az enyhítésére fordított fáradozása; kénytelen vagyok csak a jelen társadalmi munkásság feltüntetésére szorítkozni; itt is csak általános nagy vonásokban, mert hiszen e munkásság egy-egy köre ma már oly tág a protestáns országokban, hogy csak egyetlen munkaágnak is részletes ismertetése több órát venne igénybe. Az általános jellemzésből még csak annyit, hogy a társadalmi munkásság terén a külföldön a kálvini egyház sokkal tevékenyebb volt, mint a lutheri, a míg hazánkban meg ez a dolog épén megfordítva áll.

Ennek az oka a külföldre nézve egyenesen abban rejlik, hogy ott mind a két egyház a maga hittani alapelveiből kifolyó jellemét azonnal kifejlesztette és az ezeknek megfelelő intézményeket sietett életbe is léptetni. A lutheri egyház a hitre fektetvén a fősúlyt, inkább contemplatív erőt adott tagjainak és inkább defensiv magatartást. A lutheri felfogás szerint az

egyháznak nincs egyéb feladata, mint az ígét tisztán hirdetni és a sacramentumokat helyesen kiszolgáltatni. Úgy hogy a külföldi lutheránus orthodoxia a hitelvek, a confessiók hű megtartására és azok védelmezésére s érvényesítésére sokkal nagyobb súlyt fektetett mindig, mint a társadalmi munkásságra, a melynek kifejtésére is kezdetben mindjárt nem is teremtette meg az egyház a maga szerveit és később is, midőn maga a társadalom kezd a szeretet munkáiban tevékenykedve mindenféle jótékony egyesületeket alapítani, az egyház orthodox lelkészi karával, annak ellenzésével nagy küzdelmet kellett a buzgó lelkeknek folytatni és csak hosszas vitatkozások után volt hajlandó az egyház, mint ilyen e munkákban résztvenni. A hitéletre nézve ugyan elismerte a lutheri egyház a bibliát feltétlenül szabályozó tekintélyűnek; de az apostoli egyháznak társadalmi berendezkedése, a szeretet munkái rendszeres gyakorlására abban megteremtett organumok csak történeti értékűek voltak előtte és úgy tekintette azokat, mint a melyek azért létesítettek külön szervezetként, mert a világi főhatóság, maga az állam pogány volt. Most azonban az állam is keresztyén, az egyház feladatait, kivéve az igehirdetést és a sacramentumok kezelését, bátran reá lehet bízni.

A kálvini egyház ellenben a kegyelemre fektette a főszúlyt. És hogy a kegyelem elve nem egy passivitásra, sőt — mint sokan állítják — bizonyos fatalistikus tétlenségre nevelő gondolat, hanem ellenkezőleg az embernek összes activ képességét kifejtő és a legnagyobb tevékenységre ösztönző erő: legjobban mutatja az, hogy a kálvini egyház azonnal mint a társadalmi téren is egyenesen a maga szervei által tevékeny és aggressiv intézmény kezdett dolgozni. Az egyházat nemcsak üdvintézménynek, hanem nevelő és fegyelmező hatalomnak is tekintette, a melynek hivatása belenyúlni a megromlott társadalom chaoticus viszonyaiba és azokból az ige teremtő erejével és az evangeliumi fegyelmező eszközökkel új világot alkotni. Előtte az apostoli egyház szervezete nemcsak egy érdekes történeti tény, hanem egyenesen a legeszményibb institutio, a melyet újra életbe kell léptetni és annak egykor élt szerveit fel kell támasztani. Az egyház az államtól itt sem akar elkülönülni, sőt inkább az államot, a világi felsőséget egyenesen munkatársává akarja tenni, úgy annyira, hogy Genfben ugyanazok kormányozzák a köztársaságot, a kik az egyházat. Ha a szeretet munkái gyakorlására az apostoli korban kitűnőeknek bizonyultak a diakonusok és a diakonissák, hát most is kell ilyeneket választani és a munkát reájuk kell bízni. A genfi első szervezet már mind beállítja azokat az egyházi organu-

mokat, a melyek az apostoli egyházban voltak s elrendeli, hogy «a diakonusok tiszte a szegények, nyomorultak, betegek, árvák felőli gondoskodás s a város kórházaira való gondviselés». A koldulás pedig, mint a mely a jó rendtartással ellenkezik, eltiltatott. (Révész: Kálv. élete.) A presbyterium is nem csupán administratív testület, hanem az egyházi nevelésnek és fegyelmezésnek elsőrendű organuma. Úgy hogy teljesen a valószínűségnek megfelelőleg mondja Révész Imre: «Tartsa bár a presbyterium a gyülekezet gazdasági és pénzügyeit s épületeit a legnagyobb rendben, sőt díszben és fényben, ha minden évben jó lelkiösmerettel el nem mondhatja magáról, hogy az uralkodó bűnöket irtotta s a közerkölcsiséget előmozdította a gyülekezetben: akkor magát valódi keresztyén kálvinista presbyteriumnak még korántse tartsa». (327. l)

Méltóztassanak megnézni a mi presbyteriumainkat s az azok által végzett munkát és akkor megtalálják önmaguk a feleletet arra a jelenségre, hogy hát nálunk meg a keresztyén jótékonyág terén miért buzgólkodóbb a lutheri egyház, mint a kálvinista? Nálunk a lutheri egyház áthozta a nagy alapító kedélygazdagságát és azt tovább plántálni igyekezett, már pedig a szívből származnak a legnemesebb gondolatok; mi ellenben áthoztunk az alapító szigorú és hajthatatlan karakteréből egy csomót; de nem fejtettük ki soha a kálvini egyház ama szerveit, a melyek a társadalomban tényleg munkát is fejtettek volna ki; nekünk e szervek, a mennyiben megvannak is, mindig csak administratív közegekül szolgáltak s maga a közfelfogás által is csak ilyenekül tekintettek.

A mi már most közelebről azt a társadalmi tevékenységet illeti, a melyet a külföld fejlett prot. egyházai kifejtének ott, a hol a keresztyénség valóban élet és igazság és nemcsak ünneplő ruha: a szeretet e munkáit három nagy csoportra oszthatjuk, *a megmentő, a megtartó és a hódító szeretet munkáira.*

A megmentő szeretet munkái között legelső helyen állanak az iskolák, nem csupán a népoktatásra berendezettek, hanem különösebben azok, a melyek az utcán kóborló, elhagyatott és elveszésnek induló gyermekeket szedik össze, a kiből a társadalom veszedelmes proletárjai fejlődnének ki: az ú. n. «Lumpenschulen», mint a németek nevezik, vagy «schoolen voor havelooze kinderen», a «kikötő nélküli gyermekek iskolái», mint a hogyan a tengerész hollandi nép ez iskolákról mondja. Ez iskolák felállításának célja ama keresztyéni elv megvalósítása, hogy jobb megelőzni a bűnt, mint aztán utólag büntetni. Mert minő borzadályllyal olvassuk, hogy pl. Angliában

még II. György uralkodása alatt egy 12 éves fiú és egy 11 éves leány akasztófán végeztettek ki. Ez iskolák életbeléptetőjéül *dr. Guthrie* (Edinburgban) tekinthető, a ki az ezen iskolák érdekében kibocsátott felhívása végén azt mondja: «Mi jobb, a rendőröket fizetni-e, vagy a tanítót? Mi jobb, a bűnt megelőzni-e, vagy azt büntetni? Mi jobb, a gyermekeket nevelni, vagy a férfiút elítélni? Bizony a legbolondabb status-gazdasági az, mely inkább fizet a büntetésért, mint a bűn megelőzéséért és megakadályozásáért». ¹ Németországban ez iskolák első megteremtője *Pertalozzi* volt; majd *Falk* János az igazi szervezője a weimári «Lutherhof»-ban. Egyik legnagyobb alkotás a Wichern-féle «Rauhes Haus» Hamburg mellett Hornban. Dr. Wichern ez iskolák által elért eredményre vonatkozólag némi statisztikai adatokat is állított össze, a melyek szerint az általa akkor ismert 79 ilyenmű intézetből összesen 8100 kibocsátott növendék közül csak 8·9 % veszelődött el mint teljesen rossz ember, 17·3 % magaviselete igen ingadozó volt, 11·2 % felől hiányzottak a biztos adatok, de 62·6 % egészen becsületes polgári életet élt és kezemunkájával tisztességesen tartotta fenn magát. Ha 100 közül 62 megmenthető, vajjon nem érdemes-e ezért fáradni és áldozni?! De a szeretet tovább is megy és gondoskodik egyesületei által azokról is, kik az ily iskolákból kikerültek, hogy azután el ne vesszenek.

A megmentő szeretet alkotta meg az árvaházakat, azután a szegény gyermekeket a családoznál neveltető egyesületeket, a gyermekkórházakat, a nyári szünidei telepeket fentartó társulatokat, a vakok, siketnémák intézeteit, az örültek kórházait, a rabsegélyező egyesületeket, a mértékletességi társaságokat és azokat az egyleteket, a melyek tagjai az éj sötétében kicsapongásra és erkölcstelenségre csábítókat figyelmeztetgetik egy-egy komoly intéssel a bűn elhagyására (Norvégiában pl. a «Mitternacht Gesellschaft»), vagy azokat az egyleteket, a melyek megmentő helyeikbe gyűjtik össze a bukott nőket, hogy mint bűnbánó Magdolnák a Krisztus szeretetéből bocsánatot nyerjenek és többet ne vétkezzenek.

A megtartó szeretet munkái is ott kezdődnek a bölcsőnél és e szeretet különböző intézmények által gondoskodik a késő vénségig minden rendű és korú emberről. A *bölcsődék* és *lelenczházak* felveszik az Úr legkisebbjeinek a gondját, hogy lelkiismeretlen «angyalcsinálók» túlon-túl meg ne szaparíthassák azokat a kicsiny sírdombokat, a melyek annyi korán lehervadt

¹ Idézve *Lehmann*: «Die Werke der Liebe» cz.; a melyből általában e rész kidolgozásánál több adatot felhasználtam.

bimbót takarnak; az *óvodák* összeszedik a zsenge gyermekeket, a *vasárnapi iskolák* az evangéliumi igazságokból téjnek italával táplálják az iskolába járókat; azután átveszik az ifjakat az *ifjúsági egyesületek*, hogy annak a fiatal, minden benyomásra oly fogékony léleknek adjanak nemesebb tartalmat és nyújtsanak lélekemelő szórakozást, testileg és szellemileg üdőbb légkört, mint a kávéházak és mulató helyek gőzköre. E szeretet «*Otthon*»-okat teremt fiatal emberek és nők számára, «*legény-egyletek*»-et az iparos és mesterséget űző ifjúságnak, *cselédképző* intézeteket és *menhelyeket* az élet durvább munkáival foglalkozóknak, *kórházakat* a betegeknek és *menedék-házakat* az élet rokkantjainak, munkaképtelenné vált sanyalódóknak és kifáradt, elaggott, tehetetlen vén embereinek, mert érzi, hogy «a vén ember arczóját» is meg kell becsülnie.

A hódító szeretet pedig a maga munkásságával azt a krisztusi parancsolatot akarja teljesíteni: «*elmenvén, tanítsatok minden népeket*».

Nálunk is elég tetemes, de külföldön még nagyobb a kivándorlók száma. A szeretet nem engedheti őket útrakelni messze tengerekre s törékeny hajókra, hogy velük ne adja úti-társul Azt, a kinek parancsára szél és vihar elcsendesednek és a ki a hullámokon is nyugodtan jár. Szervezte tehát a *kikötői missiókat*. Egyesületeket szervezett, a melyek a nagyobb kikötő-városokban lelkészeket alkalmaznak, a kik itt az útrakelőket erősítsék, amott meg a kivándorlókat fogadják s rájuk gondot viseljenek. Sőt jó, ha a sokszor hetekig tartó utak alatt is élőszóbból is nyerhetnek bátorítást, vigaszt, erőt az utasok, beállítja hát a gondoskodó szeretet a *hajó-lelkészeket és misszionáriusokat*, a kiket a Rauhes Haus egyenesen e célra képez s a kik az út alatt a reggeli és esti isteni tiszteleteket végzik, jó könyveket osztanak ki, a lelki gondozást ellátják és a megbetegedteket szeretettel ápolják; lelkészek és diakonusok egy személyben.

Azután a nagyobb városokban úgy elszóródnak az emberek, össze kell hát szedni őket, hogy az egyháznak megtartathassanak. E célra beállítatnak a városi missionariusok. Az Úr azt parancsolá, hogy «*azt a mit én nektek súgva mondom, ti a házak fedeléről prédikáljátok*», hogy tehát minél többeknek hirdethessék az evangéliom, külön társaságok tartják a vándor-prédikátorokat, a kik egy-egy téren, sétányon, vagy népes utca szegletén megállva kezdenek énekelni és prédikálni.

Fontos, hogy a nép jó olvasmányokkal láttassék el; ezért alakult a tömérdek *népiratot terjesztő társaság* (Tract-Society);

de legfontosabb, hogy a bibliát szerezhesse meg minden keresztyén; ezért szervezkedtek a *biblia-terjesztő* társaságok.

A hivatalos isteni tiszteleteken igen sok kérdés tárgyalás nélkül marad. ennek pótlására renanzi a hódító szeretet a valóságos összejöveteleket, estélyeket, a hitvédő, apologetikai előadásokat. Az egyházi beszédek csak egy-egy textus keretében szólnak a bibliai eszmékről; de a keresztyénnek ismernie kell a bibliát közvetlenül, e célra szolgálnak a bibliai órák.

A lelkieken kívül anyagi szükségéi is vannak az embereknek, ezeket is könnyebben kielégíthetik szövetkezés által s így nyernek egészen humanitarius alapot a takarékpénztárak, és a fogyasztási egyletek s a közművelődési és temetkezési társulatok.

A társadalmi kérdések egyik legfontosabbja a *szegényügy* és a *munkáskérdés*. Az előbbi tulajdonképen az a törzs, a melyből a mai szeretet munka sokágú tölgye kinőtt. A külföldi prot. egyházak közül tulajdonképen a skót szabadegyház vette először kezébe a legerélyesebben és a legcélravezetőbben a szegényügy rendezését. *Dr. Chalmers* mondotta ki és léptette életbe e tekintetben a legéletrevalóbb elveket és intézkedéseket. Ő a segélynyújtókat és a segélyre szorultakat, tehát a társadalom egészen ellentétes osztályait, a kölcsönös keresztyéni szeretet hatalmával akarta összekötni s a személyes érintkezés erejét tenni a pénz hatalma helyére. Gyülekezetét. Glasgowot, bizonyos számú kerületekre osztotta fel, egy-egy kerület 50—50 családot foglalt magába. Minden kerületbe állított egy-egy diakonust, a ki a szegényügyet vezesse. Eljárását ő maga aggressivnek és localisnak nevezte. Aggressiv volt annyiban, a mennyiben a szegényeket maga kereste és kerestette fel és nem varta, míg azok maguktól jönnek, és localis, a mennyiben az erőket nem pazarolta el a bizonytalanba, hanem bizonyos meghatározott localitások szolgáltak a munka tárgyául. Mindenekelőtt a nevelői mozzanatot hangsúlyozza, hogy t. i. a szegényeket takarékoságra kell szoktatni és hogy a szegények gondozása első sorban nem az alamizsna-osztogatásban áll és annak jelentősége nem a kiosztott alamizsna mértékétől függ. Egyik utódja *Tasker* beszéli el, hogy ez új berendezés előtt Edinburgban évenként legkevesebb 10.000 font sterl. osztatott ki a koldusok között, mint a lomhaságnak és gazságnak jutalma, a miből aztán éjjeli orgiák tartattak s a hól az előkelő urakat, kik ezüstpénzzel honorálták a koldulást, hangosan éltetgették. Ezt a visszaélést kellett megszüntetni a rendszeres szegénylátogatások által és barátokat kellett szerezni a valóban szegények számára és leálcázni a csalókat. Hölgyek is bevonat-

tak e munkába s Tasker a legnagyobb elismeréssel emeli ki, hogy a nők e téren bámulatos sikereket értek el s a legdurvább vadságot le tudták fegyverezni. A látogatónak a béke követjének kell lennie s a Krisztus nevében nem romlást, hanem melegséget, nem bosszút, hanem megbocsátást kell a szegények közé vinnie.

Németországon ugyanez alapokon szervezetett az *elberfeldi* szegény-gondozás, a mely annyiban szerencsésebb, mert csak igen csekély számú ápoltat rendel egy-egy diakonus számára s hogy esetleg a szegények látogatása el ne hanyagoltassék, azért csak viz mindig 14 napra adatik segély, a mikor ismét meg kell vizsgálni a segélyre szorultak viszonyait. De nem az alamizsnaosztogatás a fődolgozó, hanem az, hogy a ki munkaképes, annak, ha a legcsekélyebbre is képes, munka adassék. Útakat, módokat kell szerezni, hogy kiki a maga munkarejét értékesíthesse s így fentartassék bennök az önmunkásság nemesítő tudata.

A főgondolat tehát az mind emez intézkedésekben, hogy a koldulás gyökerestül kiirtassék és hogy oly társadalmi intézmények léptetessenek életbe, a melyek mellett a koldulás ne is legyen lehetséges. És hogy ennek a keresztülvitele nem képzelhetetlen utópia, mutatják egyes vidékek, a hol az egyházi, a polgári és a magán-tevékenység már meg is valósították a szegényügynek egészséges alapokon való rendezését. Pl. Lehmann említi, hogy Delitsch-járásban Szászországban a szegényügy rendezése folytán a míg 1855-ben százan büntetettek meg koldulásért, 1856-ban már csak 87-en és 1857-ben csupán 8-an.

A socialis kérdést csak a keresztyén élő szeretet oldhatja meg és semmiféle elvont utopikus theoria.

Ugyanez oldhatja meg csak az ú. n. *munkás-kérdést* is. Szeretet sugalmazta a munkások helyzetét és munkaképtelenségük esetére is azok jövőjét biztosító intézkedéseket. A szeretet építeti számukra az olcsó lakásokat és állítja fel a népkonyhákat. Ez gondoskodik számukra hitelszövetkezetekről, munka- és anyagközvetítő társulatokról és a szeretet szerezte meg számukra a vasárnapi munkaszünetet.

Csak így felsorolva is ime mit és mennyit tett és tesz folytonosan a keresztyén szeretet. De ezt a munkásságot mind csak a reformáció óta s illetőleg annak a hatása alatt fejt ki. Mind ebben a munkában részt vesz az állam is, sőt nálunk Magyarországon e munka igen jelentékeny részét egyenesen maga az állam teljesíti, mert a mi egyházaink csak e század negyvenes, sőt jobban mondva csak ötvenes éveitől kezdve

mozognak egy kicsinyt, egy-egy árvaházat (Prot. Árvaház, rozsnói, debreczeni árvaház), vagy kicsiny körben működő nőegyletet (pl. a Tabitha), diakonissa-házat (Pozsonyban), ifjúsági és közművelődési egyesületet (Budapesten, Nagy-Kálló stb.), elzüllött gyermekek összeszedésére «Nagypénteki társaságot» stb. alapítva, vagy vallásos összejöveleteket, estélyeket rendezve. Az, hogy az államnak is a jogi czélon kívül van culturalis czélja is; hogy ez az állam nem egyéb, mint az önálló és öncselekvő személyiséggé emelt közösség (Stein meghatározása); hogy ennek az államnak a feladata ekként a «fogalmilag végzetlen» és hogy az állam éppen úgy isteni intézmény, mint az egyház és ez is az Isten országának sáfára: ez határozottan a legspecialisabb prot. gondolat s a protestantismus győzelmének a jele, hogy az állam ma már egy okos ember által sem tekintetik tisztán administratív vagy rendőri intézménynek, hanem nagy erkölcsi feladatok letéteményesének. A protestantismus a világi felsőséget a szeretet felsőségévé tette és e rendkívül nagy és a modern államok képét egészen megváltoztató gondolat kifejezése mellett egészen közönyössé válhatik, hogy vajjon ez az egyház aztán mennyire tökéletes, vagy tökéletlen intézményeket csinált önmaga. Majd fejlődik institutióban is. A hit megmarad, a szeretet soha el nem fogy, — mindkettő örök életének záloga a kegyelem. A világon ma már nem a tridenti zsinaton restaurált róm. katholicismus, hanem a protestantismus uralkodik, mihelyt elvekről, eszmékről és ideálokról van szó. Persze másként áll a dolog, ha arról beszélünk, hogy misét kell-e hallgatni vagy prédikációt?

Sőt tovább megyek és még néhány vonással rá akarok arra is mutatni, hogy — minden egyéb mástól eltekintve — egyenesen a keresztyén jótékonyság terén magára a róm. kath. egyházra is minő roppant visszahatással volt a reformatió.

A róm. katholicismus, a mint a protestantismus terjedni és megerősödni kezdett, azonnal hozzáfogott a társadalmi tevékenységhez; mert látta, hogy a prot. egyházak ereje tulajdonképpen ebben áll. Reformatió helyett a restauratiót kezdi meg és a ki ismeri Salesi Ferencz, vagy Paulai szt. Vincze alkotásait a jótékonyság terén, csak tisztelettel állhat meg e két nagy alak előtt. «Szeressük Istent, — mondja Paulai Vincze, — de szeressük karjaink erejével és homlokunk izzadságával». A valóságosságnak tevékenynek kell lennie, hirdeti. Imádkozni, a magányba visszavonulni, elmerülni az isteniben, mindez szép dolog, de aztán ki kell menni az életbe és dolgozni kell.

Hát hová lett a zárdák tétlen nyugalma?!

És ez alapelveken szervezi az irgalmas nővérek szerzetét,

azután a confrériés de la charité-t. Főfeladataul tűzte ki, hogy az egyházat jobb papsággal lássa el és az elhanyagolt gyülekezetekben ismét egyházas életet teremtsen. Ő maga valóságos misszionárius volt s a hol csak megjelent, összeszedte az aszszonyokat és leányokat, hogy a helyi szegény- és betegápolást ezek végezzék. Előbb csak egészen szabad egyesületi alapon hozta őket össze, később nyertek csak rendi szervezetet, a mikor aztán alaposan képeztettek is e két ügy szolgálatára. Persze az, hogy a jótékonyág gyakorlása érdemeket szerez, itt is előtérbe van állítva. «Minő bizalommal állhatnak majd meg a nővérek Isten ítélőszéke előtt, — mondja, — miután a szeretet annyi munkáját végezték. Úgy tetszik nekem, hogy a föld királtságai és koronái csak sár ama tisztelettel és érdemekkel szemben, a melyekkel ők meg fognak koronáztatni. A kik e földön csak szegény szolgálok voltak, nagy királynők lesznek a mennyben».¹ Rámutat arra is, hogy a lélek javáról is gondoskodni kell s a mennyit csak meg lehet menteni az egyháznak, annyi lelket kell megtartani az egyedül üdvözítő hitben, vagy visszahódítani az eretnekeket. Az irgalmas nővérek látták el a bölcsődéket, az óvodákat és a lelenzházakat.

Aztán ügyet vetett a r. kath. egyház a gályarabokra; létesítette az óriási terjedelmű hõpitalokat, e félig kör-, félig munkásházakat. kiterjedt mûhelyekkel; gondoskodott szegényeirõl, úgy hogy XIV. Lajos bátran azt mondhatta: «Páris szabad a koldusoktól, a szegények gyermekeit a ker. szeretet táplálja és mesteremberekké képezi». Neckernek, a híres pénzügyminiszternek számítása szerint Franciaországban 700 hõpital volt s ezek 40.000 gyengélkedõt, 25.000 beteget és 40.000 lelenzest ápoltak; bevételük 18—20 millió livres-re rugott. Lombardiában egy 1845-bõl való adat szerint a 3 millió lakos között volt 2902 intézet és alapítvány a társadalom mindenféle nyomorultja részére 275 millió 864.000 lira alaptõkével és 17,641.000 lira évi bevétellel.

Bámulatos az a tevékenység, a mit társadalmi téren a r. catholicismus újabban kifejt. Franciaországban *Keller* összehesámítása szerint 1880-ban körülbelül 1000 vallásos kongregáció volt, a melyek 220.000 gyermeket oktattak; a kórházakban 114.529 beteget ápoltak, az árva- és munkásházakban 60.225 elhagyatott talált elhelyezést, az asyllumokban és javító-intézetekben 11.815, a siketnémáknál és más intézetekben 14.361 személy ápoltatott s a francia irgalmas nõvérek congregációja az egész világon mindenütt el van terjedve. Nálunk

¹ L. Uhlhorn i. m. 223. l.

is mennyi szerzet, congregáció és társulat! Mind virágzik, gazdag és óriási munkát fejt ki s kénytelenek vagyunk elismerni, hogy e munkásság bennünket sokszorosan megszégyenít. Az egyházhoz, mint külső intézményhez való ragaszkodást annyi úton és módon fel tudja ébreszteni és fenn tudja tartani épen a protestantismustól eltanult eszközökkel, hogy szinte hajlandó volna az ember a r. katholicismust e tekintetben mintegy követendő például oda állítani a prot. egyház elé.

De vigyázzunk, hogy a külszín, a látszat meg ne csaljon! Mert azért óriási különbség van a prot. és a r. kath. jótékony-ság között. A r. kath. egyház jótékony-ságának az ereje a rendekben és a congregációkban van s ha alkalmazkodott is a modern viszonyokhoz, tényleg csak a középkori egyház munkáját folytatja. Nálunk, a mint a keresztyén élet egész súlypontja az egyénekből alakult gyülekezetekben fekszik, úgy ott van a szeretet munkáinak is az alapja. A mi törekvésünknek arra kell irányulnia, hogy a gyülekezet tagjai, kiki a maga körében és a maga részét kivéve, vegyenek részt közvetlenül a szeretet munkájában. Az igazi feladat nálunk a gyülekezeti jótékony-ságnak erőteljes kiképzése; nálunk az intézetek, a diakonissa- és egyéb mindenféle házak csak mint eszközök használandók fel. A keresztyén családot és annak nevelő hatását semmi sem pótolhatja. Oda kell tehát törekedni, hogy a családok alakittassanak át igazán keresztyénekké.

A r. katolikusoknál a súlypont tényleg az egyházi rendben van, a laikus csak a pénzét adja oda; de közvetlen szerepe semmiféle munkában nincs. A vezérelv: a cselekedetek üdvözítő ereje. Nálunk az egyház minden egyes tagja a «királyi papsághoz» tartozik és a cselekedetek rugója: kötelesség. «A Dames du Calvaire munkássága — mondja Maxime du Camp — egy özvegyasszony fájdalomából született, a ki keresve kereste a lehető legkeményebb, a legfárasztóbb munkát, mintha csak önmagától akart volna elmenekülni és hogy csak valamiképp ne legyen egyedül maga magával». Mennyivel más Sieveking Amáliának, az első újabbkori diakonissának a nyilatkozata, mikor le akarják beszélni, hogy ne menjen a ragályos betegek ápolására: «Én önmagammal és az én Istenemmel tisztában vagyok, azért semmi meg nem tántoríthat». Garnier asszony a «Dames du Calvaire» congregációja alapítója, a legmegerőltetőbb és a legodaadóbb munkában keres vigaszt és békeséget, míg Sieveking Amália már a békeséget és az üdvösséget megnyervén, ez ösztönzi őt a szeretet munkájára.

A r. kath. szerzetekben az egyén akarata tökéletesen feloszlik az egyetlen erényben: a felsőség iránt való engedelmess-

ségben. Nálunk az egyéniség szabad kifejtése a fődolog és csak egy engedelmesség van, a mennyei atya akaratának a teljesítése. A prot. egyház társadalmi célú működése nincs még elérve azzal, ha valaki filléreit odaadja, nekünk a szabad egyén önkényt felajánlott, készséges, személyes munkájára van szükségünk. Mi természetesen nem fordulhatunk olyan eszközökhöz, mint a róm. kath. egyház, a mikor pl. XVI. Gergely pápa egy külön bullában a francia bölcshódék támogatásában résztvevő katolikusoknak részvételük hármasként szerint háromféleképp formulázott hűnbocsánatot hirdetett és a mit később IX. Pius 1852-ben megerősítve az egész földkerekség összes bölcshódéire kiterjesztett. Mi csak egy eszközzel rendelkezünk, hogy rámutatunk Arra, a ki az ő napját egyaránt felhozza jókra és gonoszokra és esőt ad jóknak és gonoszoknak földjére.

És hogy egy egyházpolitikai nyilatkozattal végezzem: a mi egyházpolitikánk nem lehet más, mint azokat a szent kötelességeket teljesíteni, a melyeket az Úr az ő kiválasztottjaira bízott és kifejtendő erőteljes társadalmi tevékenységgel teremteni e vérrrel áztatott haza földjén egy szabad, erős és vallásos nemzetet.

A teendő rendkívül sok: de a ki az eke szarvára veti a kezét, az csak előre nézzen és ne hátra tekintgessen, mert csak így lesz méltó az Isten országára!

A toronyórnek nemcsak a vihar tombolását kell meghallania; de a segélyért kiáltók jajszavát is!

Kenessey Béla.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A hazai prot. időszaki sajtó termékeiből, a különböző egyházi és iskolai lapokból a folyó év első negyedének számai feküsznek immár előttünk, a melyeknek közleményei felett óhajtunk egy kis szemlét tartani, közülök a maradandóbb becsűeket kiemelni és általában e lapokra, mint egyházi életünk organismusaira a figyelmet felhívni. Lehetetlenség, hogy ne bizonyos tisztelettel és elismeréssel álljunk meg e szép munkát teljesítő organumok előtt, a melyek folytonosan ott tartják kezeiket az egyházi és iskolai élet úterén s lelkiismeretesen jelezni kívánnak minden változást, nemcsak, de hivatásukhoz képest az egyházi életet irányítani, fejleszteni és ébreszteni is óhajtják. A céljuk egy, csak a módszerük különböző. S e jelenség egészen természetes a protestáns individualitásnál fogva. Ez adja meg nemcsak külön-külön való egyéniségüket, hanem tartalmi változatosságukat; sőt ez igazolja külön-külön létjogosultságukat is.

Egyházi és iskolai lapjaink között a legrégebb (37. évf.) a PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP, egykor Töröknek és Székácsnak, majd dr. Ballagi Mórnak a lapja, melyet jelenleg *Szóts* Farkas, budapesti theol. akad. tanár szerkeszt. (Megjelenik 2 íven minden csütörtökön; előfizetési ára egész évre 9 ft). A lap a mellett, hogy élénk figyelemmel kíséri az egyházpolitikai kérdéseket is, programmszerűleg különösen az egyházi belső élet fellendítésére törekszik; mintegy jelszavává lett «az evangelizáció», a melylyel a modern társadalmi viszonyoknak vallás-erkölcsi erővel való áthatására buzdít. Terjedelme is megengedi, hogy tartalmában minél változatosabb legyen s készséggel ismerjük el, hogy routinnal és nem csekély journalista ügyességgel van szerkesztve. A hazai viszonyok mellett folyton figyelemmel kíséri a külföldieket is és a jelen mellett egyházi életünk multját is. Egyházpolitikai cikkei közül figyelemreméltók *Calator*: Egyházi és polgári házasságkötés; *Szabó* Aladár: Pyrrhusi győzelem; *Czinke* István: Az egyházpolitikai viharban; *dr. Sincerus*: Roma locuta; *Spectator*: Protestáns álláspont; *Görömbei* Péter: A reak-

ció rémlátásai; *Pokoly* József: A vegyes vallású szülők gyermekeinek vallása és *Sz. F.*: Egyházpolitika a képviselőházban címűek. Az iskolaügy rovata is elég jól van ellátva s figyelmet fordít a közoktatás minden ágára. Szólott e rovathan a debreczeni egyetem kérdéséről, ismertette közoktatásunk állapotát, tárgyalta a tanári nyugdíj ügyét s nagyobb tanulmányt közölt *Vásárhelyi* Józseftől a vallástanítás útján való hit-ébresztésről stb. Az egyházi multtal részint a Tárca, részint pedig a «Régiségek» cz. rovathan foglalkozik. *Földvály* László: Horváth Márk és Szegedi Kiss István-ja, *H. Kiss* Kálmán Alvinczi Péter-e, *Weber* Samu: Horváth Márk életképeinek kiegészítéséhez és *Pokoly* József: Lomniczai János szepesi préposttól című közleményei nyújtanak érdekes adalékokat multunkhoz. Igen becses közleményei még: *Sz. F.*-től: A francia protestantismus munkái a XIX. században; *Hamar* Istvántól: A Britt és Külföldi Biblia-terjesztő Társaság és *Petri* Elektől: Az evangélium és barátság. A külföldi szemlét, mely figyelemmel van az egyházi mozgalmakra és irodalmi jelenségekre, legnagyobbrészt *dr. Selávik* Mátyás eperjesi theol. tanár állította össze, a melyekben főleg a németországi viszonyokkal foglalkozik. Kisebb czikkek szólnak az északamerikai Egyesült-Államok vallási statisztikájáról, a francia bibliafordítások revisiójáról (Müller Lajos), az amsterdami theol. facultás megszüntetéséről (Molnár Sándor) és Dánia egyházi állapotairól (Gergely Antal). Irodalmi rovata a sajtó termékeit regisztrálja. Ez a rovata azonban az, a melynél óhajtandó volna, ha több magasabb szempontú kritikával találkozoznánk, hogy irányítólág tudna általa hatni a szerzőkkel és az olvasókkal szemben.

A 24-ik évfolyamban jelenik meg Kolozsvárott *Szász* Gerő szerkesztésében minden csütörtökön 1 íven a PROTESTÁNS KÖZLÖNY az erdélyi egyh. kerület hivatalos közlönye, a mely ugyan szintén sokszor foglalkozik általánosabb jellegű egyházi kérdésekkel is, de természeténél fogva a legtöbb helyet a helyi egyházkormányzati közléseknek, igazgató-tanácsi ülésekről szóló referádáknak kell adnia. Azonban így is elég tere van arra, hogy szerkesztője a maga lelkes és temperamentumos egyéniségének a bélyegét ráüsse lapjára, főleg annak «Különfélek» rovatára. Vezető-cikkeiben élénkség, nem ritkán erő van; tárczáiban pedig a könnyebb, inkább szépirodalmi természetű közlései mellett alapos, szép tanulmányokat hoz. Egyik ilyen legértékesebb cikke *Koncz* József «Tofeus Mihály, erdélyi ev. ref. püspök élete» és *Sámuel* Aladártól «Hegedűs Sámuel élettrajza». Igen érdekes közleménye *Felméri* Lajostól a vallások parlamentje, a melyben a chicagói vilákiállítás alkalmával tartott nagy vallási értekezletet ismerteti. Kitűnően írott s gondolatokban gazdag a «Nemzeti egyház»-ról írott cikke, valamint a «Protestáns hazafiság». — A lap előfizetési ára 6 frt.

14 ik évfolyamát éli a DEBRECZENI PROTESTÁNS LAP, melynek a f. é. elejétől *dr. Erdős* József és *dr. Bacsoni* Lajos tanárok a szerkesztői.

(Megjelenik minden szombaton $1\frac{1}{2}$ íven; előfiz. ára 6 frt.) A lap különösen tárcza- és iskolaügyi rovatában van újabban igen jól szerkesztve és «Különfélek» rovatában élénken összeállítva. Vezércikkei — legalább az eddig megjelent számokban — alig egy-két kivétellel többnyire gyengék. A tárczában igen szép tanulmány *dr. Kovács Sándor* cikke: «A magyar nemzet jogállása az egyházi külső kormányzat terén» czímmel, a mely szinte egymaga elég volna egy hetilap negyedévi folyamát értékessé tenni, ha még nem volna is utána Balogh Ferencznek «A vallások összehasonlítása korunkban» közölve. A tanügyi rovatban figyelemreméltók *Eötvös K. Lajos*nak (A kézügyesítő oktatás) és *Baczoni Lajos*nak többrendbeli cikkei; a Könyvismertetésben pedig *Géresi Kálmán* ismertetése *Bessenyei* «A bilhari remete, vagy a világ így megyen» és «Holmi» munkáiról.

Határozott szerkesztői öntudatosságról, nagy gondról, jó beosztásról és erős, független individualitásról tesz tanúságot a SÁROSPATAKI LAPOK (13. évf.) *Radácsi György* theol. tanár szerkesztésében és *Buzsák János* főmunkatárs támogatásában. A lap, mint a sárospataki irodalmi kör közlönye, minden hétfőn $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ íven jelenik meg. Előfiz. ára 5 frt. A szerkesztőség nagy gondot fordít arra, hogy olvasóit mindig a legaktualisabb egyházi és iskolai kérdésekkel foglalkoztassa; nemcsak, de arra is ügyel, hogy bizonyos fontosabb alkalmiságokat teljesen felhasználjon s ilyenkor az egész lapot annak szentelje. Így pl. a f. é. 13-ik számmal egy olyan Kossuth-számot adott, a minőhöz hasonlót csak a napilapok adtak, még a vegyes közleményei is a nagy halottra vonatkoztak. E számban különösen érdekes az a cikke, a melyben kimutatja, hogy Kossuth volt a szellemi atyja az első magyar protestáns lapnak, a mennyiben a két prot. egyház egyesülésének a legfontosabb eszközéül egy közös egyházi hirlap kiadását tekintette a negyvenes években már s így indult meg a Székács és Török lapja. A Sárospataki Lapok ereje vezércikkeiben és tanügyi rovatában van. *Mocsáry Lajos* vezércikkei: «A tizenkettedik órában», «Szégyenünkre!», «Az 1868. 53. az országházban» és «A nagy vita. A nagy népgyűlés. Az 1868. 53. a bizottságban» *Cassandra*-jósásaikkal, itt-ott erős vádaskodásaikkal, de mindenütt erejükkel és nyíltságukkal széles körben keltettek figyelmet. Más álláspontot képvisel *Fejes István* cikke («A mi helyzetünk»); de súlylyal esik a közvélemény mérlegébe. Sok eszméletető gondolat van *Görömbei Péter*: «A jövő egyháza» cz. dolgozatában; erőteljesek *Mitrovics Gyula* megjegyzései s polemiája a kath. nagygyűlés felett írt vezércikkben stb., de ne essék senkinek kisebbitésére, ha a Sárospataki Lapok ez első évnegyvedének egyik legértékesebb cikke gyanánt a *Meczner* Béláét emeljük ki: «A protestantismus helyzete és jövődöbéli magatartása a kormány által benyújtott egyházpolitikai javaslatokkal szemben», mert jövő magatartásunk irányának megjelölésében oly mélyre veti a hálóját, a milyen mélyre eddig igen kevesen s mint világi ember a világi elemnek olyan

tényleges részvételét kívánja az egyházi életben, a mely mellett a világiak is valóban közvetlen építői lennének nemcsak a külső egyház-szervezetnek, hanem a belső vallás-erkölcsi életnek is. Általában a Sárospataki Lapok annyi erőt tudott mozgósítani az egyházpolitikai kérdések mellett, elkezdve a vezércikkék agitátoraitól a tudós megjegyzéseket és észrevételeket tevő cikkezőkig (dr. *Zsindely* István jogakad. tanár: «Kritikai megjegyzések a házassági jogról szóló törvényjavaslat kérdéséhez»), hogy csak a kérdések minden oldalról megvilágíttassanak. Az actualis cikkek mellett azonban jutott hely a multnak is. *Földváry* László Perényi Péter-ről és Siklói Mihályról s a baranyai reformatióról és *Szabó* József: «A reformatió korából» (Verancsics Antal 1575. decz. 8-ról Sajó-Szentpéter városához intézett levele) irnak; *Csillag* U. ifj. Csécsi Jánosnak Sárospatakon 1768. május 10-én kelt s Pados Ferenczhez intézett levelét közli, történeti megjegyzések kíséretében.

Fennállási korra nézve követi a sort az EVANGELIKUS EGYHÁZ ÉS ISKOLA, a melyet *Trshtyénszky* Ferencz pozsonyi theol. tanár, lelkész és esperes szerkeszt (12. évf. Megjelenik minden vasárnap 1 iven; előfizetési ára 6 frt). A testvér egyházat, az általános egyházpolitikai kérdéseken kívül, most főleg az új zsinati törvények szerint való berendezkedés, az egyházkerületek új beosztása érdekli, s legtöbb cikkük épen ez utóbbi kérdéssel foglalkozik, valamint az egyetemes papi özvegy-árvaintézet felállításával. A reformok küszöbén azonban ők is mind jobban érzik, hogy az egyháziasságot is fokozottabb mértékben kell ápolnunk. ha meg akarunk maradni mint egyház. *Mayer* Endre a belmissio fontosságának lelkes szószólója több névtelenül író társával együtt. *Lőw* Fülöp a gyermek-istentiszteletekről szól, ismertetve azok külföldi berendezését s elmondva nézeteit, hogy miként lehetne ezeket nálunk meghonosítani. A fenforgó napi kérdéseknél *Bognár* Endre és *Kund* Samu irnak a róm. kath. nagygyűlésről, bírálva az ott hozott határozatokat és *Farkas* Géza a polgári házasságról.

A dunántúli ev. ref. egyházkerület hivatalos közlönye a DUNÁNTÚLI PROTESTÁNS LAP, mely Pápán, *Németh* István theol. tanár szerkesztésében minden vasárnap jelenik meg 1 iven. (Előfizetési ára 4 frt.) Vezércikkeivel bizony kevéssé van irányító szerepre hivatva. A papi fizetések feljavításával foglalkozik legtöbbet s ezt a kérdést világítja meg több oldalról. A másik kérdés a nőnevelés ügye, a melyre nézve van egy életrevaló indítványa, hogy t. i. leány-internatusokat kellene állítani, a melyekben a nevelésre volna a fősúly fektetve, míg az ismeretek elsajátítása hátrán történhetnék valamelyik állami vagy községi iskolában. Tárcazájában két értékes szakszerű theologiai tanulmány van: *Csizmadia* Lajostól «A csodák vagy két tévedés» Merle d'Aubigne után és *Miklós* Gézától «A tökéletes vallás». Egyháztörténetünkhöz *Thury* Etele szolgálat adalékokat az arácsi ref. egyház multját irván meg. Érdekes ó — 1-nek a Jókai Mór pápai életére vonatkozó cikke (1. sz.), a melyben közli

Jókai 1841—42-ben nyert iskolai bizonyítványa szövegét és első, érdemkönyvbe ígatott, lyrai költeményét («Mi az?»).

Társadalmi és családi protestáns hetilap «A MI OTTHONUNK», a melyet dr. *Maszyk* Endre és *Stromp* László theol. tanárok szerkesztelik Pozsonyban s a mely a Luther-társaság támogatásával jelenik meg. (3-ik évf.; előfizetési ára 4 frt.) Célja a protestáns műveltebb családoknak vallás-erkölcsi tartalmú olvasmányt adni s ezek által bensőbbé tenni a vallásos életet. Elbeszélésekben, könnyedebb modorú tanulmányokban, kisebb értekezésekben s biblia magyarázatokban igyekeznek e célát munkálni a szerkesztők; illusztrációkkal díszíteni a lapot; költeményekkel változatossá tenni a tartalmat; különböző czélokra való adakozásra szóló felhívásokkal ébreszteni a jótékonytságot s talányokkal stb. szórakoztatni az olvasókat; sőt hasznos tudnivalókkal utasíthatni az háziasszonyokat. A tartalom tehát elég változatos.

Határozottan népies irányú egy másik hetilap, a «Kis Tükör» (főszerk. *Szóts* Farkas theol. tanár. felelős szerk. dr. *Kecskeméthy* István paksi ref. lelk.). Megjelenik minden szombaton 1 íven. Előfizetési ára 2 frt. Kiadója Hornyánszky Viktor. A második évfolyamban megjelenő képes családi hetilap valóban nagy szükségét pótol. Egyházunkban már sok próbálkozás történt arra nézve, hogy protestáns népünk egészséges vallási táplálékot nyerjen újság alakjában is. De hogy e próbálkozások nem tudtak mélyebb gyökeret verni a közönségben, ez azt mutatja, hogy az az egyszerűnek tartott nép mégis mennyire kényes nem annyira ízlésben, mint inkább válogatós abban, hogy mi neki való. Úgy látszik, mintha a «Kis Tükör» eltalálta volna. Czikkeiben meg-megüt egy-egy mélyebb hangot, a mi megrezegteti a vallásos lelket; de aztán egyszerre át tud menni a komolyabb vagy a vidámabb humor hangjára is, hogy ne nagyon soká fáradsza olvasóit a nagy komolysággal. Felfogása általában inkább derült; de mindenütt azért vallásosan komoly és erkölcsileg szigorú. A hívő keresztyén derűje van rajta. Apró elbeszélések, költemények, biblia-magyarázatok, országgyűlési tudósítások, hazai és külföldi hírek, malom alatti beszélgetések, a nép számára való könyvek ismertetései, piaczi árfolyam közlése stb. teszik változatossá, míg vezércikkeiben igen sokszor valóban a legmélyebben járó, de közérthetőleg kifejezett, irányeszmeket adja s az egyházi, társadalmi, közgazdasági stb. viszonyok fejlesztését munkálja. Néha habozva, tétovázva keresi a népies hangot; de különösen magának a felelős szerkesztőnek a tolla a legöbbször megtalálja azt s töröl mészett magyarsággal ír és bizonyos egészséges erőtől duzzad.

Az egyházpolitikai reform-kérdések napirendre kerülésével egyidejűleg merült fel a protestáns körökben egy politikai napi- vagy legalább hetenként gyakrabban megjelenő lapnak a kiadása, a mely egyenesen prat. érdekeink hordozója legyen a sajtóban. Ennek a célnak a szolgálatára és tiszta protestáns programmal indult meg Sárospalakon dr. *Bartha*

Béla jogakad. tanár szerkesztésében 1893. deczember 15-én az «ÓRÁLLÓ», mint politikai, szépirodalmi és közgazdasági lap. Megjelenik azóta hetenként kétszer 1—1½ íven. Főmunkatársa *Csengey* Gusztáv eperjesi theol. tanár. Előfizetési ára 6 frt. A politikában teljesen a szabadelvű nézeteknek a híve. Pártokon kívül s illetőleg a pártok felett állónak mondja ugyan magát, de hát reális viszonyok között az ilyen pártonkívüliség lehetetlen s így az «Órálló» is tényleg a szabadelvű-párthoz tartozik. A szerkesztőség különös gondot fordít az egyházpolitikai kérdésekre s a lap vezércikkei legnagyobb részben ezekkel foglalkoznak több-kevesebb szerencsével. A cikkek között magának a jeles szakképzetségű szerkesztőnek és *Andorka* Gyulának a dolgozatai a legértékesebbek. A tárczarovatban néhány szép tanulmány jelent meg, s nagy figyelemmel van a lap arra, hogy közvetlen, eredeti tudósításokat hozzon főleg a fővárosi dolgokról, a mire külön tudósítója van. Fejlesztve, tartalomban gazdagítva s rendszeresebb oekonomiával hivatása van a lapnak, ha különösen jobban be tud hatolni annak a közönségnek a körébe, a mely a szak-egyházi lapokat nem olvassa; de így a politikával együtt szivesen elolvassa az egyházi dolgokat is.

A világi elemhez s azokhoz a lelkészekhez, kik több szaklapot nem járathatnak, kíván szólni a *Zoványi* Jenő kolozsvári lelkész által szerkesztett VALLÁS ÉS EGYHÁZ, a mely minden hónap 15-én jelenik meg 1 ívnyi terjedelemben. (Első évf.; előfizetési ára 1 frt.) Vallásos tartalmával építeni akar. élénken s jól összeállított irodalmi rovatával pedig tájékoztatni a hazai prot. sajtóban tárgyalás alatt levő kérdésekről és híreivel az egyetemes egyházban előfordult eseményekről.

Egy egészen specialis célt: a belmissio ügyét kívánja szolgálni a HAJNAL című folyóirat, a mely a folyó évvel indult meg dr. *Szabó* Aladár budapesti theol. tanár szerkesztésében s *Hornjanszky* Viktor kiadásában. (Megjelenik a nyári hónapok kivételével minden hó utolsó napján két íven. A kiadó egy évig ingyen adja ki s a befolyandó előfizetéseket (1 frt) a belmissio céljaira fordítja.) A lap célja röviden: segítségére menni azoknak, a kik a magyarországi protestáns egyházat új életre akarják kelteni. Céljának megfelelőleg cikkei a belmissio, az egyházi belső építés ügyével foglalkoznak részint elvi fejtegetésekben, részint gyakorlati példák felmutatásával. Az előttünk lévő három füzet élénk bizonyosságot tesz egyfelől arról, hogy a folyóirat szerkesztője valódi hivatottsággal végzi munkáját, másfelől pedig arról, hogy hiányt pótol, a mennyiben a többi egyházi lap folytonosan élénk figyelemmel tartozván kísérni épen a legactualisabb kérdéseket, mozgalmakat és jelenségeket, kevesebb tért adhat a belmissio ügyének, ez úgy propagálásának és szakszerű ápolásának. Az eddig megjelent füzetek minden cikke igazi vallásos melegségtől van áthatva; sőt legkisebb tudósításából is kiérezzük, hogy valóban egyházi, vallásos lappal van dolgunk. Vezércikkeiben a lap programjáról, a belmissio szükségességéről és a keresztyén társadalmi munkáról szól. *Szól,*

Farkas John Bostról, a francia belmissio egyik kiváló apostoláról ír; *Pokoly* József az egyházak vagyoni paritásáról; *Szabó* Aladár a keresztény ifjúsági egyesületek világcongressusáról; *Petri* Elek a budapesti reformátusok közművelődési egyesületéről; *Hamar* István az angol társadalom szeretet-munkájáról; *Buzás* Lajos beszámol a vallásos felolvasásokról, melyeket Baranya egyik egyházában tartottak; dr. *Kecskeméthy* István egy kis elbeszélést közölt (A vak asszony). *Szász* Károly egy szép vallásos éneket fordított; *Hegedűs* István «A Miatyánk képmé» czímmel egy magas szárnyalású költeményt. Mindenik füzetben van predikációvázlat vagy biblia-magyarázat; tudósítás a missiói mozgalmakról és irodalmi szemle.

E rövid lapszemlével míg egyfelől fel akartuk hívni olvasóink figyelmét egyházi időszaki sajtónk különböző termékeire, másfelől egy kis képet kívántunk nyújtani arról az élénk szellemi életéről, a mely körülöttünk mozog. És ebben a sokoldalú munkában van egy nagyon felemelő mozzanat, hogy az a sok munkás-kéz majdnem mind ingyen, vagy legalább is igen csekély, e világ szerint való jutalomért dolgozik. Tehát egy csomó idealista, a ki szolgálatot akar tenni egyházának. Legyen legalább az elismerés eszményi jutalma az övék!

b) Külföldi irodalom.

Graue: DIE SELBSTÄNDIGE STELLUNG DER SITTICHKEIT ZUR RELIGION. Braunschweig. 1892. (VI. 210. l., nagy 8r.) Ára 5 mark. A mű alap gondolatai a következők: Erkölcsiség és vallás lényegileg különbözik egymástól. Az erkölcsiség az erkölcsi törvény által áthatott érzülettel és élettevékenységgel azonos. Az erkölcsi törvény a személyiség eszményi észszerű lényegének a törvénye, mely a maga követelményeit a tapasztalati egyénhez intézi s azt észszerű lényegének a tiszteletére s a valódi emberszeretetre indítja. A szabadság törvénye az, mely feltétlenül kötelező jellege dacára a szabad személyiség erkölcsi cselekvésének motívumává lesz. Nem a gondolkodás, hanem az érzet alakjában követel feltétlen tiszteletet. A saját észszerű lényegében gyökerező erkölcsi törvényt követheti az ember az Istenre való különös személyes vallásos vonatkozások nélkül s ennnyiben létezhetik vallástalan erkölcsiség is. S megfordítva. nem minden vallásos ténykedésnek van erkölcsi célja is egyszersmind. Mert a vallásban nem a saját lényegében gyökerező, hanem egy felette álló személyes isteni hatalommal lép viszonyba az ember. A morál tehát elméleti megállapítása czéljából nem szorul a vallásos hitre, hanem igenis rászorul gyakorlati érvényesülése tekintetében. Csakis az erkölcsi világrendben s az erkölcsi jónak végleges győzelmében vetett hit helyezi az embert teljes erővel és örömmel az erkölcsi kötelesség szolgálatába. S az erkölcsi világrendben vetett hit nem az erkölcsi tudatból vezetendő le. hanem ellenkezőleg a vallásos tudaton alapul. A vallásos hitnek ily segítségül vétele még nem

sérti az erkölcsi törvény autonómiáját s a valódi theonomia még nem a heteronomiával azonos. S itt szerző polemizál Kantnak «tiszta és autonomikus» erkölcsi törvénye ellen. Ezzel szemben hangsúlyozza, hogy az ember lényegéből eredő erkölcsi törvény az Isten akarata is egyszersmind. Ép azért az isteni kegyelem hatásáról szóló vallásos képzet sem szünteti meg az erkölcsiségre nézve oly fontos szabad személyiségnek az eszméjét. Isten csak szabad személyekkel, nem pedig akaratnélküli eszközökkel léphet közösségi viszonyba. Sőt épen az isteni kegyelem építi ki az erkölcsi személyiséget a maga egész teljességében. Vallásos jutalomkeresés megtisztátalanítja az erkölcsiség lényegét, de az Isten iránti szeretet vallásos motivuma ápolja és fejleszti azt. Teljesen vallástalan, absolute autonomikus erkölcsi cselekvésről Kant értelmében tehát szó sem lehet, sőt inkább az erkölcsiség teljességéhez annak a keresztyén vallásossággal való összefüggése szükséges. — Fejtegetéseire bírálattal megjegyezzük, hogy az erkölcsi törvény tartalmának a törvény fogalmából való levezetése még nem igen vezet az erkölcsinek a maga teljességében való kifejtésére, mi mellett a lelkiismeretnek az erkölcsi törvényhez való viszonya is hiányosan van feltüntetve. A mű címe után ítélve azt várná az ember, hogy szerző mindenben az erkölcsiségnek a vallással szemben való önállóságára törekszik, holott ellenkezőleg mindjárt a bevezetésben kijelenti, hogy ez az önállóság nem absolut, hanem csak relativ értelemben veendő s általában a mű célja kimutatni a valódi erkölcsiség és vallásosság szoros összefüggését, a mint az a Ritschl-féle moráltheológiának is egyik nyíltan bevallott programját képezi. Az útbaigazító alap gondolatokban igen gazdag mű «a jena-i theol. fakultásnak» van ajánlva, s a Lipsius halálával beszüntetett «Jahrbücher für prot. Theologie» című nagyhirű szakközlönynek méltó zárókövét képezi.

Kögel: DAS EVANGELIUM JOHANNIS in Predigten und Homilien ausgelegt. Leipzig, 1893. (X, 417 l., nagy 8r.) Ára 7-50 mark. Az egykor nagyhirű, de ma már lelkileg és testileg megtört berlini fő- és vártemplomi papnak utolsó művét veszi itt az olvasó. Művelt gyülekezeti tagoknak való beszédekkel és homiliákkal van itt dolgunk, a melyekben a textusok mélységes felhasználása, az életre való alkalmazása, a tapasztalásból merített példákkal való beigazolása igazán mintaszerűnek mondható. Nyelvezete nemes és szép; rövid mondataiban igen gazdag mélységes gondolatokra akadunk. Olykor költői lendület vonul végig fejtegetéseiben, de mindvégig dramatikusság jellemzi beszédeit. Nem az evangelium folytatólagos magyarázata, hanem az abból merített textusok feldolgozása képezte a nagyhirű szónok és író feladatát. A témák és a beosztások egyaránt vonzóak és érdekesek.

Achelis: PRAKTISCHE THEOLOGIE. Freiburg i. Br. 1893. (XV, 283 l., nagy 8r.) Ára 5 mark. Mint Harnack, a berlini egyháztörténettudós a maga nagy dogmatörténeti művét, úgy Achelis is rövid compendiumba foglalta a maga nagyobb gyakorlati theológiáját. A mű különben egyik

kötete a «Grundriss der theol. Wissenschaften» című Mohr-féle akad. vállalatnak, a melyben eddigelé Cornill ószövetségi bevezetéstana, Heinrici encyclopédiája stb. jelent meg s a mely a theol. tudomány összes ágainak compendiosus feldolgozását czélozza a theologiai hallgatóság számára. A gyakorlati theologia fogalmát így határozza meg: «Lehre von der Selbstbethätigung der Kirche zu ihrer Selbsterbauung», mely fogalommeghatározás alapján e tudomány-ágnak hat főrészt különbözteti meg. Az egyházzal s annak hivatalairól szóló alapvető részre következik az egyház öntevékenységének tana annak szentségére (katechetika, homiletika, poimenika) és egységességére (liturgika, missio, kybernetika) való tekintettel. Az elméleti kifejtések mellett is a rövid kompendiumra szorított mű bő irodalomtörténeti anyaggal rendelkezik.

Dr. Schmitt Jenő: DIE RELIGION DES GEISTES. Lipcse, 1894. Ára 3 mark. Ily cím alatt jelen meg újévtől kezdve a lipcsei Janssen-féle czégnél egy új folyóirat, a mely a positiv vallások leszorításával «a szellem vallásának uralmát» czélozza. Mindenesetre szép cím, ha az az Istennek «lélekben és igazságban» való imádásával volna azonos. Tényleg azonban a személyes ker. vallásos világnézetnek a helyére itt egy új pantheistikus vallásalak lép. Jellemzésül a próbafüzet «Mit hirdet a szellem vallása?» című iránycikkéből kiemeljük a következőket: «Eljöttünk, hogy megmondjuk nektek, ne hajoljatok meg semmiféle tekintély előtt, sem az égben, sem a földön! Ne higgyetek más istenségben, hanem csak abban, mely lelketek mélyében világlik . . . Eljöttünk, hogy e világ hamis tekintélyeit, szentségeit, törvényeit, erkölcsseit és erényeit a porba tapossuk, a hova valók . . . Hirdetjük az istenembert, de nem egy gyermekies múlt álmának világánál stb. stb.» Elég is ennyi e modern profétai szózatokból! Esztelenségnek esztelenség — mondaná rájuk Shakespeare — de azért van bennök valami a módszerből!

Höhne: DIE BERÜHRUNGSPUNKTE ZWISCHEN MOSES UND PLATON. Leipzig, 1893. 59. l. Ára 1 mark. Szerző, részben Philo, az alexandriai bölcsezség nyomán keresi az ó-szövetség és Platon philosophiájának hagyományos érintkezési pontjait. Hisz' volt idő, a midőn Platon és Krisztus, a platonismus s a keresztyénség között is szerettek párhuzamot vonni, úgy hogy p. o. Baur, a tübingai kritikai iskola nagymestere a hellén erkölcsiség s a zsidó vallásosság egységében látta a keresztyénség lényegét. A patristikai korszak sentenciáinak felhasználása mellett szerző különösen Augustinus ama tételére hivatkozik, mely szerint «a platonikusok igen közel állanak a keresztyén igazsághoz; valódi keresztyének ők, s csak egy néhány szóznak vagy tételnek változtatására van szükség.» Ezzel szemben azt mondjuk, hogy az érintkezési pontok kiemelése még nem lényegegyenlőséggel azonos. Mózes ép oly kevéssé volt philosophus, mint Platon vallásalapító. Az is kétséges, hogy a lélek halhatatlansága tekintetében egységesebb és határozottabb gondolatokkal találkozunk, mint az ó-szövetségben, a mi legfeljebb allegorikus írásmagyarázattal volna be-

igazolható. Szerintünk az ó-szövetségnek kijelentett igazságai mégis felette állanak a pogány philosophusok alapgondolatainak, úgy hogy a kettőnek összehasonlítása vagy párhuzamba helyezése — a mint az szerzőnél is történt — csakis terméketlen symbolikára és allegoriára vezethet.

Schlier: DER RÖMERBRIEF. Bibelstunden für ev. Gemeinden. München, 1893. (VIII, 293 l. 8r.) Ára 5 mark. E gyakorlati egyházi szükségleteknek szolgáló mű az erlangeni theol. fakultásnak van ajánlva. 52 leczkére van felosztva, a melyek mindegyikében a tudományos írásmagyarázati eredmények kellő szemmeltartásával a tapasztalt szónok és lelkész szól a maga gyülekezetéhez. Alapgondolatai mind a szövegen épülnek föl, dispositiói szabatások s nyelvezete is eléggé bibliás. A mit az erendő bűnről és a törvényről, a szabadságról és a szolgaságról és az írás használatáról mond, maradandó értékkel bírnak. A műnek hibája, hogy a tisztán gyakorlati szempontot annyira előtérbe állítja, hogy e miatt az elvi jelentőségű eszmék áldozatul esnek. E mellett a levél egyes részletei igen aránytalanul vannak feldolgozva, úgy hogy a második főrésznek csak néhány lapot szentel, míg a cím s a bevezetés közel 195 lapot igényel. Nyelvezetere sem fordított valami nagy figyelmet. De így is hivatva van Schlier műve arra, hogy a gyülekezeteket Pál apostol legsarkalatosabb vallásos alapfogalmaival, a megigazulás lényegével s vallásos ethikai mozanataival megismertesse.

Brecht: EINE ETHIK DES PATRIOTISMUS. Halle, 1894. nagy 8r. 554 l. Ára 6 mark. Az «Evang. Bundnak» ez a lelkes harczosa a németországi viszonyokra való folytonos tekintettel ismerteti a jelen erkölcsi, sociális és szellemi állapotokat, úgy hogy ez alapos tanulmányban egy darab társadalomtörténettel van dolgunk. Szerző ellensége úgy a modern naturalismus és materialismus lelkiismeretlen frivolitásának, mint a socialdemokratia hamis kétszínűségének és ostromozza úgy a magasabb körök nagyképűsködő blazirtságát, mint az apák szigorú erkölcsseit megtagadó nyárspolgárságnak filister gondolkozását. De tárgyalása sehol sem vész el üres általánosságokban, sőt inkább az élet iskolájából merített példákkal illusztrálja a hazafiság magasztos eszméit és erényeit. Minden ízében önálló gondolkodó, logikailag iskolázott fő s a tapasztalati életjelenségeknek éles megfigyelője. Mindenütt keresi a hatásokban az okokat s élesen megkülönbözteti a társas politikai élet hamis oldalait az igazaktól s a látszatot a valóságtól. A családról, a társas érintkezésről, a művészetről, az irodalomról és a politikai pártéletről szóló fejezetei az újabb irodalomnak valóságos gyöngyei. E téren a mű az újabb irodalom egyik legclassikusabb terméke.

Wolff: HANDBUCH DER ETHIK. Leipzig, 1892. 94. l. Ára 4 mark. Az ethikai cselekvésnek tisztán az ember észszerű lényegén alapuló meghatározására törekszik, vagyis hangsúlyozza, hogy az ethikai törvények igazságának és helyességének s ezzel az ember szabályozó jellegű erkölcsi élettevékenységnek beigazolása csakis metaphysikai alapon lehetséges.

Szerző tehát az ethika tényeinek és törvényeinek tárgyalásában az ú. n. empirikus pszichológiai módszernek a híve, a mely szerint az akaratélet tényeinek belső megfigyelésére fekteti a fősúlyt. Tagadhatatlan, hogy e módszeré a döntő szó az ethikai problémák megfejtésében az objektív empirikus módszer fölött, mely művelődéstörténeti, jogi és nemzetgazdasági, tehát objektív szempontokban keresi az erkölcsi cselekvés indokait. Azonban a subjektív módszer szerzőnél is a pszichológiai megfigyelésnek egyoldalúságában szenved, a mennyiben hol a reflexióra, hol pedig a cselekvések kedélyi indokaira fekteti a fősúlyt. Az emberi cselekvés eudaimonistikus és morális faktorainak pszichológiai analysisében szerző sok igazat mond, a mi nála az akaratélet igen élénk megfigyelésére mutat s az ethikai problémák hecsét és jelentőségét meggyőző érvekkel mutatja ki a maga fejtegetéseiben. Az akarat szabadsága s a boldogság fogalmának problémája sem kerüli ki szerző körültekintő figyelmét. A pszichológiai empirikus módszer hívei örömmel üdvözölték szerző művét.

Dorneth: DER JESUITENORDEN. Leipzig, 1893. 89. l. Ára 1:50 mark. Szerzője egy nő, ki irodalmi téren széles körökben ismeretes. A jezsuiták történetét, tanát és szervezetét állítja élénk a nőnek közvetlenségével s élénk fejtegetéseivel, figyelmeztelve az olvasót a rend veszélyességére társadalmi, hazafisági és egyházi tekintetben egyaránt. Helyesen utal arra, hogy jobban kellene ismernünk az egyháztörténetet, s hogy a jezsuiták elhatalmasodásának sok tekintetben a protestánsok az okai. «Ismernünk kell az ellenséget» — ez a mű mottója, mely különben Ranke «A pápák története» és «A reformatió korszakának német története» című művei után indul. Szinte csudálatos az a pathos s az a lelkesítő nyíltság, a melylyel szerzőnő meggyőződését kimondja és olvasóit a biblia s az evangéliumi hitvallások szabad kutatására buzdítja. A szabad bibliatudomány hangsúlyozása egy írónő részéről bizonyára nem fogja tévesztetni hatását. Végül felel a mű arra a kérdésre: milyen érülettel van velünk szemben a római egyház, hogyan lép az föl velünk szemben, hogyan ítéljük meg azt mi protestánsok, hogyan viselkedünk vele szemben s záradékol: mi a jövő reménységünk római és protestáns szempontból tekintve — s élesen ítéli meg a magasabb, ú. n. conservatív köröknek Rómával való tetszélgsét s az alsóbbaknak vallásos és egyházi indifferen-tismusát.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: *a)* pártfogók. *b)* alapítók. *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába 1894. január hó 15-től 1894. február hó 28-ig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1894-re: Debreczeni ref. egyház.

2. Alapító tagok alapítványaikat befizették: Horváth Sándor bpesti ev. lelk., Dr. Berzsenyi Jenő k.-sömjéni egyh. felügyelő.

3 Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5°/_o-os kamatok: 1891-re: Nagy Árpád tihanyi ref. h. lelk., Jászberényi ref. egyház. 1893-ra: Horváth Sándor bpesti ev. lelk., Fehérvár-csurgói ref. egyház, Marosvásárhelyi ref. kollegium, Eperjeskei ref. egyház, Jászberényi ref. egyház. 1894-re: Felső-nógrádi ev. papi értekezlet, Kassai ref. egyház, Gyurátz Ferencz pápai ev. esperes [6 frt], Selmezbányai ev. lyceum, Czeglédi ref. egyház, Hegedűs Sándor orsz. képviselő, Tiszafüredi ref. egyház. Händel Vilmos selmezbányai ev. esperes. Hód-mező-vásárhelyi ref. főgymn., Gégéni ref. egyház, VI sz. kir. városi esperesség, Nagyszalontai ref. egyházmegye, Tatai ref. egyházmegye, Jászberényi ref. egyház. 1895-re: Tiszafüredi ref. egyház, Nagyszalontai ref. egyházmegye.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1890-re: Sárospataki főiskola «Erdélyi kör». 1891-re: Sárospataki főiskola «Erdélyi kör», Fabinyi Gyula kuriai bíró Budapest, Batizfalvy István budapesti főgymn. tanár, Tordai unitárius gymnasium. 1892-re: Sárospataki főiskola «Erdélyi kör», Róka Lajos kis-kovácsi-i ref. lelk., Hazslinszky Frigyes eperjesi tanár, Fabinyi Gyula kuriai bíró Budapest, Batizfalvy István budapesti főgymn. tanár, Ölbey János n.-rozvági ref. lelk. 1893-ra: Joó István debreczeni tanítókép. tanár, Sárospataki főiskola «Erdélyi kör», Róka Lajos kis-kovácsi-i ref. lelk., Krupec István pozsonyi theol. tanár, Hazslinszky Frigyes eperjesi tanár, Fabinyi Gyula kuriai bíró Budapest, Ölbey János n.-rozvági ref. lelk., Deák Lajos m.-vásárhelyi kir. tant., Buzás Lajos bissei ref. s.-lelk., Medgyaszay Vincze b.-főkajári ref. lelk., Molnár Albert. bugyi-i ref. lelk., Koncz József m.-vásárhelyi tanár, Hosszu-pályi-i ref. egyház. 1894-re: Lévay József megyei főjegyző Miskolcz, Szentpétery Sámuel pelsőczy ref. lelk., Fábián Dénes gyömrői ref. h. lelk., Berghoffer Károly

tanár Gyömrő, Nagy József nagyszebeni ref. lelk.. Soproni ev. theol. önképző-
kör, Tóth Sándor feketehegyi ref. lelk., Poszvek Sándor soproni theol. igazgató.
ifj. Jeszenszky Károly mezőberényi ev. lelk., Benkő István rákos-palotai ref.
lelk., ifj. Kovács Antal sepsi-martonosi ref. lelk., Vén Mihály bikfalvai ref. lelk.,
Breznyik János selmeczbányai ig. tanár, Kovács Gábor mocsoládi ref. lelk.,
Hajdú-bagosi ref. egyház, Bornemisza József mező-kereszturi ref. esperes. Gaál
Lajos gárdonyi ref. s.-lelk, Papp Károly budapesti ref. lelk., Tóháti ref. lelkészi
kör, Balogh György bicskei ref. lelk., Szücs János enyingi ref. esperes, Antal
Károly f.-görzsönyi ref. lelk., Körösi János k.-ladányi ref. lelk., Eperjesi ev. egy-
ház, Sztéhlo János eperjesi ev. esperes. Szöllősi Imre bálninzi ref. lelk., Jármy
Márton kótaji földbirt., Sándor János miriszlói ref. lelk., Miskolczi ref. főgymn.
tanári könyvtára.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak : 1890-re : Terray
Gyula rozsnói főesperes. 1891-re : Sándor András patakfalvai ref. lelk., Terray
Gyula rozsnói főesperes, Réz László megyaszói ref. s.-lelk. 1892-re : Bartha
József visi ref. lelk., Sándor András patakfalvai ref. lelk., Terray Gyula rozsnói
főesperes, Ermihályfalvai ref. egyház, Réz László megyaszói ref. s.-lelk., Trozner
Lajos m.-vásárhelyi ref. s. lelk., Hegedüs István budapesti egyet. tanár, Szigethy
Sándor merenyei ref. s.-lelk., Czibur Imre jolsvai ügyvéd, Czike János d.-rad-
ványi ref. lelk. 1893-ra : Bartha József visi ref. lelk., Terray Gyula rozsnói
főesperes, Pap Elek zsigárdi ref. lelk., Ermihályfalvai ref. egyház, Gáspár Albert
aldobolyi ref. lelk., Hetessy Dániel kis-pirityi ref. tanító, Nagy Gida diósjenői
esperes, Lőrincz József gégenyi ref. tanító, Szigethy Sándor merenyei ref. s. lelk.,
Czibur Imre jolsvai ügyvéd, Czike János d.-radványi ref. lelk. 1894-re : Pet-
rovics Soma szentesi ev. lelk., Pelsőczy ref. egyház, Thern László iglói ev.
s.-lelk., Scherffel Nándor iglói ev. s.-lelk., Kovács Gyula budapesti egyet. tanár,
Bodolay István mező-csáthi ref. lelk., Majerik János losonczyi vasuti hiv., Vas
Mihály gégenyi ref. lelkész, Barna Antal körtvélyesi ref. lelkész, Mozgay Mihály
f.-görzsönyi ref. tanító, Gyarmathy József sziliczei ref. lelk., Burján András
losonczyi államv. f.-vigyázó, Arday J. Dániel zsarnói ref. lelk., Naményi Pál tornai
ügyvéd, Dózsa József tatai ref. lelkész.

6. Népies iratok alapjára befolyt : Tornai egyházmegyéből (4 frt 60 kr.),
Pilisv. István (2 frt).

7. Adomány : Br. Radák Ádám (50 frt).

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

TARTALOM.

	Lap
Báró Vay Miklós. <i>Kenessey Béla</i>	289
I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	
1. Kossuth és az egyház. <i>Várnai Sándor</i>	292
2. A magy. prot. házassági jog rövid története 1786-ig. V. közlemény. <i>Fokoly József</i>	305
3. Az egyetemes lelkészi gyámintézetről. <i>Dr. Horváth József</i>	323
4. A debreczeni hitvita kérdéséhez. <i>Révész Kálmán</i>	334
5. Egy vértanú reformátor. <i>S. Szabó József</i>	349
III. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	355
b) Külföldi irodalom	360

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czímzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

Egy hosszú, nemes, nagy és valóban szép életet fejezett be a halál angyala, mely csendes, nyugodt álm képében szállott le, hogy az üdvözültek honába a halhatatlanság ékes koronájával vigye át Azt, a kit már itt az Úr kegyelmének annyi nyilvánvaló jele tüntetett ki és a ki önmagának egyházi, politikai és társadalmi életünk különböző munkaköreiben elévülhetetlen érdemeket szerezve, mindmegannyi szép és maradó emléket állított.

Protestáns és közelebbről ev. reformált egyetemes egyházunk méltó gyászba borulva áll meg

VAJAI

báró VAY MIKLÓS

császári és királyi kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, főrendiházi elnök, koronaőr, Tud. Akad. igazgató tanácsos, egyházkerületi főgondnok s a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tiszteletbeli elnöke stb. stb. stb. ravatalánál s teszi le az odaadó tiszteletnek, a hálás megemlékezésnek és a hervadhatatlan elismerésnek babékoszorúját.

Több mint hetven éven át szolgált nemes lelke egész szeretetével protestáns egyházunkat s mikor a fejedelmi kegy a legmagasabb állásokra emelte is és legnagyobb kitüntetéseivel halmozta is el: akkor is szerető gondja egy-

házán csüggött s a nagy befolyást, melyet a trón számolyához való közelléte biztosítottak neki, mindenkor szeretett egyháza javára érvényesítette.

Innen az a bámulatos, az a feltétlen, az a szinte legendaszerű tisztelet és odaadás, a melylyel mindnyájan környeztük és az a ragaszkodó szeretet, a melylyel mint ősz vezérünkön, agg pátriárchánkon csüggöttünk.

Szavának nemcsak magas állása adott súlyt, hanem sokkal inkább az, hogy mindig éreztük, hogy egyházunk iránt való nagy szeretete sugalmazza azt.

Nemes, szép alakjának már pusztá megjelenése elég volt, hogy a legválságosabb viszonyok között is megnyugtasson és bizalmat keltsen. A nyugodtság, a bölcsesség, a tapintat, az előkelőség, a nyájasság, a szeretet és az áldozatkészség, a jókedvű adakozás kísérték lépéseit. Mind olyan tulajdonok, a melyekkel a szeretet és a tisztelet uralmát sokkal erősebben meg lehet alapítani és állandóan megtartani, mint követelésekkel, uralkodni vágyással és más vélemények iránt való türelmetlenséggel.

Nincs széles e hazában egyetlen olyan protestáns intézményünk, a hol ő ott ne lett volna, mint egyik legkiválóbb vezéregyéniség. Attól fogva, hogy a dunamelléki egyházkerület tanácsbírája lett, a tiszántúli egyházkerület és a debreczeni főiskola főgondnokságán át a tiszáninneri kerület főgondnokságáig s az egyetemes zsinatok és konventek elnökségéig, mindenütt ott volt, a hol egyházi életünket gondozni, fejleszteni, támogatni, belsőleg és külsőleg építeni lehetett.

Úgy a nemzeti, mint az egyházi jogoknak és szabadságoknak még az elnyomatás nehéz idejében is úgy tudott rettenthetetlen szószólója és védelmezője lenni, hogy a trón iránt tartozó s veleszületett hódolatát soha egy pillanatra sem tagadta meg. A

kettőt teljes összhangban tudta tartani s csak akkor vonult vissza a közélet színteréről egy pillanatra, mikor oly áramlatok zúgtak fel, a melyek ezt az összhangot megzavarták nemzete, hazája kárára és a hazafi lelkének csak a magány adhatta vissza a nyugalmat.

Nemzeti és egyházi életünk multjának és jelenének egy nagy alakja, nagy idők nagy tanúja költözött el, szegényebbé téve jelenünket, de meggazdagítva multunkat.

Átélté a nemzeti ébredés, a létért való küzdelem, majd az elnyomatás és a nemzeti békés alkotások korát s a változó, a dagályban és apályban ingadozó idők mindig magas helyeken találták és hagyták azt a nemes, tiszta, elvhű férfiút, a ki megértve az időket, barátja volt a józan haladásnak, a nélkül, hogy bármikor is túlon-túl sietett volna; őre a nemzeti hagyományoknak, a nélkül, hogy mereven ragaszkodott volna megcsontosodott, élettelen rendszerekhez; védője a jogoknak a nélkül, hogy fegyverrel akart volna azoknak érvényt szerezni és hű a maga elveihez, a nélkül, hogy makacsul ellenszegült volna máshonnan jövő véleményeknek.

Egy nagyszabású és fényes életre tette rá kezét a halál.

A nemes lélek f. é. május hó 14-én reggeli 5 órakor költözött el az ő Urához, a kinek olyan hű sáfára volt.

Boldogok a kik az Úrban halnak meg. Az ő cselekedeteiknek jutalma követi őket.

Legyen neki s nekünk a mi hitünk szerint!

Kenessey Béla.

KOSSUTH ÉS AZ EGYHÁZ.

Abban a pillanatban, mikor a nemzet egésze mély megilletődéssel állja körül a sirt, mely némán domborul a hálás haza földjében Kossuth Lajos hült tetemei fölött, a protestáns világ méltán kérhet részt magának a nemzet gyászából, a nemzet dicsőségéből túl azon a mértéken is, mely a haza minden osztályát megilleti. Mert hiszen a magyar protestantismus valóban büszkén vallhatja magának őt, a nagy hazafit, nemcsak azért, mivel a gondviselés úgy akarta, hogy a Kossuthok két ágra szakadt törzsöke közül abból származzon, mely hű maradt ősei vallásához, hanem azért is, mert a mit eddig legkevésebbé méltattak figyelemre, ő, a kit a történelem és a magyar nemzet jótékony geniusza oly nagy tettekre hívott el, fényes pályája minden dicsősége, minden viszontagságai mellett egyháza szűkebb körében is, mint egyszerű polgár és hívő, résztvett a protestáns egyház érdekei gondozásában, ennek ügyét buzgón, kitartóan gondozta s megszilárdítására mindent elkövetett.

Első pillanatra úgy tetszik, mintha Kossuth nem anynyira az élő és a munkáló hit, mint inkább a vallásbölcseleti abstractiók embere volna. Valóban, Kossuth fatalista ép úgy, mint Napoleon. De mekkora különbség van abban a felfogásban, a miképen a kettő a maga nagy történeti miszsióját magyarázta. Napoleon végzetben való hite a személyes heroizmus, az egyéni érdem magadicsóítése, ő a népek ideálja, a regék félistene, a kit a nemzetek gondviselése elküldött, hogy egy nagy világoralom álmának testet adjon. Kossuth ellenben csak vak eszköz azoknak a láthatatlan erőknél, a kezében, melyek az emberiség polgárosulását előbbre viszik, ő csak egy paránya a millióknak, kiknek küzdelmei, eszméi, erényei és gyarlóságai, mint egy természetes harmatcseppben, tükröződnek vissza benne s ez a gondolat mindegyre

vissza-visszatér beszédeiben, írásaiban ott, a hol önmagáról szól. És ebben a párhuzamban benne van a kor egész filozófikus gondolkodása, melynek staffage-a kiegészíti a két alak képét. Napoleonban a század romanticizmusa, a dekabristák ködös rajongása van jelképezve; — ha ugyan elfogadjuk, hogy minden emberi nagyságban van bizonyos szimbolikus vonás — benne érett meg az a kultusz, melynek jelszava volt, hogy «mindent egyért» s melynek absztrakt betetőzése a Nietzsche holdkóros «Übermensch»-e, Carlyle «hero-worship»-ja s az a «Kathedr-Genie», melynek sablonát a német szellem miszticizmusa alkotta meg. Kossuthban ellenben a század pozitív gondolkodása nyer inkarnációt, mely benne a nemzetek élete természetes evolúciójának láncszemét képzelgeti; az ő hite nem a maga természetfölötti rendeltetésében találja nyugvópontját, hanem a népek magasabb etikájában, a polgárosult nemzetek történelmi jövőjében, mely a szabadság és demokraczia láthatatlan harcain át irányozza az emberiség törekvéseit erkölcsi végcéljai felé.

Mindebben van valami kétségkívül a pantheisztikus világ-felfogás allűrjeiből. És Kossuthot joggal lehet a pantheizmusnak vindikálni. Ennek kétségtelen tanúságai azon beszédek is, melyeket Angliában s Amerikában tartott s melyekben mindegyre előfordul ez a kifejezés: «a természet és a természet istene» («the laws of nature and of the nature's god»)¹. Előtte az emberi akarat és az elhatározás szabadsága eltölpül a világ-procresszus önmagából folyó nagy céljai előtt. Ő határozott determinista, a ki mosolyog azon a föltevésen, «mintha az emberek gyarló lényé megállíthatná a sors kerekéi forgását». «Az eredmény csinálja a történelmet, s ez az eredmény mindig logikai. Valahol csak az előfeltételek szükségképenisége fenforog, ott a következmények szükségszerűségének is fenn kell forognia» (Washingtonban tartott beszéde).

Csalódnék azonban a ki Kossuth viszonyát a pozitív keresztényiséghez ebből itélné meg. Nem a dogmák uralták, igaz, az ő lelki meggyőződését, de azért hitt a protestantizmus nagy missziójában, a mint ezt a keresztény demokrácia magas

¹ P. o. «Ez az a cél, a melyért kívánom az Egyesült-Államok népétől, hogy legyen a természet és a természet istene törvényeinek végrehajtó közege». (A new-yorki hölgyekhez tartott beszéd.) «Oly férfiak ülnek itt, kiknek dicsősége, hogy elismerik a természet és a természet istene törvényeit és megteszik a mit souverainjük, a nép parancsol». (Washingtoni beszéd.) «Őnök tudják, hogy ezen a téren, hol nincs más codex, mint a természet és a természet istene . . .» (A new-yorki ügyvédekhez intézett beszéd) stb. stb.

eszményei czélul tüzték ki és a keresztyén erkölcsan örök igazságai szentelték meg. Kossuth a puritán keresztyénség emlékeit támasztotta fel újból s a maga példájával is igazolta azt a históriai tényt, hogy egyedül a protestáns hit teremthet népvézéreket és állandó demokratikus intézményeket. Az evangelium legtisztább szelleme lelkesítette, mikor e szavakat mondta volt: «Erkölciség és vallás nélkülözhetlen támaszai a társadalomnak. Az az ember hiába követelné magának a hazafiasság czimét, a ki az emberi boldogság ezen hatalmas oszlopai ledöntésén fáradozik, a melyek az ember és a polgár kötelességeinek legszilárdabb talpkövei.»

De Kossuthnak már beszédein is érezhető valami a szoltárok lendületéből, abból a prófétai ihletből, mely szónoklatának elbűvölő hatását biztosította a hallgatókra. Soha emberi nyelv nem tolmácsolta megragadóbban a jog és szabadság elévülhetlen eszméit s az emberek közötti egyenlőség elvét; ő a legigénytelenebb és legszerényebb lény természete mélyén is megpillantotta az isteni képmás ábrázolatát s a múltó és látható életen túlmenő végnélküli rendeltetés öröklött jegyét s azért igaza van egy amerikai életírójának, Headley-nek, mikor őt «Európa politikai Lutherének» nevezi.

Mikor a brooklyni templomban látja maga előtt az összesereglett népet s ajka megnyílik, hogy az Isten házában kérje egy szabad nagy nemzet rokonszenvét elnyomott hazája ügye iránt, akkor a vallás és a szabadság ihlete egy érzelemben forrva zendül meg szavában s a vallásbölcselet legmagasabb régióiban szárnyal gondolkozása. «A keresztyénséget — úgy mond — én e világon az emberiség szabadsága igazi forrásának tekintem. Az a nagy eszme, melyre Üdvözítők tanítottak, az Isten előtti egyenlőségnek eszméje volt. Ő mondta azt, hogy az ő országa nem e világból való. És nemcsak az üdvösség országának nevezte azt, hanem fölfejtven elveit, föl is hívta az embereket, hogy igyekezzenek szabadok lenni, hogy részeseivé lehessenek a mennyei üdvösségnek.» «És én meg vagyok győződve — teszi hozzá — annak az igazságáról, hogy fajunk első rendeltetése új reformokat hozni be a keresztyénségbe, nem a dogmák és tantételek, hanem a keresztyénség nagy elvei tekintetében, melyek arra tanítanak, hogy szeressük embertársainkat mint önmagunkat s kilépve a magánélet köréből, akadályozzuk meg egy nemzet beavatkozását a másik ügyeibe. Ez a keresztyénségnek új fejlődése volna, mely az embernek nemcsak a mennyei üdvösség reményét nyujtaná, hanem a földön szabadságot is.»

Általában Kossuth a vallásosságnak és különösen a pro-

testáns egyháznak nem kevésbé meleg barátja és szószólója volt, mint a szabadságnak és a demokracziának. Mikor New-Yorkban volt, följegyezték róla, hogy a vasárnapot ép oly pontosan megülte, mint bármelyik amerikai polgár s e napon nem fogadott el látogatókat, sem küldöttségeket, hanem családjával és a város polgármesterével a szt Bertalan-egyházban végezte ájtatosságát. Egy alkalommal a methodista episkopalis egyház száz papja tisztelgett nála s ez alkalmat megragadta Kossuth, hogy néhány érdekes és lelke mélyébe bepillantást engedő nyilatkozatot tegyen vallási érzelmeiről.

«Ha az ember nem volna igazán hű Istenehez és vallásához, — mondá — vajjon hű lenne-e hazájához? Én mindig úgy fogtam fel és úgy is fogom felfogni kimondhatlan bizodalmat Istembe, mint a vigasz legdúsabb forrását s a jövő iránti reményeimnek legünnepélyesebbikét. Annyira meg vagyok győződve ügyem igazságáról, hogy lehetetlennek tetszik, hogy a mindenható Isten áldása ne szálljon rája.»

«Az isteni gondviselés minden ténye akkép megy végbe, hogy látszólag gyarló emberész nem érheti föl. De lassanként oly körülmények lesznek láthatók, melyek még csapásainkban is keresztyén bizodalomra ösztönöznek, és azt mutatják, hogy Isten örködik a világ fölött. Minden megpróbáltatásunk csupán eszköz arra a czélra, melyet Isten az ő mennyei gondviselésében kijelölt elénk.»

Máskor ismét így válaszol az ipari kongresszus hozzá intézett üdvözlő beszédére: «Keresztyén vagyok, a ki semmi körülmények közt nem esik kétségbe Isten irgalma és igazságossága fölött, s a ki tudja, hogy bármily kedvezőtleneknek látszódnak is a körülmények és az isteni gondviselés útjai az emberiség javára nézve, mindig van valami jó minden rosszban.»

Némileg egyházpolitikai nézeteinek az állam és egyház közötti viszonyról táplált felfogásának is kifejezést ad birminghami nagy beszéde egy helyén s a mai kérdések világánál érdekes megítélni, mikép értelmezte Kossuth az igazi vallásszabadságot. Szerinte, s ez minden gondolkozó politikusnak közös elve ma is, negyvenöt év mulva: Magyarország ügye, a politikai és vallásszabadság ügye. «A vallásszabadsága — teszi hozzá — és nem a vallási kizárólagossága és felekezetieskedése, hanem értem a közös szabadságot mindenki vel s minden vallásnak egyenlő védelmét. Mint tudják önök — folytatja — én protestáns vagyok: és nemcsak születésre vagy neveltetésre protestáns, hanem meggyőződésből. De kijelentem itt, hogy ugyanolyan lelkesedéssel küzdenék azért, hogy a katolikusoknak kivívjam a vallás-

szabadságot, mint hogy a protestánsokét kivivjam, és egyúttal minden embernek biztosítsam szabad vallásgyakorlata védelmét. Nézetem az, hogy az egyháznak nem kell a politikába keveredni, sem az államnak a vallás dolgába. Ez hitvallásom. Kérem, ne értsenek félre. Lehet, hogy az angol nyelvben való tökéletlenségemmel úgy fejezem ki magamat, hogy egész ellenkező benyomást keltek, mint a mit szándékom kelteni. Tegnap s előbbi alkalmaknál azt mondtam, hogy a római papi uralom a legrosszabb emberi intézmény s tartok attól, hogy tán megsérthettem ezzel némelyeket, kik szavaimnak más értelmet adhattak, mint a mit én tulajdonítottam azoknak. A mit értettem velem, az volt, hogy az egyház ne avatkozzék a politikába, s hogy mint politikai kormány, mint világi célú kormányzat, a papuralom legrosszabb minden képzelhető közt. De mint mondom, a vallás kérdésében visszautasítok minden beleavatkozást az enyémbé, és nem óhajtok beleavatkozni senki máséba sem.»

«Sokban eltérnek nézeteim másokéitól az egyházi vagyon kérdésében. Elöttem a tulajdon elve szent. Mikor Magyarország kormányán álltam, az egyházi vagyon elkobzására nem gondoltam, csupán az egész egyház autonómiájára. Óhajtottam volna, hogy az egyház saját méltóságai és tisztviselői útján rendelkezék vagyonáról, de rendelkezék úgy, hogy előmozdítsa az egyház virágzását és ne hagyja 300 frton tengődni lelkipásztorait, a miből világos, hogy senki sem élhet meg, míg a püspökök tizezreket vesznek be.»

Ezt a gondolatot az egyházak közművelődési feladataira vive át, bővebben is kifejti és taglalja Kossuth brooklyni beszédében, mely kicsinyben egész vallás- és közoktatásügyi politikáját visszatükrözi. «Hazámnak elve az volt, hogy minden egyháznak tökéletes joga és szabadsága van a nyilvános oktatásról gondoskodni és az emberiség e nagy érdekeit szíven viselni, hogy minden embernek joga van a nyilvános oktatás dicső mezején foglalkozást találni, de hogy az államnak egészben véve kötelessége nem bízni a véletlenre az emberiség nagy érdekeit. — tehát hogy az állam kötelessége oly intézetekről gondoskodni, melyekben minden polgár részesülhet a közoktatás jótéteményében, a mikor talán az egyes ember vagy egyház nem gondoskodhatik arról. Elvünk az volt tehát, hogy az állam gondoskodjék róla, de ugyanakkor, hogy minden egyháznak és minden testületnek joga legyen szintén azt tenni. Az oktatás szabadságára volt szükségünk, de a nélkül, hogy függővé tennők azt az egyháztól vagy az egyesektől. Épen azért kötelességünknek ismertük, úgy gondoskodni arról, mint állami ügyről.»

«Másfelől azonban a gyakorlat férfainak a dolgokat gyakorlati szemmel kell nézni. Többen voltak a görög egyházhoz tartozók közül, kik a magyar állam részéről elnyomásnak tartották, hogy szükségleteikben anyagilag nem segíyezi; azért törvényben mondtuk ki, hogy a magyar állam egyenlő támogatást nyújt minden polgárának vallási érdekeik és közkötelességeik szempontjából. *Nem az én elvem volt ez*; de kénytelen voltam a körülményeket úgy fogadni el, a mint előttem álltak. Azon egész idő alatt is, míg Magyarország kormányán álltam, nem szüntem meg az egyház tagja lenni és mindig az önkéntes elvet pártoltam, azaz nem fogadni el semmi segínyt a törvényhatóságoktól s azért fentartani mindenkinek azt a jogát, hogy maga intézze ügyeit. Elvem, és az az elv ez, melyet hitem szerint nemzetem többsége is támogat, s melyet Isten segítségével s a szabad nemzetek önzetlen támogatásával még érvényre is fogunk juttatni — az volt, és az ma is, hogy az egyház ne avatkozzék politikába s a politika ne avatkozzék az egyházba.»

Kossuthnak az 1848. 20. t.-cz. intenczióit magyarázó fentebbi szavai nemcsak azért figyelemreméltók, mert legrejtettebb gondolatait világítják meg az állam és egyház nagy kérdéseiről, legkevésbé ismert beszédei egyikének kapcsán. hanem fontosak azért is, mert Kossuthnak, mint az egyház közügyeiben élénk részt vett protestáns férfiúnak egyháza beléletében való szereplését is vissza engedik vinni önzetlen buzgalmára és áldozatkészségére.

Talán nem lesz helyen kívül itt megemlíteni, hogy Kossuth személye indirekte is mikép folyt be a vallási sérelmek egy nevezetes kérdése orvoslásába. az 1844. évi III. t.-cz. megalkotásába, mely a vegyes házassági viszályoknak azzal vetett véget, hogy az eddig protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságokat is törvényesítette.

Az 1791: XXII. t.-cz. tudvalevőleg kimondta, hogy a vegyes házasságokat katolikus pap előtt kell kötni és hozzátette, hogy azokat bármely módon akadályozni tilos. A törvény megalkotásától fogva körülbelől 50 esztendőn keresztül a katolikus papság akadályok nélkül, feltétlenül meg is áldott minden vegyes házasságot. Egyszerre Lajcsák Ferencz nagyváradai püspök 1839. évi márczius 15-én pásztorlevelet bocsátott ki, melyben elrendelte, hogy reverzális híjján a lelkészek az egyházi áldást meg kell tagadnia, és csak passiv assistentiára kell szorítkoznia. Példáját csakhamar követte Scitovszky rozsnyói püspök. A pápa 1841. április 30-án kell brevejében a nagyváradai püspök kezdeményének követésére buzdította a magyar főpapot, a minek megett az az eredménye, hogy 1841. július 2-án

a hercegprimás és az összes püspökök teljesen megegyező körlevelekben a pápai breve értelmében instruálták a lelkészkedő papságot.

Még mielőtt ez történt volna azonban, végbement Kossuth Lajosnak nagy feltűnést keltett házassága a katolikus Mészlényi Terézzel 1841. január 9-én. Kossuth Fáy Andrást, gr. Ráday Gedeont, Szombathelyi Antalt. Békésmegye táblabíráját és Szentkirályi Móriczot kérte fel nászaiul, a kikkel megjelent Feichtinger prépost és belvárosi plébánosnál, ki azonban megtagadta Kossuth kérélmét, hogy az esketést a templomban vagy a menyasszony házánál végezze, s kényszerítette a nászsereget, hogy estvéli hetedfél órakor a parochialis háznál jelenjenek meg.

«Itt — mondja a feljelentés, melyet másnap a felkért tanuk Pestvármegyéhez benyújtottak — begyültek egy oldalszobába, hol a prépost és plébános, káplánaitól környezve egy terített asztal mellett állt. Előtte a mátkapár foglalt állást és ezzel kezdetét vette a papi szertartás, azaz a katolikus szentegyház tanítása szerint a házassági szentség kiszolgáltatása, azonban oly botrányos és egykedvű hanyagsággal, — mintha — teszi hozzá a feljelentés — «a főtisztelendő úr parochiája bordézmájának sedecimájára kötné meg a borvevőkkel alkuját.» Nem volt szó sem áldásról sem imádságról, sőt még kéz-összetevésről sem. Hidegen és hivatalosan «mint egy megyei currens», adta elő a nászseregnek a prépost, hogy a kihirdetés mindkét részről megtörtént és semmi akadály be nem jelentett. Rövid esketés után aztán kijelentette, hogy az előtte történt házasságot valóságosnak és törvényesnek, az abból születendő magzatokat pedig törvényeseknek nyilatkoztatja ki. Mire a tanuk bejegyezvén egy papírlapra neveiket, a lelkében felháborodott nászsereggel együtt fájdalommal és keserőséggel távoztak e házból, hol «Isten kegyelmeinek bőségéből oly gúnyos uzsora üzeték».

Mint érintettük, e kínos ügyet Kossuth barátai: Fáy, Ráday, Szombathelyi és Szentkirályi Pest vármegye elé vitték, hol az az 1841. június 14-diki kisgyűlésen került felolvasásra, mire aztán a kisgyűlés a feljelentést rögtön kiadta Dubraviczky Simon első alispánnak, hogy a lelkész ellen az 1647. 14 t.-cz. értelmében járjon el.

1841. január 24-én Feichtinger Domokos lelkésznek kézbesítették a szokásos in'és. mire a prépost röviden felelt, kijelentve, hogy a megyének felelősséggel nem tartozik, törvénytelenég nem terheli; de ha mindazáltal valamit az alispán nézete szerint elmulasztott volna, annak szükséges orvoslására — tette hozzá — törvénye segyházi előljárói előtt nyitva az út.

Az alispán nem fogadta meg a plébános tanácsát, hanem a legközelebbi 1841. február 4-én tartott közgyűlésen bejelentette az intés eredménytelenségét, mire a közgyűlés nyomban utasította Egresy Sámuel főügyészt, hogy Feichtinger prépost-plébános ellen a kiküldött vegyes törvényszék előtt támaszson keresetet. Ez utasításnak a főügyész meg is felelt, s az alispán Feichtingert 1841. márczius 22-ére megidézttette.

Felvették tehát annak rendje szerint a pert Kossuth Lajos ügyében Feichtinger Domokos pest-belvárosi plébános ellen. Úgyde alperes helyett ennek ügyvédje jelent meg, a ki rögtön óvást emelt a vegyes törvényszék illetékessége ellen. Tíz hónap telt el már a per felvétele óta, mikor a vegyes törvényszék még mindig csak ott tartott, hogy megállapította illetékességét. Alperes ez ellen felebbezett, mire Pestmegye törvényszéke azzal felelt 1842. január 25-én tartott ülésén, hogy a feljebbvitelnek helyt nem ad, s felhivta alperest, hogy észrevételeit a dolog érdemére adja elő.

Mindennek daczára mindenféle közbevetett húza-vonával meg tudták akadályozni, hogy egész 1845. december 17-éig ne történjék semmi a dologban. Időközben Kossuth elmondta hatalmas beszédét a vegyes házasságok ügyében Pestmegye közgyűlésén,¹⁾ az országgyűlés pedig meghozta az 1844: III. t.-cz.-et. Néhány megye ugyanis törvény ellenére felhatalmazta a protestáns lelkészeket, hogy a vegyes házasságot kötni akaró feleket ők is összeadhassák. Hogy ezen törvényellenes vegyes házasságokat törvényesítse utólag, e czélból a két tábla 1844. november 5-én néhány soros feliratban állapodott meg, mely egyszerűen azon javaslatot terjesztette elő, hogy azon vegyes házasságok, melyek 1839. márczius 15-től 1844. november 10-éig nem katolikus, hanem protestáns lelkészek előtt kötettek, érvényesek legyenek. Ez a fontos rendelkezés került bele az 1844. évi III. törvényczikkbe.

Ezen az alapon hozta meg aztán végre Pestmegye is 1845. decz. 17-én a Kossuth-ügyben ítéletét, mely szóról szóra ekként hangzott:

«Tekintetes Nemes Pestmegyének 1845. évi december 17-én Pesten tartott *fenyítő-törvényszékén ítéltetett:*

Ezen ügyészi per az 1791. XXVI. t.-cz. megsértése által a vegyes házasságok összeesketésénélí áldás megtagadása miatt indítatván, *miután az 1844. III. t.-cz. 3. §-a által azon vegyes házasságok is, melyek róm. katolikus és az evangelika vallás bármelyikéhez tartozó felek között az 1839.*

¹⁾ Lásd Vörös-féle gyűjtemény 237. sz. a.

évi márczius 15-től 1844. márczius 15-ig köttettek és nem róm. katolikus, hanem az evangélikus vallás bármelyik lelkipásztora által adattak össze, törvényesítetteknek jelentettek ki s ez által a vegyes házasságoktól ez idő alatt megtagadott áldás miatt következett sérelem a multa nézve is elenyészett, jelen ügyészi pert bíróilag megszüntették s levéltárba tétetni rendelték. Jegyzi: Hajós József aljegyző.

Meg kell jegyeznünk, hogy Kossuth maga a Pesti Hirlapban nem igen foglalkozott saját ügyével; mindössze három sor az, a mit e tárgyra vonatkozólag írt 1841-ből s e sorok csupán ennyit mondanak: «Utóbb némely vegyes házassági esetek, a mennyiben alkalmasok valának, s köztük e lapok szerkesztőjéé is, az 1647. XIV. t.-cz. szerinti eljárásra utasítottak. Ez azonban mitsem változtat azon a tényen, hogy Kossuth nevével itt is, mint oly sok esetben, a protestáns egyenjogúság egy nevezetes biztosítéka, egy fényes szabadság-chartája van összekötve.

És tényleg Kossuth már az 1843. évben is egyházának nemcsak szavakban, hanem tettekben is buzgó és áldozatkész tagjául mutatja magát, mikor a megalapítandó pesti ev. magyar egyház javára akkori szerény viszonyaihoz mérten is 100 frtos alapítványt tesz. Az erről szóló alapítólevél megvan a nemzeti múzeum kéziratárában őrzött Veres-féle gyűjtemény iratai közt 1747. sz. alatt. Különös azonban, hogy az alapítvány hiányzik a budapesti ág. ev. egyház kimutatásából, legalább annak nyomára a legszorgosabb kutatás daczára sem akadhattam rá.

1843 óta Kossuth állandó részt vesz az ág. ev. egyház négy kerületének közgyűlésein is, fontos munkálatokban adva tekintélyének, szavának döntő súlyát. Így az 1843. szept. 3-án Pesten tartott közgyűlésen, mint a Zsembery Imre elnöklete alatt a fenforgó vallási sérelmek ügyében kiküldött bizottság tagját látjuk szerepelni, mely bizottságnak feladata volt az országos rendek elébe terjesztendő sérelmeket összefoglalni. A bizottság, melynek többi tagjai voltak még: Procopius György, Benyovszky Péter, Komáromy József és Valka János, még azon ülésen beterjesztette a Kossuth által szerkesztett jelentést, mely általános tetszéssel fogadva, Zay Károly főfelügyelőhöz azzal a kéréssel küldetett fel, hogy ahhoz a helvét hitvallásúak hozzájárulását is igyekezzék megnyerni, ha azonban ez a dolgot netán késleltetné, azon esetben nélkülök is lépjen föl, s az eredeti példányt a nádorhoz nyújtva be, a kérvény kinyomtatásáról intézkedjék. Ennek megtagadása esetén pedig legalább az elnökök számára több példányban irassék le. Hogy ennek az utasításnak foganatja lett, mutatja a következő évi jegyző-

könyv azon észrevétele, hogy a megelőző évi egyetemes közgyűlés jegyzőkönyvét maga Kossuth Lajos nyomatta ki a maga költségén ezer példányban, összesen 55 frt 20 krért, példányonként 6 krba számítva, miért is a gyűlés köszönetet szavazva Kossuthnak, a kinyomatott példányoknak a kerületekhez való megküldése iránt intézkedett. Ezóta vált szokássá az egyetemes jegyzőkönyvek kinyomatása a dunamelléki egyházkerületben is.

Bekövetkezett követté választása s távozása Pozsonyba és a forradalom mindjobban harapózó láza Kossuthot elvonták egyháza belső életében a buzgóbb tevékenység kifejtésétől, de érdeklődése ez iránt sohasem szünetelt. Utolsó szereplése az 1847. aug. 15-én tartott egyetemes egyházkerületi közgyűlésre esik, gr. Zay Károly elnöklete alatt, mikor nagyrészt neki volt köszönhető a két protestáns felekezet között már-már kitörni készülő vizsály békés elintézése. Sartory Imre ugyanis a debreczeni ref. kollegiumban egy ágostai tanszék felállítására s ágostai ifjak díjazására jelentékenyebb hagyományt tett, melynek főalapját a Budán, a vizi-városban létezett, s a «Hidhoz» címzett vendégfogadó képezte oly kikötéssel, hogy az alapítvány csak akkor legyen életbe léptethető, ha a rajta levő terhek tisztáztnak.

1847-ben az adósságok lassú törlesztése már annyira haladt, hogy a ház évenként 3600 frtot jövedelmezett tisztán, elkövetkezett tehát az az idő, mikor a hagyomány életbeléptethető lett volna. Úgyde a ház hátsó részében a debreczeni kollegium által eszközölt költséges építkezéseknél fogva tartani lehetett attól, hogy a kollegium újabb adóssággal terheli meg a házat, s ennek megakadályozására az evangélikus egyház Kossuthal élén Székácsból és Benyovszky Péterből álló küldöttséget bízott meg azzal, hogy br. Vay Miklóssal, mint a tiszántúli kerület főgondnokával érintkezésbe lépjenek. A módszer eléggé drasztikus volt, mert az ev. egyház egyenesen azzal fenyegetőzött, hogy ha két hónap leforgása alatt az átadásra nézve kielégítő eredményt nem ér el, úgy a végrendeletet nyilvánosságra hozza s a debreczeni kollegiumot az átengedésre per útján kötelezteti. Szerencsére erre nem volt szükség, a dolog méltányos úton nyert elintézést s ebben Kossuth konzilians, meggyőző fellépését nem kis érdem illeti.

Kossuth első fellépésével egyidejűleg az evang. egyház vezetésében a hazafiasság és a magyar nyelv ápolása is mind nagyobb tért foglal s ebben áll egyházi szereplésének további jelentősége. Kettős kultusz lángja hívta őt erre a térre is; keblében a vallás és a magyarság eszményének egyszerre áldozott. Alig látjuk őt 1840-ben a bányakerületi gyűlésen választmányi

tagnak jelölve a nógrádi egyházmegyéből, s már megkezdődik a kerületi jegyzőkönyvek magyar nyelven szerkesztése. S ebben az áldásos működési irányban mind szélesebben terjesztette ki a közbizalom Kossuth hatáskörét, mikor 1841-ben az iskolai bizottság tagságával ruhazta fel, 1846-ban pedig az egyházi szervezet megalkotásában való részvétellel bízta meg a bányakerületi gyűlés.

Fájdalom, megindult a pánszláv törekvések harca is a magyarosítás ellen s erős támaszt nyert az ágostai evangélikusok nemzetiségi híveiben. A bácsmezei pánszlávok hirhadt felségfolyamodványa, melyben a királyt a magyar nyelv kiküszöbölésére kérték az egyházi tanácskozásokból, s mely mozgalomnak vezetője a notorius pánszláv Sztehlo volt Petrováczból, Kossuth részéről a Pesti Hírlapban néhány erős megrovást hívott ki, azzal a kijelentéssel, hogy a dologra közelebb még részletesebben is vissza fog térni. Sztehlo hosszabb levélben válaszolt Kossuthnak, csatolván a bécsi folyamodványt is, s annak közzétételét kérve, miközben egyebek közt következő impertinens glossákkal kísérte latin nyelvű levelét:

«Ez alkalommal nem mulaszthatom el egyúttal arra kérni Tekintetességét, méltóztassék mérsékelni túlságos magyarosítási buzgalmát s a jövő kerületi gyűlésen oda törekedni, hogy helyreállíttassanak a ránk nézve felette szükséges latin nyelvű jegyzőkönyvek, mivel a magyar nyelvűeknek sem szükségét, sem hasznosságát be nem látjuk. Maga a törvény helyes értelmezése is kideríti, hogy minket nem kötelez törvény egyházi ügyeink tárgyalásánál magyarul írni és beszélni: de különösen mutatja az, hogy a római egyház is velünk érez ebben s egész igazgatásában folyvást a latin nyelvet használja. Ha nekik nem szükség az egyházban magyaroknak lenniök, miért és mi célból szükség mi nekünk? Mi jogon bátorodik uraságod ránk idegen nyelvet tukmálni, melylyel élni nem akarunk? Egyházunk eddig nem ismert ilyen erőszakot, s nem is ismerhetett, mert ellenkezik ez annak az Istennek törvényeivel, a ki a testvéri szeretetre, békére és egyetértésre tanított. Maradjunk az előbbi állapot mellett, melylyel az egyházban békésen, boldogan megfértünk, most pedig a magyarosítás miatt békénkben és nyugalomunkban felzavarva, boldogtalanoknak érezzük magunkat. Hogy mily kényes dolog valakire idegen nyelvet erőszakolni, mutatja a legújabb zágrábi eset, midőn a magyarosítók a horvátok kardjától összekaszabolva, a kapun kidobattak. Ime a magyarosítás várvavárt gyümölcsei.»¹

² Bányakerületi levéltár 842. C. a. 5.

Magától értetőleg, Kossuth e fenyegetésekre rá sem hederített s folytatta nagy missióját a magyarországi ev. egyház magyarosításában s hogy mily erélyvel, annak fényes példája a hat évvel később kelt s alább közlendő, eddig teljesen ismeretlen levél, mely Szeberényi Gusztávhoz van intézve Selmezbányára az első felelős miniszterium megalakulása első napjaiból s eredetije a bányakerületi levéltárban található.

Pozsony april 1-én 1848.

Főtisztelendő Superintendens úr!

Liptóban e' napokban botrányos jelenetek történtek, mellyek, ha meg nem szűnnek, vagy másutt is mutatkoznak, a' kormánynak erélyes fellépését fogják szükségessé tenni. Bizonyos Klein nevezetű hibeí jegyzőnek vezérlete alatt többen a' hibeí lakosok közül a' gyűlési terembe betörték, 's a' tanácskozó Rendeket kényszeríteni akarták ama határozat kimondására, hogy a' gyűléseken a' tanácskozási nyelv Szláv legyen, mely alkalommal néhányan Szláv beszédeket is tartottak, mig végre sikerült őket lecsendesíteni.

Elhatározott szándoka a' mostani kormánynak a' törvényes szabadságot föntartani, 's ezen elvénél fogva a nyelv-szabadságot is óltalom alá veszi, de nem tűri, hogy a fennálló törvények bárki által sértetessenek meg, felelős lévén az új kormány, kettőztetett kötelességének ösmeri azok ellen egész szigorúsággal fellépni, kik a' törvényeket megtámadják. A' magyar nyelv diplomaticai nyelvnek lévén kimondva, a' megyei gyűlések tanácskozásai csak ezen a' nyelven tartatathatnak, törvényellenes tehát, hogy a' megyei gyűléseken a' tanácskozások szláv nyelven tartattassanak. A' liptói merényekre nézve a' rendelések már megtétettek, sajnálaná a' miniszterium, ha hasonló botrányok másutt is mutatkoznak, 's kénytelen lenne a' törvénysértők ellen egész szigorúsággal fellépni. A' történhető botrányok megelőzése tekintetéből tehát Sztromszky főtisztelendő úr egy pásztori levelet fog kibocsátani, 's azt minden egyháznak meg fogja küldeni azon meghagyással, hogy a' templomokban a' lelkészek által hirdettessék ki, hogy mindenki a' törvény ellenes mozgalmaktól tartóztassa magát. A' pásztori levelet Sztromszky főtisztelendő úr főtisztelendőségének is meg fogja küldeni, kérem fogadja el azt, tegyen hasonlót a' megyéjéhez tartozó egyházakban, szólítsa fel hiveit a' törvénytelen mozgalmaktól visszatarthatóztassa.

tásra, reményem, hogy ha kérésemet teljesíteni fogja, főtisztelendőségednek kívánt sikere lesz, 's ekkor a' nyelvbeli szabadság meg lesz tartva, 's a' törvény meg lesz őltalmazva, a miniszterium pedig nem lesz azon szomorú kéntelenségnek kitéve, hogy a törvény megtámadóival szigorúságát éreztesse.

A ki egyébiránt tisztelettel 's nagyrabecsüléssel maradok Tisztelendőségednek

alázatos szolgája
Kossuth Lajos.»

A pesti ág. ev. egyházban viselt tisztsége alatt Kossuth benső barátságot kötött a kitűnő szónokkal, Székács Józseffel, valamint az akkori lelkész, Lang Mihálylyal is. Utóbbi később fontos szerepet játszott Kossuth családja életében is, mert ő volt az, a kit a szabadságharcz lezajlása után Kossuthné kívánására az akkori kormány Kossuth gyermekei gyámjául elhívott, mint a kik «*nélkülözik apjuk gondoskodását, és helyettesítését, a ki mint *bűnös és távollevő* az apai hatalmat nincs jogosítva gyakorolni*». Lang aztán 1850. márczius 10-én vette át a gyermekeket a pozsonyi vár parancsnokától, a hová elfogatásuk után tudvalevőleg kerültek.*)

Ime Kossuth viszonya egyházához és a protestantizmushoz, nagy vonásokban előadva. Ez a viszony kettős, mert Kossuthban nem csak a gyöngéd vallásos kedélyt domborítja ki, hanem a lángoló hazafit is. A magyar protestantizmus nagy tradíciói ő benne találták egyik legtörhetlenebb bajnokukat; a magyar protestáns egyház történeti hivatásának, politikai és nemzetalkotó erejének egész revelációját fölismerte Kossuth s alig jelölte ki valaki tisztábban, szabatosabban azt a határvonalat, mely a szűkkeblű felekezeti szempontokat a vallás- és jogegyenlőség, a lelkiismereti és kultusz-szabadság igazi nagy elveitől elválasztja. Távollattól, hogy magán életében az indifferentizmus modern csábjának engedjen, mint politikusnak is egyik legnagyobb érdeme, hogy a tulzó radikalizmus gyanus színétől meg tudta óvni az egyház és állam nagy kérdéseiben elfoglalt igazán békítő, igazán haladó szellemű és szabadelvű állását.

---

*) Lang hagyatéka a pesti német község levéltárában.

A MAGYAR PROTESTÁNS HÁZASSÁGI JOG RÖVID TÖRTÉNETE 1786-IG.

(V. közlemény.)

II. A prot. házassági jog polgári ereje. 1608—1730.

Törvényhozás.

Az evang. reformátusok két nagy tagolathban éltek Magyarországon ezen korszakban is, mint az előbbiben. A Duna vidékén levő superintendenciák ép oly összefüggést mutatnak egymás között, mint a Tisza vidékén levő kerületek. Amazok ép úgy, mint ezek, időnként közös, vagy azonos törvényekkel élnek, de a dunavidéki és tiszavidéki egyházak már nem igen állanak érülközésben, legalább egyházi törvényeiket illetőleg. Igaz ugyan, hogy a hercegszölösi articulusok, melyeket úgy az alsó- és felső-baranyai, mint az alsó-dunamelléki superintendencia is egy ideig használ, jóformán az «Articuli Maiores»-ből van compilálva, de ezt a XVII. század kezdetén többször átdolgozzák és mással helyettesítik. úgy hogy a két vidék egymástól külön és önállóan fejlődik.

A dunántúli egyházkerületnél túlnyomó ideig a hercegszölösi zsinat befolyása az irányadó, melyet ép úgy, mint az evangélikusok is tettek, több ízben átdolgoznak. A köveskúti zsinat 55 kánona nem egyéb, mint a hercegszölösi articulusok variációja. Sőt az alsó-örsi 55 szakaszos kánonkönyv is, mely már csak particularis jogforrás, ugyanannak közvetett átdolgozása. (L. M. Tud. Akad. kéziratár Nr. 8. 8°) Az alsó-dunamelléki és felső-dunamelléki egyházkerületeknek XVI. századbeli kánonairól nincs sehol rendelkezés, t. i. hogy ők külön kánonokkal éltek volna. Ellenben több nyoma van annak, hogy a hercegszölösi, ezen törzs-kánonos könyv, az összes dunavidéki protestánsoknak fő egyházjogi forrásuk.

Az ev. reformátusoknak a felső-dunamellékén 1623-tól, az alsó-dunamelléki kerületben 1629-től, sőt a dunántúli kerü-

letben is, általam nem ismert időponttól fogva főtörvénykönyvükké, mint egyéb ügyekben, úgy a házasságiakban is a komjáthi kánonok lesznek. Ezen sajátságos, az ős keresztyén egyház zsinati végzéseire alapított kánonkönyv, mint megtekintéséből bárki is meggyőződhetik felőle, ép oly kevéssé kimerítő a házasságjogi téren, mint bármely protestáns egyházi törvénygyűjtemény, de azért a protestáns egyházak egyik felének, az ev. reformátusoknak mégis ez volt, persze kellő pótlásokkal használt törvénykönyvük.

Magukban a törvényekben legnagyobb súly a házasság megkötésére és az e körüli eljárásra van helyezve. És míg a rokonsági és sógorsági viszonyt, főleg azon oknál fogva, mivel a hazai törvények e tárgyban úgy is intézkednek, nem igen részesítik kellő figyelemben, és p. o. a dispensatióról semmit sem szólnak: addig is figyelmeztetik a lelkészeket arra, hogy bigamia közvetítésétől óvakodjanak. Az itt felmerülhető bajoknak főleg azáltal akarták elejét venni, hogy a násznagyoknak tisztét igen komolyan, felelősséggel járó szereplés gyanánt fogták fel. Leginkább kiténik ez az alsó-örsi 40-ik kánonból, mely főleg idegen személyek násznagyaira nézve elrendeli, hogy «úgy legyenek kezesek, hogy ha valami kívántatnék az nem szabad személyek büntetéséhez, kötelesek legyenek gondját viselni». Ezen intézkedésnek megfelelőleg rendelkezik aztán tovább a törvény, hogy ha a házasulandók nem tudnak kezeseket állítani, «maradjanak el egymástól, mivel hogy némelyeknek szabados voltáról nincsen szabados erősség ez articulus kijegyzett büntetése szerint». Ugyane célra szolgált a válólevelé kívánata (Komjáthi Cl. III. c. 55.), a kihirdetéshez csatolt azon komoly felhívás, hogy «ha tudna valaki valami oly dolgot, mely az igazán való házasságnak s annak az törvénynek ellene való volna, tudniillik, ha atyafiság volna közöttök, avagy kétség volna valamely személynek szabad voltáról, avagy valamely gonosz élete tetszett volna ki valamely személynek, tartozik lelkiismeret szerint az tanítónak megjelenteni». Sőt tovább menve, — mintegy Bornemisza tanácsával ellentétben — nyilvánosságra hozni kívánják azt is, ha a felek egymást nem szeretik, hanem csak nyomásnak engedve mennének bele a házassági frigybe: «Ha valamelyik az másikat nem szeretnéje, azokrul is ugyanazont kívánjuk». (Alsó-örsi 41. c.)

Van még ezen egyházi törvényekben egy, a jogtudósra nézve igen érdekes dolog, melynek megvilágításához másunnan is kell adatokat vennünk, t. i. az eljegyzés érvényének s hatályának kérdése, melyre nézve már a XVI. században fel-ementtem, hogy a dunántúli és általában a hercegszőlősi

kánonok uralmának területén enyhébb felfogás uralkodott, mint a Tisza vidékén, a mennyiben ott az eljegyzést nem tekintették házasságot statuáló, hanem csak előkészítő mozzanatnak. Hát ez a felfogás, az intézmény kellő komolyságának megőrzése végett tett lépések és intézkedések mellett a törvényekben továbbra is így marad fenn, habár a gyakorlatban ellenkező nézetek sem hiányoznak. A komjáthi kánonok (III. Cl. 41. c.) egyházfenyítéssel sújtják a szüléket és jegyeseket, sőt a világi hatóság kezét is felhívják azok ellen, kik «vel ex levitate, vel spe fortunae melioris, fidem datam sponsaliorum violaverint»; de azért az intézkedésekből sehol sem tűnik ki, hogy az eljegyzés már egyúttal házasságkötő erővel is bírna. A jegyes köteles az adott hitet megtartani, de mint a hogy a házasság kellő okkal feloldható, még inkább az eljegyzés. Azonban az eljegyzéstől indokolatlanul visszalépőt meg kell büntetni azzal, hogy bizonyos ideig más házasságra nem léphet.

Jogi irodalmunkban újabban vitatott, és pedig a protestáns felfogás bevonásával is kifejtett ezen kérdés a források gondos egybevetése után olyformán oldható meg, hogy a régi protestánsok, specialiter most az ev. reformátusok, az eljegyzést nem tekintették házasságkötésnek, hanem igenis egy, azt előkészítő oly fontos lépés gyanánt nézték, melytől indokolatlanul visszalépni büntetés nélkül nem lehet, azaz az eljegyzést súlyos következményekkel látták el azon esetre, ha a vele járó komolyság megszegetnék. Azonban vallották a régi hazai protestánsok is a kánonjognak a sponsalia de futuro-ra vonatkozó azon elvét, hogy senkit akarata ellenére neki nem tetsző házasságra kényszeríteni nem lehet, azonban az indokolatlan visszalépés büntetendő.

Tudjuk, hogy a reformátorok, főleg Luther felfogása szerint nincs különbség «sponsalia de praesenti» és «de futuro» között, ennél fogva a «consensus sponsalitius» egyúttal «consensus nuptialis» is. Ezen állásponttal nem egyezik a most vázolt álláspont, azonban nem hiányoztak ennek sem hívei a dunavidéki reformátusok között. Így p. o. idézhetem Pathai István dunántúli superintendens nézetét, ki Kanizsai Pálfi Jánoshoz 1614. február 11-én írt levelében (Fabó: «Codex Evang.» 85. l.) egy konkrét eset alkalmából kinyilatkoztatja, hogy «nuptias consensus facit, per viam promissionis, tam de praesenti, quam de futuro». És mint előadásából kitűnik, szerinte az eljegyzéssel házasság létesül, mert «nescit vox missa reverti». Igaz ugyan, hogy az ily házasság még esetleg «non consummatum», mindazonáltal «et sponsalia scinduntur (sed) causis gravioribus, quae etiam pactas nuptias dirimant, adductis».

Csak így még az ő szigorú felfogása szerint sem kényszeríthető a jegyes a jegyesével való házasságra s azért ezt a tanácsot adja: «Quodsi tuis monitis non adqueieverit . . . et se bonis ecclesiae legibus opposuerit . . . illam viduam . . . coram publico ecclesiae coetu reconciliet . . . relictis apud eam muneribus. . . mulier, quae dederat, tua munera recipiat». . . Egészen kánonjogi felfogás kissé szigorúbban keresztülvive.

Különben, hogy mi volt a dunántúli ev. reformátusok álláspontja e kérdésnél, az idézett törvények mellett legvilágosabban megmutatja Samarjai Agendája (Lőcse, 1636.), hol elmondatik (a 118. lapon) az eljegyzés, illetőleg kézfogás nevének eredete, magyaráztatván azon cselekményekből, melyeket «a házasulandó személyek első ígéretnek jelenségére és erősségére» szoktak végezni. Majd így folytatja: (X.)

«A kézfogás és derék házasság között szoktunk bizonyos időt rendelni, hogy erkölcsökben a jegybeli személyek megpróbáltassanak: és ha valamelyik fél nagy bűnbe esnék, mint házasságtörés, gyilkosság, lopás, tolvajlás: inkább elváljanak törvény szerint a hit előtt egymástól ajándékokat és tisztességeket egymásnak emberek előtt megadván, hogy sem mint hanyatthomlok reámenvén a hitre, az igaz házasságnak törvénye szerint ne éljenek.»

Ezen rövid idézetből láthatjuk, a mit különben számos adattal tudok igazolni más helyről is, hogy a br. Apor által leírt «Erdélyi lakodalmak» nem híven tüntetik fel a magyarság és pedig a nemzet zömét képezők házasságkötési aktusának egyes jogi mozzanatait. Nem azt mondom, hogy nem volt főrangúaknál úgy is, nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is, hanem a nemzet zöménél, úgy Magyarországon, mint Erdélyben az eljegyzés külön áll a házasságkötéstől; amaz *rend szerint* kézfogás és jegyváltással, ez «hitléssel» végeztetik.

Ezen kitérést a házassági jog történetében magáért a jog megismeréseért tettem. A dunavidéki ev. reformátusoknál még jóformán csak két dolgot kell felemlítenem, mint olyat, mely a XVII. században új, nevezetesen, hogy a vérokonosság és sógorosság akadályá feltétlenül terjesztetik ki a negyedik fokig és dispensationának semmi nyoma; továbbá, hogy a lelki rokonság fogalma is becsúszott náluk, mit az imént említett «Agenda» eme szavai mutatnak (118. l. XI. p.): «botránkozásnak el-távoztatásáért a komák között való házasságot sem javalljuk».

Mint láthatjuk, a házasságjogi törvényhozás súlypontja náluk az egyházkerületek zsinati végzéseiben van és a partialis zsinatok határozatai jóformán egyszerű reproductiói a generalis zsinatok végzéseinek és így a fejlődés eltérő irányt mutat a

felvidéki evangélikus superintendenciáktól, hol a contuberniumok voltak tulajdonképen a házassági jogra nézve a törvényhozók és nem a superintendenciák; azonban megegyezik a dunavidéki evangélikus két kerületnek, t. i. a vasi és fertőmelléki, vagyis az ú. n. magyarajkú ev. superintendencia eljárásával. Ha a törvények pótlása lett szükségessé, ezt a superintendencialis, vagyis generalis zsinaton tették, mely szónak itt más jelentősége volt, mint a felvidéki evangélikusoknál. hol a contuberniumok tartották úgy a generalis, mint a particularis zsinatokat (l. a sárosi ev. esperesség protocollumát N. Múz. 2095/F. L.) és a contuberniumok között nem a közös zsinat, hanem a közös superintendensi hivatal volt az összekötő kapocs. Az alsó-dunamelléki ev. ref. kerület generalis zsinatai közül pótlékokat hoztak az általános törvényhez, a komjáthi kánonokhoz az 1629-iki ráczkevei gen., 1639-iki pataji, 1652-iki kecskeméti gen. zsinatokon. (L. Dunántúli Prot. Lap 1891. 448—520. l.) Hogy hasonló lehetett az eljárás a többi három ev. ref. dunavidéki kerületben is, azt kétségkívűlinek tekinthetjük, bár — fájdalom — okmányaikat nem igen bírjuk, de számos emlék tanuskodik szervezetük és eljárási módjuk felől.

Meg kell még emlékeznem egy sajátos törvényhozási forrásról az ev. reformátusoknál, minőre példát az evangélikusoknál nem találtam, t. i. az egyházközségek által hozott szabályzatokról. Ilyennek nyomait láthatni több helyen. Én csak két könnyen található példára hivatkozom, t. i. a pápai (l. Prot. Szemle 1892. 442—4. l.) és a kecskeméti egyházera (l. Sárospataki Füz. 1860. 249. stb. l.). Amaz «a körösztolesrül valo regulak» és «Az házasságról» czimen 13, illetőleg 18 pontból áll és mint Révész Kálmán mondja, valószínűleg Kanizsai Pálfi János által szerkesztetett a XVII. század 4-ik tizedében és összefüggésben látszik állani a presbyterialis egyházszerkezettel.

Természeténél fogva ez csupán a házasságkötésről tárgyal és az ezzel összekötött szertartásokra van tekintettel. Határozataiból kiemelendők azok, melyek az eljegyzésnél szereplő személyek, a «házasság szörzők» tisztiról szólanak, kiket — tekintettel az eljegyzés komoly jelentőségére — felelőssé tesznek a netalán meg nem állható eljegyzés következményeiért. Fontos továbbá azon rendelkezése, mely az adventet s a nagyobb ünnepeket megelőző heteket szentes időnek jelöli ki (10. p.); a házasságkötésnél, vagyis az esketésnél a «szörző emberek» tanuskodását, esketés előtt hajadonoktól a catechismus recitálását és esketés után az anyakönyvezést rendeli el. A többi intézkedések kevésbé lényegesek, kivéve a 12-iket, mely a vegyes házasságokat tilalmozza.

Az említett utóbbi szabályzat, mely a kecskeméti egyház anyakönyvi feljegyzéseiben található s mely már a XVIII. század elejéről származik, nem szerves egész, de tartalmánál fogva mégis érdekes. Különösen figyelmet érdemel az itt, ezen időben elharapódzott házasságtörés esetében követett eljárás. Minthogy ugyanis úgy az egyházi, mint a polgári forum e bűnre halálbüntetést szabott: a házasságtörésben bűnösnek ártatlan életársát eo ipso szabadnak tekintették a bűnös féltől. Ha tehát így a házassági kötelék önmagától is feloldottnak volt tekinthető: praxissá fejlődött az, hogy ha az ártatlan fél a polgári hatóságtól — rendszeren 40 frt bírság lefizetése és a szükséges egyházi poenitentia megtartása után — kegyelmet nyert bűnössel tovább is hajlandó volt együtt élni, recopuláltattak, mely cselekvény a dolog természeténél fogva privatim, azaz nem a gyülekezetben történt. Minthogy pedig a házasságtörések gyakorisága a közerkölcsöket teljesen megvesztegette, 1716-ban a presbyterium szigorúbb szabályzatot hozott, a mennyiben a bűnbeesés ismétlődése esetében a halálbüntetés megváltásául szolgáló pénzbírság arányosan felemeltetett, az egyházi poenitentiában részben az ártatlan s bűnös társát visszafogadni kész fél is résztvenni kényszerült. Azonban ezen szigorúbb rendszabályok célhoz nem vezettek, a mennyiben e vegyes vallású városban e bűnösök azzal fenyegetöztek, hogy pápistává lesznek és midőn a presbyterium e bajt akarván kerülni, engedett, lassanként, 1723 óta a recopulatio is kiment divathól. A recopulatiót különben eképen indokolták: «mert előbbi házasságoknak frigve s esküvése a paráznság által botránkoztatóképen felbomlott» s 1716-ban elrendelték, hogy az nyilvános és megfelelő Agenda kíséretében történjék, mi által a felekre hatni akartak. Csakhogy e törvény nem lépett életbe s mint az egykori feljegyzés mondja: «Et deliberatum mansit sicut campana sine pistillo», azaz mint harang ütő nélkül.

A tiszavidéki ev. reformátusoknál ép úgy, mint a Duna vidékén, a házassági törvényhozás súlypontja a generalis zsinatokban van. Generalis zsinatoknak itt csakis egyházkerületi, azaz superintendentialis zsinatokat neveznek, melyeknek végzéseiből szedte össze Keresszegi István superintendens az Articuli Maiores és Minoreshez járuló «Appendix» nevű gyűjteményt. Azonban a XVI. századbéli nagyobb és kisebb cikelyeken kívül főleg a Geleji-Katona-kanonok nyertek nagyobb jelentőséget, melyek az összes tiszavidéki, tehát tiszántúli, tiszán-inneni és erdélyi reformátusoknak egyik legfőbb törvénykönyvük lett házassági ügyekben is hosszas időközön keresztül.

A Geleji-féle kánonokat megelőzőleg vagy követőleg hozott

tiszáninneri házassági ügyekre vonatkozó törvények kezembe nem kerültek és épen ezért azt tételezem fel, hogy a XVI. században náluk honos két kánongyűjteményt, a kisebb és nagyobb czikkelyeket, az Appendixet és a Geleji-kánonokat használták egészen 1731-ig, vagyis, hogy nekik ezen időszakból saját házassági törvényeik nincsenek. Igen könnyen csalódhatom e feltevésemben, de úgy látom, hogyha volt volna is valami saját törvényük: ez — mint házassági perekben hozott ítéleteikből látszik — nem különbözött a tiszántúlitól. A tiszántúli kerületben 1649 előtt az «Appendix»-be a károlyi 1605., szatmári 1606., váradi 1620. s 1624. és némethi 1621-iki zsinatok végzéseiből vétettek fel határozatok. Ezek közül fontosabb intézkedések azok, melyek az esketést általában hétfőről is és az ünnepet megelőző két és követő egy hétről betiltják (1605.; 1621.), kimondják, hogy ubi sponsa, ibi copula (1624.); a malitiosa desertio, vagy általában a desertio esetében 2—3 évi várakozást rendelnek el (1606.) és végül a házasságtörést a kellő poenitentia ki nem állásáig közjogi bontó házassági akadálnak declarálják. 1649 előtről megemlítendő még az 1606. szatmári zsinat 1. az «Appendix»-be fel nem vett határozata, mely az egyik házasságnak a másik fogságra hurczoltatása esetében hat évi várakozást ír elő, tehát addig új házasságra nem léphet.

A Geleji-kánonok, melyekről később Erdélynél emlékezem meg kissé bővebben, a tiszántúli egyházkerületnek rendes törvénykönyve lett volna ugyan, mégis úgy találjuk a házassági perekben hozott ítéleteknél, hogy ezek «erdélyi kánonok» néven neveztetnek és hogy szivesebben használják mindvégig nálánál az Art. Maiores-t, vagy legalább párhuzamosan alkalmazzzák vele (p. o. Sztojka László és Gyulai Anna házassági perénél a helytelenül eljáró beregi papokat az Art. mai. 37. és erdélyi 66-ik kánona értelmében megbüntetik. L. Tóth Sámuel «Adalékok» 1734. év).

Úgy találjuk, hogy 1649 után is hoznak még házassági jogi törvényeket a tiszántúli generalis zsinatok úgy az anyagi, mint az alaki jogra nézve. Amarra nézve kiemelendő az 1686. avasúvárosi zsinat 5. pontja, mely megkívánja a házasságtörő fél ártatlan társától, hogy annak halálbüntetését követelje, még ha a polgári hatóság megelégednék pénzbírsággal is. Ellenkező esetben mind a két fél megvesszőztessék. Több ízben fordul elő az eljegyzés érvényére és hatályára vonatkozó határozat főleg a XVII. század utolsó tizedétől fogva, mely körülménynek magyarázata abban rejlik, hogy Sylvanus (Szilágyi) Márton megírván «Triga divortialis» cz művét 1690-ben és ez Körmendi

Péter superintendens által házassági ügyekben irányadónak nyilvánítottván: a tiszántúli kerület sehogyan sem tudott kibékülni ezen könyv függelékében foglalt, az egész kerület eddigi praxisától elütő, idegen és szigorúnak talált szabályzattal, mely az eljegyzésről szól. Sylvanus felfogása szerint — ép úgy, mint Luther, Melancthon — hazánkban Melius s Pathai István superintendensek nézete szerint is, az eljegyzési megegyezés valósággal házasságkötés. Holott a XVII században a tiszántúli ker. praxisa az volt, hogy az eljegyzés még csak — habár komoly és ok nélkül meg nem másítható — házassági ígéret. Ezért megszegője, az indokolatlanul visszalépő büntetetik ugyan és pedig rendszeren ligába vettetéssel, de a liga rendszerint rövid ideig tart, okkal-móddal — rendszerint fizetéssel — feloldható, sőt mint egy szabolcsmegyei eset mutatja, el is kerülhető. (Az 1658. apagyai zsinaton Szeles Dorottya hajadon feloldatik a jegyesi kötelékből és az őt visszavető vőlegénye Módis Benedek kötelben marad. Ez a határozat; de mellé van jegyezve, hogy mivel a férfi busásan fizetett, csak hogy szabadulhasson, tehát szabadnak nyilvánított. L. a szabolcsi ev. ref. e. m. protocollumát N.-Kállóban. E protocollum, mely már 2-ik kötet, 1656-tól 1744-ig terjed, csupán csak házassági perekben hozott ítéletekkel van tele.) Természetes tehát, hogy ily körülmények között Sylvanus szigorú felfogása nem talált visszhangra, hiszen még a szomszéd Erdélyben is csak pénzbírság volt az eljegyzéstől való indokolatlan visszalépés büntetése. Így történt aztán, hogy már 1695-ben megkezdődik a visszahatás. Az erdői zsinaton a hajduvárosok kérelmére elhatároztatik, hogy a jegyesek legyenek szabadok. A krasznai zsinat (1699.), mely éppen Szilágyi Mártont választja superintendenssé, azt rendeli, hogy «Divortium levi de causa non sit», az ifjabb jegyesek egy, az idősebbek két évig kötelben legyenek, ha a jegyesi viszonyt elégséges ok nélkül felbontják. Ha az ily ügyben a szülék és gyámok vétkesek, excommunicáltassanak. Végre a csatári zsinat 1713-ban a ligabavetést eljegyzés felbontása esetén megszüntette s közrendűeknél 6, nemeseknél 12, főrendűeknél 24 frt bírsággal helyettesítette.

Az alaki jog szempontjából fontos az 1695. erdői zsinat azon határozata, hogy a házastárs elhaltának igazolására, vagy annak bizonyítására, hogy törökkel vagy tatárral házasságra lépett, egy hiteles tanu is elegendő. Az 1686-iki avasújvárosi zsinat 1. pontja, az 1699. krasznai zsinat 4. pontja tiltja a magán, azaz nem zsinaton való törvénykezést, valamint azon abusust is, hogy mind a két féllel fizettettek perköltséget. Egyik legérdekesebb szabály az 1712-iki debreczeni zsinat azon hatá-

rozata, hogy a közzsinatra csak a hűtlen elhagyás miatti elválás utasítottassék. Ezen törvény olyformán értendő, hogy házasságtörés esetében a partialis zsinat határoz ugyan, de ez a közzsinathoz megfelelőbb (p. o. az említett Sztojka-Gyulai ügy), míg hűtlen elhagyás esetében elsőfokon is a közzsinat ítél.

Magyarország tiszai vidékén az esperességek nem igen hoznak házassági törvényeket, legalább azokban a közleményekben és protocollumokban, melyeket láttam, egyetlen adatot kivéve, nyomát sem találtam. Az egy, melyet ismerek, a máramarosi e. m. 1625 körüli azon határozata, hogy a hirdetés vasárnap történjék és másnap, hétfőn legyen az esketés. Hasonlóképen egy adatot leltem ugyanezen tárgyban, mely a miskolci egyház határozataképen ennek anyakönyvében látható (v. ö. Sárospataki Füz. 1858/9. 678. 977. l.). Általában azt tapasztalhatjuk a duna- és tiszavidéki ev. reformátusok házassági jogánál a kerületek és egyházmegyék viszonyára nézve, hogy amott az egyházmegyéknek a törvényhozásra, emitt pedig — mint alább részletezni fogom — a bíraskodásra volt nagyobb befolyásuk.

Erdélyben a három protestáns felekezet házassági jogáról a XVI. századból jóformán csak a szászoknál tudtam beszámolni, de egyházi törvényt sem az ev. reformátusok, sem az unitáriusok részéről be nem mutathattam, mivel ilyen szemem elé sehol sem került, bár nem kétlem, hogy lehet. Azonban már a XVII. században az evangélikus szászok mellett az ev. ref. egyháznak is számos házassági kánonja van, sőt — habár csak keveset — az unitáriusoknál is találhatunk a könyvekben szerezhető forrásokból. Valószínűleg protocollumaik ez utóbb említett két felekezetnek bő anyagot nyújtanának a terjedelmesebb feldolgozásra, de ezek nehezen hozzáférhetők.

Az ág. evangélikusok, kik e korszakban már majdnem egyedül szász nemzetiségűek, a XVII. század folyamán és a XVIII. század kezdetén alig fejtették tovább házassági jogukat saját törvényhozásuk útján, hanem alapul véve a Libellus Reformationist és a szász nemzeti statutumot főleg Carpozow és mások iratait használták. Így találjuk ezt a Herrmann Dávid-féle «Fundamenta iurisdictionis Ecclesiasticae Saxonicae in Transylvania. Anno 1655. delineata» cz. egyházi jogi műben is (N. Múz. 498/Q. L.), mely aránylag a legkevesebbet hivatkozik a XVII. századbeli zsinatokra, holott épen Herrmann superintendens volt az, ki az összes szász zsinatok végzéseit 1545-től fogva saját koráig egy codexbe gondosan összefoglalta. (Egy példánya a N. Múzeumban is található 2055/F. L. jelzettel s

1545—1666-ig terjed. A benne foglalt zsinati végzések, az első erdődit kivéve, mind erdélyi, szász, evangélikus zsinatokon keltek.) Herrmannak említett egyházjoga 304-ik, azaz utolsó §-a e szavakkal végződik: «atque haec de iurisdictione externa Ecclesiastica Saxonum in Transylvania . . . Apud controversias consule labores utillimas Dedekenii, Bidembachii, Duntii, Melchioris Sylvestri in pastore conscientiosi, Balduini, Gerhardi, Fridlibii aliorumque nostrorum Theologorum». Ha még az elmondottakhoz hozzáteszszük a Herrmann által legtöbbször idézett Carpzwow-ot, meg fogjuk érteni, hogy miért hoznak aránylag kevés házassági jogi szabályt a szászok zsinatai ezen korszakban

A házassági akadályok részben ugyanazok, mint a mult korszakban. Azonban a sógorságnál megjegyzendő, hogy az ú. n. másod- és harmadrendű sógorság házassági akadályiá lesz, ha hozzá a respectus parentalis járul. Így p. o. a mostoha atya nem veheti el mostoha fia özvegyét, habár közöttük elsőrendű sógorság nincs is, ellenben elhunyt neje fivérének özvegyével bátran egybekelhet (1672. Sess. 7.; 11. n. 2.; 14.). Mint akadály tekinthető özvegyre nézve a férj halála utáni egy fél év, a férjnek neje halála utáni egy év; az elváltottra az elválasztás után két év (1666. Sess. 8.) s az elhagyottra nézve az elhagyástól számított három év (1607. Sess. 2. Can. 6.), mely utóbb hétre emeltetett (1682. Sess. 8.). Az 1605. évtől 1607-ig a vérokonság és sógorság akadályát a negyedik fokról a harmadikra szállították le, de az utóbb említett évben újból visszaállították a korábbi tilalmat. Az életkorra nézve pedig az 1615. art. 10. azt rendelte, hogy leányok városban 16, faluban 18 év előtt férjhez nem mehetnek. Főleg külföldi jogi könyvek után — mert zsinati végzésekben nyoma nincs — tartották a vallás- és polgári álláskülönbséget is házassági akadálnak. Azonban ezek csak tiltó akadályok, a mennyiben a valláskülönbség fenforgása esetében is meg van engedve a házasság, ha remény van, «hogy a haeretikus fél lutheránusnak megnyerhető s a gyermekek az igaz vallásban neveltetnek»; s Herrmann (159. §.) szerint ezen akadályok nemcsak a consummált, hanem még csak a megkezdett házasságokat sem oldják fel: Szintén külföldi tekintélyek után állapítatik meg azon akadály is, mely «inhonesta cognatio vel affinitas» útján keletkezik, de ha ilyen, házasságon kívüli elhálásból keletkezett sógorság mellett házasság jó létre, az utóbb kitudódott akadály miatt a házasság fel nem bontható (Herrmann 180. §.).

Az eljegyzés a házasság egyházi megkötésére is kötelez, mint az 1676. Sess. 8. határozat rendeli. Ugyanis a «consum-

matio matrimonii». nem a házasság elhálása, hanem egyházi megkötése (Herrmann 184. §.), mi összeesketés által történik. Úgy látszik, hogy Brassó környékén az egyházi egybeköttetést egy időben sokan negligálták, azért az 1655. Sess. 6. foglaló rendelkezés ezen régi (1554. 7.; 1565. 11.) szabály betartására szigorúan utasítja a brassóiakat is.

Minthogy voltak oly házassági akadályok, melyek az eljegyzést érvénytelenné tették, még ha a már consummált házasság miattuk felbontható nem lett volna is, és olyanok, melyek úgy az inchoatum, mint consummatum matrimoniumot is felbontják: ezért azon esetekre, melyek mellett még elnézhető a házasság, dispensatiót kellett kérni. A dispensatiót eleinte egyedül a dekárok adták, azonban az 1615-iki medgyesi zsinaton (Sess. 2.) elhatározták, hogy a kérdés a superintendenshez feltehető; míg utóbb (1627. Sess. 6.; 1691. Sess. 6.) teljesen a superintendens kezébe ment a dekároktól. A XVII. század végén (1693. Sess. 6.) azon különös állásnál fogva, melyet a szebeni káptalan az egyházi universitásban elfoglalt, megengedett neki úgy a dispensatio, mint az elvászto ítélet végérvényes kimondásának joga. Minthogy pedig a brassói — az egész területen legnagyobb — káptalan önérzete nem engedte, hogy a szebenitől elmaradjon, azért kivitte, hogy 1712-ben ugyanolyan jogokkal ruháztatott fel, mint a szebeni 1693-ban.

A jegyesek, mielőtt megeskettettek volna, kihirdettettek és pedig csak egyszer, de ezt is meg lehetett 1 frt lefizetése mellett váltani, ha más helyen esküdött vagy lakott az illető (1708. Sess. 7. qui florenus cedit pastori a quo, non ad quem 1686. Sess. 18. 12. §.). A különböző helyen lakó jegyesek már az 1676. Sess. 8. határozata értelmében mindkét helyen hirdeten-dők. Ha azonban daczára az eljegyzésnek és kihirdetésnek visszalép a házasságtól, 12 frt birságot fizet (1676. Sess. 8. n. 2.) Mire nézve Herrmann megjegyzi, hogy ez a külföldön nem szokás, mert ott az eljegyzés felbonthatlan elégséges ok nélkül, de az erdélyi szászoknál már az 1607. Art. visit. 6. értelmében, mint dispensatio, az említett 12 frt birság terhe alatt kinyerhető

Az esküvel megkötött házasságoknál az egyház szerepe a lelkész cura pastoralis tevékenységében nyilvánul. Hatóságilag csak a házassági vizsgálódások esetében lép fel, midőn azonban (1676. Sess. 8. n. 14.) a lelkésznek előbb a felek kibékítésére kell törekedni és csak ha ez sikertelen volna, akkor forduljanak a felek a felsőbb egyházi — de semmi esetre se a világi — hatósághoz (u. o.).

A felsőbb egyházi hatóságok: az universitas és a super-

intendens, a káptalan és dekan az összes házassági ügyeket kezökben tartják. Ítélnék az eljegyzési, köteléki s válóperekben, nemkülönben a dispensatio kérdésében is. Azonban, mint láttuk, a dispensálás joga idővel és lassanként a superintendens kezébe ment át, kitől csak a szebeni és brassói káptalanok tudták újra visszaszerezni a maguk részére. Hasonlóképen történt a superintendensi hatáskör kiterjesztése az összes házassági perekre nézve is. Ugyanis míg a XVI. században és a XVII. század elején a káptalanok első fokon ítélvén, ítéletük bármely házassági perben csak fellebbezhető volt és pedig az universalis zsinathoz: addig az 1616. Sess. 3. 1. p. értelmében a superintendens az összes hatóságokkal concuttal bármely házassági perben és a dekanok kötelesek a felbontó, illetőleg elválasztó ítéleteket hivatalból áttenni a superintendenshez, mi még az 1676. Sess. 8 által is helybenhagyott, de a szebeni (1693.) és brassói (1712.) káptalanoknak engedett privilegiumok folytán csorbát szenvedett.

Hogy az eljegyzés mily könnyen, egyszerűen 12 frt lefizetése mellett, minden indokolás nélkül fel volt bontható, arról már szólottam. A bontó akadályoknál egyik legerdekesebb azon intézkedés, hogy a harmad- és negyedfokú vérrokonok vagy sógorok között, dispensatio nélkül, a lelkész vigyázatlansága folytán létrejött házasság fel nem bontható, de az utólag megkivánt dispensatióért harmadfokú rokonoktól vagy izú sógoroktól 20 frt vétetett (1627. Sess. ult. 1712. Sess. 7.). Válóperekben eleinte csak a házasságtörés, és pedig a nő részéről akkor is, ha más által a házasság előtt teherbe ejtetett, továbbá a hűtlen elhagyás volt válási ok, azonban idővel a Statuta Sax. Lib. II. Tit. I. 7. §. alapján a saevitia esetében is megengedték, ha ehhez tettelegesség vagy halálos veszély járul. Csakhogy ez esetben előbb 1–3 évi «separatio a thoro et mensa» előzi meg az elválasztást (Herrmann 294. §.) és midőn az ítélet kimondatott, az ártatlan fél szabadságot nyer új házasságra, ellenben a bűnös számkivetetik, vagy 60 frtra büntetetik (1655.). Az 1708. Art. vis. 104. §. már végelválásról ez esetben nem szól, hanem általánosan írja elő az ágy- és asztaltól való elválasztást az engesztelhetlen gyűlölségben élő felek részére.

Felmerült concret esetek alkalmával több határozat hozott negatív irányban, t. i. hogy mely okok miatt nem engedték meg az elválás. Főleg azért, hogy a mai szász evang. házassági joggal összehasonlíthassuk a régebbit, megemlítem ezek közül a lopást (1686. Sess. 8. 14. §.), a betegséget (1616. Sess. 5. 3. §.; 1660. Sess. 10.; 1684. Sess. 8.), az örültséget

(1642. Sess. 5.), a gyilkosságot és általában a bűntényt (1655. Sess. 9.; 1679. Sess. 5.) és a hosszas fogságbüntetést (1682. Sess. 5. n. 11.). tehát oly okokat, melyek manapság az erdélyi szász egyházban majd mind válóokok, de a XVII. században s a XVIII. elején nem voltak.

Az általam felsorolt csekély számú adatok mellett még több, inkább vagy kevésbé érdekes határozatokat találhatunk még a szászok házassági jogában, melyek együtt, a már elől említett német írók műveiből vett pótlékok mellett egy complet házassági jogot alkottak és egy oly mű, mint Herrmannak idézett egyházi joga, mely a szászoknál nagy tekintélynek örvendett, nem állott sokkal hátrább a külföldi hasonnemű műveknél és csak sajnálni lehet, hogy ki nem nyomattatott.

Az erdélyi ev. reformátusoknak, mint a mult szakasznál említém, 1608 előtt csak egy, de azután számos zsinati végzését ismerem, melyekről az alábbiakban számolok be.

A legjelentékenyebb kánongyűjtemény természetesen a Geleji-féle 100 kánon, azonban ezt megelőzőleg és követőleg is hoztak házassági törvényeket, melyek azonban az általam most tárgyalt időben rendszeres műbe nem foglaltattak össze. Az összes végzéseket nem ismerhetem, mert még a melyek fennmaradtak is, csak kivonathban maradtak meg és így vannak közölve a Révész-féle «Figyelmező»-ben (1872.) s Bod Péter nagy egyháztörténetében. E törvények tisztán zsinati végzések, de mint a Bod-féle «Synopsis Juris Connubialis»-ból láthatjuk, e zsinati végzések mellett jelentékeny szerepet vittek az egyh. főtanács határozatai is, habár ilyenek nagyobb számmal ez ideig nyomtatásban meg nem jelenvén, többnyire ismeretlenek. Ezen két, egymással concurráló felsőbb rendű egyházi hatóság egymáshoz való viszonyát fejtegetni nem lenne itt helyén való, csakis azon sejtélemnek adok kifejezést, hogy az egyházi főtanács által hozott házassági szabályok csekélyebb számának oka abban található, hogy a házassági ügyeket tisztán egyházi ügyeknek tekintették és így ilyenekkel, ha nem is kizárólag, de inkább túlnyomólag foglalkozott a tisztán lelkészekből álló közzsínat, mint a vegyes szervezetű egyh. főtanács.

Minthogy a Geleji-kánonok előtt tartott zsinatok végzései abban befoglaltak, egyszerűen felemlítém, hogy ezen zsinatok közül melyeknél találtam házassági jogra vonatkozó határozatokat. Ilyenek a rettegi (mikor?), az enyedi (1620., 1635., 1642., 1644.), a m.-vásárhelyi (1634., 1639.), a dézsi (1637.), gyulafehérvári (1640.), a kolozsvári (1641.) zsinatok. Határozataik közül, mint érdekesebbeket és olyanokat, melyek a Geleji-féle 100 kánonba felvéve nincsenek, megemlíthetem a következőket:

Az enyedi (1620.) zsinat 7. p. megújítja a rettegi kánont, t. i. hogy a divortiumért járó díj harmada a püspöke legyen; a ref. superintendensnek alávetett háromszéki unitáriusok pedig, «ha divortialni akarnak, illendő ajándékokkal contentálják ő Klmét». Különben a divortialis díja az 1634. marosvásárhelyi zsinat 6. p. értelmében nemesekre 24 frt. nem nemesekre 12 frt. Elvlasztó ítélet ne hozassék, ha az idézett fél — consumatiót kivéve — meg nem jelen; különben is a partialisok ítéletet csak a harmadik ülésen mondhatnak (u. o. 7. p.) A háromszéki unitáriusokra tekintettel a gyulafehérvári (1640. 2. p.) zsinat azt rendeli, hogy esketésnél a vőlegény lelkésze az illetékes és ha mindkét fél unitarius és ref. egyházköztségben lakván, a ref. lelkész szolgálatát igénybe nem veszik, maguknak unitarius lelkészt oda nem hozhatnak, míg az előbbi esetben igen. Elválásoknál pedig, ha a válóper folyamatbatétele után egyik fél unitáriusból református lesz vagy viszont, mindkét vallásúak esperese tartozik kölcsönösen meghallgatni a felperes kívánságát (Dézs 1637.).

Az enyedi zsinat (1642. 3. p.) adventben három frt büntetés alatt tiltja az esketést, de nagybőjtben a m.-vásárhelyi (1639. 3. p.) megengedi. A kik előbb nőtlenségben paráználkodván, utóbb egybekelni akarnak, egyházkövetéssei szabadulnak a megveretéstől (kolozsvári 1741—1. p.); a mátkásság idejében nyilatkozó paráznaság miatt a jegyesek kétheti poenitentia (felállás) alá vettettetnek; de ha később tűnnék ki az előbbi gonosz élet, egy hét is elég (Enyed 1644.).

Az 1646-iki szatmár-németii zsinat meghagyásából, Geleji Katona István által készített 100 kánon, a házassági jogra vonatkozólag 10 kánont (65—74.) foglal magában. Ezen törvénykönyv érvényére nézve a Statuta Saxonumban foglalt egyházjogi szabályokéval ér fel, a mennyiben fejedelmi jóváhagyásban részesült II. Rákóczi György által 1649-ben és így hatályát is a fejedelmi hatalom biztosítá ép úgy, mint a szász statutumokat, vagy a protestáns nádorok idejében, sőt még azután is, a zsolnai, szepesvárallyai és sempthei kánonokat. Általában elmondhatjuk, hogy a két magyar haza területén lakó protestánsoknak nem volt egyházi törvénygyűjteményük egész a legújabb időkig, melynek érvénye jobban lett volna biztosítva és uralma messzebb terjedt volna, mint ezé.

Azonban másfelől be kell vallanunk, hogy vajmi kevés az, a mit terjedelméhez képest a házassági jogból nyújt. Az a tíz kánon még csak a legszükségesebbeket sem foglalja magában, mert — hogy egyebet ne említsek — az alaki jogra nézve mit sem ad. Ezen és más hiányokat tisztán csak az egyháziak

prudentiája volt hivatva pótolni, mert az ev. reformátusoknál valamint általában, úgy a tiszai vidékeken és Erdélyben, tehát e törvénykönyv uralmi területén is, nem voltak közönségesen befogadott külföldi jogkönyvek használatban és segítségül véve, mint p. o. a felvidéki evangélikusoknál, vagy Erdélyben a szászoknál láttuk. Főleg ezen körülmény nyújtja magyarázatát annak, hogy míg az említett evangélikusok a XVII. század második tizedén túl valami újat nem foglalnak törvénybe, addig az ev. reformátusok folyton folyvást, majd minden 2—3-ik évben hoznak valami házasságjogi törvényt ebbeli hiányaik pótlására. Igaz ugyan, hogy ezek többnyire csak mellék és alárendelt kérdésekkel foglalkoznak, mert a főbb elvek a reformatió befogadása óta meg vannak állapítva, de éppen ez mutatja a megállapodott törvénykönyv hiányát.

A Geleji Katona-féle kánonok házasságjogi része rövid összefoglalásban a következő: A házasság egyházi ügy. Az eljegyzés csak szabad egyének között jöhet létre, valamint a házasság is, de a szülék beleegyezése nincs előírva, hanem igenis a felek jámbor és tiszta előélete (65. c.). Az eljegyzés szigorú köteleket képez a jegyesek között és házasságra kötelez, minél fogva az azt elegendő ok nélkül felbontó fél a másikkal házasságáig egybe nem kelhet (74. c.), sőt az enyedi zsinat (1642. 4. p.) szerint még 12 frtra is büntetetik. Házasság, illetőleg egybekelés előtt sok idővel ne legyen az esketés; de ezt legalább egyszeri kihirdetés — a főrangúakat kivéve — előzze meg a netaláni akadályok kipuhatólása végett (65., 67. c.). Ily akadályok a vérrokonság és sógorság a negyedik fokig, illetőleg ízig, mely alól azonban lehet dispensatio (68. c.); a csekély kor (14, illetve 18-nál kevesebb, 69. c.) és a nagy korkülönbség (70. c.); továbbá a fennálló kötelék (65. c.), az ítéletileg kimondott özvegységi vagy nőtlenségi kötelezettség (66. c.), becstelenség (u. o.). Nem végezhető az esketés szombaton és vasárnap; más napokon azonban igen; rendszerint a templomban és kézfogás mellett (67. c.) A házasság felbontható nősparázsnaság (71. c.), hitetlenné válás (72. c.) és hűtlen elhagyás esetében (73. c.) öt év leforgása után. Semmis a házasság, ha frigiditas vagy tehetetlenség forog fenn. Az ily pereket az egyházi rend látja el (71. c.).

Minthogy ezen rendelkezések a megelőző zsinati határozatokkal bővitve senkinek sem lehettek elegendők, később is több zsinati végzés tartalmaz házasságjogi intézkedést. Így az enyedi zsinat (1652.) a perköltségekről, (1664.) a malitiosa desertióról rendelkezik bővebben. Ez utóbbi a bizonyítékok elégtelensége esetén, a felek békés együttélésre intését rendeli és ha ez siker

nélkül való volna, szükségesnek tartja az elhagyó ellen világi karhatalom alkalmazását igénybe venni, majd excommunicálni a contumaxot és csak ezután mondható ki a végelválás és adható szabadság új házasságra az ártatlan félnek. Malitiosa desertio esetében az 1696., 1716. s 1729. zsinati határozatok értelmében a partialis zsinat nem dönthet, hanem vagy hivatalból küldi fel ítéletét a superintendensnek, vagy egyenesen hozzá utasítja a feleket. Ha az egyik házastárs fogságba vitetett, az 1606. zsinat 8. c. szerint a férfi 4, a nő 3 évig tartozik várni, mely időt az 1659. tart. zsinat bármely nemű félre 3 évben állapított meg. Az 1606-iki egyházi főtanácsi végzés értelmében a fogságban levő férj visszatérével a korábbi házasság feleled, még ha időközben újból házasodott volna is az otthon maradt fél. Egy konkrét eset alkalmából az 1667. évi zsinat a házasságban a nemi étellel való visszaélést malitiosa desertionak nyilvánítja és a debitum conjugale megtagadását helyeslé, sőt felbontá a házasságot. Nősparázsnaság okából indított válóperekben az 1696. évi zsinat illetékesnek mondá ki a partialist, de tőle fellebbezésnek van helye a Generalis Synodusra. De már egy 1716. évi határozat a «Méltóságos házban talált ilyen casust» egyenesen a generalis zsinaton mondja megindíthatónak; sőt egy 1729-iki határozat elrendeli, hogy a partialis zsinat csak akkor ítélhet manifestum adulterium esetében is, «ha legalább két vagy három szemmel látott bizonyságok importálják hitelesen valamelyik félnek parázsnaságát», de még ily esetben is hivatalból küldendő a superintendenshez az ítélet. és csak ez, a zsinati pecsét alatt adhatja azt ki érvényesen. Ugyanezen határozat a világi bíróságok (Háromszéken) azon szokása ellen is tiltakozik, hogy a tizenötödnapos törvényszék válóperben ítélni kezdtek.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az erdélyi reformátusok házassági joga semmivel sem rendezettebb, mint a magyarországi protestánsoké. Hiszen, hogy nem csupán a talált adatok csekélységére lehet alapítani ez állítást, bizonyítja a Bod Synopsisa, melybe a hazai anyag kevesebb van felvéve, mint a mennyit én most ismertettem. Már pedig alig tehető fel, hogy ha Erdélyben a reformátusoknak rendszeres házassági joguk van, Bod csak úgy mutatóba közöljön egyet-mást és Böhmer, Engan, Sylvánus meg más, külföldi és magyarországi írókra hivatkozzék. Én legalább 1731-ig bővebbnek és szervezettebbnek látom a magyarországi prot. házassági jogot, mint az erdélyi reformátusokét.

Az unitáriusok házassági jogának anyaga ép úgy, mint a többi protestánsoké, a bibliából van véve. A szabályokat ők

is egyéb egyházi törvényekkel foglalták össze, mely törvények neve «Disciplina Ecclesiastica» volt. Már a XVI. században hoztak valamelyik generalis zsinaton egy ily «Disciplina Ecclesiastica»-t, azonban ennek ép oly kevés nyoma van, mint Rodecius Bálint püspök által eszközölt átdolgozásának. Egy későbbi átdolgozása, Almási Mihály superintendens által, 1694-ben jelent meg Kolozsváron és előszava szerint, nem igen sokban különbözhetik a Rodecius által eszközölt és kinyomatott átdolgozástól, valamint a kéziratban forgott első «Disciplina»-tól sem. Van nyoma annak, hogy az unitáriusoknak a XVII. században lett volna egy nyomtatásban megjelent házasságjogi monographiájok, a Járai Sámuel által írt «De divortiis Tractatum» 4° cz. mű, azonban ennek is nyoma veszett. Különböztetésért volna érdekes, ha bírnók, mert a magyar birodalom területén írott első házasságjogi munka volna, mely még egyéb más kézirati, egyházjogi műveket is megelőz korban, a mennyiben Járai már 1643. nov. 23-án meg is halt. Így tehát az unitáriusok házasságjogi törvényhozását az említett «Disciplina»-ból kell és a protocollumokból kellene megismernünk, a mennyiben a Rodecius által írott «Tractatus de matrimonio» című, 1621-ben Kolozsváron megjelent műve csak Agendalis beszédek, illetőleg ugyanehhez anyagot tartalmaz. Úgyde az említett protocollumokból csak annyi állott rendelkezésemre, a mennyit Uzoni-Fosztó egyháztörténetébe felvett és így csak ezekre szorítkozhatom előadásomban.

A «Disciplina», mely Generalis Synodus által fogadtatott el. úgy tekinthető, mint ez által hozott törvénykönyv. Ez az eljegyzésről mit sem szól, hanem az anyagi jogra vonatkozó első rendelkezése a nyolcz, illetőleg három nappal az esküvő előtt történő hirdetésről intézkedik. A kihirdetés célja természetesen a lehető házassági akadályok kitudakolása. Ily akadályok a tisztas élet hiánya, fennálló kötelek (7. p.); vérrokonság vagy sógorság az ötödik fokon, illetőleg izen belől; lányokra nézve a 14. évnél kisebb életkor; a nagy korkülönbség (8. p.). Ha akadály nincs, az esketés nyilvános tisztas helyen, gyülekezet jelenlétében legyen (6. p.) és a lakadalom előtt ne történjék sokkal, nehogy az összeeskettek idő előtt «összeszokjanak» vagy épen egymástól elidegenedjenek. Az alaki jog terén fontos a «Disciplina» azon rendelkezése, hogy a házassági perek megítélésére három forumot állít fel, mint majd a bíraskodásnál látni fogjuk. Ennyi a «Disciplina» házasságjogi rendelkezése.

Az 1643-iki tordai zsinaton 4 pontban hoztak némi szabályokat, melyek mind az alaki jogra vonatkoznak. Tartalmuk

a következő: 1. Válóperben az egyházmegye végítéletet nem mondhat, hanem a püspökhöz hivatalból küldjek fel az ítéletet. A vádlottat még háromszori elmaradása után se marasztalják el, mert ha ok nélkül ítélnének, ez fidefragiumnak tekintik. 2. Azonban ha a panaszlott megintés daczára sem jelen meg, ő a fidefragus s el lehet ítélni. A 3. pont az idézés módjáról s a 4. pont azon esetről szól, ha a házasságtöréshez malitiosa desertio járult volna, t. i. hogy még ily esetben is felküldendő a püspökhöz és a consistoriumhoz az egyházmegyei ítélet.

Azonban nemcsak generalis zsinat, hanem még specialis consistorium is hoz törvényt, p. o. 1647-ben Kolozsváron az ily consistorialis ülés az eljegyzési per felebvezését eltiltja, mivel *causa brevis brevium, igitur appellatio non conceditur. quoniam Ecclesiae consuetudo non permittit.*

Általában azt látjuk a törvényhozásnál, hogy a consistorium, mint az összes lelkészek kitünőbbjeiből választott, a püspök elnöklete alatt ülésező hatóság úgy biráskodásban, mint törvényhozásban *concurrat* a generalis zsinattal, mely utóbbi az összes lelkészek gyülekezete levén, amannal nehezkesebb volt és a gyakorlatban némileg háttérbe szorult. Épen azon oknál fogva, mert a consistorium könnyebben ülhetett össze és veszély esetén is azonnal helyt állhatott, tekintélyben is nőtt. Így utasította vissza 1628. okt. 11-iki ülésükből Bethlen fejedelem azon követelését is, hogy Medgyesi Ferenc és Veres Borbála válóperének iratait a fejedelemhez felterjeszszék, mivel a fejedelem kívánsága *«contra omnem consuetudinem Ecclesiarum est»* és mert az elválasztó ítéletet, melyet már a consistorium meghozott, a fejedelem úgy sem változtathatná meg.

Az egyház szabadságának ilyen és ehhez hasonló védelme által a consistorium tekintélye csak nőtt és nem lehet csodálnunk, hogy az eredetileg inkább birói és közigazgatási functiókkal bíró (l. *Disciplina* 9—10. l.) testület, később oly szabályokat is hozott, melyek általánosan törvényül fogadtattak el.

Mint a zsinatok és a consistoriumi ülések ítélezési praxisából láthatjuk, a házasságtörés mellett más válóokok is vannak. Így a malitiosa desertio, melynek fenforgása esetében már két év mulva kimondják az elválasztó ítéletet; az egyik fél polgári halála hasonlóképen ok a másik fél elválasztására; épígy a saevitia is. Eljegyzést a mutuus dissensus is felbont, mivel az csak épen mutuus consensus alapján létesült.

A XVII. században már nem találni nyomára a feltételes házasságoknak és maga a házassági jog is komolyabb irányú. A köteléki és válóperekben, tételes intézkedések hiányában tág tere nyílik a birói bölcsesség érvényesülésének, épen úgy, mint

a visszaéléseknek is. Épen ez utóbbit akarták elkerülni az unitáriusok, midőn az egyházmegyék hatáskörét törvényileg megszorították a házassági perekben és legalább elérték azt, hogy még a consistorium vagy zsinat előtt 2—3 év alatt sem fordult meg 50—60 válóper, mint p. o. a tiszántúli reformátusoknál a szabolcsi egyházmegyében és másutt.

Pokoly József.

AZ EGYETEMES LELKÉSZI GYÁMINTÉZETRŐL.

(Első közlemény.)

I.

A 1891—93-iki ev. ref. egyetemes zsinatnak kétségtelenül egyik legnagyobb jelentőségű határozata az, a melylyel kötelességévé teszi a konventnek az egyetemes lelkészi nyug- és gyámintézetnek mielőbbi felállításáról való gondoskodást, s első sorban az özvegy-árvagyámintézetnek három év alatt leendő szervezését. Egyetemes konventünk e megbízatásának tett eleget, a midőn kebeléből az ügy tanulmányozására és kellő előkészítésére egy bizottságot küldött ki, a mely bizottság elismerést érdemlő buzgalommal a közelebb tartott konvent elé e tárgyban részletes javaslatot terjesztett be. A bizottsági munkalat alapját a bizottság előadója, *Szell Kálmán* által összeállított s a következő cím alatt: «A magyarországi evang. ref. egyház egyetemes lelkészi gyámintézetére vonatkozó statisztikai adatok» 81 lapnyi terjedelemben megjelent adatgyűjtemény képezi, mely az eddigi állapotok tekintetében tájékozást nyújtani, főként pedig az egyetemes gyámintézet megalkotásához szükséges számításoknak alapot szolgáltatni van hivatva. Azt hiszem azért, nem végzek fölösleges munkát, ha a közzétett adatokra támaszkodva, egyrésztől képét igyekszem adni a jelenlegi helyzetnek, másrésztől meg az egyetemes gyámintézet megvalósításának és pedig mielőbb megvalósításának módozatát illetőleg a magam nézeteit s az ismert adatok alapján végzett számításaim eredményét röviden előadom. Teszem pedig ezt különösen azon okból, mert ha valaha, most időszerű e tárgynak minél nagyobb nyilvánosság előtt megbeszélése, a mikor, tekintettel az imént lefolyt képviselőházi vitára s általában amaz uralkodó közszellemre, elmondhatjuk, hogy a lelkészek és egyházak helyzete minden irányú javításának nemcsak egyházi, hanem állami szempontból is fontossága s a megfelelő intézkedések szüksége és sürgőssége általánosan el van ismerve.

És e szükségéről s a kielégítés sürgősségéről még inkább meggyőződhetik mindenki, ha a közlött adatokra csak futó pillantást vet is.

Mert nézzük először is a lelkészi javadalmakat feltüntetető rovatot. A lelkészi fizetésekre vonatkozó adatok magukban is érdekesek és tanulságosak. de velök ez alkalommal kissé részletesebben foglalkozni annyival is inkább helyén van, mert sem az eddigi gyámoldai viszonyokat helyesen megítélni, sem a jövőre nézve számításokat tenni, vagy tervet készíteni azok ismerete nélkül alig lehet.

A kép pedig, mely e tekintetben elénk tárul, nagyon kevésbé vigasztaló.

Mert hogy a lelkészi javadalom átlaga csupán egy egyházkerületben — a dunamellékiben — haladja meg néhány forinttal az 1000 frtot, egyben pedig — az erdélyiben — a 600 frtot sem éri el: ez maga még nagyon keveset mond. Egyházaink között is vannak jobb lelkészi javadalmak — a minék természetesen csak örülhetünk, — de minél nagyobb a javadalom ez egyházakban. annál kisebb aztán a többiekben, melyek az átlaghoz a keserves minust szolgáltatják. Ehhez járul még az is, hogy az adatok egyházmegyéenkinti átlag szerint vannak közölve. s a mikor p. o. a 62 egyházból álló *marosi* egyházmegyében a lelkészi fizetés átlaga 453 forint, bizonyára nem egy oly egyház van itt, a hol ez alacsony átlagon is a lelkészi javadalom jelentékenyen alúl marad.

Különben a lelkészi fizetésekről egyházkerületenkint a következő táblázat nyújthat némi tájékozást:

	1000 frton felül	1000— 900 frt között	900— 800 frt között	800— 700 frt között	700— 600 frt között	600— 500 frt között	500— 400 frt között	össz- szesen
I. Dunamelléki	129	97	33					259
II. Dunántúli			126	104	47			277
III. Tiszamelléki		48	4	107		151		349
IV. Tiszántúli	132		44	107	141	124	29	577
V. Erdélyi		5		54	99	188	167	513
Összesen	261	150	246	372	287	463	196	1975

659 lelkészi javadalom nem éri hát el a 600, 196 az 500 frtot sem, s összesen 1328 marad 800 frton alul, s csak 261-nek az átlaga haladja meg az 1000 frtot; ismételjük, hogy, a mi még korántsem jelenti azt, hogy annyi teljesen jó fizetést adó egyházunk volna.

Hogy valósággal mennyi van, azt — mint már említettük — a statisztikai adatok nem tüntetik fel, mert a fizetések egy-

házmegyénkinti átlag szerint vannak kimutatva s így a csekély fizetésű lelkészi állomásokról is csak hozzávetőleg tudhatunk; de elgondolhatjuk, hogy a hol az átlag 400 és 500 frt közé esik, milyen jövedelmű lelkészségek lehetnek ott. Ha a fentebbi adatok kapcsán egy kis számítást teszünk a lelkészi fizetések rendezéséhez szükséges összegre nézve, oly formán, hogy a minimumot 1000 frtban vesszük fel s az 1000 frton alul levő fizetéseket 100—100 frt különbséggel 750, 850, 750, 650, 450 forintra teszszük: 556.000 frtot nyerünk, a minél a valódi szükséglet természetesen több lenne, mert az 556.000 frt-hoz még hozzáadandó azon összeg, melylyel az egyes egyházmegyékben a többfizetésű egyházak az átlagot meghaladják.

De térjünk át a szorosán gyámintézeti viszonyokra s lássuk először is a gyámintézetek vagyoni állását az 1892-ik évi december 31-re vonatkozó adatok szerint.

Mint a lelkészi fizetések, úgy a gyámintézeti vagyon tekintetében is legkedvezőbb a helyzet a tiszántúli és dunamelléki egyházkerületekben, az előbbi 813, az utóbbi 775 frt tőkével rendelkezvén egy lelkészi állomás javára. Ellenben Dunántúl 521, Erdélyben 356 s Tiszáninnen mindössze 272 frt esik egy-egy lelkészre. Ha most már a lelkészi gyámintézetek vagyoni állapotát összehasonlítjuk az országos tanítói nyugdíjintézetével, első tekintetre úgy tetszik, mintha az országos tanítói nyugdíjintézet nem sokkal állana vagyoni tekintetben a miénk fölött.

Az országos tanítói nyugdíjintézet vagyona ugyanis volt 1892. december 31-én, tehát ugyanakkor, a mely időről a mi adataink szólnak: 9,966.896 frt, a mi 17.334 tag között oszlván el, egyre-egyre 574 frt esik; míg a lelkészi gyámintézetnél az átlag 547 frt. A csekély 27 frt különbséget pedig eléggé megmagyarázni látszik az a körülmény, hogy a mi intézetünk csak gyámintézet, míg amaz nyugdíjintézet, mely évenként az összes segélyek $\frac{1}{3}$ -ánál jóval többet fizet ki a nyugalmazott tanítóknak. Csakhogy e vagyon először is aránylag rövid idő alatt gyarapodott és pedig azért, hogy a miénkél általában magasabb segélyek adása mellett is a különböző jövedelmekből — melyek között az államsegély állandóan 150.000 frttal szerepel — évenként jelentékenyen tőkésített; továbbá nálunk a tőkekamat a fő jövedelmi forrás, t. i. csaknem ötszöröse egyéb jövedelmeknek, míg az országos tanítói nyugdíjintézet folyó jövedelmei, legalább ez idő szerint, teljesen fedezik a kiadásokat, sőt jelentékeny fölösleget is mutatnak, úgy hogy a tőkék kamata s az egyszer s mindenkorra fizetendő díjak egész összegökben tőkésíthetők. Végül arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a méltányosság megköveteli, miszerint a lelkészi özvegyek nagyobb

özvegyi segélyben részesüljenek, a mihez természetesen aránylagosan nagyobb gyámintézeti vagyon szükségeltetnék.

Egyébként a gyámintézetek vagyoni s jövedelmi viszonyait illetőleg, ha e tekintetben kizárólag a «Statisztikai adatok»-ból akarnánk tájékozást nyerni, tévesen lennének informálva, mert ezek csupán egyházmegyei gyámoldákról beszélnek, holott p. o. a Dunántúl kerületi gyámolda is áll fenn, és pedig a mai viszonyokhoz mérten, t. i. nem az élet-, hanem a gyámoldai viszonyokhoz, nem is jelentéktelen alappal és évi segélyzésekkel. Úgy hogy tekintetbe véve ezen körülményt, a gyámoldai viszonyok általában kedvezőbbek, mint a hogy azokat e kimutatás feltünteti.

De még így is elszomorítónak, szinte kétségbeejtőnek kell mondanunk az állapotot, melyről az előttünk levő számok, e néma számjegyek oly szívrendítőleg beszélnek.

Ugyanis míg a tanítói nyugdíjnál a legalacsonyabb özvegyi gyámpénz eddigelé 84 frt volt, az új nyugdíjtörvény életbelépése óta pedig 150 frt: addig a mi gyámintézeteinknél a leg-tarkább s egyúttal legszomorítóbb jelenségekkel találkozunk.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az özvegyek és árvák segélyzése tekintetében az egyes egyházkerületek körén belül is csodálatos egyenlőtlenség mutatkozik.

Így a *dunamelléki* egyházkerületben az özvegyi díjak 198 és 41·5 frt között ingadoznak, az átlag egyébként 119 frtot tevén, a mi mindenestre az alábbiakhoz képest még igen kedvezőnek mondható, bár ez átlag a 41·5 frt segélyre utaltaknak sem kenyeret, sem vigasztalást nem nyújt. E kerületben úgy a gyámintézeti vagyon, mint az özvegyi járulék tekintetében a *pesti* egyházmegye áll elől, a melyben 250 frt van özvegyi s ennek negyede árvasegély gyanánt megállapítva, bár a tényleg kiosztott összegek a jelzett arány szerint számítva csak 191 forint özvegyi járulékot szolgáltatnak. Valószínű, hogy a különbséget az okozza, hogy régebbi s kisebb segély-igényű özvegyek is vannak a segélyzettek között. A legkevesebb segélyt 41·5 frtot s illetve ha az árvákat is figyelembe vesszük, 40·37 frtot a *felső-baranyai* egyházmegye ad özvegyeinek.

A *dunántúli* egyházkerületben 80·36 frt a legmagasabb s 13·66 frt a legalacsonyabb segély; amaz a *tatai*, ez az *órségi* egyházmegyében. Az átlag egyébiránt 52 frtra tehető, bár úgy ennél, mint az előző számításoknál meg kell jegyeznem, hogy az alapul szolgáló statisztikai adatok úgyszólván még megközeletítő számítást sem engednek meg, mert csupán néhány helyen van feltüntetve, hogy az árvák részesülnek-e az egy összegben közölt segélyből külön ellátásban, s hogy az özvegyek járuléka

is mely kulcs szerint állapítatik meg. A magam számításainál egy árva jutalékát az özvegyi segély negyedrészenek vettem. A dunántúli egyházkerületben különben egyházkerületi gyámolda is van 1880 óta, mely ez idő szerint 94 özvegyet átlag 41.75 frttal segélyezett, úgy hogy ezzel együtt egy-egy özvegy átlagos segélye 94 frt.

Mélyen elszomorítók az árva- és özvegyi gyámintézeti viszonyok a *tiszáninneni* egyházkerületben. Négy egyházmegye itt a kimutatás szerint az 1892-ik évben semmi segélyt nem adott s a másik négy egyházmegye közül 47 frttal szerepel a legmagasabb s 2.75 frttal a legalacsonyabb segélyt nyújtó gyámintézet. Nem tudjuk, hogy az egyházkerület hány özvegyet és mily segélyben részesít, de e számadatok után méltó megdöbbenéssel kérdezhetjük, hogy ma, a mikor a legutolsó hivatalos családjáról is gondoskodva van, ily nyomorú alamizsnára vannak utalva lelkészeink árvái és özvegyei? Hacsak vigasztaló körülménynek nem vesszük, hogy a száanalomra méltó teremtetések közül a legtöbbet évtizedeken át tartó nehéz sorsuk által eléggé elkészülhettek az éhhalálra?

Méltán sorakozik a tiszáninneni egyházkerülethez az *erdélyi*. Ebben ugyan van 200 frtot adó gyámintézet is, t. i. a *kolozsvári* egyházmegyéé, de van azután olyan is, mely csupán 3 frtot juttat egy özvegynek s 4 olyan, melyben gyámintézet nincs, s úgy látszik nem is volt az adatok beszolgáltatása idején tervbe véve! Hogy pedig mily csodálatos előszeretet uralkodott miná-lunk minden iránt, a mi az egyöntetűségnek, az igazi s erőt adó egyesülésnek ellenkezője, legkirívóbb például szolgálhat a négy. u. n. *riközi* egyházmegye, melyek közös gyámintézettel bírnak, s melyek közül ennek daczára kettő 26 frt, egy 9 frt s egy 3 frt segélypénzt ad egy özvegynek. Az átlag ez egyházkerületben 42 forint, tehát magasabb, mint az előzőben, bár mindkettő az igazán számba jövőnél magasabb, mert csupán a tényleg segélyben részesülők vannak figyelembe véve: hogy hány özvegy és árva nem részesül *semmi* segélyben, ez egyik-nél is kitüntetve nem levén. Az egyházkerületi gyámoldáról s az ezáltal adott segélyekről természetesen itt sincs említés téve s így arról mi sem szólhatunk.

Szándékosan hagytam utóljára a *tiszántúli* egyházkerületet, hogy kissé megvigasztalódva válhassunk el ez adatoktól. Három egyházmegye — a *békésbánati*, *debreczeni*, *érmelléki* — juttat itt egy-egy özvegynek 300 frt, vagy ennél is több segélyt; négy egyházmegye 200 frtot meghaladót, vagy azt csaknem elérőt; három 100 frton felül ad osztalékot s így a 13 egyházmegye közül csak három marad a 100 frton alul, a legcseké-

lyebb özvegyi segély a *máramaros-ugocsi* egyházmegyében 34 frtot tevén. A tarkaság tehát itt is teljes mértékben megvan, 322 frttól le 34 frtig mind a 13 egyházmegye más-más segélyösszeggel szerepelvén. Az átlag egyébként 185 frt, úgy hogy a tiszántúli egyházkerület gyámintézetei maguk többet adnak ki segély gyanánt, mint a többi négy egyházkerületei összevéve, t. i. 25.865 frtot, 25.050 frttal szemben, holott a lelkészek száma Tiszántúl 577, a másik négy kerületben pedig 1398.

Mielőtt ez adatokból a consequentiát levonnánk, még két dolgról igyekezzünk tájékozást szerezni, vizsgálván, hogy mily jövedelmi forrásokkal rendelkeznek gyámintézeteink s hogy különösen a tagdíjak mily elv szerint és mily összeggel vannak kiróva?

E tekintetben azonban sajnosan kell nélkülöznünk először is annak feltüntetését, hogy a kihelyezett tőkék mily %-kal kamatoznak s az összes kamatjövedelem mennyire megy; másodsor pedig, a mi nem kevesebb fontos lenne, hogy vajjon mily természetű jövedelmekkel rendelkeznek ma gyámintézeteink a tagdíjakon és tőke-kamatokon kívül? Egynehány egyházmegyénél van ugyan említés téve egyházak által fizetett járulékokról, de hogy az ide vonatkozó adatok épen nem teljesek és kielégítők, mutatja azon körülmény, hogy — mint a «Debreczeni Protestáns Lap»-ban olvassuk — bár a tiszántúli egyházkerület 8000 frttal járul évente a gyámintézetek segélyezéséhez, erről, valamint a kerületi gyámintézetek jövedelmeiről s azok miként való felhasználásáról említés sincs téve, a mi nélkül pedig sem a jelen helyzetre teljes tájékozódást nem nyerhetünk, sem az egyetemes gyámintézet felállítására alapos és minden tekintetben kielégítő számítást és tervezetet készíteni nem lehet.

Ha már az előttiünk fekvő adatok alapján igyekszünk képet nyerni a helyzetről, az 1,183.538 frt tőkét 6 %-kal kamatozó-nak véve fel, kamatjövedelem gyanánt 71.012 frtot s a kimutatás szerint 14.532 frt tagdíjjal együtt összesen 85.544 frt évi jövedelmet nyertünk. Úgy hogy pusztán e jövedelem teljes felhasználása mellett 129 frt átlagot kapunk egy özvegy s ennek negyedét, vagyis 32 frtot egy-egy árva részére, a mi minden-estre több, mint a mit a 2-50—3 frtos özvegyi segélyek után várni lehetett, bár ismételjük, hogy ez átlag kevés vigasztalást nyújt azoknak, a kik a semminél alig többet kapnak nem segély, hanem szégyenletes alamizsna gyanánt.

Hogy ez összegből csak 50.915 frt fordíttatik tényleg segélyezésre, az ellen természetesen kifogást tenni nem lehet, mert a jövő biztosítása tőkésítés által épp oly fontos és szükséges,

mint a jelen szükségletének lehető ellátása. Annyival is inkább, mert a fentebbi összegben befoglaltatnak a csak most alakulóban levő gyámintézetek tőkéi s illetve kamatjövedelmei.

Annál nagyobb sajnálattal, sőt helytelenítéssel kell azonban rámutatnunk egyéb jövedelmi források csekély, alig számbavehető voltára, a hol tulajdonképen nem is többes, csak egyes számban lehet szólni.

Néhány egyházmegye egyházainak évi járulékain kívül ugyanis kizárólag a tagdíjak azok, melyek a statisztikai adatokban mint gyámintézeti jövedelmek szerepelnek. És a tagdíjak, kevés kivétellel, rendkívül alacsonyak, sokkal alacsonyabbak, mint oly intézeteknél, a hol egyéb és pedig jelentékeny jövedelmek is gyarapítják a bevételeket.

Ha ugyanis az egyes egyházkerületek szerint nézzük a kötelezett vagy elvállalt tagdíjakat, azt találjuk, hogy a dunamelléki egyházkerületben 7·5 frt átlag mellett 24 kr. a legkisebb tagdíj, a mit e néven nevezni alig lehet. Épp ezért — bár körülményeim e tárgy iránti nagy érdeklődésem mellett sem engedték meg, hogy közvetlen meggyőződést szerezzek az ide vonatkozó adatok pontosságáról — a fentebbi számításoknál s itt is ez adatot elnézésnek vagy mondjuk az összeállító tévedésének tudom be, mert nem tételezhetem fel, hogy 25 lelkészre összesen 6 frt rovatott volna ki, a mi a fentebbi 24 krt szolgáltatja. S hogy e tekintetben nemcsak egy, hanem több helyen is jelentékeny tévedés csúszott be, elég megjegyeznem, miszerint az *alsó-baranya-bácsi* egyházmegyében is 20 frtot találunk följegyezve összes tagdíj gyanánt. Ha most már a *tolnai* egyházmegyében, mely a 24 kros tagdíjat adja, a 18.863·65 frt tőke 5⁰/₁₀₀-os kamata, t. i. 943 frt, kellő fedezetül szolgál is a kiosztott 748 frt 40 kr. segélynek, addig az alsó-baranya-bácsi egyházmegyében a 13.679 frt tőke utáni 683·75 frt kamatnak s összesen 20 frt tagdíjnak 703 frt összege semmikép sem adja ki az 1505 frt 51 kr. segélyt, de igenis kellő fedezetül szolgál ennek a 20 frtjával 33 lelkészre kirovott 660 frt s a magasabb 7⁰/₁₀₀-al számított 957·53 krajczár kamat, összesen 1617·53 frt. De ha ezen tévesnek vehető adattól — a milyen különben sajnos nagyon sok fordul elő — eltekintünk is, a *vértessaljai* egyházmegyében 46 kr. a tagdíj, a mi az átlagos lelkészi fizetésnek 962 frtnak csupán 0·05⁰/₁₀₀ tehát a tanítók által fizetendő tagdíjnak éppen *negyvenedrészre*.

A *dunántúli* egyházkerületben 1444 frt 99 kr. a fizetett tagdíjak összege. úgy hogy az átlag 5·22 frt, a lelkészi fizetés átlagának 0·67⁰/₁₀₀-a. A legmagasabb tagdíj ez egyházkerületben 7·86 frt, a legalacsonyabb pedig 1·42 frt, az illető egyház-

megyebeli fizetés átlagának 0·17 % -a, a mihez kommentár egyáltalán nem szükséges.

A *tiszáninneni* egyházkerületben vannak az erdélyi mellett a tagdíjak tekintetében is a legrosszabb, mondhatni érthetetlen viszonyok. Ha ugyanis tisztán a közlött adatok szerint nézzük az itteni tagdíjakat, 7·15 frt átlag mellett 12·16 frt a legmagasabb s 2, *mond két krajczár* a legkisebb tagdíj. Vagy ha ezt — mint fentebb hasonló esetben — t. i. 1 frtnak 48-ra kirovását tévesnek vesszük,¹ a *felső-zempléni* egyházmegyében 70 kr., vagy ha még ezt sem akarjuk elhinni, a *felső-borsodi* egyházmegyében a fentebbiek szerint legfeljebb 1 frt a tagdíj, a 700 frtot meghaladó fizetési átlagnak csupán 0·14 % -a.

Mint a legnagyobb mérvű segélyezést teljesítő egyházkerülettől méltán várható, aránylag kielégítő a tagdíjkirovások a *tiszántúli* egyházkerületben. Az elv, hogy mi kulcsot használnak a tagdíjmegállapításnál, nincs ugyan jelezve az egyes egyházmegyéknél, sőt valószínű, hogy az egyházak járuléka is befoglaltatik egyikben-másikban, de örömmel említjük fel, akár-mint legyen is, hogy 12·09 frt átlag mellett 38·45 frt a legmagasabb s 3 frt a legalacsonyabb díj. Az adatok különben itt sem megbízhatók s az összeállítás is méltán kifogásolható, a mikor p. o. a belépéskor egyszersmindenkorra fizetendő 50 frt a szatmári egyházmegyénél mint tagdíj és pedig az összes lelkészek tagdíja szerepel s mint ilyen van számításba véve az összegezésnél is. A lelkészi fizetéseknek egyébiránt itt a tagdíjak czímén szereplő összeg 1·40 % -a; a legmagasabb tagdíjak meg épen 2·3 % -ot tesznek, a mi már sokkal egészségesebb viszonyokra vall.

Az *erdélyi* egyházkerületben a tagdíjak átlaga 3·33 frt, a fizetési átlag 0·6 % -a. Legmagasabb tagdíjul 7·48 krt. a fizetés 1·33 % -át, legalacsonyabbul pedig — a mennyire t. i. az itt már egészen érthetetlen adatokból kiokoskodni lehet — 35 krt, a lelkészi javadalom átlagának 0·07 % -át találjuk, a mit, megvallva az igazat, talán még jobban restellek leírni, mint azt, hogy az egyházkerületben három egyházmegye tagdíjfizetési rovata egyszerű striklával van jelezve, a mi egyébként azt is jelentheti, — szeretem hinni, hogy azt jelenti —

¹ A *felső-borsodi* egyházmegye tagdíj-rovatában «1 évenként» áll és pedig a frt alatt s az összes kimutatásban is 1 frt szerepel, mint összeadandó. Egyébiránt az egyházmegye segélyezése egészen megfelel az absurd 2 kros tagdíjnak, a mennyiben 8 özvegyet a kimutatás szerint összesen 22 frttal segélyezett. Még furcsább a *felső-zempléni* egyházmegyére vonatkozó kimutatás, a hol 15 özvegyet és 1 árvát segélyeznek s a segélyösszeg egyenlő nullával.

hogy az illető egyházmegyék e részben nem szolgáltatták be az adatokat.

Összegezvén s táblázatosan állítván most már össze az eddigieket és pedig egyházkerületenként, a következő tanulságos eredményt nyerjük, I-el a dunamelléki, II-vel a dunántúli, III-mal a tiszáninneni, IV-el a tiszántúli, V-el az erdélyi egyházkerületet jelölvén.

	I.	II.	III.	IV.	V.
1. Lelkeszi fizetés átlaga . . .	1029	784	686	814	589
2. Gyámintézeti, vagy annak egy lelkészi állomásra eső része	775	521	272	813	356
3. Özvegysegély	119	52	24	185	42
4. Tagsági díjak	7·5	5·22	7·15	12·09	3·33

A gyámintézeti viszonyokat tekintve tehát legkedvezőbb e táblázat szerint és valósággal is a helyzet a tiszántúli egyházkerületben, a hol az egy egyénre eső tőkevagyon egyenlő a fizetéssel, legkedvezőtlenebb számokkal pedig a tiszáninneni és az erdélyi egyházkerület szerepelnek, a miből nemcsak egy, hanem több irányban is figyelemre méltó tanulságokat vonhatunk le.

Kétségtelen mindenek előtt, hogy a gyámintézeti viszonyok helyes mérvű és irányú fejlődése a lelkészi fizetésektől nem független, a mint ezt egy tekintet az előttünk fekvő számokra kétségtelenül mutatja s a mint azt természetesnek is kell találnunk. Azonban ugyanezen számadatok arról is tanuskodnak, hogy a kedvezőbb javadalmozási viszonyokkal nem mindig jár együtt a jövőről való megfelelő gondoskodás. A legmagasabb fizetési átlaggal dicsekvő dunamelléki egyházkerület magánvagyonra s általában összes gyámviszonyai nemcsak relative, hanem absolute is kedvezőtlenebbek a tiszántúliénál. S vajjon miért? Mert amott kisebb volt az akarat és buzgóság mint itt, a melynek fokmérője a tagsági díj nagysága. Míg ugyanis a dunamelléki egyházkerületben a tagsági díjak átlaga 7·50 frt, a tiszántúliban 12·09 frt, az összes egyházkerületek között a legmagasabb s amannak több mint másfélszerese. A tiszáninneni egyházkerületben a tagsági díjak és az özvegyek ellátása közötti relatio nem megfelelő ugyan, de magyarázatát leli abban, hogy itt egészen új kirovások s azonkívül pontatlan adatok vannak. De e kivételtől eltekintve, egyszerre láthatjuk, hogy a tagok filléréiből gyűlnek össze aránylagosan, habár lassan is az özvegyek és árvák oly annyira kívánatos forintjai. Úgy, hogy e tekintetben bármennyire elismerjük is a szegénység mentségének jogosultságát, lehetetlen a könnyelműséget, a családi érdekeknek elhanyagolását nem látnunk a csekély tagdíj-fizetésekben.

De megtanulhatjuk ez adatokból azt is, a mi az egyetemes gyámintézet s általában a nyugdíj- és gyámolda-ügy jövő fejlődésére nézve rendkívül fontos, hogy mily erő rejlik az egyesülésben s mily akadály az össze nem tartásban. A mai összes, élet-, úgy mint egyéb biztosító intézetek a tömeges egyesülésen alapulnak s az általok nyújtott előnyök a résztvevők nagy száma által biztosítottak. A tiszántúli egyházkerület e tekintetben is követendő példát szolgáltat, bár az eredmény itt is sokkal kedvezőbb lett volna, ha nem egyházmegyénként történik a gyámoldák szervezése, hanem idejekorán az összes egyházakra kiterjedő, egyöntetű eljárás állapítottatott volna meg. S hogy az egyesülés hiánya mennyire akadály minden, még a legszükségesebb intézmény létrejövetelénél, legjobban mutatja az *erdélyi* egyházkerület, mely a maga 513 egyházával összhangban semmiképen nem álló sajnálatos viszonyokat tüntet fel.

A lelkészi fizetések s az egyházmegyei gyámoldák jelenlegi állapotát feltüntető adatok mellett összeállítva találjuk egyházmegyénként s összesítve is az 1883—1892-ig, tehát 10 év alatt elhalt lelkészek, özvegygyé lett papnék s kiskorú gyermekeik, valamint az 1892. decz. 31-én életben volt lelkészek, lelkésznék és kiskorú gyermekeik számát. Ezek szerint 1975 lelkész 1644 lelkészné mellett 3629 kiskorú gyermeket és pedig 1877 fiút és 1752 leányt számláltak a lelkészi családok; továbbá tíz év alatt 499 lelkész halt el, 359 lelkészné lett özvegygyé s 466 kiskorú gyermek árvává. A segélyben részesült összes özvegyek és árvák száma pedig 613 s illetve 209 volt.

A lelkészek, lelkésznék, kiskorú gyermekek életkorának ötvenkénti átlagos kimutatása következik ezután, a mely cím alatt közölt adatok az egyetemes gyámintézet felállításához szükséges számításoknál a legfontosabbak. Annyival inkább sajnálnunk kell, hogy az idevonatkozó adatok úgy megbízhatóság, mint használhatóság tekintetében egyáltalán nem kifogástalanok.

Ezekre nézve ugyanis első megjegyzésem — a mit a következőkkel együtt egy valóban használható adatgyűjtemény összeállítása érdekében meg kell tennem — az, hogy a 66 lapra terjedő, egyházmegyénkénti kimutatásnak $\frac{2}{3}$ részét foglalják el, tehát az egésznek — 81 lap — több mint felét, a nélkül, hogy csak egy számadattal több foglaltatnék bennök, mint az egyházkerületenkénti összegezésben. Kétszer leírni egyazon dolgot amúgy is felesleges; de hogy miért kellett azt, a mi a másodszori összeállítás alkalmával 9 lapon szépen elfért, előbb 44 lapon adni, valóban megmagyarázhatlan előttem. De

elhallgattam volna ez észrevételemet, ha a kétszer azonosan, csak különböző hely elfoglalásával közlött adatok azután megbízhatók és használhatók is volnának. Megbízhatóságuk ellen azonban nyomósan szól azon körülmény, hogy a lelkésznek életkora átlag magasabb, mint a lelkészeké, a mi oly állásnál, a hol a nősülés a 25—35-ik életévben következik csak be, egyáltalán nem valószínű. De ha még ettől — a mi különben a felállítandó gyámintézetre nézve, ha tényleg így volna, kedvező körülmény lenne — eltekintünk is, kérdezzük, mi módon lehet pontos számítást végezni először is ötévenkénti életkor-kimutatás, azután meg nem az egyes családokra, hanem az összes, tehát nőtlen vagy családtalan lelkészekre is vonatkozó kimutatások alapján? Hogy az előálló akár nyugdíj, akár özvegyi, akár árva gyámigények megállapíthatók legyenek, ehhez szükséges lett volna először is összeállítani táblázatosan, hogy hány 25, 26 stb. éves lelkész van az 1975 között, a mi sem fáradtságosabb, sem több helyet igénylő nem lett volna, mint az ötévenkénti több helyen eszközölt kimutatás. Fel kellett volna másodsorban tüntetni, hogy a nős lelkészeknél mekkora a *kor-különbség* a házastársak között s hogy a kiskorú gyermekek mily számban, mely idejű szülőkhöz tartoznak. A nyugdíj-számításoknál az első, az özvegyi és árva-gyámpénzszámításoknál az utolsó nélkül egy lépést is tenni nagy hibák kockázatása nélkül lehetetlen.

Mert hogy egy példával megvilágosítsam a dolgot, egy 45 éves férfi nejének gyámigénye 100 frtra — 4 %-os kamatszámítás mellett — a biztosítás alkalmával 466·5-frt, ha a nő 25 éves, ellenben csak felényi, t. i. 236·36 frt, ha a nő 50 éves, úgy hogy 470 frtnak egyszerre lefizetésével az első esetben egy, az utóbbiban két lelkészné özvegyi gyámigénye biztosítható. Egyáltalán nem közömbös tehát, hogy az 1644 lelkészné közül a különböző korúaknak mily idős férjei vannak. Kevésbé használható a halálozás 10 éves átlaga is, a mi helyett sokkal czélszerűbb lett volna kimutatni, hogy p. o. tíz éven át évről évre összesen *hány özvegy lelkészné élt s hány kiskorú árva volt*, miből az ezután is évről évre segélyezendő özvegyek és árvák valószínű száma megállapítható lett volna. De nemcsak ez hiányzik az adatokból, hanem hiába keressük, hogy a 10 év alatt özvegygyé lett 359 lelkészné közül ugyanazon időközben hány halt el s illetve hány maradt életben, a mi nélkül természetesen ez adatokat épen nem használhatjuk, annyival kevésbbé, mert az özvegy lelkésznek életkora nem lévén kimutatva, a halandósági táblázatokhoz sem folyamodhatunk. Némi tájékozást nyújtanak ugyan e tekintetben a ré-

gibb egyházmegyei gyámintézetek által segélyzettekre vonatkozó adatok, de csak az özvegyeket illetőleg, mert az árvák különböző helyeken különböző módon segélyeztettek. Néhol valamennyi, néhol csak bizonyos számon túl levő árva részesült segélyben, néhol meg egy sem. De az özvegyek száma tekintetében is nehézségeket okoz az, hogy nincs adatunk egyfelől arról, mióta állnak fenn az egyes gyámintézetek, sem pedig arról, hogy mióta kötelezett tagja azoknak minden lelkész, mert ma is vannak — fájdalom — egyházmegyék, a hol a gyámintézetbe belépés a lelkészek tetszésére van hagyva.

Megengedem, hogy a bizottság rendelkezésére álló adatok, a melyek alapján az összeállítás történt, részletesebbek s illetve a számításra alkalmasabbak, de annál inkább helyén lett volna azokat úgy és oly csoportosítással közölni, hogy belőlök minden irányban kellő tájékozást nyerhetnénk, mert másként ez adatok nyilvánosságra hozatalát indokoltnak vagy szükségesnek tekinteni alig lehet.

Dr. Horváth József.

A DEBRECZENI HITVITA KÉRDÉSÉHEZ.

Zoványi Jenőtől e folyóirat jelen évi márcziusi füzetében¹ egy igen érdekes történelmi tanulmány jelent meg, melynek célja azon állítás bebizonyítása, hogy Debreczenben 1568. február 2-án a reformátusok és unitáriusok között egy nagy hitvita volt, a melyen maga Dávid Ferencz is részt vett.

Mivel ugyanezen kérdéssel a «Protestáns Szemle» jelzett füzetének szétküldése előtt pár nappal megjelent monográfiám² is foglalkozik, és pedig a Zoványiétól eltérő felfogással és eredményel: mintegy kötelességemmé vált, hogy ez igen érdekes kérdés tisztázása végett, most már Zoványi érveit is figyelembe véve, megtegyem mindazt, a mi tőlem telik.

Az én véleményem szerint ugyanis 1568. február 2-án nem volt Debreczenben hitvita s Dávid Ferencz nem ekkor, hanem legalább is egy félévvel később, valószínűleg nem sokkal az 1569. október 10-re összehívott s tíz nappal később megkezdett nagyváradi hitvita előtt vitatkozott Debreczenben Meliusékkal.

¹ Protestáns Szemle. 1894. III. füzet. 178—187. l.

² Révész Kálmán: Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. 6—10. l.

A nagyváradai hitvita ötödik napján (1569. augusztus 24.) mondja Békes Gáspár Meliusnak: «Debreczenben azt ígéréd, hogy megakarod bizonyítani *itt a disputatióban*». Ilyen ígéretet Melius csakis akkor tehetett, mikor a *disputatió*nak *nemcsak megtartása, hanem helye és ideje is bizonyos volt*, vagyis pár hónappal a nagyváradai hitvita előtt; nem pedig 1568. február 2-án, a mely napon ha csakugyan lett volna Debreczenben disputatió, Melius az egy hónap mulva (1568. márcz. 8.) megtartandó gyulafehérvári (második) hitvitára ígérte volna állítása bebizonyítását.

Szerintem ez egyetlen érv annyira döntő a debreczeni hitvita idejére nézve, hogy teljesen feleslegessé teszi a Zoványi által nagy történeti tudással és ügyes érveléssel egybeállított fejtegetések pontról-pontra való czáfolását. Épen ezért, — mivel különben is nem polemia, hanem egy érdekes történelmi kérdés tisztázása a czélom — csakis annyiban fogok ezentúl érveivel foglalkozni, a mennyiben ezt saját véleményem megokolása közben el nem kerülhetem.

Hogy a szóban forgó kérdés felett tiszta áttekintést nyerhessünk, vissza kell mennünk azon időpontig, midőn Arany Tamásnak Debreczenben 1561. végén történt elhallgattatása után, az unitarismus egyfelől Egerben, másfelől Kolozsvárott; amott Egri Lukács, itt Dávid Ferencz vezérlete alatt határozottabban alakban kezd feltűnni.

Lukács pap 1565-ben tért haza Kolozsvárról Egerbe¹ s itt oly erővel kezdé hirdetni és terjeszteni véleményét, hogy a felső-magyarországi református papok, Károli Gáspár vezérlete alatt szükségesnek látták ellene a *gönczi zsinatot*, 1566. január 22—24. napjain megtartani, hol maga Egri Lukács is részt vett és vitázott. A két vitázó fél nem győzte meg egymást; Egri Lukács csakhamar ungvári pappá lett, sőt Kanyaró szerint esperessé is megválasztatott² s mindjobban előrehaladt az orthodox atyáktól való eltérésben, napról-napra több hivat nyervén meg eszméinek. Az év vége felé már, mint a szikszói zsinat 1566. november 17-én kelt meghívójában olvassuk, «*az eretnokség nemcsak sarjadzani, hanem még erőre kapni is kezd.*»

Erdélyországban hasonlóképen áll a dolog. Dávid Ferencz unitárius hajlamai Károli Péterrel és Szikszai Fabritius Balázs-

¹ Kanyaró Ferencz: Unitáriusok Magyarországon. 60 l.

² Ugyanazon munka. 63 lap. Kanyaró ez állításnál a Károli emlékkönyv (Budapest, 1893.) 62. és 73. lapjaira utal, e helyeken azonban szó sincs Egri Lukács esperességéről.

zsal szemben már 1565. végén nyilatkoznak; a következő (1566.) év első felében pedig a tordai (március 15.) első gyulafehérvári (ápril 24—27.) és marosvásárhelyi (május 19.) zsinatokon nyíltan fellép az unitarismus, mely ellen nem annyira az erdélyi, mint a magyarországi (tiszántúli) református papság a nagy Melius vezérlete alatt lép sorompóba, ki társaival együtt nemcsak az első gyulafehérvári hitvita alkalmával, de már azelőtt is többször¹ bement Erdélybe az unitariusokkal vitatkozni.

A közös veszély közös fellépésre indítá az eddig is atyafiságos viszonyban és egyetértésben élt tiszamelléki és tiszántúli papságot; amazok a kassavölgyi tisztos esperes, Károli Gáspár, emezek püspökök, Melius vezetése alatt készültek az önvédelmi harcra. Károliék már a gönczi zsinatból küldött levelökben felhívják a tiszántúli testvéreket, hogy «egybehiva az atyafiakat, az Isten igaz tudományát valló egyházak pásztorait, ítéljétek el és czáfoljátok meg a feltámadt eretnekségeket. Mert bizonynyal higyjétek — így folytatják tovább — *hogy ha nekünk módunkban állott volna, hogy ott ti veletek együtt lehessünk, mi sem óhajtottunk volna semmit örömeztőbb cselekedni.* Mert valamint ti minket, épen úgy atyánkfainak tartunk mi az Úrban titeket. *Azért, bár testileg nem lehattunk jelen együtt ti veletek, még sem voltunk távol lelkünkben tőletek.*»² Minden valószínűség szerint abban egyeztek meg tehát, hogy először Egri Lukács ellen fordulnak, ő ellene tartanak *Szikszen 1567. január 6-án egy közös nagy zsinatot*, s ha itt megtörték az ellenfélt, ismét közös erővel az ellenség fő-fő vezére és táborhelye, Dávid és Kolozsvár ellen fognak fordulni.

Ezért történik, hogy Károliék a Gönczön, 1566. november 15-én kelt meghívóban felszólítják *a tiszántúli testvéreket*, hogy a szikszi zsinatra menlevelekkel ellátva jelenjenek meg; két nap múlva, november 17-én pedig a felső-magyarországi generálishoz, *Schwendi Lázárhoz* folyamodnak a következő öt kéréssel:

1. a zsinatot ne akadályozza, sőt minden módon segítse elő;

¹ «Nam nos jam *saepius* ingressi, ut proxime Anno 1566. 26. 27. Aprilis, . . . haereses eorum confutavimus.» Lampe-Ember: *Historia Eccl. Ref. in Hung. et Transs.* 178. l.

² Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. 447. l. Az idézett pont határozottan mutatja, hogy Meliusék 1566. január elején vagy 1565. végén már vitáztak az unitariusokkal. E vitáról azonban — melyben Károli Gáspárék nem vehettek részt — közelebbről semmit sem tudunk.

2. küldjön maga helyett — személyében — egy magyar főurat a zsinatra, ki ott mindeneknek tanuja legyen s az engedetleneket hatalmával megfékezze;

3. az eretnekeket s különösen az Ungváron tartózkodó Egri Lukácsot kényszerítse a zsinaton megjelenni;

4. a tiszántúli (János Zsigmond országrészében lakó) lelkészeknek adjon menlevelet (salvus conductust);

5. a felső-városi (lutheránus német és tót) lelkészeket is kötelezze ez ügyben mellettök harcolni.¹

Ezen pontokból világosan látszik, hogy Szikszón egy oly hatalmas zsinat volt tervezve, melyen a Károli vezérlete alatt álló négy egyházmegyén kívül nemcsak az összes tiszántúli református egyházmegyék képviselői, de a felső-városi ágostai hitv. lelkészek is részt vettek volna.

A szikszói zsinatra kitűzött 24 tételt ismerjük.² Legnagyobb-részt «Samosatainak, Sabelliusnak, Ariusnak és Photinusnak a pokolból most újra felidézett eretnekségei ellen» vannak intézve. A zsinat célja tehát egészen világos: lehetőleg tönkretenni az unitarismusnak Egri Lukács vezérége alatt terjeszkedő fél dandárát.

A zsinatról magáról azonban csakis annyit tudunk, hogy «*a sátán megakadályozta*».³

A körülményeket egybevetve, nagyon közel áll a feltevés, melyet Paikoss Endre⁴ után Kiss Áron⁵ és Kanyaró Ferencz⁶ elfogadtak s melyhez monográfiámban⁷ magam is csatlakoztam, hogy *Schwendi tiltotta be, illetőleg kergette szét a már egybegyűlt szikszói zsinatot.*

Zoványi Jenő szerint szintén Schwendi tiltotta ugyan be a zsinatot, egy régibb, még 1567. január 30-án kelt rendelete szellemében; a zsinat azonban a kitűzött időben (1568. január 6.) a tilalom ellenére mégis megtartott, és pedig a tiszántúliaknak is részvételével; azonban az Egri Lukács ügyében, a miért voltaképen egybegyűltek — nem sokat végeztek.

Ez utóbbi véleményre két megjegyzésem van. Egyik az, hogy Schwendi 1567. január 30-án a kálvinisták ellen semmi-féle rendeletet nem adott ki, hanem maga Miksa király bocsá-

¹ Kiss Áron i. m. 623. l.

² Lampe-Ember i. m. 180. l. Kiss Áron i. m. 616. l.

³ Lampe-Ember i. m. 177. l.

⁴ A kassai ref. egyház megalakulásának története. 24 l.

⁵ Károli emlékkönyv (Budapest, 1893.) 72. l.

⁶ I. m. 63. l.

⁷ I. m. 10. l.

tott Kassa városához egy ilyen¹ rendeletet *1567. július 30-án*; ¹ a január 30-iki állítólagos rendelet egyszerűen egy sajtóhiba eredménye, melyet Paikoss² után Kiss Áron³ és Zoványi átvettek. Másik megjegyzésem pedig az, hogy igen bajos és merész dolog feltenni azt, hogy úgy a tiszáninneni, mint a tiszántúli papok az akkor mindenható Schwendi generális engedélye nélkül, sőt egyenes tilalma ellenére útnak merjenek indulni. illetőleg egybegyűljenek a kitűzött, de Schwendi által betiltott zsinatra. De ha már felteszszük is, — bár nem engedjük meg — hogy az atyák csakugyan összegyűltek Szikszón, hogy magyarázhatjuk meg azt, hogy legfőbb, mondhatni: egyedüli céljok érdekében. Egri Lukács és az unitarismus ellen olyan keveset, vagy talán épen semmit sem tettek?!

Mielőtt azonban tovább mennénk, állapítsuk meg határozottan *a szikszói zsinat idejét*, melyet eddig történetíróink, majdnem teljes egyhangúsággal *1568. január 6-ra* tettek.

Igaz ugyan, hogy *Bod Péter* nagy történelmi munkájában e tekintetben ingadozást találunk, a mennyiben két helyen⁴ *1567. január*ra, egy helyen⁵ pedig *1568. január*ra teszi a szikszói zsinatot; a többi történelmi munkák vagy feljegyzések azonban kivétel nélkül *1568. január* mellett tanuskodnak.

Mindemellett teljesen meg vagyok győződve arról, hogy a szikszói zsinat nem 1568., hanem *1567. január 6-ra* volt kitűzve. Idevonatkozó érveim a következők:

1. A gönczi zsinat — 1566. januárban — nem érte el a kívánt eredményt Egri Lukácscsal szemben, ki Ungvárról mind nagyobb sikerrel terjesztette eszméit. Bajos feltenni, hogy az éber felvidéki református papság *két egész évet hagyjon eltelni* a nélkül, hogy a veszedelmeseknek tartott tanok ellen újabban sikra szálljon.

2. Ha megnézzük a szikszói zsinat meghívó levelét, a Schwendihez ez ügyben írott folyamodványt és a vitatételeket, több oly érvet találunk bennök, melyek határozottan azt mutatják, hogy e három okmány nem 1567. novemberében, tehát az 1567. februári nagy debreczeni zsinat után, hanem igenis *ezen zsinat előtt, tehát 1566. novemberben* kelt. Nevezetesen:

a) A 11-ik vitatételben előfordul *Gentilis*, de a nélkül, hogy kivégeztetését (1566. szept. 10.) felemlgetnék; holott az

¹ Paikoss, i. m. 31. l. Révész K. i. m. 10 l.

² I. m. 24 l.

³ Károli emlékkönyv (Budapest, 1893.) 72 l.

⁴ Bod Péter: *Historia Hung. Ecclesiastica*. I. kötet 346. és 405. l.

⁵ Ugyanott 353. l.

1567-ben kelt hasonló iratokban (p. o. a debreczeni zsinat meghívójában s két hitvallásának előszavában, melyek közül a latiné 1567. június 28-án, a magyaré július 16-án kelt,¹ ugyancsak ki van emelve, hogy az eretnek Gentilis Bernben elíteltetett és kivégeztetett. Már ha a szikszói vitatételek szintén 1567. novemberben keltek volna, itt sem maradt volna ki Gentilis neve mellől kivégeztetésének felemlítése.

β) A Schwendihez intézett folyamodvány egyik pontjában azt mondják az atyák, hogy «*az eretnecség nemcsak sarjadzani, hanem erőre kapni is kezd;*» a meghívóban pedig ez áll: «*ha az eretnekeknek ellent nem állunk, kétségtelenül oly tömegre fognak szaporodni, mint hajdan.*» Mindez hű rajza a helyzetnek 1566 novemberében, de érthetetlen és nem megfelelő egy évvel később, 1567 végén, mely utóbbi év folyamán nemcsak teljes erővel lép fel, de aggasztóan fényes eredménynyel is hódít az unitarismus.

γ) Ugyancsak a folyamodványban nagy magasztalással emlegetik az atyák Schwendi érdemeit, ki «*e legszerencsétlenebb nemzetet a törökök, tatárok, e minden kegyeletet és emberiséget levetkezett emberek kezéből kiszabadítja és kiragadja.*» A történetírók ugyan másként ítélik meg Schwendi ekkori eljárását; de az kétségtelen tény, hogy a felvidéki *török-tatár dúlás épen 1566. október havában volt.*²

δ) A szikszói zsinatra vonatkozó három okiratban egyetlen szó, egyetlen vonatkozás sincs az 1567. februárban tartott nagy debreczeni zsinatról; a mi szerintem azt mutatja, hogy ez okmányok nem 1567. novemberében, hanem egy évvel előbb, 1566. novemberben keltek.

3. Legfontosabb érv szerintem végre az Egri Lukácssal vitatkozó *kassai zsinat*, jobban mondva *gyűlés* (disputatio), melynek kétségtelen dátuma: *1568. január 27.* Már akár azt tegyük fel, hogy a szikszói zsinat megkezdett ugyan, de Schwendi által szétveretett; akár azt, hogy meg is tartatott: lehetetlen a szikszói zsinat határidejét *1568. január 6-ra* tenni s ezután 21 nappal, *január 28-án* a kassai vitázó gyűlést — melyben a tiszáninneni református és a felvidéki lutheránus papok együtt fogták a dolgot Egri Lukács ellen — elképzelni, vagy indokolni. Mert ha 1568. január 6-án kergette szét Schwendi a Szikszón egybegyűlt kálvinistákat, hogyan képzel-

¹ Kiss Áron, i. m. 470. 524. l. Lampe-Ember, i. m. 177. l.

² «1566 die XI. Octobris. Tartari usque ad villam Enyzke (Enyiczke) excussionem faciendo. praedas actum (?) venerant.» (Kassa város jegyzőkönyvéből.)

hető el, hogy 21 nap múlva ugyanezen kálvinisták egy része a lutheránusokkal együtt és pedig épen Schwendi védelme alatt Kassán gyülesezék; ha pedig csakugyan megtartott és végzett valamit 1568. január 6-án a szikszói zsinat, mi szükség volt 21 nap múlva a kassai vitatkozásra?

Mindezen érvek alapján határozott s azt hiszem, kellőleg megindokolt véleményem az, hogy a szikszói zsinat 1567. január 6-ra volt kitűzve és összehíva.

E zsinat azonban nem volt megtartható, megakadályozta a sátán; azt tehát sem Schwendi, sem más szét nem űzhette vagy zavarhatta.

Ez állítástomat, mely legújabb kutatásaim alapján eltér attól, melyet monográfiámban követtem, következő érvekkel bizonyítom:

1. Az 1566. év utolsó napjaiban és az 1567. év január havában (melynek 6-ik napjára volt kitűzve a zsinat) az egész Felső-Magyarország, főképp pedig Kassa és Szikszó környéke nagy hadi mozgalmak színtere volt. Schwendi ugyanis János Zsigmond fő-fő hívének, Bebek Györgynek egyik erőssége, Szádvár ellen indult, azt épen *január 6-án* fogta ostrom alá s nyolcz nap múlva. január 14-én be is vette; innen aztán egész haderejével Munkács vára ellen nyomult. Teljesen meg vagyok győződve, hogy *ez a nagy hadi mozgalom volt az a sátán, a mely a szikszói zsinatot megakadályozta*; mert hiszen harcra vonuló csapatok, kardcsattogás és ágyúdörgés között utazni, annyival inkább a szentháromságról vitatkozni, még az oly hitbuzgó XVI. században is bizonyára senki sem kívánt. Már hogy aztán Schwendi a jelzett körülmények között formaliter betiltotta-e a zsinatot; vagy pedig az atyák valószínűleg maguktól jöttek rá, hogy ilyen zivataros időben jó lesz kinek-kinek otthon ülni, kérdés tárgyát alig képezheti; annyi azonban tény, hogy ily körülmények közt lehetetlen az 1567. január 6-ra kitűzött zsinat megtartására gondolni.

2. De igen erős gyanút kelt föl bennem a szikszói zsinaton állítólag jelenvolt espereseknek Debreczeni Ember Pál által¹ közölt következő névsora is:

Melius Péter.
Czeglédi György.
Thuri Pál.
Albensis (Fehérvári) Gál.
Székely Boldizsár.

¹ I. m. 179. l. Bod P. i. m. I. 346.

Keresztesi György.
 Alpári Márton.
 Nánási István.
 Eölvösi Mihály.
 Sárvári György.
 Ágh Balázs.
 Somogyi Máté.
 Czeglédi István.

E névsort Kiss Áron¹ azon változtatással adja, hogy Somogyi Máté helyett tévesen Simonyi Mátét ír, Sárvári Györgyöt pedig elhagyja. E tizenhárom névhez D. Ember Pál művének eredeti szerkezetű — kéziratossá — példányában tizennegyedikül még Károli Péter járul.

Az itt felsorolt 14 előkelő pap egytől-egyig tiszántúli; a tiszáninneni négy (abauji, borsodi, zempléni és ungi) egyházmegyének egyetlen képviselője sincs köztük. *Vajjon épen ők, az egybehívók, a házigazdák, a szomszédok: Károli Gáspár, Hevesi Mihály, Czeglédi Ferencz és társaik maradtak volna el a zsinatról?*

Én úgy vélekedem, hogy a fentebb megnevezett 14 tiszántúli esperes, illetőleg pap *nem a szikszói, hanem az 1567. február 24—26. napjain tartott debreczeni zsinaton volt jelen*. Debreczeni Ember Pál szerint ugyanis 18 esperesség követői vettek volna részt a szikszói zsinaton; a debreczeni zsinatról pedig bizonyos, hogy 17 esperesség volt benne képviselve, még pedig 14 tiszántúli és 3 tiszáninneni egyházmegye;² az unitarismustól erősen áthatott ungiak nem voltak jelen. Én erősen hiszem, hogy D. Ember Pál azon állítása, hogy a szikszói zsinaton 18 esperesség volt képviselve, egyszerűen az ő olyatén kombinációjának eredménye, hogy a 14 tiszántúli egyházmegyéhez hozzáadta a 4 tiszáninneni; mindehhez pedig a fentebbi, 14 nevet magába foglaló sorozat szolgált alapul, mely — ismétlem — nem a szikszói, de a debreczeni zsinaton résztvett tiszántúli főbb papokat számlálja elő.

3. *Balsaráti Vitus János* és *Szikszai Fabritius Balázs*, e két kiváló orthodox tudós, jelenvolt az 1568-ban tartott kassai vitatkozáson; de hogy a szikszói zsinaton jelen lettek volna,

¹ I. m. 624 l.

² Váradi, érmelléki, máramarosi, makói, debreczeni, szatmári, beregi, szilágyi, nyíri, bőszi, borsodalmás, (zarándi), nagybányai, ugocsi, turi, károlyi egyházmegyék a Tiszántúlról; zempléni, újvári (abauji) és borsodi egyházmegyék Tiszáninnennél. Lásd a helvét hitvallás legrégebbi magyar kiadásának (Oppenheim, 1616.) előszavát.

egyikről sincs feljegyezve; pedig mindkettőnek igen részletes életrajza jelent meg a Sárospataki Füzetekben. Már pedig, ha csakugyan megtartatott volna a szikszói zsinat, ők is bizonyára résztvettek volna abban.

4. *Czeglédi Ferencz* zempléni esperes. a sárospataki zsinatot (1568. augusztus 24) egybehívó levelében a következőket írja: «E mi legszerencsétlenebb országunkban is megtartották eddig azt a szokást, hogy évenként kétszer vagy háromszor egybegyültek az egyházi szolgák. *S noha ugyan már két év mult el. mióta ez nem történhetett a hadi zavarok miatt*, mindazonáltal az Úr indításából jönak látszott nekünk zsinatot gyűjteni augusztus 24. napjára Patakra. Mert hogy elhallgassuk az erdélyi eretnekséget, mindenki előtt tudva van, mit indít az ördög közöttünk is Egre Lukács által: *ki noha a minap Kassán eléggé meczáfoltatott*. mégis midőn fogságában sem szünik meg mindeddig rágalmazni az Isten fiát, méltányos dolog, hogy ismét czáfoltassék meg *az atyafiak nyilvános gyűlésében* s erősíttessék meg az egyház az igazságban.»¹ Czeglédi azon állítását, hogy a hadi zavarok miatt már több mint két éve (azaz a gönczi zsinat óta) nem tarthattak zsinatot, lehet ugyan csak magára a zempléni esperességre korlátozni; de annak sem mond semmi ellent, hogy ugyanezen állítást a confoederált 3. illetőleg 4. egyházmegyére értsük. Ha ez utóbbi alapon állunk, a szikszói zsinat megtartásáról szó sem lehet; de ha csak annyit olvasunk is ki a Czeglédi szavai-ból, hogy az ő egyházmegyéje nem tarthatott több mint két év óta partialis zsinatot: *vajjon ugyanez az akadály, a hadi zavargás, nem volt-e meg a zemplénnel tőszomszédos abauji és borsodi egyházmegyékre s épen Szikszóra nézve is?* Ez a legfontosabb érv azon állításom mellett, hogy a szikszói zsinat csakugyan nem tartatott meg.

5. A debreczeni zsinatot meghirdető s Váradon, állítólag 1567. december 14-én, szerintem azonban 1567. január 14-én kelt meghívó ezen pontja is: «*Quia vero Szikszoviae ad sextum Januarii fratrum conventum satanas impedivit, nos Debreciní . . . convenire oportet*» nyilván mutatja, hogy a szikszói zsinat nem tartatott meg; e mondat első részének helyes értelme ugyanis ez: «Mivel pedig a Szikszóra, *január 6-ára kitűzött* zsinatot a sátán megakadályozta»; a mennyiben «*ad sextum Januarii conventum*» van használva, elmaradván mellőle, vagy hozzáértetvén 'az «*indictum*» vagy «*convocatum*». Ha csakugyan egybegyűlt volna a szikszói zsi-

¹ Lampe-Ember, i. m. 218. l. Kiss Áron, i. m. 634. l.

nat s azután tüzetett volna szét, vagy tiltatott volna be, «*ad sextum*» helyett «*die sexto*»-nak kellene állnia.

Ezekben, azt hiszem, kellőleg sikerülvén bizonyítani azon állítást, hogy a szikszói zsinat, valószínűleg az akkori hadi mozgalmak miatt egybe sem gyűlhetett, folytathatom tovább az események előadását.

A meghiusult szikszói zsinat a legtermészetesebben átvézet bennünket az *1567. február 24–26. napjain tartott debreczeni nagy zsinatra*. Ertesülvén ugyanis a tiszántúli vezér-férfiak tiszáninneni testvéreiktől, hogy a tervezett szikszói zsinatot nem lehet megtartani, azonnal egybegyűltek Váradon; elhatározták, hogy a mily hamar csak lehet — mert «*proximus ardebat Ucalegon*» — Debreczenben tartanak zsinatot, ki is tüzték ennek határidejét *február 2-ára* s ily értelemben bocsátották ki a már több ízben említett és idézett meghívót *1567. január 14-én*. A zsinat azonban, valószínűleg a tiszáninneniekre való tekintetből, a kiknek t. i. Schwenditől vagy helyettesétől távozási engedélyt, János Zsigmondtól pedig menlevelet kellett szerezni, három héttel később, *február 24–26. napjain* tartott meg.

A szikszói és debreczeni zsinatok közötti természetes és közvetlen egybefüggést több régibb és újabb történetíró észrevette, így Bod Péter,¹ Fessler² és Jakab Elek,³ de azt, a mit én állítok s mindjárt be is fogok bizonyítani, hogy a többször idézett, *hibásan* 1567. december 14-re keltezett meghívó ennek az *1567. debreczeni zsinatnak* a meghívója, tudtommal egyedül Warga Lajos vette észre, bárha teljes határozottsággal nem állította is.⁴

A szóbanforgó meghívó a leghangosabban tiltakozik a hibásan hozzáfűzött dátum: *1567. december 14-ike* ellen, mert csaknem minden pontja nyilván mutatja és bizonyítja, hogy *nem a debreczeni zsinat után, hanem igenis azt megelőzőleg, épen annak egybehívása végett bocsátatott ki*.

¹ I. m. I. 405. l. «*Petrus Melius . . . synodum indixit anno 1567. Szikszoviae mense Januario celebrandam; at ea impedita convocavit Debrecinum, ad secundum Februarii.*»

² Fessler Ignác Aurel: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. VIII. 413. l. «*. . . wurde auf der Synode zu Göntz (1566.) Calvin's Catechismus angenommen und im Jahre darauf waren zu Debreczin, unter Schwendi's Schutz die Prediger aus 18. Gespanschaften versammelt.*» Ez idézetből látható, hogy Fessler összezavarja a szikszói és debreczeni zsinatot.

³ Dávid Ferencz emléke. 79. l. Szerző itt «*szikszó-debreczeni zsinatról*» beszél.

⁴ A ker. egyház történelme. II. 243 l.

Szeretném a meghívót eredeti teljes szövegében közölni, azonban a térrel gazdálkodnom kell; miért is, megemlítve, hogy a teljes szöveg Lampe-Ember¹ és Bod Péter² munkáiban megtalálható, én itt hű magyar fordításban csak a nevezetesebb pontokat közlöm.

«Mivel látjuk, — így szólnak az atyák hosszas bevezetés után — hogy az eretnek-konkoly napról-napra terjed s az eretnekek az egyház egén, miként faklyák vagy üstökösök lán-golnak: nekünk mindeme veszélyeknek könyörgésekkel, józan tudományyal és a szentiratok segítségével felvegyverkezve, ellen kell állanunk.»

«Mivel pedig a testvéreknek Szikszóra, január 6-ára ki-tűzött gyűlését a sátán megakadályozta, nekünk Debreczenben, február 2-án, vagyis Gyertyaszentelő napján kell egybegyűlnünk. Kérünk és intünk tehát mindnyájatokat, testvéreink a Krisztus-ban! kiket bárhol is Magyarország maradékrészeiben, az Úr, az ő Lelke által, egyháza pásztoraiul, tanítóiuul és szolgálíuul állított, hogy már a körülmények által is indokolt ezen zsinatra eljőjjetek.»

Majd előadja a meghívó, hogy először Sabellius, másod-szor Arius, harmadszor Samosatai Pál (Sabellius, Servet, Egri Lukács), negyedszer Photinus (Arius és Macedonius) eretnek tanai ellen fognak vitatkozni, azután pedig így folytatja:

«*Mindezen eretnekségek ellen kiadott tételeinket e meg-hívóhoz csatoltuk.*»

Ha átolvassuk a debreczeni zsinatra készített hét vita-tételt³ (propositiones verae), azonnal meglátjuk, *hogy e vita-tételek és a meghívó egy ugyanazon zsinatnak összetartozó előmunkálatai*; ha tehát a tételek a debreczeni zsinat előtt készültek, ugyanakkor kellett a meghívót is kibocsátani.

Végre az ellenfélről emlékeznek meg az atyák. «Erdély-orzági ellenfeleinket pedig a legerélyesebben felhívtuk (compellimus), hogy jelenjenek meg zsinatunkon. Mert mi több ízben bemenvén hozzájok, — mint legutoljára 1566. ápril 26—27. napjain⁴ — az Úr beszédéből megczáfoltuk eretnekségeiket, miért is kénytelenek voltak nekünk (azaz: hitvallásunknak) aláírni,

¹ I. m. 176. l.

² I. m. 406. l.

³ Lampe-Ember, i. m. 164. l. Kiss Áron, i. m. 460. l. Az első tétel a Szentháromság orthodox értelmét adja, a II. Sabelliust, Photinust és Samosaténust, a III. a két utóbbit és Ariust kárhóztatja, a IV. Krisztus személyiségéről, az V. Krisztus istenségéről szól; a VI. a pápisták és ser-veticusok, végre a VII. Nestorius, Arius és társaik ellen van intézve.

⁴ Az első gyulafehérvári hitvita.

a mint azt kezök írása bizonyítja. Ha pedig nem akarnak a napfényre jöni (azaz velünk vitatkozni), nyilván megtudjuk és hirdetjük, hogy az ő tetteik s eretnekségeik a sátán országában születtek.»

«Kivánjuk az Úr nevében, hogy igen tisztelt Uraságotok sokáig és boldogul éljenek.»

«Kelt a testvérek gyűlésében, Váradon, 1567. deczember 14.»

«Az Úr egyházának esperesei Magyarország széttagolt maradék részeiben.»

Ha e meghívó csakugyan 1567. deczember 14-én kelt volna, elmulthatatlanul meg kellett volna benne emlékezni a február 24—26. napjain tartott debreczeni nagy zsinatról s az ott megalkotott két hitvallásról és egyházi törvénykönyvről; mert hiszen épen ezek alkotják az unitárius mozgalom elleni döntő harc legelső, tekintélyes mozzanatát.

Mivel pedig mindezekről egyetlen egy szócska sincs a meghívóban, a mely különben is minden sorával s a vitatételekkel való megegyezésével egyenesen 1567. január havára utal: kétségtelen bizonyossággal elfogadhatjuk, hogy e levél csakugyan a debreczeni (1567. febr. 24—26.) nagy zsinat meghívója, mely tehát ezen zsinat előtt, vagyis *1567. január havában* kelt, a mikor a tiszántúli atyák, értesülvén a szikszói zsinat meghiusultáról, elhatározták a debreczeni zsinat összehívását és megtartását.

Ezt bizonyítja még a zsinat idejének meghatározása is. «Quia vero Szikszoviae ad sextum Januarii fratrum conventum Satanas impedivit, nos Debrecini ad secundum Februarii . . . convenire oportet.» Az egész fogalmazás gyors elhatározást és sietséget sejtet. Lehetetlen feltenni, hogy több, mint egy egész évet hagyjanak zsinat nélkül elmulni a tiszántúli atyák; *nem évet, sőt hónapot sem, csak napokat volt szabad mulasztani.*

Végre: ha a meghívó csakugyan 1567. deczember 14. kelt volna, a fentebb idézett helyen «ad secundum Februarii» mellett ott kellene állani a «következő» vagy «jövő évet» jelentő valamelyik latin kifejezésnek. De nincs ott s ez is azt mutatja, hogy e meghívó a szikszói zsinat kitűzött napja (január 6.) és a debreczeni zsinat határnapja (február 2.) között, vagyis mindenestre *1567 januárban s valószínűleg annak 14-ik napján kelt.*

Ha ezt a fentebbiekben sikerült bebizonyítanom, akkor egyúttal kirántottam a talajt *az állítólag Debreczenben. 1568. február 2-án Melius és Dávid részvételével tartott hitvita*

alól, melynek szülő anyja a tárgyalt meghívó *hibás* keletkezésének *hitelesül* való elfogadása volt.¹

Feltéve, de meg nem engedve azonban, hogy a meghívó dátuma helyes, vagyis csakugyan volt tervbe véve Debreczenben 1568. február 2-ára egy hitvita, melyre az unitariusok is meghívtak: minden kétségen felül áll, hogy *e hitvitán sem Blandrata, sem Dávid nem jelentek meg.*

Blandrata Segesvárról 1568. (ha ugyan helyes az év) január 27-én írja, hogy Melius. ez a «vafer impostor» Debreczenbe hívta őket, csak azért, hogy mint Egri Lukácsot Kassán, őket a németekkel elfogassa; mivel pedig jól tudta (Melius), hogy ők Debreczenbe *semmi módon el nem mehetnek*, már a meghívó végén (mint fentebb láttuk) gúnyolja őket e miatt.²

Dávid Ferencz pedig, ugyancsak 1568. január 20-án hasonló szellemben azt írja, hogy *nekik lehetetlen* Meliusék meghívásának engedni s Debreczenbe elmenni.³

No már, hogy Dávid Ferencz 1568. január 20-án, Blandrata pedig egy hét mulva azt írják, hogy ők Debreczenbe nem mehetnek el, mert ott életök nincs biztonságban, *s ennek daczára két, illetőleg egy hét mulva mégis elmenjenek ugyanoda, részemről — megvallom — nem vagyok képes sem elképzelni, sem elhinni.*

Megjegyzem különben, hogy sem Blandrata, sem Dávid nyilatkozatában nincs egyetlen szócska is, mely *egyenesen arra utalna, hogy a tervezett vita csakugyan 1568. febr. 2-ára volt kitűzve*; nincs egyetlen szó, mely ellene szólana annak, hogy ezt a vitát 1567. februárban kellett volna megejteni.

Hogy az unitáriusok még egy év mulva is mentegetik magokat, illetőleg a vitáról való elmaradásukat, abban lelhetjük okát, hogy Meliusék az egész 1567-ik éven át folyton folyvást a szemökre vetették és felhányták nekik, hogy nem mertek elmenni Debreczenbe a setétség fiai, és így tovább. Hogy pedig a debreczeni nagy zsinattal szemben több mint egy év mulva hívták össze 1568. márczius 3-ra a *tordai* zsinatot,

¹ Dávidnak a második gyulafehérvári hitvitán (1568. márcz.) mondott s Z. által idézett szavai «*utí . . . Melius Debrecini dixerat*» egyáltalában nem nyújtanak bizonyítékot arra nézve, hogy a debreczeni hitvitának 1568. márczius előtt kellett megtörténni; mert Dávid Melius kérdéses nyilatkozatát más uton, hallomásból, vagy könyvből is ismerhette és idézhette.

² Bod P. i. m. I. 408. l.

³ Jakab E. i. m. 106. l.

melyből aztán János Zsigmond parancsára az 1568. márczius 8-án kezdődött *gyulafehérvári* (második) vitázó zsinat lett. ennek — szerintem — igen alaposan adja okát Benkő József,¹ azt mondván, hogy Blandrata és Dávid szántszándékkal húzták, halasztották a döntő ellenzinat megtartását, hogy prédikálásai-
kal s egyre-másra kiadott könyvekkel és vitairataikkal mentől több embert nyerjenek meg a magok részére.

Különben már az 1567. év folyamán nemcsak egy, de több ízben is összegyűltek az erdélyi unitáriusok, így például február 13-án Tordán,² augusztus 7-én Gyulafehérvárott,³ szeptember 1-én Marosvásárhelyen.⁴ Ezen kisebb fontosságú, egészen belkörü zsinatokról azonban Jakab Elek és Kanyaró Ferencz munkáiban részletesebb ismertetést épen nem, sőt említést is alig találunk. Pedig épen az ő kezöknél vannak leginkább az adatok, melyek alapján megírhatnák s hiszem, meg is írják a mozgalmas 1567. év eseményekben gazdag történetét.

Azzal tehát, hogy 1568. február 2-án nem vitatkozott Dávid Ferencz Debreczenben, azt hiszem, teljesen tisztában vagyunk; az a kérdés tehát, hogy ha ekkor nem, hát mikor; mert hogy a nagyváradai zsinat (1569. október 20.) előtt csakugyan vitatkozott Dávid Meliusékkal Debreczenben, az kétségtelen.

Megmondtam dolgozatom elején, hogy Dávid ezen debreczeni vitatkozásának nem sokkal a nagyváradai vitázó zsinat előtt kellett történni. Be is bizonyítottam állításomat Békes Gáspár szavaival. E döntő érvehhez még csak annyi mondani valóm van, hogy a debreczeni vitának 1568. aug. 15. és 1569. október 20. között kellett megtörténni; 1568. aug. 15-én írja ugyanis Dávid Ferencz, vonatkozással az 1568. aug. 22-ére kitűzött, de az unitáriusok távolmaradása miatt meghiusult nagyváradai hitvitára, hogy *zsinati vitatkozások helyett jobb lenne magántársalgás, eszmecserék útján, vagy pedig irodalmi téren dönteni el a kérdést.*⁵ Úgy kell lenni, hogy az illetékes körök elfogadták Dávid ezen indítványát; elmaradt az

¹ Transsilvania. Pars Prior, Tom. II. 132. l. «Blandrata in id in-
terea incumbemat. ut tempus protraheret, cumque Fr. Davidis, voce et
libellis editis animos hominum sibi conciliarent. Neque spes eos fefellit,
nam . . . mentes hominum ad se flectebant. Synodus hoc modo in An.
1568. protracta est.»

² Kiss Áron, i. m. 469.

³ Szabó Károly: Régi magyar könyvtár II. 106. szám.

⁴ Ugyanott II. 107. szám.

⁵ «Scriptis et privatis colloquiis haec omnia sedari, vel mitiora
reddi facilius possint.» Prot. Szemle. 1894. III. füzet. 184 l.

1568. aug. 22-re kitűzött nagyvárad *nyilvános* hitvita; Dávid csakugyan elment Debreczenbe *«privatum colloquiumra»*; mivel azonban Meliusékkal megegyezni nem tudott, ismét *nyilvános* vitatkozásra került a kérdés a Nagyváradon 1569. október 20-án megkezdődött zsinaton, a hol Békes Gáspár hivatkozott Melius és Dávid debreczeni találkozására s az előbbinek ekkor tett ígéretére.

Ezzel bevégezvén feladatomat, nyugodtan teszem le tollamat. Ha netalán untattam volna t. olvasóimat, bocsánatukat kérem; de mindezeket elő kellett adnom a végre, hogy *az eddigi történeti tudással és felfogással, illetőleg részben egy legújabbban felmerült véleménynyel szemben bebizonyíthassam*

1. hogy a szikszói zsinat nem 1568, hanem 1567. január 6-ára volt meghirdetve,

2. azonban a hadi zavarok miatt nem volt megtartható;

3. ezért hívták össze a tiszántúli atyák Váradon 1567. január 14-én ugyanazon év február 2-ára a debreczeni zsinatot, melyet három héttel később, február 24—26. napjain meg is tartottak; végre

4. hogy Dávid Ferencz Debreczenben nem 1568. február 2-án, hanem az 1568. év négy utolsó, vagy az 1569. év nyolcz első hónapjának valamelyikében vitatkozott Meliusékkal.

Ha valaki jobbra tanít, kész vagyok neki engedni s hálásan engedelmeskedni az Úrban.

Révész Kálmán.

EGY VÉRTANÚ REFORMÁTOR.

Felső-Magyarország reformálása körül kimagasló érdeme-
ket szerzett *Fischer András*, egyike azon nemes alakoknak,
kik vallásos meggyőződésüket véres halálukkal pecsételték meg.
A reformatió első évtizedeiben részint egyes hatalmas urak
(Werbőczy István, Báthory István, Ráskay Gáspár) vakbuzgó-
sága,¹ részint szigorú országgyűlési végzések (1525-ben a rá-
kosi és hatvani) következtében többen szenvedtek vértanúságot,
de neve csak egynehánynak maradt emlékezetben, mint pl.
Cordatus Konrád Márton testvérének *János* nevű szolgájáé,
ki reformeszmékkel telt könyvek becsempészése közben elfoga-
tott és máglyahalált halt² (1524.), valamint *Nikolai Filep* és
Gregori libetbányai (Zólyomm.) pap és tanítóé, kiket Zápolya
biztosai 1527-ben Dobona-Váralján (Dobronya) és Zólyomban
égettek meg.³

Tizenhárom évvel utóbb reformátori buzgalmának esett
áldozatul a most említett Fischer András is. Halálát nem az
országos törvényekből kifolyó üldözés, mely történetíróink egy-
némelyikének tanúsága szerint szigorúbb jelleget nem öltött,
okozta, hanem egy vakbuzgó olygarcha töltötte rajta bosszúját.

¹ *Szerémi Gy.* Emlékiratai 76 l. és utána *Révész I.* Dévay Biró
Mátyás életrajza stb. 19 l. már 1518- vagy 1519-ben a nádor és Werbőczy
által a reformatiónak 11 hívét mondanak megégettetni, de ez, a mint
nem biztos chronológián alapul, Szerémy mesészerető voltát tekintve, tör-
téneti ténynek is nagyon kétséges. Bizonyos azonban, hogy 1526-ban a fel-
vidéki bányavárosokban az új hitnek több vallóját végezték ki.

² A György budai könyvárús megégetését *Fraknoi* (Magyarország
a mohácsi vész előtt 124—125. l.) és utána *Zoványi J.* (Prot. Szemle
1891. II. évf. 212. l.) mesének declarálták. Erveik az idézett helyeken
hővebben olvashatók.

³ Idevonatkozzólag l. *Ribini* Memor. aug. conf. etc. 19—20. l. s utána
Révész I. i. m. 23 l. *Farkas J.* Elbeszélések a magy. prot. egyh. hit-
bajnokainak és vértanúinak életéből 10. s k. l. *Breznyik J.* A selmecz-
bányai ág. hitv. ev. lyc. története. 43 l.

Fischer András szász eredetű wittenbergi hittudós volt.¹ A nagy vallási reformmozgalom korán megérintette lelkét s épen annak gyúpontján élven, az eszmék hatalma őt is magával ragadta, minek folytán az egyház reformatióját egész hévvel fölkarolta. Küldetve-e, vagy önnön lelkétől sarkaltatva Magyarországra jött. Hogy mikor, azt nem tudhatni, de bizonyosra vehetjük, hogy mindjárt a XVI. század huszas éveinek elején és így egyike volt azoknak, kik Magyarországon legelsőben kezdték terjeszteni a reformatió által fölkellett világosságot.

A Szepesség központja ez időben *Lőcse* volt, a szepességiek pedig a legélénkebb szellemi és kereskedelmi összekötetésben állottak németországi fajrokonaikkal. E révén jött Fischer is Lőcsére, honnan már 1522-ben — nézetem szerint az ő ösztönzésére — *Cyriák Márton* Wittenbergába utazott, hogy az ottani egyetemen hallgassa és sajátítsa el Luther és Melancthon szabad eszméit. Tudvalevőleg ez a *Cyriák Márton* és *Baumheckel György* Besztercebányáról voltak a legelsőek, kik a wittenbergi egyetemre Magyarországból beiratkoztak.²

Fischer András reformatori működése nemcsak a *Cyriák* Wittenbergbe küldésével, hanem egész Lőcse reformálásával oly korán érvényesült, hogy őt méltán hazánk legelső reformatorai közé sorozhatjuk. De nemcsak Lőcsén hirdette rajongó lelke lelkesedésével az új tanokat, hanem rövid idő alatt a Szepesség több városában, mint Iglón és Schwedlérben is útát nyitott a felvilágosodásnak.³ Tevékenysége fölébresztette a róm. kath. egyház haragját. Ez és az általa hirdetett tanok feltartóztatatlan terjedése arra indították I. Ferdinánd király felsőmagyarországi főkapitányát, *Katziánert*,⁴ hogy a reformmozgalmat, a míg lehet, gyökerestől irtsa ki, miért is annak apostolát, Fischerert elfogatta és *Csicswa* várába záratta. Elfogatása nem Lőcsén vagy a többi XIII szepesi városban történhetett, miután azok a jelzett időben Lengyelországnak voltak elzáló-

¹ *Rupp J.* Magyarország helyrajzi története. Budapest. 1872. II. köt. 110 l. *Schmal*: Adversaria ad illustrandam Hist. Eccl. Evangelico-Hung. pert. cet. (Fabó: Monum. II. k.). *Bartholomaeidesz*: Com. Not. Góm. 284 l. Leutschoviae. 1806—88.

² Magyar Történelmi Tár VI. k. 215 l. *Révész I.* i. m. 10 l. *Bod P.* Hist. Hung. Eccl. I. k. 163 l.

³ *Matricula 24 Regalium ad annos 1529. Mollner György* lőcsei plébános feljegyzései: *Matricula Mollneriana* 41 l. *Klein J. S.* Nachrichten von der Lebensumständen u. s. w. Leipzig-Ofen 1789. I. 75 l. *Batholomaeidesz* i. m. 279 l.

⁴ *Bartholomaeidesz* Katziánnak, *Mollner* Catzeriánnak, *Szerémi* Coccian és Coccianernek nevezi

gosítva és a Lublón székelő lengyel kapitány parancsa alá vetve. Csicswa alatt kezdetben több történetíró a gömörmegyei Csetneket értette, de utóbb beh bizonyult, hogy az nem más volt, mint Zemplén vármegyének egy régi erőssége Varranóhoz közel, az Ondava folyó mellett. Ma romokban hever.¹

Meddig ült Fischer a fogságban s mi módon szabadult ki onnan, források hiányában tudni nem lehet. Vannak, a kik gyaníttatni engedik, hogy megszökött s bolyongásában több helyt, így Sárospatakon Perényi Péter udvarában is megfordult, mindenütt hirdetve a megtisztított ker. vallást.² Tény, mert forrásaink egyértelműleg állítják, hogy fogságából kiszabadulva 1529-ben Gömörmegyében talált menedéket és lett ennek legelső reformátora. Ekkor buzgalma újra tért nyervén, segítő-társról is gondolkozott és tanítványul maga mellé hívta Németországból *Leudischer Györgyöt*.³

Gömörmegye felső városaiban, mint Dobsinán, Rozsnyó-bányán szász eredetű lakosság foglalkozott a bányaműveléssel, közülök sokat csak imént telepített át I. Ferdinánd király, ki a bányászatot is egy német grófi családnak, az augsburgi Fuggereknak adta bérbe. E városok hát nemcsak üzleti, hanem rokoni összeköttetésben is állottak németországi fajrokonaiikkal. kiktől elszakadtak. Innen magyarázható meg, hogy a hitjavítás oly hamar elterjedt közöttük.

Sokan azt hiszik, hogy Felső-Magyarországon a husszita csehek és azok maradványai készítették elő a talajt a reformatió elfogadására,⁴ de ez országrésznek Németországgal való szoros összeköttetésénél fogva erre nem volt szükség. Különben is a husszita csehek — bár a falvakban itt-ott megtelepedtek — mégis meglehetősen izolálva maradtak. Vallásukat fentartották egész a mult század végéig, de továbbfejlésre nem voltak képesek. Hogy a hitújításra a lökés egyenesen Németországból jött, igazolja azon körülmény, hogy a németajkú lakosok jóval előbb híveivé szegődtek a reformatiónak, mint a magyarok.

¹ V. ö. *dr. Csánki D.* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. k. 333 l. Pallas Nagy Lexikona IV. 701 l.

² Barth. i. m. 230 l.

³ *Rupp* i. m. 110 l.

⁴ Gömör és Kishont t. e. vármegyének leírása. Szerk. *Hunfalvy Pál*. 329 l. — *Breznyik* i. m. 11 l. B. említi, hogy Smidt György egyházasmaróti ev. lelkész tót történetében (1868.) Hamalján Márton selmeczi mult századi lelkész és superintendensre hivatkozva állítja, hogy a husszíták 1488-ban Ulászló elé terjesztették hitvallásukat és tőle szabad vallás-gyakorlatot nyertek. Ez azonban nagy chronologiai tévedés (1488-ban még Mátyás uralkodott) és így nem megbízható.

Fischer 1529. június havában Gömörmegyébe jöven, itt legelőbb a *Csetneky-családot* nyerte meg az új hitnek, azután ennek a védszárnyai alatt terjesztette tovább Csetnek és Rozsnyó vidékén a protestantismust. Reformatori buzgóságát fényes siker koronázta. Csakhamar sok templomban hangzottak lelkes papok ajkairól a hit és lelkiismereti szabadság fenséges igéi. Egy év multán már a Csetnekyek oltalma alatt gyűlést is tartott Fischer a csetneki várban, hol több plébános és világi úr jelent meg Szepesmegyéből is, kik mindannyian aláírtak az ágostai hitvallásnak.¹

A Fischer által az új tannak megnyert plébánosok közül névszerint egy bizonyos *Simonis* ochtinai pap és *Gnüsner Bálint* dobsinai lelkész említették.²

Ez időre esik pelsőczy *Bebek Imre* gyulafehérvári prépost áttérése is az evangélikus vallásra, mely a felvidéken, hol Bebeknek birtokai voltak, a reformatió ügyének hathatós lendületet adott. Bebek áttérése *Dévay Bíró Mátyásnak* köszönhető, kivel 1531-ben Budán János király udvarában ismerkedett meg. Az ő hatalmas ösztönzésére hagyta el a r. kath. egyházat és házasodott is meg.³ Dévaynak azután egyik kiváló pártfogója lett, úgy hogy ő 1535-ben *Disputatióját* is neki ajánlotta.

A convertált Bebek Imrével fanatikus öcsese, Ferencz, Gömör hatalmas főispánja bosszúsán kelt fegyverre, mely testvéri viszályban Imre legyőzetvén öcsese által, atyai birtokától is megfosztatott, mire a Szepességre vonult, de a reformatiót pártfogolni nem szűnt meg.

Az ő és a Csetnekyek támogatása mellett Fischer folytonos apostoli buzgólkodásával oly gyors elterjedést nyert a reformatió Gömör felső részében, hogy Bebek Ferencz úgylis, mint vakbuzgó katolikus, úgylis mint a megye főispánja elérkezettnek látta az időt arra, hogy az új tudomány és annak hathatós hirdetője Fischer ellen fegyverrel lépjen föl. Ezért ostrom alá vette Csetnek várát, hová zárkóztak rokonai, a már reformált Csetnekyek s velök együtt a reformátor Fischer András. És bár Bebek Ferencz gyakorta intézett rohamot az erődítmény ellen, azt még sem vehette be, miért is dühében a védtelen várost feldúlta, tornyából, a nagy harangot darabokra zúztatva vitte el Krasznahorkára, sőt azzal sem elégedett meg,

¹ *Barth.* i. m. 284 l.

² *Matr. XXIV. Regalium és Barth.* i. m. 284 l.

³ Bebek I. áttérése l. *Barth* i. m. 28 l. *Szerémi* i. m. 292 l. *Lenkey Zsigmond* pelsőczy lelkész adatgyűjteménye Gömör-Kishont 1893. évf. *Verancsics A.* emlékiratai, *Mon. Hung. Hist.* I. k. 46 l. *Wagner Collect. Geneal. Révész* i. m. 59 l.

hanem a város környékét is elpusztította s haragtól lángolva vonult haza seregével.¹

Ez történt az 1532-ik évben.

Ettől kezdve 1540-ig Fischerről forrásaink nem szólnak. Bizonyosra vehetjük azonban, hogy ez idő alatt is lelkesen forgolódott a reformatió ügye körül s csakis így tudjuk megmagyarázni, hogy működésének központján, Csetneken a protestantismus mihamar a legvirágzóbb fokra emelkedett. Az egész város mindenestől bevette az evangéliumi tant, a róm. kath. templom ékszereivel együtt a protestánsok birtokába ment át s abban mind e mai napig megmaradt, a kath. kórházat is elfoglalták és saját céljaikra használták fel. E mellett előbb a Csetnekyek, majd a Bakosok bőkezűsége egy elsőrangú prot. bölcsészeti és hittani intézetet teremtett ott, mi által a kis város nemcsak Gömörnek, hanem a távolabbi vidéknek is szellemi góczpontja lett.² Minderre az első lökést Fischer buzgó-sága adta meg, ki az evangélium magvait a környéken is lelkesen hintegette, úgy hogy az új tant csakhamar megismerte és bevette *Jolsva, Kövi, Ratkó* stb., mely miatt e városok ellen is kegyetlenkedett Bebek Ferencz.

Végre 1540-ben a szívtelen olygarcha kézrekerítette Fischert és a krasznahorkai várba záratván, rövid időn a vár meredek előfokáról a mélységbe taszította, hol a tevékeny, lelkes reformátor szörnyet halt.³

Mint említettük, legnevezetesebb tanítványa, s halála után a reformatiónak a felvidéken egyik leghathatósabb szószólója volt *Leudischer György*, kit — Bartholomaeidesz szerint — Bebek Ferencz Fischeréhez hasonló sorsra juttatott.

Egy vád van még, mely Fischert több oldalról érte s melyet róla le kell mosnunk. Ugyanis a hitújítás iránt ellenséges érületű *Mollner György*, lőcsei plébános följegyzései után⁴ forrásaink csaknem egyértelműleg azt állítják, hogy ő egy rajongó volt s hogy — valószínűleg Wittembergben — az *anabaptisták* ábrándos és zavaros eszméit sajátította el és hirdette a Szepességen. Állítják továbbá, hogy több felnőtt embert Lőcsén, Iglón és Schwedlérben újrakeresztelt. E miatt első elfogatása alkalmával Katziáner János kapitány gúnyból őt ma-

¹ Barth. i. m. 284—285. és Mem. Prov. Csetnek. Magyar Sion 1867. márcz. füzet.

² *Magyar Sion* (Telgárti Lipót: A csetneki plébánia története) 1867. márcz. füz.

³ Barth. i. m. 286. Magyar Sion i. f.

⁴ I. m. i. h.

gát is víz alá merítette. Sőt *Klein*¹ még azt is mondja, hogy a lublóvári lengyel kapitány a XIII szepesi város grófjának egy igen erős parancsot küldött a rajongó Fischer és a nézetét bevett anabaptisták ellen.

Ennyi erősséggel szemben, úgy látszik, azt el nem vitathatjuk, hogy Fischernél kezdetben csakugyan megragadtak némi túlzó tanok. A reformatió idején a túlzás különben is általános volt, melytől csak ritka nagy és józan elmék tudták magukat megőrizni. Fischer is rajongott kezdetben, de csittwai fogsága fölhevült képzeletét lecsillapította s lelkét a tévelygés ösvényéről helyes útra terelé, úgy hogy azután már tévtanoktól menten tanította és terjesztette a lutheri reformatiót. Ezt bizonyítja magatartása a csetneki gyűlésen, midőn arra buzdította és pedig sikerrel a megjelent papokat és világiakat, hogy az ágostai hitvallásnak aláírjanak. Forrásaink gömöri működését semmi nemű váddal nem illetik s így tragikus halála nem egy rajongót sujtott, hanem egy tisztafejű, apostoli buzgósággal megáldott reformátort. Teste a mélységben összetört, de lelkét össze nem törhette a fanatizmus, az elrepült és áldólag nyugodott meg a gyülekezeteken, melyeket megnyert a felvilágosodásnak. Mi pedig hálás utódok a vértanúság dicső koronáját tesszük fejére s kegyelettel zárjuk emlékezetünkbe.

S. Szabó József.

¹ I. m. 75. l.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

EVANGYÉLIOMI ELMÉLKEDÉSEK. Irta *Dicsőfi József* debreczeni ref. lelkész. Egy terjedelmes, csaknem 400 nagy 8r. lapból álló kötet jelent meg ezelőtt néhány héttel, a mely azonban csak összefoglalása annak az anyagnak, mely a fentebbi czímen már füzetes vállalként megjelent volt. A munka a bevezetésen kívül (a mely a vallásról általában, a kijelentésről, a ker. vallásról, a szentírásról s a vallás és a tudomány-ról értekezik) két fő-részből áll; az I. a Jézus személyiségével foglalkozik, a keresztyén ünnepek keretében szólva Jézus élettörténetéről, majd a Jézus neveiről; míg a II. főrészt a Jézus tanait ismerteti azoknak a paraboláknak fejtegetése keretében, a melyekben Jézus az Isten országának jellemét, a mennyei Atya szeretetét, az Isten országa tagságának föltételeit, a tagság akadályait, a tagok jellemvonásait és ez ország jövőjét mutatja fel. Sajátságos egy munka ez! A czíme után ítélve, egyszerű, házi isteni tiszteletre, úgy az áhital óráira való elmélkedéseket várnánk, — és kapunk tudós fejtegetéseket, nehéz és nagy problémákat, az észhez, a bölcselő elméhez szóló értekezéseket, sokszor, sőt a legtöbb helyütt nehézkes formában, lassan menő iránylyal és bizonyos homályosságban. Azután sajátságos annyiban is, hogy egyes kérdéseknél oly részlettudással, akkora tudományos készüllettel, olyan alaposággal találkozunk, a milyen hazai theologiai irodalmunk terén csak a legnagyobb ritkaságok közé tartozik; de aztán viszont olyan naivitásokkal is, hogy elbámul az ember, miként kerülhetett ez ki egy toll alól? Csodálatosan vegyül e munkában a legtúlzobb orthodox felfogás és semmi által sem igazolható magyarázat, a legmodernebb, nemcsak, hanem szinte a lehető legrationalistikusabb nézetekkel; a hagyományos, elavult felfogás, a legújabb tudományos vizsgálódások eredményeivel és a hívő lélek naivságig menő hite, a tudósnak tagadó kritikájával. A kritikus és a tudós azonban jobban fel van készülve, mint a hívő és ezért a kritikában és a fejtegetésekben, a negatíóban és a szétbonczolásban sokkal erősebb mint a pozitív építésben; itt a legtöbbször meg-

elégzik csak pusztá s kétségbevonhatatlan igazságok gyanánt odavetett állításokkal és többnyire igen keveset bizonyító tekintélyi argumentumokkal. Az, a mit a vallásról általában mond, valóságos vegyülete egy sok mindent tudó és olvasott ember igaz és hamis gondolatainak, a ki kiindul abból a hagyományos nézetből, a mely szerint «ama boldog paradicsomban, a melylyel az emberiség őstörténete kezdődött, igaz vallása volt az embernek, jól ismerte Istent, mint teremtdjét» — «de e boldog viszony a bűneset miatt eltűnt» (6. l.) stb., azután keresi az Istenét ekként elvesztett ember vallásának az eredetét, kutatja, hogy miként konstruálta a bűnbeesett emberiség újra a maga vallását és e kutatásban szerző egyfelől meglepőleg kezdetleges magyarázatokhoz fordul, másfelől meg a lergationalistikusabb nézeteknek ad kifejezést. Már, pl. miként lehet ilyen állítást megkoczkáztatni, hogy «a sok-isten-hívésre a többféle bálványképek látása vezette volt az egyes népeket» (10. l.); vagy illet: «Valóban az Istenét elfeledett ősemberiség öntudatában eredetileg ismét egy chaos, egy szörnyű zűrzavar volt e mindenség, benne összehányva sötét rendetlenségben világ, istenség és ember s e chaosból kellett kiküzdenie önmagát az embernek. Azon természetes pont, melyen állva megmozdította, meghódította e zűrzavart, — a *világ* volt s azonnal kivált belőle elsőben is ő maga az ember, mint lelki személyiség, mint a világ ura, s aztán az ő Istene, a legtökéletesebb lelki személyiség» stb. (14. l.). Hát ez tiszta rationalismus. Mennyivel mást mond Pál apostol: «A mit az emberek az Isten felől tudhatnak, nyilván vagyon ő bennök: mert az Isten megjelentette nekik» (Róm. I. 19.). És az apostolnak tökéletesen igaza van; mert a vallás eredetét tisztán a rationalismussal megfejteni nem lehet. Est Deus in nobis! S így szerzőnek az az állítása sem fogadható el, hogy «az istenét elfeledett ősembert a világnak és önmagának mélyebb megfigyelése, ősmertele vezetete vissza az istenség gondolatához és vezetete el a valláshoz» (22. l.); mert nyílt kérdés gyanánt marad fenn, hogy hát a világnak és önmagának mélyebb megfigyelésére mi készítette és mi segítette az embert? A kijelentés nem a pusztá eszből konstruált vallás *bizonyossá* tételére adatott (22. s köv. ll.), hanem kijelentésre volt már szükség az első, kezdetleges vallásos eszmélődések megszülethetésénél is. A vallásnak is, szerző által adott meghatározása is hosszadalmas, nehézkes (16. l.). A kijelentésről szólva, világos akar lenni s úgy belebonyolódik a legnagyobb mysticismusba, hogy alig látszik ki belőle és teljesen homályos marad. Lélektani magyarázatok helyett beszél arról, hogy «minden igaz próféta jól tudta, hogy a mit ők beszédeikben elének adnak, az korántsem az övék, korántsem az ő találmányuk, hanem mindaz *valósággal kívülről költözött bensőjükbe*, lelki világukba, úgy hogy a mit ők beszéltek és tanítanak, mindazt előre *hallották és látták* is valósággal a Lélek által erre nézve képessé tett belső érzékükkel» (31. l.). «A próféta látja a vele beszélő Istent, látja az önmagát megjelentő Istent, az ezen látásra eleve képesekké tett, megvilágosított pró-

fétai szemekkel» (u. o.). Bánt ugyan magunkat is az eszmelársítás, de valósággal az ilyen dolgokra a spiritista médiumok jutnak eszünkbe. Ezt pedig a szerző sem akarná megengedni. A keresztyén vallásról írott 4. §-ról azonban csak a legnagyobb elismeréssel szólhatunk. Fejtegetései világosak, szépek, igazán evangéliomi szellemtől vannak áthatva. Gyönyörű az Isten országa fogalmának a kifejtése és sok melegséggel van megfestve a Krisztus személye. A keresztyénség világ-vallási jelentősége, értéke és egyetlen volta mellett hatalmasan megírt apologia ez a szakasz és teljes igazsággal mutat rá a szerző arra, hogy mindannyiszor, a mikor az egyház pl. vagy csak a keresztyén válságtant, vagy pedig csak a száraz erkölcsant állította előtérbe a keresztyén *életnemesítő élet* helyett, a vallástalanságot, vagy a vallási közönyösséget mozdította önmaga elő, mert «a pusztá ösmeret, a tudás senkit újjá nem terem» (75. l.). A szentírásról szóló 5. §-ban, főleg annak kritikai részében a képzett és alapos szakember jelenik meg előttünk. Ez a fejezet első, nagyobb felében, a hol a mechanikus inspiratio-tant bonczolgatja, nagyon világosan, közérthetően és érdekesen van írva; de már ott, hol a lerombolt tan helyébe valami újat kellene építenie, igen sokszor megelégszik csak pusztá tekintélyi bizonyítékokkal; mérő zsinórját nem veti le a tulajdonképeni mélységekbe; itt már nem tud népszerű, közvetlen lenni; tudós, finom megkülönböztetései, árnyalásai nem egészen világosak és különösen nem hiterősítők. Kár volt bizonyításai keretéből elhagynia a reformátoroknak az írás isteni ihlettségére vonatkozó egyik legerősebb argumentumát, a testimonium spiritus sancti nagy és igaz gondolatát. Ebbe a mélységbe kellett volna leszállania azzal a készülékkel, a melylyel a kritikát csinálta. Belső bizonyosságunkra és személyes meggyőződésünk érzésére, mint vallásos ismereteink főforrására és bizonyító erejére rámutat ugyan szerző, de nem itt, a hol szintén egészen helye volna, — sőt kár, hogy nem teszi, — hanem a 6. §-ban, a hol a vallás és a tudomány állítólagos ellentéteiről, végeredményében pedig a kettő összhangjáról, kiegyenlítéséről beszél — illetőleg kellene szólnia; mert bizony épen erről a legkevesebb szót ejti, hanem türelmetlen rohamot intéz a sektáriusok ellen és pedig a Szentlélek munkássága fejtegetésének kérdésénél épen olyan szempontból, a melyből akár-melyik egyszerű bibliás, igazi protestáns hívő is könnyen megczáfolhatja. Vajjon hol tanítja azt a biblia, vagy valamely dogmatika, hogy a Szentlélek «*ihlet ott, és csak ott, hol a Krisztus fölismerése már megtörtént, a hol a Krisztusba vetett hit már megvan*» (114. l.). A IV. evangéliom parakletos tanát értette és magyarázta félre szerző és hogy a sektáriusok rajongásait czáfolhassa, ment bele a Szentlélek munkájának olyan magyarázatába, a melynél elfelejtette e Lélek bennünk végzett munkájának egyes mozzanatait és az egészet merőben csak egy és épen a legvégső ténykedésben mutatja fel. Egyebekben is egyfelől orthodoxyiája, másfelől túlzó modern felfogása olyan ellenmondásokba bonyolítja e szakasz fejtegetései közben szerzőt, hogy kettős világnézetét összhangba sehog sem

tudja hozni. A mű legértékesebb fejezetei kétségtelenül a II. részben a parabolák magyarázatai. Ezekben nemcsak a kiváló készültségű exegeta szólal meg kifogástalan tárgyi és eszmei fejtegetéseivel, hanem a keresztyén élet építésén munkálni kívánó lelkipásztor is. Valóban mély és nemes hangokat üt meg. Sok szép gondolatot és emelkedett érzést juttat kifejezésre. Itt-ott van ugyan egy-egy nagy mondás, hogy ne mondjuk bombaszt (229. l. stb.); de ezek csak azért tűnnek fel, mert másutt meg egyszerűen, közvetlenül, minden hatás-vadászás nélkül beszél és tanít. Valamennyi magyarázat között nekünk úgy tetszik, hogy legszebb a tékozló fiú parabolájának fejtegetése, mert e különben is páratlanul szép elbeszélésnek minden legkisebb mozzanatát igen ügyesen kidolgozta, szinte plasztikusan kidomborította. A közlött parabolák szövege szerző fordításai, a melyek valóban sikerültek s az elbeszélések kerekedségét és azok közérthetőségét jelentékenyen előmozdítják. Ezek a magyarázatok igazán «evangyeliomi elmélkedések» s csakugyan alkalmasok a tanításra és az építésre. Érez-zük, hogy a mi tanulságunkra irattak meg. A mű ára 3 frt. Kapható Debreczenben, Telegdi K. L. könyvkereskedésében.

DOGMA-TÖRTÉNELMI MOZZANATOK A NÉMET HITTUDÓSOK KÖRÉBEN A XVIII. ÉS XIX. SZÁZADBAN. Irta *Balogh* Ferencz debreczeni theol. akad. tanár. (53 l. 8r. Ára 70 kr. Kapható Telegdinél Debreczenben.) A jeles szerző «Keresztyén Egyháztörténelem» és «Hitnézetek történelme» (1877.) című munkáinak pótlásául kíván, az előszó szerint, ez a most megjelent füzet szolgálni, melylyel azt czélozza, «hogy a pályavégző hittanhallgatók és más érdeklődők némi tájékozást nyerjenek az újkorban felmerült hittani irányzatokról, rendszerekről és nézetkörökről». Ezt «a némi tájékozást» a német hittani irodalomra nézve a czimben jelzett időszakot illetőleg meg is nyerheti e munkából. Többet nem is akar adni. Az I. szakasz a XVIII. század theologiai eszmeáramlatait ismerteti «a tan megrendítése» főczim alatt, szólva az orthodoxiáról, a pietismusról, az átmenetről, Wolf bölcsészetről s a felvilágosodásról, a bibliai ítészetről és rationalismusról, végül az orthodoxia védelmezőiről. A II. szakaszban a XIX. század tantisztázó és helyreállító törekvéseiről szól s ennek keretében a régi rationalista hittanról, Schleiermacher új theológiájáról, a történelmi és ítészeti rationalismusról, a régi és új supranaturalistákról, a bölcselkedő hittanról, Baurról s az új tübingai iskoláról, a közvetítőkről, a hitvallásos theológiáról, a szabad theologia indítóiról, Ritschlről és iskolájáról, végül pedig a róm. kath. theológiáról. A műnek csak függelékét képezi a német egyetemek és theol. tanárok névjegyzéke. Az egész tárgyalás rendkívül rövid és annyira tömör, szinte túlzásúfolt, hogy egy-egy irányzathól, vagy ez irányzatok legfőbb képviselőinek eszméiből alig kapunk többet néhány sornyi közlésnél. Magának a szerzőnek a különböző irányokkal szemben elfoglalt álláspontját is csak az itt-ott elszórt egyes megjegyzésekből láthatjuk meg; de nem tájékoztatja olvasóit sehol mélyebbre ható kritikai ismertetésekkel. Az eszmeáramlatok chronológiája csak és nem

azok történelme. A német theologiai irodalmat tanulmányozni akaróknak azonban elég alkalmas és kimerítő úbaigazításul szolgál.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. Szerkeszti *Szilády* Áron. (A M. Tud. Akad. kiadása. Előfiz. 5 frt.) A rendkívül becses folyóirat III. évfolyam 1—4., és a IV. évf. 1. füzetében a prot. egyház- és irodalomtörténetre vonatkozólag is sok érdekes adalék van; így az újszigei nyomda működésének és Sylvester új testamentuma nyomtatásának történetéhez nevezetes felvilágosításokkal szolgál Sylvesternek 8 és Abádi Benedeknek Nádasdy Tamáshoz írott 1 levele, melyek néh. Szalay József másolatai után közöltetnek. Ezekben Sylvester distichonainak betanulatásáról s énekeltetéséről, az ajánló levélről, a hexastichonokkal nyomtatott címekről, a Genesis epitoméjának nyomott példányairól, családi bajairól, kárvallásairól, Szegedi Lajosról és munkájáról ír; míg Abádi levele épen a nyomda működésére szolgáltat adatokat. Érdekes Ráday Pál önéletrajta naplószerű feljegyzések alakjában (III. évf. 1. f.). *Mokos* Gyula Kocsi Cs. Bálint életéhez közöl újabb adatokat (III. évf. 4. f.); míg inkább csak kortörténeti értékkel bír *Révész* Kálmán közlésében az a vers, a mely a táncz ellen kel ki.

TOFEUS MIHÁLY ERDÉLYI EV. REF. PÜSPÖK ÉLETE. Irtta *Koncz* József marosvásárhelyi főgymn. tanár. A 67 nyolczadrétű lapra terjedő becses munka az erdélyi «Protestáns Közlöny» különlenyomataként jelent meg s rendkívül gondos és nagy szorgalommal végzett eredeti levéltári kutatások alapján adja *székelyhídi* Tofeus Mihály életrajzát, sok helyütt kiegészítve a hiányos, másutt helyreigazítva az eddigi téves adatokat. Az életrajz keretében egy darab érdekes kortörténetet is kapunk szerző világos, egyszerű előadásában. A munka ára nincs megjelölve.

A SZÉKELY-UDVARHELYI EV. REF. EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETE, MEGALAKULÁSÁTÓL 1780-IG. A 98 lapra terjedő munkát édes atyja, id. *Zayzon* Ferencz sz.-udvarhelyi volt lelkész kézirati hagyatékából bocsátotta közre *Zayzon* János kollegiumi vallástanár. A közrebocsátott munka egy tervében már megállapított s a nevezett egyház egész történetét magába foglalandott műnek a töredéke, íróját a halál gátolta meg a befejezhetésben. A bevezetésben megnevezett 5 korszakból csak két korszak történetét írhatta meg a szerző; de a mi megvan, azon meglátszik a nagy tanulmány, a szorgalmas utánjárás, a módszer helyessége és mindenesetre ez a töredék igen sok értékes adattal járul hozzá egyetemes prot. egyház-történetünkhöz. Ára 1 frt. Megrendelhető a kiadónál: *Zayzon* János tanárnál.

ORATIO DE SUMMA SCHOLARUM NECESSITATE EARUMQUE INTER HUNGAROS BARBARICI CAUSIS czímmel bocsátotta közre *dr. Felméri* Lajos kolozsvári egyetemi tanár *Apáczai Csere* Jánosnak 1656. nov. 20-án tartott nagyfontosságú beszédét, a mely a kolozsvári ev. ref. kollegium levéltárában van kéziratban. A szintén latin előszó *Apáczainak* rövid életrajzát s munkássága méltatását adja a közrebocsátó tollából.

A JÖVŐ EGYHÁZA. Irta *Görömbey* Péter nagykállói ref. lelkész. Különlenyomat a «Sárospataki Lapok»-ból. Ára 20 kr. A tiszta jövedelem a sárospataki theol. tanári nyugdíjintézet javára fordíttatik. A felszínre hozott egyházpolitikai kérdések és törvényhozási reformjavaslatok megmozdították egyházi életünket is egy kissé és felvetették a «quid tunc?» kérdését. Nagy-Kálló lelkes papját is egyháza iránt való szeretete ösztönözte, hogy eszméket vessen fel az egyház jövőjében végzendő munkájára nézve; mert a jelen chablonok között maradva, bizony megtépnek majd bennünket az újabb viszonyok, nem tudunk majd közöttük elég erősen megállni; azzal, «hogy a lelkészi hivatal szinte közigazgatási, kormányzati közeggé tétetett és hogy a konvent és a zsinat is majdnem kizárólag csak adminisztratív törvényeket s rendeleteket csinál», meg nem elégedhetünk és a társadalomra befolyást nem gyakorolhatunk. Lelkesedéssel, hévvel, erővel mutat rá szerző bajainkra, hiányainkra és sürgeti a lelkészek társadalmi tevékenységét, a belmissziói munka megkezdését és az evangéliom szellemében leendő folytatását, felmutatja e társadalmi tevékenység útjait és eszközeit, kívánja ehhez képest a lelkész-képzés reformját és végül a lelkészi fizetések rendezését. Sok irányt adó gondolata van s minden szavát őszinte meggyőződés hatja át. Igen óhajtható, hogy minél szélesebb körben olvassák e munkát egyháziak és világiak.

b) Külföldi irodalom.

Heine, BRIEFE ÜBER FRAGEN DER CHRISTLICHEN RELIGION für Suchende und Zweifelnde. Cöthen, Schriftenniederlage des Evang. Vereinshauses, 1893. VII., 206 l. Ára 3 márka. A levelek Claudius Mátyás, az ismert Wandsbecker Bote modorában vannak írva. Nem rendszeresen összefüggő fejtegetésekkel van itt dolgunk, hanem inkább csak egyes eszmékkel a ker. vallás köréből. A szorosabb értelemben vett ker. gondolatok mellett a hitvallás s az egyház tana sem kerüli ki szerző figyelmét. A «bibliai kritika» jogosultságát elvileg elismeri, s csak ott téved, a midőn a 4-ik evangéliom hitelességének kérdését a pentateuch kérdésével együtt «a negatív kritika szüleményének» mondja. A bűnnek és lelkiismeretnek, a hit-, remény- és szeretetnek erkölcsi terét is érinti s különösen szépek és meggyőzők szerző ama fejtegetései, a melyek a dogma ethikai oldalára vonatkoznak. Itt találja meg különösen az aggódó szívhez s a kutató elméhez vezető utat. Az pedig, a mit utolsó levelében ama két ifjúról mond, kiknek egyike vonakodik a confirmatio alkalmával az apostolicumra tenni le hitvallását, másika pedig az érettségi vizsga után visszavonja a theológiára való lépése szándékát, a lekipásztori pädagogikának egyik mintaszerű részlete. Ilyen építő jellegű tanácsadó a mi ifjúságunknál sem tévesztene el hatását.

Kähler, DIE WISSENSCHAFT DER CHRISTLICHEN LEHRE, von dem evang. Grundartikel aus im Abrisse dargestellt. 2. umgestaltete Aufl.

Leipzig, 1893. XIII. 648. l. Ára 11 márka. Első kiadásában 3 füzetben 1883-, 84- és 87-ben jelent meg a mű, mely, bár csak vezérfonal akart lenni a dogmatikai és ethikai előadásokhoz, méltán föltűnést keltett a német rendszeres theol. irodalomban. A műnek első része az apologetikával, második része a dogmatikával s a harmadik az ethikával foglalkozik. Új Kählernél a módszer, a ker. tudománynak az apostoli hitvallás alapján való tárgyalása. A rendszeres theológiát az eddigi irodalommal, de különösen Schleiermacherrel ellentétben «Christenthumswissenschaft»-nak tekinti, vagyis az apostolok hite, igehirdetése és bizonyossága képezi ker. gondolkozásmódjának kiindulópontját s nem a jelenkor élő hittudata. E tekintetben dogmatikájának és sajátos módszerének megértését lényegesen megkönnyíti «Der sogenannte historische Jesus, und der geschichtliche, biblische Christus, 1892.» cz. irata, mely most megjelent nagyobb műve bevezetéseként tekinthető. Az apostoli hitvallás tehát Kähler szerint a jelenkori egyházi tannak valódi szabályozója s a christologia is csak a Krisztusról szóló apostoli hitbizonyosság alapján érthető meg teljesen. A művet megleg evangeliomi erő, szigorúan logikai gondolkodás és élnétség jellemzik összes fejtegetéseiben. Meggyőző erejével az olvasóban is meggyőződést kelteni van hivatva s nyelvezete is az első kiadás nehézségével szemben előnyösen javult. Bizony nem ártana, ha a dogmatika a sok tudományos rendszeresség mellett Kähler módjára a hitépítő jellegre nagyobb súlyt fektetne, mivel a ker. tan csak annyit ér, a mennyit épít az egyeseknél ép úgy, mint a gyülekezetekben.

Walther, SOCIALE GEDANKEN in Anlehnung an die Sonn- und Festtags-Evangelien. Göttingen, 1893. IV. 314 l. Ára 4 márka. Szerző arra akar feleletet adni, hogy miképen kezelendők a jelenkori socialis kérdések a szószéken? Meggyőző érvekkel vitatja, hogy a jelen korban a prédikáczió belül a socialis kérdéseket is tárgyalni kell, természetesen nem «tisztán technikai, nemzetgazdasági», hanem «csak vallás-erkölcsi szempontból». A socialis gondolatoknak a prédikáczióba való fölvételétől «ezeknek népiesebb, hathatósabb és termékenyebb» jellegét is várja. Ezáltal még nem válik a szószék «socialdemokratiai helyiséggé», a mennyiben másrésztől hangsúlyozza, hogy a socialis kérdések tárgyalása miatt nem szabad mellőzni a textus tulajdonképeni főtárgyát. Mi is abban a nézetben vagyunk, hogy a társadalmi kérdések módjával bátran tárgyalhatók a szószéken, mert hiszen a keresztyénség és annak örök evangelioma elsőrangú társadalomalkotó és fentartó hatalom s a katholicismus és protestantismus ellentéte a dogmatikai és ethikai mélyreható különbségek mellett épen a társadalmi élet körében is észlelhető. Kár, hogy a socialis problema igen gyakran háttérbe szorítja az evangeliomi gondolatokat. A textus igen gyakran csak mottója a prédikáczióknak, s a szabad symbolizálásnak és allegorizálásnak igen nagy tért enged, úgy, hogy szerző műve inkább valamely socialis tan-, vagy olvasókönyvnek, mintsem prédikácziógyűjteménynek jellegét viseli magán. A Krisztust és annak evan-

geliomát kell prédikálnunk s az egyesekbe és a társadalomba bevinnünk, nem pedig symbolizálnunk és allegorizálnunk kényünk kedvünk szerint.

Benrath, BERNARDINO OCHINO VON SIENA. Ein Beitrag zur Geschichte der Reformation. Braunschweig, 1893. XII, 323 l. Ára 7 márka. Olaszország s az olasz reformáció iránt mindinkább nyilvánuló érdeklődés szüleménye e monographia. Az a kapuczinus generális, ki 55. életében elhagyta állását, hazáját, s az Alpeseken túl keresett új hazát, kinek markirozott arc- és jellemvonásai hú kifejezői az ő belső és külső küzdelmeinek, a reformáció hőseinek egyik legérdekesebb és legtanulságosabb alakja. De nemcsak a tárgy, hanem annak Benrath által való élénk feldolgozása is megragadja az olvasót, úgy hogy e tekintetben a mű csak Hausrath bresciai Arnold-jához, a középkor eme lánglelkű prófétájának jellemrajzához hasonló. Ochino iratai alapján igazi odaadással tudott elmélyedni Benrath az olasz reformátor belső életébe, a mivel az akkori olasz protestantizmusnak egyik legszebb és legtanulságosabb fejezetét tárja az olvasó elé. Ochino nagyszámú reformatori röpirataiból kitűnik, hogy mély és komoly vallásosságával és beszédjeinek elegáns formájával ritka hatást gyakorolt kortársaira. Hazája iránt való lángoló szeretete, evangéliumi ereje és mélysége, valamint tettereje és áldozatkészsége a Krisztusért szinte elbűvölő hatással van az olvasóra. Benrath az olasz reformátor iratait csaknem teljességükben s jó fordításban sorolja fel. Ezek közül a legnevezetesebb s még ma is érdekléssel bíró «A pápaság keletkezése és hanyatlása» cz. irat, mely igen sikerült fordításban kivonatosan a Beyschlag-féle «Deutsch-Ev. Blätter» hasábjain is megjelent. A ki Ochino életrajzát s utóbbi iratát figyelemmel olvassa, annak önkénytelenül is eszébe jut a reformátor ama jóslata, a mely szerint: eljő még az az idő, a midőn egész Olaszországban hirdetni fogják az evangéliomi igazság üdvözítő igéjét. A monographia Ochino arczképével, több eredeti okirattal és hasonmással van ellátva. Ilyen szellemben kellene nálunk is a mi reformátoraink élet- és jellemrajzait megörökíteni.

Köstlin, RELIGION UND REICH GOTTES. Gotha, 1894. Ára 4 márka. E cím alatt foglalta össze Köstlin, a halle-wittenbergi egyetem theol. fakultásának tudós tanára a dogmatika s az ethika körébe tartozó azon értekezéseit, a melyek a «Theol. Studien und Kritiken» cz. előkelő folyóirat különböző évfolyamaiban jelentek meg. E kötet szoros összefüggésben van azzal a dolgozatával, mely régebben «Die Begründung unserer sittlich-religiösen Überzeugung» cz. alatt méltán föltűnést keltett az egész német prot. theol. irodalomban. A három nagyobb értekezés az újszövetségi vallásfogalomról, a vallás eredetéről s az istenországa eszméjéről szól dogmatikai és ethikai szempontokból. Az újabb theologia és vallás-philosophia kérdéseiben rendkívüli tájékozottságot árul el szerző. Az újszövetségi vallásfogalomra nézve helyesen mondja, hogy az új szövevényben határozott tanfogalommal nem találkozunk; de másrészt nincs a vallásnak az az ismeretbeli, akaratheli vagy érzelembeli finom árnyalata,

a mely az újszövetségi irodalomban érintve és méltányolva ne volna. A vallás eredetének kérdésénél annak az egyetemes emberi természetben való eredeti gyökerezését s a kijelentés vallásain kívül való nyilvánulását vitatja a szerző; de a mellett folytonos tekintettel van az újabb vallás-történetírók egymástól sok tekintetben eltérő fejtegetéseire. «Az istenországa eszméjéről» cz. értekezés valláserkölcsi alapon tárgyalja a legfőbb jót, mi mellett különös részletességgel Kant, Schleiermacher, Ritschl, Schmid, Beck és Lipsius fejtegetéseinek bírálati ismertetésével foglalkozik. E három értekezés az újabb dogmatico-ethikai irodalomnak egyik legjelesebb terméke s erős ker. vallásos-erkölcsi világnézetnek megszerzésére kiválóan alkalmas. Hibája csak az, hogy tárgyalása helyenként nagyon elvont, sőt nehézkes.

König, EINLEITUNG IN DAS ALTE TESTAMENT mit Einschluss der Apokryphen und Pseudoepigraphen des Alten Testaments. Bonn, 1894. XII, 580 l. Ára 11 márka. A mű a bonni Weber-féle «Sammlung theol. Lehrbücher» cz. vállalatnak egyik jeles kiadványa. Szerző teljes hittel vállalja az ó-szövetségnek kijelentésszerű jellegét a Wellhausen-féle radikális kritikával szemben, a nélkül, hogy ez akadályául szolgálhatna az izraelita vallástörténet tudományos felfogása és megértése tekintetében. Ő is gyakorol kritikát, de kritikai eredményeiben lényegesen eltér Cornill fejtegetéseitől. Az I. főrész a bevezető alapgondolatok után az ó-szövetségi könyvek kéziratait, azok korát, szerkesztését, szerzőjét, írásmódját, variánsait és nyomtatványait ismerteti, folytonos tekintettel az apokryphok, pseudoepigraphok s a talmud idézeteire. A II-ik főrész az egyes ó-szövetségi könyvek keletkezési történetét ismerteti 302 lapon. A pentateuch-kritika kérdéseiben Wellhausen hive, vagyis szerinte a papi codex 5—600 körül Kr. e. iratott. Ábrahámot egész határozottsággal történeti személynek mondja s visszautasítja azt a nézetet, mintha a Jákób fiaira vonatkozó adatok későbbi földrajzi és politikai vonatkozások reflex-szüleményei volnának. A kritikai kérdések részleteiben nagyon tájékozott, úgy hogy ez oldalról is méltán helyezhető a mű Bleek, Reuss, Riehm és Cornill isagógikái mellé. A műnek hiánya a részletek aránytalan feldolgozása. Sokszor fölcseréli a fődolgot a mellékeseikkel, a mi nagyon zavarólag hat az ó-testamentomi irodalomban kevésbé jártas olvasóra.

Schröder, BUDDHISMUS UND CHRISTENTHUM. Reval, 1893. 46 l. Ára 1 márka. A buddhismus vallása, mely ma az emberiség 32 százalékát számítja hívei közé, kétszeres érdekel bír különösen korunk amaz illuziójánál fogva, a mely szerint egyesek Franciaországban annak mintegy új feltámasztására törekednek. Szerző szakszerűen méltatja a régi buddhismus fantastikus moralis vallását, a melynek egyik ethikai főelve a negatív erényesség, a lélek abszolút szenvedélytelensége, az élettől, mint kínos körfolyamtól való megváltás s az emberszeretetet felülhaladó s az állatokra is kiterjedő általános lényszeretet. A mű két előadást foglal magában, a melynek elseje a két világvallás érintkezési pontjait, másika pedig

annak mély különbségeit ismerteti. Szerzőnek sajátosan erős individualis meggyőződése van a keresztyenség lényegéről és világvallási hivatásáról, mi mellett azonban eléggé objektíve méltatja a buddhizmus vallásának lényegét s a keresztyénségre való előkészítő jelentőségét is. A kit a keresztyénség előtti vallásos-erkölcsi alap gondolatok történetei érdekelnek, sokat fog tanulni e műből, a melyből szakszerű alapon megismerheti a keresztyénség és a buddhizmus vallásos etikai alapkülönbségeit. Ennyiben a mű az összehasonlító vallástörténetnek egyik igen becses monographiája.

Gerock K. DER HEIMAT ZU. Ein Jahrgang nachgelassener Evangelienpredigten. Stuttgart, 1893. VIII., 528. l. Ára 4-50 márka. A nagy hírű szónoknak fia, jelenleg stuttgarti városi lelkész adta ki e prédikációkat, a melyek méltán sorakoznak a nálunk Magyarországon is sokat használt «Pilgerbrod» és «Hirtenstimmen» kötetei mellé. Gerock késő véségében is szorgalmasan dolgozta ki szóról szóra a maga beszédeit, ki pedig ugyancsak dicsekedett az improvisatio adományával. Szép és eleven nyelvezete s tiszta logikai beosztása csaknem páratlan a német prot. egyházi beszédiradalomban. Ritka módon egyesítik Gerock beszédei a nemes egyszerűséget a gondolatok mélységével és gazdagságával, úgy, hogy a kevésbbé műveltek is megértik azok gondolatmenetét. A keresztyénségről szóló felfogása is fölemelőleg hat az olvasóra. Az ősök drágán megváltott hitéhez való hűséges ragaszkodása, az evangéliom üdvözítő erejéről való mély meggyőződése s a szeretet és engedelmesség az Úr iránt minden beszéden észlelhető. Mint hű lelkipásztor a maga gyülekezetének komolyan és határozottan jelöli meg minden rendű és rangú embernek kötelességeit s föltárja annak bűneit tapasztalatszerű alapon a maguk egész teljességében. Megszólaltatja és gyümölcsözteti az evangéliumot a szívben, a családban s a házasság élet összes viszonyaiban. A miért is e beszédek igazán evangéliomi beszédek a szónak legnemesebb értelmében, mi mellett körültekintő figyelemmel kíséri az emberi élet és ismeret összes ágait. Homiletikai szempontból mesteri beszédek az erkölcsi ítéletről, a ker. barátság áldásáról s a ker. erkölcsről szólók. A beszédek témái a württembergi perikopák alapján készültek.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1894. márczius hó 1-től 1894. április hó 30-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1894-re: Tiszántúli ref. egyházkerület (100 frt). Pozsonyi ág. h. ev. egyház (25 frt).

2 Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1890-re: Jászberényi ref. egyház. 1891-re: Jászberényi ref. egyház. 1893-ra: Drégelpalánki ref. egyhm., Felső-zempléni ref. egyhm., N.-enyedi ref. egyház. 1894-re: Bodola László Csurgó, dr. Tüdös István miskolci ref. s. lelk., néh. Czékus István özv. Rozsnyó, Gyulai ref. egyh. Barsi ág. ev. egyhm., Turkevei ref. egyh., Drégelpalánki ref. egyhm., Révész Kálmán kassai ref. lelk., Felső-zempléni ref. egyhm., Polgár József Bpest, Alsó-zempléni ref. egyhm., Bóné Géza cs. és kir. kamarás Bpest, H.-bőszörményi ev. ref. egyház. Kecskeméti ev. ref. egyházm. Gróf Khuen-Héderváry Károlyné Zágráb, N.-enyedi ref. egyh.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1893-ra: Nagy Sándor szomódi ref. lelk., Patonay Dezső bpesti ref. s. lelk., Zsigó Endre szalacsi mérnök, Mód Lénárd vas-simonyi ev. esperes, Balázs József besztercezi ref. lelk., Szlávi Lajos losonci birt. 1894-re: Dr. Trauschenfels Jenő Bécs, Böödi ref. egyh., Iglói ev. főgymn. tanárkara, Szilágyi Márton f.-gyarmati ref. lelk., Benedek László pándi ref. lelk., Somlóvidéki ev. lelk. értekezlet, Balogh Ferencz debreczeni th.-tanár, Menyhárt András kecseti ref. lelk., Patonay Dezső bpesti ref. s. lelk., Balla Dezső ad.-teveli ref. h. lelk., Thébusz János zólyomi ev. lelk., Jakucs Sándor szováti ref. lelk., I. Vitéz Kálmán bpesti hitoktató, Szöllösy Antal Ny. szt.-erzsébeti lelk., Szeremley József h.-bőszörményi ref. lelk., Csecsetka Sámuel pozsonyi th.-tanár, Beöthy Zsigmond Rév-Komárom, Tóth Sámuel debreczeni th. tanár, Kasics Péter miniszteri tanácsos Bpest, Bihar-udvari ref. egyház, Tóth Dániel pápai főisk. tanár.

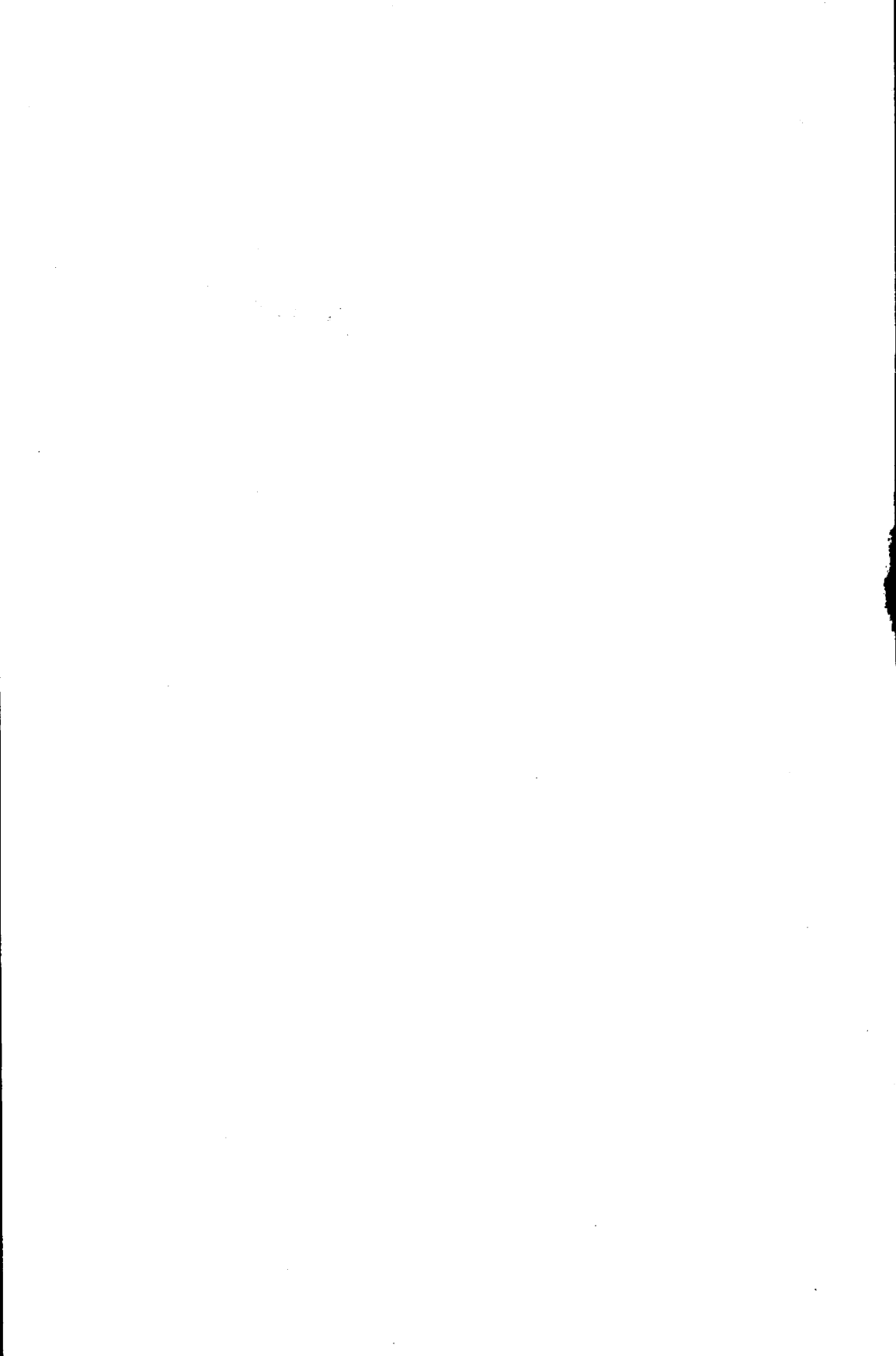
4. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak: 1890-re: Biró András daróczi ref. lelk., Székely János kolozsvári főmérnök. 1891-re: Székely János kolozsvári főmérnök. 1892-re: Székely János kolozsvári főmérnök. 1893-ra: Hegedűs István bpesti egyet. tanár, Parragh Lajos ajkai ref. lelk., Székely János kolozsvári főmérnök, Marikovszky Menyhért m.-szigeti igazg. 1894-re: Csanády István bpesti kir. trvszéki bíró, Tóth Pál miskolci leány-növeldei igazg., Kovács Károly miskolci ref. s. lelk., Borsos Sándor kolozsi ref. lelk., Sáros-zempléni ev. esperesség, Harsányi Sándor turkevei ref. lelk., I. Vitéz Piroska karczagi tanítónő, Kopré Ferencz t.-lúczy ref. esp., Mezey János őri-szt.-péteri ref. lelk., Halász Árpád makói polg. isk. tanár, Fábry János iglói ev. esperes, Félegyházy Antal sz.-udvarhelyi coll. tanár, Varságh Béla békés-csabai gyógyszerész, Földváry László vácz-hartyáni ref. lelk., Szabó Sándor turkevei ref. lelk.

5. Népies iratok alapján befolyt: Turkevei ref. egyház (5 frt).

6. A Herczegszőlősi kánonok kiadására: Tóth Sámuel debreczeni theologiai tanár (1 frt).

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

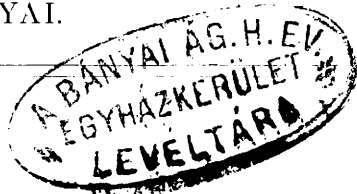
U. 529

VI. évfolyam.

1894.

6. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. A magy. prot. házassági jog rövid története 1786-ig. (VI., befejező közlemény.) <i>Pokoly József</i>	365
2. Az egyetemes lelkészi gyámintézettről. (Második közlemény.) <i>Dr. Horváth József</i>	379
3. Pár szó a debreczeni hitvita ügyében. <i>Zoványi Jenő</i>	396
4. Válasz Révész Kálmánnak. <i>Várnai Sándor</i>	399
5. Észrevételek «Az egyetemes lelkészi gyámintézettről» cz. cikkre. <i>Széll Kálmán</i>	405
II. A MAGYAR PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI:	
A reformatió hatása a közoktatásra. <i>Kenessey Dezső</i>	406
III. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	421
b) Külföldi irodalom	427

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magyar. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A MAGYAR PROTESTÁNS HÁZASSÁGI JOG RÖVID TÖRTÉNETE 1786-IG.

(VI., befejező közlemény.)

II. A prot. házassági jog polgári ereje. 1608—1730.

Biráskodás.

A XVII. század folyamán s a XVIII. században 1731-ig. a biráskodásban több helyen lényeges változás történik és pedig a bírák tekintetében. Ugyanis míg a XVI. században a zsinat foglalkozik a perek végeldöntésével, a zsinat pedig az illető egyházhatósági terület összes lelkészeiből — olykor világiakból is — alakul, az egyházhatósági terület első hivatalnoka és segédszemélyzete legfeljebb a perek előkészítése körül foglalatos: addig eme második korszakban az ügyek eldöntése mind inkább-inkább az esperesre és az ő tanácsos-collegiumára, vagy a superintendensre és ennek consistoriumára bízatik. Ezen fejlődési processus alól jóformán csak a felsővidéki egyházmegyék — úgy evangélikusok, mint reformátusok — képeznek kivételt, melyek más tekintetben is elütnek a dél felé eső hitsorsosok hasonló hatóságaitól.

A dunántúli evangélikusok a vasi superintendentiában az 1632. máj. 11—12. csepregi zsinaton «presbytereket» választanak «qui superintendenti et senioribus adiuncti eis in discutiendis negotiis prudenti consilio adsint». És ezen consistorium, vagy a mint itt nevezték: presbyterium, a fontosabb egyházi ügyek elintézésében, így a házassági ügyek felett való ítélkezésben is lassanként háttérbe szorította a zsinatot és a későbbi időkben ismeretes «consistorium» alapját képezte.

A magyarajkú evangélikus superintendencia 1622-iki törvényei a superintendensi hivatalt szinte püspöki jogkörrel és fenhatósággal látják el. Házassági ügyekben, a VI. kánon szerint a superintendensnek joga van a seniornak engedélyt adni

peres ügyek elintézésére, de a senior ítélete csak akkor áll meg, ha a superintendens megerősíti, helybenhagyja.

A felvidéki öt evangélikus superintendenciában az összehozás, az egység kisebb volt, mint az említett kettőben. Mint már más helyen is mondtam, csak külső egység volt az, melyet a superintendens személye tartott össze. Sem a zsolnai, sem a szepesváraljai zsinatok nem intézkednek a superintendenciák szerint tartandó rendes közzsínatokról, sőt a superintendenst is inkább mint egyházi látogatót, az egyháziak feletti ítélkezés jogával felruházottat tekintik. És a gyakorlatban úgy alakult a helyzet, hogy a contuberniumok továbbra is zsinataikon gyakorolják a házassági bíráskodást és intézték el végérvényesen a pereket. A superintendenshez csak kétes esetben, tanácskérés végett fordultak, ellenben hivatalból való felelősségnek semmi nyoma sincs. A szepességi 24 városi esperesség, vagy a sárosi esperesség XVII. századbeli protocollumai (N. Múz. 2105.: 2095. F. L.) mutatják, hogy még arra is alig volt eset, hogy az ítélettel elégedetlen fél appellált volna a contubernium ítélete ellen a superintendenshez. A lipcsei és árvai protocollumok hasonló jelenséget mutatnak

Vajjon itt nem lett volna-e idővel a centralisatio helyes, úgy mint a Duna vidékén, bajos megmondani, mivel ezen egyházak nagy részét a Leopold alatti üldözés szétrobbantotta; az egyházkerület névben sem létezik sokáig.

Erdélyben az evangélikus szászoknál is folyton erősödött a superintendensi hatalom, ép úgy, mint a dunavidéki evangélikusoknál. A múlt században még általános elv, hogy a közzsínat megváltoztathatja a superintendens ítéletét, a mint 1571-ben fel is oldották a Heblerét; csakhogy lassacskán a superintendens kerül felül. A régi eljárás szerint a dékánok, illetőleg a dékánatus káptalanja által hozott ítéleteket rendszerint nem felelőzték. Csak kivételes eset volt az, midőn fejedelmi parancsszóra újból felvette az ügyet ugyanazon káptalan, vagy felküldötte a közzsínathoz. Ellenben a XVII. század a káptalan, illetőleg dékánok jogát folyton nyírbálja a superintendens javára.

Az 1615. medgyesi zsinaton már megkísérelé a superintendens a dispensatio jogát magának megnyerni, de a zsinat ekkor a dékánok javára határozott és a superintendenshez csak a felelősség tételét, azonban már az 1627. zsinat 6-ik ülésén a superintendens jogának nyilvánított a dispensatio. Weirauch Zakariás superintendens az 1616. szebeni zsinaton azzal a követeléssel állott elő, hogy őt házassági ügyekben teljes és feltétlen hatalom illesse, olyformán, hogy a dékánok

ítéleteiket minden esetben hozzá küldjék át. A zsinat engedett a superintendens ezen kívánságának s ettől fogva az erdélyi szászoknál házassági perekben két rendes forum létezett hivatalból való felebbezéssel. Azonban mai viszonyok szerint tökéletlennek kell mondanunk még az ő eljárásukat is, mert a felebbezés pusztán a superintendenshez történik, de még ez sem történhetik mindig, mert többször a közzsinat vesz fel első fokon házassági pert és ez esetben itt végérvényes ítéletet hoznak, mire számos példa található (L. N. Múz. 2055. F. L.). A reformátusoknál ugyanezen fejlődési menetet találjuk fel, t. i. hogy a házassági ügyek elintézésében eleinte az egyházmegyékben, majd a kerületen van a súlypont; de természetesen megmarad az egyházmegyéknél, hol ezek superintendentiává szorosabban nem egyesülnek.

A Duna vidékén levő egyházkerületek lassanként mind a komjáthi kánonok uralma alá jutnak, miután mint legterjedelmesebbet, mind elfogadták. Ezen kánonokban már a püspök birói hatalma különösen ki van emelve, habár az esperesek beleegyezésétől tétetik függővé annak érvénye (I. Cl. 18. c.). De a püspök az esperesekkel együtt, közzsinat nélkül is bírászkodhatott házassági perekben, sőt. — mint a gyakorlatban látjuk — engedélyt is adhatott egyes espereseknek, hogy egészen magánosan is ítéelhetnek ily perben. Pathai István püspök és Kanizsai Pálfi János esperes levelezésében több példáját látjuk a püspök és esperes érintkezésének a házassági pereknél (L. Fabó: Codex Dipl.). És bár a kánonok (II. Cl. 8. c.) a senior részére csak a vizálgató házások kibékítése körüli eljárásra adtak jogot, a válópert pedig a közzsinat elé utasították, mégis több példát találunk arra, hogy esperes püspöki engedéllyel válóperben hoz és pedig elválasztó ítéletet és hogy később a superintendens (Kanizsai Pálfi János, I. naplóját Prot. Szemle 1892. 419. l.), mint lelkész, saját egyházközsége presbyteriumával együtt hoz házassági ügyekben ítéletet. Általában a gyakorlat hova-tovább azt a képet mutatja, hogy a zsinatok plenuma helyett, a zsinati elnök, t. i. a püspök, illetőleg esperes, a tanácsbirákkal, vagyis a consistoriummal együtt bírászkodik, míg a zsinat inkább a közigazgatási teendőkkel, lelkészvizsgálatlaltal és avatással, esetleg választással foglalkozik.

A tiszántúli kerületben egészen a XVII. század végeig majdnem teljesen az egyházmegyék zsinatai, plenumban, voltak a házassági perekben bírák. Minthogy ítéleteik hivatalból nem felebbeztettek, elég tág tért nyitottak a visszaélésekre is. Rengeteg a válópereknek száma mindenfelé és a zsinati üléseket teljesen ezek foglalják el majdnem egészen. A felső-szabolesi

egyházmegyének egy régi protocolluma, mely már második kötet volt, 1656—1744-ig terjedőleg házassági ügyekben kelt ítéleteket tartalmaz. A tényállás és ítélet a legrövidebben van bevezetve és csakis így férhet körülbelül 100 év alatt hozott ítélet egy középvastagságú folio-kötetbe, holott nem ritka év az, melyben 50—60 házassági s eljegyzési per kerül tárgyalás és döntés alá az évenként 3—4—5-ször tartott partialis zsinatokon. Hasonló bő tartalommal bírnak más egyházmegyék protocollumai is, p. o. a debreczeni egyházmegyéé 1615—1655. stb. (Található Debreczenben az e. ker. levéltárában.) Ezen körülmény szolgál magyarázatul azon jelenséghez, hogy a nagy tiszántúli kerület kerületi protocollumában a XVII. század vége előtt oly kevés a házassági ügyek száma. De nemcsak az egyházmegyei törvényszékeknél találhatunk a visszaélésre nyomokat, hanem maga a superintendens sem egészen korrektül járt el mindenkor. Így p. o. az 1686. évi aug. 11. avasújárósi gen. synodus 1 pontban azt határozza, hogy a superintendensek ne csak az egyik felet hallgassák ki váloperekben; továbbá, hogy magántörvényszékek ne tartassanak (Tóth A. «Adalékok»). Az esperesek visszaéléseire világos példa a Csatári Mihály, ugcsoi esperes esete, ki vád alá vonatván, 1689-ben bevallja, hogy igaz ok nélkül választott el házasfeleket. Az önkénynek e biráskodásnál éppen a jogszabályok rendezetlensége, másfelől az egyházmegyéknek kezeibe letett, de kellőleg ellen nem őrizett biráskodási jog volt. Amaz vezette Szilágyi Márton debreczeni tanárt arra, hogy megírja «Triga divortialis» cz. már említett művét; s emez képezi magyarázatát az egyházkerület számos későbbi intézkedésének. Így határozottatott a krasznai zsinaton 1699-ben, hol éppen Szilágyi Márton választatott superintendenssé, hogy az esperesek harmad-negyed magukkal ne mondjanak elválasztó ítéletet, hanem a particularis zsinattal, azaz ezen határozat az ú. n. consistoralis biráskodás ellen szól. Az 1712. szept. 28. zsinaton Debreczenben kimondatott — az eddigi gyakorlattól eltérőleg —, hogy a közzzsinatra csak a hűtlen elhagyás miatti elválasztás utasíttassék. Eme határozat az esperesi kar túlsúlyát mutatja, minthogy régebben a magánfél ügyét minden esetben felebbezhette a generalis zsinatra és másfelől egyenesen ott is vétethette tárgyalás alá első s utolsó fokon. Ezért 1712 előtt nem találunk olyan határozatra, mint később 1760-ban, midőn Técsi Andrászt elutasítják, hogy előbb az első forumon terjeszsze ítélet alá.

Mint látható, a tiszántúli kerületben túlnyomó az egyházmegyék biráskodási joga, úgy hogy a hűtlen elhagyás esetét kivéve, mindenféle válóperben ítél és ítélete csakis a magát

sértettnek érző által felelbevezhető. A tiszáninneni kerületben majdnem ugyanezen eljárást találjuk ama különbséggel, hogy itt minden egyházmegye önálló és zsinatának határozata ellen nincs felelbevezés, mert nincs felettes hatóság.

Az erdélyi reformátusoknál a házassági bíráskodás első fokon az egyházmegyei zsinatot illette ugyan, de már elég korán, az 1606. enyedi zsinaton (42. kánon) kimondották, hogy az elválasztó ítéletek hivatalból felelbevezendők minden esetben a superintendenshez, bármely ok miatt mondassék is ki az elválasztás. Sőt hogy mennyire komolyabban fogták ez ügyet, mint a tiszántúliak, mutatja a m.-vásárhelyi 1634. zsinat 6. s 7. pont alatt hozott határozata, mely utóbbi az egyházmegyeknek csak akkor engedí meg az ítélet kimondását, ha már harmadizben vették a pert tárgyalás alá. Tehát itten jól átgondolt és alaposan megvitatott elsőfokú tárgyalás után hivatalból való felelbevezést találunk, mely felelbevezés ugyan a superintendenshez szól és általa hagyatik helyben, vagy másíttatik meg, illetőleg vettetik vissza, de ezenkívül a sértett fél is felelbevezhet, a midőn az egyházi főtanács, vagy pedig a generalis zsinat veszi új elbírálás alá a felelbevezett ügyet s hoz abban végérvényes ítéletet. Az 1696., 1716. s 1729. zsinati végzések értelmében a partialis csak manifestum adulterium esetében mondhat ki divortiumot. Az unitárius egyház Discipulinája a házassági bíráskodásban elég szigorú szabályokat ír elő és főleg a seniori önkénykedésnek akarja útját vágni. Így p. o. az Almási-féle (1694.) Disciplina «De officio seniorum» feliratú szakasza 4. pontjában határozottan eltiltja a seniort elválasztó ítélet kimondásától, de másfelől a 6. pontban megengedi, hogy másféle házassági ügyekben vagy perekben, gyűléseket — tanukihallgatás végett — tarthatnak még a püspök és consistorium tudta s engedélye nélkül is. Vagyis tehát az unitáriusoknál egy igen praktikus és az összes hazai protestánsok között legjobb berendezésű házassági bíráskodást találunk a XVII. század végén, mely abban áll, hogy házassági ügyekben — a válópereket kivéve — a senior s a partialis zsinat ítélt, mely ítélet természetesen felelbevezhető, az eljegyzési pereket kivéve. Ugyanis az eljegyzési perek, mint «csekély jelentőségű dolgok» felelbevezhetlenségét az 1647. február 6. kolozsvári specialis consistorium kimondotta.

A válóperek rendes menete tehát az volt, hogy az esperes a tényállás felderítéséhez szükséges iratokkal a superintendenshez tette át a fél kérelmét. A superintendens pedig a consistoriummal tárgyalta le az ügyet és hozta meg az ítéletet. A consistoriumról már más helyen is szöveltem, és itt csak

idézem a *Disciplina* eme szavait: «... *Synodus sancta* ... *certos quosdam* ... *in consistorium sive senatum Ecclesiae selegit*: ipsi *superintendenti*, tanquam *praesidium quodam loco auxilii opportuni prudentissime adiunxit*». Így eme *consistorium*, mintegy társas és állandó bíróság szerepel és rendes ülésezési idővel bír, a melyen kívül külön is ülésezik, ha az ügyek úgy kívánják. Váloperben a *consistorium* az első *forum*, de más házassági perekben, melyekben a *partialis* zsinattal a *senior* is ítélhet, — az eljegyzést kivéve — már felebbezési *forum* gyanánt szerepel. Ítéletét hivatalból nem felebbezik, de bármelyik elégedetlen félnek nyitva áll az út a másod-, illetőleg harmadfokú bíróság a zsinat egyeteme, azaz a közzsinat elé való felebbezéshez.

Láthatjuk a *Disciplina* rövid előadásából is, hogy az unitáriusok házassági biráskodási szervezete a legtökéletesebb e korban a hazai összes protestánsokéi között, a'miről a gyakorlat és a *Disciplinán* kívüli egyházi törvények még inkább meggyőzhetnek bennünket. Ugyanis nincsen egy protestáns házassági jogvidék szabályaiban sem intézkedés, mely az eljárást jobban, kimerítőbben szabályozná, mint épen az unitáriusoké, kikkel e tekintetben a magyarországi protestánsok épen nem legfeljebb az erdélyi másik két protestáns egyház versenyezhetnek. A jogorvoslatok, a felebbezés és perújításra nézve szintén az unitáriusok intézkednek a legszabatosabban, sőt az utóbbit illetőleg egyedül náluk van rendelkezés. Az 1643-iki tordai zsinat úgy az alakí, mint az anyagi jog szempontjából fontos, 4 pontból álló határozatot hozott a házassági ügyekre. A felek beidézése és az elmaradt féllel szemben követendő eljárás főleg *malitiosa desertio* esetében ekkor nyert szabályozást. Az 1645. aug. 30. kolozsvári *specialis consistorium* elvi jelentőségű határozatban mondotta ki egy *concret* eset alkalmából, hogy a perújításra engedélyt nyert fél ezzel 15 nap alatt élni tartozik. különben jogát a *novum*hoz elveszti. A désfalvi 1661. április 6—7. zsinat magyar nyelvű III. art. értelmében a *diocesis seniora* minden *causát* előkészíteni tartozik s csak úgy terjeszszék azokat a püspök elé.

A perekben szükséges bizonyítási eljárás e korszakban is ugyanaz, a mi a multban volt; hasonlóképen a bizonyítékok is. És a kellőképen megismert ügyben hozott határozat a tényállás, a bizonyítási eljárás előrebocsátásával terjedelmes alakban adatott ki azon fél részére, ki azt kívánta, míg a *protocollumba* csak a perkérdés rövid summája, esetleg a bizonyítás eredménye és a rendszerint indokolatlan ítélet iktatott be.

Ítélethozataltól sok esetben nem tartózkodtak az illeték-

telen bírák sem. És ámbár általánosan vallott elv az: «actor forum rei sequitur» e korszakban, mégis vegyes házasságoknál valóper esetében, a hitsorsos felperest elfogadták panaszával a más vallású alperessel szemben és erre ítéletet is hoztak, habár jog szerint nem lett volna szabad. Azonban felvették az ügyet akkor is, ha hitsorsos alperes ellen más felekezetű felperes indított keresetet.

Általában a bíráskodás terén teljesen megszilárdult gyakorlat nem létezett a hazai protestánsoknál s így nem volt, a mi az alaki jogszabályok hiányát pótolja.

1781—1786.

A «Carolina Resolutio», mint már említve volt-pontjában foglalt rendelkezésénél fogva, a Királyhágon inneni protestánsok házassági jogát megszüntette. Nem tette ezt egyenesen, a mennyiben a bíráskodás jogát ruházta a kath. püspökökre és pedig azzal a hozzáadással, hogy protestánsok házassági pereiben prot. elvek szerint tartozzanak eljárni: mindazonáltal ezen intézkedés egyértelmű volt a prot. házassági jog teljes megsemmisítésével, minthogy az soha nem is érvényesülhetett.

A róm. kath. klérus még a fejedelem ezen kemény rendeletével sem volt megelégedve és mint Althán váci püspök esete bizonyítja, kész volt a királlyal is szembeszállani, hogy a protestánsok teljes megsemmisítését elérhesse. Hogy mennyiben volt Althánnak igaza a Resolutio ama szerencsétlen rendelkezésével szemben, hogy a szentszékek protestáns elvek szerint ítélnének: nem tartozik ide, de a későbbi korból kitünő tény az, hogy reniteálás nélkül is nem létezővé tudták tenni ama rendelkezést.

Ha a katolikusok nem voltak megelégedve a Resolutióval, annál kevésbbé lehettek a protestánsok, kiket jogaikban mélyebben sértett, mint minden eddigi «Benigna Resolutiók» együttvéve. Minthogy már az országgyűlés előtt való panaszemelés el volt előlük zárva s a vallás ügye közigazgatási és magánügygyé devalváltatott; minthogy az ország közigazgatása élén álló helytartótanács épen az «eretnekek ostroma» nevet érdemelte ki: nem volt más útjuk a protestánsoknak, mint a folyamodás a felséghez, a mi pedig soha sem járt elég eredménynyel a protestánsellenes tanácsosok nagy befolyása miatt.

Az ág. és helv. hitvallású rendek 1733-iki kérelmében a házassági ügyek feletti bíráskodás visszaadása is benfoglaltatik és pedig nemesak egyszerűen kérik, hogy e jogot a fejedelem adja meg nekik, hanem egyenesen bebizonyítják, hogy ezen jog

őket országos törvény erejénél, az 1647. XV-nél fogva illetve és illeti ma is. Kifejezik az iránt támadt aggodalmaikat, hogy a szentszékek aligha fognak az ágostai és helvét hitvallás elvei szerint itélni és ezeknél fogva kérik a felséget, hogy őket eddigi folytonos gyakorlatukban hagyja meg és hogy az ily ügyeknek eldöntése a legtermészetesebb helyen a superintendensnél legyen elsőfolyamodásilag.

Ezen esedezésekre nyert felelet, habár más tárgyban némileg kedvező volt, házassági ügyeikre nézve semmi kedvezést nem foglalt magában. Azonban ez nem csüggeszté el őket, hanem 1736-ban újból kérelemmel járulnak a felséghez, de ugyanolyan eredménnyel.

Ily körülmények között nem volt más választás, mint vagy engedelmeskedni a törvénytelen rendeletnek, vagy egyenesen ellene cselekedni. A protestánsok megpróbálták mind a kettőt, de mégis az előbbi mellé kellett állaniok. Az evangélikus superintendenciák, mindjárt az 1734-ben nyert szervezkedési engedély után azonnal hozzá láttak oly szabályok készítéséhez, melyek pótolják a régi egyházi törvényeket s kellő utasítással lássák el a megváltozott körülmények között az egyháznak lelkipásztorait s főbb tisztviselőit is. Ezen «Directorium Pastorum», «Caeremoniale», «Instructio» stb. néven nevezett utasításokból láthatjuk, hogy mily óvatosan jártak el, csakhogy életüket megmenthessék. Vagy alávetik magukat a klérus türelmetlenül erőszakolt akarátának, t. i. hogy lehetőleg alkalmazkodnak a kánoni joghoz, vagy pedig a felséghez folyamodnak, ki minden protestánsellenes érzülete daczára a szorongatott protestánsoknak valóságos protectora volt a klérus türelmetlensége ellenében.

A reformátusok nem adták meg ily könnyen magukat, de azért mégis az lett a sorsuk, a mi az evangélikusoknak. A dunamelléki kerületben Diószegi Mihály és Géczey Sámuel, valószínűleg zsinati határozat alapján felbontották 1736—7. tájon Szücs-Borbély János és Kincses Anna kecskeméti lakosok házasságát impotentia czímén s ezen esetből kifolyólag a váczai szentszék megkeresésére a helytartótanács 1738. január 18-án Pestmegye hatóságának meghagyja, hogy az eddig hozott ítéletet semmisnek kell tekinteni, az illető felek pedig értesítendők, hogy mindaddig, míg a váczai szentszék ügyökben nem dönt, házasságuk erejében fennáll s újra házasodni egyik fél se mérészeljen. Ugyanezen ügyből kifolyólag a helytartó tanács nevezett év febr. 25-én Fejérmegyéhez is leiratot intézett, a melyben elrendeltetik, hogy az érintett házasság fel nem bontottnak tekintessék, az incompetens bírák ítélete nullifikáltassék. Ők maguk pedig, t. i. az incompetens bírák fiscalis perbe fogassanak,

mint a Resolutio ellen vétők. Többé nem találtam nyomára ez ügy folytatásának, de annak sem, hogy a dunavidéki reformátusoknál hasonló eset fordult volna elő a későbbi időkben, akár III. Károly, akár Mária Terézia uralkodása idejében.

A tiszántúli kerület hosszas időn keresztül tudomást sem látszik venni a Carolina Resolutio intézkedéséről, hanem intézi tovább saját forumain a házassági ügyeket és pedig, hogy lehetőleg minden bajt elkerüljenek, a fontosabb ügyek kerületi gyűlés ítélete alá terjesztetnek. Már a múlt század legvégén, 1700-ban felszólalt a tiszántúli kerület házassági bíráskodása ellen a nagyváradai püspök, Benkovics, azonban ennek daczára úgy I. József, mint III. Károly idejében nem igen háborgatták a kerületet e jog gyakorlása miatt. A Carolina Resolutio után legfeljebb belső bajok vannak a házassági bíráskodás miatt, de nem külső zaklatás. Így nevezetesen 1734-ben Zoványi György superintendens bevádolja a kerületi gyűlés előtt Dömsödi János beregi esperest több beregi és ugocsaival pappal együtt, hogy egy házassági ügyben törvénytelen elvásztó ítéletet mondtak ki. A gyűlés constatálja is a törvénytelen eljárást és az illető házasság Gyulai Anna, azóta Sztojka Lászlóval kötött új házasságát semmisnek, ellenben korábbi házasságát Ujhelyi Péterrel fennállónak s érvényesnek mondja ki. 1744-ben pedig az esperesek gyűlének össze és a superintendens, Zoványi György ellen emelnek vádat törvényellenes elvásztásokért és őt a seniori collegium elé idézik ez év október 1-re.

Hogy a Resolutio után mennyire erősen állottak házassági joguk birtokában, mutatja az is, hogy ekkor készülnek az ú. n. Zoványi-kanonok, melyek 1734-ben jelentek meg az, ugyancsak Zoványi által készített Agendával együtt; azonban elfogadásra nem találtak, sőt később, 1788-ban használatuk egyenesen betiltatott.

Az első támadás a tiszántúli kerületet 1762-ben érte, midőn Kaszap István n.-kunsági esperes a helytartó tanács a kunsági főkapitány által házassági ügyben mondott elvásztó ítélet miatt törvényszék elé idéztetett, 200 frtra büntetett és egyúttal Turkevizből távoznia kellett, de más egyházban, azért lehet lelkipásztor. Az egyházkerület 1762. aug. 17-iki gyűlésén, hol Kaszap személyesen adta elő esetét, azt határozta, hogy ez ügyben a felséges királynőnél az ágens útján lépéseket tesznek. Hogy mi lett a nyert válasz, positive nem tudjuk, de eléggé engedi sejtenuünk a kerület 1764. május 1-én hozott 15. sz. határozata: «A házassági ügyek intézésével — bárha a klérus akadékoskodik is — ne hagyjanak fel az esperesek, de óvatosan és bölcsen járjanak el». Azonban az óvatosság nem

használt sokat, mert a helytartó tanács is figyelmessé lett a tiszántúli eretnekekre. Így történt aztán, hogy 1768-ban Debreczeni János, a debreczeni egyházmegye seniora által kimondott váloperi ítélet következtében eltiltatott a tiszántúli kerület is a házassági biráskodástól (a helytartósági intézmény egész terjedelmében olvasható Crudi D. Egyházjoga 844. §-ában Ms. N. Múz. 1209/Q. L. 2122. F. L.). Ezen intézvényre az egyházkerület határozata ekképen hangzik: «Bárha a házassági ügyek elintézésére jelenleg a jog el van is véve, de az amicabilis compositio nem lévén eltiltva: intetnek a lelkészek erélyesen, óvatosan járni el a házassági kérdésekben, főleg a debreczeni egyházmegye assessorai és seniora figyelmeztettetnek e tekintetben».

Ettől az időtől kezdve a Királyhágón inneni Magyarországon a protestánsok házassági biráskodást teljességgel nem gyakorolnak, kivéve a mai nagykarolyi. akkor közép-szolnoki egyházmegyét, mely házassági ügyek tekintetében az erdélyi superintendens fenhatósága alá tartozott. És egyszersmind megszűnik a prot. házassági jog létele is, mert a szentszekek gyakorlata az volt, hogy tagadták protestáns elveknek lételet, t. i. olyanokét, melyeket ők alkalmazhattak volna. Arra támaszkodtak, hogy a protestánsoknak, mint ilyeneknek. nincs egy «corpus iuris canonici . . .»-féle jogforrás-gyűjteményük; továbbá, hogy általában protestánsokról, ágostai és helvét hitvallásúakról van szó, már pedig ezek ithon és külföldön nem élnek ugyanazon jogszabályok uralma alatt. Így történt aztán, hogy a már említett Bene-Schneider-féle perben bár elismertetik, hogy az 1731. Resolutio szerint protestáns elvek szerint kellene ítélnie a szentszéknek; bár kezökben a brandenburgi vál. fejedelemségben kelt egy bizonyítvány igazolta, hogy hűtlen elhagyás és engesztelhetlen gyűlölség válóok a protestánsoknál: mindazonáltal, mert ez okmány nem igazolta, minthogy nem is igazolhatta, hogy ezek az összes ág. ev. és ev. ref. egyházakban válóokok, ezért elégtelennek találtatott és mint a szepesi szentszék ítéletlevele kifejezi, «szükségből kényszerítve» kellett a kánoni jog alapján ítéletet hozniok

Hogy a kánoni joggal zaklatott protestánsoknak mennyi szenvedést kellett kiállaniok, hogy a katolikus alsó és felső klérus mily buzgalommal kutatta a protestáns házasságokban a kánoni jog szerinti szabálytalanságokat; hogy bántak el ily esetekben a lelkészekkel és miképen használták fel az alkalmat a házasfelek áttérésére, fenyegetvén őket házasságuk megsemmisítésével és hogy végre a zaklatás mérve annyira nőtt, hogy maga Mária Terézia fogta pártjába az üldözött protestáns híveket és lelkészeket: mondom mindezek az egyháztörténet

lapjaira tartoznak. Itt bennünket csak az érdekel, hogy a protestánsok a kánoni jog uralma alá vettettek és ez alól mentességet csakis a felség különös engedélye folytán nyerhettek. A fejedelmi rendeletek, melyek Mária Terézia és II. József idejében 1786-ig a házassági jogra befolytak, közvetlenül nem érintik többé a Királyhágón inneni protestánsokat, hanem csak annyiban, a mennyiben a kánoni jogot érintik; p. o. Mária Terézia egy 1771. nov. 26. rendelete a lelki rokonság akadályát általában megszünteti, vagy II. József 1783. okt. 6. rendelete az eljegyzés kötelező erejét megszünteti stb. Így aztán II. József házassági pátense 1786-ban nem szünteti meg tényleg a protestáns házassági jogot, minthogy az már «de facto» korábban megszűnt, hanem megszünteti jogilag, a mennyiben t. i. ily fejedelmi rendelet törvényen gyökerező jogot jogilag megszüntethet. Azonban másfelől az is áll, hogy a pátens által létesített jogállapot a protestánsok házasságaira nézve összehasonlíthatatlanul kedvezőbb, mint a kánoni jog uralma, még a fejedelmi protectio mellett is; továbbá az így létesült, az általános állami házassági jogban külön való, protestáns házassági jog kiváló mértékben rendszeres és tökéletes a Carolina Resolutio előtti prot. házassági joghoz viszonyítva.

Az erdélyi protestánsok házassági jogára nézve a XVIII. század, eltekintve a József-féle házassági pátentstől, inkább a szilárdulás és rendezés, mint a pusztulás kora. A Leopoldinum Diplomát, az abban megállapított privilegiumait a recipiált egyházaknak, habár nem teljesen, de mégis meglehetősen megtartották a későbbi fejedelmek is. Az 1731 körüli vallási rendezkedés az erdélyi protestánsokra nem hozott vétszt, mint a magyarországiakra, habár van nyoma annak is, hogy a beavatkozásra igyekeztek ürügyet keresni és találni. A guberniumnak 1732. márcz. 4. kelt s a felség 1731. decz. 4-iki leiratát a református egyházi statussal közlő átírata eléggé híven reprodukálja a felség intentióit. A fejedelem magát «*qua indisputabilis supremus Judex in Causis Matrimonialibus subditorum suorum Religionum Protestantium*» nevezi és tartja és ezen alapon a váloperek szabályozására, illetőleg korlátozására kíván befolyjni. Hangsúlyozza, hogy a «*Divortiumok nem másképen, hanem csak igen méltó és Kegyelmetek egyházi constitutiói és Consistoriale statutumai, úgy Kegyelmetek Theologusaitól és Doctoritól közönségesen approbáltatott okokból legyenek*».

Azonban a mi épen a felség ezen utóbbi rendelkezését illeti, meg kell jegyeznünk, hogy Erdélyben a reformátusoknál e tekintetben még nagyobb volt a bizonytalanság, mint p. o. a magyarországi evangélikusoknál, kik a külföldi prot. házasság-

jogi írók műveit használták, vagy a tiszántúli reformátusoknál, hol Sylvanus (Szilágyi) Márton «Triga Divortialis»-a teljesen alkalmazható kézikönyv vala. Ezen bizonytalanság és szükség iratta meg Bod Péterrel az ő «Jus Connubiale» cz. művét, mely főleg Böhmer után készült, de felhasznált más külföldi írókat is és a hazaiak közül a Sylvanusét és a Huszti-féle magánjogot. Ezenkívül fel vannak véve a zsinati és főegyház-tanácsi határozatok is, melyek kaphatók voltak. Mind nem, mert már Bod korában csak kivonatossan ismerték ezek egy részét, miről Bod nagy egyháztörténelme s a Révész-féle Figyelmezőben (1872.) megjelent törvénygyűjtemény is tanuskodik.

Ezen Jus Connubiale («Synopsis Juris Connubialis seu Tractatus De Jure Connubiorum» etc.) 1763-ban jelent meg nyomtatásban s ettől kezdve az erdélyi reformátusok fő s 1786-ig egyetlen házasságjogi forrásuk, melyet az alaki jog szempontjából kiegészít ugyancsak Bodnak 1759-ben megjelent «Forum Judiciale Praxis» cz. munkája. Minthogy azt a munkát az unitáriusok is elfogadták házassági joguk alapjául, náluk is huzamos időn keresztül, több mint 100 évig ez volt a fő jogforrás.

A Synopsis Juris Connubialis XXI. titulusra oszlik, mely 21 czim tartalmilag eljegyzésről, kihirdetésről, esketésről, lakodalmi vendégségről, a házasság nemeiről, joghatályáról, a házassági akadályokról, ezek megszűnéséről, a házasság semmisségéről, az elválásról, ennek következményeiről, az új házasságról, különféle esetekről, büntető határozatokról és a házassági perek folyamáról szóló részekre osztható. Az egész sok casuisticával van készítve és e tekintetben hasonlít Sylvanus művéhez is. Új dolog benne jóformán csak az ágy- és asztaltól való elválásztás, mely addig alig-alig fordult elő a hazai protestánsoknál. Fő és leginkább felemlítendő előnye az, hogy a házassági anyagi jogot egy egészbe tömörítette és így azon időtől fogva, hogy az erdélyi reformátusok azt befogadták, ellenök többé nem lehetett vetni, hogy nincsenek határozott jogelveik s tételeik, mint ezt a szentszékek Magyarországon mondogatták.

A «Forum Judiciale Praxis», mint a törvénykezési eljárás szabályozója, nemcsak egyházi téren érdemel figyelmet, de azt is hozzátehetjük, hogy a polgári peres eljárásnak is alig volt ez idő előtt rendszeresebb összeállítása.

Az evangélikus szászok zsinataikon e korszakban is mondtak elvi jelentőségű határozatokat, de minthogy még a XVII. századból megvolt Herrmann egyházi joga, mely a külföldi jogtudósok műveinek figyelembevételével és idézése mellett készült és mivel e mellett az újabb egyházi jogi írókat is hasz-

náltak: külön házasságjogi törvénygyűjteményt ők nem készítettek, hanem csak a Herrmannét másoltatták, az azóta hozott elvi jelentőségű végzésekkel bővítették s ez volt az ő fő segédkönyvük. E mellett figyelmet érdemel azon eljárásuk is, hogy zsinataikról vezetett jegyzőkönyveik, illetőleg az ezekben foglalt határozmányok már a XVI. század közepétől kezdve minden káptalannál megvoltak másolatban, a mennyiben a dékán s a vele kiküldött káptalani tag vagy tagok oda haza a káptalani ülésben a zsinaton történekről terjedelmes írásbeli s szóbeli jelentést tettek. Többrendbeli ily zsinati végzésgyűjtemény található máig is másolatban (én a N. Múzeumban két példányt találtam 2055. F. L. 1201. Q. L.), melyek tanbizonyosságot tesznek a gondos és pontos gyűjtési munkálatról

A törvényeknek mintegy kiegészítő részét képezik még az Agendák, szertartásos könyvek, melyekben a házasságkötési caerimoniae van körülírva.

Ily caerimoniae a Királyhágón inneni protestánsoknál a XVIII. században 1786 előtt a Zoványi Agendáját kivéve nem igen jelent meg, hanem használták a XVII. századbelieket. Az erdélyi ref. Agendában már a mult században előfordul az esküformában a később oly nagy szerepet játszott: «valamig tisztaságában megmarad» kifejezés, melyet Zoványi is átvett. Ezen kifejezés miatt, mivel a házasság feltételesen kötöttnek látszik a róm. kath. felfogás szerint, ellenben protestáns nézet értelmében megfelel a házasság felbonthatóságának — ha házasságtörés esete forog fenn — több házasságot nyilvánítottak a szentszékek semmisnek, míg végre Mária Terézia 1774. decz. 12-iki intézvényében kihagyatni rendeli e szavakat az Agendából.

Az erdélyi szászok 1742-iki Agendája különösebben azért érdemel figyelmet, mert különbséget tesz azon személyek esketési szertartására nézve, kik az esküvő előtt már nemi viszonyt köztudomásúlag folytattak s az ezekkel szemben végzendő szertartás kifejezéseire s egyéb formáira nézve is meggyalázó igyekszik lenni.

Vegey házasságok a Carolina Resolutio értelmében csakis kath. plébános előtt voltak köthetők és ezt annyira szigorúan igyekeztek betartani, hogy a protestáns lelkész még azon esetben is megbüntették, ha a plébános engedélye folytán esketett. Szomorúan tapasztalta ezt az alesperesi engedély mellett vegey párokat eskető Trsztyenszky János kuntapolcsányi ev. lelkész. Ugyancsak vegey házasságok esetében még 1731 után követelhetette — bár siker nélkül tette — a protestáns fél, hogy rea prot. elvek szerint mondjanak ítéletet, de Mária Terézia 1761. aug. 31-iki leirata a vegey házasságban élő prot. félre is a

kánoni jogot nyilvánítá érvényesnek, mit még II. József is fentartott azon indokolás mellett, hogy a házasság a katolikus félre nézve szentség és ugyanezen okból vegyes házasságokat csakis a kath. fél plébánosa előtt lehet kötni (1873. aug. 20).

A II. József-féle házassági reform úgy Magyarországhban, mint Erdélyben megszüntette az összes felekezeti házassági jogokat és egy a kánoni jogon alapuló, a protestánsokra némi kivételt adó polgári házassági jogot létesített. Így tehát ez az 1786-ik év úgy tekinthető, mint a felekezeti házassági jogoknak egy korszakalkotó határa. Négy évi küzdelmes fennállása után megszűnt ugyan, és a magyarországi két protestáns egyház kivételével az összes felekezetek visszanyerték az ő felekezeti házassági jogukat, a minek következménye — mint mindnyájan tudjuk — az a nagy chaos lett, melyből most keressük a kibontakozást.

Mi, a Királyhágón inneni protestánsok a polgári házasság behozatala által semmit sem veszhetünk és megfordítva, nyereségünk is csak indirect lehet, t. i. a mennyiben nemzetünk megerősödését mozdítja elő a polgári házasság. Mi régi teljes felekezeti házassági jogunkat, melytől 1731-ben megfosztattunk, vissza nem kívánjuk és e czikkek is csak azt akarták igazolni, hogy nekünk is volt házassági jogunk.

Pokoly József.

AZ EGYETEMES LELKÉSZI GYÁMINTÉZETRŐL.¹

(Második közlemény.)

II.

Az előző közleményben foglaltak után lássuk, hogy a kitűzött czélnak és a pénzügyi tekinteteknek egyaránt figyelembevételével mi módon lehetne az egyetemes gyámintézetet biztos alapon szervezni.

Az első kérdés, a mire mindenek előtt feleletet kell adnunk, az, hogy mily viszonyban legyen az új intézet a ma fennálló gyámoldákkal? A közölt statisztikai adatok kétségtelesen arra vallanak, hogy a konventi bizottság eredetileg az egyházmegyei gyámoldák combinatióba vételét tervezte s úgy látzik, hogy a csak több oldalról nyilvánult — bár nézetem szerint indokolatlan — ellenszenv e terv iránt készítette arra a bizottságot, hogy ez életre való eszmét egészen elejtse. Sőt a bizottság nagyérdemű elnöke indokoló jelentésében túlságba is megy, a midőn kimondja, miszerint az egyházmegyei gyámoldák «az

¹ E közlemény teljesen kész volt már, mikor a konventi bizottság tervezetével megismerkedtem. Természetes, hogy a bizottsági munkálatot — melynek a konvent csaknem változatlanul történt elfogadása által nagy súlyt kölcsönözött — nem hagyhattam figyelmen kívül s hogy azokra nézve, a mikben a konventi tervezettel nem érthetek egyet, észrevételeimet lehető röviden és tárgyilagosan meg kellett tennem. E miatt azonban e közlemény nagyon is hosszúra nyúlt volna, a min csak előbbi dolgozatom egyes helyeinek, különösen az indokoló résznek elhagyásával, vagy rövidítésével segíthettem. Azt hiszem azonban, hogy ha az általam javasoltakban van életre való s megvalósításra érdemes eszme, azt lelkesi karunk úgy sem fogja e vitális kérdésben felkarolatlanul hagyni, úgy hogy a kihagyások és rövidebbre vonás legfeljebb a dolgozat kerekedségének rovására történt, a mi pedig előttem nem lényeges. Még csak annyit legyen szabad — esetleges kifogások vagy félreértések elkerülése végett — megjegyezni, hogy az alábbiakban a dolog természeténél fogva csak a főelvekre szorítkozom, s részletes, mindenre kiterjeszkedő tervezetet adni egyáltalán nem volt szándékomban.

egyek egyházmegyék magánjogi jelleggel bíró tulajdonát képezik» s hogy «magánjogi szempontból képtelenség volna az, hogy p. o. a békésbányai egyházmegye gyámintézetének jövedelme, melynek célja azon egyházmegyébe tartozó papi családok segélyezése, a gyámintézettel nem is bíró nagyszabeni egyházmegye papi családjainak gyámolítására fordítottassék». Mert hisz arra, hogy bármelyik gyámolda jövedelme eddigi rendeltetésétől elvonassék, senki sem gondolna, hanem igenis, hogy a már meglevő intézetek által az elhalt tagok családjainak segélyezése az országos intézetnek megkönnyíttessék. És a fentebbi felfogás szerint az is magánjogi képtelenség volna, hogy kizárólag az árva családok gyámolítására alakult intézetbe a nőtlen lelkészek is fizetni tartozzanak, avagy hogy az évi jövedelmek egy része a jövő ismeretlen generatio javára tőkésíttessék.

Ámde az egyetemes konvent — talán más indokból — ugyanezen álláspontra helyezkedett s az országos gyámolda tervezetét úgy alkotta meg, illetőleg a bizottsági előterjesztés értelmében úgy fogadta el, hogy az egyházmegyei gyámoldák az új intézet létesítéséhez — legalább közvetlenül — mivel sem járulnak. A konvent ez elvi döntése után nem tartanám sem helyén valónak, sem célravezetőnek az egyházmegyei gyámoldák bevonásának előnyeit részletesen fejtegetni, de egy megjegyzést tenni — e tárgy rendkívül fontos voltára tekintettel — nem mulaszthatok el.

Ha ugyanis az új gyámintézet az egyházmegyei gyámoldák bármelyikénél nagyobb előnyöket biztosítana a jövőre s legalább ugyanazon kötelezettségeket teljesítené mindjárt felállításával: akkor az egyházmegyéknek s illetőleg az érdekelt gyámoldai tagoknak legkevesebb okuk sem volna az egyetemesbe beolvasztás ellen kifogást emelni. Annnyival kevésbbé, mert tett számításaim alapján határozottan állíthatom, hogy az egyházmegyei gyámoldák alapul vételével az egyetemes gyámintézet nemcsak a jelenlegi gyámintézetek kötelezettségeit teljesíthetné, hanem a tagok családjai számára — pusztán a konventi tervezet által contemplált jövedelmi források mellett is — oly előnyöket biztosíthatna, a melyek felérnének még a legjobb helyzetű gyámolda által adott és a konventi tervezet által kilátásba helyezett segély összegével. Úgy, hogy a beolvasztás által senki nem veszítene, ellenben úgy az országos, mint a partialis gyámintézetek legtöbbje nagyon sokat nyerne.

Ép ezért ez eszmét még mindig nem akarom végleg feladottnak tekinteni, azonban a konvent állásfoglalása után életrekeltését csak úgy remelem, ha magok az egyházmegyék —

saját, de mindenesetre az egyetemes lelkészi kar jól felfogott érdekében — hozzák javaslatba gyámoldáiknak combinatióba vételét.

E megjegyzés előrebocsátása után tekintsünk mi is el a jelenlegi gyámoldáktól s nézzük, mi módon lehetne az országos gyámintézetet önállóan, minden létező alap igénybevétele nélkül felállítani. Hogy pedig ezt megteheessük, számot kell vetnünk a valószínű szükséglettel, a melynek megállapításánál határozók a segélyezés mérve és a segélyezendők valószínű száma.

Az elsőt, a segélyezés mérvét illetőleg a konventi tervezet értelmében az özvegyek a temetési segélyen kívül részben végkielégítést, részben évi, állandó ellátást nyernének. Végkielégítésben részesülnének ugyanis azok, kiknek férje nem volt 10 teljes évig gyámoldai tag; állandó ellátásban pedig azok, kik elhalt férjök részéről 10 teljes, vagy több tagsági évet tudnak igazolni. Az állandó ellátás mérve ismét függene a férj szolgálati éveinek számától s azonkívül, miként a végkielégítés, sőt temetési segély is, az élvezett lelkészi fizetés nagyságától, a mennyiben a temetkezési segély a beszámítható fizetés 10°/_o-ában van megszabva, a végkielégítés és állandó segély pedig két kategóriába osztva a szerint, a mint az elhalt férj fizetése 700 frton felül vagy alól volt.¹

Megvallom, hogy azon tervezet, melyet a bizottsági munkálat megismerése előtt, más hasonló intézeteknek, de egyúttal a lelkészi állás természetének figyelembe vételével s a várható jövedelmeknek mérlegelésével készítettem, úgy szólván minden lényeges pontjában eltér a konventétől. Eltér pedig azért, mert egészen más s talán elmondhatom, hogy humanusabb elveket tartottam szem előtt.

A mi először is a temetési segélyt és végkielégítést illeti. — nem is szólva a fizetés szerinti megállapítás tarthatatlan-

¹ A végkielégítés a konventi tervezet 20. §-a szerint 700 frt fizetésen alól:

1—5 évig terjedő szolgálati idő után 300 frt,
5—10 » » » » » » 400 frt.

700 frt fizetésen felül pedig:

1—5 évig terjedő szolgálati idő után 400 frt,
5—10 » » » » » » 600 frt.

Az állandó ellátási igényeket meg a 16. §. következőleg tervezi:

a) 700 frton alól:

10—15 szolg. év között: 100 frt; 15—20 között: 150 frt; 20—25: 200 frt; 25—30: 250 frt; 30—40: 300 frt; 40—50: 400 frt.

b) 700 frton felül:

10—15 szolg. év között: 150 frt; 15—20 év között: 200 frt; 20—25: 250 frt; 25—30: 300 frt; 30—40: 400 frt; 40—50: 500 frt.

ságáról — egészen elejtendőknek, vagy helyesebben nem a gyámintézet által teljesítendőknek tartom. Mert ha a partialis gyámoldákra úgy sem reflektálunk, nagy hiba volna ugyanezt tenni a temetkezési segélyt és végkielégítést teljesen pótló özvegyi és kegyeleti év intézményével. Az özvegyi és kegyeleti év egyházunknak oly kegyeletes, az ősi szokás által mintegy szentesített intézménye, mely jó időn át csaknem mindenütt és sok helyen ma is az egyedüli segélyt nyújtotta a lelkészi özvegyeknek és árváknak. A konventi tervezet által kilátásba helyezett csekély összegű végkielégítés az özvegyi és kegyeleti évet, sőt magát a kegyeleti évet is alig pótolhatná, hanem igenis, ha az özvegyi és kegyeleti év intézménye nemcsak fenntartatik, hanem kellően és egyöntetűleg szabályoztatik: leveszi a gyámintézetről a végkielégítés terhét s ez által megkönnyíti az állandó ellátás méltányosabb megállapítását. Mert a végkielégítésnek, helyesebben az egyszersmindenkori segélynek megvan az értelme ott, a hol az állandó ellátásban részesülés igénye meghatározott számú szolgálati évhez van kötve s egyúttal a család által élvezett javadalom a férj halálával azonnal megszűnik. A mikor azonban a család részére a lakás, a családító halála előtti jövedelem jelentékeny része egy, esetleg két évig biztosítva van, ezzel az egyszersmindenkori segély igényét egyházunk sokkal inkább kielégítette, mint p. o. az állam akkor, a mikor az özvegyeknek és árváknak — ha állandó ellátásra jogosultságuk még nincs — 3 havi fizetést ad segélyül.

Végkielégítés az országos gyámintézetek által csak egy esetben volna adandó, ha t. i. az özvegy állandó ellátási igényéről lemondana. Miután lehetnek esetek, hogy az özvegyre nézve előnyösebb lenne a végkielégítés alakjában nyújtott segély s mert a végkielégítés esetei és összegei mindig úgy lennének megállapíthatók, hogy a gyámolda pénzügyi érdeke ez által csorbát nem szenvedne: az ily értelemben vett végkielégítést igenis helyeselni tudnám s a tervezetet ez irányban kiegészítendőnek tartom. Magától értetődik, hogy a nevelési segély megváltás tárgyát nem képezheti.

Ha azonban a fentebbiek értelmében a temetkezési s egyszersmindenkorra szóló segélyt az özvegyi és kegyeleti év intézménye pótolná, ez maga után vonná s illetőleg feltételezné, hogy *a gyámintézet felállítása idejére az összes egyházkerületek a zsinati törvény 208. §-ában megadott jogukhoz képest az özvegyi és kegyeleti év intézményét egyöntetűleg s a méltányossági szempontoknak minden irányban és teljesen megfelelőleg szabályozzák.*

A mily felesleges terhet ró a konventi tervezet a vég-

kielégítési összegek és temetkezési segély által a felállítandó gyámintézetre, ép oly, sőt sokkal nagyobb mértékben méltánytalan lesz az állandó ellátás megállapításánál és pedig több tekintetben.

Túlságos sok mindjárt az állandó ellátás igényének elnyeréséhez 10 szolgálati év betöltésének kikötése.

Lelkészeink rendes állomáshoz 28—30 éves korukban jutnak, a mikor, vagy legfeljebb pár év után a legtöbb meg is nőszül. 8—10 éven át kell hát a lelkésznek folyton rettegni attól, hogy halála esetére neje s esetleg számos tagú családja számbavehető segély, állandó ellátás nélkül fog maradni s a legnagyobb nélkülözéseknek elibe nézni.

De ha túlsoknak kell tartanunk a 10 tagsági év kikötését azoknál, a kik már a gyámintézet fennálltakor lesznek rendes lelkészekké, még inkább áll ez a ma alkalmazott s több idő óta szolgáló lelkészekre nézve. Azzal a teherrel, melyet a gyámintézet az egyszersmindenkori befizetés és tagdíjakkal, úgyszintén közvetve az egyházak által fizetendő járulékokkal ró a ma fungáló lelkészekre, a tervbe vett segélyezés semmiképen nem áll arányban. Igaz ugyan, hogy a partialis gyámintézetek segélyéhez való igény azok jelenlegi tagjai számára továbbra is fenmaradna, csak hogy e tekintetben nem szabad felednünk, miszerint a szegény lelkészi családokra a kétféle tagdíjfizetés szinte elviselhetlen terhet róna, másfelől meg, hogy *az ifjabb s a nőtlen lelkészeknek a szűkebb körű gyámintézetekből minden valószínűség szerint kilépése, az egyházak járulékaiknak megszűnte, minden halálozás alkalmával egy-egy fizető tag elmaradása, ez intézetek jövedelmét jelentékenyen megcsökkenté s nem egy esetben jelenlegi kötelezettségeinek teljesítését is lehetetlenné teszi.* De meg — ettől eltekintve is — mi lenne azon lelkészi családokkal, a melyek gyámintézet nem léteben semmi, vagy még gyámintézet léteben is akárhány helyen egy-két forint segélyre lennének utalva?

Méltán kifogásolható továbbá a tervezetben az állandó özvegyi segélynek a férj szolgálati évei s a fizetés nagysága szerint történő megállapítása. Kifogásolható pedig úgy általában, mint a tervezet által javasolt alkalmazásában.

Ezen elv ugyanis azon felfogás szülötte, hogy a ki akár a tagsági évek számának, akár a lelkészi fizetésnek nagyobb voltánál fogva többel járult a gyámintézet jövedelméhez, annak részére több segély is biztosítandó. Ámde a gyámintézet nem egyszerű életbiztosító intézet, a melynél van egyedül helyén a tisztán számító eljárás: a gyámintézet valódi, nemes czélját az

képezi, hogy a segélyt lehetőleg akkor és oly mértékben nyújtja, a mikor és a mily mértékben arra igazán szükség van.

Ha pedig a gyámintézet ezen igazi rendeltetését tartjuk szem előtt, törőlnünk kell először is a fizetés szerinti két osztályba sorozást. Ellentétben áll ez a fennálló gyámintézetek legtöbbszörénél kifejtett egészséges szellemmel, mely a szegény és jobb helyzetben volt lelkész özvegye között az előbbi rovására nem tesz különbséget, de ellentétben áll különösen a lelkészek egyenlő jellegével és képesítettségével. Az e nemű osztályozás ugyanis indokolt lehet ott, a hol nagy fizetésbeli különbség mellett egyúttal állásbeli és társadalmi, tehát jelentékeny igénykülönbség is áll fenn, mint p. o. az állami alkalmazottaknál, a hol a miniszter özvegyét egy alsóbb rendű hivatalnok özvegyével ugyanazon segélyben részesíteni a mai társadalmi viszonyok között csakugyan nem volna méltányos.

De hogy az ugyanazon képesítésű és társadalmi igényű lelkészek özvegyei, sőt árvái is miért részesüljenek különböző segélyben, azt belátni igazán nem tudom. Hiszen mindenki tudja, hogy a jövedelmező papi állások elnyerése a választási rendszer mellett nem csupán az érdem, hanem jó részben a szerencse dolga: miért sujtanak hát a kevésbé szerencséseket még azzal is, hogy özvegyeik és árváik sorsáról mostoháiban gondoskodunk? Igen, ha az egyetemes gyámintézet a legkisebb ellátást is oly összegben állapítaná meg, hogy az özvegy és árvák jövőjének biztosítására — habár szűken is — a mai viszonyok szerint elég lenne, akkor az osztályozás, tekintettel a különböző mérvű hozzájárulásra, inkább megengedhető volna; így azonban kevésbé leszünk méltánytalanok a kisebb fizetésű lelkészi családok irányában, ha a tagdíjakat egyenlősítjük s egyénenként — mint én terveztem — 30 frtban állapítjuk meg, mint ha 1—2 forint tagdíjkülönbség miatt az évi segélyt 50—100 frttal kevesebbre szabjuk. Így azután az egyenlő segélyezés ellen emelhető legfőbb kifogás elesnék s a 700 frtnál kisebb fizetésűekre nézve nem lenne családjaik jövőjének biztosítása korlátozva. Hogy pedig egyesek családjaik részére nagyobb segélyt is biztosíthassanak, a gyámintézeti szabályok közé fel lehetne venni a tanítói nyugdíjintézetnél is meglévő azon rendelkezést, a mely szerint évi 10% fizetése mellett — ennyivel lenne fedezve a gyámintézet valószerű kiadása — a gyámintézeti tagok hátramaradottjai egy bizonyos maximumig rendkívüli segélyben, t. i. a rendes ellátáson felül a külön díjtiszteresében részesülnének.

Még több kifogás alá esik a konventi tervezetben az állandó ellátásnak a férj szolgálati éve arányában történő megállapítása.

Sem egyházi gyámintézeteinknél, sem a tanítók, sem az állami tisztviselők családjairól gondoskodó törvényeknél nem találunk hasonlót s valóban csodálkozom, hogy ennek daczára a bizottság miként tervezhette s a konvent hogyan tehetta magáévá ezt a módozatát a segélyezésnek. Hiszen ennek tart-hatatlanságára elég azt az egyet meggondolnunk, hogy a pro-ponált módozat szerint az özvegyi és árvasegély alig számba-vehető akkor, a mikor arra minden valószínűség szerint leginkább van szükség s jelentékenyebb összeget csak akkor — 30—40 szolgálati év után — ér el, a mikor már kiskorú árvák alig maradnak s az özvegy lelkészné helyzete is kevésbé kritikus. Legnehezebb helyzetbe a hátramaradt család ugyanis akkor jut, ha a gyermekek legnagyobbrészt, vagy valamennyien kiskorúak, mert ez egyfelől visszatartja az anyát attól, hogy jövédelmet adó foglalkozást folytathasson, másfelől meg nagyon hosszú időn át, 15—20 évig nehezedik rá a kiskorú gyermekek nevelésének súlyos terhe. És ez a méltán rettegett állapot a 10—20 házasságok között következhetik be leginkább. S vajjon mily segélyt szán a konventi javaslat az özvegynek és árváknak ennyi idő után? Az özvegyi állandó segély 700 frt fizetésen alól 100—150, az árvasegély maximuma tehát, akár 10 kiskorú árva állandó ellátása is, 50—75 frt; 700 frt fizetésen felül meg 150—200, az árvák részére 75—100 frt az igényelhető évi segély. 150—225 vagy legfeljebb 225—300 frtból kellene tehát a lelkészi családnak megélni s annyi a mennyi árva ellátásáról és felneveléséről gondoskodni! A teljes szülőtlén árvák sorsa azonban még ennél is mostohább lenne, a mennyiben az összes árvák ellátási összege a 150 frtot a legkedvezőbb esetben sem haladhatná meg! Vajjon akadna-e valaki, a ki ez összegért, vagy éppen 75 frtéért — ennyit kap-nának a 10—15 szolgálati év közben elhalt s 700 frtnál kisebb fizetésű lelkész teljesen árva gyermekei — 5—6 árva ellátását és nevelését magára vállalná?

Csak helyeselni lehet hát, ha az állami törvények bölcs előrelátással és humanitással az özvegyi és árva-járulékokat csak annyiban teszik pénzügyi tekintetektől függővé, a mennyi-ben a tanítóknál, megfelelően korai szolgálatba lépésöknek 10, az állami tisztviselőknél es tanároknál 5 évi szolgálati időt szabnak meg az állandó ellátásban részesítés feltételéül. Az ú. n. carenz-évek eltelte után azonban, tekintet nélkül a további szolgálati évek számára, az özvegyet és árvákat az állandó ellátás egész összegében részesítik, a mit az országos lelkészi gyámintézettől is méltán megvárhatunk.

A nevelési segélyt illetőleg egy-egy árva ellátási igényé-

nek az anya részére járó segély $\frac{1}{6}$ részében felvételét — feltevé természetesen, hogy az özvegyi járulék magasabb összegben állapítatik meg — helyesnek tartom. Sőt nehogy a gyámintézet túlságosan megterheltecsék, azt a megszorítást is elfogadnám, miszerint a nevelési járulékra csak 3 vagy több kiskorú árvával maradt özvegy tarthat igényt. Ellenben a nevelési segély maximumát az anya ellátási igényének fele, teljesen szülőilen árváknál $\frac{3}{4}$ -ede helyett az anya egész s illetőleg másfélszeres segélyében vélném megállapítandónak. És e részben a konventi tervezet meglehetősen következetlen, a mennyiben rendkívüli nevelési segélyül 50, a gyámintézet erősödésével pedig 40 (!) frtot irányoz elő, azonban azok számára, a kik elhalt atyjok szolgálata folytán már fokozottabb igénynyel bírnak, esetleg csupán 10—15—20 frt segélyt helyez kilátásba, a mi pedig nevelési járuléknak nem, csak alamizsnának és pedig nagyon szerény alamizsnának nevezhető.

A teljesen szülőilen, vagy nagy családdal maradt özvegyek irányában egyébként még az ellátási összegek méltányosabb megállapítása után is marad fenn egyetemes egyházunknak egy el nem utasítható s mielőbb teljesítendő kötelessége, t. i. árvaházak létesítése, melyekben az árvák a részökre járó segélypénz fejében neveltetnének. Ily intézetek felállítása szintén kell, hogy a gyámintézettel egyidejűleg ref. egyházunk gondoskodása tárgyát képezze.

Az előzőkben előadottak alapján — eltérőleg a konvent által elfogadott tervezettől — az egyetemes gyámintézet segélyzési módja és mérve a következő elvek szerint lenne megállapítandó :

1. Az egyszersmindenkori és temetési segély az egyházkerületek által egyöntetűen szabályozandó özvegyi és kegyeleti év intézménye által nyújtatnék.

2. Az állandó segély igénye úgy a most működésben levő, mint ezután választandó rendes lelkészek stb. családjaira nézve 5 beszámítható, vagyis rendes alkalmazásban eltelt szolgálati év után állana be, az állandó ellátási összeg folyóvá tétele pedig a kegyeleti év leteltével történnék.

Mint fentebb is említettem, a tanítói nyugdíjtörvény 10, az állami tisztviselőké és tanároké pedig 5 szolgálati évet követel meg. *Megjegyzendő azonban, hogy a tanítóknál — a kik rendszerint úgylis korán jutnak alkalmazáshoz — nemcsak a rendes, hanem a segédtanítói minőségben töltött évek is beszámíthatnak.* Legyen szabad egyébiránt a carenz-évet illetőleg az 1885-iki XI-ik t.-cz. miniszteri indokolásából a következő figyelemre méltó helyet szösz szerint közölnöm :

«Az özvegyekre és árvákra nézve méltányosnak látszott, hogy a feltételkép kikötött szolgálati idő öt évre leszállítassék, mert azok, kik 5—10 szolgálati év közben halnak el . . . özvegyeiket minden anyagi támasz nélkül, gyermekeiket oly zsenge korban hagyják hátra, melyben ezek az ellátásra leginkább rászorulnak. Minthogy az ily korán elhaltak száma viszonylag csekély s a nyugdíj és a gyermeki ellátás alapjául szolgáló illetmény sem magas, ezen humanus rendelkezés nem fog az államkincstár jelentékeny megterhelésével jární s e mellett oly méltánylást érdemlő esetekben fogja a hátrahagyott család megélhetését biztosítani, melyekben eddig is többnyire kegyelmi úton kellett annak nyomorát enyhíteni».

3. Az özvegyek évi segélye és pedig a kikötött szolgálati éven túl fizetésre vagy szolgálati évre tekintet nélkül egyelőre évi 350 frtban állapítatnék meg,¹ az árváké pedig — a leányoké 18, a fiúké 20 éves koruk betöltéséig, s illetőleg mindkét nembelieké, ha tanulói pályán vannak s jeles előmenetelt tanúsítanak, pályájok végeztéig — ennek $\frac{1}{6}$ -odában, úgy azonban, hogy a nevelési segély csak három vagy több árva létében utaltatik ki s annak összege a 350 frtot meg nem haladhatja. Teljes szülőtlén árvák egyenként $\frac{1}{4}$ részt, vagyis 87.50 frtot kapnak, de az egy családhoz tartozók összes segélye a 350 frt másfelszeresénél, vagyis 525 frtnál többre nem mehet.

Végül az árvák az esetben is, ha elhalt atyjok öt évig nem szolgált, a gyámalap állásához képest időről időre megállapítandó nevelési segélyben részesülnek.

4. Az özvegyi állandó ellátás helyett a segélyezett kérelmére végkielégítés adható, ha az özvegy életkora az 50 évet még nem érte el s egészséges volta orvosilag igazolva van. A végkielégítés összege az állandó segély kétszeresét, 700 frtot nem haladhatja meg.

5. A segélyzési igény csak erkölcsi fogyatkozás, vagy az özvegyeket illetőleg férjhezmenetel s illetve az előző pontban említett végkielégítés esetében szűnik meg; de ha az özvegy lelkészhez ment férjhez, előbbi gyámigénye második férje halála esetén még akkor is fenmarad, ha a kikötött öt szolgálati év a halálozás idejében nem telt volna le.

Ellenben a segélyezés igénye be sem áll s illetőleg feltétlenül megszűnik, ha az első lelkészférj a házasság idejében

¹ Ennyi az özvegyi illetéke annak, kinek férje tanári vagy állami tisztviselői állásban a lakbérilletményen kívül 850 frt rendes fizetést húzott.

60 évnél idősebb volt, vagy ha az özvegy akár első, akár második férje halálakor férjétől — ennek hibája nélkül — különválva élt, mely esetben az árvák teljesen szülőtléneknek tekintendők s nevelési segélyök ez értelemben utalandó ki

Hogy most már azon kiadásokat megközelítőleg kiszámíthassuk, melyek ezen segélyzési elvek mellett a gyámintézetre várának, szükség volna azokra a halálozási arányt, a lelkészek és lelkésznék, valamint a gyermekek korát s illetve korkülönbségét stb. feltüntető pontos adatokra, melyek minden valószínűségi számításnak alapját képezik. Szükség volna erre különösen a ma működésben levő lelkészeket illetőleg, mert ezek nélkül minden számítás pusztán találgatásnál egyébként nem tekinthető. Miután azonban ilyenekkel — mult közleményemből kiteszöveg — nem rendelkezem, a hozzávetőleges számítások pedig, melyeket a bizottság által közzétett statisztikai adatok alapján többféle felvétel szerint is végrehajtottam, a várhatótól eltérő, mondhatni képtelen eredményeket adtak: az újonnan szolgálatba lépő lelkészekre nézve a leghasználatosabb s különösen a Brune-Fischer-féle halandósági s megfelelő táblázatokat vettem alapul, a régebbi lelkészeket illetőleg pedig a közelebb előterjesztett tanári nyugdíjajavaslat alapját képező számítások szerint jártam el, a mit annyival is inkább tehettem, mert a felekezeti tanárok mai helyzete és viszonyai meglehetősen megfelelnek a lelkészekének s az általam javasolt segélyzési feltételek is kevés különbséggel — a mit a számításoknál természetesen figyelembe vettem — ugyanazok.

Ha most már az új lelkészekre nézve azon felvételből indulunk ki, hogy ezek átlag 28 éves korukban jutnak rendes álláshoz s hogy a házastársak közötti korkülönbség 4 évre tehető¹: 4%-os kamatozás mellett minden egyes tag után évi 44 frt jövedelemre lenne szüksége a gyámintézetnek, hogy az özvegy a férj elhalálása esetén 350 s az árvák a fentebb jelzett segélyben részesüljenek. E 44 frt az 1975 lelkészi állomás számával szorozva 86.900 frtot ad; vagyis évi 86.900 frt bevétellel elérhetjük azt, hogy 1975 28 éves nő családfő családjának jövéje halál esetében a fent körvonalozott módon biztosítható. Megjegyzem azonban, hogy ez összeg minden valószínűség szerint jóval magasabb, mint a mennyire évente valóban szükség lenne, mert hisz az 1975 lelkész közül nem

¹ A statisztikai adatok alapján végrehajtott hozzávető számítás szerint a jelenlegi lelkészek és lelkésznék korkülönbsége csak néhány hónap és pedig úgy, hogy a nők átlagos életkora magasabb a férfiakénál, a mi pedig egyáltalán nem valószínű.

kis számmal lesznek mindig, a kik nőtlenek maradnak, vagy özvegygé lesznek, de a kik azért a tagsági díjat fizetik; azonkívül a kegyév is — melynek letelte után folyósíttatnék csak a segély — jelentékeny előnyére szolgálna a gyámintézetnek.

Az alkalmazásban levő lelkészekre nézve pedig a szükséges bevétel az említett alapon teljesített számítás szerint a lelkészi fizetések 8 % -ára, vagyis kerekszám 120.000 frtra tehető, úgy hogy a gyámintézetnek egyideig, t. i. a régebbi lelkészek családjai igényének kielégítéséig nem 87, hanem 120 ezer frt jövedelemről kellene gondoskodni, de ez összeg azután a legkedvezőtlenebb esélyek mellett is elég lenne.

Következnek ezek után a fedezet fontos kérdése, mielőtt azonban erre rátérnék, szólnom kell röviden a ref. egyház egy másik nagy és rendkívül fontos szükségéről, t. i. az országos nyugdíjintézetéről.

Hogy nyugdíjintézetre a lelkészeknek is szükségök van, sőt hogy nemcsak a lelkészek, hanem az egyetemes egyház és az egyes gyülekezetek érdeke is megköveteli annak mielőbbi felállítását, ezt bővebben indokolni — különösen a zsinati törvények azon határozata után, mely az egyetemes konventnek feladatává teszi: «hogy a hivatalviselésre képtelen lelkészek nyugdíjintézetének kérdésével továbbra is foglalkozzék s arra vonatkozólag készítendő végleges tervezetét minden esetben terjeszse a közelebbi rendes zsinat elé» — teljesen felesleges lenne. A ki a lelkészi hivatal betöltésére akár testileg, akár lelkileg s kiváltképen erkölcsileg képtelenné vált, az csak ártalmára lehet a lelkészi tekintélynek, az egyház és gyülekezetnek még akkor is, ha segédlelkész alkalmazásával látszólag segítve is van a dolgon. Azokról tehát, a kik bárminemű *lényeges fogyatkozásaik* miatt a lelkészi hivatalt nem folytathatják, az egyetemes egyháznak más módon gondoskodni saját maga iránti kötelessége. Lényeges fogyatkozást mondtam, mert p. o. a hivatalviselés közben megromlott organumú, tehát az isteni tisztelet rendes végzésére képtelenné vált, de egyébként vezetésre, igazgatásra képes, avagy a hajlott kor miatt rendszeren nem fungálható, de más tekintetben kifogás alá nem eső lelkészt szolgálatképtelennek s így nyugalmazott állapotba helyezendőnek egyáltalán nem tartanám. Ilyenek nemcsak gyülekezetek adminisztrálása és az isteni tiszteletnél semmivel sem kisebb fontosságú cura pastoralis gyakorlása által teljesíthetnének elismerést érdemlő szolgálatot, hanem közvetve az által is, hogy a mellettök alkalmazott segédlelkészeket bevezetnék a lelkészi teendőkhöz s ezek gyakorlására nekik alkalmat nyújtanának. Ép oly kevésbé lehetne szó a lelkészi nyugdíjintézet

szervezésénél arról, hogy az az állami tisztviselők, tanárok, vagy tanítókéhez hasonlóan, bizonyos számú szolgálati év betöltése után nyugdíjigényt biztosítana tagjai számára. Mert ha szoros értelemben vett nyugdíjintézetek felállítása helyén van is másnemű alkalmazottaknál, semmiképen sem volna indokolt, sőt megengedhető a lelkészi állásban levőknél. Nem pedig azért, mert a lelkészi állás semmiféle más állással nem mérhető, nem hasonlítható össze. A lelkész egyházunk tana s a nép közfelfogása szerint is a népnek lelki atyja: mily idegenszerűen hangzanék ezen meggyökerezett felfogással szemben a szolgálati idő s bizonyos számú szolgálati év után az állás ottahagyása!

Csakis a fentebb definiált szolgálatképtelenség eseteiben nyújtana tehát segílyt ez intézet és pedig a lelkészi közép-fizetésnek megfelelőleg évi 700 frt állandó nyugdíjat 5 szolgálati év betöltése után, a további szolgálati időre tekintet nélkül s rendkívüli, esetről esetre megállapítandó segílyt akkor, ha a lelkész nem teljesen disqualifikáló erkölcsi fogyatkozás, vagy általában saját hibája miatt vált a lelkészi hivatal viselésére képtelenné. Ez intézet a gyámintézettel egyidejűleg és szoros összefüggésben szerveztetnék, de működését pénzügyi tekintetektől csak 10 év múlva kezdené meg. Mivel pedig a Behm-féle rokkantsági táblázatok alapján eszközölt számítás szerint egy 28 éves egyén részéről évenként kerekszámban 48 frt díj fizetendő, hogy 5 év kikötése mellett munkaképtelenség esetén 700 frt nyugdíjat húzhasson: a nyugdíjintézet maximalis szükségele $1975 \times 48 = 94.800$ frtot tenne. Ámde a fentebb értelmezett szolgálatképtelenség mellett, továbbá azt figyelembe véve, hogy a Behm-féle táblázatok vasúti alkalmazottakra vonatkoznak, a kik szolgálatuk természeténél fogva hamarabb s jelentékenyen nagyobb számban lesznek munkaképtelenné: a kitüntetett összegnek $\frac{3}{4}$ része s illetőleg 70.000 frt évi jövedelem mindenesetre fedezné a felmerülő szükségletet. Egyébként a kikötött 10 év alatt gyűjtött hiteles adatok alapján a kívánt fedezet egész pontosan lenne megállapítható.

III.

A szükségleteknek ily módon való megállapítása után hátra van még a főfontosságú kérdés, hogy mily jövedelmi forrásokból fedezné a gyám- és nyugdíjintézet a reá váró kiadásokat?

Első fedezeti alapot mindenesetre a tagok befizetései kell,

hogy szolgáltatassanak és pedig a belépéskor teljesítendő alapfizetések, továbbá a rendes évi járulékok vagy tagdíjak.

Az alapfizetést a konventi tervezet a beszámítható fizetés 10 % -ában állapítja meg, a mi a gyámintézet kilátásba helyezett segélyéhez mérve talán elég, sőt a régebb alkalmazottakra nézve sok is, ellenben határozottan kevés, ha a fentebbiekben előterjesztett segélyzési módozat fogadtatnék el. Ez esetben a lelkészi fizetés 20 % -a lenne a megfelelő alapjárulék, tehát a konvent által javaslatba hozottnak kétszerese. Méltányossági okokból azonban e 20 % nem közvetlenül az egyes lelkészi fizetések után számíttatnék, hanem oly módon rovatnék ki, hogy minden lelkész fizetésének 300 frton felül levő része után $\frac{1}{3}$ részt, vagyis 33 $\frac{1}{3}$ % -ot tartoznék beszolgáltatni, a mint ez az államnál is gyakorlatban van. A már családos lelkészekre nézve ugyan kissé terhes lenne a kiszabott összeg fizetése, de tekintettel azon jelentékeny előnyökre, melyet családjaik részére a gyámintézet azonnal biztosítana, e terhet épen a családos lelkészek szívesen viselhetnék. Azonkívül oly helyeken, a hol gyámintézet van, az alapfizetést a gyámintézet vagyoni állásához képest részben ez teljesíthetné. Megjegyzendő, hogy a rendes lelkészek jobb javadalmazású helyre jutásuk alkalmával a fizetéskülönbségnek $\frac{1}{3}$ -át szintén tartoznának a gyámintézet pénztárába beszolgáltatni.

Az alapbefizetések e szerint mindjárt az intézet felállításakor 300.000 frtot tennének,¹ a mi 4 % kamatozással évi 12.000 frt jövedelmet adna. Ehhez hozzászámítva az újonnan belépő 50² tag 7500 frtját, *alapbefizetés czímen az évi jövedelem összesen* 19 500 frt lenne.

A tagdíjakból befolyó jövedelem a konventi tervezet által javalt 2 $\frac{1}{2}$ százalékos fizetés mellett — mely egészen helyesen van felvéve — kerekszámban 37.500 frtot tesz. Azonban e helyett, mint fentebb is említettem, az egyenlő 20 frtos tagdíj volna kiszabandó, hogy az egyenlő segélyzés elve ellen számbavehető kifogás ne legyen emelhető. A tagdíj-jövedelem tehát összesen $1975 \times 20 = 39500$ frt.

A másik fő jövedelmi forrást a fentartó egyházak hozzájárulása képezné, a mint ezt a konventi tervezet is proponálja.

¹ Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a tagoknak a befizetés több. 3—5 évre elosztás útján megkönnyíttessék, csakhogy a hátrálékos résztől 4 % -os kamat lenne fizetendő.

² Nem tudom, hogy a bizottsági munkálathoz mi alapon van csak 45 évi halálozás felvéve. A 10 évi halálozások átlaga ugyanis 50-et tesz ki, a halandósági táblázatok szerint pedig 64-re menne a közölt korimutatás figyelembevételével a halálesetek száma.

Csakhogy már itt nem tartom sem arányosnak, sem a felállítandó intézet fontos missiójához mértnek a felvett 1 % -ot. Tudom, hogy ma igen nehéz helyzete van annak, a ki az egyházaknak bármilyen czímen megadóztatását hozza szóba; azt is tudom, hogy egyházaink egy része most is nagy terheket visel, sőt hogy közülök nem egy pusztuló félben van. Amde kérdem, hogy a mikor a szegény gyülekezetek bizonyára szintén nem gazdag lelkészeire kiróhatónak tartja a konvent az alapfizetésen kívül a $2\frac{1}{2}$ % -ot, nem különösen hangzik-e, hogy az egész gyülekezet ugyanannyival hozzájárulni képes nem lenne a fenntartáshoz? Kérdem továbbá, hogy a mikor ma minden rendes alkalmazásban levő egyénről gondoskodnak azok, a kikre e kötelesség legközvetlenebbül hárul: csak gyülekezeteink és csupán lelkészeik javáért sokallanak a bizony minimalis $2\frac{1}{2}$ —3 % -os hozzájárulást? A rendes ügy, mint segédtanítók után fizetendő 12 frtot, a tanulók 15 krajczárjait s ha az állam róná ki, más megadóztatást is szépen megbírnának gyülekezeteink, csak a lelkészek gyám- és nyugdíjintézete részére fizetendő csekély díjat nem? Ha a gyülekezetek e részbeni igénybevétele nehézségekkel jár, az meggyőződéseim szerint nem abból fog eredni, hogy p. o. 10 frt, t. i. 1 % helyett 25—30 frtot kell fizetniök a lelkészi gyámintézetbe, hanem abból, *hogy e czímen egyáltalán új kiadásuk leend.* S ha e nehézséget le tudjuk küzdeni, akkor nagyon helytelenül tennénk, ha a kisebb nehézségtől visszariadnánk. Egyházunknak állandó hibája eddig is az volt, hogy az anyagi erőforrásokat csak neha és néhol használta fel kellőleg s hogy — közönséges nyelven szólva — mindig csak a mai napnak élt. Ha most, egyházunk e nagyszabású alkotásánál ismét a legkevesebbre szorítkozunk, a mivel a pillanatnyi szükségét sem elégíthetjük ki: rövid idő múlva — de a mikor meglehet már késő lesz — ismét oly helyzetben leszünk, hogy új erőforrásokat kell keresnünk. Ez okokból az egyházak hozzájárulási százalékát $2\frac{1}{2}$ % -ra vélem felveendőnek, tehát nem többre, de annyira igenis, a mennyit a lelkészek hozzájárulása tesz. E czímen a jövedelem ennél fogva 37.500 frt.

Felveendőnek tartanám továbbá a gyámintézet jövedelmei közé a confirmandusok által egyenként fizetendő 20 krból befolyó összeget. A zsinat a confirmatiói oktatást a lelkész kötelességévé teszi. A mikor hát az elemi iskolabeliek tanítói, a felsőbb intézetbe járók tanáraik nyugdíjintézetéhez kivétel nélkül járulnak, méltányos, hogy ugyanezt tegyék azok, a kiket a lelkész minden díj nélkül a vallásos oktatásban részesít. S hiszem, hogy a legtöbb szülő örömmel fizeti le e csekély összeget akkor, a mikor gyermeke életének egyik legünnepélyesebb

és fontosabb mozzanata előtt áll. Az évi confirmandusok száma — a dunántúli egyházkerület legújabb statisztikai kimutatása szerint — arányosan 30.000-re levén tehető, ez úton befolyna évenként 6000 frt.

A harmadik számba veendő faktor a gyámintézeti jövedelem előállításánál az egyházi közalap, valamint az egyházkerületek. Az egyházi közalap részint az eddig e célra tőkésített 44.000 frt, részint a konvent által imént megszavazott 100.000 frt kamatával, továbbá a tiszta jövedelem 10⁰/₀-ával öregbitené a gyámintézet jövedelmeit. A bizottsági munkálatba e jövedelmek az összes lelkészi fizetés 1¹/₂⁰/₀-ában levén felvéve, e czimen nyerünk 22,500 frtot.

Az egyházkerületekre a konvent igen helyeselhető határozata szerint a szegény egyházak járulékaiknak részbeni fedezése nehezedvén, az ezek által előbbi tervezetem szerint teljesítendő 1⁰/₀ hozzájárulást nem veszem számításba, bár a konvent után az egyházkerületek azok, melyektől a gyámintézet a hathatós támogatást méltán megvárhatja.

Végül — a rendkívüli jövedelmeken kívül — főforrásul szolgálna a konvent által combinatióba sem vett *államsegély, és pedig évi 120.000 frt*, a felekezeti stb. tanárok nyugdíjintézetének létesítésére kilátásba helyezett államsegély ketszerese.¹

¹ Nem tudom, hogy a konvent mi okból hagyta az államsegélyt számításon kívül. Valószínű, hogy ez nem feledékenységből, vagy abban a hitben történt, hogy a gyám- és nyugdíjintézetet, melyekre olyannyira szükségünk van, a magunk erejéből, a legszerényebb igényeket kielégítőleg is tudnánk szervezni. De tudom és látom, hogy e segély nélkül száz meg száz lelkész-család fog évtizedeken keresztül keserű könnyeket sírni s száz meg száz lelkész elaggyva, tehetetlenül magának is terhére, gyülekezetének pedig nem egyszer romlására lenni! És tudom azt, hogy egyházunk e segélyre nemcsak ráutalva, hanem multja és jelene által egyaránt és sokszoros mértékben érdemesítve is van, úgy hogy az állam azt, ha kérjük, megtagadni nem fogja.

Abban az esetben, ha az államsegélyt egyházunk nem akarná igénybe venni, vagy nem tudna ahhoz való kétségtelen jogának érvényt szerezni: nem volna más hátra, mint a gyámoldai jövedelmeknek az egyházkerületek 1⁰/₀-os hozzájárulása által való fokozása és a nyugdíjazások megkezdésének 20 évre elhalasztása. Miután a gyámintézeti jövedelem ez 1⁰/₀-kal 140.000 frtot tenne: az első tíz évben 20.000, a második tíz évben — mivel ekkor az évi fedezeti összeg 120.000 frt helyett már csak 110.000 frt — 30.000 frt maradna évente tőkésítésre, úgy, hogy a 20-ik év végén 4⁰/₀-os kamatozással 655.600 frt új, szabad tőkével rendelkeznek az intézet. (A kötött tőkéket, melyek az évi fedezeti összegből a később előálló igények kielégítésére szolgálnak s természetesen szintén kamatoznak, sehol sem vettem fel, úgy, hogy a tőkeállomány valósággal mindig nagyobb a kimutatottnál, ép úgy, mint a valódi szük-

Az intézet évi bevételei e szerint a következők lennének:

1. Az első évben befizetendő 300.000 frt, mint tőke 4 % kamata	12.000 frt
2. 50 új tag évi alapbefizetése	7.500 >
3. Tagdíjak à 20 frt	39.500 >
4. Egyházak hozzájárulása	37.500 >
5. Confirmandusok díja	6.000 >
6. Közalapi hozzájárulás	22.500 >
	<hr/>
	125.000 frt
7. Államsegély	120 000 >
	<hr/>
Összesen	245.000 frt.

A kiadások pedig lennének:

a) Az első tíz évben	
Özvegyi és árva-díjakra	120.000 frt
b) A második tíz évben	
1. Özvegyi és árva-díjakra	120.000 frt
2. Nyugdíjazásokra	70.000 >
	<hr/>
Összesen	190.000 frt.

Levonva most már a rendes bevételekből a rendes kiadásokat, az első 10 évben tőkésíthető lenne 125.000 frt. a mi 4 %-al a 10 év végén 1,375.000, szóval egy millió háromszázhetvenöt ezer frt-hoz juttatná a gyámintézetet, úgy hogy a tőkevagyon a 444 ezer forinttal együtt 1.819.000 frtot tenne. A második decennium elteltével pedig az 1,375 000 frt kamatos kamatozása s az évi 55.000 frt többlet tőkésítése három millió nyolczvannégy ezer frtra növelné a tőkeállományt.

Holott a jövedelmek jelentékenyen fokozhatók s az évi szükséglet részben alászállítható lenne, ha a gyámintézet úgy tudná tőkét elhelyezni, hogy azok ne 4, hanem legalább 5 százalékkal kamatozzanak.

séglet maximuma az előirányzott évi kiadásnál.) Az új tőkének kerek-számban 26.000 frt $\frac{4}{2}$ %-os kamata, továbbá a harmadik decenniumban az özvegy-árva igények kielégítésére felvett évi szükségletnek ismét 10.000 frttal kevesbedése ismét oly helyzetbe hozná tehát az intézetet, hogy évente 66.000 frtot fordíthatna részint nyugdíjazásokra, részint új tőkésítésre. Ha pedig a gyámintézeti tőkék 5 %-kal kamatoznának. — még ha az évi fedezeti összegnek a magasabb kamatozás folytán beálló kevesbedését nem számítjuk is — 20 év alatt 712.000 frtra szaporodnék a szabad tőke, melynek már $4\frac{1}{2}$ %-os kamata is elérhetővé tenné a gyám-és nyugdíjintézet áldásos működésének teljes mértékben és minden irányban megkezdését s illetőleg folytatását.

E tekintetben legyen szabad az országos tanítói nyugdíj-intézetre hivatkoznom, melynek tőkái az 1892-ik évben a következőleg voltak elhelyezve:

5 ⁰ / ₀ -os magyar papíráradéki kötvényekben	1,012.200	frt
4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ -os » regalekártalanítási »	961.750	»
4 ⁰ / ₀ -os » földtehermentesítési »	219.400	»
4 ⁰ / ₀ -os » takarékpénztári betétben . .	611.000	»
6 ⁰ / ₀ -os magán tőkében	981.245	»
5 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ -os » »	114.192	»
5 ⁰ / ₀ -os » »	5,007.025	»
Összesen	8.906.812	frt

úgy hogy a közel 9 millió tőkéből csak 830.000 frt van 4 ⁰/₀-os, a többi ellenben átlag 5 ⁰/₀-os kamatozással jövedelmeztetve s *a tőkevagyon nagyobb része, több mint hat millió forint magántőkékben elhelyezve.*

Pedig minden túlzás nélkül állíthatom, hogy egyházunk a kihelyezés tekintetében kedvezőbb helyzetben van, mint az állam s hogy az egyházkerületi és egyházmegyei pénztárak tőkekihelyezési eljárását követve nem 5, hanem 6 százalékkal is kamatoztathatjuk tőkeinket. És hogy mily óriási előny származnék a gyámintézetre nézve csak az 5 ⁰/₀-os kamatozásból is, erre nézve legyen elég megemlítenem, miszerint ez esetben 10 év multával a tőke 2 millió forint, 20 év után pedig 3 millió 750 ezer frt lenne, a mi nemcsak a segélyezés fokozását engedné meg, hanem lehetővé tenné egyes jövedelmi forrásoknak részben vagy egészen nélkülözését.

Ezekben kívántam röviden körvonalozni az országos lelkeszi gyám- és nyugdíjintézet felállítására vonatkozó nézeteimet. A segélyezés módozatának méltányosabb megállapítása; a gyámintézettel együtt a nyugdíjintézetnek is szervezése; ezek lehetővé tétele s a gyámintézetnek szilárd alpra fektetése végett a jövedelmeknek különösen az államsegély általi fokozása; a gyámintézeti vagyon lehető előnyös gyümölcsöztetése: ezek a főbb követelmények, melyeket a segélyzettek s a létesítendő intézet érdekében az előzőkben felállítottam s melyeknek az illetékes tényezők által figyelembe vétele és lehető kielégítése fogja a szervezendő intézetet magasztos missióját igazán betöltővé s alapjában és jövőjében teljesen biztosítottá tenni.

Dr. Horváth József.

PÁR SZÓ A DEBRECZENI HITVITA ÜGYÉBEN.

Midőn Révész Kálmán cikke felszólalásra indít, távolról sincs szándékomban vele vitatkozásba elegyedni. Visszatart ettől az a körülmény, mely szerint eddig is nem egy alkalom volt tapasztalni, hogy Révész az ő szilárd jelleménél és legtöbbszörre erős meggyőződésénél fogva úgy sem enged érveléseknek, hanem csupán pozitív ténybeli adatok előtt hajol meg. Így történt egykor a Melius Debreczenbe menetele idejének meghatározásában is, midőn nagy erővel és sok érveléssel harczolt egy — mint később kitűnt — minden alapot nélkülöző vélemény mellett. Így történt épen a debreczeni hitvita kérdésében is, melyre nézve a tavasszal a Debreczeni Protestáns Lapban még képtelenségnek tartotta, hogy Dávid csak be is tette volna a lábát Debreczenbe. Mindkét esetben végre is csak a felmutatott tényeknek volt hajlandó engedni és dönthetetlennek vélt álláspontját feladni.

Az utóbbira nézve már nem is térünk el egymástól egyében, mint abban, hogy ő más időpontra teszi megtörténtét. Állítása mellett egyetlen érvet hoz fel: a Békes Gáspár nyilatkozatát, mely azonban korántsem lehet meggyőző bizonyság az előtt, a ki ismeri a XVI. századbeliek sajátságos magyar stylusát. Nézetemnek egyébképen való védelmezését pedig azért nem teszi szükségessé az ő legújabb álláspontja, mivel azt már ő előtte két évvel elfoglalta Kanyaró Ferencz, s így én azt még dolgozatom megírása előtt jól ismertem s nem is mulasztottam el reá reflectálni. Sokkal több szó férne már azokhoz az érvekhez, a melyekkel Révész a saját, részben új hypothesisit védelmezi. Bőséges alkalom volna ugyanis egyikről-másikról kimutatni, hogy részint tévedésen alapulnak, részint épen úgy bizonyítanak még az ellenkező nézet mellett is.

De hát mindezzel fölösleges foglalkoznom, mivel olyan ellenérv áll rendelkezésemre, mely Révésznek a debreczeni hit-

vita meghívójára vonatkozó s azzal kapcsolatban levő nézeteit egymaga képes megdönteni.

Ez a Dávid Ferencz, illetőleg az erdélyi esperesek és lelkeszek meghívója a tordai hitvitára, 1568. jan. 20-áról keltezve. Révész ezt csupán a Jakab Elek kivonatából ismeri, én ellenben szerencsés voltam az egészet szóról szóra elolvashatni. Míg Révész csak úgy tekinti azt, mint a mely még egy év múlva is mentegeti Dávidnak a debreczeni zsinatról való elmaradását s ennyi alapon még azt is meg meri kockáztatni, hogy abban «nincs egyetlen egy szócska is, mely egyenesen arra utalna, hogy a tervezett vita csakugyan 1568. febr. 2-ára volt kitűzve; nincs egyetlen szó, mely ellene szólana annak, hogy ezt a vitát 1567. februárban kellett volna megejteni»: addig én határozottan meggyőződtem, és pedig nem valami töredékes kivonathól, hanem a szó szerinti eredetiből, hogy az igenis válasz, formaszzerű válasz a debreczeni hitvita meghívója. válasz, a melyből határozottan kitűnik, hogy ez a meghívó nem hosszú idővel azelőtt volt hozzájuk küldve, — hogy ez a hitvita még történendő s nem már tizenegy hónappal előbb megtörtént dolog volt, — hogy ez a válasz nem későbbi vagy elkésztett mentegetése a hitvitáról való elmaradásnak, hanem előleges indokolása az abban részt nem vételnek. Az egészet kellene közölnöm itt, mivel e tekintetben az összbnyomás a legilletékesebb bíró. Ez azonban sok helyet venne igénybe s így meg kell elégednem egy pár részlettel, melyek inkább a tárgyhoz tartoznak.

Igy kezdődik: «Egyházaitok espereseinek hozzánk küldött levelét, atyámfiai, nagy fájdalommal olvastuk át...» Majd így szól: «A mi a zsinat kitűzött helyét illeti, hogy reánk mindnyájunkra nézve mennyire gyanúsnak kell lennie s hogy milyen távol fekszik, magatok is tudjátok...» Később így folytatja: «Midőn tehát nem is bátorságos, nem is lehetséges (*sőt*, nem pedig fuerit, vagy fuisset) nekünk odamenni...» Azután pedig ezt írja: «Egyébiránt nehogy Melius a győzelem előtt szokás szerint alaptalan diadalokról énekeljen... tetszett a mi egyházainknak titeket szintén meghívni a mi tordai zsinatunkra...» Vajjon régmúlt, vagy akár aligmúlt időkre vonatkoznak-e ezek, avagy még be nem végzett dolgokra?

Még egyet! Dávidék is mellékelik vitatételeiket, a melyek a Meliuséktól kitűzöttek nyomán haladnak, a mint ez kitűnik válaszuk, illetőleg meghívójuk végső két kikezdéséből: «A mi a többnejüségéről és a gyermekkeresztiségről kitűzetett, nem tudjuk, ha vajjon a mi nevünk befeketitése végett van-e és miután sem több feleségről, sem keresztelendő gyermekekről sem nyil-

vánosan, sem privatim nem történt semmi nyilatkozat, hogy miképen jutottak ezek felől kétségbe, nem tudjuk eléggé csodálni. Egyébként, minthogy Isten általatok minket kényszerít, csatoltunk néhány argumentumot, melyek a gyermekkeresztséget megtámadni látszanak, mert az egyházak ítéletét meghallani és a jobbra tanítóknak engedelmeskedni kívánunk».

Kétségtelen ebből, hogy Meliusék a meghívóhoz csatolt tételekben vita tárgyául tüzték ki a gyermekkeresztség s többnejűség kérdését is. Már most mutasson nekem Révész Kálmán a debreczeni zsinat tételeiben csak egyetlen egy szócskát, mely ezekre vonatkozik, vagy velök összefüggésbe hozható! Nem fog mutatni, mert nem találhat.

Vagyis ennél fogva a debreczeni zsinat tételei nem azonosak a debreczeni hitvita tételeivel és e szerint a debreczeni hitvita meghívója szintén nem a debreczeni zsinat meghívója. Tehát továbbá a debreczeni hitvita meghívója 1567-nek nem januárjában kelt. Tehát a szikszói zsinat nem az 1567. év januárjára volt kitzűve. Tehát mindezek után a Révész hypothesisai a történeti igazsággal nem egyeznek meg.

Zoványi Jenő.

VÁLASZ RÉVÉSZ KÁLMÁNNAK.

Révész Kálmán neve kötelességemmé teszi, hogy álláspontomat a házassági törvényjavaslat kérdésében, a «Prot. Szemle» ez évi 4-dik füzetében közölt támadásai ellen, ha csak röviden is, megvédelmezzem.

A «Prot. Szemle» VI. évf. 1. és 2. füzetében közzétett «Észrevételeim»-re tett megjegyzéseiben Révészt azon indok vezeti, nehogy *felszólalása nélkül* «bárki is azon gondolatra jöhessen, hogy az illetékes protestáns körök felfogásomat, álláspontomat és nézeteimet minden tekintetben elfogadják és helybenhagyják».

Kik azok az «illetékes protestáns körök», kikre Révész czéloz, nem tudom, mert én minden gondolkozó protestáns embert *illetékesnek* hiszek arra, hogy nézeteit a nyilvánosság kritikája alá bocsássa s azok felett eszmecserét indítson. Különben a mily kevéssé praetendáltam magamnak, hogy igénytelen nézeteim a protestáns körök egyetemes, vagy ha úgy tetszik, hivatalos felfogását tolmácsolják e kérdéstről, ép annyira nem tartom valószínűnek, hogy Révész felszólalása alkalmas lenne most az ellenkezőt bizonyítani.

És most hadd veszem sorra a felszólaló lényegesebb kifogásait. Protestáns embertől nem tartja helyén valónak Révész annak kiemelését, hogy a polgári házasság behozatala a *házasság végleges laicizálását, illetőleg az állam és egyház teljes elidegenítését* czélozza. De hiszen ha figyelemmel kísérte Révész a képviselőházi tárgyalás alatt fölmerült leghivatottabb interpretációkat, többek közt épen Csáky miniszter beszédét, lehetetlen volt nem látnia, hogy az állami és egyházi hatáskör teljes szétválasztása olykép állítatott oda, mint a mely az itt czélbavett reformmunkálatok egész rendszerének sarkalatos programmpontját képezi s mint a melyből elutasíthatlanul foly az, hogy az állam minden vonalon érvényesítse az egyházzal szemben souverainitását. Politikai lépések indokait magyarázni

lehet helyesen és helytelenül, lehet jóhiszeműen vagy rosszhiszeműen, de hogy ily magyarázat akár protestáns, akár katolikus érület kritériumául szolgálhasson, fölfogni nem bírom.

De hát Révész különös előszeretettel vizsgálgatja a szívek redőit, s egyenesen megbotránkozik azon, hogy «egy prot. folyóiratban «egyház» nevezet alatt több helyt egyenesen a róm. kath. egyházat értem, sőt egy helyen az egyháztól a protestantismust egyenesen contradistingválom». Már bocsánatot kérek, én igen neves protestáns egyházjogtudósokra hivatkozhatnám, kik «egyház» néven szintén egyenesen a róm. kath. egyházat jelölik, megkülönböztetésül a protestáns «egyházak»-tól; hiszen e distincióban igen szépen benne van a kath. egyház egész tradiczióval, világuralmi jellege, szemben a protestáns individualismussal. Sőt tovább megyek és egyenesen kétlem, hogy «protestáns egyházzól», mint olyanról szólhatna bárki is a fogalmak szabatos ismeretével. (?! Szerk.)

«Róm. kath. izü» felfogást lát Révész abban is, hogy egyszerű aggályt fejeztem ki aziránt, vajjon a kötelező polgári házasság behozatala nem fogja-e szükségkép maga után vonni a keresztelesek elmaradását, s hogy a polgári kötés kötelező előírása mellett az utólagos egyházi megáldás nem marad-e el? A mi e két kérdés elsejét illeti, nem áll az mint Révész mondja, hogy arra «igennel» feleltem volna. Egyébszerűen föltettem a kérdést s óvakodtam bármely irányban is eldönteni akarni. A második kérdésre adott válasz gyanánt, igaz, az olaszországi statisztikára hivatkoztam, mely kimutatta, hogy a kötelező polgári házasság életbelepte után néhány évvel már 120.000-re rúgott azoknak a házasságoknak száma, melyeket csupán *egyháziilag* kötöttek meg. De hát kérem, mióta lett a statisztika felekezeti tudomány? Révész a németországi statisztikai adatokra hivatkozik megczáfolásomra, mint a melyek a mellett szólnak, hogy a kötelező polgári házasság behozatala epen nem vonja maga után szükségképen az utólagos egyházi áldás nagymérvű elhanyagolását. Csakhogy egy kissé rosszul méltóztatik tudni. Mert tény, hogy Németországon a polgári házasság behozatalát követő évben magában Berlinben 60%-ot tett ki az egyházi megáldás nélkül kötött házasságok száma. Nem vonom kétségbe, hogy ez a százalék a következő években jelentékenyen csökkent, de ne tessék kifeledni a számításból, hogy ebben a német császárnak is nagy része van, ki egyenesen rendeletet adott ki az összes politikai és katonai hatóságokhoz, hogy hassanak közre a kötendő házasságok egyházi megáldására is. Egyébiránt itt is csak azt mondom, hogy új institucziók várható szociálpolitikai visszahatása mérlege-

lésénél nem szabad hogy felekezeti elfogultság, ellenszenv vagy előszeretet vezesse kritikánkat, nem szabad conclusióinkat az összes argumentumok higgadt számbavétele megkerülésével akként választani meg, a mint azok inkább «protestáns», vagy inkább «katholikus izűek», — nem, és százszor nem, még egy protestáns folyóiratban sem.

Áttérve azután a részletekre, Révész «erős és aligha alapos» vádnak találja azt az állítást, hogy mert a javaslat az eljegyzésnek nem tulajdonít semmi oly joghatályt, mely azt, mint kötelező házassági ígéretet a kánonok szerint mindig megillette, ezért kiforgatja a házasság intézményét annak tiszta jogszerződésen alapuló jellegéből. Nem szándékozom ezen nézetem igen részletes megokolására visszamenni: annál kevésbbé, mert annak meggyöngyítését Révész még csak meg sem kíséri, megelégszik azzal, hogy hivatkozva Sztehlo Kornélnak a «Jogtudományi Közlönyben» közölt bírálatára, ebből azt következtesse, hogy a «modern jogászok nagy többsége egyenesen a javaslat álláspontján van». Miután pedig én is abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy hivatkozhatom a «Jogtudományi Közlöny» egy nem kevésbbé neves jogi írójának, dr. Schwartz Gusztávnak egyező véleményére, ki a javaslatból az eljegyzésről szóló I. fejezetet egészen kihagyandónak tartja, tehát én is örömmel konstatalhatom, hogy «a modern jogászok többsége» az én álláspontom mellett is van.

Azt a helyesbítő észrevételemet, hogy az érvényes eljegyzés csak az eljegyzett személy elsőízbeli rokonával szemben állapít meg köztisztességi bontó akadályt, minden más rokonsági személlyel szemben pedig csak tiltót, — Révész szóról szóra megerősíti Szeredyből vett idézeteivel, és mégis úgy tünteti föl a dolgot, mintha engem czáfolna.

Teljesen értem azonban, hogy nézeteink nem találkoznak azon való ok tekintetében, melynek alapján a házasság végeleges felbontását kérheti az a házastárs, kinek házastársát halálra, vagy öt évi fegyházra, illetőleg börtönre, továbbá öt évnél rövidebb tartamú fogházra, börtönre, vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogházra ítélték el, s mely intézkedést én a humanismussal összeegyeztethetőnek nem tartok. Révész természetesen ezt is a r. kath. szentségi, illetőleg felbonthatlansági elv gyanús megnyilatkozásának tartja.

Nem a'. Egyszerűen csak igazságtalannak tartom, hogy a mikor egy házastársat vagy szülőt talán épen fellobbanó szerelme, vagy a mi még több, családja nyomorának sajtó látása, az érték való küzdelem keserű kenyér-harca ragad a bűnös tett elkövetésére, hogy akkor előálljon az, a kinek az ajka

egyedül kellene hogy zárva maradjon, még ha az egész világ pálczát törne is az elbukott gyenge ember fölött, és az mondja ki a legkegyetlenebb ítéletet a fölött, a ki talán ő érte dobta aldozatul becsületét. Ez az egész. A másik ok pedig, hogy valamint a büntett erkölcsi felelősségéből mindig háramlik valami a társadalomra is, ép úgy, sőt még fokozottabb mértékben háramlik a családra. A büntetés csak a legritkább esetben sújthatja azokat a kifejezetlen elemeket is, melyek egy büntett létrejöttében segédkeztek, s melyek a büntető bíró előtt rejtve maradnak, csak a társadalompolitikai észlelő előtt tárulnak fel. s ily körülmények közt a büntetés egyenes sanctiója a családélet azon szétzúllásának, mely lassú, de végzetes productuma a család és az egyén kölcsönhatásának.

Nem bír több alappal Révész abbéli ellenvetése sem, melylyel tagadni akarja a vérkeveredés egyenlő arányát a féltestvérek és unokatestvérek között, hogy erre építse tiltakozását a féltestvérek közötti házassági tilalom megszüntetése ellen. A mi a vérrokon házasságoknak állítólagos káros kihatását illeti, Révész beösméri, hogy e téren nem tett tüzetesebb tanulmányokat és mégis meglehetősen kategorikusan kritizál, pedig az újabb biológiai eredmények ismerete nélkül, melyek közzé különösen Weismann korszakalkotó fölfedezéseit sorozom, innen lehet tiszta fogalmat alkotni az atöröklés folyamatáról. Innen az, hogy Révész megkoczkáztat egy oly mathematicai formulát annak bizonyítására, hogy az unokatestvérnél már csak egy negyedrészt van abból az elemből, a mi a féltestvérnél a vér felét képezi — a mely első tekintetre is nyilvánvalólag fallácián alapul. A féltestvérek közötti vérrokonsági viszonyt ugyanis ily képletben fejezve ki:

$$\alpha \text{ (fiú)} = \frac{A}{2} \text{ (apa)} + \frac{B}{2} \text{ (első feleség)}$$

$$\beta \text{ (leány)} = \frac{A}{2} \text{ (apa)} + \frac{C}{2} \text{ (második feleség)}$$

ezzel összehasonlítja az unokatestvérek közötti vérrokonság képletét, mely szerint ha A férfinak B nőtől van két fia, C és D s C -nek E nőtől születik α fia, D -nek F nőtől β leánya, akkor e két unokatestvérnél a vérkeveredés képlete a következő volna:

$$\alpha = \frac{A}{4} + \frac{B}{4} + \frac{E}{2}$$

$$\beta = \frac{A}{4} + \frac{B}{4} + \frac{F}{2}$$

ügyde mindenki előtt világos, hogy a mindkét képletben előforduló $\left(\frac{A}{4} + \frac{B}{4}\right)$ -et az érték minden változása nélkül helyettesíthetjük $\frac{A+B}{2}$ -del. Lesz tehát a képlet megint csak

$$\alpha = \frac{A+B}{2} + \frac{E}{2}$$

$$\beta = \frac{A+B}{2} + \frac{F}{2}$$

a mi tökéletesen megfelel a féltestvérek közötti viszony képletének. Nem áll tehát az, hogy az unokatestvérek távolabbi ízt képeznének, mint a féltestvérek, mely föltevésre csak az a balvélemény adhat okot, mintha az átöröklés bizonyos matematikai osztódást jelentene.

Végül megütközik Révész azon, hogy az *ordo* és *votum* tiltó akadályként való felvételét a javaslatban összeférhetlennék tartom a javaslat elvi álláspontjával. Szerinte az helyén van, mert azon papot vagy szerzetest, ki az állam tudtával és hallgatólagos beleegyezésével (!) teszi az állam által elismert egyházának a nőtlenségi, illetőleg szüzességi fogadalmat, valóságos erkölcstelenség lenne felszabadítani... hogy egyházának tett ünnepélyes fogadalmát törje meg».

Tehát Révész is beismeri, hogy a szóban forgó akadálynál nem dogmatikai tekintetek a döntők, hanem oly kötelezettségek, melyeket az illető papi személy egyházával szemben teljes önjogosultsággal vállalt magára s melyekhez épen azért kötve marad mindaddig, míg a papi rendből ki nem lép. Tény, hogy a fogadalom rokon az eskü és a lelkiismeretre való hivatkozás szintén egyházi eredetű intézményeivel, melyeknek pedig az állam teljes joghatályt tulajdonít ethikai szempontból, sőt azok megszegését bűnvádilag is üldözi.

Mindebben tagadhatatlanul van némi igazság, csak hogy a jelen esetre való alkalmazás merőben téves. Mert a polgári eskü ethikai és joghatályánál teljesen irrelevans körülményt képez a felsőbbtség fölmentvénye; ha tehát a törvényhozás a fogadalom jogkötelező erejét az egyházi felsőbbtség fölmentésétől teszi függővé, úgy ebben semmi analogia nem található az eskü intézményével.

De nem található azért sem, mert a paragrafus a fogadalom hatályát nem a papi vagy szerzetesi rendből való kilépéssel, hanem csak az *egyház kötelekeiből* való kilépéssel veszi megszüntnek, a fogadalmat tehát a közvetlen okozatát

képező jogkövetkezményeken túlmenőleg, tehát tisztán dogmatikai téren is respektálja. Úgyde ez egyenes ellentétben áll a javaslat azon alap gondolatával, mely a jogegyenlőséget a vallás-változtatás kényszere nélkül akarja valósítani.

De szerencsétlen a paragrafus szövegezése is, mert az akadályt csak addig tekinti fennállóknak, míg az egyházi rendet felvett vagy fogadalmat tett személy az illető egyházhhoz tartozik; és így ha netalán egyik felekezetet rendjéből egy másik felekezetre térne át, mely a házasságot szintén eltiltja, nehéz volna kivenni, hogy az állami jog megengedhetőnek tartja-e ez esetben rá nézve a házasságralépést vagy nem?

Nem rontom el Révész örömét azon fölfedezése fölött, hogy Hammockból vett idézetem *szabad* fordításánál az «it is said» értelmét nem emeltem ki. Biztosítom azonban, hogy nagyon téved, ha megjegyzésem súlypontját abban keresi. Szavaim összefüggéséből önként kitetszik, hogy csupán arra kívántam rámutatni, hogy angol jog szerint az özvegy azonnal házasságra léphet s az elvált nő is az elváltó itélet jogerőre emelkedése után. Szembe állítottam ezt a javaslat 27. §-ával. s hozzáfűztem az angol rendszer azon sajátos folyamányát, hogy ily esetben a fiú discretionalis kort érve, maga választhatja meg apját. Gúnyosan és kárhoztatólag említi-e ezt az angol író, ez az ő dolga, én nem ismerek oly törvényt, mely tényleges adatok tudományos felhasználásánál a forrás *hangulatának* visszaadására is kötelezne. Lehet a Hammock kifejezésében szandékos irónikus túlhajtás, lehet, hogy ezt nem sikerült elég frappansul visszaadnom, de alapján ó sem mond egyebet, mint én, az ily házasságokból született gyermek helyzete vizásságának jellemzésére. «Kétségtelen, fennálló jogtételnek» — legyen megnyugodva Révész — én sem veszem az ily állapotot, de igenis veszem oly eshetőségnek, mely az életben sokszor bekövetkezhetik Hammock szerint is, s melyre vonatkozott aztán az a véleményem, hogy «az ily megoldás még mindig jobb, mint valakit csak ideiglenesen is coelibatusra kötelezni».

S még csak egyet. Azért is catholicismussal gyanúsít Révész, hogy a házasságot *természeténél fogva* felbonthatlanak hiszem. Egyházam, az ágostai ev. egyház, tana soha sem vont a kétségbe, daczára Luther elhíresült mondásának, hogy a házasság felbontása csakis kivételes jellegű intézmény, mely azért nem devalválja a házasságnak, mint egész életre kötött szövetségnek eszmei fölbonthatlanságát, a mire már legmagasabb célja, a gyermekek nemzése és nevelése is egyenesen rátaul. De ha ez nem győzné meg Révészt, nem kisebb tekin-

télyre hivatkozhatom, mint magára Szilágyi Dezső igazságügy-miniszterre, ki a főrendiházban legutóbb tartott hatalmas beszédében szintén arra az álláspontra helyezkedett, hogy mikor a törvényhozó bontó okokat állapít meg, csakis az élet kényszerúségeinek enged, csakis kivételeket statuál, s ép azért az elválás jogát a házasság erkölcsi természetével összeférőnek, abból szükségkép folyónak tekinteni csak a házasság legmagasabb céljai tökéletes félreértésével lehetne.

Várnai Sándor.

ÉSZREVÉTELEK «AZ EGYETEMES LEKÉSZI
GYÁMINTÉZETRŐL» CZ. CZIKKRE.

A «Protestáns Szemle» f. é. 5-ik füzetében megjelent, dr. Horváth József «Az egyetemes lelkészi gyámintézetről» szóló közleményére. úgy a történeti hűség, mint a magam igazolása végett kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy az általam összeállított «a magyarországi ev. ref. egyház egyetemes lelkészi gyámintézetére vonatkozó statisztikai adatok» kérdő pontjait, úgy a gyűjtő iverknél, mint a táblás kimutatásnál nem én, hanem szakértők és köztük a magyar általános biztosító társaság szakértője állapították meg; s az ezek feleleteképen beküldött adatokat dolgoztam én föl; hogy híven és igazán-e? arról a t. cikkíró úr személyesen meggyőződhetik a főtiszteendő Szász Károly püspök úrnál letett eredeti gyűjtőivekből és táblás kimutatásokból. Ha a betérjesztett adatok helyett másokat használtam volna fel, akkor lettem volna hűtelen megbízatásomhoz s követtem volna el lelkiismeretlenséget.¹

Végül megjegyzem, hogy az egyes lelkészek, lelkésznék és kiskorú gyermekek nevét, életkorát és évi javadalmát feltüntető 1975 drb gyűjtőív közzétételét költségkimelésből s bizottsági elnökünk egyenes utasításából mellőztem.

Nagyszalontán, 1894. június 6.

Szell Kálmán.

¹ Bocsásson meg a tisztelt bizottsági előadó úr, ha bátor vagyok tisztelettel megjegyezni, hogy a cikk írója nem vonta egy pillanatra sem kétségbe hogy az előadó úr nem a legpontosabban közölte volna a neki rendelkezésére állott adatokat; ily személyes insinuatíót, ha általa még kifejeztetett volna is, egyáltalában nem engedtem volna megjelenni, a minthogy általában minden személyes vonatkozást mellőznie is kell a Szemlének.

A MAGY. PROT. IROD. TÁRS. FELOLVASÁSAI.

A REFORMATIÓ HATÁSA A KÖZOKTATÁSRA.

(Felolvasatott 1894. márcz. 16-án.)

Egy angol philosophus azt mondja: «Ha valaki egy gyermeket nevel, ugyanakkor maga magát is neveli». Valóban nagy igazság van e mondásban, mert hisz a ki igazán nevel, az elnyomja rossz indulatait, uralkodik magán, értelmi és erkölcsi képességeinek a javát veszi elő, hogy a gyermeket egy lehető tökéletes erkölcsi magaslatra emelje. De én most általánosabb jelentőséget akarok adni e mondásnak, mert ez a mondás azt is teszi, hogy nemcsak az iskola, hanem az élet is nevel, hogy nem csak gyermekkorban, hanem felnőtt korunkban is van nevelésre szükségünk. Épen ezért nem helyes az az elv, bár egy modern francia philosophus pártjára kel, a mit Plátó tartott, hogy a politika célja az erény, eszköze a nevelés; mert a politikának is nevelni kell, politikai vagy társadalmi rendszernek is eszköznek kell lenni az erény vagy a tökéletesedés megvalósítására. A nevelést nem szabad befejezni az iskolában, sem a családban; folytatni kell a társadalomban és a társadalmi intézményeknek, a politikai szervezetnek olyannak kell lenni, hogy nevelő erejük legyen, hogy az egyén kifejthesse és gyakorolhassa benne lelkének legszebb és legjobb képességeit. Minden nagy eszme, a mely a társadalmat áthatja és foglalkoztatja, minden intézmény, a mely az egyén becsületes közreműködését megkívánja, minden törvény, a mely az emberi közösség magasabb eszméjét szolgálja, nevelő hatással van az emberekre; sőt én lehetőknek tartok olyan társadalmat, a hol az iskoláztatás általános és magas értelmi színvonalon van és a társadalom mégis gyenge, romlott, míg viszont lehet egészséges társadalom szervezetlen iskolai élet nélkül is.

Tudjuk, hogy a keresztyénség sokkal nagyobb nevelő erőt

adott a társadalomnak, mint az ókori görög iskolák összes retorikai művészetükkel. A keresztyén szellem általános társadalmi nevelő ereje alkotott új államokat sokkal biztosabb, állandóbb és erősebb szervezettel, mint a régi classikus társadalmak voltak. Mert a keresztyén vallás olyan közös világnézletet, olyan közös erkölcsi ingert adott, a mit minden ember mintegy kénytelen volt érezni az élet összes hatásai közben. A legalsóbb osztályú polgárt, ép úgy mint a főurat, ugyanaz a közös ethikus tudat hatotta át, míg a görög és római társadalomban épen ez hiányzott; nem volt meg a társulási érdek és Paul Janet helyesen jellemzi az ókori erkölcsstanokat, mikor azt mondja róluk, hogy mindnyájan túlságos súlyt fektetnek az embernek önmaga iránti kötelességeire. Aristoteles szerint «az igazi ember lényege az értelem és szabadság és nem helyes és igaz önszeretet-e ez, ha lelkünk e nemes részét szeretjük és holdoggá teszszük az által, hogy megszerezzük neki *az egyedüli jót: a magunkkal való megelegetést*». Ez az önző, bár nem alacsony ethikai szempont nem alkalmas arra, hogy az emberi közös érzés kultuszát megteremtse.

A görög iskola nehéz és hosszú bölcselkedéssel egy magas, büszke, szemlélődő élet piedestáljára akarta emelni az embert; míg a keresztyén szellemben és ethikában semmi nehézkesség, semmi philosophikus combinatio nem volt, a legegyszerűbb és a legműveltebb ember egyaránt és egyszerre megértette azt. A görög bölcsészeti és retorikai iskolák az ethikát a philosophiai vizsgálódás magas értelmi körében cultiválták és mintegy elzárták magukat a társadalom közös erkölcsi érdekeitől; a keresztyén morál ellenben nem az iskolázott egyének értelmi kiváltsága volt, hanem mindenkinek közös java és szívéből fakadt természetes tulajdona.

Nem akarom itt e párhuzammal az élet és iskola nevelő morális hatását ellentétbe állítani, csak arra akartam rámutatni, hogy magas értelmi színvonalon álló iskolai élet mellett is lehet gyenge, romlott társadalom és az iskola soha sem szolgálja a társadalom, az élet igazi érdekeit, ha eszméivel nem tud a társadalomban széles alapon gyökeret verni. És ha az iskolai és társadalmi világnézlet ellentétben van, a társadalmi szellem mindig erősebb, akár építő, akár romboló irányú legyen az. Ezért az iskola sokszor hiába való munkát végez, ha nem tudja folytatni a nevelést a társadalom. Tehát azokkal a nagy, általános, morális erőkkkel, a melyek egy társadalom széles rétegeiben élnek, az iskoláknak mindig számolniuk kell, mert épen ezen fordul meg a közoktatási kérdés helyes megoldása, hogy mikép szolgálja az élet és az iskola ugyanazt a közös czélt.

Ebből a szempontból kell megítélni a protestantizmus hatását is a közoktatásra. Mert az kétségtelen dolog, hogy egy olyan nagy culturalis mozgalom, mint a reformatió, a mely az emberi élet mély erkölcsi érdekeit érinti, nagy nevelő hatással van az egész társadalomra; de a közoktatásra való hatását csak úgy mérhetjük meg, ha megvizsgáljuk, hogy tudott-e olyan iskolai életet teremteni, a mely ugyanazt az erkölcsi eszmét szolgálta, a mivel a protestantizmus az egész társadalmat áthatotta.

Sajátságosnak látszik, hogy a keresztyén vallás a reformatió előtt az egész középkorban alig volt valami befolyással a közoktatásra; nagy társadalmi nevelő erejét nem vitte be az iskolákba; mert a mi iskola a keresztyén vallás befolyása alatt keletkezett, az sem volt igazán keresztyén, az csak formalis primitiv latin iskola volt, az úgynevezett scholastikus iskola kettős beosztásával, a trivium és quadriviummal a papok és részben a nemes ifjak nevelésére és főképp a latin nyelv megtanulására.

Mi az oka ennek a jelenségnek, hogy a keresztyénség nagy társadalmi nevelő ereje mellett a közoktatásra oly kevésbé hatott? Azt hiszem, hogy ennek a világi, politikai szempontokon kívül két főbb oka van. Egyik az, hogy az egyház, a mely eleinte a társadalom lelke volt, mind jobban elzárkozott ettől a társadalomtól a maga hierarchikus hatalmi szervezetével; a másik ok pedig, a mi az elsőnek mintegy következése, az volt, hogy a keresztyén államokban nem volt az oktatásra culturalis anyag. Az ókori görög iskolázás alapja az volt, hogy a görög ifjak megtanultak olvasni az iskolákban, hogy Homérot olvassák; a keresztyén iskolázást a bibliával lehetett volna megalapítani; de tudjuk, hogy a bibliát a római egyház nem adta a nép kezébe. Azok az iskolák tehát, a melyek a renaissance korában a scholastikai tanítás után keletkeztek és a magasabb műveltség terjesztői voltak, az úgynevezett humanistikus iskolák az egyházzal nem voltak összefüggésben, nincs bennök a keresztyénséggel sem semmi közös ethikai és culturalis vonás, szellemileg egészen függetlenek ettől ép úgy, mint az állami intézményektől. Csak meg kell néznünk az akkori magasabb humanistikus nevelés programját a humanizmus két fő helyén, Olaszországban és Németországban, és meg fogjuk látni, hogy mennyire idegen volt a nevelés szelleme az igazi keresztyén szellemtől.

Gróf Castiglione Baltazár II. Cortegiano című könyvében leírja, hogy milyennek kell lenni egy jó nevelésű embernek: «Kívánom — úgymond — hogy emberünk a középszerűnél

jobban tudjon az irodalomhoz, legalább az úgynevezett szép-irodalomhoz; tudjon nemcsak latinul, hanem görögül is, e nyelven irt isteni művek sokasága és változatossága okaért legyen járatos a költők műveiben, hasonlóképp a szónokok és történetírók műveiben is. Legyen gyakorlott versek és próza írásában, legkivált közönséges nyelvünkön, mert a gyönyörön kívül, melyet maga magának szerez, soha sem lesz szükében kellemes szavaknak hölgyekkel szemben, kik rendszerint kedvelik az efféléket. Nem lennék megelégedve lovagunkkal, ha nem értene a zenéhez és nem tudna játszani némely hangszeren. De az igazi tehetség és művészet, a melynek minden más alárendelendő, az a *tapintat*, bizonyos mérséklet, helyes ítélet, okos választás, ismerete soknak és kevésnek, vagyis annak, a mi a dolgokat nagyítja vagy apasztja és eszközli azt, hogy valamit a maga helyén vagy azonkívül teljesítünk. Például, ha lovagunk tudná, hogy a magasztalások, melyekkel elhalmozzák, valóság-gal igazak, nem szabad azokba nyilván beleegyeznie, sőt szerényen el kell háritania magától. Titkolja a tanulmányt és fáradsalmat, melyek szükségesek mindenhez, a mit jól akarunk tudni; tegyen úgy, mintha semmi súlyt sem tulajdonitana az efféléknek. Ne hagyja el magát, hanem inkább mérsékletes és önmagának ura legyen. Arcza legyen nyugodt, mint a spanyolé. Öltözeke tiszta, gondos legyen, kedvelje a fekete színt, mint a komoly és higgadt jellem jelét. Hasonlóképen nem szabad magát elragadtatnia örömtől vagy lelkesedéstől, haragtól vagy önzéstől».

Ha most ezzel összehasonlítjuk a németországi, illetőleg németalföldi humanistikus nevelés első apostolának, Agricolának nevelési elveit, meg fogjuk látni, hogy a nagy különbség mellett is meglehetősen sok közös vonás van köztük. Agricola szerint «a nemesebb, magasabb tanulás tárgyai nem az anyagi hasznot hozó, vagy kenyérkereseti szakismeretek, hanem az, a mi önmagában nemes és így önmagáért kívánandó, a mi az embernek emberi, főleg erkölcsi létét emeli. E képzettség s az erre szükséges ismeretek bölcselők, történetírók műveiből s általában irodalmi tanulmányokból meritendők. A feladat az, hogy a dolgokról helyesen gondolkozzál és a mit gondolsz, azt jól előtudd adni. Úgy az erkölcsökre, mint a dolgok természetére tartozókat remekírók műveiből kell tanulni, melyekből a tárgy helyes megismerése mellett, egyszersmind a szép és elegáns előadást is elsajátíthatjuk».

Látjuk ezekből, hogy mindkét nevelési irány az egyent mintegy magamagáért akarja tökéletesíteni, ehhez az erkölcsi fegyvereket a classikusokból veszi és nyoma sincs egyikben

sem a keresztyén szellem benső, mély kedélyvilágának. Az olasz ember eszménye egy nagyvilági szellemes és ildomos lovag, míg Agricola ideálja a classikus dialectikus. Amannak inkább az ötletek, ennek inkább a gondolatok a fegyverei. Az olasz renaissance a classikus szellem virágát értékesíti a nevelésben és az egyén életének kellemessé tevését tartja a nevelés fő-céljának, azt mondhatjuk, hogy náluk a nevelés egészen decoratív irányú és az a célja, hogy az egyén beleilljék abba a fényes és előkelő életbe, a mely az olasz városokban és udvaroknál a művészet termékenyítő talaja volt

A német humanisták már a classikus műveltség mélyebb erkölcsi oldalára fektették a súlyt, a görög-római világ erkölcsi hagyatékából a classikus írókból táplálták a növendéket. És valóban a humanisták erkölcsi ideálja hasonló a classikus kor amaz erkölcsi emberéhez, a melyet Aristoteles a nagylelkű ember, szemlélődő, büszke öntelt típusában örökített meg. És hogy tovább menjünk, még azzal is közelebb akartak menni a humanisták a classikus világhoz, hogy egészen egy kis respublika mintájára rendezték be intézeteiket. Sturm előtt az a cél lebegett, hogy a classikai műveltségbe beavatásra hivatott iskola mintegy kifejezze a respublika és a város képét s ebben gyönyörködtesse is a tanulókat. Ezért a tanulókat civeseknek nevezi és részt vetet velök mind a tanításban, mind némileg az igazgatásban, mind a vizsgálásban. Ime, egy feudalis állami szervezet mellett iskolai respublika, a keresztyén, illetőleg római egyház erkölcsi protektoratusa mellett ókori classikus erkölcsi ideál. Lehet-e élesebb ellentét, illetőleg nagyobb disharmonia az egyházi, politikai és iskolai élet erkölcsi irányai és törekvései közt, mint ebben a korban. Valóban soha sem állott az élet és iskola ily messze egymástól és soha sem hiányzott jobban a társadalomban egy erős, egészséges világnézet, mint közvetlen a reformatió előtt. Ezt a khaotikus levegőt a reformatió mintegy egészséges vihar tisztította meg egyszerre. A reformatió visszakövetelte a keresztyén vallást az egyénnek és társadalomnak, hogy a mint az eredetileg volt, úgy legyen ezután is a társadalom nevelő szelleme. És valóban mi egyéb Luther híres műve a keresztyén szabadságról, mint a vallásnak hatalmas reclamatiója a társadalmi nevelés számára.

Ha most már a vallás elfoglalta régi helyét, mint a társadalmat éltető, nevelő erkölcsi intézmény, gondoskodni kellett, hogy azt a helyét meg is tartsa; ezért majdnem elementaris szükség volt az, hogy magában a társadalom széles és mély rétegében, a népben és a népnevelésben keresse a reformatió biztos bázisát. Luther mindjárt felismerte a népnevelés jelentő-

ségét a reformatióra nézve. Ezért sietett lefordítani a bibliát és a népoktatás ügyében is felhívást intézett a német városokhoz. És a mint az ókori görögöknél Homeros kedvéért, úgy a németeknél a biblia kedvéért megtanultak az iskolákban olvasni.

El lehet mondani, hogy a homerosi világnézet aranykora óta, mikor a görög életet minden ízében áthatotta a homéri költemények szelleme, soha sem volt az iskolai nevelés a társadalmi neveléssel olyan harmonikus, mint a reformatió idejében. Igazi közös erkölcsi érzés hatotta át az iskolát és az életet és hogy ebből Németországban szép, tökéletes, harmonikus társadalmi élet nem fejlődött ki, annak oka a politikai érdekek és hatalmi szempontok voltak; a feudális német államban a kivívott lelki szabadság mellett megmaradt a fizikai szolgaság és ez megakadályozta, hogy a reformatió sikere teljes legyen. De nézzünk meg egy Németországgal szomszéd államot, a kis Hollandiát, a hol a reformatió a politikai szabadságot is megteremtette. Azt hisszük, hogy egy mesebeli országról van szó, ha Hollandia XVII. századbeli életéről olvasunk. «Államuk önkéntesen egyesült tartományok társasága. — mondja Parival 1660-ban — melyek eladdig nem ismert tökéletességgel tartják fenn a közbiztonságot s egyéni függetlenséget. Mindnyájan szeretik a szabadságot, nem szabad náluk senkit megverni vagy kiszidni s a cselédeknek annyi szabadalmuk van, hogy gazdáik sem mernek hozzájuk nyúlni. Holland oly igaz összhangban él, hogy a kicsinyeket meg nem sérthetik a nagyok, sem a szegényeket a gazdagok és vagyonosak. Kiki távozhatik az országból, a mikor akar, annyi pénzzel, a mennyivel akar. Az urak éjjel, nappal biztosak. Senkit sem bolygatnak vallása miatt. A tisztviselőknek inkább nyílt közlékenységgel kell magukat megszerettetni, mintsem gőgös magaviselettel mások fölé emelkedni. Ipar és gyárak sehol sem oly tökéletesek, ők adják Európa fényűzése felét s szállítják csaknem az egészet. Műveltség és oktatás, valamint szervezés és igazgatás dolgában túlhaladják két századdal az egész többi Európát. Alig találni náluk egy férfit, nőt vagy gyermeket, ki nem tud írni-olvasni, minden faluban van nyilvános iskola. Egy polgári családban minden fiú tud latinul s minden leány francziául». Ime a XVII. században egy protestáns ország, a hol a reformatió az egész állami és társadalmi életet áthatotta, és ezt az egész ideális világot besugározta egy nagy művészet állandó dicsősége. Ehhez hasonlítható földet nem találunk sehol, még a classikus görög világ aranykorában sem.

Németországban a reformatió kedvezőtlenebb helyzetben

volt és nem tudta áthatni egyszerre az egész kulturális életet. De ha nem alakította is át minden rétegében a kulturális életet közvetlen hatása, alig volt intézet, melyet ne érintett volna a prot. kultúra. Már Sturm alatt a strassburgi intézet tanárai pártokra szakadnak és egyik Luther, másik Kálvin hívének vallja magát. Később a népoktatás mellett különösen az egyeteme- ket hódítja meg a reformatió szelleme. És ez egészen természetes is, mert a szabad vizsgálódás és a magasabb tudományos élet ikertestvérek, egyik a másik, nélkül nem lehet. És így a népoktatás és a szabad souverain tudományos szellem biztos és egészséges talajt készítettek a későbbi politikai és társadalmi átalakulások számára. Luther, ki a pápasággal szemben a világi hatalommal fogott kezét, sem a társadalomban, sem az oktatásban azt az autonomikus szervezetet nem honosította meg, a mi a kalvinizmusnak a sajátja és ezért a német iskolák az állami és nemzeti élet fejlődésével mindinkább állami befolyás alá kerülnek. Ez a befolyás főképp a középiskolákra terjed ki, mert Németországban a középiskolák már a reformatió idejében és később még inkább egészen különválva fejlődnek a gyakorlati állami szükségleteknek megfelelően. A protestáns egyházi élettel tehát ezek semmi szerves összefüggésben nincsenek, a mint általában az állami élet sokoldalú fejlődésével mindenütt látjuk, hogy a középiskolák gyakorlati, majdnem mechanikus előkészítő intézetek lesznek az egyetemek számára. Anglia és részben Magyarország az a két állam, a hol az önálló középiskola legtovább áll fenn, mert e két államban a politikai organisatió nem kívánta meg azt, hogy az iskolai szervezetet egészen egyforma mérték szerint alakítsák át. Angliában és Magyarországon az autonom politikai szervezet mellett a közigazgatási és részben a bírói tisztségekre egész a legújabb időkig az élet nevelte az embereket és maga a társadalom választotta ki a legalkalmasabbat és így a művelt középosztály nagy része a középiskolán kívül más magasabb intézetre nem volt utalva. Németországban ilyen autonomia nem volt. Ott minden hivatalra az iskolában nevelték az embereket és az állam szabta meg a képesítés mértékét, a melyet a legtöbb állásra az egyetemen kellett megszerezni. Németországban tehát a középiskola csak az értelmi fegyelmezés és gyakorlat előiskolája volt; előkészített az egyetemre és mivel nem érintkezett közvetlen az élettel, nem is fejlődhetett önállóan mint organikus intézmény; legfőleg csak a társasági, külső, értelmi, úgynevezett általános műveltségi szempontokhoz alkalmazkodott, míg a társadalom mélyebb ethikai érdekeivel és hajlamaival, nyilvánultak legyen azok akár a politikai, akár az egyházi, akár pedig más kul-

turális szervezetben, semminemű szerves érintkezésben nem volt. Természetes tehát, hogy a német középiskolákra a protestantizmusnak mindig kevesebb lett a közvetlen befolyása. De ha közvetlen nem is érintkeznek a német középiskolák a protestáns étellel, azért a protestantizmus szabad szelleme közvetve mégis folyton hatással volt és van rájuk. A tanítás szabadabb iránya, a kritikai szellem joga és védelmé a német középiskolák merev organismusában sem idegen. És ez a szabad kritikai szellem az iskolában a protestáns világnézet védelme alatt erősödött meg.

Két évvel ezelőtt a német császár meg akarta szabni a középiskolákban a történelmi tanítás irányát olyképen, hogy a legújabb időktől visszafelé kellett volna menni a történet tanításának azzal a célzattal, hogy az ifjúság meggyőzőssek a francia forradalom és általában a forradalmi eszmék káros voltáról és így a socialistikus tanok ellen vértelve hagyja ott a középiskolát. Az egész német tanárvilág tiltakozott e terv ellen és erőteljes szavával megakadályozta, hogy a középiskolákban a történet tanításánál a pártatlan, tárgyilagos kritikai szellem helyett a hatalom tendentiosus védelme és dicsérete legyen az irányadó.

Honnan vették a német tanárok azt az önérzetes hangot, a mely egy hatalmas császár akaratával oly élesen, határozottan és erős érvekkel állította szembe a maga igazát? Erre a kérdésre sem a középiskola merev, alárendelt szervezete, sem bürokratikus szelleme nem adhatja meg a feleletet; hanem keresnünk kell a választ és magyarázatot az egyetemi életben és szervezetben. a mely egyetemek számára a középiskola csak értelemfejlesztő alapul szolgál.

Németország összes irányadó intelligenciája, a mely az állami, városi igazgatásban részt vesz, vagy a bírói, tanári, ügyvédi és orvosi karhoz tartozik, kivétel nélkül az egyetemeken nyer végleges kiképeztetést. Ma már ez másutt is leginkább így van, de azzal a különbséggel, hogy másutt az egyetemek vagy felsőbb iskolák a tananyagot tekintve némi praktikus kapcsolatban vannak az étellel, illetőleg amaz életpályákkal, a melyekre a képesítést megadják, míg Németországban az egyetemek majdnem tisztán a magasabb tudományt kultiválják. Csak meg kell nézni a német egyetemi előadások időnkénti programját, mindjárt látjuk, hogy ott a tudományt ma is a régi tradícióknak megfelelően magáért a tudományért, a mely náluk öncél, nem pedig gyakorlati hasznáért művelik. Az egyes tudományágak szakszerű beosztása ugyan azt mutatja, hogy a társadalmi kulturális szükségletekhez vannak ezek az

egyetemek berendezve, de ez inkább csak a külső látszat, mert tényleg az élő társadalmi kulturális organumokkal csak ideális vagy inkább elméleti az érintkezésük, a társadalom kulturális életének csak magasabb tudományos, elvont oldalát tartják főképp szem előtt. Még az orvosi karoknál is túlnyomó az exakt tudományos irány, ezért sürgetik újabban az orvosi fakultások reformját, hogy alaposabb gyakorlati kiképzést adhassanak az egyetemek az életbe kilépő orvosnak. Hogy mennyire hátrányos az egészséges socialis élet szempontjából ez az elvont, elméleti irány, azt most nem vizsgáljuk; de minden hátránya mellett is az bizonyos, hogy ez a tisztán tudományos egyetemi élet okozza azt, hogy a német egyetemek a társadalom mechanikus hatalmi szervezete felett ott állanak mint souverain ideális testületek, mint védői, őrei és ápolói az emberi szellem szabad és magasra törő fejlődésének. Ezért azután akármi fontos és életbe vágó kulturális kérdés vettetik fel, azonnal lehet hallani a német egyetemek hangját; sőt ilyenkor, különösen ha a kérdés az oktatás elvi szempontjait érinti, a középiskolák nem épen szabad légkörében, a középiskolai tanároknál is felújul ez a szabad, tiszta és emelkedett tudományos szellem, melyet ezek a tanárok pályájuk kezdetén az egyetemi élet szabad szellemének védelmé alatt cultiváltak tiszta lelkesedéssel és odaadással. Így hat vissza a német egyetemi szervezet és élet a középiskolákra is és ez magyarázza meg azt az erőt, energiát, bátorságot és szabad szellemet, a melyet a német kulturális mozgalmak terén annyiszor látunk és csodálunk.

De ez a szellemi szabadság nem a mai kor vívmánya, nem a politikai szabadság eredménye, nem a demokracia és a polgárjogok ikertestvére; mindezekről független, ezeknek a politikai vívmányoknak felettök áll és sokszor majdnem idegen a tökéletlen és nyers politikai élet mechanikus szervezetében. A német egyetemek szabad szelleme nem a XIX. század szabadságkultuszában érlelődött és nevedett nagyra; messze, régi idők tradícióiban gyökerezik az. A protestantismus háromszázados küzdelme teremtette és szilárdította meg a német szellemi életnek eme szabad és emelkedett irányát. Az egyetemek nevelték eleitől fogva azt a hatalmas sereget, a melylyel a protestantismus nagy szellemi harcát megvívta. És mivel a protestantismus szellemi küzdelme a szabad vizsgálódás, a keresztyén szabadság küzdelme volt, ez a magas és emelkedett szempont áthatotta az egész szellemi életet, a mely e század előtt a németországi politikai viszonyok mellett főképp a vallási és philosophiai kérdésekre szorítkozott. Ezek a kérdések nem igen érintették a politikai berendezés, az élet materialis viszonyainak

az újabb korban rohamosan előretörő kérdéseit, ezért a politikai szolgaság és elnyomatás mellett az ideális élet eme két iránya szabadon fejlődött. Később különösen a filozófia erős és hathatós előmozdítója volt a politikai eszmék fejlődésének is, de ezeket az eszméket is épen ezért inkább elméleti irányban kultiválták az egyetemeken. Volt idő, mikor a gondolat szabadsága kellemetlen volt a világi hatalomnak, de a protestáns szellem védelme alatt az egyetemi élet tradíciója megmaradt állandóan, mert a protestantismus eszméi a legtöbb német államban közösek voltak az egyes politikai hatalom birtokosaival is és így a protestáns theologiai tudomány szabadsága valóságos realis, állandó biztosítékkal bírt az életben. Így történt azután, hogy a hittudomány szabad szelleme mintegy természetes védője volt a szabad gondolkodásnak és így az egyetemek szabad szellemének.

A mint Németországban az egyetemek nőttek mintegy össze a protestáns szellemmel, úgy nálunk a középiskolák fejlődésére volt a protestantismusnak nagy hatása. Magyarországon a reformáció előtt, úgyszólván, nem is volt iskola. Mátyás király halála után, az ő uralkodása alatt nagy lendületet vett humanistikus kultúra majdnem egészen megszűnt. Az olasz humanisták visszamentek hazájukba és alig hagytak maguk után némi nyomot. A reformáció azonban hihetetlen gyorsasággal nagy és hatalmas iskolai életet teremtett Magyarországon. Fraknoi a XVI-ik századból 34 katólikus, 125 protestáns és 9 unitárius iskolát mutat ki. A XVII-ik században, az üldözések korában nagyon megapad a protestáns iskolák száma, (1670-ben már csak 17 ref. és 11 ág. iskola volt). Csak a XVIII-ik században kezdenek ismét új életre kelni a protestáns iskolák.

Maga ez a külső kép mutatja, hogy a magyar iskolázás fejlődése, vagy helyesebben egész létalapja a protestantismusban gyökerezik. A reformáció teremtette meg a magyar iskolázást újból, miután a XV-ik században ennek gyökere szakadt. Mindazok a természetes okok, a melyek Németországban a reformáció felléptével az oktatás új és nagy fejlődését megindították, mindazok megvoltak Magyarországon is a hitújítás korában és nagy lendületet adtak a nevelés és tanítás ügyének. A bibliát olvasni, terjeszteni, magyarázni kellett a nép nyelvén, be kellett vonni a világi elemet, főkép a nemességet a szellemi harcra és erre a harcra fel kellett fegyverezni mindenkit, hogy az eredmény maradandó legyen. Németországban két társadalmi elemre támaszkodott a reformáció: a városokra és a főurakra, illetőleg a kisebb souverain fejedelmekre. Magyar-

országban pedig főképen a középnemesség volt a reformatió támasza és állandó biztosítója. A városi elemet Felső-Magyarországon, a fejedelmi pártolást pedig Erdélyben nyerte meg a reformatió. Magyarország többi részében azonban a középnemesség és részben az Alföldön a parasztság széles rétegére támaszkodott a hitújítás és ma is ez a két társadalmi réteg a protestantizmus erős és szilárd talaja. A kulturális élet főtényezője a reformatió idejében természetesen a középnemesség volt, annak a kezében volt a megyei szervezet keretében a közigazgatás és ezzel együtt a bíraskodás; szóval a középnemesség látta el a világi, illetőleg a politikai élet szükségleteit önkormányzati alapon. A politikai élet tehát egy szabad testületi szervezet élő organismusára volt alapítva. A reformatió, a mely szinte magával hozta a szabad testületi egyházi organisatiót. Magyarországon egész rokon politikai organisatiót talált. Nem csoda tehát ha hamar mély és erős gyökeret vert a protestáns szabad szellem, mert hisz a magyar megyei önkormányzati élet már magában egy bizonyos szabad, kritikai szellemet fejtett ki és honosított meg a középnemesség gondolatvilágában.

Németországban főképen a kisebb souverain fejedelmekre támaszkodott a protestantizmus és ez a fejedelmi pártolás magas kulturális színvonalra segítette emelni a németországi protestantizmust az egyetemi oktatás felkarolása által. De épen ez a helyzet okozta azt, hogy a német protestáns élet a világi kulturális élettől egészen külön, elvontan fejlődött és a protestáns szellemű egyetemek és kulturális intézetek, a mint már említettük, a politikai élet kulturális szervezetével sem organikus összeköttetésben nem voltak, sem annak organikus fejlődésére nem hatottak.

Magyarországon az a közös, illetőleg rokon szervezeti alap, a melyet a magyar politikai és a protestáns egyházi élet az önkormányzatban mutatott, mintegy természetes, szerves kapcsolatot hozott létre a protestáns szellemű iskolák és az egész világi és egyházi kulturális érdekek között. A sárospataki kollegium 1621-iki iskolai törvényei, a melyeket Rákóczy György erősített meg, világosan kimondják, hogy az iskola az egyházi és politikai életre készít elő és elrendelik, hogy «a theologia és bölcsészet nemcsak tételeik vitatásával, de rendszerökben magyarázandók az egyházi és politikai életben való használatra».

Ezt a kettős czélt szolgálták a protestáns iskolák és ez a konkrét czél mind a tanításban, mind különösen az iskola belső szervezetében teljesen önálló, eredeti formákat teremtett. Igaz, hogy a magyar iskola nem emelkedett olyan magasra, a tudomány tiszta légkörébe, mint a német egyetem, de annál

mélyebben belebocsátotta gyökereit az életbe és öntudatos erkölcsi kultuszával megteremtette a harmóniát az élet és iskola valódi érdekei között.

Magyarországon századokon át nem volt fejedelmi udvar, nem volt nagy, fényűző kereskedelmi élet mint Hollandiában és Velenczében, szóval hiányzott az a milieu, a melyben az ipar, művészet, irodalom és általában az előkelő szellemi élet luxusa virágozni szokott. Magyarországon egy egészen eredeti, részben demokratikus szellemű nemesi középrend volt a kulturális élet hordozója, annak a vállán nyugodott a nemzetnek politikai és kulturális szervezete, az látta el a birói és közigazgatási tisztségeket, az katonáskodott, az járt megyei és országos gyűlésekre és mivel a nemzetnek századokon át mindig védelmi állásban kellett maradni, természetes, a politikai élet felemésztette összes kulturális erejét. Így nem csoda, hogy a magasabb szellemi élet nem fejlődhetett ki és iskoláinkból sem emelkedett fel egy sem nagy tudományos emporiummá. Akkor a nemzetnek nem tudományra, hanem szilárd, állhatatos erkölcsökre volt szüksége, hogy a százados harcok, elnyomatás és beolvasztási kísérletek között megállja helyét. És iskoláink a nemzet eme nagy ethikai szükségletének teljesen megfeleltek.

Valóban semmi sem érdekesebb, mint a mult századok protestáns iskoláinak eredeti, sajátos belső életét és szervezetét ethikai szempontból összehasonlítani a magyar politikai élettel és szervezettel. Mindaz az energia, mindaz az állhatatosság, mindaz az önérzet és szabadságszeretet, a mi a magyarországi politikai küzdelmekben nyilvánult és a mit az erős autonómikus szervezet a megyei életben nevelt és szent hagyományként átadott nemzedékről nemzedékre, mindaz középiskoláink autonóm életében és szervezetében mintegy kisebb társadalomban visszatükrözött.

A protestáns iskolák eredetileg a németországi humanistikus iskolák szervezetét vették át és részben Sturm strassburgi és Trozendorf goldbergi iskolája szolgált nekik mintául; de tulajdonképp egyiket sem utánozták, sőt más humanistikus iskolák vagy akadémiáktól is vettek át egyet-mást; később pedig majdnem minden iskola egészen önálló irányban fejlődött és eredeti, tipikus magyar iskolává alakult. Olyanforma processus volt ez, mint a minőt a megye-intézmény fejlődésénél észlelhetünk. A megyei szervezetet is külföldről, Németországból vette át Magyarország, de később egészen önálló, valódi magyar intézmény lett belőle. Az evangélikus iskolák legtöbbször alatta állottak a németországi befolyásoknak, míg a

ref. kollegiumokra később inkább a holland és angol oktatás szelleme volt hatással. De idővel minden iskola bizonyos tekintetben individualis irányban fejlődött, bár erre a fejlődésre időnként befolyással voltak az iskola igazgatójának, vagy egy-egy híresebb tanárnak a külföldről behozott nevelési és tudományos elvei; így p. o. a XVII. század közepén a gyulafehérvári és sárospataki kollegiumoknál Apáczai és Tolnai a puritán szellemet, a XVIII. század elején a pozsonyi ev. lyceumnál Bel Mátyás a pietismust vitte be. Szóval minden nagyobb iskolának megvolt a maga szellemi iránya, a mely utóbb mintegy kötelező tradícióvá lett és ez tiszteletet és tekintélyt adott nekik a kisebb iskolákkal szemben. Volt idő, mikor a sárospataki és debreczeni kollegiumok 5—6 középiskolának voltak anyaintézetei, szellemi góczpontjai.

De nem maga a szellemi irány az, a mi a régi magyar protestáns iskoláknak nagy és kiváló kulturális jelentőséget adott, hanem inkább belső szervezetök, a mely a nevelés etikai érdekeit szolgálta kétségbevonhatlan sikerrel.

Igaz, hogy maga a tanítás szellemi iránya erkölcsi voltánál fogva természetes eleme és fejlesztője minden iskola ethikus életének; de az is bizonyos, hogy maguk a tudományok nem képesek az élet erkölcsi feladataira szilárd és biztos alapot adni. Az erkölcsi elvek és tanok erkölcsi élet, erkölcsi gyakorlat nélkül soha sem gyökereznek meg sem az egyes emberben, sem a társadalomban. Az iskola tehát csak akkor oldhatja meg erkölcsi feladatait, ha növendékeit meg tudta edzeni az indulatok, vágyak és külső ingerek ellen való küzdelemre és belevonja őket egy igazi, eleven társadalmi közösség természetes, ethikus légkörébe.

Már a humanistáknál láttuk, hogy Sturm a római respublica mintájára rendezte be intézetét azért, hogy az ifjak mintegy társadalmi ethikus közösségben éljenek és ezáltal a valódi társadalmi életre nevelődjenek. A magyar protestáns iskolák nagyjában átvették ezt a szervezetet, de nem az eredeti merev formában, hanem a viszonyokhoz alkalmazva és idővel a nemzet valódi társadalmi életének és karakterének megfelelően tökéletesítve. Valóságos kis keresztyén köztársaságok voltak ezek a magyar iskolák, mert nemcsak az iskola egészben, mint intézmény volt autonóm, de maguknak a tanulóknak is volt autonóm joguk és szervezetük.

A protestáns kollegiumok többnyire 6—7 évi gymnáziumi és 3 évi felsőbb, bölcsészeti tanfolyamból állottak; az osztályok száma azonban egyes iskolákban időnként változott. Több helyen volt előkészítő osztály is, úgy hogy egy-egy kollegium-

ban 7—8 évestől kezdve 25—30 évesig volt együtt és nevelkedett 3—400, sokszor 1000-en felül menő növendék. Együtt élt, együtt érzett, együtt munkálkodott a kicsiny a nagygyal, az erős a gyöngével; az idősebbek, az úgynevezett tógatus deákok tanították a kisebbeket, részint mint segédtanárok, részint mint magántanítók. Voltak azután külön csoportokban tanulási gyakorlatok, az úgynevezett collatiók. Az ifjúság tehát maga is részt vett a tanításban. Az erősebb segítette a gyengét és a kiválóbb tanuló már az iskolában gyakorlatilag érvényesíthette, mintegy kipróbálhatta képességét és egyúttal képezte és erősítette karakterét a kisebbekkel való foglalkozás és a közös munka közben.

De nem annyira a tanításban, hanem főképp az iskolai életben nyilvánult ez a jótékony önkormányzati szellem. Az egész kollegium egy társaságot (coetus) képezett és ebben a rendet és fegyelmet maga az ifjúság tartotta fenn. Az ifjúság élén rendszeren a senior állott, ezenkívül azután még egész sereg ifjúsági tisztviselő volt, a ki az egyes osztályokban, vagy a kollegium egész épületében, vagy az étkezésnél és tanuláskor vigyázott a rendre és tisztaságra. Sok intézetnél, így különösen a sárospataki kollegiumnál, a hol az iskolát fentartó vagyon nem az iskoláé, hanem magáé az ifjúságé volt, az ifjúság kezelte és igazgatta a vagyoni dolgokat is és így a gazdasági adminisztráció is az ő kezében volt. Még a fegyelmezés jogát és kötelességét is első sorban az ifjúság gyakorolta. Debreczenben volt meg e fegyelmi jog a legtökéletesebb formában, az esküdt deákok intézményében; ez képezte az első fegyelmi fórumot az ifjúság felett.

Hogy milyen erkölcsi életet teremtett ez az önkormányzati szellem a protestáns iskolákban, kiviláglik Bessenyei György vallomásából, a ki «Holmi» című művében ezeket írja: «Erkölcökre nézve a reformátusok pataki és debreczeni iskolájában csodát fogsz találni. Annyi ifjúságot meg tudnak egyezni, több lakik egy iskolában együtt, kiknek idejüket 17 esztendőttől fogva számlálhatod 20-ig, 30-ig, 40-ig. A gyermekeket 7, 8, 9 esztendőnél kezdve veheted 17—20-ig. Ezek ezer számokat meghaladván, sokaságukra nézve mind egymás közt laknak, tanulnak, élnek, esznek, isznak, hálnak. Hiszed-e, ha mondom, hogy köztük forogván 8 esztendős koromtól fogva, soha életemben semmiféle fertelmességről nálom még csak nem is hallottam. A mennyin voltunk a pataki kollegiumban kicsinyek-nagyok, azon ocsmányóságoknak, zsodomiáknak még csak neveiket sem tudtuk, melyeket külső országokban sok helyeken

- mások mint mesterséget, úgy üztek». Ime, a közös munka, a közös, organikus élet egy magas erkölcsi világnézetlet teremtett a régi kollegiumokban, a melyet mintegy kipróbált egy kisebb társadalmi élet eleven ereje. És ez a kisebb iskolai társadalmi élet előkészítette az ifjút a jövő társadalmi életre és érzékenyvé tette azok iránt a jogok és kötelességek iránt, a melyek reá mint férfúra a politikai és egyházi önkormányzat terén vártak.

Valódi organikus nevelés volt ez, a mely az embert a társadalommal együtt, a miben él, kicsi korától fogva az iskolában és az életben egy organikus egésznek vette. Ugyanaz volt az érdeke az egyénnek és társadalomnak és valóban ugyanaz a közös ethikus tudat és szellem hatotta át az iskolát és az életet egyaránt.

Németországban a társadalmi és állami befolyás már rég eltörülte a humanistikus iskolák republicai szervezetét, míg nálunk hatalmas individualis intézménynyé fejlődve egész a legújabb időkig megmaradtak ezek autonóm jogaikkal és szervezetekkel. A német humanistikus iskola republicája idegen volt a feudális német államok közt, de a magyar humanistikus iskola autonóm szervezete, megfelelő szervezetet talált künn a politikai és egyházi élet terén. Így a mit az iskola kultivált, ugyanazt kultiválta az élet és az iskolai nevelést folytatta a társadalom; mert mi egyéb az autonóm egyházi és politikai szervezet, mint a társadalom egészséges nevelő organismusa.

Németországban az iskolák az értelmi embert tartották szem előtt és ennek az ideálja felé törekedtek; a mi iskoláink az erkölcsi ember a valódi társadalmi személyiség kultuszának éltek. És valóban, ha a mult századok protestáns iskoláinak belső életét megismerjük, jobban megértjük a magyar nemzetnek azt a nagy erkölcsi erejét, a mit a mult századok szabadságharczaiban, egyházi és politikai küzdelmeiben és a legújabb kor mintegy váratlanul előtörő idealis törekvéseiben annyiszor csodáltunk.

Az élet és az iskola erkölcsi rendjének és szervezetének közösségéből fakadt ez az erő és a protestáns iskolák büszkék lehetnek arra, hogy nevelési irányuk a társadalmi közösség magas erkölcsi ideálját szolgálta, mert ez az ideál nemcsak a multé, a melyből felénk sugárzik, de ennek az ideálnak kell bevilágítani a jövőt is.

Kenessey Dezső.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A NEVELÉSTAN KÉZIKÖNYVE. Tanítóképző intézetek számára szerkesztette *M. Joó* István, a debreczeni ev. ref. tanítóképezde igazgatója. (Hornyánszky V. kiadása. Ára 3 frt. 258 nagy 8r. l.) A munka szerzője a címlapon egész szerényen csak «szerkesztő»-nek mondja magát. holott a mű elolvasása után meggyőződünk róla, hogy sokkal több benne az eredetiség, mint igen sok különben eredetinek hirdetett munkában. A mű a bevezető részen kívül, — a melyben a nevelés fogalma, annak lehetősége, általános, vagy főcélja, különösebb céljai és a nevelés kezdete és tartama tárgyaltnak, — az I. részben a testi, vagy physikai neveléssel, a II-ikban a szellemi neveléssel foglalkozik, ez utóbbiban szól a tanításról is, adja az általános módszertant, a tanítás alapelveit s végül — inkább csak függelékképpen — fejtegeti az iskola viszonyát az egyházhoz és az államhoz. Szerző világnézlete valóban evangéliomi és reformált. Evangéliomi, a mennyiben az egész nevelés általános, vagy főcélját, minden egyéb felmerült, elvont paedagogiai meghatározások éles meghíralása után, abban találja, hogy a nevelés célja a Krisztushoz, mint az erkölcsi nagyság legtökéletesebb eszményéhez való hasonlatosságra törekvés (6. l.); mert az ember működésének célja csak eszmény lehet, még pedig olyan eszmény, a mely mindenkor concret, tehát szemlélhető és mert az ember akarata csakis élő alakok bírnak vonzó és lelkesítő hatással; hozzá tehetne volna még szerző: végül, mert az összes nevelési tényezők között a legellenállhatatlanabb hatású a *környezet* befolyása. A Krisztussal élven — mint az apostol mondja — «elváltoztattatunk dicsőségből dicsőségre, úgy mint a Krisztus ábrázatjára». A nevelés célja nem lehet valami elvont eszme, a mely a képzeletet nem foglalkoztatja, a kedélyre és az akaratra semmi hatása nincs, mert amazt fel nem melegíti, emezt meg nem indítja s az egyéniségre általában semmi benyomást nem tesz. «Az a termékenyítő erő, — mondja az író — mely Jézus tanaiban s életében letéve van, mely az emberiséget ujjaszülte, ma is ugyanaz s kifogyhatat-

lan az emberiség tökéletesítésére». (162. l.) És ezt a czélt sehol nem téveszti szerző szemei elől, követi, a nélkül azonban, hogy csak egy pillanatra is lelépne a reális élet talajáról, belemenne akárhol is akár a mysticismusba, akár a beteges sentimentalismusba. Keresztýén, nemes álláspontja egészséges, reális világnézetet biztosít neki, a mely mellett ő maga is szépnek találja az életet, de olyanoknak akarja növendékeit is nevelni, hogy azok is jól érezzék magokat e földön, s tudják, hogy itt nagy és szent kötelességek teljesítése vár rájuk. «Reformált» pedig szerző világnézete annyiban, hogy egész paedagogiájában roppant súlyt fektet az összes testi és szellemi tehetségek képzésénél az egyéniségre, az individualismusra, a protestantismus e legfőbb elvére. A mint szerinte nem sablonok határozzák meg a nevelés főczélját, hanem egy *élet* követése, ép úgy nem akarja spanyol csizmákba beszorítani a növendékeit, hanem teljes szabadelvűséggel tért akar nyitni egyéniségüknek, hadd érvényesüljön az, a nevelő figyelje meg és az ő munkája a negatív és a pozitív eszközök alkalmazásával csak arra szorítkozzék, hogy ez az egyéniség egészségesen fejlődjék. E kettős szemponton, mint szilárd alapon építette fel művét a szerző, a kinek minden során meglátszik az alapos szakember, a józan, tiszta fejű, nemes gondolkozású, mély kedélyű, a minden túlzástól, keresettségtől, fontoskodástól ment egyszerű paedagogus, a kíminél egyszerűbbé és világosabbá akarja tenni a fejtegetett kérdéseket, nem pedig abban keresi a tudósságot, hogy minél elvontabb és homályosabb legyen. Előadása is, bár választékos, de keresetlen. Irálya mindenütt egyöntetű, csendesesen, nyugodtan folyó; itt-ott pathetikus, de dagályossá csak ott lesz, a hol idegen forrásai megvesztegették; maga az író egyénisége nem hajlandó erre. Van benne valami jól eső melegség, a mi vonz, és bizonyos élénkség, a mi érdekel. Csak egy kissé nagyobb terjedelműnek véljük a munkát, mintsem hogy így a maga egészében teljesen megfelelő «kézikönyv» lehetne; a használatnál mindenestre a tanárnak meg kell rövidítenie. A megrövidítés pedig könnyen történhetik azoknak a szakaszoknak az elhagyásával, a melyekben a német «alapos» neveléstanokra emlékeztető és aprólékosságokba menő lélektani, vagy bölcsészeti distinciók és elvi fejtegetések vannak. Ezek úgysis csak arra valók, hogy a mint a növendékek esetleg elfelelték, azonnal, mint túlterhelő anyagot az agyukból kidobják. Minden ilyen elvi fejtegetésnél többet ér a gyakorlatban való megfigyeltetés egy jól berendezett gyakorló-iskolában; a *példa*, a megfigyelés, a melyre, igen helyesen, maga a szerző is olyan nagy súlyt fektet. Azt nem szabad soha szem elől téveszteni, hogy «a gyermekek és ifjak csak annyit tanuljanak, a mennyi okos vezetés mellett szellemi izommá, nem pedig szellemi elhájasodássá változik». (Spencer Herbert után id. szerzőnél 79. l.).

LELKI VEZÉR. Irta Gyurátz Ferencz, pápai ág. h. ev. lelkész és esperes. A «Hit oltára»-nak s az «Agendá»-nak, — hogy csak rokon természetű munkáit említsük, — kitűnő szerzője, a mély kedélyű imádkozó, a

fentebbi cím alatt egy újabb imádságos könyvet bocsátott közre, a melyet confirmatiói emlék gyanánt szánt a hívő lelkeknek, hogy benne¹ az élet útján is jóakaró, bizalmas társalgót találjanak. Az a gondolat, hogy a confirmandusoknak kívánt valamely alkalmas emlékről gondoskodni, már önmagában is méltánylandó; mert egyházi irodalmunk épen az efélékben oly rendkívül szegény, hogy legnagyobb részben kénytelenek vagyunk külföldi munkákhoz fordulni, ha egyházi értelemben nagykorúvá lett. de azért a hitéletben még csak formailag megerősített ifjainknak valami hit-ébresztő és a vallásos érzést tápláló mű ajándékozásával, egy emléktárggyal akarjuk a confirmatio tényét emlékezetesebbé tenni s őket valamely kalauzzal ellátni. A munka összeállításában is céljának megfelelőleg helyes módszert követett szerző, csakhogy, ha első sorban az ifjúságnak szánta e művét, akkor feltétlenül ragaszkodnia is kellett volna első tervéhez. Mert hiszen imakönyveinknél az van épen, hogy az életnek annyi minden esetét, a viszonyoknak oly casuistikáját tartják szem előtt, hogy épen e miatt csak felnőtteknek adhatók kezébe s nem egy fiatal embernek vagy épen egy fiatal leánynak, a kiknek fogalmuk sincs oly viszonyokról, a mikre az író már imádságot is ír. Szerző úgy látszik előbb csakugyan az ifjúságnak akart adni egy «lelki vezért», azért elhagyta a szokásos «völegény imája», «menyasszony imája» stb., de aztán a III. részben már felvette a családjától távol eső ember imáját, a sok viszontagságon átment emberét, az özvegyét, a vén emberét, a holdog házasokét, a szülőkét beteg gyermekükért, a viselős- és az egyházkelő asszonyét stb., a melyek mind nem ide valók. Pedig ha tisztán egy ifjúságnak való emlékkönyvet állított volna össze, valóban nagy hiányt pótolna munkájával. Nem emelhetjük ki eléggé, hogy szerző különben milyen jó érzéssel bírna ilyenféle munkához, — ha meg nem tévesztik bizonyos megszokott sablonok. — mutatják azok a bibliai jellemrajzok, a melyekből most csak melléklet gyanánt adott néhányat; de a melyek hitépfítő erejükkel szinte felülmúlják a könyv főtartalmát. Az imakönyv első fő-résztét, a mindenféle alkalmakra szolgáló imádságokat egy második kiadásban nem tartalmukban, de alkalmiságukban kellene megrovidíteni, kihagyni egy csomót, mint a mely viszonyokat nem is élhet még át a fiatal lélek, azután a mostani «mellékletet» meggazdagítani a bibliai jellemképekkel, abban a modorban, a mint itt vannak tárgyalva és akkor e nemű irodalmunkban igazán a legelső és egy kiválóan értékes munkával kedveskednék szerző. A hogyan van pl. a «megtért Jákob», vagy a «hű lélek» (Ruth), «A hit bajnoka» (Illés), avagy a «Jézus születése» stb. írva: az mutatja szerzőnek kitünő érzékét az iránt, hogy miként lehet a bibliai elbeszéléseket közvetlenül élőkké tenni, velük építeni, a bennük szereplőket hozzánk közel hozni, jellemüket kidomborítva úgy mutatni fel, mint az örök emberinek megszemélyesítéseit és éreztetni velünk, hogy az ő történeteikben, az ő sorsukban, az ő jellemükben, mutató nomine de nobis narratur. Egyes mozzanatokat egész plasticitással tud

szervő érvényesíteni, mint Jákob küzdelmét, vagy Illés kétségeiből támadt hitét. Ilyen eledelekkel kellene táplálni az ifjúság lelkét! Nagy örömrökre szolgálna, ha szervő ezekre fordítaná figyelmét s czélzatosan emeltük ki mostani munkájának ezt a kisebbik részletét, mert hiszen szervő, mint imádságíró előbbeni műveiből már annyira ismert a maga mély kedélyével, vallásos lelkületével, egyszerű, szép gondolataival, felszárnyaló érzéseivel és választékos irályával, hogy őt közelebről bemutatni rá nézve szinte bántó lehetne. Az imák mellett egyes zsoltárok és énekek felvétele is szerencsés gondolat s egygyel több olyan tulajdonsága a műnek, a mi becsét emeli. A könyv kiállítása csinos, formája elég tetszetős; csak az ára nincs megmondva.

GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF 1725—1801. Irta *Széchy* Károly. Irodalomtörténetünk ez érdekes és jellegzetes alakjának életrajzát, műveinek ismertetését és kritikai méltatását adja szervő a Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelenő «Magyar Történelmi Életrajzok» X. évfolyama 1—3. füzetében. (Szerk. Szilágyi Sándor. Előfiz. ára 8 frt.) A munka először azokról a korviszonyokról szól, a melyek között Gvadányi fellépett s a melyek háttérül szolgálnak irodalmi működésének s magyarázóí műveiben kifejezett gondolatainak, érzéseinek és törekvéseinek; azután ismerteti az író őseit, Gvadányi neveltetését, katonáskodását, jellemzi egyéniségét. majd részletesen beszél műveiről, Gvadányi olvasóiról és végül írói méltatását adja. A korviszonyoknál szervő teljes igazsággal mutat rá azokra a nemzetet elaltató törekvésekre, a melyek Mária Terézia, és azokra a határozottan központosító és nyíltan germanizáló intézkedésekre, a melyek meg II. József uralkodását jellemzik. Servő nem azok közé a minden áron rehabilitálni akaró történetírók közé tartozik, a kik sehogy sem akarják meglátni, vagy ha ők maguk látják is, mindenképen el akarják takarni a két uralkodó kétségtelen fényes tulajdonságai mellett azokat a dolgokat, a melyekkel nemzeti életünket megbénítani, sőt megtörni igyekeztek. Lelkesedéssel, hazafias fellángolással tud írni azokról, a kik ébredő szellemükkel bevilágítottak «a nemzetietlenség nagy elborulásának éjszakájába», hogy aztán írjon Gvadányiról, «a nemzet geniuszának érdemes ébresztőjéről», a ki midőn szívével, szellemével meghódolt e geniusz bűvös erejének, meghódítani segített a közönybe merült, idegenbe tévedt magyar nemzetet. Nagy utánjárással kutatja a híres «Iovas generalis» családfáját. Az adatokat megeleveníti. beléjük lelkét önt s nemcsak a külső nemzetiségi lajstromot kapjuk, hanem azt a lélektani előkészítést és fejlődési folyamatot is, a mely megérthetővé teszi, hogy egy olasz család sarja miként örökölt magyar vért, magyar hagyományokat és lesz a nemzeti ügy harcossává. Nemes faj volt ez, nem a szó köznapi értelmében, hanem erkölcsi jelentésében. Fogékony a magasabb eszmék és törekvések, a nemzeti szükségletek és áramlatok iránt (44. l.). Azután a családi körben látjuk nőni a fiatal grófot, majd Egerben a jezsuiták intézetében abban a szellemet nyugtató rossz tanításban, a mely ellen később annyi gúny-

nyal kel ki maga Gvadányi. De kettőt elsajátított: a szónoki készséget és a vallásos buzgóságot. A hölcsészeti tanfolyamot Nagyszombatban végezve, katona lett a Szirmay gyalog-ezredben s innét nő ki a lovas generálisságig, háború zajában és a béke pihenésében. Közben irogatni kezd, derús lelke a bajok között is tud vidám, gúnyoros lenni s első munkáiban már felcsillámlanak azok a tulajdonságok, a melyek a későbbieket olyan közkedveltségűekké tették. Az előbb Robóra, majd Szakolczára vonult «pajkos öreg»-ről fest szerző a külső életrajz befejezéseül kedves képet, a mikor Gvadányi «szapora szorgalommal szórja elbeszéléseit, leírásait, költői leveleit, melyek nagyobb része ma már alig jó máskép számba, mint emberi és írói jelleme megismertetésének élő és igaz forrásai, mert művei teli vannak pajkos tréfával, tüntető hazafisággal, legényes danczoskodással és felekezeti türelmetlenséggel: a mi mind jellemének meghatározó vonása. Egyéniségében az elevendi játékos olasz vér pezsgése, a magyar nemes nemzeti érzete, a férfi-társaság nevelte katona szabadossága, meg a jezsuita-tanítvány diákos tudása és az újítók ellen való heveskedése olvad össze» (122. l.). Rendkívül érdekes fejezet az, a mit a nemzeti áramlatokról ír Széchy, hogy ezzel vezesse be a Falusi Nótáriusnak és Rontó Pál-nak ismertetését, melyekben Gvadányi csak a kor kifejezése, az ő tüzes és türelmetlen hazafisága a korral együtt tüntet. A szerző, bár a legnagyobb szeretettel csügg alakján, a felőle való ítélete mégis egészen tárgyilagos és igazságos, mikor Gvadányinak az irodalomtörténetben való helyét megjelöli. A munka egyike a legértékesebb irodalomtörténeti monografiáknak. Nagy gonddal, széles körű olvasottsággal, helyes irodalmi felfogással, modern aesthetikai alapokon, jó kritikával, szép nyelvezettel és igen élénk előadással van írva. Becsét és szemlélhetőségét emeli a tömérdek illusztráció és kézirati hasonmás, a melyekkel pazarul ékítette fel a kiadó a művet. — Az «Életrajzok» X. évf. 3. füzetének második felében *Schönherr* Gyula «Hunyadi Corvin János»-a kezdődik.

A TÁLLYAI EVANG. EGYHÁZ ÉS A TÁLLYAI KOSSUTH-ÜNNEP TÖRTÉNETE. Irtá *Czékus* László ev. lelkész. Az emlékkönyv, mely az 1892. szeptember 19-én Tállyán tartott Kossuth-ünnepély megörökítésére adatott ki, a tállyai evang. egyház történetét, Kossuth Lajosnak tállyai keresztelési anyakönyvének az ő születésére vonatkozó adatai igazolása érdekében írt levelét, Farbak Józsefnek a templom felszentelése 100-ik évforduló napján (1890. okt. 31.) tartott imáját, a templom megújíthatása érdekében kibocsátott «esdő szózatot», a Kossuthhoz intézett meghívó levelet, a gyűjtők és adakozók névsorát, az ünnepély leírását, az ezen tartott imákat, egyházi és agendalis beszédeket és Kossuthnak a meghívásra adott válaszát tartalmazza. Ez emlékkönyv iránt szélesebb körben támaszthat érdeklődést a Kossuth két levele, a tállyai egyház története, mely több adalékot nyújt egyházhistóriánkhoz és Farbakynak, Czékus Lászlónak s Zelenka Pálnak sikerült alkalmi beszédei, illetőleg imái. Az emlékkönyv

ára 1 frt. A tállyai ág. ev. templom toronyépítési alap javára bocsáttott közre.

THEOLOGIAI ISMERETEK TÁRA. Szerkeszti *Zoványi* Jenő, tiszaföldvári lelkész. E füzetes vállalatból legközelebről a IV. füzet jelent meg, Czeglédi-Egyházi szónoklás szavak között levő anyagot tartalmazva. A füzet a vállalat izmosodását mutatja s irodalmunkban a mű egy nagy hiányt lesz pótolandó. Különösen egyháztörténetei és egyházbizleti cikkei értékesek. Előfizetés a teljes műre (14—15. füzet) 6 frt. Egyes füzet ára 50 kr.

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK (szerk. *Szilády* Áron) IV. évf. 2-ik füzetében *Ráth* György kezdi meg a Gradeczi Horváth Gergely és Lám Sebestyén között folyt hitvita ismertetését. A XVI. század végeig — a mint tudjuk — a prot. egyház kebelében egyes dogmatikus kérdések értelmezésére nézve támadt viszályok óriási terjedelmű irodalmat teremtetek. E vitákba aztán beleszóltak nemcsak hivatásszerű hittudósok, hanem világi emberek is. Egy ilyen nagy vitát ismertet meg nagy bibliografiai és történeti apparatussal a szerző. A vita a Luther-párti Gradeczi Horváth Gergely főúr és Lám, másként Ambrosius Sebestyén, Melanchton-párti késmárki lelkész között folyt. Érdekes ugyan e vita leírása tárgyánál fogva is; de különösen becessé teszi e közleményt a tömérdek egyház- és irodalomtörténeti adat, melyet a szövegben és a jegyzetekben kapunk. Az Irodalomtörténeti Közlemények előfizetési ára 5 frt.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE. Képes díszmunka. Szerk. *Beöthy* Zsolt. A szép vállalat 19. füzetében *Endrődi* Sándor befejezi Dugonicsról írott tanulmányát; *Badics* Ferencz Horváth Ádámról, Gvadányiról s általában a népies iskola költőiről ír; *Kardos* Albert Debreczen íróit és irodalmi életét ismerteti. *Váczy* János pedig az egyeztető irány képviselőiről: Révay, Versegly, Bacsányi stb. E tanulmány a 20. füzetben fejeztetik be. E füzet további tartalma: *Haraszi* Gyulától Csokonai élete és költészete és *Beöthy* Zsolttól Kármán József. A 21-ik füzetben két tartalmas cikk van, ú. m. *Simonyi* Zsigmondtól: «Révai Miklós és a korabeli nyelvtudomány» és *Váczy* Jánostól: Kazinczy Ferencz, a kinek életéből itt családjáról, gyermek- és ifjúkoráról, a közpályán szerepléséről, fogsága történetéről, házasságáról s a század első évtizedében megindult agitatori munkásságáról szól. Ezeket a füzeteket is nagy gonddal készült díszes illusztrációk teszik a kitünő tanulmányokon kívül érdekessé és szemléltetőkké. Címlapok, kézírati másolatok, arczképek nagy száma hozza közelebb hozzánk a mult embereit és mutatja be őket magukat. műveiket, kezük írását, sőt némelyiknek születéshelyét is stb. Egy-egy füzet ára 40 kr. Az egész mű 28—30 füzetre van tervezve. Kapható az Athenaeum kiadóhivatalában s általa minden könyvkereskedésnél. Ugyancsak az Athenaeum kiadóhivatalában megjelenő MAGYAR MESE- ÉS MONDAVILÁG-ból, a *Benedek* Elek nagy mesevállalatából a 4—9. füzet hagyta már el a sajtót. Az 1—3. füzetekről emlékezve részletesebben szövegtünk a vállalat céljáról és úgy a családi, mint az isko-

lai nevelésben egy ily gyűjteménynek paedagogiai jelentőségéről, ezúttal csak azt akarjuk felemlíteni, hogy különös fontossága van e munkának nálunk, hol gyermek- és ifjúsági irodalmunk még mindig szegény jó magyarsággal írt munkákban. Benedek Elek meséit pedig éppen a kitűnő népies nyelvezet jellemzi, a mellett, hogy óvatosan vigyáz a mesék tartalmára is. A dajkamesék elevenülnek fel előttünk és nemzeti mondáink nyerne új feldolgozást kedves, vonzó modorban. Az egész vállalat 50 füzetből fog állani. Egy-egy, kéthetenként megjelenő füzet ára 25 kr.

b) Külföldi irodalom.

Wendt, DIE AUFGABE DER SYSTEMATISCHEN THEOLOGIE. Göttingen, 1894. 24 l. Ára 60 fillér. Szerző a legújabb göttingai theol. iskola. vagyis Ritschl moráltheológiájának a hive. Mint Lipsius jenai rendszeres theol. tanszékének az örököse tartotta 1893. okt. 28-án akadémiai székfoglalóját a rendszeres theologia feladatáról. Természetes, hogy nem a rendszeres theologia összes feladatainak megoldásáról van itt szó, hanem csak azokat a főbb szempontokat emeli ki, a melyek szerint ma a ker. tanrendszer főbb problémái tárgyalandók. Egyik égető kérdése ma a rendszeres theológiának a ker. tanrendszer ismeretforrásának és legfőbb normájának a kérdése, a melylyel különben «Die Norm des echten Christenthums» cz. (1893.) művében részletesebben külön is foglalkozott. E tekintetben felállítja azt a tételt, hogy a döntő norma Jézus vallási tana, a miből folyólag a rendszeres theológiának mai feladata az, hogy azt a vallásos világnézetet, a melyet Jézus a maga korában, kora történeti viszonyainak befolyása alatt a vele szemben föllépett különös kérdésekre és feladatokra való tekintettel népies alakban előadott, ma tudományos alakban korunk összes egészséges műveltségi elemeivel való szerves összefüggésben kell megállapítanunk és kifejtenuünk. Akadémiai előadásának legfontosabb és legterjedelmesebb része az ethika és a dogmatika egymáshoz való viszonyának a jelenkorban sokat vitatott kérdésére vonatkozik. Szerző meggyőződése szerint a rendszeres theológiának ma abban az irányban kell haladnia, hogy egyrészt nyújtsa a ker. tan egységes rendszerét; másrészt pedig a különböző gyakorlati szükségletekre való tekintettel külön specialis alakban fejtsse ki a keresztyénség specialis ethikai követelményeit az egyénre és a társadalomra való különös vonatkozásukban. Azok az okok, a melyeknél fogva *Wendt* a ker. ethika alap-gondolatainak a ker. tan egységes rendszerébe való befoglalására törekszik, a legnagyobb méltánylásra méltók és *Schleiermacher* befolyásának igen üdvös korrekтивáját képezik.

Wimmer, DER WEG ZUM FRIEDEN. Freiburg i. Br. 1893. 2. kiadás. 76 l. Ára 1 márka. Méltán sorakozik e mű az előzőkhöz, különösen azokhoz a confessiókhoz, a melyeket «Im Kampf um die Weltanschauung» cz. művében fejtegetett. A szeretet s a békülékenység szelleme lengi át

összes fejtegetéseit s következetesen kerüli a theol. párharczok ádáz és türelmetlen álláspontját. Igaza van a 68. l., hogy az Istent igaztalansággal nem tisztelhetjük s hogy teljes erővel és komolysággal kell a régievangeliumot a maga örök ifjú erejében és hatásában érvényre emelnünk és gyümölcsöztetnünk. És Wimmer, mint theologus nem beszél az iskola sablonjaiban, hanem a ker. élet nyelvén, a szívhez és a kedélyhez szól minduntalan, mi mellett ügyesen tudja az általa hirdetett és benne életet öltött alap gondolatot a modern gyakorlati életviszonyokra is alkalmazni. A mű fejezetei a következők: A gyermekeké az istenországa; a törvény istene s a mi imánk; a keresztyénség s a liberális theologia feladata az ev. prot. egyházban. Egyszerű formában s rendszerezésre való igény nélkül fejezi ki gazdag tapasztalatainak, finom megfigyelésének, éles gondolkodásának és mély vallásos érzékének eredményeit és tanulságait. Nem lehet tehát a műre valamely szigorúan rendszeres munkának a mértékét alkalmazni; nem is rendszerével akar hatni, hanem bensőségével. Gyönyörűen és közvetlenül beszél a szeretetről, bízik annak mindeneget elfedező és meggyőző hatalmában, fenszóval hirdeti annak végleges győzelmét és örök jogosultságát, benne látja az egyes lét s a világtörténet talányának a megoldását. A pessimisticus világnézet czáfolásában azonban már gyengébb s e felfogás sötét árnyalatait, kétkedéseit és tagadó törekvéseit kevésbé tudja a hit erejével megenyhíteni. Ezekre csak egy felelet lehet s a kétkedéseket és szorongatásokat csak egy név oszlathatja el s ez: a Jézus Krisztus, a kinek e tekintetben való egyetlen centralis jelentőségét szerző azonban nem ismeri. Confessióinak következményeit sehol sem vonja le a szerző, a mi aztán az ő meggyőződéseit némileg kétségessé teszi. A hegyeket mozgató hit ereje hiányzik a műből.

Ballerini, OPUS THEOLOGICUM MORALE IN BUSENBAUM MEDULLAM, ab solvit et edidit Dominicus *Palmieri*. Vol. VI., continens tractatum XI. de censuris et irregularitatibus cum indice auctorum et totius operis indice analytico. Prati, Giachetti, 1893: 537 l. Ára 8 márka. E kötet befejezője annak a terjedelmes moráltheologiai vállalatnak, a melynek létesítése és megközelíthetővé tétele e század jezsuitáinak az érdeme. Reusch bonni tanár, a kath. irodalom egyik elsőrangú ismerője, érdekesen világtítja meg az ókath. sajtóban e nagy mű viszonyát Liguori moráltheologiajához és Gury hirhedt compendiumához és forrásszerű alapon mutatja ki az egyező pontokat s az elvi eltéréseket, sőt alapkülönbségeket. E morálvitákban igen érdekes Ballerini s a redemptoristák vitája a probabilismusról, s Liguorinak ahhoz való ellentétes viszonya. Érdekes a műnek indexe, mely a kath. főbb moráltheologusok alfabetikus sorrendjét közli a könnyebb kezelés és használhatóság szempontjából. A legtöbb moráltheologusnál tájékoztató céljából az is meg van jegyezve: «probabilista, probabiliorista, rigorista és laxista». A német jezsuiták művei közül a többszörösen is kiadott Lehmkuhl Ágoston-féle Theologia moralist idézi és pedig azzal a hozzáadással, hogy «opus certitudine principiorum,

selectione rerum et usu scientificae methodi omnibus probatum». A sok jezsuita auctornak a jegyzéke a prof. theologusra is nagy érdekléssel bír, ki különben is csak az ókath. hittudósok közvetítésével ismerheti és tanulmányozhatja a pápista morálirodalmat.

Schürer, DIE ÄLTSTEN CHRISTENGEMEINDEN IM RÖMISCHEN REICHE. Kiel, 1894. Schürernek, a «Theol. Literaturzeitung» tudós szerkesztőjének rectori beköszöntő beszéde, melyet 1894. márcz. 5-én tartott. Az első ker. gyülekezetek keletkezése a római birodalomban, azok helyzete az államban s a társadalomban és belső állapotaik jellemzése képezi e tartalmas székfoglaló témáját. Mindenekelőtt ismerteti a palástinai gyülekezetek belső és külső viszonyait, helyi különbségeit, a görög nyelv gyors elterjedését, a közlekedési és kereskedelmi állapotokat, a zsidó diasporát s a pogány proselytákat. Továbbá méltatja azt a különböző bánásmódot, a melyben az ellenséges indulatú zsidóság s az állami törvény az ifjú keresztyénséget részesítette s a későbbi üldözéseknek útjait egyengette. Különösen a császárkultusz megtagadása volt az, mely a keresztyéneknek sok keserűséget okozott az állami törvények részéről. Az első ker. gyülekezetek belső organisatiójának tárgyalásánál talán túlságosan is hangsúlyozza szerző a szabadság és önkéntesség fogalmát. A presbyteri állás szervezésével kezdettől fogva meg volt a rend alapítva a gyülekezetekben. Hitbeli meggyőződésüket, igen helyesen, akként jellemzi Schürer, hogy a kereszteselési symbolumban összefoglalt dogmatikus hit háttérbe szorult az eschatologia s az erkölcsi ideál hangsúlyozása mellett. A ker. gyülekezetek erkölcsi feladatait korlátozottnak mondja, a mennyiben nekik az általános kulturfeladatok, u. m. a tudomány, művészet és állami élet iránt kevés érzékük volt, a mi azonban az akkori helyzet kényszerűsége alatt érthető is. A tudományok és művészetek ápolása egészen más időket és viszonyokat kíván. Az ima ereje és a hivatáshűség azonban csak a ker. gyülekezetek életében volt található. Kevés iratban van annyi sok és termékeny gondolat, mint a Schürer akad. székfoglalójában.

Egelhaf, DEUTSCHE GESCHICHTE IM ZEITALTER DER REFORMATION. Gekrönte Preisschrift des allg. Vereins für deutsche Literatur. 3. neu bearb. Aufl. Berlin IV., 513. l. Ára 7 márka. Első kiadása 1883. A Lutherjubiléumi évben tüntettetett ki s rövidebb, művelt közönségnek szóló kivonatát képezi annak a 2 kötetes nagy művének, a mely a németek történetét tárgyalja a XVI. században az ágostai vallásbékéig bezárólag. A pályamű Ranke classikus történetírása szellemében s a Janssen-féle tendenciózus ultramontán történetcsinálás ellen iratott s mint ilyen, az újabb német történelmi irodalomnak egyik legjelesebb terméke. Helyesen mondja szerző, hogy a német nép történetének legszebb küzdelme az, mely hitének megújításáért vívott. Mindenütt észlelhető előadásában a magasztos lelkesedés Luther heroikus személye és próféta működése iránt. Janssen ellen nem névszerint, hanem csak közvetve küzd, maga az egyszerű tény s a szöveg czáfolja meg az újabb keletű ultramontán történet-

írást. Gondos utánjárással kíséri figyelemmel s követi lépten-nyomon a fontosabb egyházi és politikai eseményeket s ítéleteiben mindenütt józan és mérsékelt irányú. Így a parasztlázadás, a münsteri újrakeresztezési és spiritualistikus zavarok s a nemzetgazdászati és politikai események megítélésében. Nagyon ügyesen tudja jellemezni főhőseit. Így János Frigyes választó fejedelmet, Móricz szász herceget és brandenburgi Albrechtet. A 330. lapon valószínűnek tartjuk mi is, hogy Zwingli, a politikus egy császár- és németellenes nagy svájci birodalomnak létesítésére törekedett s e tervnek az éjszakai németeket is megnyerte. Luther jellemének s a 95 tétel kifüggesztése előtti állásának hű rajza a könyv legszebb részleteihez tartozik.

Vorbrodt, PSYCHOLOGIE IN THEOLOGIE UND KIRCHE. Leipzig, 1893. 50 l. Ára 1 márka. A mű mottója: több psychológiát a theológiába! Ép azért az akadémiái előadásoknál az eddigi «felolvasások» logikai módszere helyett a paedagogiai-psychologiai módszernek meghonosítását sürgeti. E módszer alkalmazása véget vetne szerző szerint annak a sok panasznak, mely eddigelé az akadémiái studium elégtelen volta ellen mindenfelől irányul. Sőt az irodalom terén is nagyobb eredményt vár a szerző a psychológiának a theologia s az egyházban való nagyobb mérvű alkalmazásától. A theologia s az egyház állapotainak miseriái a psychologiai módszer alkalmazásának hiányában találják magyarázatukat. A jelenkori összes egyházi és theologiai controversiák szerző szerint arra az egy kérdésre vezethetők vissza: hol és mennyiben van szükség a psychológiára a dogmatikában? Mert ez idő szerint egy empirikus-psychologiai világnézet körében élünk, míg a theologia nagyobbára metaphysikai, logikai és fogalmi speculatiókban vész el. Igaz, hogy szerző szerint sem hiányzott soha sem teljesen a psychologia a theológiában, de a hiba az volt, hogy a szentírás a psychológiára is normatív tekintélyűnek vétett s hogy igen gyakran elavult psychológiával dolgozott a theol. közgondolkodás. Áll ez Schleiermacherről is, a ki pedig Lipsiussal egyetemben a vallásfogalomnak psychologiai megállapítására törekedett. Ritschl moráltheológiája is nagyon távol áll a psychologiai módszer alkalmazásától. A munka alap gondolatai nagyon helyesek s addig tényleg mindig külsőlegesen lesz csak az egész theologiai oktatás, míg a dogmatika stb. nem lélektani alapokon fog tárgyalatni. Hogy aztán a mű iránya nehézkes, több helyütt homályos: ez csak formai dolog; de a lényeg, a problémának, illetőleg az új módszernek felvetése teljesen jogosult, mivel a vallás lelki életünknek a ténye és szellemi lényegünkben gyökerezik. E szempontból tekintve nyereségnek tekintjük szerző művét az újabb theol. irodalomban s nagyon óhajtható volna, hogy igazán komolyan vennék ezt figyelembe, a kiket illet.

Schön, DER GESCHICHTLICHE URSPRUNG, DER RITSCHL'SCHEN THEOLOGIE. Paris und Leipzig, 1893. 157 l. Ára 4 márka. Eredetileg francziául jelent meg. Szerzője a német prot. theol. és bölcsészeti irodalmi jelen-

ségeknék egyik legalaposabb ismerője. A nagy göttingai theologus eredetiségét nem az új philos. szempontoknak felállításában, új exegetikai utának megjelölésében, vagy a hitképzetek kifejtésének új céljaihban látja, hanem igenis e század különböző theol. és philos. nézeteinek sikeres kombinálásában és gyakorlati értékesítésében, úgy hogy a Ritschl-féle moráltheológiát a századbeli összes hitnézetek és philos. felfogások befejező összefoglalásának tartja. Ritschl tehát nem eredeti gondolkodó, sőt inkább a szerző által ú. n. «Kombinationsgeschick» jellemzi egész egyéniségét és működését. Pontról pontra bizonyítja be szerző fenti tételének igazságát. Így Ritschl philos. alpnézete, különösen a vallásos értékfogalmak felállításában Kant és Lotze összeegyeztetésén alapul, mi mellett azonban Hegel «absolut philosophiája» is volt rá befolyással. Erdmann és Schaller hatása is kétségtelen, bár másrészt tárgyilag soha sem tudott Hegel bölcsészetéhez teljesen assimilálódni. Kant után Ritschl is vallja, hogy a hitnek a tudás csinál helyet, miután a hitetlenség mindenkor nagyon dogmatikus természetű. Schön egyenként sorolja elő Ritschl tanainak forrásait az Istenről, Isten büntető igazságosságáról, haragjáról, a christológiáról, az Istenországáról s a bűnről az eredendő bűn theoriájával való ellentétében. E tekintetben Kant, Schleiermacher és de Wette mellett különösen Beyschlag, Theremin, Hanne, Holtzmann, Lipsius és újabban Wittichen volt rá nagy befolyással. Ritschl úgyszólván formailag realizálta Theremin programját. S az Istenországa végleges megvalósulásának reményében áll Ritschl egész eschatológiája. E tekintetben Socin és Semler mellett a rationalisták közül különösen Steinbart, Eberhard, Töllner, Hasenkamp és Menken volt rá nagy befolyással. Ép azért méltán ítél róla Ménégóz, a francia theologus, hogy a göttingai theologus sokkal nagyobb rationalista, mint maga bevallotta. A megigazulás és kiengesztelés tanánál nagy befolyással volt Ritschl moráltheológiájára: Socin, Grotius, Racow, Töllner, Kant, Tieftrunk, s a symbolizáló felfogásban: de Wette, Schleiermacher, Schneckenburger s az erlangeni Hofmann, a «Schriftbeweis» hírneves szerzője. Sőt nagy művének első kiadása még Schleiermacher-féle mystikus elemeket is mutat, míg a többiekben inkább a morális elem a túlnyomó. Mindezeknél fogva Ritschl sem nem újító, sem nem romboló természetű theologus, hanem igenis ecclektikus genie, ki a különböző generatiók fáradozásainak gyümölcseit egyesíti s nagy enthusiasmus-sal védi. A mű végén szerző ügyes kritikát ad, mely Ritschl tanainak gyengéit és tarthatatlanságait tárja az olvasó elé. És tényleg, Ritschl igen gyakran saját tételeit viszi bele a bibliai exegesisbe, a helyett, hogy mint pártatlan historikus a valódi értelemre törekednék. Az Istenországában tisztán ethikai közösséget lát s azt szembeállítja a vallásos egyházzal. A megváltásról, mint tisztán kedélyi processusról szóló felfogása pedig sérti Pállal ellentétben a nagy golgothai tragikumot a maga objektív érvényében és jelentőségében. E hiányok daczára azonban Ritschl dogmatikája Schön szerint is századunk egyik legjelentékenyebb irodalmi jelen-

sége, a mennyiben föltárja a vallásos szükségleteket, de egyúttal Németország vallásos fejlődésének krízisét is jelenti. A mi e theológiában eredeti, annak üdvös javításra van szüksége. Ritschl tehát nem egy új korszaknak a megindítója, mint Schleiermacher vagy Baur, hanem annak vége, s mint a philosophiában, úgy a theológiában is egy egészen új fejlődésnek a megindulására van szükség. Schön műve elsőrangú helyet foglal el a göttingai moráltheologia újabb kritikáinak sorában.

A ZEITSCHRIFT FÜR WISSENSCHAFTLICHE THEOLOGIE című s *Hilgenfeld* Adolf jeni tanár által szerkesztett nagybecsű folyóirat 36. évfolyamának első füzetében maga Hilgenfeld ír egy ismertető és bíráló tanulmányt Brandt-nak a «Die evang. Geschichte und der Ursprung des Christentums» etc. című mű felett; *Lietz* az apokryph apostoli történetek és legendák gnostikus-keresztyén jellegéről értekezik; *Nöldechen* Tertullianról és a játékokról, különösen a circusról; *Hilgenfeld* római Apolloniusról, *Dräteke* Enagrios Pontikos-hoz tesz megjegyzéseket, *Bratke* pedig a laodiceabeliekhez írt levél egy arab versiojához. A könyvismertetés Siegfried és Stade héber szótáráról, Siegfried Jób könyvéről és Perthesnek a theologusok számára kiadott kézi szótáráról ad alapos kritikákat.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.“ pénztárába
1894. május hó 1-től 1894. május hó 31-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Alapító tagok alapítványi kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1894-re: Kalmár Lajos ipoly-nyéki ev. egyh. felügyelő, Kármán József újverbázi ref. lelkész, a nagy-enyedi Bethlen-főiskola ifjusági egylete.

2. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1891-re: Széky Géza gerjени ref. lelkész, S. Szabó József kis-újszállási főgymn. tanár, Horváth József dr. pápai theol. tanár. 1892-re: Dr. Horváth József pápai theol. tanár. 1893-ra: Kabai ref. egyház, dr. Horváth József pápai theol. tanár, Karsay Imre sz.-sárkányi ev. lelkész. 1894-re: dr. Szabó Aladár budapesti ref. theol. tanár, Tóth Lajos t.-dobi ref. lelkész, Dókus Gyula S.-A.-Ujhely, Fejes István s.-a.-ujhelyi ref. lelkész.

3. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak: 1893-ra: Bitay Béla csikszeredai ref. lelkész, Dávidházy János kabai ref. lelkész, Baczó Mózes kolozsvári s.-pap, Sebestyén Dávid banai ref. lelkész. 1894-re: Baczó Mózes kolozsvári s.-pap, Földesi ref. egyház, Sebestyén Dávid banai ref. lelkész.

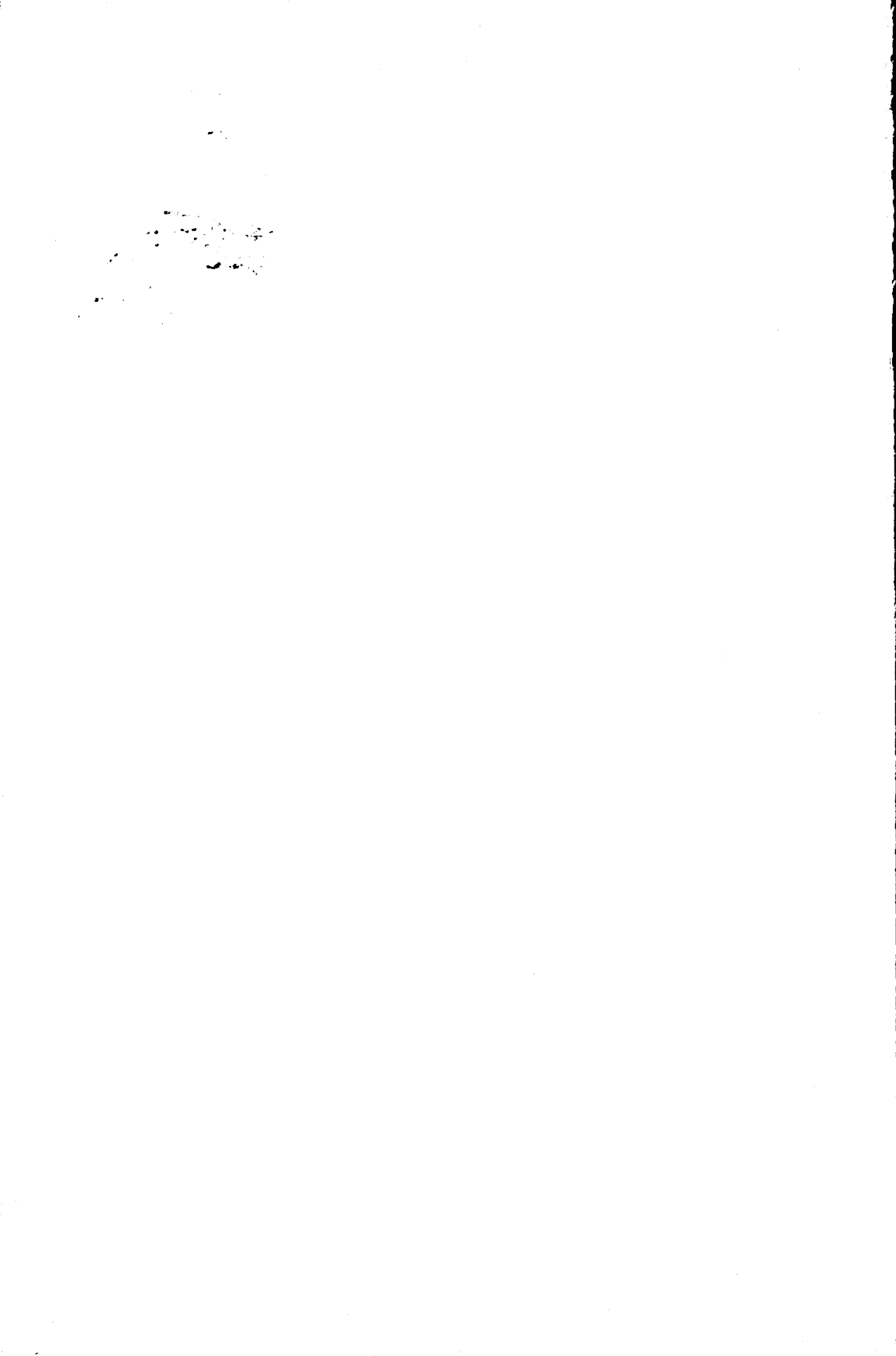

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

A Prot. Szemle legközelebbi füzeté szeptember hó közepén jelenik meg.

Figyelmeztetés. Bátor vagyok tisztelettel figyelmeztetni a Társaság azon t. tagjait, a kik 1893-ról vagy még előbbi évekről tagdíjakkal hátralékban vannak, hogy ha tagdíjaikat a f. évi szeptember hó közepéig be nem küldik, a jelzett időponton túl *postai megbízások* küldetnek részükre, a mikor a postai megbízás költségei is őket fogják terhelni.

A kiadóhivatal.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

TARTALOM.

	Lap
Emlébeszéd id. báró Vay Miklós felett. <i>Ballagi Géza</i>	433
I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	
1. Szegedi Kis István reformátori működése a Tiszamelléken. <i>Földvári László</i>	478
2. Pár szó Várnai Sándor válaszára. <i>Révész Kálmán</i>	493
3. A debreczeni hitvita kérdéséhez. <i>Révész Kálmán</i>	495
II. MISSIO-ÜGY :	
Flidner Tivadar élete és működése. <i>Csiky Lajos</i>	497
III. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	511
b) Külföldi irodalom	516

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

EMLÉKBESZÉD ID. BÁRÓ VAY MIKLÓS FELETT.¹

(Első közlemény.)

Épen három éve, hogy gondterhes arczczal, a mélységes bánattól testben-lélekben megtörve ott ültem annak a nagy betegnek ágyánál, ki szívemhez oly közel állt. Kezét kezemben tartottam, homlokáról a szenvedés okozta verejtéket törölgettem s az ő fájdalmas tekintete az enyémmel találkozott, midőn a mulandóság gondolata szállta meg lelkünket, midőn eszünkbe jutott, hogy nem sokára el kell válnunk örökre egymástól. Nem beszélünk, de megértettük egymást; nem panaszkodtunk, de ott ült néma ajkunkon a panasz, mely a kérlelhetetlen végzetet vádolta, hogy nem könyörül meg rajtunk, nem hosszabbítja meg a boldog együttlét perzeit.

A csöndet kopogtatás zavarta meg. Egy aggastyán, botjára támaszkodva, kissé meggörnyedve, de ruganyos léptekkel közeledett a beteg ágyához. Idősb báró Vay Miklós volt. Nyájas, biztató mosolylyal, az igaz részvét hangján tudakozódott a beteg hogyléte felől. Aztán leült s néhány perczig hallgatagon nézte a szenvedőt. Én pedig ő reá vetém tekintetem s mintha soha sem láttam volna, nem tudtam róla levenni szememet. Szabályos, szép arczára barázdákat szántott az idő, de a halvány pirosság bizonyos üdeséget varázsolt reá; szelid tűzi, élénk szemei, az a két éles vonás szabályos orra felett, a rendkívüli észbeli tehetséget s a szívjósággal párosult erélyt fejezték ki. Az egész lényen elömlő fiatalos báj meghazudtolni

¹ Olvastatott a tiszáninneri ev. ref. egyházkerület által Sárospatakon 1894. június hó 24-én rendezett gyászünnepélyen.

látszott Terentius ama mondását, hogy senectus ipsa morbus est. Csak galambósz haja s roskatag testtartása emlékeztették az embert az idő romboló hatására, mely a testet sem kiméli s még Adonist is megfosztja bájaitól.

Gyönyörűség volt nézni ezt a fiatal öreget, ki — az isteni gondviselés különös kegyelméből — kilenczven év súlyos terhe alatt is alig görnyedt meg, pedig ez alatt a kilenczven év alatt élt és dolgozott legalább is kétszer annyit, mint más közönséges halandó a normális életkor határain belül.

Mikor pedig behizelgő, kissé megtört, de még mindig csengő hangján megszólalt; mikor beszélgetésbe eredt velem s azzal a könnyedséggel, a mi a társalgás művészetének legfőbb kelléke, szökött át egyik tárgyról a másikra, füzte egyik gondolatát a másikból a nélkül, hogy a társalgás fonalát egy perczre is elejtette volna, hogy a változatosság kedvéért — léha fecsegők módjára — az összefüggést feláldozta volna; mikor a banalitásokat kerülve, még a mindennapi tárgyakat is mélyreható, vagy legalább is a sekélyes színvonalon jóval felülálló reflexiókkal kísérve, rövid fél órára szellemének gazdag tárházát megnyitotta előttem, hogy abba bepillantassak s ily módon megadta rá nekem az alkalmat, hogy magas korával daczoló szervezetét ismét és ismét összehasonlíthassam belső lényével: elragadtatással és bámulattal tapasztaltam, hogy fiatalos külseje alatt egy, az élet viharai által megedzett, higgadt, fegyelmezett, de komolysága daczára is nem kevésbé fiatalos, eleven lélek rejtőzik.

Vay Miklós egyéniségében az összhangot — kora fiatal-ságától kezdve késő vénségéig, mondhatnók utolsó perczéig — semmi sem zavarta meg. Külső megjelenése, modora, gondolkozásmódja, életelvei, jelleme, bámulatos harmoniában olvadtak össze.

Arisztokrata volt minden ízében. Nem pusztán születése által lőn azzá, hanem bizonyára arisztokratává lesz vala, ha nem születik is bárónak. Műveltségénél, fennkölt lelkületénél fogva szükségképen ahhoz az osztályhoz kellett tartoznia, mely akár az arisztokratikus hagyományokhoz ragaszkodó monarchikus, akár a születést semmibe vevő demokratikus államban, szellemi

felsőbbségével a társadalomnak irányt adni, a politikai életben vezérszerepet játszani van hivatva. A közjogi kiváltságok korában, midőn még a rendi elzárkózottság az emberek közé ledönthetetlen válaszfalakat húzott, ép oly kevéssé támaszkodott kizárólag privilegiumaira, hogy elfoglalja a közéletben az őt rangjánál fogva megillető helyet, a mint nem kellett a modern átalakulás korszakában a hagyományok menisvárába meghúznia magát, hogy tekintélye és befolyása az egyenlőség eszméjének áradata által el ne sodortassék, sőt a jogegyenlőség alapján újjászervezett társadalomban, meg vagyunk felőle győződve, sokkal jobban érezte magát, mint a feudalizmus bilincsei között, melyek tette vágyó szellemét lenyűgözték.

A legnemesebb becsvágytól ösztönöztetve, cselekedni és hatni akart; de épen ezért nem zárkozhatott el a legalsóbb régióktól sem. Az előzékenységben és udvariasságban nem multa őt felül senki. Leereszkedő volt mindenki irányában; de leereszkedésével nem saját felsőbbségét kívánta éreztetni, hanem fel akarta emelni magához azt, a kit érdemesnek talált rá. Az ő természetes előzékenységét ép oly mértékben megtisztelőnek kellett tartanunk magunkra nézve, mint a mily sértő az a mesterkelt courtoisie, melylyel az üres fejű méltóság a demokratát színleli, csak azért, hogy kiállhatatlan gögjét palástolja el. Taine az ancien régime arisztokráciáját jellemezvén, azt írja, hogy minden művészet közt, melylyel az emberek levetkeztek az eredeti otrombaságot, az talán a legbecsesebb, mely a kölcsönös előzékenységre tanítja őket; ha ezt gyakorolják, nem csupán a szalonban, hanem a családban, az utcán, a barátok, rokonok, alárendeltek, cselédek s mindenki iránt, épen annyi méltóságot, mint szelidséget visznek az életbe; az illemszabályok finom megtartása szokássá, ösztönné, második természeté lesz és a felöltött természet szebb, kedvesebb, mint az első, mert a benső törvénykönyv, mely ekkor a cselekvés és szó minden részletét kormányozza, épen úgy parancsolja a szabatos magatartást és önmagának becsülését, mint a finom előzékenységet és mások tiszteletét. Vaynak ez előzékenység tényleg második természetévé vált, azért állt neki jól, azért soroztuk azt mindig legfényesebb erényei közé.

Voltak azonban, a kik félreismerték. Széchenyi azt mondta egyszer róla, hogy olyan nagy diplomata, hogy mikor egyedül van is szobájában, a felett töpreng, vajjon elég diplomacice viseli-e magát.

A mily harmonikus volt egész lénye: természetszerűleg ép annyira irtózott minden erősebb ellentétől úgy a társadalmi érintkezésben, mint politikai téren. Ha tehette, kikerülte; ha ellenben a viszonyok kényszerítették rá, igyekezett mindig simán, közvetítéssel egyenlíteni ki a nézeteltéréseket. S mint olyan ember, a ki szerette a békességet, mások véleménye iránt türelmes, hibái iránt udvariasan elnéző volt. Még királyával szemben is — Cziráky Antallal, a híres publicistával tartva — azt az elvet vallotta, hogy leírataiból mindig ki kell szemelni azt, a mit abban jónak tartunk, rosszat pedig ne fogjunk rá soha. Ha a simaság, türelmesség, udvariasság, engedékenység diplomatává avatnak valakit: akkor ő diplomata volt a legjavából. De ha Széchenyi ítéletét arra alapította, hogy Vayból hiányzott az őszinteség: akkor bizvást állíthatjuk, hogy emberét nem jól ismerte. Vay a politikában is, a magánéletben is utálta a kétszínűséget és képmutatást. Őszinteségének csak az a kimélet szabott határt, melyet mindenkor oly tapintatosan alkalmazott az emberek érzékenységével szemben s melyre épen az őszinte embereknek oly nagy szükségök van, hogy szókimondásuk durvaságba ne csapjon át. Még mások durvaságával szemben sem vesztette el hidegvérét. Mint kancellárral történt vele, hogy egy mérges, illetlen hangú megyei felíratra egyik fogalmazója hasonló nyers hangon válaszolt. Bemutatván fogalmazványát a kancellárnak, ez visszautasította. «Kegyelmes uram, — mentegeté magát a fogalmazó — a milyen a mosdó, olyan a törülköző; *darócza*ba burkolt kézzel készített iratra másképp válaszolni nem lehet». «Igaz, — válaszolt a kancellár — de önöknek soha sem szabad feledniök, hogy *fehér kezttyűt* viselnek».

Nem ő az első, nem is az utolsó, a kit ravaszsággal, sőt határozatlansággal és megbízhatatlansággal vádolnak csak azért, mert az emberekkel való bánásmód tekintetében az önmérséklet szabta korlátokat tiszteletben tartja s mert az utolsó szót nem mondja ki addig, míg kísérletet nem tesz, hogy ne kelljen

kimondania. 1848-ban az árulás gyanujába keveredik; 1860-ban látszólagos ingadozásából gúnyt üznek; 1865-ben köpenyforgatónak, ezer színt játszó chamaeleonnak csúfolják. S ezeket a súlyos sértéseket miért kell elszenvednie? Csak azért, mert óvatos, körültekintő, kiméletes volt, midőn az erély, még inkább az erőszak — az ő meggyőződése szerint — ártott volna az ügynek, melyet hűségesen akart szolgálni.

Ha dicsbeszédet írnék, retoucholnám az esetleg szemembe tűnő foltokat; de élethű arczkép festésére törekszem, ennél fogva előállítandó képemhez keresem az igaz vonásokat.

Hogy Vay hosszú életén át, a sok dicsőség és elismerés mellett, kudarczot és megrovást is szenvedett, ennek oka — bármily paradoxnak tűnjék is fel állításom, kimondom — szintén erényeiben: nemes dicsvágyában és erős kötelességérzetében keresendő. Saint Simonról, a genialis francia socialistáról beszélnek, hogy inasa minden reggel ezekkel a szavakkal ébresztette fel: uram! keljen fel, mert önre nagy tettek várnak. Vay a nélkül, hogy, miként Saint Simon, elbizakodott lett volna, fényes tehetségeinek tudatában telve volt ambícióval; át volt hatva a noblesse oblige igazságától; s mert érezte, hogy hasznos szolgálatokat tehet hazájának, egy percet sem akart elszalasztani tétlenséggel. Széchenyivel végigélte az ébredés, Kossuth-tal az elkeseredett önvédelmi küzdelmek, Deákkal a komoly alkotások korát, s mindig hűségesen kivette a részét a munkából. Nyáry Pál a «szükség emberének» nevezte el, mert különösen a válságos időkben vették igénybe szolgálatait, a mikor a kislelkűek, a gyöngébb jellemek, kiknek nagyra-vágyásuk nem állt arányban kötelességérzetükkel, félrevonultak. Ha a viharok elől ő is fedél alá menekül: a dicsőség útján bizonyára biztosabban halad vala előre; de kész volt mindig szembe szállni az orkánnal s csak mikor a veszély elmúlt, akkor vonult vissza tépett vitorlákkal, de önérzettel a révpartba, hogy kipihenje fáradalmait s erőt gyűjtsön a további küzdelemhez. A heroikus önfeláldozás lélekemelő példáját mutatta be mindannyiszor, valahányszor a válságok leküzdésére vállalkozott; mert magának is éreznie kellett, hogy konzervatív hajlamainál, óvatos, békés természeténél fogva az ő ideje a normális viszo-

nyok beálltával kezdődik, midőn a rend fenntartásáról, a kivított eredmények konzerválásáról van szó; de arra nem volt praedestinálva, hogy rendet csináljon ott, a hol a nyugalmat már csupán kiméletlen erélyvel, sőt erőszakkal lehet vala helyreállítani.

Önfeláldozása még sem volt soha sikertelen. Ha arra nem volt is ereje, hogy a gordiusi csomót kettévágja; de nem egyszer előkészítette és megkönnyítette a kibontakozást.

Egyforma lelkesedéssel és odaadással harcolt minden körülmények közt nemzetéért, királyáért és hazájáért. S ha buzgalmaért nem kapta is meg mindenkor a jutalmat azok részéről, a kik hű szolgálataira rászorultak: ez nem kedvetlenítette el; hanem vagy folytatta tövises pályáját, vagy a francia közmondást követve: reculer pour mieux sauter, egyidőre visszalépett, hogy annál nagyobb erővel fogjon ismét hozzá a munkához.

A vármegyében kezdte meg közszereplését. Zemplén vármegyét szolgálta 1823-tól 1830-ig, tehát a vármegyei élet legzajosabb korában.

Midőn a kormány az országgyűlés megkérdezése és hozzájárulása nélkül, az alkotmány frappans megsértésével nemcsak az ujonczozást rendelte el, hanem az adót is fölemelte, a mennyiben az önkényesen végrehajtott devalvatio következtében az addig váltópénzben fizetett adónak ezüstben való lerovását vagy a devalvált pénzjegy harmadfélszeres értékében való lerovását kívánta: a törvénytelen rendeletnek a megyék határozottan ellenszegültek; tisztviselőiknek úgy az ujonczozást, mint az adóknak ezüstben való beszedését megtiltották s körlevelekben buzdították egymást kitartásra.

Zemplén, mint a válságos időkben mindig, most is kitüntette magát az alkotmányos jogok védelmében. Lónyay Gábornak, a királyi biztosnak — jóllehet birtokai és széleskörű rokonsága folytán összeköttetésben állott a megyével s az értelmiség színe-javával, — nem sikerült a megyét megpuhítania, sőt ellenkezőleg megjelenésével a kedélyeket annyira felizgatta, hogy midőn a gyűlést meg akarta nyitni, egyik rokona, Lónyay László az elnöki széket kirántotta alóla. Ekkor aztán a kormánytól

nyert utasításához képest erőszakhoz folyamodott. A vármegye pecsétjét lefoglalta, a tisztviselőket őrizet alá vétette, a jegyzőkönyvekből ama lapokat, melyek az ellentállásra emlékeztettek, kitépette. Az efajta erőszakoskodások sem félemlíték azonban meg a vármegyéket, melyekben az ellenzék napról-napra erősödött. Zemplénben az ellenzék vezérei br. Vécsey Pál és Matolay valának. Ők is, mint a bars megyei vezérferfiak: Platthy Mihály és Balogh János, csak egy föltétel alatt voltak hajlandók lerakni a fegyvert, ha t. i. az országgyűlést összehívják s az szavazza meg az ujonczokat és az adót. Végre a kormány, látva, hogy máskép nem boldogul, 1825. szeptember 11-ére az országgyűlést csakugyan összehívta s ezzel Magyarország történetében kezdetét veszi egy új, küzdelemteljes, de sikerekben gazdag korszak.

Az ifjúság első benyomásai eltörölhetetlen nyomokat hagynak hátra az ember jellemében ép úgy, mint gondolkozásában, ítéletében. Vay Miklósnak, mint fiatal embernek bő alkalma nyílt a vármegyét, mint az alkotmány igazi védbástyáját megismerni és megszeretni s még a legválságosabb viszonyok közt is hű maradt ifjúkori eszményképéhez.

«Az 1823-ban szerzett első benyomások alatt kezdtem én — így szólott egy 1866-ban tartott országgyűlési beszédében — nemcsak megszeretni, de mondhatnám az imádásig megkedvelni a megyei rendszert. Később is mindinkább belészerettem abba. De méltóztassanak meghinni, ha hamarosan nem állítjuk vissza a megyéket; ha addig nem mentjük meg, míg mi, utolsó mohikánok, életben vagyunk: elkészünk a dologgal; mert mindinkább fogy azoknak száma, kik e dicső ősi intézményhez testtel-lélelkel ragaszkodunk; mert igazi becsét leginkább azok érzik, kik a municipium légkörében növekedtek, kik ezen saját szerű politikai s mégis családi összlet gyermekei. Ilyenek pedig most is csak kevesen vagyunk már s azért akárhányan vannak korunkban, kik legalább úgy, mint mi, nem rajonganak a municipális életért, hiszen ignoti nulla cupido».

A municipális önkormányzathoz annyira ragaszkodott mind haláláig, hogy midőn 1867-ben arról volt szó, mi módon lehetne összeegyeztetni azt a parlamenti felelős kormány nyal s

midőn az országgyűlésen úgy, mint az irodalomban tüzes viták indultak meg e kérdés fölött, ő határozottan kinyilatkoztatta, hogy ha a kérdést úgy állítanak fel, hogy választania kellene a két intézmény között: ő föltétlenül a municipiumot választaná. «Főfeladatuk a megyéknek — így szólt 1867. márczius 11-én tartott főrendiházi beszédében — azt kimutatni, hogy velők kormányozni lehet, hogy bástyáját képezik alkotmányunknak; feladatuk továbbá mindjárt kezdetben bebizonyítani, hogy a municipális önkormányzati rendszer összeegyeztethető a felelős minisztérium eszméjével, nem teszi azt lehetetlenné, képtelenné a kormányzásra. Mert mindazt, a mit fényes szónoklatok, theoretizáló röpiratok, vagy polemizáló hirlapi vezércikkek e kérdésre nézve mindeddig megoldatlanul hagytak, mindazt, mondom, a pár nap múlva megkezdendő gyakorlati municipális élet vagy igazolandja vagy meg fogja hazudtolni. Én hiszem, reménylem nemzetem mérsékletétől, hogy a két elem megegyeztethetőnek fog bizonyulni. De ha nem állhatnak meg együtt, ám vivjanak egymással. álljanak ki a küzdterre! Én részemről előre is ünnepélyesen deklarálom, hogy mindig a municipium mellett fogok állani».

Az alternatívát azonban nem kellett fölállítani. Tisza Kálmán, Visontai Kovách László, Szentkirályi Móricz, Kecskeméthy Aurél. röpirataikban,¹ valamint az országgyűlés szabadelvű tagjai beszédeikben kimutatták, hogy a parlamenti felelős kormány és a municipális rendszer nem hogy összeférhetetlenek lennének, de sőt, ha jól szerveztetnek, kiegészítik egymást, mindenik ellensúlyozza a másikkal minden viszonyok közt nyilvánuló hibáit. pótolja hiányait.

Vay tehát szívvel-lélekkel elfogadhatta a parlamentáris kormányformát a nélkül, hogy egyéb áldozatot kívántak volna tőle, mint hogy belenyugodjék a közigazgatási autonomia olya-

¹ Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer. Irta *Tisza Kálmán*. Pest, 1865. — Megyerendezés. Irta *Kovách László (Visontai)*. Pest, 1866. — Eszmetöredékek a vármegyék rendezéséről. Irta *Szentkirályi Móricz*. Pest, 1867. — Parlamenti alkotmány és vármegyei reactio. Irta *Kecskeméthy Aurél*. Pest, 1867.

tén átalakításába, melyet az új kormányforma, a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok szükségképen maguk után vontak.

S ezt az áldozatot ő szívesen meghozta. 1886-ban készséggel hozzájárult a törvényhatóságok rendezéséről szóló törvényhez, melyet úgy tekintett, mint utolsó lépést, vagy legalább lényeges közeledést az állami közigazgatás kérdésének általa kontemplált olyatén megoldásához, mely szerint a parlamentáris kormány ruháztassék fel a kinevezés jogával, de viszont a megyék gyakorolják a kinevezett tisztviselőkkel szemben az ellenőrzést, és pedig szigorúbban és hatályosabban, mint saját választottaik irányában gyakorolták.

Hogy már kora fiatalságában a municipium annyira szívéhez forrt, annak a tárgyi okokon kívül, bizonyára subjektív indokai is lehettek. Emelkedését a közpályán a megyének köszönhette, miután Zemplén vármegye az 1830-iki országgyűlésre gr. Schמידegg Ferencz helyébe követül küldötte fel.

Mint követ a kormánypárthoz csatlakozott, a nélkül azonban, hogy pártállását hatályosabban ki kellett volna fejeznie, miután épen ekkor a kormánypárt és az ellenzék közti ellentétek meglehetősen elsimultak s korántsem voltak oly élesek, mint az előző 1825-iki országgyűlésen, melyen mint regalista volt jelen. A királyi jogokat s a rendi kiváltságokat egyaránt fenyegető demokratikus eszmék terjedése, a kormánypártot és az ellenzékét annyira megfélemlítette, hogy jónak látták a közös veszéllyel szemben legalább ideiglenesen s hallgatólagosan szövetkezni. Még Nagy Pál, az 1825-diki oppositio szenvedélyes vezére is a kormányt támogatta s szerepét átengedte Ragályi Tamásnak.

Vay élénk részt vett úgy a kerületi, mint az országos ülések tanácskozásaiban, s hogy mennyire elismerték kiváló képességeit, mutatja az, hogy nemcsak az alsó tábla üzeneteit a főrendekkel tolmácsoló tisztelő küldöttségekbe neveztek ki több ízben, hanem a fontosabb bizottságokba is fölvették.

Az országgyűlés hézagos, felületes naplóit lapozgatván, többször találkozunk a felszólalók közt Zemplén vármegye első követének nevével.

Az újonczmegajánlás kérdésében azonban ellenkezésbe jutott követtársával, Szirmay Antal táblabíróval, illetőleg vármegyéjével.

A többség, melyhez ő is csatlakozott, abból indulva ki, hogy a fegyverkezés okai tisztán nem láthatók, s hogy e szerint sem azt nem tudhatja, mi czélből, sem azt, hogy mennyi újoncz szükséges: azt kívánta, hogy mielőtt határozná, a megajánlás szükségét feltüntető okokat a felség derítse fel az országgyűlés előtt. S a király a főrendekre nem hallgatva, kik ezúttal is, mint oly sok más esetben, a francia royalisták példáját követve, királyibbak akartak lenni a királynál, a többség kívánatának eleget tett. Az október 23-iki elegyes ülésben a nádor azzal a kijelentéssel lepte meg a rendeket, hogy a felség az újonczállítás szükséges voltát gr. Gyulay Ignác horvát bán és a főhaditanács elnöke útján egy, e végre rendelendő országos küldöttség előtt kész felfedezni. Nyomban meg is alakították a két tábla tagjaiból a küldöttséget, melynek tagja lón az alsó tábla részéről Vay is.

Gyulay a helyzet feltárása után 50,000 újonczot kért, kijelentvén, hogy az újonczok nagyobb része az ezredek létszámának szaporítása czéljából mulhatatlanul szükséges lenne, a kisebb része ellenben csak akkor kívántatnék meg, ha a jövő országgyűlésig a nagyobb szükség úgy hozná magával.

Vay a többséggel tartott, mely 28,000 újonczot rögtön megajánlott, de egyszersmind a bekövetkező nagyobb veszedelem esetére, addig is, míg a veszedelem elhárítására az országgyűlés majdan célirányos intézkedéseket tehetne, bizonyos föltételek mellett ezt a számot még 20,000-rel kész volt megpótolni. Követtársa ellenben küldői utasításához szigorúan ragaszkodván, a 20,000-et annyival kevésbé szavazta meg, mivel példátlanul találta egyszerre két rendbeli katonai segedelem megszavazását.

A vármegye egy pótló utasításában Szirmaynak adott igazat, miután az adónak ezüst pénzben való fizetése, a hosszas diéták költségei s a sónak önkényesen fölemelt ára által különben is túlterhelt népet kimélni akarta.

Alig zárták azonban be az országgyűlést, Vayt Borsod vármegye administratorává nevezték ki s ily módon megszabdult azoktól a kellemetlenségektől, melyek az országgyűlésen követett magatartása miatt megyéje részéről fenyegették.

Az 1839—40-iki országgyűlésen a főrendiházban foglalt helyet s itt gr. Dessewffy Aurél vezérlete alatt gr. Apponyi Györggyel és br. Jósika Samuval a konzervatív párt oszlopos tagjává lön.

A valódi konzervatív párt programját ők állapították meg s ők kísérelték meg alkalmazni legelőször Magyarországon. Azoknak, a kik előttük konzervatíveknek nevezték magukat, az u. n. ó-konzervatíveknek, miként Kemény Zsigmond írja, Talmudjok volt Verbőczy, doktrináik voltak a pecsétes levelek, az ősi kiváltságok és a történelmi jog, a mihez mi még hozzáteszszük, hogy legfőbb kötelességöknek ismerték a mindenhai kormány támogatását. Dessewffyk ellenben, a nélkül, hogy a történelmi jogokkal, a hagyományokkal szakítottak volna, nem zárkóztak el a szabadelvű reformok elől. A mérséklő szerepét vállalták magukra a haladás korszakában. Feladatukul tűzték ki a liberális párt esetleges túlzásait megfékezni, a jelent a multtal összekötni. Közjogi tekintetben a haladást nem a parlamenti reformban vagy a dikaszterialis kormányrendszer átalakításában, hanem a kormány tekintélyének megszilárdításában s a megyék túlkapásainak megszüntetésében keresték. A kormány embereinek vallották magukat olyan értelemben, hogy kárhoztattak minden elvet és cselekményt, mely a törvényes és hathatós kormányt lehetlenné teszi; mert meggyőződésük szerint, hathatós és nem névleges kormányra van szüksége a nemzetnek, hogy boldoguljon, államférfiakra és nem prókátorokra, hogy nagy és erős legyen. Természetes úton, anyagi és kulturális reformok segélyével óhajtották a haladást biztosítani. S mindezekfelett magyarok voltak, kik úgy a politikai, mint a társadalmi élet minden ágában a nemzeti eszme diadala után sóvárogtak. Szóval elveiket, valamint taktikájukat tekintve teljes mértékben megfeleletek a konzervatívizmus amaz eszményképének, mely hijjával van ugyan annak a teremtő erőnek, a mi a szabadelvűség legfőbb jellemvonását képezi, hanem annál

inkább ki van benne fejlődve a mérséklet, a kegyelet és a hűség a hagyományok iránt, a jog, különösen a történeti jog tisztelete s a mélységes fajszeretet.

Vay leginkább a szónoklat fegyverével, melyet nálánál a párt tagjai közül csak Dessewffy volt képes hatásosabban forgatni, volt segítségére vezérének. De sem az 1839—40-iki országgyűlésen, midőn Dessewffy állt a konzervatív párt élén, sem az 1843—4-dikin, midőn az időközben elhunyt Dessewffy helyét gr. Apponyi György foglalta el, saját egyéni meggyőződését nem rendelte alá föltétlenül a pártfegyelemnek, s egyes kérdésekben, mint például 1840-ben a vegyes házasságok s 1843-ban az átterések kérdésében Dessewffyvel, illetőleg Apponyival ellenkező álláspontot foglalt el. 1844. elején a türmezei sérelem ügyében tartott beszédét azzal kezdte, hogy arra tanították meg országgyűlési tapasztalatai, miként ha az egyik párt folytonosan igent mond s erre a másik mindannyiszor nemmel válaszol, lehetetlen előbb-utóbb meg nem akadnia az egész országgyűlési gép kerekeinek. A mily határozottan elítélte tehát a pártok merevségét és factiosus magaviseletét egymás irányában, ép oly határozottan megkövetelte saját pártjától, hogy sem őt, sem elvtársait ne kényszerítse arra, hogy minden kérdést pártkérdésnek tekintsenek. A párt programjában megállapított általános elveket kötelezőknek ismerte el magára nézve, a követendő taktikát illetőleg is szívesen követte vezére utasításait és tanácsait; de az alapelveket nem érintő részletekre nézve fenntartotta magának a cselekvés szabadságát.

Mint szónokot Horváth Mihály ekkép jellemzi: «Mind csengő hangja, mind előadása kellemeinek tekintetében, egyike a legszebb, legfényesebb szónokoknak, kinek minden beszédéből látható vala, hogy nem kevésbé akar tetszeni, mint hatni. Előadásán e miatt mindig gond, nem ritkán a modorosság és keresettség színe vonult keresztül; de épen azért gyakran hiányzott belőle a tartalmasság. Pillanatnyi hatást szült inkább, mint meggyőződést a hallgatókban; minélfogva az ellenzéki szónokoknak gyakran alkalmat nyújtott e gyöngéit kizsákmányolni. A hazafiúi érzelmeket nem lehetett ugyan tőle megtagadni; de sima diplomatát játszó magatartása nem ritkán kételyt támasz-

tott, vajjon a haza vagy a kormány érdeke bír-e előtte nagyobb súlyal.»

Hogy szónoklataival csak pillanatnyi hatást lett volna képes elérni, s hogy hallgatóiban nem ritkán kételyek támadtak volna szavainak őszintesége iránt, azt már csak azért sem hiszszük el, mert maga Horváth Mihály elismeri, hogy Vay egyik legfőbb támasza volt annak a konzervatív pártnak, mely — mivel erkölcsi alapra helyezkedett — erkölcsi erejében napról-napra növekedett. Hogy lehetett volna tehát előmozdítója a párt tekintélyének az a férfiú, ki szavaival sem hatni, sem bizalmat kelteni nem volt képes? Ez oly rejtély, melyre nem mi adjuk meg a feleletet; hanem a melynek megfejtésével a historikus Horváth Mihály maradt adós.

A párt programjához való hűségének Vay nemcsak az országgyűlés tanácskozási termében, hanem azonkívül is annyi tanujelét adta, hogy bizony megbízhattak őszinteségében. A kormány tekintélyének emelésére nem szolgálkúségból, hanem azért törekedett, mert át volt hatva a meggyőződéstől, hogy ezzel hazájának tesz hasznos szolgálatot; a kormány és a haza érdekét nem állította egymással szembe, egyiket a másik fölé nem helyezte, hanem amazt a szíven hordozá, hogy ennek használjon. A kormány támogatását csak eszköznek tekintette, célja az volt, hogy ily módon nemzetére nézve megkönnyítse a haladás akadályainak elhárítását. Ő és elvtársai tévedni tévedhettek; de hamis úton nem jártak. Ha egyéb eredményt nem értek is el, abban bizonyára kiváló részök volt, hogy az ellenzék lassankint abbahagyta meddő sérelmi politikáját s hogy úgyszólván behajtatott a reformokba.

A kormány javára közigazgatási téren sem sokan fejtettek ki nagyobb és sokoldalúbb tevékenységet Vaynál. 1831-től 1848-ig a legkényesebb természetű megbízatásokat készséggel magára vállalta s mindig fényes sikerrel oldotta meg. A cholera miatt kitört parasztlázadás lecsendesítésében, a határszéli községek biztonságát oly nagy mértékben fenyegetett 1846-iki galicziai lázadás elfojtásában, az 1847-ik év végén kitört éhínség enyhítésében mint királyi biztos tevékeny részt vett.

Ott, a hol rábeszéléssel, szép szóval, jóakarató tanácsok-

kal s tekintélyt, de egyszersmind bizalmat keltő, komoly föllépéssel kellett a bajon segíteni, kitűnően megállta helyét; ott azonban, a hol a közigazgatás normális eszközei helyett az erőszakot kellett alkalmazni, a hol nem imponálni, hanem terrorizálni kellett, — ott neki nem volt mit keresnie.

Igazságtalanok lennénk emléke iránt, ha hibául rónánk fel neki, hogy 1848-ban az erdélyi királyi biztosságot elfogadta. A hibát a kormány követte el, midőn forradalmi időszakban aktív szerepet juttatott annak a férfinak, ki nem bírt Mirabeau elszánt bátorságával, hajlíthatatlan akaratával s legyőzhetetlen erélyével.

Én azt hiszem, Vay még erős kötelességérzete daczára is megtagadta volna felséges ura parancsának teljesítését s nem ment volna el Erdélybe, ha a későbbi események bekövetkezését előreláthatta vagy akár csak sejtette volna. De mért ne merte volna a felbujtogatott oláhok lecsendesítését magára vállalni, mikor méltán föltehetette, hogy csak azért nyugtalankodnak, mert félre vannak vezetve, s hogy ennél fogva csak fel kell őket világosítani és megbékülnök. A politikus előtt ma is képtelenségnek tűnik fel, hogy azok az oláhok, kik legtöbbit nyertek az 1848-iki törvények által, miután röghöz kötött helyzetükből felszabadultak, s kiknek az uniótól nem kellett félniök, mert nem levén semmiféle privilegium birtokában, nem volt tőle mit félniök, — a dolgok új rendje ellen a legszenvedélyesebb oppositíót fejtették ki; hogy éppen akkor, a midőn a mult szenvedéseieért a magyar nemzet kárpótolni kívánta őket, a helyett, hogy hálával viszonozták volna a nagylelkűséget, az öröklött fajgyűlölet és a bosszú által vezetettve a jótéteményre pártütéssel feleltek. Vay csalatkozott számításában s így jutott abba a ferde helyzetbe, melyből csupán súlyos meghurczoltatások árán volt képes kibontakozni.

Az oláhok a törvényes alapot kirugták lábaik alól, olyan követelésekkel állván elő, melyek az országnak a fejedelmi eskü által is biztosított területi és politikai integritásával homlok-egyenest ellenkeztek. S midőn Vay a király parancsaira hivatkozott velök szemben, ők viszont a császárra hivatkozva szegültek ellene. A királyi biztos nem volt képes kellő nyomatékot

adni rendeleteinek, miután az a fegyveres erő, mely az ő támogatására lett volna hivatva, a kamarilla utasítását követte s a lázadók pártjára állt. Mennél erélyesebb akart lenni, a kamarilla vak eszközei: az osztrák tisztek annál kiméletlenebbül rontottak neki tekintélyének, hogy erélyével a lázadókat meg ne félemlíthesse. Statáriumot hirdetett, fel is akasztatott néhány bujtogatót; de ezzel csak olajat öntött a tűzre. Jankut elfogták; de kénytelen volt szabadon bocsátani, mert Urbán, az osztrák ezredes vette pártfogása alá. Balázsfalvára az oláhok népgyűlést hirdetvén, nemzetőröket küldött ki, hogy szétugraszsa őket; de Puchnernek, a főhadi kormány parancsnokának engedelmével megtartották a gyűlést, melynek alkotmányellenes határozatai képezik még ma is a román irredentisták programját.

Valóban kétségbeejtő volt a királyi biztos helyzete. Sok keserűségtől és igaztalan vádtól szabadul vala meg, ha még mielőtt tovább fejlődnek a zavarok, eltávozhat Erdélyből. Kilátása is volt pedig erre két ízben. A Jellasichek betörése után ugyanis fölvette őt Batthyány abba a miniszteri lisztába, melyet az úgynevezett mérsékelték táborából állított össze, de a melyet a király nem fogadott el. Majd egy hónappal később őt bizta meg a király a minisztérium alakításával. Mielőtt azonban a megbízatás elfogadása vagy el nem fogadása tárgyában nyilatkozhatott volna, egy október 26-áról kelt legfelsőbb kéziratban meghagyták neki, hogy maradjon Erdélyben mindaddig, míg dolgait ott be nem végezte. Ugyanezzel a dátummal, de *más kezekből* Puchner meg azt a rendeletet vette, hogy fegyverezze le Erdélyt s szüntesse meg Vay királyi biztosságát.

Vay, daczára annak, hogy Puchner engedetlenség esetén elfogatással fenyegette, királya parancsát tartva szem előtt, nemcsak hogy ellene szegült a hadi kormányzónak, hanem olyan lépésre határozta el egyszersmind magát, melyért később keserves megpróbáltatásokat kellett elszenvednie.

Abban a tudatban, hogy ő áll törvényes alapon és nem Puchner, mert ő alkotmányos formában, királyától kapta megbízatását s abban a meggyőződésben, hogy óvásokkal és tiltakozásokkal czélt többé nem érhet: elrendelte az általános nép-

fölkelést. «Keljen fel kiki, vének s ifjak, — úgymond proklamációjában, — ragadjanak fegyvert és seregjeljenek össze tüstént a haza védelmére, hogy ekként egyesülvén azon 40,000 vitéz székely atyfiakkal, kik a haza oltalmára már Maros-Vásárhelyen összegyűltek, legyőzhessük azon ellenséget, ki szép ígéreiteit gyalázatos csalással váltotta be s kinek nincs más czélja, mint összerombolni életünket, vagyonunkat, nemzetiségünket, dicső alkotmányunkat, idegen földdé tenni a századokon át virágzó magyar hont. A vitéz székely nemzet tömegestül áll fel a haza oltalmára, a Királyhágón túl lakó magyarság testvéreinek védelmére fog sietni. Végül tudtul adom, hogy mindaz, ki a haza ellen fölkel és lázong, ki ellenségeinkkel kezét fog, mint arra érdemetlen, el fogja veszteni újonnan nyert szabadságát, el azon szabad földet, melyet egy nagylelkű áldozat következtében ingyen kapott, s azon föld jutalmul fog szolgálni azoknak, kik a haza megmentésére sikeres kezét nyújtottak. Mindezekre, mint királyi biztos, *V. Ferdinánd és szeretett hazám nevében* szólítom fel az erdélyi részek minden lakosát.»

Ezt a proklamációt Puchner és Urban hadüzenetnek tekintette. A rosszul szervezett székely csapatok és a császári hadak közt megkezdődött az elkeseredett küzdelem, mely az utóbbiak diadalával végződött. Erdély a császáriak kezébe került. Kolozsvár elfoglalása után Vay befejezettnek tekintette küldetését s haza ment; a kormány pedig Bemet küldte el Erdélybe, hogy rendet csináljon.

A szabadságharcz leveretése után a bécsi kormány a forradalomban részt vett hazafiak üldözését megkezdvén, Vayval — úgy látszik — nem volt tisztában. 1850. augusztus 1-re Bécsbe rendelték s felajánlották neki Magyarország kormányzóságát. Komoly volt-e ez az ajánlat vagy csak a hűség próbája, nem tudjuk. De az tény, hogy a mint Vay — miként birtokomban levő rövid önéletrajzában írja — «a becsületes magyar ember füle dobját sértő ajánlatot» visszautasította: azonnal perbe fogták s három évi zaklattatás után kötélre és javai elvesztésére ítélték. Ő felsége azonban 150,000 forintot érő salétrom-gyárát és telepeit kivéve, vagyonát visszaadta gyermekeinek s büntetését kegyelem útján

négy évi fogságra változtatta át, sőt később még ennek is nagyobb részét elengedte. Sok egyéb közt különösen két dolgot róttak fel bűnéül. Először, hogy Erdélyben a népfölkelést elrendelte; másodsor, hogy még a Puchnerhez intézett magánleveleiben is mindig a forradalmárok mellett nyilatkozott s így kétségtelen jelét adta annak, hogy nem kényszerűségből, hanem belső meggyőződését és érzelmeit követve csatlakozott a lázadókhoz.

A «rebellis gyanánt üldözött udvari ember», — miként később Kecskeméthy Aurél nevezte, — fogsága után, keserű csalódásokkal szívében, de bizva a szebb jövőben, teljesen félrevonult a közügyektől. Még a M. Tudományos Akadémia igazgató-tanácsából is, a melybe 1841. szeptemberében választatott be, kilépett s csak 1860. októberében foglalta el ott ismét székét.

Midőn azonban a protestánsok egyházalkotmányát, oktatásügyét és államjogi helyzetét szabályozó pátens s az azt kiegészítő miniszteri rendelet megjelent, újból ott látjuk őt a tettek mezején.

Thun pátense, a történelmi jogot, ezt a szilárd alapot, melyen a protestáns egyházalkotmány épülete nyugszik, a fejedelmi kegyelem ingoványával szerette volna helyettesíteni. Hogy azonban a protestánsok jogait biztosító nemzetközi szerződéseket és alkotmányos törvényeket — bármily hiányosak és tökéletlenek is különben, — a mennyiben az összes civilizált nemzetek oltalma alatt állanak, józan észszel nem lehet cserébe adni a legtökéletesebb s a legelőnyösebb császári pátensért sem; mert ez utóbbinak kútforrása: a fejedelmi kegyelem, ép úgy alá van vetve az enyészetnek, mint maga az uralkodó személye, — erre a kézzelfogható igazságra annál könnyebben rájöhetnek a protestánsok, mivel a pátens által nyújtott előnyök sem csábíthatták őket annyira el, hogy azokért érdemesnek látszott volna kirúgni magok alól a biztos talajt.

Abban a lélekemelő küzdelemben, melyet a protestánsok a pátens ellen oly diadalmasan harczoltak meg, Vay ott állt mind végig az első csatasorban.

A harczra megedzették a béke idején szerzett tapasztala-

latai s vezérszerepre képesítette kipróbált hűsége egyháza iránt. Fényes politikai multjával, mely már ekkor háta mögött állt, a legszebb harmoniában ölekezett össze nem kevésbé ragyogó pályafutása egyházi téren. Azt az erős fajszeretetet, mely az ő konzervatív jellemének egyik fővonása volt, természetsszerűleg egészítette ki egyházának szeretete. A mint Macaulay szerint az angol toryk buzgalma az örökösödési monarchia mellett az államegyház iránti buzgalommal mintegy kézen fogva növekedett s egyik a másik által erősbödött: ép úgy tartott lépést a magyar tory, Vay Miklós, hazafias érzülete egyháziasságával, miután életelve volt, hogy minden lépéssel, melylyel a magyar kálvinista egyház a haladás lépcsőjén feljebb és feljebb halad, a magyar faj suprematiája is izmosodik. Egyszerre, egy időben kezdte meg politikai és egyházi pályáját. Abban az évben, a melyben a vármegyeháza küszöbét átlépte, foglalta el egyszer-smind helyét a dunamelléki egyházkerület s az alsózempléni egyházmegeye zöld asztalánál. Majd 1840-ben a tiszántúli egyházkerület és a debreczeni kollégium főgondnokává választották meg.

Abban az arányban, a mint hatásköre szélesedett, fokozódott egyszer-smind tettvágya is. Mint főgondnok azzal kezdte működését, hogy megalakította az ú. n. tudományos választmányt (literaria deputatio) s Szoboszlai püspökkel együtt annak élére állván, hozzáfogott az egyházkerület iskoláinak újjászervezéséhez. Hogy ebbeli fáradozásait megfelelő siker nem koronázta, annak nem ő volt az oka, hanem azok, a kik korát túlszárnyaló eszméit nem voltak képesek megérteni. Az átalakulás jövőben követendő, helyes irányát azonban megjelölte, midőn a gymnasiumnak, mint önczélú, önálló intézetnek szervezését, a szakrendszer életbeléptetését, a kizárólagos alaki képzés mellőzését sürgeté.

Főgondnoki díszes tisztétől 1849-ben vált meg, nem azért, mintha beléfáradt vagy beléunt volna; hanem — a mit csak kevesen tudnak — tisztán személyi okok miatt.

Szoboszlai püspök egy darabig a legjobb, mondhatnók: szoros viszonyban volt vele. Királyi tanácsossá, a mire mindig vágyott, ő nevezette ki s az ő kezébe tette le, mint ilyen, a

hitet. 1849-ben azonban egyszerre elhidegedett tőle; került vele az érintkezést, sőt annyira ignorálta, hogy egyházközségi közgyűlést tartott a nélkül, hogy arról őt, elnöktársát, — a ki pedig akkor, mint a főrendiház tagja, éppen Debreczenben tartózkodott, — értesítette volna. A gyűlés Szoboszlai indítványára elhatározván, hogy Kossuthot, mint Magyarország kormányzó-ját, hódolati nyilatkozatban üdvözölni fogja, a nyilatkozatot Szoboszlai megfogalmazta s egy reggel egész parádében, háromszögű kalapját hóna alá csapva, fényes paláttal vállán bekopogtat Vayhoz s követeli tőle az okmány aláírását. Vay azonban, ki már különben is el volt keseredve a püspök magaviselete miatt, kereken visszautasította követelését s még az nap beadta indokolt lemondását a főgondnokságról. Próbálták megmarasztani; de hajthatatlan maradt. Vérig volt sértve a mellőztetés miatt s nem tudott többé megbocsátani. De méltán bánthatta az is, hogy Szoboszlai *a jó hazafit* akarta vele, azzal *a rossz hazafival* szemben játszani, kit Erdélyben egy-két aljas rágalmozó nem átalott áruló hírébe keverni. Még néhány évvel ezelőtt is indignációval beszélte el nekem, hogy az a Szoboszlai merte őt gyanúsítani, a ki midőn gr. Zichy Ferencz Paskievicsessel Debreczenbe érkezett s magához hívatta őt, leterdepelve kért bocsánatot és ígért javulást s a ki tényleg annyira megjavult, hogy míg Könyves Tóth Mihály, a kit pedig ő parancsolt a táborba, tíz évig czepele a vasat, ő a vasat a mellén hordozta, a mennyiben hűsége jutalmául a vaskoronarenddel diszítettett fel.

Azt a férfiút, ki a protestáns önkormányzatot a magyar nemzetiség s a magyar alkotmány egyik legerősebb palladiumának tekintette, az ötvenkilenczediki pátens természetesen nemcsak mint protestánst, de mint magyar hazafit is mintegy provokálta a cselekvésre.

Éléré állt annak a küldöttségnek, mely a négy református kerület s a bányai ág. hitvallású superintendens megbízásából 1860. januárius hó elején Bécsbe ment, hogy ő Felségétől kérelmezze a pátens visszavonását. Azonban jóllehet minden követ megmozdított, még sem bírta kieszközölni, hogy a küldöttséget ő Felsége elfogadja; mivel Rechberg miniszterelnök szerint a pátens

által felosztatott superintendentiáknak nem volt joguk küldöttséget választani. Ő neki magának azonban alkalma nyílt legalább Rainer főherczeggel közleni a protestánsok kívánságait, melyeket négy pontban foglalt össze, ú. m.: 1. a pátens és az annak végrehajtására vonatkozó október 8-diki és januárius 10-diki miniszteri rendeleteket a kormány vonja vissza; 2. a kerületek az üresedésben levő egyházi hivatalokat törvényes módon tölthessék be; 3. a kerületek állapítsák meg a zsinati képviselők választásának módját; 4. a pátentst terjeszse a kormány a zsinat elé.

Januárius 28-án tartotta a bécsi küldöttség utolsó értekezletét, melyet Vay lelkes beszéddel zárt be. Kifejezte örömét a felett, hogy az egész idő alatt, melyet Bécsben töltöttek, nézeteltérés még a mellékes kérdésekben sem merült soha fel a küldöttek között. Azután felhívta hitfeleit, hogy a válságos időben kitartók legyenek s tartsanak össze, mert az összetartás előbb-utóbb meg fogja teremni gyümölcseit s a jogelvekhez való szilárd ragaszkodáson hajótörést fognak szenvedni a jogtalan és törvénytelen törekvések. «Mindenek felett — így végezte rövid beszédét — bízunk azonban Istenben s rendületlenül higgyük és reméljük, a mint az keresztyénekhez illik, hogy a súlyos megpróbáltatások csak arra valók, hogy még inkább megacézózzanak bennünket s az evangyéliomi tanokhoz való állhatatosságunkat megszilárdítsák. Isten velünk».

Vay tetteivel is bebizonyította, hogy ezek a tanácsok benső meggyőződéséből eredtek. Ő ment elől jó példával a kitartásban. Az önbizalmat nem veszítette el. A lemondásnak azt az elvét, melyet Terentius így fejez ki: «si id fieri, quod vis, non potest, velis id, quod possit», nem követte. Élő szóval, valamint írásban nem szünt meg folytonosan éleszteni hitfeleiben a harczkedvet.

Leveli, — melyekben az egyházi, valamint általában a közügyekre vonatkozólag minden legkisebb tervét, szándékát bizalmasan közli hű munkatársával, Ballagi Mórral s a miket önéletrajzával együtt nagy kegyelettel őrzök reliquiáim között, — sok oly dolgot tartalmaznak, melyeknek alapján nemcsak saját nemes lelkének rejtekeibe hatolhatunk be, de egyszersmind

úgy a pátens elleni, mint számos egyéb mozgalomnak a be nem avatottak előtt ismeretlen indokait, eredetét ismerhetjük meg. Ma azonban még csak a kellő tapintat parancsolta óvatossággal használhatjuk fel e leveleket. Majd később, egy-két nemzedék kihalta után dolgozhatja fel a történetíró a nagybecsű anyagot a nélkül, hogy az indiskretio vádjának tenné ki magát, a nélkül, hogy tartania kellene attól, mikép egyesek érzékenységét esetleg megsértheti.

A mint Vay Bécsből hazatért, a küldöttség több tagjával ismét összejött, hogy megbeszélje velök a további teendőket. A bekés kiegyenlítésre törekedett, a nélkül azonban, hogy az egyház autonom jogaiból csak egy parányit is hajlandó lett volna feláldozni.

E célból februárius elején ismét fölment Bécsbe s ekkor már sikerült ő Felségéhez is bejutnia. Mint leveleiben, valamint Bauhofernek, a pátens mellett küzdő budai evangélikus papnak birtokomban levő, kéziratban maradt naplójában olvasom, a Felség igen kegyes volt hozzá s megengedte neki, hogy a bécsi küldöttségnek a miniszterek által visszautasított emlékiratát hozzá benyújthassa. Ő Felsége, ellentétben minisztereivel, szintén óhajtotta a békét s e célból messze menő engedményekre is késznek mutatta magát. «Nem akarom, — így szólt a többi közt Vayhoz — hogy a protestánsokon erőszakot tegyenek; hanem hogy valamely módon a pátenssel kibékítsék őket». Aztán Vayt is, mint br. Prónayt minisztereirez utasítá, hogy beszélje meg velök a dolgot, egyezzek meg velök s akkor jelentkezék ismét nála. «E perctől kezdve — írja Vay egyik levelében — biztos voltam benne, hogy ügyünk szerencsés véget fog érni».

Rechberget nyomban fölkereste s midőn hosszas és beható tanácskozás után a miniszterelnök megkérdezte tőle, mi módon gondolja a békét helyreállítani, azt felelte, hogy «úgy, ha a protestánsok kérelmei egytől-egyig teljesíttetnek; ez lenne — úgymond — az ügy gordiusi csomójának mind az egyházra nézve legmegnyugtatóbb, mind a kormányra nézve legcélszerűbb kettémetszése».

Úgyde a gordiusi csomó illetén megoldására még ekkor

Rechberg nem tudta elhatározni magát. Épen ezért a tiszán-inneni superintendens «vénei», köztük Vay Miklós is, mint alsó-zempléni ülnök, márczius közepén Miskolczon tartott értekezletükön elhatározták az ellentállás folytatását s Szakál László felső-borsodi esperest és helyettes superintendensét megbízták, hogy körlevélben szólítsa fel a papságot, hogy a Révész Imre által fogalmazott Tájékozáshoz tartsa magát a januárius 10-diki rendelettel szemben, vagyis kereken tagadja meg a pátensnek a szószékről való kihirdetését.

A tiszáninnyi superintendens, — mely ép oly hajthatatlanul ragaszkodott a törvényes alaphoz, mint a többi egyházkerületek, — mely hálával és elismeréssel méltányolta Vay buzgó működését s hogy elismerését urbi et orbi kifejezze, főgondnokává választotta még mielőtt a pátens hatályon kívül helyeztetett volna.

Az Apostol Pál elhunytával megüresedett superintendens hivatalt, valamint a főgondnoki hivatalt is az 1860. májusi miskolczy gyűlésen töltötték be, miután a szavazatok beadását a főgondnoki hivatalra az 1859. szeptember 11-én, tehát a pátens kelte után Csáthon tartott egyházkerületi gyűlés, a superintendens hivatalt pedig a «vének» fennebb említett márcziusi tanácskozmánya elrendelte.

A májusi gyűlést Szakál László helyettes superintendens megnyitván, a császári biztos a jelenvoltakat széteszlásra szólítja fel, miután a januárius 10-iki miniszteri rendelet értelmében mindazon egyházi testületek, melyek magukat a pátens értelmében nem rendezték, egyházi gyűlések tartására nincsenek jogosítva, s ha ilyen gyűlést mégis tartanának, azoknak határozatai semmiseknek tekintetnek. A mire azonban a jelenvoltak egyértelműleg kijelentették, hogy az 1790/1. XXVI. t.-cz. 4. §-a értelmében, mely a protestánsok szabad tanácskozási jogát biztosítja, a gyűlést megtartják; azt feloszlalni az elnökségnek nem áll jogában, miután a zsinat-presbyteri egyházigazgatás elvei és szabályai szerint, a gyűlés valamint maga magát konstituálja, úgy maga magát oszlathatja fel s miután ama felelősség, mely a gyűlés illetően feloszlata által az egyház administrationalis ügyeinek fennakadásából az összes egyházra háramolna, min-

den más felelősségnél súlyosabban terhelné az elnököket Isten és hitfeleik előtt.

A biztos erre eltávozott, nem követve az október 8-iki rendeletben foglalt utasítást, hogy t. i. hasonló esetben a politikai hatóságok a feloszlásra való felhívásuknak rendőri eszközökkel is megkivántató nyomatékot adjanak.

Nyomban hozzáfogtak tehát a szavazatok felbontásához, melynek eredménye az lőn, hogy a jegyzőkönyv szavai szerint «357 szavazat közül, vallásos buzgóságáról s nemes hazafiúi érdemeiről hazaszerte ismeretes idősb báró Vay Miklós 338 szavazattal főgondnoknak megválasztatott».

Az egyházkerületi gyűlés előtt két nappal Benedek tábornagy azt táviratozta Vaynak: «als alter Freund rathe ich dir an der Sitzung nicht Theil zu nehmen, wenn du dich nicht Unannehmlichkeiten aussetzen willst» (mint régi barátod tanácsom neked, hogy a gyűlésen ne végy részt, ha csak kellemetlenségeknek nem akarod magadat kitenni). Majd a gyűlés folyamán Thun minisztertől kapott táviratot, melyben felelősség terhe mellett hagyja meg neki, hogy a főgondnoki hivatalt el ne merje fogadni, Zsarnay megválasztását semmisítse meg, illetőleg engedelmeskedjék a császári biztos parancsainak.

Ő azonban a táviratot zsebre dugta s elnöki székét a gyűlésen elfoglalta, ezzel is dokumentálván, hogy a hatalommal mindenkor kész szembeszállni, valahányszor az egyház jogainak fenntartásáról van szó, a mit különben eléggé bebizonyított már előzőleg az által, hogy elvállalta a bécsi küldöttség vezetését s hogy részt vett a tiszáninneri «vének» ama tanácskozmányán, mely elhatározta a májusi egyházkerületi gyűlés meg tartását s a superintendensi hivatal betöltését.

A gyűlés végét nem várva be, fölment Bécsbe s Thun miniszter előtt kijelenté, hogy a dolgok már most oda fejlődtek, hogy ha következetes akar maradni, vagy őt fogatja perbe, mint a ki a pátens rendelkezéseivel nyíltan szembeszállt, vagy ő mutatja meg, hogy Thun Leo pár nap múlva elveszti tárczáját. A sarokba szorított miniszter kénytelen volt megadni magát, annyival inkább, mert Benedek tábornagy is, — kit Vay, Prónay, Török Pál, Székács és Ballagi már előbb meg-

győztek a protestánsokkal való kiegyezkedés szükségességéről, — ezt tanácsolta neki. Az 1860. május 15-én kelt legfelsőbb kézirat azzal a szemrehányással, hogy a kormánynak a protestáns ügyek rendezésére célzó intézkedései «a nép kedélyének növekedő nyugtalanítására használatnak alkalmul», a pátentst hatályon kívül helyezi.

A határozott ellentállás, a kormány iránti engedelmesség nyílt felmondása tehát, — melyre a készség megvolt minden jó protestáns emberben, de a melyhez igen sokan bátorságot a Vay magatartásából merítettek, — végre is célhoz vezetett.

A pátens elleni harc — mint más helyütt írom — nemzeti küzdelem volt. A protestánsok, midőn saját ősi alkotmányos presbyteriális szervezetök mellett sikra szálltak: a mindent központosító absolutismust támadták meg. Az «egységes Ausztria» irányadó köreit lelkesítő centralisatio szelleme hatja át a pátens minden sorát. A birodalom egységének nevezett szörnyeteget és a közszabadság elnyomására szolgáló igazgatási rendszert ostromolták tehát meg a protestánsok a pátensben s így küzdelmek szükségszerűleg politikai jelleget öltött magára. Eredménye is inkább politikai, mint vallási volt. Tévednénk, ha állítanók, hogy az osztrák kormány nyomása nem fejlesztette volna hitfeleinkben a vallásosságot, az egyházi ügyek iránti érdeklődést; hiszen az előző századok története is bizonyítja, hogy az egyházas szellem hasonlít a pálmához, mely sub pondere crescit. De másrésről az is bizonyos, hogy míg vallás-erkölcsi tekintetben a pátens elleni mozgalomnak maradandó nyoma alig maradt: politikai fejlődésünk történetében ez a mozgalom tette le a határkövet az elnyomatás és az alkotmányos kibontakozás korszaka közé.

Az olasz hadjárat befejeztével Ausztria a legsúlyosabb válság örvényébe jutott. Kifelé csaknem teljesen elvesztette tekintélyét, belügyei tekintetében a felbomlás tünetei mutatkoztak. A történelmi jogokkal homlokegyenest ellenkező államegység eszméje, mely 1849-től az osztrák udvari politika sarkpontját képezte, kezdte magát megboszulni. A magyarországi protestánsok ellentállása jelölte meg az irányt a lehető kibontakozásra, melyet a konzervatívek körültekintő, óvatos, de nem hazafiati-

lan politikájukkal, nagy buzgalommal és erélylyel igyekeztek elősegíteni. Az ő politikájuk ép oly kevésbé volt népszerű, mint egyéniségök; az akkori viszonyok közt nem is lehetett az. A nemzetet kellett az udvarral szemben képviselniök, anélkül, hogy a nemzettel direkt összeköttetésök lett volna, anélkül, hogy mandátumuk lett volna a nemzettől; ehhez járult még az is, hogy működésüket a nyilvánosság organumainak hiányában nem lehetett ellenőrizni; sem országgyűlésen, se nem a megyei tanács-termekben, még csak nem is a sajtóban, hanem a császárhoz benyújtott s kizárólag az ő használatára készült emlékiratokban s a császár és a miniszterek fogadó termeiben fejtették ki nezeiteket. Innen eredt népszerűtlenségök; sőt ezért kellett még a gyanusítást is elszenvedniök, hogy alkuba bocsátották a nemzet jogait annak megkérdése és hozzájárulása nélkül. Ma már azonban a tárgyilagos történetíró igazságot fog nekik szolgáltatni. Tévedhettek, a részletekben hibákat követhettek el; de szándékuk tiszta s kiindulási pontjuk kifogástalan volt.

Kiindulási pontjukat. — melyet mindjárt a szabadságharc leveretése után, 1850-ben, nem csekélyebb őszinteséggel, mint bátorsággal egy emlékiratban fejtettek ki az uralkodó előtt, — az 1860. első felében összehívott megerősített birodalmi tanácsban újból körvonalozták. 1860. április 25-én a tanács tagjaivá magyar részről gr. Apponyi Györgyöt, Majláth Györgyöt, gr. Barkóczy Jánost, br. Eötvös Józsefet, Somssich Pált és br. Vay Miklóst nevezték ki. A három utóbbi azonban kineveztetését visszautasította. Vay önéletrajzában azt írja, hogy «vallásügyünk végső diadala előtt nem akartam az államtanácsba belépni.» Helyöket gr. Széchen Antallal, gr. Andrássy Györggyel és Korizmics püspökkel töltötték be.

A kormány azzal a fogással élt, hogy egy telekkönyvi rendtartást s egy váltótörvényt terjesztett a birodalmi tanács elé. Úgy gondolkozott, hogy ha ezeknek tárgyalásába belémennek, ezzel a birodalmi tanács törvényhozó testületté fogja magát felavatni. Csakhogy a magyar tanácsosok nem mentek belé a csapdába. Majláth kijelentette, hogy Magyarországon még a gyermek is tudja, hogy Magyarországon törvényt csak az országgyűlés és a korona hozhat. A tanácskozások folyamán az-

tán a magyar tanácsosok kijelentették azt a fontos elvet, a mit a többség el is fogadott s a mi a tanácskozások eredménye lön, hogy t. i. az alkotmányjogi függő kérdések Ausztriában csakis történelmi alapon oldhatók meg s csupán ez a megoldás számíthat arra, hogy megnyugvást idéz elő s gyökeret ver a népek körében.

A mint a birodalmi gyűlés szétoszlott, a bécsi miniszterek, első sorban Rechberg, érintkezésbe léptek az imént említettek kivül br. Sennyey Pállal, gr. Dessewffy Emillel is. Egymást érték a tanácskozmányok, melyeknek eredménye lön az október 20-iki diploma.

Ezzel kezdődik meg az újabb átalakulás aerája s az ezt követő kilencz hónapra esik Vay politikai szereplésének kiemelkedő időszaka.

Az októberi művet a magyar közvélemény bizalmatlansággal, sőt határozott ellenszenvvel fogadta.

A közvélemény akkori legtekintélyesebb organuma, a Pesti Napló, a diploma megítélése tekintetében az első napokban ingadozni látszott, a minek oka az volt, hogy Deák a maga óvatosságával azt ajánlotta Kemény Zsigmondnak, a szerkesztőnek, hogy határozott álláspontot ne foglaljon el, hanem magára a közvéleményre bízva az engedmény értékének megbecslését. Királyi Pál cikke — az első, mely a diplomára vonatkozólag a Naplóban megjelent — csakugyan egészen színtelen. Kemény azonban a Deák által ajánlott taktikát helytelennek találván, már október 25-én félreérthetetlenül hangoztatja a restitutio in integrumot szemben a semmitérő koncessziókkal. A mit Kemény egy magántársaságban kijelentett s a mit lapjában különösen Zsedényivel szemben oly ékesszólóan, habár más szavakkal hirdetett, hogy t. i. a 48-iki törvényeket nem szabad bántani, mert azokért sok vér folyt, mert azok által győzhető le az októberi diploma is, — csakhamar közvéleménynyé vált s visszhangzott az ország minden részéből.

A kormány a közhangulatot hiába igyekezett megnyerni a maga részére.

Úgy a fővárosban, mint a vidéken a kormány emberei által kezdeményezett tüntetéseket ellentüntetésekkel viszonozták.

A budapesti egyetemi ifjúság egyesek kivilágított ablakait beverte, a hivatalos helyiségeken kifüggesztve volt kétfejű sasokat eltávolította s a rend helyreállítása végett kirendelt katonasággal összetűzvé, véres utczaí jelenetekre adott alkalmat. A vidéki publikum követte a fővárosi ifjúság példáját s ablakbeverésekkel, macskazenékkel és a köcsögkalapok ellen megindított irtó hadjáratall fejezte ki érzelmeit, sőt a notorius Bach-huszárokat, mint például Perczel Móricz unokaöcscsét, ki nem átalotta becsületes ősi nevét undorító ultraloyalitásból Bonyhádyra változtatni, székhelyökről meg is ugrasztotta.

A közönségnek ez az ellenszenve a dolgok új rendje iránt könnyen megmagyarázható. Az októberi diploma többet adott, mint a mennyit reméltek; de kevesebbet, mint a mennyit a jogfolytonosság szempontjából adnia kellett. A kik be voltak avatva a kormány politikájába, méltán számíhattak arra, hogy ez első lépés az alkotmány helyreállítására; de a nagy közönség a fontos államokmányt úgy tekintette, máskép nem is tekinthette, mint a mely formailag ép úgy, mint lényegileg negatiója a történelmi magyar alkotmánynak s a melynek, valamint az azt kiegészítő legfelsőbb kéziratoknak egyes pontjai ellenmondásban vannak egymással.

A diplomában ő Felsege például elismeri, hogy a birodalom hatalmi állásának biztosítékai csupán oly állami szervezetek és jogállapotokban található fel, melyek a különböző országok és tartományok történelmi jogtudatának, különféleségének s oszt-hatatlan és elválaszthatatlan szilárd kapcsolatuk kívánalmainak egyaránt megfelelők; de másrésről kijelenti, hogy az állami hatalmi eszközöknek az európai szárazföld minden országaiban helyet foglaló összpontosítása folytán a legmagasabb államfeladatok összefoglalt kezelése a birodalomban is, ennek biztonsága s egyes alkotó részeinek jólléte céljából, elutasíthatatlan szükségge fejlődött. Ki van mondva továbbá a diplomában, hogy a korona a törvényhozás jogát ezentúl a törvényesen egybegyűlt országgyűlés közreműködésével fogja gyakorolni; de nyomban hozzáteszi, hogy mindazon tárgyai a törvényhozásnak, melyek ő felsege és tartományai mindannyiával közös jogok, köteleességek és érdekekre vonatkoznak, ezentúl a birodalmi tanácsban

és ennek közbejöttével fognak tárgyalatni. A Vayhoz intézett legfelsőbb kéziratban az 1848-diki törvények közül egynehányat ő felsége újból sanctionál, a mire — közbevetőleg mondva — nem volt semmi szükség, mert a mi egyszer szentesítettet, azt újból szentesíteni fölösleges; de Magyarország államjogi viszonyainak végleges rendezését a koronázás idejére tartja fel; a kormányzat, közigazgatás és igazságszolgáltatás szervezetére nézve az 1848-iki törvények intézkedéseit még csak nem is említi, nemhogy figyelembe venné s az ősi megyei rendszert nem a 48-iki törvények alapján rendeli helyreállítani.

Ebben a khaoszban nem csoda, ha a nemzet nem volt képes eligazodni. A megyék hazafias kötelességöknek ismerték a legerélyesebben szembeszállni azzal a kísérettel, melynek végrehajtásához ha segédkezet nyújtanak, beléegyeznek abba, hogy a magyar alkotmány tabula rasanak tekintessék s mintegy felbátorítják a hatalmat, hogy az 1848-diki vívmányokat tetszése szerint nyirbálja meg.¹

A megyék, illetén maguktartása miatt méltán részesülhetek szemrehányásban azok részéről, kik — mint Vay — az októberi művet csak első lépésnek tekintették a törvényes állapotok teljes helyreállítása felé s kik telve voltak a legszebb reményekkel a jövőt illetőleg. De végeredményben a megyéknek igazuk volt.

Az 1861-diki országgyűlés, eljárásukat a nemzeti akarat, a közfelfogás tolmácsolása tekintetében fényesen igazolta. «Meg van támadva — így hangzik a Deák által készített felirat egyik kardinális szakasza — országunk alkotmányos önállása már az első lépésben, melyet Felséged az alkotmányosság ösvénye felé irányzott; meg van támadva az által, hogy a magyar alkotmány visszaállítása csak föltételesen s leglényegesebb kellekeinek kivételével ígértetik; meg van támadva az október 20-án kiadott diplomában, melyet alapul vesz föl az országgyűlést megnyitó beszéd is. Meg akarja végkép fosztani ezen diploma Magyarországot azon ősi alkotmányos jogától, hogy a

¹ A megyei mozgalmak részletes leírását lásd: *Magyarországi alkotmányos mozgalmak* 1860. október 20-tól 1861. április 2-ig, mint a nemzetgyűlés megnyitása napjáig. Adatok történelmükhöz. Pest, 1861.

közadónak és katonaaállításnak minden kérdéseit egész terjedelmökben saját országgyűlésén határozhassa el; kiveszi a nemzet kezéből azon jogot, hogy legfontosabb anyagi és közjogi érdekei fölött királyával egyetértőleg önmaga hozhasson törvényeket. Pénz- és hitelügy, hadügy, vám és kereskedelem, ezen leglényegesebb kérdései a nemzet politikai életének, egy közös birodalmi tanács alá rendeltetnek, hol azok fölött Magyarországúra nézve is egy, többségében idegen hatalom, nem magyar szempontból, nem magyar érdekek szerint intézkednek. És a közigazgatás terén is függővé teszi ezen diploma Magyarország kormányzatát az osztrák kormányzattól, oly kormányzattól, mely nem is felelős; de ha felelős volna is, nem felelne Magyarországnak, hanem a birodalmi tanácsnak, hol a mi érdekeink, midőn azok az ő érdekeiktől eltérnek, a többségnél aligha találának elegendő biztosítékot. Ha ezen eszme tettelesen életbe lépne, Magyarország nem lenne többé önálló sem törvényhozásában, sem kormányzatában, hanem legfontosabb érdekeire nézve alatta állana az osztrák birodalom közös törvényhozásának és kormányzatának; egy szóval csak névre volna Magyarország, tetteleg pedig osztrák provincia. A hatalomnak ezen ellenünk s alkotmányos önállásunk ellen intézett jogtalan törekvése nemcsak törvényeinkkel ellenkezik, hanem egyenesen megtámadja magát a sanctio pragmaticát, azon állami alapszerződést, mit a magyar nemzet 1723-ban az uralkodóházzal kötött.»

Az emigratio, élén Kossuth-tal, még mielőtt az országgyűlés nyilatkozott, ugyanilyen irányban informálta a külföldet az októberi mű értékére nézve. Az egyetlen Szemere nyilatkozott mellette a párisi «La Presse» czímű lapban; de Klapka ugyanott megtagadta a szolidaritást az emigratio és Szemere felfogása közt, ide haza pedig Tóth Kálmán Kipfelhauserrel, a «Bolond Miska» kedvelt karrikaturájával gúnyoltatta ki az októberi diplomáért lelkesedő volt magyar minisztert, midőn ezt a négy soros verset iratta vele:

Sokat beszélnek ellene,
A kiknek több is kellene,
Csak én nem vagyok ellene,
S Bartholomeus Szemere.

Jósika Miklós, ki az emigratio tagjai közül legnagyobb tevékenységet fejtett ki a magyar ügynek a külföldi sajtó útján való tájékoztatása érdekében, már október 26-án, tehát mindjárt a diploma megjelenése után, programját következő pontokban foglalta össze és közölte Kossuth-tal: «1. Mi magyarok határozottan és erélyesen kinyilatkoztatjuk, hogy az, a mit az osztrák kormány alkotmányos czímen octroyált, nem a mi alkotmányunk. 2. Oly Reichsrath-tal, mely Bécsben határoz vérünkről, vagyonunkról, röviden: mindenünkről, — össze nem fér az autonomia fogalma. 3. Oly diéta, melynek annyi hatásköre sincs, mint egy régi vármegye gyűlésének, nem a mi régi országgyűlésünk. 4. Oly vármegyegyűlések, melyeket az osztrák kormány megszorításai kupaktanácscsá aljasítottak s melyek a törvénytelenül kirótt adót, katonát meg nem tagadhatják, nem a mi régi híres vármegyegyűléseink. 5. A ki ily ámtásra kezét nyújt, hazaáruló. 6. Nekünk semmi néven nevezendő octroy nem kell. A Habsburgoktól semmi egyebet nem várunk, csak hogy az ördög őket minél előbb vigye el».

Vayt és társait azonban sem a külföldi sajtó agitatioja, sem a megyék szenvedélyes, részben túlzó támadásai nem ingatták meg.

Ludvigh János Vaynak sem jellemét nem ismerte, sem politikáját nem volt képes helyesen és tárgyilagosan megítélni, midőn október 25-én ezt írja Kossuthnak: «Vay minden időben udvari kegy és népszerűség nimbusza körül szállongott. Ő, mint a «Times», mindig arra figyel, merről fúj a szél. Tán nem ártand, ha neki időről-időre levélben az ujságokat, a szégyen-adomány analysisét megküldöm? Mert ő nem ad, hanem vesz irányt a közvéleménytől».

Egy hosszú politikai pálya kritikájában nem szabad sem egy tényből indulnunk ki, sem azt az egy tényt saját elveink szempontjából bírálni meg. Ilyen módszer alkalmazásával hű politikai jellemrajzot adni nem lehet; hanem szükségképen torzképet fog előállítani a bíráló, torzképet, melylyel nem az állítatitak pellengérré, a kit lerajzolunk, hanem az, a ki nem átalja rajzával megtéveszteni a közönséget.

Vay bármikor is az udvar kegyét ép oly kevésbé haj-

hászta, mint a népszerűséget. Azok közé a közvetítő politikusok közé tartozott, kikről Kossuth a Széchenyivel folytatott polemájában találóan jegyezte meg, hogy igen könnyen két szék közt pad alá kerülnek. A korona és a nemzet közti egyetértést tartotta mind a két fél boldogulása és jóléte alapföltételének, ennél fogva mindig azon volt, hogy az alkotmány két tényezője közt az ellentéteket kiegyenlítse. De midőn ez irányú kísérletei nem sikerültek: soha sem habozott határozottan annak a részére állni, a kinek — hite és meggyőződése szerint — igaza volt. Ily módon tényleg egész élete pályáján az udvari kegy és népszerűség közt hanyódott, a nélkül azonban, hogy saját lelkiismeretével kénytelen lett volna meghasonlani; mert nyugodtan elmondhatta magáról, hogy soha nem vezették semmiféle politikai lépésében önző mellékérdekek, hanem tetteinek egyedüli rugója a legigazabb és legőszintébb hazaszeretet volt.

Az igaz, hogy a közvéleménynek irányt soha nem adott; de viszont a közvélemény nyomásának sem engedett. Irányadó szerepe nem lehetett már csak azért sem, mert kivéve élte utolsó szakát, midőn a kiegyezési mű létrejötté után szívvel-lélekkel ahhoz a párthoz csatlakozott, mely a kiegyezést létrehozta, — pártember, a szó valódi értelmében, nem volt. A kinek politikai szereplése a nemzet és korona közti éles harcok és küzdelmek idejére esik s a ki e harcok közt a közvetítést tűzte ki élte feladatául: az cselekvési szabadságát a pártfegyelem által nem engedhette korlátozni. Ő rá is állt, a mi Széchenyire s a mit Boissier Ciceroról ír, hogy a pártok nem szeretik az afajta embereket, kik vonakodnak társul csatlakozni az ő kicsapongásaikhoz s kik az általános túlzások közepett önérzetesen megmaradnak az igaz mérték határain belül. A konzervatívek ép oly kevésbé számíthatták őt maguk közé, mint a liberálisok. S mert nem fogadta el magára nézve kötelezőnek egyik párt programját sem, daczára fényes tehetségeinek, vezér sem lehetett.

De hogy a közvélemény sem térítette őt le az önmaga által megszabott s helyesnek tartott útról, annak épen ama kilencz hónap alatt adta legfényesebb bizonyítékát, mely idő alatt az események Magyarország élére állították.

Az októberi műben neki része nem volt; de szívesen engedett felséges ura felszólításának, hogy részt vegyen annak végrehajtásában s magas állását — daczára annak, hogy a közvélemény határozottan ellene fordult — mindaddig megtartotta, míg a sikerbe vetett reményét el nem veszítette. A Disraeli-féle politikusok közé tartozott, kik a helyett, hogy okoskodnának, a helyett, hogy teoriákon rágódnának: teszik azt, a mit a jelen viszonyaihoz és a jelen szükségleteihez képest tenniök kell.

. Mikor október 20-dika előtt néhány nappal Bécsbe rendelték, még semmit sem tudott a történendők felől. A mint megérkezett, még mielőtt audientiára jelentkezett volna, a hôtélben fölkereste Sennyey és Majláth, hogy felolvassák előtte az októberi diplomát és a legfelsőbb kéziratokat. A diplomát az alatt, míg az úti port lerázta magáról s átöltözködött, fel is olvasták; de már *a többi okmánynyal nem ismerkedhetett meg*; mert ő Felsége egyik szárnysegéde megjelenvén nála, felszólította, hogy azonnal jelentkezzék a Felségnél. A császár igen szívélyesen fogadta s első kérdése az volt hozzá, hajlando volna-e hazájának egy nagy szolgálatot tenni? Mire Vay igenlőleg felelvén, az uralkodó tudtára adta, hogy Magyarország kancellárává nevezte ki. Vay a kinevezést elfogadta a nélkül, hogy a teendőkre nézve bővebb fejtegetésbe bocsátkozott volna ő Felségével.

Előttünk, kik a parlamentarismus légkörében nőttünk fel, mindenesetre szokatlannak és különösnek tűnhetik fel, hogy valaki a kormány élére áll a nélkül, hogy programját a megbízóval közlené s arra nézve világos egyezség és megállapodás jönne létre köztük; de az akkori viszonyok közt ez ép oly természetes volt, mint a mily ízetlenség lett volna épen Vay részéről az alkudozás.

Éles eszével azonnal felismerte ő a helyzetet. Azt már tudta, hogy Bécsben keresve-keresik az alkotmányos kibontakozás útját és eszközeit. Tehát másra, mint e czél keresztülvitelére, az ő közreműködését sem vehetik igénybe. S hogy épen őt kívánta ő Felsége az ügyek élére állítani, ez a mily ügyes sakkhúzás volt a Felség részéről, ép oly megnyugvására

szolgálhatott neki a tekintetben, hogy a nemzeti jogok feláldozásáról nem lehet szó. Az ő neve ebben az időben kétségtelenül a legnépszerűbb név volt a hazában. A csak imént lezajlott pátenst elleni küzdelem, valamint ezt megelőzőleg a theresienstadti várfogság, elég világos bizonyítékai valának Vay tiszta hazafiságának. Benne megbízhatott a nemzet, hogy nem fogja árúba hocsátani az ősi örökséget; de megbízhatott fejedelemé is, hogy javát akarja. S mert fent és lent közbizalomnak örvendett: azért kellett őt megnyernie a koronának a kiegyezés végrehajtására.

A mint aztán Vayt beavatták az ügyek minden részletébe, teljes bizalommal fogott hozzá a nehéz feladat megoldásához.

Hogy az októberi mű sem őt, sem annak szerzőit nem elégitette ki, az bizonyos; de — mint említők — a jövő fejlődésének alapjául elfogadták. A következmények sok tekintetben nekik adtak igazat. Az 1867-ki kiegyezés egyik legfőbb alapeszméje, hogy t. i. Magyarország és Ausztria közt a közös ügyek alkotmányos úton intézendők el, bennfoglaltatik az októberi diplomában. Ha az októberi politikusok időt nyernek; ha a megyék nem zavarják meg terveiket, számításait, a mire azonban — hogy igazságot szolgáltatassunk nekik, ki kell jelentenünk — az előzmények után fel voltak jogosítva, mert bizalommal nem viseltethettek a bécsi kormány iránt; ha végre Vay és társai elhamarkodott intézkedéseikkel nem provokálják a különben is izgatott közvéleményt: esetleg a *restitutio in integrum* is sikerült volna idővel nekik.

De ezzel szemben viszont kérdésbe tehető, hogy nem volt-e jogos a föltevés, mikép ha Vayék nem kísérleteznek, ha nem nyújtanak segédkezet az udvarnak: tartózkodásuk által talán sikerült volna meggyőzniök a döntő köröket már 1860 ban, a mit csak 1865-ben, illetőleg 67-ben ismertek el. hogy Magyarországot megbékíteni más úton nem, csakis a jogfolytonosság elismérésével az 1848-diki törvények alapján lehet.

Az az egy bizonyos, hogy Vay intenciói a politikai tisztesség és becsület szempontjából kifogástalanok voltak. Ezt a

tárgyilagos kritika mindenkor el fogja ismerni. Arról sem ő, sem a nemzet nem tehetett, hogy nem értették meg egymást.

Ő pedig rajta volt, hogy megértesse magát nemzetével. A primáshoz 1861. januárius 19-én kelt levelében a többi közt ezeket írja: «Mily őszinte és komoly ő cs. k. Felségének a törvényesség terén való szilárd megmaradása és a nemzet minden jogos és méltányos kívánatainak kész teljesítése iránti szándéka, senki sem képes bővebben tapasztalni, mint én, ki jelen állásomban naponta inkább meggyőződöm, miszerint felséges urunk magasztos tulajdonai hazánk irányában a legszebb eredményekre jogositanak. Ezt mult évi Mindszent hó 20-án kelt legmagasabb elhatározásai óta már eddig is bőven és következetesen kegyeskedett tanusítani. Az ország területi egysége a szerb vajdaság, temesi bánság, az erdélyi három megye és Kővár vidéke bekebelezésével legnagyobb részben már vissza van szerezve és a mi még hiányzik, mint bizton remélem, rövid idő múlva meg lesz adva. A megyék, «alkotmányunk eme védoszlopai», már újra szervezvék és azokban a nyilvános élet sorompói megnyitvák. Nemzeti tisztviselők igazgatják az országot. Az igazságszolgáltatást kevés napok múlva immár minden fokozatokban az ország határain belül fogja a magyar bírni. Édes hazai nyelvünk a közigazgatásnak, igazságszolgáltatásnak és közoktatásnak közege, s az országgyűlésnek a közóhajtás kijelölte törvény alapján leendő összehívása már el van határozva. Mi közjogi viszonyaink teljes elrendezésére hátra van, csak a mult idők mellőzhetlen szükségéi s az átmeneti időszak igényei által lőn még rövid időre tőlünk elvonva, vagy egyedül a törvényhozás által hozattatik meg véglegesen s újabb bonyodalmak és rázkódtatások nélkül egész terjedelmében. *Ezt türelmesen bevéárni* s a tények hatalma által egy évtizeden keresztül alkotott viszonyokat s köz- és magánszükségleteket, *törvényessége latolgatásának mellőzésével* figyelemre méltatni, a jelen rövid átmeneti időszaknak föladata. Mind azon utak, melyek ettől elvezetnek, elvezetnek egyszersmind minden bonyodalmunknak egyedüli gyökeres megoldásától, az ő Felsége és az ország által egyiránt legélénkebben óhajtott országgyűlésnek megtartásától».

Türelemre inti tehát s az intézmények törvényességének latolgatásától óvja nemzetét addig, míg minden jogos és méltányos kívánatai teljesítettnek fognak, míg a közjogi viszonyok teljesen rendeztetnek. Az intés azonban fogékony talajra nem talált.

Az októberi művet súlyosan kompromittálták egyrészt a Vay által elhamarkodva kinevezett főispánok, kiknek egy részök a kineveztetést visszautasította; másrészt az október 20-diki legfelsőbb rendelet értelmében a primás elnöklete alatt összehívott esztergomi értekezlet, mely csaknem egyhangúlag hozta meg ama határozatot, mely szerint az országgyűlés nem az 1608. III. t.-cz. alapján, miként ő Felsege kívánja, hanem az 1848. V. t.-cz. alapján hívandó egybe. Ehhez járult még a megyék kitartó oppositíója.

Az októberi alkotmánynak buknia kellett.

A zavar nőttön-nőtt az időközben Schmerling kinevezése által megerősített kormány körében. Schmerling belépésével mindinkább háttérbe szorultak Vayék. Az ár ettől fogva ragadta őket magával; a helyzetnek többé nem voltak urai.

Az októberi diplomában kontemplált birodalmi gyűlés összehívásának szüksége mind sürgösebbé vált, mivel Ausztriának pénzre volt szüksége, pénzre pedig a birodalmi gyűlés hozzájárulása nélkül nem tehetett szert, ezt illetvén meg a diploma szerint az adók és illetékek felemelése, a só árának meghatározása, államkölcsonök fölvétele, a költségvetés megállapítása stb. stb.

Haladéktalanul gondoskodni kellett ennél fogva egyrészt a birodalmi gyűlés szervezéséről és összehívásáról s másrésztől — a mennyiben már a diplomában ki van mondva, hogy a birodalmi gyűlésre a tagokat az országgyűlések választják, — ez utóbbiak összehívásáról is.

A magyar országgyűlésre a meghívó levél Vay és Zsedényi ellenjegyzésével február 14-én állítottatott ki. E szerint az országgyűlés az 1848. V. t.-cz. alapján április 2-ára hivatik egybe, hogy a koronázást és nádorválasztást megejtvén, «a közjó gyarapítására kívánt többféle nagyfontosságú intézkedések» felett

tanácskozzék. A birodalmi gyűlés tagjainak megválasztásáról a meghívó levélben szó sincs.

E közben Bécsben lázasan dolgoztak a birodalmi gyűlés statutumain. A minisztertanácsban egyrészt Vay és Széchen, másrészt Schmerling közt kiegyenlíthetetlen nézeteltérések merültek fel.

Schmerling hivatkozva a megyék vakmerő oppositiójára, sőt a forradalom rémét is felidézve, egy erős központi törvényhozó testület szervezését kívánta, mely sokkal szélesebb hatáskörrel ruházandó fel, mint az októberi diploma által tervbe vett birodalmi tanács, mely úgy Magyarország, mint az örökös tartományok önkormányzatát teljesen abszorbeálná, hogy ily módon megakadályoztassék a birodalom szétmállása.

Vay ellenben tisztában volt azzal, hogy a törvényhozásnak Schmerling által tervezett központosításával a cél, Magyarország megnyugtatót, nemcsak hogy elérni nem lehet, de ellenkezőleg ez a kísérlet az októberi diploma által kezdeményezett kibontakozás sikerét föltétlenül meghiusítaná.

Ennélfogva azt kívánta, hogy a birodalmi képviselő, helyesebben: a közös ügyek közös elintézésének eszméje újból hangsúlyoztassék és fejtsék ki; de hogy az elv miképpen, milyen normák szerint vitessék keresztül, ezt fenn kell tartani a Magyarországgal való egyezkedésnek.

Különösen veszedelmesnek tartotta Széchennel együtt, a készülöben levő pátenz 7. §-át, mely szerint ha az országgyűlés a birodalmi tanács tagjait nem akarná megválasztani, ő Felsége elrendelheti a közvetlen választást; valamint a 15. §-t, mely szerint a követek házának tagjai küldöiktől utasítást nem fogadnak el. A minisztertanács azonban mind a két §-t fenntartotta; amazt fenyegetésképpen, hogy az országgyűlés ne vonakodjék a tagokat megválasztani, mert úgyszólván hiábavaló az ellentállása, a birodalmi tanácsot úgyszólván meg lehet alakítani; a 15. §-t pedig azért, hogy a birodalmi tanács teljesen emancipáltatván az országgyűlés befolyása alól, az legyen, a mivé tenni akarták Schmerlingék, t. i. központi parlament.

A viszonyok olyanok voltak, hogy győznie kellett a Schmerling álláspontjának. Az ő háta mögött álltak az örökös

tartományok. melyekkel könnyű volt elhítenni, hogy Magyarország a forradalom felé halad s a forradalom az ő biztonságukat is veszélyezteti. Vay ellenben a közvéleményre nem támaszkodhatott; a nemzet félreértette, vagy nem értette meg; de annyi bizonyos, hogy ellene fordult, az októberi engedményeket nem vette semmibe, sőt határozottan visszautasította.

Az udvarnak nem volt tehát más választása, mint vagy helyreállítani az alkotmányt, a mivel megnyugtatja vala Magyarországot, de annál inkább provokálja az örökös tartományok irigységét, féltékenységét s ellenszenvét a kormány politikájára iránt; vagy a centralisatiót vinni keresztül, úgy, a mint azt az örökös tartományok kívánták, hogy Magyarországon az anarchia ki ne törjön. A Vayék által ajánlott közvetítés politikája legkevésbé vezethetett sikerre. Apró engedményekkel Magyarországot pacifikálni nem lehetett; az alkotmány helyreállítása pedig még fokozta volna a zavart.

A minisztertanács véglegesen megállapította a februári pápenszövegét, úgy, a mint azt Schmerling formulázta.¹ Szécheny, — mint azt egy 1866-ban tartott országgyűlési beszédekben előadta — meggyőződése ellenére járult hozzá. Tisztában volt előtte, hogy a mennyiben ő Felsége az októberi diplomában megígérte, hogy birodalma ügyeit népei alkotmányos befolyása mellett fogja kezelni: ezen ígéretének beváltását nem odázhatja el a magyar kérdés hosszú időt igénylő megoldásáig; a többi tartományok kielégítését azonban lehetőnek tartotta a nélkül, hogy a februári alkotmány keretébe Magyarország végképen beillesztetett volna s ebben a véleményében ő Felsége is osztozkodott. Mindamellett tekintetbe véve, hogy az akkori időben egy miniszterválság nagy bajokat szülhetett volna; hogy az ő visszalépése kétségkívül Vay visszalépését is maga után vonta volna; hogy a kibékítés ama lehetősége, mely a februári

¹ Úgy a februári pápenszöveg és októberi diploma, valamint általában az e korbéli alkotmány-mozgalmakra vonatkozó összes államokmányok és hivatalos iratok közölve a «Staatsarchiv»-ban. Herausgegeben von *Ludwig Karl Aegidi* und *Alfred Klauhold*. Gratis-Beilage zum März-Heft 1862.: Der ungarische Verfassungstreit urkundlich dargestellt. Hamburg, 1862.

alkotmány mellett is fennállhatott, ha az Magyarország irányában másnak, mint ajánlatnak nem tekintetik, megszűnt volna: feláldozta magát azzal a világos tudattal, hogy e lépése nemcsak multjával van ellentétben, hanem politikai életének egész jövőjére zsibbasztólag, sőt megsemmisítőleg hat.

Az alatt, míg a pátens megjárta az utat a minisztertanácstól az udvari kabinetig, Vay Bécsből haza utazott részint magánügyei elintézése végett, részint és leginkább azért, hogy az alvidéken körutat tevén, közvetlen tapasztalatok alapján tájékozza magát a közhangulatra nézve. Visszatérőben Pesten megbetegedett. A februári pátens elküldték neki, hogy ellenjegyezze; ő azonban az ellenjegyzést megtagadta, miután még egy kísérletet szándékozott tenni, hogy ő Felségét a maga álláspontja javára megnyerje. Úgyde Schmerling nem várakozhatott, mivel február hó vége felé járt már az idő s nem akarta, hogy az új alkotmány *márcziusi* alkotmány legyen, hogy olyan hónapról neveztessek el, mely nagyon ominosus volt, mely alkalmat adott volna gúnyos összehasonlításra az igazi márcziusi alkotmánynyal. A februári pátens tehát Vay ellenjegyzése nélkül látott napvilágot, a mi annál nagyobb feltűnést keltett, mivel a miniszteri bureauból kiszivárgott a közönség közé a hír, hogy sem Vay, sem általában a magyar kormányférfiak nem helyeslik a pátens tartalmát. A hivatalos Wiener Zeitung hazugsággal igyekezett ennek a hírnek a hatását ellensúlyozni, a mennyiben a februári pátens a következő kommentárral tette közzé: «A pátens a magyar udvari kancellár, Vay báró nem kontraszignálhatta, mivel szolgálati ügyben távol levén, nem vehetett részt a pátens tárgyában tartott utolsó tanácskozmányban s betegsége miatt nem térhetett vissza Bécsbe». A hivatalos hazugsággal azonban még a be nem avatottakat sem lehetett félrevezetni.

Vay ekkor biztosan számított elbocsáttatására, a mint Apponyi, Sennyey és Majláth is kijelentették, hogy kérni fogják fölmentésüket abban az esetben, ha a februári pátens kibocsátását oda fenn úgy értelmeznék, hogy ezzel a kiegyezési alkudozások befejezetteknek tekintendők. «E percztől fogva — írja önéletrajzában — tarthatatlanná s a lehető legkényelmetlenebbé

vált állásom, melyet csak azért nem hagytam ott, mert félttem, hogy eltávozásom esetén a diéta vagy egybe sem jön, vagy ha igen: a felett a kérdés felett, hogy Budán vagy Pesten tartassék-e, nem tudván a koronával megegyezni, eredménytelenül szétoszlik».

Visszaérkezvén Bécsbe, első dolga volt ő Felségénél kihallgatásra jelentkezni. Ez alkalommal kifejtette, hogy ő a pátenst azért nem kontraszignálhatta, mert akkor 'nem lehetett volna többé közbenjáró a korona és az országgyűlés között. Ő Felsége viszont igyekezett őt megnyugtatni azzal a nyilatkozatával, hogy a februári pátenst a helyzetben mit sem változtat s hogy ő neki most is, mint októberben határozott szándéka Magyarország kibékítése; épen ezért megbízta a kancellárt, hogy a magyar állami és udvari méltóságokat hívja haladéktalanul össze s beszélje meg velök, milyen magatartás lenne követhető a kormány részéről szemben az országgyűléssel.

Vay megbízatásában eljár. Az általa összehívott értekezletben részt vettek: gr. Széchen miniszter, Szögyény alkancellár, gr. Apponyi György országbíró, Majláth főtárnokmester, br. Sennyey Pál a helytartó-tanács elnöke, gr. Andrássy György, gr. Barkóczy János, gr. Zichy Ferencz és Zsedényi Ede udvari tanácsos.

Nyolcz napig tartottak a tanácskozások, melyeknek eredményét Vay egy emlékiratban foglalta össze s terjesztette fel ő Felségéhez.

Ennek a nevezetes memorandumnak, — melyben tisztán és világosan ki van fejtve úgy Vay, mint általában az októberi férfiak álláspontja, — főbb pontjai a következők:

Az októberi diploma alapeszméit, hogy t. i. a közös ügyek közös elintézésének elve mellett Magyarország pacifikációja és a monarchia államjogi viszonyainak szabályozása törvényes alapon kísérleendő meg, a magok épségökben fenn kell tartani. A közös ügyek közös elintézése a *pragmatica sancti*óból következik s az események elutasíthatatlan követelménye, hogy az örökös tartományok is alkotmányos jogokkal ruháztassanak fel.

Magyarország pacifikációját illetőleg erőszak alkalmazásá-

tól mindaddig tartózkodni kell, míg az ország ellentállása negatív irányú; a kormány legyen türelmes és mérsékelt s represszáliákat csak akkor alkalmazzon, ha a korona tekintélye, vagy a monarchia fennállása forogna veszélyben.

A trónbeszédben, melylyel az országgyűlést megnyitják, meg lehet említeni az októberi diplomát s a februári pátens értelmében felhivandó az országgyűlés, hogy legyen gondja rá, mikép Magyarország alkotmányos befolyását érvényesítse a Bécsben összeült birodalmi tanács által tárgyalandó fontos ügyekben.

Az 1848-diki törvények revízió alá veendők. Ehhez az elvhez a kormány kellő mérséklettel, de szilárdul ragaszkodjék, még abban az esetben is, ha az országgyűlés a 48-diki törvények egyszerű helyreállítását s azoknak értelmében a magyar felelős minisztérium kinevezését követelné. A mint azonban a kormány veszélyesnek tartja úgy a koronára, mint a monarchiára nézve a felelős minisztérium kinevezését: úgy viszont számot kell vetnie az ország valódi szükségleteivel s a törvény világos rendelkezéseivel, épen ezért fel kell hívnia az országgyűlést, hogy a speciális magyar kormányzati ügyek mikénti intézésére nézve tegyen javaslatot s e szerint állapíttatnék aztán meg az összkormány szerkezete.

Horvát-Szlavonországra nézve az értekezlet, illetőleg Vay azt ajánlja, hogy közgyűlésök ama törvényes formák megtartása mellett, melyek a forradalom előtt évszázadokon keresztül érvényben voltak, egybehivatván, válaszsza az meg a magyar országgyűlésre követeit. Ha pedig ez nehézségekbe ütköznék, szólíttassék fel a közgyűlés, hogy utasításokkal ellátott követeket küldjön Pestre, hogy azok Magyarország és a társországok közti kiegyezés felett a tárgyalásokat megkezdjék.

Az erdélyi unio végrehajtása feletle kívánatos; de esetleg az unióra vonatkozó törvény revízió alá veendő az országgyűlés által.

A mi a birodalmi tanács megalakulását illeti, tekintettel úgy az államjogi, mint a pénzügyi kérdések megoldásának sürgettségére, ezúttal elégedjék meg a kormány azzal, hogy az országgyűlés egy deputatiót küld ki, mely a birodalmi tanács

küldötteivel tanácskozni fog a birodalmi szükségletek fedezése felett, vagy esetleg javaslatot készít a pénzügyi kérdések végleges megoldása tárgyában.

Ha az országgyűlés vonakodnék az ügyek tárgyalásába bocsátkozni addig, míg bizonyos követelményei nem teljesíttetnek, vagy ha a tárgyalások eredményre nem vezetnének: mindkét esetben alkotmányos eszközök veendő alkalmazásba s az országgyűlés feloszlatatván, a legrövidebb idő alatt új országgyűlés hívatnék egybe.

Ha az alkotmányos eszközök kimeríttetnének s beállna a provizorium szüksége, a midőn a megyei gyűlések tartása bizonyos időre felfüggesztetnék s egyéb kivételes rendszabályok életbe léptetéséről kellene gondoskodni: a magyar kormányférfiak ez esetben is megmaradnának állásukban s folytatnák működésüket, föltéve, hogy a provizorium alkata s behozatalának időpontja ellen kifogásuk nem lenne s hogy a főczél, t. i. az ország pacziifikációja és a függő kérdések alkotmányyszerű megoldása továbbra is fenntartatnék.

E tárgynál az értekezlet megbizásából Vay kiemeli memorandumában, hogy a két magyar tanácsos állása a túlnyomólag németekből álló minisztertanácsban nemcsak nehéz, de jóformán tarthatatlan. Ha az államra nézve határozottan veszélyesnek tartják a magyar felelős minisztérium kinevezését: akkor tegyenek eleget az ország önkormányzatának megóvása érdekében támasztott jogos kívánalmaknak. Különösen szükség van erre akkor, a mikor az országgyűléssel a nagyjelentőségű speciális magyar kérdéseknek egész sorára nézve tárgyalásba kell bocsátkozni. Ennélfogva arra kell törekedni, hogy az összkormány állapítsa ugyan meg végérvényesen amaz alapelveket, melyek a magyar országgyűléssel szemben figyelembe veendő; de az alapelvek alkalmazásánál a tisztán magyar kérdésekre nézve, ő felsege kizárólag a magyar kormányférfiak tanácsaival éljen. Csakis ilyen föltétel alatt vállalhatják magukra az egyetemleges felelőséget a magyar tanácsosok a legfelsőbb elhatározások végrehajtása tekintetében; míg ellenkező esetben előreláthatólag hiába fognak sikra szállni az országnak ama követelménye ellen, hogy a magyar minisztérium neveztessek ki. Kizárólag magyar kér-

déseknek jelentsék ki mindazon ügyeket, melyek az októberi diplomában ilyenekül állapítottak meg.

Ha a kormány a fennebb kifejtett politikát követi, remélhető, hogy az óhajtott cél el fog éretni, miután a nemzet minden tekintélyes férfia el van telve a békés kiegyenlítés vágyától, sőt ugyanezt kifejezte a megyei közgyűlések többsége is.

Ha azonban a kormány más politikát akar követni: akkor a magyar kormányférfiak fölmentetéseket kéri olyan feladatok alól, melyeknek megoldására hivatást nem éreznek magukban.

A fennebbi rendkívül fontos államokmány tüzetes ismeretét szükségesnek tartottuk,¹ mert kevesen ismerik azt közülünk s mert híven visszatükrözi annak a férfinak politikáját, kit akkor, a mikor kezében volt a nemzet sorsa, oly sokan félreismertek. Vay tehát a februári pátens után is hű maradt az októberi programhoz. Az ő szilárd magatartásának köszönhető, hogy habár Schmerling a februári pátenssel felülkerekedett, az alkotmányos kibontakozás reményéről még ekkor sem kellett végkép lemondani s az országgyűlés összeülhetett. Április 6-kán, vagyis az országgyűlés megnyitása után néhány nappal ő Felsege felhatalmazta a kancellárt, hogy a magyar kormány embereit s előkelőbb híveit újból biztosítsa, hogy a korona Magyarország kibékítését, valamint az alkotmányos állapotok helyreállítását határozottan kívánja s föltett szándéka minden eszközt előzékenyen felhasználni a kibékítésre egész addig a határig, míg a monarchikus tekintélyt és a birodalom fennállását veszélynek nem teszi ki.

Az országgyűlés ápr. 2-án nyitott meg. A felirat Deák javaslata szerint hosszú vita után elkészült. Alapeszméje, a mire nézve úgy a felirati-, mint a határozati párt egyetértett, hogy az országnak állami alapszerződés, törvények, királyi hitlevelek s koronázási eskük által biztosított alkotmányos önállása és törvényes függetlensége, mint nemzeti létünk alapföltétele, helyreállítandó.

Az első feliratot a június 30-án kelt s Vay és Zsedényi

¹ Lásd: Drei Jahre Verfassungstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Von einem Ungar. Leipzig, 1864. 131. s. k. l.

ellenjegyzésével ellátott leiratban ő Felsége visszautasította, mivel az «a királyi jogokat sértve, nem Magyarország örökös királyához intéztetett». Deák ott hagyta a gyűléstermet, midőn a felirat tárgyalása alkalmával Várady Gábor indítványára az igazán remek, minden részletében bámulatosan összhangzó munkát a többség eltorzította azzal, hogy a trónváltás kérdését beleszőtte, kijelentvén, hogy mivel az V. Ferdinánd lemondására vonatkozó okiratok az országgyűléssel nem törvényes alakban és úton közöltettek, mindaddig, míg az 1848. V. és III. t.-cikk végére nem hajtatnak, az országgyűlés sem amaz okiratok bírálatába nem bocsátkozhat, sem a trónváltás kérdésében nem nyilatkozhat.

Az országgyűlés vita nélkül törülte a sérelmes pontot s a július 6-iki ülésből újra fölterjesztette a feliratot.

A minisztertanács Rainer főherczeg elnöklete alatt összeült Bécsben, hogy a feleletet elkészítse a felíratra.

A kancellár most is hű maradt az októberi programhoz. A minisztertanácsban részletesen kifejtette a leíratra vonatkozó nézeteit a következőkben: A *pragmatica sanctio*t, mint állami szerződést, ő Felsége elismeri; de a *personal unio* gondolatát, a nélkül, hogy a reál unióval szembeállítaná, visszautasítja. Ha az országgyűlésnek a birodalmi tanács ellen kifogása van, tegyen javaslatot a közös ügyek elintézésének más, czélszerűbb formájára nézve; addig pedig, míg ez megtörténék, küldjön ki egy regnicoláris deputatiót, mely a kormánynyal és a birodalmi tanácsal a halasztást nem tűrő közös függő kérdéseket megoldaná. A felíratban kifejezett közjogi felfogással nem kell mereven szembeszállni, sőt ellenkezőleg ígérje meg ő Felsége, hogy mihelyt a birodalom közös érdekei kellőképen biztosítva lesznek, az ország függetlensége az 1790. X. t.-cz. értelmében, de a kormány formáját illetőleg a modern követelményeknek megfelelőleg helyre fog állíttatni. A 48-diki törvények hiányaira rá kell mutatni, a nélkül azonban, hogy azoknak legalitása formai tekintetben kétségbe vonatnék. Végül Horvátország és Erdély közjogi állásának szabályozása s a nemzetiségek jogos igényeinek kielégítése az országgyűlés elsőrendű feladataiul tüzetvén ki, nyomatékosan figyelmeztetni kell az országot, hogy az adókat addig is, míg törvényesen megállapíttatnának, pontosan fizesse.

Vay programját a minisztertanács német tagjai hevesen megtámadták s mint önéletrajzában írja, — «ürügyül használták fel arra, hogy végre-valahára szabaduljanak tőle». Schmerling és társai már akkor elhatározták, hogy szakítani fognak vele, midőn a februári pátensnek ellenszegült. *Pedig Deák Ferencz egy évvel később Vay leirati javaslatát megismervén, határozottan kijelentette, hogy ha azt a javaslatot elfogadják, a legnagyobb valószínűség szerint meg lehetett volna indítani a kiegyezési tárgyalásokat a korona és az országgyűlés között.* Úgyde Schmerling ép ezt nem akarta.

Az álláspontjához szigorúan ragaszkodó kancellárt, néhány megmarasztaltatását szinlelő, de meghiusult kísérlet után, ő Felsője július 18-án «udvari kancellári állomásától saját kérelmére fölmentette».

De a fölmentő iratnak ez a kifejezése, hogy «saját kérelmére», nem szó szerint értendő. Ez csak floskulus volt, melylyel a Vayval szemben követett eljárás élet kívánták elvenni. A kancellárt tényleg egyszerűen elbocsátották. «Kegyelmes uram — így szólítá meg július 18-án reggel, midőn hivatalába ment, egyik ismerőse, — az egész város azt beszéli, hogy nagyméltóságod lemondott s helyére gr. Forgáchot nevezték ki.» «Még nem olvastam a Wiener Zeitungban», — válaszolt derülten Vay. Néhány órával később kapta a legfelsőbb kéziratot, melyben «saját kérelmére» fölmentik.

A negyed nappal később, vagyis július 21-én kelt leirat, — melyben egész merevséggel jelenti ki a Felsője, hogy az 1848-diki törvények közül azokat, melyek az októberi diplomával s a februári pátenssel ellentétben állanak, a mint eddig soha el nem ismerte, úgy jövőre sem fogja elismerni, — már Vay utódjának, gr. Forgách Antalnak ellenjegyzésével volt ellátva. A mire az országgyűlés Deák indítványára azt felelte, hogy «a legmagasabb királyi leirat folytán kénytelenek vagyunk mi is az országgyűlési értekezletek fonalát megszakasztottnak tekinteni». «Ha tűrni kell — ezekkel a történelmi nevezetességű szavakkal végződött Deák felirati javaslata, — tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei türtek és szenvedtek,

hogy megvédhessék az ország jogait; mert a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövődőt s bízva ügyének igazságában.»

Az országgyűlést augusztus 22-én feloszlatták. E szerint Vay törekvései meghiúsultak. Akkor, a mikor az országgyűlés közreműködésével az októberi mű intentiójának végrehajtására került volna a sor: kivették kezéből a kormány gyeplőjét. Kilencz hónapi odaadó, fáradságos munkája kárba vészett.

A politikust sikerei után szokták megítélni. Régi igazság, hogy az a jó politika, a melynek sikerei vannak. Nagy tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a Vay politikája Magyarország fejlődése szempontjából meddő volt. Ez készítette elő a későbbi kiegyezést. 1867-ben joggal elmondhatta volna, a mit akkor mondott, midőn Schmerling a Goluchovsky-féle Landesordnungen hatályon kívül helyezte, hogy «én ültettem a rózsát és más szakasztotta».

Ballagi Géza.

SZEGEDI KIS ISTVÁN REFORMÁTORI MŰKÖDÉSE
A TISZAMELLÉKEN.

1545—1552.

(A Szöllösi Antal-pályadíjjal jutalmazott pályamű.)

I. Szegedi Kis István Wittenbergből visszatérése, s működése első
színhelyének megállapítása. Perusics Gáspár által Csanádról
elüldöztetése.

Szegedi Kis István körülbelül három évet töltött Wittenbergben,¹ s midőn onnét tudományjal jól megrakodva, de egyszersmind tisztább hittel és vallási nézetekkel 1545-ben visszatért hazájába: általános öröm fogadta és köszöntötte. A *remény*, melyet mint a *lippai* és *gyulai* iskolák komoly törekvésű ifja maga iránt mindenekben keltett, a *bizalom*, mely őt iskolái végeztével azonnal az iskolák vezetésére hívta, s a *közszeretet* és *becsültetés*, melyet szorgalma és hasznos tevé-

¹ Skarica szerint Szegedi három évig volt Wittenbergben; ez azonban nem mutatható ki, sőt az ő saját előadásából is megczáfolható. Ez a három év ugyanis az ő előadása nyomán 1541., 1542. és 1543. volna. Minthogy azonban wittenbergi beiratkozásának napja teljesen bizonyos: annál fogva kétségtelen, hogy 1543. márcziusát megelőzőleg nem tanult a wittenbergi egyetemen. Másfelől ugyancsak Skarica írja, hogy Wittenbergből Cruciger Gáspár akkori rektortól hozott magával bizonyítványt. Tudjuk pedig, hogy Cruciger 1542/3-ban volt rektor, s már 1543. nyarán másnak adta át a rektorságot, és azután csak 1547/8-ban viselte ismét ezt a tisztet. E szerint Szegedi bizonyítványa még ugyanazon évben kelhetett, a melyben beiratkozott, t. i. 1543-ban, s ha azzal azonnal visszatért a hazába, akkor legfeljebb félévet töltött külföldön. Nem lehetetlen azonban, hogy a doktori rang megnyerése után is ott maradt még Wittenbergben; de tartózkodott legyen bár doktori fővel is huzamosabb ideig az őt — mint Paksi Mihály 1573-ban Simler zürichi lelkésznek írja — különösen kedvelő Luther és Melancthon körében: mindazonáltal Wittenbergben időzése még így is nem három, hanem csak két évre tehető, miután tudjuk, — szintén Skarica előadásából — hogy az 1545. év folytán már Gyulán, s ezt megelőzőleg Tasnádon működött.

kenységével minden rendű embereknél szerzett magának, nem hamvadt ki a szivekben a külföldi egyetemeken nyolcz évi időzése alatt, de a ragaszkodás és bírni óhajítás érzelmévé erősödött. Az ifjúság mindenfelé örömmel üdvözölte, a gyülekezetek pedig egymással versenyezve iparkodtak igehirdetőjökül és iskoláik tanítójául megnyerni a nagy férfiút, kit a korábbi idők-ből a legelőnyösebb oldalról ismertek, s ki a magyar névnek Krakkóban dicsőséget, magának Wittenbergben tudori rangot szerezve adatott vissza mindenek óhajára hazájának.

Ő, sok ide s tova hányattatás, zaklatás és szenvedésteli reformátori pályáját *Thasnádon* kezdte meg. Így beszélnek egyhangúlag egyháztörténet-íróink, követve a kalauzul kínálkozó első nyomot minden körültekintés s figyelmes vizsgálata nélkül annak, vajjon helyes-e az irány, mely felé vezet. E jóhízeműséget, mely ellenkezőre gondolni nem tud s nem is akar, lebilincseltevé egyéni tekintélye által annak, kitől az első nyom ered, a régieknél nem akarom ostromolni; de a jelenben hibának kell mondanom azt, hogy történetírásunk folyvást s a kelletinél inkább a krónikák és egykorú történelmi művek befolyása alatt áll. Mert hiszen mióta azokat sok jóakarattal, de nem mindenben hitelt érdemlő pontossággal megírták, számtalan eredeti, a homályt eloszlató s a tévedéseket megigazító adat jött napvilágra. Hazánk s egyházunk multjából sok dolgot egészen más és sokkal helyesebb világításban ismerünk ma már, mint azokat csalhatatlannak hitt tanúkra és kútfőkre támaszkodva hosszú idők folyamán beszélték. Lehullott a lepel több oly nevezetes történelmi valótlanságról, melyek századokon át csalódásban tartották úgy a szakembert, mint a világot s ennek tudata óvólag figyelmeztet, hogy a legeredetibb forrásból se merítsünk vizsgálat nélkül, és másoknak hitelesítő elfogadását ne tekintsük kötelezőnek arra nézve, hogy teljes megbízhatóságot tulajdonítsunk az általuk kézzől-kézre adott adatoknak; ne különösen oly esetekben, midőn — mint a jelen esetben is — csak egyetlen kútfő állott rendelkezésükre, melyre hivatkozhattak. Szegedi Kis Istvánra nézve ugyanis a főforrás Skarica, s a mit ő mondott arról, azt ismétlik századok óta életírói. Nem kifogásolhatjuk eljárásukat, miután Skaricán kívül hasztalan keresünk másutt Szegedire vonatkozó *egykorú* följegyzéseket, — elvileg pedig helyeselnünk kell. Az egykorúak írása elsőrangú kútfő, adataikat méltányolni kötelesség; de nem feltétlenül, nem minden kérdésben, és a mi legfőbb: nem a nélkül, hogy további nyomozások, vagy azok eredményeinek méltatása alól fölmentettnek tartsuk magunkat. A mint illetékességüket nem lehet kétségbevonunk oly dolgokra nézve,

melyeknek részleteit és adatait láthatták vagy hitelesen utána járhattak: épen úgy éles vizsgálat alá kell vennünk előadásait ott, hol csak hallomás után írnak, s még inkább, ha a hallottakat nem is mindjárt, hanem hosszabb idő múltán örökítik. Még saját életünk eseményei is lassankint elmosódnak, homályosodnak emlékezetünkben; az idő sok részletet letördel s a feledés mohával takar be. Hosszú évek után pusztán emlékezetből alig lennénk képesek teljes pontossággal és tévedésektől menten elősorolni mindazt, a mit magunk átéltünk s másokon tapasztaltunk. Hogy lehetne hát mentes tévedésektől, hogy lehetne teljesen és mindenben megbízható az, ki egy idegen élet rajzát hallomás után s nem is mindjárt az első benyomás hatása alatt adja.

Skaricára nézve épen ez az eset forog fenn.

Ó Szegedi Kis István életrajzát annak halála után mintegy tíz évre készíté el,¹ és pedig — a mint több ízben említi — úgy a mint egy és más eszébe jutott. Említi nem egyszer azt is, hogy Szegedi mily keveset szeretett beszélni magáról, nehéz küzdelmeiről, kiállott szenvedéseiről s annál fogva a mit róla írt, azt talán nem is mind magától Szegeditől, hanem másoktól hallotta. Szegedinek Ráczkevében *Bakonyi Albert*, *Veresmarti Illés* püspökök, *Szováti Gáspár* pesti lelkész gyakori vendégei voltak, s ott Skarica, a ráczkevei rektor közelről érülközött velök. sokat hallott tőlük; különösen az első, látván ennek a nagy ember iránti erős ragaszkodását s a benső viszonyt, melyben egymáshoz állottak. örömmel és teljes készséggel elbeszélgetett multjáról s a multban Szegedivel való összeköttetéséről. Később pedig, midőn Ráczkevét elhagyva, az erdélyországi iskolákat látogatta, Heltai Gáspártól volt alkalma hallani Szegediről egyet-mást.

De vajjon jól megtartotta-e emlékében, s a valóságnak megfelelőleg adta-e vissza életrajzokban a hallottakat? Bátran kérdésbe vehetjük, s ha tudjuk azt, hogy Skarica mily sokban és sokszor téved s vét a történelmi igazságok ellen: akkor bőségében leszünk az okoknak, melyek óva intenek, hogy adatait, bár századok ütek is azokra a hitelesség pecsétét, bővebb vizsgálat nélkül *bizonyosokul* ne fogadjuk. Kényelmesebb ugyan a

¹ Nem mondja, de következtethetni több mellelges megjegyzéséből. Így említi p. o. «Ebben az évben — 1564. — született II. Dorottya, ki jelenleg 18 éves». 1564 + 18 = 1582. «Váradon Sasvári Gergelynek utóda a professorságban nem sokára Károlyi Péter lett, ki mint püspök végezte be életét ezelőtt 6 évvel». Károlyi P. meghalt 1576. április 10-én, s 1576 + 6 = 1582. stb. Tudjuk pedig, hogy Szegedi Kis István 1572. május 2-án halt meg.

szélesre taposott nyomokba lépkedni s bizni a valónak kiderítését másokra vagy a véletlenre; de itt az ideje, hogy valamint általában az idő által szentesített tévedéseket tovább ne dédelgessük: úgy a jelen esetben is, bár egyháztörténet-íróink kezdetől fogva mind utána mondják Skaricának: «*Thasnadini primum conductus a Civibus*»: ne hajoljunk meg szolgálilag a sok tekintélyek és biznyságok előtt, de tegyük komoly vizsgálat és higgadt bírálat alá, hogy a Tiszamelléken született és működött Szegedi működhetett-e Tasnádon is, s a tasnádi polgárok lehettek-e elsők az előttök ismeretlen egyén felfogadásában.

E kérdéssel foglalkozva, azon különös jelenséggel találkozunk, hogy a régiebb és újabb katolikus írók közül többen a protestánsok által figyelmen kívül hagyott *Csanádot* mondják Szegedi K. István reformátori működésének legelső színteréül. Jelesen *Desericki* piarista Cwittinger után indulva így ír: «Stephanus Szegedinus, Wittenbergae auditor anno 1544. In patriam redux Chanadini primum docuit».¹ *Oltványi* az évet odább csúsztatva mondja: «*Csanádon* és vidékén 1544-ik évben a már többször említett Szegedi Kis István volt az új tan hirdetője».² *Lányi*: «A *csanádi* várból Martinuzzi hadvezére által kiutasított Szegedi nevű prédikátort Petrovics Temesvárra is elküldé».³ *Fraknói*: A XVI. század közepe táján Szegedi K. István volt *Csanádon* (Protestáns) tanító».⁴ stb.

Különös jelenségnek mondom ezt, mert ezen ellentétes eljárás az egészen szokatlanba lép át. Nagyon ismeretes dolog, hogy a katolikus írók, régiek mint újkoriak igen hajlandók és készek a reformatió hódításait eltagadni és vitatni még oly helyeken is, hol az eltagadhatlan és vitathatlan; s ime a jelen esetben egy püspöki székvárost, melyről protestáns írók nem akarnak tudni semmit, tesznek protestánsná, s ott a katolikus vallásnak egyik elsőrangú ostromlóját ültetik be a püspöki lakba. Honnét a szokott módtól való ezen eltérés? e különleges megtiszteltetés a mi nagy Szegedink iránt? nem tudom, nem mondják; ámde ha az általuk adott jelre figyelmesen körültekintünk, azt kell hinnünk és mondanunk, hogy a helyes irányban ők keresik és követik Szegedi K. István pályáját,

¹ Cwittinger: «Specimen Hungariae literatae etc. Frankfurt. 1711. pag. 365. Desericius: Hist. Episcopatus Dioecesis et Civitatis Vacienensis. pag. 117.

² Oltványi: «A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története». Szeged, 1867. 127 l.

³ Lányi: Magyar klérus érdeme 1848-ban. 87 l.

⁴ Fraknói: «A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században». Budapest, 1873. 85 lap.

és Skarica tévedett, midőn őt a Tisza partjaitól messze távolban, az erdélyi határszélhez közel eső Thasnádon lépteti föl.

Tévedése könnyen kimagyarázható. Skarica ugyanis — mint már említém — Szegedi halála után egy évtizedre írta meg ennek életrajzát. Voltak-e jegyzetei, melyek után dolgozott? Ő ezt mondja: *«Örök emlékezetemben marad az 1568-dik év, midőn napjaimat és éjjeimet folyvást Szegedivel töltöttem, szokásait és minden tettét a lehetőségig szorgosan megjegyezvén. Az év folytonos figyelés közt múlt el»*. De a mit megfigyelt és megjegyzett, vajjon egyszersmind följegyezte-e mind magának? Aligha. Művéből legalább az látszik, hogy legnagyobb részben emlékezet után dolgozott, s az nem egyszer cserben hagyta.

De ha voltak is jegyzetei, így is könnyen megeshetett nála a tévedés, mert írás és másolás közben könnyen elnézhette és fölcserélhette a régi mód szerint írt Tsanádot Thasnáddal, épen úgy, mint fölcserélte Szigetet Szegeddel, s könnyebben mint Budát Kassával. De meglehet az is, hogy egészen jóhiszeműleg és akarva tette a cserét. Az ő idejében a rövid életű csanádi protestáns egyháznak már a híre is elenyészett, míg ellenben az utóbb keletkezett tasnádi egyház virágozva díszlett, és nagy papjai: bánfihunyadi Mogyoró Benedek, Mónai János, s későbbi püspökök nevezetessé és ismertté tették az országban.

A tévedés gyanúját bizonyosságra emelik magának Skaricának ama szavai, melyekkel Szegedit hivatalába bevezeti. Azt mondja ugyanis, hogy midőn Wittenbergből hazatért, *«az ifjúság mindenütt örömmel üdvözölte a mindenek óhajára és kívánságára nekik visszaadott nagy férfiút, kit minden másoknál derekabbnak, tanultabbnak és munkásabbnak ismertek. S az, elsőben a Thasnádiak által fogadtatott fel»*. Vajjon érthetjük-e e szavakat a messze eső Thasnádra, hol Szegedi soha sem járt? Hívhatták-e őt magukhoz, és pedig másokat megelőzőleg a tasnádi polgárok, kik őt nem ismerték? Üdvözölhette-e őt az ifjúság ott, hol még ezen időben iskola sem volt? Teljességgel nem! Őt csak a szegedi, lippai, gyulai és csanádi iskolák ifjúsága üdvözölhette, az ő kiváló jeles tulajdonait csak a Tisza vidékein ismerhették, s ez ismeretségnél fogva csak az e vidéken eső Csanád polgárai hívhatták magukhoz.

És ha nézzük Szegedi reformátori pályájának első részét: egy kört ír az le, melyből csak erőszakkal lehet Csanádot kiszakítani, s még inkább Tasnádot abba beleilleszteni. A kör kiindulási pontja a szülőtteföld, Szeged, s a kör vonalait jelző

további pontok: Lippa, Gyula, Temesvár, Túr, Békés és Czegléd. Ebbe a körbe éppen beleillik, sőt azt kiegészíti Csanád, és Szegedinek családi összeköttetéseinél, ifjúkora ismeretségeinél fogva elég oka lehetett, hogy a Tisza-Maros partjaitól messze ne mozduljon, valamint arra is, hogy az igének hirdetője ott legyen a Nadányiak, Massaiak, Jaksicsok, Mágocsi Gáspár, Petrovics Péter stb. közelében. Ott volt az ő számára alkalmas működési tér, nem pedig Tasnádon.

Midőn ugyanis Szegedi Kis István visszatért Wittenbergből, már akkor a Tisza-Körös-Maros vidékein nemcsak utat tört magának, de jóformán diadalmaskodott a vallás nagy kérdése. A nevezett s még több más hatalmas és buzgó pártfogók szárnyai alatt virágzásnak indult az evangéliumi vallás. s bőkezűségük által nevezetes iskolák keletkeztek. Szeged, Túr, Békés, Csanád, Lippa, Gyula, Világos, Temesvár stb. mind mennyi világitó-tornyokként emelkedtek ki a régi sötétségből. s mellettük a katolicismus szórványosan csak egyes helyekre szoritkozott. A reformátorok ha nem is teljes biztonságban, de a körülményekhez képest elég szabadon működhetek, s magukat és munkájukat közelről nem, csakis a távol keletről jöhető vészektől féltették. Mert míg egyfelől a Duna-Tisza köziról a prot. vallás hatalmas ellenségei s terjedésének gátjai, a kalocsai érsek és váci püspök biztos helyre húzódtak a török hódolttató elől: addig ez teljesen szabad tért engedett a reformáció terjesztőinek s szabad vallásgyakorlatot annak híveinek. A török ha dúlt és rabolt is, de erővel nem térített és habár épen a vallásbeli s nem a nemzetiségi különbség volt forrása mind ama sanyarúságoknak, melyekkel a keresztyént nyomorgatni feljogosítva érezte magát: vallásüldöző még sem volt, sőt a vallás dolgába nem is avatkozott; meghagyta és elszenvédte a keresztyének *bolond szokásainak* nagy részét s vele a keresztyének kádját is. S e tapasztalat iratá Gyalui Torda Sigmond-dal 1546. december 25-én Eperjesről Melanchthonhoz intézett levelének eme sorait: *«A török igazgatás alatt szabadon hirdettetik az evangélium, elannyira, hogy az Isten különös gondviselésének lehet tartani, hogy megengedte ennek a résznek a barbarusok általi elfoglaltatását; mert jóllehet az erre való lakosok testiképen szolgálnak, de bizony nekik nagy mértékben tündöklük az evangélium és teljes szabadságban él az ő lelkük, melyet a mi királyunk. ha ezen résznek hatalmában volnának, tüzzel-vassal akadályozna. Abádi Benedek, a ki szép tudományú és fedhetetlen életű*

¹ Szeged 1542. őszén önként adta meg magát a töröknek.

ember, és a ki ezelőtt esztendővel ordináltatott Wittenbergben, Szegeden, mely a Tisza mellett leggazdagabb és népesebb város, mind az iskolában, mind a templomban a pasa előtt nagy kedvességgel tanít, annyira, hogy a minap egy disputatio alkalmával a pasa hallgatást parancsolt a barátoknak, kiket úgy néz mint megannyi Móriókat, és megfenyegette őket, hogy ha csendesen nem viselik magukat, rövid nap a városból kihányatja».

Ellenben Tasnád és vidéke ekkor még nem, csak később, a következő évtizedben nyithatott és nyitott tárt kaput a bekvánczó reformációnak. Vas markok vetettek arra erős záratkat s rideg önkény állt őrt mellette. Nagyvárad püspöke s Erdélynek a kapcsolt részekkel kormányzója Frater György az 1538-dik évi segesvári vita után a mint mondta az *heretneket* (Szántai Istvánt) megégettetni nem akaró Zápolyának: «*ha Felséged nem tesz róla, mi is nyilván más írral kötjük*»¹ a szerint cselekedett is. Az ir, melylyel a végelgyengüléshez közeledni látszó katolikus egyház sebeit kötözgeté, tűz és vas volt. A nagy befolyást, melylyel Zápolya életében bírt, a hatalmat, melyet ennek halála után kezei közé ragadott, rettenetes következetességgel használta saját önző céljaira, s ezek közt nem utolsó volt az Erdélyben már erős gyökeret verni kezdett s onnét kifelé terjengő protestantismus megállítása. S valóban, míg élt és a meddig karja elért, fenn tudta tartani a régi hitegységnek legalább látszatát. Erre működött s inkább mint mások. Mert bár a kath. főpapság s ennek élén az ország primása, a protestantismussal, mióta csak az a hazában legelőször föltűnt, mindig hadilábon állott s erre nem egy jelenékeny csapást mért: bizonyos még az is, hogy oly adáz dühvel egy sem foglalt azzal szemben állást, mint Martinuzzi. Egy barát fanatismusával üldözte azt s embereit, nagyokat mint kicsinyeket. Az általa rendezett 1538-dik évi segesvári hitvita, a reformátusoknak 1543-ban Kolozsvárra idézése,² az 1545-ben Debreczenben tartott országgyűlésnek általa sugalt végzése hangosan beszéltek az ő céljairól, s még hangosabban és elrémitőleg, a miket azok érdekében cselekedett. Az ártatlan kassai

¹ Révész I.: «Prot. Figyelmező». 1870. 255—259. l.

² «Martinuzzi indításából Erdély rendei 1543-ban Kolozsvárott országgyűlést tartottak, melyre különös rendelettel a brassoiak és azok reformátora Hontér János személyes megjelenés végett megidézettek. Hogy a legnagyobb veszedelemnek mennek eleibe, jósolhatták a brassaiak a váradai egyházi kegyetlen megégetéséből . . . Jelen voltak már mindenek, midőn Martinuzzi a lutheri vallás doktorait máglyára vetetni és elhamvasztatni kívánta stb.» Haner György: Hist. Eccl. Transylv. 159.

tanító, Szántai István halálig üldözésének híre bejárta az országot; a Nagyváradon megégetett egyházfi máglyája rémesen veté világát messzi vidékre s ördögi bűnkört vont Frater György körül, hogy a reformáció még közeledni se merjen oda, hol ő volt az úr. S valóban a reformáció erős vára Nagyvárad, hol kevéssel ezután oly diadalmas csaták vívottak ennek érdekében, szorosán bezárva tartá kapuit s még Debreczenbe is, hol a prot. főúr Török Balint s majd ennek török fogságba jutása után özvegye¹ és fiai voltak az urak, a reformáció — míg a barát élt — félt betenni lábát.² Miként tehetne volna ezt az erdélyi püspökök birtokán *Tasnádon, hol azoknak vikariusai állandóan helyben laktak.*³ S midőn Hontér János a nagyváradai máglyától megrémülve nem mert elmenni Kolozsvárra, bár ott voltak Csáki Mihály, Battyáni Orbán és Petrovics Péter: miként vállalkozhatott volna Szegedi, hogy elhagyva a Tisza biztosnak látszó partjait, messze ismeretlen s egyszersmind veszélyes ponton tűzze ki a reformáció zászlaját. Igaz, nem lett volna példátlan eset. Kiváló reformátoraink nem ragaszkodtak a szülőföldről s nem riadtak vissza a fenyegető veszélyektől. Dévai Biró Mátyás és Kálmáncsai Sánta Márton kijöve Erdélyből s idegenből idegenbe hirdetik a Krisztus evangéliomát; Siklósi és Kopácsi szülőtte földükről Sárospatakra, s Sztárai Sárospatakról Baranyába mennek, hogy legyenek apostolai a megtisztított vallásnak. Ámde az ő vándor apostolkodásuk sokképen indokolt. Dévai hol megfordul, Budán, Kassán, Óváron stb., mindenütt híveket talál, Siklósit s Kopácsit Perényi, Kálmáncsait Petrovics vonzza, Sztárait a szülőföld hívja, hol előtte Kákonyi Péter és Szentantali Gergely részben már megtörték a jeget, megegyengették az utat s általában pedig a munka, melyre ők vállalkoztak, egyéni jellemüknek megfelelő volt. De Szegedit pártfogókban való bizalom nem bátoríthatta,

¹ «Valentinus spondit et copulavit eam latronculam, que demum erat leona lutteriana, et post domini captum suum Valentini praedicti in Debrechen mortua erat». Szerémi György. 100 l.

² Révész Imre 1863-ban megjelent művében (Dévai B. M. élete, 51 lap) még a régi nyomokon haladva, Debreczen reformálását a XVI. század 30-ik évére teszi; de néhány év mulva eredeti forrás-tanulmányozás után nem habozott kimondani, hogy Debreczenben az új hitet nem első, hanem II. Török Balint, az elsőnek unokája hozta be 1557 körül. Prot. Figyelmező 1870. : 391. s 1872. : 536.) Balogh Ferencz is Debreczen reformáltatását 1550., Nagyváradét 1556 utánra teszi. (Magyar prot. egyh. tört. részletei. 75—76. lap.) Egyben-másban mindkettő téved, mint később látni fogjuk.

³ *Kállai*-család levéltára. 76 lap. Bunyitai V. : «Nagyváradai püspökség története». II. : 132., 153., 154., 156., 169. III. : 304. lap.

működésre kész tér nem várta Tasnádon s az ott rá vagy bármely más reformátorra néző nehéz feladat megoldásának veszélyek közt is megkísértésére hiányzott benne a kellő erély, elszánt akarat és vállalkozási szellem. Ő fáradhatlan volt a tanításban, de nem volt merész úttörő és kezdeményező, mint Sztárai. Kész volt szenvedni fogságot, bilincseket a Krisztus evangéliomáért, de nem kereste a martýrságot, mint Dévai. Ő magától nem ment sehová, de hívták és vitték mindenüvé. Az ő szelid, higgadt lelkületével nem veszélyes poutok rohammal meghódítani akarása, hanem a már meghódítottak böles oltalmazása vágott össze, a mint ezt Tolnán a heves Sztárai melletti mérséklő szereplése mutatja, és Szatmár-németi Mihály is nagyon jellemzőleg mondja: *«A boldog emlékezetű Szegedi K. István hazánk másik részében a másoktól már azelőtt elkezdett reformatiót erősítette és propagálta»*. S erre a már protestáns Csanád volt a neki való hely.

De végre az a szomorú episod is, mely vele mindjárt pályája kezdetén történt, inkább Csanádra vezet bennünket, mint Tasnádra. Skarica beszéli, hogy midőn Tasnádon elfoglalta helyét, egész buzgósággal járt el tiszteben, és pedig nem csupán az ifjúság tanításával foglalkozott, hanem a népnek is addig hallatlan módon és fenkölt lélekkel hirdette az igazságot. Buzgalmát azonban a sátán — malus — megirigyelvén, ellene *a lutheranus ellen*, ki a régi s katolikus hitfogalmakat ostromolta, a pápa kreáтурái legnagyobb gyűlöletét gerjesztette föl. Leginkább fölgerjedt pedig ellene a király kincstárnoka, Frater György, azelőtt Budán a sz. Pál szerzetnek remetéje (mert ily tutort rendelt testamentomában a szepesi király János, a Lajos utóda, fiának és feleségének), ez — mondom — a még akkor is kámzsás barát, főudvarnokát és seregeinek kapitányát Perusitis Gáspárt az isten emberére támasztva, azt *Tasnádról* elüldöztette.

Az üldözést itt is elkövethette Martinuzzi, mert Tasnád, mint váradi püspöknek nagyon kezeügyébe esett, s mint már említém, ott az erdélyi püspök helynöke lakott. De épen úgy megtehetette azt Csanádon is, miután Erdély szelétől fogva a Tiszáig terjedő vármegyék mind a kezén voltak,¹ s máskülönbben is épen ezen időfájban különösebb összeköttetésben is volt a Tiszamellékkal és ennek lakói a töröktől féltőkben minden reményüket benne helyezték. Zákán István szegedi bíró 1542-ben Lukács evangelista előtt pár nappal írja hozzá: *«Praeter Deum optimum maximum neminem habeo ad quem confugere possem, nisi Revmam Dnem V. Nos enim hic sumus in extremo*

¹ Budai E.: Magyarország hist. II.: 39.

periculo et tanquam prede expositi, omnique ope et auxilio humano destituti, quorum collo et cervicibus truculentissimus hostis pene imminet... Quare si quid adversi mihi contigerit, Revmae Dni V. meos liberos et totam familiam unice commendo et sub patrocinium ejusdem trado, quam iterum foelicissime valere cupio». Majd az egész városi tanács keresi meg s írja neki: «Post Deum omnipotentem in V. Revma Dne speciale habemus confidentiam». ¹ Sőt nemcsak Szeged bírája és tanácsa, hanem a tiszamelléki megyék együttesen s nem csupán a törökkel szemben, hanem egyéb ügyekben is szerettek palástjába fogózkodni. Így kéri Ferdinándot, hogy a Pozsonyban tartandó törvénygyűlésbe részükre bírővá őt nevezze ki, a mit az teljesített is. ² S miután Frater György 1543-ban Ferdinándnak örök hűséget ígért és fogadott: ennek érdekében több ízben személyesen is megfordult a Tisza-Maros vidékein. Most Gyulára megy Patócsi Ferenczhez s oda hivatja az előkelőbb nemeseket; «ut disparitas animorum in unionem reduci possit»: majd Csanádon és Temesváron jelenik meg s az összes nemességet — miként Gyulán, úgy ezen helyeken is — a Ferdinánd iránti hűségre esketteti meg. ³ Ezenközben pedig magáról sem feledkezik meg. szolgálatai jutalmát épen ezen vidéken kívánja megadatni, midőn a mag nélkül meghalt nagylaki Jaksith János csanádmegyei birtokait kéri Ferdinándtól. ⁴

Uldöző bosszúja elérhette tehát a reformatió terjesztőit a Tisza mellékein is, és pedig annál bátrabban, mert hiszen épen ezen év (1545.) június 7-én tartatott Debreczenben az országgyűlés, melynek 31 cikkből álló végzései közt az általa felzúdított katolikus párt sürgetésére helyet foglalt ama szigorú rendelet is, melynél fogva mindenkinek, a kinek a kincstartó (Martinuzzi) vagy a kapitány úr (Petrovics) megengedi, annak szabad legyen a lutheránusokat bárhol is megfogni és üldözni. Elhithetjük, hogy Martinuzzinak nem azért volt szüksége e törvénycikkre, hogy azt tehesse, a mit úgy is akadályoztatás nélkül cselekedett székhelyén és környékén; hanem azért, mert Petrovicsnak a reformatió melletti buzgólkodását

¹ Történelmi tár. 1878.: 512. és 513.

² Ugyanaz 1878.: 548 l.

³ Ugyanaz 538—9. lap.

⁴ «Supplicio Matti V. tanquam domino et principi meo clementissimo, ut universa bona et quaelibet jura possessionaria ipsius quondam Joannis Jaxith per defectum seminis ejusdem Mattas V. ex sua singulari clementia mihi donare dignetur, ut illis fratres meos miseros, qui domo per Turcam pulsus, honisque omnibus exuti, hic merum sunt, ejusmodi Mattis V. munificentia juvare possem». Tört. tár 1878. 543. lap.

kellett volna lehütenie s lekötni kezeit, hogy akadályoztatás nélkül rombolhasson ott is, hol ez volt az úr. Erre jó módnak látszott az, ha Petrovics állásánál fogva meggyőződésével ellenkező magatartásra köteleztetik. Tudjuk, hogy a jelzett törvény-czikk egyáltalában nem fosztotta meg Petrovics pártfogásától a reformatió munkáját s még kevésbé bírhatta arra, hogy azokat, kik a reformatiót a Tisza-kebelben pártfogásuk és munkájukkal erőről erőre menni segítették, megfogdossa és üldözze. Kénytelen volt azonban azt másoknak megengedni és elnézni, hogy Martinuzzi miként üldözi a lutheránusokat épen az ő hatalmi területén, az ő szemei előtt.

Hogy pedig itt épen Csanádot tette bosszúja színterévé. erre különösb oka is volt, s épen ide illik Perusithal együttes szereplése.

Csanád ugyanis a hasonnevű püspökség székhelye volt egykor, Martinuzzi pedig egyszersmind csanádi püspök. Ő ugyan a püspökségnek már csak címét viselhette, miután a Mohácsnál elesett Csaholi Ferencz után gazda nélkül maradt püspökség birtokai világi kézbe, s épen az ő sógora, a horvát származású Perusith Gáspár kezébe jutottak: de azért a városnak és várnak tényleges ura ő volt,¹ s ott akaratát bármikor érvényesíthette, és pedig annyival inkább, mert a várparancsnok az ő udvarnoka és seregének kapitánya szintén Perusith volt. Perusith Gáspár, hihetőleg Perényi Péter befolyása folytán, kinek szolgájaként említettik a korábbi időkben, egy ideig kaczerkódott a reformatióval is, mint Oltványi mondja: «*A csanádi püspöki lakot és templomokat minden eyyházi épületekkel az új tannak hódoló Perusith Gáspár védszárnyai alatt a Wittenbergből honába visszatért szegedi születésű Szegedi István foglalta el és az új hitvallás terjesztésére nyitott iskolában tanított*».² Mi természetesebb, mint hogy sógorának az új irány felé hajlása s a reformatiónak az általt pártoltatva az ő székhelyén terjedése és a reformátoroknak a püspöki lakban megtelepedése erősen bántotta az eretnek-égetési szándékával Petrovics és társai miatt csak nem régiben kudar-

¹ Pesti Imre sáfár Fráter Györgynek beküldvén számadását a váradai pénztár felől, a kiadások közt következő tételek fordulnak elő:

Dominis familiaribus Chanadiensis ad duos menses fl. Vc.	XVI.
Chanadium peditibus 25 missi	fl. — L.
Domino Perusith ad solutionem familiarium	fl. IIc. —
Petro Porkoláb	fl. — L.
Duobus vice castellanis	fl. — XXXII. etc.

(Dr. Károlyi Árpád: «Fráter György levelezése». Budapest. 1881. 192—193. l.)

² Oltványi i. m. 12 lap.

czot vallott Martinuzzit; kívánta is azt attól eltéríteni, ezeket onnét kiirtani, és midőn egy csapással mindkét czélját elérhette: nem is mulasztotta el azt megtenni, annyival inkább, mert ekként épen Petrovics szemei előtt és bosszantására érvényesíthette a debreczeni országgyűlés által csak az imént adott hatalmat. Rávette tehát a rokont, vagy ráparancsolt udvarnokára, hadai kapitányára, hogy Szegedit Csanádról üldözze el és a jellem nélküli Perusith engedelmeskedett. Szegedit elküldötte Csanádról és pedig egészen az erőszakos és elbizakodott barát inye szerint, mert nemcsak 200 darabon felül levő könyveitől és egyéb javaitól fosztotta meg, hanem a legdurvább embertelenséggel is bánt vele.¹ S hogy ez mind így és itt történt, annyival hihetőbb, mert Szegedi után a csanádi prot. egyház és iskola is eltűnik szemeink előtt és pedig örökre.

II. Gyulán tanítóskodása. Patócsi Ferencz, Gálszécsi István.

A Csanádról elüldözött reformátor egy ideig számkivetettként bujdokolt. Hol kötözgette sebeit, pihente szenvedéseit? nem tudjuk. Sokáig azonban nem maradt munka és állás nélkül, mert az 1545. év végén *Gyulára hivattatott* meg, az ottani iskola vezetésére.

A gyulai vár kapitánya ebben az időben alsó-eperjesi *Patócsi Ferencz* volt.² Nincsenek adataink arra, hogy a kin-

¹ Caspár Perusith non solum acerbos ei incussit colaphos. sed et aliter aliquoties pro constanti responsione coesum reb. poenitus omnibus exuit. Thasnadinoque eliminavit. Relatam eam cladem ex ipsomet Szege-dino aliquando audivi, quamvis parcissimo, supra omnes mortales suarum perpressionum sanctorumque stratagematum praedicatore. Ajebat vero, intermixtu gemitu. ultra ducentos libros tunc sibi fuisse ademptos, im-misericorditerque prorsus a *Praefecto* ferratis cothurnis calcatum. pro-tritum, vexatumque. sola misero corpori anhelatione superante». Skarica: Vita Szegedini.

² Gyula hajdan brandenburgi György tulajdona volt, s távozása után — úgy látszik, hogy gazda nélkül maradván, Zápolya halálával az ottani vár parancsnokává Patócsi Ferencz tétellett, kiról Frater György 1551. szept. 15. Ferdinándhoz intézett levelében — etsi capitalis mihi inimicus — igen dicsérőleg emlékezik, a főnemesség közt legtekintélyesebbnek és kitűnő katonának mondja; a gyulai várkapitányságban továbbra is meghagyását pedig ekként javasolja: «Franciscus Pathochy adversa valetudine ita fractus sit, ut diu hunc vivere posse non credam, optimum fore judicarem, si Mtas V. modum aliquem inveniret, quo Patochy ipse, ipso superstite, in arce ipsa manere possit, praescripta ei conditione, ut post ejus obitum, cum praeter unicam filiam nullos liberos habeat, et de illa quoque jam desponsata minima cura illi sit, arx ipsa rursum vel in Mtem V. vel *in ipsius domini marchionis* (Georgii Brandenburgensis) *posterios* devolveretur». Frater Gy. levelezése 288 lap.

³ Budai F. Polgári Lexicon. III. 32. T.

csekben gazdag főúr tettelesen híve lett volna a reformatiónak, de az tudva van róla, hogy Izabella királynénak egyik leghívebb és megbízottabb embere volt, s azt Martinuzzi ármánykodásai ellenében Petrovics Péterrel együtt híven oltalmazta.³ Petrovicscsal való szoros összeköttetése pedig arra enged következtetni, hogy azzal nemcsak politikai, hanem valási téren is egyet értett, s ez annyival hihetőbb, mert Skarica azt mondja Szegediről, hogy *Gyulán már szerencsésebb körülmények közt élhetett*, az iskoláról pedig, hogy *az leghíresebb volt azon a vidéken* (provincia). Az iskolának virágzó voltát s vezetőinek kedvező helyzetét nem származtathatjuk kizárólag magának a város lakosságának támogatásából, erre nézve fő-fő tényező volt ott a vár urának és parancsnokának érülete és akarata, s ezeknek kedvező volta nélkül nem lett volna ott hely a reformatió és annak munkásai számára, nem virágozhatott volna ott prot. iskola. Ugyanazért aligha tévedünk, midőn Patócsit a reformatió hívének s a gyulai prot. egyház és iskola pártfogójának mondjuk.

A gyulai iskolát és annak jó hírnevét illetőleg azonban alig állíthatjuk biztosan, hogy azok a reformationak köszönheték lételüket. Ezt jóval megelőzőleg már sűrűn fordultak meg gyulai ifjak a bécsi s még inkább a krakkói egyetemen, mely körülmény arra mutat, hogy Gyulának már a reformatiót megelőzőleg volt oly iskolája, melyből az ifjak egyenesen külföldre mehettek. A mint pedig félbe maradt a Bécsbe és Krakóba menetel, következett a németországi egyetemek látogatása. A wittenbergi egyetemen az 1544-dik évben jelenik meg a legelső gyulai fi, s ez időnél alig tehetjük nagyon sokkal előbbre az ottani iskola protestánsná alakulását.

Ki volt annak szellemi alapítója? A hagyomány Gálszécsi Istvánt emlegeti, a nélkül, hogy Gyulán működése idejére nézve tájékozást nyújtana. Gálszécsi István 1524-ben a bécsi, 1526-ban a krakkói egyetemen tanult és ott baccalaureussá lett. (Primus qui solus se submisit examini et contentos facit examinatores pro labore, mondja a liber promotionum. 182 l.) 1532. őszén pedig a wittenbergi egyetemen iratkozott be.¹ Hol töltötte idejét 1528-tól addig, míg Németországba ment? Valószínűleg — mint Sziládi Áron hiszi (Régi m. költők II. 410.) — Kassán tanítóskodott² s itt lehetett tanítója a róla, mint tisztelendő mesteréről megemlékező Batizi Andrásnak, ki már

¹ Frankl V. Iskolázás a XVI. században. 228., 265., 295. lap.

² Fejes István (Sátoralja-Ujhelyi ref. egyház története. 1889. 19 l.) azt hiszi, hogy újhelyi mester volt, s itt volt tanítója Batizi Andrásnak.

1530. elején mint prot. énekszerző tűnik fel Kassán,¹ s alig képzelhető, hogy Gálszécsinek még csak ezután lett volna tanítványa. Azonban ha megfordult is Kassán, ott csak rövid ideig működhetett, mert már 1529-ben Friderikus András hivatott meg oda Krakkóból tanítónak s ez még 1533-ban is Kassán volt.²

Visszatérvén Gálszécsi Wittenbergből, szülőföldén, *Gálszécsen* tanítóskodott, mint azt 1536-ban Krakkóban nyomatott s «Az Nagyságos Prini Péternek, Aba-Uy vármegyé eöreök Ispánnának» ajánlott énekes könyve ajánlásának következő zárószóival bizonyítják: «*Ez levél keulth Gátzechy scholában ezer eötszáz harminchat esztendőben*».³ Erről az iskoláról Fraknoi nem emlékezik a XVI. század iskolái közt; — eddig az első említés róla ez. Gálszécs talán Perényi hirtok volt s Perényi Péter hívhatta oda mesternek — a mint sejtjük. Meddig tartózkodott itt? Bizonytalan, valamint további életéről is nagyon kevés maradt emlékezetben. Budai Ésaías gyulai predikátornak mondja s Sziládi Áron is ezt írja: «Gálszécsről tudjuk, hogy Gyulán tanított,»⁴ de hogy micsoda kütfő után mondja az s tudja ez? nem tudjuk. Régibb egyházi íróink egy szóval sem említik Gyulán tanítóskodását, sőt Iratosi János, Tolnai F. István, Posabázi és Nadányi János, (s utánok Tóth Ferencz) nem is ismernek Gálszécsi Istvánt, hanem Tamást. Erről mondja Nadányi: «*Melius, Gervasius et Stephanus Nadányii Emericum Ozorai, Thomam Gálszécsi, et Lucam Litteratum, ceterosque inter Crisium et Marosium Evangelicos patientia tutati sunt*». Messze vinne s csak föltevéseinket szaporítaná ha ezeket az ellenvetéseket kiegyenlíteni megkísérlelnék; annyit azonban mint bizonyost mondhatunk, hogy nevezett írók — egyik a másik után másolva — tévedtek a névben, mert Gálszécsi Tamás reformátort nem ismerünk; s egy-

¹ «Szentegyházbeli dícséret» című énekének végső sorai:

Ezt szerzették kincses Kassában, nem régiben.

Kis Karácson után ezerötszáz az harmincz időben.

² Frankl V. i. m. 103 lap 4. és 5. sz. alatti jegyzet.

³ Gálszécsi énekes könyvéből nem maradt fenn egy példány is korunkig s Gálszécsen tanítóskodásáról is csak az újabb időkben értesültünk egy véletlen folytán. 1877-ben ugyanis Révai Leo könyvkereskedő áztatott ki belőle egy könyvtáblából s adott el 40 frtért Ágoston József fővárosi gyűjtőnek négy levélből álló töredéket. A fennmaradt 8-adrét alakú 4 levél nem egymásután következő, hanem a két első és két utolsó maradt meg a ternoból. A két első levélen az előszó áll, a két utolsón két ének, szögletre állított négyzet alakú hangjegyekkel.

⁴ Budai E. Magyarország hist. II. 104 l. Sziládi A. Régi m. költök II. 375.

szersmind valószínűnek mondhatjuk azt is, hogy Gálszécsi István, mint minden magyar reformátor, nem kötötte helyhez magát és működését. Sztárai Patakról Baranyába ment, Gálszécsi is taníthatott a felső vidéken és az alföldön, s lehetett — mint Nadányi mondja — a Körös-Maros vidéken a reformatió apostola.

Midőn Szegedi Gyulára hivatott, már akkor Gálszécsi aligha volt életben,¹ s ha a gyulai tanítóskodását beszélő hagyománynak igaza van, a mint hogy lehet is: akkor talán Szegedi az ő helyét foglalta el; de lehetett ennek előde *Valkai Kelemen* is, miként megelőzte őt egy évvel a krakkói egyetemen. Valkai 1560-ban Gyula városának főbírájaként említették.² 1545-ben *«Az Isten előtt való igazulásról»* zengett éneke pedig azt sejteti, hogy szintén egyike volt a magyarországi reformatió első tanítóinak. Csak sejteti, de nem bizonyítja, mert ebből a zivataros korból főuraink közül többet ismerünk, kik midőn kardjuk pihent, lantot vettek kezükbe s isteni dicséretet zengedeztek, mint Battyáni Orbán, Németi Ferencz tokaji s Mágocsi Gáspár gyulai várkapitány stb. S miként Valkainak énekszerzése, épen úgy csak gyenge alapjául szolgál a sejtelemnek, a szinte énekszerző Farkas Andrásnak a Körös-Maros mentén Gálszécsivel együttműködését illetőleg azon körülmény, hogy amannak *«Cronica de introductione Scytharum in Ungariam et Judaeorum de Aegypto»* cz. munkája, ennek *«A keresztyén tudományról való rövid könyvecske»*-jével együtt nyomtatott ki Krakkóban 1538-ban, és ezzel egybefűzve jelent meg úgy, hogy a nyomozási hely és évszám is csak Gálszécsi munkájának czímlapján állott, Farkas krónikája pedig mint függelék helyet és évszámot nem viselő czímmel csatoltatott hozzá. A két műnek ily módon és egy időben együttes megjelenéséből lehet következtetni a Wittenbergben együtt tanult szerzők szoros barátságára, együttes működését azonban biztosan állítani alig

¹ Gálszécsiről Batizi András *«A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske. Krakkó, 1550.»* cz. műve előszavában ezt mondja: *«többen is irtanak én előttem ilyetén könyvecskét, egyik az én tisztelendő mesterem az Gálszécsi István, ki immáron istenben nyugoszik».* Batizi a maga előszavát Wittenbergben írta, hol 1542. márczius 19-én iratkozott be, s onnan 1545 előtt már visszatért, mert ezen év szeptember 20-án tartott első erdődi zsinaton mint a tokaji gyülekezet papja vett részt s írta alá az ott alkotott hitvallást. Ha a Gálszécsi halálára vonatkozó passzust nem későbbben illesztette be Wittenbergben készült előszavában, akkor az legfeljebb 1544. végeig élt.

² A békésmegyei régészeti és műv. tört. társulat évkönyve. 1880. 81. l. Zsilinszky: *«Békés vármegye hajdana».* II. 167. l.

lehet, midőn nemcsak positiv adatot nem ismerünk arra nézve, de még a hagyomány sem beszél róla.

Szegedi Kis István egy évig működött Gyulán. Itt hallotta meg, hogy Eislebenben 1546. febr. 18 án bevégezte munkás és küzdelmes életét a reformatió nagy bajnoka Luther, kit Isten hosszas életén át kegyelmesen megőrzött az eleibe hányt török s ellene irányult erős támadások közt, s kikerülte a keserves sorsot, mely Huss Jánost a szent ügy vértanújává avatta. A nagy embernek halála szomorúan érinté az őt jól ismert Szegedit; sorsának elgondolása pedig az Isten ügyéért már szenvedettet megerősíté a hitben, hogy ha újabb nyomorúságoknak viszi is eleibe az Ur, de azok közt el nem hagyja.

Földvári László.

PÁR SZÓ VÁRNAI SÁNDOR VÁLASZÁRA.

E folyóirat 4. füzetében megjelent megjegyzéseimre Várnai Sándor, mint mondja, «az én nevemért» kötelességének tartá ugyancsak e folyóirat 6. füzetében válaszolni. A figyelmet köszönöm; udvariasságát azonban — fájdalom — nem viszonzhatom, mert én nem a Várnai nevéért, *de a dolog érdeméért* vagyok kénytelen lehető rövidséggel a következőket megjegyezni:

1. Felfogásunk nagyban különbözik arra nézve, hogy egy oly nagy alkotást, a milyen p. o. a házasságjogi törvényjavaslat, ki lehet illetékes egy tudományos folyóiratban, a milyen p. o. a «Protestáns Szemle», megbírálni. Várnai szerint «minden gondolkozó *protestáns* ember»; szerintem pedig *minden* ember, *ki a kellő szakképzettséggel* rendelkezik. E két felfogás közt. az Irás szavaival szólva, olyan nagy közbenvetés vagy on, mint egyfelől «a házasság végleges laicisálása, illetőleg az állam és egyház teljes elidegenítése», másfelől «az állami és egyházi hatáskör teljes szétválasztása» között. Ez utóbbit igenis akarja a modern állam; amaz előbbivel csak az ultramontanok gyanúsítják «a czélbavett reformmunkálatokat». Hogy azután mégis vannak, kik a kettő közötti nagy különbséget nem látják be, arról én egyáltalában nem tehetek.

2. Szintén sarki ellentét van közöttünk az «egyház» fogalmára és jelentésére nézve is. Az a kérdő- és felkiáltó-jel, mely Várnainak valóban csodálatos felfogását a szerkesztőség részéről kísérete, annyira eleget mond a dolog érdeméhez, hogy én csakis azt a kérdést kockáztatom meg: vajjon az a Várnai,

ki a 6. füzet 400. lapján «egyenesen kétli, hogy protestáns egyházzal, mint olyanról szólhatna bárki is a fogalmak szabatos ismeretével», egy ugyanazon személy-e azzal a Várnaival, ki ugyanezen folyóirat 5. füzetében «Kossuth és az egyház» czim alatt «*protestáns egyházzal*» beszél?!

3. Várnai megtámadta a javaslatot a miatt, hogy «az eljegyzésnek nem tulajdonít semmi oly joghatályt, mely azt, mint kötelező házasságígéretet a kánonok szerint mindig megillette», mivel ez, szerinte, «kiforgatja a házasság intézményét ennek tiszta jogszerződésen alapuló jellegéből». Erre én ezt mondtam: «Erős vád s aligha alapos; legalább a modern jogászok nagy többsége egyenesen a javaslat álláspontján van». Ezen állításom igazolására hivatkoztam a jegyzetben Sztehlo Kornél művére. Ennek 8. lapján ugyanis ez olvasható: «A javaslat elfogadja a *modern jogtudománynak* azt az álláspontját, hogy az eljegyzésnek csupán vagyoni jogi hatálya van és hogy az eljegyzésből nem származik kereseti jog a házasság megkötésére». Várnai azonban nem tartotta szükségesnek, hogy Sztehlo művét felnyissa és elolvassa, hanem azt gondolván, hogy én *csupán* Sztehlo *egyéni felfogására és nézetére* támaszkodva állítom azt, hogy a modern jogászok nagy többsége a javaslat álláspontján van: válaszában olcsó elnézést enged meg magának, úgy mutatván be engem az olvasók előtt, mintha *egyetlen* író nézetét a modern jogászok *nagy többségének* nézeteként árulnám; a mi jól magyarán annyit tesz, hogy én vagy együgyű, vagy lelkiismeretlen ember vagyok. De még tovább is gúnyolódik Várnai s szintén egy jogi írónak, *dr. Schwarz Gusztávnak* «*az övével egyező*» véleményére hivatkozva, örömmel konstatálja, hogy a modern jogászok nagy többsége az ő álláspontján van. Dr. Schwarz művét¹ szintén ismerem, s határozottan mondhatom, hogy az ő véleménye e kérdésben *egyáltalában nem egyezik meg a Várnai véleményével*. Dr. Schwarz *egyetlen szóval sem mond bírálatot* a javaslat azon felfogása felett, melyet Várnai megtámad és elítél.

Ez alapon meg kell fosztanom Várnait azon örömtől, mintha e kérdésben a modern jogászok nagy többsége, vagy csak az egy dr. Schwarz is, az ő álláspontján volna; egyuttal azonban teljesen felmentve érzem magamat a kötelezettség alól hogy Várnai válaszában további pontjaira legtávolabbról is reflektáljak.

Révész Kálmán.

¹ A házassági jogról szóló törvényjavaslat bírálatára ellenjavaslattal. Budapest. Singer és Wolfner. 1894.

A DEBRECZENI HITVITA KÉRDÉSÉHEZ.

Ha Zoványi Jenő *egyetlen* positiv adatot tudna felhozni azon állításának bizonyítására, hogy a debreczeni hitvita, Dávid és Melius közt 1568. február 2-án volt: ez esetben *talán* joga lenne oly magas hangon beszélni, a milyet a legközelebbi füzetben megjelent válaszában használ. Mivel azonban nemcsak hogy egyetlen ily adatot nem tud felmutatni, *de az e tárgyra vonatkozó eddig ösmert adatok kivétel nélkül ellene bizonyítanak*, az a magas hang és a tárgyra nem tartozó dolgoknak egybehordása azt a gondolatot keltik fel nemcsak bennem, hanem bizonyára az olvasókban is, hogy Zoványi a kérdés lényegére nézve nem rendelkezik bizonyítékkal.

A köztünk régen (1888.) lefolyt vita felemlegetésére, melyben én «nagy erővel és sok érvvel harczoltam egy — mint később kitünt — minden alapot nélkülöző vélemény mellett», kötelességem felvilágosításul annyit megemlíteni, hogy e kérdésnél a Türk naplójában előforduló *Melas*-t Zoványi szintügy *Melius*-nak tartotta, mint én; pár év mulva azonban kitünt, hogy ez a Melas nem Melius Péter, hanem Melas János lőcsei tót pap. Nincs joga tehát Zoványinak e tekintetben a tévedést kizárólag az én számlámra utalni, felét bizton a magáén hagyhatja. Azt azonban már senki el nem vitatja tőle, hogy ugyanezen alkalommal Huszár Gál pápai papságát «történeti falsumnak» állította, mely «teljes bizonyossággal meg van czáfolva»; s ime alig pár hónappal ezután került napfényre egy adat, mely kétségtelenné teszi, hogy Huszár Gál csakugyan Pápan halt meg.¹

A válaszban előforduló többi kitérésre nem reflektálok. Nem fogom illusztrálni Zoványi «szilárd jellemét és legtöbbsnyire erős meggyőződését»; az ellen sincs kifogásom, ha önmagát tartja

¹ Lásd Debreczeni Prot. Lap. 1888.: 178. l. Magyar Könyvszemle. 1888. 211. l.

a XVI. századi sajtóságos magyar stylus kizárólagos ösmerőjének, vagy ha azt hiszi, hogy a Dávid Ferencz szóban forgó válaszát csakis az ismerheti teljes szövegében, a ki szerencsés volt kolozsvári pap lehetni. Csakis a kérdés lényegére, és pedig Zoványi egyenes felhívása folytán van egyetlen megjegyezni való. A többnejüségéről és a gyermekkeresztségről szóló két tétel, melyeket Dávid Ferencz meghívója neheztelve említ, *a szikszói zsinat tételei közt van, a 22. és 23. pont alatt.* Mi következik ebből? Vagy az, a mi az én álláspontom, hogy t. i. D. Ember Pál ez időbeli adatai és csoportosításai nem mindenütt hitelesek; vagy pedig az, hogy a fentebbi két tétel csakugyan a szikszói zsinatra lett kitzúve s akkor Dávid Ferenczék szóban forgó meghívója *nem a debreczeni, hanem a szikszói zsinatra szolgál válaszul.*

Zoványi, válaszának végén, három «tehát»-tal kezdődő pontban igyekezett az én összes érveimet tönkrezúzni. Én is vonhatnék le a fentebbi adatból szintén három «tehát»-tal kezdődő következtetést, de nem teszem. Rábízom Zoványi Jenőre.¹

Révész Kálmán.

¹ Mind a két kérdésre nézve e most közlött feleletekkel a további vitát e folyóiratban bezárja a
S z e r k.

MISSIO-ÜGY.

FLIEDNER TIVADAR ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE.¹

(Első közlemény.)

Fliedner Tivadar, a prot. egyházban az apostoli diakonissza-intézmény felújítója, a korábbi nassauai herczegség Eppstein nevű falujában született 1800. január 21-én. Atyja, *Fliedner Jakab Lajos Kristóf* eppsteini lelkész volt, még pedig oly lelkész, ki gyülekezetének valódi lelkipásztora volt, kinek házatól a szegények soha sem mentek el üresen s kinek vendégszeretete vagyoni állását bizony sokszor felülmulta.

Az egyszerű lelkészpárt öt fiú- és hat leány-gyermekkel áldotta meg Isten s e tizenegy gyermek sorában a negyedik volt *Tivadar*. A fiú tizenegy testvérével együtt korán árvaságra jutott, a mennyiben atyja 1813. deczember 22-én meghalt. De még sem maradt egyedül, mert a jóságos Isten adott támogatására jó rokonokat, jó barátokat, kik *Tivadart* egyik fitestvérevel együtt iskolába adták, gymnasiumba küldték.

Középiskolai nyilvános tanulmányait 1814. elején Idsteinben kezdte meg, magának kellvén óraadás által mindennapi kenyerét megszereznie. Lelkiismeretes tanulásban s különösen útleírások s nagy emberek életrajzainak olvasásában töltött itt el három esztendőt, majd 1817-ben a giesseni egyetemre ment, hol szintén nehéz munkával tartotta fenn magát, de megtakarított filléreiből alkalmat tudott magának szerezni arra is, hogy Németország egy részét beutazza. Ha már Idsteinben egyike volt a legszorgalmasabb tanulóknak, Giessenben meg kettőztetett komolysággal tanult, hogy annál nagyobb előkészülettel lépjen

¹ Ez életrajz megírásánál főforrásul Fliedner Györgynek, Fliedner fiának, Kaiserswerthben 1836-ban 2-dik kiadásban megjelent «*Theodor Fliedner*» cz. műve szolgált.

nagy előszeretettel kiválasztott pályájára, az igehirdetői hivatalra. Tudós tanárai előadásából nem sokat tanult ugyan abból, a mit komoly keresztyénségnek lehet nevezni, mert ők inkább csak arra törekedtek, hogy Krisztust megfoszszák isteni méltóságától s az ő csodatételeiről s feltámadásáról való bibliai történeteket csak gyermek-meséknak hirdessék. Nem csoda aztán, ha Fliednert ez a tudomány nem elégítette ki, de az megvalóságos csoda, hogy szívében a hitnek egy kis szikrája megmaradt. «A mellett — mondja egyszer, — erősen állottam, hogy Krisztus csodatételeit s feltámadását nem tagadhatom meg. Különböztetted őt megcsaltnak vagy csalónak kellett volna tartanom és ez ellenkezett az én erkölcsi érzékemmel.» A 18 éves ifjú már különféle terveket alkotott magának, hogy mint munkálkodik majdán jövő gyülekezetében embertársainak jólétéért. Így tervezgette, hogy ünnepnapokon majd a gyermekekkel és általában gyülekezeté ifjabb tagjaival még, szórakoztató játékokban, tanulságos összejövetelekben töltendő külön ünnepeket ül. És bár ezt teljesen soha meg nem valósította, mégis azok a játékok, melyeket ily czélból Giessenben összegyűjtött s fölirt, később sok ezer kicsinynek kedves játékaik lettek. ő maga tanítván meg azokra később az általa alapított kaiserswerthi kisdédovónó-képezdőben az ifjú nőket, kik e játékot aztán mindenféle megismertették.

Másfél évig tanulván Giessenben, 1818. október havában Göttingenbe ment tanulmányai folytatására, majd közben meglátogatta Németország néhány nagyobb humanitárius intézményét, míg 1819. őszén a herborni szemináriumba ment, hol a nassau papság akkortájt theologiai képzését szokta befejezni. Itt igen mély hatással volt rá *Heidenreich* tanár kegyes élete és jó példája, ki őszinte buzgalommal vallotta a Németországban az akkori időben csaknem mindenütt kinevetett régi hitet. Növekvő buzgalommal készítette magát elő komoly hivatalára; minden lehető alkalommal szorgalmasan prédikált s magánórái mellett különös örömét találta abban, hogy az ifjúságot a bibliára s a kátéra tanítsa. Tanulmányai befejeztével 1820. husvét ünnepén Idsteinben lakó anyjához ment haza s lelkészi vizsgájára készülgetett, melyet ugyanezen év nyarán dicséretes eredménnyel le is tett, s a még alig több, mint húsz esztendő ifjú már érettnék nyilvánított a lelkészi hivatal viselésére. 1820. szeptemberében egy gazdag kölni kereskedő házához ment nevelőnek s itt egy évet töltött el, a mi közben megismerkedett a vallásos lelkületű s nemcsak a kölni, de az egész alsó-rajnvidéki evangélikus egyház életében áldásos munkálkodással tevékenykedő *Krafft* lelkészszel, konzisztoriumi taná-

csossal, ki mellett nagy buzgalommal vett részt a kölni biblia-terjesztő társulat munkáiban.

1821. szeptember 2-án a kicsiny, az egyházilag teljesen jelentéktelen kaiserswerthi egyházközség hívta meg *Fliednert* próbaprédikálásra s ugyanezen év november havában nagy meglepetéssel értesült arról, hogy őt a rajnamelleki kis porosz község lelkészévé választotta meg 180 tallér fizetésre s lakásra a parochián, melyet azonban még jóidőre meg kellett osztania hivatali elődjének özvegyével. Ő elfogadta a meghívást, s a még nem egészen 22 éves ifjú lelkész az 1822. év jan. 18-án gyalog ment be Kaiserswerthbe, hogy szegény hallgatóit, kik őt egy nappal később várták, megmentse az ünnepélyes fogadtatás költségeitől.

Az ifjú lelkész teljes buzgalommal fogott hivatali kötelességei teljesítéséhez; különös előszeretettel gondozta az elárvult iskolát; mindjárt elkezdte egyházközsége betegeit látogatni s általában alkalomadtán az egyesek lelki szükségéit gondozni, sőt híveinek anyagi szükségéi sem kerültek ki lelkipásztori figyelmét, a mennyiben a betegeknek levest küldözött, a szegények közt élelmi- és tüzelő-szereket osztogatott szét, a munkanélkülieket munkához juttatta s a szükségekkel másfelé folyamodóknak leveleket írt, s mindezek mellett saját lelkészi lakán egy latin iskolát állított föl, melyet nemcsak az evangélikus, de csakhamar a róm. katolikus családok gyermekei is látogatni kezdték. Majd magához vette két fiú- és egy felnőtt leánytestvérét, ki a városka leányait női kézimunkákra tanította. Vasárnap délutánokon maga köré gyűjti az egész község ifjúságát s hogy megóvja őket a szent nap helytelen elfecsérlésétől, mindenféle hasznos ismeretekre tanítja, így váltván be némileg ifjúsága álmaiban szőtt egyik szép tervét.

Ez volt a nemes és Isten országa érdekében hiven töltött élet prologja.

Jól tudta *Fliedner*, hogy valódi egyházi élet csak ott fejlődhetik, hol sem a főnek, sem a tagoknak nem kell folyton-folyvást nehéz küzdelmet folytatni az anyagiakért s e tudatban 1823. február havában, általa már régóta előkészítgetett adomány-gyűjtő útjára indult, melyet először a gyáripáráról híres Wupper-völgyben kezdett meg s egy hét mulva már nagy örvendezéssel 1200 tallért vitt haza gyülekezetének s még néhány községet fölkeresve, csakhamar letörlesztette egyházközsége nyomasztóbb adósságait s most már nagyobb tőke gyűjtésére határozta el magát, melynek kamataiból a lelkész és a tanító fizetése s egyéb folyó gyülekezeti kiadások fedezhetők legyenek. E végett 1823. június 1-én nehéz szívvel vevén búcsút gyülekezetétől, s attól Pál apostolnak az efézusai vénekhez intézett

szavaival (Csel. 20, 28—32.) válván meg, Hollandiába indult, honnan egyházközségét egy idő óta különben is rendszeres évi segélyezésben részesítették a hitbuzgó keresztyének.

Itt kilencz hónap alatt több mint 20.000 forintot gyűjtött össze, melynek kamatai neki már tisztességes fizetést biztosíthattak volna. És ha önző lett volna, ezzel az eredménnyel bizton meg is elégszik; de ő nem önmagára gondolt. «Nem akarok — írta testvéréhez — mint egy napszámos, csak magamról gondoskodni, hanem gondoskodni az iskoláról és a szegényekről is». E végből arra határozta el magát, hogy átmeny Angolországba is s miután már megtanulta a holland nyelvet, fárasztó napi munkája után az éjjeli órákban az angolt kezdte tanulni. Hogy milyen munkát végzett Hollandiában, megmondja egyik levele: «Az egész éjszakán át írtam; most azonnal nyolcz ora; legalább egy órát szunnyadok, mert kilencz órakor újra kezdenem kell a gyűjtést». Kellő előkészületek után bátran áthajózott Angliába s ott Londonban és Oxfordban öt hónap alatt 700 font sterlinget gyűjtött össze s 1824. augusztus havában hálától és örömtől dobogó szívvel tért vissza kaiserswerthi híveihez, kiket így mindenkoron megmentett az anyagi szükség földhöz tapasztó nyügétől.

De nem az a sok pénz ért legtöbbet, melyet *Fliedner* ez utazásaiból hazavitt, hanem annak volt rá nézve véghetetlen fontossága, hogy a két idegen országban megismerkedett egy sereg, a test és lélek ápolásával foglalkozó intézettel: iskola és nevelő-intézetekkel, szegény-, árva- és kórházakkal, fogházakkal, foglyok javítását célzó, biblia-terjesztő társulatokkal, misszió intézményekkel stb. s egyszersmind észrevette, hogy a Krisztusban való hit teremtette meg és tartja fenn folyton csaknem mindezeket az intézeteket és egyesületeket s e hit gyümölcsöző voltának és szereteti erejének megismerése nagyban hozzájárult az ő saját, még mindig gyöngye hitének erősítéséhez.

Visszatérve ismét, mindenekelőtt egyházi beszédére fordított nagy figyelmet s nagy szorgalommal kidolgozott prédikációiban teljes határozottsággal az evangélium alapjára, a bűnbánatra és a hitre helyezte a fősúlyt s minden erejével arra törekedett, hogy az egész szentírást megszerettesse hallgatóival. E végett behozta az isteni tiszteletbe azt a szokást, hogy az egyházi beszéd előtt minden alkalommal egy-egy bibliai szakaszt olvasott fel, a vasárnapi délutánokra pedig ima-órákat a bőjti hetekre meg köznapi isteni tiszteleteket szervezett s ezeket állandóan fenntartotta gyülekezetében. Épen így az iskolára is kiterjesztette gondozó figyelmét. A bibliai történetek szemléltetésére már hivataloskodása első éveiben bibliai képeket adott ki. Eljárt az

iskolába hallgatni a tanításokat, míg az összes vallási tantárgyak tanítását ő maga vette át. Vasárnapi iskolát alapított, melyből csakhamar ifjúsági s mértékletességi egyesület keletkezett, melyben nemcsak gyülekezeteinek ifjú tagjai, hanem a róm. kath. közül is többen résztvettek. A lelkeszlak mellett egy új nagy kertet szerzett be, melyben az ifjúságnak vasárnap délutánonként kellemes szórakozást igyekezett nyújtani. Ezek mellett presbyteriumának egyik tagjával folyton látogatta gyülekezetének egyes tagjait. Nem volt a városban vagy a közel vidéken egyetlen evangélikus ház, melyet föl ne keresett volna, jó tanácssal és tettel ne támogatott volna, fölhíván mindenkit lelki élete vizsgálására, az isteni tiszteletben és a sakramentumokban való részvételre és a házi istentisztelet gyakorlására. Szombat délutánjait különösen a betegek látogatására használta föl, melynél ékezzóló ajkaival és éles tekintetével különösen a titkos lelki bajok fölismerésére s egyszersmind föltárására törekedett. Jellemző rá nézve, hogy azon egyetlen egyházi beszéd is, mely tőle nyomtatásban megjelent, *«A különös lelki gondozásról, a lelkészek és az egyházi vénék eme nagy kötelességéről»* szól, melyben szent komolysággal beszél a lelkeszi hivatalról, a testi és lelki betegek gondozásáról s hárítja el azokat az ellenvetéseket, melyeket némelyek a lelki gondozás lehetősége ellen felhoznak. Ez egyházi beszéde után néhány évvel egy barátjával és lelkésztársával együtt *«Egy Úr, egy hit»* cím alatt 52 egyházi beszédből álló gyűjteményt adott ki, kora legjelentékenyebb lelkészeitől, de a két szerkesztő nemes szerénységgel visszavonult, a magukéi közül egyetlen egy egyházi beszédet sem közölvén. Különben már korábban, 1825-ben is adott ő ki egy munkát: *«Liturgiai közlemények Hollandiából és Angolországból, vonatkozással az új porosz ágendára»*, melyben erősen kikél ama formaságok ellen, melyek e könyvben a valódi keresztyén életet veszélyeztetik.

A német fogházak állapota ebben az időben nagyon szomorú volt. Míg Angliában *Howard János* és a nemes *Fry Erzsébet* fáradhatatlan tevékenysége következtében már sok börtön-egylet állott fel s a kormány is gondot kezdett fordítani a foglyok testi s lelki gondozására, addig Németországban minden a régi állapotban maradt, a mennyiben a foglyok szűk, piszkos helyiségekben, gyakran nyirkos pinczékben, világosság s levegő nélkül voltak összezsúfolva s egyes, könnyelműségökben megtévedt ifjak kitanult gazemberekkel s ifjú leányok romlott vénasszonyokkal, elítélt gonosztevők vizsgálati foglyokkal voltak összezárva s a nyomorultak munka, isteni tisztelet és iskola nélkül lettek még nyomorultabbakká.

E kóros állapoton akart már *Fliedner* segíteni s mivel arra Kaiserswerthben nem volt alkalma, a szomszédos Düsseldorfra vetette szemeit s nem kimélve sem fáradságot, sem áldozatot, saját szemeivel akart meggyőződni a foglyok állapotáról. Hogy egész élet- és gondolkozásmódjukkal megismerkedjek, több hétre közéjük akarta magát záratni, de azt, természetesen, nem engedték meg neki. Azt azonban mégis sikerült kieszközölnie, hogy a düsseldorfi fogházban letartóztatott protestáns foglyoknak minden második vasárnap délután isteni tiszteletet tarthasson s ez emberbaráti munkáját 1825. október 9-én megkezdvén, úgy hogy a két fogházi szoba közötti ajtófélben prédikált, három éven át folytatta, sem a csikorgó téli hideg, sem az olykor előtörő hatalmas zivatarok nem retenték őt vissza attól, hogy Kaiserswerthben elvégezvén dolgai, átmenjen a düsseldorfi börtönbe, hirdetni a lelki szabadság áldott evangéliumát. S nem elégedett meg azzal, hogy így mindnyájukhoz együtt beszéljen, hanem vasárnap este s néha még hétfőn reggel is az egyes foglyok lelki szükségével foglalkozott s néhány hónap alatt fölkeresvén a rajnai tartomány minden egyes fogházát s megismervén a foglyok általános képzetlenségét, 1826. június 18-án megalakította a németországi első *börtön-társulatot*, melynek az lett a feladata, hogy a rajnai tartomány és Westfália börtöneit papokkal és tanítókkal lássa el, a foglyokat nem, kor és bűneik fokozata szerint külön osztályokba sorozza, munkával lássa el őket s szabadon bocsátásuk után boldogulásukról gondoskodjék. *III. Frigyes Vilmos* porosz király nagy örömmel vett tudomást a lelkes kezdeményezésről s azt támogatásában részesíteni megígérte. *Fliedner* közben átutazott Hollandiába, hogy ott minél alaposabban megismerkedjék a fogházak berendezésével s különösen az ú. n. *munkás-gyarmatokkal*, melyeket a németalföldi kormány az elbocsátott foglyoknak és koldusoknak hasznos foglalkoztatása céljából szervezett. Ez utazása közben szerzett tapasztalatait egy könyvben írta le, melyben a német keresztyéneknek hathatós szavakkal mondta el, hogy mennyi tenni való vár még reájok a fogházak rendezése s a betegek, szegények és árvák részére való intézetek felállítása körül s e művében mutatott rá először arra az áldásra, mely az evangélikus egyházra az apostoli diakonissa-hivatal felújításából háramlanék.

Visszatérve Hollandiából, fáradhatatlan tevékenységgel kezdett buzgólkodni a börtönügy körül, segélyegyleteket hívott életre, a jobb érzésű nőkből együletet alakított, melynek tagjai a foglyoknak munkát szereztek; a düsseldorfi börtönbe tanítót állított be s mivel egy evangélikus s egy római katolikus külön

lelkésznek beállítása egyelőre nem ment könnyen. 1828. őszeig maga végezte ott az isteni tiszteleteket. Utazott szüntelen s mindenütt fölkeresvén a fogházakat, eszméjének barátokat, a jó ügynek mindenfelé propagandát szerzett. Szava mind erősebbé, neve mind hangzatosabbá vált Németországon, fölhatott az a kormányon ülő férfiakhoz is, s midőn megbízást kapott a vallásügyi minisztertől, hogy látogassa meg ismét Angolországot s ismerkedjék meg az ottani jótékonyági intézményekkel s különösen a börtönök és szegényházak szervezetével: örömmel fogadta a megbízást, átment Angliába, megismerkedett ott, más előkelő egyének mellett a nagynevű *Fry Erzsébettel*, ezzel a hatalmas lelki erővel megáldott angol nővel, ki életének javát a börtönök állapotának javítására fordította. Angolországból felutazott Skócziába is, a hol meg *dr. Chalmers-szel*, a skót államegyház e nagy fiával ismerkedett meg, ki később a skót szabad-egyházat alapította s kinek nézete szerint az egyház a szegények és elhagyatottak anyja tartozik lenni.

Eddig *Fliedner*, a kaiserswerthi lelkész, a szerencsétlenneknek főleg *egy* osztályáért, inkább Kaiserswerthen kívül működött, de elérkezett immár az idő, hogy ez a szegény, ismeretlen városka az ő tevékenysége által Németország belmissiói munkáinak központja legyen, honnan áldásforrások áradjanak szét ne csak a foglyok, hanem mindennemű szükségben szenvedők közé és pedig minden országba, hol a protestantismus gyökeret vert magának.

Fliedner 1828. április 14-én megnősült, elvevén egy valóságos lelkületű, hozzá mindenben méltó nőt, *Münster Friderikát*, ki ugyanazt a munkát folytatta a nők között a szegények, a betegek és a foglyok érdekében, melyet férje inkább a férfiak között végezett.

A mai Kaiserswerth lelkészi lakának kertjében van egy 10 m. hosszúságú és szélességű kis épület, az ú. n. *kertház*, mely bölcsője a Fliedner-féle összes kaiserswerthi intézeteknek; a mennyiben ezen kis épület nyitvatott meg 1833. szeptember 17-én az elbocsátott női fegyenczek menházaként. Egy ilyen intézmény létesítése nevezetesen kikerülhetetlennek látszott *Fliedner* előtt, ha ő tartós és állandó javulást akart a börtöntársulat útján a foglyok között elérni.

Egy leánynyal nyílt meg az intézet, kihez csakhamar másik is csatlakozott s máig már több mint 900 elesett asszony és leány vétetett föl abba, miután a kis kertház mellett egy nagy asyllum emelkedett e célra és a 900 nőnek egyharmada valóban megmentetett, visszaállítatott az erény és becsületesség útjára; másik egyharmada visszaesett a nyilvános

bűnbe, míg a harmadik harmadról nincs az intézeti igazgatóságnak semmi tudomása, ezek nyomtalanul elszéledtek — jóra, rosszra — a nagy világban.

1836. október 13-án létesítette Fliedner az első *diakonissaintézetet*, s ekkor és ezzel kezdett ő az ő élete tulajdonképeni feladatának végezéséhez: az apostoli diakonissa-hivatal újjáteremtéséhez.

Kaiserswerthben 1836. elején a legszebb és legnagyobb ház eladóvá tétellett s *Fliedner* megvette azt azon év április 20-án 2300 tallérért, a nélkül, hogy csak egy fillérje is lett volna reá, s egyszersmind ugyanezen évi május 30-án több rokonérmű barátjával összeállította a «*Rajna-westfaliai diakonissa-egylet*» alapszabályait, elvül kimondván, hogy az lehetőleg szorosan csatlakozzék az egyházhoz. A kaiserswerthi róm. katolikusok minden lehető eszközt felhasználtak, hogy *Fliednert* leverjék házvételi szándékáról, főleg miután megtudták, hogy kórházat akar abból csinálni, de ő rettenthetetlenül haladt a maga útján előre; a ház árát részint kölcsön vett, részint adományozott pénzből, a szerződésben meghatározott időre pontosan kifizette, s az érkező betegek ápolására, gondozására csakhamar *diakonissát* is talált. Érdemes följegyezünk az újkor első diakonissájának nevét. *Reichardt Gertrud* volt ez. egy ruhrorti orvos leánya Düsseldorf mellől (szül. 1788. szeptember 3-án Ruhrortban s meghalt 1869. február 13-án Kaiserswerthben), ki atyjának már addig is sokat segédkezett a betegek ápolásában, sebeik kötözésében s nagy tapasztalatokat szerzett magának a betegek és szegények lelki gondozásában. 1836. október 20-án érkezett meg Kaiserswerthbe s csakhamar többen is jelentkeztek a szereteti szolgálat teljesítésére.

Igy indult meg a belmissió eme nemes és szép munkája, s miután már voltak diakonissák, csakhamar, még októberben jelentkeztek betegek is, kiket először bizony nagyon kényelmetlenül láthattak el, de lelki szükségükről már *Fliedner* maga, lekipásztori buzgalma s atyai szeretete minden melegével gondoskodott. A diakonissákat az orvos és *Gertrud* nővér vezették be mindamaz ismeretekbe, melyekkel nékiek mint beteg-ápolónőknek birniok kellett. De az egész intézménynek lelke *Fliednernek* a felesége volt, a mint ezt ő a következő sorokban leírja: «Napjában nagyon gyakran futkosott ő a parochia és a diakonissa-ház között, hogy tanácsoljon, gondoskodjék, egyes szükséges tárgyakat szállítson, szobákat és ágyakat rendbehozni segítsen, a betegekhez egy barátságos szót intézzen, a próba-nővéreket oktassa stb. úgy, hogy magában az

asylumban féltékenység támadt a miatt, hogy mi az új intézet miatt a régibbről megfélelkezünk. A diakonissa-intézet gyors növekedésével mindenesetre súlyos terhet rótt mi reánk. *Gertrud* nővér, ki a testi és lelki ápolásban valóságos mesternek mutatkozott, nem rendelkezett egyszersmind a kormányzás és igazgatás olyannyira szükséges talentumával is s így az ő előljárónői helyét feleségemnek kellett elfoglalnia s ebbe a nemes nővér igazi keresztyéni önmegtadadással nyugodott belé.»

A diakonissákat maga *Fliedner* igyekezett tan- és áhitatossági órákon a keresztyéni ismeretben előbbvinni, a diakonissai hivatal helyes felfogásába bevezetni. Beszélgetett velök együttesen s az egyesek szükségéhez képest külön-külön s csaknem minden este átment feleségével hozzájuk, olvasott vagy beszélt nekik Isten országa történetéből s a napot közös áhitatoskodással zárta be. Ha távol volt Kaiserswerth-től, leveleket írt hozzájuk, abban a szellemben, azzal a lélekkel, a melyben és a melylyel Pál apostol, vagy a szeretet apostola, János erősítették olvasóikat. Mindjárt az első években részletes házi-rendet és szolgálati szabályzatot dolgozott ki a diakonissák részére, melyben a diakonissa-hivatás belső és gyakorlati oldalát egyforma alaposággal tárgyalta, elsorolván abban a saját lélegkondozásának, a betegek testi és lelki ápolásának kötelességét s minden egyes diakonissának az igazgatósághoz, az ápoltakhoz és diakonissa-társaihoz való viszonyát. A mint a diakonissák az anyaházból először egyes családok betegeihez magánápolásra, majd csakhamar állandó munkamezőkre is kibocsáttattak, mindeniket mindig ellátta minden szükséges utasítással.

A porosz királyi család rendkívüli érdeklődéssel viseltetett *Fliedner* munkája iránt. *III. Frigyes Vilmos*, mint láttuk, támogatását ígerte meg s szavát be is váltotta; királyi herczegek és herczegnők keresték föl Kaiserswerthet, köztük a trón örökös, a későbbi *IV. Frigyes Vilmos* porosz király is, ki trónra lépte után azzal mutatta ki a diakonissa-ügy iránti rokonszenvét, hogy *Fliedner* folyamodására, ki 1840-ben két kis házat vásárolt a nagyobb kórház mellé, 900 tallért kölcsönzött minden kamat nélkül.

Az anyaházon kívüli szolgálatra 1838. január 21-én, születése napján bocsátott ki először *Fliedner* két diakonissát. Nagy diadala volt ez a még egészen ifjú intézménynek! Feleségével együtt maga szállította el őket az elberfeldi kórházba, majd a következő évben ismét két diakonissát a Majna melletti Frankfurt ápolójába küldött, hogy azok ott a *szegények ápolását* vegyék át. Most már mindenfelől öznöltek *Fliedner*hez

a megkeresések, hogy küldjön diakonissákat a női fegyházakba is. Mennyire szeretett volna ő minden megkeresésnek eleget tenni, de hiába, nem volt kellő számú munkaerő! Ezért hát 1838-ban leutazott a vallásos életeről, egyházas buzgóságáról ismeretes Württembergbe és Svájcba, hogy ottani barátai támogatásával ott nyerjen még új erőket. Fáradozását siker koronázta s az első hat év alatt már 40 diakonissa munkálkodott otthon és kívül eső helyeken s 1842-ben már több mint 200 beteget gyógyítottak a kaiserswerthi kórházban. *Fliednernek* új és mindig tágasabb helyiségekről kellett gondoskodnia s 1841. elején újra egy házat vett 2100 tallérért. Természetesen egy fillérrel sem rendelkezett e célra s mégis a kitűzött időre, buzgó keresztyének nemes lelkü adományaiból teljesen lefizette a vételárt.

Fliedner ifjúságától fogva igazi gyermekbarát volt. Látuk ezt eddig is abban, hogy már tanuló korában gyermekjátékokat gyűjtött; gyermekek tanításából tartotta fenn magát s gyülekezete ifjúságát kedvvel gyűjtötte maga köré. Nem nézhetett hát közönyösen oly sok szegény gyermeknek nyomorúságát s hozzájuk is fordult tekintetével, rajtok is segíteni akart s 1835. őszén Kaiserswerthben szegény leányok számára egy *kötő-iskolát* létesített, mely a következő év tavaszán felekezeti különbség nélkül való *kisdedövödává* alakult át. E kisdedövoda mellett egészen önkénytelenül, mintegy keresetlenül állott elő egy *kisdedövónóket képző szeminárium*, melyben az első hat év alatt 120 ifjú leány nyert kiképeztetést. Mondanunk sem kell, hogy *Fliedner* vállain feküdt ezek tanításának munkája is, melyben ő főként arra törekedett, hogy a leányokat Krisztus bárányainak hű pásztornőivé tegye. Ezért különösen arra fordította figyelmét, hogy a leendő óvónők úgy tudják elbeszélni a bibliai történeteket, hogy az apró gyermekek megértsék azokat s örvendeni tudjanak rajtok. E végre mindennap egy bibliai történetet beszélt el s a tanítvány, kin a sor volt, előtte, mintha ő lett volna a tanuló, tartozott azt a történetet elmondani, a mikor aztán *Fliedner* újra tanító lett s feltűntette, a miben a növendék esetleg hibázott. Ily előkészítés után bocsátotta be aztán őket a kisdedövödába s lehet gondolni, hogy ott sikeres volt a bibliai történeteknek a kicsinyek közti tanítása.

E kisdedövoda részére 1842-ben egy, ma is a legszelebb körben használt *Énekes-könyvet* adott ki, melynél igen jól tudta értékesíteni mindazokat a dalokat és játékokat, melyeket már giesseni tanuló korában gyűjtögetni kezdett. «Egy kisdedövoda ének nélkül olyan, — szokta mondani — mint a tavasz virág nélkül.» Ugyenezen időben *könyvüzletet* nyitott *Fliedner*, mely

a német protestáns egyház híveinek sok jó könyvet adott már s 1842-ben egy naptár kiadását kezdette meg, mely mint régi jó barát, ma is száz meg százezer példányban tér be a német keresztyének házaiba.

Mindezen üzleti dolgok vezetésére, mint a melyekben *Fliedner* a legszigorúbb pontosságot követelte másoktól és magától is, segítőkét állított maga mellé, köztük legfiatalabb testvérét, Keresztélyt, egy kitanult kereskedőt, kinek egyéb dolgai mellett főként a szereteti adományok lelkiismeretes följegyzése volt legfőbb teendője. Legjobb segítőtje azonban, ki egyszersmind kiterjedt levelezéseit is folytatta, mindig csak az ő felesége, ez a valódi protestáns lelkész nő maradt, kinek óhajására *Fliedner* 1842. április 3-án egy új intézetet, az *árvaházat* alapította. Ez árvaházba középosztályból való evangélikus vallású árva leányok vétettek föl csekély díj mellett, sőt a lelkészek és tanítók árvái egészen díjtalanul s körülményeikhez képest kellő oktatásban részesültek s alkalom adatott nékiek a háziasszonyi teendők elsajátítására is. Eddig mintegy 280 árva leány találta föl ez intézetben elvesztett otthonát s közülük a legnagyobb rész tanítónővé lett, egy kisebb rész pedig a diakonissai hivatásra szentelte életét.

Míg az eddigiek szerint a kegyelem napja valóban fényesen ragyogott *Fliedner* szereteti intézményei, összes munkái fölött, házara és szivére gyakran borultak fekete fellegek. 1835-től 1840-ig, tehát öt év alatt három fitestvére halt meg, kik közül egyik két kis fiút hagyott hátra, kiknek neveltetési gondja ismét csak reá háramlott. De ő nem csüggedett s Istenben bízva küzdött előre akkor is, mikor egymásután két kis leánykáját, majd ezek után jó feleségét vesztette el, ki 1842. április 22-én halt meg. «Valamennyi diakonissa között — mondá *Fliedner* — ő halt meg legelőször. Valamint életében, mint lelki leányainak édes anyja, előljárt közöttük, úgy a halálban is előljárónó volt.» Hogy életének ez a nagy fájdalma milyen hatással volt az ő lelkére, arról ő nem sokat beszélt. De hogy a diakonissa-intézmény mit szenvedett e veszteség által, arra vonatkozólag ezt mondja: «Hogy ez a nagy űr miképen fog betölteni, azt egyedül az Úr tudja. De mivel az egyedül Bölcs alkotta ezt az űrt, az a ki a békesség gondolatát táplálja irántunk s intézetünk iránt: mi bizalommal nézünk reá, hogy Ő annak idejében a maga tanácsa szerint be fogja azt az űrt tölteni Még most sötét az ő útja, de *Ő a szeretet.*»

Még alig telt el kilencz év az asyllum alapítása óta s Isten már valódi menedékhelyyé tette a kicsiny Kaiserswerthet mindennemű szükségben levők: a szegények, betegek, gyermekek

és foglyok számára, kiken diakonissái által óhajtott *Fliedner* segíteni. Hegyen épült várossá lett az, honnan világosság áramlott alá. A legkülönbözőbb nyelvű országokban fölébredt a diakonissa-ügy iránti érdeklődés, a mennyiben Angolországban *Fry Erzsébet* alkotott együletet, protestáns irgalmas nővérek képeztetése céljából s Párisban, a német és a francia Svájcban s Hollandiában terjedezni kezdett, a kaiserswerthi példa nyomán, a belmissió ez ága. Kaiserswerthben mind újabb és újabb telekvételek és építkezések vétettek foganatba. *Fliedner* a porosz királyné, a nemes keblű *Erzsébet* 1843. márczius havában *Marianne* főhercegnő által levélileg Berlinbe hivatja s férjével, a királlyal együtt kegyelmesen fogadja s a fővárosi «*Charité*» menhelyre diakonissákat kérnek tőle, kik az ő királyi oltalmuk alatt szolgáljanak. Hány leányt, a bűnnek hány szárandó áldozatát mentették meg ez intézetben a diakonissák: azt csak a jó Isten tudja. De valami végtelenül fölemelő tudnunk, hogy itt ma is több mint 2000 elesett, többnyire ifjú női személyt terelgetnek a bűn útjáról a büntől megszabadító Idvezítő felé.

Fliedner, nehéz munkájának jobban végezhetőse céljából 1843. május 29-én újra megnősült, elvevén Hamburgban *Berthean Karolínát*, ki az ottani nagy kórházban a női beteg-osztály főfelügyelőnöje volt, ki méltó utóda lett férje első feleségének, előjárónője a kaiserswerthi diakonissa-intézetnek s nyolcz gyermekkel ajándékozta meg férjét.

Nászútjok komoly hivatali utazás volt. Berlinbe diakonissákat vittek, kiket már az új feleség vezetett be nehéz teendőik helyes végezésébe; Halléban együtt tanulmányozzák a *Franke*-féle intézeteket; Drezdában lépéseket tesznek egy szászországi diakonissa-anyaház létesítésére, mely a következő évben csakugyan meg is nyílt; majd Wormsba, majnai Frankfurthba, Saarbrückenbe és Kreuznachba mennek, mindenütt a diakonissa-ügynek csinálva propagandát. A kaiserswerthi gyülekezet és a *Fliedner*-féle intézetek összes tagjai nagy örömmel fogadják az új papnét és az intézeti anyát, ki megszüntette az árvaságot a lelkészi lakban s az eddigi életet még fokozni volt hivatva a kereszttyenség nagy munkájának ezen Isten-áldotta telepén

A negyvenes évek közepét ismét csak új telkek és szántóföldek vásárlása, azok ára kifizetésének, felszerelésének gondjai foglalják el; 1846-ban *elemi iskolai tanítónők számára való szemínáriumot* alapít, a mely 1848-ban államilag megerősítettik. Később felsőbb női iskolákban működendő tanítónőket is képeztek ez intézetben, melyből eddig több mint 1800 tanítónő kelt szárnyra Németország legkülönbözőbb vidékeire.

És a rengeteg teendő és gond között *Fliedner* mindig talált időt arra, hogy az egyes diakonissákkal is érintkezzék s őket saját szükségük szerint gondozza. Kerti sétáiban mindig kísérte egy-egy diakonissa s ha valahová elutazott, a vasúti állomásig is rendesen elvitt magával egyet. Így használt föl minden egyes perczet, hogy tanítson, oktasson s az esetleges tévedésekre figyelmeztessen s bizony sok diakonissának erősen dobogott a szíve, ha őt az intézeti atya maga elé hívatta, pedig tudták mindannyian, hogy nála a feddés és dorgálás után mindig a szeretet, a vigasztalás szavai következtek.

Fliedner folytonosan arra törekedett, hogy az egész diakonissa-ügyet minél szorosabb összeköttetésbe hozza az evangélikus s közelebből a rajnai-westfáliai tartományi egyházzal, mint a melynek szolgálatában és védelme alatt állott az ügyis elejétől fogva. Ily célból dolgozta át a diakonissa-egylet alapszabályait, mely «*Rajnai-westfáliai egylet evangélikus diakonissák képzésére és foglalkoztatására*» név alatt 1846-ban ismét királyi megerősítést nyert. Ez egylet tagjaiul aztán a tartományi egyház legkiválóbb egyházi és világi férfiai sikerült *Fliednernek* megnyernie s rendkívüli nagy öröme szolgált, ha ez úton egyes presbyteriumok fordultak hozzá, hogy mint *gyülekezeti-diakonissákat* küldjön ki egyes nőket intézetéből. Teendőjük abban állott, hogy a szegényeknek hajlékaikban keressék föl a nyomort és az inséget s ezt vagy személyes szolgálatukkal enyhítsék, vagy másoknál keressenek arra orvosszert. Nehéz, de a legáldásosabb munkája ez a diakonissasságnak! Szolgálati szabályzatukban szívökre köti a gyülekezeti diakonissáknak, hogy Krisztus példája és parancsa szerint mindig inkább a szegény mint a gazdag betegek szolgálatára álljanak, mert ezek másnemű segítséget is képesek maguk számára szerezni, míg amazok a legtöbb esetben segélytelenül állanak.

De természetesen belátta azt *Fliedner*, hogy nem alkalmazható női erő minden gyülekezetben és intézetben s ezért barátai segítségével 1844-ben Duisburgban egy *diakonus-képző intézetet* alapított. hova ő eleinte hétről-hétre járt s később is hosszú éveken át az intézet kormányzó-tanácsának elnöke volt.

Ha új munkamezőket foglaltak el, legtöbbszörre maga *Fliedner* vagy felesége kísérték el oda a diakonissákat; a hányszor csak tehetette, fölkereste a kint munkálkodó nővéreket, hogy őket erősítse és tanácsolja. Szinte hihetetlen az, hogy ez utazásai közben rövid idő alatt mennyi mindent tudott végezni. Majd ügye barátait látogatta meg; majd nyilvános előadásokat tartott a diakonissa-intézményről, hogy új diakonissasságokat szervezzen; egyszersmind segélyegyleteket alapított, intézetei részére adományo-

kat gyűjtött s felkutatta az illető helyeken levő kóros állapotokat, hogy azokon diakonissái által segítsen. Ugy, mint ő. kevesen értettek ahhoz, hogy minden perczöket felhasználják. Mig útítársai még csak hordár után kereskedtek, ő, kicsiny útiböröndjével kezében régen messzire járt már. Ebben az időben kétszer is volt Angolországban, diakonissákat vivén Londonba, majd ugyanitt és Liverpoolban és Manchesterben gyűjtéseket eszközölvén intézetei számára.

Berlin volt utazásainak leggyakoribb célja, hová a király gyakran rendelte kihallgatásra s hol egyszer a kabinet-tanácsban is részt kellett vennie. 1847. október 10-én avatta itt föl a «*Bethániát*», s ez ünnepélyen a király is egész udvarával jelen volt, megtisztelvén az egyszerű evangélikus lelkészt nemcsak azzal, hogy 1847-ben ismételten fölkereste a kaiserswerthi intézeteket, hanem azzal is, hogy több mint egy órai sétát tett vele Sansoucci parkjaiban, s átengedte neki a kaiserswerthi invalidus-kaszárnyát egy *női kedélybetegek számára berendezendő menház* helyiségeül.

A diakonissa-ügy iránti érdeklődés e közben mindegyre terjedt s már Európán kívüli földrészekre is kértek *Fliednertől* diakonissákat. de ő egyelőre még nem teljesíthette e kéréseket. Mivel azonban tulajdonképeni élethivatása, melynek végezésére magát Istentől látta rendeltetve, a diakonissa-ügy terjesztése, annyira igénybe vette már minden idejét, hogy Kaiserswerth-től mind gyakrabban és mind hosszabb időkre távol kellett lennie: kötelességének tartotta, hogy lelkészi állásáról lemondjon, s azt, épen 27 esztendei szolgálat után, 1849. január 27-én meg is tette s ezentúl csak az önálló gyülekezeti jogokkal felruházott diakonissa-intézet lelkészi állását foglalta el, ezen eddig minden díjazás nélkül végzett munkájáért némi csekély tiszteletdíjat kérve jövedőre az intézeti kormányzó-tanáctól.

De *IV. Frigyes Vilmos* király, nagylelkű adományával egy tekintélyes tőke alapját vetette meg *Fliedner* részére: bevételte gyülekezetét a tartományi egyház gyámintézetébe s a diakonissák atyjának tanuló fiai részére neveltetési illetéket szavaztatott meg. S itten említsük meg, hogy *Fliedner* halála alkalmával az ő közelebbi barátai egy *Fliedner-alapítványt* létesítettek, melynek kamataiból özvegye tisztességesen fölneveltehat ifjabb fiát.

De hát *Fliedner* még sokaig élt az után, a mint gyülekezeti lelkészi állásáról lemondott.

A következőkben már csak a «*diakonissa-anya*» nemes alakja fog előttünk állani, míg őt elvezetjük nagy és szép élete főnséges epilógiájához.

Csiky Lajos.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉPÍTŐ OLVASMÁNYOK gyűjtő címet adhatnánk azoknak a munkáknak, a melyek Hornyánszky Viktor kiadásában a legközelebről megjelentek. Külső kiállításuk csinos, ízléses, a nyomdai technika magas fokán állanak; áruk a lehető legolcsóbb, hogy minél többen, minél könnyebben szerezhessék meg őket, tartalmuk pedig kiválólag alkalmas a vallás-erkölcsi építésre, a nagy közönségnek igazán egészséges lelki táplálékkal való ellátására. — E kiadványok között külterjedelmére, de bel-tartalmára nézve is első helyen áll *dr. Szabó* Aladár budapesti ref. theol. akad. tanár LELKI HARMAT című munkája, a mely az év minden napjára való elmélkedéseket és rövid imádságokat tartalmaz, hogy a fáradt, a földi gondoktól, bajoktól, kételyektől, vagy az elkövetett hibák emlékeitől gyötört lelkeknek egy-egy üdítő harmatcseppet nyújtson abból az élő vizekben hővölködő forrásból, a mit Bibliának neveznek. Családi és magán elmélkedésekre van e könyv szánva és bátran elmondhatjuk, hogy erre a célra felettébb alkalmas is. Annyi keresztyéni, evangéliomi erő, annyi buzgóság, annyi hit és annyi szeretet nyilvánul e mű minden sorában, hogy felüdülés és mélyebb benyomások nélkül bizonyára senkit nem fog hagyni. Kétségtelen, hogy valami eddig még nálunk szokatlan, szinte idegenszerű hang az, a mely e munkában megszólal; de éppen az a baj, hogy családi és társadalmi életünkben az evangéliomi gondolat- és érzésvilágnak egy-egy ilyen mélyebb, nemesebb hangja idegennek tűnik fel, holott ennek kellene éppen otthonosnak lennie. Szerző vallásos lelke az élet összes viszonyait, a történelem eseményeit, a természeti világ jelenségeit, a művészet és költészet alkotásait, a tudományok vívmányait, a bölcselők nagy eszméit és a kis lelkek mindennapi mozdulásait: mind fel tudja arra használni, hogy általuk az evangéliomi nagy igazságokat szemléltesse, az isteni világrend törvényeit magyarázza, az üdvvilág titkaiba vezessen be és hogy a mi szellemi életünk egyedüli alapját, a Krisztust mutassa fel. Olyan Augusztinus-féle mély lélek és kedély, a ki az egész világot és annak összes viszonyait annak az üdvtervnek a szem-

pontjából nézi, a melyet Isten eleitől fogva készített az emberiség üdvözítésére és a melyet a Krisztusban a maga teljességében kijelentett. A természet ezt az üdvvilágot typizálja. «A csillagok — mondja egy helytt — az örök világosságról beszélnek. A nyíló virágok az örök életéről. A földben elrothadt mag az Úr szenvedéseiről és haláláról, melyből új élet támad» stb. Űgyet vet a történelem fontosabb évforduló napjaira, egy-egy kiválóbb eseményre, vagy egyén születése és halála napjára. Ilyenkor megtalálja mindig nemcsak a legalkalmasabb bibliai helyeket, hanem a legtalálóbban tudja levonni a tanulságokat is. Copernicus születése napjáról (1473. febr. 19.) megemlékezve, rámutat e nagy tudós nevezetes fölfedezésére s aztán így elmélkedik: «Helyes dolog, hogy tisztelettel emlegessük Copernicus nevét, a ki több tudós társaival együtt megtanított minket arra, hogy már a természet világában is a nagyobb, az erősebb, a hatalmasabb vezet a kisebbet. De ha ez már a természet világában így van, mennyivel inkább így kell annak lenni a szellem világában. Oh mennyivel nagyobb, hatalmasabb az Isten nálunknál! — Legyen azért elég alázatosságunk s ismerjük be, hogy csak akkor lehet jó dolgunk, ha az Úr vezet minket mindenkoron.» Világnézete derült, komoly; de soha nem válik komorrá. Erősen érzi az ember gyarlóságát, bűnösségét; de sokkal nagyobb az isteni kegyelemben való hite és bizalma, hogysem egy pillanatra is kétségbe esnék saját gyengesége felett. Határozott dogmatikai és bibliai öntudat nyilatkozik nála. Van benne valami egészséges, életteljes vallásos mysticismus, a melyben a kedély mélysége mutatkozik; de a mely távol van mégis a beteges pietismustól. Hirdeti, hogy hiában ismerjük, tudjuk a vallási igazságokat, ha azok nem válnak életünket átható és átalakító belső erőkké nálunk; hiában tudjuk, hogy a Krisztus hol született, ha ezt a Krisztust nem szeretjük és hiában ismerjük élete külső körülményeit, ha a Jézus szeretete be nem tölti szíveinket. Hogy az elmélkedéseket változatosabbakká tegye, itt-ott egy-egy adomaszerű elbeszélést is sző be; egyik legbájosabb ilyen kis elbeszélés a 11. és 212. lapon lévő. Képeket, festményeket mély vallásos gondolatok illusztrálására használ fel. pl. a 261. lapon stb. A választott textusok gyakran átmenő bibliai történetek, parabolák vagy hosszabb beszédek, ezek magyarázatánál mint kitűnő exegeta szólal meg. Néhol erős polemikus hangot is használ; de a vitában nemcsak tagad, hanem erőteljesen odaállítja a pozitívumot. Sértés, bántás nélkül polemizál, mert előtérbe állítja a pozitív építést. Rövid kis imái mindmegannyi igazi lélekzetvétel a vallás tiszta ozondús levegőjéből. Tele vannak érzéssel, áhitattal, melegséggel. Irálya egyszerű, keresetlen, néhol annyira az, hogy csak teveszőr ruha és bőrv; de mikor hite, lelkesedése, az evangéliom iránt való szeretete egészen elteli szívét, akkor szónokká, ékesenszólóvá válik a különben minden szónoki külsőséget kerülő író. — A munka ára díszes vászonkötésben 1 frt.

A másik kiadása *Jámbor Lajos* békési néptanító «Jézus élete képekben» cz. munkája, a mely versben dolgozza fel Jézus életét és képek-

kel illusztrálja azt. A képek az e nemű legszebb angol clichéek után készültek, míg a szöveg legnagyobb részében elég könnyen folyó, élvezhető verselés, a mit csak itt-ott tesz nehézkessé a rím kedvéért elkövetett erőszak; de viszont azt is kell ismernünk, hogy vannak a műben egyes helyek, a hol bizonyos nem közönséges költői erő és hang csendül meg. Az elbeszélésben verses krónikás, úgy hogy nem ártott volna, ha egy-egy eszméltető, mélyebb vallásos gondolatot, vagy érzést, néhány reflexiót szőtt volna be szerző, afféléket, mint pl. a 69. lapon:

«Oh Jézus, hogy soha ne éhezzelek lelkem,

Égi eledellel elégíts meg engem!» stb.;

vagy a 101-iken:

«Gyermek! szülőidnek féltett szeme-fénye

Ma is vár a Jézus, oh fuss kebelére!»

meg a 105-iken: «Könyörülj rajtunk is» stb. Egyébként az egészen népies hangon tartott munka a maga czéljának teljesen megfelelő s nagyobb elterjedését biztosítja rendkívül olcsósága, a mennyiben a 44 képpel díszített igazán csinos mű ára csak 60 kr.

A harmadik munkácska angolból van fordítva s *Jones* Marinak, a kis walesi leánynak élettörténetét mondja el a nagy angol bibliaterjesztő társaság megalakulása historiájával együtt. Az egész egy rendkívül kedves, megragadó vallásos elbeszélés, melyben a hitnek, az evangéliumi szellemnek ereje nyilatkozik, míg naivsága, idyllikus egyszerűsége megvonzóvá teszi. A népies vallásos iratokhoz valósággal mintául szolgálhat. A fordítás, mely *Balogh* Elemér s.-lelkész munkája, eléggé sikerült, könnyen folyó. A magyar kiadáshoz *dr. Duka* Tivadar írt lendületes, meleg hangú előszót. — Ára csinos vászonkötésben (22 illusztrációval) 60 kr.

EGYHÁZI DOLGOZATOK. Írta *S. Szabó* József volt naprágyi ref. lelkész, jelenleg debreczeni főgymn. tanár. (Ferenczi B. kiadása Miskolczon. Ára 1 frt 20 kr.) A 111 lapra terjedő munkát igen becses előszó vezeti be, a melyben szerző predikáció-irodalmunknak történeti áttekintését adja mintegy igazolásául annak, hogy még egyáltalában nincs túltermelés az egyházi beszéd-irodalom terén. A productivitás, igen természetesen, minden téren mindig csak viszonylagos; annyi azonban kétségtelen, hogy az egyházi irodalom nálunk az utóbbi évtizedekben majdnem kizárólag csak a predikációkban mutatott életjelt és míg ezekből «aranyat, ezüstöt, drágakövet, de szénát meg pozdorját» is hozott elő, addig a theologia egyéb ágaiban alig-alig produkált valamit. Az egyoldalú fejlődés tehát kétségtelen. A mi az előttünk lévő munkát illeti, a benne foglalt beszédeken határozottan meglátszik, hogy tanulmánynyal készültek; szerzőnek nagy olvasottságáról tanuskodnak; nemes gondolkozását mutatják, különösen pedig szép, választékos, könnyű, élvezetes, néhol a költőiségig emelkedő stylusáról tesznek bizonyosságot. Azonban «a szónokság sok és szívrázó erőt kíván», és ez az erő nincs meg szerzőben. Könnyű, nagyon csinosan elkészített, szépen felszerelt miniatur naszád az, a melyen jár; de nem

a vizekbe mély barázdát vonó, súlyos terheket emelő, avagy kincseket hordó, hatalmas gerendájú és bordázatú salamisi gálya. Az irálya inkább novellistikus; kedvesen tud elbeszélni és leírni, igazán gyönyörködtet választékos s elég gazdag nyelvezetével. Világnézlete az a derült, szép életfelfogás, mint a minő volt a humanistáké; hiszen szerző is főleg a classicus írókból és bölcsészekből merít. A prometheusi rege, a Sokrates daimonionja és psychopomposa, Charon, Achilles, a Hesperidák kertje, a holdog szigetek stb. stb. gyönyörködtetik classicus műveltségű lelkét, görög és római költők adják neki a képeket és a hasonlatokat, mert ezek finomabbak, csiszoltabbak, költőiebbek, mint a bibliái, holott ezek meg mélyebben járók. Inventionban elég gazdag, e tekintetben egyik legszebb beszéd a «három hajlék», a melyben egészen sikerült az allegorizálás, de sok benne a mélyebben járó gondolat is. Már pl. a «három talizmán»-ban a míg egyszerre meglep inventionja, a feltalált gondolatot elnyújtja; előadásának itt a tömörség adhatott volna erőt s gyors alkalmazással érhetett volna el határt, de azzal, hogy igen is széles mederbe eresztette szét a kis patakot, széltérült az és erejéből vesztett. Ez a beszéd különben bár egészen alanyi jellegű, még sem teljesen közvetlen a rajta áttetsző bizonyos keresettség miatt s többet reflectál, mint érez. Az «Isten a kezdet és a végezet» cz. beszéd igen érdekes bölcsészeti előadás, becses theologiai fejtegetés, de minden közvetlen építő erő nélkül való, mert épen arra nem mutat rá, hogy immár miután mindezeket tudjuk, lelki üdvösségünkre nézve mi hasznát vesszük; már pedig a prédikációban mégis csak ez a fő dolog. «Az evangélium könyvé»-ben igen helyes, szép gondolatok vannak. A pályanyertes «beköszöntő» még egészen csak ifjúi zsenge. «A keresztyénség a munka apotheosisa» cz. beszéd felosztása jó; de nem viszi teljesen keresztül. Egyébként szerző a tisztán erkölcsi tárgyú beszédekben erősebb, mint a tisztán vallásiakban. Határozottan az egész kötet egyik legszebb darabja a Károli-émlékünnepen mondott beszéd. Bevezetése különösen megkapó s a jó elbeszélő stylista szép irálya csak úgy ragyog benne. «A szomorú emmausi út» méltán követi ezt a beszédet; de már az «ó világ új eszme» stb. című beszéd nagyon elvont és hármely templomi szószéken is túlmagas volna a közönség számára, se irálya, se vonatkozásai, se hasonlatai, se egész conceptiója nem népszerűek. Nagy tanulmánynyal készült s tele van lelkesedéssel a reformáció ünnepi beszéde, míg az «esküvésről» írottban egészséges erkölcsi felfogás nyilvánul elég erőteljessel. Agendalis, rövid lélekzetű beszédei között a legsikerültebb a pünkösdi; igen győnge a karácsonyi (87. l.), különösen pedig nincs helyén benne a Madáchból vett idézet (88. l.), a mely itt és általában úrasztalánál határozottan ízléstelen. A «gondolatok a koporsónál» kis elmefuttatások, egy-egy mélyebb érzéssel, alanyi hangulattal.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG népies kiadványaiból a választmány által a folyó évre egyelőre megállapított 10 füzet a társaság tükarának és dr. Kecskeméthy István ref. lelkésznek szerkesztésében,

Hegedűs Sándor igazgató-választmányi tag nagylelkű s áldozatkész anyagi támogatása mellett teljesen megjelent. A füzetek a következők: Az ócska biblia, Forgács Endrétől, A gályarabok története, Marton Sándortól, Barkócká árvája, Csegey Gusztávtól, A vízözön és Légy hív mind halálig (vallásos elmélkedés) Bitai Bélától, Bethlen Gábor fejedelem Vajda Ferencztől, A talált gyermek, Jámbor Lajosnétől, Huszár Gál élete, Thury Etelétől, A vége jó, minden jó, S. Szabó Józseftől, Az igaz és hamis gyöngy, Sz. Kiss Károlytól (ez utóbbi két elbeszélés egy füzetben), Dévai Biró Mátyás Budai Jánostól és a Testámentum, dr. Kecskeméthy Istvántól. A füzetek ára 4—4 kr., kivéve a VIII. füzetet, a mely 6 kr. — A kiadványok bírálataiba helyzetünknel fogva nem bocsátkozhatunk s csak annyit jegyezhetünk meg itt is, a mennyit a kiadványok borítékán közlött felhívásban mondtunk, hogy ezekre a füzetekre igazi hazafias és egyházi szempontból nagy szükség van s ezek terjesztésével, megismertetésével mindenki valóban nagy szolgálatot teljesít, a midőn általuk a vallás-erkölcsi építés és a prot. öntudat fejlesztésének munkájában résztvesz.

ERDÉLYI MUZEUM. Az erdélyi Múzeum-Egyetel bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványa. Szerkeszti dr. Szádeczky Lajos titkár. I—VI. füzet. Az értékes folyóirat nagyobb kiadványai: Fejlődés és erkölcsan dr. Brassai Sámuelről (3 közl.), Orosz-magyar érintkezések az erdélyi fejedelmek korában, dr. Márki Sándortól (két közlemény). A választási rendszer híralata dr. Békésy Károlytól (4 közl.), Erdély szerepe a magyar szabadságharcokban és az unio története dr. Szádeczky Lajostól és A kolozsvári kalandos-társulatok dr. Lindner Gusztávtól (4 közl.). A tanulmányokon kívül minden füzet az Irodalmi Szemlében könyvbírálatokat közöl, a különfélekben pedig szintén irodalmi és tudományos ismertetéseket. Megjelenik havonként 3 $\frac{1}{2}$ —4 ívnyi tartalommal, előfizetési ára (a szakosztály évi tagsági díja) 2 frt. Valóban ez a legolcsóbb tudományos folyóirat Magyarországon.

EVANGYÉLIUMI ÉS EPISTOLAI PERIKOPÁK. Források után összeállította Ladányi. Kiadja Nagy Lajos dabronyi ev. s. lelkész. Ára 25 kr. A régi perikopák helyett egyházi használatra egy újabb perikopa-gyűjtemény ez a kis füzet, a melyben egyszersmind a megjelölt bibliai helyek alapján készített prédikációfelosztások (dispositiók) is vannak. A textusok jól vannak összeválogatva, a felosztások is többnyire eszméltetők s gondolatokat ébresztők úgy, hogy a tárgyalásra alkalmas anyagot nyújtanak. Van azonban közöttük néhány nagyon mesterkéltné, néhány igen szűkszavú, semmitmondó, néhány pedig olyan, a hol az egyes részek között a természetes logikai összefüggés hiányzik.

HALLÉI EMLÉKSOKROK. A halléi egyetem 200 éves fennállásának jubileuma alkalmára összegyűjtötte Krupec István pozsonyi theol. akad. tanár. A 20 lapra terjedő füzetben a volt tanítvány kegyeletos szeretettel ismerteti szerző az egyetem megalakulásának történetét, az ott működő tanárokat, a Franke-féle árvaházat s az azzal kapcsolatos intézete-

ket («Frankianum»), a halléi magyar egyletet és a magyar ösztöndíjakat.

NOVÁK MÁRTON, *a koósi predikátor*. Elbeszélés a magyar protestánsok üldöztetése korából. Irta dr. Masznyik Endre pozsonyi theol. akad. tanár. A füzet mint A Mi Otthonunk Könyvesháza 4. száma jelent meg a «Luther-társaság» támogatásával. (Ára 5 kr.) A népnek van szánya vallás-erkölcsi építésre. Erővel, lelkesedéssel, magyaros zamattal, vallásos buzgósággal, határozott prot. öntudattal van írva. A történet maga is érdekes, de még érdekesebbé teszi az író kiváló csoportosítása és a helyzetek kiszínezése. A függelékben Szabolcska Mihálytól «Üldözött prot. lelkész éneke» cz. költemény van közölve, a mely mintha csak az elbeszélés által keltett hangulatnak adna kifejezést.

b) Külföldi irodalom.

Kolde, MARTIN LUTHER. Eine Biographie. 2 Bde. Gotha, 1884. és 1893. Ára 18 márka. Méltó társa, sőt kiegészítője Köstlin nagy művének. mely a komoly történelmi igazság fényénél még jobban kidomborítja Luther reformatori alakját. A részleteknél minduntalan Köstlinre utal, Luther irataival is keveset foglalkozik, mivel kimondott célját a nagy reformátor alakjának s jellemének hí rajza képezi. A műből mint egy hős emelkedik ki Luther kora és kortársai fölött, még ott is nagyok tűnik fel, a hol pedig bizonyos gyengeséget mutatott, így a hasszai Fülöp kettős házasságánál és Zwinglivel szemben tanúsított magatartásában. Melancthon gyöngédségét és aggodalmas diplomatikus természetét szerző ennek pfalzi származására vezeti vissza, mely a szász eredetű Luther mellett a két reformátor egyéniségének megítélésénél mindig szem előtt tartandó. Kolde nyíltan bevallja, hogy Zwingli jelentőségét Wittenbergben túlbecsülték, de másrésről Zwinglinek, mint politikusnak és theologusnak sajátosságait mesteri vonásokkal rajzolja meg. Mozaikszerű képekben csoportosulnak a főalak mellett a reformáció munkásai. Jonas, Witzel, Schenk és Agrikola pár szóval van találólag jellemezve. Az újabb Luther-kutatásokat szerző a legapróbb részletekig ismeri. Buchwald, Walther, Lenz, Bossert, Enders és mások fíradozásai nyomán érdekesen ismerteti p. o. Luther viszonyát a zsidósághoz s a korabeli jogászokhoz. Az Evers-, Majunke- és Janssen-féle, Luthert eltorzító ultramontán történetírással a műveltebb laikus publikumra való tekintettel azonban túlságosan röviden végez. A 2-dik kötet második fele a kritikai és irodalmi megjegyzések repertoriuma, mely nagyon megkönnyíti a nagy műnek kezelését.

Güttler, WISSEN UND GLAUBEN. München, 1893. V. 214 l. Ára 3.50 márka. Azokat a felolvasásokat foglalja magában e mű, a melyeket szerző Münchenben tartott az ismeretről és annak hatáiról; az Istenről és a teremtésről; a kosmos, a föld s az organikus lények fejlődéséről; és az emberről, annak szabadságáról és halhatatlanságáról. Mind e fel-

olvasások igen nagy tanulmányra vallanak a hit és a tudás mélyreható kérdéseinek megítélése terén. Az embernek tér- és időbeli végességében rejlik szerinte a tudás korlátja s kezdődik a hitnek, mint érzékfölöttinek világa.

Schell, KATHOLISCHE DOGMATIK. I—III. Bde. Paderborn, 1889., 90., 92. s 93. XXI. 425., XIV. 346. és XVIII. XXII. 958 l. Ára 12 márka. E nagy mű első kiadványa a kath. theol. tankönyvek amaz irodalmi vállalatának, mely nem rég indult meg Paderbornban. Szerző álláspontja apologetikai s «a hagyományos formaharcz s iskolaszertű vitatkozások» bölcs kikerülésével elég önállóságra is törekszik. Szellemi vezére — a mint az másként nem is képzelhető — Aquinói Tamás, az angyali Doctor scholastikája. A mi a mű formáját, módszerét és tartalmát illeti, úgy ez lényegesen különbözik a mai újscholastikusoktól, p. o. Hurter, Schwetz és másoktól. A biblia s a patristika képezi az ő bizonyításainak a tárházát. Tárgyával «6 könyvben» végez. Az első szől a kijelentés forrásairól, az isteni üdvakaratról, az írásról, a traditióról, vagyis a főbb hittani alapfogalmakról. A 2-dik könyv az Isten létéről, lényegéről s az Istennek kosmologiai, teleologiai, ideologiai és ethikai-mystikai megismeréséről. A 3-dik a háromsági tanról, mint a tulajdonképi kijelentett dogmáról, a melyet így definiál: «die ewige Selbstbegründung des unendlichen Lebens durch innere Ursprünge und Beziehungen». A 4-dik a kosmológiáról, az 5-dik a testlételemről és megváltásról, s a 6-dik a megszentelésről szől, a hol az egyház s a sákrámentomok tanát is tárgyalja. E dogmatikából mi protestánsok is tanulhatunk. Az Isten létéről, lényegéről és tulajdonságairól szóló tanban sok értékes gondolatra akadunk. Hogy a protestantizmussal szemben frontot csinál, az természetes, de itt egy komoly tudós ellenfelünkkel van dolgunk. Így többi között «az írásnak összehasonlíthatatlan fölényéről» beszél a traditióval szemben, tehát nem «pari pietatis affectu ac reverentia» tisztelendő mindakettő, mint a tridenti kánonok elrendelik. Az írást «az egyházzal szemben bizonyos önállóság illeti meg, mivel az egyházi tanfejlődés sokkal erősebb mértékben találja meg az írásban az igazságnak normatív kriteriumát, mint a traditióban» (I. 76. l.). Az írásnak «homályos» jellegét sem túlozza, a mivel tudvalevőleg a pápás hittudósok a traditió szükségességét vitatják. Főltűnő, hogy az imago és similitudo közötti különbséget, a prot. és kath. anthropologia eme sarkalatos alapját nem is érinti. Különös izgatottságot szült a szerzőnél Tschackert Polemikájának támadása a catholicismus ellen s a mellett nagyon haragszik, «mint nyíltan bevallott prot. ellenfelekre»: Harnackra és Luthardtra. A többi prot. hittudóst ignorálja. Stylja igen gyakran a szellemeskedő játéknak a jellegével bír. Szerinte p. o. az ész az Isten háza kapusa, s a kijelentés lectora; az erkölcsileg képzett akarat exorcista és így tovább (III. 19. l.). Az első Ádámmal szemben a második Ádámot, mint az új emberiség megkezdőjét nem Krisztusban, hanem Józsefben látja. Ezenfelül művében sok naivitás is található.

Kawerau. REFORMATION UND GEGENREFORMATION. Freiburg, i. Br. 1894. XVI. 440 l. Lex. 8. Ára 10 márka. E mű voltaképen Möller «Lehrh. der Kirchengeschichte» cz. művének 3-dik kötete, mely egész teljességében tárgyalja a reformatió s a kath. ellenreformatió tanát, s annyira önálló műve a tudós átdolgozónak, hogy az irodalomban közönségesen «Kaweraus Reformationsgeschichte» cz. alatt idézik. Szorgalmasan s nagy apparatussal dolgozta fel az e téren újabban nagy számmal megjelent monographiákat és részletkutatásokat, a melyeknek rendszeres összefoglalása Kawerau műve. A görög-orsz. ellenreformatió s általában a keleti egyháztörténet Möller művének 4-dik kötetét fogja képezni, mely téren Kawerau már is nagy kutatásai alapján elsőrangú szaktudósnek van elismerve. Különösen érdekesek és tanulságosak a 30 éves háború vallásos-erkölcsi rombolásainak a fejtegetései, a melyek különben is egyik bevallott programját képezik a reformatió történetének kutatására alakult egyesületnek, a melynek épen ő a titkárja és éltető lelke. Nincs olyan mű az újabb egyháztörténeti irodalomban, mely oly teljesen tárgyalná a reformatió és az ellenreformatió korának alig 130 éves történetét. A mű ellen inkább a miatt emelhetünk kifogást, a mi nincs benne, mert a mi benne van, az teljesen hitelre méltó. Szerintünk Luther halálát a jelen pápás, elferdítő történetírást tekintve, túlságosan röviden tárgyalta, hiszen tudvalevőleg még napjainkban is nagy kelendőségnek örvend Janssen hirhedt műve. De a többi reformátori egyéniségeket is, p. o. Viret-t, Bézát stb. szintén igen röviden tárgyalja. Hugo Grotiusról is szívesen többet olvasna a prot. olvasó. Nézetünk szerint sok újat foglal magában a mű a magyar, cseh és németalföldi reformatió történetéből. A magyar résznél dr. Szlávik kézírata szolgált szerzőnek útmutatásul, úgy, hogy ily részletességgel és alapossággal a magyar dolgokat illetőleg egyellen egy régibb és újabb egyháztörténeti tan- és kézikönyvben sem találkozunk. Sajnos, hogy a német reformatió korszakait a többi országok reformatiójánál is felosztási alapul vette, a mi különösen annak francia és magyar alakjánál határozottan céltévesztett eljárás. Tudjuk, hogy Franciaország reformatiótörténeti fejlődésének végpontja nem 1555., hanem 1598., Svédországé 1593., Lengyelországé 1570. s Magyarországé talán 1560. Itt a reformatió nemzeti kidomborodására kellett volna figyelemmel lennie a nagyhírű szerzőnek. Mint az előszó említi, a következő kötet számára Möller, kiel tanár irodalmi hagyatékából nagyobb anyagkészlet áll rendelkezésére a görög-orsz. egyház, az angol methodismus s a XVII. század történeti köréből. Möller egyháztörténete mellett Kawerau művével egy nagy jelentőségű adalékkal gazdagodott az újabb egyháztörténeti irodalom.

Leonhardi. DIE PREDIGT DER KIRCHE cz. lipcsei vállalatából, a melyet már több ízben bemutattunk, megjelent a XXII—XXVI. kötet, kötetenként 1.60 márkányi árban. A XXII. köt. czíme: Origines und die Predigt der drei ersten Jahrh. (132 l.), Vinter tollából eredő bevezetéssel

az első három század predikációjáról. Origines homiliái, római Kelemen II-dik levele, Hyppolytus és Gregorius beszédei vannak itt közölve és magyarázva. Mély erkölcsi komolyság és erős bibliai szellem jellemzi e homiliákat és beszédeket összesen és egyenként. — A XXIII. köt. Bossuet «válogatott beszédei» tartalmazza Seyfarth tollából eredő magyarázatokkal (106 l.), a melyek egyúttal XIV. Lajos korának érdekes és tanulságos jellemzései. Bossuet igazi udvari szónok volt, a ki beszédében kitünően értett a hízegéshez hiú királya iránt. — A XXIV. köt. a reformatió korára vezet vissza bennünket és Brenz válogatott beszédeit tartalmazza Pressel tollából eredő magyarázatokkal (109 l.). A népies reformátori modor jellemzi Brenz bemutatott 4 beszédét és 18 kivonatát. A reformátor életrajza kitünően van kidomborítva. A XXV. köt. egy kath. szónok, Massilon clermonti püspök 7 beszédét mutatja be egészében és tervezeteiben Köhler tollából eredő megjegyzésekkel (123 l.). Massilon a kath. egyház egyik legnagyobb szónoka volt s maga XIV. Lajos is rettegett az ő beszédeinek mély erkölcsi komolyságától. Hatása hallgatóira oly nagy volt, hogy néha maga is megijedt tőle. Ereje a törvény szentségének hirdetésében állott, a melylyel kiméletlenül tárta föl erkölcstelen korának bűneit. Kevésbé értett az evangéliom nyelvén való szónoklatokhoz. Végül a XXVI. kötet Arndt, a német mystikus válogatott beszédeit tartalmazza Hashagen rostocki tanár tollából eredő bevezető és kíséző magyarázatokkal (127 l.). A magyarázó kevésbé Arndt személyiségét vagy beszédmodorát, mint inkább az ő theológiáját jellemzi. Különösen Ritschl ellen polemizál. kinek «Geschichte des Pietismus» cz. nagy műve szerint Arndt «Wahres Christenthum»-ja a lutheri vallásos világnézet eltorzításának valóságos okmánya, a melylyel szemben a magyarázó kiemeli, hogy Arndtnál szerzetesi etikáról szó sem lehet. A «Weltbeherrschung», — úgymond, — a melyre Arndt törekszik, korántsem vehető «Weltflucht»-nak. Az Isten iránt önodaadás mellett a hivatásban való hűséget is hangsúlyozza a maga beszédeiben. Mindössze 11 beszéd van itt bemutatva és ismertetve. Alig szükséges kiemelnünk, hogy Leonhardi vállalata, a melyet Witte schulpfortai igazgató fog folytatni, egyik gyöngyét képezi az újabb homiletikai irodalomnak. A mi homiletikai multunkat sem ártana jobban ismernünk és tanulmányoznunk, mint azt újabban a maguk módja szerint Fraknoi és Belláh teszik a Pázmány beszédeivel.

ZUR FRAGE DER CIVILEHE IN UNGARN cz. alatt egy nagyobb tanulmány jelent meg a Friedberg (lipcsei) és Schling (erlangeni) tanárok szerkesztése alatt álló «Zeitschrift für Kirchenrecht» cz. folyóirat IV. évf. 2-dik füzetének különnyomataképen dr. Szlávik Mátyás eperjesi theol. akad. tanártól, a melyben teljes alaposággal ismerteti meg a külfölddel a polgári házassági törvény történeti előzményeit, a magyar házassági jog rövid fejlődését, a törvényjavaslat tárgyalását s az ezzel összefüggésben felmerült kérdéseket és azokat a párthangulatokat, a melyeket a törvényjavaslat keltett. A tanulmány önmagában is értékes. de még fon-

tosabb, hogy szerző a külföldet igyekezett tájékoztatni házassági viszonyainkról.

Reusch, BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES JESUITENORDENS. München, 1894. 266 l. Ára 5 márka. Függetlenül e mű a Döllinger-Reusch-féle nagy munkának a római kath. egyház morálvitáinak történetéről (1889.). A jesuitismus jellemzéséről, de különösen pseudomorális erkölcsi alapelveinek alkalmazásáról közölt adatok itt új meg új adatokkal kiegészítettek. Az első fejezet címe: «Die Lehre vom Tyrannenmord». Tanították azt: Mariana, Santarelli, Busenbaum, Lacroix és mások. Az angol Erzsébet ellen is összeesküvést forraltak a jezsuiták. «Französische Jesuiten als Gallikaner» cz. fejezetében azoknak képmutató alkalmazkodását álcázza le a szerző a rend minden áron való fentartása céljából. Ide tartoznak XIV. Lajosnak csaknem összes jezsuita tanácsosai, kik már egy Rómától ment francia kath. egyháznak hierarchiai szervezéséről is álmodoztak s mindenben — mihelyt érdekeik így kívánták — az önző francia udvari politikának szolgálatába léptek. A «La fourberie de Douai» cz. fejezet fényes illusztrációja «a cél szentesíti az eszközöket» cz. ismeretes jezsuita elvének. A többi adalékok illetik a rendnek extravaganciáit a szentek, különösen a jezsuita rend szentjeinek tisztelete, a bucsújárás, csuda, az udvarokba való tolakodás, könyvek kitiltása stb. tekintetében. Igaza van az érdeemes szerzőnek, hogy nem a hatásvadázat vagy a theol. veszedélben való öröm indította ez adalékok egybegyűjtésére, hanem kizárólag az a törekvés: «eine Reihe wohlbeglaubigter Thatsachen aus der Geschichte des Ordens mit Genauigkeit, gegenüber gewissen jesuitischerseits angestregten Versuchen zu ihrer Vertuschung oder Verschleierung ans Licht zu stellen.» Szerző a rend történetének ez idő szerinti legalaposabb ismerője, s bizonyára kellemetlenül fogják érinteni az ő «adalékaik» az ultramontán történetírást s a jezsuita rend barátait. Ilyen mélyreható jellemzésekkel a jezsuitákról még csak Hubernél és Macaulay-nél találkozunk.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1894. június hó 1-től 1894. augusztus hó 31-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogó tagok alapítványi kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok : 1894-re : Grf. Tisza Lajos.

2. Alapító tagok alapítványi kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok : 1893 ra : Pozsonyi ev. theol. akad. könyvtár, Nagy Árpád tihanyi ref. h. lelk., Felső-borsodi ref. egyházmegye. 1894-re : Nagyeniedi Bethlen-főiskola ifj. egylet, Kármán József újverbászi ref. lelk., Büdszentmihályi ref. egyház, Budapesti ref. theol. ifj. önk. kör, Szilágyi József pápai főisk. tanár, Kecskeméti ref. egyház, Felső-borsodi ref. egyházmegye, Szatmári ref. egyházmegye, Ferenczy Imre debreczeni ref. s. lelk., Rohodi ev. ref. egyház.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak : 1892-re : Széký Géza gerjeni ref. lelk. 1893 ra : Daray Vilmos kiskőrösi földbirtokos, Tóth Mihály b.-szent-mihályi ref. lelk., Nyakas Balázs b.-szent-mihályi ref. h. lelk., Pozsonymegyei ág. ev. esperesség, Engisch Frigyes szeghegyi ev. lelk., Fekete Gyula n.-kikindai ref. lelk. 1894-re : Dr. Horváth József pápai theol. tan., Panyolai ev. ref. egyház, «Szikszóvidéki ref. papi kör», Nagy Imre ugrai ref. lelk., Tóth Gábor szabadszállási ref. lelk., Tóth Kálmán gárdonyi ref. lelk., Miklós Géza kecskeméti ref. s. lelk., Dr. Kelemen Mór kuriai bíró, Nagyhonti ág. ev. esperesség, Hollerung Károly modori ev. lelk., Szarka Boldizsár vetési ref. lelk., Szakács Mózes sz.-udvarhelyi tanár, Udvarhelyszéki ref. egyházmegyei könyvtár, Láposi János tiszai-eszlári ref. lelk., Zitás Bertalan pthrügyi ref. lelk., Linberger István késmárki ág. ev. lelk., Jánó Albert hátszegi ref. lelk.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak : 1891-re : Soly-mosy Endre m.-vásárhelyi főgymn. tanár, Kenessey Dezső bpesti főgymn. h. tanár. 1892 re : Kenessey Dezső főgymn. h. tan., Zachár Sámuel ratkói ev. lelk. 1893-ra : Sebestyén Dávid banai ref. lelk., Kenessey Dezső bpesti főgymn. h. tan., Kardos Károly m.-szigeti tanár, Zachár Sámuel ratkói ev. lelk., Darvai Lajos muzsnai ref. lelk., Csiky József mező-záhi ref. lelk. 1894-re : Sebestyén Dávid banai ref. lelk., Bartha Zsigmond ökörítői ref. lelk., Szontagh Sándor sz.-váraljai ev. lelk., Kenessey Dezső bpesti főgymn. h. tanár, Wengh Gyula antunováczi missiói lelk., Földes György szabolcsi ref. lelk., Kiss József kákicsi ref. lelk., Dr. Rácz Ottó soproni törvyszéki bíró.

5. Népies kiadványokra : Puky Miklós sz.-beői földbirtokos 4 frt.

6. Alapítványi tőkéjéből törlesztett : A vetési ref. egyh. 10 frt.

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

TARTALOM.

	Lap
Emlébeszéd id. báró Vay Miklós felett. <i>Ballagi Géza</i>	521
I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	
1. Szegedi Kis István reformátori működése a Tiszamelléken. <i>Földvári László</i> (II. közl.)	554
2. A héber irodalom a görög írókra. <i>S. Szabó József</i>	375
II. MISSIÓ-ÜGY :	
Fliedner Tivadar élete és működése. <i>Csiky Lajos</i> (Bef. közl.)	594
III. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	603
b) Külföldi irodalom	606

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide címzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkímélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

EMLÉKBESZÉD ID. BÁRÓ VAY MIKLÓS FELETT.

(Második és befejező közlemény.)

A kancellár visszalépését országszerte helyesléssel és elismeréssel fogadták. Csak a határozati párt egy szélső töredéke nem békült ki vele még ekkor sem. Nagy buzgalommal terjesztette a «több képviselő» által készített «1847 vagy 1848? Tájékoztató» című, Debreczenben nyomtatott röpiratot, melyről a nélkül, hogy a czíme idézve volna, Kossuth *Irataiban* is említés tétetik s mely ellen Vay közegei mindjárt megjelenése után kiadták ugyan az elkobzási rendeletet, de azért 3000 példányából igen sok jutott a közönség közé. A röpirat alap-elméje az, hogy utasítson vissza a nemzet minden lealkuvási czélzatot s általában minden olyan tervet, kívánatot vagy félrendsabályt, mi az alkotmányos biztosítékok teljessége fölötti alkudozásnak csak színével is bírna, a milyen például Vay ama terve, hogy magyar miniszterek neveztesse ki, mintha bizony a legmagasabb állású kormányzó hivatalnokok czímében rejlének a parlamenti felelős kormányzat lényege; s a mennyiben a nemzet e kísértésektől megszabadítja magát, az, a mit a jövő fejlemények alapjául önként elfogadhat, nem lehet kevesebb, mint 1848.

Ugyanez a párttöredék, melynek műhelyéből került ki az említett röpirat, rossz szemmel nézte, hogy a Bécsből visszatérő Vayt a pesti tisztí kar és a képviselők egy része ovatióval fogadta; midőn pedig Szathmári Király Pál helyébe a borsodmegyei csáthi kerület képviselővé választotta, ellenszenvét nyíltan kifejezte iránta.

Egy intransigens, a mérgesebb fajtából, augusztus 16-ról ezeket írja Kossuthnak: «El lön határozva, hogy a leirat feletti tanácskozás előtt, valamely kisebb fontosságú tárgy miatt ülés tartatván, a képviselőház roppant ovatióval fogadja az ex-kancellárt. Ennek a Vay-terv érdekében kell vala történni. Mi azonban, a szélső baloldal részéről megizentük az illetőknek, hogy ha e tervvel fel nem hagynak s általában ha Vayt a házban éljenzéssel akarnák fogadni: mi nem irtózunk attól sem, hogy az nap a muzeum terme sajnálatos botrány színhelyévé váljék, mert ellendemonstráció fog történni. A képviselők közt e tárgy nem csekély ingerültségre szolgáltatott okot s a baj az által lön elhárítva, hogy Vay mai napig sem foglalta el székét».

A fennebbi levél írója azonban ha nem akarta félrevezetni Kossuthot, nem igen lehetett jelen az országgyűlés berekesztése előtt tíz nappal tartott augusztus 12-diki ülésen, melyen Vayt verifikáltak s melyen az ovatió megtörtént a nélkül, hogy ellentétet rendeztek volna az elégedetlenek.

Az elnök ugyanis kijelentvén, hogy a mezőcsáthi választókerület nagyérdemű képviselője, id. br. Vay Miklós, megbízó levelét beadta, az elnöki jelentést, a képviselőház naplója szerint, «hosszasan tartó, harsány éljenzés» követte. S midőn nyomban ezután Csengery Imre jegyző az igazoló bizottmány előterjesztését, melyben az újonnan választott képviselő igazolását véleményezi, felolvasta, ugyancsak a napló szerint, ez az előterjesztés «egyhangúlag zajos éljenzések közt fogadtott el».

Vay azonban az országgyűlésen csak épen hogy székét elfoglalta. Nem nyílt neki alkalma részt venni az országgyűlés munkálataiban, miután már augusztus 22-én szétoszlottak a nemzet képviselői.

Schmerling ekkor állt hatalma tetőpontján.* A birodalmi tanács készséggel elfogadta a «wir können warten» jelszavát, ép úgy, mint a hirhedt jogvesztés elméletét, melynek csak az az egy kis hibája volt, hogy ha Magyarország 1848-ban csakugyan eljátszotta jogait, ugyanazokkal az eszközökkel, melyeket 48-ban használt, vissza is szerezheti, a mely elmélet tehát

tulajdonképen a forradalom elmélete volt, miután egyenesen ösztökélte a nemzetet a forradalomra.

A nemzet azonban szintén várakozott, békésen tűrte az alkotmányosnak csúfolt provizoriumot, melyről Madách az előző rendszerhez hasonlítva azt mondta, hogy egy kutya az, csak a nyakravalója más. 1865-ben következett be végre a döntő fordulat. Deák husvéti czikke, melyet ő Felsege is elolvasott s melyben a kiegyezés legfőbb feltételéül azt tűzi ki, hogy a korona és a nemzet közé ne toladójék senki; az országos gazdasági egyesület kiállításának meglátogatása, mely alkalommal ő Felsege Deákkal hosszasan értekezett, — mindmegannyi döntő események voltak, melyek előkészíték az állásában már időközben különben is megrendült, mert a birodalmi tanács előtt tekintélyét elvesztett Schmerling bukását.

Kanczellárrá Majláthot, tárnokká Sennyeit nevezték ki. Majláth az alkotmányos kibontakozás elejtett fonalát ismét fölvette. Abban a körlevelében, melyet az újonnan kinevezett főispánokhoz intézett, hogy utasításokkal lássa el őket, világosan kijelenti, hogy «a kormány a törvényes állapotok országgyűlés utjání valósítását tűzte ki czélul». De az országgyűlés összehívása előtt, ha egyébért nem, a képviselőválasztások megjejtetése végett természetesen a megyéket is konstituálni kellett.

1865. augusztus elején, Vayt Szögyényvel, br. Fiáth Ferenczcel stb. együtt felrendelték Bécsbe, hogy tanácskozzanak vele e fontos és nehéz kérdésben. Vay okulva saját tapasztalatain, okulva a megyék 1861-diki maguktartásán, bizonyára nem ajánlotta a megyék helyreállítását, illetőleg az általános tisztújítás elrendelését. Méltán tarthatott attól, hogy a helyreállított megyék — a mennyiben következtelenségbe nem akarnak esni — renitentiájukkal, illetőleg a közjogi alaphoz való merev ragaszkodásukkal a közigazgatás menetét megakasztván s az adófizetést megtagadván, a kibontakozást ismét meghiusítják. Minden áron arra kellett törekedni, hogy az országgyűlés üljön össze s oldja meg a függőben levő közjogi kérdéseket. A megyék helyreállítására ráérnek vala később is. Ezúttal egy tapintatosan végrehajtandó provizoriumot kellett életbeléptetni oly módon, hogy addig, míg a megyék rendezése iránt a tör-

vényhozás intézkednék, a főispánok töltik be helyettesítőleg a megüresedett tiszti állomásokat. Ebbe a provizoriumba a megyék annál inkább belenyugodhattak, mivel a kormány ígéretet tehetett arra nézve, hogy a megyéket a törvényhozás rendezni fogja azonnal, mielőtt a sürgős közjogi kérdéseket megoldotta.

Azt hiszem, sőt a saját megyéjében követett magatartásából ítélve, határozottan mondhatom, hogy a fennebbieken eltaláltam és híven adtam vissza a Vay álláspontját a megyei kérdésben.

A tanácskozás befejeztével augusztus 5-én kinevezték az első két főispánt, Vay Miklóst Borsodba, Szögyény Lászlót Fejérbe. «Most érzem igazán, — írja önéletrajzában, — hogy, a mint a szerencsétlen Nyáry Pál nevezni szokott, a *szükség embere* vagyok, azért is minden vonakodás nélkül elfogadám a borsodi főispánságot, melyre 35 évvel azelőtt neveztettem ki első ízben.» «Tetszem magamnak azon eszmében, — így szólt egy későbbi, 1866. április 17-én tartott országgyűlési beszédében, — hogy végszolgálatomat egyrésztől ugyanazon megyének szentelhessem, melyet szorosabb értelemben nevezhetek kis hazámnak; de másrésztől ha csak mint közönséges napszámos is járulhassak fölépítéséhez, újból alakításához azon honi intézménynek, melyben, részemről legalább, legnagyobb biztosítékát keresem alkotmányos létünknek. Megvallom, sokért nem adom, hogy felséges uram parancsából erre oly egyszerre ráadtam fejemet; mert csakis most látom, mivé lesz ez a gyönyörű intézmény? mi ez most? mi volt ezelőtt? mennyire szükséges mielőbbi regenerációja.»

Igen találóan mondta Lévay József, az 1861-diki megyei aljegyző, abban az üdvözlő beszédében, melylyel szeptember 12-én Vayt, az új főispánt fogadta, hogy «most, midőn az események biztató fordulata ismét elszólítá csendes magányából Nagyméltóságodat, csak hazafiságának újabb jelét szemléljük azon elhatározásában, hogy felajánlotta magát im ezen állásra, mely fényes pályája megfutott fokozatai után, bizonynyal nem tartozik immár ambíciói közé».

Nem az ambíció, hanem a kötelességérzet indította Vayt a főispánság elfogadására. De a sikerrel, mely e lépését követte,

meg lehetett elégedve. A mellett, hogy a példáján felbuzdulva, az addig vonakodók szintén elfogadták a nekik följánlott főispánságot s egymás után hozta a hivatalos lap br. Fiáth Ferencz (Veszprém), gr. Forgách Antal (Nógrád), gr. Pongrácz Ferencz (Árva), gr. Festetich György (Zala), gr. Péchy Manó (Abauj), br. Wenckheim Béla (Békés), gr. Zichy Henrik (Mosony) stb. kinevezési dekrétumát: a vármegyei gyűlések, Borsod után indulva, megalakították a képviselőválasztások megejtése céljából a központi választmányokat s a főispáni kinevezések útján kiegészített tisztii karok megkezdték működésüket.

A borsodmegyei értelmiség amaz értekezlete, — melyet Vay hívott össze szept. 14-ére a tisztviselői kar megújítása tárgyában, — Vay tanácsára hozott határozatával megjelölte a többi megyék által is követendő irányt.

Az értekezleten három vélemény merült fel. Mocsáry Lajos azt kívánta, hogy ne adják fel a megyék a passzivitást, melynek addig minden sikert köszönhettek; ne dobják oda az akkori törvénytelen és megbélyegzett hivatalnokok közé jobbjait; a törvénytelen administrációban való részvétel által ne szakítsanak a multtal. Br. Vay Béla szerint ellenben a hitvány hivatalnokokat ki kell cserélni, érett gyümölcs valamennyi, csak a fát kell rázni s mind lehull. Végre Vadnay Lajos a jog követelményeit alá kívánta rendelni a magasabb politikai szempontoknak, mivel tehát az általános tisztújítást a kormány nem engedi meg, de mivel másrészt a megyei administrációt nem lehet hagyni a tényleg működő hivatalnokok kezében: föl kell azt frissíteni alkotmányos elemekkel.

A főispán Vadnay álláspontját fogadta el. De az volt a kérdés, hogyan szerezzenek annak érvényt? Azok az úgynevezett «alkotmányos elemek» nem akartak a már különben is eléggé kompromittált provizorium szolgálatába lépni; a megye pedig, hacsak a jogfeladás és következetlenség vádját nem akarta magára venni, nem szentesíthette a provizoriumot.

Vay már akkor, midőn Lévay üdvözlő beszédére válaszolt, igyekezett a kedélyeket megnyugtani s megnyerni a provizorium eszméjének.

«Sok kell még ahhoz — így szólt a többi közt, úgy rheto-

rikai szempontból, mint tartalmilag remek válaszában, — hogy a jogfolytonosság elve érvényesüljön, hogy az óhajtott kibontakozáshoz jussunk. De bizalom bizalmat szül. Ha én négy év előtt a magyar ég borultával vissza tudtam lépni a jelenlegi magyar hivatalok legnagyobbikáról; ha elhagytam e főhivatalt, mert engem is elhagyott a remény: elhiheti felőlem mindenki, hogy midőn ma ismét a munkásság terén találnak borsodi véreim, ez csupán azon hit biztató ereje által történhetik, miként ügyeink jobbra fordulván, négy évi szünetelés után immár egy szebb jövőre s végsikerre számíthatunk. Én erősen bízom a jövőben; bízom ő Felségében; bízom egy Majláth, egy Sennyey hazafiságában; bízom mindenekfelett önmagunkban, saját hazafiságunkban, melynek jelenleg a jogfolytonossághoz való szent és erős ragaszkodásunk mellett úgy kell kifejezést adnunk, hogy alkossunk magunktartása által szilárd oppositíót mindazok irányában, kik ez idő szerint kormányférfiaink ellen *kívülről* működnek, állásukat aláásni törekszenek s útjukba akadályokat akarnak gördíteni; vívjunk a törvényesség minden fegyverével, férfias elhatározottsággal és erélyvel az absolutismus, a centralismus és ál-constitutionalismus ellen; vívjunk állhatatosan, vajha többé nem növekedendő serege ellen azoknak, kik saját érdekekben állónak tekintik egy folytonos, sőt örökös provizoriumot tartani fenn e hazában s így buktatni meg reményeinket, így buktatni meg reménynyel biztató mostani kormányunkat.»

A mily határozottan visszautasítja tehát Vay az örökös provizorium eszméjét, ép oly szükségesnek tartja a kibontakozás céljából a szó igaz értelmében vett provizoriumot. S hogy ennek megnyerje vármegyéjét, e célra kitűnő taktikát gondolt ki. A *hivatalos* vármegyét nem tartotta célszerűnek engagálni, hanem a provizoriumot a megyei értelmiségből álló *értekezlet* által szentesíttette s ily módon, míg egyrészt eleget tett a békülésre hajlandó kormány kívánságának, másrészt nem kötötte meg a megye kezét arra az esetre, ha az alkotmányos kísérletek nem sikerülnek s ha ennél fogva újból szüksége mutatkoznék a megye részéről az ellentállásnak.

Hogy pedig a provizorium végrehajtására akadjanak vál-

lalkozók, meg kellett nyugtatni az illetőket, hogy vállalkozásukkal hazafias kötelességet teljesítenek. «Én is provizorialiter ülök most itt, — így szölt Vay az értekezleten, székére mutatva; — de hiszem, hogy e széket oly fényesre fogom építeni, mint e méltóság s a törvényesség követeli.»

Az értekezletet sikerült meggyőznie s a határozat az lön, hogy a kik hivatalt vállalnak, csak azért, mert vállaltak, nem szűnnek meg politikai tényezők lenni, sőt a mennyiben a jelenlegi hivatalnoki kar teendőiben való osztozkodás által a közbizalomnak örvendő kormányférfiak bevallott politikáját, t. i. a nagy közjogi kérdések alkotmányos megoldására való törekvést kívánják és hiszik támogatni, hazafiúi áldozatkészséget és önmegtágadást tanúsítanak.

E határozat folytán Vay október elején a tiszti kart újjászervezte. Alispán lett az 1861-ben egyhangúlag megválasztott Szathmári Király Pál, a többi 61-iki tisztviselők is, három kivételével megmaradtak. Majd október 10-én megtartották a vármegyei közgyűlést is, hogy felolvassák az országgyűlést összehívó királyi levelet. Vay, megnyitójában a februári alkotmányt felfüggesztő szeptember 20-iki manifesztumra hivatkozva, a jövő képét szép színekkel rajzolta le. A gyűlés simán ment ugyan végbe, de Mocsáry indítványára egyhangúlag kimondta, hogy bármily készséggel támogatja is a kormányt abban, hogy az országgyűlés összejöhessen: mindamelleti kötelessége most, midőn négy évi szünetelés után először nyilatkozhat, óvást tenni a 48-iki törvényekkel ellenkező dikaszteriális kormány ellen s az ellen, hogy a megye nem állíttatván vissza, a központi bizottmány is csak a követválasztás feletti intézkedések megtételére van összehívva s ki nem egészíthető; fölkéri egyszersmind az országgyűlést, hogy sürgősen állítsa helyre a megyéket.

Az országgyűlést 1865. december 10-én nyitották meg. A trónbeszéd feladja ugyan a jogvesztés elméletét s elfogadja kiindulási pontul a *pragmatica sancti*ót; de különben az októberi diploma által inaugurált szellem hatja azt át. Az alsóház Deáknak a jogfolytonosság elvéből kiinduló, a magyar közjoghoz szigorúan ragaszkodó válaszfelirati javaslatát tette magáévá. A főrendiház pedig külön felirat készítését határozta el.

Vay Miklós hozzájárult a külön felirat eszméjéhez; de kijelentette egyszersem — s ez volt első felszólalása az országgyűlésen, — hogy sértés nélkül még csak fel se meri tenni, hogy más valami nyerné meg a főrendek beleegyezését, mint az, mi a jogfolytonosság eszméjének, mi az ország integritása visszaállításának, mi az országgyűlés kiegészítésének megfelelő és a *pragmatica sanctio* elutasíthatatlan kétoldalú posztulátumai-val teljes összhangzásban áll.

A főrendiház felirata, — melynek készítésében Vay is részt vett, — tényleg nem volt egyéb, mint gyöngé, szintelen változata a Deák feliratának.

1866. márcziusában adta meg rá a feleletet ő Felsege. De ez még kevésbé elgítette ki az országgyűlést, mint a trónbeszéd. A közös ügyek szabályozása végett kiküldött hatvanhetes bizottság már ekkor megkezdte tárgyalásait. A helyett azonban, hogy ő Felsege a függő kérdések gyakorlati megoldására célzó illetén törekvéseket méltányolta volna: elméleti discussióba bocsátkozott s a trónbeszéd által méltán felköltött reményeket lerombolta, midőn még erélyesebben sürgette ama 48-diki törvények revízióját, melyek «világrendítő mozgalmak pressiója alatt keletkező, a rögtönzés bélyegét viselik magukon». A Deák által fogalmazott második felirat azonkívül, hogy a márcziusi leiratot pontról pontra megczáfolja, lényegében az elsőől miben sem különbözik.

A főrendiházban az egyik párt, élén br. Wenckheim Bélával, megelégedett volna ugyan a jogfenntartás elvének ismételt ünnepléses kijelentésével, de az egyetértés kedvéért elfogadta a képviselőház feliratát; a másik párt ellenben, élén gr. Cziráky Jánossal, a fölrati javaslatnak a jogfenntartáson túl terjedő s épen azon törvények foganatosítását sürgető kérelmeit, melyek a közös viszonyok iránt indítványba hozandó törvényes intézményekkel kapcsolatban állnak, az országgyűlési egyezkedések óhajtott sikerére előnyöseknek nem tekintvén, azokhoz nem járult.

Vay Czirákyhoz csatlakozott. Vajjon hibáztathatjuk-e érte? A kiegyezés volt mind a két párt célja. A jogokat feladni egyik sem akarta. Csakhogy Vay Czirákyval a siker érdekében a 48-iki törvényeket helyreállításuk előtt szerette volna reví-

deálni; Wenckheim ellenben Deákkal együtt a kiegyezés sine qua non-jának tekintette a 48-iki törvényeket s azoknak revízióját csak akkor tartotta megengedhetőnek, ha előbb helyreállították.

Kétségtelenül a Wenckheimék álláspontja felelt meg nemcsak a jogfolytonosság, hanem a logika követelményének is. Vay azonban csak politikai multjához volt következetes, midőn a főczél, t. i. a kiegyezés szem előtt tartásával, az opportunitás politikáját követve, az általa is elismert törvényes alap revízióját fogadta el kiindulási pontul. Ő a felelős kormányra és municipiumokra ép oly súlyt fektetett, mint Deák. A különbség közöttük csak az volt, hogy míg Deák a maga szigorú logikájával a jogfenntartást jogfolytonosság nélkül nem tudván elképzelni, az alkotmányos intézményeket, úgy, a mint 48-ban létrejöttek, ha csak egy napra is célszerűnek találta helyreállítani: Vay ugyanezeket az intézményeket késedelem nélkül ugyan, de rendezve akarta restituálni. «Mi nem adjuk fel az 1848-iki törvényeket — így szolt április 17-én tartott országgyűlési beszédében, — csak újolagos életbeléptetésöket hozzuk a megváltozott körülményekkel összhangzásba. Söt mi leszünk az egyetlen nemzet, mely az 1848-iki intézményeket mutatis mutandis fenntartja, míg azokat egyebütt mindenütt elmosta már a reactionak nálunk — ha Isten úgy akarja — rajtunk eröt többé nem vehető árja». «A leiratra nézve — mondja egy más helyen — az a meggyöződésöm, hogy az nem tagad meg semmit; három pontot tanácskozás alá bocsát s csak annyit fejez ki, hogy azokat úgy, a mint állanak, nem fogadhatja el; a többiröl hallgat, azon egyet ismételvén, hogy a közös ügyek kapcsában kívánja azokat tárgyaltatni, mintegy ezt mondván: közös ügyek, felelős kormány és hatóságok jövője egyetemesen oldandók meg. Hogy pedig ő Felsége tartósan nem is tagadhatja meg mindazt, a mi a felelős kormányra nézve mindnyájunk kívánsága, arról nálamnál jobban nem lehet senki meggyöződve.»

Tisztán gyakorlati szempontból még indokolni is lehetne Vay felfogását; a szubjektív szempontokat mérlegelve szintén meg tudjuk érteni; elvileg azonban természetesen más, mint a Deák álláspontja nem volt elfogadható.

Azokat a kiméletlen támadásokat, melyeket április 17-iki beszéde miatt ki kellett állnia, semmi esetre sem érdemelte meg. A parlament egy tagja, mint Várady Gábor *Országgyűlési Leveleiben* olvassuk, azt a bon mot-t csinálta rá, hogy a volt kancellár most az egyszer gombolkozott ki, de most aztán mindjárt meztelenre is vetkezett. Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél) «*Márki Kákay Aranyos beszéde az április 18-iki ülésben*» cím alatt,¹ az ő beszédének elmés, de igazságtalan paródiájával mulattatja a közönséget s ugyanott azt írja, hogy «említett beszédében az önszépítés s mások homályba helyezésének gyöngeségén kívül alig tűnt ki egyéb, mint sok, de tekintve azt, hogy felsőházban mondatott, csaknem outrirozott humor mellett a diplomatizálás variációja». Még erősebb «egy képviselő» ítélete, ki «*Napló-jegyzeteiben*» ezeket írja: «E majd enyelgő hang a legkomolyabb, sőt legszomorúbb emlékek árnyában, majd az önvád metsző gúnyja az önigazolás mohó kapkodásával keverve, majd elemző fejtegetések, sarcasticus, néha csaknem pórias pattogások kíséretében, mind ehhez a viselt nagy méltóságok emléke, a most is daliás, egykor gyönyörű alak bája . . . oly csodálatos vegyület, mely fájdalmasan kaczagtat meg s mosolyogva nyommaszt. Brutust látjuk-e, ki elcseréli arczát, hogy egy nagy bosszú s egy nagy terv rejtőzzenek bargeyúsága alatt? vagy épen Triboulet-t, ki bohóc is tud lenni vérző szívvel s élczel sötét, vigasztalan embergyűlöletből? vagy csak egy könnyelmű hisztriót, kinél semmi sem komoly s minden saját nagy multságára és mások mulattatására van számítva? ki tudná! Nagy igazságok rejlenek-e e politikai tréták alatt, vagy megfordítva a komoly dolgok vannak-e oda vonva a politikai szenvtelenség elpalástolására? . . . nem tudom részemről eldönteni».²

Mily igazságtalan a kortársak kritikája! Vay, említett beszédében a közelmulttal foglalkozik; leleplezéseket tesz abból az időből, a midőn az ország sorsának intézésében döntő szerepe volt. Elmondja, hogy öt évvel azelőtt a király tanácsában

¹ Ujabb árny- és fényképek. *Idősb Kákay Aranyostól*. Pest, 1866.

² Egy képviselő napló-jegyzetei az 1865. december 10-én megnyílt országgyűlés alatt. Pest. 1866. 257. l.

csupán ő és kancellár-társa voltak abban a véleményben, hogy a februári pátens egy holtan született gyermek, mely nem fog soha sikerülni; elmondja, hogy midőn a képviselőház feliratában azokat olvassa, a mik a jogfolytonosságról, a fejedelmek esküjéről, a magyar felelős kormányról mondatnak, agyrémként jelenik meg szemei előtt ama német kormányférfiak leirata, melylyel az ő aláírásával ellátva akartak kedveskedni az 1861-iki országgyűlésnek; elmondja, hogy azon órában, midőn lemondott kancellárságáról, illetőleg midőn abból kitétek s elbúcsúzott felséges urától, de csakis tőle magától, a mikor tehát talán egy kis oka lehetett volna némi keserűségre, abban a pillanatban is azt nyilvánítá előtte, meglássa mindenki, hogy nincs senki, csak egyedül ő Felsege, ki képes lesz hazánk alkotmányát ismét visszaállítani s a nemzetet lehetőség szerint kielégíteni, ezt prédikálta azóta folyvást és végre is igazolták az események, a mit kezdettől fogva mondott; elmondja, hogy midőn ezer éves alkotmányunk élő fája már ki volt tépve s midőn a sivatag közepén csak egy kis oáz, a protestáns magyar autonom egyház maradt még fenn, ennek is neki rohantak ellenéink, de ő és társai ezt az oázst megmentették.

Nem volt-e joga mindezeket elmondani anuak a férfiúnak, ki aktiv részt akart venni az alkotmányos kibontakozás ama nagy munkájában, melynek évekkal azelőtt épen ő volt egyik kezdeményezője? Öngazolásnak, vagy még inkább önszépítésnek nevezhetjük-e ama történelmi tények konstatacióját, melyekre emlékeztetni kellett a nemzetet, hogy megértse azoknak álláspontját, kiknek az említett tények előidézésében részök volt? Önvád kínjait át kellett-e szenvednie annak a politikusnak, ki, ha akkor, mikor aktivitásban volt, hibákat követett is el, a későbbi fejlemények által sok tekintetben igazolva lőn? Outrirozott humorral lehet-e vádolni azt a szónokot, ki egy hosszú beszédben egyetlen egy humoros észrevételt koczkáztat meg s az is nagy igazságot rejt magában, hogy t. i. midőn a trónbeszéd meghallgatásakor történetesen azt a két férfiút pillantá meg maga mellett, kikkel együtt ült 1860-ban a trón közelében mint főkancellár. önkénytelen is arra a gondolatra jött, hogy ha a mondott időben ők mertek volna ilyet javasolni az akkori

minisztereknek, azok őt kétségtelenül másod ízben is Theresienstadt vagy mindhármukat Döbling számára kandidáltak volna?

Ha az a naplóíró képviselő nem tudta eldönteni akkor, hogy Brutust, Triboulet-t vagy a színészt látja-e maga előtt: ma, midőn az akkori eseményeket abból a távlatból tekintjük, mely egyedül képes a kritika tárgyilagosságát biztosítani: bátran kimondhatjuk, hogy Vay 1866-ban is csak az volt, a mi mindig: a helyzet magaslatán álló, komoly, jóakarátú és mindenestre őszintébb politikus, mint az elmés Kákay Aranyos, ki midőn Vayt parodizálta, tulajdonképen saját, nagyon is változatos, de mindent inkább, mint őszinte politikai egyéniségét állította pellengérré.

Vay egy későbbi, december 19-iki beszédében, — melyet a szerencsétlen véget ért porosz-olasz hadjárat befejeztével tartott, midőn a Magyarországgal való végleges kiegyezés immár rövid idő kérdése volt, — határozottan kijelentette, hogy mindig elébe helyezi a jóhiszemű, senkit jégre vinni nem akaró eljárást a kétszínű politikának, melynek gyakran a leghecsületesebb emberek estek már áldozatul.

A 66-iki hadjárat után a helyzet teljesen megváltozott s ehhez képest természetesen Vaynak is, — ki a politikát épen úgy az exigenciák tudományának tartotta, mint Kossuth Lajos, — meg kellett változtatnia politikáját. Annál könnyebben tette ezt, mert a korona magatartásában szintén beállott az üdvös fordulat. A novemberi leiratban ő Felsége a jogfolytonosság elvét elismervén, a 48-iki törvények értelmében, a felelős minisztérium megalakítását, a megyei önkormányzat helyreállítását közel kilátásba helyezi, hogy az így megalakuló alkotmányos kormány az országgyűléssel egyetértve végezze aztán ama törvényeknek a körülmények folytán szükségessé vált revízióját.

Vay szívvel-lélekkel magáévá tette már most a Deák Ferencz politikáját. Míg egyrészt felhívta nemzetét, hogy felejtse el, mikép az előtte elterülő romok halmaza leginkább amaz állampolitikának szüleménye, mely ellen 18 év alatt egyre hasztalan protestált s mely századok óta ellenünk volt irányozva: másrészt buzdította a koronát annak az archimedesi pontnak a keresésére, melyet Magyarország népének teljes és tökéletes

kielégítésében találhat fel s mely többet nyom az állam mérlegében, mint bárminő külszövetségek, entente cordiale-ok, foederatiók vagy házassági frigyek, a mennyiben biztos kezessége annak, hogy visszafoglalhassuk megrendült monarchiánknak az európai népek koncertjében öt megillető állását. «Rajtunk áll egyrésztben, méltóságos főrendek — így végzé remek beszédét, — egyengetni az utat a kormány és nemzet közt. Tegyük ezt egész erélylyel és a válságos körülmények mérlegelésével, hogy mielőbb eljuthasson hazánk, koronás királyunk uralma s egy felelős kormány vezérlete mellett alkotmányos szabadsága élvezetébe; győzzünk meg róla mindenkit, hogy midőn mi oly szívóssággal és megtörhetetlen hűséggel küzdünk nemzetünk jogai mellett, akkor egyszersmind a dynastia és az egész birodalom érdekében és fennmaradásáért is harcolunk».

A kiegyezés megtörtént s azt Vay is méltán ünnepelhette, mint politikájának diadalát. A 67-iki alaphoz mind halálig hű maradt. Február 17-én nevezték ki a minisztériumot, melynek Vay egyik leghűbb támasza volt. Mindjárt legelső kormányzati aktusának sikerében alkalma volt osztozkodni. A kormány ugyanis felhatalmazást kérvén az országgyűléstől az adóknak az előbbi, nem alkotmányos kormány által megállapított költségvetés alapján való behajthatására, Vay volt az, kinek fölszólására a főrendiház a kérelem teljesítéséhez egyhangúlag, lelkesedéssel hozzájárult. 1861-ben épen ez volt ama kérdés, mely miatt a már jobbra fordult ügyünk dugába dőlt. «Legyen — úgymond — ugyanennek a kérdésnek alkalom- és időszerű böles megoldása, elleneinket örökre elnémitő első tette az azok felett diadalmaskodott, jogait teljesen visszanyert országgyűlésnek és adjunk példát arra, hogy midőn nemzetünk ősi jogai birtokában van, ezen visszanyert javaknak megtartásáért áldozni tud ép úgy, mint jogaiból föladni soha semmit nem fog.»

A kiegyezési alap megállapításából szintén kivette a maga részét. A közös ügyekre vonatkozó munkálatot abban a meggyőződésben fogadta el, hogy az az által létrehozott szövetség nem egyéb, mint két önálló és szabad nemzet szövetsége, melyet a *pragmatica sanctio* kötelekei korlátolnak, a fejedelem ugyanazonossága pedig betetőz.

Egyes részletekre nézve nem titkolta ugyan el aggodalmait, például a magyar közjog szempontjából különösnek találta, hogy a közösügyi terhek arányát, ha az országgyűlések egymással megegyezni nem tudnának, ő Felsége dönti el; a delegációk szerkezete és ügyrendje ellen is voltak különösen a gyakorlati kivihetőség szempontjából kifogásai; de azzal nyugtatta meg magát, hogy ha az előterjesztett javaslatoknál jobbat, tökéletesebbet senki sem képes produkálni, el kell fogadni azt, a mi egészben véve a kívánt czélnak megfelel.

Az első delegációnak ő is tagja volt s így csakhamar alkalmá nyílt közvetlen tapasztalatok alapján győződni meg, hogy Deák koncepcziója a gyakorlati élet tűzpróbáját is kiállja.

Hűsége lassankint lelkesedéssé fokozódott ama mű iránt, melylyel Deák Ferencz az új Magyarország alapját vetette meg s mint koronaőr és mint a főrendiház tagja, majd másodelnöke, illetőleg elnöke, egész odaadással vett részt az alap konszolidálására és fejlesztésére irányzott, kevésbé hálás, mint a mily nehéz és fáradságos munkában.

De e közben nem feledkezett meg egyházáról sem, melynek — hogy hivatásához, multjához, traditióihoz képest, a hit malasztjai után sóvárgó lelkek kielégítésén kívül a politikai újjászületés exigentiáinak is eleget tehessen — kétszeres szüksége volt a világi elem buzgó támogatására.

Attól az időtől kezdve, midőn a tiszáninneri egyházkerület főgondnokává választották, lelkiismeretesen megosztotta az egyházkormányzat terheit elnöktársával; vezette a gyűléseket; a sárospataki főiskolát, melynek szintén főgondnoka volt, a szó szoros értelmében gondoljaiba vette s a mi fő, eszméivel megtermékenyítette az elméket, hitbuzgóságával tette serkentette az indifferens egyháztagokat, kötelességtudásával példát adott az egyház és iskola szolgálóinak.

Az elnöki székben otthon érezte magát. Vagy nem jelent meg a gyűléseken, vagy ha igen: készületlenül soha nem jelent meg. A gyűlés tárgyaira nézve előzetesen informáltatta magát s jelentőségük szerint vagy az általa elérni kívánt eredmény biztosítása szempontjából állapította meg azokra nézve a sorrendet. Ha pedig arról értesült, hogy valamely kényesebb ügy

fog szőnyegre kerülni: valóságos hadi tervet készített, a gyűlés irányadó tagjaival előzetesen meghányta-vetette a kérdést s megállapodásra jutván velök, saját magatartását is oly szigorúan megszabta, hogy attól semmi körülmények közt nem tágitott. «A gyűlésre — így ír egy viharosnak ígérkezett egyházkerületi gyűlés előtt bizalmasának, — ha kedvez Isten egészségemnek, rectius életemnek, elmegyek. A törvényt viszem magammal s meg fogom kérdezni, kételkedhetik-e valaki benne, hogy ennek fogok engedelmessé válni és nem egy pár agyafúrt factiosus ember által létrehozott törpe többség törvényellenes végzésének. A kérdést úgy teszem fel, hogy igennel vagy nemmel lehessen rá szavazni, tehát névszerinti szavazást fogok kérni s bízom benne, hogy célzt érek. Wie mann oft übermüthig ist! — pedig ki tudja, képes leszek-e a legjobb akarat mellett is végrehajtani szándékomat?»

Ilyen elnök vezetése alatt ha a gyűléseken egyszer-más-szor a viták szenvedélyesekké váltak is, soha sem fajultak el. Ott volt mindig Vay háta megett a vele rokongondolkozásúak hatalmas gárdája, az ellenzék fegyvereit pedig vagy tekintélyének hatalmával tompította meg, vagy azzal, hogy előzetesen kompromisszumra lépett vele. De a mint a viták elfajulását sikerült megakadályoznia: úgy arról is gondoskodott, hogy a köztanácskozásnak lehető rövid idő alatt minél több eredménye legyen. E célból a parlamenti szabályokat erélyesen alkalmazta; a szónok terjengősségét figyelmeztetéssel, sőt rendreutasítással is korlátozta; szelíd, de imponáló erőszakkal vágta el a vitát akkor, a mikor a semmitmondó szónokokra került volna a sor, a mikor már látta, hogy a tárgy ki van merítve; figyelme soha nem lankadt, még ha szellemét a sok beszéd kifárasztotta is.

Azokat a jó tulajdonságokat, melyek őt kitűnő elnökké tették, természetesen érvényesítette az egyházi közigazgatás körében is.

Igaz, hogy addig, míg épen az ő kitartó fáradozásai folytán az erőknek egy központi organumban való egyesítése be nem következett, hivatalánál fogva leginkább partikuláris tevékenységre volt utalva; de azért hivatali működésének korlátai magas

röptű szellemét, széles látkörű agyát nem nyugózték le. Midőn a miskolczy vagy a pataki tanácssterem hallgatóságához beszélt is, szavait meghallották s visszhangozták az egész országban.

Gazdag tapasztalatai, kiprobált hűsége, fényes multja, társadalmi tekintélye, képesítették őt a protestáns közvélemény tolmácsolására. Azért nevezték el tréfásan «a reformátusok örökös pápájának». Jobban illett volna azonban rá a patriarcha elnevezés. Mert a sic volo sic jubeo elvét soha nem követte; tekintélyével — ha csak a végső kényszerűség nem szorította rá, — soha sem gyakorolt nyomást a vezetése alatt állókra; hanem valódi patriarchalis szívéllyességgel és közvetlenséggel kereste mindig az összeköttetést úgy saját egyházkerülete, mint a többi egyházkerületek vezérférfiaival s az ő véleményöket még a legjelentéktelenebbnek látszó tárgyra nézve is kikérte, mielőtt határozott vagy nyilatkozott volna. A kerületi gyűléseken, a konventen és a zsinaton tartott beszédei nem rögtönözve készültek, hanem rendszerint az egyházi életben aktív szerepet játszó, tehát az egyházi ügyek minden részletébe alaposan beavatott bizalmas emberei előzetes cenzuráján mentek át. Ezért nem vallott nyilatkozataival soha kudarczot; ezért nem hagyták soha cserben hitfelei; ezért vette figyelembe úgy a törvényhozás, mint a kormány és a társadalom az ő nyilatkozatait, valahányszor a protestánsok álláspontjával akart egy vagy más kérdésben tisztába jönni.

Az időnkint változó viszonyokhoz képest a protestáns egyház magatartását az állam irányában, valamint belső fejlődésének irányát, nálánál világosabban és helyesebben senki sem volt képes meghatározni.

Hangsúlyoznunk kell, mert csak így háríthatjuk el tőle a felületesség és rosszakarat által nem egyszer oly méltatlanul hangoztatott következetlenség vádját, hogy egyházpolitikai álláspontját is mindenkor a gyakorlati élet követelményei szabták meg.

Az októberi kísérletek után politikai nehéz küzdelmeire visszatekintve, méltán érezhette magát úgy, mint a tengerész, kinek hajóját a szélvész üzte hónapokon át, míg végre szirteken és örvényeken áthatolva, visszakarült megint szokott biz-

tos kikötőjébe. Ő is visszakerült szeretett hitfelei közé, hogy ismét nekik szentelje összes erejét és tehetségeit.

Egy év alatt nagy megpróbáltatásokon ment keresztül; de egyszersmind értékes tapasztalatokkal gazdagodott. Alkalma volt ismét meggyőződni amaz életelvének helyességéről, hogy ugyanazok az alaptörvények biztosítják hazánk önállóságát, függetlenségét és jogait, melyek egyszersmind vallásszabadságunknak is talapzatai, ennél fogva midőn a magyar protestáns ember hona ősi alkotmányáért küzd, midőn azt az opportunitás által koholt, divatos ál-constitutionalismus és tétovázó államelméletek ámitó és romboló törekvései ellen védi, ezzel együtt saját vallásszabadságának szent ügyét is védelmezi.

1867-ben azonban a politikai viszonyok gyökeresen átalakulván, Vay volt egyike az elsőknek, ki figyelmeztette hitfeleit, hogy az ő politikájuknak is meg kell változni. Fölveti a kérdést, a nélkül, hogy már ekkor meg is felelne rá, hogy az abszolút és még nem is nemzeti kormányval szemben a mily erős, mondhatni, nélkülözhetetlen fegyver volt kezünkben a legszigorúbb értelemben vett autonomia: nem ép annyira szükségese-e más álláspontot foglalnunk el nemzeti kormányunk irányában, kivált ha bizonyosak vagyunk benne, hogy hazánk önállása, alkotmányos élete, független, felelős kormánya meg fog szilárdulni. Deák politikáját a későbbi fejlemények igazolták. Az alkotmányos élet megszilárdult, a kibékülés a nemzet és a korona közt komolynak bizonyult be. S midőn Vay erről meggyőződött, a nélkül, hogy az egyházi és iskolai autonomiából csak egy szemernyit is kész lett volna feláldozni, kezét fogott az alkotmányos államhatalommal, hogy azzal együtt az 1848-iki törvények végrehajtását készítse elő. «Bizalom az alkotmányos kormány és törvényhozás irányában s vállvetett munka az alkotmány tényezőivel» — ez lón jelszava.

Egy hosszú, dicsteljes élet mindenkor nemes és igaz törekvéseit kicsinylené és ismerné föltre, tehát vakmerőséget és tudatlanságot árulna el, a ki Vayt azzal vádolná, hogy egyszerre megfeledkezett egyházának jogairól, midőn hitfeleit a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodásra serkentette.

A kik ily mocsokkal akarják elhomályosítani emlékét, azok

tőkének tekintik a protestantismust, melynek gyümölcseit egyoldalú politikai céljaik megvalósítására igyekeznek fölhasználni; melegágnak a protestáns egyházat, melybe részint túlzott, részint éretlen politikai eszméiket szeretnék beplántálni.

Vay egész élete tiltakozik a föltevés ellen, hogy ő valaha, bármikor is politikai érdekeknek fel akarta volna áldozni egyházát. A közjogi alapnak első percztől kezdve híve volt s igyekezett propagandát csinálni annak hitfelei körében; de nem azért, mert mint politikusnak hitvallása volt, hogy hazájának nyugodt és biztos fejlődése csakis azon az alapon biztosítható; nem is azért, hogy annak a politikai pártnak, melyhez meggyőződésből tartozott, szolgálatokat tegyen; hanem mert meg volt róla győződve, hogy egyháza önmagával jönne ellenmondásba, ha azt, a minek kivívásában neki főrésze volt, most megtagadná s hogy legvitálisabb érdekeit áldozná fel, ha a politikai oppositio terére lépne; ha a reá nézve is annyira kívánatos jogfolytonosság érvényesülése elé akadályokat gördítene; ha nem segítené az államot a jogegyenlőség alapján való újjászervezkedés nehéz munkájában s ha nem szövetkezne vele, hogy felségjogait diadalra juttassa a közös ellenséggel, idegen befolyásokkal, hatalmakkal szemben.

Abban a beszédében, melyet az 1873-iki tavaszi gyűlésen tartott, midőn az egyházkerület az ő felszázados egyházi hivataloskodásának örömnepét ülte, inti egyházát, hogy elégedjek meg azzal, hogy megvan önhatósági köre, hová az államhatalom kezei be nem nyúlhatnak; de ne zárkózzék el annyira, hogy még ott is bizalmatlankodjék, a hol arra nincsen ok, ott is fegyverkezzék, a hol arra semmi szükség. «Miért hivatkoznánk — úgymond — minden lépten-nyomon annyi tüntetéssel alapszerződéseinkre, békekötéseinkre s miért ignorálnánk 1848-tól fogva velünk szerződött sokkal hatalmasabb szövetségeseinket, a mindinkább terjedő civilisatiót s felvilágosodottságot. Ezeknek garantírozó hatalmával kell nekünk ma már, ha anachronismussal nem akarunk vádoltatni, mentől szorosabb frigyet kötnünk, s bizony-bizony ha különben cselekszünk, a mívelt világ megölő hidegségét idézzük fel magunk ellen; fejünkre zúdíttjuk a közvélemény kemény ítéletét s fegyvert adunk elleneink kezébe,

melyet azok, mint a tapasztalás mutatja, örömmel átvesznek, hogy vele az államot sértsék, sőt ha kell, ellenünk fordítsák.>

Vayt nem elégithette ki az alapszerződések, az 1791-iki törvény foltozása; mert ő ennél sokkal, de sokkal többet kívánt. Azt kívánta, hogy felekezete a nemzet igazságszeretete által megszavazott egyenjogúság áldásait fogadja el, illetőleg köve- telje az 1848. XX. t.-cz. végrehajtását.

Midőn az említett törvény szellemében megszavazott állam- segély elfogadásáról volt szó, tudta ő ép oly jól, mint az ellen- zék, hogy ha a magyar kálvinista egyház, önkormányzata sark- elveivel számot vet, azt kell mondania: mint szabad vallásos társulat egyedül saját erőmre támaszkodom és senki másra nem szorulok. Ámde azzal is tisztában volt, hogy a kizárólagos önségély elvének keresztülviteléhez anyagi jólét szükséges, melylyel mi nem dicsekedhetünk; épen ezért tanácsosabbnak tartotta megragadni a kínálkozó alkalmat s igénybe venni az államsegélyt, elfogadni a kultuszminiszter által 1848-ban össze- hívott helv. hitvallású kerületek képviselőinek értekezete által kimondott elvet, hogy, ha az egyik felekezet az állam által segítettik, a népesség arányában a másik is hasonlóképen segít- tessék, a nélkül természetesen, hogy a segély fejében önkor- mányzatát kénytelen lenne feláldozni.

A kik a protestánsoknak adott államsegélyben az alkot- mányos államhatalommal való szövetkezés bérét látták, — pedig ilyenek is voltak, — nem ismerték jól sem a protestáns egy- házat, sem az ahhoz tartozókat. A liberális államnak nem kel- lett fölbérelnie azt az egyházat, melynek a liberalizmus képezi életelemét; nem kellett Vayt és társait megvesztegetnie, hogy szívvel-lélekkel csatlakozzanak hozzá.

Vay politikai multját tagadta volna meg, ha ezt nem cselekszi. Az ő konzervativizmusa mindig a haladás menetére vonatkozott csupán; de nem volt soha az igazi szabadelvűség negatiója. A szabadelvű egyházpolitikai reformoknak már a harminczas években nem volt nála buzgóbb szószólója. A het- venes évek elején, a mikor még a kötelező polgári házasságról szó sem volt nálunk, már ő oda sorozza ezt is a függő és

mielőbb megoldandó egyházpolitikai kérdések közé s minden reformhoz, a mely e kérdés előkészítését célozza, készséggel hozzájárul. Midőn a zsidók és keresztyének közti házasságra vonatkozó javaslat kerül napirendre, ő elfogadja azt, mint előkészítő lépést a civilis házasság behozatalához, azzal kapacitálván az ellenzékot, hogy ha ezt a kivételes szükség szülte törvényt visszautasítja, még hamarább a nyakára fog nőni az, a mitől annyira fázik, t. i. a polgári házasság, s ha erről lesz majd szó, akkor nem néhány százezer emberrel fog szemben állni, hanem igenis egy erős, megdönthetetlen közvélemény térend a főrendiház ellenkezése felett napirendre. A főrendiház szervezésére vonatkozó javaslat főrendiházi tárgyalása alkalmával egyike volt ama keveseknek, kik a főrendiház tagjai közé egy ő Felsége által kinevezendő izraelita hitközségi vagy egyházi előljárót is fel kívántak venni, arra az ellenargumentumra, hogy a zsidó vallás nem törvényesen bevett vallás, páratlan, szinte túlhajtott szabadelvűséggel azt felelvén, mikép lehetőknek sem tartja, hogy valamikor szükséges lenne a zsidó vallás recepciója, miután a felvilágosodott kor különben is recipiálta azt törvény nélkül.

Majd később az elkeresztelések tárgyában kiadott miniszteri rendelet alkalmából felmerült országgyűlési vitákat, azon a konventi ülésen, melyen utoljára vett részt, mint a szabadelvű nézetek térfoglalását üdvözli. «Reám, öreg emberre — úgymond — az országgyűlési tárgyalások azt a hatást gyakorolták, hogy nagy a felvilágosodás hatalma és ereje; a szabad gondolkodás és a lelkiismereti szabadság mind nagyobb tért foglal el és követel hazai kulturánkban és társadalmi életünkben». De arról is meggyőzték e tárgyalások, hogy a protestantismus erős kötelessége és elengedhetetlen feladata fennlobogtatni zászlaját; megmutatni, hogy épen nem hivatása a puszta negatio, a mint azt némelyek kisebbítőleg hangoztatják, hanem hatalmat és erőt képvisel az a józan felvilágosodás, igazi keresztyénség és lelkiismereti szabadság szent jogainak biztosítása érdekében. Midőn aztán nem régiben ennek bebizonyítására oly fényes alkalom kínálkozott, szavazás alá kerülvén a főrendiházban a házassági javaslat, betegen is fel akarta vitetni magát amaz

emlékezetes gyűlésre, hogy ott legalább szavazatával segítse elő a szabadelvűség diadalát.

A protestantismus ellenállhatatlan erejébe vetett bizalma abban az arányban növekedett, a mint a szétforgácsolt erők egyesítésére, a belső missió fejlesztésére s az anyagi tehetségek fokozására irányzott tevékenysége mind több-több sikert eredményezett. *Eszményképe volt egy erős központtal bíró, vallás-erkölcsi intézményeiben és vagyoniilag konszolidált autonom egyházzervezet*; mert csak ettől várhatta ama dicső szerep betöltését, melyre a protestantismus, örök igazságokat tartalmazó alapelveinél fogva nálunk is és mindenütt a föld kerek-ségén praedestinálva van.

Már a hatvanas évek elején megkísérli a magyar protestáns theologiai egyesület megalapítását, hogy az egyház jobbjai legalább a tudomány lobogója alatt egyesüljenek; hogy legyen legalább egy érdek, mely a hazai protestáns erőket egyesítse és pedig úgy, hogy az egyesülés imponáljon mind a hazai közvéleménynek, mind a külföldnek, mind ellenfeleinknek. A kísérlet azonban — részint a helytartó-tanács akadékoskodása, részint egyes ág. hitvallású vezérférfiak, mint br. Prónay, Zsedényi, Dessewffy stb. ellenzése miatt — nem sikerült. Maradtunk továbbra is oldott kéve, melyet a legkisebb vihartól is méltán felteni kellett.

1873-iki jubileumi beszédében aggodalmát fejezván ki a felett, hogy az egyházkerületek, mint megannyi «külön felekezetek», megfeledkeznek az evangyéliom elvéről: egymásnak terhét hordozzátok, — ismét szóba hozza a közös érdekek előmozdítására az erők olyatén egyesítését, mely a részek önállóságának feláldozását nem vonja maga után s e czélból sürgeti a zsinat mielőbbi megtartását.

Ha valakinek, neki volt alkalma elégszer tapasztalni, mennyire semmibe sem vették az annyi reménynyel kecsegtetett új aera beállta óta az egyes egyházkerületeknek a képviselőházhoz időnkint, de mindig elszigetelten benyújtott kérévényei; hogy mily égető szükség van ennél fogva egy, minden idegen befolyástól ment, egyetemes ref. egyházunkat képviselő testületre, melynek magunkra nézve is kötelező végzéseit s határozatait akként tüntethessük fel a kormány s a parlament

előtt, mint az egyetemes egyház közkívánalmait. De még sajnosabban kellett tapasztalnia az elszegényedéssel fokozatosan növekvő tehetetlenséget, a hivatalnokaiknak tisztességes megélhetést biztosítani nem képes egyházak ijesztő mérvben való szaporodását s ennek következtében a belső missió elhanyagolását és sorvadását.

A bajokon csakis a zsinat segíthetett s annyira a mennyire segített is. Merem állítani, mert tanuja voltam, hogy soha boldogabb nem volt, mint midőn megkapta a zsinat összehívására a legfelsőbb engedélyt.

De boldogsága akkor érte el tetőpontját, midőn az utolsó ülésen végigtekintve a végzett munka eredményén, konstatálhatta, hogy mindaz, a mit hitfelei érdekében óhajtott és remélt, élte alkonyán teljesezésbe ment s hogy már most a ref. egyház számára az élet jogát, melyet már régen kivívott és éber gonddal őrzött, biztosítva láthatja.

Különösen megnyugvására szolgált az általa oly régóta óhajtott, határozatképes konvent s a domesztika szervezése. «A lelkesedés — így szólt a zsinat után tartott egyházkerületi gyűlésen a domesztikáról, — a protestáns egyház áldozatkészségének kiapadhatatlan forrása újra megnyílt; az ősök dicső példáját a késő utódok követték s oly anyagi tőke fog egyházunk részére összegyűlni, mely hivatva lesz annak virágzóbb létet, dicsőbb jövőt biztosítani azon multnál, mely teljes vala küzdelmekkel és lemondással, sanyarúsággal és nélkülözésekkel.»

Az a körülmény, hogy a zsinat által kidolgozott köznevelés és közoktatás szervezete legfelsőbb helyen nem erősített meg, annál kevésbé kedvetlenítette el, mert nem is számított rá, hogy meg fog erősíteni. Bármennyire szíven viselte is az oktatás ügyét, bármennyire át volt is hatva a meggyőződéstől, hogy a protestáns egyház az önfenntartás ösztönét követi, midőn iskoláit a kor színvonalára kívánja emelni: be kellett látnia, hogy az országos törvényhozás praejudiciuma nélkül a protestánsok a közoktatás rendjét nem állapíthatják meg.

Ő annál nyugodtabban várhatta be az időt, míg a törvényhozás a közoktatás szervezésére nézve a döntő szót kimondja,

mivel az egyházkerületében fennálló iskolákra mindig különös gondot fordított, úgy hogy azokat még egy, esetleg magasabb igényekkel föllépő közoktatási törvény sem találja vala készületlenül.

Szívéhez legközelebb állt a pataki főiskola. Attól a percztől fogva, a mint védszárnyai alá vette, mint gyöngéd szülő édes gyermekét, oly odaadással ápolta és fejlesztette.

Az a hamisítatlan, üde protestáns szellem, mely a százados főiskola falai közt nemzedékről-nemzedékre drága örökségként szállott át, az ő szelleméhez oly közel állt, hogy e falak közt mindig otthon érezte magát.

A szabadság kultusza, a minden szépért és jóért való lelkesedés az ő szívét is betöltötték, miként a miénket. Megértettük tehát és kölcsönösen megbecsültük egymást. Még mi is, kiket idegenből vetett ide jó- vagy balvégzetünk, a Vay aegise alatt lassankint beletaláltuk magunkat abba a légkörbe, melyet a miénktől talán különböző ízlésű, különböző vérmérsékletű, de különben rokongondolkodású lelkek kissé élesebbé tettek, mint a minőhöz mi hozzá valánk szokva.

Vay elvei közé tartozott, időnkint idegenekkel frissíteni fel a hazuról szerzett erőket, hogy ily módon a természet-szerűleg kifejlődő véleményesurlódások egyrészt az iskolai szabad szellem mérséklésére, másrészt az erkölcsök és az ízlés nemesítésére hassanak s hogy az egyik fél konzervativizmusa, ragaszkodása a régihez s a másik fél modern világnézlete egymást kölcsönösen ellensúlyozzák. Közel húsz év alatt szerzett tapasztalataim alapján mondhatom, hogy Vay taktikája az erők megválasztását illetőleg, sokkal helyesebbnek bizonyult be, mint azoké, a ma már ritkaság számba menő lokális patriotaké, kik tartva a különböző elemek kikerülhetetlen összeütközésétől s az ebből esetleg származható rázkódásoktól, a bodrogparti Athént chinai fallal szeretnék körülvenni, hogy megóvják az idegenek inváziójától.

Vay kormányzása alatt az iskolában uralkodott hagyományos szellem az intézmények egész sora által gyarapodott intenzitásában. Főgondnokságának mindjárt első évében megvetette alapját a szélesebb körű akadémiai oktatásnak; felhívá-

sára egy év alatt több mint 26.000 forint gyűlt be egyesek adományából az új akadémiai tanszékek költségeire, úgy hogy csakhamar felállíthatták a három akadémiai tanszéket, sőt még a kilenczedik gymnasiumi tanári széket is betölthették. Ezen kívül tervbe vette egy takarékpénztár szervezését, melybe a főiskola tőkei helyeztettek volna el; az iskolai épületek átalakítását; egy uszoda építését stb. stb.

Horderejét tekintve azonban különösen ki kell emelnünk az úri konviktus tervét, melyet a Beleznay-alap felhasználásával akart végrehajtani.

Hogy a vagyonosabb szülőknek módjukban legyen gyermekeiket a rendes köziskoláztatás mellett rendkívüli oktatásban, házi nevelésben is mérsékelt áron részesíteni, ezért lett volna, sőt van még ma is szükség a nyomorúságos lakásviszonyairól ismeretes Patakon egy úgynevezett úri konviktusra.

Demokratikus szempontból bármily aggályosnak tűnik is fel némelyek előtt az eszme: Vay az egyház érdekében elodázhatatlannak tartotta megvalósítását. Az előkelőbb szülők, — aggódva észlelte, — részint idegen iskolákba, részint külföldre vitték gyermekeiket. Ezek aztán idegenekké, közömbösekké váltak felekezeti ügyeink, érdekeink, folytonos meleg közrészvélet igénylő bajaink irányában, pedig tagadhatatlan, hogy egyházunk és főiskolánk csak úgy számíthat a jövő nemzedéknek is támogatására, ha az jókor, zsenge korban, szegénye és gazdagja egyaránt, minden rangkülönbség nélkül, összeszokva, mintegy beleéli magát a reája váró sajátos viszonyokba. Az eszközben, melylyel a világi elem közreműködését biztosíthatni vélte egyháza számára, tévedhetett; de abban a jobbak egyetértettek vele, hogy magát a célzt az addigiaknál hatályosabb eszközökkel kell propagálni.

Sajnos, hogy sem a Vay által kezdeményezett expediens nem öltött testet, sem mást nem fedezett fel mások ügybuzgósága. Az az elem mindinkább elhidegül tőlünk, intézményeinktől. Idegen földre lép, ha útja véletlenül erre vezet. A tradíciók egyes családokban, melyek azokat az egyházhöz fűzték, lassankint elhalványodnak; az elődök babérai, melyeket egyházi téren szereztek, nem lelkesítik az utódokat s a babérokat ott keresik,

a hol nagyobb dicsőséget arathatnak. Az egyházi gyűlésekben ép oly kevésbé érzik otthon magukat, mint a vármegyékben, pedig ezek az alkotmánynak ma is védbástyái, ha nem is oly értelemben, mint 1848 előtt; ezek az autonomiának meleg-ágyai, annak az autonomiának, mely az alkotmányosság, a szabadság éltető eleme, mely a szabadságra nevel bennünket, az igazi szabadságot megkedvelteti velünk. A realizmus korát éljük; az idealizmus kiveszett belőlünk. Az ideálokért nem tartják érdemesnek többé lelkesedni. A hatalom, a központ vonz bennünket magához, hogy ott a hátunk meggörnyedvén, a dicsőséggel együtt jóllétet szerezzünk magunknak. Mert hát többet ér a fehér kenyér a szabadságnál.

Ne vegye rossz néven a közönség ezeket a szemrehányásokat az egyszerű, igénytelen kálvinista professzortól, kinek összeköttetéseinél fogva talán módja lett volna szintén a szerencsevadászok közé fölcsapni; de a ki azt a függetlenséget, azt a szabadságot, mely szárnyait nem köté meg s mely ma már Magyarországon jóformán csakis a protestáns iskolák és intézmények üde légkörében élvezhető, nem cseréli föl az esetleg kínálkozó nagyobb dicsőséggel. Sajnálom azt a világi embert, kit nem úgy neveltek, mint Vay kívánta nevelni a világi elemet s ki ép ezért sem az ő, sem a mi beszédünket még csak megérteni sem képes.

A világiak körében a protestáns szellemet bizonyára ápolják a jogakadémiák is, ezért karolta fel Vay oly nagy érdeklődéssel a pataki jogakadémia ügyét.

Sokszor halljuk, még protestáns ember szájából is, — írom egy más helyen, — azt a szemrehányást, hogy a protestánsok tulajdonképeni egyházi intézményeik rovására kultiválják a jogi szakoktatást; hogy milyen fénytűzés a protestáns egyház részéről az állam számára bírót, ügyvédet, közigazgatási hivatalnokot nevelni akkor, a mikor a létalapját képező belső missió szükségleteit csak részben s ugyancsak szegényesen képes fedezni; a mikor papjait, tanítóit oly rosszul fizeti. De mi, kik közvetlen tanúi, sőt részesei vagyunk annak a nemes és nehéz munkának, melyet a jogi tanintézetek végeznek; mi, kik nap-nap mellett észleljük a jótékony hatást, mit ezek az

intézetek a világi elemre gyakorolnak: jelentőségüket tekintve, egy színvonalra helyezük azokat a belső missió bármely más intézményével, a közművelődésnek tett szolgálataikat pedig megbecsüljük és mindenkor nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk azokkal szemben, kik a kulturális tényezőket külső méreteik s nem hatásuk és az általuk elért eredmények szerint ítélvén meg, kicsinyléssel tekintenek amaz intézményekre, melyek szegényesebb eszközökkel és erőkkkel ugyan, de ép oly tiszteségesen betöltik hivatásukat, mint a gazdagon ellátott egyetemek.

A pataki jogakadémia, a mint Vay buzgalma folytán hosszás szünetelés után ismét megnyitott, csakhamar válságos helyzetbe jutott. Minthogy ugyanis Patakon autonomikus szempontból az államvizsgálati bizottságokat nem akarták megalakítani: az itt tanult ifjak, ha csak előbb valamely katolikus jogakadémiába nem mentek át, — hová pedig a bizonyítványaik érvényessége ellen emelt kifogásoknál fogva nem egy könnyen vétettek fel, — államvizsgát sehol nem tehettek, a mi azt jelentette, hogy a pataki jogakadémia növendékei sem ügyvédek, sem államhivatalnokok nem lehettek. Vay közbenjárásának lehetett köszönni, hogy a helytartó-tanács megengedte a pataki joghallgatóknak más akadémiáknál szervezett bizottságok előtt a vizsgálatok letételét, s ezzel a jogakadémia további fennállása biztosítva lön.

Midőn azonban a kormány a jogi szakoktatás újjászervezését rendelte el, már Vay sem lelkesedett annyira a pataki jogakadémiaért. A reorganisatió nagy költségeket igényelt, melyeknek mikénti fedezése méltán aggodalomba ejthette; de másrésről abból indulva ki, hogy a szegénység nem lehet szabályozója a tudomány fejlődésének s hogy hiba lenne, autonom jogainkra csak azért hivatkoznunk, mert talán a haladó korszellem erőnket meghaladó áldozatokat követel tőlünk: kész lett volna a pataki jogakadémiát feladni s hozzájárulni egy oly főiskola szervezéséhez, mely a tanszabadság alapján állva, ifjaink számára a magasabb jogi képzést megadja. «Ne legyünk — úgymond — sem szűklelkűek, sem elfogultak, ne ragaszkodjunk bizonyos hagyományos megszokottsághoz; hanem egyesítsük igyekezetünket, tehetségünket, hogy létrehozzuk egyesült

erővel azt, a mit külön-külön sem Patakon, sem Debreczenben, sem Pápán nem eszközölhetünk, egy főtanodát, három jól berendezett tudományszakkal. Ha egy ilyen intézet létesülend, nélkülözhetővé válnak azok a jogakadémiák, melyek szervezése külön-külön aránytalanul nagy áldozattal és tudományos tekintetben igen sovány eredménnyel járna.»

A protestáns egyetem eszméjét penditi tehát meg. De lelkét nyomban kételyek szállják meg s töpreng, ha vajjon kívánná-e a protestáns egyház érdeke, hogy ily nagy terhet vegyen vállaira, viszont czélszerű lenne-e, hogy az állam átadja a tudomány-egyetemet társulatok, felekezetek versenyének; nem azt kívánja-e inkább a tanszabadság nagy elve, hogy az állam eme legmagasabb fokú tanintézetet saját legfőbb felügyelete mellett úgy szervezze, hogy az önmagát kormányozza?

Kételyeiben bizony ma is sokan osztozkodnak. Bármily népszerűsége látszott is ma a magyar protestáns egyetem eszméje vergődni: nem egyedül állok, a ki azt hiszem, hogy ennek a népszerűségnek gyökerei nem igen mélyen ereszkedtek a protestáns társadalom talajába. Az igazi szabadelvűség méltán töprenghet a felett, vajjon nem visszafejlődés-e felekezeti vé tenni a felsőbb oktatást; nem veszedelmes-e épen a protestáns egyházra nézve provokálni ezen a téren a versenyt; nem fölösleges-e a protestáns egyháznak gondoskodni ilyen tanintézetről, holott ez az állami feladatok közé tartozik; van-e ilyennek fenntartásához elegendő anyagi és szellemi erőnk? De a mi legfontosabb, a mi Vay figyelmét is kikerüli, helyes-e centralizálni — ha már szükség volna is ilyen protestáns felső tanintézetre — a felső oktatást, valamint általában a közoktatást? Hiszen a mi erőnk a decentralisatióban van. Egységes elvek szerint működhetünk; szükségünk van vállvetett munkára, hogy fentarthassuk magunkat; a közös érdekű ügyek intézése s az egyetemes egyház hatályosabb képviseltetése céljából helyes volt a konventben egy központi organumot szervezni; de intézményeinket nem szabad összpontosítanunk. Nekünk tudományos központokra s nem központra van szükségünk. Egy központ ellenkezik összes traditióinkkal, egész fejlődésünkkel.

Hogy Vay elhidegedett a partialis jogi szakiskoláktól,

annak egyik és pedig nem utolsó oka lehetett az is, hogy a reorganizált jogakadémiák a tanszabadság minden attributumától megfosztattak, ő pedig a felsőbb oktatást tanszabadság nélkül nem becsülte semmire.

Hiszen már 1865-ben a legsürgősebb feladatok közé sorozza a pataki akadémiának egyetemi színvonalra emelését s a tanszabadság elvének érvényesítését. Már akkor hirdeti, hogy az akadémiai tanpályán a tanulás nem erőszakos rákényszerítés, hanem szabad választás dolga; hogy a tanári előadás nincs fel vagy egész esztendei kurzushoz kötve, hanem a tudomány fejlettségéhez, mai álláspontjához képest szabadon hagyva, minden egyéb korlátok fölszedésével, mint melyeket az ismeret maga vet magának; hogy a tanár a tudomány fegyverével és az előadás szabadságával igyekezzék diadalt szerezni elveinek s hogy a fiatal elme az egymástól eltérő, gyakran egymással ellenkező nézetek és tanok versenyében sajátítsa el magának a szabad, önálló gondolkozás máskép soha meg nem szerezhető áldását.

A mint a jogakadémiák a tanítás és tanulás illetén eszményképének megvalósítására jóformán alkalmatlanokká váltak: Vay a protestáns egyetem eszméjébe vetette reményét, attól várta, hogy a tanszabadságot új életre fogja kelteni.

A mily kevéssé elégítette ki a felsőbb oktatás újabban megszabott iránya és szelleme: ép oly mértékben aggasztotta — habár más szempontból — a középoktatásnak a kormány által kezdeményezett reformja. Mindaddig, míg a felekezetek közti viszonyosság és egyenlőség elve az 1848. XX. t.-cz. értelmében végre nem hajtatik, míg az alapok és alapítványok jogi természetének kérdése meg nem oldatik: nem is tartotta lehetőknek oly középiskolai törvény alkotását, mely minden jogos igényt kielégíthetne.

Az ő kívánsága, melyet az országgyűlésen is kifejezett, az volt, hogy az 1791-iki vallásügyi törvényt s a helytartótanácsnak ezt magyarázó és kiegészítő 1819-diki reskriptumát a protestáns iskolák felett gyakorlandó legfőbb felügyeletet illetőleg, nagyobb figyelemre méltassák s az alkotandó középiskolai törvénybe egy külön fejezetet illeszzenek be, melyben a

két protestáns felekezet iskolai önkormányzata hatályosabban biztosítsák.

Sajnos, ebbeli óhajtságának csak nagyon kis részben tettek eleget. De azzal vigasztalta magát, hogy habár régiebb, majdnem korlátlanak nevezhető autonómiánk megnyirbáltatott is, a törvény pozitív határozmányainak mindenütt és minden részről jóakaratólag fog érvény szereztetni s ily módon ki fog fejlődhetni az iskolák közt az a jótékony verseny, melytől a középiskolák által elérendő végcélnek a mainál magasabb színvonalra emelkedése várható.

Midőn 1884. márcziusában az első szerződést, mely az állam és egy protestáns iskola — a rimaszombati — közt kötöttet, jóváhagyás végett a konvent elé terjesztették: megelégedéssel konstatálja ugyan, hogy lehetőleg meg van abban a szerződésben óva az iskola jellege; de azért kifejezi abbéli óhajtságát, hogy *az ilyen esetek mentől ritkábban forduljanak elő*, meg levén róla győződve, hogy azok gyakori ismétlődése az 1848. XX. t.-cz. végrehajtását késleltetné.

E célból melegen ajánlja az erők koncentrállását. A jelenlegi feles számú, nagyrészben tengődő, tökéletlen középiskolák közül maradjanak meg azok, melyek nélkülözhetetleneknek fognak mutatkozni, de ezeket aztán rendezzük be a magunk erejéből minél tökéletesebben; tartsunk fel ily módon egy pár jó tanítóképezdét hittani intézeteink mellett, továbbá egy, protestáns szempontból kiválóan fontos, bölcsészeti tanfolyammal egybekötött tanárképezdét, végre egy, átmenetileg legfőlebb két jogakadémiát, de a mely aztán megfeleljen rendeltetésének.

Maga is belátja azonban, hogy ezt az okos programot könnyebb volt elmondani, mint végrehajtani. A mint a későbbi idők megmutatták, fontos felekezeti és nemzeti missiót betöltő tanintézeteink fenntartására sem vagyunk képesek, ezekre nézve sem tehetünk eleget a törvény minimális követelményeinek s az áldozatkészség hiánya és a szegénység számos esetben mintegy rákényszerítenek bennünket az államsegély igénybevételére, hogy nélkülözhetetlen, históriai jogosultsággal bíró tanintézeteinket ne legyünk kénytelenek bezárni.

Már a legközelebbi konventen mintegy rezignálódva jelenti

ki, hogy ha iskoláink versenyképességét fenn akarjuk tartani, eljött az ideje, hogy az államsegélyhez folyamodjunk, ügyelvén természetesen arra, hogy önkormányzatunk a kelleténél jobban meg ne szoríttassék.

Ez és ezzel egyidejűleg a főrendiházi tagság kérdése hozták Vayt összeütközésbe egyházkerületével, melylyel különben mindig a legszebb harmóniában élt, mely annyira megbízott benne, hogy akárhányszor alárendelte meggyőződését az ő akaratának és nézeteinek s mely oly erősen ragaszkodott hozzá, hogy többször megújított lemondását soha nem fogadta el.

Már 1877. elején ezeket írja egyik levelében bizalmasának: «A jövő május elején Miskolczon tartandó superintendenciális gyűlésen be akarom adni lemondásomat. Kinek három negyed század súlyosodik vállaira s ki három fejedelem alatti, majdnem ötvenöt éves közszolgálati idejére némi megnyugvással tekinthet vissza, jogosultan kérheti fölmentését minden irányban. Hiszen a közigazgatási, a törvényhozási és bíraskodási téren én már két nádort, hat kancellárt, négy országbirót s hat perszonalist, egyházunk négy superintendenciájában pedig tizenhárom superintendenst és tizenkét főkurátort éltem túl, sietnem kell tehát, hogy én magamat ne éljem túl s elevenen ne juszak koporsóba». A közbizalom azonban örökre rabul ejtette őt s a vállaira rakott tehertől csak a halál váltotta meg. Annál fájdalmasabban hatott rá az az incidens, mely azt látszott, de csakis látszott mutatni, mintha megrendült volna irányában a közbizalom.

A mint még mindnyájan emlékezhetünk rá, — hisz nem rég történt, — a tiszáninneri egyházkerület a püspökök és főgondnokoknak a főrendiházban való részvételét s a saját főnökeire esetleg kiterjedő jog gyakorolhatását a zsinat határozataig függőben tartani határozta; az államsegélyre nézve pedig kimondta, hogy a konvent által ajánlott módzatok szerint az államsegélyt a kebelében lévő iskolákra nézve igénybe nem veheti.

Vay az előbbi határozat meghozatala után, a vele, akkori szerkesztője útján szoros viszonyban állt Protestáns Egyházi és Iskolai Laphoz egy *sajátkezűleg írt*, rövid közleményt kül-

dött be, melyet irataim közt máig megőriztem s melynek alapján a szerkesztőség a közönséggel tudatja, hogy Vay Miklós nem osztozik ugyan egyházkerülete nézetében, de azzal ezen kérdés miatt kollízióba jönni nem akarván, teljesítendő kerülete kívánságát annyiban, hogy nem fog a főrendiházba mint egyházkerületi főgondnok bemenni; minthogy azonban másrésről multját sem tagadhatja meg, mely a mellett tanúskodik, hogy egész életén át igyekezett mindenk felett az országos törvényeknek hódolni, alkotmányos érzülete és meggyőződése szerint pedig a jelen alkalommal ellenkezőt cselekednék, ha magát kerülete miskolczi végzéséhez tartaná: akként fogja a dilemmát magára nézve megoldani, hogy be nem várva a hozzá, mint főgondnokhoz intézendő királyi meghívó levelet, főgondnoki tisztéről le fog véglegesen mondani, de mint báró Vay Miklós az újonnan szervezendő főrendiházban a régi buzgalommal fog hazája és felekezete érdekében működni.

Ennek a közleménynek a hatása alatt tette meg a gömöri egyházmegye amaz indítványt, hogy a mennyiben az egyházkerület előbbi határozatai visszavonást, sőt szakadást idézhetnének elő; a mennyiben egyházi közügyeink körül megbecsülhetetlen érdemeket szerzett egyházkerületi elnökeink iránt bizalmatlanságot fejeznek ki s őket szemben a konventi határozattal és a szentesített országos törvénnyel, követendő maguk tartására nézve igen nehéz és ellentétes állásba terelik; a mennyiben ezen határozatok nyilvánvalóan káros és ellenérvekkel nem igazolható joglemondást tartalmaznak, e mellett némely középiskoláink további fennállhatását kérdésessé, talán lehetetlenné is teszik: vegye azokat a kerület újabb beható tárgyalás alá s azoktól eltérőleg a konvent határozataihoz alkalmazkodjék.

Az egyházkerület a gömöri indítvány értelmében csakugyan újból tárgyalás alá vette az ügyet s kimondta, hogy addig is, míg a zsinat határozna a kérdés felett, a törvény iránt tartozó tiszteletnél s hazafiúi kötelességénél fogva, a püspököt és főgondnokot a törvényhozásilag rájuk ruházott jog gyakorlásában legkisebb mérvben sem kívánja korlátozni. Az államségély kérdésében hozott határozatát, a parancsoló szükségnek engedve szintén megváltoztatta, a mennyiben beléegyezett, hogy

a miskolczi lyceum az államsegélyt a konventi határozat értelmében igénybe vehesse.

Most, midőn a szenvedélyek immár lecsillapodtak; midőn higgadtan tekintjük a mult eseményeit: bizonyára még azok is ki fognak békülni Vay eljárásával, kik ama napokban az egyházkerület tekintélyét vélték védelmezni, midőn azt kívánták, hogy következetes maradjon előbbi határozatához s kik bármily tisztelettel viseltettek is a főgondnok személye iránt, ebben a kérdésben nem hajoltak meg akarata előtt, hogy — hitők szerint — ez által föláldozzák az egyházkerület jó hírnevét. Elvileg melyik félnek volt igaza, ne kutassuk. De a személyi motívumok Vay magatartását teljesen igazolták. Csakugyan dilemmában volt, melyből nem menekülhetett máskép, mint az egyházkerületi határozat megváltoztatásával. Az ő egyéni érdemei elég nagyok voltak arra, hogy áldozatot hozzon neki a superintendensia, még ha talán elvileg neki lett volna is igaza. Ez volt az utolsó gyűlés, melyen aktív szerepet játszott. Utolsó szereplése felett egy későbbi kor fog ítélni; de bizonyára nem az ő hátrányára.

Az újonnan szervezett főrendiházban, — melynek hogy a reformátusok és evangélikusok püspökei és főgondnokai is mindannyian tagjai legyenek, nem rajta mult, miután erre vonatkozó indítványát a főrendek többsége leszavazta, — sokkal jobban érezte magát, mint a régi, tekintélyét veszített, tétlenségre kárhozott főrendiházban.

A parlamenti reform kielégítette, mert meg volt róla győződve, hogy már most a főrendiház ki fog emelkedni alárendelt helyzetéből s a törvényhozásnak a képviselőházzal egyenrangú faktora lesz. A főispánok kimaradását azonban annyira sajnálta, hogy — a mint kijelenté — «municipális szíve» csak akkor fog megvigasztalódni, ha a főispánok mellözése a megyei közigazgatásnak válik majd hasznára.

Élte legutolsó szakában, mint főrendiházi elnöknek, alkalma nyílt részt venni a méltóságos testület megrendült tekintélyének helyreállításában. Ha a parlamenti reform nem volt egészen kielégítő s ha ennél fogva teljes mértékben nem lehetett általa a czélt elérni: ezért Vayt csak annyiban terhelheti felelősség,

a mennyiben a históriai alapok, a régi emlékek iránti kegyeletben a reform keresztültivitele alkalmával ő is tovább ment, mint kellett volna.

De hát azért volt konzervatív, mert mindenkor a multak emlékei szabályozták elveit.

Azok az elvek, melyeket mint törvényhozó, mint államférfi magáéinak vallott, halála után is ép úgy képezhetik kritika tárgyát, mint tettei. Politikai álláspontja egy vagy más kérdésben lehetett hibás; minden gondolatát, minden eszméjét, mely pályafutásának irányt szabott, méltán megtámadhatták azok, kik vele egyet nem értettek; sőt tetteit is érthette kárhoztatás, gáncs és becsmélés. De a forrás, melyből életének külső jelenségei fakadtak, oly tiszta volt, hogy ahhoz még a rosszakarat se mert közeledni azért, hogy sarat keressen fenekén.

Az ember, úgy, a mint emlékünkből él, a maga egészében, örökre példányképül, tükörül fog nekünk szolgálni, hogy meglássuk benne mindazt, a mit gyakorolnunk s mindazt, a mit kerülnünk kell. Regula virtutum pulcherrima vita docentis. Ha az ő életét fogadjuk el tanító mesterünkül, az erény útjáról soha letérni nem fogunk.

A nagy angol költő szerint, a holtakat az gyászolja igazán, a ki kívánságuk szerint él. Szeressük tehát a hazát, úgy mint ő; imádjuk Istenünket, úgy mint ő; zárjuk szívünkbe azokat az ideálokat, melyekért ő oly állhatatosan küzdött mind haláláig s melyekkel győzni ép oly dicsőség, mint elbukni nem szégyen; éljünk úgy, miként ő élt.

S ha az ő nyomdokain haladunk: bizonyára haló porában sem hágy el bennünket. Szelleme ott lesz közöttünk a válság napjaiban, hogy megóvjon bennünket az elcsüggedéstől s meg fog jelenni mindig, valahányszor a kivívott siker felett örömnepet ülünk. Tündöklő alakja, mely a haza és egyház multjának csaknem egy egész századát aranyozta be, a jövőre is fényt áraszt; mert a reményt éleszti bennünk, hogy Magyarország és a magyar kálvinista egyház a haladás útján el fog jutni arra a magaslatra, a hová ő álmaiban emelni akarta.

Mindenható istenünk, tartsd ébren lelkiismeretünket örökkön örökké, hogy el ne homályosuljon közöttünk annak a férfinak emléke, ki a multat, jelent és jövődöt nagy szellemének fény-sugaraival övezi körül!

Ballagi Géza.

SZEGEDI KIS ISTVÁN REFORMÁTORI MŰKÖDESE
A TISZAMELLEKEN.

1545—1552.

(A Szöllősi Antal-pályadíjjal jutalmazott pályamű.)

(Második közlemény.)

III. Czeglédi predikátorkodása, s mellesleg az iskolában tanítása. Bakonyi Albert. Nősülése. Czeglédről távozása után Bécsben s majd Makón megfordulása. Petrovics Péter követői által meghivatása Temesvárra s ennek reformatiója.

Az 1546-dik év folytán régi barátai és vándorlásai közben olykor társai, tiszavarsányi Kincses Máté és Literati Mihály ajánlatára — suggestione — a *czeglédi* egyházba vitetett — traductus.¹ — Czegléd ezen időben Pestmegye legnépesebb városa volt, népesebb Körös és Kecskemétnél is.² A tekintélyes város jólétnek örvendő polgárai kétségkívül korán, a hagyomány szerint Balázs pap útján már 1530-ban megismerkedtek a reformatió tanaival, s ha míg Zápolya élt és Vácz kancellár püspöke Brodarics, Kalocsa inquisitor érseke Frangepán ott álltak oldala mellett, a gyülekezeti élet nem vehetett is szabad fejlődést magának: de a két elsőnek halála s utóbbinak a török uralom beálltával Egerbe költözése után a nyomás megszün-

¹ Gyalui Torda Sigmond — a helyet és időt illetőleg — hitelesíti Skaricának előadását, 1546. évi karácsonykor Melanchtonhoz írt levele következő sorában: «Stephanus Szegedinus, qui aliquandiu Witebergae bonis artibus operam navavit, concionatur in oppido Ziglet, quod octo milliaris infra Budam Turca tenent (Tört. tár 1885. 526 I.)

² Czegléd az 1559-dik évben 184 ház után fizetett adót a töröknek, míg a többi pestmegyei községek házai a 100-on mind jóval alul maradtak. 1562-ben Czegléd 86.525, Körös 60.035, Kecskemét város 47.445 akcse (60 akcse egy jó magyar arany vagy két forint és 15 pénzértéket képviselt) adót fizetett. Török kincstári Defterek I.: 124., 144., 146., 149. I.

vén, a reformatió — mint gátat tört áradat — terjedt és diadalmaskodott, mint általában a Duna-Tisza közin, úgy különösen Czegléden is, úgy hogy a század közepe előtt már néhány évvel külön prédikátora volt s oly iskolája, melyben a felsőbb tudományok is tanítottak. Szegedi Kis István is prédikátorul lett közköltségre felfogadva — publico stipe conductus. A tanügy iránti meleg érdeklődést új állásába is magával hozott jeles férfiú azonban nem szoritkozott csupán a templomi igehirdetésre, hanem az *iskolák rektorának beleegyezéséből és kérére* — in scholis quoque pace et prece ludirectoris — az iskolákban is magyarázta az ifjúságnak Melanchton Közhelyeit; sőt ezzel sem elégedett meg, hanem a más rendűeket is — classes quoque alias — bámulandó dexteritással oktató az áldozó papok téves tanításainak a pápák és Gratian decretumaiból megczáfolására. Az általa magas színvonalra emelt iskolából sok tanult ifjú került ki, s köztük a jeles *Bakonyi Albert*, ki miután előbb más helyütt egy ideig tanítóskodott, czeglédi lelkészszé s majd az alsó-dunamelléki egyházkerület püspökévé lett.¹ Bakonyi korra nézve — mint maga beszélte Skaricának — idősebb volt Szegedinél, de azért állandóan atyjaként tisztelte azt s teljes készséggel vallotta be, hogy minden képzettsége Szegedi tanítása által fejlesztetett és tétetett tökéletessé.

A már 40 éven túl járó Szegedi mindeddig nőtlen volt még. Házasságra Czegléden gondolt, s az 1548-dik évben meg is nősült, egy Orsolya nevű nőt vevén el feleségül.

Két évig és hat hónapig volt a népes gyülekezet lelki vezére. Elhagyván a czeglédieket, egy ideig rendes állomás és foglalkozás nélkül volt, s e közben talán Bécsbe is elrándult az ottani egyetemre. A reformatió korából számos példát tudunk arra, hogy vezérférfiaink több ízben ellátogattak külföldre, maguk továbbképzése, vagy a reformátorokkal érütközés végett. Dévai, Batizi s mások számosan, az itthon végzett derekas munka után ismételve szakítottak időt a Wittenbergbe menetelre. Nem lett volna tehát példátlan eset a külföldi egyetemet már sorhajárt Szegedinek ismét külföldre rándulása; de méltán feltűnhetik, hogy csak Bécsig ment, ha ugyan ő az a *Stephanus Zegedinus Ungarus*, ki az ottani egyetem tanulói

¹ A köztudat szerint Bakonyi Albert 1547-ben már püspök volt. Min alapszik ez általánosan elfogadott nézet? nem tudom. Skarica előadásából, melyet Bakonyira való tekintetből szöveghűen iparkodtam adni, világosan az tetszik ki, hogy 1547-ben Szegedi volt a czeglédi prédikátor, Bakonyi pedig ekkor neki tanítványa, s ez csak később lett czeglédi lelkészszé és püspökké.

közt az 1549-dik évben jegyezve van.¹ Skarica nem említi s mi nem tudjuk bizonyítani. És ha mégis ő volna az, akkor önkénytelenül is azon kérdés támad bennünk, hogy Szegedink ha külföldre kívánczozott és a tudomány valamely ágában tovább képezni kívánta magát, miért nem ment oda, hova egykor annyira vágyott és már egyszer volt is, az épen ekkor virágzása tetőpontján álló Wittenbergbe, s miért újólág abba a Bécsbe, melyet protestáns ifjaink ekkor már teljesen elkerültek. E kérdésre nem tudunk felelni, legfeljebb gyanítjuk, hogy az lehetett oka, mert már ekkor a kálvini irány felé kezdett hajlani;² de vonzhatta oda Erdősi (Silvester) János egyenisége is, ki az ottani egyetemen előbb a zsidóból keresztyénné lett Margarita üresen maradt tanszékére neveztetett ki a héber nyelv nyilvános rendes tanárául, majd később a görög nyelv s aztán a történelem tanítója lett. Erdősi nevét az általa 1541-ben magyar nyelvre fordított s Ujszigeten kinyomatott evangeliomok ismertté tévők a protestánsok közt, s ha a tudományosan művelt és munkás Szegedi vágyott vele megismerkedni, s a mire tudományos munkálkodása közben szüksége volt, tőle vagy közelében elsajátítani, és ez okból Bécsbe ment: ebben prot. elvei legkevésbé sem gátolták. Erdősiről be van bizonyítva, hogy a reformatiónak határozott híve volt, s ennek érdekében működött Debreczenben s majd Lőcsén; de tény az is, hogy épen ezen időben úgy az *udvar*, mint az *egyetem* körében általánosnak mondható a reformatió terjedése. A bécsi nuntius Rómába küldött jelentésében azt írja: «Ferdinánd négy

¹ Fraknói i. m. 234. l.

² Skarica elbeszélvén, hogy a — szerinte 1541-ben — Wittenbergbe ment Szegedi mint hírneves zászlóvivő után kik mentek ki Wittenbergbe, röviden, s bár — mint mondja — nem tartozik ide, megemlékezik Sztárai-ról is, ki Paduában tanult ugyan, de a pápaság közelében is Luther iratai olvasása és mások kegyes buzgalma folytán örökre lemondott tévedéseiről; s ugyancsak itt vesz alkalmat arra is, hogy előadja, hogy az erősen Brencianus Meliusz Péter Szegedinek hatása alatt az úrvacsora dolgában miként írt alá az igazságnak. Ember Pál félreértve Skaricát. Meliusznak (ki Horányi szerint — Memoria Hung. II.: 602. — 1536-ban, Balog F. szerint 1535 körül született) a genfi értelemre térését 1541-re teszi; s utána többen állítják, hogy Szegedi az említett évben már kálvinista volt. Így mondja p. o. Rác Károly: «Tudjuk, hogy Sz. K. I. már 1541 óta a helvét irány határozott követője, szabatosabban mondva, *a kálvini hitelvek vallója volt*». (Sz. K. I. tiszántúli reformátoroskodása. 4. l. stb.) E nézet azonban határozottan téves. A kalvinizmus magában Genfben is csak 1542-ben vette kezdetét, a kálvini úrvacsorai nézet pedig 1549 után lett közönséges, s ugyanazért a kalvinizmust utóbbi év előtt keresni hazai prot. egyháztörténelmünkben, idő előtti dolog. Határozott nyomokra 1550 után találunk s terjesztői Bullinger művei.

minisztere közül egy nyilvánosan lutheránus, kettő csak alattomban az, de a szentszék és papok iránt ezek is igen kevés jóakaratot mutatnak.¹ Az egyetemi hallgatók által követett irány jellemzésére pedig különösen érdekes az a levél, melyben Ladonyi Demeter panaszkodik anyjának, hogy bátyja «Gyergy uram immáron tiszta luter, annyira tanult» stb.²

Azonban ha járt is Szegedi Bécsben, ottani időzése csak rövid ideig tartó volt s visszatérvén hazájába, szülőföldén Szegeden vonta meg magát. Így történt aztán, hogy midőn egy alkalommal onnét *történetesen* átvetődött Makóra,³ itt Petrovics Péter temesvári parancsnok követeivel találkozott s ezek értesülvén *hivatalnélküliségéről* (audita ejus vacatione), *tüsként* meghívták a temesvári iskola vezetésére.

Minő czélból jártak a követek Makón? s mely időtájban történt Szegedinek általuk meghívása? nem tudjuk. Skarica előadásából csak az vehető ki, hogy az összetalálkozás egészen a véletlen műve volt, s hogy Szegedi eleinte nem volt hajlandó Temesvárra menni. Talán a vele véletlenül találkozott követek meghívását csak az irántai jóakarát önkénytelen nyilvánulásának tekintette, s a tanítói állás alkalmi felajánlását működése alapjául elegendőnek nem tartotta; de meglehet, hogy a Csanádra emlékezés tette ovatossá, s tartóztatta, hogy a hadászatilag fontos és Martinuzzi cselszövényei folytán egyfelől Ferdinánd, másfelől a török által fenyegetett Temesvárra ne kíváncsozzék.

¹ Századok. 1887. 9. l.

² Hazai okmánytár I.: 406.

³ Skarica ezt mondja: «Dimissis Ceglediensibus, ubi Machoinum fortuito transiisset etc. A *transiisset* szó arra adott okot némelyeknek egyháztörténetíróink közül, hogy Szegedi működése helyéül *Czegléd helyett Szegedet* tartásák. Így mondja p. o. Rácz Károly: «1547-ben Czegléden működni mondatik Sz. K. István. De lehet-e a Czeglédről Makóra utazást *általmenésnek* tartani; hiszen földiratilag a két város tetemes távolságra van egymástól. Ellenben a Szegedről Makóra való rándulását lehet minden nehézség nélkül *átmenésnek* mondani, miután ama két város igen közel van egymáshoz, s csakis a Tiszán kellett átmennie. Tehát Sz. K. I. nem Czegléden, hanem Szegeden működött». — Azonban gyenge az alap, melyre épít, mert a *transire* ígét nagyobb utak megtételénél is egyre használták a régiek. Bocskai, Bethlen Debreczenből Tokajba, Kassára, csak *átmennek*. Így mondják a linczi alkudozások közben Ferdinánd megbízottjai is relatiójukban: «Die sequenti movimus Posonio, atque Eperjesinum die sequenti transimus». 529. l. De Skarica is oly körülményekkel kapcsolatosan beszél Czeglédről, hogy bármennyire téveszt különben időben és névben, itt nála tévedést föltenni lehetetlen; annyival inkább, mert nem is azt mondja, hogy Sz. K. I. Czeglédről ment történetesen át Makóra, hanem *miután elhagyta a czeglédieket*. Én is azt *hiszem* különben, hogy Szegedről ment át Makóra.

Mióta Buda török kézre került. Martinuzzi soha sem volt attól idegen, a közelebbi időkben pedig egyenesen céljává tette, hogy Magyar- és Erdélyország egy fő, és pedig Ferdinánd alatt legyen, és mindenképen dolgozott annak foganatosításán. E miatt a viszony közte s Izabella királyné és ennek párthívei. Petrovics, Patócsi stb. közt a legfeszültebb volt; mindegyik fél kész volt fegyverrel is oltalmazni saját célját és érdekeit.¹ A fellegek tornyosultak s Szegedinek sok oka volt a tűzhöz nem közeli-teni, de végre mégis engedett a követek *rimánkodásának* (obnixé invitant) s biztos feltételek mellett — legitima conditione — elfogadta a meghívást és elment Temesvárra, hogy ott, mint Isten ügyének serény vitéze (strenuus Dei miles) harcolja a nemes harczot és tovább építeni segítse igaz egyházát.

Mikor kezdett terjedni a reformatió hazánk délvidékein? nincs följegyezve, de alig lehet kétség az iránt, hogy a rövid életű temesvári prot. egyház Petrovics Péternek köszöné lételét, és keletkezése arra az időre esik, midőn az, János királynak 1540. július 22-én történt halála után annak végrendeletéhez képest a temesi főispánsággal együtt az ország alsó részének igazgatását átvette és ott a reformatió hatalmas pártfogójaként lépett föl. Kiket hívott elsőben a szent munkára? ismeretlen. Talán az 1538-ban Wittenberghen tanult *Demetrius Temesvárinus Pannonius* volt ott az evangeliomi egyház alapjainak lerakója; továbbépítője pedig *Biai Gáspár*, ki ott írta *Dávid királyról és Betsabээрól* szóló históriás énekét.² Ily tartalmú és kidolgozású énekeink a XVI. század első feleből mind a reformatió papjaitól származnak, s különösen Alsó-Magyarország általunk ismert reformátorai közt alig van egy is, ki bibliai tárgyú énekek szerzésével ne foglalkozott volna. *Csikei István* (1542) a baranyai Nagytótfaluban, *Szeremlyéni Mihály pap* (1544.) Kanizsán. *Kákonyi Péter* (1544—1549.) Herczegszőlő-sön, *baranyai Mucsi Pál* (1545.) Fejérváron, *Sztárai Mihály* Tolna-Baranyában felekezeti álláspontjukat mind a bibliából kölcsönzött fegyverekkel oltalmazták, s hazai irodalmunk az egyházi énekek mellett a bibliai epika számos figyelemreméltó darabjait köszöni nekik. Nem minden alap és ok nélkül számítjuk tehát Biai Gáspárt is papjaink közé, s talán nem téve-

¹ «Nem sok idő múlva megháborodék az odavaló föld; királyné asszony Petrovyt Péterrel hadat támasztának kincstartó barátára; az sem hagyá megalázni magát mint barát, azok ellen nagyobb hadat indíta». Martonfalvay Imre naplója. Történelmi emlékek XXXI. k. 159 lap.

² «Kaspar Biainas fecit in civitate Themesvár anno Domini Mille-simi kvungentesimo kaadraaeaimo kvarto in mense martio» — ez a mondat jó ki a vers fejeiből.

dünk akkor sem, ha őt véljük feltalálni abban a *Gasparus Pastor Hungarus*ban, ki az 1542-dik év augusztusában iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Nem lehetetlen — mint Szilády Áron is véli — hogy épen Petrovics költségén tartózkodott ott, mint később 1556-ban Szegedi Gergely, s onnan megfordulva, 1544-ben folytathatta Temesváron papi s tanítói hivatalát, és pedig egészen 1549-ig. Legalább ezt lehet következtetni abból, hogy míg énekének versfejeiből az 1544-dik év jó ki. addig a végvers azt mondja, hogy a szerző 1549-ben szerzé énekét jó kedvében; mely következtetés ha helyes, akkor az ő helyébe hivatott meg Szegedi Kis István.

Bármint legyen azonban a dolog, annyi bizonyos, hogy a század közepe előtt már jóval léteznie kellett Temesváron a prot. egyháznak, akkor pedig, midőn Szegedi oda ment, már virágzó is volt az. Erre vall Skaricának az ottani iskolára tett azon megjegyzése, hogy az *azon a részen* — traktus — a *leghíresebb* vala. s ezt bizonyítja azon körülmény, hogy a hívek lelki gondozása egyszerre többek közreműködését vette igénybe, kiknek már nevét is ismerjük. Ott volt Lippai Kristóf és Gergely lelkész, s bár Szegedi egyenesen az iskola vezetésére hivatott meg, mindazáltal híven osztozkodott azokkal minden munkában. Tanított az iskolában, de egyszersmind Lippai Kristóffal a templomban is népszerű szónoklatokat tartott (populáriter concionabatur); s hogy az egyházi, iskolai és közművelődési ügyekben az ő befolyása volt a legnyomatékosabb, erről kitűnő tudományossága, tapintatos bölcsessége és apostoli buzgalma legkevésbé sem hagy kételkedni. S ki tudja, nem ő volt-e főtényező ama nevezetes, de mindeddig földerítetlen egyházi mozzanat létrehozásában, melyet — kivált az újabb korban — mindinkább kezdenek egyháztörténészeink Temesvárhoz és Petrovics nevéhez kapcsolni.

A jeles Szegedi érdemei nem maradtak elismerés és méltánylás nélkül. Petrovicsban pártfogóját és bőkezű maece-nását találta fel, ki őt ajándékaival örvendeztette s a többek közt egy kedve szerinti és szokott ruházódásuknak megfelelő — spe et usibus suis satis idoneam (nem a toronyi zsinatok határozatainak visszhangja-e ez?) — rókaprémés felöltővel is megajándékozta.

IV. A toronyi zsinatok.

Szegedinek Temesváron működése egy mindeddig megfejtetlen egyháztörténelmi rejtélyvel, a *toronyi zsinatokkal* esik össze, s azok a téveteg nyomok és bizonytalan jelek,

melyek Tolnai F. Istvánt s utána Ember Pált e zsinatok helyének keresése alkalmával Temesvárra vezették, kísértve állnak előnkbe, hogy foglalozzunk e rejtélyllyel s igyekezzünk — ha lehetséges — megfejteni.

A protestáns zsinatok sorozatában régtől fogva második helyen említett *toronyi* zsinatok neve a XVII-dik század közepe felé tűnik elő a majdnem százados homályból. Egykorú írók mélyen hallgatnak róluk.

Az első, ki bejelenti őket, Gelei Katona István. «*Anno 1549. Itidem Toronae convenerunt primo, ubi definierunt Articulos XIII de officio, vita, moribus, et habitu Pastorum. Itidem ibidem secundo convenerunt Anno 1550. In hac synodo actum est de officio Episcopi in visitandis Ecclesiis quibus XIX. observationes proposuerunt, juxta quarum seriem procedere debeat visitatio*».¹

Utána a század egyházirói közül *Szatmárnémeti Mihály*,² *Tolnai F. István*,³ *Posaházi János*,⁴ s *Páriz-Pápai Ferencz*,⁵ emlékeznek róluk a nélkül, hogy többet tudnának mondani annál, a mit anonimusától — állítólag Pesti Gábortól — Gelei K. István megtudott. Végzéseik nem jutottak el hozzánk, sőt

¹ Gelei Katona István: «Preconium Evangelicum. Fejérvár. 1538. Előljáró beszéd.

² «Igy vitte elő Isten a reformatiót, a mint az *ott környékben* (Erdőd, Szatmár, Beregszász, Munkács s Patak) celebráltatott gyűlésekből kitetszik, mert I. gyűlések volt Erdődön Anno 1545.

II-dik gyűlések volt *Tornán* anno 1549. s ugyanott anno 1550.» (Szatmárnémeti M.: «A négy evangelium szerint való Dominika. 1675. Előljáró beszéd.)

³ «Elhintetődven e nemzetben az egyházi szolgák és nép között a ref. vallás, azután 1545. esztendőben Erdődön zsinat gyűjtetik. Ismét azután 1549. esztendőben újabb zsinat gyűjtetik *Toronára* azaz *Temesvárra*, a holott 13 articulusokat adnak ki a papoknak tisztekről, életekről, erkölcsökről és öltözetekről. Ismét azon helyre gyűlnek 1550-ben, és abban mi legyen a visitációkor a püspök tisztí, azt adgyák ki». (Tolnai F. István: Kalauz. 1679. 561. lap.)

⁴ «Második zsinat lón *Tornán* 1549-ben, a holott 13 articulusok végeztetnek az egyházi személyeknek életekről, erkölcsökről és öltözetükről. Ugyanott másodsor 1550-ben más zsinat tartatik, melyben 19 kánonok irattatának, melyek szerint a *püspökök és esperesek* procedálnának az ekklesiáknak visitálásában». (Posaházi János: Igazság istápjá. 176 l.)

⁵ «Anno 1549. Denuo sancta synodus convocatur *Tornam*, ubi ne a Doctrina in melius mutata mores, Ministrorum praecipue, alieni essent, diligenter cautum est, et conditi hi articuli XIII. de officio Ministrorum, vita et decanti vestitu. In eundem locum convenitur anno sequenti et officium praecipue episcopi seu superintendentis, quid nimirum in visitatione ecclesiarum ipsi facto sit opus, et quousque in jurisdictione pergendum exponitur et definitur». (Páriz-Pápai: Rudus Redivivum. 1684. lapszám nélkül.)

még a helyet sem ismerjük a hol tartattak. Már Ember Pál próbálta keresni azt s keresték utána sokan, de kielégítő eredmény nélkül, mert a nyomok mindjárt a kiindulási pontnál szerteágaznak s a bizonytalanság homályában tűnnek el. Gelei *Toronának*, Szatmárnémeti és Posaházi *Tornának*, Tolnai F. István *Toronának*, azaz *Temesvárnak* mondja, s Párizz-Pápai is műve kiadatlanul maradt *magyar szövegében Temesvárnak* fordítja *Tornát*. E különféle elnevezés különféle találgatásokra adott alkalmat és okot, s íróink most hazánk északkeleti részén, a tornamegyei Tornán s a zemplénmegyei Toronyán, majd az ország közepén Túron, s végre délen Temesváron vélték megtalálhatni, de egyetemlegesen egyik helyen sem tudtak megnyugodni.

Tornát és Toronyát nem fogadhatták el, mert a toronyi második zsinat a püspökök kötelességeiről szóló szabályokat alkotott; már pedig, mint Iratosi T. János mondja: «a Tiszának Cassa felől való részének tartományi, ú. m. Bereg, Ung vármegye, Zemplén, Ujvár, Borsod ahhoz való tartományokkal együtt püspök gyanánt mindenik az ő esperesével megelegeték».¹ E körülmény — úgy látszik — hogy Szatmárnémeti Mihály figyelmét sem kerülte el, mert az ország felvidékén tartott zsinatok közül kihagyta a toronyiakat.

Túrnak valamennyire hasonlóan hangzó Thurinum nevét sem találták elegendő alapnak, hogy a reformatiót korán elfogadott s mai is tekintélyes protestáns egyházzal bíró alföldi városba helyezték a toronyi zsinatokat.

Vége Temesvár előtt is habozva állnak meg, mert mellette még a névbeli hasonlóság sem szól, valamint arra sincs bizonyíték, hogy valaha Toronának neveztek volna. A két nevet először Tolnai F. István állítja egymás mellé, és pedig ismételve, jelesen midőn zsinatainkról szól és azt megelőzőleg midőn beszéli, hogy «mivel ez időtájban (a reformatió kezdetén) Magyarországon még derék, szentírást tudó és tanító lelkitanítók, kik az evangeliomi tiszta világosságot tisztán a népnek tanítanak, kevesen találtak vala, az okáért 1524. és következő esztendőben fogák némely jólelkű ifjak magukat és Wittenbergbe mennén, ott magukat az evangeliomi igaz tudomány tanulásának adták. Azok közül nevezetesek ezek: Gálszécsi István, Dévai Mátyás, Debreczeni György stb. Ezek Melanchton Fülöp alatt tanultak 1529. esztendő (?) táján. Ismét: Erdélyi Simon,

¹ Iratosi T. János: «Az ember életének boldogul való igazgatásának módjáról». Lőcse, 1641. Ajánló levél.

Tsuda Demeter, Ovári Imre, Thuri Lukács, Farkas András és *Tornai* vagy *Temesvári Ferencz*. Ezek Velcurio alatt tanultak 1532. esztendőben». Honnét vette az elbeszélő, hogy Tornait Temesvárinak is hívták? nem mondja. Az egyetemi jegyzőkönyvben semmi nyoma. (Lásd Frankl V.: Iskolázás a XVI. században és Bod P.: Hist. eccl. ref. I.: 360.)

Akadtak azonban mindegyik helynek egyes párthívei. Budai Esaiás Torna, Tóth Ferencz Toronya, Sinai Miklós Túr mellett foglalt állást. De legtöbb párthívei Temesvárnak vannak, bár legkevesebb ok szól mellette. Már áldott emlékű egyháztörténetírónkat, Ember Pált — mint említém — Temesvárig vezették a Tolnai F. István után maradt téveteg nyomok, s ott megállapodva felbuzdultan kérdi: «ugyan kérlek, hol nyílt akkor a mi reformátorainknak nagyobb menhely, mint a református hitnek és Szegedi K. Istvánnak nagy pártfogója Petrovics Péter temesvári parancsnok szárnyai alatt?»¹ Utána Bod Péter és mások már nem is akarnak tudni toronyai, hanem csak temesvári zsinatról;² s közelebről a magyar prot. zsinatok végzéseinek összegyűjtője, Tulatisza nagyérdemű püspöke, id. Kiss Áron is legvalószínűbbnek tartja, hogy ha nem is épen Temesváron, de annak körében tartattak a kérdéses zsinatok; Rácz Károly pedig egyenesen rámutat Temesvár közelében a zsinatok helyére, a régibb egyházi írók előtt ismeretlen, mert korukban már nem létezett Torony-várra és városra.

És valóban sok és fontos okunk van hinni, hogy az a sejtelem, mely Ember Pált a délvidékre vezette, a helyes irányban kereskedett.

Ha a reformationnak a XVI-dik század közepéni állását figyelmes vizsgálat tárgyává tesszük: a legvirágzóbbnak találjuk azt a Duna-Tisza mellékein, s mondhatni, hogy a magyar prot. egyház súlypontja akkoriban itt volt, míg a vezetést Debreczen—Nagyvárad át nem vette. A Dunán és Dráván innen és túl Sztárai Mihály, időközben segítségére érkezett prédikátortársai közremunkálásával 7 év alatt 120 egyházat alapít és szervez akként, *ut multi negent, se vidisse Ecclesias melius instructas etiam apud nos, apud quos Verbum Dei jam annos plus minus triginta annunciatur*.³ Buda s Pest vidékén, sőt általában az alsó Dunamelléken a nép addig vallott

¹ Lampe: Hist. eccl. ref. pag. 98.

² Bod P.: Historia Hungarorum ecclesiastica. I.: 325. Jakab Elek: Ker. magvető. II.: 218. Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. 20. l.

³ Sztárai M. levele Tuknai Miklóshoz, töredékben közölve Lampe id. m. 103 l.

hitét elhagyva, a reformatió hívévé lesz; fényes egyházak s ezekben nevezetes iskolák keletkeznek, s e század közepén már oly nagy a szükség papokban (nostras Ecclesias amplecti doctrinam de Filio Dei et populum ardentibus votis petere quotidie a Deo copiam bonorum concinatorum),¹ hogy a budai basa maga ír Debreczenbe titkon levelet, melyben nem csupán teljes biztonságot, hanem egyszersmind jutalmat ígér a kormányzása alatti részekbe költözködni akaró predikátoroknak.² Békésmegye a század derekán már egészen protestáns,³ nem különben Zarándmegye területén már ekkor több van 60 egyháznál, Aradban is mintegy 20. Csanádmegyében a püspöki város Csanád, Temesben Temesvár. Krassóban Karánsebes számos községekkel a ref. tanait vallja. Alig egy évtized múlva (1567.) a makói seniorság képviselői által jelenik meg a debreczeni zsinaton és ír alá a helvét hitvallásnak.

E roppant területen, mely a Mátrától a Marosig és Drávaig terjed, a század közepére a reformatió munkája nagy részben be volt fejezve, és a viszonyok oda fejlődtek, miszerint szükségessé lett, hogy a kellő intézkedések megtétessenek az eddig még határozottan bevallva külön felekezetet nem képezett protestánsoknak a más irányt követő hatalom, a róm. hierarchiától szabadulásra s a független egyháztestület képzésére; majd pedig hogy az új gyülekezetek külsőleg is teljesen szervezve, az egyházi igazgatás mikéntje megállapítva legyen. S kétségkívül meg is tétettek. Köztudomású dolog, hogy Tolnát—Baranyát Sztárai,⁴ az alsó Dunamelléket Bakonyi Albert 1550. után már mint püspökök kormányozták, s a hagyomány Gönczi Mátéről emlékezik, mint túlatiszai püspökről.⁵ Hihetjük-e, hogy itt és ott a püspöki hivatal felállhatott volna a közérzület és akarat beleegyezése és nyilvánulása nélkül? Teljességgel nem.

¹ A dunamelléki predikátorok levele a Debreczenben összejött predikátorokhoz. Töredékesen közli Gyalui Torda Zsigmond 1551. okt. 10. Melanchtonhoz írt levelében.

² Gyalui Torda Zsigmond levele Melanchtonhoz 1551. okt. 10-én.

³ Haan: Békésmegye hajdana.

⁴ «Matheus Gönczi in Synodo. *Toronensi* Superintendens electus est Anno 1550.» (Tóth F.: Túlatiszai püspökök élete. 16 lap.) Erről a Gönczi Mátéről Rác K. azt mondja, hogy 1550-ben gyulai lelkész volt, mikor pedig Gyula 1566-ban török kézre került, előbb Váradra, majd Debreczenbe, s onnan pedig Erdélybe ment, ott vonta meg magát s mint erdélyi püspök végezte életét. Honnét vette ezen adatokat? nem mondja. (Szegedi K. István tiszántúli reformátorkodása. 10. lap.)

⁵ Somogyi Péter levele 1556-ból. «Reverendissimo Dno Michaeli Starino, Episcopo dei gratia de Tholna». Stomp L.: Somogyi Péter foglása. Pozsony, 1891. 121. lap.

Mielőtt az említettek a püspöki címet fölvtették s az alattok levő egyházak kormányzását elkezdték, előbb meg kellett történni annak, a mi később hazánk keleti részén történt, ki kellett mondani azt, a mit az óvári zsinat 1554-ben mondott: *«Superintendentes et Praelatos esse eligendos.»* Ez pedig csak közmegegyezés és tanácskozás útján, csak egy zsinaton történhetett meg. S vajjon hol volt itt alkalmas hely egy népes zsinat számára? A török már ekkor kiterjeszté hatalmát a Duna-Tisza egész közire, sőt azon túl is; kezei közt volt Buda Szegeddel, Pécs Fejérvárral. Benn lakott Tolnán s Vácson. Csak Temesvár és környéke volt szabad, hova bátran mehettek s hol biztonságban tanácskozhattak a reformáció úttörői. Mert ha a török nem üldözte is a protestáns vallást és híveit, sőt a budai basák közt akadt, ki ezek számára még papokról is gondoskodott: mindazáltal alig hihető, hogy behunyt szemmel nézte volna a protestánsok fejének tömeges gyülekezését, és azok is alig mertek volna összeseregleni a török által birt területen.

És ha tovább nézünk, ha az 1545—1550. évek közti országos viszonyokat és ezek közt a magyarországi összes protestánsok helyzetét veszszük vizsgálat alá: még nagyobb okunk lesz Temesvárnál állapodni meg.

Tudjuk, hogy a toronyi zsinatot megelőzőleg az országgyűlések végzéseikkel valóságos két tűz közé vettek a protestánsokat, s egyik keményebb törvényt hozott ellenük, mint a másik. Az 1545-dik évi debreczeni országgyűlésen a XXVI. t.-cikkben az végeztetett, hogy *senki a lutheránusokat a maga jószágán ne tartogassa, ne tűrje, s a kinek a főtisztelendő kincstárnok úr vagy a kapitány úr megengedi, annak szabad legyen az ország törvénye szerint az ilyen lutheránusokat bárhol is üldözni és megfogni.»* Ez történt az erdélyi részen, de az osztrák uralom alatti részek országgyűlése sem nézte összetett kézzel a protestantismus terjedését, mert három évvel utóbb 1548-ban Pozsonyban az V. cikkben következőleg határozott: *«a mi a vallásügyet illeti, arra nézve az ország minden rendjei és karai egyetértenek, hogy az isteni tisztelet és vallás a hajdani formára vitessék vissza és az eretnekek mindenünnen kiirtassanak.»* A IX. cikkben pedig ekként: *«Az ország karai és rendei elhatározták, hogy a Sakramentáriusok, kik még az országban vannak, a királyi felség általi megintés mellett, minden birtokokról távol üztessenek el, és azokat vagy azok közül bárkit is senki az ország határain belül vissza ne fogadjon.»* Ugyancsak 1548-ban azon okból, hogy a keresztyén fejedelmeknek rövid időn határozása váratik, az ezelőtt két évvel hozott végzés értelmé-

ben kimondatott, hogy *a vallás dolga maradjon mostani állapotában. s a predikátoroknak egy helyről máshova menni ne legyen szabad.*¹

Az idézett országgyűlési határozatok ha egyetlen esetben sem hajtottak volna is végre, akkor is meg volt azoknak zsihasztó hatása; mert ha miattok senki el nem hagyta volna is az elfogadott új irányt, de az ügy apostolait óvatosságra bírta s a nyilvános működést, szabad mozgást korlátok közé szorították. Tények bizonyítják azonban, hogy azok, kiknek akarata proklamáltatott ama végzéseekben, nem elégedtek be a pusztá fenyegetéssel és ijesztéssel, hanem kegyetlen módon éltek is a nekik engedélyezett szabadsággal. Martinuzziról beszéli Bod Péter: «Nihil praetermittebat eorum, quae Evangelii cursum remorarentur. Crudelitatis suae ac seviciae plurima dabat specimen: nam Albae Juliae exuvias Urbani Battyáni (1547.) exhumavit, inque fimum clam abjecit, quoniam sangvinariis ejus consiliis virus constabat.»² Claudiopopolitanos magna pecuniae summa anno 1546 mulctavit quoniam Casparus ibi Heltus sacram scripturam in vernaculam transfundere et publicare cum sociis inceperat. In cineres quoque redegerat rusticum

¹ Urkundenbuch. I.: 83—84 l. Hol költ e törvény? nincs följegyezve.

² Hogy Battyáni a reformatió híve s részben mátyrja volt, kitetszik kortársának Schesaeusnak következő soráiból:

Praecipue Monachus taxari dogmata Papae
Indigne tulit, ac stricto compescere ferro
Exilioue graui statuit damnare docentes.
Ex uno exemplo (*taceo nam plura*) patebit,
Quam fuerit verae pietatis maximus hostis.
Urbanus fuerat Battyanus stemmate claro
Editus, ingenio praestans, virtute, fideque
Reginae gratus, toti carissimus aulae.
Postea quam fato naturae debita solvit,
Regina Albensem tumulari corpus ad aedem
Exequiasque jubet magno splendore parari,
Ipsaque tum praesens cineri cum Rege parentat,
Erga defunctum lacrimis testata favorem.
Stercori at effossum Quaestor commisit olenti
Naturamque simul, fratremque hominemque cruentus
Exiit, et tenuem defuncto invidit arenam,
Hunc quoniam placitis norat fuisse Lutheri:
Restituit prisco tamen hunc Regina sepulcro.

(Ruinae pannonicae. Lib. I. vége felé.)

A megbocsátani nem tudó barátak holt ellenfelén elkövetett s Bod és Schesaeus által említett czudar tettét némely írók s közelebb Márki Sándor (Aradmegye és város története 561 l.) ráfogásnak állítják; hogy azonban az alávalóság valóban elkövetett, kétséget nem tűrőleg bizonyítja Nádasdi Anna, Majlát Istvánnénak 1548. január 12-én s így csak néhány hétre Battyáni halála után kelt leveléből a következő rész-

Anno 1550 in evangeli confessione constantem Sz. Martinini.»¹
Tinódi Sebestyén is éneкли:

Bűnös csak Krisztusnak evangéliuma
Ezért szegény predikátorokat fogatja.

S hogy a Ferdinánd-párti főpapság és ennek élén a re-katholisatíó mezején szerepét épen ezen időben megkezdett királyi kancellár, a r. kath. történetírás által «a katolikus egyház megmentője» dísnévvel megtisztelt új egri püspök,² Oláh Miklós nem hagyta magát megelőztetni Martinuzzi által a protestánsok üldözésében: bizonyság az 1550-ik évi országgyűlés, melyen a megyei és városi követek számos elfogott, s *Léván és Egerben* őrizet alatt tartott prot. pap érdekében hathatósan szót emeltek s meg sem nyugodtak, míg gróf Salm főparancsnok köztük meg nem jelent és a foglyok szabadon bocsátására ígéretet nem tett.³ A kath. főpapság üldözési hevet nem hogy csillapította, de még inkább szította magának Ferdinándnak személyes érzülete, mely — bármit mondjanak is — hogy legkevésbé sem volt kedvező a protestánsok iránt, kiteszik az ugyanazon 1550-ik évi királyi előterjesztéséből, melyben azt hangsúlyozza, hogy az *országgyűlés működésétől csak úgy remél sikert, ha a vallás ügyében az egység visszaállítatik s az eretnekek kiirtatnak*; s e cél elérése végett azt sürgeti, hogy «a főpapok hivatásuknak megfelelően, egyházmegyéikben az igaz tant buzgón hirdessék. s híveiket a tévelygésektől elvonni igyekezzenek, és egyúttal oly helynököket, főespereseket, lelkészeket és hitészónokokat alkalmazzanak, kik ugyanezen irányban működni képesek.»⁴

let: «Én nekem ő benne (Frater Györgyben) minden reménységem megfogyott, mert hogyne állna az eleven emberen boszút, ha még az haolt emberen is boszút áll, mint szegény Battyáni Orbánt az monostorban kiásatta s az ganéban temettette, kit hiszek hogy Kdnél is (Nádasdi Tamás) eddig nyilván van». Nádasdi T. levelezése. 128 lap.

¹ Bod P.: Hist. eccl. Hung. I.: 229—230.

² Oláh Miklós 1548. nov. 28. neveztetett ki egri püspökké.

³ Zsilinszky M.: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Bpest. 1881. I.: 41., 43. és 45. l.

⁴ E szomorú állapotokat visszhangoztatják a reformáció papjainak ezen korból reánk maradt énekei. Így panaszoľja Sztárai 1549-ben:

Sok Akháb királyok mostan támadtanak
Kik az Isten ellen nagyon viaskodnak
Hamis tar papokban az kik bizakodnak
Nagy sok bálványokat vélek imádtatnak.

Egyik Akháb király az Bécsben lakozik
Ki az Isten ellen nagyon hadakozik,
Hitötlenységében ugy Salamonkodik.
Nyilván meglátjátok végre megveretik.

Ily körülmények közt, s midőn már hatalmas pártfogóik: Perényi Péter és Drágfi Gáspár mindketten sirban nyugodtak, vajjon az északon és keleten egyaránt szorongatott protestánsok zsinatolhattak-e akár Ferdinánd, akár Martinuzzi birodalmában? Zsinatolhattak-e ott épen az 1549—50-ik évben, midőn Sbardalla István váci püspök és Sibrik Gergely kir. tanácsos egyenesen az 1548-ik évi törvények exequálása végett lettek biztosok gyanánt Kassára és vidékére kiküldve? ¹ Bizony, ha 1545. szeptemberében még megtehették, hogy Drágfi Gáspár szárnyai alatt összegyűltek Erdődön, de később nem lett volna tanácsos sem egy gyenge özvegy nő, Drágfi Gáspárné védelme ² alatt

Másik Akháb király barátból lett király,
Ki soha nem tanolt, de mostan predikál.
Ő jobb keze felől nyilván az ördög áll
Kivel egyetemben pokolba alá száll.

Ez két Akháb után nagy sokan barátok
Kik az Krisztus ellen most tanácsot tartnak,
Az hamis papoknak az kik zsoldot adnak,
Hiszem az úr istent véllek szégyent vallnak.

Mert nagy sok Ilyések mostan támadtanak
Kik az Krisztus által Istenben biztanak,
Hamis papok ellen predikállottanak
Nagy sokat ő bennek immár megöltene k.
(Sz. Ilyésnek és Ákháb királynak dolgokról.)

Hasonló szomorú hírokat penget a Debreczenben 1550-ben verselő Dési András is:

Sok kegyetlenek nem messze támadnak
Kik az ígét eloltani akarják.
Szent ígédnek hirdetését megtiltják
Tudom, akkor ők egymásnak azt mondják:

Vagyon immár mindenben békességünk
Egymás között békességet szerzettünk.
Luterságot közlünk kiszínlettünk
Nem bánt senki, bátor immár ne féljünk stb.
(A világ kezdetéről lett dolgokról.)

¹ Türk Dániel írja 1548—1559-ig szóló naplójában: «Anno 1549 19 augusti venerunt Commissarii duo a Majestate Regia Domino nostro Clementissimo, Reverendissimus Dominus Episcopus Vacienensis, Stephanus Bardalla et Schibrik senex, inspectum ecclesias harum urbium superiorum. Quorum adventu multi valde perterrefiebant, timentes Religionis eversionem». (Századok 1871. januári füzet 20. l.)

² Az a védelem, melyre közelebb Fejes István (sátoralja-ujhelyi ref. egyház története 1889. 22—23. lap) építi a toronyai zsinatokat, nagyon kétséges is; s hogy Drágfiné, illetőleg ő szerinte most már Drugethné nevéhez köthessük azokat, az bővebb nyomozást és indokolást kíván, mint a menyivel ő megalégszik. Drágfi Gáspár 1545. (Révész I.

Toronyán, sem a császáriak által üldözött Bebek György birtokán *Tornán* gyülesezni. Ezt ama vésteljes időkben 1545—1551-ig csak Patócsi Ferencz, Mágocsi Gáspár, a Jaksithok, Massaik stb. közelében, főképen pedig «*a legelső kálvinista főúr*», Petrovics Péter védszárnyai alatt lehetett tenni, ki méltóságban, hatalomban mérkőzhetett Martinuzzival. Munkáctól Temesvárig s Erdélyben legalább Kolozsvárig terjedt Petrovics pártfogása, melyet különösen Temesvár vidékén érvényesített, hova nem csupán hivatalos állása, hanem — mint számos helyeknek földesurát — személyes érdekek is csatolták.¹ Benne méltán bízhattak és bíztak is az üldözöttek.

A toronyi zsinatok helyét tehát mindenképen hazánk ama részén kell keresnünk, mely Szegedi K. István nagy pártfogója, Petrovics hatalma alatt állott s kutatásunkban legjobb kalauzul

szerint 1546.) január 25-én meghalván, özvegye somlyai Báthori Anna, mint fia nagykorúságáig (1547.) Ferdinánd által helyettesített krasznai és közép-szolnokmegyei főispán, állandóan Erdődön lakott. De ott lakott későbbben is, mert harmadik férje, ecsedi Báthori György, kihez 1550. táján ment, a Drágfiaknak ezen évben kihalása után azoknak minden birtokát, tehát Erdődöt is öröklé Anna kezével. s ez volt rendes lakhelye, míg Schvendi 1565-ben el nem vette tőle. Hogy pedig Báthori Anna Drágfi G. halála után homonnai Drugeth Antalhoz ment volna férjhez s csak aztán Báthorihoz: ez bizonyításra vár, mert az eddigi tudat szerint (l. Nagy Iván: Magyarország családai. I. k. 231 lap.) legelőbb volt Drugeth A. hitvese; ámbár nem tagadom, hogy e tudatot nagyon meggyengíti Révész Imrénék (Dévai B. Mátyás élete 61 l.) azon adata, hogy az 1516. július 2-án született Drágfi G. 1529. június 15-én, tehát 13 éves korában nőül vette somlyai Báthori István vajda leányát, Annát. És lett legyen bár úgy, hogy annak halála után nem Báthori Györgyhöz, hanem előbb Drugethhez ment feleségül, s mint ilyen, zempléni lakos is lett: de e pusztá körülmény alapján még egyáltalában nem dönthetni el Toronya előnyére a toronyi zsinat vitás kérdését. Mert bármily szépen hangzik is Fejes mondása, hogy Drágfi halála után özvegyére, s. Báthori Annára maradt a felelősség a reformationnak úgy megvédésére, mint a lutheri irányban megtartására nézve: az ő Zemplénben laktából még egyáltalában nem következik, hogy ő hívta egybe a toronyai zsinatokat; megczáfolhatlanul ellene mondanak pedig a zsinatok ott tartatásának a püspöki kötelességekről hozott határozatok, mert egy zsinat mindenkor csak oly határozatokat hoz, melyeket szükségeseknek, hasznosaknak tart, melyeket megtartani kíván. Tudjuk pedig, hogy Magyarország felső részében (Abauj, Torna, Sáros, Ung, Zemplén, Borsod, Gömör-Kis-Hont) levő ref. egyházak nem fogadták el a püspöki igazgatást, hanem esperességeken egyesültek és saját esperesük igazgatása alatt éltek egészen 1734-ig.

¹ Petrovics Péter 1530-ban már aradmegyei birtokos volt, övé levén Csállya vára, Izabellától pedig 1548. június 7-én Tordán kelt adománylevel erejénél fogva kapta Zarándban: Bartaházát, Gyula egyik külvárosát, és Pélt, s ugyanitt már előbb az övé volt Csucs helysége; Aradban nyerte: Kovaszinczot, Panádot, Cserfalvát, Gyorokot, Kevit, Keresztúrt, Deszket, Alsó- és Felső-Csállját; Temes megyében Tergovistiát; Szörénymegyében: Zsidóvárt, Nadrágot és Zidimiczet.

épen az szolgál, a mi másokat is vezetett, de egyszersmind megtevesztett, t. i. Tornai-Temesvári Ferencznek kettős neve.

Régi eleink magukat többnyire szülőföldükről irták és nevezték, s a nevet adott szülőföld földrajzi fekvésének meghatározása, vagy a hasonló nevű más helyektől megkülönböztetése végett a családi név mellé oda tették a megyének s nem ritkán a közelebbi nevezetesebb helynek nevét is. Így nevezte magát egyszersmind Temesvárinak, így olvassuk a krakkói egyetem magyar ifjai sorában az 1522-ik évben: Georgius de Veresmarth alias de Karancs; a mi nem azt teszi, hogy Karancsot Veresmarthnak is nevezték, hanem hogy az illető attól a baranyai Veresmarthtól vette nevét, mely Karancs mellett esik. S ez a helyes értelmezése a Tornai vagy Temesvári Ferencz és zsinatok kettős nevének is. Nem Temesvárt hívták valaha Toronnak, hanem a Tiszamelléken, jelesen Hódmezővásárhelyen névben ma is élő *Toronyi* vagy a mai kiejtés szerint *Tornyai* családnak nevet s a toronyi zsinatoknak helyet az a Torony nevű város adott, mely Temesvár vidékén feküdt.

De vajjon volt-e ott hasonló nevű város?

Több régi okmány áll rendelkezésünkre, mely világosan tanúsítja, hogy a Petrovics által kormányzott területen, a Maros ágai közt, nem messze Aradtól csakugyan volt a reformatió korában egy *Torony* nevű város. Így p. o. egy 1454-ben kelt oklevelet, melyben a csanádi káptalan bizonyítván, hogy Fejéregyházi Benedek özvegye, Simonkerek Margit eladja örökáron Komlóson fekvő birtokrészét Hunyadi Jánosnak és örökösének, több káptalani tagokkal és esperesekkel aláírja Clemens archidiaconus *Thoronensis*. Ismét: Kéri Balázs és neje Vorti Anasztázia 1471-ben 23 aradmegyei és három temesmegyei helységet adományozott a csanádi káptalannak, pro eleemosina perpetuo, s az alapítvány-levelet több káptalani tagokkal aláírja: Clemens archidiaconus *thoronensis*. 1523-ban a csanádi káptalan által az ecsegi és fabián-sebestyeni határjárásra vonatkozólag, mely utóbbit Mágocsi Gáspár birt, kiadott oklevelet több káptalani tagokkal aláírja Joannes de Rycha archidiaconus *thoronensis*.¹ Csanádmegyének 1561-ben Földvári István, egykor Losonczi Istvánnak íródeákja s most Ferdinánd dicátora és exactora által készített portaszám szerinti összeírásában 68-ik helyen említetik egy *Torony* nevű hely² stb.

¹ Haan: Békés vármegye hajdana. Okmánytár. Rác K.: Zarándi egyházm. tört. 67 l.

² Rác K.: Zarándi egyházm. története 109 és 112 lap. Tinódi Sebestyén: «Temesvár megvívása».

Megvan tehát a zsinatnak helye, de megtalálhatjuk ott a zsinattartás közelebbi kedvező feltételeit is. Az aradmegyei Torony ugyanis a XVI. században a nagylaki *Jaksith* család tulajdona volt. A Jaksithok huszita eredetűek s eleik a huszitizmus bajnoka Giskra, Pán és Pongráczczal telepedtek le és lettek földesurak az aradi Maros vidékén; és általuk Huss tanai utat törtek a magyar Alföldre is annyira, hogy a váradi püspökség, melyhez a mai Arad egy része tartozott, már János püspök (1435—8.) alatt kénytelen volt védekezni a huszíták ellen.¹ Majd később a védekezőt védelmezőt váltotta föl, a mennyiben az emberszerető és szelíd lelkületű Pruis János váradi püspök volt az, kinek kérésére Mátyás király ama parancsát, melylyel a huszítákat Moldvába száműzte, visszavevé s nekik birodalmában szabad lakást engedett. Ettől fogva számuk folyvást szaporodott, s hitelveik mellett az anyahonból magukkal hozott függetlenségi szellemet is megtartva, a következő században nagyban nevelték a Dózsa-féle had martalócainak számát. A Jaksithok is megmaradtak huszita hitelveik mellett állandóan egész a reformáció koráig, s tudjuk, hogy Nagylakon templomot emeltek hitfeleiknek és feltehetjük, hogy nem zárták ki azokat Bodrogon és Fellakon emelt templomaikból sem;² másfelől pedig nem egy kicsapást tettek a kath. klérus érdekei ellen, s egyáltalában nem kimélték a katolikusok kegyeletének tárgyait sem. 1512. február 4-én a csanádi káptalan jelenté II. Ulászló királynak, hogy *Thoron* helységében vizsgálatot tartott nagylaki Jaxits Péter ellen, ki néhai testvére, Demeter egyetértésével 1508-ban fegyveresen küldte basarági tisztjét, Iván deákot az aradi káptalan Evesth nevű falujára.³ 1517-ben pedig az aradi káptalan indított keresetet a Jaksithok ellen, a miért kiásatták Szent Miklósnak a vizesi határban levő szobrát.⁴

A *Jaksith*-család később a reformáció erős hívévé lett, tagjai közül Jaxith Péterné Anna annak különös pártfogójaként említették;⁵ s ugyanazért, bár biztos adatokra nem támaszkod-

¹ Bunyitai V.: Nagyvárad püspökség tört. I.: 258—260 l.

² Márki S.: Aradmegye és város története. I.: 594 l.

³ Rácz K.: Szegedi K. István tiszántúli reformátoroskodása. 8 l.

⁴ Márki S. id. m. 591.

⁵ «Ugyanezektől (Kopácsi István, Dévai Mátyás, Batizi András és Ozoraeus Imre) megtanulván az evangéliumi igazságot a Mgos úriasszony, Jaxith Péter özvegye Anna 1530-ban, a Körös-Maros között, Gyula környékében levő jószágaiban a reformációt promoveáltatja». (Szatmárnémeti M.: A 4 evangelisták szerinti Dominica. Előljáró beszéd.) Ugyanígy beszél Tolnai F. István is: «Jaxith Péter özvegye Anna a refta vallás mellett igen buzgó és az ő birtokában való népeket Alsó-Magyarországban a

hatunk, de azért egész bátran kötjük nevüket a toronyi zsinatokhoz. Mert ha szinte a Lipcsében 1539-ben tanult Jaxith János magtalanul elhalása után — mint már említém — Martinuzzi kérte is magának annak birtokait Ferdinándtól: mindazáltal az is bizonyos, hogy Torony 1549/50-ben még a család kezében volt, sőt ott volt még később is, mert bár 1555-ben rátette már kezét a kincstár, de azért a Jaksicsok csak 1558. július 26-án adták át Forgács Imrének.¹

Torony csak két évig maradt kincstári birtok. 1560-ban Mágocsi Gáspár² kezére került vétel útján, ki letéve a gyulai várparancsnokságot, *Toronyvárba* ment lakni. Innét panaszolá 1564-ben, hogy Algyeő nevű birtokából Ungnád Kristóf *egri* várkapitány Balázs Deák István és Kövesdi Bertalan 200 db marhát elhajtottak. Még ezen évben egri parancsnokká, s Heves- és Külső-Szolnokmegye főispánjává neveztetvén ki, elhagyta toronyi várát; majd 1574-ben Munkácsot 42.000 frtért megszerzvéen Ferdinándtól, ugyanakkor Bereg és Torna vármegyék főispánjává is lett, s hihetőleg innét datálódik amaz — Istvánffitól örökölt³ — feltevés, hogy *Tornát vette meg* készpénzen, s Budai Ésaiásnak azon vélekedése, hogy a toronyi zsinat *magában Tornában tartatott*.⁴

Mágocsi távozása után nem sokára Toronyvár és város is végkép elpusztult s helye mint possessio említettik 1750. november 11-én, a mikor Arad- és Csanádmegye meghizottjai összegyűlvén Makón, a két megye határait illető megállapodásaikat a királyhoz fölterjesztés végett írásba tették. Ezen okmányban már — egyebek közt — ez mondatik: «*Tornya* birtokot, mely azelőtt *Toronnak* neveztetett, s hajdan egész a mohácsi vészig Arad, akkor Orodnak nevezett megyéhez tartozott, teljesen helyben lehet hagyni, hogy t. i. most 1750-ben

Körös-Maros között az mennyei világosságra nagy szorgalmatossággal taníttatá». Kalauz 561 lap.

¹ Liber Regius. 338.

² Mágocsi Gáspár bírta Zarándmegyében: Eleket, Gyula-Varsányt. Orodmegyében: Panád, Kovasi, Háromföld, Ároki, Eötven-Ablakos, Gyarak, Ménesi, Cserfalva, Kevő. Bandarlak, Keresztúr, Hidegkút, Mihállaka. Csanádmegyében: Gorzsa, Ujváros, Pörös-Kutas és Mágocs községeket. Ez volt a legnagyobb birtok, 56 portával, s innét vette a család is nevét.

³ Istvánffi: XXI.: 258. A tornai főispánság címét már előbb is viselte, mert Meliusz 1563. május 25. ekként ajánlja neki Postilláit: «A Ngos Mágochi Gáspárnak, tornamegyei főispánnak, nekem jó Uramnak és pátronusomnak.»

⁴ Budai És.: Magyarország historiája II.: 141.

Csanádmegyének jusson? ¹ Az enyészet szelleme, mely eltörölte a földszinéről a várost és várat, feledés sűrű fátyolát borítja a zsinatokra, melyeknek falai közt menedéket adott. De jöhet idő, midőn egy véletlen föllebbenti a sűrű fátyolt s meg fogjuk tudni a jelen voltak ama nagy részének nevét, kik a Duna-Tisza mellékéről ott összejöttek.

Szegedi Kis István Temesvárra menetelének ideje összeesvén a toronyi zsinatok tartásának idejével, ha elfogadjuk ezek helyéül az orodmegyei Toronyt, akkor helyet adhatunk ama föltevésnek is, hogy jelen volt azokon.² Szegedi életírója egy szóval sem emlékezik ugyan a nevezetes mozzanatról, a toronyi zsinatokról s Szegedinek azokban résztvevéséről: de az ő hallgatását épen úgy nem tekinthetjük erősségnek ama föltevésünk megdöntésére, a mint nem bizonyít az ő java korában tartott s annyira nevezetes, mert a ref. hitvallást meghonosított debreczeni, valamint az unitáriusokkal győzelmes csatát vívott váradi zsinatok ellen. Skarica Szegedinek életrajzában sok aprólékos dolgokra kiterjeszkedik, de általános érdeküekről mélyen hallgat még ott is, hol a közekorúság és közvetlenségnél fogva szólnia lehetett és kellett volna. Egy szóval sem említi, hogy a reformatió mikor s kik által kezdődött, miként terjedt a Duna-Tisza vidékein? Szegedi K. István mely egyházak fölött püspökösködött Laskón, Kálmáncsehiben, Ráczkeviben? Kik voltak az ő korában a prot. egyház kiváló férfiai stb.? Sőt a mi csodálatos, hallgat még a *herczegszöllősi* zsinatról is, melyben nemcsak tevékenyen vett részt, hanem annak czikkei egyenesen ő általa kerültek oda s láttak aztán napvilágot. Hogy lehetne annál fogva feltűnő a toronyi zsinatokról s Szegedinek azokban résztvevéséről való mély hallgatása?

Melyik prot. felekezet zsinatai voltak a toronyiak?

Ember Pál, sőt előtte már jóval Tolnai F. István *reformatusok* zsinatának mondja azokat, s e nézetnek az újabb időkben is akadt bátor szószólója.³ Mindenestre magyar protestánsok, a mi hitbeli őseink voltak e zsinatok tagjai, mert annyi áll, a mit Révész mond, hogy «magyar ajkú őseinkre

¹ Csanádmegye levéltárából. Rácz K.: Zarándi egyházmegye története. 131. l.

² Lampe: Hist. eccl. ref. pag. 665.

³ «A mi hitbuzgó és tett szerint hitéletet élő reformatus őseink az 1549. év nyarán (?) tartott zsinatban a zürichi egyezmény álláspontjára helyezkedtek s annak elfogadását az alkotó nagy reformatórok iránti tiszteletből *ülöhelyeikből ünnepélyes felállásával nyilatkoztatták ki!*» «Világos dolog, hogy a kérdéses zsinatok *kálvinista reformatus zsinatok* voltak.» stb. Rácz K.: Szegedi K. I. tiszántúli reformatoroskodása. 9. és 12. l.

Melanchton volt kiváló nagy befolyással. A magyar haza reformatiójának kezdetleges forrását kétségtelenül Luther szellemének hatása indította meg, de a forrás a magyar ajkúaknál tüstént melanchtoni irányzatot vett.»¹ Tény az is, hogy a toronyi zsinatok idejében a kálvini irányzat a magyarság közt már erősen hódított, pár évvel utóbb pedig megtörtént Debreczenben Kálmáncsehi² által a Luther követőktől meghagyott oltárok és egyéb eszközöknek a templomból kiszórása. Mind a mellett nem lehet elfogultság nélkül állítanunk, hogy a toronyi zsinat már egy, az evangélikus testvérektől teljesen különvált s egészen kálvini alapra helyezkedett felekezet szervezkedő zsinata lett volna; mert ha megengedjük is, hogy az itt összegyűlt tisztán magyar elemnél a nemzetiségi vonzalomnak s az Erdélyt és kapcsolt részeit hatalmi körébe vonni iparkodó osztrák uralom³ és a vele tartó erdélyi szászok iránti ellenszenvnek nem kis szerep jutott is az alakulásban: de azt sem szabad felednünk, hogy a végzetes szakadás, mely a Zvingli és Kálvin úrvacsorai nézetének a magyar nemzetben történt gyors terjedése miatt meghasonlásba jött magyar s erdélyországi szász protestánsokat egymástól sajnálatosan elválasztotta, a szászoknak 1557. január 13-án Szebenben s még inkább ugyanazon év június 13-án Kolozsvárott tartott zsinatában nyert nyílt kifejezést, mely utóbbin az úrvacsoráról hitvallást adtak ki és

¹ Révész I.: Dévai B. Mátyás élete. 58 l.

² «Kálmáncsehi 1554-től Debreczenben működött határozott kálviniista predikátorként s ott a lutheránusok által meghagyott képeket a templomból kiszóratta. Debreczenből azonban épen puritánságáért távozni volt kénytelen 1557-ben stb.» mondja Balog Ferencz (A magyar prot. egyh. tört. részletei. 61—62.). Kálmáncsehi mikor távozott Debreczenből? nem tudom, de hogy a jelzett évnél előbb működött már ott reformátori szellemben: bizonyítja Draskovics György aradi prépost s később győri püspöknek 1552. július 10-én kelt jelentése: «Natum est et aliud horrendum monstrum: *Martinus* plebanus Debreceniensis, qui ut sapere videretur. haeresim Berengarii, olim sepultam, denuo ab inferis revocat. Docet siquidem Christum cernentibus apostolis coelos conscendisse, ejusque corpus in certa et definita coeli parte esse locatum, ob idque eos errare credit, qui in sacramento altari vere et realiter. sive per transsubstantionem, sive citra transsubstantionem credunt corpus et sanguinem Christi esse. Autumat igitur nos nunquam corpus et sanguinem Christi tractare, sed duntaxat earum rerum signa et symbola etc.» Századok, 1887. 399. l.

³ Már 1542. október 29. azt írja Frater Gy. Ferdinándnak: «Cum foelicis memoriae Majestas (Zápolya) Artandinos poena capitis mulctaverat, ea punitione omnium dominorum animi ab ejus Majestate abalienati fuerant. Nunc ob captivitatem Petri Perényi simile quiddam accidissee video, et nescio quid coeperunt inter se mussire; incidit et haec vox: *aliter* — inquiunt — *facere non possumus, nisi ut Turcae fiamus.* Tört. tár 1878. 527. l.

határozatilag kimondták, hogy a sakramentumokról a wittenbergi egyház értelmét tartják meg, magukat mindenben ahhoz szabják és egyházukba semminemű új tant be nem vesznek, a sakramentáriusokat Isten egyháza tagjaiul el nem ismerik, hanem annak ítéleténél fogva kárhóztatják és a velök egy valást követő atyafiak közül kizárják és kizártaknak tekintetni akarják.»¹ A teljes és tökéletes elszakadás pedig csakis az 1570-ben tartott csengeri zsinat után következett be. *Általában hazai reformatiónk történelméből nem lehet a természetes fejlődést kizárnunk, s miként nem mondhatjuk, hogy nemzetünk, mely még tegnap katolikus volt, másnap már tudni sem akart atyái hitéről, s mint kész protestáns kell volna föl: épen úgy túlzás volna azt állítani, hogy Luther-től egyszerre csapott át Kálvin táborába.*

Állapodjunk meg annál fogva kutatásunk azon több mint valószínű eredményénél, hogy a *toronyi* két zsinat a torontáli síkságon tartatott, melynek egy része akkor — mint egykorú térképi felvételek mutatják² — Csanádmegyéhez tartozott; s ha felteszszük is, a mint hogy okunk van föltenni, hogy a zsinat atyái körül ott lebegett már Kálvin nagy szelleme,³ de nagyjában lutheránusok voltak azok még, eltagadhatlan dolog lévén, hogy Wittenbergben nevedett reformátoraink csak később lettek derek kálvinistakká. Kétségtől Luther neve alatt, ha nem is egészen az ő szellemében tanítottak még ekkor a temesvári predikátorok, Lippai Kristóf, Gergely lelkész és a mi Szegedink is.

¹ Consensus doctrinae de sacramentis Christi Pastorum et Ministrorum etc. Impressus Claudiopoli anno 1557. Kiss A.: a XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest, 1881. 45. lap.

² Sambucus, Müller és Stier térképei.

³ «Draskovics György idézett levelében már érinti, hogy Arad és Várad vidékén a lutheránusokon kívül a sakramentáriusok is elterjedtek. *Amazok hite már mély gyökeret vert, emezeké csak most csirázik.*»

A HÉBER IRODALOM HATÁSA A GÖRÖG ÍRÓKRA.

A héber szellem az alexandriai korszakban (300—146. Kr. e.) jött szorosabb érintkezésbe a göröggel, egyes tudósok ugyan már előbb is keresik az érütközésnek nyomait. A mint a héber essenizmus, melynek legutolsó és legkimagaslóbb alakja Keresztelő János, Nagy Sándor hódító hadjárata után átplántálódott Egyiptomba, s ott a merev contemplationnak és szigorú askesisnek élő therapeuták által átvéve Alexandria közelében, a Mareotis tónál egy külön vallásos társulattá nőtte ki magát, ez és az ez által vallott ó-szövetségi héber eszmék nem kerültek ki az alexandriai görög tudósok figyelmét, a kik különben is mindent szerettek a tudományos világ uralmára hivatott görög szellemmel összeolvasztani. E körülmény néhány tudós zsidót, kik Alexandriában jártasságot szereztek a görög bölcsészethetben, s kik hagyományos büszkeséggel viseltettek az ó-szövetségi szent könyvek eszméi és bölcselete iránt, arra indította, hogy az erőteljes héber szellemnek a görögbe olvadását meggátolando, minden bölcsélet alapjául az ó-szövetségi eszméket vegye fel és kilépve a zsidó öntelt particularizmus határai közül ó-szövetségi alapon, a görög bölcsészet segélyével egy oly bölcsészeti rendszert hozzon létre, mely világraszoló jelentőséggel bírjon. E törekvés teremtette meg az alexandriai hellén-zsidó vallásbölcsészethet, mely a platonizmusból és egyéb rendszerekből kölcsönzött eszméivel a szinkretizmusnak azt a sajátos egyvelegét hozta létre, melyet különösen ez iskola legkiválóbb képviselőjének, *Philónak* tanaiban látunk. Ide tartozott a szintén zsidó *Aristobulus* is, ki az ó-szövetséget allegóriailag kezdé magyarázni.

E vallásbölcsészethet hívei, hogy a héber irodalom régiségét, nagyságát és jelentőségét kimagyarázzák, különös kedvüket leltek annak termékeit a legrégebb időktől szoros kapcsolatba hozni a görög szellem alkotásaival, ha másként nem lehetett, hamis úton is, keresni és kimutatni a hatást még olyan költők

és írók állítólagos művein is, kikről az újabb kritika behizonyította, hogy csak a görög nép regés képzelődésében éltek, mint pl. *Linus*, *Orpheus*, *Musaïos* stb. Csatlakozott hozzájuk a híres zsidó történetíró *Josephus Flavius* is, ki történeti műveit ezzel a czélzattal írta meg.

Majd föllépett a keresztyénség s ezzel ellentétben a görög bölcsészeti szellemnek utolsó erőfeszítései és kísérletei, azok az ábrándos, szövevényes tanok, miket az új pythagoreismus és az új platonismusban megcsudálunk. Ez utóbbihoz alapul szolgált Philo bölcsészete, miből az ellentétes póluson a zsidó kabbalismus, középen pedig az alexandriai ker. bölcsészet fejlődött ki a Kr. u. II. században *Kelemen* és *Origines* hatalmas domináló szellemében.

A mit Aristobulus, Philo s társaik megkezdettek, hogy t. i. kimutassák a hebraismus egyenes hatását a görög irodalomra, azt nagyobb hévvel és fokozottabb erővel folytatta tovább alexandriai Kelemen, ki elragadtatva a héber zsoltárok és prófétáiak bája, tüze és méltósága által, tudós vakságában annyira megtagadta a görög szellem önállóságát és teremtő erejét, hogy a hellének polytheismusában és költészetében már nem látott egyebet, mint a biblia utánzását és plágiumát.¹ Λόγος προτροπτικός πρὸς Ἑλληνας és Στρωματεῖς cz. műveiben a héber monotheismust állítja előtérbe, melynek különféle változatait és átkölcsönzéseit a görögök összes szellemi munkálkodásán véli felismerni, s úgy tekinti a görög költőket és prózairókat egyaránt, mint a kik szellemi szegénységük mellett a hebraismus rabságában nyögtek. A poeták meglopták a zsoltárokat, prófétáikat, a törvényhozók Mózes, a történetírók Esdrást, Nehemiást stb., a bölcsészek Salamont, Jóbot. E szellemmel találkozunk damaskusi Miklós töredékeiben is.

Alexandriai Kelemen merész állításainak késői visszhangját a XVI. és XVII. századi keresztyénség tudós dogmatismusában találjuk. A középkorban, midőn *Aristoteles* minden bölcsészet kútfeje, *Vergilius* pedig felistení fenségben a kódos elméken uralgó magia tudományának forrása lett, ki merte volna az ó-classikus kor őseredetiségét és önálló voltát kétségbevonni? Az volt a tudományos életnek és világnak létfontartó eleme. De e nyűgből végre kibontakozva, a fent említett századokban találkoztak tudósok, kik átvették Kelemen ábrándjait s a keresztyénség előtt profán irodalmaknak, ezek között a görögnek is őstypusát a héberben, a biblia könyveiben vélték felfedezni. Ismét lábrakaptak a képtelen hypothesisek, a héber szellem

¹ L. Villemain Pindar szelleme. Ford. Csiky G. Budapest. 1887. 38 l.

görögben nyilatkozó halvány visszfényének kimutatása különféle megokolással, a kritikátlan bámulat a héber alkotás remekei iránt. S csudálatos, hogy nagy elmék estek áldozatul e balvéleménynek, mely a pogányok minden alkotását a héber eszmék átvételéből fejté ki. Ezek között *Castellio Sebestyén*, *Grotius Hugó*, *Selden János* Londonban a zsidó régiség szorgalmas bűvára. A későbbi korban *Huet*, avranches-i püspök és *Bossuet Benignus Jakab*, meaux-i püspök, a francia Homeros. Költői megtestesülést ez irány *Miltonban* nyert, ki hogy mily kiváló hebraista és bibliai vallásos kedély volt, bizonyítja az, hogy midőn megvakult, minden reggel felolvastatott magának egy fejezetet héberül a bibliából, s bár a pogány költők és bölcsészek emlőin nőtt nagyra, a görög művészet és bölcsészet nála csak az evangéliumot látszottak szolgálni.¹ Nagy művében is (Elveszett paradicsom) összevegyíti a héber gondolatokat, képeket és alakokat a görög mythológiai és irodalmi hagyománnyal.

Legtovább ment következtetéseiben *Dickins* egy XVII. századbéli tudós, ki *Delphi Phoenicizantes* cz. munkájában teljesen összekeverte a görög költészetet, művészetet és tudományt Izrael traditióival, más nyelven és név alatt bár, de mindenütt az ó-szövetségi ideát, képeket és alakokat látta a hellén szellem nyilvánulásaiban. Ő előtte Apolló nem más, mint Józsua; Python sárkány, melyet Apolló a Parnassos hegy tővében Delphi (hajdan Pytho) mellett megölt a básánbeli óriás Og király (Deut. III.); a pythiai játékok és ezeknek dalai Juda fiainak harezi riadói. Itt már az elfogult tudományos vizsgálódás elveszti komolyságát és nevetségesnek tűnik fel, midőn *Dickins* Paean dalának ἐλεῖσ! ἰὸν! ἰὸν! szavaiban a zsidó allelujáhra ismer; mások meg Dionysos cultusát Noéhra viszik, Lacedémont zsidó gyarmatnak tekintik, s nevét a héber lakeámóniból (= hódítások, foglalt részek) származtatják.

Mindezt, mint merő rajongást az ó-szövetségi irodalom iránt, a mai tudományos kritika elveti, a görög szellem fenkölttségét és eredetiségét kétségbevonni eszébe sem jut, sőt a görög irodalmi termékek legszebb, leghódítóbb részét már csak azért is kivonja a hebraismus hatása alól, mert a két nép és szellem érülködésének világos nyomaira az alexandriai korszak előtt nem találunk. A mi van — bár a lehetőséget nem zárja ki — bizonytalan, homályos, a rege színes üvegén át csillámló. *Herodotos* azt állítja (V. 58.), hogy még a betűket is a phoe-

¹ L. Az elveszett paradicsom Jánosi G. által eszközölt fordításához írt életrajzát. Budapest. 1890.

nicziaiak, tehát a zsidóval rokon sémi nép vitték Görögországba Kadmos alatt 1550 Kr. e. De e megszegyenítő átvevés ellen a görög tudósok, főként *Diodorus Siculus*, hevesen tiltakoznak, s a betűket is maguknak tulajdonítják.

Mindeme tiltakozás mellett is a görög városok eredeténél, legrégebb emlékeiben, művészetében, különösen a szobrászatnál tagadhatatlanul találunk olyan nyomokra, mik már az ősidőkben a Phoenicziával és Egyiptommal, a műveltség emez ősi fokusaival való szorosabb érintkezést feltételezhetik. A phoenicziai üzérhajlam felkereste a görögöt tengertől övezett bércezes hazájában, s árúival együtt vitte a műveltséget is a nélkül, hogy annak saját szellemében tovább terjesztéséről gondoskodott volna. Előtte nem a tudomány, hanem a kereskedelmi érdek volt a fő, s mint kiválólag anyagi nép, a szellemi műveltséget önczélá soha sem tette. Így érvényesíthette a görög önálló felfogását az elfogadott észmékkel szemben is annyira, hogy a rokonság ma már csak az emberi szellem önkénytelen találkozására vezethet.

Már *Homeros* többször említi Phoenicziát, s Od. XV. 415—425. oly képet fest lakóiról, mely a mennyire jellemző ravasz, kapzsi voltokra, oly fényt is vet magasfokú műveltségükre, s művészetük nagyságára. Leghatalmasabb városuk Sidon, a görögök előtt szintén nem volt ismeretlen, úgy az Iliász, mint az Odysseia gyakran emlékezik róla, mint sűrűn lakott,¹ érczben gazdag² városról, melynek női gyönyörűen hímeznek.³ Ide vetődött Helénával Paris is, miután már Egyiptomot bebolyongták. Egyiptomot szintén többször említi *Homeros*. Mint-hogy e két országgal, főleg Phoenicziával a héber nép nemcsak kereskedelmi és politikai szövetségben állott. hanem vallásos tekintetben is össze volt kötve, nem lehetetlen, hogy szellemének termékei ezeknek közvetítésével átszármaztak a görögökhöz is. Az Odysseiának azon helyén,⁴ hol *Homeros* együtt említi Phoenicziát, Egyiptomot, a sidónokat, aethyópokat és lybiaiakat, egy ismeretlen nép neve költötte fel figyelmemet. Ezek az *erembok*. Nem lehetnek-e ezek a héberek, mivel a körülalakó népek mind említve vannak? Ez esetben a hatás nagyon régi és közvetlen volna.

A rómaiak közül is voltak némelyek abban a hitben, hogy egy *Homeros* említette harcziás nép, a *Solymosok*⁵ ala-

¹ Od. XIII. 285.

² XV. 425.

³ II. VI. 291.

⁴ IV. 84.

⁵ L. II. VI. 184.. 204. Od. V. 282.

pitották Jeruzsálemet, kiktől vette nevét is (= Hierosolyma), a mint *Tacitus* írja: Clara alií, Judaeorum initia Solymos, carminibus Homeri celebratam gentem conditae urbi Hierosolyma nomen e suo fecisse.¹ Ha ezeket Herodotos után Lykia őslakóinak mondjuk is, nem mutatja-e mégis, hogy már az őskor népei is keresték a zsidókkal az összeköttetés szálait?

Bizonyos, hogy Homeros egyes helyei meglepő hasonlóságot tüntetnek fel az ó-szövetségi könyvek némely passusaival. Igy pl. il. II. 413—415. verseiben *Agamemnom imája* vajjon nem rokon-e *Józsua* *felsőhajtasával* (X. 12.)? A megvetett szerelmes *Anteianak* boszúja Bellerephontésen (II. VI. 160—165.) nem eszünkbe juttatja-e a bibliai Potifárnét² (Genes. XXXIX. 11—20.)? Nem ugyanezen jelenetet örököltette-e meg a mythologia Phaedrában és Hyppolitusban? Nem emlékeztet-e *Phoenix* sorsa (II. IX. 456.) Rubenére (Gen. XLIX. 3., 4.)? Hasonló vétségökért (vérfertőzés) mindkettőt atyja, Amyntor és Jákob megfosztja az elsőszülöttségi jogtól.

Ám ez esetleges hasonlóságokra építenünk még sem lehet. Valószínűleg oly csodálatos találkozása ez egy eszme-körben mozgó szellemeknek, mely akkor is bekövetkezik, ha azoknak egymás létezéséről még talán sejtelmök sincsen. Minden-esetre érdekes tárgy a psychológiára nézve, s azt fényesen illusztrálja, hogy az emberi szellem hasonló tünetemények megfigyelése, események, tárgyak látása, állapotok érzése közt a földön bárhol, hasonló gondolatokra jut. Ugyanazon fogalmak találkozása — mondja *Villemain* — az emberben, bizonyítja nem az egyetlen és közvetlen hagyományt, hanem a lelkek ugyanazonosságát és természetes rokonságukat az isteni igazsággal.

Avagy utánzónak nevezhetjük-e *Plátót*, mert gondolatai Mózes, a zsoltáros költők és prófétákéival megegyeznek. Azt higyük-e, hogy ez annak az egy szellemnek és egyértelemnek azonos nyilatkozata, mely a görög bölcészek szerint az egész mindenséget áthatja? Ez felfogásunkkal homlokegyenest ellenkezik. Mindamellett legalább is különöseknak kell tartanunk azokat az élénk reminiscentiákat, mik Plátó maximáiban Mózesra s az ó-szövetségi könyvek egyéb íróira előfordulnak s melyek alexandriai Kelement arra vezették, hogy Plátót *attikai Mózes* névvel ruházza fel. Plátó főleg *Politeiájában* rajzolja hiven a mózesi héber állam képét, a mit sokan azzal hoznak kapcsos-

¹ Annal. lib.

² L. Jegyzetek Homeros Iliászához. Dr. Csengeri J. Budapest. 1888. 83 l.

latba, hogy utazásai közben Egyiptomot is meglátogatván, itt szedte össze a zsidó nép menekülése után hátramaradt emlékeket. Bővebb kutatásokat e téren *De Maître* tett.

Meglepőbb egyezés még Plátó műveiben a következő ó-szövevségi helyekkel található: Exodus III. 14. Mondá Isten Mózesnek: Eheje nevem, mert én vagyok Plátó szintén ezt a nevet adja Istennek, «az a ki van,» s maga elismeri, hogy a görögök e nevet a barbaroktól kölcsönözték. A CXXXIX. Zsoltár Isten mindenütt jelenvalóságát festi oly magasztos színekkel, minőkkel egy nép költészete sem rendelkezik. E kimondhatatlanul fenséges szellemnek lehelletét érezzük Plátónál is, azonban a bölcs minden ihletett költői elragadtatása mellett is messze hátramarad a héber óda megközelíthetetlen magasságától. A héber lyrát erőben, tűzben, méltóságban egy nemzet költészete sem múlta felül, s el kell ismernünk, hogy a maga fenségével mindenkor befolyásolhatta az érző szívet és gondolkodó lelket. E lant ma már több ezer éves, elnémult, de régi hangja ma is ragad és bájol. Annak idején több századon át oly egyszerűen, híven, emberien és mégis oly magasztosan fejezte ki egy nép érzelmeinek minden mozgását, mint még lant soha. Megrázólag int, sir, zokog a prófétákban, ódai szárnyalást vesz a zsoltárokbán, bölcsészeti emelkedést Jób könyvében. Salamon irataiban, enyeleg az Énekek-Énekében, s rapszodistikusan fölleng a történeti könyvekben elszórt kitörő dalokban. Elmaradnak mögötte a görög lyrikusok, el *Solon* elegiája *Mozes énekétől* (Deüt. XXII.), el az élvvagyó *Anakreon* az *Énekek-Énekének* izzó hevétől, tüzes érzékiségétől, el *Theokritos* annak idylli szépségeitől.

Anakreon költészetének iránya azonos az Énekek-Énekével, kéj és mámor a tárgy, mely körül a dalok forognak. Azonban Anakreon valódi maradványai oly csekélyek és keveset mondók, hogy a talán föltételezhető hatást rajtok kimutatni akarni hiabavaló fáradság volna. A hypothesiseknek egyébként tág tért enged nemcsak Anakreon költészetének egyező iránya, hanem kora is, mely a Kr. e. V. századra esik, tehát épen azon időpontra, mikor Nabukadnézár fogságra hurcolta Juda népét, mikor az ezernyi menekülő zsidók sokféle szétszóródtak, magukkal vivén hitők forrását, a szent iratokat. Kis-Ázsia, Rhodos bizonyára látták a vándorló zsidókat, s így már nagyon közel esik az érintkezés Anakreonnal, ki Samosban élt, s állítólag Rhodosban is megfordult. Mindaz azonban, a mi töredékeiben az Énekek-Énekére vonatkozik — be kell vallanunk — legfőlebb csak associatio idearum. Hozzátehetjük még, hogy bizonyos hasonlóságot lehet észlelni a héber népies szerelmi

dalok ú. n. gondolatrhythmusai és Anakreon rövid, csattanós ki-fejezései közt. Pár példa:

6. Beállt a Posideion
Hónap, tornyosul égen a
Záporfölg, alárohan
Zeüs vad fürgetegével¹

És az Énekek-Énekénél az antitheta II. 11—13. v. Anakreon így rajzolja kedvesét és szerelmét:

13. A. A leányszeretet csupa kellem,
Vágyás, illat özönlí el,
Külső színe merő zománcz.

44. Csupa kellem a te lényed.

93. Szép vagy te ezerföltt.

Viszont az Én. Énekének föllengző magasztalásai, a kedvesnek keleties színben, s ragyogásban tündöklése:

I. 15. Ime szép vagy kedvesem.

16. Ime szép vagy szeretóm és kellemes.

II. 14. A te hangod kellemetes,
Bájos az orczád.

III. 16. Édességek ínye,
Mindene kellem.²

Ezeket az egyezéseket azonban csak úgy tekinthetjük, mint az emberi szellem örök találkozásait.

Pindarosban, kinek költői működése a Kr. e. IV. századra esik, szintén több vonást jegyzett fel alexandriai Kelemen, e túlzó imitáció kereső, mik részint a zsoltárookra, részint Salamon bölcs axiomáira vezetnek vissza.

De, ha ezeket a lángész találkozásainak tartjuk is, nem mondhatjuk ugyanezt az ú. n. *anakreoni dalokra*, melyekről a kritika meggyőzőleg kimutatta, hogy — bár Anakreon szellemében írvák, s egyik-másik egészen méltó is hozzá — mégis joggalalanul foglaltattak az ő neve alá, minthogy nem tőle származtak, hanem utána jóval később, nagyrésztük épen az alexandriai korszakban jött létre, a tudománynak, irodalomnak

¹ L. Anakreon görögül és magyarul. P. Thewrewk E. Budapest. 1885. 149 l. Alább is az anakreoni fordítások mind tőle.

² L. Prot. Szemle II. évf. I. füz. 116 l. dr. Kecskeméthy István fordítását. A többiek is övéi.

ama metropolisán, mely hosszú ideig (300 Kr. e. — 300 Kr. u.) mindeneket absorbeált.

Nagy Sándor világhódítása, majd kora halála lényegesen más képet adott a földnek, s ezen a hatalmasságok alakulásainak. Nemcsak politikailag, hanem a műveltség tekintetében is a hellén szellem századokig tartó világoralmának vetette meg alapját. A szétdarabolt nagy birodalomban a hány főváros volt, annyi helyen képződött egy-egy központja a görög műveltségnek, mint pl. Alexandriában, Antióchiában, Pergamumban, Pellában. Szerencsés fekvése, kereskedelmi nagy jelentősége, de különösen a Ptolemaeosok pazar bőkezősége következtében *Alexandria* állott az első helyen, hol nemcsak a föld leggyelegelesebb népe gyűlt össze, de hol a legkülönbözőbb tanok is, a sokféle eredetű, fajú és nemzetiségű nép lelkében sarjat hajtottak.¹ Ott volt Egyptom a maga titkos mysteriumaival, a héber aggodalmas elvonultságával, az arab szenvedélyes vak-ságával, s mindezek mellett és fölött a *Brucheionban* fejedelmi fény közepette a görög tudós apparátusával. Nehogy a zagyva tanok és cultusok veszélyeztessék a birodalom politikai egységét, már *Ptolemaios Lagi* kísérletet tett a görög és egyiptomi vallás összeegyeztetésére azáltal, hogy *Serápiist* identificálta Zeüszszel. Tiszteletére pompás templomot emeltetett (Serapeion), s évenként nagy ünnepeket rendelt tartatni. A görög nép és műveltség idővel elnyomta a többiét. A királyi kegy, jólét, méltóság, nemkülönben a görög szellem expansiv ereje arra indított a részint megélhetési szempontból oda települt, részint oda menekült zsidók közül egyes tudós férfiakat, hogy a görög nyelvben és irodalomban jártasságot szerezzenek, — de meg a kereskedelem, mely görögnyelven közvetítette az árukat, — okvetlenül maga után vonta a héberek elgörögösödését is. Vallásuk, szellemi műveltségük alapját, szent hagyományait kezdették nem érteni, fáktól övezett zsinagógáikban mindinkább a görög nyelv lett honos. A fogság után, midőn szintén elfeledték nyelvöket, főleg szent irataiknak fenséges stílusát, s a régi olvasást, a maszoreták segítettek a bajon. Most már csak úgy lehetett Alexandriában a Jehovah-cultust tovább fentartani, ha az ó-szövetséget átfordítják görög nyelvre, miben hathatósan segítették a zsidókat a fejedelmek pártfogásukkal, a tudósok befolyásukkal, tudván, hogy ezáltal új s még teljesen kiaknázatlan szellemi kincsek birtokába jutnak. Így jött létre a *Septuaginta*.

¹ L. Philo In Placc. p. 525 M. és Dio Chrysostomos Orat. XXXII. p. 372 M. V. ö. Római világ. Dr. Bozókya Alajos 1885. 95—96. l.

A bánya megnyílt, méríteni lehetett belőle. Az imitációnak és falsificációnak útja el volt egyengetve. A héber szellemnek nemcsak sajátossága, de választékos ízlése, emelkedettsége, gyöngédsége, bája, egyszerű méltósága, mozgalmas elevensége. szenvédélyes kitörése vonzott. A görög mesterkélttség és erőszakosság el volt ragadtatva egy originalis szellem ilyen természetessége által, mely soha sem keresi a hatásvadászó eszközöket, s leplezetlen nyíltsággal tárja fel egy nép erényeit és bűneit. A theokratia hatalma, a szabadság glóriája megfogták még a királyi palást után csúszó szolgalelkeket is.

Mégis legtöbb gyönyört találtak az Én. Énekében. Aligha azért, mert annak naivsága, gyermekkori kezdetleges himezetlensége élénk ellentétben állott a Ptolemaiosok udvarának és környezetének mesterkéltséggel és utálatos hízelgésével, hanem inkább érzékcsiklandoztató képei, kényes helyzetei voltak azok, mik különösen tetszettek a görögöknek. Úgy hogy tényleg Alexandriában az Én. Éneke újabb impulzust adott az anakreoni dalok költőinek. E daloknak egy része letörölhetetlenül e szerelmi költemény utánzatának bélyegét viselik magukon. Ha nem fogadjuk is el azt a nézetet, hogy született görögök foglalkoztak a hamisításnak e nemével, azt immár bizonyosra vehetjük, hogy hellenistikus műveltségű zsidók minden lelkiismeret furdalás nélkül üzték a plagium és contaminatio dicstelen munkáját. Már *P. Thevrenk E.* figyelmeztetett Anakreon bilinguis kiadásában a 31-ik dal és az Én. Éneke V. 2—7. között talált hasonlóságra, nemkülönben a 24-ik anakreonteum és a zsidó eredetű *Pseudo-Phokylidés*¹ gnomológiájának 124—128. soraira, mikben azonos gondolatokat vél felfödözni.² Ez utóbbi jegyzet megragadta *Hanssen Frigyesnek*, e kiváló anakreontistának figyelmét, s ez irányban behatóbb kutatásokat eszközölvén³ oda jutott, hogy a 21—32. anakreonteákat *Aristobulusnak*, vagy más hasonműveltségű, görög szellemtől áthatott, alexandriai zsidótársának tulajdonítja. E nézet tarthatatlanságát *dr. Hilttrich Ödön* igyekezett kimutatni,⁴ azt vetvén különösen Hanssen szemére, hogy locus communisokkal bizonyítja a hasonlóságot, de beismeri, hogy helyes nyomon jár. A helyes nyom kétségtelen, sőt be kell látnunk, hogy aligha téved a szerző gyanításában. Miért? Ki volt ez az Aristobulus?

¹ A Pseudo-Phokylidea szerzőségének kérdése egész irodalmat teremtett. Ma már általán Aristobulusnak tulajdonítják. V. ö. Theod. Bergk. Poet. Lyr. Graeci vol. II. p. 74.

² L. I. m. 385 l.

³ L. Zur Kritik der Pseudoanakreonte. Philologus 1888.

⁴ L. Egyet. Phil. Közöny 1889. V. füz. Az anakreoni dalokhoz.

Aristobulus alexandriai zsidó peripatetikus. Élt Kr. e. 180 tájt s bölcsészileg görög szellemben kiképezte magát. Abban az időben egyes tudós férfiaknál élénk törekvés tárgyát képezte a vallási és irodalmi synkretizmus. Az alexandriai zsidók is, hogy saját vallásuknak a pogányokat megnyerjék, saját hittételeiket és a Messiásra vonatkozó reményeiket pogány tekintélyekkel mondatták el. Így tett *Aristobulus* is. Magyarazatot írt a Pentateuchoshoz, melyet VII. Ptolemaiosnak ajánlott, s melyben azt akarta bebizonyítani, hogy valamennyi görög költő és bölcsész eszméit, gondolatait és maximáit a Pentateuchosnak ősrégi fordításából merítette. Hogy argumentumainak annál hathatósabb ereje legyen, megtette azt a falsumot, hogy *Linos*, *Orpheus*, *Homeros* és *Hesiodos* neve alatt állításait igazoló, de saját maga által készített verseket bocsátott forgalomba.

A világ egy ideig hitt a csalónak. *Alexandriai Kelemen* és *Eusebius* gyakran hivatkoznak reá. De leálczázatlanul nem maradhatott. *Cudworth Ralf* († 1688.) ez angol idealis platonista. *Mosheim Lőrincz* († 1755.), e kiváló német egyháztörténész és mások már régen sejtették, hogy hamisítással van dolguk, míg nem *Valckenaer* a csalást be is bizonyította.¹ Kiderült, hogy *Phokylidés* neve alatt is írt költeményeket, s a hamisítással valódi mesterséget űzött, hogy zsidó moralistikus eszméi a görögök előtt hitelre és így annál nagyobb elfogadásra találjanak. Ily ember, kiben a tehetség ennyi szemérmelen vakmerőséggel volt párosulva, bizony *Anakreon* neve alatt is megtehette a hamisítást. Fogadjuk el hát az *anakreonteák* azon része szerzőjének, melyen az *Én. Énekének* legközvetlenebb hatása, sokszor utánzata látszik, s ezek a 15—18. és a 27—32. dalok. Ezeknek a metruma is ugyanaz, t. i. *anaklomenus*, nyelvek is egy szerzőre vall. Nézzük a szembeszökő hasonlóságot.

Elfogadom *Hitrich* érdekes propositióját, hogy t. i. a 15—18. dalokban az *Én. Énekének* responsorikus jellege van a leghívebben utánozva. Élénk és festői dialóg ez két egymásért lángoló szerelmes között. Hogy ez az *anakreonteákban* nem épen szokatlan volt, mutatják az utánzatok utánzatai, a középkori ker. *anakreontikusok* dalai, melyek közül legmagasztosabb például csak a IX. vagy X. században élt *Constantinus Siculus* szerelmes ábécéjét hozom fel. Bókol az ifjú:

Mágneskőnek születél te,
Rajtad a föld minden éke,²

¹ L. De *Aristobulo* *Judaeo* ed. Luzac. Leiden 1806.

² Az idézetek saját fordításaim.

aztán leírja keresett dicsőítéssel kedvesének szépségét, testét, tagjait mindenestől az epedő vágy hangján, akárcsak a pásztor-ifjú Sulamithot.¹ Mire szerényen, de szívrepesve mondja a leány:

Ajakimra mosolyt csálnak,
Csacsogási szép ifjammak.
Olyan okos, oly beszédes,
Bölcs, igen nagy, csupa fényes.

Végül az ifjú:

Gyönyörködtet a sok kellem,
Aranylánczczal leköt engem.
Ha cserébe gyönyört adván,
Vajha én is azt mondhatnám:
Kinek ím e verse tetszik,
Lángolj érte végső perczig!²

A responsorikus jellegre nézve még igen érdekes példát találunk az Anakreonutánzó *Horatius* költeményeiben.³ Carminum III. 9. Horatius és Lydia hányják egymás szemére hűtlenségüket, hogy aztán a végén annál meghatóbb harmóniába olvadjanak össze a meghidegült szívek.

A dialogikus anakreonteákban előbb az ifjú rajzolja kedvesét (15-ik dal) azonképen, mint Sulamith az ő pásztorát (Én. Én. IV. 1—15. VI. 1—8. VII. 2—10.). Ugyanaz az epedő vágy, kép hasonlat, csakhogy itt a színeket a mezei élet és Palaesztina szolgáltatja, amott pedig a görög mythologia. Itt kecske, juh, őz, pálma, szőlő, Tircza, Gileád, Libanon, Kármel stb. fordulnak elő; amott Pallas, Kypris, Charisokról zeng a dal. De az utánzat gyenge. Így dalol az anakreontikus:

Legelőszőr is haját ferd
Feketének és puhának.
S ha viaszkod arra képes,
Kenetekből illatosnak,
Szemetükért, azt ugyancsak
Csupa szikratűzből alkossd — —
A kis orra, gyenge arcza
Csupa tej, meg rózsza légyen,
Ajakát, mint Peithoét, ferd,
Csalogatva csókra álljon,
Gyönyörű kis gödrös állát,
Nyaka márványszép alakját.
Repeső Kegyek körítsék.

¹ Én. Én. VII. 2—10.

² E két utolsó sorban nemde, mintha az Én. Én. VIII. 6 látnók feltámadni?

³ Campe kutatta nála különösen az utánzatot, melynek eredményét magyarul dr. Hóman O. közölte a Bartal-Hóman-féle Phil. Közöny II. évf. V. ö. P. Thewrewk E. i. m. 80 l.

Hát a pásztorlegény hogy dicséri kedvesét?

Szemeid galambok fátylad alatt,
 Kecskék nyája hajad,
 Mely lesiet Gileád hegyéről.
 Karmazsinszalag ajakad,
 Kellemes a te beszéded.
 Arczod gránátalma szelet. — — —
 Elefántcsonttorony a te nyakad,¹
 Két lesboni tó a te két szemed. — —
 Orrod, mint a Libánon tornya,
 A fejed olyan, mint a Kármel,
 Leomló hajad, mint a bibor.

Még erősebb az impressió a 16-ik dalnál, melynek az
 Én. Én. V. 10—16. felel meg. Ime:

A haját ferd kenetesnek,
 Befelé sötét a színe.
 Kifelé akár a napfény. — —
 Valamint pihés barackot,
 Olyanul ferd rózsaaarczát. — —
 Ajakát miképen irjad?
 Legyen édes és igéző. — —
 Csupa báj a többi rész is.
 Nyaka, mint az elefántcsont,
 Gyönyörűbb Adónisénál,
 Kezeparja, s melle olyan,
 Valamint a Hermeséi.
 Polydeukesi a czombja.

Sulamith meg így rajong kedveséért:

Tiszta fehér, s piros a szeretőm. — —
 A feje drága színarany,
 A haja göndör,
 Hollófekete.
 Arcza virágágy, balzsamos,
 Illatozó bokrokknak halma,
 Ajkai liliomok,
 Mirhaolajt csepegetve.
 Két keze hengeraranyból.
 Drágakövekkel övezve.
 Fénylő elefántcsont teste, — —
 Márványoszlop czombja. —

A 17. dalban ismét az ifjú eped, a szerelem beteggé teszi,
 borban keresne gyógyulást, s végül megkérdi:

De szívem! miképen oltsam
 A szerelmi égedelmet?

¹ Szórol-szóra e kitétel a 16-ik anakreonteum 28. sorában.

Én. Én. II. 5. és V. 8. is azt mondja: Én a szerelem betegje vagyok. A leány válasza — 18. dal — abból áll, hogy Bathyllos mellé húzódik, s onnan tekint reá a szerelem édes boldogságával, akárcsak Sulamith az ő szeretőjére. Ime:

18. dal.
 Letülök Bathyll helyére,¹
 Hűvös árnyék gyönyörűfa
 A legenyhébb sutóggással
 Lobogtatja lombozatját.

Én. Én. II. 3.
 Mint almafa erdő fái között,
 Olyan az én szeretőm a legények közt
 Árnyékába pihenni óhajtok,
 Gyümölcse inyemnek édes.

A 31-ik dal az Én. Én. V. 2—7. verseinek pendantja. Egy éjjeli látogatásnak leírása hason körülmények között, csak-hogy amott Eros, itt a pásztorifjú kér bebocsáttatást, amott be is megy, itt pedig, mint Sulamith álma vagy visiója az ébredésnél eltűnik.

31. dal.
 Egyik éjjel — —
 Ajtóm előtt Eros áll,
 S veri szörnyen a kilincset . . .
 — — — Bocsáss be, úgymond
 Az esőtől általázva
 A vakéjjelen bolyongtam.
 Megesett szaván a szívem,
 — S bebocsátom.

Én. Én. V. 2—7.
 Én elaluván, de szívem virrasztott.
 Hallga . . . kopogtat kedvesem:
 Nyiss ajtót nekem én hűgom,
 Én jegyesem, galambom, kegyesem!
 Mert a hajam harmattal telve,
 Fürtim az éjnek harmatjával.
 — Rajta megindula belsőm,
 Fölkelek és ajtót nyitok. — —

Eddig a szerelmi vágy érzéki lángolásainak, a forró vér hevületének színgazdag képeiben láttuk a rokonságot az Én. Én. és az anakreoni dalok között, de úgy látszik, hogy Aristobulust még az a mesteri rajz sem hagyta érintés nélkül, melylyel az Én. Énekének inspirált szerzői a természeti tüneményeket kísérik, s melyet oly gyönyörűen tud a szerelem élénk motívumai-
 val összeszőni, hogy az mindig a szív érzelmei hullámlásának, a kedély állapotának hű tükre. A természet gyermeke a természettel mosolyog és könyezik. Az ez irányú impetust mutatja a 39. és 44. dal, melyet. főként ez utóbbit én szintén Aristobulusnak tulajdonítok. Álljon itt összehasonlításképen!

44. dal.
 Ime, hogy feslik a rózsa
 Tavasz évszak kellemétől.
 Im a réce² hogy bukdácsol.
 A vetések díszelgnek,
 Az olajfaág bogyozik,
 S venyigének lombja közül
 Kitekint a zsenge szálló.

Én. Én. II. 11—14.
 . . . Im a télviz elmúlt,
 És az eső megszűnt, oda van.
 A virány a mezőn kivirult.
 Itt van a dallos időszak
 Gerle bugását hallja vidékünk,
 Zsenge gyümölcését érleli a fűgefa,
 A szálló kivirágzott.

¹ Helyesebben *παρά τήν σκιάν* = árnyéka mellé. E kifejezésben imitálja az Én. Énekét. Brunck és Welcker az árnyékos fa alatt allegóriailag szintén Bathyllost értik.

² Eredetiben = *κολυμβῶ*, mely a latinban már *columba* = galamb jelentéssel vétetett át, s így a hasonlóság még szembeötlőbb.

Látnivaló, hogy itt nyilvános impressióval van dolgunk oly költői lelkületű embernél, a ki az Én. Énekét sokszorosan át meg átanulmányozta, mint ezt elhíhetjük Aristobulusról. A neki tulajdonított álphoklyidési gnómák nemcsak egy késői, elhaló hangot adnak vissza a Thóra és Bölcs Salamon örök érvényű axiomáiból. Így 8—10. v.

Féljed az Istent és tiszteljed apádat, anyádat!
Járj az igazságban, haszonért ne ítélj soha senkit.

Deüt. 1. 17. pedig: Ne legyetek személyválogatók az ítéletben, a mint a kicsinyt, úgy a nagyot is meghallgassátok.¹ Ide vet az 5-ik parancsolat és Pred. XII. 15. Továbbá Pseudo-Phoklyidea 21. v.:

Nyújtsd ki kezed, s hamar adj a könyörgő nélkülözőnek!

Deüt. XXIV. 19.: Mikor elvégzed aratásodat a mezőben és ott felejtesz valami kévét, meg ne térj annak felvételére; a jövővénynek, árvának és özvegynek engedd! Úgyancsak Pseudo-Phoklyidea 140—142. v.:

Hogyha letört ellenségednek barma, emeld fel!
Vér és bűn terhét ne szerezd meg az ütlegeléssel.
Jobb ellenfeledet nagylelkűn tenni barátá.

Exod. XXIII. 5.: Ha látod, hogy teher alatt fekszik annak számar, a ki téged gyűlöl, avagy nem leszesz-e annak segítségével? Emeld fel azt ő veled együtt!

Eusebius (314—340.) után *Justinus* martyr (166 Kr. u.) több vallásos gondolatot és erkölcsi eszmét ismételt Aristobulusnak egy, a II. Ptolemaioshoz intézett könyvéből, melyek nyilván héber eredetre vallanak, s meglátszik rajtuk a bibliai magasztos költészetnek szolgálai utánzása, a dagályosság, az erőlködés, hogy a fenséges eredetit túlszárnyalják, noha annak nyomait sem követhetik. Micsoda hízelgések, s émelygő frázisok ezek: Nincs más hozzá (Istenhez) hasonló a nagy Királyon (Ptolemaioson) kívül. Nem látom őt, mert felhő állt meg körülötte és minden halandó szemében csak halandó szemgolyó van és nincs erejük az Istent, mindenek uralkodóját szemlélni. Mert ő maga, az egek érczormán, rendületlenül ül arany trónján és lábaival a földön halad és jobbkezét egész az Oczeán határáig nyújtja ki. Körülötte reszketnek a nagy hegyek és a folyamok stb. És micsoda méltóságos nyilatkozata az embert nem, csak Jehováht imádó szabad szellemnek a héber zsoldáros fenkölt éneke²: Uralkodik az Úr, örüljön a föld, örvendezzenek a nagy szigetek!

¹ V. ö. Exod. XXIII. 3. és Levit. XIX. 15.

² L. Zsolt. XCVII. 1—5.

Felhő és homályosság van ő körülte; igazság és ítélet az ő székének erőssége, tűz jár ő előtte és köröskörül megégeti ellenségeit, fénylenek az ő villámai a világon, látja és megretten a föld; a hegyek, mint a viasz megolvadnak az Ur előtt!

Az elkorcsosult léleknek erőtelen vergődése látszik meg az alexandriai korszak mindama termékein, miket a héber befolyás hozott létre, az az elgörögösödött szellem, mely Alexandria nagyszámú zsinagogaiban is tért hódított és a görög költők és tudósok érdeklődésével találkozott. Így lett gyenge visszhangja az ó-szövegségi, mely értelmű, szigorú ethikai jellegű philosophiának a görög nyelven, Alexandriában írt, felszínen úszó, apokrifus *Jézus Sírak és Bölcsesség könyve*. Így nem közelíthette meg, noha próbálta, a héber magasan járó lyrát *Kallimachos*, a Ptolemaiosok ünnepeit lantosa sem. Tendentiosus dalai, mik allegóriailag vagy a nélkül, a Ptolemaidákat dicsőítették, utálatos maradványai a képmutató szolgalelkűségnek, ellentétben a próféták erkölcsi bátorságával, s a merészen ostorozó hanggal, mely nem kímélte a hiboros bűnösöket sem. Egyik hymnusában (*Εἰς Ἀπόλλωνα*) feltalálni vélik a zsoldárköltészet hatását: Ki az Istenekkel küzd, legyen harcban királyommal! Ki ellenáll királyomnak, legyen harcban Apollóval! Valóban, mintha e hangot — bár többféle változatban — hallanók a XX. XXII. és LXXII. Zsoltárokból kiáradni!

Az alexandriai királyi udvar elpuhultsága, fényűző pompája, ledér erkölcstelensége *Theokritos*¹ egyszerű lelkét sem hagyták illetlen, s ki hajlamainál fogva arra volt hivatva, hogy a szabad természet ölen zengjen bájoló dalokat, bűnös tivornyák között panagerycust dalolt a hatalom emberére. Azért ment el Syracusából, mert szabad lelke nem tűrhete II. Hieró zsarnokságát, s ime Alexandriában udvari költőnek áll be a királyi kegy mosolyáért. Ily hízelgő dicsőítés olvasható a 17. idylljében:

Földi halandók közt csakugyan Ptolemaeos az első;
Ő a közép, s vég Ő, nincs hozzá férfi hasonló.²

Az Én. Énekének egyenes impressiója alatt naivságot, természetes őszinteséget, s igaz érzelmeket óhajtott bevinni azon kor nagyhangú, dagályos, alpáthoszszal telített, üres szólamokkal puffogó költészetébe, de naivitásának himpora már oda van, őszintesége csak látszólagos, érzelmeinek egyszerűsége sokat veszít a műtökélyre törekvésből. Szerencse még, hogy Alexandriának megromlott légköre, tudós költészete teljesen betegessé,

¹ Alexandriában élt Ptolemaios Philadelphos alatt Kr. e. 259 körül.

² L. Theokritos idylljei. Dr. Bászeli A. Budapest. 1880. 143. l.

halaványnyá nem tette különben egészséges színű, üde reális költészetét. Az utánzásból azonban nem maradt óvatlanul a *bukolikus költészet megteremtője* sem. Nemcsak a *sikeliai pásztordalok*¹ inspirálták, hanem hitelt érdemlő adatok szerint, a syrakusai *Sophron* mimusait is imitálta, többek közt a XV. idyllben. Hiába mondja tehát önértetes büszkeséggel egy neki tulajdonított prologicum epigrammában:

Én más Múzsának soha nem hódoltam!

Bizony meglátszik rajta még *Alkaios* és *Anakreon* hatása is, sőt felhasználta az Én. Énekének motivumait is, főként erotikus költeményeiben. Meg kell egyébként jegyezni, hogy e költemények jó részét többen, mint *Warton*, *Heinsius*, *Valckenaer*, *Brunck*, *Eichstädt*, *Manso*, *Fritzsche* elvitatják Theokritostól s később korból származottnak állítják. Valóban közülök egy-néhány (21., 23., 27., 30. idyllek) legalább 100 évvel utóbb keletkezett, midőn már a falsifikáció lábrakapott és kelendőségnek örvendett annyira, hogy *Aristobulus* és követői a legdurvább plagiumtól sem riadtak vissza. Így jöttek létre a fentebb említett s még egynéhány Theokritea. Ki tudja nem a mesterkedő *Aristobulus*-e ezeknek a szerzőjük is? Bizonyos, hogy a Theokritos kéziratának végén álló: ἐς νεκρὸν Ἄδωνιν elegia, melyet nyelve és verselése későbbi időből eredettnek tüntet fel, sokban hasonlít a pseudo-anakreonteákhoz.

Theokritos ízléses s a frivolságig ritkán menő naturalis-musa Alexandriában kedvelt lőn. A természet ölen kötött bokrétaíhoz odafűzte Kelet bájos, ragyogó költészetének friss és illatos virágait. Megragadták egyszerű lelkét az Én. Énekének gyönyörű képei, s szerelemittas hangokon zengi hasonlatait. 11-ik idyll:

— — — gyönyörű Galateia, szerelmem!
Tejnél vagy te fehérebb, gyengébb vagy te, miként a
Bárány, ám büszkébb, mint a borjú, savanyúbb mint
Éretlen szőlő.

Hát nem emlékeztetnek-e ezek Sulamith és ifja kedveskedéseire? (Én. Én. III. 12. stb. IV. 8. stb.) A III. idyll intő sorai:

Ah Týtyros, szivem szeretettje vigyázz a gidákra,
Hajtsd a patakra is oszt.²

¹ Ilyen pásztorenékek létezését már az ó-szövegség egyes helyei (Num. XXI. 17. Bírák V. 11.) is sejteni engedik.

² L. dr. Reményi Ede fordítását Egyet. Phil. Közöny XIV. évf. V. füz. 438. l. Szórol szóra feltalálhatók e sorok a Theokritost utánzó Vergiliusnál IX. Ekl. 23—24. s.

nem eszünkbe juttatják-e az Énekek Énekének eme kitételeit I. 8.:

— — — Te legszebb asszony!
Menj el a nyáj nyomain
S őrizd gödölyéid a pásztorok sátrainál. —

Hát az epekedés Amaryllis után III. idyll 18—20.:

Óh kecses orcájú, csupa fény, ah barna szemöldű
Lányka! Öleld meg a pásztorodat, hadd színom a csókokod,
Mert az üres csók enmaga is gyönyörédesen ízlik.

Mintha csak Sulamith vágyódásait hallanók! Én. Én. I. 2.:

Csókoljon meg ajkai csókjaival!
A te szerelmed jobb, mint a borital.

Még feltünőbb a hatás Theokritos II. idylljében, mely a népeletnek egyik erőteljes hajtása azzal az élénk, szaggatott előadással, mely a héber költői alkotásokat annyira jellemzi. Párbeszédeiben az Én. Énekének megkapó bája és szerelmi lángholó hevülete csillog. Azt mondja 40—41. v.:

Lángol egész szívem érte, ki engemet ily nyomorulttá
Tőn, felesége helyett becsületvesztette leányvá.

Ugyanígy érinti elcsábíttatását Sulamith is Én. Én. I. 6—7.

Kitettek a szállót őrzeni engem.
A magaméra hogy nem ügyeltem! . . .
Kit szívből szeretek, szólj nekem erre?

A II. idyllben írja le Theokritos annak az éji látogatásnak mását is, mely Én. Én. V. 2—7. foglaltatik, s mely kényes jelenetet fönnebb már az ál-Anakreon által is láttunk utánoztatni. *Simaitha* mondja Theokritosnál kedvesének, *Delphisnek* 117—118. s:

Hozzád jöttem volna biz édes Erosra, tehozzád
Három vagy négy társammal, mint éji szerelmes.

Sulamithhoz is így lopódzott éjjel szeretője. (Én. Én. V. 2—7.).

Az epedő szerelem kielégítését az Én. Éneke három helyen (I. 6—7., III. 4—5., VIII. 3—4.) érinti, de sokkal finomabb modorban, mint teszi azt a már dévajabb Theokritos. Sulamith csak ennyit mond:

Megragadván őt, el se bocsátám.
Míg bevezettem anyám házába,
Szülő anyám szobájába . . .
. . . Balkeze a fejem alja,
Jobbjával megölel . . .
Könyörögve kérlek Jeruzsálem leányai,
Hogy ne serkentsétek, fel ne ébreszszétek
A szerelmet, míg neki tetszik . . .

Theokritos már izgató paraphrasissal írja le, midőn ezeket adja Simaitha ajakára 138—142, s.:

Megragadám kezeit, s puha párnáimra hanyatlék,
Kéjben reszkete testen a test, s pír gyúlt ki legottan
Lángzó orcánkon, s gyönyörédes volt susogásunk . . .
Végletekig mentünk, czéljához elért a kívánság.

Még Theokritos 18-ik idylljéről kell megemlékeznünk, melyről *Bossuet* ezeket írja (II. k. 220 l.): Theokritosnál igen választékos idyllt olvasunk *Menelaos és Heléna nászáról*, hol sok dolgot találunk, mely a régi erkölcsökből ment át a görögök erkölcséibe. A menyasszonynyal egykorú szüzek vannak jelen. A nagy számból kiválasztanak 12 nemes származásút, Lacedaemonia dicsőségét, kik este a nász-szobában epithalamiumot énekelnek és a tánczó karokat vezetik. Láthatjuk bennök a menyasszony ama társnőit, kiket annyiszor említ Salamon. Így jelennek meg a sz. drámában a férj, a nő, a társnők kara vagy más ifjú leányoké Jeruzsálemből és más vidékről.

Ez epithalamiumban — minden görög nevei és vonatkozása mellett is — csakugyan láthatók a héber szellem nyomai, az a lángoló ömlengés és kecs, mely a héber szerelmi lyra gyöngyét, az Én. Énekét oly feledhetlenné teszi. Így énekel a lacedaemoni leányok kara: «A mint a születő hajnal megmutatja szép arczát, midőn elmúlt a szent éj, a mint megjelen a fehér tavasz, midőn a tél elvonul, úgy ragyogott közöttünk, nagy és erős létére az aranyhajú Heléna. A mint a barázda előre halad a mezőn, vagy a cyprus a kertben, vagy a thessáliai paripa a szekér élén, olyan ékessége rózsás arczú Heléna Lacedaemóniának.» Kelet illata árad e dalokból, formában a héber parallelitikus költészet. hangban az Én. Énekének természeti vonatkozásokkal átszótt hevülete. Egyszerű, de magasztos, kezdetleges, de remek.¹ Akárcsak Sulamith ábrándos rajza kedveséről (Én. Én. II. 8—15.) E poezis varázsa megfogja a lelket, s ragadja magával csudás, ismeretlen régiókba. A héber lant — dicséretére — Theokritost nemcsak bámulójává, hanem utánzójává is tette. A próféták hangján is próbálkozott énekelni, s tegyük hozzá, hogy nem is hamisan. Mennyi magasztos lelkesedés van e sorokban: «Teremjete most ibolyát bokrok! Nyiljék túske fölött a szép nárczisz! A fenyő teremjen körtét!» Nem *Ezsaiás* hatalmas szellemének lehellete fuval-e

¹ Ez idyllt néhány ó- és újkori kritikus, köztük Warton, el akarta vitatni Theokritostól, de helytelenül. L. Bászeli i. m. 189. l.

végig rajta, ellentétesen bár, de azzal a páthoszszal? (XL. és XLI. r.)

Próbát tettek e hangokkal — Theokritos után — *Bion* és *Moschos* is, de aligha ilyen eredménnyel, mert az ő költészetükről már jobban hiányzik a természetesség hímpora, s bizonyára csinált érzelmekkel, affektált modorban utánozták Kelet törölmetszett, igazán népies és természetű költészetét.

Sokkal utóbb a Kr. u. IV. században még egyszer hatalmas lobbót vetett a görög és héber költészetet egyesíteni törekvő, egyiket a másikból megifjítani akaró törekvésnek szenvedélyes vágya *Nazianzi Gergely* és a két *Apollinárius* emelkedett szellemeiben. E lelkesedés hozta létre azt a zsoltáros könyvet (*Metaphrasis psalmorum*), mely Dávid lantján görög rhythmusban zengedez, s hosszú ideig kedves olvasmánya volt a vallásos, rajongó lelkeknek. Keleti tűz, szín, illat és csapongás van ezekben. Ezerféle változatot mutat, mint a kaleidoskop. Hirdeti a héber szellem nagyságát, az örök szépet és örök igazságot, melyet kifejezésre juttatott. Ennek hódolt *szent Jeromos* is, midőn költői ihlettséggel írt prózáján a Zsoltárok mozgalmás ereje és káprázatos fensége ömlik el. A hebraismus úgyis, mint a mely a monotheistikus világnézetet megteremtette és irodalmában kifejtette, úgyis, mint a mely a nem mulékony szép és igaz iránt lelkesedett, minden időkben megtalálta a maga bámulóját és követőjét.

S. Szabó József.

MISSIÓ-ÜGY.

FLIEDNER TIVADAR ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE.

(Második és befejező közlemény.)

1849. január 27-től kezdve *Fliedner* — mint már említettük — nem akarva magát más hivatali teendők által is megkötetni, pusztán intézeteinek és a diakonissa-ügynek élt.

Ha *Fliedner* eddig is sokat járt-kelt az általa képviselt ügy érdekében országról-országra, lelkészi hivatásának letétele után még sokkal többet utazott, úgy hogy élete valóságos zarándok-élet volt, a mennyiben 1857-ig ideje nagyobb részét utazásokra szentelte, bejárván Észak-Amerikát, majd Jeruzsálemet és Konstantinápolyt, Angol-, Franciaországot és Svájcot, valamint hazájának, Németországnak csaknem minden részét. Mitsem törődött azzal, ha azt híresztelték róla, hogy őt családi köre s a Kaiserswerthben való csöndes, zajtalan munkálkodás nem elégíti ki. De leveleiben, melyeket a világ minden részéből ritka hűséggel és pontossággal csaknem mindennap elküldött otthonába, mindújra visszatért a sóhaj: «Óh csak veletek lehetnék, és vége szakadna e kóborlásnak!» De ez a vágya nem teljesülhetett, mert Isten által rendelt ama feladata előtt, hogy a szükségben szenvedők iránti mentő szeretetet lángra lobbantsa minden országban, minden körben és különösen a nők szívében: áldozatul kelle hoznia a csöndes, a zavartalan családi életet. Az Úr házáért való szerelem emészté őt egész életében.

Észak-Amerika volt az első távolabbi föld, hova *Fliedner* diakonissáit vivé, 1849. június 9-én indulván el Pittsburg felé négy diakonissával, kikhez mindjárt megérkezésük utáni napon, mint próba-nővér, egy amerikai nő is csatlakozott. Pittsburgban egy kórházban nyertek a diakonissák alkalmaztatást, majd onnan Rochesterba költözvén át, itt meg különösen az árvák nevelő

gondozása bizatott reájuk ; ott ma is főként ezen a téren működnek áldással.

Észak-Amerikában is nagy buzgalommal tanulmányozta *Fliedner* az egyház és az iskola ügyeit, a betegek és foglyok gondozásának fontos kérdéseit. Az általa Berg-ben alapított «Szegény-és betegbarát», «az evangélikus egyház diakonájának folyóirata» című lapjának első évfolyamaiban részletes útleírást közlött Észak-Amerikáról, magasztalván az ottani vasárnapok fönséges csöndjét, a kül- és belmissió iránti buzgó érdeklődést, a legtöbb börtönbe behozott magánzárka-rendszert ; de nem hallgatja el az amerikai iskolai rendszer nagy fogyatkozásait s a szektákban gazdag föld egyházi szakadozottságát sem.

A következő, 1850. évben Berlinbe ment, hol a királyi pár oltalma alatt már szépen virágzott a diakonissa-intézmény. Majd Boroszlóban szervezi a «Bethánia» nevű diakonissa-házat, s innen tovább menve Königsbergbe, Danzigba, Stettinbe, Karlsruhéba visz diakonissákat s emeltet nekik intézeteket.

Ugyanazon évben Kaiserswerthben egy, több mint 15000 tallérba került. evangélikus női kedélybetegek számára való gyógyintézet alapkövét teszi le *Fliedner*, melyet hogy czélszerű elvek szerint rendezhessen be, ez év késő őszen több nagy tébolydát keresett föl Dél-Németországban és Franciaországban ; majd Bâselbe ment le, hol az ottani gazdag és jótékony kereszténynek nyerte meg a diakonissa ügynek, s itteni tartózkodása alatt erősödött meg nála a gondolat, hogy Jeruzsálemba is elviszi a maga diakonissáit, kikkel *Gobat Sámuelnek*, a szent város evangélikus püspökének felhívására, 1851. márczius 17-én csakugyan útra is kelt. Tervük szerint egy kórházat akartak ott mindenekelőtt alapítani, s egy nevelő-intézetet leányok számára, kikből a kelet népei részére tanító-nőket és betegápolókat képezzenek. A porosz király két, Jeruzsálemben fekvő kis házát ingyen átengedte a vállalat számára s az oda viendő négy diakonissa úti költségeinek fedezésére is vállalkozott. Egész Németország lázas érdeklődést mutatott a nagyszerű vállalat iránt, mindenfelé *Sion-egyletek* keletkeztek, s ágy- és fehéreneműekből oly gazdagon folytak be az adományok *Fliednerhez*, hogy azokkal ő 23 nagy szekrényt töltött meg. Egy teljes gyógyszerárt is állítatott össze, mivel keleten csak hamisított gyógyszerek vannak forgalomban, sőt legtöbb helyen még ilyenek sem kaphatók s az útra indulandó nővérek közé egy képzett gyógyszerésznőt is vett föl.

Ilyen előkészületek után indult útnak az öt tagból álló társaság, a fentebb jelzett napon, Jeruzsálem felé. Ezt a négy tanító-diakonissát csakhamar még négy más nővér követte, kik mind-

annyian kelet női ifjúságának keresztyéni tanítására, nevelésére szánták el magokat. Berlingen át, hol a királynénak kellett a szentföldre zarándokló diakonissákat bemutatni, indult el a társaság a hosszú és fárasztó útra. Nem követhetjük őket városról-városra, országról-országra — elég annyi, hogy küzdelemteljes utazás után húsvét ünnepe előtt pár nappal Jeruzsálembe értek, hol szívük és lelkök megpihent ama főlemelő istentiszteletek hatása alatt, melyeket a földi világ ezen legszentebb helyén *Gobat* püspök és a vele szolgáló német és angol protestáns lelkészek az ünnepek folyamán tartának. *Fliedner* és kísérői csak a húsvéti napok elmúltával keresték föl Jeruzsálemben és közeli környékén, az Úr lábnyomai által emlékeztetett helyeket, hogy akkor már annál zavartalanabban merülhessenek el a nagy múlt hangtalan s mégis fenhangon beszélő emlékeinek szemléletébe. Ezután azonnal feladata teljesítéséhez fogott *Fliedner*, a mi nem csekély dolog volt, mert a porosz király által a diakonissa-missió céljaira átengedett két épület szűk volt és nem is feküdt alkalmas helyen. De *Fliednert* ez legkevésbé sem kedvetlenítette el, tudta ő már, hogy kicsiny kezdetből nagy dolgok fejlődhetnek ki; a Sion hegyén fekvő nagyobbik és szebb épület a betegek és gyermekek s a Jeruzsálembe utazó evangélikus keresztyének számára rendezte be és diakonissái azonnal megkezdték betegápolói munkájokat. Atyjok, «a diakonissák atyja» buzgó imádkozás és sok könyezés között május 17-én vett búcsút az ő messze földön maradt lelki gyermekeitől, s Konstantinápolyon keresztül, hova már régen kértek tőle diakonissákat s hol az egyházi viszonyokat alaposan megismerni próbálkozott, július 6.-án Kaiserswerthbe ért.

A mi *Fliednernek* a keleti diakonissa és missió ügy érdekében kifejtett munkásságát illeti, ő mindenekelőtt arra törekedett, hogy a német ev. egyháznak kelet nagyobb, központi helyein lakó tagjait összegyűjtse, gyülekezetekké szervezze, s hazulról lelkészekkel ellássa; másodsorban pedig, hogy diakonissáit békekövetekké tegyen a mohammedánok s a keresztyénségre nézve veszőfélben levő keresztyének között; hogy éreztetni tudják e nők a keresztyén szeretet melegét az összes keleti vallások betegeivel és szegényeivel s főként, hogy oktatás és nevelés által próbálják felgyújtani a hit világosságát az ifjabb női-nem fogékonyabb kedélyében. *Fliedner* ugyanis főként a keleti nők süllyedt és eltompult állapotában látta az általános lelki halál főokát s úgy okoskodott, hogy ha sikerül neki jobb anyákat neveltetnie, ezek által új élet hatol be a családokba és az egész népbe is.

Jeruzsálemből indult ki ez a missiói munka kelet más

városai. hol a diakonissa-kórház ápoló szeretetének melegét nemcsak a szent város keresztyén és zsidó, de mohamedán lakói is, levetkezve korábbi elfogultságukat, mindinkább igénybe vették, úgy hogy *Fliedner* még megérhette, hogy az intézet évi 4—500 betege közül fele mohamedán volt, kik a nővérektől ápoltatva, e mellett saját arab nyelvükön hallgathatták Istennek igéjét. Ma már több mint 800 beteget ápolnak évenként a diakonissák a megnagyobbított intézetben s Jeruzsálem kapuin kívül ott áll a szép «*Thalitha kumi*», melyben 110 mohamedán leány neveltetik a keresztyén élet szellemében.

Konstantinápolyban, hol hajdan a legfényesebben virágzott a diakonissai hivatal. egy pompás kórházat építettett a német birodalom, ottani beteg alattvalói részére, kik mellett sok mohamedán és zsidó is itt hallja meg először Jézus nevét s ismeri meg tudományának vigasztaló erejét. *Smyrnában* már évek óta tizenkét diakonissa tanít 200 leányt s egy *árvaház* is áll fent e városban, melyben a szegényebb leányok teljesen ingyen részesülnek a keresztyén nevelés áldásaiban.

Élete utolsó éveiben kórházat alapított *Fliedner* Egyiptomban, a világkereskedelem nagy központi városában. *Alexandriában*, hol csak egy évben a világ minden részéből 28 különböző nyelvű és nemzetiségű beteg érezte ebben az intézetben a keresztyén szeretet könyörületességét s érintetett meg Isten igéjének szelleje által. Segélyezte és segélyezi ezt az intézetet az egyiptomi kormány is, tudván, hogy évente több mint 30,000 mohamedán beteg keres és talál tanácsot és enyhületet az intézeti orvosoknál és a «hakimé»-nél, a gyógyszerész-nővérek-nél. És a diakonissák bejutottak e városban a török nők lakásaiba, a háremekbe is, hova a misszionáriusok soha és semmiképen be nem mehettek, s ez úton a legelölkelőbb családok női tagjainak szívébe is juttathatnak be némi fényt a keresztyén élet és felfogás sugaraiból.

1860. nyarán, mikor a Libánon vidékén lakó keresztyén *maroniták* ellen véres üldözést indítottak meg a félig pogány drúzok és a mohamedánok, úgy hogy körülbelül 40,000, többnyire nőkből és gyermekekből álló maronita menekült a Syr partokra: új munkatér tárult föl *Fliedner* diakonissái előtt. Hasznát igyekezett ő venni Európa keresztyén népei föltámadt részvéteinek s *Beiruthban* és *Sidonban* kórházakat, az özvegy nők számára menházakat alapított s diakonissái által napról-napra ételeket osztatott ki a sok száz éhezőnek s hogy Libánon keresztyéneire nézve a nyomorúsággal telt időnek valamely maradandó és áldásos eredménye maradjon, *Beiruthban* 130 mohamedán leány részére felállította a «*Zóár árva-*

ház-at, mely mellett egy másik, szintén diakonissák által vezetett nevelőintézetben 120, előkelő családokból való leányt oktatnak és nevelnek.

És tette mindezeket *Fliedner* akkor, mikor testi erői már nagy mértékben aláhanyatlottak, de tette abban a tudatban, hogy ezzel Isten-áldotta jó munkát végez. Ha egy atya ott a távoli kelet e városaiban feleséget akar vásárolni fiának, a Talitha kumiban vagy a Zoárban nevelt leányért háromszoros árt is megad, mert e leányokat megtanították ott a munka tisztességére és a mi legjobb, közülök az arravalókból tanítónőket és diakonissákat képeztek, kik honfitársaik közt ma is áldásos munkát végeznek.

Az idegen népek nyomorúságának gondozása mellett nem feledkezett meg *Fliedner* saját hazájának szükségéről sem s munkájával mindinkább a mélybe akarva hatolni, nem elégedett meg azzal, hogy a nyiltsebeket gyógyítgassa, hanem azok forrását is el akarta zárni, s mikor már testi gyöngékedése miatt a vándorbotot ritkábban vehette kezeibe, író-tollhoz nyúlt s tömérdek évi jelentései, az általa már évek óta szerkesztett, s általunk már jelzett naptár és lap kiadása mellett, 1850-től kezdve készíteni kezdte legnagyobb irodalmi művét «*Az evangélikus egyház vértanúi és más hitvallói*» című munkáját. A nagy emberek életrajzait kiváló előszeretettel tanulmányozta már ifjabb éveiben is, s ezen hajlamát elégítette ki idősebb korában e műve által, melyet később kisebb kiadásban is megjelentetett, az év minden napjára elbeszélvén abban egy-egy áldott nevű keresztyén életét.

Ez a munka, melyet így írószobájában végezett, egy más embernek minden idejét igénybe vette volna, de nála az csak mellékfoglalkozás volt, mert életének ebben a szakában is a diakonissák kiképezése, elhelyezése és a rájuk való felügyelet képezte főfoglalkozását. Mindújra új intézetekbe és gyülekezetek körébe állított be diakonissákat és pedig súlyt helyezve arra, hogy a római katholicismus nagy gyűlpontjain, *Kölnben, Münsterben, Aachenben, Trierben, Páderbornban* is gyökeret verjen ez a határozottan protestáns intézmény. 1853-ban még egyszer pénzgyűjtő utazásra indul Angolországba; onnan visszajövet a párisi diakonissa-intézetet keresi föl, majd Strassburgba s Berlinbe utazik, hol a helyet kereső szolgáló leányok számára *keresztyén menhelyet* alapít, melynek szóval és tettel működő védnöknője *Erzsébet* porosz királynő lett, míg maga a király 2000 tallért ajándékozott az intézet berendezésére. Ebből az intézetből fejlődött ki több mellékággal együtt a «*Mártha-udvar*», e nagy belmissiói telep, melynek s általában az ilyen

intézeteknek működéséről már megemlékeztünk ezen Szemle 3-ik évfolyamának 623 s következő lapjain

Ama diakonissák számára, kiknek egészsége a nehéz szolgálatban megromlott, üdülőhelyről kívánván gondoskodni, 1852. végén Kaiserswerth-hez közel, szép hegyi vidéken egy kis nyárilakot vett, melynek «*Salem*» nevet adott; az előregedett diakonissák részére pedig Kaiserswerthben 1854-ben alapított egy házat «*Munkaszüneti ház*» névvel s további építkezései voltak egy nagyobb terem az üdülők, s több szoba a vagyonosabb betegek részére s egy nagy tanulóterem, melyben a diakonissák tanóráikra készülhettek, s melyben az összes intézeti lakók havonkénti hálaadó óráikra s a vendégekkel együtt az évi nagy ünnepélyre összegyűlhetnek. A következő évben meg a porosz király egy szép karcsú tornyot emeltetett a Diakonissa-templom felibe, s azóta az intézeti gyülekezetet a saját harangja hívogatja isteni tiszteletre.

És mindezen építkezésekre távolról sem volt *Fliednernek*, hitén kívül semmi alapja, de az ő hite, ha néha-néha erős próbára tétetett is, teljesen soha meg nem csalatkozott. Ha olykor nehéz szükségekkel kellett küzdenie fentarthatásában, segélyre hívó szózatot intézett a német ev. egyházhoz; ha a jelentkezetteknél több diakonissára volt szüksége, a német ifjú nőkhöz fordult. És az egyház tagjai minden esetben meghallgatták e hívó szózatot s bőven ontották Kaiserswerthbe adományait, a német ifjú nők közül pedig ez időtájtban egyszerre 200 jelentkezett diakonissának.

Hogy *Fliednert* folytonos tevékenykedése, az általa képviselt szent ügy melletti buzgólkodása miatt sok gáncs és gúny érte, azt mondanunk is fölösleges. De ő mindezzel egyáltalában nem törődött s a mit valamely nap feladatául tűzött ki, azt azon a napon el is végezte, a nélkül, hogy az emberek tetszése után kérdezősködött volna. Az elismerés, melylyel természetesen szintén sok oldalról találkozott, neki nem tudott ártani, mert például a porosz király leereszkedő kegyét is úgy tekintette, mint a királyok királyának kegyelmét, ki az ő munkáját azzal is hátorítani akarja s minden személyes kitüntetést óvatosan kikerült; a neki adott rendjelet sohasem tette föl, mert a mint mondá, az Úr szolgálait és szolgálóit csak egy rendjel illeti meg, az Úr által reájok rótt kereszt. E mellett azonban rendkívüli örömet okozott neki az, mikor 1855. őszén a bonni egyetem hittudori czimmal tisztelte meg, s ez évben az okt. 24-ikének estvéje, mikor a megtisztelő czím adományozásának örömnépét ülték meg a kaiserswerthi nagy család körében, *Fliedner* és övéinek életében a legörvendetesebb órák közé volt számítható.

Ugyanezen évben maga mellé vette társul *Disselhoff Gyula* lelkészt, ki egyik leányának csakhamar férje s később diakonissa-lelkései hivatalában utódja lett.

De ideje is volt már, hogy segítő-társról gondoskodjék, mert ez időtájban nehéz betegség kezdett erőt venni rajta, mely ellen mitsem használt az évről-évre ismétlődő emsi fürdőzés. Köhögés és gyakori tüdőgyulladás mindjobban aláásták egészségét, s midőn 1855. márczius havában váratlan vizáradás lepte meg a kaiserswerthi intézeteket *Fliedner*, mint rettenthetetlen hős küzdött a szennyes hullámok ellen övéinek megszábadításáért: olyan erős meghűlést kapott, melynek végzetes következményeitől egész hátralevő életében nem tudott megszabadulni.

És mégis ilyen állapotában, 1856. november 14-én hosszú utazásra indul, hogy még egyszer meglátogathassa a Kelet városaiban munkálkodó diakonissáit. Smyrnán, Alexandrián és Kairón át, nehéz vérhányással és halálos bágyadtan érkezik Jaffába, Jeruzsálembe. A konstantinápolyi kórházban igyekszik kipihenni fáradalmaikat, de hiában! Az, ki még mindig türehető erővel hagyta el Kaiserswerthet, teljesen megtörve tért oda vissza 1857. pünköst ünnepére.

A csaknem páratlanul tevékeny, életének minden óráját és perczét munkában töltött s fáradságot nem ismert férfiú, keleti útjából visszatérte után mindig fáradt volt el egészen azon óráig, mikor ajkai életének csaknem utolsó pillanatában e szavakra nyíltak: «Szégyenlenem kell magamat, hogy még mindig alszom, de hát olyan fáradt vagyok.» Ezután még hét esztendeig, 1864-ig élt, gyöngékedése következtében teljesen Kaiserswerth-hez szegezve, úgy hogy ez idő alatt csak két éjszakát töltött idegen fedél alatt.

De családokoznék, a ki azt hinné, hogy ő élete utolsó éveit tétlenül töltötte el. Sőt inkább munkálkodott «míg nappala tartott». Mivel szóbelileg már nem érintkezhetett a külső állomásokon működő diakonissákkal és Isten országának egyéb barátaival, s mivel beteg melle az írást sem engedte meg neki: gyöngé hangon évenként ezer és ezer levelet diktált leánya, vagy valamelyik diakonissa tollába s küldetett szét a világ minden részébe. E mellett évről-évre tovább szerkesztette naptárát s egyéb téren is foglalkozott irodalmilag: diakonissákat küld Bukarestbe; a cseh és morva protestáns lelkészek és tanítók árváira fordítja figyelmét s közülök 20 leányt fölvesz árvaházaiba s diakonissokká képezi ki őket, fiaikat pedig fölveteti a német ev. gymnasiumok és theologiai fakultások hallgatói közé s jó barátokat, támogatókat szerez nekik; felszólal 1859-ben a római pápa világi uralma ellen egy több

kiadást ért röpiratban s végre Kaiserswerthben évről-évre új és új épületeket emeltet.

És életének végén *Fliedner* megérhette, hogy 30 diakonissanyaházból 400 munkatéren 1600 diakonissa szolgált az Úr szükölködő gyermekei között. Maga Kaiserswerth 425 nővért számlált, négy világrészben, több mint 100 állomáson. 1864-ben 26.000 beteg, 3000 gyermek, egészben több mint 30000 személy volt a diakonissák gondjaira bízva.

Ilyen fa növekedett föl a kertházi mustármagból.

Fliedner élete és működése tökéletesebb képet nyújt az ő jelleméről, mint a hogy ezt szavakkal leírhatjuk: telve munkavágygyal és erős az ő akarataiban; kitartó célja követésében, gyors és ügyes a pillanat felhasználásban; éles és erős a bűnre való haragjában, szelid, könyörülettel teljes a bűnös iránt s mindig kész a segítségre; szigorú abban a követelésben, hogy mások is féljék az Istent, szeressék felebarátaikat, de legszigorúbb önmaga iránt; erősen meg van győződve az embereket és saját maga gyöngeségéről, de hiszi hogy mindent megtehet a Krisztus által. Hiite komolyságát, kedélyének jótékony melege enyhíti. Mint családapa gyermekeinek serege előtt Isten képmásaként áll, ki övéit hatalmas karral neveli s gyöngéd szívvvel szereti. Magától és családja tagjaitól erkölcsi és testi tisztaságot követelt mindenha; a házi istenitiszteleket kivétel nélkül mindig megtartotta, avagy a maga távollétében helyettese által megtartatta; rokonai iránt szívében mindig hű és önfeláldozó szeretetet táplált.

Chrysostomus, kit bátran lehet a régi kor diakonissái atyjának neveznünk, ajkain ezen szavakkal halt meg: «Magasztaltassék Isten mindenekért!» *Fliedner* pedig, kit legméltóbban illet meg a «diakonissák atyja» szép elnevezés, Isten iránti hálátelt szívvvel egy szép német diadalmi ének szavait utánrebegve hunyt el: «Óh bár minden érütésünk egy köszönet s minden leheletünk egy ének volna!» Utolsó rebegésével ajkainak ez ének eme szavait ejté ki: «Halálgyőző, győzedelmes!»

És ezzel eljutottunk a nagy és szép élet epilógusához.

1864. elejétől kezdve rohamosan hanyatlani kezdettek erői. Szeptember 12-én még 19 diakonissát ő maga áldott meg és vezetett be hivatalukba, de midőn a gyülekezet már régen elhagyta az ünnepély színhelyét, a templomot, ő bágyadtságtól összetörten még sokáig ülőhelyén pihent. De még csaknem két hétig közellevő halálának biztos tudatával, folyton munkálkodott. Szeptember 25-én konfirmációra menő fiainak örvendezett s október 3-án betegszobájába gyűjtötte egész családját, hogy

végbúcsút vegyen övétől. Halk hangon, de érthetően, csaknem félóraig beszélt megszakítás nélkül hozzájuk.

«Bizonyosan utóljára történik — kezdé beszédét —, hogy benneteket így magam körül látlak. Ne akarjuk eltitkolni magunk előtt, hogy én rövid idő múlva bemegyek a boldog örökkévalóságba. Komoly, fontos lépés! Ha én a magam életére visszatekintek, az az én érzelmem: «Óh bár minden érütésem egy köszönet s minden lehelletem egy ének volna!»! Hogyan magasztalhatom én őt kellőképen? Milyen idvességes dolog olyan Úrnak szolgálni, ki a bűnöket megbocsátja, ki az én sok bűneimet is el fogja engedni. Jézus Krisztusnak, az Isten Fiának vére valóban megtisztít minden bűntől. És ehhez tartom magamat. Kedves fiaim, csak azt mondom néktek: lélekben járjatok és ne testben, mert a lélekből örök életet arattok. Mindnyájatoknak csak ismételhetem, a mit főnséges reggeli leczkénk Jézusról mondott nekünk, hogy ő az út, az igazság és az élet. Jézus Krisztus Istennek a fia. Egy a szükséges dolog, hogy idvezüljete, és ez az, hogy törekedjete bejutni a szűk kapun, akkor ismét találkozzandunk odafen; ott örökös jubilálás leend. Imádkozzatok érettem is, hogy legyen Isten hozzám kegyelmes és könyörületes, hogy adjon nekem idvességes hazamenetelt, hogy vén fejemet az abban való erős bizodalomban hajtsam le a porba, a ki maga a könyörületesség».

Majd egyenként megáldotta övét s békességet kívánt összes munkatársainak és társnőinek; imádkoztatott, énekeltetett, egyes bibliai szakaszokat olvastatott fel a körülötte levőkkel s közben többször elszunnyadott. Egyszer ilyen szunnyadása közben lépett be szobájába egyik diakonissa s ennek mondá szeliden mosolyogva amaz általunk már fentebb idézett szavait: «szégyenlem magamat, hogy még mindig alszom, de hát olyan fáradt vagyok».

Ekkorra már érverése csaknem teljesen megszűnt, s csak jelekkel mutatá, hogy még el nem szállt lelke vigaszt merít a feléje hangzó bibliai mondásokból, az érte buzgó imádságokból s a diakonissa-nővérek énekléséből. «Halálgyőző — Győzedelmes» — ezt a két szót rebegték utóljára ajkai az ének szavai után. Ekkor, délután két óratájban meghalt minden fájdalom nélkül, nyugodtan, boldogan.

Eltemettetett október 7-én óriási részvét mellett. Hamvait a diakonissák sírhalmaihoz közel egy szomorú-körisfa alatt egyszerű sírkő fedí, melyet kereszt és pálmagally díszít. Neve alatt a fölötte tartott sirbeszéd szöveg áll: «Jertek el én Atyámnak áldottai, birjátok az országot, mely megkészítettett néktek e világ fundamentumának felvettetése előtt».

Imé a szép élet a maga szakadatlan munkájával és a nemes vég, a maga megérdemlett édes nyugalomával!

Egyházi életünk küzdelmek, megpróbáltatások előtt áll. Ilyenkor szükségünk van élő alakokban szemlélnünk, hogy mire képes a Krisztusban való élő hit és a rajta csüggő szeretet!

Csíky Lajos.

IV. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

ANYAG ÉS SZELLEM. Bölcsészeti-csillagászati tanulmány. Írta *Kármán Pál* torzsai ref. lelkész, nyugalomba vonult esperes. 134 l. kis 8r. Ára 1 frt. A munka céljáról és irányáról maga az érdekes szerző az első szakaszban azt mondja, hogy miután úgy tapasztalja, hogy «sem a bölcsezet magában, sem a természettudományok nem képesek az ember lelki szükségéit kielégíteni, azért szükségesnek látja, hogy e kettőt összekössük s lehetőleg összhangzatba hozzuk a kijelentett vallás tanításaival». E cél eléréséhez szerző «csak némi útirányt óhajt kijelölni» s igazolni kívánja Bacon híres mondását, hogy «a felületesen izlelt bölcsészet eltérit Istentől, a teljesen kimerített hozzá visszavezet»: a művében közölt gondolatokkal az utat akarja megmutatni e tétel megfejtéséhez: «hogyan az anyagot a szellem kormányozza, még pedig az ember-anyagot az ember szelleme, a világanyagot az Isten szelleme kormányozza s ebből kifolyólag miképp lehetne azt, a mit az emberi elme az örökkévaló szellemtől az Istenről, a világról, a lélekről és a jövőről gondolhat, a kijelentett vallással megegyeztetni»? A cél kétségtelenül a legnagyobb azok között, a mik «az ember elméjébe bémehetnek». Összhangba hozni a bölcsészetet, a természettudományokat és a kijelentett vallást és illetőleg e hármat úgy mutatni fel, mint egy és ugyanazon Lélektől nyert inspirációnak különböző tereken nyilvánuló, de harmoniába összeolvadó munkásságát: oly cél, a melyet csak mélyebben gondolkozó, mélyebben érző és szélesebb látókörrel bíró lélek tűzhet maga elé és törekedhetik feléje. Itt már magának a célnek csak puszta megjelölése, felismerése és az utána való törekvés is elismerő méltánylás érdemel. A munka hat szakaszban szól az Istenről, a világról és az emberről (I.); a világegyetemről (II.); naprendszerünkről (III.); a bolygók képződéséről és jövőjéről (IV.) és a más égi testekkel való közlekedésről (V.); míg a befejezésben a munka folyamán fejtegetett gondolatokból a következményeket és a tanulságokat vonja le szerző. A tárgyalás folyamán mintegy dióhéjba szorítva közli az ókor

vallási hagyományait és a bölcsészek alapvető gondolatait; majd Mózes és Jézus tanításait, azután az újkor bölcsészeit ismerteti. Az emberről szólván, a «szabad akarat», «a megfontoló és erkölcsi szabad akarat» s a «szabad akarat és Isten mindentudása» címek alatt mozaikszerűleg rakja egymás mellé philosophusok, természettudósok s államférfiak idevonatkozó gondolatait, nemcsak, hanem még történeti anekdotákkal is illusztrál, hogy így igazolja azt a hitet, «hogy midőn Isten az embert okos lélekkel ruházta fel, ezáltal szabad akaratot adott az embernek jót vagy gonoszt cselekedni». (64. l.) «A világegyetem» cím alatt egy kis népszerű csillagászatot kapunk, a melynek adatai azt bizonyítják szerző előtt, hogy «a világegyetem egy erőmű, az Isten benne az egyetemes lélek, mely azt fentartja». (76. l.) A naprendszeréről szólva, e keretben tárgyalja a halhatatlanságot, a fensőbb szellemi lények kérdését s a léleknek elköltözését a test halála után, a mely kérdéseknél természetesen a telepathia felvetése s ennek igazolására egy csomó mystikus történet elbeszélése, valamint bizonyos spiritualistikus felfogás semmiképen nem maradhatott el, a mint ezt már Flammarion Urániája után alig lehet másképp képzelnünk (!) A hollygók képződését és jövőjét tárgyalva, épen természettudományi alapon ragaszkodik ahhoz a bibliai előadáshoz, hogy Isten az embert eredetileg mint embert teremtette; «de — mondja aztán elég szertelenül, — e teremtés kezdetén a föld távolabb volt a naphoz, minélfogva a nap csekélyebb mértékben fejleszthette a földre a villamosságot és delejességet s ez okból nem fejlődhetek ki kellően az ember lelki tehetségei» stb. «De a mint körforgásában a naphoz időről-időre közelebb jutott, a szerint fejlődtek ki fokozatosan az ember lelki tehetségei s a szerint fognak ezután is fokozatosan tovább fejlődni.» (111. l.) «A jelenkor szellemi vívmányai hatalmasan jelzik, hogy az óramutató a világ óráján nagyot haladt előre, mi annak következménye, hogy a föld közelebb ért a naphoz, minek folytán a villamosság és delejesség nagyobb mértékben fejleszti az emberiségben a szellemi tehetségeket.» (Sic!) Jó lesz ez a theoria a Bodnár Zsigmond-féle nagy törvények ok és okozati összefüggésének megmagyarázására! Hát ha a nap közelsége folytán fejlődő nagyobb villamosság és delejesség fejleszti a szellemi tehetségeket, akkor miért küzd szerző ama felfogás ellen, mely szerint a szellemi élet nem egyéb, mint az anyag, különösebben az agy «váladéka»? És hogy theoriája mennyire ragadja szerzőt, mutatja a következő állítása: «midőn a föld annyira közeledik a naphoz, hogy ez által a villamosság és delejesség ereje nagy mértékben növekedik a földön, ily átalakulásból magyarázható ki, hogy voltak korszakok, midőn az emberiség egy-két évtized alatt nagyobb előhaladást tett, mint annakelőtte egy vagy több századon keresztül s innen magyarázható ki, hogy olykor az emberiséget valamely forrongásszerű eszme hatja át, mely mint járvány vagy szélvész keletkezik és melynek eredetét meghatározni nem lehet. Ily korszakok lehetnek a történelmi korszak kezdete, az írás feltalálásának, a keresztyénség kezdetének, a könyvnyomtatás

felfedezésének, a csillagászat újabb felfedezéseinek korszaka» stb. (112. l.) Maga szerző idézi egy másik fejezetben Humboldt eme szavait: «Die Wissenschaft soll nicht überschweifen in das Nebelland kosmologischer Träume! Jó lett volna ezt szem előtt is tartania. A befejezés arra mutat rá, hogy a bölcsészet és a természettudományok ismerete nem ellenkezik a vallással, sőt azt előmozdítja. A hit szükségességét bizonyítgatja egy pár apró történettel s költői nyilatkozattal, ő maga pedig a határozottan stoikus «bölcsészi» nyugalomban» találja meg legfőbb törekvését, a földi boldogságot. A munka nagy olvasottságról tanuskodik, sok encyclopaedikus ismeretet árul el; de a tömérdek anyag nem tud egységbe olvadni, sok a heterogén elem köztük; metaphysika, kosmogonia, kosmologia, régi hit, modern tudás stb. mind össze van halmozva, a rendező szellem azonban hiányzik. Nagy érdeme mégis az, hogy minden jelenséggel Isten lételetét bizonyítja és minden gondolatával Isten nagyságát magasztalja.

NAGYAJTAI CSEREI MIHÁLY ÉLETE ÉS HISTORIÁJA. Írta *Szigethy* Lajos eperjesi főgymn. tanár. Mint szerzőnek inaurális értekezése jelent meg e tanulmány, mely Erdély egyik legkiválóbb memoire írójának életrajzával foglalkozik, magának Csereinek emlékiratait és egyéb források alapján. Az életrajz igen érdekes. A feldolgozásnál az önállóság természetesen csak az anyag csoportosításánál nyilvánulhatott és abban a kritikában, a melyet Cserei műve felett mond szerző. Hogy Cserei tudhatta-e a történeti igazságot, arra nézve azt mondja szerző, hogy munkájának legérdekesebb részét a fejedelmi udvarban az előkelő vezérférfiak közt lefolyt fondorkodások, vetélykedések leírása képezi; de már egészben véve «szenvédélyes gyűlölete, politikai pártállása, felekezetiessége, családi sértett érdekei nem egyszer elvakítják s igazságtalanná teszik». «Mikor pedig kilép Erdélyből, eltűnik a biztos talaj lábai alól s távolról sem igényelhet magának kútfői tekintélyt.» Ennek igazolására néhány adatot is hoz fel szerző. A mű legfőbb értékét azonban — igen helyesen — az író jellemző subjectivitasban találja meg; kieri, hogy a memoireok épen e tekintetből a leghecsesebbek.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című képes díszmunkából *Beöthy* Zsolt szerkesztésében a 22., 23. és 24. füzetek a következő tartalommal jelentek meg. A 22-ik füzetben fejezi be *Váczy* János érdekes és mélyreható tanulmányát Kazinczy Ferenczről és kezdi meg egyszersmind a Kazinczy költői iskolájának ismertetését, mely átnyúlik a 23-ik füzetbe. A két cikket *Imre* Sándornak «A nyelvújítás története» című értekezése választja el. A 23-ik füzet *Kölcsey* Ferencz életrajzát s költői jellemzését hozza *Kelemen* Bélától, míg *Angyal* Dávid Kisfaludy Sándor életrajzát kezdi meg. E tanulmány átnyúlik a 24-ik füzetbe is, a melyben még *Négyesy* Lászlónak Berzsenyi Dánielről, a keszthelyi Helikonról s az ekkori nőköltőkről szóló tanulmánya van és *Ballagi* Gézának a «Felvilágosodás irodalma» című értekezése kezdődik. Ez első közleményben *Ballagi* a maga szokott élénk, szinte jelenetező előadásában II. József

reformjairól, a reformoknak az irodalomra való hatásáról, a josefinismus-ról s ennek egyik legügyesebb és leghívebb tolmácsáról Benzur Józsefről, az osztrák klérus felvilágosultjairól, Szacs vay Sándorról, a Magyar Kurir szerkesztőjéről s ennek röpiratairól, Szeitz Leóról, az 1790—91-ben megjelent politikai röpiratokról, a positiv vallás elleneiről, az antiklerikális írókról, a klerust támadó és védő iratokról, a magyar demokratákról s Martinovicsékről ír. A füzeteket szép kiviteli illustratiók és fac simile mellékletek díszítik. A legérdekesebb Kazinczy egy levele Kiss Jánoshoz; a legszebb a Victorinus Corvin-codex címlapjának hasonmása. Egy-egy füzet ára 40 kr. Athenaeum kiadása; de kapható és megrendelhető minden könyvkereskedésben. Ugyancsak az Athenaeum kiadásában jelent meg a MAGYAR MESE- s MONDAVILÁG 10—12. füzete *Benedek* Elektől, Széchy illustratióival. Egy-egy füzet ára 25 kr. Megjelenik kéthetenként. Ez értékes vállalatnak úgy szépirodalmi becsét, mint kedélyképző és az ifjúságra való paedagogiai hatását már többször kiemeltük, most csak a füzetek megjelenését regisztráljuk.

A MAGYAR TÁJSZÓTÁR-ból, melyet a M. T. Akadémia megbízásából ifj. *Szinnyei* József egyetemi tanár szerkeszt, az I. kötet V. füzete hagyta el a sajtót a Fonadék-Hagy szavak közötti szótartalommal. A mű a Hornyánszky-czég kiadása. Egy-egy füzet ára 1 frt. Negyedévenként jelenik meg 10—10 íven.

A MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI című nagy vállalathól, *Szinnyei* József értékes munkájából a III. kötet 9. füzete jelent meg. Protestáns íróink közül Godra Sámuelnek, Gogreff Mentornak, Gokesch Bálintnak, Gombási Istvánnak, Gombkötő Györgynek, Gombos Dánielnek, Gondol Dánielnek, Goosz Károlynak, Gotterbarmet Jakabnak, Gotthard Györgynek és Mihálynak, Gózon Gyulának, Imrének és Istvánnak, Göbbel Jánosnak, Göbel Farkasnak, Göböl Gáspárnak, Gödölly Józsefnek, Gödör Györgynek és Józsefnek, Gödri Ferencznek, Göncz (Pálházy) Miklósnak, Gönczi (Fabricius vagy Kovács) Györgynek, Gönczi István, G. József, Lajos és Mátyásnak, Gönczy Pálnak, Görömbei Péternek, Graf Jakabnak, Graff Istvánnak és Simonnak és Graffius Andrásnak életrajzát, munkáik bibliográfiáját s az ezekre vonatkozó adatokat találjuk. Egy-egy füzet ára 50 kr. Kiadja Hornyánszky V. könyvkereskedése.

A BIBLIA NŐI ALAKJAI. Írta *Kenessey* Béla. Kiadja Hornyánszky Viktor. A 230 lap terjedelmű s 44 képpel illusztrált könyv ára vászonkötésben 1 frt 50 kr. A mű a belmissió munkáját kívánja szolgálni s főleg a nők, az anyák által a vallásosságot, a biblia iránt való érdeklődést nevelni.

b) Külföldi irodalom.

Zöckler. BIBLISCHE UND KIRCHENHISTORISCHE STUDIEN. München, 1893. 548 l. Ára 9-80 márka. A nagy hírű greifswaldi tudósnak öt nagyobb tanulmányával van itt dolgunk a biblia s az egyházhistória köréből. Az

első hecses adalékokat nyújt a régi források tanulmányozása alapján «az apostolicum vilájához», a hol Zahn-nal egyezően különösen Kattenbusch nézeteit czáfolja. A 2-ik tanulmány «a diakónok és evangelistákról» értekezik, a mi mutatja, hogy szerző alaposan ismeri az apostoli (és későbbi) korszak belső és külső történetét. A «hét halálos bűnről» szóló 3-ik tanulmány a dogmák és erkölcsök történetének egyik igen hecses adalékát képezi, míg a 4-ik a régebbi ker. irodalom történetébe vezeti be az olvasót, és «Evagrius Pontikus» címet viseli. Végül az 5-ik tanulmány «Eden, Ophir és Ephraim» cz. alatt egy régebbi bibliai problémával foglalkozik, közelebbről azzal a kérdéssel: hol keresendő a paradicsom helye? A különféle hypothesisok beható bírálata alapján szerző szerint e hely vagy déli Babilóniában, vagy pedig a mesopotámiai folyam örmény-kaukázusi forrásvidékein keresendő. E tanulmányokkal Zöckler több fontos bibliai és egyháztörténeti problémának a fölvetéséhez vagy kielégítő megoldásához járult.

Frank. SYSTEM DER CHRISTLICHEN WAHRHEIT. 1 und 2 Hälfte. Dritte verb. Aufl. Leipzig, 1894. X. 531 s VIII. 546 l. Ára 16 márka. A nagyhírű erlangeni rendszeres theologusnak utolsó munkája e mű 3-ik javított kiadásában, a melyről orthodox álláspontja mellett is méltán mondotta a kritika, «hogy systematikájának felséges dómja dogmatikai tudatunkat rendkívül meggazdagította. Frank dogmatikai főelve abban kulminál, hogy a ker. igazság megértéséhez ann ak tapasztalása szükséges» mert az üdvjavakat csak az ismerheti, a ki azokat tapasztalja. A dogmatikai ismeretnek csak akkor van értéke, ha a gyülekezetben élő positiv ker. hitnek tényeit írja le tapasztalati alapon, a miért is a hittan «positiv tudomány», a mely a hitet feltételezi s csak a hit számára való. Schleiermacher ez alaptételével komolyan foglalkozik Frank az egész művön keresztül. Egy másik alaptétele az, hogy az újjászületett ker. ember hitében nyilvánuló szellemi világ az ismeret által is megközelíthető, vagyis az, a mi első sorban a vallásos tapasztalat tárgya, egyszersmind az ismeret tárgya is lehet s a tudás által felfogható. E tétel teszi Frank systematikájának formai oldalát. Mint a természeti világnak, úgy szerző szerint a hittannak is vissza kell tükröznie «az immanens logikát» s «az isteni architektónikát». Ez alapelvekből kifolyólag Frank a rendszeres theológiát, mint ker. hittudományt két részre osztja, ú. m.: «System der christl. Gewissheit» és «System der christl. Wahrheit», a melynek kiegészítője viszont «a ker. erkölcsiség rendszere», az erkölcstan. Az első voltaképen Frank legsajátosabb és legeredetibb műve, a melynek ismerete nélkül rendszerét megérteni nem igen lehet. A dogmatikai rendszernek menete egészben véve a hagyományos egyházi dogmatika synthetikai módszerének felel meg. Frank igazi luth. dogmatikus, ki Schleiermacher befolyása alatt védi és kifejti a ker. hittartalmat a liberalismus, rationalismus s a merev orthodoxismus ellenében. Schleiermacher mellett az ő rendszerére az ó-prot. dogmatika és Hofmann, a «Schriftbeweiss» hírneves szerzője volt nagy befolyással. Az újabb irodalmat csaknem egész

teljességében öleli fel művében, úgy hogy még Harnack és Hatch s az Apostolicum vitája sem kerüli ki figyelmét. «Ha a prot. egyház — úgy mond — kétségbevonná az apostoli hitvallás igazságát és kötelező érvényét, úgy ezzel a régi egyetemes egyházzal való történeti összefüggését tagadná meg s útját egyengetné a keresztyénellenes szektáskodásnak.» Kissé nehézkes írmodora daczára egy tudományosan képzett theologus sem nélkülözheti Frank műveinek ismeretét. Benne a positiv irányú felekezeti theologia egyik vezéresillaga tünt le. Emlékeztét jellemző vonásokban Seeberg tanár írta meg a Luthardt-féle «Allg. Ev.-Luth. K.-Ztg» hasábjain, mely azóta önállóan is megjelent.

GOTTESDIENSTLICHE VORTRÄGE in der Schlosskirche zu Karlsruhe gehalten von *Achelis, Bassermann, Cremer, Hauck, Haupt, Herrmann, Kaftan, Lemme, Sell, Weitbrecht*. Freiburg, 1. Br 1892. 139 l. Ára 3 márká. A bádeni nagyherczeg által kezdeményezett eme felolvasások czélja az evangélium becsének kellő megértése az egyeseknél s a műveltebbek körében. Korunk legfontosabb életkérdését és feladatait világítják meg az evang. prot. meggyőződés szellemében és erejében, úgy hogy e felolvasásoknak egynémelyike valódi gyöngye a modern apologetikának. A felolvasásokon a szerzők különböző theol. álláspontja daczára bizonyos egységes szellem és felfogás vonul végig. A felolvasások czímei: Haupt, Az istenországa, mint legfőbb jó; Lemme, Az imádság értéke; Achelis, A közös gyülekezeti istentisztelet jelentősége; Herrmann, A keresztyénség s az emberiség szellemi haladása; Bassermann, A keresztyénség s a család; Sell, A keresztyénség s a földi hivatás; Hauck, A keresztyénség s a földi jó; Cremer, A modern pessimismus s a bűnről szóló ker. tan; Kaftan, A megváltás a Krisztusban s az emberiségnek önmegváltás, s Weitbrecht. A ker. örökkévaló lét reménye. A kit a modern apologetikának kérdései érdekelnek, sokat tanulhat e gyűjteményből.

Gross, LEHRBUCH DER KATH. KIRCHENRECHTS mit besonderer Berücksichtigung der particularen Gestattung desselben in Österreich. Wien, 1894. Ára ? Eddigélé nem volt az egyházjogtan irodalmában, oly mű, mely az osztrák jog kifejlődését tárgyalta volna, s ez oldalról tekintve hézagpótló s kiválóan használható a mű. Az anyagot négy részre osztja, ú. m. a) a források története, b) a külső egyházi jog, c) egyházszervezet s d) egyházkormányzat, a hová az egyházi vagyon s házasságjogon kívül az egyházfegyelem és büntető hatalom kérdéseit is sorozza. A szervezet történetével nagyon röviden végez s az i. v. szakirodalom sincs kellőleg feldolgozva. A helyett majd minden §-nál szorgalmasan idézi Hinschius, Phillips, Walther, Schulte, Scherer, Richter és mások tan- és kézikönyveit.

Makover, DIE VERFASSUNG DER KIRCHE VON ENGLAND. Berlin, 1894. Ára 20 márká. Igen jó és használható könyv. Rövid összefoglalásban ismerteti az angol egyház szervezetét különös tekintettel Skóciára, Irlandra s a kolóniákra. Az i. v. nagykiterjedésű anyagot úgy dogmatikai, mint történeti tekintetben ügyesen dolgozza fel, úgy hogy számottevő s csak-

nem hézagpótló e nemben az irodalomban. A forrásokból dolgozott s a legnagyobb szorgalommal tömördek joganyagot gyűjtött össze. Több fontos okirat s a pontos irodalmi áttekintés a függelékben van közölve. Egy föltűnt nekünk, s ez a német irodalomnak hézagos felhasználása. A tankönyvirodalomból csak Richter és Hinschiust idézi, de már Löning, Loofs s mások munkáit nem ismeri. Ép úgy hallgatással mellőzi Friedberg: *Recht der Eheschliessung és Grenzen zwischen Staat und Kirche* cz. művét.

Häring Th., UNSERE PERSÖNLICHE STELLUNG ZUM GEISTLICHEN BERUF. Göttingen, 1894. IV. + 116. Ára 1'60 márka. A göttingai tanárnak egy félév alatt két kiadást ért könyvecskéje a lelkeszi működés értékéről fontos kérdést köt a leendő s már működő lelkészek szívére: hogy hivatással valóban személyes viszonyba kell lépniök. A személyt és hivatást meghatározván, kiemeli az állásfoglalás nehézségét, mert nem pusztán foglalkozásról, hanem személyes érdekeltséggel végzett munkáról van szó. A pusztán routine, ha mindenütt sajnálatos, e pályán kárhozatos, csunya képmutatás. De szükséges ez állásfoglalás, mert korunk kicsinyli a lelkeszi hivatást, képviselőit még a jobbak is az igazlelkűség hiányával gyanúsítják és mert a lelkészeket is akárhányszor elfogja az evangéliumtól elidegenült «modern tudat», a mely ruganyos fogalom alá minden lehetséges és lehetlent egybefoglalnak. A lelkeszi hivatást csak az teljesítheti híven, a kinél a személy azzal teljesen egybeforr. Ismernünk kell tehát a vallást, melynek hivatásunk szerint szolgálunk. Az emberiség ma is szeretetet szomjazik, de hitről nem akar tudni, e nélkül pedig a szeretet csak ámfítás, a minek sejtelve azon különös jelenségben nyilvánul, hogy egyre új meg új «világüzetet» kovácsolnak. A vallást csak általános felebaráti szeretetnek mondják. Ennek gyökere azonban az evangélium. A helyes viszony tehát a csorbítatlan evangéliumban való személyes élet. Mindazok, a kik Isten országában sikeresen munkálkodtak, személyes viszonyuk következtében teheték: Pál, Augustinus, Luther, Zwingli, Kálvin stb. A hivatással való egybeforrásra főleg az ifjúságot kell figyelmeztetni, mely az által a fogékonyság, bátorság és hit ezen éveiben örök ifjúságot biztosíthat magának. Némelyek a vallásban csak igazságot, mások csak erőt látnak. A vallás tényleg az igazság és erő legmagasabb egysége, de ez az igazság nem a scholastikai módon kimutatandó, hanem az önmagában igaz igazság, melyet tapasztalni kell és tapasztal is mindaz, a ki cselekeszi Istennek akarátát; sem az erő nem nyilvánul az érzelmenek erőszakos fokozásában, melynek következtében az ember meghódol, de csak azért, hogy annál inkább megmaradhasson annak, a mi volt, hanem ellenkezőleg oly erő, a mely megnyugtítja a lelkiismeretet s az akaratot bátor cselekvésre indítja. Ezt az egységet csak a személyes tapasztalat útján ismerjük meg, mert ez egység megtestesült ama köztünk járt legnagyobb emberfiában, «a ki jobb ama legjobbnál is, a mit be lehet bizonyítani». A célz pedig a tudományos tanulmányozás és a személy studiuma

által lehet elérni. Amaz legyen cél tudatos, azaz öntudatosan törekedjünk arra a meggyőződésre, mely egyedül elégíthet ki és erősíthet a másik érdekében való működésre, és legyen czélszerű, azaz alapos és a nagy tárgy sajátos jellemének megfelelő. A lelkeszi működés sine qua non-ja azonban a lelkésznek az élő Istennel való lelki közössége, de erre már felettebb nehéz általános utasítást adni, mert e tekintetben kiki csakis önmagának lehet mestere. Miképen gyakorolja önmagát a hűségben, az önmaga iránt kiméretlen igazságszeretben, miképen vonatkoztatja a történetet és a jelent, a társadalmi és egyéni tapasztalatokat önmagára, miként értékesíti személyes jellemfejlődése javára a baráti kört, a családi köteleket, a templomot, mely utakon ismeri meg a jelennek socialis föladatait: minderre kiki maga felel. A theol. studium aszketikája csak egy utasítással szolgálhat: minél többször vizsgálja meg saját lelkét, szálljon magába az egyedüllét csöndes óráiban, mert a ki nem tud egyedül lenni, másokért sem tud fáradni, különösen erősítse meg tapasztalatával Lotze ama mondasát, hogy életünk legmagasztosabb pillanatai azok, melyekben egyedül vagyunk Istennel. Végül az elérhető czélról szól a szerző; ne várjunk már az ifjú tanulmányok végén befejezett theol. meggyőződést, de ne is maradjunk el az igazi czéltől, azaz legalább személyes vallásos meggyőződésünk legyen, illetőleg ennek csiráit vigyük magunkkal, melyekből az élet és a tanulmány úgy a theologiai, mint a vallásos meggyőződést hovatovább kifakasztja és megérleli. Majd a «kilátások» czíme alatt az igazi személynek mint egyházi szónoknak, katechetának, lelkipásztornak és társadalmi egyének értékét mérlegelvén, azzal az ismételt figyelmeztetéssel zárja be tanulságos fejtegetését: Csak személy hathat személyre, csak személy orvosolhat személyi bajt! (j. v.)

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.“ pénztárába
1894. szeptember 1-től 1894. október 1-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogó tagok alapítványi kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1894-re: Debreczeni ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok alapítványi kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1894-re: Dr. Nagy Zsigmond debreczeni főisk. tanár. Debreczeni lelkész-olvasóegylet.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1892-re: S. Szabó József debreczeni főgym. tan. (rendes tagsági díjának I-ső fele 3 frt.) 1893-ra: Hajdú András illavai feyházi ref. lelkész. Benkó Lajos hajdú-nánási ref. lelk. 1894-re: Szánthó János kosdi ref. lelk. Budapesti ág. ev. esperesség. Beliczay Béla pesti ev. egyházgondnok. Soproni felső ág. hitv. ev. esperesség. Szilágyi Sándor boros-sebesi ref. lelk. Biberauer Richárd bpesti ref. theologus. Soproni alsó ev. egyh. megye lelkészi egylet. Bery József nagyecsedí ref. lelk. Karsay Imre szill-sárkányi ev. lelk. Dr. Darányi Ignác orsz. gyűl. képviselő.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak: 1891-re: Lőrincz János szásznyiresi ref. s. lelkész. Turi Sándor szubói ref. lelk. 1892-re: Lőrincz János szásznyiresi ref. s. lelk. 1893-ra: Csiszér Gábor egerpataki ref. lelk. Felvinczy Lajos kis-igmándi ref. lelk. Laucsek Jónás vadosfai ev. esp. 1894-re: Szabó Zsigmond győri ref. lelk. Farkasdi Béla patasi ref. lelk. Csizmadia Lajos lepszényi ref. lelk. Dr. Rác Lajos sárospataki főgymn. tanár.

5. Alapítványi tőkéjéből törlesztett: Okányi ref. egyház (alapítványának III. részlete 10 frt).

6. A felső-szabolcsi egyházmegyéből Lukács Ödön esperes úr által küldött tagsági díjak: Szabolcs 2 frt, Balsa 2, Vencsellő 4, Gáva 6, Berczel 6, Paszab 6, Ibrány 6, Halász 8, Beszterecz 2, Dombrád 8, Kécske 2, Kanyár 4, Veresmart 4, Döghe 4, Fényeslitke 4, Szakoly 2, Kis-Léta 2, Mihálydi 6, Komoró 2, Tuzsér 4, Bezdéd 8, Mogyorós 2, Benk 2, Kis-Varsány 4, Nagy-Varsány 4, Cserepes-Kenez 2, Lövő 2, Pap 4, Tornyos-Pálcza 4, Zsurk 4, Buj 4, Kótaj 2, Kemece 6, Raad 2, Vasmegyer 4, Demecser 4, Thass 2, Anarcs 2, Pátroba 6, Berencs 2, Báka 4, Mándok 6, Tisza-Sz.-Márton 2, Oros 2, Pazony 6, Tura 4, Sényő 2, Bogdány 4, Téth 2, Székely 2, Gyulaháza 4, Laskod 2, Loránt-háza 4, Ófejértó 2, Besenyőd 2, Ibrony 2, Újfehértó 4, Téglás 4, Beszteréd 2, Balkány 6, Gellse 2, Piricse 4, Nyirbátor 6, K.-Semjén 2, Gyulaj 3, Nyirbogát 4, Vaja 5, Mada 5, Nyiregyháza 6, Ór 5, összesen 260 frt.

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

T A R T A L O M.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK :	Lap
1. Szegedi Kis István reformátori működése a Tiszamelléken. <i>Földvári László</i> (Bef. közl.)	611
2. Pilárik István élete. <i>Stromp László</i>	622
3. A róm. kath. egyház és a mai Olaszország. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	645
II. IRODALMI SZEMLE :	
a) Hazai irodalom	655
b) Külföldi irodalom	660

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9. Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal^{ak}tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb^{be}leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkiméltése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magyar. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók, *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

SZEGEDI KIS ISTVÁN REFORMÁTORI MŰKÖDÉSE
A TISZAMELLEKEN.

1545—1552.

(A Szöllősi Antal-pályadíjjal jutalmazott pályamű.)

(Harmadik és befejező közlemény.)

V. Szegedinek és társainak elüldöztetése Temesvárról s az itteni prot.
egyház elpusztulása. Mező-Túron működése.

Szegedinek és társainak Temesváron működése a toronyi zsinatok után nem tartott tovább egy, legfeljebb másfél évnél; durva erőszak folytán abba kelle azt hagyniok.

Az 1551-ik évben ugyanis Frater György végrehajtotta régóta előkészített tervét. Erdély közjogi viszonyainak teljes összegázolása s az önálló fenmaradhatás hitének a népek lelkében kioltása után, a teljhatalmú császári biztos s főhadvezér Castaldó fegyveres közbevegyülésével rávette a sorsa iránt szintűgy kétségbeesett királynét, hogy az 1551. július 19-én aláírta ama tudtán kívül romlásukra készített szerződést, melynek II. pontjában kiskorú fia nevében lemondott Magyarország és Erdélyhez való jogáról és örökségéről s azt Ferdinánd császárra ruházta; a VI-ikban pedig kötelezte magát, hogy Magyarországon és Erdélyben levő minden várait a koronával együtt átadja. Ennek folytán német hadak vonultak be Erdélybe s foglalták el a várakat, köztük Temesvárt. Frater György 1551. augusztus 8. és 10. napjain kelt leveleiben Losonczy Istvánt, Székely Lukácsot és Podmaniczkit ajánlotta Ferdinándnak temesvári parancsnokul. Az 1552. február 22-ére Pozsonyba összehívott országgyűlés, miután Petrovics lemondott a parancsnokságról¹ a Martinuzzi meggyilkoltatása folytán gazda nélkül

¹ Petrovics lemondása s Munkácsot elfogadó nyilatkozata kelt Eperjes mellett, 1552. január 28. (Verancsics IV.: 366. Brüsseli okmt. II.: 318—324. Tinódi Sebestyén: Erdélyi historia. II. rész.)

maradt Munkácsért,¹ Losonczi Istvánt választotta temesvári parancsnokul; ² ezt megelőzőleg azonban már augusztus közepe előtt a császáriak kezében volt Temesvár ³ és Losonczi rendelkezett ott, az országból sirva távozó védtelen királynét és királyfit bujdosó útján kísérő és fedező Petrovics helyett.⁴

Losonczinak megválasztatása Ferdinándhozí tántoríthatlan hűsége és katonai erényeinél fogva teljesen indokolt, őt magát pedig a katonainak dicsőségén kívül egyéb érdekek is vonzótták a délvidékre. Temesvár fölött a Fejér-Körös völgyén ugyanis jelentékeny birtokai voltak: nevezetesen három vár: Pankota, Jenő és Dézna terjedelmes tartozékaikkal, melyeket még Zsigmond király adományozott volt 1387-ben őseinek, István és László szörényi bánoknak.⁵ De míg Izabella uralma tartott, e birtokaitól távol, nógrádmegyei birtokain lakott, s távollétének ideje alatt birtokaiban a megtisztított vallás honosodott meg. Nem verhetett azonban erős gyökeret, mert az erősen katolikus Losonczi — mint Skarica és utána mások is mondják ⁶ — vele született nyersségénél fogva, de a pápistaságnak is határozó védelmezőjéül akarva láttatni, alig vette át a parancs-

¹ Fráter György Tokajt és Munkácsot szolgálatai fejében még Zápolya életében kapta, s utóbbinak életfogytiglani birtokában 1541-ben újra megerősíti Ferdinánd. (Frater György levelezése 42. lap.)

² «Akkorbéli gyűlés (1552. febr. 22.) alatt választák ő nagyságát, Losonczy István uramat is a temesvári ispánságra, ki vesződelmes lón ő nagyságának, mert halálosan szolgálta tiszttartásában stb.» Martonfalvai Imre emlékirata. Magyar tört. emlékek. XXXI. köt. 163. l. V. ö. Fraknói V.: Magyar orsz. gyűl. emlékek. III.: 331. l. és Szalai L.: Adalékok a magyar tört. IV.: 279. l.

³ Frater György 1551. augusztus 19-én írja Ferdinándnak: «Cum jam arces Themesiensis et reliqua omnia loca, tam in Hungaria quam in Transsylvania in potestate Mattis V. sint, arbitrator me meae nunc oblationi satisfacisse.» Augusztus 28-án pedig Ferdinánd panaszaolva írja Frater Györgynek: «Speravimus Themesvari et aliae arces a comite Themesiensi melius provisas relictum iri, quam evenit (Frater György levelezése. 274., 277. lap.)

⁴ Skarica meghalattja Temesváron Petrovicsot, ezt mondván: «Sed enim illo eo loci e vivis exemto», de tudjuk, hogy 1557. okt. 13-án halt meg Kolozsváron.

⁵ Pesti Fr. A szörényi bánság I.: 265. Nagy Iván: «Magyarország családai» IX.: 175--178 l.

⁶ «A római valláson levő fejedelmek és urak a klérussal egyetemben noha eleitől fogva azon voltak mind az atyáink s mind az mi időnkben, hogy az evangélika religiót országunkból kigyomlálják s az pápájét újra erigálnák, mint Losonczi István tömösvári kapitány, Nyári János, Pálfi Mihály, Jakab János törekedtek abban: de végre nem vihették., Iratosi T. János: «Az ember életének boldogul igazgatása módjáról., Ajánló-levél.

nokságot, azonnal elkezdte háborgatni a protestánsokat, s előbb Temesvárról, majd pedig birtokairól üldözte el azokat.¹

Szegedi Kis István is tehát — postquam is ibi triennium fere explesset — kényszerült ismét vadorbotot venni kezeibe társaival együtt,² s utánuk a dajka nélkül maradt prot. egyház Losonczinak folyton tartó zaklatásai következtében csakhamar elenyészett, és pedig annyival könnyebben, mert már híre járt, hogy a török készül a várat megszállani s már néhány erősséget — Bécskerek, Csanád, Csálya, Lippa, Nagy-Lak stb. — a környékben meg is vett és lerombolt.³ Nem tellett bele egy év, hogy maga Temesvár is elesett, és pedig — mint Skarica tudni véli — nem is annyira a magyarság fajtalankodása és elbizakodottságabani vigyázatlansága miatt, mint Tóth Mihály parancsnoksága alatt Szeged;⁴ nem is a katonaság csekély száma s a vár gyengesége folytán mint Lippa, hanem inkább

¹ A váradi káptalan 1552. június 25. jelenti Oláh Miklós kancellárnak: «*Temeraria ac coeca perversitas Lutheranorum, quos his proximis tantum diebus Magnificus Dns Stephanus Lassonci expulsos ex oppido suo Pankotha. profugos ac divagos fecit, civitatem Váradensem invasit, virus perversae suae doctrinae nunc clam, nunc palam per singulas domos infundendo. Non desunt jam plerique, qui auribus prurientibus ita infecti sunt, ut timendum sit, ne alias nondum adhuc corruptos, brevi tempore corruptissimos reddant, et sanam rempublicam nostram hactenus conservatam de meliore fidei conditione deturbent et pessum-dant. Auxilium autem vel potestatem puniendi pestiferos istos lutheranos a nullo principe saeculari habemus, ne ab ipso quidem, qui in regimine Episcopatus hic primas est (Varkocs Tamás), quem quia lutherani factiosis ipsorum persvasionibus favorabilem animadvertunt: audacter undique in rempublicam nostram confluunt et impune quoscunque seducunt. Plures etiam plebanatus, jam nunc turpiter ejectis plebanis, sub Episcopatu Váriadiensi occupaverunt, etiam nolente pro majore parte populo.*» Századok. 1887. 397—8. lap.

² Úgy látszik, hogy Lippai Kristóf előbb eltávozott onnét, mivel 1551. márczius 26-án már Vasas Sz. Iványon volt (Szolnok-Dobokam.), mint Kendi Ferenczné. Lévai Katalinnak azon napon kelt testamentumából kitűnik. (Századok, 1876. 747. l.)

³ Skarica e dologra nézve jól volt értesülve. Egy szemtanú is 1551. december 20-án bevégzett emlékiratában így adja elő ezen eseményeket: «*Der Weglerweg (Beglerbég) von dannen (Bécskerek) ist er auf das Bistumb Tschanad daselb den 28 tag Septembris belegert, welches sich on alle gegenwer ergeben. Alsdann ist er auf Lippa gerückt; daselb unbesetzt gefunden und den 8 tag oktobris umb 3 Uhr nachmittag on alle viderung eingenommen. (Brüsseli okm. tár II.: 275. V. ö. Szalai L.: Adalékok IV.: 269. l.) Szemtanúnk s Skarica előadásának összevetése után Szegedinek Temesvárról elüldöztetését szeptember hó elejére bizton tehetjük.*

⁴ Verancsics is (II.: k. 93. l.) ezt mondja: «*ez hadnak veszésinek oka e lón, mert az város megvételenek utána oly nagy paráznság és fertelmesség támada az városban, hogy embernek írni is nem illik.*

az Isten beszédének megvetése, s annak hűséges hirdetői iránt való rideg bánásmód miatt, kiknek úgy szellemi, mint külső jelenléte a katonák lelkét bátoríthatta és erősíthette volna.

Az üldözött reformátorok szerte széledve, különböző helyeken folytatták istenes munkájukat.

Lippai Kristófról azt mondja Szatmárnémeti Mihály s utána Budai E. és Tóth Mihály, hogy Temesváron meghalt, de ez állítmány téves, mert az 1554-ben Óváron tartott zsinat atyái közt ott látjuk s a sorozatban harmadik helyen áll neve. Nagyon valószínű, hogy ő volt az a Kristóf deák, kiről az Arad és Várad vidékéről Bécsbe csak nem régiben visszatért Draskovics György már idézett levelében azt beszéli, hogy jelenleg a lutheránok főszónoka, ki hajdan Wittenbergben tanult s most Varkocs pártfogása mellett Köleséren lakván, a köleséri főesperes területén, le a Fejér-Körösig a nép és parasztság közt nagy eredménnyel prédikál. Hallván pedig, mily sikerrel működnek a *pankotaiak*, megfogadta, hogy ő is Váradon fog prédikálni. Meg is jelent ott s Úrnap (június 16.) nyolczadában a székesegyházban elég hangosan jegyezte meg, hogy az oltári szentség maga a sátán; a haldokló Bencze deákot pedig azzal ijesztette, hogy pokolba jut, mivel az ostyában az ördögöt nyelte el. S nemcsak otthon Köleséren izgatja a népet a plébános ellen, hanem máshol is mindenütt meghasonkást támaszt követői s a katolikusok közt.¹

Gergely lelkész hova ment? nem tudjuk. Skarica *decsi* lelkésznek mondja. A tolnamegyei Decs egyike legrégebbi egyházainknak, s nem lehetetlen, hogy ottani lelkész volt; de én inkább hiszem, hogy a békésmegyeyi *Decsének* volt lelkésze,² s talán nem tévedek, ha egynek tartom Meliusz debreczeni paptársával, az énekszerző Szegedi Gergelylyel, ki szinte örvendett Petrovics Péter pártfogásának, a mint ezt mutatja Wittenbergből 1557-ben ahhoz intézett levele, melyben köszönetet mond ama nem remélt beneficiumért, melyet az kevéssel előbb Beregszászban adott neki. Beregszászsal Petrovics rendelkezett, de hogy a beneficium pénzsegély volt-e, vagy a *barát által leölt* Radán Balázs után üresen maradt beregszászi papság? nem tudjuk.

Szegedi Kis István hosszas bolyongás után s Lippán csak keresztül menve,³ a berettyóparti *Mező-Túron* vonta meg magát.

¹ Századok 1887. 399. l.

² Papja, Ólvedi Gergely jelen volt 1569-ben a váradi zsinaton.

³ «Per Lippam transiens.» Skarica i. m.

A túri prot. egyház keletkezési évéül az egyetemes egyházi névtárban az 1546-ik év van jegyezve; Tóth Ferencz pedig azt beszéli róla, hogy ott a megtisztított vallás a Nadányi, Massai és Jaxith familiák oltalma alatt a Körös-Maros és Berettyó mentében reformáló Gálszécsi, Ozorai, Literáti és mások által csakhamar megfundáltatott; azonban 1550 előtt Kálmáncsehi Sánta Márton a reformátusok értelmét ide is bevitte, mint azt Skarica Máté a Szegedi életében bizonyítja. Ezenkívül nevezetes reformátorai és prédikátorai voltak ezen egyháznak Túri Szabó Lukács és Túri Jakab (ez lehet az a Jakabus Túri, a ki az erdői zsinaton a hetedik helyen említetik az ott jelen voltak közt). Az eklézsia pedig oly fényes volt, hogy a nagykunsági eklézsziák már 1566-ban a túri egyházzól nevezettek el túri traktusbeli eklézsziáknak, és a helv. vallástételnek is túri esperesség neve alatt irt alá az egyházmegye.¹

A Tóth Ferencz által említettek mennyiben voltak a reformationnak pártfogói és terjesztői Túron, erre nézve positiv adatokat nem ismerünk; kétségtelen azonban, hogy korán s előbb annál az időnél, melyben keletkezettnek tartja magát az egyház, már voltak ott hívei a megtisztított vallásnak. Erre mutat azon körülmény, hogy a Tiszamellékről a ki legelsőben, 1531-ben megjelent Wittenbergben, az Túrnak szülötte Túri Lukács volt, s igaza lehet a hagyománynak, midőn őt szülővárosa reformátorának mondja. Haza jövéen, ő vethette meg alapját az evangéliumi egyháznak, mely a század közepén már prédikátort tartott s egy évtizeddel azután nevet adott az egyházmegyének.

Szegedi Kis Istvánt — mint életirója beszéli — kitüntető tisztelettel fogadták a túriak, menhelyet adva a sors által üldözöttek s majd még azon évben (1551.²) foglalkozást is, rá bizván az igének hirdetését és az iskoláknak vezetését. Szegedi a nála szokásos buzgalommal és szorgalommal felelt meg kettős feladatának. Hirdette az igét mindenek óhajta és tetszése szerinti buzgósággal és tisztaságban, s hírt, nevet szerzett az iskolának, melyről a túri ref. egyház régi anyakönyvének 6-ik lapján az 1552—3-ik évek alatt ez olvasható: «A török Tömösvárt és Szolnokot megvevén, a collégiumért sokat szenved a város, de mégis el nem bocsátja, költségével és javaival általmazza, szaporítja stb.» Keze alól jeles férfiak, a reformationnak hű munkásai kerültek ki; közülök a híres *Túri Pál* emlékezik róla s második Cicerónak mondja őt. Túron munkálkodá-

¹ Tóth F.: Túlatizsai püspökök élete. 12 lap.

² Skarica Túrnál megnevezi a hivatalbalépés évét is.

sát, bár az idők nagyon zivatárosak voltak, nem zavarta külső vész és üldözés, de élete szomorúság nélküli itt sem lehetett. A halál családi boldogságát dúlta föl, elrabolván tőle bujdosásának hű társát s egyetlen gyermekének édes anyját, Orsolyát.

VI. Szegedi Kis István Békésen tanítóskodása s ott Kis-Kampó martalóczai által fogságba hurczoltatása. Megszabadulása és tiszántúli működésének vége.

Túrról másfél évi működés után, s mint már özvegy, meghívás folytán *Békésre* ment.¹

Békés reformáltatását Gelei Katonai István egy névtelen után Ozorai Imrének tulajdonítja, pártfogókul pedig a Ladányi és Massai Nagyságos Urakat említi.

Ozorai Imre az 1531-ik évben tanult Wittenbergben Thüri Lukácsnal, s kétségkívül ott érte a következő évben oda ment Tornyai Ferencz. A viszony, melyet rokon helyzetükben kötöttek s közös törekvéseikkel erősítettek, vezethette a tolnamegyei származású Ozorait a tiszántúli vidékre, hogy itt s azokkal együtt legyen terjesztője az evangéliumi tudománynak. Róla a XVI. század írói mind mint békési reformátorról emlékeznek.

A körös-nadányi *Nadányiak* közül Meliusz, Gyárfás és István testvérek nevét ismerjük, s különösen az utóbbiról — ki 1552-ben bírta Bakonszeg mellett Kovácsit — írják, hogy a Luther tudományát nagy igyekezettel és buzgósággal terjesztette.

A *Massai*-család — Istvánffi szerint — Olaszhonból szakadt hazánkba, s Biharban, különösen pedig Békésben és Zarándban tetemes birtokaik voltak. A reformáció korában Imre, András, László és János élt, kik közül az első emelkedik ki mint annak különös pártfogója, s mint ilyent Szikszai F. Demeter 1563-ban Wittenbergben üdvözlő verssel tisztelte meg. Testvérük, vagy közülök valamelyiknek leánya volt-e Massai Margit és Eulália? bizonytalan, csak azt tudjuk, hogy az első Pázmán

¹ A Skarica által írt életrajzban ez áll: «*Thurino tandem functione sesqui annorum expleta viduus Bekenesium juxta vocatione concessit anno 1553.*» A kétségtelenül sajtóhibából származott értelmetlen nevet Czwinginger, nem figyelve a szöveg következő tartalmára, egy másik tévedéssel véle corrigálhatni, midőn mondja: «Anno 1553. *Belénestum* vocatus etc.» Ő utána hozták aztán Békés helyett Belényest némi forgalomba némely írók s köztük Rácz Károly nyomán a belényesi ref. egyház történetének írója is. Hogy azonban hamis nyomon indultak, magából Skaricából látható, ki életrajza további szövegében világosan *Békést* (Békésinum) írt.

Péternek volt anyja, az utóbbi pedig Mágocsi Gáspárnak felesége. Ennek ajánlotta 1563-ban Meliusz J. Péter az ő válogatott prédikációit.

Az említettek közül nevezheti-e Szegedi K. István egyiket vagy másikat pártfogójának? nincs feljegyezve. Békésen töltött életéről csak annyit tudunk, hogy működött híven ott is mint egyebütt, nagy szorgalommal és buzgósággal hirdetvén az igét a templomban s tanítván az iskolában; s hogy a Tiszamelléken működése e végpontján sorsa éppen az volt, a mi pályája kezdetén Csanádon: üldöztetés és méltatlan szenvedés.

Skarica beszéli, hogy a bűnt bűnre s vétket vétekre követő kóbor katonák, vezetőik parancsára a képzelhető legdurvább erőszakot követték el az Isten emberén. Szegedi K. István éppen kertjében időzött, midőn meglátva őt egy arra elsiető paraszt, hirtelenséggel így szólítja meg: «meddig akarsz még maradni itt az iskola falai közt? miért nem mented magadat gyors futással? hiszen indulóban vannak már *Kámpó*¹ katonái, hogy lakásodon elfogván, megöljenek. Bízd rám gyorsan a kicskéd van s menekülj; én minden szentekre ígérem, hogy megőrzöm azt számodra.» Azon közben, míg a paraszt a legjobb indulattal, de a mely utóbb gonoszra változott, ekként szól hozzá, közeledő zsvivaj hallatszék; majd előtűntek — a mint az megmondá — a martalóczok, kiket meglátván Szegedi, kertre nyíló ablakán tüstént beugrott szobájába s aztán igen kérte az ismeretlen embert, hogy pénzes zacskóját, melyet a közben kiadott annak, gondosan őrizze meg. Nyomban ezután rátörtek a rablók s mindenét — az ágy szalmájába rejtett kevés pénzeskén kívül — könyveivel együtt fölprédálták, őt magát pedig megkötözve Kámpóhoz hurczolták.

Mikor történt Szegedinek e durva megtámadtatása?

Skarica azt mondja, hogy Békésre 1553-ben hivatott meg; az imént elbeszélte esemény előadásához pedig e szavakkal kezd: «*mielőtt a vár Losonczival és Campo olasz vezérrel*

¹ Ferdinánd a Castaldó által Erdélybe vezetett sereg után még 3000 spanyolt küldött, s ezek vezére volt Nagy és Kis Kámpó, mint Tinódi énekli:

Király hadnagyi közt Nagy Kámpó ott vala,

Kinek Aldani Bernáld neve vala.

Öcsese az Kis Kámpó vitéz velök vala

Nevük Alonsopéres Sajanedréről vala.

(Erdélyi historia II. rész.)

Forgács így említi a két testvért: «Bernardum Aldanam et Alonsum Perez Sajavedrarollam fratres, quorum ille cohortis Hispanorum, hic ducentorum equitum ungarorum praefectus, quem ungari Kis Campum appellavere.»

elesett», és befejezi azt ekként: «*Ezután következett Temesvár megvívása 1553-ban.*» Skarica elég jól volt értesülve az e tájban történt dolgokról, meg is tartotta azokat emlékében, és ha mégis Temesvár megvívása s azzal együtt Szegedinek Békésre menetele idejét illetőleg tévedett: ezen nála, ki legnagyobb-részből emlékezet után dolgozott, egyáltalában nem lehet csodálkozni. Tudva azonban, hogy Temesvárt 1552. július 27-én ostromolta és vette meg a török: tévedését ezúttal könnyen kiigazíthatjuk, s egyszersmind figyelemmel az ő előadására és az akkori eseményekre, azt hiszem, hogy Szegedinek Békésre meneteletét és megtámadtatását bátran az 1552-ik év közepe előtti időre tehetjük.

Az 1542-ik évben ugyanis könnyű szerrel hatalmába kerítvén Szegedet a török, a lakosok közül többen, kik nem akartak vagy mertek a gyűlölt és rettegett ellenség alatt élni, odahagyva szülőföldüket, Debreczenbe menekültek. Ezek közt volt Tóth Mihály is, egykor városának főbirája s jó magabiró ember, ki új lakóföldén is előkelő állást, városi tanácsnokságot tudott magának kivívni.¹ A tekintélyes városban elnyert tisztas állása azonban nem feleltethető el vele szülőföldét s ottani veszteségeit; mint a jó Tinódi enekli: «az nagy kárvallásán koronként bánkodik, s mint megtorolhatná? azon gondolkozik.» A bosszú-állás órája, ha késve bár, de végre mégis elérkezett. Az 1551-ik év szeptemberében elfoglalván a török Lippát, Csanádot: Ferdinánd seregei már a következő hóban azok visszafoglalására indultak. s a különben is vállalkozó szellemű Tóth Mihály a hadsereghez csatlakozván, tevékeny részt vett az ostromban s aztán Balassa Menyhérttel a lippai várból kivonuló Uleman basa kifosztásában; majd pedig a sikertől felbuzdítva Szegednek is a török kezéből kiszabadítását vette eszébe. E célból a következő év elején Erdélybe ment Castaldóhoz s annak azt ígérte, hogy ha valamelyes sereget bízna kezére, ő Szegedet könnyű szerrel visszavenné a töröktől, mivel ott levő baráti és ama 700 halász, kikkel titkos egyetértésben van, minden bizonynyal megnyitná neki a kapukat. Castaldó kapva az alkalmon, hogy így

¹ Jó Tót Mihály régen magabiró vala,
Szeged városának főbirája vala.
Az terek közt ő kiszökött vala.
Mező Debrőczönben szegényül lakik vala.

Tinódi S.: «A szegedi veszedelemről.»

Izabella királynénak 1549. szeptember 7-ikén Gyulafejeváron kelt oklevelében *Szegedi Tót Mihály* és *Szegedi Kis Pál* Debreczen városi tanácsbeli személyekként említetnek. Szűcs I. Debreczen története. I.: 186.

könnyedén urává lehet Szegednek, elfogadta az ajánlatot.¹ Tóth Mihály tehát nagy hamarsággal 5000 hajdút szedett össze Debreczen vidékén s a Castaldó által melléje rendelt Nagy Ambrus, Horvát Ferencz, Oberstorf Ádám és Alonzo Perez, a közönségesen úgynevezett *Kis-Kampóval* Szeged ellen indult. 1552. február 26--27-ike közti éjjelen meglepven a törököket, a várost elfoglalták, s maga a parancsnok Héder bég félmeztelen menekülhetett a várba. Tóth Mihály 500 hajdút küldött utána, hogy a várba rontsanak be. de a bég összeszedvén magát, visszatolta őket. Ezek is tehát visszamentek a város prédálására. Szörnyű volt a kincs, a pénz. arany és ezüst edény, ezeken felül a selyem és egyéb értékes portéka, melyeket a török és zsidó kereskedőktől, vámosoktól ragadoztak a hajdúk; ² s miután a török lakosokon kidühöngték magukat és beteltek a tőlük harácsoltszákmánnyal, saját véreik ellen fordultak, követve az itt-ott látott példát s talán adott jelszót és utasítást is.

Midőn Martinuzzi Izabellától szabadulva teljesen urává lett a helyzetnek s a császári hadakkal erősödve megkezdte a Tiszakebelben a török elleni támadást, megkezdődött itt a protestánsok nagyban háborgatása is, s igazolva lett Gyalui Torda Zsigmondnak mondása: «a török igazgatás alatt levő lakosoknak nagy mértékben tündöklök az evangélium és teljes szabadságban él az ő lelkük, melyet a mi királyunk, ha ezen részek hatalmában volnának, tűzzel-vassal akadályozna.» Mint már láttuk, Losonczy István, mihelyt elfoglalta Petrovics helyét, azonnal elűzte Temesvárról s aztán birtokairól a protestánsokat. Majd Makóról, Csanádról, Lippáról és a többi helyekről voltak kénytelenek menekülni. Az e környékbeli lakosok mind Debreczenbe vonultak.³ A szegediek sem kerülhették el a keserves sorsot. Nyomta, seperte őket az ellenséges áramlat s hihetőleg a magán bosszú is. Tóth Mihály mint ősei hitéhez ragaszkodó erős katolikus s épen azon időben bujdosott el Szegedről, midőn ott a megújított vallás terjedni kezdett és pedig halálosan gyűlölt ellenségének, a pogány töröknek pártfogása mellett. Talán tanúja volt még, mindenesetre pedig hallója annak, a mint Abádi Benedek mind az iskolában, mind a templomban a pasa előtt nagy kedvességben tanított, s ez az

¹ Istvánffi: Lib. XVII.

² Budai F. Polgári Lexicon. III.: 330—40. I. Tinódi Sebestyén: «Szeged veszedelméről historia».

³ «1552-ben Kereszt feltalálása utáni szombaton (május 7.) a városi tanács azt határozta, hogy valakik a lippai ostrom után ide Debreczenbe költöztek, azok mindnyájan, akár Makóról, akár Csanádról valók legyenek, bérpénzt kötelesek fizetni.» Szűcs I.: Debreczen története. I. k. 185. l.

ösi vallás és jogok érdekében szót emelő barátoknak hallgatást parancsolt és megfenyegette őket, hogy ha csendesen nem viselik magukat, rövid nap a városból kihányatja őket. Kétségtől bántotta is ezen egyoldalú kedvezés s nem csoda, ha a török elleni gyűlölettel az új vallás apostolai elleni gyűlöletet is magával vitte s ápolta bujdosásában. Ama majdnem egy évtized, melyet a még ekkor szintén egészen katolikus Debreczenben eltöltött, nem változtatott vallási meggyőződésén, de nem is törölt keserű emlékeiből semmit, minélfogva midőn Szegedet hatalmába kerítve, a pogány ellenségen az ekkor még ugyancsak ősei hitét valló hajdusággal kidühöngte magát, a török által pártfogolt, s e pártfogás és az új vallás miatt félig ellenségnek tartott protestáns lakosság ellen fordult, annak prédikátorát a városból kiűzte, mint ezt a jó protestáns Tinódi Sebestyén éneкли:

Tóth Mihály forgolódik az Nagy Ambrussal.
Az sok nyereséget gyűjtik nagy hamarsággal.
De ők szertelenül elbízták magukat
Mert nem adának erről Istennek hálákat.
Nagy Isten ígését ők bizon nem vevék
Jámbor prédikátort városból kiküldék.

Históriás ének a Szegedi veszedelemről.

Tinódival egyezően benczédi Székely István is ezt írja: «Szegedöt Tóth Mihály a hajdúkkal megvöve, de az úr Isten nem tartá őket sok ideig benne, mert *az Isten ígésének hirdetőjét kiűzé onnét, kit a török nem bántott.*»¹ Szegedről Gyalui Torda Zsigmond után tudjuk, hogy ott 1546-ban Abádi Benedek mint prot. lelkész és tanító a török basa védelme alatt működött; ama jámbor prédikátor nevét azonban, kit Tóth Mihály onnét kiűzött, nem ismerjük.

Tóth Mihály szerencsés kezdetű vállalatának szomorú vége lett. Hajdúi neki adva magukat a pinczékben talált jóféle szerémi, baranyai és somogyi borok ivásának, a Héder bég segélyére siető török sereg közelgetésének hírére sem józanodtak ki, s Ali basa a pinczékben részegen eleibe tántorgókat rútol elverte. 5000 orrt és 40 zászlót küldött Konstantinápolyba.

A szerteszört hajduság a vidék rémivé lett; csapatokban barangolva sarczolá a környékbéli községeket. Ily járatban lepték meg Kampó lovas martalóczai Békést is, s tovább folytatva a protestánsoknak Szegeden elkezdett háborgatását, hurczolták a később Losonczival együtt Temesvárnál elpusztult *Kis-Kampó*

¹ Székely Estván: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559., 235. l.

elé az isten emberét.¹ A fölötté eddig örködött isteni gondviselés azonban most sem hagyta el, mert a katonák közt levő egy hajdani tanítványa ráismervén, annak segítségével kiszabadult fogságából s a Körösön titkon átkelve elmenekült.

A veszélytől s talán haláltól csodálatosan megszabadult Szegedi, midőn elcsendesült a zaj, s a rabló katonák tovább vonultak, előjöve rejtekéből, gyorsan visszatért lakására, és elrejtett pénzecskéjét az ott talált asszonyoktól, kik szokás szerint kutatólózva az ágy szalmájában ráakadtak, kezéhez vette. Az a jóakaró paraszt azonban, kire az ablakon kiadott zacskóját bízta, soha többé nem került szeme elé.

Nem sokkal ezután, de még *Temesvár megvívása előtt* egy újabb, s az eddigieknél sokszorta súlyosabb veszteség érte a sors által annyira üldözött nagy férfiút. Egyetlen gyermekét, kicsiny leánykáját, Katát ragadta el tőle a halál, s miután azt szomorú szívvel sirba tette,² porba hullt az utolsó láncszem is, mely őt a Tiszamellékhez kapcsolá. Békésen *alig félévi működés* után³ a tolnaiak hívására az 1552-ik év végén vándorbotot vett ismét kezébe s ezzel végeszakadt tiszamelléki reformátori működésének.

Földváry László.

¹ Vitéz kis Kampó fegyverét ragadá:

. . . . .
Körözsbe szökék, ott lőn ő halála.

Tinódi: Temes megvívása.

² «Tristissimis exequiis Szegedinis terrae mandavit», mondja Skarica. E hibás szerkezetű mondatból az látszik, hogy Szegedi már nem Békésen, hanem Szegeden temette el leányát, hol a kis anyátlan árvát talán valami jó rokon gondjaira bízta, vagy a hol talán ő maga is mint menekült az év végeig, tehát Tolnára menetelég megvonta magát. Ha ez áll, s miután világosan mondja, hogy ezután (t. i. a temetkezés után) következett Temesvár megvívása: akkor Békésre menetelét az 1552-ik év elejére s Tolnára költözését szintén ennek, nem pedig az 1553-iknak végére kell tennünk . . . Skarica előadása általában nemcsak felette dagályos és nehezen érthető, de homályos is; sokszor úgy látszik, hogy maga sincs tisztában az időre és eseményekre nézve.

³ Hogy Szegedi K. István Békésig az egyes helyeken mennyi időt töltött? azt részint számokkal kifejezve mondja Skarica, részint előadásából — az egy Csanádot kivéve — vehető ki. Én az ő nyomán haladtam, utólagosan azonban kijelentem, hogy adatait, az idő jelzését illetőleg egyáltalában nem fogadhatjuk biztosokul. Ő azt mondja, hogy Szegedi

Wittenbergben töltött	3	évet,
Csanádon és bujdosásban	0	>
Gyulán > >	1	>
Czeglédén > >	2	> 6 hónapot,
Temesváron majdnem	3	>
Túron > >	1	> 6 >
Békésen alig	—	> 6 hónapot.

Éz összesen 11 év és hat hónap. Ha Szegedinek Németországba menete-

II. PILÁRIK ISTVÁN ÉLETE.*

I.

A férfiút, kivel a tisztelt olvasó jelen tanulmányban megismerkedik, a XVII. század szülte. Napvilágot látott, miután a dicsőséges Bocskay-féle szabadságharcban a protestantismus kivívta közjogi állását (1606. bécsi béke és 1608.: I. t.-cz.), minek alapján az ev. egyház, illetőleg a török hódoltságon kívül eső nyugati és északi része, mint a r. kath. «religióval» mindenben teljesen egyenlő jogú egyház a zsolnai (1610.) s a szepesváraljai (1613.) zsinatokon kánonilag szervezkedett is. Végig élte aztán a rettenetes 30 éves háborúval párhuzamosan hazánkban is megvívott nagy alkotmányos, majd fegyveres küzdelmeket, Bethlen Gábor s öreg Rákóczy György hazáért és evangéliumért vívott győzedelmes harczeit, mely utóbbi a linzi békekötésben (1645. és az 1647-iki t.-cz.) volt hivatva visszaállítani a megzavart békét s igazságot. Majd maga is ide-oda hányatva megüldözött s végül idegenbe kiűzött áldozata lett az I. Lipót sötét uralma alatt felszínre került, a lelkiismereti s polgári szabadság és jogok ellen halálbosszút libegő ultramontán-reactionárius áramlatnak, a mely végül abban a hirhedt «gyász-évtizedben» (1671—81.) ülte a letiport haza és protestantismus felett szörnnyű diadalmi torát.

lét Skaricával egyezően 1541-re teszszük és Csanádon tartózkodására semmit nem számítunk: akkor ezen időszámot kevés híján (11 év, 4 hó) megtaláljuk a Wittenbergbe menetel (1541.) és Temesvár megvívása (1552. júl. 27.) közt eső időben. Ámde az egyetemi jegyzőkönyv azt bizonyítja, hogy Sz. K. I. nem 1541., hanem az 1543-ik évben ment Wittenbergbe, s mivel Csanádon és bujdosásban is bizonyosan több hónapot töltött: annál fogva azt kell mondanunk, hogy Skarica Szegedinek nemcsak Wittenbergben tartózkodása, hanem az egyes helyeken való működése idejére nézve is tévedett.

* Hasonló nevű atyjától, fiától s munkájától való megkülönböztetésül, kik szintén papi hivatalt viseltek, a római II. számmal jelöli őt már *Czuvittinger D.* «Specimen Hungariae Literatae. MDCCXI.» cz. nagybecsű művében (303 l.: «*P. St. huius nominis II.*») s majd *Schmal A.* is «*Adversaria . . . MDCCLXV.*» cz. művében. Lásd *Fábó*: «*Monumenta ev. aug. conf. in Hung. Historica.*» Pest, 1863. 2-ik kötet, 351 l.

Oly idők voltak ezek, midőn a honához s hitéhez hű lélek a saját tiszta öntudatán kívül csak Istenben bízhatott meg . . . Az elméket a legveszedelmesebb korkérdés, a vallás, helyesebben a dogma uralmának kérdése foglalkoztatta s állította egymással szemben kemény hadi sorokba, melyek kölcsönösen a csak általuk bírt, jobban mondva bírni vélt, szent igazság nevében küzdöttek egymás ellen, mint a megtestesült Antikrisztus ellen. Csakhogy a vallásos fanatizmus, ha győz. határt nem ismer, hanem irtja, öldökli áldozatát, oly kínokkal, miket kitalálni csak a vallás szent dühe képes: a legyőzött fél meg sanyargatásai közben a szent hagyomány csodás történeteivel menekül, mint a melyekből a kegyes hit megvigasztalódva bizonyosodik meg újból és újból, hogy Isten az «*övéit*», ha egyideig sujtolja is, de végkép el nem hagyja . . . És megszületik ezen az Isten csodás közbenyúlásába vetett hitteljes várakozás alapján az apokalyptikus ábránd, mely irodalmilag is kifejezésre talál; a mely rabul fogja még a legegészségesebb, a legkiválóbb elméket is, mint erre épen a XVII. század egyháztörténete úgy a külföldön, mint hazánkban oly felette érdekes példákkal szolgál.¹

«Térj magadhoz drága Sion,
Van még neked Istened!»

Ez a törhetlen hit élteti a *gyülekezetet*. Isten az ő «kiválasztott népét» ha bünteti is

— «Azt bünteti, kit szeret» —

de csodás módon meg is szabadítja, ellenségeit pedig eltiporja. Az *egyén* pedig, ki a mindennapi zaklattatás s megpróbáltatások között még mindig kikerülte a fenyegető vész, életének összes tényeiben szintén Istennek ő rajta, az Ő «szentjén» elkövetett nyilvánvaló csodáit szemléli.

Ne csodálkozzék azért a nyájas olvasó, ha az alább közlendő életrajzban, mely hősünk saját feljegyzésein² alapul,

¹ V. ö. *dr. Kvacsala János*: «I. A. Comenius». Lipcse, 1892.; «A XVII. századbeli chiliazmus történetéhez» (Prot. Szemle II. évf. 428. s k. l.) s «Kalinka Joachim első vizsg. fogsága» (Prot. Szemle II. évf. 721. s k. l.) cz. munkáit.

² רֵעַן לַיהוָה יְהוּדָה הַסִּיר «Currus Jehovae mirabilis, das ist, Ein Wunderbahrer Wagen des Allerhöchsten. auf welchem Er, wie von Anfang her, also auch noch heute zu Tage, als ein wunderbahrer GOTT und Führer seine Heiligen . . . in dieser argen Welt führet, bis Er sie endlich auf Elias Himmels-Wagen durch einen seeligen Tod in die ewige Ruhe eingeführet hat. Dargethan durch *Stephanum Pilarikum den Eltesten* . . . MDCCLXXIX. (1678.) . . . Psalm IV. v. 4.: *Erkennet doch, dass der HERR seine Heiligen wunderbarlich führet*». Wittenberg.

A könyv első oldalán van Pilarik arczképe s felette e felírás:

hasonló jelenség nyomaira fog találni. A ki a történet lélektanába el tud merülni, az e jelenséget sem félreértene, sem kicsinylőleg lenézni nem fogja.

* * *

Hol 59 évvel később *Bél Mátyásnak*, a XVIII. századbeli híres «historicus patrius»-nak bölcsője ringott: Ocsován a zólyommegyei kis városban (ma falu) született Pilárik is, a szó nemes értelmében ároni családból 1615-ben.

Atyja, (I.) *István*, előbb a breznóbányai ev. iskola rectora,¹ feleségével, az ugyancsak papi családból származott *Masurkius*² *Annával*, csak épen hogy megtelepedett az ocsóvai paplakban, hová említett évben a helység r. kath. földesurának, *gr. Csáky Lászlónak* azon ünnepélyes ígéretével lett megválasztva, hogy a míg csak él, senki hivatalában háborgatni nem fogja, már is az ifjú nőnek beteljesedett ideje s három napon és éjen át tartó kínos vajúdás után egy egészséges fiúgyermeknek adott életet, kit testi születése után anyja nem sokára a «lelki újjászületés fürdőjébe» elmerítvén, a keresztségben neki, mint elsőszülött fiúnak a maga neve után, de meg a szülői büszke öröm kifejezéséül is *István* (Stephanus-Korona) nevet adott.

Későbbi házaseletükből még két fiúról van tudomásunk, mint kiket István maga is megnevez feljegyzéseiben s kiknek neveit forrásaink is megőrizték s ezek: *Jeremiás*³ és

Reverendus Vir, Stephanus Pilarik sen. VII. Diversarum Eccles. in Hung. Pastor. Semel Captivus Ottomanicus, Ter Exul, nunc Neo Saltzi Misniae Antiste».

A kép alatt distichon.

Magát P. elbeszélését megelőzi a wittenbergi egyetem theol. facultása dékánjának s tanári karának igen érdekes ajánló levele, melyben a magyarhoni protestánsok üldöztetése panaszoltatik fel; s befejezi több Piláriknak ajánlott költemény. tanároktól, lelkészektől, többek közt *Calovius* Ábrahámától.

¹ *Klanicza M.*: «Fata aug. conf. Eccl.» L. *Fábó*: «Monumenta sth.» 3. k. 286 l. V. ö.: a pozsonyi ev. lyc. levéltárban őrzött «*Gymnasiologia Rezikis Mathaeidesiana*» 121. s 123. l., hol ő mint «vir doctus et patriae suae praeceptor» jellemeztetik egy kortársa által.

² *Masurkius Kristóf* német-lipcei (Liptóm.) ev. lk. volt az édes atyja, ki mint esperes, a zsolnai zsinaton is Mokoschinus M. teplai pappal együtt a lipctói «fraternitas» kiküldötteként résztvett, honnan visszatérve, még ugyanazon évben elhunyt. V. ö. *Klanicza-Fábó* i. m. 3. k. 62., 51., 56. l.

³ A *Gymnasiologia R. M.* szerint (390 l.) 1637-ben tanult Német-Prónán. Beszterczen, Szebenben, Bártfán, Rostockon. Visszatérve conrector lett Pozsonyban, majd Németprónán s aztán Illaván rector. (V. ö. még u. o. 39., 136., 329. és 526. l.) 1647-ben mint korponai ev. tót lelkésztl említi a *Currus* jeh. 16 l. V. ö. *Klanicza-Fábó* i. m. 288.

Élete további sorsáról tudósít *Burius* «Micae hist. chronologicae»

Esaiás.¹ Mindketten, hősünkkel együtt, jeles, derék papok, az evangéliumi igazság törhetlen hitvallói, kiktől, úgy mint István-tól is, később egész papi generáció ágazott le, úgy hogy a Pilárik-családot a XVII. és XVIII. századbeli legelőkelőbb honi ev. papi családjaink közé kell soroznunk.²

Kégyes szüleinek gondos vezetése alatt a kis fiú testben, lélekben kezdettől fogva szépen növekedett, úgy hogy már négy éves korában édes atyja az iskolába adja. Mint ilyen iskolás kis gyermek, egy alkalommal társaival az erdőre ment tárgallyat szedni, ott azonban valahogy elmaradt tőlük. Tévelyegve egy nagy cserfához ér, a melynek odujából épen akkor egy hatalmas maczkó czammog elő, nagy mormogással vonulva el a félelemtől megmeredt gyermek előtt. «Isten volt az, a ki az éhes medve orrát befogta, hogy meg ne érezze otlételemet — mondja később, ez első csodás megszabadulására gondolva Pilárik — nyilvánvaló jelképét akarván nyújtani annak, mint fog majdan ama *pokoli medve* egész fajzatával fellépni, de a nélkül, hogy elnyelhetne!»

Azonban fejlődő korában volt alkalma tapasztalni Istennek egyéb «csodáit» is.

cz. 1685-ből való feljegyzéseiben (kiadta *Lichner* Pál. Pozsony, 1864.), hol (164. l. 131. sz. a.) mint bélabányai (Dilna) lelkész említették, honnan 1674-ben a nagy pozsonyi judicium delegatum idején kiűzetik. Miután egy ideig itthon bujdosott volna, ugyanazon év szeptember havában Brégába ment. hova nem sokára neje is két kis fiával követte, majd Boroszlóban s Magdeburgban tartózkodott, míg végül az utóbbi város szomszédságában fekvő *Syldorf* falu lelkésze lett. Idővel, 1682-ben visszatért hazájába s a korponai iskola rektorává választatott. Nyilván itt is halt meg.

¹ A «*Gymnasiologia R. M.*» szerint (380 l.) 1643-ban szepesszombati tanító. Később szepes-tepiczi, majd matheóczi azután korponai német (Currus jeh. 14—16.) s végül selmeczi tót, majd német lelkész. Ez utóbbi minőségében a pozsonyi jud. del. elé idéztetvén. száműzetett s nejével és négy gyermekével külföldre bujdosott. Hét évi számkivetés után külföldön is halt meg 1681. június 10-én, épen leánya menyegzője napján. V. ö. *Burius* i. m. 120 l. 28. sz. a. «Erat hic vir dei facundus et patiens multa aspera.»

Meg kell említenem, hogy *Rácz Károly*: «A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben» (Sárospatak, 1874.) cz. művének 144. lapján a P. Esaiásnál úgy a szülőhelyre, mint a felsorolt irod. művekre nézve *alapos hibába* esett, a mennyiben mindkét helyen a mi II. Pilárik Istvánunk *Esaiás* nevű fiára vonatkozó adatokat közöl. Ha *Buriust* s a *Currus* 1—t összeveti használt forrásával *Czwittingerrel* (Specimen Hung. Lit. 1711.), akkor e hibát okvetlen kikerüli vala.

² *Czwittinger* i. m. 307 l.:

«Sunt Pilárikii pilae, firmaeque columnae

In templis; variae Sortis itemque pilae.»

«A Pilárikok oszlopok (pīlae), a templomok hatalmas támaszai; szintűgy labdái is (pīlae) a változó sorsnak.» *Schmal A.*: «Brevis de vita superint. ev. in Hung. Comm. MDCCCL.» l. Fábó i. m. 1. k. 96 l.: «Dabat gens

Nyolcz éves korában szülei, özvegy nagyanyjához, Masurkius Ludmillához küldik Németlipcsére, honnan azonban csakhamar visszavágyott szüleihez. Nagybátyjai egyikét rá is beszéli, hogy tartson vele. Elindulnak gyalog, csikorgó fagyban. Négy mért-földnyi út után kimerülve a fáradságtól és hidegtől egy útszéli kereszt alá dőltek le pihenni s nyomban el is aludtak. Isten azonban «utasokat küldött utánok», a kik a már félig elfogyott vándorokat még idejekorán megmentették az örök alomtól.

15 éves korában *Bártfára* megy, a Stöckel Lénárd által alapított nevezetes intézetbe, hol azonban egyszerre mintegy $\frac{3}{4}$ évre hangját teljesen elveszti és e miatt a városi orgonistához (Stöckel egyik utódjához) szegődik be két évre famulusnak. Nyilván itt nyerte az indítást későbbi, az egyházi zene fejlesztése érdekében gyülekezeteiben kifejtett munkásságához. Később, hogy a hangja megjött, az orgonista gyermekeinek «privatus praeceptor» lett. Egyidejűleg tanulmányai elejtett fonalát is felvette. Még ekkor is megvolt az iskolában a Stöckel korából felmaradt jó szokás, hogy az ifjúsággal iskolai szindarabokat játszottak, hogy így az ifjak a történet egyes eseményeit mintegy személyesen átéljék s magukat egyúttal a szabad és biztos előadás művészetében gyakorolhassák. Egy «komédiához» készültek, melynek czime volt «A hét makkabeus-fi» s e darabban Piláriknak Antiochus Epiphanes király fegyverhordozóját kellett személyesítenie. El is készült nagy szerepéhez a maga módja

Pilárikiana superiori saeculo viros neque paucos, neque vulgares et eos quidem ferme omnes exilis pro veritate forti animo tolerato insignes».

E «praeclara gens Pilárikianából» (u. o. 141. l.) az eddig említettekén kívül még a következőkkel találkozunk:

(III.) *István*, (II.) *Jeremiás*, (II.) *Esaiás* és *Gabriel*: (II.) Istvánnak édes fia, kikről más helyen lesz szó:

(III.) *Jeremiás* (tán II. Jer. fia) dobronai pap. V. ö. *Klanicza-Fábó* i. m. 293. és *Schmal-Fábó* i. m. 1. k. 97. és 98. l.

(IV.) *Jeremiás* (III. Jer. fia) gutai, teszéri s dacsolami pap és superintendens. Meghalt 1743. V. ö. *Klanicza-Fábó* i. m. 282., 333., 325. 282. l.

(IV.) *István* (III. István fia, tehát a mi II. Istvánunk unokája) selmeczi tót pap s 1704 óta superintendens, mint ilyen a rózsahegyí zsinat elnöke. Meghalt 1710-ben. V. ö. *Schmal-Fábó* i. m. 1. k. 98 l. és *Klanicza-Fábó* i. m. 3. k. 316., 324. és 281. l.

Pilárik János (tán a mi II. Istvánunk s I. Jeremiás s I. Esaiás fivére), ki 1673-ban mint ocsovai pap lett Pozsonyba cztálva, hol reverzálist adott magáról, hogy hivataláról lemond (*Klanicza-Fábó* i. m. 294. *Rácz K.* i. m. 148. l.). Utóbb rektor Besztercebányán (*Klanicza-Fábó* i. m. 285. 290. s «*Gymnasiologia R. M.*» 345. l.) s mint ilyen Bél Mátyásnak kedves theol. s phil. tanára. V. ö. *Haan* Lajos: «Bél M.» Budapest, 1879. 14 l. s végül

Pilárik András, a «*Gymnasiologia R. P.*» szerint (136. l.) «sstae theologiae studiosus» Korponán. (I. Pilárik Esaiás fia.)

szerint. Nagyobb történeti hűség kedvéért felszerelkezett illően urának, az orgonistának rozsdás pisztolyával is, nem igen törődve azzal, hogy bizony a makkabeusok idejében még a pisztoly meg a puskapor felfedezve nem is voltak; sőt hogy a hatás teljes legyen, meg is töltette egy társa által fegyverét. Töltés közben a rozsdás pokolgép elsült s a puskapor a csövet darabokra repesztette, szerencsére a nélkül, hogy valakiben kárt tett volna. Odalett a «komédia» öröme! De az eszmélkedő ifjú e tényben ismét csak Istennek csodás ujjmutatását látja: «Ebből vettem észre, hogy Isten engem nem földi, de mennyei fegyverhordozónak hívott el!»

18 éves korában felsőbb tanulmányainak elvégzése végett *Besztercebányára* ment, a mely városnak ev. főiskolája akkor kiváló jóhírnék örvendett.¹ Itt azonban ismét vérhaslázba esik s kénytelen hazamenni szülőihez, hol épen szentháromságutáni 21-ik vasárnapon kelt fel betegágyából, «azon napon, a melyen a király udvarából való főember beteg fiáról szoktak prédikálni». (János ev. 4, 46 s. k.) ... Mint ezt a főembert az ő szolgálói, úgy fogadta Istvánnak a templomból, végzett istentisztelet után hazatérő atyját is az ő házanépe: «A te fiad él!» ...

Isten megtartotta, azt akarja, hogy éljen: éljen hát, élni akar — Istennek!

E szent elhatározása után képzelhetni nagy lelki örömét, midőn a szomszéd *Véghles* várának úrnője, *Pográny Katalin* asszony kijelentette, hogy közeledő nevenapjára István öcsémtől várja az ünnepi prédikációt. Ez volt első ünnepélyes funkciója, melynek jó sikere s az úrnő szíves buzdításai őt újból *Besztercebányára* vezetik vissza, hol theologiai s philosophiai tanulmányait nagy szorgalommal végzi, a vasárnapi ifjúsági istentiszteleteknek rendes szónokává lesz, közbe az ottani papok² szívességéből magát a lelkészi funkciókban is bő alkalma nyílik gyakorolni. Midőn aztán iskoláit elvégezte, csak egyért imádkozott. «Édes Jézusom, ki engem kora ifjúságom óta kiválasztottál s eleve szolgálatodra elhittál: add, hogy ezentúl is hű szolgád maradjak; hass bennem és általam isteni erőddel — s adj munkámnak gazdag fogamatot!»

Meg is hallgattatott imája.

¹ Pilárik maga is «celebre gymnasiumnak» nevezi. Az intézet «altiora Studia»-kat, tehát theologiat s philosophiat tanított. Rectora ez időben (1633.) *Duchon János* volt, «poeta laureatus, aeterna memoria dignus».

² Bartosovicz Sámuel és Lepini György. *Klanicza* (Fábó i. m. 3. k.) ezeknek besztercei papságáról mitsem tud. *Hornyánszky* szerint Lepiny 1630. Bartosovicz 1640-től lett volna ott szláv pap. (150 l.)

II.

Alig végezte tanulmányait, már is, 21 éves korában kántortanítónak hívták meg lipótmegyei *Hibe* községbe, mit azonban ő, ifjú korára való hivatkozással szerényen visszautasított. E tettét azonban nyomban meg is bánta. Úgy érezte, hogy a kit Isten embertársai tanítására hívott el, annak vonakodnia nem volna szabad. E gondolat a lelkiismeretes candidátust egészen melancholikussá tette, mit csak az az önmagának tett ígéret tudott némileg ellensúlyozni, hogy többé semmiféle meghívást vissza nem utasít.

E tépelődései közben kapja *Kalinka Joachim*¹ illavai lelkész és superintendens levelét, ki őt az *Osztrosth bárók*² nevében az ezek patronusa alatt álló illavai egyházhoz kántornak hívta meg. Pilárik a meghívásnak nagy örömmel engedelmeskedett s rövid idő múlva már Illaván találjuk őt, hol az istentisztelet zenei részét egészen újjászervezi («tam instrumentali, quam choralis musica») urainak nagy lelki gyönyörűségére; ezekkel egészen új orgonát szereztet be s egész zenekart alakít különböző hangszerekből («Positiv, Geigen, Pfeiffen, Violen») énekbetétekül pedig motetteket fordít németből («*Schützii* Motetten»). S mert az Isten szolgájának egyfeleségű embernek illik lennie, meg a helyzete is e lépésre elég kedvező volt, megnősült már 22 éves korában, oltárhoz vezetvén *Paar Eufrozina* német hajadont Selmeczről, Ocsován, hol edes atyja maga áldotta meg frigyüket. De azért a tulajdonképen való igazi lakodalmat mégis csak Illaván ülték meg, hol a nemes bárók nagy vígsággal egybekötött fényes ünnepséget rendeztek kedvelt kántoruk s — ha kellett — helyettes papjuk melőtt fogadására.

A boldog körtől azonban nemsokára elszakította őt a fiúi kötelesség. Édes atyja ugyanis meggyengülvén, «collabora-

¹ E nevezetes férfiú a *judicium delegatum* elé czitáltatván, ott ismételve fogságot szenvedett. V. ö. *Kvacsala* i. m. Második Pozsonyba való megidéztetése alkalmával aláírt az önkényes számúzetésről szóló nyilatkozatnak. Külföldön is halt meg. Eltemettetett Zittauban 1678. júl. 19. V. ö. *Burius* i. m. 51., 52., 61., 67., 71—73., 75., különösen 110—111. l. *Schmal-Fábó* i. m. 1. k. 22 s k. l.

² Négyen voltak: *István*, az apa és három fia: *Miklós*, *Pál* és *Mátyás*. Különösen ez utóbbi ismeretes a történetből, mint Wesselényi nádor halála után a prot. közvélemény nádorjelöltje, kinek neve a kor apokalyptikus jóslataiban gyakran összekötetésbe hozott Tököly- és Petróczyéval mint a «rebellis» részeseivel. V. ö. *Kvacsala*: «*Kalinka stb. . .*» i. h. 722., 723., 724. l. Később «ob notam infidelitatis» trencsényi uradalmait elveszti — *Fábó* i. m. 3. k. 115. l. — s menekülni kénytelen. Meghalt utód nélkül 1703-ban. *Fábó* i. m. 1. k. 122. l.

torul» hívta őt magához. Bucsút vett tehát a vágyölgyi kedves néptől s mindenestül útnak indult szigorú télnek idején. Útközben hófúvások lepik meg s ők sok helyen gyalog kényteleknek tovább törni. A gyöngye ifjú asszonyt, ki már hét hónapja volt áldott állapotban, Stubnya fürdő előtt a fáradtság leteríti, ágyba dönti, hogy gyermekének kora világrahozatalával s majd nehéz lázzal fizesse meg a merész út fáradalmait. Három óra hosszat élt a szegény kis poronty, kit atyja a «szükség-kereszt-ségben» *Istvánnak* nevezett el, de e «korona» ezúttal csak gyász és fájdalom symboluma volt . . .

Ezen «első házi kereszt» után beteg felesége később szüleihez ment Selmeczre üdülni; ő meg édes anyjával, kit a gyász és baj hozott előkke Stubnyára, *Ocsovára* utazott. Hogy azonban állását atyja oldalán elfoglalhassa, előbb fel kellett avatztatnia, s ezért első dolga volt Zólyomba menni, hol beható vizsga után 1639. márczius 4-én *Lányi Gergely* superintendens által a lelkészi teendők végzésére fel is szenteltetett. Még vissza nem tért atyjához, már is itt járt gróf Csáky Lászlónak két követe, kiket egy jezsuita bujtogatására küldött oda, szigorúan megtiltani az öregnek, nehogy fiát visszafogadja s neki prédikálni engedjen! A szegény atya sírva borult visszatért gyermeke nyakába: «Fiam, még meg se kezdted a Krisztus szolgálatát s már is számkiűzött vagy!»¹

Kezébe vette tehát a vándorbotot. «Szomorú bujdosásában» azonban Isten nem hagyta el, sőt rendelt számára pártfogót *Garamszegi Soós István* személyében, Poltáron (Nógrádm.), ki őt barátainak, *felső-sztrégovai Madách Gáspár és György*² fivéreknél ajánlotta a patronátusok alatt álló alsó-sztrégovai

¹ A jezsuita számítása t. i. az volt, hogy majd ha az öreg lelkész — kívül szemben a gróftól adott szava kötötte — meghal, helyébe róm. kath. pátert állíttat be. Azonban folyton intrikált ellene is, s midőn 1642-ben megindult a harc I. Rákóczy György és a bécsi udvar között, gr. Csáky, mint az udvarnak híve, a jezsuita rábeszélésére feloldva érezte magát az «ellenséggel czimboráló rebellis» Piláriknak adott szava alól s egy vasárnapi istentisztelet után *Aenei János* nevű praefectusát küldte néhány huszárral a templomhoz azon utasítással, hogy Piláriktól a kulcsokat elvegye s őt a paplakhól kiűzze. A mi meg is történt. Az öreg embernek is fel kellett tehát vennie a vándorbotot s így jutott el Bészterczebányára, majd a Szepességre, hol akkoriban másik fia, *Esaiás*, tepliczi pap volt. Ennél húzódott meg nejével együtt közel 5 évig. 1647-ig. a mely éven a linzi béke pontjai törvénybe ígtattattak s a protestánsok jogai visszaállíttattak. E «restitutio» alapján az öreg ismét visszajutott Ocsovára. Hogy meddig élt még itt: nem tudni. 1654-ben már (Hornvánszky i. m. 161. szerint) *Pilárik János* az ocsovai pap. (Nb. Hornvánszky e helyen I. Pilárik Istvánt és a mi Istvánunkat összetéveszti.)

² E családból származott M. Imre «*Az ember tragédiája*» költője.

egyház lelkészeül. Sikerült próbaprédikáció után meg is választatott.

Hét évig működött itt, s mi sem jellemzi jobban e par excellence «theologus-kort», mint hogy e működésének egyik legnevezetesebb eseményeképen beszéli el, hogyan sikerült neki *Libericsai Mihálynak*, a nemesek birájának «kálvinista» nejét, férje nagy lelki öröme, a «tévedésből» kimenteni s «a tiszta evangéliumi tan ismeretére» elvezetni. A hét év alatt egyébként sok mindenféle bajok érték. Drágaság, éhség, törökdúlás, (egy ilyen alkalommal vágták össze a «tatárok» *Huditius* nógrád-szentpéteri ev. papot is, kis fiával együtt), elemi csapások, pestis s három itt született gyermeke közül a két kisebbnek¹ elhunyt a feletti gyász.

Bár minden bajt és csapást tűrő szívvvel viselte el, de gyermekeinek, különösen második kis fiának elveszte szívet nagyon sebzette. Épen az nap, hogy egy éves örömét eltemette, kellett Gácson is, *Forgách Adám* gróf udvarában prédikálnia. Elment, prédikált is, de a frissen felhantolt sír mindig ott lebegett szemei előtt — s beszéde vége felé ajultan fordult le a szószékről. Ez ájulás következtében négy hétre beszélőképességét s érzékeit elvesztette. Csak annyit érzett e négy álló héten át, hogy «az ördög folytonosan a fülébe fúj», azzal rémitgetve őt, kit nyilván fiának üdvössége foglalkoztatta lázában, hogy bizony az egész emberiségből nem üdvözülhetnek többen, csak hárman, t. i. Ábrahám, Izsák és Jákob; nincs is több, csak három hajlék oda fenn, t. i. a melyeket Péter említ (Máté 17, 1 s. k.). Az Úr azonban végre is könyörült rajta. Megmutatta neki az Igét, a mely elől a sátán szégyenkezve volt kénytelen visszavonulni, mert megvan írva: «Az én Atyámnak házában sok hajlékok vannak» (Ján. ev. 14, 2.). Ime a XVII. század «igazhitű» theologusa, a ki lázas betegségének delirikus látomásában is az ördög kísértését látja s annyira el van merülve az üdvözülés tanának a kérdésébe, hogy még lázában is csak azzal tépelődik.

Azonban a jó Isten adott újból örömet is. Az 1644. évi nagy pestis idejében, — a mely ezrével pusztította a Rákóczi-harc folytán amúgy is eléggé megzaklatott s pusztított népet —

¹ Neveik: Katharina és Ezékiel. Az életben maradt leánygyermek *Anna*, később Pilárik beczkói papsága idején Hadik János illavai tanító, majd melsiczi paphoz (később zay-ugróczyi lelkész s esperes) ment férjhez, kit 1673-ban, a judic. deleg. elé való idéztetése után önkényt követett gyermekeivel együtt németországi számkivetésébe. V. ö. *szerezőnek* «A martýrság útján» cz. közleményét Hadikról: «*A mi otthonunk*» 1894. évi (III. évf.) 31., 32. és 33. sz.

megtartotta őket s egyetlen életben maradt kis lánykájukat is a kegyelem, de sőt golya kelepelt ismét a háztetőn s egy szép napon megérkezett a várvavárt kis fiú, kit a keresztségben *Istvánnak* neveztek el. A szegény gyermeknek kezdetben nagyfokú haszfájdalmai lehettek, mert, mint a különben boldog apa megjegyzi, egy egész negyed évig sirt és ordított. Persze, hogy Pilárikunk szemében ez is isteni jel volt. «*Saját szenvedéseinek prófétája* volt a gyermek, — mondja szent meggyőződéssel — azon nyomorúságoknak t. i., a melyeket később honában s majd Sziléziában mint lelkésznek ki kellett állnia.» Hát ez a «*próféczia — a posteriori*» tényleg birt is alappal; mert e fia, *III. Pilárik István*, egyike legkimagaslóbb hitvallóinknak!¹

1647 elején a Szepességre utazott öcscsének, a már említett *Esaiásnak* meglátogatására, a kinél szülei is ekkor még «in exilio» tartózkodtak. Esaiás ekkoriban épen válakozóban volt tepliczi gyülekezetétől, a matheocziak választották meg lelkészükké. A tepliczi hívek Istvánt hívták meg. A sztregovai hét év szomorú emlékei, különösen az egyháznak Szécsény és Fülek váraihoz való nagy közelsége, melyek török kézben valának s a környéket folytonos rettegésben tartották, de meg öreg szüleinek nyugodalma is, kiket immáron Tepliczen ő gondozhat feleségével: mind e tények a meghívás elfogadására utalták s ő meg is vált a sztregovaiaktól s már husvét előtt 14 nappal *Tepliczre* érkezik, hol nemsokára conseniorrá (alesperes) is lesz *Klein Kelemen* strázsai (Michelsdorf) lelkész s esperes oldalán a felső-poprádi esperességben.

Úgy látszik, hogy a nem egész három év, melyet itt töltött, közvetlenül a linczi békekötés s az 1647. évi vallásügyi törvények következtében beállott «*restitutio*» idején, meg az akkoriban hatalmas Lőcse városának védelme alatt (mert Teplicz ennek patronatusa alá tartozott) a kis gyülekezetre s magára a papi családra is béke és nyugalom ideje volt. Mert Piláriknak volt érkezése irodalmilag is munkálkodni;² sőt midőn a

¹ Életére vonatkozólag lásd *Burius* i. m. 148. l. 65. sz. *Czwittinger* i. m. 305. l. *Rácz K.* i. m. 146. l. 479. sz. Wittenbergben tanult. Hazatérven nagyszombati, majd modori tót lelkész lett, honnan 1674-ben Pozsonyba megidézett s számkivettett. Viszontagságos bujdosás után, miközben atyjánál is Neu-Saltzában megfordult, egyideig külföldön Jordansnühlben működött mint h. lelkész, 1782-ben azonban, a gyászévtized megszünte után visszatért honába s ismét Modorban lelkészkedett. Majd 1688-ban elgyengült atyjának segítségére újból Németországba megy s itt, Neu-Saltzában több mint három évig lelkészkedik. Külföldön is halt meg, *Röhrsdorfon*, mint az itteni gyülekezet lelkésze 1711-ben. Nagyszabású irodalmi munkáit felsorolja *Rácz K.* i. h.

² Lefordította *Herrmann János*: «*Primi labores et continuationes*»;

kis család életfáján egy újabb hajtás fakadott egy kis fiú képében, kit *Jeremiásnak*¹ kereszteltek el, még arra is van idejük és módjük, hogy ellátogatnak a három gyermekkel, Annával, Pistával s a pólyás Jeremiással a nagyszülőkhöz Ocsóvára, majd meg átrándulnak a sztrégovai jóismerősökhöz s volt patronusaikhoz is, a hol a beteges Libercsainé, egykori kedves papjának s lelki üdvössége «megmentőjének» láttára «egyszerre meggyógyul...» Tervük volt Korponára is ellátogatni, hol ekkoriban egyik fivére *Jeremiás* tót, 1656 óta pedig másik fivére, *Esaiás* német lelkész volt;² meg is indulnak, de útközben egy ismerős férfiú lebeszéli útjuk folytatásáról, elmondván, hogy igen sok törököt látott arrafelé. Visszatérnek hát Ocsóvára, a

Gerhard János: «Salomonea Postilla» és *Tilesius* «Postilláját» synopt. tabellákba foglalta össze. Mind e könyvek azonban később a Nádasdy-féle üldözés idejében Csejte várában máglya áldozataivá lettek. V. ö. «*Currus Jeh. miz.*» p. 15. és 37.

¹ Czvittingernek egy igen becses, nem sokkal későbbi kéztől származó frott jegyzetekkel gazdagon bővített példányában, mely a pozsonyi ev. lyc. könyvtár incunabulái között őriztetik, e kéz feljegyezte, hogy e Jeremiás, ki két öcscsével, *Esaiással* és *Gáborral* egyszerre tanult Wittenbergben, ott két theol. dissertatiót adott ki, néhány előkelő pozsonyi polgárnak ajánlva azokat. E dissertatiók: «De Pugna, vel passione Christi spirituali» és «De Captivitate Christi passionali». Később, mint erről ugyane feljegyzés is a mi Pilárikunk után tudósít, a wittenbergi iskola VI. osztályába tanítónak neveztetett ki. V. ö.: *Currus Jeh.* 15. és 89. l. «Zu einem Collegen VI. Class. z. Wthg. ist *promoviret* worden», és pedig «in schola Senatoria».

² Meg kell itt említenem, hogy *Klanicza*-Fábó Esaiás se korponai, se selmeczi papságáról mit sem tud (i. m. 288., 316. l.). Hasonlóan ez utóbbi adatot *Bácz K.* (i. h.) sem említi. Minthogy pedig Pilárikunk két fivérét egyszerre szerepelteti Korponán, *Burius* szerint meg Esaiás Selmechről lett Pozsonyba idézve, megkerestem *Kliment* János korponai s *Händel* Vilmos selmezbányai lelkész urakat, kiknek sziveségéből e teljese hiteles adatokat közlöm:

Esaiás 1656. május 18-án (s nem 15-én, mint Hornyánszky i. m. 81. l. írja) költözött át Kopornára ezen a «*Pars Altera Matriculae Eccl. Corponensis, Continens nomina baptisatorum infantum nationis Germanicae*» cz. lelkézi anyakönyvben foglalt sajátkezű feljegyzése szerint: «Ego, E. P., Matthaei-villa Tredecim Oppidor. Scepusiensium una cum dilectissima mea Conjuge Sophia, filiis quatuor: Esaias, Andrea, Stephano et Jeremia, Anno reparato salutis 1656. die 18 maii Corponam in Germanor. Pestorem transvectus sum». Tehát Pilárikunk emlékezethibát követelt el, vagy pedig rosszul stylisált, midőn (*Curr. Jeh.* 16. l.) már 1648-ban Korponán szerepelteti Esaiás fivérét, holott itt akkor Fridelius Máté (1641—50.) volt a német lelkész. (*Kliment*) Korponáról 1658. április 9-én jött Selmezcze *szláv* lelkésznek, de már egy évre rá a németajkú gyülekezet közgyűlési jegyzőkönyvének tanúsága szerint e *német* gyülekezet által hivatott meg lelkészül, s ő e felbívást el is fogadta. Tehát itt meg *Burius* tudósítása javítandó ki (i. m. 120. l.), ki szerint E. mint selmeczi *szláv* lelkész volt Pozsonyba idézve. (*Händel.*)

hol már jajgatásra érkeznek a felett, mint dülta fel a török Zólyom környékét, rabságra hurczolván az ifjúságot, köztük *Fröhlich János* fiatal lelkészt ifjú nejevel együtt, mivel csak épen nyolcz napja, hogy menyegzőjét tartotta... Pilárik szülei azon aggódtak, hogy majd még ő is egész családjával együtt tatárfozságba esik. Képzeltető azért mily nagy volt a viszontlátás öröme, főleg midőn Korponáról is megjött a jó hír, hogy két más fiuk is családjukkal együtt jól megvannak. Ezen alkalommal adta ki egyházi beszédeinek egy kötetét nyomtatásban: «*Favus distillans*» (Csepegő lépesméz) czimen.¹

1649-ben már liptómegeyi *Szent-Andráson* találjuk, hol szerelmük virága újra gyümölcsre vált, harmadik fiok született, kinek a keresztségben *Esaiás* nevet adtak.² Jó híret ekkor már, úgy látszik, jól megalapította, mert egymásután meghívókat kapott Hibe, Liptó-Szentmiklós s Trencsénből próbapredikáció tartására, miért is kartársai nem kevésbé irigyelték s neki nem csekély keserűséget okoztak. A trencsényi meghívásnak engedett.

Trencsén ekkor a hatalmas *Illésházy* grófok birtoka volt, jelen urai *Gábor*, a majorem — és *György*. A próbapredikáció eredménye az lett, hogy nyomban utána a két gróf s a nemesség, Hadik Jónás trencsényi első lelkész s a «contubernium» esperese jelenlétében neki a Máriáról nevezett gyülekezet lelki vezetését felajánlották. Gábor gróf kegyeslelkű neje, szül. *Széchi Éva* grófnő,³ tudomást vévén a beszéd sikeréről, magához hívatta őt s e személyes találkozásnak — a melynek végén díszes ezüst serleggel ajándékozta meg Pilárikot — következménye a grófnő azon terve lett, hogy jelenlegi udvari papjának valamely vidéki egyházba leendő «promoveálásával» Pilárikot nyeri meg udvari papjának. Hivatja is rövid időn

¹ Teljes czíme: «Favus distillans, seu genitus dominicales et festivales evangelicorum». 1648.

² Életéből annyit tudunk, hogy 1676-ban Wittenbergben, mint «sereniss. Saxon. Electoris alumnus, industrius SS. theol. studiosus» az egyetemen atyja s a magyar ev. egyház üldöztetéséről theol. «disputatiót» tartott «de Persecutione Verae ecclesiae» czimen (l. a *Currus Jeh.* előtt a wittenbergi egyetem theol. facultása tanárainak ajánló levelét s *Czwittinger* i. m. 307. l.); majd meg két más disputatiót is — és pedig «De eclipsi lunari» és «De eclipsibus in genere et solis in specie» (Czv. i. h. Ez utóbbi adat a pozsonyi ev. lyceum incunabulái között őrzött példányban.) Hogy később ő is, bátyja Jeremiás is, sőt említendő öcsese Gábor is papokká s papok atyjaivá lettek Németországban: igazolja *Schmal-Fábó*, ki i. m. 97. l. úgy szól róluk, mint «qui aliens Ecclesiae tempore relicta Hungaria (czélzás kibujdosásukra) in Saxoniam et Misnia conserederunt, huc dum divino munere in posteris suis ibidem superstites».

³ Gróf Széchi Máriának, a «murányi Vénusnak», ki 1640-ben tért ki, édes testvére. V. ö. *Klanicza-Fábó* i. m. 8. k. 36. i.

újból, sőt staféta által is megsürgeti, hogy siessen. Nagy oka volt reá! Férje ugyanis (a bécsi béke történetében oly nagy szerepet játszó Illésházy István nádorispán unokája!) Nagyszombatban jártában, jezsuita befolyás alatt elpártolt ősei prot. hitétől, s — mint ezt Pilárik megérkeztekor neki *Borovszky Gáspár*, a grófné udvarmestere bizalmasan megsúgta — «pápás mamelukká» lett. Ugyancsak az udvarmestertől megtudta — mert e tervéről neki magának a grófnő mindedig egy szót sem szólt — a grófnőnek azon szándékát is, hogy őt udvari lelkészéül óhajtja. Megijedt erre a jó Pilárik, ki már belekóstolt egyszer, mindjárt pályája kezdetén a «jezsuiták mérgébe», hogy ő ebben az elkárhozásnak induló várban, a hol már is a jezsuiták szelleme kísért, legyen udvari lelkész! Inkább szeretett volna visszavonulni. De másnapra már meg volt rendelve a prédikáció! . . . Ugyanekkor a gróf betegen feküdt s e miatt az egész udvar mély szomorúság képét viselte, mely szomorúságnak azonban — a grófné és a kevés beavatottaknál oka a gróf hitehagyottsága — a gróf betegségének tulajdonképeni oka pedig — mint Pilárik mondja — «a lelkiismeret furdalása» volt, melyet nevének könnyei és szemrehányásai költöttek fel. Pilárik ezúttal — úgy látszik — eltalálta a valót, mert a mint másnap reggel 8 órákor az egész vár népe az urakkal együtt a vártemplomban összegyülekezett s megkezdődött az istentisztelet «szép 8 hangú motettel, zenével», egyszerre csak hozzáfurakodik a gróf komornyikja, ura izenetével, hogy «emelje fel szavát mint a tárogatókürtöt s ne kiméljen prédikációjában — *senkit*». Hát ő e kívánságnak engedett is úgy, a mint azt *lelképásztori hivatása* parancsolta. «Beszédem alapszövege a farizeus és publikánusról szóló példázat (Lukács 18.) volt, a melyből én különösen a publikánus imáját emeltem ki, a mely bár rövid, alig néhány szóból álló, de mégis Istennek kedves volt . . . Többek közt aztán alkalmat vettem a gróf felkiismeretére is rátapintani, mondván: «Ébredj bűnös gróf, Péterrel elestél, kelj is fel Péterrel («Respira igitur, Comes peccator, cecidisti cum Petro, cum Petro resurge!» E szavakat latinul mondta), meg ne szégyenítettessél, mert Istennek fia azért jött, hogy a bűnösöket üdvözítse! . . .» A merész beszédnek általános nagy hatása lett. Sirt a nép, a grófné, Pilárik — s maga a gróf is, ki egy szomszéd fülkében vett részt az istentiszteleten, s végén ki is jelentette Piláriknak, hogy «boldogabbnak érzi magát, mint egykor Ambrozius idején Theodosius, ki előtt bezárult a templom . . .» Kifejezést adott azon óhajtásának is, hogy maga részéről is őt szeretné udvari lelkészéül. Pilárik hivatkozva családjára s az úri körökben való járatlanságára,

mentegetőzni kezdett. Erre aztán a grófné vette elő, de bizony meg is szidta alaposan. «Lelki atyám! Bárha uram Péterrel súlyos ballépést követett el, könyeiből s beszédéből látszik, hogy szívében még élt egy szikrája a hitnek s hogy még nem esett el teljesen Isten országától: de ha kegyelmed lemond arról, hogy gondját viselje, felülkerekednek a jezsuiták s egész udvarom népét elcsábíthatják, a miért aztán majd kegyelmed lesz felelős Isten előtt!» Hát erre csak egy felelet volt lehetséges: «Legyen, a mit Isten akar!»¹

Fél év múlva, 1651. Septuagesima (hetvened) vasárnapján bucsúzott el szentandrásí hiveitől, előbb *Rózsahegyre* utazott családotul, hol ekkor a grófnő időzött s hol Judica (virágvasárnap előtti) vasárnapig maradtak. Ezalatt a tél fagya megtört s a Vág völgyén tavaszi szellő fujdogált, felrakodtak hát három tutajra s Borovszkyval együtt, ki úrnője előtt indult, lebecsátkoztak a Vágon. Utjuk nem volt a legkellemesebb. Harmadnapra *Sztrecsnó* vára alatt lappangó sziklákra sodorja tutajukat az ár, hogy csak nagy életveszéllyel menekülhettek, majd meg *Bittsén* jó hogy éjszakára a várba megszálltak, mert a hirtelen megdagadt Vág reggelre mind a három tutajt elszakította a parttól. A szomszéd halászok ugyan egyet-mást Pilárik könyveiből s butoraiból megmentettek, de ingó vagyonának legnagyobb része az áradás martaleka lett. Hatodnapra érkeztek Trencsénbe, utánok az uraság hasonló veszedelmek között. A gróf itt Piláriknak rögtön házat, telket s földeket rendelt turnai birtokán, fizetésül pedig évi 100 birodalmi tallért.²

Működésének lett is szép foganatja, mert a gróf, ki azóta az istentiszteleteken szorgalmasan résztvett a szokott fülkében, már szent Tamás ünnepén reggel magához hívatta őt s könyvek közt vette fel tőle az úrvacsorát, mely tény fölött a kegyes grófnő nem kevésbé boldog könyeket hullatott, mint egykor «bűnös tévelgéséből megtért fia, Augusztinus fölött, édes anyja, a kegyes Monica». Nem is ingott meg többé soha hitében, sőt midőn később *Banovczen* súlyos betegen feküdt s két jezsuita ostyával, monstranciával jött betegágyához, hogy neki a halotti szentséget feladja, e szavakkal fogadta őket: «Takarodjatok, lélekkufárok, Isten immár kiségitett a pokol kinaiból, melyek-

¹ Illésházy Gábor grófnak neje s Pilárik által való visszatérítését említi *Klanicza-Fábó* i. m. 3. k. 138. és 95. l. és *Schmal-Fábó* i. m. 1. k. 35. l. Meg is maradt ezután mindvégig az ev. hitben; míg öcscse *György*, ki még atyja életében tért ki. «pápás mameluk» maradt mindvégig (i. m. 95. l.). Később valahol Morvaországban nyomorban veszett el (*Schmal-Fábó* i. m. 2. k. 141. l. és 1. k. 35. l. G. jegyzet.)

² Mai pénzértékben mintegy 2000 ft.

ben nyakig voltam elmerülve!» A páterek elszörnyűködtek: «Az ördög szállta meg a grófot!» Pater *Lingo* meg, kihez még lesz szerencsénk, miután Pilárikot megfenyegette volna, cynikus humorral jegyzé meg — hogy no azért a fogadtatásért ugyan kár volt mértföldeket utazni . . .

Úgy látszik egyébként, hogy Pilárik, daczára úrnője nagy kegyének, Trencsén várában nem nyugodott valami rózsás vankoson, de sőt sok tövisszúrást kellett elviselnie. Egy *Czobor* grófnő például, vakbuzgó pápista asszony, ki hosszabb ideig a várban volt látogatóban, annyira útálta, hogy valahányszor vele találkozott, mindig leköpte őt. «Én bekén türtem — s imádkoztam érte . . . Ugyan ő később, nyilván a szentlélek ösztönzésére, szelid és barátságos lett hozzám, mint a bárány; heismerté hibáját s bocsánatot kért tőlem s többször kocsi-jába ültetve, barátságosan beszélgetett velem.» Sőt még azt is megélhette, hogy e grófnő «betegségében megtért s a Krisztus érdemében üdvözülve halt meg». Egy másik grófnő, *Forgách Éva* meg a trencsényi meleg fürdőben (Tr.-Teplicz) mindenféle ronggyal bepólyáztatta, majd a harangköteleket kenette be undok anyaggal, máskor meg a diplomajtó mögé kísérteteket állított, hogy Pilárikot elremítsék. «Ez a grófné később rettentő halállal végezte . . .» A jezsuiták is, különösen a Banovczen pórúl járt *pater Lingo* folyton nyakában voltak s mert úrnője miatt egyebet nem tehettek, legalább apró bosszantásokkal igyekeztek keseríteni életét.

Ez apró kellemetlenségek s az udvari apró intrikák között kegyes elmékedésekben keresett vigaszt s szórakozást. Ki is adta azokat «Harpha Davidica» (Dávid hárfája) czím alatt.¹

Midőn pedig negyedik élő fiacskájuk, kinek *Gábrriel* nevet adtak² született, azt jó alkalmul felhasználta az udvar légköréből néhány hétre való megszabadulhatásra s mint már Jeremiás fiának születése után tette, most is egész családostul ismét Ocsovára utazott, hogy kikérje őt gyermekére elagott szüleinek áldását. Hosszabb ideig időztek itt, mert édes anyja végkép nem tudott tőlük megválni. Nem is látták többé, csak még egyszer — útjukból sürgősen visszahívva — a koporsóját . . .

¹ Teljes czíme: Harpha Davidica, meditationes hebdomades. idiomate slavonico. Trencsinii impressa 1651.

² Két nagyobb fivérével egyszerre Wittenbergben tanult ő *philosophiát* és *musicát*; később a góthai fejedelmi énekkar altistája lett. (Currus Jeh. 24., 89. l.)

III.

Midőn Trencsénbe visszaérkezett, a *beczkóiak* (Trencsénm.) hívták meg lelkészüknek. És Pilárik, ki a nagyúri környezettel már teljesen eltelt, készséggel hajtott azoknak szavaira, a kiktől elvárhatta, hogy meg fogják mindnyájan becsülni. Feladatát a várban úgy is már megoldotta. Elvált tehát úri pártfogóitól, magára vonva ezeknek nagy nehezteletését, 1662-ben. Legutolsó funkciója a várban később, a grófné ravatala fölött, ennek még éltében kijelentett kívánságára tartott halotti beszéd volt.

Beczkóra való átköltözése után nemsokára meghalt az egyház egyik patrónusának *Mednyánszky Jónásnak*¹ özvegy testvére. A temetésen, hol nagyszámú r. kath. nemesség volt jelen s nyilván épen ezért Pilárik azon — a mi szempontunkból — nagy tapintatlanságot követte el, hogy beszédében a purgatórium kérdését fejtegette. A római kath. résztvevők, főleg a nők (Orolayné, Pongrácz Dánielné, különösen Révay Lászlóné) a saját egyházi tanuk e vélt megsértésére rengeteg haragra lobbantak. Révayné, nem fékezhetve magát, ott helyben kitör: «Ugyan honnan vettétek ezt az ugató kutyát? . . .» A temetés után egész forradalmat rögtönöznek. Népeik, a mint a templomból kijön, körülfogják őt, s mindenféle szitkokkal s fenyegetésekkel elhalmozzák, mire ő csillapítani iparkodik őket: «Nekem a ti purgatoriumokkal semmi közöm, én csak az evangéliumi purgatoriumról beszéltem». (t. i. a Krisztus áldozatáról, a mely egyedül képes minket bűneinktől megtisztítani.) Békitő szavai azonban csak újabb olaj voltak a tüzre s bárha ez alkalommal nagy ügygyel-bajjal meg is menekült, sőt egy más alkalommal az orgyilkos fegyverét is kikerülte (*Szunyogh Gáspár* báró egy felbérelt cselédje egy leány temetése alkalmával reálott): az úri nők nem felejtették el bosszújokat. Ennek kivitelére alkalmasnak látszott Szunyogh Gáspár bárónak nevenapja, a mely alkalommal, azt hitték — jókívánataik fejében kieszközölhetik, hogy, mint földesúr, Pilárikot üzze el. A báró — úgy látszik — még megtartott valamit nagyapái prot. érzületéből² s a hölgyeknek kívánságát e megjegyzéssel ütötte el: «Hát a mieink nem épen úgy tesznek-e, sőt még amúgyabban?!» Sőt az a humoros

¹ Ezen férfiú is bele volt keveredve azon a császári udvar s a pápaság elpusztulását jósolgató s váró chiliastikus bonyodalmakba, melyeknek felidézése Drábik Miklósnak fejébe került. V. ö. *Kvacsala*: «Kalinka I . . .» (j. h. 724. l.) s «A XVII. századbeli chiliasmus» idevágó helyeit.

² A Szunyoghok a XVI. században buzgó prot. patrónusok voltak; két Szunyogh, Gáspár és Mózes Wittenbergben is tanult.

ötlete támadt, hogy a lakomára Pilárikot is meghívta s udvari gyóntatója mellé ültette: «Pater ministrabis suae Reverentiae!»

Más hasonló kényelmetlen esetei is voltak. Egy alkalommal ismét egy r. kath. nemesnek, *Reymann Istvánnak* a házába — eltemetnie. Ide pedig a r. kath. papnak «habitusban» bejönnie nem volt szabad. Ez azonban azon öltre jött, hogy a templomajtó előtt, a meddig a halottat elkísérte — a koporsó takarója alá bújt s így vitette be magát a szentmihálylován a templomba, a hol csak egyszerre előbúvik s az oltár elé törekszik, hogy a funkciót elvégezze. Pilárik, ki már ott állt, e merényletre szent haragra lobban, odaugrik a tolakodóhoz s kámzsájánál fogva úgy megpenderíti, hogy lábával a nyitott sirboltba zuhan, mire a nép odarohan s ornátusát — melyet így meggyalázott — leszedi róla. A megsértett pap — tán épen az udvari gyóntató — egyenesen Szunyogh Gáspárhoz siet panaszra, ki őt nyugodtan meghallgatva, e lakonikus választ adta: «Mondtam neked pater, hagyd őt békén! Most a mit kaptál, tedd el, megérdemelted!»

Ezen *csendélet*-képeket, melyek híven jellemzik ama kor felekezeti viszonyait, kiegészíti még egy lakodalmi jelenet. Egy ízben ugyanis Pilárik nevelt fiát Ulicsny Mátyást eskette össze menyasszonyával. A vendégek között volt bizonyos Daboli András «juris practicus». r. kath. férfiú, ki a lakomán kedélyesen elbeszélgetett Pilárikkal, mígnem az eszmetársulás a *cselekedetek tanára* vezette őket. Hát ez már Pilárik kedvenc témája volt, de ki is fejtette a r. kath. cselekedet dogma kárhuzatos voltát annyira, hogy az ügyvéd, mintha kicserélték volna, felugrik s mérges szitkokkal hagyta ott Pilárikot. Hogy majd csak jöjjön vissza Pozsonyból a «diétáról», a hová épen készül, de bizony a parochia ajtaja előtt töri össze azt a gonosz eretnek koponyáját! A végzet azonban úgy hozta, hogy a szerencsétlen ember Pozsony felé való útjában, Jablonicza falucskában, hol éjjelre megszállt, a mint reggel lóra akart ülni, az ajtó előtt, nyilván szélütéstől, lehanyatlak s szörnyet hal. «Késégen kívül az Úr lőtte le lováról az ő nyilával» — jegyzi meg ez esetre Pilárik, mert, úgymond — «a hatalmaskodóknak bűnhődniök kell».

Egyébként gyülekezete javát itt is szíven viseli s fejlesztése érdekében minden lehetőet elkövet. Kegyes adakozásokból külön tornyot épít s bele két harangot öntet: új szép orgonát szerez be, s egyúttal az istentiszteletnek emelése végett énekés zenekarokat szervez. Általában az egyházi zene iránt kiváló előszeretettel viselkedik. Jellemző adat e dolgoknál, hogy egyes előkelőbb törökök is — kik nyilván ide voltak internálva fog-

lyökként — őt törekvéseiben áldozataikkal készséggel segítik s Pilárik nagy lelki gyönyörűséggel beszéli el, hogy még az istentiszteletekre is eljártak, holott a r. kath. cultust megvetették. A bécsi török nagykövetről hallotta, hogy ezt egy úrnapi körmenet alkalmával a püspök megkérdezte, hogy tetszett neki a processio: mire a jó muzulmán keleti őszinteséggel az felelte, hogy «komédiának szép, de istentiszteletnek nevétséges szemfenyvesztés».

Azonban ekkor már komolyabb fellegek kezdtek tornyosulni a feje fölött.

1657-ben meghalt III. Ferdinánd, ki hogy daczára jezsuita neveltetésének mégis «igazsággal és istenfélelemmel» kívánt kormányozni, bebizonyította akkor, midőn az 1649-iki országgyűlésen a linczi békekötés s az azt inartikuláló 1647. évi vallásügyi törvények rendelkezéseit ignoráló, sőt ezek egyenes tilalma ellenére a protestánsokat az ő törvényes jogaikban «a király nevében» háborgató Lippay érsek ellenében az e jogok tiszteletben tartását követelő Pálffy Pál nádornak szolgálatot igazságot.¹ Utódja *I. Lipót*, a praesumptiv passauai püspök, ki papjelöltből a tulajdonképeni trónörökös (IV. Ferdinánd) hirtelen halála miatt lett uralkodóvá, már egészen más anyagból volt gyúrva. «Consilio et industria» — volt jelszava, de a «consiliumot» jezsuita tanácsosainál kereste, kiknek teljesen a hatalmában volt, az «industria» pedig csak azon elv kivételére irányult, hogy birodalmában az «egyedül üdvözítő» valláson kívül más nem létezhetik. «Lázadó» és «eretnek» előtte a legborzasztóbb fogalmak voltak; s mindkettő — úgy tanulta, úgy is vallotta — egyazonos a «protestantismussal».

Nem csoda, ha *Lippay* érsek, az «új aera» előnyeit azonnal értékesíteni siet s már 1658 nyarán Nagyszombatban zsinatot tart, hol a bécsi és linczi békekötéseket s az ezeken alapuló vallásügyi törvényeket semmiséknek jelenti ki. A r. kath. papság ekkori harczias hangulatát pedig híven visszatükrözte *Veres-marty Mihálynak*, e református lelkészből convertált pozsonyi kanonoknak a battaiakhoz írott levele,² melyben a «coge intrare» elvnek s ezzel a protestantismus tüzzel-vassal való kiirtásának jogosultságát hirdette.

A nagyszombati zsinat azonban nem maradt meg a pusztá elvi kijelentés álláspontján, hanem annak gyakorlati érvényt

¹ V. ö. *Zsilinszky M.*: «A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai» cz. m. 3-ik k. (Budapest, 1893.) I. f.

² Olvasható *Ribiny*: «Memorabilia Eccl. aug. Conf. . . .» (Posonii (1787.) I. k. 498—99. I.

is szerzendő, nyomban megindította az actiót a protestánsok ellen. Így jelen meg 1658-ban öt küldötte *Beczkon* is, császári s primási pátensekkel ellátva, hogy a protestáns nemességet, a városi tanácsot és Pilárikot maga elé «ad sedem apostolicam» idézze. Az idézésre alkalmi okot a következő eset szolgáltatott. Egy *Dzbanovszky Imre* nevű, Csehországból származó prot. nemes megkereste a beczkói egyházat, hogy elhalt szülőinek tetemei számára egy sírboltot engedjenek át. A tanács e czélra egy régi sírboltot jelölt ki, melyet felbontatván, a benne régi idő óta porladó csonttetemeket egy új koporsóba fektették s ott helyben félrehelyezték. Ezen egyszerű esetből aztán r. kath. részről valóságos országos kérdést fújtak fel. Bepanaszolták az érseknél a tanácsot, az egyházat és Pilárikot sírfeltörés, a hamvak meggyalázása s a sírboltban talált kincsek elrablása miatt. Ezért lettek aztán megidézve. De bizony ők el nem mentek, hanem Pilárik egy kimerítő tudósítást küld a pozsonyi országgyűlés ev. rendének (1659.), kérve őket, eszközöljék ki, hogy ez ügyben ev. bizalmi férfiú is «cum regia persona» küldessék ki vizsgálat végett. Így is történt — s többé ez ügyben nem is lettek idézve.

Még el sem felejtették a *Dzbanovszky*-esetet s már is újabb s ezúttal komoly veszedelem fenyegette őket *gróf Nádasdy Ferencz* országbíró részéről.

Nádasdy Ferencz sarjadéka a nagyemlékű *Nádasdy-családnak*, melynek tagjai, — különösen *Tamás*, a nádorispán s ennek fia *Ferencz*, a törökverő «fekete bég»¹ s a csepregi colloquium elnöke — a protestantismus legnagyobb jóltevői s leg-hatalmasabb patrónusai valának . . . Ő is a prot. vallásban született, abban is neveltetett, de 1650-ben, menyasszonya, *Eszterházy Miklós* gróf akkori nádorispán leánya kedvéért s kezéért elhagyta ősei hitét s a protestantismusnak legkegyetlenebb üldözőjévé lett. Több mint 40 prot. egyházat tett tönkre, elűzván papjaikat, a népet pedig erőszakkal térítvén át a r. kath. hitre.²

Úgy látszik, hogy az «új aera» őt is új lelkesedésre tüzelte, mert 1660-ban mindenfelé általános actiót indított meg a protestantismus ellen. Ekkor kapja tőle *Pilárik* is a parancsot, hogy

¹ L. «A mi otthonunk» cz. lap 1894. évi 38. és 39. számaiban *Payr S.* «*Nádasdy Tamás* gróf családi öröme» cz. közleményét.

² «*Historia diplomatica de statu rel. ev. in Hung. . .*» (1710.) 68 l. *Bod P.*: «*Historia hung. Eccl.*» ed. *Rauwenhoff* 2. k. 37 l. *Merl d'Aubigne* (*Bauhofer*) «*Gesch. der ev. Kirche in Ung.* Berlin, 1854. 219. s k. lapjai. *Zsilönszky* i. m. 198. s k. l. *Fábó A.*: «Az 1662. évi országgyűlés». Budapest, 1873.

Beczkrét menten hagyja el, a különbeni szomorú következményeket magának tulajdonítván. De ez, daczára a parancs megismétlésének, nem tágitott. Őt *híványa* védi és köti. Ekkor a büszke főúr egy kapitányát küldi Beczkóra, ki egy huszárcsapattal s az útközben felszedett, mintegy 500 főnyi csőcselékekkel meg is jelen a város előtt s az éjszaka leple alatt behúzódva a temetőbe, a város szélén lévő templomot s paplakot körülkeríti. A mi ezután történt, az Pilárik előadása szerint a csodák régiójában mozog, mihez néhány bátor beczkói férfi s asszony leleményessége járult . . . A temetőben táborozó csapat ugyanis a fáradtságtól csakhamar elaludt. Mély álmából óriási zakkanás riasztja fel, a föld megrendült alatta . . . A babonás nép azt gondolva, hogy a halottak keltek fel sírjaikból, kétségbe esve törte magát egymás hátán keresztül a kijárat felé, úgy, hogy a huszároknak kardlappal kellett őket visszakergetniök a templom ellen. Csakhogy ezt fel nem nyithatták egykönnyen. Míg így a zárral bajlódnak, két lövés hangzik el, egyik a nagy harangot üti meg, másik a templomzárát, két bátor polgár lövése, kik az úton akarták társaikat felverni s a védelemre összecsoportítani. Két mészáros mester ezalatt nagy jajgatás közben hatalmas dorongokkal püföli a földet: «Jaj nekünk, fussatok miavaiak!» néhány bátor asszony pedig hirtelen német gunyát öltve, a temetőkerítésről az ostromló ellenség közé ugrálnak le nagy jajgatással. A csőcselék a sötétben nem tudva, mi történik a falakon belül, rosszat sejtett s kereket oldott, magával ragadva a huszárokat is. Csak a kapitány maradt ott — prédának s bizonynyal agyonütik, ha Pilárik ki nem siet s saját testével nem fedezi. Az ostrom tehát csúfos kudarczczal végződött. Volt is mindjárt kora reggel buzgó «tedeum» a nagy győzelem felett, melyet az ellenséges tábor felett néhány férfi s asszony, kiknek helyén volt a szívök, aratott; melyet egyébként Isten még a beálló éjjel megígért Piláriknak egy neki s feleségének megjelent égi fénylátomásban . . . Meg is van győződve, hogy «Isten nyilvánvaló csodája» volt ez . . .

Nádasdyban s társaiban egyébként az általuk zaklatott protestáns nép csakhamar az Antikrisztus követét látta, s egész csodákat tudtak az emberek egymásnak elbeszélni, melyeket Pilárik is feltétlen hitelt érdemlő adatokként közöl. A beczkói füstbement ostrommal egyidőben Nádasdy megostromolva a vágújhelyi szép új templomot, azt földig lerombolja — s köveiből magának házat épített. Nemsokára híre megy, hogy Nádasdy alig költözött be abba a házba, mindjárt őrjöngve futott benne fel s alá, úgy nyomta a lelkét az a — kő; az apát, ki az építést eszközölte, megörült; egy *Braunig* nevű lovag, a

főbujtogatók egyike, meghalálozván, teteme a koporsóval együtt lánggal égett, a nélkül, hogy elhamvadott volna s azóta is olykor-olykor kigyulad. Isten uja ez — mondja Pilárik: «Impiis non est pax!»

Bármint vélekedett azonban Nádasdyról a protestáns nép, annyi bizonyos, hogy őt az műve folytatásától épen nem tartotta vissza. Trencsén várában lakodalom volt készülöben: Illés-házy Katalin grófkisasszony, Illés-házy Gábor és Széchy Éva grófnő leányának kezét megkérte az ifjú Battyhány gróf s a menyegzőre Nádasdy Ferencz is meghívatván, oda, rangjához mérten, 400 lovas kíséretében indult el *Csejte* várából. Jó alkalmá nyílt hát, hogy a beczkóiakon, kik épen utjába estek, a multkori kudarczért bosszút álljon. Azért a városhoz közelvén, előre küldi *Balintffy* kapitányt 50 lovassal, hogy Pilárikkal végezzen. A kapitány, ki nem igen volt válogatós a kifejezésekben, csapatát a paplak elé vezényelvén, kiparancsolta maga elé Pilárikot s csak úgy döntötte reá a «Canis fili,» «veszett kutya», «beste lélek k... fia» stb. titulusokat, hogy mert ismételve ura parancsát nem respektálta, miért is most ütött a bosszuállás órája. Pilárik védekezni kezdett, de a rideg katona reá rivallt: «Fogd be a piszkodat, te veszett eb, mert majd magam dugom be» s kardjához kapott nagy mérgesen. A szegény ember már-már a legnagyobb veszedelemben forgott, midőn szerencséire a várból segedelem érkezett, *Tököly Miklós* gróf¹ személyében, a ki ekkor itt látogatóban járt. A nemes gróf, két szolgájával együtt közre fogva Pilárikot, saját testükkel fedezve akarták őt a várba felvinni. De már ekkor beérkezett Nádasdy maga is 350 lovasával, elárasztva Beczkó utczáit mindenfelé. A hirtelen támadt zavarban Pilárik védelmezőitől elszakadva, egy házkapuba ugrik be («Isten befogta egy perczre a lovasok szemeit»), a hol két derék polgárasszony nyomban a jászol alá bujtatja őt s eltakarja szalmával és alommal. Tököly, aggódva eltűnt pártfogoltjának sorsa felett, szolgálai által mindenfelé kerestette őt, kiknek sikerült is éjfél tájban nyomára jönni, sőt a várba felmenekíteni. Sajnos azonban, azalatt Piláriknak összes, mintegy 1500 tallér értékű vagyona az ellenség prédájává lett; családja kiűzve, a templom feltörve, oltára előtt már misézett is a r. kath. pap!... Nádasdy meghallván, hogy Pilárik a várban van, kiadatását kérte, majd ostrommal

¹ *Tököly Zsigmond* schavnikai (Szepesm.) gróf fia, a későbbi időkben nagy szerepet játszott T. Imre fejedelem unokatestvére. Anyja *Pográny Salome* (*Schmal-Fábó* i. m. 2. k. 106. l.), nyilván Véghles úrnőjének, Pográny Katalinnak, Pilárik első patronájának vérokona. Tán innen a sympathia is Pilárik iránt.

is fenyegetőzött, de Tököly erre sem hajlott meg: meggondolta hát a dolgot s minthogy célját egyébként elérte, tovább állott — lakodalmaskodni. Később Csejte várából irat Piláriknak, jöjjön, hódoljon meg s kegyelmet nyer, sőt még a templomot is visszanyeri. De ez nem ment, mert füléhez jutott, hogy a gróf máglyán akarja őt megégettetni.

Hát az a máglya ott a csejteji vár udvarán megkészült valóban, ha nem is épen Piláriknak, hanem elkobzott könyveinek s lutherköntösének. Erről az autodaféről később Nodulári Dániel, akkorban csejteji, majd szeniczi lakos, Piláriknak, már mint szeniczi lelkésznek s berencsi esperesnek egész legendát tudott elbeszélni, melynek hitelességében ez természetesen megbízott. A máglya lángjai közt ugyanis egy könyv sehogy sem akart tüzet fogni — a biblia. Egy katona ekkor nyársra tűzi azt s úgy forgatja meg a lángokban, de biz az most is sértetlen marad, nemcsak, de sőt egy levelét felkapja a szél s egyenesen Nádasdy ölébe röpíti. Azon a levélen Esaiás könyvének 40-ik része volt nyomtatva, benne e szavak: «Verbum Dei manet in aeternum». (8. v.) Ez annyira megrázta Nádasdy kedélyét, hogy rögtön felkél s elmegy az ítélet helyéről, nyomában a többiek; a nép pedig ereklyeként szedte össze a szél által szertehordott, megperzselt lapokat. «Így végződött be a tragédia, a dühöngőnek ijedelmével s borzalmával.»

Természetes, hogy azért a sok kegyetlenségért, a mit Nádasdy a protestánsokon elkövetett, Isten neki ezek hite szerint adós nem maradhatott. Már a Pilárik könyveinek máglyájánál az udvari bolondja tréfás komolyan veté neki oda: «Domine Comes, quando te ita affabunt diaboli in inferno, quid tunc senties?» (Mit fogsz érezni majd gróf akkor, ha az ördögök így fognak téged is sütni a pokolban?) S valóban a bolond ajka által, melyet akkor Nádasdy durva ütéssel némitott el, Pilárik szent meggyőződése szerint Isten bölcsesége nyilatkozott meg, «mert Nádasdy borzalmas véget ért; ő fel-sége ellen való hűtlenség miatt fejét a hóhér ütötte le, miként ezt az egész világ tudja». ¹ Itt aztán kiterjeszkedik a Wesselényi-

¹ Pilárik e helyen még arról is tudósít, hogy Nádasdynak hóhér által való elpusztulását, atyja, *Pál* gróf, előre megjósolta. Halálos ágyán meg magához hívatta udvari papját *Zvonaricsot* s kérte őt, hogy gyermekeit áldja meg előtte. Zvonarics jobbát a kilencz gyermek fejére téve, így szólt: «Ezeknek ugyan nincs szükségük az én áldásomra, mert Istennek áldottai ők: de a legidősebb (Ferencz) örökös lesz bár, hanem a mellett a protestantismus nagy üldözője is». Ez jutott volna N. eszébe a vérpadon, a hol, mielőtt a hóhér fejéhez sujtott volna, kétszer is felsóhajtott: «Zvonarics, Zvonarics!» Halálában egyébként a protestánsok az ő

féle összeesküvésre s ezt mondja: «Jogtalanul akarják ezt Magyarországon az evangélikusokra tolni, a kik ő felségéhez mindig hívek maradtak s kiknek ártatlansága rövid időn ki fog derülni». Bizony azóta ki is derült . . .

A beczkói kegyetlenség pedig, mint «publicum gravamen» Pilárik által az 1662. évi országgyűlés év. rendeinek bejelentetett s mint ilyen sérelem ezek által fel is sorolatik azon emlékiratban, melyet az év. rendek öttagú küldöttsége Draskóczy György vezetése alatt nyújtott be a kiralynak. Elmondatik itt nemcsak az, hogy Nádasdy az év. templomot elfoglalta, a papot a paplaktól gyalázatosan kiűzte, minden bútorát s könyveit elkoboztatta, Csejtébe vitette, ott a könyveket a bibliával együtt a vár udvarán megégettette s a mindenéből kifosztott papot koldusbotra juttatta, hanem az is, hogy a lakosokat tömlőczzel, békókkal, veretéssel s más sanyargatásokkal evang. vallásukkal ellenkező szertartásokra kényszerítette, sőt hogy az év. pap által megkeresztelt, de elhalt csecsemőket s felnőtteket sem engedti meg tisztességesen eltemetni.¹

Nádasdy szerepét ezután báró *Eszterházy László* vette át. *Tököly Miklós* hazautazván, Pilárikot tanácsosának, a már említett *Dzbanovszky Imrének* gondjaira bízta; majd, hogy ennél teljes biztonsága nem volt, *Mednyánszky Jónás*, a Nádasdy-család e régi kipróbált tanácsosa fogta pártját. Ez okból, de mert ezután Nádasdy nyilván azon politikai számításból, hogy a protestánsokat a tervezett felkelésnek megnyerje, irántuk sokkal engedékenyebbnek mutatkozott: Pilárik újból visszaköltözhetett a paplakba, sőt istentiszteleteket is tarthatott. E félnyugalmából zavarta őt ki kétszer is Eszterházy gróf, és pedig 1662. húsvét és karácsony ünnepén, mely utóbbi alkalommal a paplakot embereivel megrohanta, úgy hogy Pilárik csak alig hogy megmenthette életét.

A sok zaklattatáshoz járult még a csalódás. Az 1662. évi országgyűlés a sebekre gyógyító irt épen nem hozott, sőt a protestánsok kénytelenek voltak azt csalódva elhagyni,² s végül a gyász is. Három gyermekük született itt, Mária, Kristóf és Judit, de — nyilván a zaklattatásoknak édes anyjukra való

hitehagyottságának nemezisét látták. V. ö. *Bod P.* i. m. 2. k. 38. lap. *Burius* i. m. 136 l. *Schmal-Fábó* i. m. 2. k. 211. l.

¹ L. *Zsilinszky* i. m. 218. l. Egyébiránt az ezen felfolyamodványban felsorolt sérelmekre nézve lásd: «Historia dipl.» Appendix 104—123. *Fábó*: Az 1662-ik évi országgyűlés 25—60. *Zsilinszky* i. h. 197. s k. l. Itt tűnik ki, hogy mily rengeteg csapás volt a protestantismuson Nádasdy!

² *Zsilinszky* i. m. 262. l. Indokaik: *Fábó* i. m. 162. s k. l.

hatása miatt — el is halt mind a három; a kettő még Becz-kón, a harmadik rövid idő múlva Szeniczzen.

Nem csoda, hogy Pilárik ily viszonyok között a megvál-tás ígéjeként vette 1663. nyarán berencsi Nyáry Lajos grófnak s a patronatusa alatt álló *szeniczzi* tanácsnak a meghívását a szeniczzi parochiára. El is ment — vérző szívvel, kis remény-séggel, nagyobb aggodalommal, mit hoz majd még a jövőendő?

Stromp László.

A RÓM. KATH. EGYHÁZ ÉS A MAI OLASZORSZÁG.

Bonghi, a híres olasz publicista, volt közoktatásügyi mi-niszter, a «La Cultura» cz. folyóirat szerkesztője és általában az olasz parlamenti és irodalmi életnek egyik kiváló alakja még 1892. november 23-án intézett volt egy *Nyílt levelet* XIII. Leóhoz. E nyílt levélnek már annak idején megjelent rész-letei is rendkívül érdekes világot vetettek úgy magára a szer-zőre, mint különösebben a mai Olaszország egyházpolitikai viszonyaira. A levél egész terjedelmében és szélesebb körben azonban csak most lett ismeretessé. Valami csodálatos evangé-liumi erő, szinte hithősies elhatározás és bátorság nyilvánul benne, a lelkiismereti szabadságnak olyan erővel való követelése, hogy nem lephetne meg, ha szerző — a mint tényleg akart is — belépett volna valamelyik prot. egyházba.

A levél alaphangja különben mérsékelt, sőt tiszteletteljes, és sehol egy szóval sem sérti meg azt a tiszteletet, a melylyel szerzője, mint buzgó róm. kath. egyháza fejével szemben tartozik. Érzi «azt a véghetetlen távolságot», mely közte «s az isteni fénysugárral koronázott pápa» között létezik. S mégis a tisztelet hangja mellett a vélemény oly őszinte nyíltságával van itt dolgunk, mely tiszteletre gerjeszt írójával szemben. Kéri, hogy «szálljon le szentséges magaslátáról s hallgassa meg gyenge szavát». Több oly igazságot fog neki mondani, a melyekhez szokva nincsen, de a melyek minden ízőkben őszinték. «Ép azért levele elején kifejti a szerző, hogy bár mélyen meghajol az egyház feje előtt, egy pontban mégis dicsekedhetik azzal, hogy fölötte áll, abban t. i., hogy neki, az írónak senki sem hízeleg, a pápának ellenben — s ezzel az igazságot eltakarják — igen sokan hízelegnek. Utal aztán a római egyház több-rendbeli égbekiáltó visszaéléseire, a melyeknek megszüntetése

a pápa egyik ép oly sürgős, mint hálás feladatát képezné. Kéri végül, hogy «tekintetét és belátását a tömjénfüst felhője által elhomályosítani» ne engedje.

Mindenekelőtt kérdi, vajjon «15 évi pápasága alatt a valóságos érzület megerősödött-e Olaszországban vagy pedig meggyengült?» E kérdésre határozottan igennel felel s ennek oka szerinte «a papok hiányos kiképzetésében» van. Oktatásuk elavult s a mai korviszonyoknak semmiben sem felel meg. A klerus gyöngült erkölcsében és műveltségében egyaránt. A semináriumokban plebejüst nevelnek a növendékekből. A képzés «szegényes, egyoldalú, hatástalan és terméketlen», s az olasz közoktatásügyi kormány sem tud a pápa makacs ellentállása miatt a bajokon segíteni. Annyi a seminárium, a hány a diöcesis; de a professorok «csudálatosan gyengék». Kevesebb és jobb semináriumra volna szükség.

Érezte ugyan a képzés hiányosságát — mondja e Nyilt levél — maga a pápa is és segíteni is akart a bajon. De az a segédeszköz, a melyhez fordult, meg nem felelőnek bizonyult. Aquinói Tamás, az anyagi doktor nagy és jelentékeny férfiú volt ugyan a maga korában mint scholastikus bölcselő, a mai kor azonban más tanítómestereket és példányképeket kíván azok számára, kik mint a vallás tanítói vannak hivatva működni a népelet körében. Annak studiumánál, ki «inkább kombinált, mint teremtett», olyan a mai klerus, «mint az alvajáró». Az 1879. augusztus 4-iki Tamás-encyklikával s az általa megsürgtetett Tamás-egyesületekkel a pápa vissza akarja tolni az idők kerekeit a középkorba s a szájalmas, sőt bizonyos tekintetben fájdalmas dolog Bonghi szerint is épen abban áll, hogy a róm. kath. egyház, mint olyan, nem érti a kor szavát s nem figyeli meg az idők jeleit a papoknak a néppel való együttérzése és gondolkozása tekintetében. Igen nagy ma a szellemi ür a nép és hivatott tanítói között s még nagyobb lesz, menél makacsabbul marad meg a pápa és annak klerusa az egyseges olasz királysággal való káros ellentétében. Olyan rég elmult tyrust konservál ma a pápa és az ő klerusa, a mely «a gonosztól való s a melyre csak romlás következhetik». A fő- és alsórendű papok a pápa világi hatalmának helyreállítására törekednek, «a mely pedig örökre oda van». Ép azért «remeték lettek az emberek között mindmegannyian» s az általuk sürgtetett multnak a képében «el fognak sülyedni könyörtelenül».

Ime így ítél Bonghi a klerus neveléséről és oktatásáról. Hogy ilyen viszonyok között a nép szívére és értelmére befolyást nem gyakorolhat, magától értetődő dolog. Mutatja ezt a papok prédikálása is. «Semmi sem szegényebb és elmaradot-

tabb, mint ez emberek prédikációja. Az egész gyártott munka az evangéliumból s az egyházi atyákból összeszedve, a melyben semmi lélek, semmi erő, — olyas valami, a mi a szemnek szól, a szájból ismét kijő s a lelkeket és szíveket teljesen érintetlenül hagyja. Fenkölt szellemnek vagy valódi ékesszólásnak nyoma sincsen. A klerus többé nem a föld sava s annak socialis hatása majdnem semmi.» A szívnek ily ürességével, a kiképzetetés oly nagy hiányával. az erkölcsök oly mérvű vadságával s a studium oly égbekiáltó közepességével a francia, angol és német klerus körében még sem találkozunk. Ez az oka az olasz nép jelen erkölcsi elsatnyulásának, szellemi erőtlenségének s minden erkölcsi bátorságot és életteljességet nélkülöző skepticismusának.

Messzire vinne, ha e kiváló fontosságú levél egyes részleteinek, de különösen az olasz papság eme tükrének bővebb bemutatására is kiterjeszkednénk, azért itt csakis egyik főhelyének szösz szerint való közlésére szorítkozunk: «Szent atyám, — írja B. — inkább elhallgatnám a mit mondandó vagyok, hisz érzem, hogy oly tűzön haladok át, mely csalékony hamu alatt rejlik (incedo per ignes suppositos cineri doloso). Nekem úgy tetszik, hogy *az olasz nép lelkiismerete ébredez*, ha lassan is s olyan jelek között, melyeket csak éles szem vizsgálhat. Az a meg hasonlítás, mely a királyság és a pápaság között oly régóta tart már; a nemzetnek majdnem egyhangú akarata, mely a kettő egységének szétválasztását létük érdekében szükségesnek tartja; a pápa nyakassága, ki visszautasítja azt az egyetlen állapotot, melyet a nemzeti egység megenged, — mindez nem téveszti el azt a hatást, hogy a hitet, melynek Ön a feje, megingassa sokak lelkében, kiknek pedig nincs más hitük. Ha nem tévedek, úgy e nép még vallás tekintetében is teljesebb életet akar. Adná az ég! hisz erre az ébredésre következnek a többi, mert az élet soha sem mélyed el csupán egy oldal felé, hanem egyenlő arányban hozza mozgásba valamennyit. Ez az élet — remélem, tehát hiszem is — az élő víznek azon forrása után szomjazik, melyből Krisztus a samáriai asszonynak adott inni. A mai róm. kath. egyházban, mely annyira aláhanyatlott s melynek oly szűk látóköre van, sokakra nézve, úgy látszik, hogy ez a forrás elapadt. Épen így volt elapadva a XV. század vége felé — legalább a keresztyénségre nézve, ha azt nagyban, mint egészet tekintjük — és bekövetkezett *a reformatió*. Bármilyen is létrejött, bármik legyenek is alapelveinek és fejlődésének fogyatkozásai, az az egy bizonyos, hogy *gyökereit a keresztyén lelkiismeret fölébredésébe vette és erejét az Istenben és a Krisztusban való hit gon-*

dolataiból meritette. Ebben a felébredésben inkább, mint az egyeseknek a tradíciót illető szabad ítéletében volt e mozgalom hatalma, mely a pápaságtól hívóinek felét elrabolta. Ha szentséged azon az úton marad, a melyre tért, úgy nem tartom lehetetlennek, hogy Itáliában hasonló eset ismétlődik. Nem egy a papok közül — p. o. *Campello* az olasz ó-katholicismus feje — szakadt el már régen a papális egyháztól s hogy e belső kath. reformmozgalom nagyobb arányban nem terjed, tisztán pénzügyi viszonyokban találja magyarázati alapját.»

Ugyancsak panaszkodik Bonghi levele *a rossz klerikális sajtóról*. A politikai sajtón sincs ugyan sok dicsérni való; de azért az egyházi százszorta rosszabb. Nem retten az vissza a hazugság és a rágalmazástól sem s a mi a szellemi niveaut s a gondolatok gazdagságát illeti, mélyen a világi sajtó alatt áll. «Folyton csak nagy szavak vannak szájában; igazságról vagy könyörületről szó sincs annak ítéletében, szinte mohón kap a hazugságok után.» Tény az, hogy az olasz prot. lapok jobbak a katolikusoknál, mivel az evangéliumot, mint örömhírt hirdetik a Krisztusról s a benne megjelent és testet öltött isteni kegyelemről. Ez értelemben — úgymond — megirtam «Jézus életét», a melyet szentséged kongregációi elítéltek, sőt lapjai azzal vádoltak, hogy atheista vagyok és a Krisztus istenségét tagadom. Nem vagyok — így folytatja tovább — sem a pápa, sem az egyház ellensége s a Krisztus istenségét sem tagadom, sőt inkább vallom, hogy a ki azt tagadja, a ker. vallás hive nem lehet. Másrészt azonban szentséged előtt is őszintén kimondom, hogy a Krisztusnak rajza régi titokzatos theologiai alakjában ma már senkit sem elégít ki. E theológiától ma elfordult a világ, papjai ellenben, ha Krisztusról beszélnek, oly theologiai definiciókba bonyolódnak, a melyeket maguk sem értenek, s következőleg mások sem érthetnek. Szavaikban és cselekedeteikben rideg kép a Krisztus, a ki nem beszél a néphez, annak szívét nem érinti s szellemét meg nem termékenyíti. Elavult s értelem nélkül elrecitált imáikban holt a Krisztus, ki még föl nem támadott. Az én Krisztusom ellenben — így fejezi be Bonghi evangéliumi ízű hitvallását — Istennek fia, ki hat a szívekre s megeleveníti azokat s e hitem üdvözítő, erősítő és bátorító egyaránt, a melyet könyvemmel megingatni soha eszembe nem jutott. Jézus reám nézve az út, igazság, élet, vezető, világosság és erő egyaránt, — a legnagyobb Én, ki valaha létezett. Manapság Krisztust a maga egész tisztaságában ama csodálatos emberfiának kell hirdetnünk, ki mint az emberiség legnagyobb jóltevője járt e földön, kinek erkölcsi érzülete rendkívüli, tökéletes és tiszta vala, kinek szavában

igazság, felebarátaival való érintkezéseiben szeretet és áldozatkészség lakozott, — azt a Krisztust kell vallanunk, ki keserű szenvedéseiben is türelmet, az igazság hirdetésében bátorságot, a képmutatókkal és gonoszokkal szemben haragot s a bűnösök iránt igazságosságot és könyörületet tanusított mind haláláig. Más tehát az én élő Krisztusom, mint a papok holt theol. dogmatikai Krisztusa! Jelenleg úgy áll a dolog, hogy senkit az ő históriája, hanem mindenkit az ő jelen életmódja szerint ítélnek meg. Úgy hallom, kérdi tovább Bonghi, hogy szentséged nagyon gyűlöli a szabadkőműveseket. mert rettenetes encyklikát írt ellene. Magam is nagy pestisnek (sic!) tartom a kőműveseket, mivel szövetségük egy titkos szekta vagy ellátási intézet és semmi több. Nem tudom, hogy Olaszországban más-e a céljuk, de Franciaországban bizonyára igen Ott a legnagyobb szabadkőműves-szövetségnek az atheismus terjesztése s a keresztényiség, de különösen a katholicismus megsemmisítése képezi egyik főfeladatát, úgy hogy a külföldi páholyok azzal meg is szakították a további érintkezést. Bizonyára helyes dolog volna, ha az állam elodázhathatná e szektát, a mi azonban másként nem lehetséges, mint úgy, hogy nyilvános egyesületalakításra szorítja s ezt is csak azon feltétel alatt tehetné, ha az egyház egy másik, szintén a homályban és zavarosban hadakozó társaságot elodázná s arra kényszerítene, hogy egész tevékenységét a napvilág előtt fejtse ki.

A *jezsuiták* szektáját, Jézus szép nevének usurpátorait erti itt a szerző, a kiket «az egyház gyilkosainak s a ker. vallás és morál megölői»-nek nevez. Bonghinak hosszas megfigyelésen, gazdag históriai tanulmányokon és komoly vizsgálaton alapuló meggyőződése az, hogy bár egyes jezsuiták szellemmel, tudományossággal és szívvel is dicsekedhettek, azok nagy tömegének azonban úgy az egyházi, mint a világi társadalom terén csak romboló hatásuk van. A jezsuitáknak köszönheti a mai katholicismus, hogy annyira elaggott és megmerevült, hogy szinte alig bírja a lélegzetet. A pápa uralkodása kezdetén ugyanazt mondták róla, hogy nem szereti a jezsuitákat s következtetésen kerüli azok hálóját, és tényleg soká is ingadozott a velők szemben követett politikájában. Ez a szekta azonban erősebb ma, mint a pápa. Ma a jezsuiták az ő legmeghittebb tanácsosai, a minek következményeit sajnosan is érzi az egyház.

Bonghi a fájdalom keserű hangján szól a továbbiakban a jezsuitákkal szövetséges pápának világi hatalma helyreállítására vonatkozó törekvéseiről. De vajjon maradhatna-e Rómában, ha tényleg meg is kapná azt? Volna-e kedve a rómaiaknak a 22 évi világi uralmat fölcserélni az egyházi fejedelem-

séggel? Hisz a politikai választások képezik a kir. kormányzat alapját, már pedig a klerus nagyban és egészben véve megtiltja a polgároknak, hogy választói jogukat gyakorolják, mi által sértést követ el az államhatalom irányában. Nem csudálkozhatni tehát azon, hogy a klerus politikai véleményének erkölcsi értéke nincsen, s a vallásos congregatiók jogi személyeknek épen nem tekinthetők. Vigyázzon tehát a pápa, nehogy az egyházat «portae inferi praevallebunt». Ugyan a hajó biztosítva van a törés ellen, de nincs kellőleg gondoskodva a kormányosokról. Hisz már is látjuk a pápa által nagyon kedvelt Franciaország szabadkőműves képviselői nagy részénél azt a törekvést, mely a szabad vallásos egyesületek korlátozását vagy egyenes feloszlátását czélozza. S ezzel Bonghi nyílt levelének egyik leg-érdekesebb részére, a politikaira jutottunk el.

Franciaországban a sok át- meg visszatérés daczára sincs ma több kath. hívő, mint a mult század végén. Az atheismus hullámai árasztják el azt az egész vonalon. Bár a pápa elszakította a catholicismus s a monarchia közötti köteléket s a köztársasággal újította meg azt, de nem veszi-e észre az idők jeleit s azt, hogy fáradozásai mennyire hiábavalók? A köztársaság úgy keletkezésében, mint mai fennállásában épen nem a catholicismusra támaszkodik. Bármilyen legyen is a catholicismus hitvallása, a francia köztársaság tényleg abban a meggyőződésben él, hogy létérdeke és fejlődése épen a catholicismus terrenumainak folytonos megszorításától s az államhatalomtól való függésének biztosításától függ; úgy hogy teljesen értjük azt a fájdalmat, a melyet a pápa kedvelt francia köztársasága iránt naponként érez. S ha Olaszország ma Franciaországtól elidegenedett, úgy annak oka megint csak az, hogy épen a pápa tartotta ébren Olaszországban a viszály tüzes taplóját. «Miután nyakas módon» követeli vissza Rómát, szövetségesekkel kell biztosítania magát a királyságnak, a melynek Rómára nagy szüksége van. Franciaország — tudjuk — egykoron már visszaadta s évekig meg is tartotta azt a pápaságnak, — mi természetesebb tehát annál, hogy Olaszország ilyen viszonyok között azokkal a hatalmasságokkal szövetkezik, a melyek Franciaország politikai ellenei. S ha a pápa le tudna mondani a maga képtelen és olaszellenes követeléseiről, azon a napon elveszti az olaszokra nézve a hármasszövetség a maga vonzóerejét s bizonyára mielőbb ki is szoríttatnék az olasz kormány diplomatiája köréből. S aztán mi értelme is legyen annak, hogy a Voltaire szelleme által inspirált s a fanatikus orosz politika által vezetett *mai Franciaország* legyen a pápa világi hatalmának helyreállítója! A történelemnek szigorú logikája

van, a melyet megtagadni vagy erőltetett módon meghiusítani nem lehet.

Ha szentséged azonban — így ír Bonghi — nem változtatja meg a közel jövőben a maga politikáját s más utat nem követ, úgy legnagyobb sajnálatomra meg kell mondanom azt, hogy a kath. vallást és a klerust Olaszországban sokkal válságosabb helyzetben hagyja maga után, mint a milyennek azt 1878. találta. Ma a pápaság ép olyan nyakas ellensége Olaszországnak, mint korábban. A klerus a haza szellemi és polgári fejlődésére egyenesen káros befolyást gyakorol. Szinte megfúlunk szellemileg abban a vallási békében, a mely még sem az, a mennyire másrészt világilag, politikailag fülünk meg abban a fegyveres békében, a mely békének éppen nem nevezhető. De ha szentségednek e béke kell, ám legyen. Ha háborúnak kell lenni, legyen háború!

Szentséged legyen meggyőződve arról: ha egy szóval is keserőséget okoztam, úgy az nekem, az írónak nem kevesebb fájdalmat okozott, mint Önnek, az olvasónak. Higyje meg nekem — így végzi nagybecsű levelét — éppen nem gyűlölöm a katholicismust s a pápaságot, sőt inkább csodálom azt. Tisztelem azt a sok jót, a mit a megnyomorgatott emberiségen még ma is gyakorol. Azonban az egyiknek ép úgy, mint a másiknak több szellemi légkörre s éltető erőre van szüksége, ha előbb ölni s aztán meghalni nem akar. Többször és többen tanácsolták nekem, hogy a katholicismus ellenségeinek sorába szegődjem s az olaszországi vallási szekták között foglaljak helyet. Nem tettem s nem is fogom tenni: abban az egyházban akarok meghalni, a melyben megkereszteltettem. Olaszország értelmi és erkölcsi föllendülése fekszik csak szívemen. A szellem és az akarat tüzét kell újra élesztelnünk. Hisz az egyháznak és az államnak sajátos feladatai vannak e tűznek élesztésében, a melyeknek megoldása eddigelé egyiknek sem sikerült. Tegye meg e tekintetben szentséges atyám a magáét! Vezesse a klerust az eddiginél jobb életre s terjedelmesebb s életrevalóbb műveltségre. Mondjon le azokról az önző és hiú törekvésekről, a melyek Önnek úgy sem használnak s a jobb érzelműeknél a bizalmat elrabolják. Fékezze meg az ujságokat, sőt nyomja el azokat, a melyek tekintélye után nevezik magukat, s azt mégis lépten-nyomon sértik és gyengítik. Fojtsa el azt a gyűlöletes szektát, mely Önt és az egyházat hálóba keríti. Menjen a szabad levegőre és vegyen lélegzetet. Menjen ki az utcákra s vigasztalja meg a szegényeket, meg buzdítsa a gazdagokat. Miután Krisztus helytartója, ép azért kövesse is őt. Ne jajgasson a miatt, hogy kevés maradt számára a fejedelemből, sőt

inkább azon bosszankodjék, hogy sok is maradt belőle. Dobja azt el magától. Prédikálja a maga olasz hazájának s az egész emberi társadalomnak a békét, az alázatot s ne az ellenségeskedést és a nagyravágyást. Valósítsa meg azokat az igéket, a melyek Önnek és hiveinek evangéliumában vannak, s valósítsa meg azokat Krisztus értelmében, ki azokat mondta. Legyen újból életadó hajnali pír s nem a sorvasztó északi szél. Nyesse meg a régi fát, ott, a hol arra szükség van, hogy az egyház törzse újból fejlődjék és nevedjék. Mas ember, szentséges atyám, nevetni fog az ilyesmin, Ön bizonyára nem teszi, miután oly előkelő szellemmel van megáldva, — határozottan egyszerűségnek fogja jelezni azt, a mit hirdetek s a minék eredményében bízom. S lehet-e az másképen, ha a keresztyén-ség és pápaságról, mint az emberi történelem két legnagyobb idealjáról van szó? S ha utóbbinak volt is napfogyatkozása, nem világította-e folyton az első? Mit akarok én mást, mint azt, hogy a pápaság újból sugározza ki a keresztyén-ség világosságát, a melyet részben meghamisított, részben pedig elvesztett?! Azt azonban nem teheti, mondják sokan. Csak Ön ne mondja szentséges atyám, mert különben az egyházat «portae inferi praevallebunt». Ha a világ nem a vak esetlegesség, hanem az Isten műve, kit Ön és én is tisztelünk és imádunk; de e tisztelet és imádás célja csak egy az isteni bensőséghez méltó szellemi, szent és valódi cultus által s egy harmonikus, egy-értelmű, békés és polgárias érzületű közösségi életben érhető el, a melyben a világosság és igazságosság sokkal melegebb fényben sugározik, mint eddigelé.

Im ezeket kívánom én, szentséges atyám, annak a legmagasabb hivatalnak érdekében, a melyet visel s forrón szeretett hazám érdekében!!

* * *

Így ír Bonghi a pápaságnak és a klerusnak az olasz néphez és annak kormányához való viszonyáról. Hasonlít e komoly hangú és tartalmú levél clerveauxi Bernhárdnak, a középkor lelkes prófétájának IV. Jenő pápához, mint volt tanítványához az egyház igen válságos idejében írott leveléhez. Lehetetlen itt a lelkiismeret fölébredésének nyomaira nem akadni. S az máskép nem is lehetséges. A lángoló hazafiság s a buzgó kath. egyházszertet kellő reformérzékkel párosulva diktálta tollába e levelet. Az az ellentét, melybe a pápaság az új királtsággal szemben jutott, a folytonos makacsság esetén, csakis az előbbinek kárával, sőt romlásával végződhetik. Az

olasz ember nagyon szereti hazáját s szívének hazafias dobanása nagyon erős. Az olasz nép hazafiságának nagysága és ereje bámulatos. Oly nagy a közös haza s a drága vérdíjak árán szerzett szabadság és politikai egység iránti szeretet a népben, hogy az ellen mit sem segít a pápa jezsuita környezetéből jövő fenyegetés és szidalmazás. *A nép a királyban épen az olasz nemzeti nagyság és egység képviselőjét tiszteli*, s mit sem törődik a kényelmesen élő vatikáni fogoly ama phariseusi jövendöléseivel, a melyek szerint Olaszország, ha a pápa szavára hallgatna, sokkal előbb, mint gondolja, új eleterőre tehetne szert. Másfél ezredév tapasztalatai nyomán jól ismeri e nép a pápaság ama politikáját, a melyet Olaszország hazafias törekvéseivel szemben kérelhetetlen következetességgel gyakorolt. Egy ezredéven át épen a pápaság önző világalma volt az, mely Olaszország nemzeti és politikai emelkedését megakadályozta s azt anyagilag ép úgy, mint erkölcsileg tönkretette, úgy hogy nemzeti újjászületése csakis a pápaság önző tendenciáival való szakítása alapján válhatott lehetségessé. S ha a pápaságban megvan — mint fenhangon hirdeti — a beteges népek és nemzetek social-ethikai gyógyítására «a természetfeletti képesség», úgy miért nem gyógyítja meg Franciaország, Spanyolország, Belgium és Délamerika nehéz társadalmi bajokban sinylődő népeit, a melyek tudvalevőleg jó katolikusok hírében allanak?

Azonban az olasz nép sokkal mélyebben érző kedélyvel van megáldva, hogysem a hazafias-politikai elemnél megállhatna s ne keresné egyszerismind vallásos kedélyének teljes és tiszta kielégítését. Mélyen fájlalja a Quirinál s a Vatikán vészthozó ellentétét, s komolyan gondolkozik — mint Bonghi levele is mutatja — annak elhárításán vagy legalább is enyhítésén. Igen helyesen indul ki abból a gondolatból, hogy épen a vallásos érzület az, mely a szívet megindítva, a hazafiság lelkét képezi s erős tettekre készíti. A tisztán politikai mozgalmak értelmi és erkölcsi tekintetben egyaránt természetlenek akkor, ha az azokat éltető és tápláló vallásos megújulás, az egyénnek önmagából s önmaga által való reformálódása nem kíséri üdvösen e mozgalmakat.

De hiányzik még Olaszországban az az igazi férfi, ki a nép lelkét fölébresztve, megszabadítja azt azoktól a tévedésektől, a melyekbe a római pápa leigázása folytán jutott, s másrészt kielégíti és megnyugtatja vágyó és kutató szellemét annak az Igazságnak forrására való utalás által, a hol szomját mindenki kielégítheti. Röviden: *egy újkori Savonarolára van ma szüksége Olaszországnak*, ki Luther módjára a nép közé

állva s azzal együttérezve: megérti népe szavát, átérzi annak vallásos-erkölcsi és hazafias vágyódását s mai forrongó szellemáramlatára döntő és maradandó hatást volna képes gyakorolni. Vajha mielőbb akadna Olaszországban Bonghi követőjeként ilyen reformátor, a nép lelkének hű tolmácsa és képviselője!

A római egyház azonban — mely nem tanult és nem felejtett — mai stádiumában lényegileg nem változhat, mert az infallibilitás dogmája haladásának és reformálásának útját — emberileg szólva — örökre elzárta s theológiájával egyetemben corpus mortuummá vált. Bonghi levele sem fog rajta sokat változtatni. A ker. hitélet mélyebb kérdéseiben a római egyház az egész vonalon csak sorvasztólag s nem éltetőleg hatott az olasz népre. Elzárja magát — mint azt a Pius-féle *Syllabus* is mutatja — az emberiség józan haladása elől, sorvaszt és kiöl minden szabadabb szellemi mozgalmat s lassan, de annál biztosabban annak az ítéletnek megyen elébe, a melyet az Úr a megízeltlenül sóról mondott ki.

Ha a látszat nem csal, úgy Olaszország a román népek között első sorban van hivatva arra, hogy a pápaság igáját, fejlődésének ezt az ősi gonosz ellenségét lerázza a nyakáról. S ha a sokféle idegen uralomtól fölébredt nemzeti tudatánál fogva szabadságát egyszer kivívta, úgy hisszük, hogy e még nagyobb feladatnak a megoldására is képes leend.

Dr. Szlávik Mátyás.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

BIBLIAI ELMÉLKEDÉSEK DÉLUTÁNI ISTENTISZTELETEKRE. Írta *Fülöp* József körmendi ref. lelkész. Kapható szerzőnél és Kis Tivadar könyvkereskedésében Pápán. 146 nagy 8r. l. Ára 1 frt. Az előszó szerint azért adta szerző művének a Bibliai Elmélkedések címet, hogy elejét vegye azon esetleg tehető megjegyzésnek, hogy dolgozatai nem valójában biblia-magyarázatok, a mennyiben nem követi bennök a megszokott formát, a szentírás valamely könyvének végigmagyarázását és a versről-versre haladást. Szerző helyesebbnek tartja a biblia-magyarázatnál csak egyes kiválogatott részletek tárgyalását, mert ez, más-más könyvekre híván fel a figyelmet, a biblia-ismeretet jobban előmozdítja s a változatosságnál fogva nem válhatik unalmassá sem. A versről-versre való haladást pedig azért mellőzte, mert ez az egyöntetűség, a világos áttekinthetés rovására van. Szerzőnek ez az álláspontja pro et contra kétségtelenül erősen vitatható. Ha a biblia-magyarázatoknak az a célja, hogy az Istentől ihletett teljes szentírást ismertessük meg: akkor a válogatással csak célt tévesztünk, mert mindig megint csak egy-egy részletet mutatunk be hallgatóinknak és nem valamely egészet. A prédikációkban úgyis mindig csak részletek táratnak a hívek elé. Már pedig a vallásos építésre nézve nagyon fontos, a mit pl. Gerock a zsoltárok felett tartott biblia-magyarázataihoz írott bevezetésében annyi igazsággal mond, hogy a prédikációkban a szentírásnak mindig csak egy kis része, csak néhány verse használtatik fel és magyaráztatik meg; de a biblia-magyarázatoknál egy egész könyv a maga összefüggésében vétetvén tárgyalás alá, abba egészen beleélhetik magukat a hallgatók. A míg a prédikációkban csak mintegy az ablakon át vetünk egy-egy pillantást a szent könyv zöld virányaira és kedves üdv-ösvényeire, addig a biblia-magyarázatokban ott járunk magukban e felséges ligetekben és ez ösvényeken kezdetüktől a végükig és a míg a hol innen, hol onnan válogatott textusokban csak néhány alma, természetesen aranyalma ezüst csészékben tétetik elénk, addig itt magunk

keressük fel és szakítjuk le ez almákat az Isten igéjének élő fájáról egész terivel. A versről-versre menő magyarázat mellett is kétségtelenül fel lehet mutatni egy-egy összefüggő szakaszban a főigazságot, illetőleg ki fogják azt érezni maguk a hallgatók, ha tényleg bele tudjuk vinni őket az írások mélységeibe. Az előttünk levő műben 30 különböző elmélkedés van, jobbára az új testamentumból válogatott textusok felett. A magyarázatok a legnagyobb részben helyesek, nyomon járók. Van bennök bizonyos melegség, egyszerű keresetlenség, mely nem cothurnusban jár és fellengző, szárnyas szavakba öltözködve követel «nagy méltóságot», hanem a közvetlen, közérthető magyarázattal igyekszik hallgatóihoz közeljutni. Nagyon mélyen ugyan nem jár, megelégszik a legközelebb fekvő és a legkönnyebben felhozható gondolatokkal; de ezeket elég jól kifejti. A veséknék és a velőknék megoszlásáig ható erő egyáltalában nincs benne; de van mindenütt a becsületes munkának nyoma, a mi már önmagában is méltánylást érdemel.

EGYHÁZTÖRTÉNELEM a gymn. V. osztálya számára. Írta *Bocsor Lajos* tengődi ref. lelkész és esperes. A mű a dunamelléki ref. egyházkerület vallási tankönyv kiadványai között most III. teljesen átdolgozott kiadásban jelent meg. Anyaga a konventi tantervhez van szabva s ennek megfelelőleg részint meg bővült oly szakaszokkal, a melyek a munka első kiadásából teljesen hiányzottak, részint azonban össze is vonattak, a mennyiben a magyar egyház története, tekintettel arra, hogy az a középiskolák 8-ik osztályában úgy is részletesen tanítatik, szűkebb keretet kapott. A tárgybeosztás paedagogiai szempontból teljesen megfelelő. Irállya egyszerű elbeszélő stíl. Nehézzé teszi azonban a munkát a szinte túlságba menő tömörség, összevontság. Sok dolog benne csak épen jelezve van, csak az elnevezések említve, vagy csak egy-egy újmutatás az eseményekre, úgy hogy a vallástanárok és tanárok igen alapos és részletes kiegészítő magyarázata teheti csak egészen világossá és megérthetővé. Ugyane magyarázatoknak kellend majd azt az elevenséget és életet is bevinni a csak regisztrált s összefoglalt, szinte komprimált anyagba, a mely nélkül bizony a historia nem lehet az élet mestere és nem lehet a vallásos építésnek is hathatós eszköze. Itt-ott, legalább a kimagaslóbb történeti eseményeknél igen jól esnék egy-egy eszméletető gondolat, egy-egy utalás arra a történetek felett álló és azokat a maga bölcs céljai szerint vezető istenségre, avagy pedig egy-egy irányító erőteljes kritikai megjegyzés, a mely ébresztené az ifjú protestáns öntudatát, vagy legalább adna neki egy bizonyos szempontot, a melyből nézze a dolgokat és ítélje meg az eseményeket. A tárgyilagosság természetesen a legfőbb kelléke még az iskolai compendiumoknak is, sőt nevelési szempontból csakis a legobjektivebb igazság elmondása engedhető meg és a meghamisító célzatosság merőben elítélendő volna; de nekünk a Krisztus evangéliumában adatott egy olyan norma, a melyhez ha mérjük az eseményeket és az eszméket, akkor ítéleteinkben, felfogásunkban meg lesz az objectivitás és messze

marad tőlünk a célzatosság is. Nekünk a történetbe bele kell vinnünk az Istennek lelkét. Az egyház története mintegy az Istenországának történetje. Benne az isteni világkormányzás titkai, az isteni nevelő működés útjai és eszközei nyilatkoznak meg. És az egyháztörténetnek a vallásos nevelés keretében csakis ilyen tárgyalás mellett van helye. Az egyháztörténet ne csak egy csomó érdekes tudnivalót nyújtson, hanem határozottan építsen; sőt az anyagot egyenesen építési célból dolgozza fel, — már t. i. *tankönyvben*. A vallásos nevelésben, vagy ha úgy tetszik, a vallás-tanításban semmiféle anyagnak a közlése nem öncél, még a bibliai történeteké sem az; hanem mindennek: bibliai történetnek, hittannak, symbolikának, egyháztörténetnek, vallások történetének stb. stb. mind csak eszközül kell szolgálniuk arra, hogy vallásos egyént neveljenek, közelebbről pedig hogy igazán evangéliumi keresztyént, a kiből élő és ható erő, ne pedig csak bizonyos ismeret tárgya legyen a vallás. A munka Kókai Lajos bizománya. Ára 60 kr.

HELYZET-VÁLTOZÁSOK A VALLÁSSZABADSÁG ÉS FELEKEZETNÉLKÜLSÉG TEKINTETÉBŐL. Írta *dr. Kolosvári Sándor* egyet. nyilv. r. tanár. A külön füzetben megjelent szép értekezés az erdélyi ref. egyházkerületi papi értekezleten Marosvásárhelyt a f. é. okt. 1-én olvastatott fel. Szerző miután a protestantizmus lényegére való hivatkozással kimutatta volna a bevezetésben, hogy az ú. n. egyházpolitikai reformok ellen éppen elvi szempontokból a prot. egyháznak érdemleges kifogása nem lehet és hogy e reformok, ha megráznak is hennünket, de végeredményükben javunkra fognak szolgálni, a tárgyalásban rámutat azokra a teendőkre, a melyeket a helyzet-változások követelnek meg; mert hiszen az «egykoron az élő hit fundamentomára fektetett és a véráldozatokkal fölszentelt régi épületnek: a mi külsőleg látható egyházunknak az önkényes vagyoni áldozattételekben és a rendületlen hű ragaszkodásban nyilvánuló kohéziv ereje lazulni kezdett. Az összetartó kapsok tágulnak. Falain a repedés jelei tünedeznek föl. Mintha csak lopva növvő gombák végeznék romboló munkájukat rajta». A jövő fenmaradást biztosító feltételek szerző szerint egyfelől önmagunkban, másfelől az államban keresendők. Egyházunkban első sorban az eddiginél még nagyobb gond fordítandó a papnevelésre és előkészítésre. «Utat kell nyitnunk arra, hogy a pap ne csak a theol. tudományokban ékeskedjék, hanem a tanulási idejéhez mérten és hajlamaihoz képest a természeti, történelmi, bölcséleti és politikai tudományokban is legalább annyi ismeretre tehessen szert, hogy az ú. n. domidoktusokkal, tudákosokkal és kontárokkal szemben a szellemi harcot győzedelmesen megvívhassa. Alkalmat kell nyújtanunk a társadalmi élet legkülönbözőbb rétegeivel és a tudományos körökkel való érintkezésre, hogy értelmi látókörüket szélesbíthessék, megfigyelő és ítélő tehetségüket fejleszthessék» stb. Ezért nem lehet cél a papok középkori zárdaszerű nevelése, avagy félreeső helyekre szorítása, hanem észszerűleg és bizonyos határig bele kell őket bocsátanunk a világ zajába, hogy az életet ér-

nyeivel és bűneivel idején megismerjék és hogy az emberekkel való bánásmódra kellő modort sajátítsanak el. A jó papnevelés azonban még csak az anyagot adja, ez anyagba életet csak a hivatottság és a buzgókodás lelke önt. «A szünetelést nem tűrő öntudatos tevékenység a czélok magasságából és a feladatok mélyrehatásából kell, hogy megszakadás nélkül mozgató erőt merítsen.» A lelkészi kart a maga munkájában azonban támogatnia kell a világi elemnek, mint szintén királyi papságnak; támogatni «a polgári állás fényével, a szellemi munka produktív erejével, a nélkülözhető forintokkal, a fillérekkel, főképen pedig a jó példa áldást hozó kihatásával». Szükség van a társadalmi és egyesületi közreműködésre is. De szerző «a vallás-erkölcsi irányú, tudományos, avagy népies felolvasásokat tartó, az ilyen nyomtatványokat kiadó és terjesztő lársulatokat kivéve», nem rajong a jelen idők kóros divatját tevő és az egyház keretén kívül álló egyéb új, meg új egyesületek alkotásáért; mert ha ugyanaz a céljuk, a mi az egyházé, akkor csak az erőket osztják meg; ha pedig nem az, akkor meg «idegen éket» ütvén az egyház testébe, szakadást idéznek elő. De általában «a társadalomra való appellálás igen kevésse kecsegtethet minket a fentartás biztos föltételeivel», mert a mai társadalom inkább a rombolásra hajlik; inkább követel, mint adakozik; inkább még a létező terheket is lerázni, mint sem újakat vállára venni igyekezik. «A lét és fenmaradás, vagy a lehanyaglás és megsemmisülés esélyei közé jutva: arra vagyunk utalva, hogy az államhoz forduljunk. Nem a kegyelem alamizsnájáért, a mit multunk és az államnak tett szolgálataink tiltanak, önérzetünk pedig nem tűr, hanem törvényadta jogaink érvényesítéséért, a mit kötelességünk parancsol.» Kívánja ennél fogva az 1848. : XX. 3. §. életbeléptetését s illetőleg rámutat, hogy erre az alapra kell állanunk az állammal szemben, annyival is inkább, mert épen ref. egyházunk képezi a magyarság egyik hatalmas támaszpólát. Támogatást kell az államtól kérnünk, de nem eltartást; hogy így lehetővé tétessék a lelkészi állások jobb javadalmazása s a jobb javadalmazás mellett kiválóbb tehetségűeknek is e pályára való lépése. Országok közvetítés mellett a papi képének és az összes ilyenmű tartozásoknak a megváltása lehetne a felekezetenélküliség ellen az egyedüli orvosság. Ezt szerző oly módon képzei, hogy «a rendszeresen kamatozó és az autonóm egyház kezelése alá kerülő váltságtőke 80—100 évre beosztandó törlesztési hányadának legalább kétharmada jövőre is a hívek vállain maradván és az adóval kapcsolatosan az állam közegeitől fölszedve, az egyharmad rész az állam költségvetésében nyerné szükséges fedezetét». Ezt akarja szerző a papság «jelszavává» tétetni. A tartalmas felolvasást néhány megleghangú subjectiv reminiscencia zárja be.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. Szerkeszti *Szilády Áron*. A IV. évfolyam III. füzetében *Thury József* a Zrinyiaszról írt terjedelmes tanulmányának 2-ik közleménye; *Ráth György* «Gradeczi Horváth Gergely és Lam Sebestyén hitvitája» című értekezésének szintén 2-ik folytatása;

dr. Kőrös Endrétől «Hugo Károly ifjúsága» van közölve az értekezések között. Az «Adattár» Geleji Katona Istvánnak Rákóczyhoz intézett hat levelét közli, a melyek egyik mellékletéül közöltek Péchy Simonnak G. Katonához intézett levele 1640. április 10-éről. Ifj. Geleji Istvánra vonatkozólag is van két adalék, az egyik «Gelei uram Conventiója», a másik «Gelei uram quietantiája». Korfestő voltuknál fogva rendkívül érdekesek azok az *Imre* Lajos által közlött versek, a melyek az 1790/91-iki országgyűlés alakjaival, az ott felmerült egyes fontosabb kérdésekkel stb. foglalkoznak, részint komolyan, részint a humor, sőt nem egyszer a maró gúny hangján. *Czékus* László Jászai Pál naplóját folytatja; *B. F.* az 1892—93-iki középiskolai értesítőben megjelent magyar irodalomtörténeti értekezéseket ismerteti és bírálja, *Hellebrant* Árpád pedig irodalmi repertoriumot ad a lapokban és folyóiratokban megjelent irodalomtörténeti czikkekről.

A MAGYAR NEMZET TÖRTÉNETE. cím alatt az Athenaeum a millenium alkalmából egy tíz kötetes nagy illusztrált díszmunkát bocsát közre *Szilágyi* Sándor szerkesztésében a legkiválóbb szaktudósok közreműködésével. A mű beosztása a széküldött tervezet szerint a következő lesz: Bevezetés a Magyar Nemzet Történetéhez. Írja *Vaszary* Kolos hercegprímás. I. kötet: Pannónia. Írják *Fröhlich* Róbert és *Kuzsinszky* Bálint. A Vezérek kora. Írja *Marczali* Henrik. II. kötet: Az Árpádok kora. Írja *Marczali* Henrik. III. kötet: Az Anjouk kora. Írja *Pór* Antal. A luxemburgi ház. Írják *Fejérpataki* László, *Schönherr* Gyula és *Czobor* Béla. IV. kötet: Mátyás király. A Jagellók kora. Írja *Fraknoi* Vilmos. V. kötet: A Separatio. Habsburgok és Báthoryak. Bocskay. Írja *Károlyi* Árpád. VI. kötet: Küzdelem a nemzeti önállóságért. 1608—1690. Írja *Angyal* Dávid. VII. kötet: II. Rákóczy Ferencz kora. Írja *Thaly* Kálmán. VIII. kötet: A hanyatlás kora. 1712—1815. Írja *Marczali* Henrik. IX. kötet: Az újjáébredés kora. 1815—1848. Írja dr. *Ballagi* Géza. X. kötet: A modern Magyarország. 1848—1895. Írja *Marczali* Henrik. Milleniumi epilóg. Írja *Jókai* Mór. Az első füzet a legközelebbi napokban hagyta el a sajtót rendkívül díszes kiállításban Vágó Pál «A magyarok Kiew előtt» cz. festményének rézfénynyomatú képével, továbbá a múzeumban levő ősmagyar régiségek rajzával és számos szép kivitellő illusztrációval, a mely utóbbiak *Marczali* Henriknek a vezérek koráról írott tanulmányát díszítik. Az egész mű körülbelül 200 füzetben lesz teljes. Füzetenként ára 30 kr. Előfizetés 10 füzetre 3 frt. Egy-egy kötet füzve 6 frt, félbörkötésben 8 frt. Megjelenik hetenként. Megrendelhető úgy az Athenaeum irod. és nyomdai részvénytársulatnál, mint minden hazai könyvkereskedésben. Az első füzet mutatványul ingyen is megküldetik.

b) Külföldi irodalom.

Frank, GESCHICHTE UND KRITIK DER NEUEREN THEOLOGIE, insbesondere der systematischen seit Schleiermacher. Aus den Nachlass des Verfassers herausg. von *Schaarschmidt*, Pastor in Zeschwitz. Erlangen und Leipzig, 1894, VI., 350 l. Ára 5'60 márka. Irodalmi hagyatéka e mű a nagynevű erlangeni theologusnak, a melylyel Schwarz, Dorner, Nippold, Landerer, Kübel és Kattenbusch hasonló tárgyú műveit egészítette ki. Tartalmát már czíme is jelzi. Hosszabb előszaván és záróbeszédén kívül a mű hat fejezeten keresztül tárgyalja Schleiermacher theológiáját, az általa befolyásolt irányokat, az újabbi monistikus bölcelet által érintett theológiát, a pozitív hitet valló theológiát, s az újabb mozgalmakat, főleg a göttingai iskola moráltheológiáját. Az újabb theológiát Frank a reformáció által felszabadított modern subjectiv elemre alapítja, a melylyel szemben az ó-prot. orthodoxia a hitnek objektív megállapítására törekedett, mely törekvésében azonban a formális tantételek javára a hit élő termékeny természetét teljesen szem elől tévesztette. Szerző abban a meggyőződésben van, hogy a tudományos theologia nem a nagy tudósok agyának a szüleménye, hanem az egyház hitéletének a szülötte s mindig olyan a theologia, mint a milyen az egyház hitélete. Mesterileg rajzolja itt az egyes korszakok egyháztörténeti háttérét és pedig különös részletességgel az egyházi theologia megújulásánál s a modern theologia kifejlődésénél. Amott rajzolja a hitébredés hőseit: Harmsot, Krafftot, Löhet, Wichernt, Fliednert, Blumhardtot és másokat; emitt a realismus, az exakt természettudomány s a materialismus romboló hatását. Positív álláspontja azonban nem gátolja őt abban, hogy éles szavával meg ne ítélje «néhány prot. hittudósok katholizáló hajlamát» (p. o. Löhenél), «a vallástanítás hiányait», s «az orthodox tanfelfogás merevségeit». Ezekkel szemben méltán hangsúlyozza, «hogy az egyházi dogma ugyan a hit kifejezése, de a tanfogalmak magukban véve értéktelenek». Fájlatja «a bibliai kritikával szemben tanúsított aggodalmaskodó magatartást», s némely orthodox theologusok «szükkeblűségét»: A modern áramlatokra nézve ellenben jellemzőnek mondja a «Bekenntnisse eines Theologen» és «Im Kampf um die Weltanschauung» cz. ismert műveket. Modora nyílt. Előadása nemes és rokonszenves. Az igaz gondolatelemeket az ellenfelek részén is elismeri, mert — úgymond — a tévelygés sem él önmagából, hanem az igazság mozzanataiból, a melyekhez csatlakozik.

Carriere, RELIGIÖSE REDEN UND BETRACHTUNGEN. Dritte mit kritischen Beigaben vermehrte Aufl. Leipzig, 1894. 365 l. Ára 7 márka. A nagyhírű müncheni philosophus «A reformáció korának bölcsészettörténete» cz. classicus műve után a magyar olvasó közönség előtt is ismeretes. A német idealismusként egyik kipróbált mestere, ki a vallás és a modern tudományosság, a keresztyénség és a népszellem, a hit és a

tudás igaz érdekeinek összeegyeztetésére törekszik azzal az ellenhatással és tagadással szemben, mely lépten-nyomon ez érdekek megrontására tör az élet s a tudomány mezején egyaránt. «A kritikai megjegyzések» is igen becses adalékok egy egészséges keresztyén és tudományos világnézet megalkotásához. Fejtegetéseiben gondosan kerüli Renan belletristikus írmodorát, Strauss szellemes kritikai felületességét, vagy Buddhának, mint a jövő nagy mesterének émelygős magasztalását; az ismeret-szerzésnek szilárd és biztos alapját az erkölcsiségre való törekvésben s az Istennel való közösségből származó szeretetben látja. A mit közelebbről a keresztyénségről s az egyház feladatairól tanít, a könyvnek maradandó részeihez tartozik. Egy philosophiailag művelt főnek s egy melegen érző szívnek termékével van itt dolgunk, mely főleg a műveltebb közönség tájékoztatására van hivatva a vallás és a tudomány egymáshoz való viszonya tekintetében. Szépek azok a fejtegetései is, a melyek Schiller és Goethe keresztyén világnézetét tárgyalják és kimutatja, hogy a német költészet e két herosa minden ízében az evangéliumi világnézetben gyökerezik. Az «elmélgedések» sorában több olyan is foglaltatik, mely már a folyóiratokban is megjelent. Carriere tudvalevőleg a szépirodalomnak is egyik igen előkelő művelője, s közelebbről a philos. és aesthetikai szakirodalomnak is egyik legismertebb alakja.

Gutherlet, DIE WILLENSFREIHEIT UND IHRE GEGNER. Fulda, 1893. 272 l. Ára 3-50 márka. Szerző művében két érdekes gondolat van. Az egyik, hogy morálstatisztikai fejtegetéseiben állást foglal Lombroso amaz ismert theoriája ellen, a mely a gonosztevőket az epileptikusokkal, a lelki betegekkel, avagy a még műveletlen vadakkal azonosítja; a másik, hogy a reformatióval kezdenek tulajdonképen az öngyilkosságok nagyobb mérvben terjedni s e jelenségnek abban találja magyarázatát, hogy egyfelől a német ember már magában is okoskodó természeténél fogva kiválóan hajlandó az öngyilkosságra és Luther megigazulási tana csak gyümölcse e beteges okoskodásoknak, másfelől Luther alaki főelve megfosztja a gondolkodó embert a hitbizonyosságtól, úgy hogy nem csodálkozhatunk azon, ha a mindinkább fokozódó vallástalanság épen a protestantismus fókusain található stb., a vallástalanság pedig kiveszi az élet reális alapjait s behaját az öngyilkosságba. Adatait Öttingen nagy munkájából veszi; de teljesen hamisan és célzatosan. Szerző, úgy látszik, nem ismeri a francia nép vallásosságát, különben nem írt volna ilyeneket. Wittenberg és Genf egy csöndes városnak a képét mutatják, míg Páris, Róma és Madrid csak úgy zsidong a sok lázongó és forrongó elemektől. Szerző római-pápás ízű történetphilosophiája csak azt bizonyítja, hogy a számok csoportosítása is a római pápás politikai céloknak szolgálni kénytelen. Egyebekben tanulságos és érdekes a mű a maga fejtegetéseiben.

Zahn, DAS GESETZ GOTTES NACH DER LEHRE UND ERFAHRUNG DES APOSTELS PAULUS. 2. verb. Aufl. Halle, 1893. Ára (?) E biblica-theologiai monographia két részből áll, melynek egyike az apostolnak a törvényről

szóló tanát, másika pedig az arról szóló tapasztalatát ismerteti. Szerző szerint az apostol kétféle felfogást tanít a törvényről. Az első szerint: «a törvény az Istennek teljes kijelentett akarata, a melynek követésére s életének a szerint való berendezésére kötelezve van az ember», míg a másik felfogás szerint a törvény «a Krisztusra előkészítő üdvintézmény, mely belső lényegét tekintve, benne teljesen megvalósul». Hogy a törvény, mint Isten kijelentett akaratának útja, nem vezet igazságra, abban találja magyarázatát, hogy «testből valók» vagyunk, kik mint ilyenek, Istennel ellenkezünk. Egyedül a Krisztusban van az üdv és igazság, mivel értünk testté lón s eleget tett a bűnért a törvény követelményeinek. Istennel igazsága a Krisztusban: ez a ker. ember életének állandó normája. Szerző gondolatmenete szerint Pál apostol a részleges prädestinatiót tanította. Meggyőzőbben fejtegeti az apostolnak a törvényről szóló tapasztalatát. Azt azonban nagyon is naivnak tartjuk, ha szerző szerint «a ker. tanfoglalom e fejezetének helyes felfogása és tárgyalása századunkban csakis Kohlbrügge és tanítványainál található». Úgy látszik, a német alaposág igen gyakran az ellenkezőt, t. i. a túlzást s az egyoldalúságot eredményezi.

Kirchmann, PHILOSOPHISCHE BIBLIOTHEK. Berlin, 1—100. kötet. Ára 100 márka. E nagyszabású vállalat, mely már befejezéséhez közeledik, a régibb és az újabb böcsészek alapvető műveinek a lefordítását és kommentálását tűzte ki feladatául. Eddigél megjelentek: Plato, Aristoteles, Cicero, Bacon, Berkeley, Bruno, Condillac, Cartesius, Fichte, Grotius, Hegel, Hume, Kant, Leibniz, Sakx, La Mettrie, Schleiermacher és Spinoza művei, vagy azok magyarázatai. A behatóbb philosophiai studiumhoz nélkülözhetlen e vállalat, a melynek egyes kötetei és teljes művei egyenként is kaphatók. Jelenleg e vállalat kiadója «Philos. histor. Verlag» cím alatt dr. Salinger Berlinben. Az eredeti művek legjobb kiadásaiiban vannak fölvéve. E vállalat egyik mellékága a «Historisch-politische Bibliothek», a melynek eddigél megjelent 22 kötete 30 márkáért kapható.

Drescher, DIE BEDEUTUNG UND DAS RECHT DER INDIVIDUALITÄT AUF SITTL. GEBIET. Von der Teyler'schen theol. Gesellschaft gekrönte Preisschrift. Haarlem und Leipzig, 1893. XX., 289 l. Ára 6 márka. E monographiának becse az alkalmazott ethika terén keresendő. Azt a gondolatot, hogy az individualitásnak az erkölcsiség terén nagy jogosultsága és értéke van, minden oldalról következetesen fejtekte ki a tudós szerző. A ki az individualitás kérdésével foglalkozik, annak tisztáznia kell azt a gondolatot, hogy vajjon az az erkölcsi lét természetes alapjához tartozik-e, vagy pedig magának az erkölcsinek egyik alaptényét képezi. Az individualitás erkölcsi elvének idealistikus ellenei nem tagadják ugyan tapasztalati alapon annak létét, hanem igenis annak az erkölcsiség köréből való kiküszöbölését czélozzák. Ezzel szemben az aesthetikai naturalismus vitatja, hogy a természetes különbségeknek tapasztalatszerűleg ethikai különbségek is felelnek meg. Mindezekkel a meghatározásokkal szemben

szerzőnk az individualitásnak specifikus ethikai megállapítására törekedett, mely is abban áll, hogy minden egyes erkölcsi lény külön adalékokkal járul az erkölcsi összműködés teljességéhez. Hogy miként él az egyes lény a maga különös hivatásának a közösségi lét körén belül, az teszi az erkölcsi individualitás specifikus értékét és jelentőségét. S mégis a mindennapi erkölcsi tapasztalás a mellett bizonyít, hogy a természetes individualitás ugyan mindenütt alapja az erkölcsnek, de egyúttal annak korlátozója és akadályja is. A mű beosztása a következő: egy rövid bevezetésben tájékoztat a szerző az erkölcsiség lényege s az individualitás, mint természetes alap felől. A mű «thetikus» része az individualitás jelentőségével és jogosultságával foglalkozik a kötelesség, erény s a jóról szóló tan körében. A mű befejezését egy «históriai polemikai» fejezet képezi, mely nagy vonásokban az individualitás elvének történetét ismereti s korunk ellentétes nézeteit jellemzi és czáfolja.

Knöpfler A., WERTH UND BEDEUTUNG DES STUDIUMS DER KIRCHENGESCHICHTE. München, 1893. N. 4r. 340. A müncheni egyetem egyik hírneves theol. tanárának e m. é. rektori beszéde nem azon érveivel kellett föltűnést, melyekkel az egyháztörténelmi tanulmány értékét és jelentőségét bizonyította, mert a tárgy érdemére nézve a theologusok által rég ismert tényeket sorolja föl, talán új sorrendben és más szavakkal; hanem azokkal a nyilatkozataival vonta magára a figyelmet, a melyeket — bár nem a szerző helyeslésével — az infallibilis catholicismus egy történetírója hangos panaszának nevezhetnénk. Panaszszal kezdődik a beszéd, hogy az egyháztörténelmet egyesek félreismerik, mások elferdítik, hogy Franciaországban csak egy egyetemen tanítják, a francia klerusnak körülbelül 40 ezer tagja pedig a seminariumban sajátítja el szegényes ismereteit, hogy Olasz- és Spanyolországban ép így van, Angolországban némileg jobban, ellenben Németországban minden egyetemen tanítják. A szerző visszakivánczik századunk első felébe, mikor az egyháztörténelem az egyházi és tudományos élet egyik virágzó korát idézte föl, melyre büszkén és örömet tekinthetni vissza; «mert nincs szükség különös megfigyelő tehetségre, hogy a mai és a még három évtized előtti theol. tudomány között levő határozott különbséget észrevegyük. Akkor mindenütt jókedvvel, sűrűn forogva önállóan kutattak és dolgoztak, ma nagyrészt mereven, félve ragaszkodnak rég elmúlt időkhöz és lehetőleg perhorreskálják az önálló tevékenységet». A theologusok valósággal remegnek, ha egy új gondolat jut felszínre és az új munkáknak ajánló levele nem az, hogy «a szerző a nehéz tárgy megismerését előbbre vitte, hanem csak az, hogy ex probatissimis autoribus merített. . . . Szinte azt hinné az ember, hogy az egyházi igazhitűségnek kriteriuma a merev iskolás hagyomány és iskolás idomítottság». Évtizedekkel ezelőtt a kath. theol. fakultások vitás hitkérdésekben döntöttek, ma pedig «magok és munkáik önkéntes, de ezért gyakran annál inkább szűkkeblű cenzura alá esnek és a legtöbben ezt jólelkűen elviselik, ámbar közbeismerés szerint nem

tudományos kérdések helyességének a megítéléséről, hanem inkább az irány jóváhagyásáról van szó». Különösen ez a kicsinyes gyámkodás aggasztó; a tévedéseket csak komoly kutatás és nyomósabb bizonyítékok semmisíthetik meg és — mint Höhler mondá — arra, hogy rossz könyveket értelmetlenné tegyünk, a legjobb eszköz az, hogy jókat írjunk. Ismételten szabadságot kér a szerző a theologusok számára is, mert csak a szabadság napsugaraiban élhet meg az igazlelkűség, az egyháztörténelem sikeres művelésének emez első föltétele. Azért dicséri (mert nyíltan nem akarja korholni a seminariuumokat) az egyetemeket, a szabadság menhelyeit. A papságnak, mint az universitas nationum számára rendelt testületnek szüksége van a literarum universitasra. Azokat, a kik azt hiszik, hogy «az egyház szolgálatában az ismereteknek lehetőleg szerény mértéke elegendő, hogy az egyháznak főleg kegyes és nem tudós papokra van szüksége», a farizeusokra emlékezteti, a kik saját és mások ítélete szerint bizony elég kegyesek voltak, mégis Krisztus úgy ítélte róluk: «a vakoknak vak vezérei». Csak a tudományos műveltség írhatja ki a papokból működésük legfőbb akadályait: az önzést, az oktalanságot, a szűkkeblűséget és a türelmetlenséget. Knöpfler kikel az előítéletek ellen, elismeri, hogy az egység nem jelent egyformaságot, hogy extra et intra muros peccatur, elveti Augustinus Triumphus és mások hyperpapistikus elméletét, mert a pápák tiszteltreméltó sorában volt kivétel is. A kath. papi történetírást, hármily szabadelvű, mindig nagy ür fogja az igazán objectiv historiografiától elválasztani. Igaz, hogy Knöpfler is, mint a féle r. kath. író a dogmák történeti fejlődéséről azt mondja, hogy a hittételek (és mit nem számítanak ők ezekhez?!) «csak az istenileg adott praemissa logikai következtései», de mégis sajnálkozik azon, hogy az állam és egyház a XI. századtól fogva az «egyoldalú rendszeresítés» (így nevezi el a világi jog fejlődését) következtében hovatovább elváltak egymástól, a mi — az ő felfogása szerint — homlokegyenest ellenkezik a történeti fejlődés kezdőpontjával; persze ez a kezdőpont a Konstantinus kora és nem az apostoli kor. Egészen azonban mégis úgy látszik, hogy e műben annak a «virágzó kornak», mely a jelen század harminczas éveitől a hatvanas években Möhler és a későbbi «nagy apostata», Döllinger szellemével hódított, egy késői utóhangja támadt, szinte egy negyedszázaddal a Vatikanum után, a mikor a Janssenért rajongó papi seminariuumokban már javában «korrigálják» a történetet a dogmával. Döllinger szelleme még sokáig kísérteni jár majd az őszinte kath. tudósokban! (j. v.)

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1894. október 1-től 1894. november 1-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Alapító tagok alapítványi kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1894-re: A komáromi ref. egyh. megye. Losonczi ref. egyház. Székelyudvarhelyi ref. kollegium. Alsó-baranya-bácsi ref. egyházmegye. Csikay Imre dunavecsei lelkész. 1895-re: Dr. Ajkay Béla ev. egyh. felügyelő. Meczner Béla radi egyh. megyei gondnok.

2. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1892-re: S. Szabó József debreczeni főgym. tan. (3 frt.) 1893-ra: Gyalóky László rév-komáromi püspöki titkár. Bachát Dániel budapesti ev. esp. Buzi Ferencz szalaczi egyh. tanácsos. S. Szabó József debreczeni főgymn. tanár. Csiky Lajos debreczeni theol. tanár. Szabó Lajos hadházi ev. ref. lelkész. 1894-re: Veress Ede búcsi ref. lelkész. Dr. Horváth Ödön eperjesi jog-akad. dékán. Nagy Dániel vámospércsi ref. lelkész, Kármán Pál torzsai ref. lelkész. Benkő Lajos h.-nánási ref. lelkész. Szalacsi ref. egyház. Szabó József debreczeni főgymn. tanár. Tiszaderzsi ref. egyház. Novák Lajos ungvári ref. lelkész. Vargha László alsó-némedi ref. lelkész. Szabó József hadházi ref. lelkész. Mező-sassi ref. egyház. Venetiáner Sándor új-soóvei ref. lelkész. Tóth János karancsi ref. lelkész. 1895-re: S. Szabó József debreczeni főgymn. tanár.

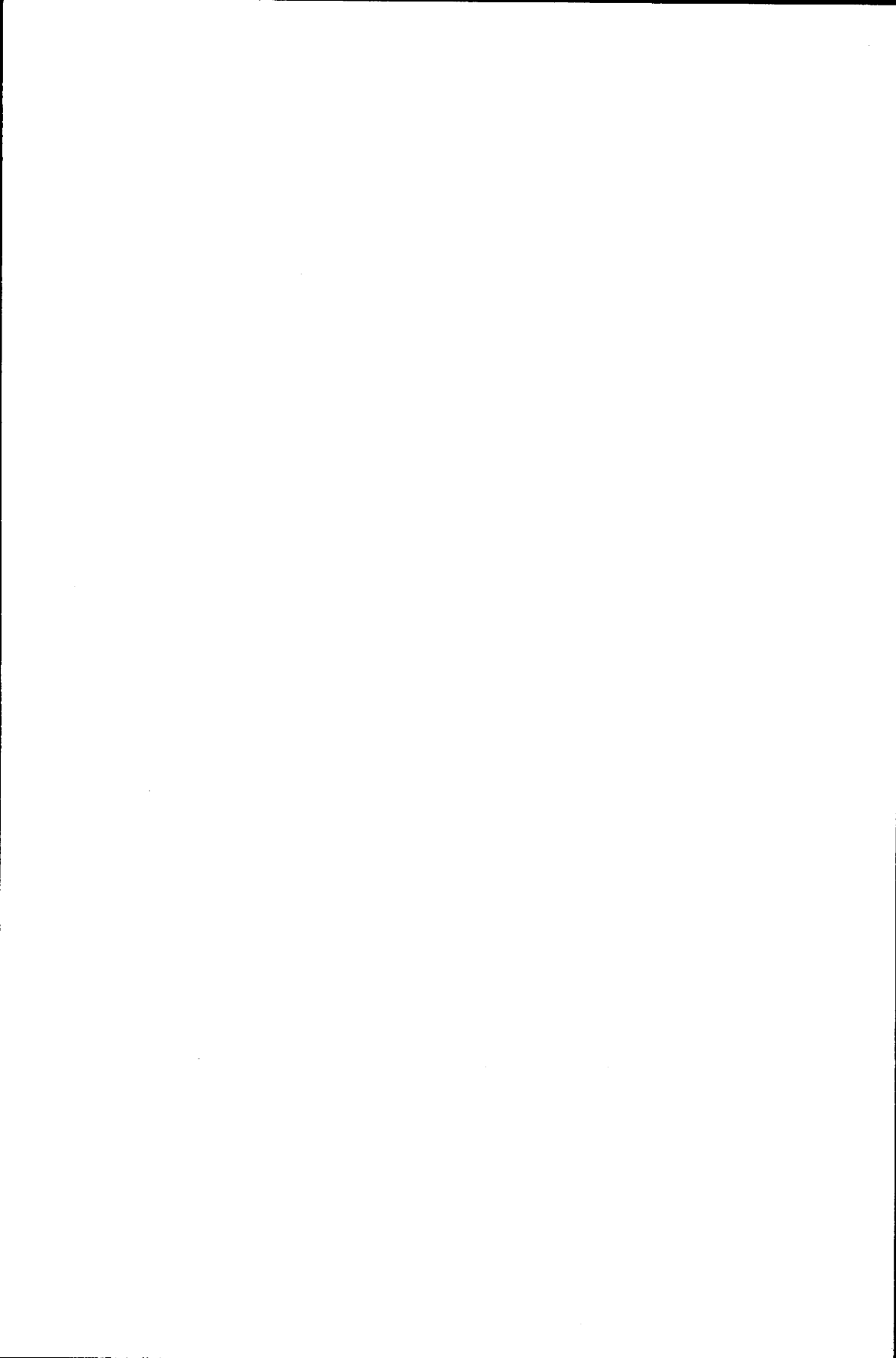
3. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak: 1893-ra: Nagy Benő somogy-somi ref. lelkész. Linczenyi Lajos király-lehotai ref. lelk. Lénárt Lajos kis-újfalusi ref. lelkész. Imre Sándor hvásárhelyi nyug. egyetemi tanár. Rácz Károly etei ref. lelkész. 1894-re: Órás Kálmán onodi ref. lelkész. Nagy Benő somogy-somi ref. lelkész. Mód Lénárt vas-simonyi ev. esperes. Sütő Károly abauj-vajkóczi ref. lelkész. László János lábatlani ref. lelkész. Dr. Ajkay Béla ev. egyh. felügyelő. Jávorai Nándor somogy-viszlói ref. lelk. Sőrés János tiszta-polgári ref. lelkész. F. Varga Lajos majtisi ref. lelkész. Czékus László abauj-szántói ev. lelkész. Varga József padányi ref. lelk. Kemény János kis-kőrösi ref. lelkész. 1895-re: Benkő Lajos h.-nánási ref. lelkész.

Népies kiadványokra: a majtisi ev. ref. egyháztól (3 frt).

Károlyi alapra: az alsó baranya-bácsi egyh. megye (1 frt).

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság kiadványa,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 60 kr.

HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1894.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:	Lap
1. A kurucz költészet protestáns szempontból. <i>Kiss Ferencz</i> . . .	665
2. II. Pilárik István élete. <i>Stromp László</i>	622
II. IRODALMI SZEMLE:	
a) Hazai irodalom	710
b) Külföldi irodalom	714
III. TÁRSULATI ÜGYEK:	
a) A közgyűlés jegyzőkönyve	720
b) Pénztári kimutatás 1893-ról	736
c) Vagyonkimutatás.	737

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztári hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A tagsági díjak nyugtázása mindig nyilvánosan történik a Szemle borítékján; ezért a tetemes postaköltség megkimélése céljából sem egyeseknek, sem testületeknek külön nyugta ezután nem fog küldetni.

Kivonat

a Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélek: a) pártfogók, b) alapítók, c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5°/_o-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók és rendes tagok a Protestáns Szemlét és a monografiákat; a pártoló (3 frtot fizető) tagok pedig a Protestáns Szemlét.

A KURUCZ KÖLTÉSZET PROTESTÁNS SZEMPONTBÓL.

I.

A Thököly- és Rákóczi-féle mozgalmaknak s felkeléseknek, mint általánosan ismeretes, kettős indító oka volt: az elrablott nemzeti jogok visszaszerzése s a protestáns egyház véraldozatokkal megszentelt s békekötésekkel megpecsételt szabad vallásgyakorlatának megvédése, sőt sokszor ez utóbbi indok domborodik ki erősebben s legalább is úgy szerepel, mint a melynek kivívása nélkül a fegyvert letenni nem lehet. Izdennczi. a bujdosó rendek követe, a soproni országgyűlésen «az ev. hitvallás jogainak biztosítását» jelzi főczélnak s maga Tököly az országgyűléshez intézett levelében a vallási ügy elintézését tünteti fel olyannak, mint «a melytől egymagától függ a béke helyreállítása»;¹ a Rákóczi fölkelésének indokait ecsetelvén, maga Széchényi érsek írja Leopoldnak, hogy az alkotmányos jogok megtiprásához «a nem katolikusok még vallási sérelmeiket kapcsolják, templomaik elfoglaltatását panaszolják...»,² a mikből nyilvánvaló, hogy a protestáns felkelők részéről hol halványabb, hol erősebb vonásokkal kidomborítva, de mindenkor egyforma szilárdsággal s hajthatatlansággal czélozva, a vallás szabad gyakorlatának s eltiport jogaik elismertetésének kivívása volt a legfőbb mozgató ok.

Innen van, hogy a kurucz költészet fenmaradt emlékei jobbára a protestáns egyház szenvedéseit panaszolják s az egésznek túlnyomóan kidomboruló *protestáns jellege* van. A hazafi fájdalom mellett mindenütt megcsendül azokban a jogaitól megfosztott, üldözött protestáns egyház panaszsa, keserve, s midőn a német okozta hazai pusztításokat ecseteli, a legnagyobb súlyt a protestáns egyház kebelén ütött vérző sebek

¹ Szalay Magyarország története. V.: 195—96.

² Horváth M. Magyarország története. II. kiad. VI.: 323.

emlegetésére helyezi. A hazafi és a protestáns vallásos érzület szép összhangban s elválaszthatatlanul fonódik össze ez emlékekben.

Mint korfestő képek s mint egyháztörténeti adatok, illetve mint a történeti események költői megvilágítása s igazolása, reánk felettébb becsesek ez «*Adalékok*»,¹ melyeknek értéke első sorban ily szempontból nagy, de aesthetikai tekintetben is egymásik költemény. különösen a bujdosó dalok, továbbá az egyéni hitet, reményt, bánatot, szenvedést, az Istenbe vetett feltétlen megnyugvást s jobb jövőnek tőle várását kifejezők magas színvonalon állanak, mert a lírai legfőbb kellék, a subjektivitás oly megkapó módon s oly zengzetes, sok helyt igazi népies formában nyilatkozik bennök, hogy a késő utódban is képesek felköltöni a hangulatot, mely íróik lelkét betöltötte.

A gyászszized elejéről való a «*Papvilág Magyarországon*» (1671.).² midőn a bécsi kormány, hogy a hazafiasabb érzületű főpapok, pl. Széchenyi figyelmét — ki elég bátor volt Leopoldot feliratában az alkotmány tiszteletére stb. inteni — elvonja a nemzeti sérelmekről s ezek orvoslására irányuló törekvésektől, megengedte nekik, sőt mintegy felhívta, felbátorította őket, hogy a protestánsokra vethessék magokat s ezek üldözésében, írtásában találjanak tettvágyuknak hálásabb tért a kielégítettésre.³ Az udvar jól számított. A főpapok megkezdték, illetve nagyobb erővel folytatták az eddigi üldözést, s minden figyelmüket s működésüket e téren összpontosították. E költemény terjedelmesen illusztrálja a papok minden téren uralomra jutását s hű festése a gyászszizeddel Magyarországon lábrakapott papvilágnak. Hova lett a magyarnak — kezdi az ének — régi okos hadviselő esze, hogy a papok igáját nyakára ereszti? Akárhová tekints: mindenütt pap az úr, kincsedben, tanácsodban pap tőr, akaratjok ellen semmi keresztül nem mehet. Az ország legnagyobb részével pap parancsol, míg a nép koplal, ő hízik a mások zsirján; ha ellenség dül, szép jövedelmiből nincs semmi segítség; hivatalára kevés a gondja, de annál nagyobb a zsákjára. Báránkyöntőse alatt mindent kivisz. («Ha ördög nem viszi, végben viszi az pap.»)

«Az ország dolgáru papok dirigálnak,
Törvényt, causákat azok iudicálnak . . .»

A gubernátor is «egy hitvány plébánus» (Szelepcsényi érsek,

¹ Thaly Kálmán, *Adalékok a Tököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. 2. k. Pest. Ráth M. 1872. s egyes közlemények a Századok s Abafi-féle Figyelő kötetekben.

² *Adalékok* I.: 8.

³ Horváth. VI.: 54—56. ll.

királyi helytartó), ki a királyt is fékszárnál tartja s ha nem arra menne, «mint érsek praedicál: pápa átka rászáll». Pedig a papok befolyása oka e mostani romlásnak is; ők hitették el gonosz fogásokkal a királylyal, hogy az eretnekeknek adott hitet nem kell megtartani¹ s ime, a feldúlt ország most ennek eredménye. Mert a mint nem tartá meg esküjét a három vallást illetőleg, úgy tördeli most össze egyenkint az alkotmány oszlopait, melyeknek fentartására szintén megesküdött, de hát «mely hitetlen egynek: olyan mindeniknek!» Felidézi itt az Ulászló szomorú sorsát. ki szintén pap tanácsára szegte meg hitét, s következménye a magyar nép romlása lett; azért dül beháború most is az országban, azért rontja magyar a magyart, keresztyén a keresztyént a pogány örömére. E hitszegésből származik a nép kettős szenvedése: a szabadság elveszte s az Isten ígéje után való hasztalan szomjazás. Itt tér át voltaképp az ének a protestánsok bajaira, melyek az ország szenvedéseinek tetemes részét képezik s Istenhez fordulva, bevádolja a királyt, ki nem hagyja békével lelküknek jószágát:

«Neved hirdetői. Igéd forgatói,
Tömlőcczel kíznatnak lölkünk tanítói . . .»

«ezelőzva a prot. tanítók, lelkipásztorok nagyobb erővel megindult üldözésére, míg a többi (katholikus) pásztor nem gondol a nyájjal, csakhogy neki minél több gyapjat neveljen.

«Az ily ragadozó béres-pásztoroktól
Ments meg szent Jehova, illyen farkasoktól;
Szelid pásztorokkal áldj meg jóvoltodbúl, —
Lölki csöndességgel áldj meg irgalmadbúl!»

Majd végül a magyarok Istenéhez fordul, ki őket Scythiából el-kivezérlette, s kéri, hogy ha már pogány némből népének választá, sok próbái után, mint egykor az Izráelt, mentse meg immár e nagy inségből s adja meg régi világi s lelki szabadságát.

Gyöngé technikával s elég költőietlenül, de a viszonyok teljes ismeretével, erős hazafiúi keserűséggel s az *igaz vallás* jobb jövőjén csügghő buzgó vágygyal van írva e gúnyének, melyben a «hazáján síró ifjú», ki nevét sem merte feljegyezni, «mert megemészténé papoknak fullánkja», leplezetlenül tárja fel a papok üzelveit, a haza sorsával sem törődésüket, csak nekik jól menjen dolguk, s ez istenverte nemzedék szomorú sorsát, melynek még lelki vigaszszal sem lehet élni, mert a papvilág

¹ Czelzás Bársony György «Veritas toti mundo declarata» (1871.) ezimű művére. melyben szerző az elv alapján fejtegeti, hogy a békekötések pontjai meg nem állhatnak s többé érvényesekül nem tekinthetők.

elibe állott ez üdítő forrásnak. Írmodora, kifejezései erősek, sarcasmusa sok helyt kiméletlen, de sehol sem igazságtalan.

E költemény mintegy alaphangul szolgál a következőkhöz. előre jelzi, mi sors várhat ily viszonyok közt az egész protestáns egyházra s annak egyes hí fiaira. A következő ének már egy speciális esetben mutatja fel a pápista s főként a főpapi reakció eljárását. Czime: *«A Jézus Krisztus hú tanúbizonyosságának, nagyhírű s nevű Czeglédi Istvánnak, a kassai keresztyén helvetica ecclesiának hűséges lelkipásztorának életbeli sok szenvedéséről, árestálásáról, Pozsonyba citálásáról, és útjában, nagy-szombati búzavetések között lett boldog kimulásától, és Pozsonyba tett tisztességes temetéséről írott siralmas versek.»* (1671.)¹ Ez ének csakhamar készült Czeglédi szomorú kimenetelű elfogatása után s az embertelen bánásmód között és miatt kiszenvedett buzgó lelkipásztor holttestte mellől kiáltja mintegy világgá a magyar protestánsok iszonyú sorsát, a mint az a Czeglédivel szemben elkövetett lelketlen eljárásban tükröződik. A költemény egy jalkiáltással kezdődik: *«Jaj neked Istennek hí ecclesiája, mert az Anti-Krisztus lelked várát vijja!»* azután mindjárt áttér tárgyára. A külső urak (Zrinyi, Frangepán) martyromsága már ismeretes, most egy lelkipásztor keserves történetét akarja megismertetni. E lelkipásztor hí Czeglédi uram kassai prédikátor, Krisztusnak szolgálja, szentírásnak útja, Isten trombitája, lelkeknek dajkája s titkoknak sáfára, a mint áradozó bőbeszédűséggel leírja. Érinti röviden irodalmi munkásságát, fősúlyt helyezvén polemikus irattaira (*«Rómával állott sok harczokat»*), melyekben az ellenszört rágalmakat, gúnyos, gyalázó elnevezéseket (bihaly, ökör, Básám bömbölő bikája, baromképe stb.) a szentírással kezében szépen kimagyarazza s élüket visszafordítja:

*«Igazán mondjátok, hogy én bihaly vagyok;
Krisztus igájában mert sokat elbírok;
Az is reám illik, hogy vad tulok vagyok,
Mert római jarmot sok ízben elrontok.»*

Így visszavervén ellenei támadását, tudományos téren semmit nem árthatának neki, az ellene dühöngő bosszú azonban minden áron kielégítetést keresvén, *«rebellisnek kezdték artatlant mondani»*. Ellenei ugyanis azzal vádolták, hogy a fegyverkező prot. rendek részéről hadi segélyt kérni járt 1670. elején Apaffinál, holott ő egyházának kegyes pártfogókat keresni s egy munkáját kinyomatni ment Kolozsvárra.² Tudjuk, hogy

¹ Adalékok I. : 18.

² Adalékok I. : 16.

kivált a Felvidéken a legtöbb protestáns azon költött ürügy alatt zaklattatott, fogatott el s kizsákmányolt, hogy a Wesselényi-féle s későbbi mozgalmaknak titkos hívei s részesei. Ez álok lett szegény Czeglédinek is veszte.

«Egy este a német házára rohana,
Bétörvén az ajtót Krisztus szolgájára;
Eleget protestált a szent ecclesia:
De oroszán ellen semmi egy báránka!

Midőn már kötözve vitetnék az utcán,
Előtte s utána hallgatói sírván,
Magának is könyve lecsorog arczáján,
Szép nyájához fordul, s beszéle ily formán...!»¹

Először is hálát ad Istennek, hogy őt méltónak ítélte a Krisztus szenvedéseinek társául adni, ebben dicsekszik ő Pállal s nem «a fábul, rézből álló arany-képben». Hiszen Isten mind megpróbálta az ő választott edényeit, hogy a kísértések és próbák izzó tüzeben megtisztulva járhassanak a poros úton; az arany is csak kő, mikor a földből kiveszik, de «tűzzel, pörölyvel s vízzel addig gyötrik», míg nemes fém: arany lesz belőle. Ekkor kassai édes nyájához fordul s hivatkozva az ő saját tudomásokra, hogy nem rossz életéért (nem hűtlenségért, forradalmi tendenciákért) szenvedni ezeket, megragadja e válságos pillanatot s szól hozzájuk talán utoljára, szíve mélyéről, távozó lelke szent testamentomát bizván reájok:

«*Ez az igaz vallás, a mellyen ti vagytok,
Ezt javallom néktek, ebben maradjatok,
Ez út viszen mennyben, a mellyen én állok, —
Jertek, én is néktek bizony, utat irtok!*»

Majd elfogóihoz fordulva, számot vetve egész életével s minden jöhető sorssal, lelkét kitarva mond:

«No már ellenségim, csak hozzám lássatok,
*Mert a Krisztusnak én ért büzája vagyok,
Megerterm. és immár, csak megarassatok.
Megadják a bért is, csak várakozatok!*»²

A lelkes hívőt tömlöczbe vetik, hol rabtársai nagy örömeire s lelki vigaszára «prédikál, könyörög, köztök munkálkodik». De a kaján ellen ezt is megirigyli, nemcsak testét, de

¹ Köleséri előadása (A «Sion vára» bevezetésében, hol Czeglédi életrajzát adja s e költemény történeti részeit is említi) különbözik az itt leírt elfogató részleteitől. Szerinte egy német tiszt ezen ürüggyel csalja őt magával, hogy a börtönben sányló hitsorsosait Isten igejével vigasztalja s 10 nap múlva. épen imádkozás közben ütik le a poroszlók s zárják el magát is. Adalékok I.: 17.

² Köleséri szavai szerint is Czeglédi saját szavai.

lelkét is meg akarja fosztani léteiteteleitől s elkülönítvén őt társaitól, «egy nagy búzásboltban, jaj! külön rekeszték». A gyöngetestű ember nem bírja ki a börtön legét s sanyarúságait, nagy betegségbe esik, s midőn már megfordulni sem bír, a parancsnok a kassai hívek 10.000 forintnyi kezessége mellett haza bocsátja, hol sok ideig nehéz betegen fekszik.

Még fel sem lábbadozik súlyos bajából,

«A szép pünköst hava mikoron feltetszék,
Jaj! új parancsolat feljül leérkezék :
Czeplédi törvényre hamar citáltaték, —
Hogy halálos beteg, azt ingyen sem vélék.»

Felteszik szegényt félholtan a kocsiira, ott áll háza előtt az egész ekklezsia, sirva kedves lelkipásztora méltatlan szenvedésén, lelkész társa mellette busong, az egész iskola kesereg, a műves ifjak könnyeznek, nincs senki, kit meg nem indítana Krisztus hű szolgájának keserű sorsa. Jó hitvestársa is felül mellé, nem gondol vele, mint lesz préda egész házatája, mint lesz dolga az idegen földön: az egy halál sem választja el őket egymástól.

Elérik a nagyszombati határt, ott a gabonák közt megáll a kocsis a halott-beteggel, ki az út fáradalmaitól is végkép kimerülve, érzi, hogy közel az utolsó óra, összeszedi még egyszer erejét s bucsúszavakat intéz feleségéhez, melyekben kiönti mintegy egész lelkét: «szorongattatom e kettő között, kívánván elköltözni és lenni Krisztussal, mert az mindennél jobb, de e testben megmaradnom szükséges (volna) még ti érettetek», ez apostoli szavakkal kezdi beszédét s világítja meg kínos helyzetét. De érzi, hogy itt tovább nem maradhat, a gyarló por-sátor összetört a küzdelemben, csak néhány percze van még hátra, csak néhány szava még kedvese számára, míg ezt elmondaná, oly meghatóan kéri:

«Kelj fel és öntözd meg elepedt nyelvemet,
Tedd feljebb megbágyadt, hideg kezeimet . . .!»

Elsőben családjáról intézkedik, szívből jött szavakkal megköszöni felesége hűségét gondviselését s hogy megosztotta vele e viszontagos élet bujdosásait; most már maga marad, de Isten öre, atyja lesz árvaságának: *csak állhatatos legyen a Krisztus hitében!* Szenvedni fog ugyan még eleget a földön s Noémiből Mára, keserűség leánya lesz: de mennyben Krisztusa kezében kész a jutalom. Kisérje még egy kis ideig: a czélig; őt, gyöngetestű asszonyt nem fogják bántani, s takarja el majd kezével — ha hagyják — a földben! Majd gyermekét, ez egy feltű kincsét ajánlja szorgos gondjaiba, meneküljön vele Pathmósz szigetére

(Erdélybe), hogy atyjának szomorú sorsa utól ne érje az ártatlant, kiből még a szent ügynek erős daliája lehet. S végül, mintegy fölemelkedve, lelke utolsó erejével intéz fölhívást, hogy zúgja az keresztül az országot s reszkettesse meg a szíveket, a drága ügy érdekében, melyért egész élte nyugalmát áldozá, túrt, bújosott, börtönt szenvedett s most halált hal:

*«Mondd meg az országnak lelkipásztorinak:
Az hitről, az hitről mostan tanítsanak!
A gyenge nyáj körül mostan forgolódjanak,
Mert már a nyáj körül mások is forgolódnak.»*¹

Most rakjanak mirhát a temjénezőben,
Most légyenek forrók s buzgók könyörgésben:
El ne vesszen egy is az Úr seregében, —
Mert számonként kéri őket jövendőben!»

Egy haldokló próféta utolsó felbuzdulása, az ügy diadaláért remegő apostol végfelkiáltása e felhívás; a megnyilt szem az idők méhébe lát s az Apokalypsis rejtélyes jóslatának húrját üti meg a még hátra lévő néhány sor. melyekben a lelkész-társaira váró sorsot érinti s a világ végének elközelgetését szemléli a sátán ily fokú dühöngésében. Egy pillanat még lelkét Krisztusa kezébe ajánlja s a Krisztusért vívott nemes harcznak vége, a sokat küzdött, sokat szenvedett lélek elröppent, idegen határban, a zarándok testből.

Halva viszik Czeplédit Pozsonyba. A főrendeket zavarba ejti e nem várt eset s pilátusi kézmosással igyekeznek magukat tisztázni: ők nem küldöttek papért, nem tudják ki dolga...? parancsolják azért a magyar raboknak, temessék el a holtat, a hogy tudják, nehogy még azt költsék reájok, hogy *ők üldöztek* a halálba.

El is temetik a jó lelkipásztort. Temetése nagy részvéttel megy végbe:

*«Nagy sok tiszteletes idegen herczegek,
Vallásunkbéliék, noha más nyelvűek,
A temetésére szomorúan gyűlnek,
Kit nagy zokogással föld gyomrába téznek.»*

Oda temették a kivégzett Bónis Ferencz sírjával szembe, ott várják mindketten a feltámadást s a hűnös Babylon megítélését.

Mikor ezeket az énekes elbeszéli, az elkeseredés, a vigasztalanság s a tehetetlenség érzetében megrázóan kiált fel:

*«Oh ti fejünk felett forgó magas egek —
Be ártalmas idő, a melyet szültetek!»*

¹ A jezsuiták.

No földön lakozó minden nemzetségek,
Rajtunk csodálkozni, nosza siessetek!

Van-e olyan bánat földön, mint a miénk?
Hol vagyon oly eset, mint a mibe esénk?!

A kitörő fájdalom magas költői lendületet ad az egyszerű krónikásnak s műve igazi erőt lehel, mert igaz érzésből származott. A még hátra lévő versszakokban szerző az elbeszelt esemény hatása alatt kesereg a pusztuló nemzet sorsán s bűnbánatra, mély gyászra hívja fel a magyar nemzetet, majd a jelenések könyvéből vett hasonlatokban s sok helyt homályos képekben festi az anyaszentegyház gyötrelmeit; a nehézkes asszony a pusztában, a fiát elnyelni készülő veres sárkány, a repülni kész saskeselyűszárny, a mérges füstöt bűzölő kút, a köztünk élő lelki paráznak stb. mind apokalyptikus képek, alkalmazva, (de néhol nem igen érthetőleg) a kor viszonyaira. Legerőteljesebben a büntudat élénk érzete domborul ki, mely állandó alaphangja az előző századi prot. lírának is, az önvádig menő lelki háborgás s az az ó-szövetségi felfogás, mely szerint Isten a nép bűneiért támaszt a népre ellenséges hadakat s viszonyokat, a mely felfogás közhite e két századnak, mert a katolikus szerzők szintén ez alapfelfogásból indulnak ki, természetesen ők a hittől való elszakadást, a protestantismust tüntetvén fel a nemzetirtó csapások okának, mint pl. legnagyobb epikusunk, Zrínyi is,¹ míg a protestáns írók a bálványimádásban (pápistaság) látják a kort dúló szerencsétlenségek s a szomorú üldözések okozóját.¹

Végződik pedig a költemény a Jézus buzgó segítségül hívásán, hogy «vigye által már lelküket azon a rút vízén, kit sárkány okádott lelkük, hitük ellen» (t. i. a pápista egyház által indított gyűlöletből fakadó üldözésen) s utolsó sora is a Jelenések záró fohásza: «Jövel Uram Jézus! jövel hamar. Ámen!» Általában az Apokalypsis mély befolyással van szerzőnk kedélyére s irányára, a minthogy ő bizonyosan látta s érezte a hasonlóságot a protestáns egyház egykorú üldöztetése s a Jelenések könyvében megírt Antikrisztus működése között. Az egész költeményt a magyar protestáns egyház iránti hév szeretet

¹ A Zrínyiasz első éneke szerint Isten látván, hogy a magyarok nem járnak azon úton, «kit Fia rendele», Mihály arkangyalt a pokolba küldi, hogy az ott találandó furia által indítsa Szolimánt a magyarok ellen, kik elhagyván az ősi vallást, bosszút érdemelnek. L. Debr. Prot. Lap 1890. 14—24. sz. Kiss F. A Zrínyiasz, mint ker. műéposz.

² Szilády R. M. Költők Tárában sok helyen olvashatjuk a prot. szerzők vádját a bálványimádás miatt. II. 185., 186. IV. 367., 246. stb. I. id. m. 163. l.

melegíti s szerző úgy fogja fel ennek üldöztetését, mint a nép büneiért Istentől bocsátott nemzeti szerencsétlenséget, teljesen azonosítván a protestáns egyház és a magyar haza szabadságának kérdését. Verselése gördülékeny, rythmusa határozott érzékre vall s nyelve sok helyt valóban költői, igaz erőtől duzzadó, a tárgy iránt érzett rokonszenvből kifolyólag bensőségteljes s megkapó. A lemondás, az elcsüggedés melanchóliáját, néhol majdnem sivárságát az Istenben s bizton eljövő segedelmében való törhetlen hit világa deríti fel s engeszteli ki.

A következő évből (1672.) való az «*Üldözött protestánsok éneke*».¹ A templomok, iskolák elszedése, a lelkészek elűzése rendszeresen folyt tovább, úgy, hogy az elégületlenek a sok más törvénytíprás által is keserítve, a menekültekkel felkelésben törtek ki, a mely azonban leveretvén, sorsuk még zordonabb lön. Nem remélve már jobb jövőt s nem bizva többé a fegyver segítségével sem: a teljes resignáczió hangján, szóval meg ez ének, melyet szerzője a maga bevallása szerint is «keserűségében» írt. Abból a felfogásból indul ki, hogy e földön rájuk nézve már minden, szabadulás, jobb sors rájuk már nem is várhat, csalfa reménnyel, balga bizalommal nem is próbálják magukat áltatni, leszámoltak e földdel s az egész étellel. Minden, a mit várnak, a mit kérnek, a miben még hisznek: a jövő élet, a szenvedésektől megválás s ott fent Istennél nem is annyira örök boldogság, mint örök nyugalom, a költő szavaival: «Kész boldogság lesz nekik a szenvedés hiánya». (Arany.) E siralommal, üldözéssel telt keserűség-völgyéből oda kívánczoknak, hol nincs többé keserűséggel való sirás, hol a hitszilárd-ság nem üldöztetik, a vallásos meggyőződés nem juttat kánpadra.

Ez alaphangulatot fejezik ki az éneknek mindjárt kezdő sorai:

«Uram Jézus Christus, siess már eljönni
Most már az mi lölkünk kész elődben menni!»

Ha Isten úgy végzett felölük, hogy a Krisztusért halált kell szenvedni, nem zúgolódnak; felvették az ő keresztyét, készek vinni azt a Golgotháig; nem e sorstól kérik megszabadíttatásukat, csak az út megrövidítéseért esedeznek. Kérik pedig ezt a *Krisztusért*, ki értők is szenvedett s ontotta szép piros vérét, az ő egy áldozatjáért s az ő érdeméért. A legtisztább prot. felfogás érvényesül e költemény minden sorában s főként egész felfogásában: Krisztus a bűnösökért jött e világra s a megtérőknek és keresztyviselőknél szerzett mennyei hazát. Ők meg-

¹ Adalékok I.: 45.

ismerik bűnös voltukat s igyekeznek a megtérésre, fel is vették keresztjüket, mert ismerik a Jézus beszédét (Mát. X.: 38.); várják hát az ígélet betöltét, de ezt egyedül kegyelemből remélik a Jézus érdeméért. E hit ad nekik erőt viselni addig a Krisztus igáját, míg Isten el nem hozza a szabadulás óráját, a mi itt egyértelmű a világtól való megválással, maguk sem kérik «világban már tovább életük» s egyedüli óhajuk, hogy «vigye be lölküket Isten országában!» A mi e világot illeti, itt csak az anyaszentegyház további fenmaradásaért könyörögnek az egyházalapító szent Lélekhez. Az ének végén csillan csak fel némi vigasz, az is komor, de felettébb jellemző e szenvedésteljes kor hű fiainak érzület- s felfogásmódjára:

«Az ki ez világban szentül akar élni:
Sok bűt és bánatot köll annak szenvedni,
Keresztviseléssel szívét vigasztalni, —
Az örök-életben azután bémenni.»

Ez fejezi ki leghivebben az egész költemény, sőt jobbára az egész protestáns egyház akkori alapérzületét s felfogásmódját. Ha már e földön nincs nyugalom s boldogulás: törekedjünk ama jobb haza után; ha összeomlott előttünk e világ: majd nyílik egy másik a siron túl; kereszt nélkül nincs korona; a ki mindvégig megáll, megtartatik!

Maga a költemény a fásultság benyomása alatt iratott, közvetlenség, melegség hiányzik belőle, a túlvilág hitében megnyugvást keres, de fel nem lendül: «a fásult kebelnek nincsen költészete!» (Arany.)

II.

A protestáns egyház ege egyre jobban borult, mind sötétebb felhők gyülekeznek a láthatáron s a vihar csakhamar a legnagyobb heveséggel kitört. Most már nem a templomok, iskolák ellen fordult az ádáz gyűlölet, hanem a szegény lelkipásztorok és tanítók ellen. Szelepcsényi érsek két ízben idézi a védteleneket Pozsonyba a rendkívüli törvényszékre s hogy elleplezze a valódi okot s a művelt Európa előtt tetszetősebb színt adjon irtózatos eljárásának, a koronaügyész azon vádja alapján adja ki az idézőt ellenük, hogy «ők is részesek volnának a mult évek folytában ő felsége ellen némely gonosz emberektől indított utálatos lázadásban».¹ A per lefolyása ismeretes, a hitük mellett szilárdul megmaradtak egy része börtönbe,

¹ Horváth VI.: 71.

más része gályákra hurczoltatik, kiknek szenvedéseiről tanuskodnak az alább ismertetendő közlemények.

«*Az szegény fogoly rab-praedicatorok éneke*». (1674.)¹ Berencs várából hangzik fel, hol a zsarnoki önkény s fanatizmus azon hazug okon, hogy «Istennek kedves dolgot, szent áldozatot tesznek», a legválogatottabb méltatlanságokkal s a legalábbvaló munkákkal gyötörte «a magyar Sion árváit». Maga a szerző is átéli e nehéz sorsot. Berencs várának «nagy mély tömlőczében» írja versét, melyben meghatóan festi a rabok szomorú életét.

«Oh Sion leánya, keserves anyám!» sóhajt fel mély fájdalommal,

Üldözés szele fújja szent zászlódat,
Majd elborítja kicsiny hajócskátat.»

Talán most jönnek el az Apokalypsis fenevadjai s most telik be az Úr ítélete, máskép miként lehetne megérteni azokat a szenvedéseket, melyek az Úr hű szolgálainak osztályrésziül jutottak? Pénzüket az utolsó fillérig elszedték, tisztos honi s papi ruháikat lehúzták s német köntöst erőltettek rájuk, melyben utczákról utczákra hurczolják őket a nagy hévségben. Nappal a legnehezebb s legaljasabb munkákkal kínozzák, majd meghalnak a mézskéverésben, van rajtuk kemény vasazás, talicskátolás, pervátatisztítás s este újra bilincsből vetik őket a tömlőczbe, hol még éjjel sem tudnak nyugodni, mert iszonyú bűz fertőzteti a levegőt s oly roppant össze vannak zsufolva, hogy mind talpon kénytelenek állani. És ez így megy másnap is, reggel már viszik őket az oficérek, kezükön újra bilincsek s hátukon keserves veréssel, sok páczaütéssel; e mellett az éhség is oly annyira gyöttri őket, hogy sokszor elalélnak miatta,² de még gyötrőbb a lelki szomj istenes munkáik s elhagyott szép otthonuk után:

«Idegen népek közt az Magyarországon
Sirván juta eszünkbe az szép társaság,
Az templombéli isteni buzgóság . . .»

Mintha csak füzes Babylon foglyait hallanók, kik a vizek mellett nagy siralomban keseregnek a szent Sion után, melynél gyönyörűsebb hely nincsen. Nem felejthetik az övéiket sem,

¹ Adalékok I.: 49.

² Így ment ez más börtönökben is, a mint ezt pl. Kocsi Csergő «Kösziklán épült ház ostroma» s Burius «Micae historiae Evangelicorum in Hung. ab anno 1673 ad 1688 annum» című műveikben részletesen leírják. L. különösen ez utóbbi mű 85. lapján Lupius György levelét, mely leírások megerősítik e költemény adatainak hitelességét.

cselédeiket, mellettük forgódó szép gyermekeiket, kikre, ha tudja, mi sors várakozik az apátlan, a szétdúlt otthonban: óh, ha Isten még egyszer látni hagyná őket, akkor vidulna meg elbágyadt lelkük s szünnék meg sirástól könnyező szemük!

Hárman már összeroskadtak e sok testi-lelki kín alatt, kik ott haltak meg «vason a tömlöczben»,¹ még 59-en vannak, kik itt, kik távol idegen helyen,

«... melynek az okát ha kérded, mi légyen?

Erre azt felelik az idegenek,

Colonicus és fiscus, érsek, árbiterek,

Nem ülnek hárman csak törvényhez ezek:

Jézusiták, papok itt az főperesek!*

De hadd jöjjön, a minék jönni kell, szakadjon bár rájuk a gyűlölet s méltatlan bánásmód minden átka: hitükért szenvednek, e hitet tőlük el nem vehetik s e hitben fognak meg is halni. A martYROK sziklahite szólal meg ajkukon:

«Noha mi testünkben eladattatunk:

Úr Jézus Christustól de megváltattunk;

Ha ez inségben meg köll is mind halnunk —

*De néma bálványoknak mi fejet nem hajtunk!**²

A halált megvető hitszilárdság tör elő e sorokban, s valóban ők készen voltak a megáldoztatásra, hitükkel annyira összeforrott életük s a hitben való megmaradhatás annyira feltétele volt életüknek, hogy ha meg nem szabadulhatnak hitük üldöztetésétől, inkább választják kimentőül a halált:

«Alig várnánk immár: jönne az óra,

Melyben szegény fejünk szabadulásra,

Vagy halál által mennénk amaz jóra

Hol az bárány-Christus . . . !»³

Ott majd a többi vértanúkkal örök boldogságban zengik azt, ki hitüket megkoronázza az igért koronával.

Valóban megkapó költemény, melyben meleg, igaz érzés buzog, midőn egyfelől a szegény fogoly rabprédikátorok súlyos szenvedéseit oly híven s részvétkeltőleg ecseteli, másfelől a válás- és hitszabadság után epedő vágyat, a halállal is bátran

¹ Maga a commendáns megsokalja e kinokat s ír Kolonicusnak, hogy ha ki nem véteti ez elfogyatkozott embereket abból a tömlöczből, azok mind meghalnak, mire Kolonicus azzal nyugtatja meg a parancsnokot: ha meghalnak, elég nagy a herencesi határ, ott elférnek. Kocsi Cs. 60—61. l.

² A foglyok összebeszéltek, hogy a pápista isteni tiszteleten részt nem vesznek; ha Istennek is úgy tetszik, haljanak meg inkább jó lelkiismerettel. Kocsi id. m. 81. l. «Nos lutherani sumus, et cum Deo lutherani moriemur», mondja Burius Illésházi felszólítására. Micae. pag. 30.

³ Quis inter has afflictiones millies non maluisset mori, quam uno vivere die? Burius pag. 85.

szembemenő állhatatosságot s a vértanúk koronájáért esengést oly megrázó erővel szólaltatja meg s a mellett — a mi egyik nagy érdeme — az igazsághoz hiven, történeti alapon — hisz maga a szerző is átérezte mindezt — adja át az utókornak szenvedéseik s elszánt hitük e szomorú s mégis felemelő költői emlékét.

Ugyanily hitszilárdság jut kifejezésre az ugyanez évből való másik énekekben, melynek czíme: *Az Isten anyja-szent-egyházának nyomorúságos sorsán és keserves állapotján való bizalom.*¹ E hosszadalmas ének sok helyt szétfolyó bőbeszédűséggel, de néhol igaz mély érzéssel kesereg a protestáns egyház szomorú sorsán s kiált sokszoros jajt a hitükhöz hű fiak üldöztetése, hörtönöztetése, égre felható győzelmei felett.

«Oh vajha valaki tenger árává,
Fejemet telnéne vizek forrásává . . .!»

e jeremiási felkiáltással vezeti be keserveit, melyekkel a szomorú gyászban ülő Sion állapotát siratja; felhívja a felettük forgó magas egeket, sűrű bánatunkat nevelő fellegeket, a földi és mennyei seregeket, hogy nosza! siessenek ő vele együtt sirni, mert kinek volna most kedve vigasságra, mikor homályban jár az ekklésia ege, mikor fiainak fejét rab-haj fedi s tömlőczben nyögnek a Pálok és hű Szilások, kiket majd megemészt a sanyarú rabság, kiket elfonnyasztott éhség és szomjúság.

«A Jézus tanui iszonyu inségben
Vannak, keseregnek békókben s bilincsekben . . .

Némelyek ott nyögnek a bűdös tömlőczben,
Némelyek közülök rabotás munkával
Oh, mint terheltetnek szörnyű szolgálattal.
Némelyek vitetnek az ítélő székre . . .»

Mások a pusztában bujdosnak, mint Illyés egykoron s onnan kiáltanak a megváltó halál után:

«Mert jaj, elbusultam neved káromlásán,
Szent tiszteletednek meggyaláztatásán,
Te szent oltáridnak földig lerontásán,
Szent prófétáidnak levágattatásán!»

De hitükben meg nem inognak, mert a legsanyarúbb üldözések, kínzások között is rendületlenül állanak s szólnak:

«Bár nyomorgattassunk tűzzel, vízzel, vassal —
De Bált nem tisztelünk soha térdhajtással.
*Semmit vallásunkban mi hátra nem hagyunk,
Soha néma Bálnak mi térdet nem hajtunk!»*

¹ Adalékok I.: 58.

Mintha az ős confessort hallanók: «nyíltan mondjuk és hirdetjük mi, szabadon és felelem nélkül és a ti kínozásaitok közben is azt kiáltjuk szétzúzott tagokkal s vérező ajakkal: mi Istent a *Krisztusban* tiszteljük». (Tertullian.)

Majd a szenvedőkhöz fordul az ének s kitartásra, állhatatosságra, türelemre, hűségre buzdítja őket; hiszen ha itt nincsen hazájok, mennyországból leend majd mennyei házak, ha Jézusért viselik a vasakat, Jézus atyja koronát ad azokért cserébe, mikor majd maga Krisztus áll ügyök mellé s ő tesz vallást mellettük ama végső napon (Mát. X.: 32.), az üldözöknék, a kínozóknak pedig megfizet érdem szerint.

A költemény alapeszméje: Krisztussal szenvedni egyértelmű a Krisztussal uralkodni, a hitért való győzelem jutalma a megkoronáztatás; ha itt üldöztetünk, kínokat szenvedünk, erősítsük magunkat a mennyei jutalom édes reményével. Verselése elég könnyű, de nyelve a sok bibliai névcseré s homályos vonatkozások miatt kissé nehézkes, néhol azonban emelkedett s kifejező.

Érzéssel írt búsongó dal az «*Árván maradt magyar Sion*» (1674.)¹ kezdetű vers, melyben a megszemélyesített protestáns egyház maga zengi el bánatos érzéseit:

«Szemeimet siralommal áztatom,
Nyoszolyámat könyeimmal uszlatom . . .!»

Fiai tömlőcz fenekén szenvednek, régi kedves napjai elkölteek, szabadulásra hiába vár, sőt naponkint újulnak sérelmei. Meghatóan emeli fel szavát Istenhez, hogy elégelje meg immár a siralmas napokat, csendesítse le a háborgó habokat, szabadítsa ki a foglyokat, kik nevéért viselik a vasakat. De hiszi is, hogy az Úr türelmének nem messzi immár határa, majd betelik már Édomnak pohára s akkor mostani kaczagása siralomra fordul, mert az Úr tömlőjébe szedi a sok méltatlan szenvedő könyhullatását s az

«Ártatlanul megölt Ábelnek vére
Nagy zöngéssel, mert az Úrhoz fölére!»

Határozottan prófétai stílusban van tartva e költemény, midőn először a nép szenvedéseit megkapóan eseteli s azután sanyargatói ellen fordulva, hirdeti nekik az Úr közel levő nagy napjait. Ez is egy vigasz volt a szenvedő egyháznak, hogy lelkében előre lássa elleneinek romlását s elégtételül tekinté mintegy saját szenvedéseiert. Könnyen folyó nyelven, néhol

¹ Adalékok I.: 54.

ugyan megtört rythmussal, de mindenütt igazi közvetlenséggel irt darab.

Költői szempontból mindegyiknek fölötte áll az «*Óh keserves gyászban öltözött szép hazám . . .*» (1670—80.)¹ kezdetű vers, mely Máté XXIV. része alapján igazán szép költői képeivel megkapóan rajzolja az utolsó ítéletet megelőző természetjelenségeket s magát a Krisztus ítéletre jövetelét. Felfogása rokon a már ismert művekével: a Krisztus egyházának jelen romlása az idők végét jelenti s közel kell lenni a Krisztus eljövetelének. Az események e felfogása, távolról tekintve, túlzottnak látszhatik, de épen ez bizonyítja legjobban, mily borzasztó szenvedések lehettek azok s mily fanatizmussal dühöngött az üldözés, hogy az egykorú közfelfogás másként nem bírta megérteni s nem tudta tekinteni az üldözés mérgét, mint a Krisztus és az Apokalypsis ítéletről mondott jövendölései jeleiként. Maga e vers szerzője mondja, soha sem hitte volna, hogy ily időt érjenek, «lelki rabságának hűtért üldözését nem hitte, hogy lássa». Mily boldogok, a kik már régebben meghaltak, mert ők még «lelki csendességben és *igaz* vallásban» múltak ki, de jajj e mostani nemzedéknek, jajj még maradékiknak is:

«Mert vagy engednünk kell az hálványozóknak,
Vagy halált szenvednünk,
Ez léssen jutalma igaz vallásunknak!»

Csodálta szerző már régen az idő forgását: a hold megpedt keserűségében, a csillagok folyhőkben bujdosnak, köd sötétíti a nap fényes arcját, mely «orcsa béborulván szintén folyhőkben bujdosik», sötétség az égen, még nagyobb sötétség a lelkekben; föld van zöndülésben, megzöndült a tenger is habok zúgásával, emberek epednek hadak várásával: mind e sok jel mást nem példázhat, minthogy Krisztus nagy hamarsággal jön az ítéletre. Költőien rajzolja ez ítéletre jövetelt:

«Sebesen felgerjed tűz jár ő előtte,
Folyhó és tündöklő köd léssen környüle,
Igazságítélet
Királyi székének ő nagy kedvessége!»

Ez ítélet immár minden reménységük, ez lesz majd a hitetlenek nagy rémülete s a híveknek mennyei öröme, mennybenetele; majd akkor kiegyenlítődnek a mai nehéz idők mostoha igaztalanságai, a szerencsés gonosz elnyeri bérét s a kik az igazságért szenvedtek, boldogoknak mondatnak. Óh csak jönne immár az a várva-várt nap, szinte türelmetlenkednek az

¹ Adalékok I. : 72.

ítélet felderülte után: «Rövidítsd meg azért Isten, az napokat», eseng a hívő, «jövel hamar, jövel, lássuk jóvoltodat!» addig pedig tartsd meg az *igaz* hitben gyarló fiadat, kik talán elbuknának a kísértések s szenvedések közepette, ha te, erős Isten, nem fogod kezűket! E földön már szabadulást nem remélhetvén, a végítélettel vigasztalják magukat. Ez alapeszme szépen domborodik ki e költeményben, melynek sorai könnyen gördülnek, irálya gyakorlott verselőre vall s képei, menete, festései költői tehetségére mutatnak.

Az eddig ismertetett művek az egész egyháznak s a szegény raboknak *hazai* szenvedéseit rajzolják. A kielégíthetlen bosszú és düh azonban, melylyel a hitükben meg nem tántorítható lelkipásztorok ellen viseltettek, még újabb és rettenetesebb kínokat óhajtott s szerzett e már is csaknem halálra gyötört s részint a reverzálisok elfogadása, részint idegenbe menekülés, részint pedig a könyörülő halál által megfogyasztott csapatra. Különösen Kolonics nem nyugodott, míg oly tettel be nem írja vala nevét a történet könyvébe, melyre a késő századi emlékezet is megborzadva gondoljon vissza, mely őt a Nérók és Diocletianoknál is vadállatibb s minden emberiséget levetkőztetebb alakban tüntesse fel, mert ezek csak pogányok voltak s legalább gyorsan végeztek szánandó áldozataikkal, de a Kolonicsok eljárása naponkint, mintegy izról-izre, idegenként ölte meg a már a börtönben összeroncsolt rabokat, kik szó szerint elmondhatták Pál apostollal: *mindennap meghalok*. (I. Kor. XV.: 31.) Hátra volt még az iszonyú *gályarabság*, melynek borzalma ma is lehetetlen irtózat nélkül olvasni.¹ E szomorú időből is maradt fent egy megkapó hangon írt költemény: «*Gályarabságra hurczolt praedicátorok éneke*» (1675.)² címmel, mely az előre bocsátott általános panasz után három kiváló lelkipásztor bucsúszavait örököltette meg.

Elborult kedélylyel, mély érzéssel írott sorok ezek, melyekben a hazájukból elhurczolt számkivetettek érzékeny hangon mondanak utolsó Istenhözszódot az elhagyott hazának, melyet úgy hagytak el, hogy talán soha sem látják újra az ismerős népet, a kedves családot. Sirhatunk már, — kiáltanak fel 47-en a mély börtönben — mert oly ítélet szakadt ránk, a mi ellen tovább nem vitézkedhetünk, csak nem rég még úgy fénylénk, mint égnek csillagi, nem rég még sok ecclesiáknak valánk hű pásztori s most a népek söpredéke vagyunk.

¹ L. Kocsi Csergő id. mű 100—116. ll.

² Adalékok I.: 66.

«Tápláltuk még eddig egymást reménységgel :
Hosszú rabság után valaha, idővel
Ecclesiáinkat édes cselédinkkel
Megörvendeztetjük magunk személyével» ;

de már e reménységnek is vége, a rájuk villámcsapásként le-sújtott sententia, melyet egyenkint sírva olvastak, nem hagyhatott tovább fent semmi kétséget az iránt, hogy teljes megsemmisítésükön munkálnak s hogy az idegen börtön ajtaján ott sötélik a Dante poklának szörnyű felirata: kik ide beléptek, hagyjatok fel minden reménnyel!

Csak titkon egy éjjel, hogy senki ne tudja,¹ útnak indítatnak Trieszt felé azon útravalóval, hogy a pápa parancsolatjára mindnyájan az Adriába fognak hányatni. E költemény keltekor még ebben a hitben vannak s csak később ébrednek a talán még ennél is sanyarúbb valóra. Nagy könyhullatások között várják e parancs teljesültét, mert sir, kesereg lelkök a gondolatra, hogy «sok árvát hagynak gyászban az anyjokkal». A mi saját személyöket illeti, azon már nem búsulnak, rég készen vannak ők a martyromságra, mikor kezüket az eke szarvára vetették, akkor tudták, hogy nincs mit nézni hátra, ők csak előre mehetnek, álljon bár az út végén a megátkozott kereszt. Nincs is már sok idő hátra, nem soká végig küzdik ama nemes harczt,² elvégezik pályafutásukat, azért renddel kezdik hát bucsúzásukat.

Első helyen *Sélyei István* szól, Pápa városának hűséges anygala, a Krisztus nyájának fő lelkipásztora (dunántúli superintendens), szavait a nemesekhez, vitézekhez s közönséges rendekhez intézi, azt hagyva ő nekik, hogy Istent félvén «a megismért hitben erősek legyenek» ; majd tisztársához, barátjához, Vörösmarty Mihályhoz fordul, kivel a Krisztus igáját többé nem viseli, azon felhívással, hogy a Krisztus nyájára jól vigyázzon, s végül régen árván maradt édes feleségét szólítja meg, ki annyit sír sorsa felett s ki most is, tudja, életével váltaná meg életét. Többé e világon nem beszél ő vele, azért vigasztalja, bátorítja, hogy ne gyötörje magát, hisz az Isten gondot visel.

«Csak Isten igéjét igen gyakoroljad,
Szegény árváidat scholában jártassad.»

Majd megszán a jó Isten téged is nem soká, hogy ne járj egyedül az árva táborban s akkor Istennél együtt vigadunk.

¹ Kocsi Csergő szerint is titokban történt elindultatásuk. L. 101. l.

² «Feltött szándékuk, hogy ezt a nemes harczt végig Isten kegyelme által megharcolják.» Id. m. 122. l.

Azután *Komáromi István*, Nagy-Győr városa kisebbik seregének vezére¹ bucsúzik népétől. Eszökbe juttatja, mennyit szenvedett már otthon közöttük, hányszor ette ebédjét, vacsoráját sírva s mily ritkán feküdt le keserűség nélkül, mert folyton zaklatták ellenségei, míg végre kiűzték onnan, bujdosóvá tették cselédestül s azután rabságra ejtek. Testamentumul azt hagyja nekik, hogy szemöket nyitva tartsák, hogy a sok *éh farkas* Krisztus nyájában kárt ne tehessen; tartson bár az üldözés még tovább s valljanak még több kárt jószágukban: csak hitüket, vallásukat el ne hagyják, s a mit tanultak, el ne felejtsek. Még sok jótéteményüket köszöni meg s feleségéhez fordul kérve, hogy ne sirassa őt, ott van egyetlen gyermeke (nevét is feljegyzí: Istók), azt szeresse, azt őrizze úgy, mint ő szerette s mintha őt magát látná. Megvan ugyan az ő szíve is keseredve s a nagy éhség miatt annyira elbágyadt, hogy felesége sem ismerne rá, de csak kedvesei sorsa büsítja, magáról már nem aggódik.

«Az tenger halai. jól tudom, testemet
Megeszik, de hiszem, hogy Isten lölkömet
Megnyugosztja . . . .!»

Végül *Bátorkeszy István*, veszprémi lelkipásztor vesz bucsút sírva hiveitől, kiknek köszöni hűségüket s sokszor rabságában küldött pénzeiket, ő már ezeket meg nem szolgálhatja, de fölírja Isten mennyben neveiket. Azután «sok ecclesiákra sörényen vigyázó» jó Losonczy Jánoshoz fordul, kivel együtt volt órálló a magyarok végházában s bocsanatát kéri, ha valamivel gyarlóságból megbántotta volna. Ugyanezt kéri utoljára hagyott «árvaságra jutott édes feleségétől» s vele együtt két édes gyermekétől is, kiket nem lát többé itt alant a földön. Utolsó kérése nejéhez: «az Úr Istent féljed, szegény gyermekeimet az jóban neveljed» . . . s itt elcsuklik szava, nagy keserűség fogja el szívét s sírva tördeli utolsó fohászát Istenhez: «az több árvák között ne hagyjon titeket!»

Az utolsó strófa a vers történetével ismertet meg:

«Negyvenhét rab közül mi hárman versekben
Trigintum várának nagy mély tömlöczében
Esztdendő szám szerint hetvenötödikben,
Adj a Isten, egymást láthassuk mennyégben!»

Végigtekintve e költeményen, megkap bennünket a közvetlen melegség, mely sorain előmlik, a szeretet, mely a bucsúszavakból elősugárzik. Mintha saját magukról szó sem volna,

¹ Burius szerint ácsi pap. Id. m. pag. 105.

egészen háttérbe vonul szenvedésük, szomorú jelenük s kilátásuk a jövőre; az egyház további sorsa s övéik gondja bántja sziveiket. A viszontlátás reménye nélkül, még csak bucsút sem vehetve, hurczoltatnak el hazájukból: fölemelik hát szavukat az idegen távolban, a börtön sötét mélyén s intik, kéri, buzditják a pásztor nélkül maradt nyáját, hogy el ne széledjen, de rendíthetetlenül álljon meg a hitben; ím' ők miket szenvednek a hitért s még sem tántorodnak meg, készek menni a kínokra, a halálra, mert ki végig megáll, megtartatik; árva feleségeiket pedig Isten gondviselésével s a sirontúli találkozás édességével biztatják. Feletőbb jellemző, hogy gyermekeik neveltetését, iskoláztatását szükségesnek tartják külön is felemlíteni, ezzel is bizonyítván, mily roppant súlyt helyezett a protestantismus az iskoláztatásra s hogy másra is, de különösen hazánkban mit és mennyit köszönhet a népnevelésügy a protestáns egyháznak s buzgó lelkipásztorainak.

A fent ismertetett bucsúszavak még egy szép emberi vonást domborítanak ki a szegény rabok jellemében; először a hitet, az abban való állhatatos megmaradást sürgetik, hisz az volt életük célja, azért küzdöttek, most azért szenvednek s azért mennek a halálra, s itt egy-egy *apostollá* emelkednek, de midőn családjaikra gondolnak, ellágyulnak, szemekbe könyvek lopóznak s oly gyöngédséggel, mintegy susogva beszélnek, bucsúznak, hogy szavaikat megindulás nélkül nem olvashatni, előtérbe lép az *ember* a maga szívével, érzelmeivel, igaz emberi vonzalmaival. A meggyőződéseért halálra menni kész hitbajnok s az utolsó útban gyermekeihez lehajló gyöngéd lelkű apa gyönyörűen egészítik ki egymást s elénk állítanak egy egész jellemet.

III.

Míg az elhurczolt szegény hitvallók a nehéz idegenben esörgettek lánczaikat, itthon tovább folyt a protestánsok üldözése, de folyt kisebb-nagyobb megszakítással s változó szerencsével az úgynevezett kurucz-labancz küzdelem. 1675-ben újabb felkelés tört ki az Apringen-féle törvénytelen kormány ellen, mely az ország békéjét a következő évben is feldúlva tartá, a békítési törekvések megtörttek a klérus, különösen Bársony György macacsságán s fanatikus gyűlöletén, ki a béke feltételül valamennyi új vallás kiirtását jelezte. A király ennek daczára kísérletet tesz a béke helyreállítására, de a pozsonyi értekezlet (1678.) csak még jobban elmérgesíté a dolgot. Majd Thököly lesz a felkelők vezére, kivel 1680-ban újabb békealkudozások

folynak, melyeknek rövid fegyverszünet az eredménye. E korból való a «*Thököly hadi-tanácsa*» (1680—81.)¹ című vereszet, melyben a Leopold követe által felvetett békeajánlatra teszik meg észrevételeiket a felkelés főbb emberei. Maga Thököly adja elő a császár üzenetét, melynek egyik pontja szerint

«Vallásban s hitiben senkit nem háborgat,
Végbeli szolgáját szabad hitben hagyja,
Székes városokban templomért helyt adat.
Löki szabadságban több határt nem mutat.»

Ő maga ugyan nem hisz e «lépes beszéd»-nek, de tanácsosai véleményének szabad utat enged, a mit azonban megelőz a tereg egyértelmű felkiáltása: «fegyvert, fegyvert!» A zaj lecsendesültével Szepesi Pál szólal fel először. ki szintén nem tud hinni az ígéretségnek, mert sok szomorú tapasztalat mutatja az ellenkezőt. hiszen — úgymond a római pápától nem azért hozatott dispensatiót, hogy megtartsa szavát, sőt inkább ezzel akarja Luther és Kálvin híveit, kik mostan kezén vannak, megtéríteni. Templomhelyet ígér az elvettekért, hiszen a pozsonyit is így vette el, ráfogván. hogy árulók a templom *falai*: azért ő nem békél, s kész inkább a pogány törökkel szövetséget kötni, «hogynem német velünk kedvezzen magának». Kende Gábor mielőtt a törökkel alkudoznék, hogy a keresztyén világtól meg ne íteltessenek, még egy utolsó postát kész lenne küldeni a császárhoz, ha ez nem vezetne sikerre, ott a fegyver s láthatja a keresztyén világ, hogy ők kényszerűségből oltalmazzák *hitüket* s törvényüket. A többi felszólaló hasonlóképp nem tud hinni az ígéreteknek, melyet Bécs annyiszor megszegett s vagy a törökkel ajánlja a szövetséget, vagy a békekötés előtt kívánja a német seregek kivonulását s minden okozott kár megtérítését.² A fegyverszünet azonban mégis megkötött, ha szinte rövid időre is, a mit nem sokára követett a soproni országgyűlés. A protestáns rendek ez alkalomra szerkesztett felirata szomorú képét tünteti fel a hűsz esztendő sérelmeknek. A november 9-iki leirat azonban nem elégitette ki őket. mert

¹ Adalékok I.: 89.

² A török barátság keresése éles gúnyra adott okot az ellentáborban, melyről egy labancz gúnyvers tanúskodik. («Hallottad-é hírét az új királynak . . . ?» kezdettel.) Ebben Thököly a pogány kalauzzának, törökkel béleltnek, papherélőnek stb. nevezetik. Ad. i.: 173. Ugyanezt veti szemére Koháry is, midőn rabénekeiben így emlékezik róla:

«Törökkel-tatárral
Fölötte nagy kárral
Országunkat rontja . . .!»

minden engedményt s biztosítást feltételelessé tett a ruganyos kifejezés: «a földesurak jogainak fentartásával». Az újabb feliratoknak semmi sikere nem lévén, Thököly 1682-ben újra kezdte a harcokat, azonban szerencsétlenül, mert serege szétveretvén, bujdosókkal népesíté meg az országot, kiknek ajkáról fájó hangokban, az úgynevezett bujdosó dalokban száll el a honfi keserv, átszöve a vallás elnyomatása feletti siralommal.

Buda visszavétele után a győztes császáriak újabb üldözést indítottak a protestánsok ellen. Csáky István egymásután foglalja el a Felvidék templomait, az e feletti feljajdulást a Caraffa rémuralma fojtja siri csöndbe s bár ez emberi hiéna eljárása fent is visszatetszést szült s a sérelmek orvoslása megígértetett: a pozsonyi országgyűlés vallásügyi végzése, mely szerint ő felsége a soproni országgyűlésen hozott vallási határozatot *kegyelemből még* érvényeseknek nyilvánította.¹ a legnagyobb nyugtalanságban hagyta a protestánsokat

A későbbi korból, midőn a tűrhetlen katonai zsarolásokat már nem bírta, a még mindig Thökölyhez vonzódo felső-tiszai, jobbára protestáns lakosság, s fellázadva, hirtelen meglepte s elfoglalta Patak és Tokaj várát. de onnan csakhamar kiszorítatva, iszonyú kegyetlenkedésekkel megsemmisítettet, — maradt fent a «*Tokaj veszedelméről*» (Cantio Tokai)² szülő két ének (1697.), melyeknek egyike határozottan oly színt ad az egész felkelésnek, mintha ez a protestánsok bosszúja lett volna a katolikusokra. A vers alaphangulatában némi rejtett keserű gúny lappang. midőn a protestánsok erőlködését s csúfos vere-ségét rajzolja; hiába dühösködtünk — úgymond -- a papokra. barátokra, ártatlan életű Ignác fiaira, római egyháznak az ő szolgálaira; hiába bizakodtunk Thököly urunkban, «országunk-hervasztó pünkösti királyban»: meggyőztek már minket pápisták oltári, aranyos, ezüstös sok szentölt bálványi...! Nincs többé mit remélni, nincs kitől segedelmet várni. Hiába minden erőfeszítés, azért

«Keservesen sírhatsz árva ecclesia.
Kálvinus és Luther Isten kedves nyája,
Döbröczöny és Losonc. Miskolcz, Kassa tája,
Veszprim. Vázsony. Pápa, Győr ecclesiája!»

A századot bezárja egy keserves jaj, a «*Zokogó sirással sírhatsz magyar nemzet . . .*» (1700.)³ kezdetű költemény, mely a politikai s vallási sérelmeket összefoglalva tárja elénk.

¹ Szalay V.: 401.

² Adalékok I.: 275., 282.

³ Adalékok I.: 287—296.

A protestáns szerző mély fájdalommal sorolja el a hazát s egyházát a németek és a jezsuiták által ért nagy romlásokat; az egész keresztyén világot tanuul hívja fel méltatlan bántalmaik szemlélésére s igazuk meghallására, végül pedig igaz vallásos bensőséggel kiált Jézushoz gyors segedelemért, mint a kinek ügyéért szenvedik e sok keserűséget. A vers mindenekelőtt az országot ért külső romlásokat siratja, melyeket előbb a *hold*, majd a *sas* által szenvedett, egyik ép oly ádázan tiporta, pusztította a nemzet igazait, mint a másik, a jajszó soha sem szünhetett meg a hazafiak ajkain; de ezek — mint mondja — csak földiek s elműlők, azért nem is szolgálhatnak teljes okul az elcsüggedésre s vigasztalan panaszra: sokkal mélyebben fáj s nagyobb zokogásra indíthat az, hogy a lánczairól elszabadult ördög: a katolikus reakció és fanatizmus a lelkek fölött is uralomra tör s egy czélt akar csak: a hazát s igaz híveket (a protestánsokat) a *pápa bilincseibe ejteni*, mely törekvésnek már szomorú következményei s bizonyágai a Mátyásföldre, a két Csallóköze, Balaton melléke, Veszprém, Győr vármegye, Duna két melléke és Tisza vízének napnyugati része, továbbá, hogy

«Hol ennekelötte az Isten igéje,
Kiessen folydogált Úr-Jézus beszéde:
Ott most bestianak¹ meghillegzett népe
Dágon bálvány előtt áll mindennap térdre.»

Ezután felsorolja a helyeket,² melyekre a jezsuiták mentek német sereggel, kérve és el is véve a templomkulcsokat s részletezi a sérelmeket:

«Elszedék egyenként tülünk templominkat,
Mindenütt üldözik lölki-pásztorinkat,
Próbálják azoknak minden jószágokat . . .»

Különösebben is felemlíti Tap és Szent-Miklós szomorú sorsát, hol a dúlók (a jezsuiták) nagy pénzbírsággal sarczolták s kardrahányással fenyegették a híveket, ha ellentállanak. A többi helyekkel is ilyenformán bántak: a német és a jezsuita együtt járt s összeforrasztották a hazafi égő bánatát az üldözött hívő kétségbeesésével:

«Sirassatok minket, kik távol halljátok!
Jajgassatok minket, kik közel látjátok!» . . .

tör ki szerzőből a keserű fájdalom.

Majd az üldözők ellen fordul, kik *Krisztus nevében* dolgoznak, a szemrehányó kérdéssel: hát így működtek Krisztus

¹ Érti alatta a római pápát.

² Tap-Szent-Miklós, Mező-Órs, Pér, Pázmánd, Nyalka, Sári, Kis-Bér, Ászár, Vörös-Berény, Kajár, Kenese.

és az apostolok; hát drabantokkal, fizetett zsoldosokkal térítettek azok s nem az *Ige* volt összes fegyverük? Nem Krisztusnak vagytok ti tanítványi, kiált oda nekik elszánt bátorsággal, hanem vérontó Heródesnek s pénzért hazudó Pilátusnak; az ördög hajt titeket, kinek országa már pusztulófélben volt, ha ti segítségére nem jöttök. Még a királyokkal csak lehetne «békeség dolgáruul tractálni», de a pápa zsoldosi nem ismernek sem emberi, sem isteni tekintetet: practika, üldözés, vérontás, eszközük, hogy Jézus seregét (a protestánsokat) kiirtsák.

De, úgy látszik, nem is lehet ez másként. Hiszen

«Véren fundáltatott az Istennek háza:
Ma is vérben mosdik a Christus mátkája,
Elfolyta szép testét Christus vére árja,
Ebben dicsekedik a hiv ecclesia!»

Majd a keresztyén világhoz fordulva, látnoki hangon figyelemzeti ezt, hogy a pápa kifeszíté hálóját az egész világ ellen s azon igyekszik, hogy testét, lelkét törébe ejtse. Itt már ime folyik a kegyetlen üldözés a hívek ellen, készül a megölnő kő Istvánnak, a fafűrész Ézsaiásnak, Páthmosz szigete Jánosnak; Kain és Hámán s buja Heródiás újra feltámadtak s Illyés próféta kiálthat már keserves jajszókkal, hogy egyedül maradt a szent igazsággal. De nem! meghagyta még Isten a hétezeret,

«Kik még nem hajtottak amaz Bálnak térdet.
Amaz fenevadatul sem vettek billeget.
Egy Jézust tisztöltek. — nem fát, sem egyebet!»

Azért nem szabad inogni, fel kell kötni a hit mellvasát, futni kell halálig a czélért: a jutalom Isten kezében van!

A vers utolsó részében Jézushoz fohászkodik szerző, mély hittel, utolsó bizalommal, hogy pecsételje be immár romlásaik forrását, emelje föl zászlóját bágyadt seregében, nyújtsa ki vas-pálczájával pihenő kezét s törje meg a diadalmas ellent, hiszen, mint teljes hittel s mély bensőséggel sóhajt fel:

Nincsen kiben biznunk, csak reád maradtunk,
Édes Jézus, érted romlunk s gyaláztatunk!»

Lásd meg, hogy e földön nincsen már menedékünk, nincs fejünket kinek ölében lehajtanunk, mert egyházad végső pusztulásra jutott, «kedves liliodod tövisek sebhettek, ékes ültetésid kiszakgatják s tépik». Oh ne hagyj hát elveszni népedet s végül egy utolsó lendülettel szól:

«Jövel hát, lölkünknek édes vőlegénye.
Keserves (kesergő) népednek egyedül reménye,
Szenvedő házadnak lásd siralmát végre —
Légy bágyadt népednek biztató vezére!»

Tarts meg mindvégiglen minket igaz hűtben,
Erősíts, hátoríts harcunk közepiben,
Készítsd koronánkat a fényes egekben, . . .
Jövel Uram-Jézus, jövel hamar . . . ! Ámen.»

E felettébb értékes s egyháztörténeti szempontból is becses ének a maga benső összefüggésében tárja elénk a hazafi és a buzgó protestáns égő fájdalmát a német és jezsuita pusztítás felett; kortörténeti szempontból is kiváló becsű adalék ez a protestáns üldözés történetéhez, mert nemcsak az eseményeket sorolja fel, hanem az azok által fölidézett közhangulatot igyekszik visszatükrözni; aesthetikailag is méltánylást érdemel valóságos bensősége s az élesebb feljajdulásoknál, a mélyebb bánat kifejezéseinél alaki szépsége, több helyen igaz költői melegsége. Az egésznek bizonyos megkapó hatása van, a mint a sok szenvedéssel gazdag század végpontjánál bánatos visszapillantást vet a múltba, s égő hittel, vágyó szemmel tekint fel az égre, Jézustól várva segédelmet. Istentől könyörületet.

Az új századtól nem is volt mit várni. Mintha a dalnok belátott volna a szürkülő idő méhébe s látta volna előre, hogy a magyar Sion árva népére még újabb megpróbáltatások néznek!

1701-ben egy újabb sérelmes kir. rendelet jelent meg, mely szerint a protestánsok is tizedfizetésre köteleztettek a pápista papsággal szemben, továbbá a visszafoglalt helyeken csak a pápista vallásnak engedtetett szabad gyakorlat, a megszünt véghelyeken a protestáns vallásgyakorlat betiltatott s a protestáns egyházba áttérők, mint hitszegők ellen kereset indítása határozatott. A rendeletnek mindjárt meglettek keserű gyümölcssei, kemény büntetés, lelkészek elűzetése, bebörtönöztetése újra megkezdődött. Így nem csoda, ha a II. Rákóczi Ferencz által az alkotmány visszaállítására indított felkelésben főként protestánsok vettek részt, kik vallási jogaik védelméért is küzdöttek. E korszakban a bujdosó dalokon kívül, melyekről lentebb fogunk szólni, kevés ének van közelebbi vonatkozással a protestáns egyház szenvedéseire; többnyire politikai tartalmú s hazafias darabok maradtak fenn. Az általános panaszok azonban így is ott szerepelnek e kor költészetében.

A «*Rákóczi éneke*» (1703.)¹ csak ismétli a régi panaszt:

«Mind, egész országul nyomorultak vagytok:
Németnek, papoknak mert jobbágyi vagytok»

A «*Dunántúli siralomdal*» (1704.)² újabb fohászt bo-

¹ Adalékok II.: 13.

² Adalékok II.: 60.

csát az égre Istenhez, hogy elégelje meg immár szegény hívei nyomorúságát, építse fel a magyar Sionnak pusztá falait, romlott oszlopit. A veszedelmek vizein már majd elsülyednek, az ellenségnek már sarkában vannak: legyen elég immár ennyi romlás. Megvallják igazán bűneiket, nem becsülték meg eléggé Isten szent ígését; tudják, érdemlik a sujtást, de im kitérnek bűneikből, könyörüljön hát rajtuk a könyörülő Isten; hiszen csak ő reá bízzák egészen magukat, e földön nem várnak már földi segítséget.

Ugyanezen alaphangból indul ki a «*Könyörgés az ellenségtől megszabadításért*» (1710.)¹ című vers, melyben szintén a nagy Istenhez kiált a csaknem már koporsóban fekvő nép; az Úr Jézus Krisztusért kéri, könyörüljön már rajtuk s ne büntesse őket tovább gonosz bűneikért!

E korból való a «*Wesselényi Pálné* (Beldi Zsuzsánna) *bucszátatója*» (1710.)² mely igen érdekes adatokat szolgáltat e sokat szenvedett protestáns úrnő életéhez. E valószínűleg udvari papja által a temetési alkalomra készített bucszátatóban Beldi Zsuzsánna maga mondja el örömét a felett, hogy az igazságban (t. i. a reformáta szent vallásban) született, jóllehet elei a római vallásért buzogtak. Apja már Lorántfi Zsuzsánna gondjai alatt a pataki iskolában neveltetett vallásunk tiszta tejével; ő maga pedig igen buzgó reformáta lőn, de ép azért sokat is kelle szenvednie. Majdnem két esztendeig nyomorgatták erős rabsággal és sok ijesztésekkel, de fogsága szomorú napjaiban folyvást Isten beszédit olvasgatta s gyakori könyörgéssel kereste jó kedvit, mely könyörgéseket írásba is tett, de hogy világ eleibe bocsáthassa azokat, abban az gonosz sátány mindenkor megátolta. De ha kifogyott is minden földi reménységből: Istenére támaszkodik s noha sok bút és nyavalyát szenved, de hogy hiába volna hite, attól nem fél, mert rendületlenül megáll szenvedései között is s mint mondja:

«Nem fogott én rajtam urak ijesztések,
Sem papok nem varrnak párnát könyökömrre.»

Ha a világi életnek ugyan mostohája is, de — hiszi — hogy a nagy Istennek édes hű leánya! A gyarló versekben valódi hitszilárdság s törhetlen tusakodás a hite szerinti korona után szólal meg.

Hátra van még röviden szólnunk a *bujdosó énekekről*,

¹ U. o. II.: 294.

² U. o. II.: 283.

melyeknek legnagyobb részéből igaz protestáns felfogás s érzellet szól hozzánk.

A felkelések többször elnyomatván s szétveretvén, mindannyiszor bujdosók tölték meg az erdőket s elhagyott helyeket, kik míg egyfelől nyomorukat, elhagyatottságokat szívrázóan festik, másfelől az Istenben való rendíthetlen hitet s bizodalmat meghatóan fejezik ki. Nem általánosságban tartott panaszok ezek, hanem az egyén szenvedésének s hitének subjektív kitérősei, igazi lírai darabok, melyekben az egyes fájdalom, búja, keserve, nyomora, majd hite, bizalma, égi reménye nyer egyéni kifejezést. Felettebb jellemző mindre s a kor vallásos bensőségét mutatja, hogy a fájdalom nem oszlik fel kétségbeejtő panaszban s vigasztalan lemondásban, hanem az isteni gondviselésbe vetett erős bizalom hint a fájó sorokra jól eső derűt.

Csaknem minden bujdosó dal először a bujdosó szomorú sorsát rajzolja, ki kiszakítva kedvesei, barátai, ismerői édes köréből, úttalan utakon magányosan járja a széles világot.

«Őszi harmat után
Nagy hegyeknek ormán
Fújdogál a hideg szél,
Fújdogál a hideg szél;
Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi bé a tél.
Hóval lepi bé a tél!»

(II.: 309.),

mondja a bujdosó dalok egyik legszebb, legmegkapóbb s legismertebb versszaka. De bármerre s bármédig tartson is bujdosásuk, nem esnek kétségbe: e föld lehetett hűtlen hozzájuk: Istenbe vetett bizodalomuk rendíthetlen:

«Nincsen nékem atyám, anyám,
A kihez én folyamodnám:
Isten az én atyám, anyám —
A ki gondot visel reám!»

(I.: 252., 257. stb.)

A csalfa szerencse megtanította, hogy nincs mit bízni az emberekben, még ha királyok is azok:

«Mert ezek inkább veszélyben
Ejtenek kelepczékben.»

(II.: 1.);

azért így szól a kiábrándult bujdosó:

«Bizom Istenemben,
De nem emberi erőben;
Mert ki bizik az Istenben:
Nem csalatik reménségben!»

(II.: 409.; II.: 1.)

Tőle vár egyedül *igazulást*, szabadulást (II.: 2.), megtartatást (II.: 62., 70., 393. stb.); őt, mint árvák tutorát (II.: 327.) kéri, hogy legyen neki is, ki mindenkitől, még nemzetétől is

(II.: 386.) elhagyatott, gyámola, tutora (II.: 67.). Nagy, dicső nevét hívja segítségül, teljes hittel bocsátja fel hozzá könyörgését (II.: 70.), mert segítséget sehunnand nem vár s reményeége nincs egyébben, hanem csak szent Fölségében (II.: 1.). Ha bujdosnia kell: Isten a vezére (II.: 310.) s ragyogó csillaga (II.: 71) a sötét égen; ha rabságba esik, ott is megvan a reménye, hogy megszabadítja az ő kegyelmes Istene (I.: 267.); ha beteg lesz: Isten meggyógyítja (I.: 267.) s ha meghal valamely országszélien:

«Fáradt teste elnyugoszik,
Leike Istenhez vitetik.»

(I.: 253, 267.)

Mert «ha minden elmarad: Isten el nem marad!» (II.: 311.) Csak ő is hű legyen Istenhez, csak nagy tisztólettel mindenkor böcsülje (I.: 273.) s szent igéjét szorgalmasan tanulhassa (II.: 3.).

E bujdosó dalok *protestáns jellegét* feltünően kidomborítja az a körülmény, hogy ezek mindig csak *magához Istenhez* fordulnak könyörgésükben, *egyedül* csak tőle kérnek, várnak szabadulást s majd egykor koronát (I.: 273.) *az ő szent fiáért, a Jézus Krisztusért* (II.: 295.), ki mi érettünk az magos mennyből váltanunk lejöit (II.: 392.). Nincs ezekben sehol még csak emlékezet sem a pápista honfitársak oly kedves tárgyára: Boldogasszony, mint Magyarország védasszonya segedelmére s pártfogására; vallásos felsóhajtásikban s kérésikben a legtisztább protestáns keresztyén hangot ütök meg mindenütt. Ily szempontból fontos az az őszinte *büntudat*, mely egyik-másik énekben kifejezésre jut (II.: 60., 61., 294.) s mely kivált a XVI. századbéli protestáns lírának s bibliai epikának oly jellegzetes színt ad, hol az csaknem az önmarczangolásig terjed s a bünvalló zsoltárok emésztő keservét juttatja eszünkbe. Némely énekben a bibliai nevek, képek s reminiscenciák egymásra torlódása (pl. II.: 67.) őseinknek a bibliával szemben előszeretét s abban való jártasságát bizonyítja, a mint ez még ebben a században is (XVII.) ezekből láthatólag igen nagy volt. Különösen kedvelt könyvük az Apokalypsis, melynek titokzatos jóslatait s mystikus képeit szívesen vonatkoztatták korukra, szenvedéseikre s az el nem maradható ítéletre.

*

Ezekben kívántam feltüntetni a kurucz költészet élénken kidomboruló protestáns jellegét. Mutatják e ránk maradt emlékek, mily erős volt a szenvedők hite, kik a legnagyobb megpróbáltatások között is vigaszt s megnyugvást tudtak találni az isteni gondviselés felemelő hitében, s mily nagy volt haza- és egyházszeretetük, hogy a kínok égő fájdalmai közt sem ingott meg a hazafi és protestáns hithűség.

Napjainkban, midőn hazánk s egyházunk életereje oly végtelen fontos s ma még beláthatlan kimenetelű próbára vetetett: gyuljon fel az utódokban a gályákra is énekelve menő, semmi veszélyt nem félő, a bujdosás kietlenein is keblők Istenét megőrzött protestáns honfiak haza- és egyházszeretete, s miért egykor annyi vér ömlött, annyi könny hullott s keservben annyi hű kebel szakadt meg: e magyar protestáns Sion szabadságát, fejlődését, békés jövőjét munkálja híven igaz meggyőződés, törhetlen hit s lankadatlan buzgalom!

Kiss Ferencz,
földesi ev. ref. lelkész.

II. PILÁRIK ISTVÁN ÉLETE.

(Második és befejező közlemény.)

IV.

Már Szeniczen volt, midőn ugyanez év szeptember havának elején Érsekújvár és Galgóc között mintegy 60.000-nyi török had jelent meg. Ekkor folyt ugyanis a háború a császár és a szultán s ennek pártfogoltja Apaffy Mihály között, a mely háború mint ismeretes, a császáriak szent-gothhardi győzelme után a nyomorúságos vasvári békében (1664.) végződött, mely béke országszerte a legnagyobb elégedetlenséget szülte s egyik okozója lőn a Wesselényi-összeesküvésnek, mely aztán Nádasdynak is fejébe került.

A vészhirre, hogy «itt a tatár», sietett mindenki családját s ingóságait lehetőleg biztos helyre menekíteni s Pilárik is övéit nyomban az erős Berencs várába küldötte, Nyáry gróf oltalma alá. Midőn aztán a veszedelem fenyegetőbbé vált, maga is utánuk sietett. Ütközben azonban harmadmagával egy portyázó török csapat elfogta; lóra kötötték, meztelen karddal ütlegelték s majd midőn egy árok átugratása közben bágyadtan a ló hátáról a posványba lehanyatlott, amúgy sárosan és véresen a táborba hurczolták. Itt aztán papi öltözetétől megfosztva, paraszt darócza öltöztették s a többi foglyok közé vetették. Szegény embernek a saját fájdalmain kívül ezerszer borzalmasabb volt azonban azon fertelmet végignézni, melyet a lelketlen csorda a foglyul hozott asszonyok s leányok becsületén leplezetlenül elkövetett; s látni, mint gyilkolják, öldöklük az öregeket, mint tépik le a csecsemőket anyjuk kebeléről s lökik félre durván, vagy paskolják a kövekhez, míg kifolyó vérüket a tábori kóbor ebek iszszák fel... Az iszonyattól még születése napját is felpanaszolta Istennek.

Másnap Galgócz alá hurczoltatott a többi foglyokkal, hol akkor a budai pasa táborozott s hol újabb gyötrelmek vártak reájuk. Eledelül nyers lóhúst kényszerítettek beléjük. Estve aztán a törökök földre fektették őket sűrűn egymás mellé s befedvén őket köpenyekkel, nyergekkel, maguk reájuk feküdtek s jaj volt annak, a ki megmozdult alattuk. Így aludtak egész éjjel. Pilárik egyébként egy nöcseléddel volt összekötve s midőn ez egyszer a tábori tűz mellett sírni kezdett, a vad katona azt gondolva, hogy Pilárik moczczant meg, egy fáról kardjával hatalmas husángot vágott le s ezzel úgy elverte őt, hogy nem maradt testén bőr seb és folt nélkül.

Rabságának negyedik napján végül a török vásárra vitte őt, hogy rabszolgaként eladja. Akadt volna is vevő, egy oláh vajda, de ott volt a már említett pater *Lingo* is, (hogy a jezsuita mindenüvé elvetődik!) s lebeszélni igyekezett őt az eretnek-árúról. A vajda azonban nemesebb lelkű volt s habár a kívánt nagy ár miatt őt meg nem is vehette, de legalább zsemlyét és bort adatott neki enyhülésül. Végül is egy *Vulkuli* nevű ugyancsak oláh nemzetiségű kapitány vette meg 80 birodalmi tallérért. Ez az ember aztán felismerve Pilárikban a művelt embert és papot, igen nyájasan bánt vele. Megvigasztalta, hogy ne féljen, hiszen ő is keresztyén; finom fehér selyemből készült orientális öltözéket adott reá, sőt kezdettől fogva mindjárt asztalához ültette, úgy hogy Piláriknak — az egy szabadság hián — oka panaszra nem lehetett volna.

Másnap a nagyvezér több száz keresztyén foglyot brevi manu kivégeztetett s majd miután Galgóczot hasztalan lövette, elvonult Érsekújvár alá, melyet nyolcz napig ostromolt; mire a védő sereg megadja magát s Forgách Ádám gróf tábornokkal élén elvonul, magával vivén a keresztyén foglyokat is, kiknek visszaadását — úgy látszik — a kapituláció egyik feltételül kötötte ki. Szegény Pilárik nem mehetett velük, mert ő ekkor már nem egyszerű fogoly, de ingó vagyon volt, ura rabszolgája!

A lelki és testi kin beteggé teszi s ura külön sátorban helyezteti el. Nemsokára már ott terem pater *Lingo* is még egy baráttal, felajánlva neki, minthogy felette gyenge volt, az utolsó kenetet. Ezáltal, ha meghal, üdvözülni; ha meg életben marad, páter Lingo kiszabadítja őt. Pilárik azonban ez áron se élni, se üdvözülni nem akart s elutasította a kísértőt.

Fogsága alatt egyébként, főleg hogy betegségéből fölépült, ura, a kapitány révén előkelő ismeretségre tesz szert. Különösen megnyerte egy *Constantinus* nevű fiatal bojárnak a rokonszenvét, a ki egyszer csak azt kérdezi tőle, ha szeretne-e övéihez hazajutni? Ha szeretne-e?!... Hát még mikor nagy rémü-

letére a fiatal nemes elbeszéli a kapitány tervét, ki Pilárikot Oláhországba akarja vinni, gyermekeihez tanítóul! Kétségbeesve tárja fel erre az ifjú előtt lelke fájdalmat s azt oly részvétre hangolja, hogy nyomban a kapitányhoz ment s Pilárikért — kit szabadon akart bocsátani — nagyobb árt ígért. A kapitány azonban hallani sem akart az alkuról s így nem maradt egyéb hátra, mint a *csel*. Ez pedig abból állott, hogy Pilárik egy este, midőn ura őt szokása szerint vacsorára hívatta sátorába, ott hirtelen nagy rosszullétet színlelt, minek következtében elbocsáttatván, a maga sátorába tért vissza pihenni. Minthogy azonban sátora előtt katonaőrök feküdtek, a kik olykor-olykor éjszaka is benyúltak kezeikkel megtapogatni, vajjon foglyuk ott van-e: Pilárik két, e célra már előbb becsempészett rövid póznát rongyokkal körülcsavart s köpönyeggel betakarva fekhelyére helyezett; maga pedig, míg őrői künn nagyban dalolgattak, a sátor vesszőfonalát hátul kibontva, kibújt s így küszött egy «muskétalövésnyire», hol már Constantinus emberei vártak reá, kik őt nyomban ennek sátorába vezették. A derek ifjú nemes most 10 bátor lovast rendel Pilárik mellé, megparancsolva nekik, hogy úgy vigyázzanak reá, mint szemük fényére: ellátva őt bőven útiköltséggel, elbocsátja; s midőn ez sűrű könyek között hálálkodik, e szavakkal búcsúzik el tőle: «Nincsen szükségem, csak — *imádra!*» ...

Nagy óvatossággal kiértek a Dunához, hol Pilárik kíséretétől megvált s jelt adott a túlparti keresztyén őrnek. Csakhamar egy csolnak evezett át érte s átszállította a tulsó őrhelyre, hol már, nagy csodálkozására pater *Lingot* találja, ki őt, daczára Constantinus buzgó kéréseinek, magával hozni nem akarta. A német őrparancsnok humanus ember volt s kihallgatván Pilárikot sorsa felől, megvendégelé s majd kocsin *Komáromba* küldé. Itt *Buchheim* generalisnál jelentkezett, ki ugyancsak a legnagyobb szíveséggel fogadta, három napig magánál tartotta s így küldte tovább Győrbe. *Győrött* megérkezvén, első dolga volt az ev. lelkészt felkeresni. Reverendissimus *Wagner* uram nem kissé elcsodálkozott, midőn az olábruhás alak ajtaján bekopogtat s első tekintetre kémnek is tartja azt; de a mint a vélt «spion» elmondja sorsát, a jólelkű pap csak nyakába borul s sir bujdosó kollégájával együtt keservesen felöltözteti aztán tisztességes papi talárba, fejére finom czobolykalpagot ad s a legszívesebb vendéglátás után rábizta apósára, egy jóra való győri mészáros mesterre, ki épen *Magyar-Óvár*ra készült kocsival, hogy vigye el magával Pilárikot is. Óváron, hol szintén a paplakra száll, szintén a legszívélyesebb fogadtatásban részesül. Innen aztán az ember-

séges mészáros mester által fogadott kocsin tovább hajtatott *Köpcsénybe*,¹ *Liszt* báró kastélyába, kinek két fiával még a trencsényi udvarban ismerkedett meg. A báró egészen boldog volt, hogy Piláriknak némi szivességet tehet, el is halmozta őt minden jóval, majd útravalóul hat birodalmi tallért adott neki s így küldte tovább ajánlólevéllel, a saját úri fogatán *Montecuccoli* generálishoz, ki akkor éppen Pozsony alatt, a városon túli Dunaparton táborozott. A generális éppen a misére készült, midőn Pilárik nála magát bejelentette s elolvastván a báró Liszt ajánló levelét, karonfogta őt s magával vitte. Természetesen Piláriknak volt gondja reá, hogy míg Montecuccoli a mise helyén előre haladt, ő hátramaradhasson, de egyúttal a tábornokot is szemügyre vehesse, mi teendő lesz? «S valóban — jegyzi meg örömmel — nem mondhatok egyebet, mint azt, hogy sem keresztet nem vetett magára, sem az olvasóval vagy valami jellel holmi kath. gestusokat nem csinált, de igazi keresztyén alázattal térdelve, imára kulcsolta kezeit Istenhez . . .» Mise után a generális Pilárikot fényesen megajándékozta s kíséretet adva mellé, *Pozsonyba* átszállította.

Piláriknak két nagyobb fia, *István* és *Jeremiás*, ez időben éppen a pozsonyi ev. lyceum növendékei voltak, István egyúttal «dispensator», vagyis mai kifejezéssel alumniumi senior. Éppen ebédnél ültek, midőn apjuk hozzájuk belépett, a nélkül, hogy a fiúk ráismertek volna. István szívesen meghívja az idegent, tartson velük, de a mint ez beszélni kezd, egyszerre csak Jeremiás nyakába ugrik: «Édes atyám!» Volt aztán nagy öröm! Hát még mikor elmondta hányatott sorsát, hogy sírtak, hogy ujjongtak egyszerre! Meglátogatta az ev. lelkészeket² is, kik őt viszont másnap reggel kedves ajándékkal lepték meg, melyet neki az oltár előtt nyujtottak át; *Kaserius Sámuel* városi notárius meg egészen elragadtatva, nyomban értesítette a gyászba horult berencsi menekülteket a szeretett családfő csodálatos megszabadulásáról. Nem is bocsátotta el Pilárikot magától mindaddig, míg Berencsről megérkezett a kocsi, Zongor János, Szalay Pál és Johannidesz Ferencz nemes urakkal s négy lovasból álló kísérettel, kiket Nyáry gróf küldött, hogy Pilárikot, kit mindnyájan már elveszettnek hittek — hazahozzák övéihez. Október

¹ *Rácz K.* i. m. a német Kitsee után e helységet *Kicze*-nek írja.

² A «*Matrica V. D. Min. Poseniensium*» szerint ekkoriban: *Stephánidesz György* magyar-tót lk. (78. l.); továbbá a már említt *Titius Dávid*, *Reiser Antal* (ki *Raymundus Rimandus* név alatt adta ki 1673-ban «*Pressburger Kirchen- und Schulverlust*» cz. becses könyvét), és *Sutorius (Schusztér) Bálint* német lelkészek (i. h. 75., 76., 77. l.) működtek. V. ö. Hornyánszky i. m. 214. l. s *Klanicza-Fibó* i. m. megfelelő helyeit.

hó utolsó napján érkezett *Szeniczre* s első dolga volt népével buzgó hálaistentiszteletet tartani, csak ezután ment fel Berencs várába családjához, a hol — két teljes hónapig tartott gyász után — e napon nyílt ki a legtisztább öröm és boldogság virága.¹

V.

Az 1664—70 ik években, miközben Pilárik berencsvidéki contubernium esperesévé lett, Magyarország háborgó vulkánhoz hasonlított. A gyalázatos vasvári béke, melyet a nemzet tudta s megkérdezése nélkül kötöttek meg; a német zsoldosok erőszakoskodásai; a mindinkább szaporodó alkotmányсыrelmek s a meg nem szűnő, sőt fokozódó erőszakos térítések a nemzetet mind hangosabb panaszokra készítették, a mely panaszok — minthogy a király rendes országgyűlést a nádor sürgetése daczára sem akart összehívni — egyes felvidéki részleges országgyűléseken nyertek mind határozottabb s élesebb kifejezést. Bécsben épen ezt akarták. Az volt ugyanis tervük, hogy Magyarországot a végtelékig zaklatván, felkelésre bírják s aztán alkotmányától megfosztják. Midőn az ország látta, hogy Bécsben csipős gúnynyal s megvetéssel fűszerezett ígéreteknél egyebet mit sem nyerhet, az utolsó, az önvédelemre készült s épen a róm. kath. főurak s az ország első zászlósi, Wesselényi nádor, Zrinyi Péter alnádor és Nádasdy Tamás országbiró voltak azok, kik — több-kevesebb önérdék által is vezetettve — az alkotmány megvédésére II Endre bullája (XXXI. cz.) alapján a végtelékig készek voltak elmenni. «Kelj fel édes nemzetem vitézi tettekre, nehogy a történet végső hanyagságodról és alávalóságodról emlékezzék. Beszéld rá az ország nagyjait. Ha nem megy, fogj hozzá újult erővel, meg fogod ismerni, kik a haza ellenségei. Keress segílyt, a hol találsz, bármiféle legyen is, mert nemsokára későn lesz. Nyomd el a rajtad fekvő lompos népet; zárd el a hegyek szorosait, foglalj vissza végházaidat! Keljetek fel, kicsinyek, nagyok. Isten segíteni fogja az igaz ügyet, melynek a hitszegők nem fognak ellenálhatni!» A protestánsok legkegyetlenebb *üldözőjének* Nádasdy Ferencznek e kiáltványa² legjobban jellemzi az akkori hangulatot, de azt is, hogy ez összeesküvésben és felkelésben mily szerepe volt a

¹ E fogságát versekben leírva s ki is nyomatta a következő cím alatt: «Pametné Pribodi Stepana Pilárika Szeniczkeho nekdi j kneze Leta Pane 1663. od Tatáru zajateho, ale zwiásstnim rizenim Bozsím ze rajiti vyszvozeného. W Ziline (Zsolna) 1666». Megvan a magyar nemzeti múzeumban. *Szabó K.*: «Régi magyar könyvtár» 2. k. 299. l. (Bpest, 1885.)

² Zsilinszky i. m. 299. l.

protestantismusnak, mint *ilyennek*. Hogy a dolog vége csúfos kudarcz lett, azt a történetből tudjuk.¹ Lipót császár «élni akart az alkalommal, hogy a dolgok rendjét másképen szervezze» s azért olyat akart «a magyarok ujára koppintani, hogy fejek is lehulljanak».²

Le is hulltak. A Nádasdyé is. S ezzel megkezdődött a híres «*gyászévtized*».

«Hiba volna azt hinni — mondja Zsilinszky³ — hogy a felkelést a protestánsok szervezték. Sőt megfordítva, ezek gyanús szemmel nézték a mozgalmat, épen azért, mert annak élén katolikusok állanak.» Hát ez csakugyan így is volt. Nemcsak a tiszántúli reformátusok beszélték akkor szerte, hogy az egész fölkelés csak «pápista praktika», a mint ezt Barkóczy István arra jártában tőlük Debreczenben hallotta⁴: de bizony a dunáninnen s felsővidéki ev. lakosság sem gondolkozott másképen. Pilárik saját meggyőződése e tekintetben hű tükre e vidék hangulatának is, melynek alapján nemcsak hogy a felkeléssel semminemű közösséget nem vállal, de sőt azt egyenesen *el is ítéli* s a vezetők büntetésében igazságos nemezist lát. «Béke-zavaróknak» nevezi őket s indokoltnak találja, hogy ő felsége a «rebellisek» ellen nagy hadsereget küldött az országra. «Ihro Röm. Kayserl. Maj. dahin verrezet, dass dieselbe viel Kriegsvolck in Ungarn geschickt, vorgebende, die Rebeller zu bestrafen.» Ezt pedig Pilárik 1678-ban írta, tehát nyolcz évvel a rebellio kudarcza után *külföldön*, a hol már *biztos* állása s kellő személyes biztonsága is volt. Ha a felkeléssel rokonszenvezett volna, akkor a mit ír, az nem elítélés, de csak védelemként hangozhatik vala. . . .

Szegény Pilárik, ha tudta volna, mi czélja a beküldött seregeknek! «A császár — igaz — tulajdonképen csak politikai összeesküvés ellen intézkedett, mert valósággal csak arról lehetett szó; azonban *Szelepcsényi* és a többi főpapok elérkezettnek látták a jó alkalmat a protestantismus kiirtására. Minthogy Isten oly szembeszökő módon segítette ő felségét, illő, hogy a kath. vallás oltalmáért is történjek valami. Sok ezer ember lelki üdvösségéről van szó, kiknek ő felsége *apostola* lehetne. . . »⁵ Ez «apostoli» hivatásra hogyan hajlott volna I. Lipót «kegyes» lelke! *Bársony György* váradi püspök s szepesi prépost «Ve-

¹ L. *Pauler Gyula*: «A Wesselényi-összeesküvés» cz. művét.

² *Pauler Gy.* i. m. 358. l.

³ I. m. 345. l. V. ö. 347. l.

⁴ U. o.

⁵ *Zsilinszky* i. m. 350. l.

ritas toti mundo declarata» cz. művében «meggyőzhetetlen» okokkal bizonyítottatta, hogy a király a protestánsoknak vallását biztosító törvényeket többé nem köteles megtartani. *Lobkovicz*, ez a sima, rideg miniszter tervet készített a magyar alkotmány megszüntetésére s «az ország kormányának új alapokon való szervezésére», a mit diplomatikus burkából kivetkőztetve, így is kifejezett: «Ideje letépni a forgót a kucsmákról, az arany és ezüst gombokat ólommal cserélni fel s lábaikat cseh nadrágba szorítani». S ez «új alapokon való szervezésben» ott volt a protestantismus végkiirtásának terve is. Innen érthető egyrészt *Anpringen Gáspárnak*, a német lovagrend nagykeresztesének, már ez állásánál fogva is a protestantismus esküdt ellenségének kormányzósága; másrészt, hogy e szörnyű uralom alatt az *absolutismus eszközeül* épen a magyar főpapság vállalkozott!

Hogy Lipót császár kezdetben tényleg nem gondolt arra, hogy a «rebellio» miatt a protestánsokat vonja kérdőre, mutatja azon tény is, hogy midőn *Spork* generális 1670-ben az országba jön s Szeniczre érkezik, katonái közül mintegy kétszázan Piláriknál úrvacsorához járultak; sőt *Spork* maga is ott volt s azután Pilárikot asztalához is meghívta. Nem is garázdálkodott a népe, a mit a szenicziek hálásan köszöntek meg küldöttség által.

Majd megjelent pater *Lingo* is s igyekezett Pilárikot rémítgetés által kitéríteni. Szavai, melyeket ekkor Pilárikhoz intézett, hű kifejezései voltak az udvarnál ez időben a protestánsok ellen már felszított hangulatnak. «E had — úgymond — azért küldetett be, hogy az evang rendeket, mint rebelliseket vagyonnuktól s becsületüktől megfoszsza, egyeseket pedig halállal büntessen; a kik közt — tevé hozzá nyomatékkal — vagy te is!» Pilárik, bízva ártatlanságában, a kísértő jezsuita szavaival édeskeveset törődött s nyugodtan végezte tovább teendőit.

Nemsokára nagyobb lovascsapat élén jött báró *Balassa Bálint* korponai kapitány, később a pozsonyi delegált törvényszék egyik bírása, ki Kolonics Lipót németújvári püspök s a törvénytelen magyar kamara elnöke megbízásából «a király nevében» a templom kulcsait követelte. A tanács azonban, minthogy a báró a királyi megbízó levelet felmutatni nem tudta, a felszólításnak nem engedelmeskedett. Hasonlóan Pilárik is, midőn a báró hozzá fordult. Sőt annyira bíztak ártatlanságukban, hogy deputációt is küldtek a királyhoz, zaklattásukról panaszt teendő. Balassa hát — küldetése meghiúsulván, eredménytelenül távozott.

1671 kora tavaszán már ismét báró *Majtényi János* személyes, ugyancsak később a pozsonyi iudicium delegatum egyik bírása üzen Pilárikra, hogy ha élete és vagyona kedves,

három nap alatt a paplakot mindenestől hagyja el s a templomkulcsokat adja ki. De ő e parancsnak sem engedelmeskedett.

Kis idő múlva idézetet kap *Bársony János* itélőmestertől («protonotáriustól»), Bársony György püspök öcscsétől, hogy a szobotishti pappal, *Szentkereszti Jánossal* együtt jelenjék meg előtte. Ugyanekkor lett megidézve *Michaelidesz János* szakolczai pap s még többek is. A kihallgatás a «rebello» ügye körül mozgott. Résztvettek-e benne? Mit tudnak róla? Kik a vezetői? stb. . . . Michaelidesz s még néhányan esküvel erősitettek ártatlanságukat; Pilárik azonban és szobotishti kartársa magokat «mere negative resolváltak», ők nem tudnak semmiről semmit; mire haza bocsáttattak.

1672-ben erőszakkal elveszik a pozsonyi ev. templomokat s iskolákat s a pozsonyi ev. polgárok színét-javát Nagyszombatba idézve, elfogják, papjukkal *Titius Dáviddal* együtt. Ez alkalomból *Bársony János* itélőmester egy polgár által részvétellel üzeni Piláriknak Nagyszombatból, hogy ha élete kedves, ne daczoljon tovább, de adja ki a kulcsokat s meneküljön, míg ideje van a paplaktól. Nemsokára ismét Nagyszombatba hivatván, újból sürgősebben figyelmezteti Pilárikot, hogy ne húzzon tovább ujjat, mert nagy baj lesz belőle, vége el van határozva. Pilárik azonban a zsoltárból merített vigasztalást: «Az én időm Isten kezében van; ő megőriz engem minden bajtól». (31. Zs.)

Nagyszombatból vissza már lovas és muskétás kísérettel jött Bársony s Szeniczre vonulva, a paplak szomszédjában állást foglal. A koci is meg volt fogadva, a melyen majd Pilárikot Nagyszombatba viszik, hogy ott Titius Dáviddal együtt egyazon börtönbe vessék.¹ Az itélőmester maga elé hivatja Pilárikot s újból a rebello felől fogja vallatóra. Ez hivatkozott hűségükre a király iránt; ők mindig, még a szószékről is imádkoztak ő felségeért «sokkal inkább, mint a katolikusok». Szavára azonban mit sem adnak (a pápista plébánus is ott volt), hanem most már erőszakkal követelték a templomkulcsokat. Pilárik elindult hát a paplak felé, kiálta a kulcsokért, valójában azonban azért, hogy azokat elrejtse s maga is meneküljön, csakhogy Bársonyék éltek a gyanúpörrel s sarkába néhány

¹ Titius maga beszélte el később Nagylévárton Piláriknak, hogy midőn a nagyszombati börtönőr hecsukta, ezzel vigasztalta őt: «Bono animo esto, his diebus adjungetur tibi alter senior, praedicans Senicensis». Titius e fogságáról a «*Matrica V. D. Ministrorum Posoniensium*» (Aug. Conf.) címet viselő kézirat-anyakönyvben ezt olvashatni: «An. 1672. Tyrnaviam deductus, ibique in carcere 20 hebdomadas detentus, post in exilium dimissus. Factus deinde Pastor et senior Woloviae, ibique 1679 d. 11 Junii beate mortuus.

katonát küldtek. Erre néhány szeniczi asszony, látva papjuk szorongatott helyzetét, a paplak udvarára siet; neki állnak a katonáknak s igyekeznek őket a kapun kitolni, sőt egyik harcias némbor egy katonát tégladobással úgy mellen sújt, hogy ez támoilogva bukik le. Lett erre lárma és zaj! A város népe hirtelen összefutott s a templom körül foglalt állást, hogy azt vérevel védelmezze, egy rész pedig a katonákra velette magát. A vége az lett, hogy Bársony katonáival együtt a feldühödött tömeg láttára, sietve kereket oldott.

14 nap mulva *Bársony György* püspök Vágújhelyen egyes r. kath nemesekkel értekezletet tartott, a prot. templomok elvétele ügyében s innen öcscevel a «protonotáriussal» a Szepességre ment a protestantismusnak pusztítására.¹ Ez időre esik *turolukai* (Nyitram.) gyászos kudarcza is. A turolukai ev. hívek ugyanis, *Zehener Márton* botfalvai ev. lelkész által figyelmeztetve lévén, hogy Bársony püspök Bonaventura napján (júl. 14.) fog megjelenni helységükben, a bakócziakkal egyetemben összebeszéltek, hogy templomukat s papjukat megvédelmezik s erre egész hadtervet gondoltak ki. Egyesek jó előre a templomba zárkóztak, a többiek a paplak udvarát bekerítő sövény mögé rejtőztek, úgy várták be a nevezetes Bonaventura, vagy mint Kermann Dániel azt később humorosan nevezni szokta, «Malaventura» napját. . . .

A kitűzött napon hajnalban Bársony püspök és öcsce az itélőmester, csakugyan meg is érkeztek fényes hintóban, katonakisérettel. Egyenesen a paplak elé hajtottak. A turolukaiak² megbeszélt terve szerint már ott várt reá az egyházi, szolgálatkészen kérdezve, mit parancsolnak a kegyelmes urak? Bársony püspök a templomkulcsokat kérte, hogy misét olvashasson. Az egyházi megkérdi, vajjon van-e erre királyi megbízó levele? mire a püspök dühösen felugrik, mellére üt: «A királyi mandátum magam vagyok!» s pisztolyából az egy-

¹ V. ö.: Descriptis *M. Andreae Güntheri*. Pastoris Kabsdorfensis in Citu Scepusiensi, quomodo Episc. Barsony Ecclesiam Anno 1671. d. 5 Oct. violenter ademerit . . . sth. . . . *Kézirat*. Rerum eccl. Tom. IV. Ad eccl. ev. novitol. pestinens. p. 240 sk. . . . (A pozsonyi ev. lvc. levéltárban.)

² Pilarik itt Miavát említi, de ez nyilván csak sajtóhiba; elfelejti, hogy a miavai egyház 1660-ban megszűnt (*Klanicza-Fábó* i. m. 3. k. 101. l.) s lelkésze Kermann Dániel ekkor Turolukára helyzetetett át gróf Nyáry által (*Hornýánszky* i. m. 125. l.). Tán Kermann személye miatt amaz emlékezet vagy sajtóhiba. Turolukát említi, mint Bársony János megöletése helyét Günther J. említett kézírata (244. l.); *Klanicza-Fábó* i. h. 143. l.; *Hornýánszky* i. m. 273., hol az eset részletesen van leírva; ezt követi *Zsúlszky*: «Kermann Dániel élete» cz. m., l. «Prot. Szemle» 1891. (3.) évf. 137. l.

házfira lő. A dördülésre egyszerre vad lárma keletkezett. A felfegyverkezett parasztok előtörnek rejtekeikből s puskákkal, kaszákkal, cséphadarókkal neki esnek a katonaságnak, azt rövid tusa után megszalasztják; egy lövés a püspök fivérét, az ítélőmestert teríti le, hogy nyomban ott szörnyet hal; a püspököt meg kegyetlenül elütlegelik s nyilván agyon is verik, ha a herkulesi erejű öreg Kermann Dániel ev. lelkész őt saját testével nem védelmezi meg.

Ezért a gyászos turolukai napért aztán drágán kellett megfizetni a szeniczieknek is, meg Piláriknak is, kik avval gyanúsítottak, hogy a turolukaiakkal együtt küzdöttek Bársony ellen.

Az időtájban *Rabbatha* (Rabutin?) tábornok Szakolczán volt hadával s Bársony és társai ennek segítségét igyekeztek bosszúművökhöz megszerezni. Az volt a terv, hogy az evang. papságot maguk elé idézik Szobotisztra, kihallgatás közben aztán megérkezik a tábornok s elfogja őket. Be is lettek hát idézve 1672. aug. 18-ára, hol nyomban vallatóra is fogattak «sub gravi juramento». A lelkészek hasztalan hivatkoztak privilégiumukra, hogy ők az eskü alól fel vannak mentve, tiltakozásuk nem használt semmit, sőt még a Mária nevére is kényszerítették esküdni. Megecsküdték tehát, de a midőn a vizsgálatot vezető szolgabíró («judex nobilium») a Mária nevét olvasta, mindnyájan elhallgattak. A judex nobilium dühösen rájuk förmed: «De hát miért nem akartok ti Mária nevére esküdni?»... «Azért — volt az egyhangú válasz — mert e tisztelet csak a mindenható Istent illeti meg egyedül!» Nem is esküdtek Máriára. A vizsgálat ezután elhúzódott reggel 8 órától délután 4-ig: a vizsgáló bizottság szándékosan húzta, nyújtotta azt, míg Rabbatha, kinek már déli 11 órakor kellett volna itt lennie, megérkezik: de bizony a generális nem jött s a bírák nem tehettek egyebet, minthogy vádlottaikat hazabocsátották eredmény nélkül. Hogy mi oka lehetett Rabbatha elmaradásának? Pilárik szerint «kétségtelen, hogy az Úr volt az, ki zabolát tett szájába s gyűrűt orrába, mint egykor Szanheribnek, midőn Jeruzsálem ellen ment, hogy a királyt s az Isten papjait elfogja s megölje». Hiszen Isten az ő hite szerint «másképp nem is tehet»... .

Hat nap mulva ismét megidézik, ugyancsak Szobotisztra. Pilárik, bár nagy aggodalommal nézett e vizsgálat elé, de mégis elment volna, ha épen az indulási nap kora reggelén egy közbejött esemény vissza nem tartja. Még ágyban feküdt, midőn egy nemes özvegy Stubniczayné átjött hozzájuk s elmondta feleségének, hogy férje s a többi ev. papok ellen újabb tervet ková-

csolnak. Maga hallotta, a mint egy gróf társainak elbeszélte, hogy Rabbatha generális 300 emberével bizton Szobotisztra megy az eretnek lelkészek elfogására. Pilárikné nagy ijedten sietett férjéért a jóbírrel felköltetni, mire ez nyomban levelet ír a lelkészekhez s azt biztos futárral elküldi Szobotisztra, óva őket a bíróság előtt való megjelenéstől. Maga el sem ment, hanem alkalmi okul maradására egy keresztelést hozott fel, a melyet épen aznap kellett elvégeznie. Egyik a keresztelésen jelen volt r. kath. nemes ugyan erősen bizonyította neki, hogy még van elég ideje az odautazásra s majd leplezetlenül elárulta, hogy akár megy, akár marad, vagyona s élete forog kockán: de ő már «kóstolta a pecsenyét». Nyáry gróf is látva a fenyegető veszedelmet, kérve kérte őt, hogy ne menjen semmi áron: inkább meneküljön.

A közben az összeült bíróság hiába várt, mert a megidézettek nagyobb része el sem ment Szobotisztra, a kik megelmentek, a paplakon marasztotta őket Pilárik levele. Mikor aztán Rabbatha is, kinek az Úr ezúttal nem tett «szájába zabolat», megérkezett s a kastélyt, hol a vizsgálatnak kellett volna tartatnia, a megállapított terv szerint körülvette, nem talált ott egy lelket sem, a kit elfoghasson. *Baksay* házfelügyelő ugyan joggal védekezhetett, hogy ő erről nem tehet, de a felbőszült katona azért jól eldöngette őt s hajánál fogva vonszolta a paplak felé. A papok, látva e jelenetet, tudták, hogy mi vár rájuk, azért hát még ideje korán nagy sebtiben elmenekültek; úgy hogy üldözőjüknek csak egyetlen egyet sikerült közülök hatalmába kerítenie, a legifjabbik kartársukat. *Lányi Mihály* verébácsi papot.¹

Képzeltető a derék generális bosszúsága e «felültetés» miatt. Valahogy ki kellett engesztelni. Ezért a Szeniczzen is összegyülekezett r. kath. nemesek, kik vagy 80 lovassal várták ott a dolgok fejlődését, arra kérték őt, jöjjön ide rendet csinálni. A generális küldött is segítségükre mintegy 100 katonát. Pilárik kinek a pápisták e gyülekezése felette gyanúsnak tűnt fel, a balsejtelem által gyötörtetve, többször nyugtalanul átment szomszédjához, kinek házában egy titkos rejtek volt készítve számára, hogy ott esetleg elrejtőzhessen; estve pedig nem tud elaludni, rémképeket lát, majd meg szélzúgást vél hallani s e szavakat: «Fuge, fuge!» Felkölti feleségét s izgatottan közli vele, hogy neki itt többé nincs maradása, futnia kell. Elfogta

¹ Repersdorfba vitte magával. A boldogtalan embernek ezután nemsokára meg kellett válnia honától, hogy német földön egye a száműzetés keserű kenyerét. V. ö. *Klanicza-Fabó* i. m. 61. s 191. l.

az üldözöttség láza. Nem is várta be, míg a kocsis befog, hanem megindult nyomban gyalog, a kocsit egy bizonyos helyre maga után rendelve, aztán hogy ez őt elérte, felkap reá s nagy sietve *Nagy-Lévártra* hajtat, hogy ott *gróf Kolonics Kristóf* udvarában keressen menedéket. Sejtelve csakugyan nem csalta meg. Alig menekült el ugyanis maga Lévártra, családja pedig Berencs vára felé: nem sokára már betörték Szeniczre a vasas-németek, a paplakot feldúlták s ingóságait és könyvtárát elrabolva, Szobotiszta hurcoltak, a hol könyvtárát megégeették. Hogy ez a második autodafé sem eshetett meg csoda nélkül, az világos. «Egy könyv — így beszéli Pilárik — háromszor ugrott ki a lángok közül, melyet aztán egy r. kath. nő vett fel és rejtett el, estve pedig két fehér ruhás kis gyermek jelent meg a máglya helyén s ott keserves sirással zokogott, mígnem az éjjeli őr közeledtére eltűntek».

Bársony György hallva Pilárik megszabadulását, nagyon izgatott lett s midőn azt is meghallotta, hogy a vasas-németek elvonulása után a szenicziek haragjukban a r. katolikusok ellen fordultak s a nyers tömeg rabolt, pusztított, a mit ért: bosszút esküdött ellenük s papjuk ellen.

Ez utóbbi azonban egyelőre jó biztonságban volt. Kolonics gróf nemcsak hogy szívesen fogadta oltalmába, de sőt még családját is utána hozatta s egy egész évig kastélyában tartotta őket. Unokaöccse, *Kolonics Lipót*, a hirhedt emlékü németújvári püspök, a mint megtudta, hogy Pilárik nála talált menedéket, levelet írt neki, kijelentve, hogy ha eretnek védenczét nyomban ki nem adja, őt magát is, mint a rebellisek szövetségését feljelenti a királynak. Kristóf gróf erre úgy tett, mintha Pilárikot elküldte volna, egész titokban azonban egy szobában elrejtette, hogy csak egyetlen apród tudott hollétéről, a ki őt étellel és itallal ellátta. Maga pedig nyomban Pozsonyba utazván, kieszközölte, hogy Pilárik nála maradhat, de onnan sehova mennie nem szabad. A németújvári püspök s kir. kamaraelnök most más tervet eszelt ki. Felszólította a nagybátyját, hogy küldje el Pilárikot a saját fia, Zsigmond gróf védelme alatt Szeniczre, hogy itt prédikációjával csillapítsa le a lázongó népet; mi ha sikerül neki, ám maradjon ott Isten nevében, akár a paplakra is beköltözködhetik. A nemes gróf azonban jól ismerve unokaöccse kegyetlen s ravasz jellemét, nem bocsátotta ki Pilárikot. Nemsokára orgyilkosok kerülgették a kastélyt. Gyanús egyének kérdezősködtek a «predikátor» után, de hozzá nem férhettek. Tán még jó ideig nyugalomban is maradhatott volna, ha egy végzetes lépésre nem adja fejét.

Osztrosith Máttyás báró ugyanis, ki nejével, *Révai Katarina*

Szidónia bárónővel ez időben a Nagy-Lévárttól egy mértföldnyi távolságra fekvő *Szent-Jánoson* lakott, megkérték Kolonics Kristóf grófot, engedje meg, hogy Pilárik a húsvéti ünnepekre (1673.) hozzájuk mehessen, istentisztelet tartására. A gróf, tekintettel az istenes célra, szívesen engedett kérésüknek s így történt, hogy Pilárik a javarészt r. kath. községben, a plébános nagy megbotránkozására úrvacsorával egybekötött fényes ev. istentiszteletet tartott, melynek végeztével gazdagon megajándékozva, biztos kísérettel tért vissza pártfogója kastélyába.

Ez az istentisztelet aztán nagy bajnak lett a forrása. Be-panaszolták Pilárikot, meg Osztrosith Mátyást, ez utóbbit, hogy királyi tilalom ellenére a szeniczi rebellis pappal praktikál. Egy r. kath. pap meg. vizonzásul a szentjánosi husvétért, Szeniczen az úrnapi processió alkalmával igen sok idegen nép jelenlétében gyalázó beszédet tart az «úrvacsorázó religió», az eretnek-ség ellen. Az evangélikusok, kik e pizskolódó beszédet szótlanul elhallgatni voltak kénytelenek, csak templomukra vigyáztak s bár *Horváth István* császári harminczados a processiót népet már két ízben is a templom ellen vezette, ők a támadókat mind a kétszer visszaszorították. A r. katolikusok most a plébániához húzódnak vissza s innen a evangélikusokra lövöldözve, egyet közülök megölnék, többet megsebesítenek. Az evangélikusok látva, hogy immár a passiv védelem nem elegendő, elkeşeredve a plébániára vetik magukat, s rövid küzdelemben a harminczadost s néhány muskétást agyon, a plébánost pedig félholtra verik, erőszakot erőszakkal torolván meg. Pilárik, a mint ez összeesküvés hírére vette, nagyon elszomorodott. Indokoltan látta bár. de azért mégis megróttá hívei elragadtatását: császári embert öltek meg. ebből nagy veszedelem lesz!

Előérzete nem is volt alaptalan. A megvert r. katolikusok hirtelen postát küldenek Pozsonyba Kolonics-hoz s Szelepcsényi-hez (kik épen ezen időben készültek az őszi nagy judicium delegátum összeállítására, melyre a protestáns papokat voltak megidézendők) azon panaszszal, hogy a lutheránusok Szeniczen a kápolnát meggyalázták, az oltárról mindent leragadoztak, a megszentelt ostyát s a kelyhet lábbal gázolták, a papokat kegyetlenül megkínózták stb. E panaszra mindjárt nyomban megjött a minden kihallgatás nélkül hozott ítélet is, mely az egész vérengzés értelmi szerzőjéül Pilárikot állítva oda, a *Stahremberg* (Pilárik Sternberger-nek írja) *Collaldo* ezredeket bizza meg a verbosszúnak a szeniczieken való végrehajtásával s Piláriknak kézrekerítésével, kinek a fejére Kolonics még külön 100 arany vérdíjat tűzött ki.

A Kolonics grófok látva, hogy Pilárik immár életvesze-

delemben forog, nem tarthatták őt tovább kastélyukban, hanem nyomban egy rejtett helyre szállították el, a hol ki is kerülhetett üldözői karját s a melyet ő később sem említ meg, csak «Pathmoszának» nevez.

Ez alatt Szeniczre elkövetkezett az ítéletnap. *Stahremberg* katonáival Szeniczre Nagy-Lévárton át menetel s a gróft Pilárik kiadására szólítja fel. A gróf ekkor már nyugodt lélekkel mondhatta, hogy volt vendége már elutazott, a generális pedig megelégedett a kapott válaszszal, még mosolygó arcczal azt látszott mondani: «Most te nekem mondasz valamit s azt hiszed, hogy én azt elhiszem . . .» De nem kutatott tovább, sőt bizonyára örült lelkében, hogy a poroszló szerepétől ily olcsón megszabadult. Sőt kijelentette őszintén azt is, hogy óhajtaná, ha Szeniczen egyetlen polgárt sem találna («ha akarják, tudtukra adhatják!»), mert szigorú rendelete van kiméletet nem gyakorolni. Másnap virradóra Szenicz alatt volt. A katonaság láttára az evang. kántor, orgonista, harangozó és még öt polgár a toronyhoz szaladtak félreverní a harangokat, azonban az elővágatató lovasok mindnyájukat elfogják, gúzsba kötik s az iskolaépületbe csukják. Szegények nem sokáig voltak itt, mert másnap a katonák, mint tetten kapott ellenséget, egymás után a harangkötelekre akasztották őket. Négy napig tartott az ostrom-állapot. *Stahremberg* még csak lehetőleg kimélte a polgárságot, de megváltozott a sorsuk, midőn *Collaldo* is harmadnapra katonáival megérkezett «Nagy furiával» vágatott be a városba; katonái a kít az utczákon találtak, leszúrták vagy lelőtték; egy kalaposnak a hátabőréből szíjat hasítottak; a holtak sírboltjait feltörték s a koporsókat kirabolták s miután a házakat a templommal együtt tisztára kipusztították, végül gyujtogatáshoz fogtak s az egész várost egy nagy hamu és romhalmazzá változtatták. Ugyanekkor pusztították el *Turolukát* s *Orawát* is. Nyársrahúzás, elvenen való megnyúzás, kerékbetörés, akasztás, tüzzel-vassal való csipkedés s hasonló kegyetlenségek bőven kijutottak mindenfelé. *Collaldo* az ítéletet végrehajtotta «ember-ségesen».

VI.

Nagyon szomorú idők voltak azok. Az országot keresztül-kasul zsoldos hadak pusztítják, hajtóvadászatot tartva a hazafiak s a protestánsok ellen; Pozsonyban meg ott ülésez a *judicium delegatum*, hazai történetünknek ez a sötételemkénti inquisitionális bírósága. Alkotmányos jogok, lelkiismereti szabadság, igazság és törvény felett halotti tort ülnek most. Ily viszonyok

között Piláriknak többé nem volt honában maradása. Hívei elszéledtek; a templom, a melyben Istennek igéjét hirdette, a várossal együtt pusztá rom; édes övei bizonytalanságban, rettegésben; vagy ha engedelmeskedve az idéző parancsnak, a pozsonyi ítélő bírák előtt megjelen, mindenkép el van veszve. Elhatározta, hogy megváltik honától s elmegy önkényes száműzetésbe idegen hazába. Pártfogói, a *Kolonics* grófok maguk is látták, hogy itt már Piláriknak nincs többé miért maradnia s azért alkalmatosságot kerestettek, a melyen kimenekülhet Németország felé. Hosszú utánjárás után végre találtak is két fuvarost, kik Boroszlóba faggyút vinni készültek s kik hajlandóknak mutatkoztak őt magukkal vinni. Ki kellett tehát lépnie «Pathmoszából», hogy miután pártfogóitól s nejétől, kivel egy biztos helyen találkozott, elbucsúzott volna, meginduljon a száműzöttek országútján. Képzeltető, hogy ez az út, eltekintve a válás fájdalmától s a jövő bizonytalansága által keltett aggodalomtól, milyen rettegésekkel teljes volt idehaza, sőt még Ausztriában is, a hol, midőn morvaországi Olmützbe értek, már-már egy gyanakodó tizsi foglyává lett, míg végre a vele együtt utazó jólelkű kereskedő asszonyok nagy nehezen telebeszélétek a buzgó katona fejét, hogy nem «menekülő magyar pap» az, a ki velük utazik, hanem becsületes szappanos mesterember, ki portékájával utazik Sziléziába.

Hatodnapra végül szerencsésen megérkeztek Boroszlóba, hol egy Magyarországból odaszakadt keztyűsnél talált 32 napon át vendégszerető ellátást. Innen oberlausitzi *Zittauba* ment 1673. szept. 28-án. Mindkét helyen egyébként a legszeretetteljesebb részvétellel találkozik, és pedig úgy a papság, valamint egyes polgárok, sőt a városi tanácsok részéről is. úgy, hogy a sok szeretetadományért s a mély tiszteletért, melylyel oltalmazták, nem is tudja háláját kellőleg kifejezni. Zittauban érte utol hű neje is, ki mihelyt csak szerét ejthette, sietett férjével megosztani a száműzetés kenyerét is. Adventben *Budissinbe* ment át, hol a város vendégeként tisztelték s mint az előbbi két városban, úgy itt is ajándékkal halmozták el.

1674. márczius hava nevezetes fordulópont nemcsak annak a mintegy 300 prot. lelkésznek s tanítónak életében, kiket e hónap 5-ére idézett be Szelepcsényi újabb rendkívüli törvény-szék elé; de nevezetes fordulatot képez az Pilárik életében is. Azoknak gyászra, ennek — ha ugyan ily időkből örvendeni képes lett volna — örömmre. Amazok előtt ott rémledeztek már a várbörtönök vagy a rettenetes gályák: ez előtt ott integetett egy megépítendő kis templomtorony képe... Husvét harmadnapján (márcz. 27.) levelet kapott Ober- és Niederspremberg

úrnőjétől, *Saltzai Anna Katarina* asszonytól, melyben el volt mondva, hogy a kegyes úrnőnek nagy öröme válna, ha az általa alapított *Neu Saltza* nevű városkában a magyar exulánsok letelepednének, mely esetben nekik az építendő házakat igen kedvező feltételek mellett engedné át s őket az ipar és kereskedés szempontjából az összes törvényes privilégiumokban készséggel részesítené. Együttal meghívja Pilárikot az így alakítandó «exulans-gyülekezet» lelkészeül. Pilárik ezt a tervet a legnagyobb készséggel felkarolta s megalapította a száműzöttek gyülekezetét, mely kezdetben ugyan csak 21 lélekből állott, de négy év alatt már százon felül emelkedett.

Volt tehát immár biztos hajléka, a hol fejét nyugodtan behajthatta, volt újból gyülekezete, melyben Isten tiszta igéjét újból követhette; sőt összegyülekezett ekorra már körülte családja is, áldott lelkű felesége s gyermeke: *István*, a pozsonyi iudicium delegatum által ugyancsak száműzésre kárhoztatott nagyszombati, majd modori ev. lelkész, atyjának méltó társa a hitvallók keresztjének viselésében; *Esaiás* és *Gábor* (Jeremiásnak nyilván dolga volt Wittenbergben) s *Anna*, az ugyancsak a iudicium delegatum által számkiűzött zay-ugróczy ev. lelkésznek s esperesnek neje három gyermekével... De bárha a sokat hányatott család hazát cserélt is, nem cserélt szívet s bizony nem csoda, ha ez sokszor el-elszorult a szülőföld emlékeinél.

Hontalanságában a munkában keresett s talált is vigasztalást. Hiven bujdosásában tett fogadalmához, hogy «a hová Isten, az ő ura és szabadtója őt elvezeti, ott neki fog szolgálni és ha csak hét lelket kellene is gondoznia, mint Noénak az özönviz után» azon igyekezett teljes lelkéből, hogy kised gyülekezetét úgy külsőleg, mint belsőleg jól megépített. Ezért is a szorgalmas lelképásztorkodás mellett első gondja volt, hogy a szász választófejedelemtől exulans-gyülekezete számára szabad vallásgyakorlatot eszközöljön ki. A szász választó a legkegyelmesebben meghallgatta kérésüket, nemcsak, de sőt még templom-építési engedélyt is adott nekik, megengedte egyúttal, hogy tartományaiban e célra mindenütt szabadon rendezhetnek gyűjtéseket.

S 1675-ben csakugyan annyira előrehaladt a gyűjtés, hogy júl. 12-én a temetőfelavatással összekötött alapkövetétel ünnepét is megülhették nagy solennitással, melynek módozatait *dr. Kuhn András* bischofswerdai h. superintendens állapította meg. Hasonlóan az építés munkája is mihamar annyira előrehaladt, hogy már ugyanazon év október havában a falak fel voltak húzva. Az 1676. évi új collectából, melyet Pilárik ezúttal főleg a pirnai s chämnitzi superintendentiák területén szedett össze,

még ugyanez év nyarán a templom tető alá volt hozható s a torony is felépíthető. 1677-ben még csak a falakat kívül-belül be kellett vakolni s «quadrátkövek mintájára» kifestetni s Isten kegyelméből és hű sáfárának buzgó fáradozásából teljesen készen állott a csinos magyar exuláns-templom, a melyben aztán még ez évben elhelyezvén a padokat, az oltárt, az oltár előtt a keresztelő követ; oldalt a szószéket s szembe az oltárral az orgonát: felszentelheték rendeltetésének, szép énekszóval, áhitatos imával, az ige buzgó hirdetésével és hallgatásával. Lakója is akadt nemsokára a csendes hajlék szószékalatti sírboltjának: Anna asszony, Pilárikunknak, az egykori szeniczi esperesnek s most «száműzöttek papjának» otthon s idegenben hűséges élet-társa. Megtört; nyugodni tért oda, a honnan «számkivetni nem fogja többé soha senki»... És ez óta Pilárikunk sem érezte magát amaz idegen földön teljesen idegennek. Volt már egy sírbolt, a mely odakötötte...

* * *

Kevés mondani valónk van még csak. Neje halála után egy évre, 1678-ban megírja emlékezéseit. «Huc usque licuit fortunae meae!» Azután még két nyomát látjuk. Egyszer, 1681-ben ugyancsak száműzött fivérének, Ésaiásnak koporsója fölött.¹ Másodszor pedig, midőn elaggva, fiát (III.) Istvánt — ki mint láttuk, időközben a számkivetésből visszakerült hazájába s ismét Modorban lett pap — hívja ki magához 1689-ben, hogy legyen aggságában gyámola, lelkészi teendőiben segítő társa.²... Ezután nyoma vész, nyilván azon közel négy év alatt, míg fia nála volt, halt el. De hogy élete nyomtalanul el nem vészett, azt igazolja mind az, a mit eddig róla elmondottunk...

S ha már hamvait nem takarja hazai föld: őrizze legalább emlékezetét hazai história!

Végezetül álljon itt feljegyzéseinek befejezése, mely a száműzött *tót* lelkésznek egész *hazafi* bűját s *vallásos* hitét híven visszatükrözteti: «Meguntam életemet. Elfáradtam s elmondhatom Illéssel: Elég Uram, vedd magadhoz lelkemet, nem vagyok én jobb atyáimnál! De Te Uram, Te Igazság, gondoldj a mi meggyaláztatásunkra, a Te meggyaláztatásodra, melylyel az ellenség szent Nevedet illeti. Mert mi csekélyebbek lettünk, mint a pogányok s a legmegvetettebbek a földön. Ments meg Uram minket a Te csodatetteiddel s szerezd meg Nevednek a tiszteltetést! *Úr Jézus! könyörülj a te üldözött s széjjel-szórt magyar egyházadon!*»

Stromp László.

¹ Burius i. h. 120. l.

² *Rács K.* i. m. 147. l.

II. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

AZ UTOLSÓ KÉT EGYHÁZPOLITIKAI JAVASLAT. Írta *Kováts Gyula*. Második bővített kiadás. Budapest, Révai Leó kiadása. 1894. Ára 2 korona. E bővített kiadásban szerző fenntartja és védi azokat a nézeteket, a melyeket az utolsó két egyházpolitikai javaslatra vonatkozólag kifejtett s egyúttal felel a támadásokra és kifogásokra, a melyeket röpiratának első kiadása ellen különböző oldalról intéztek. Szerző nézeteit a következőkben lehet röviden összefoglalni. A zsidóknak nem akarja megadni a paritást, mert félti tőlök a magyar állam «keresztény» jellegét. Bár szerző következetesen «keresztény»-t ír, azért keresztény alatt nemcsak a római egyházat érti. Így kijelenti, hogy például a koronázás ma már nem a felekezeti értelemben vett keresztényi, hanem «az általános keresztényi államiság eszméjének hordozója». No de ez esetben jobb volna keresztényt írni, mert a keresztényt a pápista egyház lefoglalta a maga számára, mert a mi nevünk a christianos-ból származott s a kereszténységben nem a kereszt a fődolog, hanem a Krisztus. De folytassuk szerző gondolatainak vázolását. Szerző, ha nem is akarja megadni a zsidóknak a paritást, elismert vallásnak kész az izraelita vallást kijelenteni. Kész nekik a közös temetkezési jogot is megadni, sőt a kereszténységről az izraelita vallásra való áttérést is megengedhetőnek tartja. A mi a vallásszabadságról szóló törvényjavaslatot illeti, arra nézve szerző azt ajánlja, hogy annak a vallás szabad gyakorlatáról szóló részét vessék el. A vallásszabadságot ám mondják ki, mert az mindenkit megillet, fogadják el még a felekezetenkívüliséget is, de csak nagykorúaknak engedjék meg a kitérést áttérés nélkül. A mi most már a mi véleményünket illeti, elsősben is azon meggyőződésünknek adunk kifejezést, hogy szerző nézeteinek nyilvánításával tényleg elkészt. Védekezése e már máshol is hangoztatott állítással szemben nem sikerült. Azt mondja, nem hitte, hogy fellépésének eredménye lesz. A kinek eszméi vannak, annak hinnie kell, annak hinni kötelessége. A magyar államot mi is keresztényné, de igazán keresztényné, Krisztuséva szeretnők

tenni. De arról szó sem lehet, hogy a magyar állam megszűnik keresztyén lenni, azért, mert a zsidók valóságban élvezett jogait valami kevésbé kiszélesítve, értem a zsidóvá áttérhetés lehetőségét, papírra teszik. A magyar állam és a magyar nemzet most sem igazán keresztyén. Akadályozza ezt ép az az egyház, a mely az emberi tekintély alá vetette nyolcz millió magyar lelkiismeretét. Akadály e tekintetben az is, hogy a protestáns egyházak elernyedtek, mert elmulasztották az evangéliumot életerejökké tenni. Csak legyenek a pápisták és protestánsok is az életben is igazán a Krisztus hívei, majd akkor a mostani pogány erkölcsök helyett lesznek keresztyén erkölcsök. Kérem, a XIX. század végén a coelibatussal nem lehet a keresztyénséget terjeszteni! Az igazi keresztyének majd megnyerik a zsidókat is, vagy azok nagy részét a Krisztusnak s kiségitik őket az anyagiságból, de a pápistákat is ki kell segíteniök az ő szolgaságuk állapotából. Tiltakozunk szerző amaz állítása ellen, hogy ránk, az evangélium híveire nézve minden attól függ, hogyan taksál bennünket az állam. Mi ránk nézve minden attól függ, hogy rá tudunk-e állani eme sziklaalapra, a melyet a kegyelem Istene vetett. Abban különben egyetértünk a szerzővel, hogy a most létesítendő vallásszabadság «fülig vashavert szabadság». Reméljük is, hogy majd eljő a teljesebb szabadság kora is, de hiszen az mutatja a keresztyén erő, hit és meggyőződés hiányát, hogy még a fülig vashavert szabadságtól is félnek sokan. Ha igazán keresztyének volnánk, nem félnénk. Sőt mi, a kik e sorokat írjuk, nem is félünk s azt óhajljuk, hogy az egyházpolitikai javaslatok mind törvénynyé váljanak, mert akkor a közönyösségnek vége lesz, az alvók felébrednek s a magyar nemzet kiéri, hogy a Krisztus nélkül «semmit nem tehet». (Sz. A.)

EMLÉKKÖNYV DR. KOVÁCS ÖDÖN REF. THEOL. AKAD. TANÁR, tanárságának huszonöt éves ünnepéje alkalmából kiadják az ünnepelt tanítványai. Tiszta jövedelme «Dr. Kovács Ödön alapítványra» fordítatik. Ára 1 frt. Négy részből áll. Az első dr. Kovács Ödön életrajza Makkai Domokos tollából, a második részben Nagy Károly enyedi pap dr. Kovács Ödön irodalmi munkásságát méltatja, a harmadik részben dr. Bartók György nagyenyedi főiskola utolsó 25 éves történetét s az utolsó rész a Kovács Ödönnek átnyújtott emlékalbumról szól. Az emlékkönyvet szerző jól talált arcképe ékesíti. Az egész munkán átvonul a tanítványoknak a mester iránt nyilvánuló szeretete s elragadtatása és a mennyiben az elragadtatás a szelíd, jószívű és tudós emberre vonatkozik, nincs semmi szavunk ellene. Hanem az Emlékkönyv munkásai feltétlenül magasztalják azt az irányzatot is, a mely a hetvenes években a protestáns együletet megteremtette. Ide vonatkozó véleménynyilvánításait már nem hagyhatjuk megjegyzések nélkül, mert e megjegyzéseikben nem mint kegyeletes tanítványok, hanem mint történetírók s most is ható eszmék képviselői állanak előttünk. És sajnálatunkat kell nyilvánítanunk, hogy a történetírói rostát egy kicsit jobban, öntudatosabban s magas színvonalra emelkedve nem működtették, mert ha a feltétlen és általános dicséretet helyett ezt tették volna, jobban

lett volna kidomborítható, a mi jó volt a hetvenes évek mozgalmában, s Kovács Ödön működésének becse is jobban megítélhető lett volna, de nagyon természetesen, a jelen tanúságára s a jövőben folytatandó munkásság helyesebb irányba vitelére nézve is jótékonyan hatva, a hetvenes évek mozgalmainak némely hiányai is jobban szembelűntek volna. Mivel pedig e Szemlének irányoznia kell a történetírást, a mikor történeti munkáról szól s irányt kell mutatnia a jelen küzdelmeiben: mi nem adhatjuk át egy pár elismerő szó kíséretében az «Emlékkönyvet» a közönségnek, hanem pár szóval, a mennyire lehet helyes világításba kell helyeznünk azt a történeti háttérrel, a melyből az «Emlékkönyvbe» foglalt tanulmányok kiemelkednek. A hetvenes évek a kezdet, a keresés, a kutatás, a jobb utáni vágyódás éve voltak. A lelkek megmozdultak s kimondták, hogy a XVI. század hite által nem üdvözülhetnek. Kimondták, hogy a betűorthodoxia, mely az embereket meghagyja bajaikban, bűneikben s az étellel nem törődik, nem lehet egy az igaz keresztyénséggel. Kimondták, hogy a vallás tételeinek harmonizálniuk kell az emberi művelődés más tényezőivel, másképp béke a szétszaggatott emberi lélekben létre nem jöhet. Im, e reformgondolatok érvényesítésében áll a hetvenes évek dicsősége. Ámde ma már meg kell látnunk, hogy a hetvenes évek mozgalmi sikerre nemcsak nem vezettek (ezt Nagy Károly is elismeri), de nem is vezethettek. Nagyon sok volt akkoriban a negativitás, a mely aztán nemcsak a betűorthodoxia ellenében, hanem az evangélium lényeges részei ellen is érvényesült. Jó volt, hogy a XVI. század hitével meg nem elégedtek, de az már nem volt jó, hogy a Jézusról helyesebb felfogásokat nem alkottak s így pozitív, erős, ki nem fáradó és minden akadálylallyal megküzdő hitre szert nem tettek. Jó volt, hogy dogmatikai tételekkel vagy confessiók könyvekkel be nem érték, de az nem volt jó, hogy újabb teoriákat hamarosan készpénz gyanánt elfogadtak. Jó volt, hogy egységet akartak létrehozni a tudomány és hit között, de nem volt jó, hogy az evangéliumot rövidítették meg az emberi bölcsesség kedvéért s ki nem mutatták, hogy a Jézus cselekedetei és szavai mind az ő egyetlenségét mutatják s hogy a Jézus azért egyetlen, mert benne az örök Isten nyilvánult minden erőivel, bölcsességével, hatalmával, irgalmával, a miért is a Jézus élete minden mozzanatában az isteni tökéletes élet törvényeinek kellett nyilvánulniok. Mivel e Jézusban nem hittek, nem bírták felrázni a népet, megnyerni az intelligenciát, a nőket, a gazdagokat, megújítani az egyházi életet és elfáradva, félreálltak. Megmutatták, hogy a rég járt utak rosszak, de az igazi útra felvezetni a népet nem bírták. Munkájok nélkül a jelen nem lenne olyan, a milyen, de a jelen s a jövő kell, hogy mélyebbre hatoljon, erőteljesebb, gyakorlatiasabb s pozitívabb, hitében bizonyosabb, tudományában az újabb véleményekkel szemben is kritikus, munkájában energikusabb legyen. (Sz. A.)

HORNYIK-ALBUM. A Hornyik-émlékünnepély alkalmából kiadta a «Kecskeméti Katona József-kör». Szerkesztette *dr. Kovács Pál*, jogakadé-

miai igazgató, a kör titkára. Sziládi László nyomdája Kecskeméten. 179 lap. Nagy 8r. Ára 1 frt. Az első részben Hornyik János, kecskeméti volt főjegyző és történetírónak akadémiai székfoglaló értekezése s Hornyik kiadatlan műveiből közölt szemelvények után még a következő cikkek találhatóak: Adalékok Kecskemét őstörténetéhez, Kada Elektől; Hornyik elbeszélő modora, Kováts Antaltól; Apróságok Hornyik életéből, dr. Tassy Páltól; Visszaemlékezés Hornyik Jánosra, Boross Endrétől; Elhalványult népszokások Kecskeméten, Hanusz Istvántól; Vereshajú, Vajda Viktortól; Választók és képviselők Kecskeméten. Hévizy Jánostól. A második rész emléksorokat tartalmaz, a harmadik pedig a Hornyik-ünnepélyen tartott beszédeket. Minket a tősgyökeres magyaros s átlag igen érdekes cikkek közül legjobban érdekelt «A reformatió Kecskeméten» című, melyet Hornyik kiadatlan műveiből íjt. Bogi László tett közzé. E cikkből megérthetjük, hogy Kecskemét lakosságának körülbelül a fele mindjárt a reformatió megindulása után elfogadta az igaz vallást, de a másik rész megmaradt a pápistaságban s hogy a statusquo azóta is megmaradt. Mindez azt mutatja, hogy Kecskeméten a pápistaság hívei nagyon makacsok, mert hogy az evangélium hívei nem lennének elég buzgók az evangélium terjesztésében, azt fel sem merjük tenni. (Sz. A.)

A SZENVEDÉS TÖRTÉNETÉNEK FŐBB ALAKJAI. Húsz hőjti tanítás. Németből átdolgozta Nagy Lajos, dobronyi evang. s. lelkész. Ára 1 frt. Pápan. az ev. ref. főtanoda betűivel. Hasznavehető kis könyv, mely míg egyfelől sok eszmét nyújt, sok gondolatot kelt, a szent Írásba s különösen a szenvedés főbb alakjainak jellemébe nemcsak behatol, de be is vezet, másfelől készlet a továbbmunkálkodásra, a talált gondolatokkal való foglalkozásra, mert leginkább csak vázlatokat tartalmaz. A 128 lapra terjedő könyv különben Kókai Lajos könyvkereskedésében kapható.

KIK VAGYUNK MI? Gondolatok Máté XIII, 51—52. felett, elő- és utó-imádsággal. Írta s a tiszántúli ev. ref. egyházkerületi egyházi értekezlet 1894. október 31-én tartott alakuló közgyűlése alkalmával a debreczeni nagytemplomban elmondotta *Dicsőfi* József a debreczeni ev. ref. egyház egyik lelképásztora. Ára 15 kr. Debreczen. Kapható Telegdi Lajos könyvkereskedésében. Szerző e tartalmas beszédben kifejti, hogy a ref. elkészek nem elmélkedő, tanakodó tudósok, nem is külön rend, hanem tanítók az Isten országában és a Jézus Krisztus szolgái, a kiknek folyton tanulniok kell s türelmet gyakorolniok, a kiknek főfegyvere az Isten országáról szóló tudomány, melyet az Istent tökéletesen ismerő Isten Fia közöl velünk s a kiknek erőszakoskodás, irigység és tolkodás nélkül híven kell tanítaniok a rájuk bízott híveket. Az egész alapos tanulmányra vall. de alapossága daczára a lendületességet sem nélkülözi. Különösen kiválik a II. rész, melyben szerző mintegy hitvallását teszi le, ámbár szerintünk nem az Isten országát kell hirdetniünk, hanem a Jézus Krisztust. Más állításai ellen is kell némi kifogást támasztanunk. A türelmről szólva, elmondja, hogy az unitáriusokkal szemben ez a jelszava: «Ha ti balkézre

menéndetek, mi jobb kézre megyünk». Kérem, ez már egy kis közönyöség. Az unitáriusokat inkább henn kell hagyni az irodalmi társaságban, de aztán megtéríteni. Még több kifogást emelek szerző amaz állítása ellen, a mely szerint a lelkészek az egyháznak nem szolgálói, csak a Jézusnak. Szerinte az újszövetség nem beszél a gyülekezet szolgálóiról. Ez állítását különben szerző maga czáfolja meg, a mikor a jegyzetben közli II. Kor. IV. 5. versét, a melyben Pál magát a hívek szolgálójának nevezi, természetesen hozzátéve «a Jézusért». Hát hiszen ez a helyes felfogás. Hiszen nem földi viszony tekintetéből vagyunk emberek szolgálói, de a Jézusért, a Jézus által, a hívek idvességének munkálására azoknak kell lennünk. Hiszen a Jézus is oly sokszor intette tanítványait, hogy a ki nagy akar lenni, az szolgálja legyen másoknak !

KIS KÖNYVTÁR. Szerkeszti *Benedek* Elek. 6. szám. *Fráter* György élete. Írta *Sebeszta* Károly. Fűzve 12 kr. Kötve 20 kr. M.-Sziget. Berger kiadása. A kis könyvtár felekezetenkívüli vállalat, mint manapság jóformán majd minden vállalat, a mely mögött nem társulat áll. S a «Kis Könyvtár» is, mint szintén a többi vállalat is, legyezgeti a pápistaságot s a mikor az evangéliumi eszméket kellene dicsőíteni, akkor azt mondja : Kérem, felekezetenkívüli vagyok. Így jelent meg Fráter György élete is a Kis Könyvtárban, a mely egy bibornokot állít meglehetősen folyékony stylusban az ifjúság elé, egy bibornokot, a kinek más bűne nem volt, mint-hogy kétszínű politikát folytatott az ország javára, a mint igen sajátos felfogással szerző hőst jellemzi. Bizony található olyan férfiakat is a multban, a kik egyenes úton jártak s a nemzet boldogítására Fráter György összes elődeinél és utódainál többet tettek.

TÉLI UJSÁG. Szerkeszti *Budai* János, b.-böszörményi lelkész. Megjelen télen át minden szerdán. Előfizetési ára (ha egy csomagban legalább 10 példány küldhető) a december, január és február hónapokban megjelenő 13 számnak 26 kr. 10 példánynál kevesebb példány előfizetési ára 39 kr. Az előfizetési ár Hornyánszky Viktor könyvnyomdájába (Budapest, Akadémia bérháza) küldendő. A «Téli Ujság» első száma igen ügyesen van összeállítva. Van benne két kép (Gusztáv Adolf s a magvető képe), életrajz, elbeszélés, költemény, apróságok.

KALÁSZOK AZ ÉLETNEK KENYERÉHEZ. Szerkesztik : *K. Tóth* Kálmán debreczeni és *Papp* Károly budapesti lelkész. A IV. füzet a következő tartalommal jelent meg : I. Temetési imák és beszédek. A) Gyermekek felett. Ima kis gyermek sírjánál. *Zábrák* Dénes. Ima törvénytelen gyermek sírjánál. *Zábrák* Dénes. Ima kis leány felett, járvány idején. *Sántha* Károly. Ima tanuló felett. *Zábrák* Dénes. Temetési beszéd iskolás felett. *Kronig* Miklós. Gyászbeszéd leányka sírjánál. *Thury* Etele. B) Fialatok felett. Síri beszéd ifjú felett. *Zábrák* Dénes. Gyászbeszéd ifjú sírjánál. *Thury* E. Sokáig betegeskedett hajadon felett, kinek bátyja kevéssel előbb halt meg. *Máthé* Elek. Fialal nő felett. *Sántha* Károly. Gyermekekágyban elhalt nő felett. *Szász* Károly. Síri beszéd tanító-káplán sírjánál. *Máthé*

Elek. C) Középkorúak felett. Hosszas betegségben sínlődött nő felett. *Vályi* Lajos. Sokat szenvedett 52 éves leány felett. *Réz* László. Művelt öngyilkos felett. *Halász* Imre. A sírnál ugyana felett. *Halász* Imre. Istentagadó, szülői iránt hálátlan férfi felett. *Ladányi*. Síri beszéd. *Zábrák* Dénes. Öngyilkos magas állású hivatalnok felett. *Szász* Károly. Nagy Imre színész felett. *Szász* Károly. D) Öregek felett. Gyászbeszéd Hazay Ernő felett. *Vályi* Lajos. Temetési beszéd. *Zábrák* Dénes. Gyászbeszéd Miklós Debora felett. *Vajda* Ferencz. Halotti beszéd Balogh Imre nyug. lelkész felett. *Sántha* Károly. Kubinyi Gézáne felett. *Raffay* Sándor. Öreg öngyilkos felett. *Sántha* Károly. Öngyilkos felett. *Zábrák* Dénes. Halotti beszéd. *Sántha* Károly. Síri beszéd. *Zábrák* Dénes. Öreg felett. *Molnár* Sámuel. Gyászbeszéd sínlődő felett. *Antal* Gábor. A hív pásztor. *Jakab* Áron. Emlékbeszéd síremlék felavatásakor. *Antal* Gábor. Mózes a Nébó tetején. *Könyves Tóth* Kálmán. II. Szertartási beszédek. Keresztelési beszéd. *Vajda* Ferencz. Zsidó család keresztelésekor. *Nagy* István. Esketési beszéd báró Gumoens esketésekor. *Szász* Károly. Esketési beszéd. *Zábrák* Dénes. Lotz Károly esketésekor. *Szász* Károly. Függelék : Innepi, vasárnapi és alkalmi imádságok. *Könyves Tóth* Kálmán.

b) Külföldi irodalom.

Reusch, BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES JESUITENORDENS. München, 1894. IV., 266 l. Ára 5 márka. Ha van hatalom, mely a római vallást s a pápaságot a maga életerejében ruinálja, iránta a bizalmat s a közvéleményt felette csökkenti, úgy a jezsuitarend az eddigi történeteinek bizonyossága szerint. Mit sem változtat a dolgon e tekintetben azok tevékenysége és sikeres mozgolódása a katedrán, a sajtóban, a szószéken s a lélekvásárlást célzó misszió terén, Nagyobb ellensége nincs a katolicizmusnak mint vallásnak s a pápaságnak, mint e vallás integráló részének a jezsuitarend harcosainál, a kik pedig e vallás támaszainak és védőinek akarnak feltűnni az egész vonalon. Azt a benyomást nyerjük *Reusch* művének elolvasásánál, mely négy fejezetben tárgyalja a zsarnokok meggyilkolásának tanát, a francia jezsuitákat mint gallikánusokat, a bourfontaine-i gyűlést mint jezsuita mesét, s a hamis *Arnauld*-ot, mint «a cél szentesíti az eszközöket» cz. hirhedt tételnek illusztrációját. Végül az 5. fejezet kisebb adalékokkal szolgál az angol *Erzsébeth* elleni jezsuita attentátumok megvilágításához. A mű teljesen függetlenül készült a mai pro és contra jezsuita irodalomtól. Tisztán objektive csak oly tényeket ismertet, a melyek a jezsuita írók tendentiósus ferdítései mellett is kétségtelenek és megdönthetetlenek. Az ó-kath. *Reusch* e tekintetben különösen a prot. egyháztörténeti írók hálájára érdemes, a mennyiben oly kérdésekre hívja föl azok figyelmét, a melyek eddigelé reájuk nézve megközelíthetetlenek voltak. A jezsuiták által teljesen elferdített zsarnokok meggyilkolásának a beigazolása céljából hivatkozik *Reusch* *Mariana* : «de

rege et regis institutione libri 3. cz. művére, mint a mely a kérdést a felsőbbek approbációja mellett nyilván feltárja s az Indexbe soha sem került. E tekintetben Michael és Duhr jezsuiták ferdítéseit igaz valójukban tárja fel a tudós szerző. Ugyancsak megtaláljuk e tant Bellarmin, Becanus, Swarcz, Santarelli, Busenbaum, Lacroix s más jezsuitáknál és azok iskoláiban. A következő fejezetben gallikánus érzelmű jezsuitákat mutat be a szerző, a kik a francia királynak nemcsak a világi dolgokban való függetlenséget tulajdonítottak a pápával szemben, hanem a regáliák kiterjedt jogának a gyakorlását is, a mi aztán a pápasággal való kemény tusákra, sőt a rend körében schismára is vezetett. S ugyancsak köszönettel tarthatunk a szerzőnek azokért a leleplezésekért is, a melyekkel a bourgfontaine-i gyűlés meséjét s a hamis Arnauld-féle levelekkel való csalásokat, a melyek már rég feledésbe mentek s a jansenismus diskreditálására irányultak, újból földerítette. Végül az utolsó fejezetben genre-képeket mutat be a szerző Ignatius, Aloysius, Canisius s más híresebb jezsuiták csodáiról, búcsúhelyeiről, privilegiált oltáraitól, apokryph szentjeiről s más efélékről, a melyek a jezsuitarend collegiumainak belső erkölcsi lazaságát tárják fel egész valójukban. Reusch műve érdekléssel bír nemcsak a hit- vagy történettudósra, hanem érdekléssel a politikust is. Méltán csatlakozik e mű a Döllinger-féle morálvitákhoz, Fridrich művéhez a vatikáni zsinatról s Huber művéhez a jezsuiták történetéről, a melyek éles bepillantást engednek a jezsuitarend régebbi és újabbi szövevényes történeteibe.

Friedrich, DAS PAPSTTHUM VON J. VON DÖLLINGER. Neubearbeitung von Janus: Der Papst und das Concil. München, 1894. XIX. 579 l. Ára 8 márka. Időszerű gondolat volt a tudós müncheni professortól a «Janus» újbóli felfrissítése. Döllinger, a kath. történetírás e díszbe, hosszú éveken át gyűjtötte az anyagot «a pápaság történetéhez.» S a mint 1869. a pápai csalatkozhatlanság dogmáját a jezsuiták inspirációjára a kuria előkészítette, kiadott Döllinger némely részleteket a pápaság történetéből Janus neve alatt, hogy azok közlésével talán elfordíthatja a római egyháztól a bajt, a mely azt fenyegeti a vatikáni dogmák szentesítésével. Döllinger legtöbbre becsülte e művét valamennyi között, s Hergenröther «Anti-Janus»-a sem volt képes ellensúlyozni azt a nagy hatást, a melyet az a püspökökre gyakorolt, úgy hogy azok egyike a vatikáni zsinat aktáihoz kívánta csatoltatni Döllinger művét, a melyet elébb meg kellene czáfolni s csak azután lehet tárgyalni a pápai csalatkozhatlanság tanát. A mint a mű a 80-as évek végével már nem volt kapható, s magyar fordításában is igen ritka, Friedrich tanárt, a vatikáni zsinat tudós történetíróját bizta meg kevés halála előtt annak újbóli revideálásával és kiadásával. A mű ez újabb átdolgozásával sokat nyert. Egyes kisebb tévedései kijavítottak, a bizonyító helyek jobban csoportosítottak, Hergenröther bíboros ellenvetései igazi értékekre redukáltattak, sőt maga a szöveg és különösen a chronológiai adatok rendezése tekintetében gyökeres változáson ment át Friedrich tanár átdolgozásában. A műnek főszempontját a vati-

káni dogma szentesítése után többé nem a római egyházat ért e nagy baj elhárítása képezi, hanem igenis a mű a pápaság történetének általános tárgyalásává nőtte ki magát. A Hergenröther elleni polémikát talánkissé terjedelemben is ölelte föl a mű, vagy legalább is oly mértékben, a mely azt meg nem illeti, s a melyet az meg sem érdemel. Érti azt maga az átdolgozó is, a midőn Döllinger hagyatékával mentegetődzik. Különösen a vatikáni dogma történetére vonatkozó jegyzetek valóságos kincses bányája a római egyház elleni polemikának, a melyek közel 240 lapot töltenek be. Különösen érdekesek a Bellarminról s a Syllabus dogmatizálásáról szóló részletek. S ugyancsak becses adaléka a műnek a hozzája gondosan készült «név és tárgymutató». Méltó tárgyát képezhetné e mű a magyar tud. akadémia könyvkiadó vállalatának.

Natorp, RELIGION INNERHALB DER GRENZEN DER HUMANITÄT. Leipzig, 1894. VIII. 118 l. Ára 1.50 márka. Emlékeztet e mű Kant hasontárgyú. művére, mely «a tiszta ész határán belül» építi föl gyakorlati morálphilosophiájának betetőzéseként vallásbölcseleti rendszerét. Fontos fejezete Natorp műve a sociálpädagógika megállapításának. A mai társadalom szétszakadozottságának egyetlen hathatós gyógyszere szerző szerint az egységes, igazán sociális népnevelés. Mindenki részese legyen a humanitásnak, mint a valóban emberi lényeg minden oldaláról való normális és egészséges kifejlődésének. Összeegyeztethető-e most már azzal — kérdi a marburgi tudós professor — a vallás s általában a vallásos képzés? Igenis összeegyeztethető abban az esetben, ha a vallás kerüli azokat a «veszélyeket», a melyek annak transcendens jellegében, dogmatikai rendszerében s általában a gondolkodásnak a transcendens térre való túlságos kiterjesztésében rejlenek. A vallásos képzetek minden dogmás jelleg mellőzésével «fölülmúlhatlan symbolizáló erővel bírnak», — vagyis rámutat itt a szerző a vallás és a művészet közötti hasonlatosságra. A pädagógika az egységes népiskolán s annak ker. vallásos tanításán épül fel, mely a vallásos történetek elbeszélése alakjában vezet a vallásos képzetekre a gyermekeknél. Szerző a korunkat jellemző individualismus ellen küzd a maga művével. Humanitása az embernek mint az emberiség szerves tagjának mélyreható felfogásában áll, mely állásponton teljesen összeesik a keresztyén vallásosság a moralitással. Fejtegetéseit teljesen értjük. A baj az, hogy szerző a keresztyénséget csak kívülről ismeri. Psychológiájának egyik gyökeres hibája az erkölcsi tapasztalás útjainak hiányos felfogásában van. E tapasztalás helyett él a gondolkodás, akarás és érzés kategóriáival Schleiermacher módja szerint, a miért is sajnálja, hogy manapság kerülik a fölvilágosodás útját egy Lessing, Kant és Pestalozzi értelmében a tudomány s az élet körében egyaránt. Bizonyos történeti érzék jól esik a műben a keresztyén vallás irányában. A ker. emberre és theologusra nézve Natorp műve egy emléke a ma uralkodó latitudináris közfelfogásoknak, de egyúttal éles bizonyítéka annak, hogy a rationalismus s az enthusiasmus együgyűnazon főnek kettős arca. — tehát egyazon gyéké-

nyen árul. Martonsen, a híres ethikus Natorp humanitárius vallását «prometheusinak» nevezné. a melynél hiányzik az Istennel való közösség életadó ereje.

Hönig, DER KATHOLISCHE UND DER PROTESTANTISCHE KIRCHENBEGRIFF in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Berlin 1894. Ára 2 márka. A modern prot. polemikának s éles szellemi fegyvereinek gazdag tárháza e mű Rómával szemben. Nem az egyházfogalom történetét nyújtja a mű az egyház teoriáinak története alakjában, hanem igenis összefoglalja mindazt, a mi az egyház fogalmi egységének kifejlődésére vezetett a fejlődés különböző fokozatain. Tárgyalja mindenekelőtt az egyházfogalom kifejlődését Pál apostoltól Ignatiusig, mint a kinél legelőször találjuk a «katholikus egyház» nevezetét. Erre következik az Ignatiustól Cyprianig terjedő rész. mint a hol az egyház a püspökökben megtestesült s az üdvösséget feltételező egységet képez. Végül tárgyalja a római államvallás keletkezésének történetét Cypriántól Ágostonig s a római egyházfogalomnak további kifejlődését napjainkig és pedig háromféle szempont alatt, ú. m. az egyház bensejének, az egyház egységének s az egyház világalmai törekvéseinek szempontja alatt. Jellemzései meggyőzők, finomak és világosak. s manapság nagy gyakorlati érdekekkel is bírók. Így p. o. a jezsuitarendről méltán mondja a szerző, hogy annak uralma magára a katholicismusra nézve is az összes vallásos-erkölcsi érdekek teljes alárendelését jelentené a világalmai érdekeknek. S további történetbölcészeti fejtegetéseiből kiemeljük a következőket: két hatalmas ösztön — úgymond Hönig — hívta létre a kath. egyházat, ú. m. az egység s az egyetemesség utáni törekvése. Mindkettő a keresztyénség lényegében gyökerezik, s csak formális tulajdonsága az egyháznak, úgy hogy teljesen a keresztyénség tartalmától függ, hogy miképen alakul át e két fogalom az életben. Az apostoli gyülekezetben e két fogalom korrelát fogalom volt, vagyis az egység a szabadsággal s az egyetemesség a szentséggel való összefüggésében tűnik föl. Hogy a keresztyénség a maga benső életlényegében gyökeresen megváltozott, kétségtelenül az a tény is bizonyítja, hogy a római egyházban az egység kizárja fokozatosan a szabadságot s a katholicitás megtagadja a szentséget. Az egység s a katholicitás kifejlődésének ösztöne egyesülve a keresztyénség substantiájának lényeges megváltoztatásával képezi kizárólagos magyarázati alapját a római kath. egyház keletkezése és kifejlődésének. — Műve második részében a prot. egyházfogalom történeti kifejlődését mutatja be a szerző kiegészítésül azoknak a tanulságos fejtegetéseknek, a melyek a Websky-féle berlini «Prot. R.-Ztg.» hasábjain láttak nem rég napvilágot. E tekintetben különösen Luther és Kálvin egyházfogalmának ismertetése felette érdekes és tanulságos. Náluk az intézeti jelleg helyére mindenütt és következetesen az egyház közösségi jellege lép a megigazulás s a praedestináció tanfogalmából kifolyólag. E ponton igen tanulságos Hönig álláspontja Sulze drezdai lelkész sokat vitatott gyülekezeti ideáljához való viszonyában. Itt Hönig főleg a követ-

kezőket emeli ki: a) hogy Sulze nem eléggé hangsúlyozza a gyülekezeti egyház szervezeti önállóságát egy esetleges hierarchiával és bürokratiával szemben, b) hogy Sulze egy specifikus vallási közösségből vallásos-erkölcsi alapon humanitárius közösséget alkot, s hogy c) Sulzenál az egyház kultúrkérdései az igazságért való küzdelemben háttérbe szorulnak a szeretetmunkásság organisációjá mellett. Különösen az utóbbi ponttal találta el Hönig Sulze gyülekezeti ideáljának a gyengéjét, a mihez még az is járul, hogy Sulzenak nagyon is ironikus hajlamai és optimistikus reményei a dogmatikus téren kevésbé találók és meggyőzők.

Schroeder, DER TOLSTOISMUS. Dresden, 1894. XI. 118 l. Ára 1.50 márka. Tolstói Leó gróf korunk egyik legtehetségesebb és legtermékenyebb írója, ki nemcsak mulattat, hanem tanít, épít és vigasztal, s nagyszabású gondolatokkal szolgál korunk szociális bajainak enyhítéséhez. 1855. írt «Sewastopol» cz. művében azt mondta, hogy «elbeszélésének hőse maga az igazság». 1876. «Anna Karenina» cz. művében pedig így ír: «az értelemmel nem tudom felfogni, hogy miért imádkozom, de azért mégis imádkozom». 1884. kiadott «mit tegyünk?» cz. művében a falusi élet, a jelenben pedig a városi élet nyomorának enyhítésén fáradozik. 1884. írta «miben áll az én hitem?», a jelen évben pedig «Istenországa bennetek vagyon» cz. művét, a melyet az orosz censura üldözött, s csak Németországban fordításokban és másolatokban lett elterjedve. E művekben hangsúlyozza a hegyi beszéd parancsait s a szeretet törvényét, mely abban kulminál, hogy erőszakhoz soha se nyúljunk. «Ideálom az, hogy semmiféle célra erőszakkal ne éljünk.» Sajátságos talentoma Tolstói gróf az ifjú Oroszországnak. Környezetének nyomorúsága, korunk e szociális veszedelmi érdeklő az ő pessimistikus világnézetét. Az ethika súlypontját a szociális téren látja, s szociális egészségében maradó gondolatok mellett sok a mesterkelt és erőltetett elem. A tőke és a munka viszonyának megjavítását célozza, s a visszaélésekkel szemben hatalmas gyógyszerhez nyúl. Tényleg azonban félreismeri a munkafelosztás áldását, s nem különbözteti meg eléggé a különféle hivatásokat. Megfelekezett a német példabeszéd igazságáról: Ein jeder Stand hat seinen Frieden, ein jeder Stand hat seine Last. Az sem egyezik az ő askétikus ideáljával, hogy a házasság isteni rend, mivel a kizárólagos házastársi szeretet a legfőbb ideálhoz, az emberek teljes egyesüléséhez mérten a bűnnek egy nemével azonos. Dicséretre méltó azonban, hogy a felületes életnek hazugságait kérlelhetlen szigorúsággal deríti föl, s tanaival és példájával egyaránt be is bizonyította. Nyomós gondolatokkal találkozunk nála a lelkiismeretről, a bánatról, az önodaadásról s az önfeláldozásról. Sok életre való ker. elem található az ő műveiben, de nem a teljes keresztyénség. Az evangélium Tolstoinál «új törvény», nem pedig örömhír a Krisztusban megjelent isteni kegyelemről. A hitet nem tudta kellőleg felfogni a maga életerejében és mélységében. Nem akarja, hogy Tolstoismusról beszéljenek és jelszavakkal dobálódzanak, sőt inkább az ő tanainak az evan-

géliummal való megegyezését vitatja az egész vonalon. Szép a szándéka, de célját nem igen érte el. Szerzőnk Tolstoismus alatt Tolstoi ker. gondolalemeit érti. A nagypéntek emlékezete a szeretet legnagyobb példájának, a melyről a história tanuskodik. Tolstoi főbb ker. tételei ezek: Krisztus a Messiás, mivel tana az igazság. A legfőbb jó, a mint azt Krisztus kifejtette, az isten s a felebarátok iránt való szeretet, s az igaz törekvés e jó iránti törekvésben áll. A Krisztus által hirdetett örömhír az üdvjéről nem valami mystikus kijelentés, hanem az igaz életcélnak kifejtése és magyarázata stb. stb. — Szerzőnk mindenekelőtt ismerteti «Tolstoi tanainak genesisét», azután «nézeteit az erkölcsiségről s a socialis-musról», s végül azoknak «a jelenkori viszonyokra vonatkozó gyakorlati jelentőségét». Sajnosan nélkülöztük a műben Tolstoi életrajzát. A kit korunk bajai s azok gyógyszerei érdekelnek, sokat tanulhatnak Tolstoi műveiből s szerzőnk tájékoztatásaiból. Mint értesülünk, Tolstoi «Patriatismus és keresztyénség» cz. műve legközelebb Berlinben fog megjelenni. (Már megis jelent. Szerk.)

JEGYZŐKÖNYV

a Magy. Prot. Irod. Társaság 1894. november 10-én
tartott közgyűléséről.

Jelen voltak: a Társaság tagjai közül körülbelül hatvanan.
Elnök: Szász Károly, jegyző: Kenessey Béla titkár.

1. Elnök jelenti, hogy miután a Társaság másodelnöke báró Radvánszky Béla nincs jelen, a társelnöki szék elfoglalására felkéri br. Prónay Dezső egyet. főfelügyelőt, de miután br. Prónay az üléstől hivatalos teendői miatt távozni kénytelen, elnök felkérésére Fabinyi Theofil a bányai ág. h. ev. egyházkerület felügyelője foglalja el a társelnöki széket.

2. Elnök a következő beszéddel nyitja meg az ülést:

Midőn a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság mai közgyűlését megnyitni készülök s a Társaság megjelent tagjait s a rajta kívül álló, érdeklő közönséget tisztelettel üdvözlöm, nem tehetem azt minden elfogulás, minden aggály nélkül. Széttéekintve soraikon, sajnálattal kell látnom az érdeklődésnek sokkal csekélyebb mértékét, mint óhajtandó s talán méltán várható is lett volna. S nemcsak a közgyűlés, az évenként *egyszeri* összejövetel, hézagos volta a mi lehangol. Nem csinálhatok, nem is akarok többet csinálni belőle, hogy társaságunknak alig hat-éves megalakulása óta aránylag rövid életében évről-évre érezhetőbben mutatkozik az érdeklődés hanyatlása. A titkári jelentés ennek eltagadhatatlan jeleit tényekben és számokban fogja felmutatni. Miben keressem ennek okát? Talán a vezetés lanyhaságában, helytelen vagy épen eltévesztett voltában-e? az első kérdés, melyet *magamnak*, kit a Társaság bizalma az elnöki

székbe méltatott, föl kell tennem; s nem késem őszintén bevallani, hogy e tisztemnek megfelelni alig sem voltam képes. Erőm gyöngeségén kívül soknemű s gyenge erőmet sokkal felülmúló elfoglaltságomban könnyű megtalálni s elfogultság nélkül is megtalálom ennek természetes okát s talán némi mentségét is. De sietek kijelenteni, hogy a vezetés netaláni lanyhaságának vádja egyedül csak engemet érhet. Nem vehet abban részt. sem társaságunk titkára, ki kötelességeit mind a kiadványok szerkesztésében, mind az ügyvitelben — úgy a szellemi, mind a vagyonkezelés körül — lángoló buzgósággal s fáradhatatlan szorgalommal és kitartással végzi; sem bizottságaink s különösen pénzügybizottságunk elnöke, ki nemcsak ritka szakértelmével, de saját egyéni áldozataival is előmozdítja folyvást társulatunk érdekeit. — Vagy talán Társaságunk irányában s szervezetünkben feküdnek a hiba? Lehetetlen. Társaságunk, nevében jelzett hármias jellegének, hogy *magyar*, hogy *protestáns*, hogy *irodalmi* legyen, — azt hiszem teljesen megfelel. Hogy *magyar*, ez talán szemet szűrhat protestáns egyházunk, kivált az egyik testvér, némely részénél; de csak annál ajánlatosabb kell hogy legyen a túlnyomólag nagyobb, hazafias szellemű s érzületű része előtt, mely egységet keres Krisztus zászlója alatt s lelkesen küzd minden elkülönzés és szakadás ellen, mely más zászló alatt indul a nemzeti és hitettség ellen. Hogy *protestáns*, ez talán szemet szűrhat, a nemcsak protestánsellenes, de vallási türelmetlenségtől duzzadó ellentáborban; de annál szorosabb összetartásra s öntudatosabb tevékenységre kell, hogy ösztönözze a türelmes Krisztus nagy seregének Luther és Kálvin csapatvezérsége alatt küzdő bajnokait. S végre, hogy *irodalmi* s olyan a milyen, az ellen a közmívelődés, a haladás, a szabad eszme-fejlődés — s a mi ezzel együtt jár — az eszmeharczok egyetlen igaz barátjának sem lehet kifogása, kivált mikor a tudománynak szolgáló szemle, a művelt közönség igényeit kielégíteni törekvő monografiák mellett már a rég óhajtott és sürgetett népies iratokat is megindította s azoknak egyszerre egy teljes évfolyamát tudja átadni a forgalomnak, tíz füzetben, a kezdet nehézségeivel szemben kielégítő szellemi tartalom mellett már is nevezetes külső sikerrel, néhány füzetnek már is tiz-tízezer

s a tiznek összesen több mint 50.000 tényleg elkelt példányszámában.

S mindemellett a Társaságunk iránti érdeklődés évről-évre hanyatlóban? Gyűléseink kevésbé látogatottak s tagjaink kötelezettségeik beváltásával késedelmeseek, sokan a felhívásra, figyelemztetésre, postai megbízásra nem is felelnek, annál kevésbbé tesznek annak eleget.

Nem mai baj; hogy csak ma tesztek róla megnyitómban panaszos említést, azért van, mert protestáns egyházunk ma oly forduló ponton áll, melytől Társaságunk ügyében is — és pedig szerencsés — fordulatot várok és remélek.

Hogy magyar protestáns egyházunk negyedfélszázados életében ma forduló ponton áll: azt ki ne látná, ki tagadhatná, merné tagadni? Az úgynevezett egyházpolitika, mely hazánkat, a nemzet minden rendeit és rétegeit, az egyházakat és a társadalom minden osztályát — több mint két év óta, (hogy többet ne mondjak) feszültségben tartja, ha, mint közelebb várható, szentesített törvények alakjában lép életbe: azzal meg fog ugyan szünni, s vajha mielőbb, a feszültség — de beáll egyszersmind egész mivoltában a fordulat, melyről szölok.

E törvények, kétségkívül az állami s nemzeti egység és a szabadelvű haladás érdekében vannak. S mi protestánsok, kik a vallási és lelkiismereti szabadság alapján állunk, sőt annak talajából nőttünk ki, kiknek azok legszentebb hitelveinket nem érintik, legalább nem sértik, azokat mint hazafiak és protestánsok, elvileg csak helyeselhetjük.

De tagadhatatlan, hogy sok köteléket, mi a híveket az egyházhoz kapcsolja, a hiten kívül, de a gyakorlati élet viszonyaiban, lazábbá tesznek, vagy éppen feloldanak. Intézményeket, melyek eddig kizárólag egyházi functiókban nyilvánultak, államiakká tesznek, megengedik ugyan a polgári házasság mellett az egyházit is, de amazt teszi egyedül kötelezővé, ezt a felek akaratára bízzák; megengedik, hogy belső egyházi czéljainkra anyakönyveket vezessünk tovább is, de az állami hitelességet csak az állami anyakönyvek részére tartják fenn. A vegyes házasságból származó gyermekek vallása iránti rendelkezés jogát a szülőknek adják s épen egyházunk érdekeit védő törvé-

nyes intézkedéseket szüntetnek meg; sőt az egyházakból kilépőknek megengedik a minden felekezeten kívül maradást is, a mi épen azokat az egyházakat viszi — nem akarom mondani, hinni sem — veszélyes válság elé, de mindenesetre megpróbáltatásba: melyek csaknem kizárólag a hívek buzgóságából s filléreiből tartják fenn földi épületeket.

Ily gyökeres változásokkal — s bizonyos fokig átalakulással szemben tisztába kell jönni magunkkal s számot vetni minden erőnkkel, hogy megállhassunk. A reform irányát és célját csak üdvözlönlünk s ahhoz teljes szívünkkel, lelkünkkel csatlakoznunk lehet és kell. De nagy reformok s átalakulások soha sem mehetnek végbe rázkódások nélkül. Nem a talaj ing lábaink alatt, mert mi sziklán állunk, a hit kőszikláján, azon az *egy fundamentomon, melyen kívül mást senki sem vehet*, a Jézus Krisztuson s a benne vetett hitben. Nem alattunk ing a talaj, csak körülöttünk mozog a levegő — *de a szél, a merre akar, fú, és senki sem tudja hová*. Össze kell-e vonni vitorláinkat, hogy hajónk sziklára ne csapódjék, zátonyra ne jusson; vagy inkább kifeszíteni, hogy szabadon evezzen a sík tengeren annak mélyei fölött? Vitorláink összevonásával, vagy kép nélkül szólva kezeink tétlen összetevésével (még ha imádságra is) létjogunkat tennők le s tagadnók meg; kifeszítésével azonban kétszeresen ébren kell lennünk és örködnünk, úgy a kormányon mint az árboczokon s az egész fedélzeten.

Más helyen, a hová tartozott, mutattam rá a nagyobb lelki gondozásnak, az igehirdetésben a fokozottabb buzgóságnak, a hálók mélyebbre vetésének, a szeretet munkái gyakorlásának s a benső vallásosság és erkölcsi élet felébresztésének szükséges voltára az egész vonalon és minden irányban.

Itt, az irodalmi társaságban csak arra kell figyelmeztetnem, hogy a tettek és az élőszó közvetlenebb hatásai mellett, az írott szó — a kéz és a nyelv mellett a toll sem megveendő fegyver s nem kevésbé sikeres eszköz ama célok elérésére. Irodalmi társaságunknak is teljes elszántsággal, tömörüléssel, lelkes buzgósággal sorakoznia kell az egyház harczosainak táborába s vívnia — zárt vagy nyílt sisakkal, kinek a mint tetszik — a szent és nemes célért, a fenlobogó zászló védel-

mében. Természetesen mi csak szellemi és erkölcsi célokért, csak lelki fegyverekkel küzdhetünk. Ezeket szolgáltatni első sorban Magyar Protestáns Irodalmi Társaságunk van hivatva is, kötelezve is. Az eddiginél még nagyobb munkásságot kell — úgy bel- mint külterjileg kifejtenünk. Folyóiratunk és könyveink küzdjenek a tiszta tudomány még erősebb fegyvereivel s adjanak egyházunk vezéreinek, világiaknak és igehirdetőinknek még több készletet és segélyforrást; népies kiadványaink szóljanak a százezerek szívéhez, értelméhez, kedélyéhez; ébreszsenek azokban fokozottabb buzgóságot, mélyebb meggyőződést, erősebb ragaszkodást hitökhöz, egyházukhoz — melyet őseinktől örökölték, kik fegyverrel s vérök hullásával szolgálták a Krisztus ügyét, mi szóvel, igével, a szeretet és béke tetteivel szolgáljuk azt, de oly híven s oly csüggedetlenül, mint ők.

Hogy ezt tehessük és sikeresen munkálhassuk — jobban kell tömörülnünk, nemcsak egy, de minél több központon. Irjanak az írók és a tudósok; gazdag tárházukból vegyenek előót és újat, minél többet, minél jobbat. Alakuljanak meg a vidéki fiókok; gyűjtsenek tagokat; és saját köreikben munkálják buzgóbban a Társaság céljait, protestáns egyházunk érdekében. Ha ezt nem akarjuk, ha ezt most sem tesszük meg: kiadtuk magunkról a bizonyítványt, hogy nem vagyunk életre valók s álljunk félre az útból; én félreállok s érdemesebbnek és erősebbnek vagyok helyet adni kész, hogy mint közharcos álljak a sorba. De, ha meg tesszük, ha megtudjuk tenni, akkor a forduló pont, melyen állunk, nem fenyeget veszélyel, hanem diadallal biztat; mert felébresztett közönyünkből, figyelmeztet elhanyagolt vagy lanyhán teljesített kötelességeinkre s buzgósággal ihletvén lelkeinket, kitartóbbá tesz a munkában.

És akkor ismét igazolva lesz az Írás ama szava, hogy Isten a gonoszból is jót hoz ki — és áldhatjuk a kegyelem Atyját és az ő szent Lelkét, a miért megengedte a forduló pontra jutnunk, megismertette azzal szükségünket és kötelességeinket s a haladás és cselekvés útjára vezetett, mely a szabadságra és az üdvösségre vezet.

S e reménnyel — a Társaság mai közgyűlését megnyitom.

Az eszmékben gazdag és a jövő feladatokra annyi igazsággal, mint költői és szónoki erővel rámutató elnöki megnyitót a közgyűlés lelkes tetszésnyilvánításokkal fogadja s egész terjedelmében jegyzőkönyvébe iktattatni rendeli.

3. A napirend előtt elnök helyéről felemelkedve, a kegyeletnek legnemesebb és legőszintébb hangján emlékezik meg a Társaság örökös tiszteletbeli elnökének, *br. Vay Miklósnak* a folyó évi május 14-én történt elhunytáról. A Társaság is ott volt a maga gyászával annak a koporsójánál, a kinek a ravatalánál az egész protestáns egyház gyászban állott, mert nem volt egyetlen protestáns hívő sem, a kit az ő halála meg ne rendített volna. *Br. Vay Miklós* nevének már csak pusztá említése is elénk állítja mindazokat az erényeket, a mikre nekünk protestánsoknak szükségünk van: az egyház iránt való törhetetlen szeretet, a lankadatlan kötelelességteljesítés és a soha el nem fogyó nemes eszményiséget. A közgyűlés jegyzőkönyvének e pontja legyen az ő emlékének szentelve.

A közgyűlés kegyelettel hallgatván meg a megemlékezés meleg szavait, báró Vay Miklós emlékezetét az elhunyt iránt való hódoló tisztelettel örökíti meg.

4. Előterjesztetvén a következő titkári jelentés:

TITKÁRI JELENTÉS

a Magyar Protestáns Irod. Társaság 1893—94. évi működéséről.

(Felolvasatott 1894. nov. 10-én tartott közgyűlésen.)

Tisztelt Közgyűlés!

Csaknem két teljes évről kell egyszerre számot adnom, mert hiszen a folyó évből már csak egy hónap arasznyi ideje van hátra, — és mégis igen rövid lehetek a jelentéstételben. Egyformán, lassan és zajtalanul folyik követ-köre rakó csendes munkánk, alig van mit újat mondani felőle. Méltóztassanak megengedni, hogy minden subjectiv commentálgatás nélkül a legtárgyilagosabban csak az adatokat sorolhassam fel; a hozzájuk fűzhető magyarázatokat és a belőlük levonható következtetéseket a tisztelt közgyűlés adja s illetőleg csinálja meg.

A mi legelső sorban a Társaság pénzügyi viszonyait s az 1893-iki év pénztári eredményeit illeti, erre vonatkozólag a pénzügyi bizottság Hegedüs Sándor úr elnöklete a folyó évi november 2-án tartott gyűlésében megvizsgálván az 1893-iki zárszámadásokat, a pénztári naplót, a törzskönyveket, a számlákat s a vagyonkimutatásokat, a míg egyfelől a pénztárnok-

nak az 1893-iki számadások terhe alól való felmentetését indítványozza, másfelől a következőket terjeszti a közgyűlés elé:

1893-ban különböző czímen a *bevétel* 10.932 frt 73 kr. volt, a *kiadás* pedig 10.433 frt 79 kr., s így a pénztármaradék 1893. decz. 31-én 498 frt 94 kr. E bevételi tételek összehasonlítva az 1893-ik évre készített költségelőiránnyal, úgy látjuk, hogy minden egyes tételnél a tényleges eredmény jelentékenyen alatta maradt az előiránynak. Alapítványi kamatokból az előirányzat összesen 1890 frt volt, a tényleges bevétel pedig csak 1731 frt (159 frttal kevesebb); rendes tagsági díjakból s hátralékokból előirányzat volt 4266 frt, tényleges bevétel 3071 frt 73 kr., tehát kevesebb 1194 frt 27 kr.; végül a pártoló tagsági díjknál, melyekből előirányoztatott 3031 frt, a tényleges bevétel 1598 frt 30 kr., 1532 frt 70 krnyi, tehát csaknem felényi kevesebbet mutat. És ezek a különbségek mutatkoznak akkor, a midőn 254 ajánlott levélben 331 darab postai megbízás küldetett szét. E postai megbízásokon összesen 6593 frt hátralék — követelés volt; tényleg pedig befolyt 2844 frt, tehát 3749 frttal kevesebb, mert a 331 drb postai megbízásból beváltatlanul jött vissza 175 drb., a melynek természetesen 26 frt 25 krnyi postaköltsége is hiába terhelte meg a társaság pénztárát. A múlt évi közgyűlés határozatához képest a hátralékosoknak a püspök urak által való felszólítása is megtörtént; de ez is igen kevés eredményre vezetett.

A kiadásokat összehasonlítva az előiránnyal, sehol túllépés nem történt; de miután a bevételek annyira visszamaradtak az előiránnyal, a költségvetésben praeliminált monografiát csak 1894 elején volt képes a Társaság közrebocsátani.

A mi az 1894-iki költségelőirányzatot illeti, a melyet a jelentéssel kapcsolatosan lesz szerencsém bemutatni. — miután a folyó évben a t. közgyűlés utólagos jóváhagyása reményében már ez előirányzat terhére történtek kifizetések; de egyszersmind javára befizetések is estek, — még csak hat hét lévén hátra ez esztendőből, azt már csaknem egészen úgy tekinthetjük, mintha tulajdonképen zárszámadási kimutatás volna. Ez előirányzat 10.778 frt 34 krnyi bevételt és ezzel szemben 7540 frt 15 kr. kiadást tüntet fel. A bevétel tényleg a f. é. október 31-ig különböző czímen 5220 frt 68 kr. volt, a kiadás pedig 5177 frt 34 kr. (készpénz 43 frt 34 kr.). A bevételben szerepel egy csomó hátralék a tagsági díjakból; így az alapítványi kamathátralékokból 400 frt, a mely összegből tényleg már befolyt 200 frt; a rendes és pártoló tagsági díj hátralékokból előirányzat 3462 frt, tényleg befolyt e czímen 560 frt. A rendes és pártoló tagsági díjakból az előirányzat összesen 4107 frt; eddig

pedig befolyt 1077 frt, tehát alig az egynegyede. Ha a folyó évből még hátralevő hetekben is csak oly kevéssé folynak be a tagsági díjak, mint eddig, akkor ismét lehetetlenség lesz erre az évre valamely monografiának a kiadására még csak gondolni is; jó lesz, ha a Szemle még hátralevő füzeteinek nyomdai költségeit és írói díjait ki tudjuk fizetni s nem csinálunk adósságot a jövő év terhére.

A mi a Társaság tagjainak számát illeti, van összesen 33 pártfogó, 283 alapító, 452 rendes és 465 pártoló tag, együtt 1233 tag; kevesebb a múlt évben kimutatott számnál 43-mal. Az 1889-ben belépett rendes tagokra nézve a múlt év decz. 31-én járt le az alapszabályszerűleg kötelező öt év, az 1891-ben belépett pártoló tagokra nézve pedig a 3 év, innen a tagok számának apadása, habár viszont voltak újonnan belépők is. Kilépett összesen 43 tag és pedig 13 rendes és 30 pártoló tag. Az elhunytak száma 15. A múlt és a folyó évben belépett 8 alapító, 14 rendes és 16 pártoló, összesen 38 tag. Az alapító tagok közé gr. Khuen-Héderváry Károlyné szül. gr. Teleki Margit, Nagy Ferencz kecskeméti főgymnásiumi tanár, dr. Tüdös István miskolczi ref. segédlelkész és Polyán József magánzó, továbbá az alsónémedi-i, a jászberényi, a kassai és a rohodi ev. ref. egyházak léptek be. A két év folyamán alapítványaikat 100—100 frttal gr. Károlyi Tiborné, Győry Elek, Horváth Sándor, Széky Péter és dr. Berzsenyi Jenő, továbbá a kézdi egyházmegyei papiértekezlet fizették be; míg a széki egyházmegye alapítványa utolsó részletét (20 frt.). Dávid Gyula alapítv. 3-ik részl. (10 frt.), Baltik Frigyes püspök alapítványa két részletét (20 frt), a vetési és az okányi egyház alapítványa törlesztésére 10 frtot küldött (III. részl.).

A tegnapi választmányi ülésen bemutatván azoknak a tagoknak névsora, a kik 1889-től, illetőleg 1890-től fogva még soha tagsági díjat nem fizettek s a részükre küldött postai megbízásokat is minden alkalommal kiváltképpen küldötték vissza, ezekre nézve a választmány kimondotta, hogy a menyiben még egyszeri, közvetlen, személyes felszólításra sem fizetnék be hátralékaikat, a tagok sorából ezek töröltessenek s neveik a Prot. Szemle borítékján közöltessenek.

A Társaság vagyonát 3100 frt névért. $4\frac{1}{2}\%$ -os regálévaltság-kötvény s 15.100 frt névért. 4% -os koronajáradék képezi mint letét a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál; azonkívül alapítványi kötelezvényeken van a Társaságnak 32.800 frt biztosított tőkéje; a Károli-alapra takarékpénztári könyvön 1586 frt 01 krja, (az egész Károli-alap 3888 frt 02 kr:) és a Herczegszőlősi kánonok kiadására szintén takarékpénztári könyv-

vön 334 frtja, — tényleges vagyona tehát, — nem számítva sem a pénztári áthozatalt, (498 frt 94 kr.) sem a csak ideiglenesen kamatozásra takarékpénztárba betett s forgó tőkét képező 1052 frt 08 krnyi összeget. — 1893 december 31-én 52.910 frt 01 kr., a mi az 1892-iki vagyonkimutatással szemben 6381 frt 16 kr emelkedést tüntet fel.

A népies kiadványokra szánt Károli-alap jelentékenyebb gyarapodást vett azzal a 300 frtnyi összeggel, a melyet elárusított Károli-Emlékkönyvekért küldött be a tiszánineni ref. püspök, Kún Bertalan úr, azzal az 50 frtnyi adománynyal, a melyyel br. *Radák* Ádám úr ismét megemlékezett Társaságunkról és a *bihari* egymázmegye n. é. esperesének, *Szabó* Károly lelkész úrnak az egyházmegyében eszközölt gyűjtése folytán befolyt 28 frtnyi összeggel. De kisebb adományok is folytak be ez alapra. egy-egy egyházmegye, vagy egyházközség, avagy egyesek meg-megemlékeznek róla néha 1—2 forintnyi összeggel.

A dunamelléki egyházkerület múlt évi közgyűlésén mint érdekes irodalmi és történelmi emlék mutattatott be a herceg-szöllősi kánonoknak egy eredeti, kézirati aláírással ellátott példánya. A műdarab magára vonta az egyházkerület főgondnokának, gr. Tisza Lajosnak figyelmét is, a ki azonnal felszólította a gyűlés tagjait, hogy e becses emlék kiadhatására adakozzanak, ő maga 100 frtnyi adománynyal nyitván meg az aláírási ívet. A kiadásra Társaságunk szólíttatott fel. A begyűlt összeg pénztárunkba adatott be 334 frtnyi összegben. A múlt évi őszi választmányi gyűlés a munka előszavát képezendő tanulmány megírására *Mokos* Gyula tanárt, ismert történetbúvárt kérte fel, a ki azt készséggel elvállalván, a jövő év folyamán fog a nagybecsű munka fac-similében megjelenni.

A taggyűjtésre vonatkozólag a f. é. márczius havában tartott bizottsági ülésből a taggyűjtő bizottság elnöke, dr. *Csiky* Kálmán úr egy felhívást bocsátott ki a vidéki választmányi tagokhoz, a melyben felszólította őket, hogy a mennyiben a központi taggyűjtő bizottság «a vidék irányában nem rendelkezik a közvetlen hatás azon sikert ígérő eszközeivel, a melyeket csak a helyi viszonyok és egyének ismerete nyújthat», alakítsanak helyi taggyűjtő bizottságokat, a melyek tevékenységükkel az Irodalmi Társaságnak csinálnának propagandát. A felhívásra csak egyetlen-egy válasz jött s az is azt jelentette, hogy nem lehet semmit csinálnia! Ez ügygyel ott vagyunk, a hol voltunk öt évvel ezelőtt.

Tegnapai választmányi ülésünk ennek folytán újból hangsúlyozta a vidéki bizottságok megalakulásának szükségességét, és újból kéri a Társaság vidéki választmányi tagjait, hogy

kövessenek el minden lehető a Társaság érdekében. A központi taggyűjtő bizottság pedig az elnökséggel együtt keresse meg azokat a protestáns egyházi testületeket, egyházmegyéket, lelkészi értekezleteket, iskolákat és tanári karokat, a melyek még eddig nem léptek be a Társaság tagjai közé, hogy lépjenek be és támogassák Társaságunkat nagy feladatai megvalósíthatásában. A hozzájuk intézendő körlevelekkel együtt egyszersmind gyűjtő-ívek is küldessenek hozzájuk. A választmány reményli, hogy kérő szava nem lesz csak kiáltó szó, mely meghallgattatás nélkül tér vissza hozzá.

A Társaság szellemi működése a Protestáns Szemlének, már havi folyóiratnak a kiadásában, Révész Kálmán történeti monografiájának és a népies kiadványoknak, a «Koszorú» gyűjtő-czím alatt megjelenő füzeteknek a közrebocsátásában és a bőjti időszakban egy felolvasási sorozat rendezésében állott.

A Protestáns Szemle a m. é. közgyűlés rendelkezésének megfelelőleg a f. é. elejével alakult át havi folyóirattá, a mi által alkalmasabbá vált arra, hogy közelebbről foglalkozzék az actualis kérdésekkel is. De a mint havi folyóirattá lett, természetesen meg kellett nőnie külterjedelmének is, úgy, hogy még a folyó évre két füzet fog belőle megjelenni és már is 44 ívet tesznek eddigi számai. A nagyobb terjedelemmel járó nagyobb költségek fedezhetése persze csak úgy leend lehetséges, ha a tagok pontosabban teljesítendik tagsági kötelezettségeiket.

A monografiát mint még 1893-ra járó illetményt a f. é. márcziusában adta ki Társaságunk. Az egyháztörténetünkhöz gazdag adalékokat szolgáltató művet úgy a sajtó, mint a közönség kedvezően fogadta s maga a kassai egyház, a melynek multjából egy küzdelmes század történetét tárgyalja a munka, 40 példányt rendelt meg belőle.

A népies iratok kiadását a m. é. nov. 15-én tartott választmányi ülés beszélte meg tüzetesen s ez kérte fel dr. *Kecske-méthy* István, akkor még budai h., most paksi rendes lelkészt, a «Kis Tükör» cz. népies hetilap szerkesztőjét, e népies iratok felelős szerkesztőségének az elvállalására. A kiadásra vonatkozólag szerződés kötött a Hornyánszky-czéggel, úgy a nyomdai kiállítást, mint azután a kiadványok terjesztését illetőleg. A «Koszorú»-ból azóta tíz füzet jelent meg; elbeszélések, történeti kis életrajzok s egy-két elmélkedés képezik ezek tartalmát. Áraik szerződésszerűleg 4—6 kr. Úgy látszik, hogy úgy a lelkészi és a tanítói kar, mint általában a nagy közönség szívesen fogadta e füzetkéket, a mennyiben az I—VI. füzetből már a 3-ik, I—III. s illetőleg a 2-ik IV—VI. ötezer példányos kiadást kellett sajtó alá adni. Magának a főbizományos czéggnek is kétségtelenül

elismerésre méltó érdemei vannak a terjesztés körül. a mennyiben a múlt év őszén az alföldi nagyobb egyházakban a colportage berendezése érdekében felkérte dr. Kecskeméthy Istvánt, most a legközelebbi napokban pedig külön szerződtette *Szabadi* Bélát, hogy szerte az országban ismertesse a mi kiadványainkat is. Szabadi Béla úr a Társaság elnökének ajánló levelével utazik s a mint már útjáról értesített, mindenféle elég kedveszöleg fogadták. Mint kiadványaink terjesztésének egyik legsikeresebb eszközéről, de egyszersmind mint a legelismerésre méltóbb és például szolgáló tényről, a gömöri ref. egyházmegye lelkészi testületének Simoniban a f. é. április 9-én tartott gyűlése ama határozatáról kell hálával megemlékeznem, mely szerint a nevezett lelkészi testület megbízta az egyházmegyei lelk. értekezlet és gyámintézet pénztárnokát, hogy minden egyes gömöri ev. ref. lelkészi hivatal részére rendeljen meg a népies kiadványokból annyi példányt, a mennyit a gyülekezetek lélekszámához és az egyes lelkészek felismert buzgalmához képest elárusíthatónak talál. Ekként az egyházmegye 40 egyháza részére a gyámintézeti pénztárnok *Seres* József mártonfalvai lelkész 570 példányt rendelt meg egyszerre. Talán nem lesz érdektelen, ha abból a kimutatásból, a melyet a népies kiadványok főbizományosától a tegnapi napról keltezten (nov. 9.) a füzetekre vonatkozólag kaptam, néhány adatot felemlitek. Az I—III. füzetből eddig elkelt összesen 11,187 példány, a IV—VI-ból 3979, míg a VII—X. füzetekből csak 441. E különbségnek oka, azonkívül, hogy egyik, vagy másik jobban tetszik a közönségnek, még abban is rejlik, hogy a három első füzet még egy oly időszakban jelent meg, a mikor a szorosabb értelemben vett nép még a mezei munkát nem kezdette meg s családi tűzhelyénél szívesen olvasgat; míg a többi füzetek már benyúltak a tavaszba s illetőleg a nyárba, úgy hogy ezekre nézve az árúbabocsátás ideje tulajdonképen csak most kezdődik. Választmányunk elhatározta, hogy a füzetek közrebocsátását tovább folytatja s ezt annyival is inkább megtehetné, mert e kiadványok eddigi kegyes mecaenása, *Hegedűs Sándor* úr újból felajánlotta, hogy mindaddig szíves lesz viselni ezek költségeit, a míg csak a vállalat mintegy önmagát el nem tartja. A választmány a maga hálás köszönetét a legmelegebb szavakban fejezte ki a nagylelkű támogatásért. A t. közgyűlés is, úgy hiszem, csak a legőszintebben csatlakozik a maga hálájával a választmány köszönetéhez. Terjeszsze ki e köszönetét pénzügyi bizottságunk fáradhatatlan elnökének igen tisztelt neje, Hegedűs Sándorné ő méltóságára is, a mennyiben ő meg svájci útjából mintegy 70 darab kis tractatust hozott a népies kiadványok szerkesztő-

ségének kedves ajándékul, hogy a külföld ilyenmü termékei mintegy ujjmutatásul szolgáljanak a munkához. Még az üdülés napjaiban is gondja volt ránk a nemes női léleknek!

A népies kiadványokról szóló jelentésem kapcsán említem fel választmányi ülésünknek ama határozatát is, a mely szerint a népies iratok csak azoknak küldessenek meg, a kik határozottan ezekért küldték, vagy küldik be tagsági díjaikat, a mikor e díjak mint megrendelési összegek könyveltessenek el és nem mint tagsági illetmények; ezeknek pedig a beküldött összeg erejéig bocsáttassék rendelkezésükre megfelelő példányszám; de a tagokra nézve a Prot. Szemle helyett való csere nem engedhető meg. A választmány kéri e határozata megerősítését.

A Társaság az ezredéves kiállítást rendező orsz. bizottságtól a kiállításban leendő részvételre szólíttatván fel, m. évi novemberi választmányi gyűlésünk úgy vélt a nemzeti kiállításban a legméltóbban részt vehetni. — eddigi kiadványainak kiállításán kívül, — ha pályázatot hirdet egy nagyobb monografiára, a mely egyházunk múltját annak sociologiai hatásában tüntesse fel. A pályadíjat 1000 forintban (2000 korona) állapította meg, míg a kérdés formulázását az irodalmi bizottságra bízta. Az idő sürgetett, a közgyűlést nem várhattuk meg és abban a reményben, hogy a közgyűlés a választmány határozatát helyben fogja hagyni, — a mit ez úttal tisztelettel kérünk is. — a f. é. legelején kihirdettük a pályázatot ekként: «Adasék elő a protestantismus vallás-erkölcsi, közművelődési és nemzeti hatása Magyarországon kezdettől fogva máig.» A pályázat sikere érdekében a pályázati feltételek azt kívánták, hogy először küldjék be a pályázók jelíges levelek mellett az egész mű vázlatát, teljes tartalomjegyzékét és valamely tetszés szerint választandó önálló fejezetének részletes kidolgozását. E vázlat beküldésének határideje a f. é. szept. 1-jére tűzött ki. E vázlatok aztán megbíráltatván, a legjobbnak talált vázlat szerzője bízott volna meg a munka kidolgozásával. Az egész műnek 1895. decz. 31-re kellett volna elkészülnie. — A f. é. szept. 1-re azonban csak egyetlenegy vázlat küldetett be «Querela Hungariae» jelige alatt; de ez oly rendkívül gyenge, hogy egyáltalában szóba sem jöhet e pályázatnál. A tegnapi választmányi gyűlés abban a nézetben volt, hogy a milleniumi munka megírását most már egyenes felkérés folytán kellene eszközölni, felhatalmazni az elnökséget, hogy szakavatott történetíróinkkal tegye magát érintkezésbe s adjon megbízást a munka megírására. Azaz úgy, ily alakjában mint indítvány terjesztetik a t. közgyűlés elé.

Társaságunk a f. évben is megtartotta felolvasási estélyeit,

febr 9-től márcz. 16-ig minden pénteken este. Az idei sorozat mintegy kiegészítője volt a múlt évi cyclusnak, mely akkor az általános társadalmi kérdéseket tárgyalta vallás-erkölcsi szempontból, míg az idei sorozat meg közelebbről a protestantismus sociologiai hatásait igyekezett feltüntetni, a midőn dr. *Szabó Aladár* a protestáns hittani alapelveknek társadalmi hatásáról, *Kenessey Béla*, a prot. egyház társadalmi munkásságáról, *Szóts Farkas* a protestantismus erkölcsi világnézetéről tartottak felolvasásokat; míg dr. *Vargha Gyula* hazai prot. viszonyainkról szólott, a mint azok a statisztika világításában jelennek meg: *Kenessey Dezső* a protestantismusnak a közoktatásra való hatását fejtegette, végül *Fejes István* egyházunk feladatát mutatta fel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekkel szemben. Ez utóbbi felolvasást mint a legközvetlenebbül actualisat külön füzetben is közrebocsátotta a Társaság. A felolvasásokat az elnöki megnyitó vezette be és Horváth Sándor lelkész, t. tagtársunk zárszava fejezte be. Talán a legközelebbi bőjti szakban is tudunk majd ily felolvasásokat rendezni; de különösen jó volna, ha vidéki emporiumainkon is már egyszer valahára kezdhethnénk valami efféle jó munkát! Általában azt hiszem, t. közgyűlés, hogy minden jó és helyes eszközt meg kell próbálnunk arra nézve, hogy nagy közönségünkben minél inkább felkeltsük Társaságunk iránt az érdeklődést. Ezért kérek a t. közgyűléstől is felhatalmazást, a mint már a választmánytól kaptam is, hogy legközelebbről, a mennyiben az anyagi viszonyok megengedik, monografia-illetményben egy olyan munkát bocsáthassak közre, a melyről reményelhetjük, hogy szelesebb körben is el fog terjedni és nemcsak szaktudósainknak fog kedvelt munkája lenni. Eddigi monografiáink mind a történet köréből valók voltak; talán megengedi a t. közgyűlés, ha most egyszer más mezőről próbálunk aratást. *Csizmadia Lajos* lepényi lelkész ugyanis felajánlotta Drummond híres, a külföldön nagy feltűnést keltett munkájának («A természet törvénye a szellemvilágban») angolból eszközölt és a nagynevű szerző által engedélyezett fordítását. Ezt óhajtanánk közrebocsátani. Erre kérjük az engedély megadását.

Hadd szóljak végül arról, a miről pedig legelőször kellett volna emlékeznem, hogy mekkora veszteség érte Társaságunkat is örökös tiszteletbeli elnökének, *bárá Vay Miklósnak* a f. é. május 14-én történt elhunytával. Nehány rebegő szó folyóiratunk egy gyászkeretű lapján fejezte ki az első fájdalmat a csapás felett; legközelebbről pedig dr. *Ballagi Géza* tagtársunk hatalmas emlékbeszéde, ez a valóságos korrajz, emelt neki maradandó monumentumot; de a ki nem egyszer maga csinálta

a történetet, az e történetben önmaga emelt magának mindenél tartósabb emléket. Örkdjék Társaságunk felett ezután is az az ő szerető, békés szelleme, a mely még közöttünk volt minden nehézséget elsimított és kieszközölte «az atyafiaknak békességes együttlakozását»; hasson át egyen-egyen és összesen az az ő bámulatos szeretete, a melylyel egyházán csüggött; lelkesedése, a mely őt szakadatlan munkára ösztönözte; áldozatkészsége, mely minden jó ügyet támogatásában részesített; kötelességérzete, mely pihenni nem engedé, a míg csak nagy lelkének porhüvelyé össze nem roskadott és legyen velünk vezető szellemünként az az ő nyugodt tisztá látású bölcsesége, a mely soha nem sietett el semmit, de soha el sem is mulasztott megtenni mindent, a mire mód és alkalom nyílt. Választmányunk azt indítványozza, hogy a t. közgyűlés, — bár a meghívón jeleztetett egy tiszteletbeli elnök választása, — hagyja most az ő helyét betöltetlenül, fejezze ekként ki az ő elhunytá felett érzett mély fájalmát s valahányszor egybegyűlünk a legelső, a legdíszesebb hely üressége emlékeztessen veszteségünkre mindaddig, a míg a gondviselés a maga gazdságából azt ki fogja pótolni; de emlékeztessen arra is, hogy összetett munkával kell pótolnunk mindazt, a mit az ő tett-erejében elvesztettünk.

Legyen felette áldott az ő emlékezete mi közöttünk!

Választmányi tagjaink közül *Nagy* Imre kuriai bíró halt meg a f. é. máj. 5-én. A miénk, az elhunyt — ne essék szemrehányásként, — de soha sem volt, még csak tagjaink sorába sem lépett be. Emlékezzünk róla ugyan részvétellel, mondjunk utána egy Istenhozzádót, mert egyházunknak különben hű fia, a tudománynak becsületes munkása volt; de inkább forduljunk újra az élet felé, mely még nagy feladatok teljesítését követeli tőlünk s állítsunk helyébe munkabíró, ügyünkért érdeklődő és céljainkért lelkesedő férfit.

Érdeklődés, lelkesedés és munka! E hárman tarthatnak meg, éltethetnek tovább és virágoztathatnak fel! Csak ebben a jelben győzhetünk!

Budapest, 1894. nov. 10-én.

Kenessey Béla,
a Magy. Prot. Irod. Társ. titkára.

Ennek kapcsán a következő határozatok hozattak:

a) Pénztárnok az 1893-iki számadások terhe alól a szokott formalitással felmentetik.

b) A tagokra vonatkozó jelentés tudomásul szolgál és az újonnan belépett tagok szívesen üdvözlötnek.

c) Az 1889-től fogva hátralékosokra vonatkozólag kimondatik, hogy a pénzügyi bizottság vizsgálja meg e tagok tagsági kötelezettségének igazolását és a mennyiben e kötelezettség igazolható, lépjen fel velök szemben egyenes követeléssel, ha pedig még a követelésnek sem engednének, neveik töröltessenek és a Szemle borítékján tétessenek közzé.

d) A vidéki bizottságok megalakulását a közgyűlés ismételtén óhajtja. A központi taggyűjtő bizottság részéről pedig felszólítandóknak határozza az erkölcsi testületeket s hozzájuk gyűjtőívek küldendőik.

e) A népies iratokról szóló jelentés örvendetes tudomásul szolgál és ezzel kapcsolatban a pénzügyi bizottság elnökének, Hegedűs Sándor úrnak nagylelkű támogatásáért és nejeének az értékes ajándékért köszönet szavaztatik, valamint ugyanitt fejezi ki köszönetét a közgyűlés br. Radák Ádám úrnak a népies kiadványokra küldött szives adományáért.

f) A Protestáns Szemle helyett a beiratkozott tagoknak nem adható népies irat, ez csak azoknak adható, a kik egyenesen erre fizetnek elő, vagy a kik mint segélyező tagok az alapszabályokban megállapított tagsági díjanknál kisebb összeget egyenesen erre a célra küldenek, a mikor ezeknek a beküldött összegek teljes erejéig megfelelő példányszám küldendő.

g) A pályázatra vonatkozó jelentés kapcsán kimondatik, hogy a pályázat még egyszer mint nyílt pályázat 1895. december 31-iki lejárattal kihirdettetik.

h) A monographia iránt tett javaslat elfogadtatik s a titkár felhatalmaztatik, hogy a Drummond-féle munkát Csizmadia Lajos lepsényi ref. lelkész fordításában a Társaság kiadványai között közrebocsáthassa.

i) Br. Vay Miklós emlékének megörökítésére vonatkozó választmányi indítvány elfogadtatik s az örökös tiszteletbeli elnöki széket gyásza kifejezéseül egyelőre betöltetlenül hagyja.

5. Előterjesztetvén az 1894-iki költségvetési előirányzat, helybenhagyatik. Az elnökség által, már ennek terhére teljesített utalványozások megerősítetnek, a továbbiakra nézve pedig az elnökség felhatalmaztatik a költségvetés keretében teljesítendő utalványozásokra.

6. Indítványoztatván egyháztörténeti monumenták kiadása, Közgyűlés tekintettel a Társaság sürgősebb feladataira és kevésbé kedvező pénzügyi viszonyaira, a monumenták kiadását későbbi időkre halaszlja el.

7. A népies kiadványokra vonatkozólag indítványoztatott, hogy azok előfizetés útján is megszerezhetők legyenek.

közgyűlés utasítja a titkárt, hogy erre nézve a Hornyánszky-czeggel, mint főbizományossal tegye magát érintkezésbe és a czég által adandó feltételek alapján terjeszszzen a legközelebbi választmány elé véleményes javaslatot.

8. Az elhúnyt választmányi tag, Nagy Imre helyére közfelkiáltással *Sztehló Kornél* budapesti ügyvéd, a Társaság rendes tagja választatik meg.

9. Jegyzőkönyv hitelesítésére Zsilinszky Mihály és Szóts Farkas urak kéretvén fel,

Elnök a gyűlést bezárja.

K. m. f.

Kenessey Béla.
jegyző.

Szász Károly,
elnök.

Hitelesítjük :

Szóts Farkas.

Zsilinszky Mihály.

K I M U T A T Á S

a Magyar Prot. Irod. Társaság pénztárának állásáról.

1893. január 1-től 1893. december 31-ig.

B e v é t e l.

1. Pénztármaradvány 1892. évről	748	frt	01	kr.
2. Alapítványi tőkebefizetés	1280	>	—	>
3. Alapítványi kamat	1168	>	—	>
4. > > hátralék	563	>	—	>
5. Rendes tagdíj	1635	>	73	>
6. > > hátralék	1436	>	—	>
7. Pártoló >	752	>	50	>
8. > >	845	>	80	>
9. > > előrefizetés	57	>	—	>
10. Népies iratokra adomány	123	>	95	>
11. Károlyi-alapra	61	>	77	>
12. Értékpapir-kamat	392	>	25	>
13. Szemlére előfizetés	4	>	—	>
14. Hirdetés közzétételéért	13	>	—	>
15. Károlyi-emlékkönyvért	300	>	—	>
16. Röpiratokért	1	>	10	>
17. Alapítványi kamat előrefizetés	53	>	—	>
18. Rendes tagdíj előrefizetés	66	>	—	>
19. Herczegszőlősi zsinat artik. kiadására	335	>	—	>
20. Kisorsolt értékpapirért	1000	>	—	>
21. Eladott könyvekért	66	>	18	>
22. Visszatérített postapénz	30	>	44	>
Összesen	10932			frt 73 kr.

K i a d á s.

1. Hornyánszky számlája	3793	frt	37	kr.
2. Írói tiszteletdíj	2016	>	62	>
3. Értékpapir-vásárlás	2049	>	62	>
4. Takarékpénztárba	1358	>	49	>
5. Pályadíj	100	>	—	>
6. Tisztidíj	800	>	—	>
7. Irodai kiadások	291	>	38	>
7. Postadíj	—	>	31	>
9. 1893. évi felolv. estélyek költségei	24	>	—	>
Összesen	10433			frt 79 kr.
Pénztármaradvány	498	frt	94	kr.

Kenessey Béla,
pénztárnok.

Hegedűs Sándor,
a pénzügyi bizottság elnöke.

K I M U T A T Á S

a Magyar Protestáns Irod. Társaság vagyoni állásáról 1893. december 31-én.

1. Értékpapirokban :	
a) 4½ % regáléváltóság-kötvény	3100 frt — kr.
b) 4 % koronajáradékban	15100 » — »
2. Pártfogói alapítványi kötvényekben	13500 » — »
3. Alapító tagsági kötvényekben	19300 » — »
4. Takarékpénztári könyvön (Károlyi-alap)	1586 » 01 »
5. Takarékpénztári könyvön a herczegszőlősi kánonok kiadására	334 » — »
6. Takarékpénztári könyvön	1052 » 08 »
7. Pénztármaradék decz. 31-én	498 » 94 »
Összesen	54471 frt 03 kr.

Kenessey Béla,
pénztárnok.

A «Pesti Hazai Első Takarékpénztár» folyószámla másolata.

B e v é t e l.

Egyenleg áthozat június 30.	1438 frt 34 kr.
Beváltott szelvényekért december 1.	274 » — »
» » » 30.	69 » 75 »
3 ⁶ / ₁₀ % kamatért	22 » 45 »
	1804 frt 54 kr.
Egyenlegáthozat 1893. december 31.	171 frt 27 kr.

K i a d á s.

Vett 2800 korona magyar 4 % koronajáradékért	1324 frt 17 kr.
Hegedűs Sándornak fizetett	300 » — »
Kamatszám egyenleg 1 % értékpapir kezelési díj ½ évre Egyenleg	9 » 10 » 171 » 27 »
	1804 frt 54 kr.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság költség- előirányzata az 1894-ik évre.

B e v é t e l.

1. Pénztármaradék áthozatal 1893-ról	498 frt 94 kr.
2. Okmányolt pártfogói alapítványi tőkék után :	
a) az 1893-iki kamathátralékból 3 tag után	75 » — »
b) az 1894-re esedékes kamatokból 18 tag után	475 » — »
Átvitel	1048 frt 94 kr.

	Áthozat	1048	frt	94	kr.
3.	Okmányolt alapító tagsági tőkék után:				
	a) az 1890-iki kamathátralékokból 1 tag után	5	»	—	»
	b) az 1891-iki	4	»	»	»
	c) az 1892-iki	16	»	»	»
	d) az 1893-iki	44	»	»	»
	e) az 1894-iki	193	»	»	»
4.	Rendes tagok tagsági díjaiból 6 forintjával:				
	a) az 1889-iki hátralékokból 18 tag után	108	»	—	»
	b) az 1890-iki	23	»	»	»
	c) az 1891-iki	42	»	»	»
	d) az 1892-iki	63	»	»	»
	e) az 1893-iki	145	»	»	»
	f) az 1894-re 452 tag után évi tagsági díj	2712	»	—	»
5.	Pártoló tagok tagsági díjaiból 3 forintjával:				
	a) az 1889-iki hátralékokból 58 tag után	174	»	—	»
	b) az 1890-iki	74	»	»	»
	c) az 1891-iki	112	»	»	»
	d) az 1892-iki	135	»	»	»
	e) az 1893-iki	193	»	»	»
	f) az 1894-re 465 tag után évi tagsági díj	1395	»	—	»
6.	Kamatbevételek:				
	a) Értékpapírok kamataiból	720	»	—	»
	b) A Károlyi-alap (3888 frt 02 kr.) kamatjövedelme	150	»	40	»
	Összesen	10778	frt	34	kr.

K i a d á s .

1.	Az 1893-iki monografia írói tiszteletdíja	195	frt	—	kr.
2.	Ugyanezen munka nyomdai költsége	278	»	88	»
3.	A «Protestáns Szemle» I—VIII. füzet írói díjai	1122	»	26	»
4.	«Prot. Szemle» még két füzetének írói díjai	350	»	—	»
		1472	frt	26	kr.
5.	A «Prot. Szemle» I—VI. füz. nyomdai költsége	1483	»	01	»
6.	A «Prot. Szemle» még négy füz.	852	»	—	»
		2335	frt	01	kr.
7.	Monografia 1894-re (30 íves)	1200	»	—	»
8.	Ugyanennek írói díja	900	»	—	»
9.	Tiikár és pénztárnok tiszteletdíja	800	»	—	»
10.	Irodai költségek, vegyes kiadások	350	»	—	»
	Összesen	7540	frt	15	kr.
	Bevétel	10778	»	34	»
	Kiadás	7540	»	15	»
	Pénztármaradék	3238	frt	19	kr.

Kenessey Béla,
pénztárnok.

**A „Magy. Prot. Irod. Társ.” pénztárába
1894. október 1-től 1894. november 1-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Alapító tagok alapítványi kötelezvényei után befolyt 5°/_o-os kamatok: **1892-re:** Hörk József eperjesi theol. igazgató. **1893-ra:** Schneller István pozsonyi theol. igazgató. Hörk József eperjesi theol. igazgató. **1894-re:** Ó-budai ref. egyház. Schneller István pozsonyi theol. igazgató. Hörk József eperjesi theol. igazgató. Hajdúnánási ref. egyház. Tolnai ref. egyházmegye. Vecsey Oláh Miklós. Irinyi ref. egyház. Gömöri ref. egyházmegyei könyvtár. Tátraaljai ref. egyházmegye. Vasváry Sándor ref. lelkész.

2. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: **1893-ra:** Budapesti ref. theol. akadémia. Pozsonyi theol. olvasókör. Apostol Pál kun-szent-miklósi tanár. **1894-re:** Juhász György ippi ref. lelkész. Joó István debreczeni tanár. Lévy Lajos sár-keresztúri ref. lelk. Petri Elek budapesti theol. tanár. Bancsó Antal soproni tanár. András Kálmán buji ev. lelk. Zayzon János erzsébetvárosi ref. lelk. Kis-majtényi ref. egyh. Budapesti ref. theol. akad. Kassai ev. ném.-magy. egyház. Bihar-n.-bajomi ref. egyház. Pozsonyi theol. olvasókör. Benedek Dénes makfalvi ref. lelkész. Ruzskey Gyula ref. lelkész.

3. Pártoló tagsági díjak évi 3 forintjával befolytak: **1891-re:** Áchim Ádám szarvasi ref. esperes. **1892-re:** Áchim Ádám szarvasi ref. esperes. **1893-ra:** Áchim Ádám szarvasi ref. esperes. **1894-re:** Muzsnay Pál m-paniczi ref. lelkész. Nagy Gida diós-jenői ref. lelkész. Melczer Gyula acsai ág. ev. esp. Payr Sándor ondódi ref. lelkész. Gulyás Kornél baracskai ref. lelkész. Nagy Kálmán tarjáni ref. lelkész. Biky Károly györgyteleki ref. lelk. Györgyteleki ref. egyh. Hajdu János zsegnyei ref. lelk. Gaál Ferencz átányi ref. s. lelk. Jánosi dal-és olvasóegylet. Pálfalvi ref. egyh. Jókay Lajos kis-ölvedi ref. esperes. **1895-re:** Bélaváry István csoknyai ref. lelk. Sályi ref. egyház. Jókay Lajos kis-ölvedi esperes. **Protestáns Szemle** 1890. évi III. füzetére: az eperjesi theol. önképzőkör (1 frt).

A lakásváltoztatások bejelentését tisztelettel kérjük.

33